

ISSN 2076–1554

Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ВГО Українська академія наук

Видавництво «Гілея»

 Гілея
*Науковий вісник
збірник наукових праць*

- *Історичні науки*
- *Філософські науки*
- *Політичні науки*

Випуск 132 (№ 5)

Київ – 2018

Збірник засновано 2004 року. Вихід з друку – щомісячно**Фахове видання**

з філософських, політичних наук затверджено наказом Міністерства освіти і науки України
 № 747 від 13 липня 2015 р., з історичних наук наказом МОН України № 1328 від 21 грудня 2015 р. (перереєстрація)

Свідectво про державну реєстрацію (перереєстрацію) друкованого засобу
 масової інформації: серія KB № 22632-12532ПР від 24 квітня 2017 року

Друкується за рішенням:

Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
 (протокол № 12 від 05 квітня 2018 р.)

Збірник входить до міжнародних баз

Google Scholar; Index Copernicus (Польща); EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); InfoBase Index (Індія).

Шеф – редактор:

Андрущенко В. П.,
 д-р філос. наук, проф., член – кор. НАН України,
 акад. НАПН України
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Головний редактор:

Вашкевич В. М.,
 д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Співредактори:

Акопян В. Г.,
 д-р філос. наук, ст.н.с. (Україна, Київ)
Кивлюк О. П., д-р філос. наук, ст.н.с.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Муляр В. І.,
 д-р філос. наук, проф. (Україна, Житомир)

Відповідальний секретар:

Халамандик В. Б.,
 д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Редакційна рада:

Андрущенко В. П., д-р філос. наук
 проф., член – кор. НАН України, акад. НАПН України
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Вашкевич В. М., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Зеленков А. І., д-р філос. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Колесник В. Ф., д-р іст. наук, проф.,
 член-кор. НАН України (Україна, Київ)
Мирзаханян Р., д-р іст. наук, проф. (Вірменія, Єреван)
Михальченко М. І., д-р філос. наук, проф.,
 член – кор. НАН України (Україна, Київ)
Панчук М. І., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Рафальський О. О., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Савельєв В. Л., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Солдатенко В. Ф., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України
 (Україна, Київ)
Степико М. Т., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)

Редакційна колегія:**З історичних наук:**

Войцехівська І. Н., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Дробот І. І., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Журба М. А., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Лазько Г. Г., д-р іст. наук, проф. (Білорусь, Гомель)
Лисак В. Ф., д-р іст. наук, проф. (Україна, Маріуполь)
Мезга М. М., д-р іст. наук, проф. (Білорусь, Гомель)
Михайлюк В. П., д-р іст. наук, проф. (Україна, Старобільськ)

Стоян Т. А., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Сушко О. О., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Чернега Л. М., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Шаповал Ю. І., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)

З філософських наук:

Абасов А. С., д-р філос. наук, проф. (Азербайджан, Баку)
Базалук О. О., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)
Бех В. П., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Воронкова В. Г., д-р філос. наук, проф. (Україна, Запоріжжя)
Герасимова Е. М., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Гарбар Г. А., д-р філос. наук, проф. (Україна, Миколаїв)
Жадько В. О., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Жижко Т. А., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Кущепал С. В., д-р філос. наук, проф. (Україна, Полтава)
Миколайчук А., д-р хабілітований, проф. (Польща, Познань)
Онїко О. Ф., д-р техн. наук, проф. (Україна, Київ)
Свириденко Д. Б., д-р філос. наук, доц.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Терепищій С. О., д-р філос. наук, доц.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Тещав С., д-р філос. наук, проф. (Польща, Бидгощ)
Яшанов С. М., д-р пед. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

З політичних наук:

Андрусишин Б. І., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Андриюкайтене Р., д-р PhD соціальних наук (менеджмент),
 (Литва, Маріямполь)
Бабкіна О. В., д-р політ. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Балабанов К. В., д-р політ. наук, проф. (Україна, Маріуполь)
Варзар І. М., д-р політ. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Васильчук Є. О., д-р політ. наук, доц. (Україна, Черкаси)
Войналович В. А., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Іванов М. С., д-р політ. наук, проф. (Україна, Миколаїв)
Картунов О. В., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Кізіма С. А., д-р політ. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Котигоренко В. О., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Крась І., д-р хабілітований, проф. (Польща, Ченстохов)
Лапина С. В., д-р соц. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Макаренко Л. Л., д-р пед. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Остапенко М. А., д-р політ. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Римаренко С. Ю., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Срогошу Т., д-р хабілітований, проф. (Польща, Ченстохов)

Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : «Видавництво «Гілея», 2018. – Вип. 132 (5). – 396 с.

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

Natsional'nyy pedahohichnyy universytet
imeni M. P. Drahomanova

VHO Ukrayins'ka Akademiya Nauk

Vydavnytstvo «Hileya»

Hileya

*naukovyy visnyk
zbirnyk naukovykh prats'*

- *Istorychni nauky*
- *Filosofs'ki nauky*
- *Politychni nauky*

Vypusk 132 (№ 5)

Kyyiv – 2018

Zbirnyk zasnovano 2004 roku. Vykhid z druku – shchomisyachno

FAKHOVE VYDANNYA

z filosof's'kykh, politychnykh nauk zatverdzheno nakazom Ministerstva osvity i nauky Ukrainy

№ 747 vid 13 lypnya 2015 r., z istorichnykh nauk nakazom MON Ukrainy № 1328 vid 21 hrudnya 2015 r. (pereyestratsiyu)

Svidotstvo pro derzhavnu reyestratsiyu (pereyestratsiyu) drukovanoho zasobu masovoyi informatsiyi: seriya KV № 22632-12532PR vid 24 kvitnya 2017 roku

Drukuyet'sya za rishennyam:

Vchenoyi rady Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova
(protokol № 12 vid 05 kvitnia 2018 r.)

Zbirnyk vkhodyt' do mizhnarodnykh baz:

Google Scholar; Index Copernicus (Pol'shcha); EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); InfoBase Index (Indyya).

Shef–redaktor:

Andrushchenko V. P., d–r filos. nauk,
prof., chlen – kor. NAN Ukrainy, akad. NAPN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Holovnyy redaktor:

Vashkevych V. M., d–r filos. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Spivredaktory:

Akopyan V. H., d–r filos. nauk, st.n.s. (Ukrayina, Kyiv),
Kyvlyuk O. P., d–r filos. nauk, st.n.s.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Mulyar V. I., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Zhytomyr)

Vidpovidal'nyy sekretar:

Khalamendyk V. B., d–r filos. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Redaktsiyna rada:

Andrushchenko V. P., d–r filos. nauk, prof.,
chlen – kor. NAN Ukrainy, akad. NAPN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Vashkevych V. M., d–r filos. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zelenkov A. I., d–r filos. nauk, prof. (Bilorus', Mins'k)
Kolesnyk V. F., d–r ist. nauk, prof.,
chlen–kor. NAN Ukrainy (Ukrayina, Kyiv)
Myrzakhanyan R., d–r ist. nauk, prof. (Armeniya, Yerevan)
Mykhal'chenko M. I., d–r filos. nauk, prof.,
chlen – kor. NAN Ukrainy (Ukrayina, Kyiv)
Rafal's'kyi O. O., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Savel'yev V. L., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Soldatenko V. F., d–r ist. nauk, prof.,
chlen–kor. NAN Ukrainy (Ukrayina, Kyiv)
Stepyko M. T., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Redaktsiyna kolehiya:

Z istorichnykh nauk:

Voytsekhiv's'ka I. N., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Drobot I. I., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zhurba M. A., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Laz'ko H. H., d–r ist. nauk, prof. (Bilorus', Homel')
Lysak V. F., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Mariupol')
Mezha M. M., d–r ist. nauk, prof. (Bilorus', Homel')
Mykhaylyuk V. P., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Starobil's'k)
Stoyan T. A., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)Sushko O. O., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Cherneha L. M., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Shapoval Yu. I., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Z filosof's'kykh nauk:

Abasov A. S., d–r filos. nauk, prof. (Azerbaydzhan, Baku)
Bazaluk O. O., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Bekh V. P., d–r filos. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Vorontsova V. H., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Zaporizhzhya)
Harbar H. A., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Mykolayiv)
Herasyimova E. M., d–r filos. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zhad'ko V. O., d–r filos. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zhyzhko T. A., d–r filos. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Kutsepil S. V., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Poltava)
Mykolaychuk A., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Poznan')
Onipko O. F., d–r tekhn. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Svyrydenko D. B., d–r filos. nauk, dots.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Terepyshchyy S. O., d–r filos. nauk, dots.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Tetslav S., d–r filos. nauk, prof. (Pol'shcha, Bydoshch)
Yashanov S. M., d–r ped. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Z politychnykh nauk:

Andrusyshyn B. I., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Andryukayten R., d–r PhD sotsial'nykh nauk (menedzhment),
(Lyuva, Mariampol')
Babkina O. V., d–r polit. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Balabanov K. V., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Mariupol')
Varzar I. M., d–r polit. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Vasyl'chuk Ye. O., d–r polit. nauk, doc. (Ukrayina, Cherkasu)
Vynalovych V. A., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Ivanov M. S., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Mykolayiv)
Kartunov O. V., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Kizima S. A., d–r polit. nauk, prof. (Bilorus', Mins'k)
Kotyhorenko V. O., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Kras' I., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Cherkashov)
Lapyna S. V., d–r sots. nauk, prof. (Bilorus', Mins'k)
Makarenko L. L., d–r ped. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Ostapenko M. A., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Rymarenko S. Yu., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Sroshoshu T., d–r khabilit., prof. (Pol'shcha, Cherkashov)

Hileya: naukovy visnyk. Zbirnyk naukovykh prats' / Hol. red. V. M. Vashkevych. – K. : «Vydavnytstvo «Hileya», 2018. – Vyp. 132 (5) – 396 s.

Kontsepsiya zbirnyka bazuyet'sya na bahatoplanovomu naukovomu vysvitleni problem informatsiynoyi tsyvilizatsiyi, shcho formuyet'sya. Osnovni rubryky okhplyuyut' haluzi istorichnykh, filosof's'kykh ta politychnykh nauk. Rozrakhovany na fakhytiv humanitarnykh ta sotsial'no-politychnykh nauk.

ПРЕДСТАВНИЦТВА
збірника «Гілея: науковий вісник» в Україні

Вінницьке представництво
(Вінницький національний технічний університет)
керівник **Денисюк С. Г.**, доктор політичних наук, професор
e-mail: sg_denisyyk@mail.ru

Дніпропетровське представництво
(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара)
керівник **Вершина В. А.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: mailto:vivi.dp@mail.ru

Донецьке представництво
(Донецький національний університет)
керівник **Андрієнко О. В.**, доктор філософських наук, доцент
e-mail: elena_andrienko8@mail.ru

Запорізьке представництво
(Запорізький національний технічний університет)
керівник **Ємельяненко Є. О.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

Івано–Франківське представництво
(Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано–Франківськ)
керівник **Дичковська Г. О.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: go_osmomysl@ukr.net

Луганське представництво
(Східноукраїнський національний університет імені Володимира Дала, м. Старобільськ)
керівник **Михайлюк В. П.**, доктор історичних наук, професор
e-mail: vital_mih@ukr.net

Львівське представництво
(Національний університет «Львівська політехніка»)
керівник **Карівець І. В.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: sacre@ukr.net

Маріупольське представництво
(Маріупольський державний університет)
керівник **Булик М.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: vorlok@ukr.net

Миколаївське представництво
(Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського)
керівник **Макачук С. С.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
координатор **Шкурєнко К. О.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: sh_kamila@mail.ru

Одеське представництво
(Одеський національний університет імені І. І. Мечникова)
керівник **Барвінська П. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: barwinskaja@ua.fm

Подільське представництво
(Подільський державний аграрно–технічний університет, м. Кам'янець–Подільський)
керівник **Колосюк І. А.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: ikolosyuk@ukr.net

Полтавське представництво
(Полтавський факультет Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого)
керівник **Купечал С. В.**, доктор філософських наук, професор
e-mail: svkutsepai@rambler.ru

Сумське представництво
(Сумський державний університет)
керівник **Дегтярьов С. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: starsergo@bigmir.net

Тернопільське представництво
(Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка)
керівник **Кліш А. Б.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: Klish_Andriy@ukr.net

Ужгородське представництво
(Ужгородський національний університет)
керівник **Мелеганич Г. І.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: melgi@ukr.net

Уманське представництво
(Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини)
керівник **Кривошея І. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: igorkryvosheia@gmail.com

Харківське представництво
(Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»)
керівник **Владенова І. В.**, доктор філософських наук, професор
e-mail: vladlenova@email.ua

Хмельницьке представництво
(Хмельницький національний університет)
керівник **Гоцуляк В. М.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: gotsylak@ukr.net

Черкаське представництво
(Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького)
керівник **Васильчук Є. О.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: vasilchuk84@bk.ru

Чернігівське представництво
(Чернігівський державний інститут економіки і управління)
керівник **Тополь О. В.**, доктор філософських наук, доцент
e-mail: topololga@ukr.net
координатор **Горобець С. М.**, молодший науковий співробітник
e-mail: olen-g@yandex.ru

ПРЕДСТАВНИЦТВО
збірника «Гілея: науковий вісник» в Азербайджані

(Національна Академія Наук Азербайджану, м. Баку)
керівник **Махмудов М. А.**, доктор філософії
e-mail: matlabm@yandex.com
координатор **Рагімлі Р.**, науковий співробітник
e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

ПРЕДСТАВНИЦТВА
збірника «Гілея: науковий вісник» в Білорусі

(Академія управління при Президентові Республіки Білорусь, м. Мінськ)
керівник **Алейникова С. М.**, кандидат соціологічних наук, доцент
e-mail: alejnsvetlana@yandex.ru
(Брестський державний університет імені О. С. Пушкіна, м. Брест)
керівник **Шостак Г. В.**, кандидат педагогічних наук
e-mail: shostak1964@brest.by
(Гомельський державний університет імені Франціська Скорини, м. Гомель)
керівник **Мезга М. М.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: nmezga@gsu.by

ПРЕДСТАВНИЦТВА
збірника «Гілея: науковий вісник» в Польщі

(Університет імені Адама Міцкевича в Познані)
керівник **Димчик Р.**, доктор, викладач,
e-mail: dymczyk@wp.pl
(Інститут історії Академії імені Яна Дługоша в Ченстохові)
керівник **Моравец Н.**, доктор, викладач
e-mail: mornor@wp.pl

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: www.gileya.org

E-mail: gileya.org.ua@gmail.com

Див. також: Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: www.nbuv.gov.ua/portal

Розділ: Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць

PREDSTAVNYTSTVA
zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Ukraini

Vinnyts'ke predstavnytstvo
(Vinnyts'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet)
kerivnyk **Denysyuk S. H.**, doktor politychnykh nauk, profesor
e-mail: sg_denisiyk@mail.ru.

Dnipropetrovs'ke predstavnytstvo
(Dnipropetrovs'kyy natsional'nyy universytet imeni Olesya Honchara)
kerivnyk **Vershyna V. A.**, kandydat filosof's'kykh nauk, dotsent
e-mail: mailto:vivi.dp@mail.ru

Donets'ke predstavnytstvo
(Donets'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Andriyenko O. V.**, doktor filosof's'kykh nauk, dotsent
e-mail: elena_andrienko8@mail.ru

Zaporiz'ke predstavnytstvo
(Zaporiz'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet)
kerivnyk **Yemel'yanenko Ye. O.**, kandydat filosof's'kykh nauk, dotsent
e-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

Ivano-Frankivs'ke predstavnytstvo
(Prykarpat's'kyy natsional'nyy universytet imeni Vasylya Stefanyka, m. Ivano-Frankivs'k)
kerivnyk **Dychkovs'ka H. O.**, kandydat filosof's'kykh nauk, dotsent
e-mail: go_osmomysl@ukr.net

Luhans'ke predstavnytstvo
(Skhidnoukrayins'kyy natsional'nyy universytet imeni Volodymyra Dalya, m. Starobil's'k)
kerivnyk **Mykhaylyuk V. P.**, doktor istorychnykh nauk, profesor
e-mail: vital_mih@ukr.net

L'vivs'ke predstavnytstvo
(Natsional'nyy universytet «L'vivs'ka politekhnika»)
kerivnyk **Karivets' I. V.**, kandydat filosof's'kykh nauk, dotsent
e-mail: sacre@ukr.net

Mariupol's'ke predstavnytstvo
(Mariupol's'kyy derzhavnyy universytet)
kerivnyk **Bulyk M.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: vorlok@ukr.net

Mykolayivs'ke predstavnytstvo
(Mykolayivs'kyy natsional'nyy universytet imeni V. O. Sukhomlyns'koho)
kerivnyk **Makarchuk S. S.**, kandydat istorychnykh nauk, dotsent
e-mail: rvgreabiz@farlep.mk.ua
koordinatyor **Shkurenko K. O.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: sh_kamila@mail.ru

Odes'ke predstavnytstvo
(Odes'kyy natsional'nyy universytet imeni I. I. Mechnykova)
kerivnyk **Barvins'ka P. I.**, kandydat istorychnykh nauk, dotsent
e-mail: barwinskaja@ua.fm

Podil's'ke predstavnytstvo
(Podil's'kyy derzhavnyy ahrarno-tekhnichnyy universytet, m. Kam'yanets'-Podil's'kyy)
kerivnyk **Kolosyuk I. A.**, kandydat filosof's'kykh nauk, dotsent
e-mail: ikolosyuk@ukr.net

Poltavs'ke predstavnytstvo
(Poltavs'kyy fakul'tet Natsional'noyi yurydychnoyi akademiyi Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho)
kerivnyk **Kutsepal S. V.**, doktor filosof's'kykh nauk, profesor
e-mail: svkutsepal@rambler.ru

Sums'ke predstavnytstvo
(Sums'kyy derzhavnyy universytet)
kerivnyk **Dehtyar'ov S. I.**, kandydat istorychnykh nauk, dotsent
e-mail: starsergo@bigmir.net

Ternopil's'ke predstavnytstvo
(Ternopil's'kyy natsional'nyy pedahohichnyy universytet imeni Volodymyra Hnatyuka)
kerivnyk **Klish A. B.**, kandydat istorychnykh nauk, dotsent
e-mail: Klish_Andriy@ukr.net

Uzhhorods'ke predstavnytstvo
(Uzhhorods'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Melehanych H. I.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: melgi@ukr.net

Umans'ke predstavnytstvo
(Umans'kyy derzhavnyy pedahohichnyy universytet imeni Pavla Tychyny)
kerivnyk **Kryvosheya I. I.**, kandydat istorychnykh nauk, dotsent
e-mail: igorkryvosheia@gmail.com

Kharkivs'ke predstavnytstvo
(Natsional'nyy tekhnichnyy universytet «Kharkivs'kyy politekhnichnyy instytut»)
kerivnyk **Vladlenova I. V.**, doktor filosof's'kykh nauk, profesor
e-mail: vladlenova@email.ua

Khmelnits'ke predstavnytstvo
(Khmelnits'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Hotsulyak V. M.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: gotsylak@ukr.net

Cherkas'ke predstavnytstvo
(Cherkas'kyy natsional'nyy universytet imeni Bohdana Khmel'nyts'koho)
kerivnyk **Vasyl'chuk Ye. O.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: vasilchuk84@bk.ru

Chernihivs'ke predstavnytstvo
(Chernihivs'kyy derzhavnyy instytut ekonomiky i upravlinnya)
kerivnyk **Topol' O. V.**, doktor filosof's'kykh nauk, dotsent
e-mail: topololga@ukr.net
koordinatyor **Horobets' S. M.**, molodshyy naukovyy spivrobitnyk
e-mail: olen-g@yandex.ru

PREDSTAVNYTSTVO
zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Azerbaydzhani

(Natsional'noyi Akademiyi Nauk Azerbaydzhanu, m. Baku)
kerivnyk **Makhmudov M. A.**, doktor filosofiyi
e-mail: matlabm@yandex.com
koordinatyor **Rahymly R.**, naukovyy spivrobitnyk
e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

PREDSTAVNYTSTVA
zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Bilorusi

(Akademiya upravlinnya pry Prezydentovi Respubliky Bilorus', m. Mins'k)
kerivnyk **Aleynykova S. M.**, kandydat sotsiolohichnykh nauk, dotsent
e-mail: alejnsvetlana@yandex.ru
(Brest's'kyy derzhavnyy universytet imeni O. S. Pushkina, m. Brest)
kerivnyk **Shostak H. V.**, kandydat pedahohichnykh nauk
e-mail: shostak1964@brest.by
(Homel's'kyy derzhavnyy universytet imeni Frantsys'ka Skoryny, m. Homel')
kerivnyk **Mezha M. M.**, kandydat istorychnykh nauk, dotsent
e-mail: nmezga@gsu.by

PREDSTAVNYTSTVA
zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Pol'shchi

(Universytet imeni Adama Mitskevycha v Poznani)
kerivnyk **Dymchuk R.**, doktor, vykladach,
e-mail: dymczyk@wp.pl
(Instytut istoriyi Akademiyi imeni Yana Dluhosha v Chenstokhovi)
kerivnyk **Moravets N.**, doktor, vykladach
e-mail: mornor@wp.pl

Zaproshuyemo Vas vidvidaty nash sayt: www.gileya.org

E-mail: gileya.org.ua@gmail.com

**Dyv. takozh: Sayt Natsional'noyi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernads'koho:
www.nbuv.gov.ua/portal**

Rozdil: Naukova periodyka Ukrainy: zhurnaly ta zbirnyky naukovykh prats'

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 78.03[655.413:2] (477.84)«XVIII»

Трегубенко Т. М.,

завідуюча сектором Молодіжного центру
культурно-естетичного виховання, Київський
національний університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), aleks.tregyb@gmail.com

**Почаївський монастир
як осередок церковної музичної культури
(на матеріалах богослужбових видань XVIII ст.)**

Зроблено спробу оцінити роль і місце Почаївського Успенського монастиря в музичній культурі України на матеріалах богослужбових видань уніатської Почаївської друкарні XVIII ст., призначених для церковного співу. Зазначено, що попри наявність багатьох праць вітчизняних музикознавців, присвячених розвитку музичної культури XVII–XVIII ст. та низки досліджень з історії Почаївського монастиря, його роль як осередку церковної музичної культури до сьогоднішнього часу залишалася недослідженою. У статті аналізуються літургійні видання Почаївського друку: Служебники, Мінеї, Тріоді, Акафісти, Ірмологіони та інші нотні книги. Зроблено висновок, що Почаївський монастир завдяки діяльності своєї друкарні зробив значний внесок у розвиток музичної культури та друкарського мистецтва України ранньомодерного часу.

Ключові слова: Почаївський монастир, Уніатська Церква, музична культура, друкарство, літургія, церковний спів.

В умовах української незалежності значно активізувалися дослідження традицій давньої культурної спадщини, пов'язаної з діяльністю Української Церкви, які сприяли збереженню самобутності української культури і були запорукою її наступного відродження. Це уповні стосується і осередків церковної музичної культури в Україні ранньомодерного часу, якими на той були головним чином монастирі. Одним із них був Почаївський Успенський монастир, провідний духовний центр українських земель, який у розглядуваний період (XVIII ст.) перебував у складі Речі Посполитої.

В останні десятиліття вийшла низка праць вітчизняних музикознавців, присвячених розвитку музичної культури XVII–XVIII ст. Зокрема, ґрунтовними у цьому зв'язку є праці таких дослідників як Н. Герасимова–Персидська, Л. Корній, О. Зосим, О. Гнатюк та ін. [3; 10]. Проте ці роботи переважно характеризують загальний стан музичної освіти і культури в Україні або стосуються саме світської музики чи найбільш відомих композиторів, які писали духовну музику. Існує також немало досліджень з історії Почаївського Успенського монастиря [1; 2; 12], водночас його роль як осередку церковної музичної культури до сьогоднішнього часу залишалася недослідженою.

Мета даної статті – спроба оцінити роль і місце Почаївського Успенського монастиря в музичній культурі України на матеріалах богослужбових видань Почаївської друкарні XVIII ст., призначених для церковного співу.

Почаївський Успенський монастир, авторитетний український релігійний центр, відомий своїми святинями, завдяки діяльності своєї друкарні, яка розпочала діяльність

у 30-х роках XVIII ст., служив і одним із найбільших культурних центрів. Після друкарні Києво-Печерського монастиря Почаївська друкарня була найпотужнішим з видавничих осередків на українських землях. За даними сучасних бібліографів упродовж першого століття своєї діяльності (1730-ті – 1830) у ній було опубліковано понад 320 видань кириличним [4] та близько 300 латинським шрифтом [13].

Особливістю книговидавництва Почаївської друкарні, яка належала до василіанського чину, був надзвичайно широкий репертуар книг – як церковних, так і світських. Передусім, це були книги богослужбового змісту – розкішно оформлені видання великого формату – Євангелія, Служебники, Апостоли і Тріоді. В числі богослужбових видань Почаївської друкарні були і малоформатні книги – Молитвослови, Требники, Октоїхи, Трефології, доступні за ціною і призначені для широкого читача. За нашими підрахунками Почаївська друкарня упродовж 18 ст. видала не менше 54 видань, які містили церковні служби, пісні і ноти до них.

У групі богослужбових видань були книги, які використовувалися у літургійному богослужінні і частково чи повністю призначалися для церковного співу. Перелік цих книг подає одна із справ Інституту рукопису НБУВ, яка містить візитаційний опис Почаївського монастиря, датований 1736 роком [8]. Серед інших відомостей він містить опис монастирської бібліотеки, у якому були окремо виділені книги «до алтаря і хору служачих». Серед цих книг значилися не лише видання почаївського, але й львівського, київського і віленського друку, проте у даному контексті нас цікавлять назви цих видань. Це Служебники, Трефології, Октоїхи, Тріоді, Мінеї, Ірмології, Псалтирі та Акафісти. Саме цю групу видань Почаївської друкарні ми й будемо аналізувати у даній статті.

Серед літургійних видань найчастіше використовуються під час щоденних богослужінь Служебники. Першим виданням Почаївської друкарні став якраз Службник, який вийшов 1734 р. За змістом – богослужбова книга, в якій подано представлено порядок проведення і тексти щоденного богослужіння та літургії Іоанна Златоустого, Василя Великого і Григорія Двоєслова, додано також служби різним святам. Книгу було присвячено фундатору Почаївської друкарні, єпископу Феодосію Лубенецькому–Рудницькому, на звороті титульного аркуша вміщено його герб.

Зазначимо, що Служебники, чудово проілюстровані граверами – Андрієм Голотою, Йосифом і Адамом Гочемськими, Іваном Стрільбицьким, виходили зі стін Почаївської уніатської друкарні 8 разів, зокрема у 1734, 1735, 1744, 1765, 1778, 1788, 1791, 1809 роках.

Принагідно зазначимо, що найпоширеніша у богослужбовій практиці літургія Іоанна Златоустого,

– це чин літургії візантійського обряду, яка, згідно з Уставом, звершується у більшості днів року в східній католицькій та православної церквах. Складання даного чинопослідування традиційно приписують святителю Іоанну Златоустому, архієпископу Константинопольському, одному з трьох Вселенських святителів (разом зі святителями Василієм Великим і Григорієм Богословом). Літургія Іоанна Златоустого складається з трьох послідовних частин: проскомідії, літургії оглашених та літургії вірних.

Іншим виданням почаївського друку, необхідним в щоденному літургійному житті, стала «Мінея рочная или мало нечто сокращенный трифологион, сиріч цвітослов» (1737). Книга містила тексти змінних частин богослужінь Господніх, Богородичних церковних свят та свят особливо шанованих святих, поданих у календарному порядку. Повне видання місячних міней (12 книг) мала можливість придбати далеко не кожна церква, і не кожна друкарня могла здійснити його друк. В Україні ця 12-томна книга видавалася лише тричі (Київ 1750 і 1787 р., Почаїв 1761 р.) [9, с. 321].

Особливим різновидом «Міней» був «Трифологион сі єсть словоспіваніє, гречески Анфологион, сі єсть цвітословіє...» або Мінея загальна і святкова – книга, що складалася із святкових богослужінь на весь рік, розміщених у календарному порядку [2, с. 432–433]. За каталогами вітчизняних вчених Я. Запаса і Я. Ісаєвича в Почаєві в 1777 році здійснено два видання «Трифологиона» різними форматами [6, № 2860, 2861].

Важливими були також видання «Псалтиря». Основний текст його складався з псалмів, поділених на 20 кафізм, кожна з яких, у свою чергу, – на 3 «слави» або частини. В псалмах, написаних у формі звернення до Бога, йшлося про людські радощі і печалі, покаєння. Основний текст книги доповнювали дев'ять пісень, а також вибрані псалми на «Величання праздников Господским, Богородичним і нарочитих святых» [2, 386]. Перше видання цієї книги вийшло у 1737 р., 1742 р. За Я. Ісаєвичем [9, с. 321], упродовж другої половини XVII–XVIII ст. в Україні вийшло 122 різних за обсягом видань Псалтиря. Таку велику кількість цих видань можна пояснити тим, що їх читали не лише в церкві, але й вдома, ними користувалися для навчання грамоти.

Християнські піснеспіви містив і «Октоїх» (Осьмогласник) – богослужбова книга, яка містить християнські піснеспіви, поділена на 8 циклів. Їх автором вважається видатний давньогрецький богослов і поет Іоанн Дамаскин, який у 18 ст. видавався почаївськими друкарям чотири рази, у тому числі один раз малим форматом – у восьму частку аркуша.

Для хорового співу дуже важливими є нотні видання – «Ірмологіони» («Ірмолої»). Оригінальний структурний тип українського «Ірмологіону» з'явився ще на початку XVII ст. – в рукописному його варіанті. «Ірмологіони» видавалися рідко, хоча завжди активно переписувалися і доповнювалися. До нашого часу дійшло близько 1000 списків нотолінійних «Ірмолоїв», що охоплюють період з кінця XVI до середини XIX ст. [9, с. 321; 14]. Позаяк без церковного співу не відбувалося жодної щоденної чи святкової літургії і друковані «Ірмологіони» використовувалися дуже часто, цих видань збереглося небагато.

Перший друкований «Ірмологіон» вийшов зі стін Львівської братської друкарні у 1700 р., а у Почаєві – у 1766 р. Книга містила християнські піснеспіви з ірмосами канонів (Ірмос (грец.) – «зв'язок», «поєднання», «сплетіння», – наспів, що починає кожную з пісень канону). До складу «Ірмологіона» увійшли літургії Іоанна Дамаскіна, богородичні ірмоси восьми гласів, деякі ірмоси свят і приспиви дев'ятої пісні канону. Порівняно зі львівським першодруком, почаївський «Ірмологіон» був відредагований і доповнений нотною азбукою [2, с. 416].

Важливо зазначити, що нотний «Ірмологіон» був підручником для церковних співаків. Так, у виданні 1775 р. після титулу видавцями було подано нотну азбуку – «Алфавіт Ірмологісанія», що навчав назви та написання нот, їх тривалості, розподілу за голосами: «Внимај опасно, на кой черте коєждо знаменіє, и како нарицается имат...» [2, с. 428].

Почаїв найбільше з інших видавничих центрів сприяв поширенню і утвердженню нотної грамоти в церковному богослужінні. Загалом в Україні було здійснено 9 нотних видань «Ірмологіона»: три у Львові, шість у Почаєві. Окрім трьох великоформатних видань, почаївські друкарі ще тричі видавали скорочений нотний «Ірмологіон» у четверту частку аркуша – «Осьмогласник от великого Ірмологіона» (1766 р. та двічі у 1793 р.). Цими виданнями користувалися як у західному регіоні України, так і в центральному [2, с. 463].

Варто зазначити, що крім друку «Ірмологіонів», Почаївська друкарня зробила свій внесок у розвиток нотодрукування й іншими виданнями. Так, 1750 р. у Почаєві було перевидано за супрасльським друком 1697 р. «Послідованіє постригу в малий іноческий образ і в великий», в якому тропар «Обятія отча» супроводжувався нотами [5, № 1704], а близько 1762 р. Почаївська друкарня видала «Збірник духовних пісень з нотами про Богородицю в чудотворній Почаївській іконі, св. Варварі та ін. [6, № 2242].

Поширеними літургійними виданнями почаївського друку були Тріоди – Пісна і Цвітна. Зокрема, «Тріодь цвітна» протягом 18 ст. в Почаєві виходила чотири рази: у 1747, 1768 та двічі у 1786 р. (великим та малим форматами). Окрім урочистих святкових богослужінь, це видання містило правила церковних богослужінь (устав) та синаксари святих і церковних свят, які припадають на цей період. Відомо, що 18 ст. в Україні було здійснено 14 видань цієї книги: шість – у Києві, три – у Львові, п'ять у Почаєві [2, с. 446–448].

Прикметно, що разом із «Октоїхом» і «Мінеями» ця книга утворювала річне коло співів, містила святкові богослужіння на 50 днів від Великодня до Св. Трійці. Серед них Великий покаєнний канон преподобного Андрія Критського (служиться на великому повечір'ї у перші чотири дні першого тижня Великого посту), що читається за великопісним богослужінням у храмах близько 1200 років. Великий канон складається з 250 тропарів. Свою назву це богослужіння отримало не тільки за кількістю віршів, а й за силою духу. У ньому містяться події, описані в Старому й Новому Заповітах. У тропарях канону одні персонажі священної історії представляють високі зразки праведного життя, інші – глибоке падіння, що вчить боротись зі спокусами. Людина, яка слухає цей канон, сповнюється високими

духовними істинами, набуває мудрості євангельських притч. Тому це видання мало і велике виховне значення.

Найбільш відомим і особливо популярним твором Почаївської друкарні стала збірка духовних пісень «Богогласник», видана 1791 р. Хоч видавцями і упорядниками були монахи–василіяни, вони опублікували, поряд з віршами і колядами василіянських поетів, і твори православних авторів – Димитрія Ростовського (Туптала), Георгія Кониського та інших. Це питання знайшло своє широке висвітлення в літературі.

Вище згадувалося, що близько 1773 р. Почаївська друкарня видала збірник духовних пісень з нотами про Богородицю в чудотворній Почаївській іконі, св. Варварі та ін. Духовні пісні входили також до складу знакового Почаївського збірника «Гора Почаївська». Розрахований на найширше коло читачів, він виходив спочатку слов'янською, згодом польською мовами у 1742, 1757, 1772, 1793, 1803 роках.

Характерною особливістю богослужбових книг Почаївської друкарні другої половини XVIII ст., передусім призначених для хорового супроводу літургійного служіння, став друк їх окремих частин в якості самостійних видань. Так, «Книжица содержащая в себѣ величаніи пѣваемая по полуедеахъ праздникомъ подвижимымъ и неподвижимымъ ... коегождо года празднуемымъ» 1763 р. є частиною «Псалтиря» 1763 р., хоча в бібліографії описане як самостійна книга [2, с. 410]. Подібним чином із почаївського «Служебника» у 1765 р. була виокремлена «Літургія Іоанна Златоустого», яка виконувалася в церковній практиці щоденно. Причому видавці не приховували свого задуму – на титулі книги позначено, що літургія «удобнійшого ради употребленія изъ Літургіаріона при напечатаніи тогоже изъята». Тобто, ця богослужба мала й самостійне побутування [2, с. 413].

Збірники акафістів та видання окремих акафістів у християнській традиції мають особливе значення. Ці панегіричні поеми для богослужбового читання та співу були і є надзвичайно популярними серед віруючих.

Варто зазначити, що у своїй діяльності Почаївська друкарня активно використовувала твори київських учених, надруковані у Києво–Печерській лаврі. Так, твір Іоасафа Кроковського «Акафіст святій великомучениці Варварі», вперше надрукований в друкарні Києво–Печерської лаври в 1698 р., у 1773 р. був передрукований у Почасві, а пізніше увійшов до складу видання «Акафисты различные» (1776, 1798) [2, с. 467–468; 11, с. 233].

Характерно, що почаївські видавці іноді брали за зразок київські видання, міняючи лише обкладинку, або друкували твір без відповідної передмови. Так, укладаючи опис Чернігівської єпархії, Філарет Гумілевський виявив у складі бібліотеки Чернігівського архієрейського дому Октоїх почаївського друку 1758 р., причому автор опису зазначив, що цей Октоїх «во всем согласный с таковымъ кievскою печати, кроме того, что в начале нетъ здесь предисловія» [7, с. 60].

Варто зауважити, що оформлення книг почаївського друку (як титульні аркуші, так і текстові гравюри) мало велике символічне значення і було покликане особливо підсилити їх зміст. Передусім це стосується богослужбових видань, які були багато і розкішно оформлені.

Так, титульний аркуш першого почаївського видання Тріоди цвітної (1747) прикрашений архітектурною

бароковою фортою з сюжетами «Св. Трійця Новозавітна», «В'їзд Ісуса Христа в Єрусалим», «Тайна вечеря», «Розп'яття». Особливо символічно проілюстровані книги, безпосередньо призначені для церковного співу. Так, видання Псалтирів традиційно ілюструвалися зображеннями царя Давида – «псалмодівця» – з гусями. Зокрема, Псалтир 1742 р. прикрашений трьома гравюрами із сюжетами «Цар Давид», «Чудотворна ікона Почаївської Богородиці». Октоїх 1758 р. – богослужбова книга, яка містить християнські піснеспіви, на звороті титулу містив гравюру видатного давньогрецького богослова і поета Іоанна Дамаскина, який вважається автором цих піснеспівів [2, с. 401].

Висновки. Отже, Почаївський монастир завдяки діяльності своєї друкарні зробив значний внесок у розвиток музичної культури та друкарського мистецтва України ранньомодерного часу. Богослужбові видання Почаївської друкарні, у тому числі й для літургійного співу, були надзвичайно популярними й мали велике поширення, що засвідчували їх численні передруки.

Список використаних джерел

1. Амвросий (Лотоцкий). Сказание историческое о Почаевской Успенской Лавре. – 3-е изд. – Почаев, 1886. – 320 с.
2. Бочковська В., Хауха Л. Зібрання українських стародруків. – Київ: Адеф–Україна, 2012. – 481 с.
3. Гнатюк О. Українська духовна барокова пісня. – Варшава–Київ, 1994.
4. Железняк О. Почаївські видання кириличним шрифтом (1734–1830) // Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки. – К., 2011. – С.162–192.
5. Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Кн.2, Ч.1. – Львів: Вища школа, 1984.
6. Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Кн.2, Ч.2. – Львів: Вища школа, 1984.
7. Историко–статистическое описание Черниговской епархии. – Кн.2. – Чернигов, 1873.
8. Інститут рукопису НБУВ. – Ф.231. – Оп.1. – Спр.152.
9. Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 520 с.
10. Історія української музики: В 6-ти томах. – Т.1: Від найдавніших часів до середини XIX ст. – Київ: Наукова думка, 1989. – 446 с.
11. Кагамлик С. Р. Києво–Печерська лавра: світ православної духовності і культури. – Київ: НППКЗ, 2005. – 552 с.
12. Огієнко І. І. Свята Почаївська лавра / І. І. Огієнко. – Київ: Наша культура і наука. 2004. – 440 с.
13. Рудакова Ю. Почаївські видання латинським шрифтом або з використанням латинського шрифту (1730–ті – 1830) // Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки. – К., 2011. – С.193–246.
14. Ясиновський Ю. Українські та білоруські нотно–лінійні Ірмолії 16–18 століть: каталог і кодикологічно–палеографічне дослідження. – Львів, 1996.

References

1. Amvrosij (Lotockij). Skazanie istoricheskoe o Pochaevskoj Uspenskoj Lavre. – 3-e izd. – Pochaev, 1886. – 320 s.
2. Bochkov's'ka V., Hauha L. Zibrannja ukrai'ns'kyh starodrukiv. – Kyi'v: Adef-Ukrai'na, 2012. – 481 s.
3. Gnatjuk O. Ukrai'ns'ka duhovna barokova pisnja. – Varshava–Kyiv, 1994.
4. Zheleznyak O. Pochai'vs'ki vydannja kyrylychnym shryftom (1734–1830) // Drukarnja Pochai'vs'kogo Uspens'kogo monastyrja ta i'i starodruki. – K., 2011. – S.162–192.
5. Zapasko Ja. P., Isajevych Ja. D. Pam'jatky knyzhkovogo mystectva. Katalog starodrukiv, vydanyh na Ukrai'ni. – Kn.2, Ch.1. – L'viv: Vyshha shkola, 1984.

6. Zapasko Ja. P., Isajevych Ja. D. Pam'jatky knyzhkovogo mystectva. Katalog starodrukiv, vydanyh na Ukraïni. – Kn.2, Ch.2. – L'viv: Vyshha shkola, 1984.
7. Istoriko–statisticheskoe opisanie Chernigovskoj eparhii. – Kn.2. – Chernigov, 1873.
8. Instytut rukopysu NBUV. – F.231. – Op.1. – Spr.152.
9. Isajevych Ja. D. Ukraïns'ke knygovydannja: vytoky, rozvytok, problemy. – L'viv: Instytut ukrai'noznavstva im. I. Kryp'jakevycha NAN Ukraïny, 2002. – 520 s.
10. Istorija ukrai'ns'koi muzyky: V 6–ty tomah. – T.1: Vid najdavnishykh chasiv do seredy XIX st. – Kyi'v: Naukova dumka, 1989. – 446 s.
11. Kagamlyk S. R. Kyjevo–Pechers'ka lavra: svit pravoslavnoi' duhovnosti i kul'tury. – Kyi'v: NPIKZ, 2005. – 552 s.
12. Ogijenko I. I. Svjata Pochaï'vs'ka lavra / I. I. Ogijenko. – Kyi'v: Nasha kul'tura i nauka. 2004. – 440 s.
13. Rudakova Ju. Pochaï'vs'ki vydannja latyns'kym shryftom abo z vykorystannjam latyns'kogo shryftu (1730–ti – 1830) // Drukarnja Pochaï'vs'kogo Uspens'kogo monastyra ta i'i' starodruky. – K., 2011. – S.193–246.
14. Jasynovs'kyj Ju. Ukraïns'ki ta bilorus'ki notno–linijni Irmoloi' 16–18 stolit': katalog i kodykologichno–paleografichne doslidzhennja. – L'viv, 1996.

Tregubenko T. M., head of the sector of the Youth Center for Cultural and Aesthetic Education of the Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), aleks.tregyb@gmail.com

**Pochaiv monastery as the center of church musical culture
(on the materials of liturgical editions of the XVIII century)**

The attempt to appreciate the role and place of the Pochaiv Assumption Monastery in the musical culture of Ukraine on the materials of the liturgical editions of the Pochaiv printing house works of the eighteenth century, intended for the church singing, is made in the article. It is noted, that despite the presence of many works of domestic musicologists, devoted to the development of musical culture of the XVII–XVIII centuries, and a number of studies on the history of the Pochaiv Monastery, his role as the center of church music culture remains unexplored. The article deals with the liturgical editions of the Pochaiv prints: Servants, Mineyas, Triodians, Akathists, Irmolions, and other musical books. It is concluded, that Pochaiv monastery, thanks to the activity of its printing house, made a significant contribution to the development of musical culture and print art of Ukraine of the early modern times.

Keywords: Pochaiv Monastery, Uniate Church, Musical culture, Printing, Liturgy, Church singing.

* * *

УДК 373.3+37.011.3–05(477.83/.86)«18/19»

Мисак Н. Ф.,

кандидат історичних наук, доцент
кафедри філософії, Львівський національний
аграрний університет (Україна, Львів),
natalia_mysak@ukr.net

**СОЦІАЛЬНО–ПРОФЕСІЙНИЙ ПОРТРЕТ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО УЧИТЕЛЯ У ГАЛИЧИНІ
НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.**

Систематизовано відомості про народних вчителів як окрему професійну групу української інтелігенції Галичини наприкінці XIX – на початку XX ст. Визначено кількісні характеристики педагогічних кадрів для початкових шкіл, зосереджено увагу на особливостях їх підготовки. Проаналізовано фахову діяльність народних учителів: мотиви вибору професії, суспільні вимоги до педагога, особливості просування по посадовій драбині, умови праці. Розглянуто проблему у системі взаємодій «вчитель – влада», зокрема акцентовано увагу на тотальному контролі шкільної адміністрації за діяльністю освітян. Охарактеризовано правове та матеріальне становище вчителів, зокрема питання пенсійного забезпечення, консолідації педагогів та їх організованої діяльності на початку XX ст. у боротьбі за покращення свого фінансового добробуту. Досліджено специфіку особистого життя вчителів, взаємозв'язок сімейного статусу і професійної діяльності, прояви гендерних відмінностей у освітянському середовищі.

Ключові слова: вчитель, педагогічна інтелігенція, народна школа, учительська семінарія, Крайова шкільна рада, Галичина.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Галичині під впливом західноєвропейських тенденцій відбувається формування модерного суспільства, що характеризується ламанням стереотипів, переходом від станової до соціально–професійної стратифікаційної системи, в умовах якої одним із основних каналів вертикальних соціальних переміщень стає освіта. Формується новий ідеал людини – активна, цілеспрямована, дієва, самостійна особистість, що покладається лише на власні можливості, що творить себе сама. Стрижнем цього ідеалу є досягнення певного рівня освіти, а відтак і освіченості. Зростання престижності освіти зумовило зростання суспільного попиту на неї та заснування нових навчальних закладів, помітне збільшення освітянських сил.

Найчисельнішою групою української педагогічної інтелігенції були вчителі народних і виділових шкіл¹. Формування цієї соціально–професійної групи відбувалось у доволі неоднозначних обставинах. Попри постійне зростання попиту населення на освітні послуги, упродовж окресленого періоду в краї постійно спостерігався дефіцит українських педагогічних сил.

Українські народні вчителі як окрема соціально–професійна група в Галичині донедавна не викликала помітного інтересу у вітчизняних вчених. Вивчення окремих аспектів діяльності українських освітян здійснювалося в контексті розробки набагато ширшої проблематики – освітньої політики в краї чи розвитку шкільництва. Питання підготовки і професійної самореалізації українських педагогів висвітлено у дослідженнях Т. Завгородньої та Н. Кошелевої [15; 18]. Проблеми матеріального становища освітян присвячені праці Л. Шологон [26], М. Галіва [10]. Варто відзначити доволі вдалі спроби у розробці даної проблематики молодіо львівської дослідниці А. Вараниці [7–8].

Мета статті – створити збірний соціально–професійний портрет українських народних учителів у Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст., проаналізувати основні чинники, що впливали на формування цієї групи педагогічних працівників, охарактеризувати їх фахову діяльність, правове, соціальне і матеріальне становище.

Зміна соціальних функцій освіти у галицькому суспільстві на рубежі XIX–XX ст., реформи початкової і середньої школи зумовили кардинальну трансформацію соціальної ролі педагога, а особливо народного учителя. Сформувалася стала суспільна потреба у педагогічних працівниках, що вплинула на чисельне зростання цієї професійної групи. Розширилася мотиваційна база тих, хто обирав фах вчителя: від служіння на благо рідного народу, любові до дітей і покликання їх навчати, можливості здобути певний соціальний статус і матеріальну незалежність (особливо для жінок), більші перспективи для самореалізації завдяки освіті, продовження родинних традицій (у вчительських династіях) до безальтернативності (браку фінансових можливостей для продовження середньої освіти). Мотиви формувалися під впливом суспільної думки, яка дуже високо оцінювала соціальну роль педагога.

¹ Відповідно до закону про організацію народних шкіл від 1873 р. початкову систему освіти в Галичині складали 8 категорій навчальних закладів (8, 7, 6, 5, 4, 3, 2, 1–класні школи). Восьмикласні школи звичайно називались виділовими, решта – просто народними.

Упродовж досліджуваного періоду значно розширилася соціальна база вчителів. Доступ до освітянського фаху отримали вихідці з нижчих верств – діти робітників і селян. У структурі народних учителів вони становили приблизно 40% [7, с. 346–348].

Тогочасний соціум висував високі вимоги до освітянської професії, розуміючи які важливі функції здійснює вчительство у суспільно-політичному і культурному житті. В педагогічній літературі кінця XIX – початку XX ст. підкреслено, що призначення вчителя – підготувати політично свідоме покоління, яке гідно репрезентуватиме й захищатиме інтереси свого народу. Головні якості, які мали допомогти педагогу в здійсненні його обов'язку, непохитний характер, сила волі, відповідальність, внутрішня правдивість, моральність і впевненість у собі, а ще розуміння свого призначення та свідомий (в жодному разі не легковажний) вибір професії. Досить вдало окреслила тогочасне суспільне сприйняття освітянської професії Р. Беднаж-Гжибек: «Досконале виховання є справою досконалого вихователя» [1, с. 277].

Становлення української педагогічної інтелігенції в Галичині відбувалося у досить складних умовах. Крайова адміністрація в галузі освіти проводила політику, яка не сприяла формуванню національно свідомої української інтелігенції. Пильна увага саме до народних учителів зумовлювалася тим, що місцем їхньої праці були початкові, як правило, сільські школи. Влада сприймала педагогів як потенційних носіїв загрози поширення серед населення національних ідей, адже вони мали змогу безпосередньо впливати на громадсько-політичну активність селян, займатися на селі просвітницькою діяльністю. Одним із дієвих інструментів формування лояльного до влади, політично інертного, позбавленого будь-якої громадської ініціативи вчителя була система педагогічної освіти в Галичині, представлена вчительськими семінаріями. Крайові, польські за своїм характером, органи влади і шкільної адміністрації вбачали постійну загрозу з боку інтелектуально розвинутих, національно свідомих учителів та їхнього впливу на українське населення Галичини, а тому намагалися контролювати формування особистості педагога ще в учительських семінаріях. Українські студенти зазнавали дискримінації при зарахуванні до закладів освіти, під час навчання рідною мовою¹. Загалом освітня система краю не стимулювала, а навпаки – гальмувала суспільні запити на підготовку педагогів. Вона була спрямована на виховання політично байдужих, обмежених у знаннях освітян, які мали стати пасивними виконавцями урядової політики. Будь-які спроби українських громадських організацій та депутатів покращити існуючу ситуацію в підготовці педагогів суттєво не впливали на стан справ. Це яскраво підтверджує статистика. У 1900 р. з 8134 учителів Галичини тільки 1803 (22%) були українцями [23]. В наступні роки, незважаючи збільшення педагогічних

кадрів, чисельність українців фактично не змінювалася. Станом на 1910 р. їх кількість навіть не досягла 3000 осіб на 14739 всіх учителів краю [21].

Професійна діяльність народного вчителя залежала від посади, яку він обіймав, та кваліфікації. За займаною посадою педагоги народних шкіл поділялись на дійсних, тимчасових, вчителів надобов'язкових предметів (малювання, музика, спів, фізичне виховання тощо) та ручних робіт. Призначення на роботу відбувалося на конкурсній основі. На одну посаду обов'язково повинні були зголоситись щонайменше три кандидати. Якщо на місце претендувало менше осіб, то конкурс оголошувався вдруге. До початку XX ст. дійсних педагогів призначала Крайова шкільна рада² (далі – КШР), а інших вчителів – Окружні шкільні ради (далі – ОШР) [3, с. 38–41].

Перед призначенням на роботу шкільна адміністрація ретельно перевіряла кандидата. КШР вивчала його біографічні дані, обов'язково консультувалася про благонадійність претендента з Дирекцією поліції [4, с. 13]. Після затвердження на постійній посаді вчителі присягалися сумлінно виконувати свій обов'язок на освітній ниві, дотримуватись законів і шкільних приписів [24, с. 58]. А з 1907 р. випускники вчительських семінарій змушені були ще й скласти присягу вірою і правдою служити цісареві та його нащадкам, не вступати в товариства та організації, що своєю діяльністю становлять загрозу устрою монархії [16, с. 134]. Таким чином влада намагалася контролювати політичну активність педагога.

За кваліфікаційним рівнем народні вчителі поділялися на три групи: 1) з кваліфікаційним іспитом³, 2) з свідоцтвом зрілості з учительської семінарії, 3) без жодної кваліфікації. Кваліфікаційний іспит давав педагогу можливість здобути постійне місце праці з вищою платнею. Втім, КШР для економії бюджетних коштів надавала перевагу призначенню не «сталих», а тимчасових вчителів, зазвичай без кваліфікації, необхідної для здійснення педагогічної діяльності. Тому в Галичині склалася диспропорція між чисельністю освітян з кваліфікаційним іспитом і тих, що призначені на дійсні посади. Наприклад, у 1910 р. в краї налічувалось 82,7% кваліфікованих педагогів, а на постійних місцях працювало лише 51,7%. Спостерігалася тенденція зростання чисельності тимчасових вчителів [2, с. 56–57].

З огляду на таку ситуацію отримання постійного місця праці часто супроводжувалося пошуком протекції з

¹ Австро-угорське освітнє законодавство не санкціонувало відкриття на галицьких землях учительських семінарій з українською мовою викладання. А з 1906 р. в Галичині набрала чинності сеймова ухвала, згідно з якою дозволялося засновувати лише польські або двомовні (т. зв. утравістичні) педагогічні школи. Тому в місцевостях компактного проживання українського населення діяли лише утравістичні учительські семінарії.

² Крайова шкільна рада – вищий орган для контролю й управління школами в Галичині (1868–1921), підпорядковувалася Міністерству віросповідань і освіти. Її функції полягали в адміністративному управлінні початковими, середніми та фаховими школами, вирішенні кадрових питань, розробці навчальних планів, складанні річного бюджету навчальних закладів тощо. Крайовій шкільній раді підпорядковувались Окружні шкільні ради, які контролювали діяльність навчальних закладів на місцях.

³ Кваліфікаційний іспит давав можливість обійняти посаду дійсного вчителя. Екзамен могли складати випускники вчительських семінарій після проходження обов'язкової щонайменше дворічної (для виділових шкіл – трирічної) педагогічної практики. Іспит проводили спеціальні екзаменаційні комісії (їх склад за поданням КШР затверджував міністр віросповідань і освіти терміном на три роки), причому окремі для вчителів з українською і польською мовою викладання. Після закінчення іспиту вчителям видавалося кваліфікаційне свідоцтво із зазначенням мови викладання.

боку членів КШР, ОШР або інших впливових політичних діячів (депутатів Галицького сейму чи парламенту).

При призначенні дійсним учителем дискриміновано національно свідомих вчителів. Їм доводилося роками чекати постійного місця праці [14]. Так влада намагалася мінімізувати громадську і політичну активність педагога. КШР в українські школи на східних теренах призначала переважно некваліфікованих, часто польськокомовних вчителів. Це яскраво ілюструє статистика: у 1900/01 н. р. з усіх 1113 таких педагогів лише 293 навчали в західних шкільних округах і аж 820 у східних [20, с. 2].

Іноді КШР відверто оминала українських кандидатів при наданні сталих учительських посад. Так, у 1914 р. на вільні місця призначено близько 1 тис. педагогів, з яких – лише кільканадцять українців. В той же час шкільна влада відхилила 200 подань тимчасових вчителів–українців про переведення на постійну посаду, мотивуючи це відсутністю вакансій [18, с. 274].

Другу категорію освітян поповнювали випускники учительських семінарій, які склали матуру¹. Свідцтво зрілості дозволяло їм обіймати лише посади молодших або тимчасових вчителів [11, с. 373].

Вчителями без кваліфікації, як правило, були юнаки і дівчата після закінчення виділової школи або кількох класів гімназії. За відсутності відповідних кадрів їх призначали на роботу в початкові навчальні заклади. Такі освітяни переважно працювали в одно-, дво- та трикласних сільських школах.

Робота народного вчителя була складною, морально, психічно і фізично виснажливою, вимагала повної самовіддачі. Тижневе навантаження педагога початкової школи складало 30 годин, хоча за умови дефіциту учительських сил, доводилося працювати і понаднормово [3, с. 45]. Дещо меншим було навантаження директора й управителя, воно залежало від типу школи (народна чи виділова) та тривалості навчання у ній, коливалося від 12 до 26 годин [2, с. 58]. Під час виконання професійних обов'язків педагога потрапляли під контроль місцевих чиновників та громади, постійно змушені були дотримуватись всіляких приписів, заборон, дбати про свою репутацію. Прискіплива і всебічна опіка з боку різних інстанцій поступово придушувала будь–які прояви творчої ініціативи з боку вчителя, гальмувала його громадську активність і перетворювала на пасивного виконавця норм і урядових постанов.

Тотальний контроль за вчителями супроводжувався складними, подекуди нелюдськими, умовами праці. Часто сільські школи функціонували в аварійних або непридатних для навчання приміщеннях, які взагалі не відповідали елементарним санітарно–гігієнічним вимогам [25, с. 350]. Ще гіршою була ситуація зі службовим помешканням вчителів. Хоча законодавство й гарантувало педагогу забезпечення житлом, якість його не завжди відповідала допустимим для життя умовам. Як правило, житло знаходилося безпосередньо в приміщенні навчального корпусу. У випадку його відсутності з місцевого шкільного фонду виділялись кошти на винайм помешкання. Всі інші вчителі в містах отримували додаток на житло в розмірі 10% від платні [24, с. 76].

¹ Матура, матуральний іспит – іспит, який складали випускники середніх шкіл після закінчення навчання.

Важкі умови праці і побуту спричиняли високу смертність і поширення різноманітних, часто хронічних, захворювань серед учителів. Характерним для них явищем стали сухоти (туберкульоз), які в Галичині називали «вчительською хворобою» [25, с. 350–351].

Невід'ємною складовою соціальної характеристики народних учителів є аналіз їх матеріального забезпечення. Фінансове становище цієї категорії педагогічних працівників було найнижчим з–поміж усіх соціально–професійних груп у Галичині. Коріння такого явища слід шукати в низькій оплаті праці педагогів та освітній політиці крайової адміністрації.

Система нарахування заробітної платні народних вчителів в Австро–Угорській імперії була складною та заплутаною, залежала від чисельності громади, на території якої розташовувалась школа, освіти й кваліфікації педагога, посади, стажу. Найбільшу винагороду за свою працю отримували директори, управителі та вчителі виділових шкіл, значно меншу – старші вчителі народних шкіл, а платня молодших та сільських вчителів була просто мізерною. Освітняська платня складалася з кількох частин: 1) посадового окладу, 2) активальних додатків, які призначались за кожні 5 років бездоганної й успішної служби, починаючи з моменту затвердження на постійній посаді; 3) «функційного» додатку, або додатку за управління (отримували директори або управителі шкіл). Сільським педагогам для обробітку і власного використання виділяли ще земельну ділянку [24, с. 75–76].

На початку XX ст. Галичина посідала останнє місце з–поміж усіх провінцій Австро–Угорщини за рівнем зарплати народних вчителів [13]. Освітняки, аби утримати сім'ю, змушені були шукати додаткові джерела прибутків: репетиторство, підготовка дітей до вступу в гімназію тощо [9, с. 143]. Не дивною були й випадки голодної смерті або самогубства вчителів через матеріальну нужду. Сторінки преси час від часу рясніли новими повідомленнями про такі жахливі події [19, с. 367].

Однією із найболючіших соціальних проблем народних учителів було питання пенсійного забезпечення. На заслужений відпочинок педагог міг піти в будь–який час, але виплати в розмірі своєї останньої платні отримував лише за умови досягнення 40–річного трудового стажу [24, с. 125]. Варто зауважити, що в Галичині склалась парадоксальна ситуація – повна пенсія була доступною менш як 1% народних учителів, решта – просто не доживали [19, с. 367].

Матеріальна скрута змусила педагогів у середині 1890–х рр. розпочати боротьбу за свої права і гідне, фінансово забезпечене життя. Основні її форми – «петиційна війна», учительські віча, а вимога – зрівняння народних учителів в оплаті праці з державними службовцями трьох найнижчих рангів [6, с. 1]. Характерно, що під час боротьби за покращення фінансового становища польські й українські освітяни консолідували свої сили. Врешті–решт, у березні 1914 р. вони домоглися зрівняння розмірів платні народних вчителів і держслужбовців чотирьох найнижчих рангів.

Важлива складова портрета педагога – його особисте життя та родинні відносини. Сімейний статус освітянина залежав від посади, яку він обіймав, і матеріального становища. У Галичині з–поміж дійсних вчителів

одружених було втричі більше, ніж неодружених. Протилежна тенденція спостерігалася серед тимчасових педагогів – кількість самотніх учетверо перевищувала одружених. Учителі, зазвичай, обирали дружин у інтелігентному колі – в сім'ях службовців, духовенства, педагогів. На початку XX ст. зростає чисельність шлюбів, у яких обоє членів подружжя працювали в школі [2, с. 64].

Освітняни активно інтегрувались в українське інтелігентне середовище. Вони часто контактували з іншими педагогами, священиками, місцевими чиновниками, приятелювали між собою, відвідували одні одних на свята, родинні урочистості, гостювали під час літніх канікул. Також вчителі, особливо в містах, брали дедалі активнішу участь у житті української громади – відвідували театральні вистави, бали, літературні і музичні вечори, організовані українськими товариствами [9, с. 144–145].

Особливої уваги заслуговує гендерний аспект педагогічної праці. Учительки постійно стикалися з різними проявами гендерної дискримінації з боку влади й суспільства, які вважали основним призначенням жінки лише турботу про сім'ю та виховання дітей. Тому часто вчителькам доводилося ламати патріархальні стереотипи, що диктували їм роль матері і дружини [22, с. 46]. Місцем роботи вчительок були переважно сільські школи, в яких праця педагога найменше оплачувалася. Матеріальна скрута позбавляла жінок не лише можливості культурного розвитку, а часто й особистого життя. За твердженням М. Богачевської–Хомяк, до кінця XIX ст. «вчительки майже ніколи не одружувалися, бо працювали в початкових сільських школах, а в селах було важко знайти собі пару» [5, с. 96–97]. Ця тенденція продовжилася і на початку XX ст. Диспропорція у сімейному статусі між педагогами чоловіками і жінками вражала. З усіх галицьких учительок менш як 1/3 були сімейними і 2/3 – самотніми. Серед педагогів-чоловіків одружені складали аж 55,2% [2, с. СІІ].

Незважаючи на це, чисельність учительок серед педагогів постійно зростала. Лише за 12 років – з 1890 до 1902 р. – їх частка збільшилася з 30 до 50,2% [17]. На початку XX ст. жіночий персонал у кількісному відношенні перевищив чоловічий. Втім, таке зростання відбулося за рахунок учительок польської національності. Чисельність українок, що працювали у народних школах, залишалася досить низькою. У 1900 р. в Галичині працювало лише 387 українських учительок, а це в 9 разів менше, ніж польських (3424) [12, с. 274].

Складне соціальне становище українських учителів супроводжувалося ще й їх правовою незахищеністю і дискримінацією за національною ознакою. За просвітницьку діяльність серед населення українських освітян негайно таврували як політично неблагонадійних, соціалістів, нігілістів, бунтівників й агітаторів, а КШР якнайшвидше намагалася обмежити їхній вплив на населення. Дієвим механізмом боротьби з політично активними педагогами були дисциплінарні слідства і покарання у формі догани, тимчасового або постійного позбавлення активального додатку, переведення в іншу школу, на іншу посаду, звільнення з роботи з правом поновлення або без нього [24, с. 76–77].

Українські освітяни першими з-поміж усіх професійних груп інтелігенції почали здійснювати

кроки по створенню власної фахової організації. Її засновано у Львові 1881 р. під назвою Руське педагогічне товариство (з 1912 р. – Українське педагогічне товариство). Організація зосередила свою діяльність на захисті прав українського населення в галузі шкільництва і наданні матеріальної та моральної допомоги українським вчителям. З 1889 по 1914 рр. вона видавала свій друкований орган – журнал «Учитель» [16, с. 60]. У 1905 р. у Галичині виникло ще одне товариство – «Взаємна поміч галицьких і буковинських учителів і учительок», що мало на меті всіляко сприяти покращенню добробуту українських освітян [18, с. 12].

Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX ст. педагоги народних шкіл були найчисельнішою фаховою групою української інтелігенції в Галичині. Це зумовлено кардинальною трансформацією соціальної ролі педагога, зростанням попиту на цю професію. Упродовж досліджуваного періоду розширилася соціальна база вчителів початкової школи за рахунок вихідців з робітничих і селянських сімей. Усвідомлення тогочасним суспільством важливості суспільної та культурної місії педагога зумовило підвищення кваліфікаційних та особистісних вимог до вчителя, трактування його як ідеалу для наслідування учнями. Становлення української педагогічної інтелігенції відбувалося у складних умовах польсько-українського політичного протистояння у краї. На формуванні фахової групи вчителів також позначилася політика шкільної адміністрації, яка прагнула виховати лояльного до влади, політично інертного педагога. Це гальмувало зростання чисельності українських освітян. З кінця XIX ст. і до 1914 р. в Галичині серед педагогічних працівників початкової школи українці становили зaledве 20%.

Професійна діяльність, умови праці, фінансове становище й побут народного вчителя були складними. Це спричиняло погіршення здоров'я і високу смертність серед педагогів. Складності педагогічної праці позначались на сімейному статусі освітян, понад 60% яких були неодруженими. У педагогічному середовищі також спостерігались прояви гендерної дискримінації українських учительок. Така ситуація призвела до консолідації педагогів, створення ними перших національних професійних об'єднань і початку ними організованої боротьби за покращення свого становища.

Список використаних джерел

1. Bednarz-Grzybek R. Nauczyciel w polskiej myśli pedagogicznej XIX i początków XX wieku (wybrane aspekty) / R. Bednarz-Grzybek // W kręgu dawnych i współczesnych teorii wychowania: uczeń – szkoła – nauczyciel. – Kraków: Wydział Pedagogiczny Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej, 2012. – S.273–293.
2. Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1910/1911. – Lwów, 1912. – 286 s.
3. Zbiór ustaw krajowych obowiązujących w zakresie spraw szkolnictwa ludowego w Królestwie Galicji i Lodomerji wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem / Zestawił B. Baranowski. – Lwów, 1895. – 86 s.
4. Благий В. Шкільництво в Галичині на початку XX ст.: історико-соціологічний аспект / В. Благий. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 76 с.
5. Богачевська–Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884–1939 / М. Богачевська–Хомяк. – К.: Либідь, 1995. – 424 с.
6. В справі народного учительства. Діло. – 1903. – Ч.215. – С.1–2.
7. Вараниця А. Про можливості просопографічного методу в дослідженні народних учителів Галичини другої половини XIX –

початку XX століття / А. Вараниця // Історичні та культурологічні студії. – Львів, 2014–2015. – Вип. 7–8. – С. 344–365.

8. Вараниця А. Учителі народних шкіл Галичини другої половини XIX – початку XX ст. в контексті польсько-українських відносин: мотиви і моделі поведінки / А. Вараниця // Польські студії. – К., 2015. – Вип. 8. – С. 83–102.

9. Воробкевич Т., Воробкевич А. Приватні щоденники про життя українського вчителства Галичини кінця XIX – першої половини XX ст. / Т. Воробкевич, А. Воробкевич // Буття в мистецтві: Збірник наукових праць і матеріалів на пошану Степана Костиюка з нагоди 80-річчя / Наук. ред. і упоряд. Л. Купчинська; Відп. ред. М. Романюк. – Львів, 2007. – С. 141–150.

10. Галів М. Матеріальне забезпечення сільського вчителства Галичини у 1867–1918 рр. (на прикладі Дрогобицького повіту) / М. Галів // Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка. – Дрогобич, 2011. – Випуск двадцять восьмий. Історія. – С. 47–63.

11. Гр. Про шкільництво народне в Австрії // Учитель. – 1891. – Ч. 24. – С. 370–375.

12. Грушевський М. С. Не даймося! / М. С. Грушевський // Його ж. Твори: У 50 т. / Голов. ред. П. Сохань. – Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». – Львів: Світ, 2002. – С. 274–276.

13. З шкільної статистики // Учитель. – 1904. – Ч. 21. – С. 330.

14. За народне шкільництво і учительство // Діло. – 1912. – Ч. 185. – С. 1.

15. Загородня Т. Учителство в народних школах Східної Галичини / Т. Загородня // Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. – К.: Знання України, 2010. – С. 201–217.

16. Зайченко І. В. Проблеми української національної школи у пресі (друга пол. XIX – поч. XX ст.): навч. посіб. / І. В. Зайченко. – Львів, 2002. – 342 с.

17. Зі справоздання крайової Ради // Учитель. – 1899. – Ч. 7. – С. 98–99.

18. Коселева Н. В. Українське шкільництво і освітня політика крайової адміністрації та сейму в Галичині (1890–1914 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2002. – 17 с.

19. Л. В справі управління учительської платні // Учитель. – 1906. – Ч. 24. – С. 367–370.

20. Народні школи в Галичині в р. 1900/1901 // Діло. – 1902. – Ч. 119. – С. 2.

21. Приватний український мужеський учительський семінар у Львові // Діло. – 1912. – Ч. 146. – С. 1.

22. Савчук Б. Жінотство в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.) / Б. Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея НВ, 1999. – 280 с.

23. Страшні цифри // Діло. – 1904. – Ч. 226. – С. 1.

24. Устава шкільна красава о «відносинах правних стану учительського», ухвалена через Соім дня 3-го падоліста 1904 // Учитель. – 1905. – Ч. 5. – С. 57–59; Ч. 6. – С. 75–77; Ч. 9. – С. 123–125.

25. Учитель. Здоров'я і школа // Учитель. – 1908. – Ч. 23 і 24. – С. 349–352.

26. Шологон Л. Боротьба українських педагогічних організацій Галичини та Буковини за поліпшення матеріального становища вчителів в кінці XIX – на початку XX ст. / Л. Шологон // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2002. – Вип. 5. – С. 15–26.

References

1. Bednarz-Grzybek R. Nauczyciel w polskiej myśli pedagogicznej XIX i początków XX wieku (wybrane aspekty) / R. Bednarz-Grzybek // W kręgu dawnych i współczesnych teorii wychowania: uczeń – szkoła – nauczyciel. – Kraków: Wydzał Pedagogiczny Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej, 2012. – С. 273–293.

2. Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1910/1911. – Lwów, 1912. – 286 s.

3. Zbiór ustaw krajowych obowiązujących w zakresie spraw szkolnictwa ludowego w Królestwie Galicyi i Lodomerji wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem / Zestawił B. Baranowski. – Lwów, 1895. – 86 s.

4. Błahyi V. Shkil'nytstvo v Halychyni na pochatku XX st.: istoryko-sotsiolohichniy aspekt / V. Błahyi. – Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 1999. – 76 s.

5. Bohachevs'ka-Khomiak M. Bilym po bilomu: Zhinky v hromads'komu zhytti Ukrainy, 1884–1939 / M. Bohachevs'ka-Khomiak. – K.: Lybid', 1995. – 424 s.

6. V spravi narodnoho uchytel'stva // Dilo. – 1903. – Ch. 215. – S. 1–2.

7. Varanytsia A. Pro mozhlyvosti prosopohrafichnoho metodu v doslidzhenni narodnykh uchyteliv Halychyny druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittia. / A. Varanytsia // Istorychni ta kul'turolohichni studii. – Lviv, 2014–2015. – Vyp. 7–8. – S. 344–365.

8. Varanytsia A. Uchyteli narodnykh shkil Halychyny druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. v konteksti pol's'ko-ukrains'kykh vidnosyn: motyvy i modeli povedinky / A. Varanytsia // Pols'ki studii / Natsional'nyi universytet Kyievo-Mohylianska akademii. – K., 2015. – Vyp. 8. – S. 83–102.

9. Vorobkevych T., Vorobkevych A. Pryvatni shchodennyky pro zhyttia ukrains'koho vchytel'stva Halychyny kintsia XIX – pershoi polovyny XX st. / T. Vorobkevych, A. Vorobkevych // Buttia v mystetstvi: Zbirnyk naukovykh prats' i materialiv na poshanu Stepana Kostiuka z nahody 80-richchia. – Lviv, 2007. – S. 141–150.

10. Haliv M. Material'ne zabezpechennia sil'skoho vchytel'stva Halychyny u 1867–1918 rr. (na prykladi Drohobyt'skoho povitu) / M. Haliv // Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats' Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. – Drohobych, 2011. – Vypusk dvadtsiat' vosmyi. Istoriia. – S. 47–63.

11. Hr. Pro shkil'nytstvo narodne v Avstrii. // Uchytel'. – 1891. – Ch. 24. – S. 370–375.

12. Hrushevs'kyi M. S. Ne daimosia! / M. S. Hrushevs'kyi // Yoho zh. Tvory: U 50 t. / Holov. red. P. Sokhan'. – Lviv: Svit, 2002. – T. 1: Seriia «Suspil'no-politychni tvory (1894–1907)». – S. 274–276.

13. Z shkil'noi statystyky // Uchytel'. – 1904. – Ch. 21. – S. 330.

14. Za narodne shkil'nytstvo i uchytel'stvo // Dilo. – 1912. – Ch. 185. – S. 1.

15. Zavhorodnia T. Uchytel'stvo v narodnykh shkolakh Skhidnoi' Halychyny / T. Zavhorodnia // Vyscha pedahohichna osvita i nauka Ukrainy: istoriia, s'ohodennia ta perspektivy rozvytku. – K.: Znannia Ukrainy, 2010. – S. 201–217.

16. Zaichenko I. V. Problemy ukrains'koi natsional'noi shkoly u presi (druga pol. XIX – poch. XX st.): navch. posib. / I. V. Zaichenko. – Lviv, 2002. – 342 s.

17. Zi spravozdannia kraiovoi Rady // Uchytel'. – 1899. – Ch. 7. – S. 98–99.

18. Kosheleva N. V. Ukrains'ke shkil'nytstvo i osvittia polityka kraiovoi administratsii ta seimu v Halychyni (1890–1914 rr.): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Lvivskiy natsional'nyi universytet im. Ivana Franka. – Lviv, 2002. – 17 s.

19. L. V spravi upravyl'nennia uchytel'skoi platni // Uchytel'. – 1906. – Ch. 24. – S. 367–370.

20. Narodni shkoly v Halychyni v r. 1900/1901 // Dilo. – 1902. – Ch. 119. – S. 2.

21. Pryvatnyi ukrains'kyi muzheskyi uchytelskyi seminar u Lvovi // Dilo. – 1912. – Ch. 146. – S. 1.

22. Savchuk B. Zhinotstvo v suspil'nomu zhytti Zakhidnoi Ukrainy (ostannia tretyna XIX st. – 1939 r.) / B. Savchuk. – Ivano-Frankivs'k: Lileia NV, 1999. – 280 s.

23. Strashni tsyfry // Dilo. 1904. – Ch. 226. – S. 1.

24. Ustava shkil'na kraieva o «vidnosynakh pravnykh stanu uchytel'skoho», ukhvalena cherez Soim dnia 3-ho padolysta 1904 // Uchytel'. – 1905. – Ch. 5. – S. 57–59; Ch. 6. – S. 75–77; Ch. 9. – S. 123–125.

25. Uchytel'. Zdorovlie i shkola // Uchytel'. – 1908. – Ch. 23 i 24. – S. 349–352.

26. Sholohon L. Borot'ba ukrainskykh pedahohichnykh orhanizatsii Halychyny ta Bukovyny za polipshennia material'noho stanovyscha vchyteliv v kintsia XIX – na pochatku XX st. / L. Sholohon // Naukovi zapysky Ternopils'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriia: Istoriia. – 2002. – Vyp. 5. – S. 15–26.

Mysak N. F., PhD (History), Associate Professor of the Department of philosophy, Lviv National Agrarian University (Ukraine, Lviv)
natalia_mysak@ukr.net

Socio-professional portrait of Ukrainian elementary school teacher in Galicia in the late XIX – early XX century

The article systemizes information about elementary school teachers as a separate professional group of Ukrainian intelligentsia in Galicia in the late XIX –

early XX century. It is defined the quantitative characteristics of pedagogical staff for elementary schools, and focused attention on the peculiarities of their training. It is analyzed the professional activities of elementary school teachers: motives of the profession choice, social requirements to the teacher; features of the advancement on a career ladder; working conditions. Article examines the problem in the system of relations «teacher – authority», particularly attention is focused on the total control of teachers activities by the school administration. Elementary school teachers' legal and financial situation is characterized, in particular, the pension's issues, consolidation of teachers and their organized activity in the early XX century in order to improve their financial well-being. The specificity of teachers' personal life, the relation between marital status and professional activity; gender differences in the educational environment are investigated.

Keywords: teacher, pedagogical intelligentsia, elementary school, teachers' seminary, Regional school Board, Galicia.

* * *

УДК 911.3:94+528.9:930.2(477.74)«1830–1914»

Нікічук В. С.,
магістр, Одеський національний
університет ім. І. І. Мечникова
(Україна, Одеса), vnichuk@ukr.net

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ ТА КАРТОГРАФІЯ УКРАЇНИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ОДЕСЬКИХ ВЧЕНИХ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Досліджується становлення та розвиток історичної географії та картографії України одеськими дослідниками. Визначено роль наукових установ у дослідженнях історико-географічного напрямку. Прослідковується внесок у розвиток історичної географії та картографії України Ф. Бруна, А. Скальковського, О. Маркевича, А. Лебединцева, О. Рябінін-Скляревського та Ф. Петруня.

Ключові слова: історична географія України, картографія, Ф. Брун, А. Скальковський, О. Маркевич та Ф. Петрунь.

В другій половині XIX – на початку XX ст. активізувалися дослідження в галузі історичної географії України, що було тісно пов'язано як з розвитком історичної науки – україністики, так і з створенням наукових центрів. На українських землях в межах Російської імперії їх було три – Одеса, Харків та Київ. В цих містах існували університети та наукові інституції. Так, ще на початку XIX ст. відкриваються університети у Харкові (1805), Києві (1834), згодом і у Одесі (1865).

Метою статті є дослідити місце історичної географії та картографії України в дослідженнях одеських вчених XIX – початку XX ст. Відповідно до мети поставленні наступні завдання, зокрема, виявити та охарактеризувати діяльність одеського осередку історико-географічних досліджень, пов'язати діяльність цього осередку із загальноукраїнським розвитком історичної географії, визначити тематику досліджень одеських вчених XIX – початку XX ст. та проаналізувати становлення історичної географії як академічної дисципліни.

Історія Новоросійського університету ґрунтовно досліджувалася у різні часи та кожне ґрунтовне видання присвячене ювілейним датам університету [18], але викладання в університеті історичної географії в роботі висвітлювалися досить побіжно. Комплексно досліджував діяльність дослідників історичної географії С. Трубочанінов, зокрема Ф. Бруна та Ф. Петруня [12; 8]. Окремими працями представлена біографія та науковий доробок А. Скальковського [5] та О. Маркевича [15].

Одеський центр історико-географічних досліджень в XIX – на початку XX ст. був представлений Одеським товариством історії та старожитностей (ОТІС), що виникло

в 1839 р. Спочатку це товариство, як і більшість інших товариств були переважно історичні, що спрямовували свою діяльність на пошуки, вивчення і збереження старожитностей, але поступово їх діяльність почала зосереджувалася на вивченні і описанні відповідних губерній – складанні історичних, статистичних, топографічних записок [1, с. 176]. Слід зазначити, що на відміну від академічних установ і навчальних закладів, такі товариства менше підлягали контролю з боку держави, що сприяло розвитку творчої ініціативи вчених та формуванню наукової і суспільної думки.

Значну роль у дослідженні Півдня України відігравало ОТІС, оскільки досліджувало історію земель південної частини України та Криму, а також мало право на археологічні розкопки. Починаючи з 1844 р. товариство заснувало друкований орган «Записки Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей». На сторінках томів «Записок» можна доволі часто зустріти рубрику «Статистика», де наводилися статистичні матеріали краю. Характерно, що на початку статистичного огляду надавалася інформація історико-географічного характеру території станом на певний час. Зокрема, у 1867 р. наведено огляд кордонів Бессарабської області станом на 1816 р.: «К востоку границу составляют берега Черного моря; к западу прилегает она к Буковине, с севера отделяется от Херсонской и Подольской губерний рекою Днестр, с юга же от Молдавии рекою Прут и от Румелии Дунаем» [2, с. 175].

Наукові кола ОТІС були представлені одеськими вченими, що займалися у тому числі і історико-географічними дослідженнями. Серед таких дослідників, членів товариства варто відмітити Ф. Бруна (1804–1880), А. Скальковського (1808–1898), А. Лебединцева (1818–1898), О. Маркевича (1847–1903).

Характерною особливістю предмету досліджень одеських вчених XIX – початку XX ст. було вивчення переважно земель Південної України та суміжних територій. Слід відмітити, що на відміну від західноукраїнських істориків, вони не торкалися визначення етнічних меж майбутньої української території та не акцентували увагу на суто українські території або географію України. Їх дослідження були переважно краєзнавчого характеру. Вивчаючи регіон Південної України, одеські дослідники включали до нього і територію Бессарабії, підкреслюючи регіональні особливості цих територій. Хоча, не менш важливим є те, що дослідники розглядали цей регіон в контексті Російської імперії.

Проблематика визначення кордонів зустрічається у роботах багатьох істориків, які досліджували історію Південної України, адже перше на що вони звертають увагу – це де саме проживало населення чи які землі входили до складу тієї чи іншої держави, тощо. Так, одним із таких дослідників, який звернув увагу на визначення меж «Ханської України» був А. Лебединцев. Дослідник у своїй праці основну увагу звертає на православне населення, його вірування та храми і це зрозуміло, адже був церковною постаттю. Проте, на початку дослідження автор акцентує увагу саме на історико-географічне розташування Ханської України. «Об Ханской Украине нигде не упоминалось, ни в летописях, ни в трактатах. Мы встретили ее в

титуле модавских митрополитов последней половины прошедшего столетия. Под этим именем состояла в духовном их владении бывшая Очаковская область, по Ясскому трактату 1791 г. присоединенная к России» – так А. Лебединцев робить більш загальні характеристики терміну «Ханська Україна». Проте, далі в статті він більш конкретно визначає територіальну приналежність цих земель, опираючись на відомості населення: «населення цієї області, по лівому березі Дністра, до річки Мокрого Ягорлика, по цій річці до Балти та по річці Кодима до об'єднання Буга с Синюхою при Ольвіополі, правий берег Бугу, колишнього нашого, зі сторони Туреччини, кордону» [3, с. 1–22].

У середині XIX ст. з'являється праця А. Скальковського «Опыт статистического описания Новороссийского края», в якій автор дає детальну характеристику народностей, які населяли у цей час південь України [4]. Отже, можна говорити про розвиток окремих напрямків історико-географічних досліджень – історичної географії населення та історичної політичної географії.

А. Скальковський також виробив якісно нові підходи у дослідженнях історії запорозького козацтва. Історик розглядав його як складову частину історії Новоросійського краю або Степу. Слід зазначити, що вчений вперше ввів поняття Степу як географічної категорії. Степом дослідник називав відповідну за природними умовами частину Новоросійського краю та Бессарабської області [5, с. 160]. У своїй ґрунтовній праці «Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького» історик перший розділ присвячує географічному положенню краю, де проживало запорозьке козацтво, визначає його володіння, кордони та сусідів [6].

Окремо слід сказати про використання істориком картографічних джерел. Це було новим явищем у 1830–х роках, коли тільки починає розвиватися історична географія. А. Скальковський об'єктивно поділяв думку одного із засновників цього напрямку в Росії М. І. Надєждіна стосовно того, що карта є архівом самих документів, джерел. Звертався А. Скальковський і до топоніміки, у своєму дослідженні «Румынские доблести» не лише дав характеристику території, яку займала Румунія, а й значну увагу приділяв з'ясуванню походження назв цього краю, досліджуючи походження назв «Румунія», «Молдавія», «Валахія», «Бессарабія» [7].

Вже з початку XX ст. захопився проблемами історичної картографії та історичної географії України Ф. Петрунь. Основним об'єктом досліджень ученого була історична географія півдня України від так званої ранньої татарської доби XIII–XIV ст. до кінця XVIII ст. з широким використанням давніх карт як історичних джерел. Він підкреслював, що свої наукові студії з історії України він зосереджував на розробці географічних джерел: списків подорожей, старовинних мап, картографічних видань тощо – та впорядкування цих матеріалів у різних фондах Центральної наукової Бібліотеки. Створений ним картографічний кабінет у Центральній науковій бібліотеці налічував близько 17000 одиниць [8, с. 246].

У роботі «Московські переробки західно-європейських мап (Правобережжя в Московській мапографії)» (1927) Ф. Петрунь проводить аналіз російських карт, визначаючи переймання традиції

картографування від західноєвропейської. Ф. Петрунь особливу увагу зосереджує на визначенні кордонів Правобережної України та зазначає їх досить чітко: «від містечка Василькова, здавна до Києва, що належав до дороги Хвастівської, полем ... крізь містечка Ракитного та Ольшанки, до містечка Синице, до ріки Рось, ... до ріки Ірденя, до ріки Тясмина... до Чигирину... річкою Чютою, по іншу сторону від Чигирина річкою малого Інгульця, на бік від Дніпра, крізь Січ, річки Носаковки та по Дніпру». Ф. Петрунь також вказує на те, що такими картами переважно користувалися посли [9, с. 630].

Значний внесок у розвиток історико-географічних досліджень вніс О. Рябінін–Скляревський (1878–1942). Однією з провідних тем дослідження історика визначається вивчення історії Південної України. Звичайно дослідженню історії краю сприяв той момент, що О. Рябінін–Скляревський протягом 1920–1930-х рр. працював у Одеському крайовому архіві, адже вчений мав безпосередній доступ до архівних матеріалів [10, с. 279]. Так, однією з його робіт є праця «З життя Задунайської Січі» (1927). В ній автор звертає увагу на розселення запорожців після зруйнування Дніпровської Січі (1775). Особливу увагу автор відводить козакам, які змушені були емігрувати на південь, до Дунаю. О. Рябінін–Скляревський не просто на основі документів досліджує кількісний склад козаків, а й прив'язує його до певної географічної території, вивчає зміну кордонів під впливом різних історичних обставин. Зокрема, історик наводить приклад визначення кордонів російсько–турецького розмежування 1816 р. О. Рябінін–Скляревський вказує, що «Згідно з Букарештським трактатом 1816 р. російсько–турецька комісія почала розмежування кордону. Острови Леті та Четал визнано нейтральною зоною, проте ці території фактично перебувають у межах, на яких перебувають запорожці, так як ці острови вигідні для риболовлі. З часом, козаки змушені були залишити Килійське гирло та просунутися до Сулинського, де не туло торгових міст Ізмаїл та Килія». Історик визначає і шляхи «розкладу козащини, що розпочалися після 1775 р. різними напрямками через Кубань, Дунай, Одесу і Євпаторію, Керч та береги від Ростова до Новоросійська» [11, с. 23–24].

Окремим елементом дослідження краю в одеських науковців було вивчення міста Одеси – походження назви, виникнення та географічне розташування. Одним із перших, хто звертався до цієї проблеми був Ф. Бруун (1804–1880), відомий у Росії та Європі вчений з Одеси. Учений здійснював конкретні історико–топографічні розвідки. Так, Ф. Бруун проаналізував дані античних авторів (Геродота, Плінія, Страбона, Помпонія Мели, Валерія Флакка), середньовічних мандрівників і письменників (Гільбера де Ланнуа, Абульфеда, Контаріні та ін.) про Одесу, Керч, Київ, Гілею тощо [12, с. 346]. І у 1856 р. Ф. Бруун у «Заметках, относящихся к древней топографии Новороссийского края и Бессарабии» звернувся до проблеми походження назв міст та містечок Новоросійського краю, серед них і Одеса. Зокрема, автор зазначає «Имя свое Одесса получила в воспоминание древней гавани Одесос, также названной Ордесос и находившейся вероятно в 40 верстах к востоку от нынешней Одессы, при устьи Тилигульского лимана; на месте же, где ныне стоит этот город, находилась ... Турецкая крепость Гаджибей» [13, с. 16].

Проблемою виникнення і датування м. Одеси займався А. Скальковський. Саме він запропонував вважати початком історії Одеси 22 серпня (2 вересня) 1794 р. Але дослідник опирався більше на історіографічні та документальні матеріали, а не на географічні. Вчений зазначав, що Хаджибей був «передісторією» Одеси [14, с. 6]. А саму Одесу А. Скальковський вважав головним містом Новоросії, яке зобов'язане Й. М. Де-Рібасу своїм заснуванням, і що саме цей «незабутній» адмірал перетворив Хаджибейський закопчений замок у європейське місто [5, с. 294].

Історик О. Маркевич займався краєзнавством, яке на той час тісно перепліталось з історичною географією. Так, у своїх краєзнавчих заняттях він був переш за все, істориком Одеси. Він брав активну участь у дискусії, що розгорнулася серед істориків з приводу 100-річного ювілею Одеси. Учасники дискусії наводили різні дати заснування міста. У першій половині XIX ст. серед вчених переважала версія А. Скальковського, який доводив, що Одеса була заснована з «монаршої волі» Катерини II на місці турецької фортеці Хаджибей у 1794 р. і саме з цієї дати починається відлік життя «Південної Пальміри».

Дослідження О. І. Маркевича «Город Качибей или Гаджибей – предшественник Одессы» (1894), в якому він розглянув історію цього поселення від XV ст. до взяття його в кінці XVIII ст. регулярними військами Російської імперії та козаками-чорноморцями. Для вченого важливо було зв'язати життя Хаджибею з географічними умовами краю, тому він багато уваги приділив питанню розташування Хаджибею. Він вказував, що литовсько-руський Качибей знаходився в XV–XVI ст. не на теренах Одеси (як вважалося раніше), а на Жеваховій горі між Хаджибейським та Куяльницьким лиманами, а вже відроджений в середині XVIII ст. турками Хаджибей – на місці сучасної Одеси [15, с. 72–73]. Крім того, дослідник опирався і на документальний матеріал, зокрема він зазначав, що на основі документів Миколаївського портового архіву, назва міста Одеси Хаджибеєм практикувалося в офіційних паперах майже до 1794 р. [16, с. 56].

Продовжив дискусію своїх попередників Ф. Петрунь, проаналізувавши картографічний матеріал XVI–XVIII ст., прийшов до висновку, що він «заставляет с большою осторожностью говорить о Качибее как населенным пункте». До цього можна додати, що на деяких картах на місці сучасної Одеси взагалі позначався не Качибей, а такий топонім як «Odessus». Зокрема, він є на карті, поміщений у праці Йоганна Вільгельма Стукіуса (1577 р.). Проте Ф. Є. Петрунь висловив думку: «Качибеевские лиманы могли быть объектами хозяйственной деятельности в XVI в. (выловочка соли ...) и в XVII в. (Боплан) без наличия тут населенных пунктов, как и другие степные «уходы» того времени» [17, с. 241].

Слід зазначити, що дискусія, розпочата одеськими дослідниками ще в XIX ст. щодо історії виникнення Одеси є актуальною і сьогодні.

З другої половини XIX ст. одеський центр історико-географічних досліджень набуває рис академічної дисципліни. У Новоросійському (Одеському) університеті з часом почав викладатися курс історичної географії. Цей курс характеризувався тим, що викладачі під час занять презентували студентам свої дослідження з цієї галузі, тобто курс був авторським. Серед істориків,

які ґрунтовно займалися історичною географією та викладали її в університеті був Ф. Бруун, який читав курс історичної географії і етнографії Південної Росії. Навчально-педагогічна діяльність Ф. Брууна знаходила схвалення колег і студентів. Він був здатний з великим захопленням говорити годинами про якесь спірне питання історичної географії і етнографії Південної Росії [18, с. 97].

З 1889/1890 навчального року продовжив читати курс історичної географії одеський історик – О. Маркевич. У Державному архіві Одеської області зберігається його курс лекцій. Зокрема, у плані другої лекції по «русской истории» історик визначає проблему кордонів. Так, О. Маркевич зазначає, що «обозрение географических условий ... другого народа и влияние на его историю вообще». Серед таких географічних умов вчений виділяє «страны, границы, пространство». Тобто, дослідник наголошує про вплив на формування народу як географічних факторів, так і інших народів. Варто зазначити, що історію українських земель, історію козацтва вчений розглядає в контексті загальноімперської історії [19, арк. 2–23в].

Важливо також відмітити, що у 1916 р. на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету активно діяв студентський історичний гурток. Гурток часто проводив зустрічі, на яких робилися доповіді та проводилося їх обговорення. Одним із його активних членів та одночасно бібліотекарем був Ф. Петрунь. Так, на одному із засідань, Ф. Петрунь виступив з оглядом досліджень історії Новоросії та можна припустити, що історик не міг не оминати під час своєї доповіді матеріал, пов'язаний з історико-географічними дослідженнями. В інституційному плані гурток слід розглядати як одну із сполучних ланок у розвитку краєзнавства та регіоналістики в Одесі від університету до Одеської комісії краєзнавства при ВУАН [18, с. 96–97].

Таким чином, в 1840–1860-х з'являються перші історико-географічні дослідження одеських вчених, діяльність яких зосереджена в Одеському товаристві історії та старожитностей та Імператорському Новоросійському університеті. Одеський науковий осередок історико-географічних досліджень у цей час репрезентований Ф. Бруном, А. Скальковським, О. Маркевичем, А. Лебединцевим, О. Рябініним–Скляревським, Ф. Петрунем, які головним напрямком своїх досліджень вбачали у вивченні півдня України та суміжних земель. Варто відмітити, що в цей час історична географія постає як академічна дисципліна.

Список використаних джерел

1. Вербиленко Г. Передумови становлення історико-географічних досліджень в Україні / Г. Вербиленко // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. – 2015. – Вип.9. – С.175–182.
2. Описание Бессарабской области // Записки ИООИД. – Одесса: в городской типографии, созданной Х. Алексомати, 1867. – Т.6. – С.175–322.
3. Лебединцев А. Г. Ханская Украина / А. Г. Лебединцев // Записки ИООИД. – Т.31. – С.1–22.
4. Історія розвитку географії населення в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukr-tur.narod.ru/geonas/naselukr/istorroz/istorrozgeonas.htm> (15.04.2018).
5. Новікова Л. В. «Історіограф» Аполлон Скальковський: інтелектуальна апологія імперської політики та регіональної історичної самобутності / Л. В. Новікова. – Одеса: Одеський національний університет, 2012. – 463 с.

6. Скальковський О. А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський; наук. ред., комент.: Г. К. Швидько; пер. з рос.: О. В. Завгородня. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.

7. Скальковский А. Румынские доблести / А. Скальковский // Записки ИООИД. – Одесса: «Экономическая» типография и литография, 1897. – Т.20. – С.28–49.

8. Трубочанінов С. В. Видатний історико-географ з Поділля Федір Петрунь / С. В. Трубочанінов // Освіта, наука і культура на Поділлі. – 2013. – Т.20. – С.242–250.

9. Петрунь Ф. Московські переробки західноєвропейських мап / Ф. Петрунь // Ювіл. зб. на пошану акад. Д. І. Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – Т.1. – С.625–635.

10. Капарулін Ю. О. Рябінін–Скляревський як дослідник історії Південної України / Ю. О. Капарулін // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2011. – Т.22. – С.278–282.

11. Рябінін–Скляревський О. З життя Задунайської Січі / О. Рябінін–Скляревський. – Одеса, б.н. – 65 с.

12. Трубочанінов С. В. Перший історико-географ Південної Росії / С. В. Трубочанінов // Наукові праці Кам'янець–Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Т.23. – С.344–352.

13. Бруун Ф. К. Заметках, относящихся к древней топографии Новороссийского края и Бессарабии / Ф. К. Бруун. – Одесса, 1856. – 36 с.

14. Історія Хаджибея (Одеси) в працях дослідників XIX – XX ст.: хрестоматія / упоряд. Т. Г. Гончарук. – Одеса: Екологія, 2015. – 224 с.

15. Синявська О. О. Історик Олексій Іванович Маркевич: життя та діяльність / О. О. Синявська. – Одесса: Астропринт, 2003. – 116 с.

16. Маркевич А. І. Документи относящиеся к истории г. Одессы / А. І. Маркевич // Записки ИООИД. – Одесса: «Экономическая» типография и литография, 1893. – Т.16. – С.55–116.

17. Білецька О. В. Качибей у світлі джерел XV – XVI століть (матеріали до вивчення історичної географії Поділля та Північного Причорномор'я) / О. В. Білецька // Записки історичного факультету. – 2015. – Вип.26. – С.233–258.

18. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Історія та сучасність (1865–2015) / кол. авт.; гол. ред. І. М. Коваль; Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса: ОНУ, 2015. – 964 с.

19. ДАОО. – Ф.150 [Архив проф. А. І. Маркевича]. – Оп.1. – Спр.15 [Лекції по русской истории]. – 154 арк.

References

1. Verbylenko G. Peredumovy stanovlennja istoryko–geografichnyh doslidzhen' v Ukraїni / G. Verbylenko // Regional'na istorija Ukraїny. Zbirnyk naukovykh statej. – 2015. – Vyp.9. – S.175–182.

2. Opisanie Bessarabskoj oblasti // Zapiski IOOID. – Odessa: v gorodskoj tipografii, sozdannoju H. Aleksomati, 1867. – T.6. – S.175–322.

3. Lebendincev A. G. Hanskaja Ukraina / A. G. Lebendincev // Zapiski IOOID. – T.31. – S.1–22.

4. Istorija rozvytku geografii' naselennja v Ukraїni [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://ukr-tur.narod.ru/geonas/naselukr/istorroz/istorrozgeonas.htm> (15.04.2018)

5. Novikova L. V. «Istoriograf» Apollon Skal'kovskij: intelektual'na apologija impers'koi' polityky ta regional'noi' istorychnoi' samobutnosti / L. V. Novikova. – Odessa: Odes'kyj nacional'nyj universytet, 2012. – 463 s.

6. Skal'kovskij O. A. Istorija Novoi' Sichi, abo ostann'ogo Kosha Zaporoz'kogo / A. O. Skal'kovskij; nauk. red., koment.: G. K. Shvyd'ko; per. z ros.: O. V. Zavgordnja. – Dnipropetrov'sk: Sich, 1994. – 678 s.

7. Skal'kovskij A. Rumynskie doblesti / A. Skal'kovskij // Zapiski IOOID. – Odessa: «Jekonomicheskaja» tipografija i litografija, 1897. – T.20. – S.28–49.

8. Trubchaninov S. V. Vydannyj istoryko–geograf z Podillja Fedir Petrun' / S. V. Trubchaninov // Osvita, nauka i kul'tura na Podilli. – 2013. – T.20. – S.242–250.

9. Petrun' F. Moskovsk'ki pererobky zahidnojevropejs'kyh map / F. Petrun' // Juvil. zb. na poshanu akad. D. I. Bagalija z nagody simdesjatoi' richnyci zhyttja ta p'jatedsjatyh rokovyh naukovoї' dijal'nosti. – K., 1927. – T.1. – S.625–635.

10. Kaparulin Ju. O. Rjabinin–Sklyarevsk'kyj jak doslidnyk istorii' Pivdennoi' Ukraїny / Ju. O. Kaparulin // Naukovi zapysky. Zbirnyk prac' molodyh vchenykh ta aspirantiv. – K., 2011. – T.22. – S.278–282.

11. Rjabinin–Sklyarevsk'kyj O. Z zhyttja Zadunaj's'koi' Sichi / O. Rjabinin–Sklyarevsk'kyj. – Odessa, b.n. – 65 s.

12. Trubchaninov S. V. Pershyj istoryko–geograf Pivdennoi' Rosii' / S. V. Trubchaninov // Naukovi pracі Kam'janec'–Podil's'kogo nacional'nogo universytetu imeni Ivana Ogijenka. Istorychni nauky. – T.23. – S.344–352.

13. Bruun F. K. Zаметках, относящихся к древней топографии Новороссийского края и Бессарабии / F. K. Bruun. – Odessa, 1856. – 36 s.

14. Istorija Hadzhybeja (Odesy) v pracjha doslidnykiv XIX – XX st.: hrestomatija / uporjad. T. G. Goncharuk. – Odessa: Ekologija, 2015. – 224 s.

15. Synjavs'ka O. O. Istoryk Oleksij Ivanovykh Markevych: zhyttja ta dijal'nist' / O. O. Synjavs'ka. – Odessa: Astroprynt, 2003. – 116 s.

16. Markevich A. I. Dokumenty odnosjashiesja k istorii g. Odessy / A. I. Markevich // Zapiski IOOID. – Odessa: «Jekonomicheskaja» tipografija i litografija, 1893. – T.16. – S.55–116.

17. Bilec'ka O. V. Kachybej u svitli dzerel XV – XVI stolit' (materialy do vyvchennja istorychnoi' geografii' Podillja ta Pivnichnogo Prychornomor'ja) / O. V. Bilec'ka // Zapysky istorychnogo fakul'tetu. – 2015. – Vyp.26. – S.233–258.

18. Odes'kyj nacional'nyj universytet imeni I. I. Mechnykova. Istorija ta suchasnist' (1865–2015) / kol. avt.; gol. red. I. M. Koval'; Odes'kyj nac. un-t im. I. I. Mechnykova. – Odessa: ONU, 2015. – 964 s.

19. ДАОО. – Ф.150 [Архив проф. А. І. Маркевича]. – Оп.1. – Спр.15 [Лекції по русской истории]. – 154 арк.

Nikichuk V. S., master; Odessa I. I. Mechnikov National University (Ukraine, Odessa), vnichuk@ukr.net

Historical geography and cartography of Ukraine in studies of Odessa scientists of the nineteenth and early twentieth centuries

The article investigates the formation and development of historical geography and cartography of Ukraine by Odessa researchers. The role of scientific institutions in researches of historical and geographical direction is determined. The contribution to the development of historical geography and cartography of Ukraine by F. Bruno, A. Skalkovsky, A. Markevich, A. Lebedintsev, O. Ryabinin–Sklyarevsky and F. Petrunya.

Keywords: historical geography of Ukraine, cartography, F. Brun, A. Skalkovsky, O. Markevich and F. Petrun.

УДК 001.891:631.147(477.74)«18/20»

Орехівський В. Д.,

кандидат технічних наук, здобувач, Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН (Україна, Київ), Orehovskiy@gmail.com

Еволюція науково–організаційних основ органічного землеробства у Південному Степу України наприкінці XIX – на початку XXI століть

Встановлено особливості діяльності вчених науково–дослідних установ та їх внесок в опрацювання теоретико–методологічних та практичних основ органічного землеробства у посушливих умовах Південного Степу України. З'ясовано, що у посушливому південному Степу України важливим для вирощування екологічно чистої продукції є застосування системи дієвих природних заходів органічного землеробства: науково обґрунтованого чергування сільськогосподарських культур у сівозмінах, чорного та зайнятих парів, раціонального обробітку ґрунту, органічного удобрення, післяжнивних решок, виведення сортів культур, стійких до посух, хвороб і шкідників. Впровадження органічного землеробства сприятиме оптимальному розвитку культурних рослин та спрямоване на стримування розвитку шкідливих організмів і не потребуватиме застосування отруйних речовин.

Ключові слова: еволюція, науково–організаційні основи, органічне землеробство, природні заходи, родючість ґрунту, екологічно чиста продукція.

Нині природне середовище, в якому ми живемо, змінюється швидше, ніж проходить адаптація до

нього людини, що негативно позначається на її здоров'ї [1, с. 10]. Оскільки наш генотип формувався упродовж тисячоліть на основі природних продуктів, то нині негативний вплив навколишнього природного середовища руйнує генотип людини, завдаючи шкоди національному генофонду [2, с. 7]. При цьому екологічно залежні захворювання неспецифічного характеру, що нерідко виникають на основі зміненого зовнішнього середовища, виступають в якості початкових для розвитку патогенетичних механізмів [3, с. 3]. У зв'язку з цим у всьому цивілізованому світі, як і в Україні, стає все більше прихильників екологічно безпечного способу життя, за якого виробництво екологічно чистої продукції є однією з основних вимог [4, с. 5]. Тому виробництво органічної продукції, яка повинна бути натуральною, забезпеченою рослинною клітковиною, розчинною, збалансованою за вмістом повноцінних рослинних і тваринних білків, жирів, вітамінів та мікроелементів, містити комплекс натуральних антиоксидантів, бути вільною від токсичних речовин на сьогодні є актуальним [5, с. 344].

Дослідженню виробництва органічної продукції присвячено праці вчених-теоретиків та практиків: П. І. Бойка (2005), П. О. Стецишин (2011), Н. П. Коваленко (2014), С. С. Антонця, В. М. Писаренка, П. В. Писаренка (2017) та ін. Але важливим для вирощування екологічно чистої продукції є застосування системи дієвих природних заходів органічного землеробства для різних ґрунтово-кліматичних умов України, що сприятиме оптимальному розвитку культурних рослин та спрямоване на стримування розвитку шкідливих організмів і не потребуватиме застосування отруйних речовин. Розглянемо особливості діяльності вчених науково-дослідних установ, їх внесок в опрацювання теоретико-методологічних та практичних основ органічного землеробства в посушливих умовах Південного Степу України.

Історія створення науково-дослідних установ сільськогосподарського напрямку у Південній Україні пов'язана з багатьма тогочасними політичними та економічними подіями. Саме у Південній Україні у другій половині XIX ст. почало стрімко розвиватися землеробство. Виробництво розширювалось за рахунок освоєння нових земель і більш інтенсивного їх використання. Але землеробство у Південному Степу було ризиковане через часті спустошливі посухи, хвороби рослин та напади шкідників [5, с. 72–73]. Через це недобори урожайності були навіть частіші, ніж урожайні роки, чому не міг зарадити навіть багаторічний землеробський досвід. Стало зрозумілим, що прогрес у вирощуванні сільськогосподарських культур можливий лише з розвитком галузевої дослідницької справи на дослідних полях і у відділах землеробства дослідних станцій [6, с. 62].

У 1885 р. за пропозицією Імператорського Вільного економічного товариства Імператорське товариство сільського господарства південної Росії звернулося до вчених Імператорського Новоросійського університету (нині – Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова) з проханням виступити з ініціативою організації в Одесі дослідної станції. За відсутності фінансових коштів це завдання дебатовалось понад три роки і лише у 1888 р. було організовано спеціальну комісію

з підготовки матеріалів щодо її створення. Але через брак фінансових коштів дослідну станцію так і не було сформовано. З цієї причини довелося обмежитися створенням у 1894 р. Одеського дослідного поля (нині – Інститут сільського господарства Причорномор'я НААН), яке почало функціонувати у 1895 р. [5, с. 94]. Основними чинниками для організації Одеського дослідного поля стало те, що Одеса територіально знаходилась у зоні інтенсивного землеробства; в Одесі, як в університетському місті було зосереджено багато представників передової науки; Одеса представляла собою порт, через який експортувалася продукція землеробства, що було дуже важливо для розвитку економіки Російської імперії.

Під дослідне поле Імператорське товариство сільського господарства південної Росії виділило ферму з 20 десятинами вільної земельної площі та 75 десятинами городу. Першим директором Одеського дослідного поля було обрано професора В. Г. Ротмістрова, який разом із П. Ф. Бараковим, С. В. Щусевим започаткував дослідження вирощування озимих і ярих культур у трипільній сівозміні у дворазовому повторенні. Для нагромадження та збереження вологи досліджували обробіток ґрунту на різну глибину.

Як організатор та методолог польових досліджень професор В. Г. Ротмістров (у подальшому – академік ВАСГНІЛ) вперше із врахуванням вмісту вологи у ґрунті встановив наукові основи чергування сільськогосподарських культур у сівозмінах, які мали різну кореневу систему [7, с. 2]. Великим його здобутком стало розроблення наукових основ теорії коренезміни, тобто такого чергування культур, яке полягало у диференціації сільськогосподарських культур за властивостями їх кореневих систем [8, с. 25]. Він встановив ефективність чергування зернових культур з бобовими та кормовими культурами, обов'язковою була наявність у сівозміні поля чорного пару. Вже у 1911 р. на Одеському дослідному полі крім традиційних зернових колосових культур у сівозмінах вирощували: картоплю, квасолю, гарбузи, льон, сорго, сою, бавовну, ріжій, мак, вику, кормові буряки і багаторічні бобові трави: еспарцет, тимофіївку, люцерну та ін. [9, с. 48].

Професор В. Г. Ротмістров розробив методику польового досліді, яку опубліковано у книзі «Методика полевого опыта» (1904), що отримала широке поширення; методику дослідження ґрунтової вологи у зв'язку із загальними проблемами забезпечення водного режиму в посушливих умовах Степу, яку наведено у праці «О передвижении воды в почве Одесского опытного поля» (1907); методику дослідження кореневої системи, яку викладено у книзі «Корневая система у однолетних культурных растений» (1910). Учнями професора В. Г. Ротмістрова виконано комплексні дослідження, у результаті яких розроблено нові методичні підходи до встановлення ефективної дії органічних та мінеральних добрив, обробітку ґрунту та інших агротехнічних заходів на ріст і розвиток зернових культур, цукрових буряків та багаторічних трав у сівозмінах для посушливих умов Південного Степу України [10, с. 2–3].

Характеризуючи розвиток науково-організаційних основ органічного землеробства на початку 1920–х років потрібно відмітити, що у цей період майже вся сільськогосподарська дослідна справа зосереджувалась

на дослідних станціях. У 1922 р. дослідні станції різнились за крайовим принципом і розміщувались у різних ґрунтово-кліматичних умовах Степу, Лісостепу та Полісся. Відповідно до такого розподілу дослідження у землеробстві виконували на крайових сільськогосподарських дослідних станціях та районних дослідних станціях і полях. У 1922 р. в умовах посушливого Південного Степу УСРР організовано Одеську крайову сільськогосподарську дослідну станцію під керівництвом О. О. Бичихіна [11, с. 36]. На Одеській крайовій сільськогосподарській дослідній станції вченими розроблено наукові та практичні основи ефективної структури посівних площ та сівозмін з вирощуванням пшениці, жита, ячменю, кукурудзи, соняшника, картоплі, цукрових буряків, зернобобових і баштанних культур, багаторічних бобових трав для посушливих умов Одеської області [12, арк. 9]. Водночас, як показала практика, крайові станції себе не виправдали через організаційні, кадрові та методологічні проблеми у своїй діяльності. Одним із недоліків стало перевантаження зайвою кількістю відділів, які потребували значних коштів, а виконували ті ж завдання, що і районні станції та поля з меншими витратами. Не було відмічено чіткого розподілу тих чи інших регіонів, які вони мали обслуговувати. Крім того, привілейоване становище робітників крайових дослідних станцій викликало невдоволення з боку всіх інших дослідників, вимушених або зовсім припинити роботу, або виконувати її в неналежних умовах і обмеженому масштабі.

У 1956 р. на реорганізованій Одеській державній сільськогосподарській дослідній станції науковці під керівництвом Л. П. Максимчука працювали над проблемами: «Розробити і впровадити у виробництво ефективні системи сівозмін» [13, с. 9–11]; «Встановити продуктивність сівозмін залежно від способів обробітку ґрунту та удобрення» [14, арк. 57]. У другій половині XX ст. вченими розроблено та впроваджено науково обґрунтовані сівозміни з вирощуванням зернових, зернобобових, кормових, овочевих культур та багаторічних бобових трав; доведено доцільність застосування чорного пару, внесення післяжнивних та післяжнивних решток. Встановлено ефективний обробіток ґрунту під різні сільськогосподарські культури, з'ясовано оптимальне поєднання органічного та мінерального удобрення.

Нині Інститут сільського господарства Причорномор'я НААН є центром наукового забезпечення Південної України. Ним нагромаджено досвід і знання багатьох поколінь вчених-аграріїв у напрямі розроблення систем землеробства у посушливих умовах Південного Степу України. Основними напрямками його діяльності є: селекція та первинне насінництво високопродуктивних сортів овочевих, зернових і кормових культур, впровадження їх у сільськогосподарське виробництво; розроблення органічного землеробства на основі біологізації технологій вирощування сільськогосподарських культур; удосконалення системи кормовиробництва на основі вирощування продуктивних кормових культур; визначення ефективних екологічних заходів підвищення родючості ґрунту на основі впровадження науково обґрунтованого чергування сільськогосподарських культур та сидеральних парів у сівозмінах, оптимізації способів обробітку ґрунту.

На початку XX ст. не дивлячись на значні досягнення Одеського дослідного поля з агротехніки, урожайність сільськогосподарських культур залишалась низькою. Однією з причин були сорти, що не могли протистояти посухам, несприятливим умовам перезимівлі та ураження хворобами. Тому в Імператорському товаристві сільського господарства південної Росії актуалізувалась ідея необхідності започаткування селекційної роботи з виведення сортів, пристосованих до посушливих умов Півдня Російської імперії. У зв'язку з цим у 1912 р. на Одеському дослідному полі започаткували перші селекційні посіви, а у 1913 р. у його складі був офіційно затверджений відділ селекції зернових колосових культур, який очолив доцент Новоросійського університету А. О. Сапегін (у подальшому – академік АН УРСР, віцепрезидент АН УРСР, Заслужений діяч науки УРСР) [5, с. 98]. Результати селекційних досліджень позитивно вплинули на підвищення урожайності зернових колосових культур і переконливо засвідчили доцільність їх подальшого розширення. У 1918 р. на основі відділу селекції зернових колосових культур Одеського дослідного поля і Розсадника кормових культур створено Одеську селекційну станцію, у 1928 р. – Український генетико-селекційний інститут. Один із напрямів, що отримав широкий розвиток у землеробстві, сформував академік АН УРСР А. О. Сапегін, який розробив наукові та методичні основи організації та удосконалення польових дослідів: започаткував напрям практичного застосування методів математичної статистики та теорії ймовірностей і розробив методику аналізу результатів та оцінки точності дослідів, які сформулював у практичному посібнику для дослідників «Вариационная статистика» (1922).

У другій половині XX ст. з метою визначення стійкості рослин до морозу, посухи та інших несприятливих чинників довкілля створено лабораторію фізіології, з якої пізніше виділились підрозділи, близькі за змістом роботи та характером досліджень. Лабораторію фізіології очолював В. І. Бабенко, лабораторію формування врожаю – С. В. Бірюков, лабораторію стійкості – Ю. П. Шалін, В. Н. Мусіч, А. К. Ляшок, відділ стійкості до абіотичних чинників – П. О. Феоктістов. Кожен з цих підрозділів виконував дослідження, які сприяли уточненню напрямів і методики селекції. Продовжувачем дослідницьких традицій у зазначеному напрямі є сучасна селекційна установа – Селекційно-генетичний інститут – Національний центр насіннєзнавства та сортовивчення НААН.

Поширенню наукової думки про органічне землеробство у посушливому Південному Степу України сприяло створення у 1918 р. Одеського сільськогосподарського інституту (нині – Одеський державний аграрний університет). На кафедрі загального землеробства під керівництвом професора О. О. Бичихіна (1918–1931 рр.) науково-дослідну роботу спрямовано на встановлення теоретичних і методологічних аспектів ефективного полезахисного лісорозведення та використання зрошуваних земель, розроблення заходів боротьби з посухами за допомогою ефективного застосування чорного пару і вирощування різних груп культур у сівозмінах [15, с. 9]. Професором Г. О. Танішевим вперше розроблено ефективні заходи боротьби з бур'янами із

використанням післяжнивних посівів (кукурудза, просо, сорго, соняшник), науково обґрунтовано чергування сільськогосподарських культур у польових сівозмін, адаптованих до посушливих умов Південного Степу України [15, с. 10]. На кафедрі рослинництва під керівництвом професора Г. О. Боровікова науковими співробітниками М. Блажком, І. Шумаковим визначено фізіологічні основи посухостійкості культур, вплив попередників на урожайність сільськогосподарських культур, ефективність вирощування кормових культур у сівозмінах з внесенням органічних добрив та ін.

У другій половині ХХ ст. удосконалення наукових основ органічного землеробства із врахуванням ґрунтово-кліматичних умов виконували під керівництвом Д. П. Білика за темою: «Встановити ефективність зайнятих парів у просапних сівозмінах Південного Степу УРСР»; «Визначити ефективність різноротаційних сівозмін з різним насиченням зерновими та зернобобовими культурами, соняшником і чорним паром за різних рівнів інтенсифікації та біологізації для умов Степу» [16, арк. 2].

Вченими приділено значну увагу розробленню теоретичних і методологічних основ боротьби з посухою шляхом обґрунтування наукових та практичних аспектів ефективних агротехнічних заходів при вирощуванні сільськогосподарських культур у посушливому Південному Степу України. Зокрема, ефективність застосування обробітку ґрунту, удобрення, внесення післяжнивних решток у сівозмінах при вирощуванні зернових культур (Г. О. Боровіков, П. М. Катречко); кормових (М. Блажко); кормових трав (Є. Н. Кіркопуло); коренецвітних та овочевих культур (Д. П. Білик, Б. М. Кречун) [13, с. 9–11]. Вченими встановлено агробіологічні основи вирощування сільськогосподарських культур у спеціалізованих сівозмінах: озимої пшениці (К. О. Федосєєв); озимої вики на насіння (Є. С. Добрава); нуту (Р. Г. Ведишева), соняшника (Н. А. Спешилова), люцерни (В. С. Кравець), рису (С. Я. Розін); застосування чорного пару (М. П. Кудінов, В. Я. Щербаков).

Пріоритетними напрямками досліджень професора Я. Я. Вербіна та його учнів стало відтворення родючості південних чорноземів із збереженням вологи шляхом встановлення ефективного чергування культур, способів основного обробітку ґрунту та захисту від бур'янів, шкідників і хвороб у посушливому Південному Степу України. Основними здобутками професорів В. Ю. Казакова, А. В. Тихонова стало визначення ефективності удобрення соломом сільськогосподарських культур у зерно-паро-просапних сівозмінах, як біологічного заходу для отримання якісної екологічно чистої сільськогосподарської продукції. За ініціативи професора Д. П. Білика вперше з'ясовано агробіологічні та господарські основи застосування зайнятих парів (широкорядних посівів кукурудзи та гороху) для підвищення урожайів озимої пшениці у просапних сівозмінах посушливого Південного Степу України [16, арк. 2–7].

На початку ХХІ ст. професор Є. О. Юркевич вперше розробив, удосконалив та обґрунтував агробіологічні основи різноротаційних сівозмін з чорним та зайнятими парами залежно від системи обробітку ґрунту та удобрення. Ним вперше на основі агробіологічних особливостей культур і удобрення, встановлено кращі

попередники і з урахуванням нормативів чергування розроблено сівозміни з науково обґрунтованим насиченням, співвідношенням та розміщенням зернових (озима пшениця та ячмінь, горох, кукурудза на зерно, як кулісна культура), олійних (соняшник і озимий ріпак), чорного та зайнятих парів кормовими культурами (вико-вівсяна сумішка, кукурудза на зерно з розширеними міжряддями) [5, с. 272]. Вчений обґрунтував ефективність вирощування культур у різноротаційних сівозмінах; визначив їх дію на формування рівня родючості ґрунту, його агрофізичні і агрохімічні показники, активність біохімічних процесів, забур'яненість посівів, ураження хворобами, шкідниками, урожайність, якість та продуктивність. Здійснив економічне та енергетичне оцінювання, обґрунтував і рекомендував різноротаційні сівозміни з внесенням післяжнивних решток для господарств різних напрямів спеціалізації в умовах посушливого Південного Степу України.

Учнями професора Є. О. Юркевича для посушливих умов Південного Степу України вперше встановлено: ефективність короткоротаційних польових сівозмін з різним насиченням сільськогосподарськими культурами, застосуванням чорного пару та післяжнивних решток; оптимізацію розміщення зернових культур та озимого ріпаку в ланках сівозмін; дію систем основного обробітку ґрунту і удобрення в короткоротаційних сівозмінах на урожайність ячменю озимого.

На сьогодні основну діяльність вчених Одеського державного аграрного університету з обґрунтування наукових основ дієвих природних заходів органічного землеробства у посушливому Південному Степу України спрямовано на удосконалення: технологій вирощування сільськогосподарських культур у різноротаційних сівозмінах з елементами біологізації; систем обробітку ґрунту, органо-мінерального удобрення та контролювання забур'яненості різноротаційних сівозмін з різним насиченням сільськогосподарськими культурами; технологій вирощування овочевих культур відкритого ґрунту у спеціалізованих сівозмінах.

Отже, вагомий багаторічний досвід та глибокі знання вчених з удосконалення наукових основ органічного землеробства для посушливого Південного Степу України є актуальними і мають велике значення для покращання природного навколишнього середовища, підвищення родючості ґрунту та отримання якісної екологічно чистої продукції.

Список використаних джерел

1. Бойко П. І., Бородань В. О., Коваленко Н. П. Екологічно збалансовані сівозміни – основа біологічного землеробства // Вісник аграрної науки. – 2005. – №2. – С.9–13.
2. Стецишин П. О., Пиндус В. В., Рекуненко В. В. Основи органічного виробництва. – Вінниця: Нова книга, 2011. – 552 с.
3. Писаренко В. М., Писаренко П. В., Пономаренко С. В. Органічне землеробство для приватного сектора. – Полтава, 2017. – 140 с.
4. Писаренко В. М., Антоненко А. С., Писаренко П. В. Система органічного землеробства агроєколога Семена Антонця. – Полтава, 2017. – 124 с.
5. Коваленко Н. П. Становлення та розвиток науково-організаційних основ застосування вітчизняних сівозмін у системах землеробства (друга половина ХІХ – початок ХХІ ст.): монографія. – Київ: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. – 490 с.
6. Коваленко Н. П. Наукові основи становлення та розвитку землеробства в Україні // Вісник аграрної науки. – 2017. Спеціальний випуск (травень). – С.60–66.

7. Ротмистров В. Г. Сущность засухи по данным Одесского опытного поля. – Одесса, 1913. – 28 с.

8. Ротмистров В. Г. Корневая система. – Харьков: Книжное издательство, 1927. – 64 с.

9. Ротмистров В. Г. Одесское опытное поле Императорского общества сельского хозяйства южной России в 1911 году: краткий отчет. – Одесса: С. Н. Скарлато, 1913. – 98 с.

10. Ротмистров В. Г. О глубине порыхления черноземов // Земледельческая газета. – 1914. – №1(3). – С.2–3.

11. Достижения сельскохозяйственных опытных станций Украины. Под ред. В. И. Румянцева. – Харьков: Радянський селянин, 1928. – 375 с.

12. ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.6. – Спр.296. – 49 арк.

13. Коваленко Н. П. Науково-організаційна діяльність Координаційно-методичної ради УАСГН, МСГ УРСР, ПВ ВАСГНІЛ та УААН з проблем сівозмін у системах землеробства України (1956–2010 рр.). – Київ: ФОП Корзун Д. Ю., 2011. – 90 с.

14. ЦДАВО України. – Ф.Р-2. – Оп.13. – Спр.313. – 204 арк.

15. Одесский сельскохозяйственный институт. Краткий очерк (1918–1968). – Одесса, 1968. – 71 с.

16. ЦДАВО України. – Ф.Р-27. – Оп.20. – Спр.206. – 274 арк.

References

1. Bojko P. I., Borodan' V. O., Kovalenko N. P. Ekologichno zbalansovani sivozmyny – osnova biologichnogo zemlerobstva // Visnyk agrarnoi' nauky. – 2005. – №2. – S.9–13.

2. Stecyshyn P. O., Pyndus V. V., Rekunenko V. V. Osnovy organichnogo vyrobnytva. – Vinnytsja: Nova knyga, 2011. – 552 s.

3. Pysarenko V. M., Pysarenko P. V., Ponomarenko S. V. Organichne zemlerobstvo dlja pryvatnogo sektora. – Poltava, 2017. – 140 s.

4. Pysarenko V. M., Antonec' A. S., Pysarenko P. V. Systema organichnogo zemlerobstva agroekologa Semena Antoncja. – Poltava, 2017. – 124 s.

5. Kovalenko N. P. Stanovlennja ta rozvytok naukovo-organizacijnyh osnov zastosuvannja vitchyznjanyh sivozmyn u systemah zemlerobstva (druga polovyna XIX – pochatok XXI st.): monografija. – Kyi'v: TOV «Nilan-LTD», 2014. – 490 s.

6. Kovalenko N. P. Naukovi osnovy stanovlennja ta rozvytku zemlerobstva v Ukraini // Visnyk agrarnoi' nauky. – 2017. Special'nyj vypusk (traven'). – S.60–66.

7. Rotmistrov V. G. Sushhnost' zasuhi po dannym Odesskogo opytnogo polja. – Odessa, 1913. – 28 s.

8. Rotmistrov V. G. Kornevaja sistema. – Har'kov: Knizhnoe izdatel'stvo, 1927. – 64 s.

9. Rotmistrov V. G. Odesskoe opytное pole Imperatorskogo obshhestva sel'skogo hozjajstva juzhnoj Rossii v 1911 godu: kratkij otchet. – Odessa: S. N. Skarlato, 1913. – 98 s.

10. Rotmistrov V. G. O glubine poryhlenija chernozemov // Zemledel'cheskaja gazeta. – 1914. – №1(3). – S.2–3.

11. Dostizhenija sel'skhozjajstvennyh opytnyh stancij Ukrainy. Pod red. V. I. Rumjanceva. – Har'kov: Radjans'kij seljanin, 1928. – 375 s.

12. CDAVO Ukrainy. – F.27. – Op.6. – Spr.296. – 49 ark.

13. Kovalenko N. P. Naukovo-organizacijna dijal'nist' Koordynacijno-metodychnoi' rady UASGN, MSG URSR, PV VASGNIL ta UAAN z problem sivozmyn u systemah zemlerobstva Ukrainy (1956–2010 rr.). – Kyi'v: FOP Korzun D. Ju., 2011. – 90 s.

14. CDAVO Ukrainy. – F.R-2. – Op.13. – Spr.313. – 204 ark.

15. Odesskij sel'skhozjajstvennyj institut. Kratkij ocherk (1918–1968). – Odessa, 1968. – 71 s.

16. CDAVO Ukrainy. – F.R-27. – Op.20. – Spr.206. – 274 ark.

Orehivskyi V. D., Candidate of Engineering Sciences, National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), Orekhovskiy@gmail.com

Evolution of scientifically-organizational bases of organic agriculture in South Steppe of Ukraine in the end XIX – at the beginning XXI of centuries

The features of activity of scientists of research establishments and their payment are set in working of theoretical-methodological and practical bases of organic agriculture in the droughty terms of South Steppe of Ukraine. It is found out, that in droughty south Steppe of Ukraine important for growing ecologically of clean products is application of the system of effective natural measures of organic

agriculture: scientifically reasonable duty of agricultural cultures in crop rotations, black and busy pairs, rational till of soil, organic fertilizer, after reaping bits and pieces, leading out of sorts of cultures, proof to the droughts, illnesses and wreckers. Introduction of organic agriculture will assist to optimal development of cultural plants and it is sent to inhibition of development of harmful organisms and will not require application of poisonous substances.

Keywords: evolution, scientifically-organizational bases, organic agriculture, natural measures, fertility of soil, ecologically clean products.

* * *

УДК 376–056.264–053.4

Козак О. В.,

здобувач кафедри етнології та краєзнавства,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
kafetno@ukr.net

Внесок родини Богдана і Варвари Ханенків у розвиток матеріальної і духовної культури українського народу

У контексті національно-культурного руху в Україні останньої чверті XIX – початок XX ст. висвітлюється підприємницька діяльність, доброчинність, меценатство і колекціонування родини Богдана і Варвари Ханенків, які сприяли розвитку промислового і сільськогосподарського виробництва, початкової та загальної професійної освіти, наукових знань і музейної справи.

Ключові слова: доброчинність, колекціонування, меценатство, промислове і сільськогосподарське виробництво, освіта, музейна справа.

Ліквідація рабовласницького формою, змістом і характером кріпосництва в Російській імперії 1861 р. спричинила утвердження приватної власності й бурхливий розвиток підприємництва, поступове становлення ринкової економіки забезпечених відповідною системою політичних і правових реформ 60–70 років XIX ст. та створенням соціокультурних інститутів.

Промислове купецтво, дворянство й заможні представники селянства завдяки надбаному капіталу в підприємницькій діяльності, усвідомлюючи свою економічну й соціальну потугу прагнули також до самоутвердження засобами доброчинності, меценатства і колекціонування.

Розвиток товарного виробництва на українських землях обумовив розширення завдань, удосконалення форм і змісту доброчинності, яка стала доступною для представників різних соціальних станів. У 1862 р. імперія законодавчим актом передала право затвердження статутів доброчинних товариств міністерству внутрішніх справ [29, с. 26]. Завдяки посиленню доброчинності в суспільстві, лише протягом 1861–1863 рр. до Міністерства внутрішніх справ Росії надійшли клопотання про дозвіл на відкриття 43 благодійних товариств і товариств взаємодопомоги – більше ніж за 30 років царювання Миколи I (1825–1855) [19, с. 286].

Громадська доброчинність на українських землях була спрямована не лише на задоволення життєвих потреб знедолених верств населення: відкриття лікарень, дитячих садків і будинків, притулків для бездомних і калік, а також на розвиток культури: спорудження церков, створення шкіл початкової, середньої та професійної освіти, вищих навчальних закладів, музеїв і бібліотек, фінансування наукових досліджень.

Серед родин видатних українських добродійників Терещенків, Тарнавських, Харитоненків, Симиренків,

Бродських, Галаганів, Дегтярових, Попових, Демидових, Фундукля та інших розмаїттям напрямів, форм і змісту доброчинності виділялася родина Богдана і Варвари Ханенків.

Богдан Ханенко народився в сім'ї праправнука М. Д. Ханенка – Івана Івановича – поручика, почесного доглядача й почесного опікуна Новгород–Сіверського повітового училища, а згодом колезького секретаря у відомстві Міністерства народної освіти імперії [16, с. 17]. Його мати була дочкою генерал–майора Нілуса – Катерина Богданівна [42. – Оп. 12. – Спр. 399. – арк. 1–23в]. Крім Богдана вона народила йому ще трьох дітей: Катерину, Софію та Івана [16, с. 19].

Найбільші заслуги перед українським народом і його культурою має Богдан Іванович Ханенко (23.01.1849 – 26.05.1917). Він вирослав у родовому маєтку Лотоки Суразького повіту Чернігівської губернії (нині с. Латаки Брянської губернії РФ). Навчався у Московських гімназій №1 на правничому факультеті імперського університету, який закінчив 1871 р., а у 1873 р. здобув наукову ступінь кандидата права. До 1876 р. займав посаду столичного мирового судді по виборах до Петербурзької міської загальної думи. У 1874 р. Б. Ханенко одружився з дочкою видатного українського підприємця й благодійника Миколи Терещенка – Варварою. Протягом 1876–1881 рр. працював суддею окружного суду у Варшаві. Там він отримав змогу відвідувати найбільші художні галереї Італії, Нідерландів, Німеччини, Франції та інших країн, вивчати образотворче мистецтво Європи і розпочати колекційну діяльність [26, с. 63].

У 1881 р. Б. Ханенко залишає службу, мешкає переважно в Києві і приймає активну участь в розвитку підприємництва, фінансовому та громадському житті на українських землях й імперії загалом.

Богдан і Варвара Ханенко, як власники великих маєтностей, ще з 1880 р. розпочинають діяльність щодо створення на базі новітньої агротехніки взірцевих землеробських господарств. 1890 р. Б. Ханенка обрали дійсним членом Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, де він ініціював створення у 1892 р. Комісії і розробляє програму її діяльності з налагодження співпраці з європейськими виробниками сільськогосподарської продукції, щоб уникнути значної кількості посередників і падіння цін при її експорті з України [25, с. 95].

У 1892 р. Б. Ханенко як землевласник Подільської губернії спільно з власниками великих земельних угідь у Київській – О. М. Терещенком і Волинській – графом О. І. Коновнициним створили Південноросійське товариство сприяння землеробству і сільській промисловості (Землеробський синдикат) в українських губерніях. Головою і директором–розпорядником товариства обрали Б. Ханенка [40, с. 3–5].

На початку 80–х років родина Терещенків довірила йому очолити товариство бурякоцукрових і рафінадних заводів братів Терещенків у Києві, яке було засноване 1870 р. [38, с. 3]. 20 жовтня 1896 р. з ініціативи товариства й власників інших цукрових заводів імперії були проведені збори виробників цукру, де створили комісію для розробки статуту Всеросійського товариства цукрозаводчиків, до якої увійшов і Б. Ханенко. Статут був схвалений царським урядом і першим зібранням товариства 26 серпня 1897 р. Було обрано його

правління, до складу якого увійшов Б. Ханенко, як один із організаторів [10, арк. 1; 11, арк. 23в].

Ханенко Б. І. приймав активну участь у роботі Київської біржі створеній 1869 року [4, с. 1–26], а після схвалення імператором і підписання керівником справами Комітету міністрів уряду статським секретарем Мансуровим 28 листопада 1880 р. її нового статуту, неодноразово обирався до складу правління, яке переобиралося кожні три роки [37, с. 3–6]. Він, як постійний член Київського біржового комітету, лише протягом 1898–1899 рр. запропонував низку рішень щодо зниження ціни на мінеральне паливо, зокрема шляхом збільшення видобутку вугілля в Донецькому басейні за рахунок збільшення фінансування вуглевидобувної галузі, що спричинило відкриття нових шахт і рудників; надання пільг приватним особам і установам для проведення розвідки надр і пошуку на державних і громадських землях вугілля, нафти й іншого палива та налагодження їх видобутку, що сприяло зменшенню їх ціни й обсягів імпорту. Вжиті заходи, на його думку, мали зняти загрозу розвитку промисловості на українських землях й в імперії загалом [21, с. 68–69].

Очолюючи з 1905 р. Київський комітет торгівлі і мануфактури, Б. Ханенко спільно з Київським біржовим комітетом звернулися до Міністра фінансів Росії з пропозиціями щодо удосконалення роботи бірж, залучення їх до промислового виробництва й надання права членства у біржових товариствах представникам промисловості, торгівлі, сільськогосподарських підприємств і господарств. Він брав участь у розробці пропозицій щодо удосконалення торговельного права, зокрема: надання арбітражним комісіям законодавчих санкцій, а їх рішенням обов'язкову силу; визначення кола відомості цих комісій; дозволу судам позачергово вирішувати суперечки, що виникають в торгівлі продукцією сільського господарства тощо [22, с. 14, 20, 37, 51].

Богдан Ханенко з 1901 р. обирався членом Державної ради Російської імперії від промисловців, представником Київського біржового комітету в Особливу нараду департаменту залізних доріг справ Міністерства фінансів для вирішення питання обкладання тимчасовим податком вантажів і пасажирів, які перевозяться внутрішніми водними шляхами. У 1911 р. брав участь в роботі Російської експертної палати щодо перегляду торговельного договору з Німеччиною, а також вирішенні інших важливих справ держави [8, арк. 33в; 24, с. 37; 25, с. 32].

Успішний підприємець і землевласник Б. Ханенко входив до правління Російського торгово–промислового і декількох київських банків, що сприяло розгортанню з дружиною Варварою великої доброчинності, меценатства й колекціонування, зокрема фінансування й організацію початкової і професійної освіти, наукових досліджень, виставок образотворчого мистецтва й товарів художніх промислів, створення музеїв.

Оселившись у Києві на початку 80–х років він дав сувору, проте досить об'єктивну оцінку культурного життя міста: «Інтересу до мистецтва в київському суспільстві у той час не було... нічого не робилося, хоч і велися розмови на тему розвитку мистецтва» [1, с. 34].

Натомість, завдячуючи наростанню доброчинності, меценатства й колекціонування українських підпри-

емців, купців й інших заможних людей у другій половині XIX ст., значні кошти були вкладені у розвиток духовної культури народу. На пожертви М. Терещенка, його дружини Пелагеї та сина Олександра були збудовані й утримувалися дві церковно-парафіяльні школи у селах Луці і Горбовичі поблизу Києва, Шпитках – Васильківського й Самгородку – Сквирського повітів [28, с. 300, 457]. Варвара і Богдан Ханенки фінансували спорудження, організацію навчального процесу й утримання вчителів двокласного училища в селі Райгород Черкаського повіту; церковно-парафіяльної, а згодом державної загальноосвітньої школи з ремісничим відділенням в Оленівці Васильківського повіту і чотирьохкласної школи в Могильному Хушуватської волості на Поділлі. На кошти Варвари Миколаївни були створені й утримувалися 6 сільських майстерень народних художніх промислів, вироби яких були удостоєні найвищих нагород на міжнародних виставках у Парижі, Лондоні, Петербурзі, Москві Вона ж у 1907 р. організувала й очолила Київське кустарне товариство [41, арк. 95–100; 42. – Оп. 210. – Спр. 83. – арк. 29–39, 45–48; 3].

Третього грудня 1913 р. газета «Киевлянин» повідомила, що «землевласниця В. Ханенко виявила бажання передати Київському губернському земству завідування створеними нею шістьма сільськими майстернями кустарної промисловості», які були забезпечені власними приміщеннями, значними обіговими засобами і технічним обладнанням. Майстерні й вироблена в них продукція «стали надзвичайно популярними серед населення та вельми корисними для нього і вимагали комплексного підходу до організації роботи їх трудових колективів» наголошував літературно-політичний орган Південно-Західного краю імперії.

У 1896 р. Б. Ханенко очолив Товариство поширення нижчої (початкової) освіти в Києві (з 1901 р. Товариство поширення комерційної освіти); а 15 листопада 1897 р. за ініціативи і кошти родин М. Терещенка та Б. і В. Ханенків й інших доброчинників було відкрито Чоловічу торгівельну школу і торгівельні класи. Згодом, у 1899 р. вони створили першу в імперії Жіночу торгівельну школу. Чоловіча школа на початку XX ст. буде перетворена на Перше київське комерційне училище з 7-річним терміном навчання [27, с. 4–5].

Організаторські здібності Б. Ханенка проявлені на посаді голови правління Товариства поширення комерційної освіти і пожертви підприємців-меценатів сприяли відкриттю у 1908 р. на Бібіковському бульварі в буд. №24 (бульвар Т. Шевченка) Комерційного інституту, який прийняв на навчання 991 студента, з них 204 жінки, а також десятки вільних слухачів [5, арк. 283в].

Незаперечний внесок роду Ханенків, зокрема подружжя Варвари та Богдана, у розвиток наукових знань в Україні. Їх доброчинність, колекційна, меценатська й організаційна діяльність, зокрема Богдана Івановича на посаді голови Товариства старожитностей і мистецтв, члена Імператорської археологічної комісії, Антропологічного товариства в Парижі, Петербурзької академії мистецтв, Одеського товариства історії та старожитностей, Історичного товариства Нестора-літописця Київського університету Св. Володимира, Церковно-археологічного товариства Київської духовної

академії, сприяла активному пошуку археологами й істориками нових джерел для написання історії нашої Батьківщини, а художниками і мистецтвознавцями реставрації стародруків, ікон, картин, культових споруд та інших пам'яток культури українського та інших народів світу. Родина Б. і В. Ханенків фінансувала дослідження вчених і мистецтвознавців, художників і архітекторів, видання наукових збірників, альбомів та каталогів зібрань музеїв і виставок, проведення археологічних з'їздів тощо [9, арк. 1–4; 2. – Спр. 1. – арк. 1–69; Спр. 2. – арк. 1–27; Спр. 11. – арк. 1–49; Спр. 12. – арк. 1–43; Спр. 13. – арк. 1–18; 30; 31; 32; 33; 34; 35; 36].

Подружжя Ханенків зробило вагомий внесок у збереження й популяризацію культурної спадщини українського народу і країн Європи. Вони доклали значних зусиль і пожертв на зібрання протягом понад 40 років близько 400 картин живопису європейських художників, більш як 8 тис. гравюр, близько 700 творів мистецтва народів зарубіжного Сходу, понад 300 виробів із золота та срібла. Із них близько 3000 археологічних артефактів, зброї, декоративно-вжиткових виробів, ікон, хрестів кам'яних і бронзових віків, доби Трипільської цивілізації, скіфів, слов'ян і Київської Русі [30–36; 6, с. 344–345].

У 1887 р. Ханенки започаткували створення власного музею в збудованому особняку по вулиці Терещенківській, 15, де розмістили мистецьке зібрання і бібліотеку. Сьогодні це Національний музей мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків. Їх музей став унікальним явищем в культурному житті Києва й Російської імперії. У каталозі найкращих експонатів музею виданому родиною у 1896 р. налічувалося 396 картин французької, італійської, голландської, фламандської, іспанської та німецької шкіл живопису [39, с. 178–192].

На початку XX ст. музей Б. і В. Ханенків був відомий не лише в імперії, а й Європі. Його зали налічували близько 1200 картин (роботи Белліні, Ван Дейка, Веронезе, Давіда, Джотто, Енгра, Караваджо, Перуджино, Сурбарана), а бібліотека понад 3 тис. творів образотворчого мистецтва і мистецтвознавчих праць. Його справедливо називали Київським Ермітажем [17, с. 66; 15, с. 38–41].

Богдан Ханенко, вчені В. Антонович, О. Лазаревський, В. Хвойка, А. Прахов, меценати з родини Терещенків, В. Тарновський, В. Кочубей, Л. Бродський та інші прийняли активну участь у створенні музею в Києві. Втілення задуму поклали на Товариство старожитностей і мистецтв, яке було створене 2 січня 1897 р. Його очолила графиня М. Мусіна-Пушкіна. У квітні товариство схвалило рішення про вибір місця, на розі вулиць Хрещатик і Олександрівської навпроти кафе Шато-де-Флер і створення конкурсної змагальної групи архітекторів – розробників проекту будівництва музею у складі барона Розена, П. Бойцова, Е. Браумана, В. Ніколаєва, Я. Кривцова і В. Городецького, а також будівельної комісії на чолі з віце-головою Б. Ханенком, яка очолить його будівництво [12, арк. 3].

У березні 1898 р. товариство відсторонило архітектора В. Ніколаєва від розробки проекту і обрало архітектором будівництва музею В. Городецького, який завершить проектування і спорудження основних приміщень установи в 1899 р. за винагороду в 7000 руб. [12, арк. 21–

22, 29]. У серпні 1899 р. голова товариства Б. Ханенко освятив будинок і урочисто відкрив організовану ним виставку археологічних колекцій від кам'яного віку до доби Київської Русі, присвячену початку роботи XI Всеросійського з'їзду археологів. На виставці була представлена колекція 2017 артефактів із розкопок В. Хвойка, придбання якої організував Б. Ханенко за 5000 руб., пожертвуваних тестем М. Терещенком [12, арк. 49, 76зв].

Товариство старожитностей і мистецтв протягом 1897–1903 років збило на будівництво музею понад 300 тис. руб., з них від імператора 100 тис., міської думи – 2 тис. і державної казни – 1,5 тис. Також було зібрано 16432 археологічних пам'яток, творів мистецтва і художньо–промислових виробів на суму понад 54686 руб. Подружжя Ханенків передало музею 3145 археологічних предметів на 70 тис. руб. Окрім щорічних поточних пожертв на добудову й утримання музею Богдан Іванович передав весь свій готівковий капітал у сумі 100 тис. руб. з процентами. Офіційне освячення і відкриття Київського художньо–промислового і наукового музею імені государя імператора Миколи Олександровича відбувалося протягом 28 грудня 1904 – 8 січня 1905 р. [12, арк. 76зв–77зв; 13, арк. 63, 113, 186; 20, с. 8–10; 43, с. 57; 17, с. 68].

З 1906 р. Б. Ханенко як голова правління Товариства старожитностей і мистецтв наполегливо добивався підпорядкування музею одному із міністерств імперського уряду. Лише 1909 р. музею виділили щорічну субсидію – 6 тис. руб. і передали на баланс Міністерства торгівлі та промисловості. Було схвалено Статут і обрано Комітет завідування справами музею, який очолив Б. Ханенко [12, арк. 165зв; 43, с. 55].

Доброчинність, колекційна і організаційна діяльність родини Б. і В. Ханенків, їх унікальне зібрання творів образотворчого й народно–декоративного мистецтва, археологічних знахідок стали вирішальними не лише у створенні власного музею, який у незалежній Україні отримав гідне визнання та їх ім'я, а також Національного музею історії України і Національного художнього музею України, що утворилися на базі Київського художньо–промислового і наукового музею. Колекції Ханенків були основою для створення у 1964 р. Музею історичних коштовностей та Державного музею українського народно–декоративного мистецтва. Немало пам'яток мистецтва і старовини з їх зібрання знаходяться у Київському музеї російського мистецтва, Державному музеї–заповіднику Києво–Печерська лавра, Полтавському краєзнавчому, Одеському археологічному, центральних музеях Росії, викрадені у період німецько–радянської війни 1941–1945 рр. [43, с. 57].

Доброчинність і меценатська діяльність родини Б. і В. Ханенків виходила за межі Києва. Богдан Іванович сприяв створенню Чернігівського музею українських старожитностей імені В. В. Тарновського, який відкрили у 1902 р. [39, с. 191].

Славний нащадок гетьмансько–старшинського роду зробив вагомий внесок у розвиток економіки імперії. Як член верхньої законодавчої палати Державної ради Росії він був ініціатором й розробником низки законів, що сприяли нормативно–правовому забезпеченню підприємницької діяльності в промисловості та сільському господарстві, зокрема удосконалення податків

у промисловому виробництві, роботи губернських і повітових земських установ у вирішенні проблем селянських землеволодінь і землепорядкування на українських землях, створення зразкових європейського типу землеробських господарств, відповідно до постанови уряду про «Положення про губернські і повітові земські установи» від 12 червня 1890 р. [8, арк. 3–3зв].

Б. Ханенко був ініціатором створення і членом Південноросійського товариства сприяння землеробству й сільськогосподарській промисловості та Всеросійського товариства цукрозаводчиків, головою правління буряково–цукрових і рафінадних заводів братів Терещенків та Київського комітету торгівлі і мануфактури, членом Київського біржового товариства, Ради з'їздів представників торгівлі і Промисловості в Петербурзі, Ради російського торгово–промислового та інших банків, приймав участь в роботі різних комісій з питань правової політики й господарської діяльності в імперії, зокрема щодо збільшення виробництва цукру, видобутку вугілля за рахунок удосконалення технологічних процесів і розширення виробничої бази та зменшення мита на експорт цукру й імпорту вугілля, широкого використання водного і залізничного транспорту за рахунок розширення його інфраструктури, що сприяло розвитку промисловості на українських землях [21, с. 68–69; 23, с. 28; 17, с. 66].

У 1916 р. важкохворий Б. Ханенко склав заповіт про передачу Києву палацу з музеєм і бібліотекою, де було зібрано надзвичайної ціни колекцію живопису і скульптури, гравюр, порцеляни і майоліки, старовинні меблі, золото Київської Русі та Візантійської імперії, ікони української і російської православних церков, предмети ужиткового мистецтва тощо. 26 травня 1917 р. Б. Ханенко помер.

Справу Богдана Івановича продовжила його дружина Варвара Миколаївна. Вона повернула до свого музею частину колекції, що знаходилася на зберіганні в Петрограді й Москві. Її намагання відкрити музей за Центральної Ради УНР не мали успіху. У грудні 1918 р. за владу Директорії В. Ханенко подарувала свій палац, бібліотеку і колекцію, заснованій гетьманським урядом П. Скоропадського, Українській академії наук. Її основними вимогами було: надання музею ім'я Богдана і Варвари Ханенків; заклад має бути доступним для всіх верств населення; створення при музею Інституту історії мистецтв; по життєве право працювати в музеї і займати для житла у власному будинку №15 на Терещенківській вулиці (названа на честь її роду) приміщення на власний розсуд [17, с. 70].

Війна радянської Росії і проімперських контрреволюційних сил проти УНР завершилася перемогою більшовиків. Радянська влада націоналізувала музей, бібліотеку, колекцію і всі житлові приміщення, виселивши з них Варвару Ханенко і її сестру Ольгу. Видатна українська благодійниця, яка разом з чоловіком збила і зберегла для рідного народу унікальну колекцію мистецьких цінностей, сприяла розвитку підприємництва, зокрема в сільському господарстві, кустарних промислів і ремесел, на власні кошти створила початкові й професійні школи, майстерні для навчання дітей селян і міських мешканців, доживала віку бідуючи, голодуючи, хворіючи, у помешканні своєї служниці [17, с. 70].

Варвара Ханенко із роду видатних підприємців і доброчинників Терещенків померла 7 травня 1922 р. Похована на території Видубицького монастиря поряд з чоловіком – Богданом Ханенком.

Підсумовуючи, слід наголосити, що підприємницька діяльність і доброчинність родини Богдана і Варвари Ханенків наприкінці XIX – початку XX ст. наповнилася новими соціальними пріоритетами, організаційними формами і напрямками застосування, де переважали ідеали краси, гуманізму і високої моралі, прагнення просвіти і самовдосконалення своїх співвітчизників, поліпшення їх важкого колоніального становища в Російській імперії.

Глибокі знання Богдана Івановича в галузі права, талант організатора і підприємця та ініціативність й жертвність, любов до рідної землі, «стремління до громадської користі» (девиз родового герба Терещенків – О. К.) Варвари Миколаївни сприяли нормативно-правовому забезпеченню промислового і сільськогосподарського виробництва, зокрема удосконаленню технологічних процесів і розширенню виробництва цукру, видобутку вугілля, удосконаленню агротехніки вирощування зернових культур і садівництва, створенню зразкових землеробських господарств європейського типу.

Колекція родини Ханенків археологічного матеріалу, предметів образотворчого мистецтва нашого і європейських народів, великі пожертви на створення музеїв для їх популяризації й розвиток національної історії, етнології й мистецтвознавства є яскравим прикладом безкорисливого й самовідданого служіння Україні, особливо сьогодні, коли доморошені понад 100 найбагатших олігархів не жертвують і тисячної долі своїх багатств на зміцнення обороноздатності країни й поліпшення життя народу, за рахунок якого вони нажили свої статки.

Список використаних джерел

1. Акинша Константин. Забытый меценат // Наше наследие. – 1989. – №5 (11). – С.29–38.
2. Архів Національного музею мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків. – Оп.1. – Спр.1; Спр.2; Спр.11; Спр.12; Спр.13.
3. Березовський В. Історичні постаті Богдан та Варвара Ханенки [Електр. ресурс]. – Режим доступу: // <https://sites.google.com/site/hayvoron>.
4. Двадцятипятилетие Киевской биржи 1869–1894. – К.: Типографія С. В. Кульженко, 1895. – 26 с.
5. Державний архів Києва. – Ф.227. – Оп.1. – Спр.1.
6. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Т.10: Т–Я. – К.: Наукова думка, 2013. – 784 с.: іл.
7. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношение малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М.: Университетская типография, 1899. – XIV, 1104 с.
8. Институт рукописей Центральной научной библиотеки ім. В. І. Вернадського Національної академії наук. – Ф.3. – Спр.5290.
9. Там само. – Ф.Х. – Спр.5290.
10. Там само. – Ф.38. – Спр.317.
11. Там само. – Ф.38. – Спр.318.
12. Там само. – Ф.241. – Спр.1.
13. Там само. – Ф.241. – Спр.2.
14. Історія Русів / Укр. перекл. І. Драча. – К.: Радянський письменник, 1991. – 318 с.
15. Киевский музей западного и восточного искусства: Фотопутеводитель. – К.: Мистецтво, 1986. – 159 с.
16. Ковалинський В. До родоводу Богдана Ханенка // До 150-річчя від дня народження Богдана Івановича Ханенка, мецената,

колекціонера, фундатора музею. Матеріали наук.–практ. конф. – К.: Кий, 1999. – С.14–20.

17. Крутенко Н. Ханенки // Пам'ятки України. – 1996. – №3–4. – С.62–72.

18. Корнієнко Н. Варвара Ханенко – життя, події, факти / До 150річчя з дня народження Богдана Івановича Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею: матеріали наук.–практ. конф. / Київський музей західного та східного мистецтва. – К.: Кий, 1999. – С.36–47.

19. Линденмейер А. Добровольные благотворительные общества в эпоху Великих реформ // Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник. – М., 1992. – С.286.

20. Освящение и открытие Киевского художественно-промышленного и научного музея. – К.: Типо-лит. С. В. Кульженко, 1905. – 30 с.

21. Отчет Киевского биржевого комитета за 1899 год. (Утвержден 23 января 1900 г.). – К.: Губернская типография, 1900. – 72 с.

22. Отчет Киевского биржевого комитета за 1903 год. – К.: Типография Императ. университета Св. Владимира. Акцион. о-во печ. и изд. дела Н. Т. Корчак–Новицкого, 1904. – 54 с.

23. Отчет Киевского биржевого комитета за 1908 год. (Утвержден... 7 марта 1909 г.). – К.: Типография С. Г. Слюсаренка, 1910. – 52 с.

24. Отчет Киевского биржевого комитета за 1911 год. (Утвержден 4 марта 1912 года). – К.: Типография С. Г. Слюсаревского, 1912. – 49 с.

25. Отчет Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 1915 г. – К.: Типография А. Я. Неймана, 1916. – 102 с.

26. Отчет Киевского биржевого комитета за 1915 год. (Утвержден 20 апреля 1916 года). – К.: Электро-печатня «Польза», 1916. – 46 с.

27. Отчет по учебно-воспитательной части Мужской торговой школы и торговых классов имени Н. А. Терещенка. За 15 лет с 1897–8–1911–12 учеб. год. – К.: Типография Р. К. Лубковского, 1913. – 124 с.

28. Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2008. – 671 с.

29. Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2. – 1862. – Т.37. – Отд.1. – №37852. – С.26.

30. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Доба палеоліту. Древности Приднепровья. Каменный и бронзовый века. Вып.1 – К.: Фототипія и типографія С. В. Кульженко, 1899.

31. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности Приднепровья. Эпоха предшествующая великому переселению народов. Вып.ІІ. – К.: Фототипія и типографія С. В. Кульженко, 1899.

32. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности Приднепровья. Эпоха предшествующая великому переселению народов (Ч.ІІ). Вып.ІІІ. – К.: Типографія и фотогравюра С. В. Кульженко, 1900.

33. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности Приднепровья. Эпоха великого переселения народов. Вып.ІV. – К.: Типографія С. В. Кульженко, 1901.

34. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности Приднепровья. Эпоха славянская (VI–XIII вв.). Вып.V. – К.: Фото-типографія С. В. Кульженко, 1902.

35. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности Приднепровья. Побережье Черного моря. Вып.VI. – К.: Фото-типографія С. В. Кульженко, 1902.

36. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности русские. Кресты и образки. Вып.1. – К.: Фототипія и типографія С. В. Кульженко, 1899; Вып.ІІ, 1900.

37. Состав Киевской биржи. – К.: Типографія император. университета Св. Владимира Н. Т. Корчак–Новицкого, 1900. – 15 с.

38. Товарищество свеклосахарных и рафинадных заводов братьев Терещенко в Киеве. – К.: Типографія С. В. Кульженко, 1900. – 59 с. Рос. и франц. язык.

39. Україна: хронологія розвитку / НАН України. Інститут історії України. У 6 т. – Т.5. Імперська доба 1800–1917 рр. / [О. М. Донік, О. О. Крижанівська, В. Б. Молчанов та ін.]. – К.: Кріон, 2011. – 560 с.

40. Устав Южно-Русского общества поощрения земледелия и сельской промышленности. – К.: Тип. выс. утв. Т-ва печ. д. и торг. И. Н. Кушнерев и К^о в Москве. Киевское отделение, 1897. – 23 с.

41. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф.442. – Оп.635. – Спр.20.

42. Там само. – Ф.707. – Оп.12. – Спр.399; Оп.210. – Спр.83.

43. Шовкопляс Г. М. Про діяльність Б. І. Ханенка у заснуванні та історії Київського художньо-промислового і наукового музею // До 150-річчя від дня народження Б. І. Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею. Матеріали наук.–практ. конференції. – К., 1999. – С.51–58.

References

1. Akinsha Konstantin. Zabytyj mecenat // Nashe nasledie. – 1989. – №5 (11). – S.29–38.
2. Arhiv Nacional'nogo muzeju mystectv imeni Bogdana i Varvary Hanenkov. – Op.1. – Spr.1; Spr.2; Spr.11; Spr.12; Spr.13.
3. Berezovskij V. Istorični postati Bogdan ta Varvara Hanenky [Elektr. resurs]. – Rezhym dostupu: // <https://sites.google.com/site/hayvoron>.
4. Dvadcatypjatyletye Kievskoj byrzhy 1869–1894. – K.: Tipografija S. V. Kul'zhenko, 1895. – 26 s.
5. Derzhavnyj arhiv Kyjeva. – F.227. – Op.1. – Spr.1.
6. Encyklopedija istorii' Ukraïny: U 10 t. / Redkol.: V. A. Smolij (golova) ta in. T.10: T–Ja. – K.: Naukova dumka, 2013. – 784 s.: il.
7. Jeingorn V. Ocherki iz istorii Malorossii v XVII v. Snoshenie malorossijskogo duhovenstva s moskovskim pravitel'stvom v carstvovanie Alekseja Mihajlovicha. – M.: Universitetskaja tipografija, 1899. – XIV, 1104 s.
8. Instytut rukopysiv Central'noi' naukovoï biblioteki im. V. I. Vernads'kogo Nacional'noi' akademii' nauk. – F.3. – Spr.5290.
9. Tam samo. – F.H. – Spr.5290.
10. Tam samo. – F.38. – Spr.317.
11. Tam samo. – F.38. – Spr.318.
12. Tam samo. – F.241. – Spr.1.
13. Tam samo. – F.241. – Spr.2.
14. Istorija Rusiv / Ukr. perekl. I. Dracha. – K.: Radjans'kyj pys'mennyk, 1991. – 318 s.
15. Kievskij muzej zapadnogo i vostochnogo iskusstva: Fotoputevoditel'. – K.: Mystectvo, 1986. – 159 s.
16. Kovalyn's'kyj V. Do rodovodu Bogdana Hanenka // Do 150–richchja vid dnja narodzhennja Bogdana Ivanovycha Hanenka, mecenata, kolekcionera, fundatora muzeju. Materialy nauk.–prakt. konf. – K.: Kyj, 1999. – S.14–20.
17. Krutenko N. Hanenky // Pam'jatky Ukraïny. – 1996. – №3–4. – S.62–72.
18. Kornijenko N. Varvara Hanenka – zhyttja, podii', fakty / Do 150richchja z dnja narodzhennja Bogdana Ivanovycha Hanenka, mecenata, kolekcionera, fundatora muzeju: materialy nauk.–prakt. konf. / Kyi'vs'kyj muzej zahidnogo ta shidnogo mystectva. – K.: Kyj, 1999. – S.36–47.
19. Lindenmejer A. Dobrovol'nye blagotvoritel'nye obshhestva v jepohu Velikih reform // Velike reformy v Rossii. 1856–1874: Sbornik. – M., 1992. – S.286.
20. Osvjashhenie i otkrytie Kievskogo hudozhestvenno–promyshlennogo i nauchnogo muzeja. – K.: Tipo–lit. S. V. Kul'zhenko, 1905. – 30 s.
21. Otchet Kievskogo birzhevoogo komiteta za 1899 god. (Utverzhden 23 janvarja 1900 g.). – K.: Gubernskaja tipografija, 1900. – 72 s.
22. Otchet Kievskogo birzhevoogo komiteta za 1903 god. – K.: Tipografija Imperat. universiteta Sv. Vladimira. Akcion. o–vo pech. i izd. dela N. T. Korchak–Novickogo, 1904. – 54 s.
23. Otchet Kievskogo birzhevoogo komiteta za 1908 god. (Utverzhden... 7 marta 1909 g.). – K.: Tipografija S. G. Sljusarenka, 1910. – 52 s.
24. Otchet Kievskogo birzhevoogo komiteta za 1911 god. (Utverzhden 4 marta 1912 goda). – K.: Tipografija S. G. Sljusarevs'kogo, 1912. – 49 s.
25. Otchet Kievskogo obshhestva sel'skogo hozjajstva i sel'sko–hozjajstvennoj promyshlennosti za 1915 g. – K.: Tipografija A. Ja. Nejmana, 1916. – 102 s.
26. Otchet Kievskogo birzhevoogo komiteta za 1915 god. (Utverzhden 20 aprelja 1916 goda). – K.: Elektro–pechatnja «Pol'za», 1916. – 46 s.
27. Otchet po uchebno–vospiatel'noj chasti Muzhskoj torgovoj shkoly i torgovyh klassov imeni N. A. Tereshhenka. Za 15 let s 1897–8–1911–12 ucheb. god. – K.: Tipografija R. K. Lubkovs'kogo, 1913. – 124 s.
28. Pererva V. S. Istorija shkil'nyctva v mistah i selah Kyi'vshhyny XIX – pochatku XX st. – Bila Cerkva: Vydavec' O. Pshonkivs'kyj, 2008. – 671 s.
29. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. – Sobr. 2. – 1862. – T.37. – Otd.1. – №37852. – S.26.
30. Sobranie B. I. i V. N. Hanenko. Doba paleolitu. Drevnosti Pridneprov'ja. Kamennyj i bronzovyj veka. Vyp.1 – K.: Fototipija i tipografija S. V. Kul'zhenko, 1899.
31. Sobranie B. I. i V. N. Hanenko. Drevnosti Pridneprov'ja. Jepoha predshestvujushhaja velikomu pereseleniju narodov. Vyp.II. – K.: Fototipija i tipografija S. V. Kul'zhenko, 1899.
32. Sobranie B. I. i V. N. Hanenko. Drevnosti Pridneprov'ja. Jepoha predshestvujushhaja velikomu pereseleniju narodov (Ch.II.). Vyp.III. – K.: Tipografija i fotogravjura S. V. Kul'zhenko, 1900.
33. Sobranie B. I. i V. N. Hanenko. Drevnosti Pridneprov'ja. Jepoha velikogo pereselenija narodov. Vyp.IV. – K.: Tipografija S. V. Kul'zhenko, 1901.
34. Sobranie B. I. i V. N. Hanenko. Drevnosti Pridneprov'ja. Jepoha slavjanskaja (VI–XIII v.). Vyp.V. – K.: Foto–tipografija S. V. Kul'zhenko, 1902.
35. Sobranie B. I. i V. N. Hanenko. Drevnosti Pridneprov'ja. Poberezh'e Chernago morja. Vyp.VI. – K.: Foto–tipografija S. V. Kul'zhenko, 1902.
36. Sobranie B. I. i V. N. Hanenko. Drevnosti russkie. Kresty i obrázky. Vyp.I. – K.: Fototipija i tipografija S. V. Kul'zhenko, 1899; Vyp.II, 1900.
37. Sostav Kievskoj byrzhy. – K.: Tipografija ymperator. universyteta Sv. Vladymyra N. T. Korchak–Novyckogo, 1900. – 15 s.
38. Tovarishhestvo sveklosaharnyh i rafinadnyh zavodov brat'ev Tereshhenko v Kieve. – K.: Tipografija S. V. Kul'zhenka, 1900. – 59 s. Ros. i franc. jazyk.
39. Ukraïna: hronologija rozvytku / NAN Ukraïny. Instytut istorii' Ukraïny. U 6 t. – T.5. Impers'ka doba 1800–1917 rr. / [O. M. Donik, O. O. Kryzhaniv's'ka, V. B. Molchanov ta in.]. – K.: Krion, 2011. – 560 s.
40. Ustav Juzhno–Russkogo obshhestva pooshhrenija zemledelija i sel'skoj promyshlennosti. – K.: Tip. vys. utv. T–va pech. d. i torg. I. N. Kushnerev i K^o v Moskve. Kievskoe otdelenie, 1897. – 23 s.
41. Central'nyj derzhavnyj istoričnyj arhiv Ukraïny u m. Kyjevi. – F.442. – Op.635. – Spr.20.
42. Tam samo. – F.707. – Op.12. – Spr.399; Op.210. – Spr.83.
43. Shovkopljias G. M. Pro dijalt'nist' B. I. Hanenka u zasnuvanni ta istorii' Kyi'vs'kogo hudozhn'o–promyslovogo i naukovogo muzeju // Do 150–richchja vid dnja narodzhennja B. I. Hanenka, mecenata, kolekcionera, fundatora muzeju. Materialy nauk.–prakt. konferencii'. – K., 1999. – S.51–58.

Kozak O., a professor of the department of ethnology and local lore, M. P. Drahomanov National Pedagogical University (Ukraine, Kiev), kafetno@ukr.net

Contribution of the family of Bogdan and Varvara Khanenko to the development of material and spiritual culture of the Ukrainian people

Entrepreneurship, philanthropy, patronage and collecting by family Bohdan and Varvara Khanenko highlights in the context of national and cultural movement in Ukraine last quarter of the nineteenth – early twentieth century, that contributed to the development of industrial and agricultural production, primary and general vocational education, scientific knowledge and museum business.

Keywords: charity, collecting, patronage, industrial and agricultural production, education, museum business.

УДК 94(477.43/44)«1914»

Коляда І. А.,

доктор історичних наук, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти факультету історичної освіти, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), kolyada.i.a.1968@gmail.com

РЕАКЦІЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТОК ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: СПРОБА РЕТРОСПЕКТИВИ

Висвітлено суспільні настрої в містах Правобережної України на початку Першої світової війни. На підставі аналізу вітчизняної історіографії радянського та сучасного періоду підкреслено, що порушена автором проблема є малодослідженою та суспільно і науково значимою і тому потребує переосмислення й сучасної наукової інтерпретації. Обрані автором географічні межі дослідження зумовлені важливим стратегічним значенням Правобережної України, одна частина якої за воєнної доби опинилася у прифронтовій зоні, а друга – районом тилового забезпечення російських армій на Південно–Західному фронті. Автором встановлено, що настрої населення міст визначалися тісним поєднанням почуттів ейфорії і страху, й інтенсивність останнього залежала від розташування населеного пункту

щодо лінії фронту, а їхнє загострення пов'язано було з участю в масових заходах: мобілізації, патріотичних маніфестаціях, молебнях тощо.

Ключові слова: Перша світова війна, Правобережна Україна, міста, суспільні настрої, мобілізація.

Велика війна стала першим акордом кривавого ХХ століття, спричинивши крах старого світопорядку, поширивши практику втручання держав у раніше недоторкані сфери повсякденного життя й сформувавши нові уявлення про війну в тогочасному й наступних поколіннях. Актуальність дослідження суспільних настроїв населення, насамперед, міського, на самому початку Першої світової війни обумовлена тенденцією до переосмислення так званого «феномену 1914 р.» у сучасній українській історіографії, зокрема у регіоналістиці [1; 2; 3]. Наукова ретроспектива зазначених подій потребує критичного опрацювання першоджерел, залучення широкого методологічного базису та ознайомлення з теоретичними напрацюваннями провідних фахівців з історії Першої світової війни.

У 1914 р. Правобережна Україна за своїм військово-стратегічним значенням посідала одне із важливих місць серед регіонів Російської імперії. Це зумовлювалося рядом чинників. Серед яких варто виділити такі, як прикордонне розташування Волинської та Подільської губерній та наявність великого економічного, політичного і культурного центру – м. Києва, в якому розміщувалися Штаб Київського військового округу і чисельний військовий гарнізон. Тому у майбутній війні регіону відводилася ключова роль у здійсненні тилового забезпечення Південно-Західного фронту [4, с. 199].

На сьогодні суспільні настрої міського населення Правобережжя і України загалом на початку воєнної доби 1914–1918 рр. залишаються маловідомою сторінкою в українській історії. Так, у наукових працях радянської історіографії акцентувалося на проблематиці сприйняття робітничим класом світової війни як «імперіалістичної війни». Сформульована В. Леніним ідеологема про наявність у робітників «імунітету проти шовінізму» була домінуючою в радянській історіографії [5, с. 377], хоча критичне переосмислення її було започатковано незадовго до розпаду СРСР [6, с. 68]. У сучасній українській історіографії порушена нами проблема є малодослідженою. Здебільшого, акцентується увага на атмосферу, коли патріотичними настроями була охоплена переважна частина населення, які суттєво похитнулися через поразки російської армії в 1915 р. й спричинені війною економічні труднощі [7, с. 10; 8, с. 441].

У ставленні до війни авторитетний історик і політолог Оксфордського університету М. Сідел пропонує п'ять основних типів: «мілітаризм» (війна – соціальне благо саме по собі), «пацифізм» (війна – абсолютне зло, якому необхідно усіляко протистояти), «мирність» (війна – зло, яке можна уникнути, якщо це взагалі можливо), «дефенсизм» (війна – зло, прийняття як менше зло, щоб захистити себе або свої життєві інтереси), «хрестовий похід»¹ (війна – моральний обов'язок). Якщо перші дві позиції є чітко вираженими, повністю протилежними, сталими і як правило перебувають у меншості, то три останні – характеризуються нестабільністю, часто накладаючись під час війни одна на одну, та чисельною більшістю [9].

¹ Переклад з англійського слова «Crusade».

У репортажі кореспондента житомирської газети «Наша Волянь», зробленому в перші дні війни, ми можемо виділити зазначені М. Сіделом типи: «Мирне сонне життя провінції сколихнулося: тихі вулиці наповнилися шумом та дзвоном, люди, що звикли повільно брести, позіхати годинами біля вітрин, тепер мчать вулицями з гарячковою швидкістю. Багато хто не знає, куди, навіщо біжить, але всі стурбовані. Зустрічають один одного, запитують якісь новини і тут же виникають, чи, точніше, імпровізуються незчисленні фантастичні чутки. З'явилися свої пророки та провісники – оптимісти та песимісти, одні передбачають усілякі жахи, інші кажуть, що війна – необхідна дезінфекція народів. Менше людей – легше жити буде! Така формула тих панів! Але таких, власне кажучи, мало. Більшість дивиться на світ Божий крізь копчене скло песимізму та зневіри! «Що день прийдешній мені готує?», – ось що читаєш в очах у кожного. Величезний натовп заповнив вулиці! Тут були матері, батьки, дружини, сестри та брати, що чекали своїх рідних із Військового Присутства! Весь цей натовп знав, що йти на війну необхідно: б'ють наших братів-сербів. Маленька держава стогне в лапах величезного хижака! Але егоїстичне почуття все ж сильніше за свідомість справедливості! І всі ті матері, батьки скрикували, ламали руки, коли дізнавалися, що забирали їхніх синів!» [10, с. 3]. Зазначимо водночас, що зображена кореспондентом атмосфера перших воєнних днів у Житомирі тісно перегукується з мотивом малюнку відомого німецького художника «Мобілізація», яка передає настрої занепокоєння і відчаю серед людей, а не ентузіазм щодо вступу у війну їхньої держави [11, с. 23].

Якщо екстраполювати житомирський репортаж на інші міста регіону, можемо також констатувати про амбівалентне ставлення більшої частини міського населення до початку війни: це був своєрідний симбіоз ентузіазму і паніки. При цьому, останнє почуття було лише формою вираження хвилювання [1, с. 89] і воно, як справедливо зауважив С. Цвейг², слугувало потужним об'єднуючим чинником, посилюючи загальний ентузіазм [12, с. 211].

Очевидно, паніка й тривога минули лише глибоко аполітичних городян (байдужість до початку війни була поширеною, але не типовою) [9], і тих, хто мав міцне переконання у нетривалості війни з огляду на тогочасні досягнення в розвитку військової техніки. Представники цієї категорії вірили в міць гуманістичних ідеалів у християнських країнах Старої Європи, які не наважилися б на досягнення своїх політичних цілей ціною життя багатьох людей. Про існування таких «толстовських» настроїв³ серед інтелігенції, перебуваючи в ті дні у Вінниці, писала в спогадах С. Русова [13, с. 169]. Ця впевненість ґрунтувалася також на тому, що на початку ХХ ст. великі європейські держави кілька разів упритул наближались до військового зіткнення, але щоразу дипломатичними зусиллями вдавалося уникнути світового конфлікту [14, с. 73].

² Австрійський письменник назвав це «колективним першим переляком від війни».

³ Письменник Л. Толстой вважав, що ХХ ст. може стати століттям без воєн, оскільки війна суперечила людській природі. Див: Война и общество в XX веке: в 3 кн. Кн. I: Война и общество накануне и в период Первой мировой войны. – М.: Наука, 2008. – С. 21.

Серпень 1914 р. у державах Троїстого союзу і Антанти пройшов під акомпанементом проурядових акцій. Вуличні марші зазвичай йшли за одним і тим же маршрутом: урядові чи адміністративні будівлі, союзні консульства, будинок мера або місцевого воєначальника [1, с. 36]. Європейська і преса Правобережної України, зокрема, повідомляли, що в тих заходах брали представники усіх соціальних верств [8, с. 441]. І хоча створена газетами атмосфера войовничого ентузіазму через пошук спрощень та сенсацій призвела до міфологізації «духу 1914 р.» [1, с. 20]¹, той факт, що міські вуличні акції справили велике враження на сучасників з різних країн, дозволяє говорити про їхню масовість, принаймні в тих містах, в яких вони проходили. Киянину В. Шульгину, наприклад, вони здалися нез'ясовним дивом, оскільки суперечили добре знайомій йому соціальній поведінці місцевого населення. Тому побачене він назвав не інакше, як «марево» [15, с. 238]. С. Хафнер причину масової ейфорії в Берліні пояснював тим, що в ті дні пересічний міський мешканець мав можливості отримувати набагато більше розваг і емоцій, ніж у мирний час [16]. Прозаїк С. Цвейг згадував, як на початку війни мешканці Відня щиро вірили в те, що «переживають історичний момент, неповторну мить і кожен покликаний привести своє крихітне «я» в цю запалену масу, щоб очиститися від усякого себелюбства» [12, с. 211].

Характерною рисою масових патріотичних акцій у містах Правобережної України, особливо в тих, що були наближені до лінії фронту, було панування невизначеності та страху перед майбутнім над войовничим ентузіазмом. Так, у перші ж дні війни в Житомирі серед демонстрантів ширилися чутки щодо можливої військової загрози місту. Для заспокоєння натовпу волинський губернатор змушений був звернутися до нього із заспокійливою промовою, у якій наголошувалося, що «немає жодних підстав для хвилювань» [17, с. 3]. Драматизмом був сповнений молебень у Кам'янці-Подільському, проведений 4 серпня 1914 р. Перед його початком Подільський та Брацлавський єпископ Митрофан зачитав Височайший маніфест щодо оголошення Німеччиною війни Росії. Далі він розповів кам'янчанам про те, з яким «безмежним схваленням» стотисячний натовп на площі в Петербурзі відреагував на появу імператорського подружжя, а також висловив сподівання на втілення в життя слів з промови Миколи II: «Не укладу миру, поки жодного ворога не буде в моїй країні». Проте наприкінці молебню губернатор О. Ігнат'єв під час промови попросив у священнослужителів благословення на «сумний виїзд»² із міста. Це посилювало панічні настрої серед присутніх кам'янчан, які й до того усвідомлювали високу ймовірність австро-угорської окупації. Утеча

з міста очільника губернії для багатьох послугувала прикладом [18, с. 3].

Таким чином, настрої населення міст Правобережної України на початку Першої світової війни відзначені значним емоційним сплеском, в якому поєднувалися взаємообумовлені патріотичне піднесення й панічні почуття невизначеності і страху перед труднощами, які породжує будь-яка війна. Аналіз зарубіжної історіографії засвідчує, що ці тенденції були визначальними для цивільного населення всієї Європи. У містах Правобережної України, розташованих у відносній близькості щодо фронту, де військова загроза становила як реальний, так і уявний характер, такі панічні настрої серед пересічних міщан вирізнялися особливою гостротою.

Список використаних джерел

1. Verhey J. The spirit of 1914. Militarism, Myth, and Mobilization in Germany / J. Verhey. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 284 p.
2. Capital cities at war: Paris, London, Berlin, 1914–1919 / ed. by J. Winter & J.-L. Robert. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – 622 p.
3. Chickering R. The Great War and urban life in Germany. Freiburg, 1914–1918 / R. Chickering. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – 648 p.
4. Герасимов Т. Ю., Романюк І. М. Подільські міста на порозі Першої світової війни // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXVII Всеукраїнської Вінницької історико-краєзнавчої конференції 7–8 жовтня 2016 р. – Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2016. – С.198–205.
5. История Киева. В 3–х т., 4–х кн. Т.2. Киев периода позднего феодализма и капитализма / Под ред. В. Г. Сарбей. – К.: Наукова думка, 1983. – 463 с.
6. Комаренко О. Ю. Ставлення пролетаріату України до Першої світової / О. Ю. Комаренко // Український історичний журнал. – 1989. – №8. – С.68–76.
7. Джумига С. Ю. Вплив Першої світової війни на повсякденне життя населення Одеси (1914 – лютий 1917 рр.) / С. Ю. Джумига: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. «Історія України». – Одеса, 2015. – 16 с.
8. Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення / О. Л. Вільшанська // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо»» 2013. – С. 441.
9. Gregory A. The last Great War. British Society and the First World War / A. Gregory. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 364 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://books.google.com.ua/books?id=VfjZAQAQBAJ&pg=PT51&hl=ru&source=gbs_toc_r&cad=4#v=onepage&q&f=false
10. За последние дни (Из городских скитаний) // Наша Волянь. – 1914. – 22 июля. – С.3.
11. State, society and mobilization in Europe during the First World War / Ed. by J. Home. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – 308 p.
12. Цвейг С. Вчерашний мир / пер. с нем., предисл. Д. Затонского; вступ. статья К. Федина. – М.: Радуга, 1991. – 544 с.
13. Русова Софія. Мемуари. Щоденник. – К.: «Поліграфкнига», 2004. – 544 с.
14. Ferro M. La Grande Guerre 1914–1918 / M. Ferro. – Paris: Gallimard, 1969. – 384 p.
15. Шульгин В. В. Последний очевидец: Мемуары. Очерки. Сны. – М.: «ОЛМА-ПРЕСС», 2002. – 588 с.: ил.
16. Хафнер С. История одного немца. Частный человек против тысячелетнего рейха [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://e-libra.su/read/318995-istoriya-odnogo-nemtsa.html>.
17. Патриотическая манифестация // Жизнь Воляни. – 1914. – 21 июля. – С.3.
18. Во вторник... // Подолия. – 1914. – 23 июля. – С.3.

References

1. Verhey J. The spirit of 1914. Militarism, Myth, and Mobilization in Germany / J. Verhey. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 284 p.

¹ Як наслідок, деякі західноєвропейські історики ставлять під сумнів як репрезентативність, так і зміст вуличних акцій липня і серпня 1914 р., стверджуючи, що лише невелика меншість городян брала участь у публічних демонстраціях. Див.: Cities into Battlefields. Metropolitan scenarios, experience and commemorations of Total war / Ed. by S. Goebel & D. Keene. – Farnham: Ashgate, 2011. – 256 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://books.google.com.ua/books?id=PIMcEt_F6rMC&pg=PA12&hl=ru&source=gbs_toc_r&cad=3#v=onepage&q&f=false

² Причина від'їзду губернатора полягала у наближенні до міста австро-угорських військ.

2. Capital cities at war: Paris, London, Berlin, 1914–1919 / ed. by J. Winter & J.-L. Robert. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – 622 p.

3. Chickering R. The Great War and urban life in Germany. Freiburg, 1914–1918 / R. Chickering. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – 648 p.

4. Gerasymov T. Yu., Romaniuk I. M. Podilski mista na porozhi Pershoi svitovoi viiny // Vinnychchyna: mynule ta sohodennia. Kraieznavchi doslidzhennia. Materialy XXVII Vseukrainskoi Vinnytskoi istoriko-kraieznavchoi konferentsii 7–8 zhovtnia 2016 r. – Vinnytsia: FOP Korzun D. Yu., 2016. – S.198–205.

5. Istorija Kiev. V 3–h t., 4–h kn. T.2. Kiev perioda pozdnego feodalizma i kapitalizma / Pod red. V. G. Sarbej. – K.: Naukova dumka, 1983. – 463 s.

6. Komarenko O. Yu. Stavlennia proletariatu Ukrainy do Pershoi svitovoi / O. Yu. Komarenko // Ukrainnyi istorichnyi zhurnal. – 1989. – №8. – S.68–76.

7. Dzhumyha Ye. Yu. Vplyv Pershoi svitovoi viiny na povsiakdenne zhyttia naselennia Odesy (1914 – liutyi 1917 rr.) / Ye. Yu. Dzhumyha: avtoreferat dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. «Istorii Ukrainy». – Odesa, 2015. – 16 s.

8. Vilshanska O. L. Povsiakdenne zhyttia i suspilni nastroi naselennia / O. L. Vilshanska // Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina. – K.: TOV «Vydavnytstvo «Klio»» 2013. – S.441.

9. Gregory A. The last Great War. British Society and the First World War / A. Gregory. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 364 p. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://books.google.com.ua/books?id=VfjZAQAQBAJ&pg=PT51&hl=ru&source=gbs_toc_r&cad=4#v=onepage&q&f=false.

10. Za poslednie dni (Iz gorodskih skitanij) // Nasha Volyn'. – 1914. – 22 iulja. – S.3.

11. State, society and mobilization in Europe during the First World War / Ed. by J. Horne. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – 308 p.

12. 13. Cvejg S. Vcherashnij mir / per. s nem., predisl. D. Zatonskogo; vstup. stat'ja K. Fedina. – M.: Raduga, 1991. – 544 s.

13. Rusova Sofia. Memuary. Shchodennyk. – K.: «Polihrafknyha», 2004. – 544 s.

14. Ferro M. La Grande Guerre 1914–1918 / M. Ferro. – Paris: Gallimard, 1969. – 384 p.

15. Shul'gin V. V. Poslednij ochevidec: Memuary. Ocherki. Sny. – M.: «OLMA-PRESS», 2002. – 588 s.: il.

16. Hafner S. Istorija odnogo nemca. Chastnyj chelovek protiv tysjacheletnego rejha. [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupu: <http://e-libra.su/read/318995-istoriya-odnogo-nemca.html>.

17. Patrioticheska manifestacija // Zhizn' Volyni. – 1914. – 21 iulja. – S.3.

18. Vo vtornik... // Podolija. – 1914. – 23 iulja. – S.3.

Kolyada I. A., Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Methodology of Social Studies and Gender Education of the Faculty of Historical Education of National Pedagogical Drahomanov University (Ukraine, Kyiv), kolyada.i.a.1968@gmail.com

The reaction of the urban population of the Right-bank Ukraine at the beginning of the First World War: an attempt of retrospective

The article highlights public sentiments in the towns of Right-Bank Ukraine at the beginning of the First World War. Based on the analysis of Soviet historiography of the Soviet and modern period, it is emphasized that the problem raised by the author is little studied, during the existence of the USSR it was the object of manipulation and, therefore, needs rethinking and modern scientific interpretation. The geographic scope of the researches chosen by the author is due to the important strategic importance of the Right-Bank Ukraine, one part of which appeared in the front-line zone in wartime, and the other – by the logistics support area of the Russian armies on the South-Western Front. It was established that the sentiments of the population of towns was determined by a close combination of feelings of euphoria and fear, and the intensity of the latter depended on the location of the settlement with respect to the front line. Both these feelings were aggravated during participation in mass events – mobilization, patriotic demonstrations, prayer services, etc.

Keywords: First World War, Right-Bank Ukraine, towns, public sentiments, mobilization.

* * *

УДК 94(477)(092)«1915/1917»

Книгиницька О. В.,

здобувач кафедри нової та новітньої історії України ім. М. Грушевського, Львівський національний університет ім. І. Франка (Україна, Львів), knyhynytska81@ukr.net

ОЛЕНА СТЕПАНІВ У РОСІЙСЬКОМУ ПОЛОНІ (1915–1917 РР.)

У результаті важких боїв на російсько-австрійській ділянці фронту в Галичині у травні 1915 р. під Болеховим частина з'єднань австрійських військ, а в їх числі й групи Українських січових стрільців були полонені російськими арміями. Серед них і хорунжа національних українських сил Олена Степанів. До середини 1917 р. вона знаходилася у російському полоні, де вела просвітницьку роботу. Повернення О. Степанів з російського полону стало демонстрацією українства і національно-державних устремлінь українців.

Ключові слова: Олена Степанів, російський полон, Туркестан, національна агітація, повернення з полону.

Дослідження участі жінок у військових операціях періоду Першої світової війни стали одним з напрямів гендерної історії. В українській історіографії вони представлені окремими сучасними оригінальними публікаціями [1; 2; 3; 17] та численними спогадами міжвоєнного часу [4; 5; 6; 8; 9; 14].

Мета даної статті полягає у тому, щоби розкрити важливий просопографічний сегмент – перебування хорунжої УСС Олени Степанів у російському полоні в 1915–1917 рр. та процес повернення її до Львова, який став виявом солідарності європейських народів з українкою.

Зміни, які відбулися на австрійсько-російській ділянці фронту у Карпатах у другій половині травня 1915 р. сприяли переходу УСС у складі Південної групи військ у наступ. Однак наступальні дії велися з перемінними успіхами: російські сили час від часу зупиняли австрійські війська, а в ніч з 30 на 31 травня вдало атакували їх на ділянці Болевих–Лисовичів. В ході цього бою О. Степанів потрапила у полон [7].

Про битву під Болеховим і російський полон О. Степанів згадувала: «Я попала в полон коло Лісович, під Болеховом, з двома окруженими сотнями УСС, сімома тисячами чеських та угорських жовнірів... пригнали нас аж до московської бригади, що стояла в першій селі за Лісовичами. Тут відділили офіцерів від жовнірів... Починався важкий і довгий, курними дорогами шлях, що мав привести до Ташкента. Він пролягав через Журавно (там перший нічліг у дорозі) до Бережан (тут жінки з дороги кинули їй на віз жіночий одяг, але переодягнутися не було ніякої можливості), далі до Тернополя і на Волочиск, звідти – до Києва на Пензу – Симбірськ – Вольськ (Саратов), Оренбург – Самару і Ташкент» [9, с. 20–21].

На початку конвоювання до Росії О. Степанів мала намір утекти з полону. «Ще на підході до Бережан стрілець Сохоцький, студент-правник, узявся їй допомогати, але надто пильно стерегли бранку і в дорозі, і в місцях постою. Навіть, коли спала, солдат з багнетом стояв над нею; навіть до праці її водили під конвоєм. По дорозі кілька разів допитували, фотографували» [10, с. 16].

Водночас спілкування з полоненими офіцерами УСС і австрійської армії по дорозі до Ташкента стало справжньою політичною школою для О. Степанів. Середовище полонених, серед яких вона перебувала,

було дуже різним. Відомо, що з тих офіцерів–українців, з якими вона їхала з Києва, до Ташкента добралось лише двоє: Стефан Фрай (у 1917 р. йому було 23 роки) та Євген Томкевич (25 років) – неврівноважена людина, став у Ташкенті комуністом, працював там в Наркоматі національних справ, пізніше в радянській Україні був на головних ролях в органах ДПУ, зник у вирі 30–х рр. [11, с. 572].

Серед полонених був і Антін Артимович, командир сотні УСС, значну частину якої полонили під Лісовичами, в якій і була Степанів, ще один полонений – сотник Осип Букшований (1888–1933) втік з російського полону до Малої Азії, де очолив курдський загін, який воював з росіянами на Закавказзі. Повернувся до Галичини через Туреччину у 1918–1919 рр. командир бригади УСС у складі Української Галицької Армії. Згодом також став українським комуністом, а після 1933 р. його ліквідували» [11, с. 572].

Після прибуття до Ташкенту О. Степанів захворіла і в неї проявилася легенева кровотеча. В умовах, коли не було засобів для життя, австрійські офіцери влаштували збір коштів для О. Степанів. Вона прийняла гроші за умови, що отриману суму згодом передасть на українські доброчинні потреби.

18 грудня 1915 р. О. Степанів отримала першого листа з Галичини від Володимира Старосольського, а незабаром, на Різдво – від матері. За перипетіями полону О. Степанів стежили українці, а також зарубіжний світ [12, арк. 3]. Газета «Діло» регулярно подавала інформації про місця перебування полонених січовиків. Наталія Кобринська відгукнулася нарисом «Тихий смуток». Олена Залізняк (відома громадська діячка у Львові і Канаді) писала: «Один вищий австрійський офіцер, німець, що вернув з Ташкенту до Відня, як інвалід, на підставі виміни, дуже хвалив нашу землячку за її розум, відвагу та вміння обходитися з людьми. Задля тих прикмет шанують і поважають Степанівну не лише австрійські полонені офіцери, а й московські власті, що завідують тим табором полонених. Той сам офіцер оповідав, що москалі дуже стережуть Степанівну, більше як офіцерів–мужчин, бо кажуть, що мужчини йшли на війну з обов'язку, з примусу, а дівчина, що пішла добровільно проти Росії, мусить бути справжнім її ворогом» [18, с. 398].

Про умови перебування в полоні О. Степанів і про постійний нагляд за нею російських служб, згадував її син професор Я. Дашкевич:

«Що російська влада справді звертала особливу і досить своєрідну увагу на Степанівну, я кілька років тому здобув несподіване підтвердження, переглядаючи в Москві бібліотеку мого табірному приятеля з часів нашого спільного перебування у Спаській «долині смерті» біля Караганди, Володимира Гершуні, постаті дуже відомої у середовищі московських дисидентів. Тонка рожева брошура під назвою «Сводка агентурних свідень об організації шпionaжа в Австрії против России по данным контрразведывательного отделения штаба Главнокомандующего армиями Юго–Западного фронта к 1–му сентябрю 1915 г.» з поміткою на обкладинці «Совершенно секретно 62» (це номер примірника за реєстром). Управление генерал–квартирмейстера штаба Главнокомандующего армиями Юго–Западного фронта. Разведывательное отделение №1» на с. 31: «Подписал

начальник К. Р. О. подполковник П. Иванов». Гортаючи брошуру, я глянув на фото під назвою «Приложение №8» й остовпів: це ж Степанівна; стоїть з руками назад, у польовій формі, черевики з обмотками, витончене, але горде лице. На с. 30 пояснення: «Пропаганда сдать в плен» і далі «Студентки Львовского университета: Стефанюк, Сидорюк, Твердохлебова, Дарья Белинская и София Данилюк поступили в австрийскую армию в качестве добровольцев с целью периодически сдаваться в плен, после чего пропагандировать среди наших воинских чинов сдачу в плен австрийцам (Приложение №8)» [11, с. 567]. Підполковникові явно переплуталися та перекутилися агентурні дані і прізвища (не кажучи про фантастичну їх інтерпретацію), але легко можна встановити, що «Стефанюк» – це Олена Степанів, Софія Данилюк – Софія Галечко, справді добровольці УСС, що «Сидорюк» і «Дарья Белинская» – це товаришки Олени – Савина Сидорович (пізніше етнограф–мистецтвознавець) та Одарка Білінська – Навроцька (діяч жіночого руху, померла на еміграції в Канаді), які до УСС не вступили. Фотографія, мабуть, одна з тих, яку зробили зразу після захоплення в полон (про що Степанівна згадує у своїх спогадах). У такий спосіб, як також інспірованими в чорносотенній пресі статтями проти Степанівни, розкриваються куліси особливої уваги російської контррозвідки – причини суворої ізоляції, навіть у середньоазійському місті [11, с. 567].

Лютнева революція змінила умови перебування полонених у Ташкенті. Привела до революційних змін в Україні і в березні 1917 р. в Києві утворилася Українська Центральна Рада, а її головою став Михайло Грушевський [13, с. 91]. На уламках Російської імперії формувалися нові національно–державні утворення. У березні 1917 р. в Ташкенті виникла Туркестанська українська громада. О. Степанів писала про це: «В тиждень після вибуху революції у таборі з'явилися ташкентські часописи з докладними вістками про події у Петрограді. Враження було велике і радісне... В два дні потому гурток українців полонених вислав з табору одного з нас до Ташкента, до українця Оппокова (Опоків), що був там присяжним повіреним, із запитом, чи не можна зорганізувати ташкентських українців. У тиждень опісля відбулися перші збори Туркестанської Української Громади (ТУГ) [9, с. 20–21].

О. Степанів дістала змогу виходити в місто, спілкуватися з австрійськими офіцерами та солдатами, займатися громадською роботою. Про цей час вона згадувала: «Зараз почали ми приготувати їх до співання маршових пісень («Гей, там на горі Січ іде», «Соколи», «Гей, не дивуйтесь», «Заповіт» Шевченка, «Ще не вмерла Україна», «Червона калина» та ін.), щоб з ними виступити в поході 1–го мая. В поході на 1–ше мая йшли українці окремо і представилися найліпше. Прапори (синьо–жовті й малинові) шили та малювали галичани. На переді їхали кубанці з малиновим прапором, по тому йшла президія Української громади (головою був 70–літній Омельчук, тамошній богатир, що давав тисячі на українські гуманітарні потреби), по тому хор дівчат у народних уборах і 2–й Сибірський полк, майже чисто український» [10, с. 18].

О. Степанів та інші офіцери–галичани активно включалися в національно–громадську роботу. З того часу, коли О. Степанів мала можливість вільно ходити по

Ташкенті, вона систематично відвідувала Туркестанську українську громаду, брала участь у її діяльності. 9 травня 1917 р. О. Степанів взяла участь у засіданнях курсової комісії, на якій ухвалили набір на українознавчі курси. На них викладали: українську мову – Мирослав Гаврилів, українську літературу – Нестор Хомин (1891–1942); (пізніше видатний діяч західноукраїнського комуністичного руху; 1926 р. засуджений польським судом на довічне ув'язнення, обмінений радянською стороною 1932 р. для того, щоб незабаром стати жертвою репресій за український націоналізм і закінчити життя у таборі), українську історію – Корнило Троян (1885–1959), (пізніше західноукраїнський політичний діяч націонал-демократичного напрямку, помер на еміграції в США). Курси для неграмотних мала вести Олена Степанів [11, с. 571]. Однак відкриття курсів для неграмотних відкладалося. На засіданні курсового організаційного зібрання 14 травня зазначалося: «Пропонували Д[обродій]ка Степанівна. Як зробити агітацію між неграмотними і солдатами? Рішили під час Шевченківського свята вмістити оголошення в афішах і плакатах, котрі будуть розвішені по місту [...], а щодо неграмотних, то відкрити курси у неділю по Шевченківському святі» [11, с. 571].

27 травня 1917 р. Туркестанська українська громада влаштувала у Кольцовському училищі величавий Шевченківський концерт. Я. Дашкевич так описував цей період діяльності О. Степанів: «21 травня, «позичила» хор на свято Червоної Квітки (Свято влаштувала рада солдатських і робітничих депутатів у Ташкенті – репертуар хору і на цьому святі був Шевченківським) [11, с. 571]. У травні–червні ТУГ взяла під свою опіку притулок галичан–біженців (понад 40 осіб, що евакуювалися разом з російським військом з західних окраїн української Галичини – з повітів Кросно, Горлиці, Турка, Старий Самбір, Перемишль, Стрий, Яворів, Долина), вирвавши їх з підпорядкування галицьких москвофілів з–під знаку «Руского народного Совета Прикарпатской Руси», що мав свій центр у Ростові–на–Дону. Усунули від керівництва притулком нечистого на руку В. Розвадовського, зятя голови згаданого «Совета» Володимира Дудикевича, завзятого платного москвофіла з Коломиї (1861–1922; незабаром арештованого в Ташкенті і засудженого до розстрілу за російську промонархічну діяльність)» [11, с. 571].

Політично свідомі українці у Ташкенті уважно стежили за подіями, які розгорталися на Україні. Зокрема, Українська громада з Ташкента надіслала листа М. Грушевському, у якому зазначалось: «Щиро бажаючи своїй милій Україні найщасливішої долі, бажаючи їй тої вільності і тих ясних днів, які мала вона, коли була самостійною і щасливою багато літ тому назад; радіючи тепер з нею і дякуючи Богові, рада Туркестанської громади укупі з усіма членами запрягає працювати для своєї рідної неньки – України не покладаючи рук» [10, с. 18–19].

Має рацію Я. Дашкевич, що туркестанський період займав особливе місце у формуванні політичних візій Олени Степанів: «Життєвий шлях Степанівни в часах полону перехрещувався з дуже багатьма людьми, переважно активними і мужніми, біографії яких рідко вкладалися в поняття спокійного, рівного життєпису. Такий біографічний калейдоскоп був характерним не

лише для бурхливого воєнно–революційного періоду, який переживала українська нація. У призмі подій кількох десятиріч – 20, 30, 40–х рр. – переломлювалася переважно трагічна доля українських інтелігентів, об'єкти завзятих переслідувань окупантів під різними прапорами, інтелігентів, винищених терором або розсіпаних по кількох континентах» [11, с. 573].

Водночас полонені–галичани відображали той плюралізм, який був характерний для тодішнього політичного життя і складних життєвих ситуацій, інколи пов'язаних з самим фізичним існуванням людини.

У демонстрацію українства, українського національного руху перетворилося повернення О. Степанів з полону. Я. Дашкевич так описує шлях повернення з полону матері: «З Ташкента Степанівна виїхала, як я вже згадував, мабуть, у кінці липня (за новим стилем). При цій нагоді необхідно спростувати легенду, яка кружляє по літературі, що її обміняли за російського офіцера М. Бочкарьову, яка потрапила до німецького полону...

Поверталась додому через Фінляндію (тоді ще об'єднану з Російською імперією), Швецію, Німеччину. Рік пізніше цим самим шляхом – і цим самим санітарним поїздом – повертався з полону Осип Навроцький (1890–1972, пізніше політичний діяч, один із засновників Української військової організації, помер на еміграції в Канаді). Завдяки його спогадам знаємо, що повернення Степанівни з полону, з Азії до Європи, перетворилося не лише на її особистий триумф, але й у велику пропаганду української незалежницької ідеї» [11, с. 574].

«Подорож через Фінляндію – до прикордонної перед Швецією станції Гарапанди – тривала два дні. «Ці два дні, – згадував О. Навроцький, – облягали поїзд на кожній станції фінляндські жінки, фотографували Степанівну мільйони разів; кожна сестричка (із санітарного поїзда) має цілий альбом з її фотографіями» [15, с. 36].

В Гарапанді О. Навроцький «аж захрип, так довго прийшлося оповідати, а все про Степанівну. Пробула вона тут, мабуть, декілька днів, тому всі сестрички мали ще більшу нагоду пізнати її та зложити собі повні альбоми з її світлин». «Через Швецію О. Степанів їхала також санітарним поїздом. Шведи приймали її з ентузіазмом. У Швеції відбулася зустріч О. Степанів з відомим географом і мандрівником, дослідником Центральної Азії, Свеном Гедіном (1865–1932). Про цю зустріч нагадувала книжка С. Гедіна з його автографом, що зберігалася в домашній бібліотеці Дашкевичів. «Тоді у шведських жіночих часописах і журналах, – писав О. Навроцький, – були поміщені статті і згадки про Степанівну, в ілюстрованих її світлин. Із шведської преси перенеслась слава Степанівної до Норвезької жіночої преси. І тут, у всіх жіночих часописах, було повно нотаток про Степанівну і її світлин» [15, с. 38].

На думку Я. Дашкевича у Норвегії О. Степанів не була, а з шведської пристані Мольме від'їхала кораблем до Німеччини, до порту Сасніц, де прибула, мабуть, 29 серпня 1917 р. (цим днем зареєстровано повернення з полону). «Корабель, за усними спогадами мами, – згадує Я. Дашкевич, – плив надзвичайно поволі – з обох боків палуби видно було міні, якими заповнили Балтійське море. Триумфальний шлях вів через Берлін, Відень (3 вересня) до Коша Українських січових стрільців, що був у Пісочній над Дністром. Повернення до своїх мало світлі й темні сторони. 28 жовтня 1917 р. Степанівна

була серед офіцерів–делегатів, які зустрічалися з митрополитом Андреем Шептицьким (він також недавно повернувся з ув'язнення в Росії) під час польового богослужіння в Коші» [11, с. 576].

Наступив новий період в житті Олени Степанів, пов'язаний з її поверненням у бойову форму – Українські січові стрільці.

30 грудня о 15 год. в канцелярії командування коша почалася процедура «виправдання» хорунжого УСС Олени Степанів [12, арк. 1–3], але лише 12 січня 1918 р. було видано такий довірочний (конфіденційний) наказ: «Нинішні збори офіцерів УСС під проводом підполковника Костя Слюсарчука узнали повернувши з полону хорунжих Олену Степанів і Миколу Салдана оправданими, про що офіцерський збір повідомляємо». Та 16 травня 1918 р. О. Степанів звільнили з УСС [11, с. 576].

Звільнення із лав бойової формації О. Степанів переживала важко. Вона намагалася знайти себе у Львові. Навіть декілька місяців навчалася у Львівському університеті. Проте революційні зміни продовжувалися: О. Степанів з піднесенням зустріла Листопадовий зрив як член Головної управи, пізніше – Національної команди Галицького Армії. У жовтні 1918 р. веде переговори з гетьманом П. Скоропадським [12, арк. 1–3], а згодом, як член УГА бере участь у бойових діях, дійшовши до Старокошатинова [16, арк. 1]. Тоді ж захворіла і змушена була відійти від армійської служби. Перебувала у Кам'янці–Подільському, де на короткий час стала студенткою місцевого університету. Працювала референтом преси у Міністерстві закордонних справ Української Народної Республіки [12, арк. 1–3]. По закінченні визвольних змагань виїхала на захід.

Перебування О. Степанів у російському полоні стало для неї значним суспільно–політичним досвідом. Українські полонені–офіцери проводили у Туркестані політосвітню роботу, пов'язували свою діяльність з найважливішими революційними подіями сучасності в умовах розпаду Російської імперії та завершення Першої світової війни. О. Степанів долучилася до нового етапу визвольного руху, а її повернення з полону стало демонстрацією українства і пропагандою української національної ідеї.

Список використаних джерел

1. Байдак М. Жінка в Галичині в умовах Першої світової війни у світлі порівняльних студій / Мар'яна Байдак // *Galicja i jej dziedzictwo*. – Т.23: *Kobieta w Galicji. Nowoczesność i tradycja*. – Rzeszów, 2016. – С.496–509.
2. Байдак М. «Жінки із фронту» (на матеріалах особових джерел Галичини періоду Першої світової війни) // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія «Історія»*. – Тернопіль, 2014. – Вип.1. – Ч.2. – С.191–198.
3. Байдак М., Бежук О. Українське жіноцтво в роки Першої світової війни: спектр суспільних ролей / Мар'яна Байдак, Ольга Бежук // *Українські жінки в горнілі модернізації / під заг. ред. О. Кісь*. – Харків, 2017. – С.78–105.
4. Дмитерко Г. Під Лісовичами. Уривок із щоденника // *Нова хата*. – Львів, 1934. – №11. – С.3–10.
5. Дмитерко–Ратич Г. Відлітають сірим шнурком журавлі у вирій (Жмут спогадів про Олену Степанів) / Ганна Дмитерко–Ратич // *Свобода*. – Нью-Джерсі; Нью-Йорк, 1963. – Ч.145. – 2 серпня.
6. Мольнар Ф. Дівчата–бойовики у розстрілній. Звіт воєнного кореспондента із галицького фронту / Ференц Мольнар // *За волю України. Історичний збірник УСС. В 50–ліття збройного виступу*

Українських Січових Стрільців проти Москви. 1914–1964. – Нью-Йорк, 1967. – С.185–187.

7. Крип'якевич І. Історія українського війська (від княжих часів до 20–х років ХХ ст.) / Іван Крип'якевич, Богдан Гнатевич, Зенон Стефанів. Видання 4–е, змінене і доповнене. – Львів: Світ, 1992. – 702 с.

8. Хома І. Історія військового формування Січових Стрільців (1917–1919 роки): монографія / Іван Хома. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2016. – 239 с.

9. Степанів О. Спогади з російського полону // *Україна. Наука і культура*. – 1994. – Вип.28. – С.20–21.

10. Кос А. Героїня України Олена Степанів / Анна Кос. – Львів, 2005. – 32 с.

11. Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури / 2–ге вид., виправл. й доповн. – Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ, літературна агенція «Піраміда», 2007. – 808 с.

12. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІА України у м. Львові). – Ф.359. – Оп.1. – Спр.75 (Спомини Олени Степанів – хорунжої УСС, записані з її слів О. Назаруком. Рукопис. 1927).

13. Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії ХІХ–ХХ ст. 2–е видання, доповнене. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 226 с.

14. Залізняк О. Дещо з діяльності українських жінок // *Календарик для Січових Стрільців і жовнів українців*. 1917. – Відень, 1916. – С.93.

15. Навроцький С. Олена Степанів і скандинавські жінки / Степан Навроцький // *Історичний календар–альманах «Червоної Калини» на 1934 рік*. – Львів, 1933. – С.36.

16. ЦДІА України у м. Львові. – Ф.406. – Оп.1. – Спр.105.

17. Чернович І. Емансипація жінок в інтерпретаціях національної еліти Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / І. Чернович // *Українознавчий альманах*. – Київ, 2013. – Вип.14. – С.86–89.

18. Шаблій О., Вісьтак О. Життєвий і творчий шлях Олени Степанів // *Олена Степанів. Наукові праці. Есе. Спогади / Упорядник О. Шаблій*. – Львів: Видавничий центр НТШ, 2003. – 608 с.

References

1. Baidak M. Zhinka v Halychyni v umovakh Pershoi svitovoi viiny u svetli porivnialnykh studii / Mariana Baidak // *Galicja i jej dziedzictwo*. – T.23: *Kobieta w Galicji. Nowoczesność i tradycja*. – Rzeszów, 2016. – S.496–509.
2. Baidak M. «Zhinky iz frontu» (na materialakh osobovykh dzherel Halychyny periodu Pershoi svitovoi viiny) // *Naukovy zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Hnatiuka. Serii «Istoria»*. – Ternopil, 2014. – Vyp.1. – Ch.2. – S.191–198.
3. Baidak M., Bezruk O. Ukrainske zhinotstvo v roky Pershoi svitovoi viiny: spektr suspilnykh rolei / Mariana Baidak, Olha Bezruk // *Ukrainski zhinky v hornyli modernizatsii / pid zah. red. O. Kis*. – Kharkiv, 2017. – S.78–105.
4. Dmyterko H. Pid Lisovychamy. Uryvok iz shchodennyka // *Nova khata*. – Lviv, 1934. – №11. – S.3–10.
5. Dmyterko–Ratych H. Vidlitaui sirim shnurkom zhuravli u vyrii (Zhmut spohadiv pro Olenu Stepaniv) / Hanna Dmyterko–Ratych // *Svoboda*. – Niu Dzherzi; Niu–York, 1963. – Ch.145. – 2 serpnia.
6. Molnar F. Divchata–boiovyky u rozstrilnii. Zvit voiennoho korespondenta iz halytskoho frontu / Ferents Molnar // *Za voliu Ukrainy. Istorychnyi zbirnyk USS. V 50–littia zbroinoho vystupu Ukrainykh Sichovykh Striltsiv proty Moskvu*. 1914–1964. – Niu–York, 1967. – S.185–187.
7. Krypiakievych I. Istoriia ukrainskoho viiska (vid kniazhykh chasiv do 20–kh rokiv XX st.) / Ivan Krypiakievych, Bohdan Hnatevych, Zenon Stefaniv. Vydannia 4–e, zminene i dopovnene. – Lviv: Svit, 1992. – 702 s.
8. Khoma I. Istoriia viiskovoho formuvannia Sichovykh Striltsiv (1917–1919 roky): monohrafiia / Ivan Khoma. – Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniki, 2016. – 239 s.
9. Stepaniv O. Spohady z rosiiskoho polonu // *Ukraina. Nauka i kultura*. – 1994. – Vyp. 28. – S.20–21.
10. Kos A. Heroinea Ukrainy Olena Stepaniv / Anna Kos. – Lviv, 2005. – 32 s.

11. Dashkevych Ya. Postati: narysy pro diiachiv istorii, polityky, kultury / 2-he vyd., vypravl. y dopovn. – Lviv: Lvivske viddillennia IUAD im. M. S. Hrushevskoho NANU, literaturna ahentsiia «Piramida», 2007. – 808 s.

12. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv (dali – TsDIA Ukrainy u m. Lvovi). – F.359. – Op.1. – Spr.75 (Spomyny Oleny Stepaniv – khorunzhoi USS, zapysani z yii sliv O. Nazarukom. Rukopys. 1927).

13. Sukhyi O. Halychyna: mizh Skhodom i Zakhodom. Narysy istorii XIX–XX st. 2-e vydannia, dopovnene. Lviv: Lvivskyi natsionalnyi universytet im. I. Franka; Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 1999. – 226 s.

14. Zalizniak O. Deshcho z diialnosti ukrainskykh zhynok // Kalendaryk dlia Sichovykh Striltiv i zhovnyriv ukrainsiv. 1917. – Viden, 1916. – S.93.

15. Navrotskyi S. Olena Stepaniv i skandinavski zhynky / Stepan Navrotskyi // Istorychnyi kalendar–almanakh «Chervonoï Kalyny» na 1934 rik. – Lviv, 1933. – S.36.

16. TsDIA Ukrainy u m. Lvovi. – F.406. – Op.1. – Spr.105.

17. Cherchovych I. Emansypatsiia zhynok v interpretatsiakh natsionalnoi elity Halychyny druhoï polovyny XIX – pochatku XX st. // Ukrainoznavchyi almanakh. – Kyiv, 2013. – Vyp.14. – S.86–89.

18. Shablii O., Vistak O. Zhyttievyi i tvorchyi shliakh Oleny Stepaniv // Olena Stepaniv. Naukovi pratsi. Ese. Spohady / Uporiadnyk O. Shablii. – Lviv: Vydavnychiy tsentr NTSh, 2003. – 608 s.

Knyhynitska O. V., postgraduate student of the Department of Contemporary History of Ukraine named after M. Hrushevskyi of Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine, Lviv), knyhynitska81@ukr.net

Olena Stepaniv is in Russian-speaking thrall (1915–1917)

As a result of heavy battles on the Russian-Austrian section of the front in Galicia in May 1915, under the Bolehiv part of the Austrian troops, and among them a group of Ukrainian Sich shooters were captured by Russian armies. Among them is the chorus of the national Ukrainian forces Olena Stepaniv. By mid-1917 she was in Russian captivity, where she conducted educational work. The return of O. Stepaniv from Russian captivity was a demonstration of Ukrainian nationality and national aspirations of Ukrainians.

Keywords: Olena Stepaniv, Russian captivity, Turkestan, national agitation, Finland, return from captivity.

* * *

УДК 336.71(031)«1917»:336.7(477)«18/19»

Алтухов О. А.,

аспірант, асистент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Старобільськ), alex.an.altukhov@gmail.com

«БАНКОВА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ» 1917 Р., ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ БІРЖОВОЇ СПРАВИ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Аналізується провідне джерело з історії розвитку банківської справи кінця XIX – початку XX ст. «Банкова енциклопедія» 1917 р. У цьому виданні усі статті були присвячені дослідженню біржової справи у провідних країнах, Російській імперії та на українських землях. Співавторами видання були провідні економісти та юристи, зокрема А. Н. Анциферов, Г. В. Афанас'єв, Х. А. Барановський, М. Н. Боголепов, Е. В. Ванштейн, І. М. Гольдштейн, Н. С. Доброхотов, В. Я. Железнов, А. М. Лазарев, Д. Н. Левін, Є. С. Лур'є, П. П. Мігулін, Н. Д. Сілін, П. Б. Струве, М. П. Туган-Барановський та ін.

Аналізуючи статті, розміщені у виданні, автор дійшов до висновку, що наприкінці XIX – на початку XX ст. головними факторами, які впливали на діяльність українських біржових установ були незначні об'єми торгівлі, консервативна фінансова політика царського уряду, а також процес концентрації виробництва та капіталів. Усі ці явища стали причиною того, що біржова справа знаходилася у досить важкому стані.

Ключові слова: «Банкова енциклопедія», біржа, Л. М. Яснопольський, В. П. Кардашев, М. П. Туган-Барановський, Надніпрянська Україна.

Останнім часом економічна історія України привертає все більшу увагу науковців. Це пов'язано із тим, що розробка ефективно діючої господарської моделі у нашій країні неможлива без вивчення історичного досвіду у цьому питанні. Важливим вважається дослідження та ретельний аналіз провідних джерел з цієї проблематики, зокрема і публіцистичних творів сучасників подій, у яких розглядаються різні аспекти діяльності біржових установ України у досліджуваній період. Серед них особливе місце займає Другий том «Банкової енциклопедії», що був опублікований у 1917 р. у Києві. Відзначимо, що це видання було підготовлено провідними вченими економістами тієї епохи та повністю присвячено розгляду різних проблем, пов'язаних із розвитком бірж. Вважаємо важливим проаналізувати це джерело, тим більше, що воно практично не розглядалося українськими вченими.

Динамічний розвиток капіталістичних відносин як на Надніпрянській Україні, так і у Російській імперії в цілому у другій половині XIX – на початку XX ст. обумовило підвищений науковий інтерес до проблем, пов'язаних із цим процесом. Серед всього іншого, у цей період з'являється велика кількість праць, у яких розглядалися різні аспекти розвитку біржової справи. У 1917 р. у Києві був опублікований другий том «Банкової енциклопедії», у якому усі статті були присвячені дослідженню біржової справи у провідних країнах, Російській імперії та на українських землях. Співавторами видання були провідні економісти та юристи, зокрема А. Н. Анциферов, Г. В. Афанас'єв, Х. А. Барановський, М. Н. Боголепов, Е. В. Ванштейн, І. М. Гольдштейн, Н. С. Доброхотов, В. Я. Железнов, А. М. Лазарев, Д. Н. Левін, Є. С. Лур'є, П. П. Мігулін, Н. Д. Сілін, П. Б. Струве, М. П. Туган-Барановський та ін.

Головним редактором видання виступив провідний економіст, професор Київського комерційного інституту, багаторічний депутат Державної Думи Леонід Миколайович Яснопольський.

Відзначимо, що редактор видання був видатним економістом, представником дореволюційної економічної школи, що склалася у Києві на початку XX ст. Він народився 1 лютого 1873 р. у Києві, де провів більшу частину свого життя. Після закінчення Київської гімназії у 1891 р., він спочатку поступив до юридичного факультету Київського університету, а потім перевівся до Петербурського університету, по закінченні якого у 1895 р. почав працювати так само, на кафедрі політичної економії та статистики. У 1902 р. Яснопольський зайняв посаду приват-доцента Київського університету, а з лютого 1903 р. – Харківського університету. З початку викладацької та наукової кар'єри він виступав прибічником лібералізації економічного життя імперії, вважаючи будь-які державні перепони у діяльності, у тому числі і біржових установ, значною перешкодою на шляху становлення ефективних ринкових відносин. У 1902 р. він виклав свої, на той час досить радикальні ідеї у статті «Джерела землеволодіння, перш за все у Росії». Висловлені ним думки, зокрема критика економічної далекосхідної політики російського уряду, викликали незадоволення керівництва Харківського університету, з якого він був змушений звільнитися. Проте скоро Яснопольському вдалося поновитися у Комерційному інституті Києва. Окрім того, на початку XX ст. він був обраний на посаду «гласного» полтавського та

перелясавського земств, а у 1905 р. був обраний депутатом Першої Державної Думи від Полтавської губернії. За політичними уподобанням був близький до кадетської партії.

Займаючись політикою, Яснопольський не забував і про наукову та викладацьку кар'єру. У 1906–1910 рр. він викладав у Петербургському політехнічному інституті, а з 1910 р. зайняв посаду професора Київського університету. Він є автором низки наукових робіт, у яких розглядав різні аспекти економічного розвитку Російської імперії. У 1914 р. економіст став редактором двотомного фундаментального видання «Банківська енциклопедія», другий том якого повністю присвячений біржової діяльності.

Відзначимо, що праця мала бути опублікована у 1914 р., проте Перша світова війна (1914–1918) внесла свої корективи у плани Яснопольського. Редактор був змушений неоднаразово переносити строки випуску видання внаслідок виникнення різних проблем, зокрема, дефіциту паперу у Києві, який став відчуватися із початок військових дій.

У передмові, Л. М. Яснопольський наполягав на тому, що біржа є важливим інститутом, який забезпечує розвиток ринкових відносин не тільки у мирний час, але і в період війни. Він критикував консервативну політику російського царського уряду, який, на його думку, перешкоджав розвитку біржової справи. Зокрема, він відзначав: «традиції поліцейської держави та упередження кіл суспільства, які не досі до західноєвропейського розуміння значення вільного біржового обороту, дуже гальмують розвиток російського руху біржового ринку і разом із тим затримують процес європеїзації економічного життя Росії у галузі торгівельних, промислових та кредитних відносин» [3, с. 11].

На думку Л. Яснопольського російська влада розглядала біржу, як явище пов'язане із різного роду незаконними авантюрами та обманом. «Сьогодні панує думка, що біржа є інститутом виключно небезпечним та злісним, який потрібно тримати у «іжакових рукавицях», з одного боку, оберігаючи державний кредит від зловмисних посягань на курси фондів, з іншого – ретельно оберігаючи обивательських карасів від біржових шук та акул» [3, с. 11].

Задля подолання перешкод на шляху розвитку біржової справи, Л. М. Яснопольський рекомендував провести структурне реформування цих установ та зміну підходу до них з боку влади. Зокрема, він наполягав змінити ставлення до т.зв. «біржового закулісся» – системи неформального визначення особливостей проведення біржових операцій між провідними біржовими гравцями. «Сьогодні куліса – найбільш еластичний елемент паризької біржі, без якого не вможливити навіть найбільші банки Франції – загнана у нас у підпілля кав'ярень та «американок». Між тим, біржа, яка не має куліси завжди парадоксальна. Вона схожа на армію, яка не має тилу; їй немає звідки черпати нові сили та нікуди здати своїх пораних» [3, с. 12], – писав економіст.

Також Яснопольський наполягав на зміні ставлення та легалізації «біржової спекуляції», вважаючи її важливим елементом активізації ринкових відносин. На його думку, «здорові спекуляції зростає в умовах капіталізму, що вільно зростає». Яснопольський

вважав, що вона є «однією з невід'ємних рис процесу появи капіталістичного духу, духу підприємництва, формування якого неможливо без вільної, нормальної спекуляції» [3, с. 12].

Важливість біржових спекуляцій, на думку вченого, особливо проявляється у період війни, оскільки тільки за допомогою цього фінансового механізму, можна заробити допоміжні кошти, які застосовуються у якості державних позик для ведення військових дій. У він привів французький досвід, оскільки «французькі мільярди позики під час війни були взяті за допомогою спекуляції, а не зберігаючою публікою і остаточно їх розміщення відбулося тільки через 7–8 років» [3, с. 13].

Також у передмові до видання Яснопольський окреслив ще одну характерну рису розвитку біржової справи, як в Україні, так і загалом на території Російської імперії. На його думку, наприкінці XIX – на початку XX ст. відбулася масштабна концентрація банківського капіталу, розповсюдження банківської діяльності, як на фондові, так і товарні операції. Помітним стало «об'єднання банків із промисловістю». Все це призвело до того, що банківські фінансові установи почали витіснити біржі з фінансового сектору, зміщаючи їх головні функції. Все це дозволяло говорити про кризу біржових інституцій, які були змушені підпорядковуватися «концентрованому банківському капіталові» [3, с. 14].

Яснопольський стверджував, що така концентрація, головною формою якої були синдикати спотворювала існуючу фінансову систему російської імперії та гальмувала розвиток капіталістичних відносин. «Саме спотворені умови у яких розвивається російська торгівельно-промислова, біржова та банківська діяльність, гальмує накопичення капіталу, конкуренцію, тиснуть на підприємницький дух. Тим самим замість широкої індустріалізації країни, сьогодні створені лише кілька вузьких, владних, привілейованих груп промислової та фінансової олігархії» [3, с. 15], – відзначав він.

Аналіз діяльності фондових бірж Російської імперії (в тому числі Одеської, Київської та Харківської фінансових установ, які здійснювали цю діяльність), приведений у розділі «Банкової енциклопедії», який був підготовлений В. П. Кардашевим. Він відзначав, що фондова біржа здійснювала наступні види діяльності: купівля та продаж іноземних грошей, іноземних чеків та переводних векселів, облігацій державних позик, позик міст, міських кредитних товариств, промислових компаній, закладних листів, земельних банків, акцій різних підприємств – пароплавних, транспортних, страхових, залізничних, комерційних банків і т.д. [1, с. 185].

Провідне місце у системі фондових бірж належало Петроградській біржі, у той час, як регіональні, зокрема, українські, працювали відповідно до місцевої економічної специфіки. Так, В. П. Кардашев повідомляв, що Київська фондова біржа працює переважно із паями (акціями) місцевих цукрових заводів [1, с. 185].

Головна увага автора зосереджена на аналізі діяльності головної біржової установи імперії – Петроградської. Регіональні фондові біржі, в тому числі Одеська, Київська та Харківська, менше цікавили В. П. Кардашева. Він відзначив незначний об'єм фінансових оборотів та їх залежність від діяльності столичної біржової установи. «Одна тільки одеська біржа веде самостійне існування, інші ж знаходяться

у сфері впливу петроградської і у певних випадках варшавської біржі, від яких залежить ринок капіталів у Західному краї» [1, с. 218], – відзначав науковець.

Тим не менш, В. П. Кардашев привів короткий огляд діяльності українських фондових бірж, зокрема – Одеської. За його словами, ця фінансова установа, концентрувалася на операціях, пов'язаних із торгівлею та виробництвом збіжжя. Автор відзначав, що «на одеській біржі торгівля фондами ніколи не відрізнялася розмірами петроградської біржі, проте йшла самостійно, особливо у ранішні періоди її діяльності. Валютні угоди, як наслідок експорту хлібу, мали вплив на курси петроградської біржі» [1, с. 219].

В. П. Кардашев залишив важливі свідчення щодо організації роботи Одеської фондової біржі, яка у період написання статті регулювалася зібранням спеціальних інструкцій, об'єднаних під назвою «Одеські біржові правила для угод з покупки та продажу цінних паперів, золотої валюти, витрат та подібних цінностей». Згідно з цими правилами, право здійснювати угоди без посередництва маклерів мають тільки власники, або представники діючих у Російській імперії торгових, промислових та банківських підприємств. Це у свою чергу, на думку Кардашева, обумовлювало слабкі темпи зростання діяльності місцевих біржових установ, в тому числі і Одеської. Задля подолання цього, автор вважав за необхідне ліквідацію будь-яких обмежень у біржовій торгівлі.

Окремо слід згадати про статтю «Значення біржі у сучасному господарчому строї», розміщену у «Банковій енциклопедії». Її автором був видатний економіст, активний учасник українського суспільного життя М. І. Туган-Барановський (1865–1919). У праці аналізується роль біржових установ у процесі розвитку ринкових відносин. Біржі Туган-Барановський називав «сучасними господарчими установами, наявність яких є найхарактернішою ознакою капіталістичної системи господарства» [2, с. 24].

На думку автора, і до становлення капіталізму, існували установи, що виконували окремі біржові функції. Зокрема, Туган-Барановський відмічав, що такими організаціями були ярмарки – вельми поширені в Україні у середині XIX ст. Він відзначав, що «ярмарка була досить грубим способом з'ясування співвідношення суспільного попиту та пропозиції, але у свій час вона мала у цьому відношенні більше значення, ніж біржа у наш час» [2, с. 30].

Проте, по мірі розвитку ринкових відносин та ускладнення капіталістичних механізмів регулювання, ярмарки більше не могли виконувати роль біржових регуляторів. «На ярмарку суспільний попит та пропозиція враховувалися грубим способом, – писав Туган-Барановський, – суспільна пропозиція вираховувалася згідно із кількістю підвезеного товару, а суспільний попит – згідно із закупівлями ярмаркових торговців. Проте на ярмарок підвозилася тільки обмежена кількість усіх товарів, а закупівлі торговців далеко не відображали реальний попит країни на той чи інший товар» [2, с. 29].

Відповідно він відзначав, що на біржі механізми встановлення розмірів суспільного попиту та пропозиції є витонченішими та досконалішими.

В умовах розвитку капіталістичних відносин, на думку автора, біржа виконувала низку важливих

соціально-економічних функцій. По-перше, ця установа полегшувала процес укладення торгівельних угод між різними учасниками ринкових відносин. «Концентруючись в одному пункті, біржа полегшує здійснення цих угод, балансування попиту пропозицією» [2, с. 34], – відзначив він.

По-друге, біржа сприяла встановленню збалансованих та об'єктивних пропорцій між попитом та пропозицією. «Біржа дає змогу у ширших розмірах ніж на ярмарці, встановлювати розміри всього попиту та пропозиції і таким чином вона сприяє тому, що товарні ціни точніше враховують це співвідношення, завдяки чому стає можливим більш пропорційний розподіл суспільної праці», – писав він [2, с. 34].

У той же час, Туган-Барановський констатував, що товарна біржа «має досить обмежене значення», оскільки через неї «проходить лише певна група продуктів капіталістичного господарства» [2, с. 35]. Найбільше значення, на думку автора, біржові установи мають у процесі організації торгівлі збіжжям, поширеної в українських землях у досліджуваній період. Це пояснюється тим, що «у хлібній торгівлі біржа грає дійсно дуже велику роль, «оскільки хліб легко приймає характер товару і тому легко стає предметом біржових угод» [2, с. 35]. Окрім того «хліб є товаром світового значення та знаходиться у щільній залежності від умов світового хлібного ринку» [2, с. 35].

Характерною ознакою біржовою торгівлею хлібом є те, що ціни на цей товар відзначаються сильними коливаннями, завдяки чому ця діяльність пов'язана із великими ризиком та «має спекулятивний характер» [2, с. 35].

Туган-Барановський відзначав позитивні та негативні сторони біржової торгівлі хлібом, що склалися, як в українських землях, так і у Російській імперії в цілому. З одного боку він відзначав, що «біржі виробили досить досконалі механізми для полегшення термінових угод із хлібом» [2, с. 35]. З іншого, науковець констатував, що «незважаючи на величезний розвиток хлібної торгівлі, донині не існує правильно організованих термінових угод із хлібом чисто біржового типу» [2, с. 35]. Він відзначив, що спеціальні хлібні біржі почали виникати у Російській імперії тільки у останні два десятиріччя, але на початку XX ст. вони не мали великого значення для загальноімперської хлібної торгівлі.

Подібні недосконалості, на думку Туган-Барановського існують і у інших галузях біржової торгівлі, зокрема у сфері угод, пов'язаних із покупкою та продажем заліза – одного із найголовніших товарів, виробництво якого було поширено на півдні та сході Надніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Автор відзначив, що «існують спеціальні біржі для заліза, проте вони мають місцеве значення і світова ціна заліза формується не на цих біржах» [2, с. 36]. При цьому окремі товари металургійної промисловості взагалі не є предметом біржової торгівлі та виготовляються лише на замовлення. Мова йде, насамперед, про «рейки, залізничні приналежності, суда та вагони» [2, с. 36].

Саме тому, Туган-Барановський вважав, що товарні біржі грають досить невелику роль у капіталістичному господарстві, чого не можна сказати про фондові біржові установи, які на його думку є «резервуаром, у

якому концентрується пропозиція капіталів, які шукають постійного розміщення» [2, с. 39].

Саме наявність фінансових бірж є свідченням монополізації та концентрації капіталів – однієї із характерних ознак розвитку капіталістичних відносин на Надніпрянщині на межі XIX та XX ст. На думку Туган–Барановського, «завдяки фондовій біржі стало можливим злиття великої кількості незначних капіталів у гігантські скупчення, які вимагаються умовами капіталістичного господарства» [2, с. 39]. При цьому, чим швидше йде накопичення капіталу, тим важливішою стає фондова біржа у загальному устрої капіталістичного суспільства» [2, с. 39].

Таким чином, Другий том «Банкової енциклопедії» дає змогу виявити характерні ознаки розвитку біржової справи у Надніпрянській Україні у досліджуваний період. Аналізуючи статті, розміщені у виданні, можна дійти до висновку, що наприкінці XIX – на початку XX ст. головними факторами, які впливали на діяльність українських біржових установ були незначні об'єми торгівлі, консервативна фінансова політика царського уряду, а також процес концентрації виробництва та капіталів. Усі ці явища стали причиною того, що біржова справа знаходилася у досить важкому стані. За рівнем продажу товарів, обороту капіталів, біржові установи Надніпрянської України значно поступалися, як Петербургській біржі, так і аналогічним закладам Західної Європи. Подальше дослідження джерел з історії біржової справи наприкінці XIX – на початку XX ст. здійснюватиметься у наступних наукових статтях.

Список використаних джерел

1. Кардашев В. П. Фондовые биржи в России / В. П. Кардашев // Банковая Энциклопедия. Том II. Биржа. История и современная организация фондовых бирж на Западе и в России. Биржевые сделки. Биржи и война / под ред. Л. Н. Яснопольского. – К.: Издательство Банковой энциклопедии, 1917. – 427 с.
2. Туган–Барановский М. И. Значение биржи в современном хозяйственном строе / М. И. Туган–Барановский // Там само.
3. Яснопольский Л. Н. Предисловие / Л. Н. Яснопольский // Там само.

References

1. Kardashev V. P. Fondovye birzhi v Rossii / V. P. Kardashev // Bankovaya Jenciklopedija. Tom II. Birzha. Istoriya i sovremennaja organizacija fondovyh birzh na Zapade i v Rossii. Birzhevyje sdelki. Birzhi i vojna / pod red. L. N. Jasnopolskogo. – K.: Izdatel'stvo Bankovoj jenciklopedii, 1917. – 427 s.
2. Tugan–Baranovskij M. I. Znachenie birzhi v sovremennom hozjajstvennom stroe / M. I. Tugan–Baranovskij // Tam samo.
3. Jasnopolskij L. N. Predislovie / L. N. Jasnopolskij // Tam samo.

Altukhov O. A., postgraduate student, Assistant Professor, Department of World History and International Relations, Lugansk National Taras Shevchenko University (Ukraine, Starobilsk), alex.an.altukhov@gmail.com

Banking Encyclopedia of 1917 as a source of the history of the development of Ukrainian stock exchange in the late nineteenth and early twentieth century

The article deals with Banking Encyclopedia of 1917 as the leading source on the history of banking development in the late nineteenth and early twentieth century. All articles in this edition were devoted to the study of stock trading in the leading countries, the Russian Empire and the Ukrainian lands. The co-authors of the publication were leading economists and lawyers, in particular A. N. Antsyferov, G. V. Afanasyev, H. A. Baranovsky, M. N. Bogolepov, E. V. Vanshtein, I. M. Goldstein, N. C. Dobrokhoto, V. Ya. Zhelezov, A. M. Lazarev, D. N. Levin, E. S. Lurie, P. P. Migulin, N. D. Silin, P. B. Struve, M. P. Tugan–Baranovsky and others.

Analyzing the articles of the publication, the author came to a conclusion, that the main factors influencing the activities of Ukrainian stock exchanges in the late nineteenth – early twentieth century were insignificant volumes of trade, conservative financial policies of the tsarist government, as well as the process of concentration of production and capital. All these phenomena have become the reason that the stock market was in a rather difficult condition.

Keywords: Banking Encyclopedia, stock exchange, L. M. Yasnopolsky, V. P. Kardashev, M. P. Tugan–Baranovsky, Nadnepriansk Ukraine.

* * *

УДК 94:070:39(=161.2)(71)(73)«1914/1921»

Телергуз І. О.,

кандидат історичних наук, доцент, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), irina_teleгуз@ukr.net

Мереж А. В.,

студентка, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), anastasiamegei@ukr.net

УКРАЇНЦІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА СТОРІНКАХ ДІАСПОРНОЇ ПЕРІОДИЧНОЇ ПРЕСИ КАНАДИ ТА США

Досліджується роль періодичних видань у суспільно-культурному та національно-політичному житті українських емігрантів. Основна увага акцентується на дослідженні діяльності «Канадійського фермера» та «Свободи» у період Першої світової війни та Української революції 1917–1921 рр. Зосереджено увагу на розкритті змісту опублікованих матеріалів видань. Простежується ставлення української спільноти США і Канади до подій на території України.

Ключові слова: Канада, США, українська діаспора, українська преса, Українська революція.

Вивчення діяльності українських емігрантів за кордоном залишається актуальним завданням історичної науки, оскільки охоплює широке коло проблем розвитку української спільноти за межами рідної землі. Одним з напрямків є дослідження особливостей видавничої діяльності українських канадців й американців, як відображення інформаційного середовища в якому вони проживали, так і ставлення до подій на етнічних українських землях, зокрема в роки Першої світової війни та Української революції 1917–1921 рр.

До теми української преси на американському континенті зверталися як українські, так і закордонні дослідники. Багато цінної інформації можна почерпнути із напрацювань таких авторів, як М. Боровик [1], А. Животко [3], М. Марунчак [6; 7]. Окремі аспекти розвитку періодичної преси та висвітлення на її сторінках проблем українців в еміграції розкривають у публікаціях сучасні науковці, зокрема, Ю. Сливка [13], Н. Трохим [14], А. Фігус–Ралько [20], О. Дзвінчук [2].

Мета дослідження – проаналізувати висвітлення ставлення української діаспори до подій Першої світової війни та Української революції 1917–1921 рр. на сторінках української періодичної преси в Канаді та США.

Преса української діаспори Канади і США мала великий вплив на збереження національної ідентичності на чужині та формування національно-патріотичної думки. Вона виступала невід'ємною складовою суспільного життя української спільноти. Українські періодичні видання виконували важливу соціальну

функцію. З одного боку вони заповнюють постійний широкий контакт між українцями в діаспорі, а з другого – унеможливають публічну дискусію над поточними проблемами українського політичного, культурного, господарського і наукового життя [1, с. 78].

Українське друкарство на американському континенті засновували звичайні люди, які не мали видавничого і журналістського досвіду. Зазвичай це були молоді вчителі – вихідці з України. Українські поселенці-піонери сприяли видавничій справі на теренах Канади. Часописом першої української еміграції став тижневик «Свобода». Хоч тижневик цей виходив у США, але з 1894 р. в тижневику з'явилися перші замітки з життя українців у Канаді. З 1896 р. на сторінках «Свободи» функціонувала постійна шпальта «Канадійська Русь» [7, с. 18]. «Свобода» стала на американському континенті речником соборницької ідеї українського народу. З особливою пильністю стежила «Свобода» за тим, щоб український емігрант не втратив духовного зв'язку з країною і народом свого походження. У цьому вона гідно продовжувала традицію української преси на рідних землях [1, с. 85].

Часопис «Свобода» – одна з провідних газет XX ст., яка видавалася в США, але її можна було прочитати в Канаді, Польщі та інших країнах, де проживали українці, а іноді випуски газети поширювали на українські землі. Зміст газети мав наступні рубрики: Старокраєві вісті, Американські вісті, окремий розділ носив назву Всячина, різноманітні Дописи, дрібні оголошення, лікарська поміч. На сторінках часопису вміщувалися публікації, в яких містився заклик до передплати часопису: «Родимці! Вашим обов'язком є передплатувати і поширяти між знайомими свою рідну газету на чужині – «Свободу» або «В кожній українській хаті повинна знаходитись часопис «Свобода» [12]. Тобто, інформація на сторінках цього видання стосувалася як життя українців в еміграції, так і не оминула увагою події на рідних землях. Тож цілком зрозуміло, що перебіг подій Першої світової війни та Української революції знаходили місце у висвітленні еміграційної періодики.

Газета друкувала матеріали, що надходили з України. Проаналізувавши окремі випуски «Свободи», можна зауважити, що редакція періодично отримувала окремі випуски видань з України. Наприклад, редакційний комітет часопису на сторінках грудневого випуску 1917 р. повідомляв, що редакція «Свободи» отримала наступні часописи: «Театральні вісті» (Ч.7–8, з Києва) і «Зоря» (чч.10–11 і 12–13, Херсонщина) [9]. До січневого випуску 1918 р. редакції «Свободи» надійшли часописи: київська «Нова Рада» (чч.156, 174 та 178), уманська «Вільна Україна» (Ч.20) [12].

Великий масив інформації надходив у листах від українців. Редакція «Свободи» розмістила на сторінках грудневого випуску 1917 р. лист одного українця: «Хвальна Редакціє. Прошу помістити моє «Щире слово» у Ваш цінний часопис. Може воно пробудить наших людей зі сну і вони візьмуться до праці щиріше ніж дотепер. Надсилаю також передплату для українця з Росії, який познайомився зі мною. Я дав йому пару чисел «Свободи», він зацікавився нею і хоче передплатити часопис на пів року [9]. Небайдуже ставлення українських мігрантів відображалось не тільки публікаціями на сторінках газет, а й реальною фінансовою допомогою

своїм землякам. Наприклад, Центральна Рада отримала 100 000 карбованців з Нью-Йорка від Української Ради в Америці для галицьких і буковинських виселенців і «Свобода» публікувала дискусії, які розгорталися на засіданні Малої Ради про передачу цих коштів Комітетові допомоги переселенцям [9].

На початку XX ст. українські канадці також заснували перші друковані органи: «Канадійський Фармер» (1903), «Слово» (1904), «Православ'є» (1905), «Ранок» (1906), «Червоний Прапор» (1907), «Робочий Народ» (1909), «Свідок Правди» (1909), «Український Голос» (1910), «Канадійський русин» (1911), «Хата» (1911), «Наша Сила» (1912), «Новий Край» (1912), «Канадійські Вісті» (1913) та ін. На теренах Канади видавалися і прокомуністичні газети, одна із них «Українські робітничі вісті» (1919) [1, с. 90].

Українські часописи початку XX ст. висвітлювали релігійне життя української громади в Канаді. У 1906 р. у Вінніпезі побачив світ часопис «Ранок» («Канадійський Ранок»). Видавала його канадійська пресвітеріянська церква. У 1920 р. «Ранок» об'єднався з газетою методистської церкви «Канадієць» і відтоді виходить під назвою «Канадійський Ранок». Часопис присвячений поширенню євангельсько-християнської думки і освіти. У 1905 р. почав друкуватися часопис «Православ'є» у Вінніпезі, а у 1909 р. «Свідок Правди» – релігійно-народний часопис (баптистів) у Торонто. «Канадійський Русин» – друкований орган українців греко-католиків, почав виходити у Вінніпезі в травні 1911 р. Релігійний місячник для українців греко-католиків – «Нива», почав виходити у Вінніпезі у 1920 р.

Газета «Канадійський Фармер» виходила за фінансової допомоги Ліберальної партії, яка бажала інформувати українців про свій суспільно-політичний напрям і цим притягнути їх до себе та здобути їх симпатії. В українській політиці часопис був незалежним і підтримував Українську Національну Раду [1, с. 90–94]. У 1915 році «Канадійський Фармер» мав уже 7 тисяч передплатників і дотримувався в різні часи більш чи менш проліберального напрямку.

У 1904 році у Вінніпезі з'явився другий український часопис «Слово», який виступав друкованим органом консервативної партії [1, с. 94]. Якщо «Канадійський Фармер» мав підтримку незалежної Грецької Церкви, то «Слово» підтримували греко-католики та православні. Ці два часописи постійно конфліктували між собою з перемогою першого [8, с. 246].

У 1907 р. починає друкуватися тижневик Соціалістичної партії Канади «Червоний Прапор» у Вінніпезі. Часопис видавали українські соціалісти-народовці. Своє завдання редакція з'ясовує так: «Наша газета ставить собі завданням розв'язання та оборону інтересів робочої класи й ідейне керівництво нею» [1, с. 94].

«Робочий Народ» – друкований орган Української Соціал-Демократичної партії, який виходив у Вінніпезі протягом 1908–1918 рр. Наприкінці Першої світової війни, 28 вересня 1918 р. канадський уряд заборонив друкування часопису разом з іншими соціалістичними газетами [4, с. 134]. Починаючи з 26 грудня 1917 р. «Робочий Народ» помістив на своїх сторінках статтю В. І. Леніна «Політичні партії в Росії», яка внесла потрібну ясність для читачів газети і широких кіл

канадських українців і допомогла краще орієнтуватися в лабіринті подій в Росії і в Україні» [1, с. 100].

Самостійницький рух заснував часопис «Український Голос» 1910 р. Часопис ставив собі за мету боронити інтереси Українського народу та допомагати йому підноситись на вищий рівень економічного та загальнокультурного розвитку. До 1917 р. видання було відоме і в Україні, а в часи організації української держави редакція часопису отримувала з України статті та листи з інформацією про ситуацію на Батьківщині. Від самого початку існування «Українського Голосу», періодичне видання поповнював чималий масив публікацій, які надходили з американських, європейських та канадських газет. Вибух світової війни 1914 р. припинив всі зв'язки із Старим Краєм [4, с. 136].

Слід зауважити, що у зазначений період у Канаді видавалися не періодично, дуже коротко або виходили лише один раз такі часописи – «Нова Громада» (1911, Едмонтон), «Рільник» (1913, Оттава), «Робітниче Слово» (1917, Торонто), «Заморський Вісник» (1920, Торонто) та ін. На жаль, про вище вказану періодику немає докладної інформації, а є лише згадка про те, що вона існувала [4, с. 138].

Основною метою україномовних видань діаспори з початку Першої світової війни, крім інформування про буденні проблеми українців Канади, стали повідомлення про події в Україні. Помітне місце на сторінках періодичних видань посідають публікації, що віддзеркалюють ставлення українських канадців до ситуації на території рідної землі. Українці Канади не стояли осторонь подій, які відбувалися на Батьківщині, а намагалися підтримати і допомогти. На сторінках «Українського Голосу» в 1917 р. містилася інформація про мітинг Аматорського кружка Українського Товариства ім. Т. Шевченка в Торонто. Як свідчать статті цієї газети, учасники прийшли до рішення заснувати «Фонд Помочи Україні». «Сим докажемо, що ми любимо свій народ, бажаємо волі, свободи, добробуту Україні; сим поможемо завести демократичний лад, рівність, справедливість і братерство, і поможемо нашим братам в труднім положенню довести діло до кінця, а тим самим поможемо і собі самим» [16]. Емігранти любили свою батьківщину, були небайдужі до долі України і прагнули підтримувати зв'язок з нею.

Тогочасна періодика містила підрозділи – старокраєві вісті та вісті з України, де друкувалися матеріали про ситуацію з різних кутків Батьківщини. Найбільше місце на сторінках періодичних видань 1917–1921 рр. відводилося висвітленню питань Української революції, проголошенню радянської влади, складність становища України у боротьбі за збереження державної незалежності, зокрема внутрішньої і зовнішньої політики Західно-Української Народної Республіки, радянсько-польської війни, українському питанню на Паризькій мирній конференції. Сторінки «Свободи» поповнювали передруки з радянських газет, які давали «рожеву» інформацію для емігрантів. Те саме стосується і сторінок «Українського Голосу», на сторінках якого можна зустріти ось такі повідомлення: «У Петрограді тутешня преса приносить багато вістей про Росію, які в більшій частині противорічать, або таки мішають правду з нарошно придуманою неправдою, щоб публіка не могла виробити собі правдивого поняття про відносини з Росією. Про те,

що діється в Україні преса не згадує зовсім, або дає лиш короткі, неясні і тенденційні телеграми, джерелом яких є або Лондон, або Петроград» [17].

На увагу заслуговують газетні публікації, що відображали листи українців, які писали власне ставлення до революційних подій. До редакції «Українського Голосу» було надіслано лист з України. Цей лист є цікавий тим, що на відміну від звичайних газетних новинок, які подавали лише дуже поверхові і загальні вісті, то в цій листі, один із українців оповідав живим словом про зміни, які відбувалися в житті народу в Україні після приходу до влади Центральної Ради. Очевидець розповідав, що «наш великий український народ став свободніший на своїй землі ... з нашого народу впали вікові царські пута і Він вільний» [15]. Автор з захопленням писав, що «перший раз побачив наш Національний Прапор, котрий тепер гордиться і повіває по цілій любій Україні. Мої очі побачили тут портрет нашого славного поета, нашого славного віщуна, Тараса Шевченка. Цей портрет тепер всюди презентується, його ставлять вірні сини України» [15]. Це означало, що в Україні в період досліджуваного періоду активно відбувався процес відродження історичної пам'яті українського народу.

Українці Канади надавали матеріальну і політичну допомогу своїй рідній землі в часи визвольних змагань. В багатьох були записані в пам'яті виступи канадських представників у Парижі та Женеві у справі вольностей України [6, с. 110]. Тогочасна періодика містить періодичні публікації із закликами до жертвування грошей для допомоги рідному краєві.

Сторінки періодичної преси поповнювали листи родичів емігрантів з України, листи українців з різних кутків світу, інформація, яку відправляли з періодичної преси зарубіжних країн, інформація кореспондентів, які відвідували Україну. Делегати Українського Народного Комітету активно надавали інформацію американським газетам про повоєнну ситуацію в рідному краї, про працю і заходи українських мирових делегацій в Парижі та про хід подій в українській справі на мирній конференції. Багатьох українців, які інформували зарубіжну пресу про ситуацію на території України арештовували. На нашу думку, це і є однією з причин зменшення правдивої інформації, яка висвітлювалася на сторінках періодичної преси.

Наприклад, на сторінках «Свободи» містяться матеріали, які відображали інформацію, що за правління О. Ф. Керенського у петроградській тюрмі ув'язнили українського журналіста, студента київського університету – Володимира Степанківського, який був невтомним борцем за волю України. З політичних причин В. Степанківський, перед війною перебував у Лондоні. Він інформував англійську пресу про рух в Україні. З початку війни В. Степанківський переїхав до Швейцарії і в Лондоні став видавати часопис «Ді Україне» на англійській мові [11].

Довгий період українські емігранти в США використовували ту літературу, яку родичі друкували і присилали з Батьківщини: поезію, оповідання, повісті, наукові книжки. У січневому випуску «Свободи» зазначалося: «Оригінальним, канадським чи американським, були лише газети, тай то властиво лише хіба новинки та місцеві передовиці, бо все

інше було передруковане живцем зі старокраєвих часописів» [10]. У період війни зупинилася поставка газет і книг з України. Періодичні видання цього періоду поповнювалися оригінальними матеріалами. Канадійські та американські українці розпочали самостійно друкувати й книги. Зауважимо, що емігранти передруковували книги, котрі вже друкувалися в Україні, але імпорту яких став неможливим через війну. Хоча, інколи деякі книги були оригінальними.

Українсько-канадські періодичні видання є цінним джерелом для сучасних дослідників у відображенні процесу становлення більшовицької влади на українських землях. На сторінках лютого випуску «Українських робітничих вістей» 1920 р. зазначалося, що «нова влада видала до українського народу маніфест, в якому заявляла, що від сьогоднішнього дня Україна в братньому союзі з великою республікою російських совітів» [18]. Характерно, що подібні публікації газетної періодики надходили і з Нью-Йоркських «Українських Щоденних Вістей», які подавали наступні новини: «Кілька днів після заняття більшовиками Києва, сформувалось там радянське правительство, в яке входять виключно українці – представники лівих есерів комуністів, і яке проголосило Українську Соціалістичну Республіку самостійною і зв'язаною лише тимчасово з совітською Росією, на ґрунті боротьби зі спільними ворогами: добровольцями (денікінцями), поляками і петлюрівцями» [19]. Професор Коваль, який перебував на службі в більшовиків розповідав про свої особисті враження щодо України, де він увесь час перебував на службі у більшовиків. На вступі свого доповіді проф. Коваль зазначив, що те, що еміграція довідується про стан речей в Україні, зовсім не відповідає дійсності [5]. Отже, дані, які надходили закордон не були достовірними, українська діаспора намагалася спостерігати та інформувати своїх читачів про перебіг подій на українських землях.

Отже, на сторінках періодичної преси українських емігрантів міститься багато інформації, яка відображала події Української революції 1917–1921 рр. в контексті перебігу подій Першої Світової війни. Періодична преса була орієнтована на широкий загал української спільноти США та Канади. Газети регулярно інформували громадськість українських канадців та американців про політичну боротьбу, соціально-економічне становище, діяльність радянської влади, стан української культури та становище України у період боротьби за державну незалежність. Сторінки періодичної преси поповнювали матеріали з листів родичів емігрантів з України, листи українців з різних куточків світу, інформація кореспондентів, які відвідували Україну. Водночас, численні заклики про допомогу рідному краю, збирання фінансової підтримки свідчать про те, що перебіг військових і національно-визвольних подій в Україні займали вагоме місце в інформаційному просторі українських мігрантів Канади і США.

Список використаних джерел

1. Боровик М. Українсько-канадська преса та її значення для української меншини в Канаді / М. Боровик. – Мюнхен, 1977. – 342 с.
2. Дзвінчук О. М. Часопис «Український Голос» (Вінніпег, Канада, 1910–1981 рр.): проблемно-тематичний та організаційний

аспекти: автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій / О. М. Дзвінчук; Київський національний університет ім. Т. Шевченка, Інститут журналістики. – Київ, 2008. – 20 с.

3. Животко А. Історія української преси / А. Животко. – Мюнхен: Український технічно-господарський інститут, 1989–1990. – 334 с.
4. Календар-альманах «Українського Голосу»: 1910–1960. – Вінніпег: Видавнича Спілка «Тризуб», 1960. – 288 с.
5. Канадійський фермер. – Вінніпег. – 1922, Ч.4. – С.1.
6. Марунчак М. Г. Історія українців Канади / М. Г. Марунчак. – Вінніпег: Українська вільна академія наук в Канаді, 1991. – 512 с.
7. Марунчак М. Студії до історії українців Канади / М. Марунчак. – Канада, 1968–1969. – Т.III. – 443 с.
8. Савчук С., Мулик Ю. Історія Української Греко-православної Церкви в Канаді. Т.2. Період відродження ідеї існування українських греко-православних церков в Канаді. – Вінніпег: Еллезія, 1985. – 784 с.
9. Свобода. – Джерзі Сіті, 1917. – Ч.154. – С.3.
10. Свобода. – Джерзі Сіті, 1918. – Ч.1. – С.2.
11. Свобода. – Джерзі Сіті, 1918. – Ч.7. – С.2.
12. Свобода. – Джерзі Сіті, 1918. – Ч.10. – С.5.
13. Сливка Ю. Суспільно-політичне життя українців Канади в дзеркалі західноукраїнської преси 20–30-ті роки // Українська еміграція: історія і сучасність / Ю. Сливка. – Львів, 1992. – С.140–153.
14. Трохим Н. Преса української еміграції 20–30-х рр. ХХ ст. На американському континенті: особливості предмета дослідження / Н. Трохим // Теле- та радіожурналістика. – 2010. – Вип.9. – Ч.1. – 250 с.
15. Український Голос. – Вінніпег, 1917. – Ч.26. – С.10.
16. Український Голос. – Вінніпег, 1917. – Ч.47. – С.6.
17. Український Голос. – Вінніпег, 1917. – Ч.48. – С.1.
18. Українські Робітничі Вісті. – Вінніпег, 1920. – Ч.7. – С.3.
19. Українські Робітничі Вісті. – Вінніпег, 1920. – Ч.9. – С.1.
20. Фігус-Ралько А. Українська Канада / А. Фігус-Ралько. – Вінніпег, 2003. – 184 с.

References

1. Borovyk M. Ukrai'ns'ko-kanads'ka presa ta i'i' znachennja dlja ukrai'ns'koi' menshyny v Kanadi / M. Borovyk. – Mjunhen, 1977. – 342 s.
2. Dzvynchuk O. M. Chasopys «Ukrai'ns'kyj Golos» (Vinnipeg, Kanada, 1910–1981 rr.): problemno-tematychnyj ta organizacijnyj aspekty: avtoref. dys. ... kand. nauk iz soc. komunikacij / O. M. Dzvynchuk; Kyi'vs'kyj nacional'nyj universytet im. T. Shevchenka, Instytut zhurnalistyky. – Kyi'v, 2008. – 20 s.
3. Zhyvotko A. Istorija ukrai'ns'koi' presy / A. Zhyvotko. – Mjunhen: Ukrai'ns'kyj tehnicno-gospodars'kyj instytut, 1989–1990. – 334 s.
4. Kalendar-al'manah «Ukrai'ns'kogo Golosu»: 1910–1960. – Vinnipeg: Vydavnycha Spilka «Tryzub», 1960. – 288 s.
5. Kanadijskyj farmer. – Vinnipeg. – 1922, Ch.4. – S.1.
6. Marunchak M. G. Istorija ukrai'nciv Kanady / M. G. Marunchak. – Vinnipeg: Ukrai'ns'ka vil'na akademija nauk v Kanadi, 1991. – 512 s.
7. Marunchak M. Studii' do istorii' ukrai'nciv Kanady / M. Marunchak. – Kanada, 1968–1969. – T.III. – 443 s.
8. Savchuk S., Mulyk Ju. Istorija Ukrai'ns'koi' Greko-pravoslavnoi' Cerkvy v Kanadi. T.2. Period vidrodzhennja idei' isnuvannja ukrai'ns'kyh greko-pravoslavnyh cerkov v Kanadi. – Vinnipeg: Ellezija, 1985. – 784 s.
9. Svoboda. – Dzherzi Siti, 1917. – Ch.154. – S.3.
10. Svoboda. – Dzherzi Siti, 1918. – Ch.1. – S.2.
11. Svoboda. – Dzherzi Siti, 1918. – Ch.7. – S.2.
12. Svoboda. – Dzherzi Siti, 1918. – Ch.10. – S.5.
13. Slyvka Ju. Suspil'no-politychne zhyttja ukrai'nciv Kanady v dzerkali zahidnoukrai'ns'koi' presy 20–30-ti roky // Ukrai'ns'ka emigracija: istorija i suchasnist' / Ju. Slyvka. – L'viv, 1992. – S.140–153.
14. Trohym N. Presa ukrai'ns'koi' emigracii' 20–30-h rr. XX st. Na amerykans'komu kontynenti: osoblyvosti predmeta doslidzhennja / N. Trohym // Tele- ta radiozhurnalistyka. – 2010. – Vyp.9. – Ch.1. – 250 s.
15. Ukrai'ns'kyj Golos. – Vinnipeg, 1917. – Ch.26. – S.10.
16. Ukrai'ns'kyj Golos. – Vinnipeg, 1917. – Ch.47. – S.6.
17. Ukrai'ns'kyj Golos. – Vinnipeg, 1917. – Ch.48. – S.1.
18. Ukrai'ns'ki Robitnychi Visti. – Vinnipeg, 1920. – Ch.7. – S.3.
19. Ukrai'ns'ki Robitnychi Visti. – Vinnipeg, 1920. – Ch.9. – S.1.
20. Figus-Ral'ko A. Ukrai'ns'ka Kanada / A. Figus-Ral'ko. – Vinnipeg, 2003. – 184 s.

Teleguz I. O., candidate of historical sciences, docent, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), irina_teleuz@ukr.net

Mehei A. V., student of National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), anastasiamegei@ukr.net

Ukrainians during the First World War and the Ukrainian Revolution on the pages of the diaspora periodicals of Canada and the United States

In this article we explore the role of periodicals in the socio-cultural and national-political life of the Ukrainian emigrants. We focus on the research of activity of «Canadian Farmer» and «Freedom» during the First World War and The Ukrainian Revolution 1917–1921. Attention is focused on the opening of contents of the published materials. We traces the attitude of the Ukrainian community of the United States and Canada to events on the territory of Ukraine.

Keywords: Canada, USA, Ukrainian diaspora, Ukrainian press, Ukrainian revolution.

УДК 327–055.1(437.1)+94(437.1)

Варгатюк С. В.,

кандидат історичних наук, доцент
кафедри міжнародних відносин факультету
журналістики та міжнародних відносин, Київський
національний університет культури і мистецтв
(Україна, Київ), Liana.V@i.ua

ДЕМБЛІНСЬКІ ПЕРЕГОВОРИ УКРАЇНСЬКОЇ ДИПЛОМАТИЧНОЇ МІСІЇ З УРАДОВЦЯМИ Речі посполитої Ю. Пілсудського

Вивчена діяльність українських дипломатів часів Директорії УНР у польському місті Демблін відносно налагодження приязних стосунків з Польщею.

Ключові слова: дипломатична місія, переговори, зовнішня політика, справа Галичини.

Оновлений український політичний провід з Семеном Петлюрою на чолі вважав, що без допомоги Заходу Україна не втримається проти переважаючих сил Радянської Росії. З такої нагоди один з голів Ради Народних Міністрів доби Директорії УНР І. Мазепа писав: «Підеш за Антантою – згубиш і решту довір'я народних мас та армії та станеш жертвою імперіалізму держав Антанти та російських «білих армій», підеш за російськими більшовиками – втрадиш найсвідомішу частину війська, а проте все одно опинишся під владою московських комісарів» [8, с. 84]. Другим важливим фактором зміни зовнішньополітичного курсу.

Директорії УНР був VI з'їзд УСДРП. Офіційно партійний форум засудив наміри Антанти окупувати Україну. Але група делегатів з Катеринослава, де проходила лінія фронту з Червоною армією, у приватній розмові з В. Винниченком зміцнили в ньому опір проти впливів з боку боротьбистів щодо впровадження в Україні диктатури пролетаріату й союзу з Радянською Росією.

Але на перешкоді порозуміння Директорії з Антантою стояла тверда позиція французького уряду. Це, по-перше, негативне сприйняття офіційним Парижем укладання Україною угоди з центральними державами на переговорах у Бресті, по-друге, це намагання французького прем'єра Ж. Клемансо створити умови відродження Великої Польщі за рахунок включення до її складу значної частини етнічних українських земель.

Таке новоутворення розглядалося як складова частина антибільшовицької Малої Антанти або ж санітарного кордону навколо РСФРР. А французький міністр закордонних справ С. Пішон, перебуваючи під певним впливом російських імперських кіл [3, с. 1], висловлювався за відбудову «єдиної та неподільної» Росії, до якої мала також увійти Україна [14, арк. 41].

Саме тому з обранням на посаду голови Директорії УНР С. Петлюри курс на досягнення порозуміння з Польщею став основою зовнішньополітичної доктрини українського політичного проводу [18, с. 11].

У липні 1919 року С. Петлюра погоджується на загарбання поляками Галичини, Холмщини та Волині. Він лише просить Ю. Пілсудського, щоб польська армія не посувалася на схід і повідомляє, що «...серед українського суспільства почав ширитися настрій про необхідність порозуміння з Польщею. Цей настрій і це пересвідчення уряд УНР взяв у свої руки...» [11, с. 204].

Але не благаючи голови Директорії УНР зупинили польські війська перед Збручем. Ю. Пілсудському було вигідно, щоб українська армія знаходилася на Поділлі, виконуючи роль збройної перешкоди між поляками та Червоною армією [5, с. 12].

Щодо ставлення Польщі до Директорії УНР, то сам Ю. Пілсудський вважав за вигідніше мати союз з Нестором Махном, ніж з головним отаманом військ УНР. Н. Махно відмовився від такого союзу. Тому Ю. Пілсудському не залишалося нічого іншого, як зробити своїм контрагентом С. Петлюру [18, с. 12].

До складу української місії до Польщі, крім дипломатів В. Прокоповича та О. Карпинського, входив полковник К. Павлюк. По закінченні переговорів він залишився у Варшаві і, як оповідає О. Доценко в своїм «Літописі української революції...», «щось там робив на власну руку» [5, с. 90]. Але навряд чи він діяв самостійно. В липні 1919 року К. Павлюк прибув до Кам'янця. Голова ради міністрів українського уряду часів Директорії УНР І. Мазепа пише, що про його приїзд він довідався 27 липня 1919 року від заступника голови ради міністрів А. Лівницького. Той заявив І. Мазепі, що К. Павлюк приїхав з дорученням від Ю. Пілсудського, який «стоїть за Україну», погоджується на оборонний союз проти російських добровольців і дає для боротьби з ними 2 дивізії з українських полонених. Гарантією майбутньої угоди мав бути лист С. Петлюри до Ю. Пілсудського [7, с. 60].

Як пізніше стало відомо, К. Павлюка знали ще з 1917 року. За часів Центральної Ради він служив у лісовому департаменті генерального секретаріату земельних справ і брав участь в організації «Вільного козацтва». Тепер, приїхавши до Кам'янця, К. Павлюк заявив українському міністру МЗС Б. Мартосу, що він не Павлюк, а Закшевський, і не українець, а поляк [7, с. 60]. Виходить, що Б. Мартос і А. Лівницький знали, хто такий К. Павлюк насправді.

І. Мазепа пише, що «невідомо, з якою саме відповіддю повернувся тоді К. Павлюк до Варшави. Але незабаром туди виїхала місія дипломата П. Пилицького, який мав передати листа С. Петлюри. А. Лівницький домагався, щоб до складу цієї місії ввійшов також К. Павлюк. Б. Мартос і деякі інші члени уряду були проти цього. Але П. Пилицький все ж таки виїхав з місією, до якої, крім В. Тулюпи й полковника А. Липицького,

входив також «полковник української армії К. Павлюк» [7, с. 61].

Звичайно, що без порозуміння з С. Петлюрою А. Лівицький не став би так твердо нав'язувати в склад місії П. Пилипчука кандидатуру польського агента, ігноруючи негативне ставлення до нього не тільки членів уряду, але й самого прем'єра. Цілком можна погодитись з твердженням І. Нагаєвського, що політична афера з Павлюком–Закшевським була потрібна їм для успішного вирішення на Паризькій конференції долі Галичини [8, с. 309].

І. Мазепа вважає, що спроба неофіційних зносин Ю. Пілсудського з С. Петлюрою при посередництві Закшевського–Павлюка була єдиним випадком у польсько–українських стосунках. Але він помиляється. Ще в травні 1919 року Ю. Пілсудський послав до С. Петлюри майора Заглобу–Мазуркевича, який під виглядом військовополоненого, що повертається на Україну, передав лист Ю. Пілсудського С. Петлюрі, де було сказано, що він хоче з ним бачитись і говорити особисто [12, с. 315].

Ю. Пілсудський писав, що він позитивно ставиться до припинення воєнних дій, але тільки з Наддніпрянською Україною. Очевидно, такий поворот подій задовольнив голову Директорії. Саме цим, мабуть, можна пояснити несподіваний крок С. Петлюри – вислання ще одної місії, до складу якої входили виключно військові на чолі з полковником І. Липком.

Склад делегації формувався в глибокій таємниці від Держсекретаріату ЗОУНР і без відома командування УГА [12, с. 315]. Такою ж таємницею ця справа була і для деяких членів уряду УНР, бо І. Мазепа, який тоді займав важливу посаду міністра внутрішніх справ, у своїх спогадах про контакти майора Заглоби–Мазуркевича з С. Петлюрою не згадує.

Переговори проводилися в містечку Демблін, що під Варшавою. З польської сторони в них брали участь теж лише військові на чолі з генералом Т. Дирським. Пропозиції делегації УНР зводилися до якнайшвидкого миру на українському фронті й встановлення демаркаційної лінії, яка відповідала б станові на 18 травня 1919 року, тобто з дня прибуття місії на переговори. Польській стороні пропонувалося ведення спільних воєнних дій і надання польському військові певної ділянки фронту. Було також запропоновано досягнення угоди з Польщею про припинення боїв на Волинському фронті з тим, щоб забезпечити УНР збір усіх сил проти Червоної армії [13, с. 340].

В цей час Найвища Рада в Парижі обговорювала справу Галичини. На її широкій автономії наполягала насамперед англійська делегація. Тому польському урядові потрібна була інша делегація від Директорії, заява якої допомогла б здійсненню мети польської делегації на конференції в Парижі. Через те на запит української сторони: чи поляки ведуть війну з метою придбання території, була така відповідь: «Поляки схилиються до ведення переговорів. В разі прийняття вищезазначених пропозицій, з України повинна прибути спеціальна делегація, яка матиме широкі повноваження, зокрема і в справі Галичини, питання про яку залишається відкритим» [13, с. 340].

Українська військова делегація брала участь у Демблінських переговорах в той час, коли почався загальний наступ польських військ проти УГА. Через

те у стосунках обох урядів Соборної України виникла досить напружена ситуація. В час польського наступу, спрямованого на приєднання земель Західної України до Польщі, уряд УНР увійшов у таємні переговори з польськими провідними колами. Звичайно, що таємними Демблінські переговори могли бути обмежений час, бо польська преса, знушаючись, ставила питання в своїх коментарях переговорів до полковника І. Липка: «Ми знаємо, що ви представляєте Петлюру, але ми не знаємо, кого представляє Петлюра» [6].

Тому факт переговорів не був таємницею для Держсекретаріату ЗОУНР, що викликало, звичайно, зародки недовіри і підозри між двома урядами Соборної України.

Після початку загального наступу польських військ Директорія переїхала з Радивілова до Тернополя, куди повернулася місія полковника І. Липка. 24 травня 1919 року представники української місії склали урядові УНР звіт про хід переговорів, де зазначалося, що польський уряд бажає вести переговори про мир з делегацією, яка матиме ширші повноваження.

З цією метою Директорія сформувала місію на чолі з генералом С. Дельвігом. Вона мусила визначити з польською стороною напрямок проходження демаркаційної лінії на польсько–українському фронті, провести переговори про тривалий мир та спільну боротьбу проти наступу Червоної армії.

Українська делегація мала завдання обстоювати лінію Бартелемі, як демаркаційну. У випадку, коли цього не вдалося б досягти, С. Дельвіг повинен домагатися лінії, що йшла паралельно лінії Бартелемі якомога менше на схід.

Після тривалого переговорного процесу місія С. Дельвіга підписала з польською стороною перемир'я при умові, що демаркаційна лінія між Польщею й Україною буде йти північним берегом Дністра зі сходу до східного берега річки Золота Липа при гирлі Дністра. На північ лінія мала йти східним берегом Золотої Липи, яка на південь від Бережан завертала на схід, що Тернопіль і область мали належати Польщі. Потім вона повертала на північ в бік Стрипи і прямувала далі на північ до старого австро–російського кордону [1, с. 176].

Польська сторона пішла на підписання угоди про мир саме з такою демаркаційною лінією, яка б в багатьох деталях нагадувала лінію Бартелемі, під тиском обставин, що склалися в той час на фронтах. Майже одночасно з діями УГА розгорнулася у контрнаступі військо УНР проти Червоної армії на схід від Збруча. Успіхи українських армій примушували поляків підписати перемир'я з визначеною демаркаційною лінією з явною поступкою українській стороні.

По закінченні діяльності місії С. Дельвіга виникла потреба розпочати переговори з метою налагодження тісніших відносин з Польщею. Директорію особливо спонукала до цього та обставина, що на Україну почав швидко наступати Денікін [7, с. 70].

Для ведення переговорів з поляками уряд УНР визначив дипломатичну місію на чолі з П. Пилипчуком. В офіційному документі від 9 серпня 1919 року за підписами Б. Мартоса та А. Лівіцького повідомлялося: «Уряд УНР уповноважує Пилипи Пилипчука, колишнього міністра шляхів, приват–доцента Київського політехнічного інституту, бути головою Надзвичайної місії уряду УНР при уряді Польщі з метою встановлення

зносин між Польщею та Україною, також вияснити ту допомогу, яку Польща може подати для підтримання в боротьбі її проти більшовиків. Згідно з уповноваженням уряду УНР до складу цієї місії входять: К. Павлюк, колишній товариш міністра земельних справ, полковник української армії; В. Тюлюпа – кандидат юридичних наук; Ю. Липицький – полковник української армії як радник з військових справ» [17, арк. 1].

Місія П. Пилипчука і делегація від польського уряду проводили переговори з 19 по 21 серпня 1919 року. Обговорювались питання, порушені в декларації, яку місія П. Пилипчука запропонувала польській стороні: 1) територіальне розмежування між УНР та Польщею; 2) гарантії національно-культурних прав поляків на Україні та українців в Польщі; 3) проблема вирішення аграрного питання в УНР взагалі та на тих землях, які будуть визволені від більшовиків внаслідок спільних акцій збройних сил УНР та Польщі [3, с. 11].

Щодо пункту першого декларації, то лінія кордону між УНР та Польщею проходила «з півдня від гирла на північ до села Зджари на річці Буг, згідно постанови Паризької мирної конференції. Далі від села Зджари до міста Устелуг, від селищ Руди й Турчани по річці Турії до села Руди на Прип'яті, а далі до містечка Ганцевичи по прямій лінії» [3, с. 11].

Гарантія національно-культурних прав українців у Польщі та поляків на Україні, про що йшлося у пункті другому декларації, то проблема вирішувалася на засадах взаємності. Щодо пункту третього, то «остаточне вирішення аграрного питання буде досягнуте Всеукраїнським парламентом обраним на підставі загального демократичного права, рівного для всього народу України» [3, с. 11].

Виходячи за межі своїх повноважень, П. Пилипчук дозволив собі заявити на переговорах, що нібито уряд УНР ставиться до справи Галичини байдуже. В газеті «Кур'єр Польський» було вміщене не менш «сміливе» інтерв'ю П. Пилипчука, в якому він заявив, що український уряд нічого не має проти окупації Галичини Польщею. Поляки потім використали заяву П. Пилипчука в своїх інтересах при подальших переговорах представників українського уряду в Варшаві в кінці 1919 і 1920 років. Дізнавшись про це, Є. Петрушевич запідозрив Директорію в намірі порозумітися з Польщею коштом Галичини [7, с. 62].

Побачивши всюди невдоволення своїми заявами, П. Пилипчук помітив спростування в кам'янецькому часописі «Стрілець». Він зазначив, що про Східну Галичину місія не була уповноважена робити ніяких заяв, а в «Кур'єрі Польському» його думка перекручена. Але все це не розвіяло сумнівів щодо позиції голови місії [7, с. 62].

Доповідь про діяльність місії у Польщі, яку зробив П. Пилипчук голові уряду УНР та членам Директорії після повернення з Варшави, викликала, як згадує І. Мазепа, «почуття великого недовір'я до цієї людини... Пилипчук так виконував доручення українського уряду, що просто соромно було говорити про це навіть у вузькому колі своїх людей» [7, с. 62].

Щодо місії П. Пилипчука, то І. Падеревський повідомив 16 серпня 1919 року голові польської делегації на Паризькій конференції М. Замойському: «Як досягнемо їх повного незацікавлення Галичиною і Північною Волиною і як нам удасться не визнати Україну,

маємо надію використати їх як протибільшовицьку силу для скорішого закінчення війни, що вимагає великого вкладу військової сили, зброї і грошей. Важливим є також гарний урожай в Україні цього року» [9, с. 310].

Місія П. Пилипчука використовувалася польським урядом для досягнення своїх імперіалістичних цілей. Та інакше і бути не могло. Адже в складі місії знаходився К. Павлюк–Закшевський – агент польської розвідки, який увійшов до неї з ініціативи А. Лівичького, за спиною якого стояла постать самого С. Петлюри. Не міг же А. Лівичький, що виконував обов'язки міністра закордонних справ УНР, включити до складу дипломатичної місії агента польської розвідки без порозуміння з головою Директорії. До того ж, мабуть, ще існувала стара традиція у відносинах між Директорією та першою особою зовнішньополітичного відомства, коли важливі політичні справи у сфері міжнародних відносин вирішував голова Директорії, а не міністр закордонних справ.

Висновки і пропозиції. Серед членів Директорії найбільшим прихильником полонофільства був С. Петлюра. З його ж обранням на посаду голови Директорії УНР курс на досягнення порозуміння з Польщею став основною доктриною української зовнішньої політики.

Польський уряд стояв на позиції заперечення існування незалежної соборної України, навіть на той випадок, якби вона була добре озброєна Антантою. Польському ж керівництву діалог з українськими дипломатами потрібен був для здійснення глобальної мети польської делегації на Паризькій мирній конференції.

Директорія очікувала від Польщі визнання та збройної допомоги. Факт переговорів не був таємницею для Держсекретаріату ЗУНР, що викликало зародки недовір'я і підозри між двома урядами України.

Польська сторона, використовуючи скрутне становище Директорії УНР, морально тиснула на українських дипломатів і підходила до вирішення польсько-українських відносин з позиції сили. Наївна ж віра українського керівництва у щирість польських політиків щодо їхньої згоди на досягнення самостійності УНР надавала можливість проникнення в дипломатичні місії Директорії агентів польської розвідки або осіб, байдужих до справи української державності.

Список використаних джерел

1. Антончук Д. Україно-польські переговори про перемир'я в травні 1919 року // Календар Червоної Калини за 1939 рік. – С.3.
2. Демчук П. Дар божий, а не зеркало розколу // Політика і час. – 1995. – №7. – С.5–8.
3. Доценко О. Літопис Української революції. – Львів, 1924. – Кн.5, Т.2.
4. Доценко О. Літопис Української революції. – Львів, 1924. – Кн.5, Т.3.
5. Доценко О. Літопис Української революції. – Львів, 1924. – Кн.4, Т.2.
6. Народна Воля. – 31 травня 1919 р.
7. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917–1921. – Мюнхен, 1951. – Т.2.
8. Нагаєвський І. Історія української держави ХХ століття. – К., 1994.
9. Нова Рада. – 31 січня 1919 р.
10. Петлюра С. Статті. – К., 1993
11. Побод–Маліновський В. Новітня політична історія Польщі. – Лондон, 1956. – Т.2.
12. Симоненко Р. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України у 1919 році. – К., 1962.

13. Срібник І. С. Петлюра – на чолі держави та війська. – К., 2005.
14. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Скрентон, 1962. – Т.7.
15. Стахів М. Західна Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923 рр. – Скрентон, 1959–1961. – Т.5.
16. Тютюнник Ю. З поляками проти Вкраїни. – Харків, 1924.
17. ЦДАВОВУ. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.276.
18. Шелухін С. Лист до С. Петлюри. Ризький договір. – Париж, 1948.

References

1. Antonchuk D. Ukrai'no-pol's'ki peregovory pro peremyr'ja v travni 1919 roku // Kalendar Chervonoj' Kalyny za 1939 rik. – S.3.
2. Demchuk P. Dar bozhij, a ne zerkalo rozkolu // Polityka i chas. – 1995. – №7. – S.5–8.
3. Docenko O. Litopys Ukrai'ns'koi' revoljucii'. – L'viv, 1924. – Kn.5, T.2.
4. Docenko O. Litopys Ukrai'ns'koi' revoljucii'. – L'viv, 1924. – Kn.5, T.3.
5. Docenko O. Litopys Ukrai'ns'koi' revoljucii'. – L'viv, 1924. – Kn.4, T.2.
6. Narodna Volja. – 31 travnja 1919 r.
7. Mazepa I. Ukrai'na v ogni i buri revoljucij 1917–1921. – Mjunhen, 1951. – T.2.
8. Nagajevs'kyj I. Istorija ukrai'ns'koi' derzhavy XX stolittja. – K., 1994.
9. Nova Rada. – 31 sichnja 1919 r.
10. Petljura S. Statti. – K., 1993
11. Pobod-Malinovs'kyj V. Novitnja politychna istorija Pol'shhi. – London, 1956. – T.2.
12. Symonenko R. Imperialistychna polityka Antanty i SShA shhodo Ukrai'ny u 1919 roci. – K., 1962.
13. Sribnyk I. S. Petljura – na choli derzhavy ta vijs'ka. – K., 2005.
14. Stahiv M. Ukrai'na v dobi Dyrektorii' UNR. – Skrenton, 1962. – T.7.
15. Stahiv M. Zahidna Ukrai'na. Narys istorii' derzhavnogo budivnytstva ta zbrojnoi' i dyplomatychnoi' oborony v 1918–1923 rr. – Skrenton, 1959–1961. – T.5.
16. Tjutjunyk Ju. Z poljakamy proty Vkra'ny. – Harkiv, 1924.
17. CDAVOVU. – F.3696. – Op.2. – Spr.276.
18. Sheluhin S. Lyst do S. Petljury. Ryz'kyj dogovir. – Paryzh, 1948.

Vargatyuk S. V., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
Department of International Relations, Faculty of Journalism and
International Relations, Kiev National University of Culture and Arts
(Ukraine, Kyiv), Liana.V@i.ua

Demblins of the Ukrainian diplomatic mission with the governments of the population of Y. Pilsudsky

The activity of Ukrainian diplomats during the time of the Directory of the UNR in the Polish city of Demblin regarding the establishment of friendly relations with Poland was studied.

Keywords: diplomatic mission, negotiations, foreign policy, case of Galicia.

* * *

УДК 94(477.4)«1918/1921»

Зозуля Н. М.,

аспірантка, Кременчуцький національний
університет ім. Михайла Остроградського
(Україна, Кременчук), zozulia.nadia@ukr.net

Повстанські отамани та квазидержавні утворення Середнього Подніпров'я у світлі мемуарної та епістолярної спадщини старшин армії УНР

Розкрито ставлення та оцінки повстанського руху 1918–1920-х рр. в Середньому Подніпров'ї офіцерами та старшинами армії УНР. Так, на прикладі двох провідників повстанського руху – головного отамана Холодноярської «республіки» – Василя Чучупака та чигиринського отамана

Свирида Коцура – розкрито суперечливе ставлення до них з боку українських професійних військових. Проаналізовано проблему отаманщини з урахуванням політичних орієнтирів, соціального становища, ідеологічного наповнення й тактики старшин армії УНР періоду Української національної революції. Висвітлено ряд суперечливих аспектів повстанського руху в Середньому Подніпров'ї шляхом розгляду епістолярних та мемуарних джерел.

Ключові слова: Холодний Яр, Василь Чучупак, Свирид Коцура, старшини, мемуарна література, Середнє Подніпров'я, отаманщина, повстанські «республіки».

Проблема отаманщини, що займає неоднозначне місце в історії Української революції 1917–1921 рр., постійно перебуває у полі зору вітчизняних і зарубіжних науковців. Попри це, ряд аспектів потребує доповнення, уточнення, а іноді цілковитої ревізії. Серед них – динаміка політичної орієнтації деяких отаманів, соціальна база, на яку спиралася їхня влада та взаємовідносини з різними дієвцями на авансцені Перших визвольних змагань. Джерелом для часткового вирішення зазначеної проблеми можуть стати мемуари кадрових військових УНР, яким нерідко доводилося взаємодіяти з місцевими отаманами чи боротися проти них, що дозволяло добре познайомитися з анатомією повстанського руху.

Метою статті є висвітлення оцінок і ставлення регулярних збройних сил до іррегулярних утворень шляхом аналізу мемуарної та епістолярної спадщини старшин армії УНР Середнього Подніпров'я періоду Української революції 1917–1921 рр.

Про В. Чучупака – головного отамана «Холодноярської республіки» – порівняно з іншими повстанськими отаманами Середнього Подніпров'я, збереглося найбільше відомостей, в т.ч. у мемуарній літературі, яка досі майже не використовувалася як джерело для просопографічного аналізу провідників повстанського руху.

В той же час постать В. Чучупака досі не знайшла належного відображення в науковій літературі. Більш того, про отамана немає статті у 10-томній «Енциклопедії історії України» (лише дотично згадується в межах статті В. Мараєва «Холодноярська республіка») [9], цю постать також не було включено до колективної праці С. Корновенка, А. Морозова та О. Ресента «Українська революція. Історичні портрети» [7], те ж саме можна сказати про роботу В. Солдатенка «Проект «Україна»: постаті 1917–1920 рр.» [11]. На сьогодні чи не найбільш повно відомості про В. Чучупака викладено на сторінках ряду науково-популярних праць Р. Ковалю, в т.ч. «Начерку до історії Холодноярської організації 1917–1922 років» [6].

Узагальнюючи відомості, виявлені нашими попередниками, про В. Чучупака (1894–1920) можна констатувати наступне: він був одним із керівників повстансько-партизанського руху на Київщині у 1919–1920 рр. Народився в с. Мельники Чигиринського повіту на Київщині. За фахом учитель. Учасник Першої світової війни, офіцер російської армії. Учасник антибільшовицького повстанського руху на Київщині навесні–влітку 1919 р. Очолив повстанську боротьбу проти білогвардійців на південній Київщині восени 1919 р., підтримував зв'язок з урядом УНР. Наприкінці 1919 р. – один з керівників «Холодноярської повстанської республіки», командир повстанського полку Гайдамаків Холодного Яру. Загинув у бою з більшовиками біля хутора Кресельці на Чигиринщині (нині Черкаська обл.).

Серед мемуарів старшин та офіцерів армії УНР постать В. Чучупака найповніше розкрита у «Холодному

Ярі» Ю. Горліса–Горського та спогадах «Стежками холодноярськими 1918–1923 рр.» М. Дорошенка.

Перший наводить біля півсотні сюжетів, пов'язаних з життям та діяльністю головного отамана Холодного Яру. Посилаючи на слова місцевих селян, Ю. Горліс–Горський записав перші враження від перебування на території «Холодноярської республіки»: «Засів там [навколо Мотронинського монастиря – Н. З.] із своїм військом отаман Чучупака і нікого не боїться – ні большевиків ні денікінців, нічого не могли йому зробити...» [2, с. 17]. Про перше знайомство з головним отаманом Ю. Горліс–Горський згадував так: «Зустрічаємо отамана Василя Чучупака з старшим братом Петром – начальником штабу і ще з трьома братами. Найменший, молодий хлопчина, майже одного росту з своєю рушницею. З ними високий дідуган з довгою сивою бородою, з добре вичищеною рушницею з настромленим багнетом. Це – старий Чучупака – отаманів батько» [2, с. 33]. Надалі автор «Холодного Яру» відгукувався про В. Чучупака як «двадцятишестилітнього гарного блондина, в якого блакитно–сірих очах було забагато молодости» [2, с. 64].

М. Дорошенко є, мабуть, єдиним з мемуаристів – старшин армії УНР, які не лише подали характеристику і власне ставлення до отамана, але й зазначили його походження. Зокрема, у спогадах «Стежками холодноярськими 1918–1923 рр.» згадується про батька В. Чучупака: «був лісником у графа Бобринського, мав поспілість то й мав змогу виховати своїх дітей» [4, с. 57].

Крім того, М. Дорошенко, поруч з Ю. Городянином–Лісовським (Горлісом–Горським) докладно розповідає про життя В. Чучупака до революційних подій 1917 р. та про початки «Холодноярської республіки»: «Василь скінчив гімназію й був навчителем. В 1916 році був покликаний до царського війська... побував на фронті і досягнув поручника. Коли вибухла революція, Чучупака повертається до своєї рідної оселі й одружується. Революційна буря стрясала Україною, і в цей же час серце Чучупака палахкотіло вогнем козацької минувшини... Передусім Чучупака організує в селі самоохорону, аби боронитися від численних банд... Нав'язує контакти з такими ж самооборонними загончиками сусідніх сіл... Пробував нав'язати стосунки з Суботовом, але там уже оголосив свою владу Кацур [мова йде про чигиринського отамана Свирида Коцура – прим. авт.] на спілку із чигиринськими большевиками і приєднуватися відмовився» [4, с. 57].

Принагідно зауважимо, що на сторінках мемуарів старшини та офіцери армії УНР неодноразово вказують на конфлікти В. Чучупака та місцевого збільшовиченого отамана С. Коцура [5, с. 67; 10, с. 297]. З іншого боку, О. Доценко, посилаючись на лист М. Омеляновича–Павленка до Командуючого Київською дивізією від 27.I.1920, зазначав: «У сучасних обставинах відділи от. Гулого, Коцура, Малашки, Чучупака визнали принцип радянства, завдяки чому мають спокійне відношення з большевиками, зможуть даліше провадити організаційну справу» [8, с. 139]. На нашу думку, останнє потребує більш докладного вивчення в майбутньому, оскільки воно має шанс пролити нове світло на питання про ставлення повстанців Середнього Подніпров'я до політичної платформи большевиків та організації місцевого самоврядування.

«Чучупака В., – продовжує М. Дорошенко, – скликає до Медведівки видатніших побратимів зброї з сіл

та хуторів. На цих сходинах утворюється Військова Рада, яка обирає Василя Чучупака своїм і цілого повстанського руху старшим. З усіх дрібних частин сільських самоохорон твориться один військовий загін підпорядкований Військовій Раді, а зокрема командирів Чучупаків. Для більшої рухливості й оперативній діяльності загін розбивається на дві сотні, які в свою чергу діляться на чоти й рої. Ця військова частина підіймає жовто–блакитний прапор і оголошує своє кредо: За Самостійну Україну, за Центральну Раду, за права оголошені 4–м Універсалом» [4, с. 58].

Маємо відзначити добру обізнаність М. Дорошенка із життям та діяльністю головного отамана Холодного Яру. Автор мемуарів при цьому посилається на свідчення молодого зв'язкового М. Суржжа, однак не можна виключати й того, що М. Дорошенко міг особисто знатися і розмовляти з В. Чучупаком. Відомості про те, що холодноярські повстанці мали окрім широковідомого чорного прапору з девізом «Воля або смерть» також жовто–блакитний перевіряється за допомогою інших джерел. Водночас інформація про військову організацію повстанців, наявність чот і роїв, викликає сумнів. Можливо, М. Дорошенко тут помиляється, переносючи елементи структурної організації Легіону УСС та УГА на повстанський рух в Середньому Подніпров'ї.

Очевидно, постать головного отамана викликала захоплення мемуариста, бо сюжет про В. Чучупака М. Дорошенко закінчує словами: «Непохитному борцеві за Волю України, славному лицареві нашого народу і безкомпромісному ворогові Моковського червоного большевизму Василеві Чучупаці, й усім його поляглим і залишеним живими Слава!» [4, с. 59].

Діяльність головного отамана Холодного Яру мала настільки суттєвий вплив на перебіг перших визвольних змагань, що постать В. Чучупака не могли обійти увагою у своїх мемуарах навіть генерали армії УНР. Так, генерал М. Омелянович–Павленко кілька разів побіжно згадує про головного отамана Холодного Яру, характеризуючи його як «популярного у своїй окрузі» [10, с. 287] «прибічника УНР» [10, с. 297]. На генерала Ю. Тютюнника В. Чучупак справив таке враження: «на чолі повстанчої організації став сотник [? – Н. З.] Чучупака. Був то видатний та енергійний керівник; можна було надіятись, що Чучупаці поведеться стати в центрі цілого повстанчого руху, але він загинув у березні 1920 р. [тут виявлена неточність, оскільки дата загибелі отамана – 12 квітня 1920 р. – Н. З.]. Проданий провокатором і оточений зо всіх боків Росіянами, уже ренений, Чучупака забив себе із револьвера, щоб не віддатись до полону» [13, с. 80]. Книга полковника О. Вишнівського «Повстанський рух і отаманія» хоч і не є суто мемуарною, а складається із ряду аналітичних статей, є цінною тим, що також демонструє бачення і оцінки повстанського руху одним з вищих офіцерів армії УНР. Автор, чітко розділяючи отаманів на дві групи – позитивних і негативних (шкідників), – однозначно відносить В. Чучупака до першої категорії [1, с. 9–10]. Втім, надалі О. Вишнівський, аналізуючи діяльність таких повстанських отаманів як Махно, Григор'єв, Волох, Божко, Зелений та ін., постать головного отамана Холодного Яру обійшов увагою.

Отже, навіть побіжний огляд мемуарної спадщини старшин та офіцерів армії УНР черговий раз доводить,

що вона є цінним джерелом для вивчення повстанського руху в Середньому Подніпров'ї в період Української революції, зокрема колізій у взаєминах між повсталим селянством та кадровими українськими військовими. Мемуари сучасників дозволяють успішно застосовувати методи просопографічного аналізу при дослідженні постатей окремих повстанських лідерів, наприклад, головного отамана Холодного Яру В. Чучупака, відзначаються інформативністю та є, переважно, достовірними.

Біографічні відомості про чигиринського отамана С. Коцура вельми скупі. Рід Коцурів відомий на Чигиринщині з першої третини XIX ст. Про ранні роки С. Коцура (1890–1920) майже нічого не відомо. Засудженого до 10-річного ув'язнення, його було амністовано 1917 р. С. Коцур відомий як один з організаторів Вільного козацтва на Київщині, отаман суботівської козацької сотні. Наступного року він став на шлях повстанського руху на Київщині. На початку 1919 р. Коцур зі своїми прибічниками взяв під контроль Чигирин разом із сусідніми селями. Стійкою політичною орієнтацією не відзначався. Хоча протягом лютого–березня 1919 р. С. Коцур був на боці більшовиків, т.зв. «Чигиринська республіка» перебувала у стані «війни всіх проти всіх», в т.ч. дистанціюється від холодноярського повстаньому. На початку 1920 р. С. Коцур потрапив у полон більшовиків та був страчений [12].

Серед офіцерів УНР найбільш детально про С. Коцура повідомляють підполковники Ю. Городянин–Лісовський (Горліс–Горський) та О. Доценко, сотник І. Лютий–Лютенко. Той факт, що згадки про С. Коцура зустрічаємо навіть серед спогадів генерала М. Омеляновича–Павленка дозволяє говорити про те, що чигиринський отаман займав справді помітне місце в повстанському русі в Середньому Подніпров'ї.

Передовсім слід з'ясувати як представлено територіальні межі «Чигиринської республіки» С. Коцура у мемуарах офіцерів УНР. Так, Ю. Горліс–Горський до «володінь батька Коцура» на початку 1920 р. відносить Чигирин, села Івківці, Суботів, Новоселицю та деякі навколишні хутори [2, с. 20]. Аналогічні відомості зустрічаємо у спогадах О. Доценка. Зі свідчень Ю. Горліса–Горського [2, с. 21] стає зрозуміло, що між тамтешніми населеними пунктами можна було чітко провести межу за критерієм політичної орієнтації, оскільки опоненти не підтримували жодних зв'язків. Більш того, Горліс–Горський неодноразово описує більш гострі ситуації, коли, наприклад, село Медведівка виставило варту з кулеметами, спрямованими проти сусідніх Новоселиці і Суботова які, входили до червоно–чорної республіки отамана Коцура [2, с. 205]. Не виключаючи подібних випадків, конфронтацію між самими селянами не слід перебільшувати з огляду на традиційно стійкі родинні та господарські зв'язки між селами, а також трудності на шляху цілковитої політизації селянського загалу.

Загальну атмосферу, що панувала в «Чигиринській республіці», передав М. Омелянович–Павленко: «влада Коцура поширювалася на 4 околиць великих селища, з котрих одно було його рідним, решта околиці його не визнавала і ставилася до нього одверто вороже. Було чутно ще про двох–трьох радянців, але всі вони були зовсім невизначні. Саме місто Чигирин, де він (С. Коцур

– Н. З.) отаманував, робило враження вмерлого міста» [10, с. 282].

Серед масиву мемуарної літератури, створеної ветеранами армії УНР, натрапляємо на два портрети С. Коцура – антропологічний та психологічний.

Перший було записано М. Омеляновичем–Павленком зі слів полковника Стефаніва, який вступав у переговори з чигиринським отаманом: «років з 28, в національному, що переходило в оперетове, убранні, з парною пістолів за червоним поясом, фізично добре розвинений, він хотів робити враження на опонента своєю зовнішністю» [10, с. 282]. Психологічний портрет С. Коцура передав І. Лютий–Лютенко: «прекрасний «стратег», талановитий партизан, організатор, здібний під кожним оглядом, кмітливий і як людина добрячий чоловік. Він мав під своєю рукою десь так коло трьох тисяч своїх партизан, але нікого не визнавав і нікому не підлягав: тримався тільки «рідного запічка», як ми тоді казали, тобто – далі від тієї місцевості, з якої були його повстанці, він не ступав ні кроку!». Відзначаючи анархічну вдачу С. Коцура, сотник Лютий–Лютенко додає: «він керувався своїм поглядом і своєю логікою: «Мене з мого місця і сам чорт не вижене, а не то що якісь голопузі босяки–більшевики!» «Я нікуди не йду і до себе нікого не впускаю. Так би всі села робили і було б добре» – доводив він і цього строго дотримувався» [10, с. 30–40].

Відсутність стійкої політичної орієнтації С. Коцура вимагає з'ясування обставин її формування та динаміки. В юні роки С. Коцур симпатизував анархізму, в 1905–1907 рр. був членом таємної політичної організації «Українська Народна Оборона» і її бойових структур, у рідному Суботові поширював агітаційну літературу і зруйнував пам'ятник цареві. Восени 1918 р. боровся проти німецьких військ, а 25 січня 1919 р. у Чигирині проголосив встановлення радянської влади і утворив військово–революційний комітет.

Ю. Горліс–Горський, повідомляючи про «закладену С. Коцуром самостійну «республіку» під червоними прапорами», звернув увагу на те, що скоро й самі «більшевики стали боялися совати носа до «радянського» Чигирини» [2, с. 20]. Це дає підстави вважати, що С. Коцур вкрай недовго перебував у полоні більшовицьких ідей, або ж взагалі був слабо обізнаним з їхніми поглядами. Ймовірно, отаман після перших же сутичок з більшовиками зайняв анархістську позицію. Однак сучасники продовжували номінувати «Чигиринську республіку» радянською, чи то за інерцією, чи то внаслідок маніпуляцій самого С. Коцура.

На основі вищевикладеного можемо прийти до висновків, що аналіз мемуарної та епістолярної спадщини офіцерів та старшин дієвої армії УНР є дійсно цінним джерелом для дослідження суперечливих аспектів повстанського руху в Україні в 1917 – на поч. 1920–х рр. Привертають увагу оригінальні оцінки та добра обізнаність останніх з ідеологією, тактикою та життєвим укладом повстанців, котрі, з огляду на історичні обставини, виступали як в якості соратників, так і опонентів української національної влади та професійного війська.

Список використаних джерел

1. Вишнівський О. Повстанський рух і отаманія / О. Вишнівський. – Детройт, 1973. – 109 с.
2. Горліс–Горський Ю. Холодний Яр / Ю. Горліс–Горський. – Львів: СПОЛОМ, 2014. – 432 с.

3. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр [Відгук на статтю Михайла Середи «Холодний Яр»] / Ю. Горліс-Горський // «Ми ще повернемось!»: Спогади. Повість. Поезії. Документи. Листування / упоряд. – Р. М. Коваль. – К. – Вінниця, 2012. – 272 с.

4. Дорошенко М. Стежками холодноярськими 1918–1923 рр. / М. Дорошенко. – Філадельфія, 1973. – 220 с.

5. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) / О. Доценко. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 375 с.

6. Коваль Р. Начерк до історії Холодноярської організації 1917–1922 років / Р. Коваль [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://unknownwar.info/holodnyy_yar/hy_naris.html

7. Корновенко С. В. Українська революція: Історичні портрети / С. В. Корновенко, А. Г. Морозов, О. П. Реєнт. – Вінниця: Фоліант, 2004. – 288 с.

8. Лютій-Лютенко І. Вогонь з Холодного Яру / І. Лютій-Лютенко. – Детройт, 1986. – 151 с.

9. Мараєв В. Холодноярська республіка / В. Мараєв // Енциклопедія історії України. – Т.10. – К.: Наукова думка, 2013. – С.410.

10. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920) / Упоряд.: М. Ковальчук. – К.: Темпора, 2007. – 608 с.

11. Солдатенко В. Ф. Проект «Україна», 1917–1920 рр. Постати / В. Ф. Солдатенко. – Харків: Фоліо, 2011. – 511 с.

12. Солодар О. Звивисті шляхи Свирίδα Коцура / О. Солодар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.is/bDakM#selection-7181.0-7181.48>

13. Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919–1920 / Ю. Тютюнник. – Нью-Йорк: Видавництво Чарторийських, 1966. – 312 с.

14. Чижевський Г. Коротка історія 3-ї Залізної стрілецької дивізії. 1919–1922 рр. / Г. Чижевський. – Каліш, 1922. – 56 с.

References

1. Vyshnivs'kyj O. Povstans'kyj ruh i otamanija / O. Vyshnivs'kyj. – Detroit, 1973. – 109 s.

2. Gorlis-Gors'kyj Ju. Holodnyj Jar / Ju. Gorlis-Gors'kyj. – L'viv: SPOLOM, 2014. – 432 s.

3. Gorlis-Gors'kyj Ju. Holodnyj Jar [Vidguk na stattju Myhajla Seredy «Holodnyj Jar»] / Ju. Gorlis-Gors'kyj // «My shhe poveremos'!»: Spogady. Povist'. Poezii'. Dokumenty. Lystuvannja / uporjad. – R. M. Koval'. – K. – Vinnycja, 2012. – 272 s.

4. Doroshenko M. Stezhkamy holodnojar'skymy 1918–1923 rr. / M. Doroshenko. – Filadel'fija, 1973. – 220 s.

5. Docenko O. Zymovij pohid (6.XII.1919 – 6.V.1920) / O. Docenko. – K.: Vydavnytstvo imeni Oleny Teligy, 2001. – 375 s.

6. Koval' R. Nacherk do istorii Holodnojar'skoi organizacii 1917–1922 rokiv / R. Koval' [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://unknownwar.info/holodnyy_yar/hy_naris.html

7. Kornovenko S. V. Ukrai'ns'ka revoliucija: Istorychni portrety / S. V. Kornovenko, A. G. Morozov, O. P. Rejent. – Vinnycja: Foliant, 2004. – 288 s.

8. Ljutij-Ljutenko I. Vogn' z Holodnogo Jaru / I. Ljutij-Ljutenko. – Detroit, 1986. – 151 s.

9. Marajev V. Holodnojar'ska respublika / V. Marajev // Encyklopedija istorii Ukrai'ny. – T.10. – K.: Naukova dumka, 2013. – S.410.

10. Omeljanovych-Pavlenko M. Spogady komandarma (1917–1920) / Uporjad.: M. Koval'chuk. – K.: Tempora, 2007. – 608 s.

11. Soldatenko V. F. Proekt «Ukrai'na», 1917–1920 rr. Postati / V. F. Soldatenko. – Harkiv: Folio, 2011. – 511 s.

12. Solodar O. Zvyvysti shljahy Svyryda Kocura / O. Solodar [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://archive.is/bDakM#selection-7181.0-7181.48>

13. Tjutjunyk Ju. Zymovij pohid 1919–1920 / Ju. Tjutjunyk. – N'ju-Jork: Vydavnytstvo Chartoryjs'kyh, 1966. – 312 s.

14. Chyzhevs'kyj G. Korotka istorija 3-i' Zaliznoi' strilec'koi divizii. 1919–1922 rr. / G. Chyzhevs'kyj. – Kalish, 1922. – 56 s.

Zozulya N. M., postgraduate student, Kremenchuk National University named after Mikhail Ostrogradsky (Ukraine, Kremenchuk), zozulya.nadia@ukr.net

Insurgent atamans and quasigovernmental formations of the Middle Dnieper in the light of the memorial and epistolary legacy of the army senior artists of the UNR

The article reveals the attitude and assessments of the rebel movement of 1918–1920's in the Middle Dnieper region by officers and sergeants of the Ukrainian

people republic's army. For example, it was uncovered a contradictory attitude towards two conductors of the rebel movement – the chief otaman of the Cold Ravine «republic» – Vasily Chuchupak and the Chigirin otaman Svirid Kotsur – from the side of Ukrainian regular military troops. The problem of otamanship is analyzed taking into account the political orientations, social status, ideological content and tactics of the senior officers of the Ukrainian army of the Ukrainian national revolution times. A number of contradictory aspects of the rebel movement in the Middle Dnieper region are highlighted by examining epistolary and memoir sources.

Keywords: Cold Ravine, Vasily Chuchupak, Svirid Kotsur, regular and irregular military troops, memoir literature, Middle Dnieper region, otamanship, insurgent «republics».

УДК 329.17:94(477)

Островський В. В.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та методики навчання, методист лабораторії суспільно-філологічних дисциплін, Івано-Франківський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти (Україна, Івано-Франківськ), ostrovsky.valery@gmail.com

Об'єднана партія визволення України: ЕПІЗОДИ ІСТОРІЇ

Розкрито маловідомі сторінки історії однієї з антирежимних нелегальних організацій кінця 50-х рр. XX ст. – Об'єднаної партії визволення України. Після ґрунтовного вивчення та аналізу архівної п'ятитомної кримінальної справи визначено передумови, встановлено причини, наслідки, реконструйовано знакові епізоди, охарактеризовано структуру, програмні документи, поведінку очільників, активістів, просто причетних до діяльності партії в розрізі підготовчого, основного й завершального етапів. Зроблено висновок щодо її суголосності доктринальним постулатам Організації українських націоналістів (бандерівців) та окреслено місце і роль у вітчизняному визвольному процесі.

Ключові слова: український націоналізм, український спротив, підпільна організація, Об'єднана партія визволення України.

По закінченні Другої світової війни на території Східної Галичини розгорнулося запекле криваве протистояння між українцями, які бажали жити в самостійній соборній державі, та новітньою московською імперією у вигляді СРСР, що намагався уярмити самодостатні нації і поширити комуністичну ідеологію на європейські країни, де щойно позбавилися від нацистської чуми. Організація українських націоналістів (бандерівців) (ОУН(б)), як провідна сила визвольної боротьби, раціонально оцінюючи неспівмірність можливостей і ресурсів, не відступила від раніше визначених цілей, але мусила адаптувати тактики їх втілення. У травні 1945 р. ухвалено «Деклярацію Проводу Організації Українських Націоналістів після закінчення другої світової війни в Європі», що визнавала «російсько-большевицький імперіалізм» єдиним ворогом українського народу, закликала створювати «революційно-підпільні клітини у всіх середовищах <...> життя» СРСР; фізично ліквідувати «найбільш докучливих вислужників і агентів сталінських вельмож»; протидіяти агітації, «що її проводить компартія»; засновувати «центральної проводи революційно-визвольних організацій в рамках поодиноких національних середовищ» і т.п. [8]. Іншими словами, йшлося про переорієнтування на користь контрпропаганди, відплатних терористичних акцій, підпілля, яке й відродилося в 1950-х рр. після впокорення збройного опору. Свідомо чи інтуїтивно спадкоємці «бандерівців» або ті, які себе такими вважали, творячи непоодинокі нелегальні антикомуністичні угруповання,

суголосили «Декларації...». До тих новоутворень традиційно приписують Об'єднану партію визволення України (ОПВУ) – таємну організацію кінця 1957 – 1958 рр. в Івано-Франківщині (тут і далі – географічні назви – теперішні. – *В. О.*).

На сьогодні історіографія ОПВУ, фактично, відсутня. Знані дослідники протирежимного спротиву другої половини ХХ ст. Людмила Алексєєва [1, с. 10] (тут і далі – перше вживання імені – повне. – *В. О.*), Юрій Зайцев [10, с. 231], Георгій Касьянов [14, с. 34], Анатолій Русначенко [20, с. 96], Мирослав Панчук [18, с. 9], Євген Захаров [11, с. 64–65], Ярослав Секо [22; 23] лише зафіксували яскраві моменти функціонування партії, суворі вироки для її першорядних осіб, утім за відсутності доступу до «офіційних» джерел, у силу побіжності предмета вивчення припустилися помилок, обчислюючи хронологію, вказуючи терени локалізації, імена й прізвища, розглядаючи засадничі тези ОПВУ. Такі ж вади у висвітленні її літопису, життєписів, поведінки 8–х засуджених засновників та активістів (Богдана Германюка, Яреми Ткачука, Богдана Тимківа, Івана Струтинського, Миколи Юрича, Івана Коневича, Мирона і Василя Площаків) притаманні книзі опозиціонера й історика Івана Геля [7, с. 108–109, 348–351], дописам «Міжнародного біографічного словника дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР» [16, с. 205–207, 317–318; 17, с. 563–567, 775–777, 781–790, 848–849], енциклопедичного довідника «Рух опору в Україні: 1960–1990...» [21, с. 137–138, 326, 465–466, 501–502, 627–628, 647, 652, 737]. Тому весь фаховий доробок, що стосується порушеної теми, складається з двох (друга – в співавторстві) публікацій кандидата політичних наук Богдана Максимця [9; 15]. Ці, до слова, схожі між собою доволі інформативні статті, які написані після ретельного опрацювання різновидових матеріалів, всеохоплююче представляють програмні документи, сукупний інтелектуальний портрет об'єднання, а от історичні грані висвітлюють лаконічно, статистично, в стилі соціології та з декотрими неточностями.

Джерел для реконструкції діяльності ОПВУ теж обмаль. Із-поміж первинних – кілька абзців доповідної записки Комітету державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів УРСР [19, с. 89] та п'ятитомна, майже цілком російськомовна, кримінальна справа, що зберігається в архіві управління Служби безпеки України в Івано-Франківській області [2–6]. Про певну суб'єктивність досє, зібраних служачами «щита і меча», загальновідомо, хоча в даному випадку вередувати не доводиться. Вторинна база репрезентована трьома пам'ятками, за висловом Михайлини Коцюбинської, «художньої документалістики» [25, с. 569] особового походження: інтерв'ю з Б. Германюком [12], Б. Тимківим [13], спогадами Я. Ткачука [24]. Їх об'єктивність під ще більшим сумнівом, адже ролі і значимість оповідачів надто гіперболізовано. Проте, знаходячи видимі й приховані сенси в наявних текстах і підтекстах, можна спробувати відновити реальний перебіг епізодів, вчинків центральних персоналій, що, зрештою, є метою запропонованої нижче розвідки.

Передумовами започаткування нелегальної політичної структури стали процеси та події, які на початку – в середині 1950–х рр. мали місце в УРСР, у СРСР, за його західними кордонами. В УРСР після вбивства

головного командувача Української повстанської армії Романа Шухевича ще кілька років лунали постріли останніх бійців нездобутої незалежності, після чого в республіці остаточно утвердився тоталітаризм радянського зразка. Надаючи його жорсткій сутності пристойного зовнішнього вигляду, в СРСР набирала обертів десталінізація. Водночас придушено робітничий протест у Польщі, суспільний вибух в Угорщині. І попри все, в тому калейдоскопі змін константою залишалася неспроможність керованої комуністами влади сприймати, вирішувати проблеми «маленької» людини. Особливо впослідженими у своїх національних, духовних, побутових потребах були «пересічні» громадяни УРСР, що й зумовлювало їх масове приховане невдоволення всесильною, всепроникаючою, але антигуманною системою. Зокрема, ініціатори створення ОПВУ наголошували на тому, що для них поштовхом до незгоди послугувала невизначеність і підступність буденності, коли, наприклад, після демобілізації не могли працевлаштуватися, забезпечити достойного рівня життя, наштовхувалися на грубість у ставленні до себе, сім'ї з боку місцевих чиновників, а ще – репресії, які не припинялися проти їх національно свідомих близьких чи далеких родичів. У поодиноких випадках, коли втрачалось терпіння, незгода еволюціонувала в індивідуальну або колективну протидію.

Перед тим, як перейти до з'ясування сутнісної складової, варто уточнити крайні межі часового коридору, в якому існувало об'єднання. Адже, з подачі його співзасновників, науковцями запроваджено в обіг різні варіанти. Так, І. Гель виводив витoki із заснованої в 1948 р. юнацької «Організації імені Євгена Коновальця» (с. П'ядики Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.), а відправною точкою для наступниці вважав весну 1956 р. [7, с. 108]. У книжці Б. Захарова, в спогадах Б. Германюка ця подія зазначена роком раніше [11, с. 64; 12]. У Ю. Зайцева, А. Русначенка, М. Панчука співзвучно вказано 1953 р. [10, с. 231; 20, с. 96; 18, с. 9]. На допитах Б. Германюк, Я. Ткачук, М. Площак розповідали, що ідея про згуртування народилася в 1956 р. (під впливом подій в Угорщині), обмірковувалася впродовж жовтня – грудня 1957 р., а перші збори скликані в квітні наступного року [2, арк. 43–46, 162–171; 3, арк. 35, 41–44]. Примусові покази, безперечно, породжують сумніви в їх правдивості, оскільки, пом'якшуючи собі кару, заарештовані всьляко намагалися скоротити період «організованої антирадянської діяльності». Та все ж, з огляду на вплив і розмах лібералізації суспільно-політичної ситуації в УРСР після ХХ з'їзду КПРС, осінь (жовтень чи листопад) 1957 р. видається найлогічнішою датою відліку [2, арк. 48; 6, арк. 264–266]. Кінцева – однозначна і заперечень не викликає: 10 березня 1959 р., коли суд оголосив вирок [2, арк. 9–10 зв.]. Отож, історія ОПВУ тривала від осені 1957 по 10 березня 1959 рр. включно.

У цій історії майже неможливо виокремити, як зазвичай буває, яскраво окреслені етапи: підготовчий, основний (діяльнісний), завершальний. По-перше, мимоволі чи осмислено допитувані надавали такі суперечливі й такі запутані показання, з яких не вимальовуються ані цілісна картина, ані її структурні фрагменти. По-друге, після студювання сторінок провадженої справи складається враження, що її

фігуранти взагалі не проявляли ніякої публічності. Але про все по порядку.

Попередні обговорення розпочалися, як мовилося, восени 1957 р. Саме тоді Б. Германюк (1931 р. н., уродженець с. П'ядики, бідняк, українець, безпартійний, неодружений, випускник Чернівецького індустріального технікуму, майстер цеху Станіславського цегельного заводу №3 (тут і далі – назви державних установ, об'єктів – тогочасні. – *В. О.*), мешканець м. Івано-Франківськ [6, арк. 256–266]) узявся втілювати задум конспіративного угруповання. Написав проекти статуту, клятви [6, арк. 39–40], кілька звернень до українського, російського, білоруського та інших народів [6, арк. 155]. Щовихідних чи рідше, приїжджаючи до мами, бачився з М. Плошаком (1931 р. н., уродженець с. П'ядики та його мешканець, бідняк, українець, безпартійний, неодружений, випускник семирічки, помічник майстра цеху Коломийської ткацької фабрики [3, арк. 5–6 зв.]), а завдяки йому – з Я. Ткачуком (1933 р. н., уродженець с. Годи–Добровідка Коломийського р-ну, середняк, українець, комсомолец, неодружений, випускник дев'ятирічки, працівник пересувної бібліотеки, робітник складу Брошнівського деревообробного комбінату Рожнятівського лісопромкомбінату тресту «Станіславліспром», мешканець с-ща Брошнів–Осада Рожнятівського р-ну [2, арк. 113–114 зв.]) [2, арк. 203; 3, арк. 43], з якими відверто розмовляв про становище України та українців у СРСР, свавілля місцевих комуністів, монополію КПРС на владу, доцільність розгортання альтернативної політичної сили в області, опісля – в Україні.

Стартова підготовча нарада Б. Германюка, М. Плошака, Я. Ткачука відбулася 19 січня (на свято Богоявлення Господнього, наступні теж планувалися в дні неділь або релігійних свят. – *В. О.*) 1958 р. Потім радилися регулярно: то в с. П'ядики, то в м. Івано-Франківськ у гуртожитківській кімнаті Б. Германюка, де узгоджували назву партії, її світоглядні та регламентуючі позиції, дату і порядок проведення установчого з'їзду, вишукували і залучали надійних однодумців [2, арк. 48; 3, арк. 203]. Упродовж січня – квітня, мережевим чи ланцюговим способами, число втаємничених сягнуло десятка.

У досьє КДБ втрапили 8 обвинувачених, 10 безпосередньо та 5 опосередковано причетних [6, арк. 85–87, 154]. Крім трійки співзасновників, звинуватили і судили Б. Тимківа (1935 р. н., уродженець с. Сівка–Войнилівська Калуського р-ну, бідняк, українець, комсомолец, неодружений, студент–заочник Львівського лісотехнічного інституту, нормувальник Брошнівського деревообробного комбінату Рожнятівського лісопромкомбінату тресту «Станіславліспром», мешканець с-ща Брошнів–Осада [3, арк. 72–73зв]), М. Юрича (1933 р. н., уродженець с. Брошнів Рожнятівського р-ну, бідняк, українець, безпартійний, розлучений, із незакінченою семирічкою, вантажник Брошнівського деревообробного комбінату Рожнятівського лісопромкомбінату тресту «Станіславліспром», мешканець с-ща Брошнів–Осада [3, арк. 173–174зв, 217]), І. Струтинського (1937 р. н., уродженець с. Підмихайля Калуського р-ну, середняк, українець, комсомолец, неодружений, випускник Брошнів–Осадського ремісничого училища, методист

із виробничої гімнастики, художній керівник самодіяльності клубу Брошнівського деревообробного комбінату Рожнятівського лісопромкомбінату тресту «Станіславліспром», мешканець с-ща Брошнів–Осада [4, арк. 5–6зв, 20, 36–38]), І. Коневича (1931 р. н., уродженець і мешканець с. Брошнів Рожнятівського р-ну, бідняк, українець, безпартійний, неодружений, випускник семирічки, тимчасово виконуючий обов'язки завідувача складом Долинської артілі імені Василя Лаврищева [4, арк. 131–132зв]) та В. Плошака (1929 р. н., уродженець і житель с. П'ядики, бідняк, українець, колишній комсомолец, одружений, заочник Станіславського педагогічного інституту, учитель співів та фізичного виховання Годи–Добровідської, Ценявської неповних середніх шкіл Коломийського р-ну, керівник хору Коломийської взуттєвої фабрики [4, арк. 189–190зв; 6, арк. 100]), якого товариші вдало вивели з–під суворих санкцій Феміди. Інші, як то Омелян Олексин, Михайло Козак, Петро Гаєвий, Роман Арсак, Мирослав Костюк, Ярослав Гуцуляк, Дмитро Назарук, Мирослав Масловський, Петро Футерко, Федір Костюк [5, арк. 9–160; 6, арк. 85–86], відігравали другорядні ролі. Нібито не піддалися агітації й відмовилися від участі Михайло Удуд, Василь Турчин, Іван Косар, Іван Сидор, Василь Тодорів [5, арк. 9–160; 6, арк. 85–86]. У «сухих» протокольних рядках, писаних слідчими, прочитується, що вдалося вигоріти ще кількох. Впадає у вічі причетність низки осіб, які взагалі не втрапили під приціл КДБ. У кінці–кінців, цифри підпільників можуть коливатися від 25–и до 50–и осіб.

Тут варто вставити ремарку і зазначити, що в збережених уривках статуту, клятви, в протоколах дізнання, обвинувальному висновку зазначено біля десяти варіантів назв організації. Це – зокрема: «Вільна Україна», «Партія вільної України», «Об'єднана партія України», «Об'єднана демократична партія України», «Об'єднана демократична партія визволення України», «Українська робітнича партія», «Інтелігентно–робітничо–селянська партія», «Інтелігентно–робітничо–селянська партія «Свобода Націй»», «Об'єднана демократична робітничо–селянська партія України», навіть «Народно–християнська молодіжна робітничо–селянська, трудової інтелігенції партія» [2, арк. 145, 169; 6]. Доводиться лише здогадуватися, чи ця мішанина зумовлена поганою пам'яттю малоосвічених юнаків, чи їх бажанням заплутати слідчих? Зрештою, допитувані наполягли, що після довгих дискусій погодили словосполучення «Об'єднана партія визволення України», яким найчастіше послуговувалися. Воно ж занотовано кадебістами, суддями, пізніше перейнято пошуковцями.

Перші збори потенційних партійців скликано 13 квітня (на свято Воскресіння Христового. – *В. О.*) у с. П'ядики, в хаті мами Б. Германюка. Туди прийшли М. Плошак, М. Костюк, приїхали Я. Ткачук, І. Струтинський, О. Олексин. Ініціатор, який головував, повідомив про наміри започаткування підпільної політсили, її найближчі завдання та практичні кроки. Передусім йшлося про дотримання таємності, комплектування низових осередків за принципом «трійок», із них – територіальних гілок/груп, стягнення членських внесків, самовиховання якостей українського націоналіста, розгортання інформаційної, просвіт-

ницької кампанії серед населення. Висувалися пропозиції щодо виявлення місць схованок зброї, придбання друкарської машинки, канцтоварів. Обговорено чернетки статуту і клятви [2, арк. 76–77; 3, арк. 59; 5, арк. 34]. Ніяких записів, протоколів про перебіг цих, всіх наступних сходин не велося.

Через якийсь місяць, десь в першій декаді травня (в котрусь із неділь або двадцять другого, на свято Вознесіння Господнього. – *В. О.*) у м. Івано-Франківськ на березі озера, що в парку культури і відпочинку імені Тараса Шевченка, відбулося друге зібрання вже в дещо відмінному складі. Крім попередніх Б. Германюка, Я. Ткачука, І. Струтинського, О. Олексина взяли участь Б. Тимків, М. Масловський, М. Козак, а от П. Гаєвий відлучився нібито з поважної причини [5, арк. 11]. За показаннями Б. Германюка, присутні запропонували й обговорили назву партії, підтвердили минулі ухвали, домовилися про майбутнє обрання керівництва, затвердження статуту, складання присяги. Правда, щодо їх проєктів виникли певні зауваження, позаяк ті були написані сумішню російської та української, містили незрозумілі, складні формулювання [2, арк. 168–170, 210, 235; 3, арк. 96]. Тому Я. Ткачук, Б. Тимків, І. Струтинський вирішили підготувати свої, доступніші екземпляри, щоб представити їх чергового разу [2, арк. 209–210]. Для глибшої конспірації радили вдатися до відволікаючого маневру: вступати у ВЛКСМ чи КПРС [2, арк. 79]. Зробили спільне фото [2, арк. 233], таким чином, завершуючи заходи підготовчого етапу.

«Установчі» збори, що означили перехід до основного (діяльницького) етапу, проведено 12 липня (на свято Верховних апостолів Петра і Павла. – *В. О.*) на горі біля с-ща Вигода Долинського р-ну. З'їхалися Б. Германюк, Я. Ткачук, І. Струтинський, О. Олексин, М. Костюк, М. Масловський (за показаннями Я. Ткачука), яких зустріли «місцеві» П. Гаєвий і М. Козак. Не зміг прибути Б. Тимків, бо складав вступні іспити до Львівського лісотехнічного інституту [2, арк. 173]. Слово надали І. Струтинському. Він зачитав новостворений статут, що його одногласно затвердили, як і назву «Об'єднана партія визволення України» [3, арк. 105]. Далі кожному зачитувалася клятва (І. Струтинському – Б. Германюк), і кожен її повторював, після чого, проколюючи булавою мізинець лівої руки, ставив кривавий відбиток на чистому аркуші паперу. Виходячи з числа відбитків, можна зробити висновок про вісьмох посвячених [2, арк. 154–156].

Урочистий текст підготував І. Струтинський, погоджуючи з Я. Ткачуком і Б. Тимківим [6, арк. 156]. За основу взяли присяги Олега Кошового із роману Олександра Фадєєва «Молода гвардія» та військовослужбовця збройних сил СРСР, вірш Йосипа Попадюка «Клятва» [2, арк. 209, 211, 235, 259–260, 295–296]. Члени ОПВУ обіцяли не зраджувати друзів, жертвувати заради спільних інтересів, дотримуватися внутрішньої дисципліни, здійснювати всеохоплюючу націоналістичну, «антирадянську» пропаганду, визнавали невідворотність покарання за відступництво. Кожен присвоїв собі псевдо. Скажімо, Б. Германюка кликали «Хмелем», Я. Ткачука – «Хмарою», І. Струтинського – «Колосом», О. Олексина – «Дніпром», М. Козака – «Жайворонком», П. Гаєвого – «Соколом» [2, арк. 20, 69; 4, арк. 40; 5, арк. 41, 221; 6, арк. 157, 165].

Після нетривалої символічної церемонії обрали керівництво. Головою – Б. Германюка [6, арк. 157], секретарем – П. Гаєвого, якому доручили спалити або сховати аркуш із відбитками пальців, надалі – займатися обліком і збереженням партійних документів. По одному із трьох наявних примірників статуту та клятви передали Я. Ткачуку, якому належало налагодити їх тиражування й розповсюдження [3, арк. 157]. Новообраний керівник поставив перед присутніми завдання: віднаходити людей, відданих задекларованим ідеям, та виховувати їх; провадити інтенсивну націоналістичну агітацію в своєму оточенні; збирати членські внески (2% від заробітної плати); виявляти місця повстанських арсеналів (зброю, що там зберігалася, належало вилучати і переховувати до сприятливого моменту) [2, арк. 159, 176]. Щодо озброєння Я. Ткачук висловив думку про можливість викрадення пістолета в когось із працівників міліції [2, арк. 157]. Щодо проведення агітації І. Струтинський закликав писати і розповсюджувати «націоналістичні» поезії (сам теж віршував) [5, арк. 42]. Наостанок зробили колективну світлинку, обумовили дату і місце подальших зборів [2, арк. 176, 236].

Ще одна ремарка щодо статуту ОПВУ. Він копіював компартійний, куди вже згадані три співавтори (за домінуючої ролі Б. Тимківа) «вставили слова і речення» потрібного сенсу [2, арк. 209, 295–296; 3, арк. 104]. Містив передмову й шість розділів [3, арк. 117]. Оригінали, вилучені під час затримання Я. Ткачука і Б. Тимківа, спочатку зберігалися в кримінальній справі, але після проведення дактилоскопічної, біологічної, графічної, ідеологічної експертизи були знищені. Тому первісний їх зміст можна відновити виключно з протоколів допитів та з двох десятків світлин, що зафіксували результати обшуків особистих речей чи помешкань затриманих. У статтях Б. Максимця [9; 15] якраз міститься докладний огляд, тому тут немає потреби його дублювати. Хіба що варто наголосити на ключових доктринальних аспектах.

Мета ОПВУ – домагання виходу УРСР зі складу СРСР і проголошення незалежної держави – Української Народної Республіки [2, арк. 128; 6, арк. 60]. Її конституційний лад, система управління, соціально-економічний устрій, що ґрунтовніше описувалися «трійкою» авторів в окремих доповнюючих документах, мали розбудовуватися на основі «справедливого і здорового демократичного соціалізму» [2, арк. 128; 3, арк. 115–119]. Щоби знайомити співвітчизників із реаліями життя в комуністичному суспільстві, ставленням імперського центру до національного питання, тотальним зросійщенням, Б. Тимків підготував звернення «до українського народу», де крім констатування закликав до повалення радянської влади [3, арк. 112, 168]. Взагалі, попри бурхливі суперечки про ефективність збройного протистояння, головний шлях ціледосягнення полягав у потужній масованій пропаганді, передусім, у колі молодого інтелігенції [2, арк. 23, 78–79]. Задля координування боротьби проти комуністичного режиму планували налагодити зв'язки зі схожими організаціями, що, як вважалося, напевно, діяли в інших областях УРСР, республіках СРСР [2, арк. 234]. Під час обшуку кімнати Б. Германюка вилучені звернення: «Браття українці, руські, білоруси...», де мовилося про засилля «червоної комуни»; «Браття українці, руські, білоруси, латвійці, естонці, грузини,

киргизи, казахи, чехословаки і другі нації», де закликалося до повстання проти радянської влади «за щастя і свободу пригноблених народів» [2, арк. 19–20]. Аби домогтися міжнародного визнання майбутньої самостійної України, готувалося відповідне звернення в ООН [2, арк. 281].

До партії могли зголошуватися представники всіх верств населення, всі ті, хто поділяв її ідеологію та дотримувався статутних принципів. Передбачалося, що вступники гуртуватимуться у первинні осередки із двох–трьох осіб і такого ж числа кандидатів. Осередки мали об'єднуватися в регіональні гілки/групи. Найвищим органом вважався з'їзд, делегати якого обирали Центральний комітет, голову, секретаря, Контрольний партійний комітет (Ревізійну комісію) зі своїм головою [2, арк. 18, 232, 236]. Як свідчать документи, цих органів створити не вдалося.

Четверті збори ОПВУ скликано в липні (вірогідно, двадцять восьмого на свято рівноапостольного Володимира Великого, або в котрись із найближчих неділей, або 19 серпня на свято Преображення Господнього. – *В. О.*) в м. Коломия на березі річки Прут. До вже записаних Б. Германюка, Я. Ткачука, І. Струтинського, М. Костюка, П. Гаєвого, М. Козака, мабуть, М. Масловського приєдналися попередньо відсутні Б. Тимків («Вітер»), М. Плошак («Білий»), вперше – Р. Арсак [3, арк. 51, 97]. Головуючий мав намір наново ознайомити всіх з ухваленим статутом, але з'ясувалося, що його переписано фрагментарно. Тому, зокрема, стосовно Я. Ткачука вимушено порушили питання виконавської дисципліни, обов'язку, вірності клятві. Скорегували розмір членських внесків (5 крб. із безробітних та 3% із зарплати працюючих), погодилися щодо першочерговості придбання друкарської машинки, фарби, паперу, висловилися з приводу озброєння [2, арк. 160; 3, арк. 51–52], уточнили назву партії, яку, згідно з показаннями Я. Ткачука й Б. Тимківа, перейменували в Об'єднану демократичну партію визволення України [2, арк. 160–161; 3, арк. 105].

8 листопада 1958 р. КДБ задокументував останній загальний з'їзд партійців у м. Станіслав у помешканні Б. Германюка. Присутні Я. Ткачук, М. Плошак, Б. Тимків, Р. Арсак, М. Масловський вкотре побалакали про розширення організації, забезпечення зброєю, грошима, друкарською технікою, «виховання населення в націоналістичному дусі» [3, арк. 112]. Тобто, вкотре, по суті, повторили попередні словесні кліше. Упродовж наступного місяця кадебісти не зафіксували жодних спільних дій підпільників.

Отож, якщо в ідеологічній площині ОПВУ ще можна вважати (насправді, з дуже великою натяжкою) спадкоємницею ОУН(б), то в тактичній – вона з досвіду і повоєнних рекомендацій немовбито наслідуваних попередників майже нічого не втілила. Її чільники кликали до зброї, але разом з тим, засуджували оунівців за терор, вважаючи, що він призвів до поразки руху [5, арк. 33]. Деякі, як то М. Плошак, Р. Арсак, М. Костюк, складали сценарій захоплення поштової машини, щоб викрасти гроші на потреби партії [2, арк. 60]. М. Юрчик пропонував пограбувати банк [3, арк. 260]. Планувався також замах на вбивство дільничного міліціонера, щоб заволодіти зброєю [2, арк. 290–291]. Насправді ж ніяких резонансних акцій проти компартійних функціонерів,

силовиків, представників влади не вчинялося, та й просвітництвом і пропагандою не займалися. Узагалі, далі розмов робота не просувалася, що й дає підстави сумніватися в провадженні будь-якої, спрямованої назовні, активності.

Такою ж пасивною виглядала ситуація з осередками та гілками/групами ОПВУ. На основі здобутих слідчими показань Б. Максимець виділяє чотири гілки/групи, що «прописалися» в м. Івано–Франківськ, с–щах Брошнів–Осада, Вигода, с. П'ядики [15, с. 113; 6, арк. 158]. Вони комплектувалися за місцями народження або мешкання чільних осіб, були невеликими (по 2–3 особи) та малопомітними. Якщо можна так висловитися, найдієвішим виявилось кероване Б. Тимківим брошнів–осадське відгалуження, куди входили Я. Ткачук, І. Струтинський, М. Юрчик, І. Коневич, Ф. Костюк, О. Олексин, Д. Назарук, Я. Гуцуляк, П. Футерко [2, арк. 200–201]. В обвинувальному висновку зафіксовано три, а в протоколах допитів М. Юрчика – п'ять зібрань, що відбулися впродовж вересня – початку грудня (перше – у вересні, друге – 9 жовтня, третє – після 8 листопада, четверте – 19 листопада, п'яте – 2 грудня) 1958 р. в помешканні, де проживав допитуваний [3, арк. 257–258; 6, арк. 161]. Цікаво, що востаннє зібралися за два дні до затримань. Як і під час загальних зборів, порушували незмінні питання залучення нових учасників, сплати членських внесків, накопичення коштів, придбання друкарської машинки, витратних компонентів, заволодіння зброєю [6, арк. 161]. Рішення теж ухвалювалися незмінні – вербальні – та не реалізовувалися.

У ході досудового процесу кадебісти намагалися всіляко «розширити» мережу ОПВУ. В матеріалах справи відстежуються спроби довести наявність гілок/груп або осередків в с.с. Брошнів, Креховичі, Сваричів Рожнятівського р–ну, в м.м. Болехів і Долина Івано–Франківської обл., у м.м. Львів, Стрий, селах Стрийського, Дрогобицького, Кам'янка–Бузького р–нів Львівської обл., а ще – Волинської та Чернівецької [2, арк. 88, 238, 247–248, 261–262, 270–271, 277–278, 290; 4, арк. 82–83]. Були спроби пов'язати партію з якоюсь «НТС» (як стверджувалося, російською чи міжнаціональною¹) [2, арк. 239; 3, арк. 246–247]. Проте заарештовані зводили нанівець зусилля слідчих, хоча й не відкидали фактів особистих зв'язків за межами проживання. Таким чином, в стенограмі судового засідання ОПВУ фігурувала підпільною структурою, що розпросторювалася винятково в Івано–Франківщині.

3 грудня 1958 р. заступник начальника четвертого відділу управління КДБ при Раді Міністрів у Станіславській області постановив порушити кримінальну справу проти подвижників об'єднання, чим ознаменував відлік його завершального етапу. Наступного дня (знаково, що на свято Введення в храм Пресвятої Богородиці. – *В. О.*) затримано Б. Германюка,

¹ Як пояснює Василь Даниленко, абревіатура «НТС» позначає Народно–трудовий союз – білоемігрантську організацію, створену 1930 р. в королівстві Югославія. Центр союзу перебував у місті Франкфурт–на–Майні (Німеччина), представництва і групи – в США, Франції та ін. Видавав журнали «Посів», «Грані», «За Росію», брошури, листівки. Від кінця 1950–х – початку 1960–х рр. поширював антикомуністичну літературу радянськими теренами [19, с. 212].

Я. Ткачука, Б. Тимківа і М. Юрчика, 6 грудня – І. Коневича, наступного дня – М. Площака, наступного – І. Струтинського, 16 грудня – В. Площака. Під час затримань проведено особисті обшуки та в помешканнях. Попри ефект несподіванки кадебісти не могли похвалитися масивом здобутих доказів. У Б. Германюка вилучили проекти клятви, статуту, звернення до народів, кілька власних віршів [6, арк. 54–55, 155], в Я. Ткачука – клятву, статут, вірші І. Струтинського [6, арк. 56, 156], в Б. Тимківа – клятву, статут, схему управління майбутньої самостійної України, звернення до українського народу, кілька власних та І. Струтинського віршів, у В. Площака – клятву, статут, українські періодику, брошури, книжки, видані в міжвоєнний період [3, арк. 68–169; 6, арк. 56–59, 160, 162–163]. Затриманих доправляли в ізолятор попереднього утримання (тюрма №1 управління внутрішніх справ Станіславського обласного виконавчого комітету), обирали запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, щоденно проводили дізнання, через 5–6 днів оголошували звинувачення, ще два місяці провадили досудове слідство (допити, впізнання, очні ставки, експерименти, експертизи), готували обвинувальний висновок.

Загадковим, донині не розгаданим, вважався епізод викриття ОПВУ. Найпевніше, в її ряди кадебісти заздалегідь увели «таємного співробітника» – «крота» М. Масловського (1928 р. н., уродженець с. Явче Рогатинського р-ну, бідняк, українець, із середньою освітою, безпартійний, неодружений, перукар Станіславської артілі імені Карла Маркса, мешканець м. Івано-Франківськ) [6, арк. 106–107], що можна легко довести після ретельного зіставлення фактів. Як свідчили допитувані, М. Масловський принаймні тричі брав участь у загальних зборах, приймав клятву. Однак, що дуже дивно, його анкетні дані відсутні в кримінальній справі. Також складається враження, що його прізвище зумисне не вносилося в заяви, зізнання, протоколи допитів, судового засідання. 31 січня 1959 р. матеріали, які його стосувалися, передано в «окреме провадження для додаткової перевірки» [6, арк. 85–87]. Хоча ще 16 грудня 1958 р., в розпал слідчих дій, він звільнився з роботи, в Станіславському об'єднаному міському військкоматі зробив відмітку про виїзд у м. Южно-Сахалінськ Сахалінської обл. Російської РФСР, але там (станом на 3 березня 1959 р.) не прописався [6, арк. 106–106зв, 108–108зв]. Малоймовірно, щоб людина, яка перебувала в полі зору КДБ, самовільно «загубилася» в безкраїх просторах СРСР.

Заарештовані учасники ОПВУ поводитися по-різному. Деякі (Я. Ткачук, Б. Тимків, М. Юрчик) «заговорили» відразу, розповідали все, що пригадували, або те, що знали [2, арк. 145–283; 3, арк. 92–169, 186–268]. Деякі, як Б. Германюк, І. Струтинський, В. Площак, намагаючись заплутати слідство, виказували інформацію поступово, дозовано, хаотично [2, арк. 39–68; 4, арк. 24–123, 212–215]. Стійко тримався І. Коневич [4, арк. 137–183], найстійкіше – М. Площак, який «розколовся» аж на двадцять п'ятий день перебування в слідчому ізоляторі і надалі повідомляв мінімально [3, арк. 18–60]. У кожного із сімох число протоколів допитів коливалося від 10 до 15 і тільки в Я. Ткачука становило 25 [2; 3; 4; 5]. Превентивно добровільно або після затримання написали покаєння чи донесення, надали

показання М. Козак, П. Гасвий, Р. Арсак, М. Костюк, Я. Гуцуляк, Д. Назарук. При чому виглядає так, ніби їх заяви виведено почерками слідчих, тим паче, російською мовою [6, арк. 56–155]. Невичерпним джерелом даних виявився О. Олексин. Його каяття–зізнання (від 4 грудня 1958 р.) настільки розлогі, що складається враження, наче потім кадебісти допитували головних дійових осіб виключно задля дотримання формальностей процесу [6, арк. 1–55]. За послугу віддячили незабаром.

8 лютого 1959 р. затверджено список тих, яким належало взяти участь у судовому засіданні. Ролі підсудних випали вже згаданим вісьмом обвинуваченим. Свідками ставали О. Олексин, М. Козак, Р. Арсак, Д. Назарук, В. Тодорів [6, арк. 173]. Перші три та М. Костюк взагалі не притягувалися до відповідальності. Перевели в справу окремого провадження, а насправді виключили з процесу П. Гасвоя, покликаючись на важкий стан його здоров'я. Все, що стосувалося Я. Гуцуляка, Д. Назарука, П. Футерка, Ф. Костюка, вже згаданого М. Масловського, В. Турчина, І. Косаря, М. Удуда, І. Сидора, В. Тодоріва, спрямували на дорозслідування і згодом «поховали» [6, арк. 85–87].

Судове засідання тривало від 6 по 10 березня 1959 р. Закінчилося воно, природно, оголошенням вироку. Прокурор просив обрати Б. Германюку вищу міру покарання – розстріл. Судова колегія Станіславського обласного суду вирішила: визнати винними Б. Германюка, Я. Ткачука, М. Площака, Б. Тимківа, І. Струтинського за ст. 54–1/а (зрада батьківщини. – *В. О.*) та ст. 54–11 (організаційна діяльність. – *В. О.*) КК УРСР і покарати позбавленням волі у виправно-трудових колоніях строком на 10 (десять) років кожного з конфіскацією майна; визнати винними М. Юрчика та І. Коневича за ст.ст. 54–1/а та 54–11 КК УРСР із застосуванням до них ст. 46 (пом'якшення заходу соціального захисту. – *В. О.*) КК УРСР і покарати позбавленням волі у виправно-трудових колоніях строком на 7 (сім) років кожного з конфіскацією майна; визнати винним В. Площака за ст.ст. 7, 26 (зберігання антирадянської літератури, недонесення про злочин. – *В. О.*) закону «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» від 25.12.1958 р. та згідно із ст. 45 (пом'якшення заходу соціального захисту і тому застосування принципу зворотності до раніше скоєних злочинів. – *В. О.*) КК УРСР, керуючись санкцією ст. 7 вказаного вище закону, покарати позбавленням волі у виправно-трудових колоніях строком на 2 (два) роки [6, арк. 264–266]. Усі вповні відбули присуджені їм терміни, крім В. Площака, якого після 1 року і 7 місяців умовно-достроково звільнили. Усіх 22 листопада 1991 р. реабілітовано. А втім, то – епізоди інших історій.

Таким чином, підбиваючи підсумки переважно основного (діяльнісного) етапу ОПВУ, варто підкреслити наступне. У своїй ідеологічній програмі – статуті – вона поєднала елементи націоналізму й соціалізму. Але, незважаючи на певні дотичні лінії статуту і постанов III Надзвичайного великого збору ОУН(б), про що стверджується в наявних публікаціях, вона запозичила від «бандерівської» доктрини хіба що мету – здобуття Української самостійної соборної держави. Її ідеологеми, візії майбутнього незалежного устрою носили поверхневий, безсистемний характер. Це й не дивно, адже ключові персонажі були людьми молодими

(середній вік учасників становив 25 років: наймолодший – О. Олексин народився в 1938 р., найстарший – М. Масловський – в 1928 р.), малоосвіченими (В. Площак закінчив педагогічний інститут, Б. Тимків навчався заочно в лісотехнічному, решта не здобули середньої освіти), зрештою, вихованцями комуністичної системи (колишніми або чинними комсомольцями виявилися Я. Ткачук, Б. Тимків, І. Струтинський, В. Площак, О. Олексин, П. Гаєвий, Р. Арсак, М. Костюк, Я. Гуцуляк, Д. Назарук), представниками робітничих чи обслуговуючих професій (єдиний В. Площак уособлював інтелігенцію – працював учителем). У нікого не знайдено по-справжньому української націоналістичної літератури, тобто вони, швидше всього, не читали відомих теоретиків націоналізму, не студіювали концептуальних положень, колегіальних рішень ОУН(б). Щодо тактики, то й тут керівники ОПВУ сuto на словах намагалися наслідувати структуру, методи боротьби тих, на кого буцімто орієнтувалися. Вони також, вочевидь, не знайомилися з оунівськими рекомендаціями про поведінку після закінчення Другої світової війни. Масштаби їх публічних проявів не варто порівнювати з розмахом сучасних їм чи пізніших таємних націоналістичних організацій, таких як «Об'єднання», Український національний фронт, Український національний фронт – 2. Та й називати їх дисидентами з наукового огляду не зовсім коректно. Проте їх максималістський порив, виплеканий на традиціях національно-визвольних змагань, сміливий подвижницький вчинок горстки простих юнаків із села, які кинули виклик і протистояли чи не найпотужнішому в світі тоталітарному режимові, вартує належного поцінування та пошанування. Як відзначав І. Гель, їх дія «генетичного коду» засвідчувала, що «в українцях неможливо знищити внутрішню потребу свободи, яка є їх сутністю, станом душі» [7, с. 101].

Список використаних джерел

1. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР: новейший период / Л. Алексеева. – 3-е изд., стер. – М.: Моск. Хельсинк. группа, 2012. – 384 с.
2. Архів управління Служби безпеки України в Івано-Франківській області. – Ф.5. Кримінальні справи на реабілітованих осіб (припинені). – Оп.1. – Спр. №10458. По звинуваченню Германюка Б. В., Ткачука Я. С., Площака М. Ф. та інших. Всього 8 осіб. У 5 т. – Т.1. – 298 арк.
3. Там само. – Т.2. – 275 арк.
4. Там само. – Т.3. – 248 арк.
5. Там само. – Т.4. – 228 арк.
6. Там само. – Т.5. – 344 арк.
7. Гель І. Виклик системі: український визвольний рух другої половини ХХ століття / І. А. Гель; ред. та упор. І. В. Єзерська; Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часопис, 2013. – 392 с.
8. Декларация Проводу ОУН(б) про діяльність після закінчення Другої світової війни в Європі // ОУН і УПА в 1945 році: збірник документів і матеріалів. В 2 ч. Ч.2 / редколегія: Боряк Г. В., Веселова О. М., Даниленко В. М., Кульчицький С. В. (відп. ред.). – Упорядники: Веселова О. М. (відп. упор.), Гриневич В. А., Сергійчук В. І. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – С.64–76.
9. Засць Б., Максимець Б. Об'єднана партія визволення України: створення, програмові засади, діяльність / Б. Засць, Б. Максимець // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: історія та археологія. – 2016. – Т.24. – №1. – С.58–66.
10. Зайцев Ю. Український опозиційний рух 60-х років / Ю. Зайцев // Краківські українознавчі зошити. Т.І–ІІ. 1992–1993 / pod redakcją Ryszarda Łuźnego i Włodzimierza Mokrego. – Краків: Вид-во «Швайпольт Фіоль», 1993. – С.225–236.

11. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Б. Захаров; худож.-оформлювач Б. Захаров; Харківська правозахисна група. – Х.: Фоліо, 2003. – 144 с.

12. Інтерв'ю з Германюком Б. В., 1931 р. нар., с. П'ядики, Коломийський район, Івано-Франківська область, Україна. Запис 09.02.2000, м. Коломия, інтерв'юєр Овсієнко В. В. [Електронний ресурс] / В. В. Овсієнко // Харківська правозахисна група. Дисидентський рух. – Режим доступу: <http://khpg.org/archive/index.php?id=1263393069>

13. Інтерв'ю з Тимківим Б. В., 1935 р. нар., с. Сівка-Войнилівська, Калуський район, Івано-Франківська область, Україна. Запис 19.03.2000, м. Коломия, інтерв'юєр Овсієнко В. В. [Електронний ресурс] / В. В. Овсієнко // Харківська правозахисна група. Дисидентський рух. – Режим доступу: <http://khpg.org/archive/index.php?id=1267294028>

14. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція у русі опору 1960–80-х років / Г. Касьянов; голов. ред. С. В. Головка. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.

15. Максимець Б. Об'єднана партія визволення України: організаційні та програмові засади / Б. Максимець // Політологічні записки. – 2014. – №2 (10). – С.110–120.

16. Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. У 2 т. – Т.1. Україна. – Частина 1. – Х.: Харківська правозахисна група; «Права людини», 2006. – 1–516 с.

17. Там само. – Частина 2. – Х.: Харківська правозахисна група; «Права людини», 2006. – 517–1020 с.

18. Панчук М. Від УВО–ОУН до УНФ: єдність і спадкоємність українського націоналістичного підпілля / М. Панчук // Український Національний Фронт: дослідження, документи, матеріали / упоряд. М. В. Дубас, Ю. Д. Зайцев. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – С.5–13.

19. Політичні протести й інакомудство в Україні (1960–1990): документи і матеріали / упор. В. М. Даниленко. – К.: Смолоскип, 2013. – 736 с.

20. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років / А. М. Русначенко; [ред. Веремійчик О. П.]. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1998. – 720 с.

21. Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник / передм. О. Зінкевича, О. Обертаса. – К.: Смолоскип, 2010. – 804 с.

22. Секо Я. Нелегальні організації УРСР другої половини ХХ ст.: загальна характеристика / Я. Секо // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / гол. ред. Л. М. Алексієв. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Вип.10. – С.112–129.

23. Секо Я. Українські націоналістичні підпільні організації 1950–1970-х рр.: загальна характеристика / Я. Секо // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2012. – Вип.2. – С.107–117.

24. Ткачук Я. Буревії. Книга пам'яті / Я. Ткачук. – Львів: Вид-во «Сполом», 2004. – 368 с.

25. «У мерехтінні найдорожчих лиць». Згадуючи Михайлину Коцюбинську / упорядник і відп. ред. Е. Соловей. – К.: Дух і Літера, 2012. – 576 с.

References

1. Aleksieieva L. Istoriia inakomyслиia v SSSR: noveishii period / L. Aleksieieva. – 3-e izd., ster. – M.: Mosk. Khel'sink. gruppа, 2012. – 384 s.
2. Arkhiv upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Ivano-Frankivs'kii oblasti. – F.5. Kryminal'ni spravy na reabilitovanykh osib (prypyneni). – Op.1. – Spr. №10458. Po zvyynuvachenniu Germaniuka B. V., Tkachuka Ya. S., Ploshchaka M. F. ta inshykh. Vs'oho 8 osib. U 5 t. – T.1. – 298 ark.
3. Tam samo. – T.2. – 275 ark.
4. Tam samo. – T.3. – 248 ark.
5. Tam samo. – T.4. – 228 ark.
6. Tam samo. – T.5. – 344 ark.
7. Hel' I. Vyklyk systemi: ukrains'kyi vyzvol'nyi rukh druhoi polovyny XX stolittia / I. A. Hel'; red. ta upor. I. V. Yezers'ka; Tsentr doslidzhen' vyzvol'noho rukhu. – L'viv: Chasopys, 2013. – 392 s.
8. Deklaratsiia Provodu OUN(b) pro diial'nist' pislia zakinchennia Druhoi svitovoi viiny v Yevropi // OUN i UPA v 1945 rotsi: zbirnyk dokumentiv i materialiv. V 2 ch. Ch.2 / redkolehiia: Boriak H. V., Veselova O. M., Danylenko V. M., Kul'chys'kyi S. V. (vidp. red.).

– Uporiadnyky: Veselova O. M. (vidp. upor.), Hrynevich V. A., Serhiichuk V. I. – K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2015. – S.64–76.

9. Zaiets' B., Maksymets' B. Ob'iednana partiia vyzvolennia Ukrainy: stvorennia, prohramovi zasady, dial'nist' / B. Zaiets', B. Maksymets' // Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu. Seriya: istoriia ta arkhеолоhiia. – 2016. – T.24. – №1. – S.58–66.

10. Zaitsev Yu. Ukrains'kyi opozytyni rukh 60–kh rokiv / Yu. Zaitsev // Krakivs'ki ukrainoznavchi zoshyty. T.I–II. 1992–1993 / pod redakcją Ryszarda Łuznego i Włodzimierza Mokrego. – Krakiv: Vyd-vo «Shvaipol'ti Fiol'», 1993. – S.225–236.

11. Zakharov B. Narys istorii dysydents'koho rukhu v Ukraini (1956–1987) / B. Zakharov; hudozh.-oformluvach B. Zakharov; Kharkivs'ka pravozakhysna hrupa. – Kh.: Folio, 2003. – 144 s.

12. Interv'iu z Germaniukom B. V., 1931 r. nar., s. P'iadyky, Kolomyis'kyi raion, Ivano-Frankivs'ka oblast', Ukraina. Zapys 09.02.2000, m. Kolomyia, interv'iu Ovsienko V. V. [Elektronnyi resurs] / V. V. Ovsienko // Kharkivs'ka pravozakhysna hrupa. Dysydents'kyi rukh. – Rezhym dostupu: <http://khpg.org/archive/index.php?id=1263393069>

13. Interv'iu z Tymkivym B. V., 1935 r. nar., s. Sivka-Voinylivs'ka, Kalus'kyi raion, Ivano-Frankivs'ka oblast', Ukraina. Zapys 19.03.2000, m. Kolomyia, interv'iu Ovsienko V. V. [Elektronnyi resurs] / V. V. Ovsienko // Kharkivs'ka pravozakhysna hrupa. Dysydents'kyi rukh. – Rezhym dostupu: <http://khpg.org/archive/index.php?id=1267294028>

14. Kas'ianov H. Nezhodni: ukrains'ka intelihecia u rusi oporu 1960–80 kh rokiv / H. Kas'ianov; holov. red. S. V. Holovko. – K.: Lybid', 1995. – 224 s.

15. Maksymets' B. Ob'iednana partiia vyzvolennia Ukrainy: orhanizatsiini ta prohramovi zasady / B. Maksymets' // Politohichni zapysky. – 2014. – №2 (10). – S.110–120.

16. Mizhnarodnyi biohrafichnyi slovnyk dysydentiv krain Tsentral'noi ta Skhidnoi Yevropy i kolyshn'oho SRSR. U 2 t. – T.1. Ukraina. – Chastyna 1. – Kh.: Kharkivs'ka pravozakhysna hrupa; «Prava liudyny», 2006. – 1–516 s.

17. Tam samo. – Chastyna 2. – Kh.: Kharkivs'ka pravozakhysna hrupa; «Prava liudyny», 2006. – 517–1020 s.

18. Panchuk M. Vid UVO–OUN do UNF: yednist' i spadkoemnist' ukrains'koho natsionalistynoho pidpillia / M. Panchuk // Ukrains'kyi Natsional'nyi Front: doslidzhennia, dokumenty, materialy / uporiad. M. V. Dubas, Yu. D. Zaitsev. – L'viv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakievycha NAN Ukrainy, 2000. – S.5–13.

19. Politychni protesty i inakodumstvo v Ukraini (1960–1990): dokumenty i materialy / upor. V. M. Danylenko. – K.: Smoloskyp, 2013. – 736 s.

20. Rusnachenko A. Natsional'no-vyzvol'nyi rukh v Ukraini: sereidna 1950–kh – pochatok 1990–kh rokiv / A. M. Rusnachenko; [red. Veremichuk O. P.]. – K.: Vyd-vo imeni Oleny Telihi, 1998. – 720 s.

21. Rukh oporu v Ukraini: 1960–1990. Entsiklopedychnyi dovidnyk / peredm. O. Zinkevycha, O. Obertasa. – K.: Smoloskyp, 2010. – 804 s.

22. Seko Ya. Nelehal'ni orhanizatsii URSR druhoi polovyny XX st.: zahal'na kharakterystyka / Ya. Seko // Ukraina-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats'. Seriya: istoriia, mizhnarodni vidnosyny / hol. red. L. M. Aleksievets'. – Ternopil': Vyd-vo TNPU im. V. Hnatiuka, 2012. – Vyp.10. – S.112–129.

23. Seko Ya. Ukrains'ki natsionalistyni pidpil'ni orhanizatsii 1950–1970–kh rr.: zahal'na kharakterystyka / Ya. Seko // Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriya: istoriia / za zah. red. prof. I. S. Zuliaka. – Ternopil': Vyd-vo TNPU, 2012. – Vyp.2. – S.107–117.

24. Tkachuk Ya. Burevii. Kniha pam'iaty / Ya. Tkachuk. – L'viv: Vyd-vo «Spolom», 2004. – 368 s.

25. «U merekhtinni naidorozhchykh lyts'». Zhaduiuchy Mykhailynu Kotsiubyns'ku / uporiadnyk i vidp. red. E. Solovei. – K.: Dukh i Litera, 2012. – 576 s.

Ostrovskiy V. V., *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Theory and Methodology of Education, Methodist of the Laboratory of Sociology and Philology, Ivano-Frankivsk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education (Ukraine, Ivano-Frankivsk), ostrovsky.valery@gmail.com*

United Party of Liberation of Ukraine: history episodes

The article reveals little-known pages of the history of one of the anti-regime illegal organizations of the late 50's of the XX century – the United Party of Liberation of Ukraine. After careful study and analysis of the archived five-

volume criminal case, preconditions, causes, consequences have been identified, key episodes have been determined, the structure, program documents, the behavior of the leaders, activists, involved in the activities of the party have been analyzed in terms of preparatory, main and final stages.

Keywords: *Ukrainian nationalism, Ukrainian resistance, underground organization, the United Party of Liberation of Ukraine.*

* * *

УДК 614.84 «1925–1930»

Харламов М. І.,

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін, Національний університет цивільного захисту України (Україна, Харків), mike1982kharlamov@gmail.com

Гонтаренко Л. О.,

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін, Національний університет цивільного захисту України (Україна, Харків), lgontarenko910@gmail.com

Взаємовідносини НКВС УСРР та Українського Військового Округу (УВО) з питань пожежної безпеки у другій половині 1920–х років

Метою дослідження є розгляд основних аспектів співробітництва наркомату внутрішніх справ та представництва збройних сил СРСР на території України в галузі пожежної охорони у II половині 1920–х років. В науковій розвідці характеризуються загальні питання взаємної відповідальності вогнеборців з НКВС УСРР та УВО УСРР, особливості підпорядкування військових вогнеборців комуністичним професійним пожежним командам під час гасіння пожеж. Також розглядаються малодосліджені питання передачі досвіду пожежогашіння професійними пожежними командами військовим пожежним РСЧА (Робітничо-Селянська Червона Армія). В статті використовувалися проблемно-хронологічний та історико-системний методи дослідження, що дозволили достатньо об'єктивно підійти до аналізу зазначених наукових питань. Дана наукова стаття базується на архівних джерелах Державного архіву Харківської області (ДАХО), що частково вперше введені в науковий обіг.

Ключові слова: *НКВС (Народний Комісаріат Внутрішніх Справ), УВО (Український Військовий Округ), пожежні команди, пожежа, взаємодія.*

Необхідно не залишити поза увагою української наукової спільноти в галузі історії України, той факт що дослідження протипожежного співробітництва НКВС України та Українського Військового Округу у другій половині третього десятиліття XX століття в Україні є такою науковою проблемою, що не розглядалася українськими та закордонними науковцями взагалі. При цьому, слід зауважити, що розгляд окремих аспектів пожежогашіння в Україні у 1920–х роках певним чином розглядався в українській та радянській історіографії. Зазначена автором дослідження наукова проблематика, на наш погляд, безумовно, має науково актуальний характер, оскільки наукових досліджень з зазначеної тематики не існує.

Боротьба з пожежами в Україні у розквіт нової економічної політики набирала обертів, республіка багатила, більше коштів виділялося на вогнеборчу справу. Проте одним з важливих питань в даному напрямі залишалося питання протипожежної охорони військових установ розташованих на території УСРР. До 1926 року професійні комунальні, добровільні та змішані пожежні команди не мала доступу до закритих військових об'єктів. Однак пожежі там траплялися і мали достатньо серйозні негативні наслідки. З метою поліпшення ситуації в даному питанні у квітні 1926 року були видані «Основні

положення взаємовідносин між військовим відомством УСРР та НКВС з завідування пожежною справою на всіх військових підприємствах, складах, установах та частинах розташованих у кордонах УСРР» [1, арк. 170]. На основі приміток та постанов СНК УСРР про зосередження пожежної справи в НКВС від 30.07.1920 року наркомат внутрішніх справ разом з військовим відомством визначили головні моменти протипожежної охорони в установах підпорядкованих УВО.

Таким чином, загальне керівництво, пожежний нагляд та контроль за пожежною справою у закладах та частинах УВО (згідно постанови СНК від 30.07.1920 року) належало НКВС УСРР. Військове відомство згідно статуту гарнізонної служби РСЧА та наказу №958 1924 року Револуційної Військової Ради СРСР (РВР СРСР) мало приймати усі профілактичні засоби для попередження пожеж та допомоги у гасінні пожеж професійним комунальним пожежним колективам [1, арк. 170]. Профілактичні вогнеборчі заходи були наступними: формування допоміжних спеціальних пожежних команд і дружин (за необхідності), розміщення необхідного протипожежного устаткування, облаштування сигналізації, громовідводу тощо, загальний технічний нагляд та контроль у відношення протипожежної безпеки військових будівель. Військовий комісаріат мав право та зобов'язаний був на великих військових складах, приміщеннях, у військових містечках (за необхідністю), а також на територіях, де зовсім не було професійних пожежних організацій створювати та забезпечувати власні спеціальні пожежні дружини.

Потрібно зазначити, що загальний план протипожежних заходів УВО мав погоджуватися з загально-республіканським планом НКВС УСРР, окрім того військові мали щорічно повідомляти органи внутрішніх справ про стан пожежної безпеки власних об'єктів за минулий рік. Проте порядок перевірки згаданих об'єктів стосовно стану пожежної безпеки у зазначений період був своєрідним. Так, якщо фахівці пожежної справи відділу місцевого та комунального господарства НКВС бажали перевірити стан профілактичних заходів боротьби з вогнем на території, підконтрольній УВО, то у такому випадку збиралася спеціальна комісія, що перевіряла стан пожежної безпеки, безпосередньо у присутності адміністрації установи, підконтрольній РСЧА. До складу комісії входили представники пожежного нагляду Наркомату внутрішніх справ та УВО, адміністрації установи УВО, квартирних органів військового відомства [1, арк. 170]. Слід сказати, що не тільки НКВС мав право перевіряти установи військового комісаріату України, але й навпаки, адміністративні одиниці УВО мали право оглядати в справі пожежної безпеки будівлі, що належали до юрисдикції управління місцевого господарства пожежної охорони, які знаходилися у безпосередній близькості до військових об'єктів.

Згадані об'єднані комісії з протипожежного обстеження свої дії мали погоджувати з поточними наказами та розпорядженнями РВР УСРР та УВО у вогнеборчій справі. Комісійні акти пожежних обстежень з зафіксованими результатами протипожежного стану підприємств передавалися зацікавленим сторонам для виправлення недоліків. У випадку, якщо підприємство не погоджувалося з вказаними комісією недоліками, воно могло звернутися зі скаргою до місцевих міжвідомчих

пожежних нарад, а згодом і у центральну нараду при НКВС. Під час виникнення пожежі військові частини та організації мали провести усі необхідні заходи з попередження розповсюдження вогню, використати усі засоби протипожежної безпеки та терміново викликати комунальні пожежні частини, а після їх прибуття передати їм всю необхідну інформацію про пожежу та поступити під їх безпосереднє керівництво згідно статуту гарнізонної служби РСЧА [1, арк. 171]. Діяльність професійних пожежних команд та спеціальних військових пожежних дружин мала узгоджуватися договорами між їх керівниками, носити обов'язковий характер в плані взаємодопомоги при пожежогасінні, місцеві органи влади мали складати план та порядок взаємодії на майбутній період між військовими та комунальними дружинами вогнеборців. НКВС УСРР визнавав бажаними взаємні перевірки пожежної боєготовності міських та військових пожежних команд за умови їх попереднього узгодження з керівниками пожежної справи УВО та НКВС України.

Цікаво було б відмітити, що «пожежні організації складів, підприємств, закладів та частин УВО обов'язково мали брати участь у гасінні пожеж поза власною територією у випадку: 1. Безпосередньої загрози від пожежі майна установ, складів, закладів та частин військового відомства. 2. Пожеж, що є стихійними лихами та загрожують майну установ, складів, закладів та частин військового відомства. 3. Випадків пожеж особливо важливого та цінного для республіки майна, розташованого у безпосередній близькості до підприємств, складів, закладів та частин військового відомства» [1, арк. 171]. Однак при пожежах за кордонами військової території, там мало залишатися необхідна кількість пожежних для ліквідації можливих пожеж. У випадках спільної праці на пожежах військових та комунальних пожежних команд керівництво та відповідальність покладалося на керівну особу, вищу за посадою та званням, якщо інше не було заздалегідь затверджено спеціальною угодою.

З метою погодження міжвідомчих взаємовідносин та заходів у справі пожежної охорони, розробки та погодження пожежно-технічних питань, та для розгляду і вирішення питань, що виникають на місцях, було вирішено створити при НКВС України та на місцях при окружних місцевих господарствах (окрімсгоспах) – Міжвідомчі пожежні ради та наради з представників усіх зацікавлених відомств та залучення до цих установ (у необхідних випадках фахівців з різних галузей науки та техніки). Дані положення були підписані головним інспектором зі справ пожежної охорони УСРР Дуженком та керівником будівельно-квартирного відділу УВО Царевим [1, арк. 171].

«Основні положення взаємовідносин між військовим відомством УСРР та НКВС з завідування пожежною справою у всіх військових підприємствах, складах, установах та частинах розташованих у частинах УСРР» 11 травня 1926 року були розіслані спеціальним циркуляром усім окрімсгоспам та АМСРР (Автономній Молдовській Соціалістичній Радянській Республіці). А також усім квартирним відділам територіальних округів, усім начальникам відділів, управлінням постачання УВО штабу УВО та управління УВО, усім комкорам, комдивам УВО, усім військовим частинам, складам та установам

УВО Керівникам пожежних команд пропонувалося негайно погодити та затвердити особливості взаємодії під час пожеж між військовими та комунальними вогнеборцями, особливості управління, скласти протоколи подібних погоджень та надіслати їх копії до НКВС і УВО (оригінали зберігати у місцевих військових та комунальних пожежних дружинах) [1, арк. 169]. Згаданий циркуляр був підписаний заступником завідувача відділу місцевого та комунального господарства Рудницьким разом зі згаданими Дуженком та Царевим.

Потрібно сказати, що згідно вищезазначених положень пожежні організації, підпорядковані НКВС, організовували навчання та інструктування керівників військових пожежних команд, що в свою чергу передавали отримані знання власним підлеглим. Для цієї мети була створена спеціальна програма з пожежної справи, у якій коротко характеризувалися причини пожеж, протипожежні профілактичні заходи, аналізувалися спеціальні засоби пожежогасіння.

Серед причин виникнення пожеж виділяли: несправність приладів освітлення, опалення або їх неправильне встановлення, недбале та необережне поводження з вогнем, вибухи, блискавки, підпали, самозаймання, іскри паровозу, дитячі пустощі. Пожежні мали звертати увагу населення на наступні можливі причини розповсюдження вогняного лиха – горіння гною, сіна, тирси, деревних та металевих стружок, масляних ганчірок, вапна, кам'яного вугілля, недбале поводження з газовими лампами та кухнями, доливання гасу під час горіння поблизу відкритого вогню, розпалювання гасом, бензином, іншими горючими рідинами, необережне розпалювання, відсутність припічних листів, викидання золи, вугілля, недопалків, сірників, сажі, розведення багаття тощо [2, арк. 3].

Військових пожежних навчали попереджувальним протипожежним заходам, як то: використання вогнетривких матеріалів, облаштування безпечних сховищ, громовідводів, додержання запобіжних заходів при опаленні та освітленні приміщень, нагляд та караул за будівлями, в тому числі за складами горючих та вибухових речовин, вірне облаштування валів, ровів та зелених насаджень, віконниць та дверей, дотримання належних інтервалів та розривів між будівлями. Вони також мали знати, що існують професійні, добровільні, змішані, повиннісні, спеціальні пожежні команди, а також їх внутрішню структуру, колектив, устаткування, рухомий склад, протипожежний реманент; особливості водопостачання, сигналізації, шляхів сполучення; вивчали вибухи та вогнебезпечні речовини, їх зберігання, умови займання, силу вибуху, детонацію та гасіння [2, арк. 3].

Окремо професійні пожежні розповідали про особливості основних технічних засобів пожежогасіння, зокрема про ручні механічні пожежні насоси: його принцип дії, всмоктування та нагнітання води, безперервність струменя води, складові частини насосу (ручна труба, насос, санчата, клапанні коробки, циліндри та їх розташування, поршні, клапани, повітряний ковпак, допоміжні частини), догляд та встановлення за насосів в частині і на пожежі, догляд та структура гідропульту. Не менш важливою частиною пожежного реманенту були приймальні та викидні пожежні рукави (пенькові, льняні, прорезинені та прості). Вогнеборці військових частин

повинні були ознайомленими з розмірами та міцністю рукавів; мали справлятися з втратою тиску в рукавах; прокладанням рукавних ліній (правилами, розрахунками та способами спрямування ліній); доглядом за рукавами на пожежах (заміна, тимчасовий ремонт), прибиранням влітку та взимку, скатуванням у кола та на котушки тощо.

Теоретична підготовка військових пожежних, хоча і проходила у обмеженому варіанті порівняно з пожежними комунальних дружин, все ж таки мала належний рівень. Вони аналізували переваги та недоліки брандспойтів різних форм та матеріалів (резинових та металевих), особливості їх подачі на дахи з приєднаними рукавами; з'єднувальних гайок (гвинтових та, тих що змикаються), їх системи, догляд за ними (стан прокладок та з'єднання з рукавами); стендерів (їх системи та тип, установка на водопроводі та догляд за ними); хімічних вогнегасників (порошкових та рідинних, кислотних та пінних, з замерзаючими і незамерзаючими зарядами, ударні та перекидні), особливості їх дії, випробування та догляд за ними [2, арк. 4].

Для рядових пожежних також були необхідні знання про інший необхідний інструмент на пожежах. На той момент у вогнеборців були кілька видів драбин – механічні, висувні, складні, штурмові, дахові, приставні, «палиці»; освітлювальних приладів – факели, ліхтарі, лампи «ДЕВЛ»; рятувальних приладів – пояси, карабіни, мотузки; допоміжних засобів – протидимові маски (автономні та з обмеженим районом дії), респіратори, вуалі «Вінклера», щити тощо. Їх необхідно було доглядати та правильно використовувати на пожежах. Однак найбільш розповсюдженим та дієвим на пожежах був ломовий інструмент. До нього можна було віднести – сокири, ломы, багри, гаки, кішки, ломові мотузки. Рятувальники вивчали особливості їх використання, структуру, матеріал, типи, призначення та догляд за ними. Звичайно, що окрім теоретичної частини військові вогнеборці під наглядом професійних пожежних використовували отримані знання на практиці.

Взаємовідносини НКВС УСРР та Українського Військового Округу (УВО) з питань пожежної безпеки у II половині 1920-х років мали плідний характер, поступово кількість пожеж у військових частинах та установах ставала все меншою, а кваліфікація, як професійних комунальних команд рятувальників так і спеціальних військових дружин з гасіння пожеж зростала. У подальших наукових роботах можливий аналіз питань взаємодії Народного комісаріату внутрішніх справ та Народного комісаріату з військових і морських справ у галузі пожежної охорони у 1930-х роках в Україні.

Список використаних джерел

1. Державний архів Харківської області. – ФР-1486. – Оп.1. – Спр.350.
2. Там само. – ФР-1576. – Оп.1. – Спр.446.

References

1. Derzhavnyy arkhiv Kharkivs'koyi oblasti. – FR-1486. – Op.1. – Spr.350.
2. Tam samo. – FR-1576. – Op.1. – Spr.446.

Kharlamov M. I., Ph.D. (historical sciences), Associate Professor, Associate Professor of department of social and humanitarian disciplines of the National University of civil protection of Ukraine (Ukraine, Kharkiv), mike1982kharlamov@gmail.com

Gontarenko L. O., Ph.D. (psychological sciences), Associate Professor, Associate Professor of department of social and humanitarian disciplines of the National university of civil protection of Ukraine (Ukraine, Kharkiv), lgontarenko910@gmail.com

Relations between the NKVD of the Ukrainian SSR and the Ukrainian Military District (UBO) on fire safety in the second half of the 1920s

The purpose of the study is to consider the main aspects of cooperation of the People's Commissariat of Internal Affairs and the representation of the armed forces of the USSR in the territory of Ukraine in the field of fire protection in the second half of the 1920s. In scientific research, the general issues of mutual responsibility of fire fighters with the NKVD of the Ukrainian SSR and UDOs of the Ukrainian SSR are characterized, especially the subordination of military fire brigades to the communal professional fire brigades during the extinguishing of fires. Also reviewed are poorly investigated issues of transfer of fire extinguishing experience by professional fire brigades to the military firefighting Red Army (Workers' and Peasants' Red Army). The research used the problem-chronological and historical-systematic methods of research, which allowed a fairly objective approach to the analysis of these scientific issues. This scientific article is based on archival sources of the State Archives of the Kharkiv Region (SAHO), which were partially introduced for the first time in scientific circulation.

Keywords: NKVD (People's Commissariat of Internal Affairs), UWO (Ukrainian Military District), fire brigades, fire, interaction.

УДК [94(438):355.211]«1918/1939»

Дмитрук Я. В.,

аспірантка кафедри Історії Центральної
і Східної Європи, Київський національний
університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
dm.yaroslava@gmail.com

**Призов національних меншин
до Війська Польського в міжвоєнний період:
правовий аспект**

Зроблена спроба комплексного висвітлення питання призову представників національних меншин до Війська польського в міжвоєнний період, а також з'ясування місця нацменшин в структурі збройних сил Польщі. У статті висвітлено правові підстави призову національних меншин до Війська Польського, проаналізовано ключові нормативно-правові акти, які регулювали призов населення на строкову службу у польську армію. Проаналізовано національний склад польської армії та на основі аналізу законодавчих документів визначено особливості набуття польського громадянства представниками національних меншин.

На основі опрацьованих матеріалів, зроблено висновки щодо ключових юридичних аспектів, які регулювали призов національних меншин на службу до Війська Польського у міжвоєнний період.

Ключові слова: Військо Польське, призовна кампанія, національні меншини, військовий обов'язок.

Створення регулярної і сильної армії було одним із ключових завдань вищого керівництва Польщі одразу після відновлення незалежності. Зважаючи на складне соціально-економічне становище Польщі після I світової війни формування збройних сил було тривалим процесом та вимагало від військового керівництва послідовної політики щодо запровадження загального військового обов'язку. У цій ситуації важливим елементом також було вирішення питання призову представників національних меншин до збройних сил Польщі.

На думку польського військового керівництва, значна чисельність солдатів не поляків у армії становила безпосередню загрозу безпеці держави. Це було пов'язано з тим, що на так званих західних і східних кресах переважало непольське населення, з притаманним йому ворожим ставленням до Польської державності, до того ж, не останню роль у поширенні

антипольських настроїв у цих регіонах відігравав вплив сусідніх Німеччини та Радянського Союзу. Саме тому у перші роки після відновлення незалежності Військо Польське формувалося з призовників-добровольців здебільшого поляків, тоді як відсоток представників інших національностей був дуже незначним.

Ситуація змінилася із запровадженням загального військового обов'язку, відтоді військове керівництво почало приділяти значну увагу призову представників національних меншин на строкову службу в польську армію. Дослідження цього процесу сприятиме всебічному висвітленню національної політики Польщі у міжвоєнний період, а також загальних тенденцій розвитку національних меншин, які у цей час справили неабиякий вплив на формування польського суспільства в цілому, і армії зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що питання правових підстав призову представників національних меншин до Війська Польського наразі не стало предметом комплексного ґрунтовного дослідження. Окремі аспекти обраної теми висвітлені в роботах польських та українських науковців. Так, П. Ставецький [7] приділяє увагу ролі національних меншин в структурі Війська Польського та частково піднімає питання юридичних підстав призову національних меншин на строкову службу. У праці Д. Мателського [8] висвітлюється інформація про грудневий призов 1921 р.: чисельність національних меншин у складі армії, випадки дезертирства з військових частин, проблеми та недоліки роботи призовних комісій і повітових команд поповнення, характеристика нацменшин щодо їх ставлення до служби у Війську Польському. А. Руккас, М. Кротофіл [4; 10; 5] розглядають, окрім іншого, і питання правових підстав призову українців до Війська Польського, а також набуття ними польського громадянства.

Однак, не зважаючи на уже наявні розвідки з даної теми, необхідне її подальше ґрунтовне вивчення, із залученням ширшого кола джерел. Оскільки саме детальне вивчення нормативно-правових актів, які регулювали призов національних меншин на службу до Війська Польського у міжвоєнний період, дасть можливість краще дослідити цей процес.

Мета статті – висвітлити ключові правові підстави призову представників національних меншин до Війська Польського в міжвоєнний період, а також з'ясувати їх місце в структурі збройних сил Польщі.

Разом із відновленням незалежності Польщі розпочався процес створення якісно нового військового формування. Так, указом Регентської Ради від 27 жовтня 1918 р. створювалася національна регулярна армія на підставі Тимчасового закону про загальний військовий обов'язок. Закон передбачав, що кожен громадянин Польського королівства зобов'язаний був проходити службу у польській армії. А вже 27 грудня 1918 р. згідно з наказом Міністра військових справ було оголошено про проведення першого призову [1, с. 149].

Однак, першопочатково, польська армія формувалася виключно з добровольців, що пояснюється кількома важливими причинами. Так, на думку військового керівництва, тільки-но відновлена держава не здатна була забезпечити ні організаційно, ні політично, проведення загальнообов'язкового призову. Ці побоювання були

пов'язані з тим, що проведення широкого призову одразу по завершенню світової війни викличе у суспільстві невдоволення та приведе до поширення лівих ідей у війську. Перша світова війна хоч і повернула Польщі незалежність, та все ж була значною трагедією для поляків, яким довелося воювати в арміях країн, які на момент початку війни ділили між собою Польщу.

Так наприкінці 1918 р. близько мільйона осіб все ще перебували в австрійській армії, майже 500 тис. солдат з Познані, Сілезії та Померанії знаходилися в німецькій армії, а близько 200 тис. поляків перебували в полоні [1, s. 149].

Відповідно, влада усвідомлювала, що запровадження загального обов'язкового призову на початкових етапах відновлення незалежності, негативно вплине на обороноздатність новоствореної армії.

Однак, уже 15 січня 1919 р. Ю. Пілсудський видав указ про проведення часткового призову чоловічого населення 1898 року народження на строкову службу у польську армію з метою збільшення чисельності збройних сил для оборони кордонів Польщі [2].

А 7 березня 1919 р. була прийнята ухвала Сейму про проведення загального обов'язкового призову населення (1895, 1897, 1893, 1899, 1900 і 1901 р.н.) на території Польщі, де польська влада ще не здійснювала призов населення відповідних років народження [3].

Щодо безпосереднього призову національних меншин, то варто відзначити, що на початках військове керівництво ставилося до національних меншин з особливою недовірою та залучало до призовів лише польське населення. Водночас, і самі представники національних меншин зачасти відкрито заявляли про небажання проходити службу у Війську Польському. Це перш за все стосувалося німецького та єврейського населення, яке не визнавало свого підданства Польщі та ухилялося від призовів.

Ситуація з призовом непольського населення на службу до Війська Польського потребувала вирішення, оскільки представники національних меншин становили у міжвоєнний період значну частку населення Польщі. Так, згідно з переписом населення від 30 вересня 1921 р. на території Польщі проживало 25.7 млн. чол., з них близько однієї третини були національними меншинами. Загальна кількість українців, за різними оцінками, становила від 14.3% [4, s. 124] до 15.2% [5, с. 16], білорусів – 4%, євреїв – 8%, німців – 3% та інших – 0.9%.

Призов чоловіків непольської національності уможливило прийняття 17 березня 1921 р. Конституції, 91 стаття якої встановлювала загальну військову повинність [6]. З того часу Військо Польське втратило свій національний характер, про який йшла мова в указах Регентської Ради від 27 жовтня та 4 листопада 1918 р., трансформувавшись у державну армію.

Значну частку у Війську Польському становили українці, білоруси і євреї, дещо менше відбувало службу чеських, німецьких та російських солдатів. Якщо брати до уваги і офіцерів-контрактників, то у період міжвоєнного двадцятиріччя у Війську Польському служило близько 120 контрактних офіцерів, які не були польськими громадянами.

Особливу увагу військова влада приділяла найчисельнішим нацменшинам: українцям та білорусам, оскільки саме їх лояльність була важливим фактором

безпеки держави [7, s. 13]. Саме тому військове керівництво прагнуло сформувати у вояків непольської національності почуття патріотизму, вірності та відданості державі, а також сприяти успішній інтеграції національних меншин.

У першому кварталі 1922 р. було проведено перепис національностей у всіх військових округах Польщі. Статистичні дані показали, що на службі у Війську Польському перебувало 188,2 тис. солдат, з яких: 147,4 тис. поляків, 12,4 тис. українців, 12,5 тис. білорусів, 8,9 тис. євреїв, 2,5 тис. русинів («русинами» називали українців Галичини, цей термін польською владою використовувалася навмисно, щоб показати відокремленість галичан від українського народу), 2,3 тис. росіян, 1,8 тис. німців та 224 чехи. В цілому, національні меншини склали 40 808 тис. солдатів, тобто 27,67% від усіх зареєстрованих призовників [8, s. 7].

Така порівняно велика кількість новобранців непольської національності викликала певне занепокоєння у військових колах, оскільки в умовах війни це мало б негативні наслідки для безпеки держави.

Набір призовників до польської армії регулював затверджений Сеймом 23 березня 1924 р. «Закон про загальний військовий обов'язок». У статті 5 цього закону зазначалося, що кожний громадянин Речі Посполитої, який до 1 січня даного календарного року досягнув 21 – річного віку, зобов'язувався відбувати строкову військову службу. Загальний військовий обов'язок поширювався на усіх чоловіків віком від 21 до 50 років (для офіцерів – до 60 років), визнаних здатними проходити службу. Закон передбачав не лише строкову службу, а й службу в резерві та посполитому рушенні [9].

Закони про несення військової служби поширювалися на усіх громадян польської держави, незалежно від їх національної, етнічної чи релігійної приналежності. Питання призову рекрутів, які походили з національних меншин регулювалися різноманітними циркулярами, наказами та постановами Міністра військових справ, як правило із грифом «таємно» або «цілком таємно», і з додатковим зауваженням: «тримати під замком».

У мирний час строкова служба в сухопутних військах тривала 24 місяці (для кавалерії і кінної артилерії – 25 місяців), у військово-морському флоті – 27 місяців. Проте військовий міністр мав право в разі потреби скорочувати її термін, тож реально вона тривала значно менше: у піхоті – 17,5 місяця, в кавалерії і кінній артилерії – 22,5, в артилерії – 18,5 місяця. Закінчивши строкову службу, солдат переходив у резерв, де перебував до 40-річного віку, потім його автоматично зараховували до посполитого рушення [10, p. 254].

Чоловіки допризовного віку (починаючи з 17 років) могли вступати до війська як добровольці, за умови, що їх визнають здатними до строкової служби. На відміну від призовників, добровольці мали право вибору роду військ, де вони хочуть проходити службу [9].

Проте чисельність добровольців була незначною, і, як уже зазначалося, здебільшого це були представники польської національності. У звітах про проведення призовних кампаній міститься інформація про чисельність, національний склад та релігійну приналежність усіх призовників, у тому числі – добровольців. Так, з 1926 р. вступило в силу розпорядження, згідно з яким потрібно було не

допускати до армії добровольців з числа етнічних меншин, а причиною відмови пояснювати брак досвіду та кваліфікації у них.

Наприклад, під час призову 1934–1935 рр. у Волинському воєводстві загальна кількість добровольців становила 20 чол., серед яких було 12 поляків, а під час призову 1936–1937 рр. – 146 чол., з яких поляків – 137 [11, арк. 1].

Призов представників національних меншин на військову службу був безпосередньо пов'язаний з набуттям ними польського громадянства. Основні укази, які регулювали цей процес були прийняті в період формування польської адміністрації в прикордонних воєводствах (з 1 серпня 1919 р. по 22 грудня 1922 р.).

Питання громадянства піднімалися у прийнятому Сеймом законі від 20 січня 1920 р. Так, у 11 статті зазначалося, що призовник, який походить з національних меншин, уникаючи призову на військову службу під приводом подачі документів на громадянство іноземної держави, міг робити це «не інакше, як по отриманню дозволу від Міністра військових справ, у іншому випадку, його продовжували розглядати як польського громадянина».

Втрата польського громадянства, і, відповідно, військового обов'язку, була пов'язана із трьома основними моментами: набуттям іноземного громадянства, зайняттям державної посади у іншій країні та вступом на військову службу до іноземної армії без відома польського уряду [12].

Проблему з громадянством на колишніх підвладних Російській імперії територіях остаточно було вирішено лише після підписання Ризького мирного договору. Так, 6 стаття цього документа встановлювала право вільного вибору державної приналежності. Протягом року кожен, хто на момент ратифікації договору досягнув 18-річного віку, міг обрати собі або польське, або радянське громадянство й переселитися на відповідну територію.

Усі, хто у визначений час не скористалися таким правом, ставали громадянами тієї держави, на території якої вони проживали [13]. Таким чином, починаючи з 1921 р. влада могла на законних підставах призивати до лав польського війська українців та білорусів, які проживали на новоприєднаних територіях.

Щодо українського та єврейського населення Східної Галичини, то у липні 1919 року за рішенням Найвищої ради територія була передана під польське управління на правах автономії у липні 1919 року. Так, цей акт не вимагав виконання певних обов'язків (зокрема і служби в армії) від представників непольських національностей [5, с. 17].

Проте, попри наявні правові перепони, як військове, так і політичне керівництво Польщі все ж таки виступало за те, щоб проводити в Східній Галичині призови непольського населення, що викликало численні непорозуміння. Так, українці, щоб уникнути служби в польській армії, змінювали місце постійного проживання чи тікали за кордон. Скарги і протести з даного питання надходили до Ради послів великих держав. На засіданнях Ради представники українського населення Східної Галичини виступали проти свавілля польської цивільної і військової адміністрації. Як наслідок, Варшава, під тиском західних держав, офіційно заборонила призов галицьких українців до лав польської армії.

Зрештою, на вимогу польського уряду Рада послів Антанти 15 березня 1923 р. прийняла остаточне рішення про визнання суверенітету Польщі над Східною Галичиною. Приєднання галицьких земель до Польщі створило підстави для призову місцевих українців і євреїв у польську армію, служба у якій з того часу стала для них обов'язковою.

Підсумовуючи, варто відзначити, що правове вирішення питання призову представників національних меншин на службу до Війська Польського у міжвоєнний період було тривалим процесом і потребувало від військового керівництва послідовної політики. А з приєднанням нових територій до Польщі перед польськими урядовцями постала низка важливих завдань. По-перше – вирішення питання про набуття громадянства, і, відповідно, створення правових підстав для призову місцевих жителів до лав своїх збройних сил. Успішно вирішивши це завдання, вже у 1921 р. було проведено перший загальний обов'язковий призов, який охопив непольське населення країни, таким чином Військо Польське трансформувалося із національної армії – у державну.

У міжвоєнний період представники національних меншин становили вагомую частку у структурі збройних сил Польщі. Саме тому питання призову національних меншин, їх чисельності та подальшого розподілу між родами військ ретельно контролювалося військовим керівництвом, щоб запобігти збільшенню відсотка їх присутності як в цілому в армії, так і в окремих підрозділах зокрема. Подальше дослідження окреслених у статті аспектів дасть можливість вивчити та комплексно висвітлити національне питання у збройних силах Польщі в період з 1918 до 1939 рр.

Список використаних джерел

1. Odrodzenie Wojska Polskiego 1918–1921 w materiałach Centralnego Archiwum Wojskowego. – red. nauk. dr A. Cz. Żak. – Warszawa, 2008. – 340 s.
2. Dekret w sprawie częściowego poboru. – Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej – Nr 7, Poz. 111, tom 1. – 1919. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dziennikustaw.gov.pl/du/1919/s/7/111/1>.
3. Ustawa z dnia 7 marca 1919 r. w przedmiocie poboru roczników 1896, 1897, 1898, 1899, 1900 i 1901 do służby wojskowej. – Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej – Nr 22, Poz. 234. – 1919. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dziennikustaw.gov.pl/du/1919/s/22/234>.
4. Maciej Krotofil. Ukraińcy w Wojsku Polskim w okresie międzywojennym / M. Krotofil // Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939. Karpus Zbigniew, Rezmer Waldemar (red.). – Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. – 2001.
5. Руккас А. Вояки – українці в польській армії (1921–1939 рр.) / А. Руккас // Військово-історичний альманах. – К., 2002. – №4. – С.16–50. // Rukkas A. Vojaky – ukraińci v pol'skij armii (1921–1939 rr.) / A. Rukkas // Vijs'kovo-istorychnyj al'manah. – K., 2002. – №4. – С.16–50.
6. Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19210440267>.
7. Piotr Stawecki. Polityka narodowościowa w wojsku Drugiej Rzeczypospolitej / P. Stawecki // Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939. Karpus Zbigniew, Rezmer Waldemar (red.). – Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2001.
8. Dariusz Matelski. Mniejszości narodowe w Wojsku Polskim w 1922 roku / D. Matelski. – Poznań, Inter-Арress, 1995. – 51 s.
9. Ustawa z dnia 23 maja 1924 r. o powszechnym obowiązku służby wojskowej. – Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Nr: 61,

Poz. 609. – 1924. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dziennikustaw.gov.pl/du/1924/s/61/609>.

10. Andrii Rukkas. Ukrainians in Compulsory Military Service in the Polish Armed Forces (1921–1939) // Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung. – 2013. – №62, H. 2. – P.254–272.

11. Державний архів Волинської області. – Ф.46. – Оп.6, Т.2. – Спр.1863. Статистические данные поветовых староств о призыве в армию. – 13 арк. // Derzhavnyj arhiv Volyns'koi oblasti. – F.46. – Op.6, T.2. – Spr.1863. Statisticheskie dannye povetovyh starostv o pryzve v armiju. – 13 ark.

12. Ustawa z dnia 20 stycznia 1920 r. o obywatelstwie Państwa Polskiego. – Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Nr: 7, poz. 44. – 1920. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dziennikustaw.gov.pl/du/1920/s/7/44>.

13. Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 roku. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19210490300>

Dmitruk Ya. V., post-graduate student of the Department of History of Central and Eastern Europe, Taras Shevchenko Kyiv National University (Ukraine, Kyiv), dm.yaroslava@gmail.com

Conscription of national minorities to the Polish Army in the interwar period: the legal aspect

The article is an attempt to comprehensively cover the issue of conscription representatives of national minorities to the Polish Army in the interwar period, as well as finding out the place of national minorities in the structure of the Polish armed forces. The article outlines the legal grounds for the conscription of national minorities to the Polish Army, analyzes the key legal acts regulating conscription of the population in the Polish Army. Analyzed the national composition of the Polish Army. On the basis of the analysis of legislative documents, features of obtaining Polish citizenship of national minorities were determined.

On the basis of the materials, conclusions were drawn on the key legal aspects that regulated the conscription of national minorities for military service to the Polish Armed Forces during the interwar period.

Keywords: Polish Army; conscription campaign, national minorities, military duty.

* * *

УДК 94:342.51

Чуйко Р. В.,
аспірантка, Київський національний
університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
rehinachuiiko@gmail.com

ВІДБУДОВА МЕРЕЖІ РЕГІОНАЛЬНИХ АРХІВНИХ УСТАНОВ УКРАЇНИ В ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД (1943–1950 РР.)

На основі архівних джерел та опублікованих наукових досліджень в статті розглядається період перебування архівних органів. Перед окупацією сталася масова евакуація архівних матеріалів в східні регіони СРСР, в ході якої значна частина документів була пошкоджена або втрачена. Під час бойових дій велика частина архівних приміщень була зруйнована або значно пошкоджена, а самі архівісти брали безпосередню участь у війні. Відновлення діяльності архівних установ почалася в 1943 році і охоплювало всю територію звільненої України від нацистських військ.

Відновленню мережі архівних установ, упорядкування, збирання документальних матеріалів, вимагало затвердження документів управлінського характеру. Серед них Інструкція, затверджена наркомом внутрішніх справ УРСР 26 квітня 1943 р. «Про організацію роботи органів УДА НКВС УРСР в районах України, звільнених від німецько-фашистських окупантів». Інструкція поставила задачу відновити діяльність всіх архівних установ, виявити і збирати матеріали про злочини фашистів. Однак більша частина української території залишалася окупованою фашистськими військами.

Ключові слова: архівна справа, повоєнний період, відбудова архівної справи.

Друга Світова війна завдала великого удару архівній справі на території України. Перед окупацією відбулася масова евакуація архівних матеріалів у східні регіони СРСР, в ході якої значна частина документів була пошкоджена чи втрачена. Під час бойових дій більша

частина архівних приміщень зруйновано або значно пошкоджено, а самі архівісти брали безпосередню участь у війні.

Відновлення діяльності архівних установ розпочалося в 1943 році і охоплювало всю територію звільненої України від нацистських військ. Налагодження роботи мережі місцевих архівних установ оперативною групою УДА НКВС УРСР у складі П. П. Гудзенка та Г. С. Пшеничного, розпочиналось одразу ж після звільнення міст і сіл частинами Червоної Армії і встановлення радянської влади.

Першим населеним пунктом на шляху оперативної групи УДА НКВС УРСР було містечко Мілове Ворошиловградської області, в якому місцевий архів розпочав роботу вже у 1943 р. Після цього був відновлений Ворошиловградський обласний державний архів та інші районні архіви області. Оперативної групи УДА НКВС УРСР активно продовжувала відновлення мережі архівних установ [1, с. 39–43].

16 лютого 1943 р. було звільнено Харків, а вже наступного дня оперативна група архівістів розпочала збір документів у місті. Архівістами було зібрано велику кількість документів, які характеризували нацистський окупаційний режим в Україні. Працівники діяли згідно з Постановою наркома внутрішніх справ УРСР «Про виявлення, концентрацію і охорону документальних матеріалів Вітчизняної війни радянського народу проти фашистських загарбників». За декілька місяців співробітниками Харківського архіву було зібрано матеріали: Харківської міської управи, районних управ, обласних земельних управ, «німецького дому», міської комендатури, біржі праці, німецького відділу пропаганди, редакції газет, матеріали поліції. Більшість з цих відомостей було передано для використання в НКВС СРСР і УРСР.

Черговий наступ фашистської армії, у зв'язку з чим було знову окуповано Харків, змусив архівістів покинути місто. Намагаючись врятувати і використати найважливіші документи, які становили оперативну та наукову цінність, архівісти розгорнули роботу в місті Калач Воронежської області, однак значну частину важливих матеріалів було втрачено.

Відновленню мережі архівних установ, упорядкування, збиранню документальних матеріалів, потребувало затвердження документів управлінського характеру. Серед них Інструкція, затверджена наркомом внутрішніх справ УРСР 26 квітня 1943 р. «Про організацію роботи органів УДА НКВС УРСР у районах України, звільнених від німецько-фашистських окупантів». Інструкція поставила завдання відновити діяльність всіх архівних установ, виявити й збирати матеріали про злочини фашистів. Проте більша частина української території залишалася окупованою фашистськими військами.

У ході наступу Радянської Армії до осені 1943 р. було звільнено Харківську, Сумську, Чернігівську, Полтавську, Ворошиловградську, Сталінську і Запорізьку області. На звільненій території архівісти відразу ж приступали до збору матеріалів і налагодження системного відновлення архівної справи республіки. Цікаво, що штат Житомирського обласного архіву був затверджений ще до звільнення міста 8 жовтня 1943 р.

Оперативні групи областей, які ще не були звільнені, допомагали архівістам інших областей у відбудові

архівної мережі та збиранні документальних матеріалів. Оперативна група Одеської області під час перебування в Харкові вела роботу по організації й збиранню документів районних архівів Харківської області. У січні оперативні працівники дісталися Дніпропетровської області, де пробули до кінця лютого й вели активну архівну роботу. В березні 1944 р. оперативна група архівістів розпочала роботу в районних центрах Одеської області, поклавши початок до відновлення мережі місцевих архівних установ з Грушківського і Голованівського районів [2, с. 153–165].

Як зазначалося вище, 12 листопада 1943 року радянські війська вступили до Житомира. Остаточного місто було звільнене 31 грудня 1943 року. В перші дні січня 1944 року архівісти Д. В. Шмід (керівник ОГА УНКВД) і А. Н. Сажин – директор обласного державного архіву, організували роботу по збиранню документальних матеріалів. У цей час бої йшли ще на дніпровських плацдармах і до повного визволення міста залишалося майже три місяці. Штат налічував 17 працівників: Сажин А. Н., Зарицький П. Е., Васницькая В. М., Фельдман І. І., Скуратоовській М. О. – мали звання старших наукових співробітників, Буханев В. Л., Буханева Г. С., Гадлевская Т. Я., Симура М. К., Соколова І. С., Сливчуку К. В., Тупіхіна А. І., Подольський В. Г., Розенбург Т. А., Карабіна В. М., Шевчук В. Л., Яковець Г. І. До травня 1944 р. в області працювали обласний архів, його філіал в місті Бердичеві, 4 міських і 34 районних [3, арк. 13–167].

Оскільки під час війни територія центральної України зазнала значних руйнувань, велика частина адміністративних установ була повністю знищена, тому у більшості районних центрів і містах окремої будівлі під розміщення державного архіву не було. Так, наприклад, в Новоград–Волинську не було приміщення для районного архіву і документи районного значення надходили в міський архів. Це спричинило накопичення різноманітних документів, які не систематизувалися і не упорядковувалися по фондах.

Оскільки, найбільш гострою проблемою відновлення мережі архівних установ було відсутність або непридатність приміщень, обов'язково долучалися місцеві органи, облвиконком й міськрада. Наприклад, в Чернігові комісія з питань міської архітектури та начальника відділу держархівів УНКВС провела обстеження стану архівних приміщень та склала відповідний акт щодо відновлення колишнього будинку губерньського правління. За підсумками обстежень визначили, що проводити ремонтно–реставраційні роботи було цілком можливо технічно та економічно обґрунтовано. Повністю зруйнованими виявилися пічне опалення, водогін й каналізація, всі внутрішні сходи, електрична проводка. Частково пошкоджені внутрішні стіни, перекриття над першим поверхом (цегляної, стрілочної та склепінчастої форм), але підлягають відновленню. У доволі гарному стані знаходилися зовнішні стіни (довжиною 1 метр), окрім північно–західної та фундамент.

Станом на 26 лютого 1945 р. за всіма підрахунками ремонтних робіт начальником відділу держархівів УНКВС по Чернігівській області лейтенантом Востриковою та ст. бухгалтером Пономарь було складено кошторис на суму 615 462,75 крб. З яких на загальні

будівельні роботи передбачалося 565 291,87 крб., аварійні роботи – 50 170,88 крб., повернення – 8 932,76 крб. [9, арк. 66].

Між Держархівом УНКВС Чернігівської області та ГосВ (господарчий відділ) УНКВС була укладена угода. Підрядник замовлення, в особі ГосВ УНКВС, зобов'язувався виконати ремонтні роботи по відновленню приміщень колишнього будинку Губерньського правління до 02.07.1946 р. Сума угоди становила 300 тис. крб. [9, арк. 71–94].

У листопаді 1945 р. була видана постанова РНК УРСР за №1767 «Про план відбудови та розвитку республіканського і місцевого господарства УРСР», яка передбачала збільшення асигнувань на відбудову по Управлінню державними архівами НКВС УРСР з 5000 тис. крб. до 5500 тис. крб., у тому числі, на будинок обласного архіву НКВС УРСР в Чернігові з 150 тис. крб. до 200 тис. крб. Розпорядження про зміни до кошторису були підписані особисто Головою РНК УРСР М. Хрущовим. Цікавий факт, що це розпорядження надруковано українською мовою, на відміну від решти документів по цій справі [2, с. 142].

Після звільнення у березні 1944 р. Кам'янець–Подільської області архівні установи відновили свою роботу по структурі: облдержархіви, райдержархіви, міськдержархіви. Основними завданнями архівістів у ці роки було збирання, концентрація, упорядкування, експертиза цінності наявних і ревакуйованих документів. Для проведення цієї роботи у листопаді 1944 р. була створена експертно–перевірна комісія [2, с. 146].

За масштабами партизанського руху та результатами бойових операцій Поділля йшло слідом за Чернігівською, Житомирською та Київською областями, Курською дугою. Героїчні сторінки боротьби населення краю із ворогом розкривають документи фонду «Підпільних організацій і партизанських формувань Хмельницької області в період Великої Вітчизняної війни». Злочинну «діяльність» окупантів зберігають 1025 од.зб. фонду «Кам'янець–Подільської обласної комісії по сприянню Надзвичайній державній комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько–фашистських загарбників та їх спільників».

31 серпня 1944 р. РНК УРСР видала постанову №1119 «Про заходи до створення документальної бази з історії України та історії Вітчизняної війни і впорядкування архівного господарства УРСР». Згідно з ним, архівісти розпочали активну підготовку статей на теми злочинної політики німецького окупаційного режиму, вивезення громадян України на каторгу, центральною проблемою висувалося питання жорстокості та нелюдського відношення нацистів до місцевого населення, руйнування і знищення багатств краю. Фактично всі обласні державні архіви ще до закінчення війни підготували до видання збірники документів. Так, Чернігівський облдержархів видав брошуру «Звістка і злочини німецько–фашистських загарбників на Чернігівщині», Запорізький облдержархів підготував збірник «Окупаційний режим німецько–фашистських загарбників у Запорізькій області» і «Листи радянських громадян Запорізької області з німецької каторги». Аналогічний збірник підготував Житомирський обласний архів та інші. Звісно рівень публікацій міг бути вищим за умови забезпечення архівів достатньою матеріально–технічною базою та

кращої підготовки кваліфікованих кадрів обласних, районних та міських архівів. Не дивлячись на відсутність поліграфічної бази, у 1944 р. був виданий збірник документів під назвою «Звістка і злочини німецько-фашистських Загарбників на Харківщині». Також у 1944 р. Науково-видавничий відділ разом з облдержархівами розпочали роботу над створенням хронологічних довідників про окупацію німецько-фашистськими загарбниками і визволенням Радянською Армією міст та інших населених пунктів України, але ця робота розтягнулася на десятиліття.

Після звільнення Тернополя у середині квітня 1944 р. державний архів області був однією з перших установ, яка відновила свою діяльність, а в кінці 1944 р. почали працювати і 20 райдержархівів. У цей час в держархіві області знаходилось 73 фонди, 533 858 справ, у міських та райдержархівах – 36 фондів, 5 367 справ, 7 790 кг документів розсіпом. Перед архівістами Тернопільщини постало завдання пошуку придатних під архіви приміщень, збирання та концентрації в них документів і друкованих видань. У червні 1944 р. створено філіал держархіву області у м. Кременець, документи якого в лютому 1946 р. було передано до обласного архіву в Тернополі. До кінця 1944 р. тернопільськими архівістами під керівництвом директора облдержархіву Михайла Анзіна було зібрано 2 943 зв'язки документів, 11 987 кг їх розсіпом, 2010 книг різними мовами, а також фотодокументи. У 1947 р. повністю сформувалася мережа архівних установ області і на початок 1948 р., крім обласного архіву, діяли 38 районних і 2 міських архіви у Тернополі та Кременці. У 1950–60-х роках велика увага приділялася комплектуванню архіву документами, їх впорядкуванню, забезпеченню збереженості документів в архівах та установах. Із цією метою в 1959 р. в архіві організована мікрофотолабораторія та реставраційна майстерня [2, с. 157–168].

Після приєднання Закарпаття до складу Української РСР в серпні 1945 р. була прийнята постанова про відновлення мережі архівних установ у цьому регіоні. З цією метою Управління державними архівами Народного комісаріату внутрішніх справ (УДА НКВС) УРСР на Закарпаття був направлений спеціаліст – архівіст Григорій Неклеса. Відповідно до розуміння стану справ та прагнення тодішніх керівників краю був створений проект Декрету організації Централізованого державного архіву Закарпатської України, який підготував і вніс на розгляд Президії Народної Ради Закарпатської України (НРЗУ) від 23 січня 1945 року уповноважений НРЗУ у комунальних справах, відомий краєзнавець Петро Сова. 6 листопада цього ж року Народна Рада Закарпатської України ухвалила постанову «Про утворення Центрального державного історичного архіву Закарпатської України і упорядкування архівного господарства». Згідно з чинним законодавством Радянської України архів підпорядковувався обласному Управлінню внутрішніх справ. Так, утворення Закарпатської області та організації архівного відділу УНКВС започаткували налагодження централізованого радянського архівного будівництва на Закарпатті [5, с. 44–117; 6, с. 245–324; 7, с. 31].

Тож, в перші повоєнні роки на Закарпатті було оперативно організовано роботу Обласного державного архіву з філіалом у Мукачеві, 4 міських та 13 окружних

архівів. В 1944 р. була відновлена робота Державного архіву Станіславської області (нині Івано-Франківськ). Архівісти Д. М. Месінг, В. С. Кучна, С. М. Галазіна, П. Т. Осадча, Л. А. Кирилук, І. І. Строумова, Т. А. Дюкова під керівництвом П. В. Супруна, Г. М. Пендашенко, В. В. Фірсова провели роботу з упорядкування та науково-технічного опрацювання документів архіву. Також в повоєнні роки за активною участю архівістів І. Л. Гакера, С. А. Шмирьова, Л. А. Підгайчука та М. П. Кухтара було проведено опис матеріалів воєнного періоду. Згідно з актом від 12 серпня 1944 р. архів Івано-Франківської області зазнав втрат у 167 550 од. зб. Акт від 10 листопада того ж року засвідчив те, що більше 1200 видань була знищено і вивезено за межі України: до Німеччини потрапили матеріали політичних організацій та документи про економічний стан Станіславського воєводства, до Гданська – фонди польських військових установ та оборони, до Кракова – невелика група документів з фонду Станіславського воєнного управління, до Львова – справи інвалідів та єврейські метричні книги. Загалом на обліку залишилося 460 494 од.зб. (278 фондів) [4, арк. 1].

Надаючи великого значення політичній і науковій роботі державних архівів, ЦК КП(б)У та Рада міністрів УРСР 5 липня 1946 р. прийняла Постанову «Про поліпшення розміщення державних архівів в областях УРСР», якою зобов'язували обкоми партії і виконкоми обласних Рад депутатів трудящих всебічно сприяти та допомагати архівним установам у створенні задовільних умов для зберігання документів і поліпшенні умов роботи їхніх працівників. Нове приміщення отримав Закарпатський, Кам'янець-Подільський, філіал Закарпатського облдержархіву у Мукачеві – додаткове приміщення. Проводилася робота також для забезпечення приміщеннями міських архівів. У 1947 р. Державному архіву Станіславської області було виділено приміщення в будівлі єзуїтського костелу на вул. Грюнвальдській. З перших днів існування архіву велася пошукова робота. Архівісти каталогізували документи про стан промисловості, сільського господарства, освіти, культури, охорони здоров'я, страйковий рух на західноукраїнських землях. Роботу з каталогізації провели архівісти Д. М. Месінг, Л. М. Правдива, С. М. Галазіна, Р. Т. Тайтлер. Так, Станіславській міській електростанції були передані плани підземної кабельної високовольтної сітки, міськомунгоспу – план й креслення каналізаційних систем. Технічні описи, плани, креслення з регуляції рік Дністер, Лімниця були використані при укріпленні їх берегів. Архівні документи про поклади корисних копалин, геологічну будову Карпат, підземні багатства Прикарпаття дали надзвичайно цінну інформацію для розвідки і розробки підземних багатств краю [8, арк. 262–264].

Отже, відбудова регіональних архівних установ України у післявоєнний період є дуже цікавою темою для дослідження, оскільки зазначений період є одним з найскладнішим в історії не лише архівної справи, а й країни в цілому. Друга світова війна завдала непоправних збитків архівній галузі, під час бойових дій значна частина архівосховищ була зруйнована, а документи знищені. Тому робота із ліквідації наслідків війни розпочалася одразу після звільнення областей від

загарбників. Архівісти доклали всіх сил для відбудови архівного господарства і виконання поставлених завдань для подолання наслідків війни.

Список використаних джерел

1. Мишак І. М. Архівна справа в Україні середини 1940-х – середини 60-х рр. (історичний нарис). – К., 2006.
2. Митюков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973. – К., 1975.
3. ДАЖО. – Ф.411 – Обласний історичний архів. – Оп.4. – Спр.26. – Накази по Житомирському обласному державному архіву УМВД за 1946–1947 рр. – 178 арк.
4. ДАЗО. – Ф.Р.–14. – Президія Народної Ради Закарпатської України. – Оп.1. – Спр.702. – Постанова НРЗУ та виписка із протоколу засідання секретаріату ЦК КПЗУ про утворення Центрального державного історичного архіву в м. Ужгороді та філіалу в м. Берегові, про затвердження розкладу архівів, про виділення приміщень та про упорядкування архівного господарства.
5. Павленко Г. В. Діячі історії, науки і культури Закарпаття: Малий енциклопедичний словник. – Ужгород, 1999.
6. Делеган М. В. Архівна справа на Закарпатті у 1945–1991 р.
7. Мисюра В. П. До історії архівів і архівної справи на Закарпатті // Ужгородський державний університет. Доповіді та повідомлення. №2 Серія історія. – 1958.
8. ДАШФО. – Ф.Р.–98. – Оп.1. – Спр.1а.
9. ДАЧО. – Ф.Р.–5036. – Оп.2.

References

1. Myshchak I. M. Arkhivna sprava v Ukraini seredyny 1940–kh – seredyny 60–kh rr. (istorychnyi narys). – K., 2006.
2. Mitiukov O. H. Radianske arkhivne budivnytstvo na Ukraini. 1917–1973. – K., 1975.
3. DAZhO – F.411 – Oblasnyi istorychnyi arkhiv. – Op.4. – Spr.26. – Nakazy po Zhytomyrskomu oblasnomu derzhavnomu arkhivu UMDV za 1946–1947 rr. – 178 ark.
4. DAZO. – F.R.–14. – Prezydiiia Narodnoi Rady Zakarpatskoi Ukrainy. – Op.1. – Spr.702. – Postanova NRZU ta vypyska iz protokolu zasidannia sekretariatu TsK KPZU pro utvorennia Tsentralnoho derzhavnoho istorychnoho arkhivu v m. Uzhhorodi ta filialu v m. Berehovi, pro zatverdzhennia rozkladu arkhiviv, pro vydielennia prymyshchen ta pro uporiadkuvannia arkhivnoho hospodarstva.
5. Pavlenko H. V. Diiachi istorii, nauky i kultury Zakarpattia: Malyi entsyklopedychnyi slovnyk. – Uzhhorod, 1999.
6. Delehan M. V. Arkhivna sprava na Zakarpatti u 1945–1991 r.
7. Misiura V. P. Do istorii arkhiviv i arkhivnoi spravy na Zakarpatti // Uzhhorodskiy derzhavnyi universytet. Dopovidi ta povidomlennia. №2 Serii istoriia. – 1958.
8. DASHFO. – F.R.–98. – Op.1. – Spr.1a.
9. DACHO. – F.R.–5036. – Op.2.

Chuiiko R. V., postgraduate student, Kyiv National Taras Shevchenko University (Ukraine, Kyiv), rehinachuiiko@gmail.com

Rebuilding a network of regional archival institutions of Ukraine in the postwar period (1943–1950)

On the basis of archival sources and published scientific researches, the period of stay of archival bodies is considered in the article. Before occupation mass evacuation of archival materials took place in the eastern regions of the USSR, during which a significant part of documents was damaged or lost. During the fighting most of the archival premises were destroyed or significantly damaged, and the archivists themselves took an active part in the war.

The restoration of the activities of archival institutions began in 1943 and covered the entire territory of liberated Ukraine from the Nazi troops. The restoration of the network of archival institutions, the ordering, and the gathering of documentary material required the approval of documents of a managerial nature. Among them is the Instruction approved by the People's Commissar of Internal Affairs of the USSR on April 26, 1943 «On the organization of the work of the organs of the UHA of the NKVD of the UkrSSR in the regions of Ukraine liberated from the Nazi occupiers». The instruction set the task to restore the activities of all archival institutions, to discover and collect materials about the crimes of the Nazis. However, most of Ukraine remained occupied by Nazi troops.

Keywords: archival affairs, post-war period, restoration of archival affairs.

* * *

УДК 009

Теліуз Г. С.,

студентка кафедри архівознавства, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), galina.teliuz@gmail.com

Діяльність українських студентських організацій в Австрії у 1945–1955 рр. ЗА АРХІВНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Розглядається виникнення та процес становлення українських студентських організацій в Австрії у 1945–1955 рр. Висвітлено основні напрями наукової, культурно-освітньої та виховної діяльності організацій. Простежено відносини та партнерство з іншими українськими студентськими організаціями в світі.

Ключові слова: українська студентська організація, зарубіжна українська, статутні документи, програмні документи, наукова діяльність, культурно-освітня, діяльність, партнерство.

Студенти становили значну частину української еміграції в Австрії. Студентська молодь була найактивнішою складовою української еміграції. Завдяки діяльності студентів українці були гідно представлені серед інших націй. Студенти інформували іноземну громадськість про культуру, історію України.

Діяльність українських студентів концентрувалась переважно в середовищі їх організацій. Найбільшими організаціями українських студентів в Австрії в післявоєнний період були: Українське студентське об'єднання в Австрії (УСОВА), Представництво українських студентських товариств Австрії (ПУСТА), Українське центральне допомогове об'єднання Австрії (УЦДОА).

Для написання статті були використані архівні матеріали Центрального державного архіву зарубіжної української. Був досліджений фонд №43, де представлений опис «Українські студентські організації в Австрії». В описі подані такі документи: статут Українського студентського об'єднання в Австрії (УСОВА) за 1945 рік.

Правильники Представництва українських студентських товариств Австрії (ПУСТА), де міститься інформація про структуру організації, її цілі, завдання, членство, тощо [1, арк. 1–3].

Представлені листування українських студентських організацій з Центральним союзом українського студентства (ЦЕСУС), Українським допомоговим об'єднанням в Австрії (УДОА) та іншими організаціями та приватними особами з приводу організації студентської конференції, видання студентського збірника та ін. [4, арк. 3–7].

Хронологічно документи охоплюють період з 1945 року по 1954 роки.

Українське студентське об'єднання в Австрії (УСОВА) засновано влітку 1945 року, місцем його осідку було м. Інсбрук. Діяльність висвітлено в статуті УСОВА, який був утворений в липні–червні 1945 року. Головою УСОВА став Микола Денисюк.

Завдання УСОВА було реєструвати, підтримувати зв'язок і об'єднувати всіх українських студентів, які перебували на території Австрії [2, арк. 1–2].

Також УСОВА надавали захист студентству перед владою, в суспільному житті та міжнародних студентських об'єднаннях; організовували міжнародні акції допомоги для українських студентів; утримували студентської домівки, їдальні та спільних помешкань;

займалися організацією виступів з доповідями на зборах об'єднання, вечірках, фахових курсів тощо [1, арк. 3–5].

Інтереси українського студентства та надання допомоги закордоном відстоювало Представництво українських студентських товариств Австрії так звана ПУСТА, що було створене рішенням конфедерації представників товариств Австрії 14 вересня 1947 році в місті Зальцбурзі.

Метою і завданнями представництва було планування та розвиток організаційної, культурної, видавничої, спортивної і т.д. діяльності студентських товариств; захист інтересів українського студентства в Австрії. Також підтримка зв'язків з центральними та іноземними студентськими товариствами на території Австрії, а також українськими та іноземними студентськими товариствами за кордоном.

Першим очільником Представництва українських студентських товариств Австрії був обраний Жуковський А. До складу ПУСТА входили представники українських студентських товариств Австрії, в кількості по одному від кожного студентського товариства [2, арк. 1–3].

Також ПУСТА дбало про організацію матеріальної допомоги українським студентам, співпрацюючи з допомоговими установами.

В архівах ЦДАЗУ у фонді 43, збереглась справа номер 6, в якій очільник ПУСТА А. Жуковський листувався із різними студентськими організаціями із приводу проведення конференції в Зальцбурзі в грудні 1947 року та випуску «Студентського прапора», так званий друкований орган ПУСТА [5, арк. 15–18].

За програмними документами ПУСТА не мала свого основного місця осідку, а лише поодинокі референтури.

Що УСОА, що ПУСТА мали безперервні відносини із Центральним допомоговим об'єднанням Австрії (УДОА). Воно було одним із найважливішою допомоговою організацією, яка була заснована в 1946 році в місті Інсбурк для опіки та допомоги українським емігрантами (переміщеним особам і біженцям).

6 лютого 1947 року була утворена Комісія допомоги українському студентству в Австрії, так звана КоДУС, яка надавала допомогу українським студентам–емігрантам [5, арк. 4].

КоДУС в післявоєнний період була однією з найважливіших допомогових організацій для українських студентів за кордоном. Комісія допомоги українському студентству заснована 1940 році в місті Кракові при українському Центральному Комітеті, а 1942 року перенесена до м. Львова. З 1945 року діяла самостійно на еміграції – у м. Фюрті (Німеччина), а з 1951 у м. Сарсслі, що у Франції.

Так, за архівними матеріалами Центрального державного архіву зарубіжної україніки було досліджено фонд №43, де представлені основні види та напрями діяльності українських студентських організацій в Австрії. Їх об'єднувало одна важлива мета – це допомагати не тільки українським студентам за кордоном, а й взагалі українцям, які були змушені чи насильно депортовані після Другої світової війни за межі Батьківщини.

Також була схожа і культурно–освітня діяльність, яка полягала, культурно–освітня діяльність українських студентських організацій полягала в проведенні їх зборів,

де відбувались виступи членів товариств, зачитувались і обговорювались реферати, присвячені питанням історії, економіки, культури України.

Важливе місце посідало влаштування святкових вечорів чи інших подібних заходів, присвячених пам'ятним датам в історії України. Досить часто на такі заходи запрошувались представники іноземних країн, оскільки важливе значення мало інформування іноземну громаду про українські справи та налагодження відносин з європейцями.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів зарубіжної україніки. – Ф.43. – Оп.1. – Спр.1.
2. Там само. – Спр.2.
3. Там само. – Спр.4.
4. Там само. – Спр.5.
5. Там само. – Спр.6.

References

1. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv zarubizhnoyi ukraïiniky. – F.43. – Op.1. – Spr.1.
2. Tam samo. – Spr.2.
3. Tam samo. – Spr.4.
4. Tam samo. – Spr.5.
5. Tam samo. – Spr.6.

Teliuz G. S., student department of Archival Affairs of the Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), galina.teliuz@gmail.com

Research on the activities of Ukrainian student organizations in Austria on archival materials

The uprising's process of Ukrainian student organizations in Austria 1945–1955 is considered as the main topic. Especially, scientific, cultural and educational activities of these organizations are highlighted. The relationship and partnership with other Ukrainian Students Organizations are observed here.

Keywords: *Ukrainian Students Organization, foreign Ukrainian Studies, regulation documents, programs, scientific, cultural and educational activity.*

* * *

УДК 94(477)«1920/1950»:378

Лук'яненко О. В.,

кандидат історичних наук, ст. викладач,
Полтавський національний педагогічний
університет ім. В. Г. Короленка (Україна, Полтава),
lukyanenko.ov@gmail.com

«Цех здоров'я»: фізкультура та спорт у педагогічних вишах України I половини XX століття

Ілюструється зміна ставлення владних органів радянської України до місця фізкультури та спорту у повсякденному житті вищих педагогічних закладів республіки. Публікація змальовує насичення спортивного дозвілля елементами ідеологічної та військової підготовки, подає опис ідеального спортивного та гімнастичного закладу навчального закладу. Розвідка написана у межах науково–дослідної роботи кафедри культурології ПНПУ імені В. Г. Короленка «Регіональні виміри повсякденної культури України XVIII–XX століття».

Ключові слова: *повсякдення, студенти, спорт, фізична культура, вища педагогічна школа.*

Специфічною категорією дозвілля на свіжому повітрі, яка межує з рекреацією та іншими видами відпочинку, є спорт. У Радянському Союзі його дозвіллі характеристики були доволі умовними. На початку

1920-х рр. радянська влада офіційно розмежувала спорт та фізичну культуру. Лікувальна комісія при Наркомату освіти (НКО) у 1924 р. назвала останню невіддільною частиною Наркомату здоров'я, функцією якої було підняття здоров'я робітників та селян будь-якого віку, класифікувавши її як «профілактичну медицину». Влада зауважила, що радянська молодь мала хибне тлумачення про фізкультуру як про спорт. До «дуже нездорового спорту» медики відносили футбол, ковзани, лижі та атлетизм, які мали характер рекордизму. НКО підтримав ініціативу колег з ліквідації хибного підходу до спорту та фізкультури серед студентської молоді республіки [1].

Знайти свідчення про активне спортивне життя студентів педінститутів 1920-х рр. складно. Знаємо, що у Катеринославі у 1923 р. для молоді обладнали приміщення під гімнастичний зал з приладами та машинами [2]. А Миколаївський ІНО у 1925 р. просив передати на свій баланс частину зруйнованого спортклубу імені Подвойського через провулок від вишу [3].

Як предмет фізкультура була уведена до навчальних планів педінститутів у 1929 р. Метою такого рішення було оздоровлення пролетарського студентства, підняття продуктивності праці та укріплення обороноздатності держави. Проте, виші тлумачили її як зайвий предмет та баласт у навчальному процесі [4]. Не заважаючи не це, уряд просував ідеї в маси. Вища рада фізкультури навчальних закладів України у 1930 р. роз'яснювала вишам, що фізична культура була одним із знарядь класової боротьби на службі соціалізму. Вона мала сприяти індустріалізації та колективізації в СРСР, підсилюючи темпи та якість виконання п'ятирічки шляхом оздоровлення трудящих та пролетарів, виховуючи міцного індустріалізатора та колективізатора. Уряд провокував інститути до обов'язкових виходів на спортмайданчики, у ліс та на річку. Нормою мали стати заняття з троеборства (естафетного бігу, стрибків з розгону та метання м'яча). Частиною спортивного дозвілля вважалися спортивні ігри (волейбол, баскетбол, гандбол), рухливі ігри, атракціони та плавання [5].

Ми маємо уявлення про те, як міг виглядати «взірцевий гімнастичний зал» педінституту початку 1930-х р. НКО змальовував його як кабінет із 49 найменуваннями приладів вартістю у 5 тис. 428 карб. Для студентів мали бути доступні різноманітні пристрої та обладнання: волейбольні, баскетбольні та шведські стінки, матраци, лижі, гімнастичний кінь, секундоміри, рулетки, жердини для стрибків, рукавиці, еспадрони, маски, м'ячі для різних видів ігор та булави. Окремо унормовувалося оснащення кабінету корективної гімнастики вишу. В ідеалі інститут міг запропонувати молоді стіл для масажу, прилади для розвитку потилиці, косі та прямі лавки, п'ятиметрові драбини, апарат механотерапії Густава Цандера, валик Лоренца для лікування деформації грудної клітини та кіфозу, петлі Гліссона для лікування патології хребта, дерев'яні гантелі тощо [6].

Влада вдавалася до централізації фізичної підготовки громадян. У 1930 р. НКО видав постанову про обов'язковість проведення весняно-літньої фізкультури по установах освіти. Кількість заходів залежала від природних умов [7]. Організація масових гімнастичних свят у літні місяці була нормою [8]. Задля цього у республіці навіть було ініційовано мегабудівництво

Всеукраїнського стадіону імені Г. І. Петровського у Києві у 1930 р. [9].

Ми можемо зауважити, що система організації студентського спорту в УСРР була доволі розгалуженою у довоєнну добу. Скажімо, у 1937 р. її перелік складався більше ніж із 20 видів діяльності: плавання, гімнастика, бокс, боротьба, штанга, фехтування, велоспорт, легка атлетика, футбол, гандбол, стрільба, автотомоспорт, мисливство, теніс, городки, волейбол, баскетбол, регбі, стрибки у воду, гребля-парус, кінний спорт, шахи та шашки, багатоборство ГТО [10], ватерполо та лаун-теніс [11].

Задіяність громадськості у спорті також була регламентована із центру. Студенти вишів, які мали окремі літні міжвузівські змагання (у 1937 р. проходили у вересні), також залучалися до численних міських та обласних спортивних гімнастичних першостей навесні, до масових міських та районних гімнастичних свят, до першостей добровільних спортивних товариств, до змагань на першості НКО, а також брали участь у Всесоюзних міжнародних змаганнях з гімнастики у Москві [12]. Як масові народні свята відзначалися Дні авіації. І хоча головними на них вважалися показові виступи парашутистів, планеристів та льотчиків, молодь вишів також була задіяна у гімнастичних колонах [13]. Участь у подібних мітингах хоч і була честю, проте лягала матеріальним тягарем на плечі вишів та студентів. Вони мали забезпечувати себе усім самі, навіть тоді, коли держава ініціювала величезні показові заходи. Скажімо, у 1935 р. уряд ініціював 37-тисячний парад фізкультурників у Києві, проте поклав зобов'язання про виготовлення уніфікованої спортивної форми на спортсменів [14].

Однак, у середині 1930-х рр. попри масову спортивну активність, займатися спортом ставало часом нуде. З одного боку, влада опікувалася відкриттям спортивних майданчиків у колгоспах. Там розбивали футбольні поля, волейбольні майданчики, тенісні корти, купляли для сільських спортсменів легкоатлетичний інвентар. З іншого боку, у містах у цей час спортивні зали відбирали для інших потреб. Скажімо, у Харкові спортзал «Гігант» перетворили на студентський гуртожиток, спортзал полтавського клубу залізничників зробили великим фойє, а в Одеському університеті його переобладнали під ідальню [15]. Навіть профільні виші з виховання спортсменів та учителів фізичної культури у цей час не могли похвалитися достойною матеріально-технічною базою. Так, Інститут фізкультури та 4 технікуми у Києві, Одесі, Артемівську та Дніпропетровську орендували не лише спортзали, але й корпуси та гуртожитки [16].

Спорт, тим не менше, проти власної волі залишався справою політичною. Найкращим свідченням цьому стало гімнастичне свято у Києві 24 червня 1937 р. Після різноманітних гімнастичних вільних вправ, фігурних вправ пісового характеру та вправ із прапорцями і вінками, з еспадронами, палками та вправ на снарядах, як апофеоз фізичної підготовки молоді країни презентували не український танець на 1 тис. 200 осіб чи синхронний фізкультурний танок «Фарандола» з 3 тис. учасників на 3 хвилини, а... винесення до 3 тис. спортсменів гігантського портрета товариша Сталіна і масове викрикування гасла «Хай живе творець Сталінської Конституції!» упродовж 5 хвилин [17].

Друга світова, прокотившись Україною, залишила по собі безліч слідів. Радянська влада стала по-іншому сприймати фізичну підготовку школярів та їхніх наставників. Країні потрібні були сильні, витривалі бійці у разі розгортання нової світової війни. Не дивно, що попервах у владних директивах фізичне виховання згадувалося лише у тандемі з військовим вихованням [18]. Та й реформи освіти, що стали на часі у 1945 р., ставили перед педагогікою як такою чітке завдання. Професор кафедри педагогіки ХДПІ М. Григор'єв визначив їх доволі ясно: виховання патріотизму, волі та характеру. У руслі чого нагальним стало посилення військово-фізкультурного виховання для хлопчиків та дівчат. За умови існування у другій половині 1940-х років роздільного навчання, цей вектор породжував іншу проблему. Мова йшла про підготовку учителів фізичного та військового виховання, обізнаними з анатомо-фізіологічними відмінностями хлопців та дівчат та методикою викладання фізкультури [19].

Не дивно, що викладачі вишів тлумачили фізичну підготовку через екстраполяцію воєнної виправки на побут освітян. Так, у Київському інженерно-педагогічному технікумі у 1949 р. викладач Тимошевський цитував К. Ворошилова під час дискусії про фізичну культуру молоді: «Хто не займається фізкультурою, той до 40 років стає старцем». Цим підкреслювали необхідність систематичного заняття вправами, а не від випадку до випадку, як це було у виші [20]. У кінці 1940-х рр. змінилося й саме ставлення до спорту. Якщо у 1930-х рр. його позиціонували як протипагу фізичній культурі, то у 1940-х рр. освітяни прирівнювали його до здорового способу життя, а спортзали називали «цехом здоров'я» [21].

У системі фізичного гартування молоді цих років виділяли три курси. Наприклад, у КДПІ іноземних мов на зламі століття із 725 студентів 512 займалося спортом за загальним курсом підготовки, 83 відвідували факультативні курси І спеціалізації, а 348 – були задіяні на факультативному курсі спортивного удосконалення [22]. Молодь мала (і часто просто була зобов'язана) займатися спортом, якщо, звісно, не була звільнена за медичними показниками. Бо невідвідування занять із фізичної культури навіть студентом-філологом, могло коштувати йому місця у виші. Так трапилося у 1949 р. із студентом Котовим із КДПІ іноземних мов, який півроку не виявляв бажання з'являтися на заняття з фізкультури [23].

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1859. – Арк.32.
2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп.3. – Спр.291. – Арк.41.
3. Там само. – Оп.7. – Спр.87. – Арк.59.
4. Там само. – Оп.9. – Спр.1773. – Арк.4.
5. Там само. – Оп.9. – Спр.1748. – Арк.15, 17.
6. Там само. – Оп.9. – Спр.1752. – Арк. 76–77, 103.
7. Там само. – Оп.9. – Спр.1748. – Арк.15.
8. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7107. – Арк.8.
9. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1773. – Арк.15.
10. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7107. – Арк.24–29.
11. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1781. – Арк.3.
12. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7107. – Арк.24–29.
13. Там само. – Спр.6658. – Арк.25.
14. Там само. – Спр.6659. – Арк.7.
15. Там само. – Спр.6885. – Арк.34–35, 63.
16. Там само. – Спр.6659. – Арк.11.

17. Там само. – Спр.7107. – Арк.11–13.
18. Народна освіта Радянської України // Радянська освіта. – 21 січня 1945. – №3. – С.2.
19. Григор'єв М. Деякі думки про педагогічну освіту // Радянська освіта. – 2 березня 1945. – №9. – С.2.
20. Держархів Київської області. – Ф.П–2348. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.35.
21. Там само. – Спр.3. – Арк.24.
22. Держархів м. Києва. – Ф.Р–985. – Оп.1. – Спр.50. – Арк.24.
23. Там само. – Спр.18. – Арк.3.

References

1. Central'nyj derzhavnyj arhiv gromads'kyh ob'jednan' Ukrainy (dali –CDAGO Ukrainy). – F.1. – Op.20. – Spr.1859. – Ark.32.
2. Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady i upravlinnja Ukrainy (dali –CDAVO Ukrainy). – F.166. – Op.3. – Spr.291. – Ark.41.
3. Tam samo. – Op.7. – Spr.87. – Ark.59.
4. Tam samo. – Op.9. – Spr.1773. – Ark.4.
5. Tam samo. – Op.9. – Spr.1748. – Ark.15, 17.
6. Tam samo. – Op.9. – Spr.1752. – Ark. 76–77, 103.
7. Tam samo. – Op.9. – Spr.1748. – Ark.15.
8. CDAGO Ukrainy. – F.1. – Op.20. – Spr.7107. – Ark.8.
9. CDAVO Ukrainy. – F.166. – Op.9. – Spr.1773. – Ark.15.
10. CDAGO Ukrainy. – F.1. – Op.20. – Spr.7107. – Ark.24–29.
11. CDAVO Ukrainy. – F.166. – Op.9. – Spr.1781. – Ark.3.
12. CDAGO Ukrainy. – F.1. – Op.20. – Spr.7107. – Ark.24–29.
13. Tam samo. – Spr.6658. – Ark.25.
14. Tam samo. – Spr.6659. – Ark.7.
15. Tam samo. – Spr.6885. – Ark.34–35, 63.
16. Tam samo. – Spr.6659. – Ark.11.
17. Tam samo. – Spr.7107. – Ark.11–13.
18. Narodna osvita Radjans'koi' Ukrainy // Radjans'ka osvita. – 21 sichnja 1945. – №3. – S.2.
19. Grygor'jev M. Dejaki dumky pro pedagogichnu osvitu // Radjans'ka osvita. – 2 bereznja 1945. – №9. – S.2.
20. Derzhzhiv Kyi'vs'koi' oblasti. – F.P–2348. – Op.1. – Spr.7. – Ark.35.
21. Tam samo. – Spr.3. – Ark.24.
22. Derzhzhiv m. Kyjeva. – F.R–985. – Op.1. – Spr.50. – Ark.24.
23. Tam samo. – Spr.18. – Ark.3.

Lukyanenko O. V., Ph.D. in History, Senior lecturer in Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University (Ukraine, Poltava), lukyanenko.ov@gmail.com

«Health gild»: physical training and sport in pedagogical university of Ukraine I half of the XX century

The article illustrates the changing attitude of the authorities of Soviet Ukraine to the place of physical culture and sport in the daily life of the country's higher educational institutions. The publication describes the saturation of sports leisure elements of ideological and military training, describes the ideal sports and gymnasium halls of the school. The paper is written within the research work «Regional dimension of the everyday culture of Ukraine of XVIII–XX centuries» of the Department of Cultural Studies of PNP.

Keywords: everyday life, students, sports, physical culture, higher pedagogical school.

* * *

УДК 94(477)«18/19»:438.41

Петрик Н. Р.,
аспірантка, Національний університет
«Львівська політехніка» (Україна, Львів),
petryknr@gmail.com

Музей однієї картини – «Рацлавницька панорама»: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ, ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНЕ ТА КУЛЬТУРНЕ ЗНАЧЕННЯ, ІСТОРИЧНА ДОЛЯ ПОЛОТНА

Подается история создания та историческое тло монументального полотна – Рацлавницька панорама, що було створене у Львові наприкінці XIX ст. та отримало статус музею однієї картини. Особлива увага зосереджена на персоналіях, що стали головними ініціаторами та творцями картини, а також всіх тих, хто зробив свій внесок у реалізації

цього проекту. Значна увага статті також зосереджена на переговорному процесі, що передував виникненню полотна, створення якого було приурочене до відкриття Крайової Виставки у Львові в 1894 р., та збіглось у часі зі сторіччям від дня перемоги польського народу у битві під с. Рацлавице. Саме ця подія стала військово-історичним тлом полотна.

Крім того, у статті подаються відомості про долю картини від часу створення до середини 80-х років ХХ ст., коли після багатьох історичних перепитів відбулося її відкриття у Вроцлаві.

У статті робиться акцент як на культурному, так і на військово-історичному значенні картини, зважаючи на високий професіоналізм художників, який вони проявили під час підготовки та безпосередньо у процесі створення панорами.

Ключові слова: Рацлавицька панорама, Ян Стика, Войцех Коссака, музей однієї картини, Крайова Виставка.

Особливим феноменом львівського музейництва та художнього мистецтва, а водночас і польської культури та її національної традиції став музей однієї картини – Рацлавицька панорама, що був створений у Львові наприкінці ХІХ ст. Статус цього полотна у національній свідомості польського народу є винятковим та майже сакральним, оскільки відображає один з найгероїчніших моментів польського народу.

Слово панорама походить з грецької мови і дослівно перекладається як рап – все, horama – вид, видовище [8, с. 5]. Рацлавицька панорама – це монументальне полотно, роботи Яна Стики, Войцеха Коссака, Зигмунда Розвадовського та Людвіка Болера (основна роль і заслуга у його створенні належить двом першим представникам). Полотно стало першим у світі музеєм однієї картини, що почав діяти у Львові після закриття Крайової Виставки в 1894 році у спеціальному круглому павільйоні, спорудженому на території Східного Ярмарку за проектом Людвіка Рамулта [2, с. 7].

Дослідженням питань історії створення Рацлавицької панорами, історичних подій, що лягли в основу сюжету цього полотна, а також його культурного та художньо-естетичного значення для польського народу, займалися такі польські дослідники, як Р. Новак та Ф. Зієка. Окремі документи, в яких висвітлюються питання створення та подальшої долі полотна, зберігаються у Центральному державному архіві міста Львова. Проте в українській історіографії питання Рацлавицької панорами не має належного висвітлення. Дана стаття покликана заповнити цю прогалину.

В наш час, а саме у час домінування комп'ютерного та цифрового зображення, Рацлавицька панорама є не лише збереженням реліктом культури ХІХ ст. і поважним національним меморіалом, а й видатним художнім полотном і живим прикладом незвичного методу образотворчого мистецтва [8, с. 21].

Історичним тлом цього визначного полотна стала битва під селом Рацлавице, що знаходилося на північний схід від Кракова. Це була одна з перших битв в рамках національно-визвольного повстання польського народу під проводом Тадеуша Костюшко¹ проти російськи

військових сил. Т. Костюшко на чолі чотиритисячного регулярного війська і двох тисяч селян здобув перемогу над корпусом генерала Олександра Тормасова. Ця визначна для польського народу битва відбулася 4 квітня 1794 року. Рацлавицька перемога мала більше морально-психологічне значення, аніж воєнне, оскільки не відкрила Т. Костюшкови шлях до Варшави, проте сприяла поширенню повстання на інші воєводства. Незважаючи на подальшу поразку національно-визвольного повстання, Рацлавицька перемога назавжди залишилася у народній пам'яті, оскільки у битві особливо відзначилося народне ополчення, що складалося з двох тисяч селян, озброєних косами, за що отримали назву косинерів [1, с. 244–250].

Пам'ять про Рацлавицьку перемогу жила і в ХІХ ст. Це стало поштовхом для видатного польського художника Яна Стики ознаменувати сторіччя повстання під проводом Т. Костюшко, обравши цей епізод героїчного минулого польського народу для свого монументального полотна [8, с. 23].

Наприкінці 1892 року Яну Стика вдалось заручитись підтримкою впливових громадян Львова щодо реалізації своєї ідеї. Проведення Крайової Виставки, до якої приурочувалось створення картини, було заплановано на 1894 рік. Виставка була покликана підняти народний дух, продемонструвати економічні та культурні досягнення нації та єдність Польщі [8, с. 23; 9, с. 104].

Головою організаційного Комітету виставки став заступник мера міста д-р Здіслав Марчвікі, саме тому Ян Стика ознайомив його зі своєю ідеєю Рацлавицької панорами. Перша зустріч Комітету панорами відбулася у студії художника 6 січня 1893 року, на якій Я. Стика представив проект роботи та свого перспективного колегу, видатного художника–баталіста Войцеха Коссака. Як результат, був створений спеціальний громадський комітет під головуванням відомого львівського історика д-ра Людвіка Кубала [8, с. 23; 9, с. 104]. А з художниками Войцехом Коссаком та Яном Стикою було укладено спеціальний договір від 10 березня 1893 про написання полотна [3, арк. 1].

У цьому договорі з художниками були обумовлені умови роботи та сума оплати за їхню працю (стаття ІІІ). Комітет узяв на себе усі витрати на матеріали, що мали знадобитися для роботи (стаття ІV). Крім того, комітет зобов'язався здійснювати нагляд над будинком та полотном після завершення роботи (стаття VІ). Договір був підписаний Яном Стикою та Войцехом Коссаком з однієї сторони та Антоні Дзідзілевичем, Францішеком Комодовським, Альфредо Згорські – з другої [3, арк. 3–4].

Для майбутньої картини було заплановано спорудити у Стрийському парку ротонду, для якої на віденському заводі Грілд замовили спеціальну залізну конструкцію [8, с. 23]. Ротонда споруджувалася за проектом відомого львівського архітектора, військового та громадського діяча Людвіка Рамулта. Будівля діаметром 40 м і висотою 17 м була готова через 5 місяців [9, с. 104]. Крім того, на фабриці у Брюсселі було замовлене спеціально ткане полотно [8, с. 23].

Історичний план битви під Рацлавицями був знайдений і скопійований для художників у архіві воєнного міністерства у Відні. З цими документами на руках художники у квітні 1893 року – в той же день року, що відбулася битва, здійснили таємну подорож

¹ Костюшко Тадей (Андрій–Тадей–Бонавентура, Тадеуш; 1745 чи 1746 – 1817 рр.) – польський, білоруський, амери-канський військовий та політичний діяч, фортифікатор, воєначальник, революціонер, учасник Війни за незалежність США, генерал армії США; один з лідерів польських патріотичних сил, автор меморіалу про суспільне реформування Польщі на республікансько-демократично-антифеодальних засадах; організатор національно-визвольного повстання у Польщі 1794 року (Усенко П. Г. Костюшко Тадей // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2009. – Т.5: Кон–Кю. – С.231).

до Рацлавиць для вивчення території, оскільки на той час дана територія перебувала під владою Росії. З допомогою істориків Тадеуша Корзона та Константина Горського було реконструйовано хід битви. Вони також вивчили місцеве народне вбрання і відвідали музеї у Кракові, щоб забезпечити історичну точність деталей [8, s. 23; 9, s. 104].

Після повернення з експедиції в Рацлавіце – в середині квітня 1893 року – Стика і Коссак зробили скреч панорами у масштабі 1 : 10, який через багато років став відомий під назвою «Мала Рацлавицька Панорама» (протягом багатьох років картина перебувала в руках родини Сапіхів, а з 1981 року була передана до Національного музею в Кракові) [9, s. 105]. До кінця квітня художниками була підготована попередня концепція роботи та затверджена Художньою Комісією Панорамного Комітету [8, s. 23].

Комітет взяв на себе відповідальність за належне забезпечення технічних умов будівлі, щоб уберегти полотно від негативного атмосферного впливу чи впливу якогось іншого походження. Ротонда у Стрийському парку була закінчена у липні 1893 року, а вже у серпні художники розпочали свою роботу. Граничний термін завершення роботи був встановлений на 1 травня 1894 року [3, арк. 2].

Оскільки полотно мало бути досить великих розмірів (його площа 1800 м кв., висота 15 м, а довжина 120 м), Стика та Коссак заручилися допомогою інших художників, які їм асистували – деякі перебували на повній зайнятості (Людвіг Боллер, Зигмунд Розвадовський, Тадеуш Попейл), а інші працювали тимчасово (Володимир Тетмаер, Вінцентій Водзіновський, Теодор Акцентовіч, Міхал Созанкий) [8, s. 23; 9, s. 105].

Створення такого масштабного полотна не могло обійтись без суперечок між художниками. Через декілька тижнів після початку роботи розбрат виник між двома головними творцями панорами – Яном Стикою та Войцехом Коссаком. Навіть архівні документи засвідчують, що їх сварки були настільки гострими, що ставили під загрозу завершення цієї роботи. На щастя, завдяки посередництву архітектора Людвіка Рамулта до кінця жовтня художники примирилися і продовжили роботу над картиною протягом всієї зими 1893–1894 рр. [9, s. 105].

Робота над полотном такої величини вимагала від митців неабияких фізичних зусиль, енергії та ентузіазму для вчасного її завершення. Художники приходили до будівлі зранку і покидали її пізно ввечері. Протягом зими будівля опалювалася лише двома великими залізними печами. За висловлюваннями Яна Стика, на цю роботу було покладено велику частину життя та здоров'я [9, s. 105].

Ініціатор та менеджер проекту Стика намалював фрагмент, що простягався від озброєних косами селян біля російської частини війська, що мали на озброєнні рушницю, до палаючого села. Коссак, як професійний художник-баталіст, працював переважно над баталістичними сценами. Тетмаер займався створенням фігур селян і жанрових сцен, що розгорталися навколо села. Пейзаж здебільшого був виконаний Попелем, який також зобразив хату на передньому плані. А муніципальний художник Людвік Боллер працював над зображенням неба [8, s. 23].

Долаючи холод, втому, дискомфорт та сумніви художники все ж таки завершили картину до кінця травня 1894 року, що стало безсумнівною перемогою команди її творців, яка складалася з дев'яти талановитих митців [9, s. 105].

Після завершення роботи над картиною була влаштована штучна місцевість, що простягалася від її поверхні до оглядової платформи, яка знаходилася в центрі будівлі. Для цього використали землю з Рацлавиць та випадкові знімки, знайдені Стикою на полі бою, разом з гілками дерев та фрагментами дерев'яної огорожі, а також два зразки артилерійної зброї. Всі ці предмети були розміщені таким чином, що перехід від реальних об'єктів до намальованих був майже непомітним і створював враження у глядачів ніби вони знаходяться в центрі бурхливої битви [8, s. 23]. Ефект реальності ландшафту посилювався світловими ефектами: глядач перебував в тіні в той час як картина освітлювалася спеціальним світлом знизу [9, s. 104].

Варто відзначити, що художники вирішили відійти від історичної точності в декількох значущих деталях. Наприклад, вони зобразили Костюшко у селянській шинелі і чотириколірній шапці, що називалася конфедератка, як польський символ, замість генеральської уніформи, в яку він найімовірніше був вдягнений під час бою. Т. Костюшко взяв цей костюм лише після бою, і носив його лише зрідка. Тут він виступає як лідер мас, який проголосив визволення польських кріпаків. Ця значуща деталь допомогла митцям інтерпретувати за допомогою зображення цієї битви ті політичні ідеї, що були поширені в Галичині на той час [8, s. 23].

Час створення картини складав дев'ять місяців. За весь цей період відбулися деякі зміни оригінальної концепції, а також було перемальовано деякі фрагменти панорами. Картину завершили 28 травня 1894 року, а вже 5 червня вона була представлена оку глядачів разом з відкриттям Національної Виставки. Рацлавицька панорама одразу набула великого успіху. Значна кількість глядачів прибувала зі всієї Галичини для перегляду полотна з першого дня виставки (місцева преса описувала сотні історій відвідувачів панорами практично з усіх міст та округів). Протягом наступних десятиліть її оглядало понад 70 тис. відвідувачів кожного року, в тому числі і представники польського селянства, приклад патріотизму яких ліг в основу сюжету полотна, за висловлюванням самого Яна Стика ще до початку роботи над картиною. Для багатьох поколінь поляків вона стала важливою рисою їх історичної та мистецької освіти, а в більш загальному розумінні – їх національної свідомості [8, s. 23–24; 9, s. 106].

В додаток до неймовірного прийняття цього полотна публікою Рацлавицька панорама набула великої популярності та розголосу, оскільки у наступний тиждень після її відкриття, картина була переглянута багатьма саванниками та представниками преси. Зокрема через два дні після відкриття панораму переглянув ерцгерцог Карл Людвіг, який, як представник Франца Йосифа I, офіційно відкрив Крайову Виставку, а зокрема й високо відзначив панорамне полотно. Похвальними словами відзначив роботу і особисто імператор Франц Йосиф I, коли прибув з візитом до Львова у вересні 1894 р. А російський консул у Львові Пастушкін стверджував, що

це відмінна історична картина позбавлена будь-якого шовінізму [9, s. 105].

Рацлавицька панорама була названа «перлиною львівської виставки», іноземними письменниками та критиками. Олександр Ніарі, хранитель будапештського музею, та Едвард Єлінек, чеський письменник, писали про її найвищу оцінку. Робота була також з етнузіазмом прийнята польськими письменниками, що зібралися на другому З'їзді письменників та журналістів у Львові [9, s. 105].

Великий щорічний наплив туристів до Львова не в останню чергу був обумовлений їх бажанням побачити роботу Стика та Коссака. На початку 1896 року між панорамним Комітетом та владою Будапешту було досягнуто домовленість про виставляння картини у столиці Угорщини. До Львова панорама повернулася через півтори роки (1898 р.) [9, s. 107].

В 1912 році магістрат міста Львова викупив картину у 72-х акціонерів, що фінансували її створення та утримання. Ця справа дуже добре висвітлена в документальній базі. Попереднє повідомлення про згоду на купівлю-продаж Рацлавицької панорами було укладено 8 лютого 1912 року. Головною метою цього акту було збереження картини та для народної користі. Комітет готовий був продати полотно магістрату м. Львова за 75.000, розділивши цю суму на три рівні виплати у 1912, 1913 та 1914 роках [6, арк. 1]. Остаточний договір та контракт між магістратом м. Львова та Комітетом панорами був укладений 26 лютого 1912 р. [4, арк. 6]. А від 1 березня 1912 р., згідно протоколу про прийняття магістратом м. Львова будинку та картини, Рацлавицька панорама офіційно стала власністю гміни міста [5, арк. 1]. В окремому документі подається перелік інвентарного майна, що знаходилося в приміщенні, де експонувалось це монументальне полотно [7, арк. 3].

Рацлавицька панорама виставлялася у Львові до 1944 року. Полотно покидало межі міста Львова протягом цього періоду лише один раз, коли була здійснена поїздка до Будапешту в 1896 році. Також декілька раз панорама тимчасово закривалась для здійснення консерваційних та реставраційних робіт. Зокрема внаслідок подій Першої світової війни та українсько-польської війни, що спалахнула у Львові, картина зазнала деяких ушкоджень. Постає необхідність у реставрації картини, яку здійснила група художників-консерваторів під керівництвом Войцеха Коссака та Зигмунда Розвадовського. В 1922 році панорама була знову відкрита для огляду [9, s. 107]. Проте найбільш інтенсивна консерваційна програма була проведена в 1927 р. [8, s. 23–24].

Великою катастрофою для всього міста, так і для Рацлавицької панорами стали події Другої світової війни. Значна шкода картині була нанесена радянським повітряним бомбардуванням 19 квітня 1944 р. Бомба, що влучила у ротонду, зруйнувала конструкцію даху, розірвала полотно і завдала збитки багатьом фрагментам картини. Як результат, було прийняте рішення згорнути полотно, щоб зберегти його цілісність. Ця робота під керівництвом Фердинанда Скоморовського була завершена через два місяці: полотно згорнули у спеціальний циліндр, помістили у дерев'яний ящик, та передали монастирю Бернардинців у Львові 16 червня 1944 р. [8, s. 24].

Досить складною була історія Рацлавицької панорами у повоєнний період. Внаслідок війни та рішення, що було прийняте на Ялтинській конференції, Львів став частиною Радянського Союзу. Після такого розгортання подій польська сторона почала докладати значних зусиль для підтвердження своєї національно-культурної спадщини, що знаходилась у місті Львові. Вагому роль у цьому процесі відіграв візит до Москви представників Тимчасового уряду – Болеслава Берута та Едварда Осубки-Моравського. В результаті прямих переговорів зі Й. Сталіном та першим секретарем ЦК КПРС М. Хрущовим у травні 1946 р. було досягнута домовленість про повернення польській стороні її культурних цінностей, а зокрема колекції Національного закладу ім. Оссолінських, музеїв Львова та Рацлавицьку панораму [8, s. 24; 9, s. 108].

Комуністичний уряд Польщі вирішив перемістити повернені культурні цінності до Вроцлава – головне місто на так званих відновлених територіях, нещодавно повернутих до складу Польщі. Це рішення було політично мотивоване, так як місто, все ще перебуваючи в руїнах після його облоги в 1945 році, зазнало травматичної перерви свого культурного розвитку після вигнання його німецького населення, а тому потребувало вагомим зрушень у культурному житті [8, s. 24].

Рацлавицька панорама прибула у Вроцлав 22 липня 1946 р. і була передана на зберігання у армійське сховище у районі Брошов, де полотно перебувало протягом наступних двох років. Не раніше 1948 р. картина стала доступна Першому Громадському Комітету з питань Рацлавицької панорами, створеному 1947 р. Але, на жаль, його концепція цільової побудови ротонди у Шітніцькому парку не була реалізована. А посилення комуністичної влади мало не поставило під загрозу усі зусилля місцевої громади у заходах щодо збереження Рацлавицької панорами через її надто сильний антиросійський предмет. Однак невдовзі полотно було перевезено до спортивного залу школи на вулиці К्लешковській, де його перевірила команда консерваторів, яку очолював професор Вацлав Шимборський [8, s. 24].

Новий Другий Громадський Комітет, формування якого стало можливим у 1956 р. після смерті Сталіна (1953 р.), зробив значно більше для панорами, але, як і його попереднику, йому також не вдалося завершити проект через політичні причини.

У архітектурному конкурсі, що був спеціально організований для спорудження будівлі для панорами, виграла концепція Єви та Марека Дзіконських, проте знадобилося ще 9 років, щоб будівля була таки завершена. Це відбулося аж у 1967 році.

Відновлення самого полотна просувалося досить повільно і нерегулярно, поки це не було припинено в 1973 р. Панорама була знову скручене в циліндр та поміщено в Панорному залі у Вроцлаві. 1970-і рр. принесли серію суперечливих адміністративних рішень щодо майбутнього Рацлавицької панорами. Були також плани зробити її виставку в Кракові чи Рацлавицях, а у червні 1980 р. картину перевезли до Варшави. Проте у атмосфері, підігрій робітничими протестами та зародженням Солідарності в 1980 р., посилилися вимоги повернути полотно та зробити його доступним для перегляду громадськістю [8, s. 24].

З ініціативи вроцлавської секції Союзу польських художників та дизайнерів втретє поспіль у повоєнній

Польщі був організований панорамний Комітет, якому досить швидко вдалося повернути полотно до Вроцлава. Його повернення у листопаді 1980 р. було сприйнято громадськістю з великим ентузіазмом і розцінювалося як триумф патріотизму та демократії. Тимчасово полотно розміщувалося у Музеї Архитектури, оскільки знадобилося близько року інтенсивної роботи для адаптації ротонди до потреб комплексної консервації та реставраційної програми. Програма була проведена командою спеціалістів, яку очолив Станіслав Філіп'як. Монументальний розмір картини, специфічні технології, використані для її створення, і значний ступінь ушкодження, заподіяний протягом багатьох років створив серйозну проблему для команди, і її успіх став важливим внеском у практику реставрації таких унікальних та монументальних робіт. Майже через чотири роки консервації та роботи над закінченням та правильним обладнанням ротонди, робота Яна Стики та Войцеха Коссака була нарешті готова до представлення громадськості [8, с. 24–25].

Церемонія відкриття відбулася 14 червня 1985 року. З того дня і до сьогодні Рацлавська панорама є найважливішою історико-культурною пам'яткою у місті Вроцлав, викликаючи емоції захоплення та неймовірні враження глядачів, а також заманоючи тисячі відвідувачів кожного року, так як вона це робила у Львові у першій половині XX ст. [8, с. 25].

Отже, Рацлавська панорама відіграла важливу роль у культурному житті міста Львова, а зокрема для його польської громади. Проте її значення не можна обмежувати лише виключно сферою культури. Історичне тло монументального полотна, а також професійний підхід до його створення, що відзначався детальним вивченням як самої історичної події з використанням архівних джерел, так із практичним дослідженням місцевості та ознайомленням із побутом місцевого населення, вказує на вагомому наукове значення картини. А зважаючи на баталістичний сюжет панорами беззаперечним є й її військово-історичне значення. Крім того, Рацлавська панорама є унікальним явищем музейництва – музей однієї картини, що вперше зародився в рамках розвитку музейної справи Львова та набув подальшого розвитку у майбутньому.

Список використаних джерел

1. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с. + 8 кол. мал.
2. Крутоус А. До питання формування окремих музейних збірок України та Львова у XIX – першій половині XX ст. // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 1998. – Вип. 7. – С. 3–13.
3. Усенко П. Г. Косцюшко Тадей // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2009. – Т. 5: Кон–Кю. – С. 231.
4. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 75 Комітет побудови «Рацлавської панорами» у Львові, 1912 р. – Оп. 1. – Спр. 1. Копія умови, укладеної з художниками Коссаком і Стикою від 10 березня 1893 р. – 5 арк.
5. Там само. – Спр. 2. Контракт на купівлю Рацлавської панорами Магістратом м. Львова. – 6 арк.
6. Там само. – Спр. 3. Акт про прийняття Магістратом м. Львова будинку і картини Рацлавської панорами. – 1 арк.
7. Там само. – Спр. 4. Повідомлення про надання згоди на укладення умови на продаж Рацлавської панорами Магістрату м. Львова. – 2 арк.
8. Там само. – Спр. 5. Інвентарний опис майна, яке знаходилося в приміщенні Рацлавської панорами. – 3 арк.
9. Nowak Romuald. Panorama Racławicka = The Racławice Panorama = Das Panorama von Racławice. – Wrocław: Muzeum Narodowe, 2011. – 141 s.
10. Ziejka F. Panorama Racławicka. – Kraków: KAW, 1984. – 107 s.

References

1. Zashkil'nyak L. O., Krykun M. G. Istorija Pol'shhi: Vid naj-davnishyh chasiv do nashyh dnev. – L'viv: L'viv's'kyj nacional'nyj universytet imeni Ivana Franka, 2002. – 752 s. + 8 kol. map.
2. Krutous A. Do pytan'ja formuvannja okremyh muzejnyh zbirk Ukrainy ta L'vova u XIX – pershij polovyni XX st. // Naukovi zapysky L'viv's'kogo istorychnogo muzeju. – L'viv, 1998. – Vyp. 7. – S. 3–13.
3. Usenko P. G. Kosciushko Tadej // Encyklopedija istorii Ukrainy: u 10 t. / redkol.: V. A. Smolij (golova) ta in.; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. – K.: Nauk. dumka, 2009. – T. 5: Kon–Kju. – S. 231.
4. Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrainy u L'vovi. – F. 75 Komitet pobudovy «Raclavyc'koi panoramy» u L'vovi, 1912 r. – Op. 1. – Spr. 1. Kopija umovy, ukladenoj z hudozhnykamy Kossakom i Stykoju vid 10 bereznja 1893 r. – 5 ark.
5. Tam samo. – Spr. 2. Kontrakt na kupivlju Raclavyc'koi panoramy Magistratom m. L'vova. – 6 ark.
6. Tam samo. – Spr. 3. Akt pro pryjnjattja Magistratom m. L'vova budynku i kartyny Raclavyc'koi panoramy. – 1 ark.
7. Tam samo. – Spr. 4. Povidomlennja pro nadannja zgydy na ukladennja umovy na prodazh Raclavyc'koi panoramy Magistratu m. L'vova. – 2 ark.
8. Tam samo. – Spr. 5. Inventarnyj opys majna, jake znahodylos' v prymishhenni Raclavyc'koi panoramy. – 3 ark.
9. Nowak Romuald. Panorama Racławicka = The Racławice Panorama = Das Panorama von Racławice. – Wrocław: Muzeum Narodowe, 2011. – 141 s.
10. Ziejka F. Panorama Racławicka. – Kraków: KAW, 1984. – 107 s.

Petryk N. R., postgraduate student, National University «Lviv Polytechnic» (Ukraine, Lviv), petryknr@gmail.com

The museum of one painting – «Racławicz Panorama»: the history of creation, military–historical and cultural significance, the historical part of the canvas

The article presents the history of creation and the historical background of the monumental canvas – the Racławicz Panorama that was created in Lviv at the end of the XIX century, and has got the status of a museum of one painting. Particular attention is paid to the personalities that became the main initiators and creators of the painting, as well as all those who contributed to the implementation of this project. The article also focuses on the negotiation process that preceded the creation of the canvas. The creation of panorama was timed to the opening of the Regional Exhibition Lviv in 1894, and coincided with the centenary of the day of the victory of the Polish people in the battle near Racławice. It was this event that became a military–historical background of canvas.

In addition, the article provides information on the fate of the picture from the time of creation to the mid 80–ies of XX century, when after many historical pseudoscience it was opened in Wrocław.

The article emphasizes both the cultural and the military–historical significance of the painting. It was due to high professionalism of the artists that they showed during the preparation and directly in the process of creating panorama.

Keywords: Racławicz Panorama, Jan Stika, Wojciech Kossack, the museum of one painting, Regional Exhibition.

* * *

УДК 94:75(477)(430)«1945/...»

Подобед О. А.,

кандидат історичних наук, доцент, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), o.a.podobyed@npu.edu.ua

Українське образотворче мистецтво у повоєнній Західній Німеччині

Проаналізовано українське образотворче мистецтво у Західній Німеччині у другій половині 1940–х рр. Українські художники, перебуваючи за кордоном, продовжували кращі традиції українського національного мистецтва. Вони отримали змогу познайомитися з кращими зразками світового мистецтва,

відвідуючи німецькі музеї та галереї. Водночас роботи українських майстрів пензля також неодноразово експонувалися на мистецьких виставках не лише Західної Німеччини, а й Англії, Канади і Франції. Вони отримували схвальні відгуки і пересічних відвідувачів, і професійних критиків та мистецтвознавців. Важливу складову діяльності професійних художників становило мистецьке облаштування новостворених українських храмів, малювання ікон. Роботи українських митців епохи ДіПі збагатили скарбницю не лише національної культури, а й світової.

Ключові слова: українські переміщені особи, українські біженці, Західна Німеччина, художник, виставка.

Українські художники у повоєнній Західній Німеччині, незважаючи на усі труднощі, передусім матеріального характеру, не полишали творчої праці. Відсутність цензури з боку окупаційних влад, на противагу радянській Україні, позитивно впливала на їхні мистецькі пошуки. Німецький період творчості для одних художників став часом створення своїх найкращих робіт, для інших – своєрідним трампліном для наступного, американського, канадійського чи венесуельського, періоду творчості. Своїми роботами вони не лише виховували естетичні смаки переміщених осіб і біженців, а й німецького населення. Роботи талановитих українських майстрів пензля епохи ДіПі гідно репрезентували Україну та її культуру у повоєнному світі.

Окремі аспекти мистецької діяльності українських художників були представлені у розвідках Г. Горбунові, С. Гординського, І. Кейвана, О. Кучерука, В. Маруняка, О. Подобед, О. Федорука. Проте комплексне дослідження з проблеми відсутню, що актуалізує пропоновану розвідку. Автор ставить за мету проаналізувати розвиток українського образотворчого мистецтва у Західній Німеччині у другій половині 1940-х рр. Завданнями статті є визначити основні тенденції розвитку українського образотворчого мистецтва у повоєнній Західній Німеччині, проаналізувати виставкову діяльність художників. Джерельну основу дослідження становлять матеріали архівів і преси, спогади учасників подій, каталоги мистецьких виставок, репродукції картин художників.

Творча організація українських художників і скульпторів постала у Західній Німеччині серед інших мистецьких спілок найпізніше – у січні 1947 р. під назвою Українська спілка образотворчих митців (УСОМ). Власне це була не новостворена, а відновлена Спілка українських образотворчих митців, що діяла у Львові за часів нацистської окупації [30, с. 38, 40]. Очілюючим УСОМ обрали знаного художника і карикатуриста Едварда Козака, його заступником – Северина Бурачка. Через брак фінансування [11, арк. 1] Спілка видала лише два числа альманаху «Українське мистецтво» [33; 34] й репрезентативні видання «Українське малярство» та «Українська скульптура» [22, с. 196]. За допомогою ІМКА та ЮНРРА Спілка організовувала та проводила українські мистецькі виставки.

Репрезентативна виставка українського живопису і скульптури відбулася на початку 1947 р. у Мюнхені – одному з найбільших мистецьких осередків Європи. Виставка, за визначенням одного з її організаторів Михайла Дмитренка, давала можливість «ширше ознайомити чужинців з творчістю еміграційних українських митців», а останні «мали змогу відповідно оцінити себе і своє уміння в атмосфері виставкових традицій Європи» [7, с. 15]. На розгляд конкурсної

комісії надійшло 596 праць від 55 митців, з яких відібрано 359 творів (виставлено 290) 48 художників і скульпторів (Богдан Стебельський помилково вказав кількість митців 71 [30, с. 40]) [22, с. 195; 7, с. 15]. Усі вони гідно презентували українське мистецтво на міжнародній виставці, що експонувалася у приміщенні Німецького національного музею. Окрім того, у 1947–1948 рр. у Регенсбурзі відбулися дві великі мистецькі виставки українських художників і скульпторів [14; 52].

На мистецькій виставці під час Тижня відбудови Європи (Ашаффенбург, 1949 р.), що підсумовував перший рік виконання плану Маршалла поряд із творами трьох німецьких і польського художника експонувалися роботи Людмили Морозової [6, с. 203; 42, арк. 2], що засвідчує не лише високий професійний рівень української мисткині, а й визнання її таланту німецькими мистецтвознавцями.

Привертає увагу Мандрівна виставка українського мистецтва, організована 1947 р. Українським центральним допомогим бюро в Лондоні спільно з ЦПУЕ [22, с. 196]. У ній взяли участь художники лише з англійської зони Німеччини [44, арк. 13в], роботи яких спочатку виставляли у Ганновері, потім перевезли до Лондону, а далі – до Канади. Роком раніше ЮНРРА влаштувала мистецьку виставку у Парижі [10, арк. 4].

Для художників гостро стояла проблема засобів праці, до яких належали, передусім, фарби, пензлі, полотно. Матеріали придбати було практично не можливо, тож їх доводилося шукати, зокрема на вулицях, у підвалах і зруйнованих будинках [19, с. 104], вимінювати та діставати [23, с. 16], а також можна було отримати як плату за виконану роботу [3, с. 15; 19, с. 102]. Роздобувши у той чи інший спосіб матеріали художники мали вирішити наступну проблему – знайти місце для творчості [44, арк. 13в; 14, с. 5], а розпочавши творити, знайти в собі сили попри усі обставини і «нервові життя» завершити роботи [45, арк. 1]. Схожі проблеми мали і художники інших народів, що опинилися у Західній Німеччині. Латвійський художник Маріс Сістнієкс на початку 1946 р., приміром, писав: «Матеріалів не вистачає. Ця обставина стопорить яку б то не було можливість працювати. Ну, правда, є олівці, папір і акварельні фарбочки. Про олійні фарби можна тільки мріяти. Доброї туші теж немає. Та, що у нас є, сіра як вороняче перо. Немає пір'я для туші. Ти, може бути, запиташ, що у нас є? Тільки добра воля що-небудь робити!» [49, с. 249].

Облаштування скромного діпівського побуту, прагнення вижити за тих непростих умов, знайти хоч якусь оплачувану роботу за фахом спонукали українських художників значно розширити діапазон своєї професійної діяльності: вони розмальовували стіни сірих таборових приміщень (Василь Кричевський–молодший [19, с. 101]), малювали іконостаси та оформлювали щойно засновані українські церкви (Микола Битинський [36, арк. 63в], Леонід Денисенко, Василь Кричевський–молодший [19, с. 101], Микола Шрамченко [4, с. 192]), створювали обкладинки та ілюстрації до книг і часописів (Микола Битинський [36, арк. 14], Яків Гніздовський [5, с. 20], Михайло Дмитренко [15, с. 7], Вадим Доброліж [8, с. 11], Віра Дражевська [32], Едвард Козак [16], Василь Кричевський–молодший і Катерина Кричевська–Росандіч [19, с. 108], Галина

Мазепа [2, арк. 11]), малювали листівки (Едвард Козак [9]), створювали плакати (Михайло Дмитренко [15, с. 7], Василь Кричевський–молодший [19, с. 108]), працювали сценографами в українських театрах (Вадим Доброліж [8, с. 11], Владислав Клевх [43, арк. 2], Мирослав Радиш [24, арк. 3]), виготовляли ляльки (Олена Кричевська [19, с. 101]).

Окрім того, писали на замовлення картини, передусім портрети, замовники яких могли надати необхідні малярські матеріали, цигарки, продукти. Гроші на той час нічого не були варті. Так, Катерина Кричевська–Росандіч, донька Василя Кричевського–молодшого, згадує, що її батько на замовлення генерала американських окупаційних військ Бедел–Сміта намалював віллу, де генерал жив у Марокко. «По закінченню замовлення генерал через свого ад'ютанта написав дуже щирого листа, що йому дуже подобається картина і прислав не лише чудові фарби, пензлі, папір, полотно, а й цілу американську уніформу, сорочку, штани з легкої вовни, без відзнак, звичайно, чудові офіцерські черевики. Також велику пачку з консервами, какао, шоколад, цигарки, консерви з м'ясом і ще більше всього. Для нас це був справжній скарб. Генерал розплатився, як справжній князь!» [19, с. 102], – зазначає донька художника. Однак траплялися замовники зовсім іншого ґатунку. Так, замовниками художника Миколи Бутовича були, у тому числі австрійські селяни, які мали власну арифметику: за розмалювання придорожного хреста вони платили утричі більше, ніж за портрет, оскільки, виконуючи перший вид робіт митець мав користатися драбиною, а другий – виконував сидячи за столом [3, с. 15].

Створюючи у 1947 р. УСОМ, митці ставили перед собою два основні завдання: «зберегти і продовжувати ті форми українського національного мистецтва, що не можуть вільно розвиватися на українських землях в умовах ворожої окупації та вивчати досягнення європейського мистецтва і вносити в нього власні оригінальні надбання, зберігаючи національну суть українського мистецтва» [22, с. 195]. У цьому ключі міркував і художник епохи ДіПі Михайло Дмитренко, який в одному з інтерв'ю дуже влучно підмітив, що незважаючи на усі заборони радянської влади у галузі образотворчого мистецтва щодо творчого самовираження, запровадження художнього методу соціалістичного реалізму, їй «не вдалося знищити ідеї, яку так глибоко засіяли в душах митців наші вчителі Нарбут, Бойчук, Кричевські: ідею національного мистецтва» [13, с. 50]. Тому, опинившись поза межами Радянського Союзу, у серцях митців воскресло те, що переховувалося довгі роки й вони продовжили створювати уже на німецькій землі твори, що збагачили скарбницю національної культури.

У Західній Німеччині опинилася частина представників славетної мистецької династії Кричевських – Василь Кричевський–молодший разом із дружиною Оленою та донькою Катериною. Василь Васильович малював невеликі етюди українських краєвидів, які намагався продати, проте зазвичай безуспішно через безгрошів'я потенційних покупців [19, с. 108]. Окрім того, створив низку німецьких краєвидів («Гейдельберг» (олія, 1947), «Берхтесгаден, Баварія» (олія, 1947–1948 рр.) [19, с. 197] та ін.), а також портрет доньки («Катруся в маскарадному костюмі» (олія, 1946 р.) [19,

с. 198]. Щоб заробити копійку доводилося братися до мистецького оформлення книг та церковних календарів. Його дружина мсткня Олена Кричевська організувала школу з виготовлення ляльок із пап'є–маше. Учениці під керівництвом художниці виготовляли тематичні ляльки, наприклад, «Українська пара», «Рококо», «Ампір», «Синя борода і його молода дружина». Костюми шили із підручних матеріалів, знайдених, у тому числі у підвалах будинків. Так, О. Кричевська знімала зі старих матраців матерію, фарбувала її акварельними фарбами, цибулею чи буряком і з того шили костюми [19, с. 101]. У свою чергу Катерина Кричевська у 1945 р. у Мангаймі одержала другу нагороду на Міжнародній виставці мистецтв.

Учень Василя Кричевського–старшого Вадим Доброліж за три роки перебування у Західній Німеччині (1945–1948 рр.) написав переважно олією понад 20 портретів («Портрет капітана югославської армії» (олія, незавершений, 1945 р.), «Портрет Дометія Березенця» (олія, 1946 р.), «Автопортрет» (олівець, 1947 р.) та ін. [8, с. 30, 31]), три ікони для церкви табору у Гайденау, а також низку пейзажів («Зелене озеро в Ганновері, Німеччина», «Ставок, Ганновер, Німеччина» (обидві – олія, б/р), «Місток у Ваймарі, Німеччина» (олія, 1945 р.) та ін. [8, с. 28, 29, 38]), натюрмортів і квітів («Городина», «Глечик із яблуками», «Натюрморт із виноградом», «Осінні квіти», «Нагідки» (усі – олія, 1947 р.) та ін. [8, с. 32 – 36]). Осібно стоїть картина «Козацька доля. Кодня» (олія, 1947 р.) [8, с. 39], що змальовує трагічну долю учасників Коліївщини, а також автобіографічна картина «Втікачі» (олія, б/р) [8, с. 27], яка передає страждання українських переміщених осіб і біженців, які змушені були залишити Батьківщину. Окрім того, як сценограф оформив абсолютну більшість вистав таборового українського театру, виконав низку графічних праць та оформив кілька книжок для видавництва «Заграва» [8, с. 11], у створенні якого брав участь.

Доцент Київського художнього інституту (нині Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури) Михайло Дмитренко у Західній Німеччині створив понад два десятки, переважно олійних, робіт. Серед них пейзажі та портрети, зокрема і у національних строях («В заліщицькому строї», (акварель, 1945 р.), «Дівчина в полтавському строї», (олія, 1947 р.) [31, с. 51]. «Степова мадонна» [41, арк. 5] Людмила Морозова, на формування стилю і творчої особистості якої мав вплив Федір Кричевський [38, арк. 1], у німецький період творчості малювала переважно пейзажі, на яких закарбувалися міста Німеччини перших повоєнних років, а також натюрморти [23, с. 19, 23–47, 148–149]. Окрім того, на замовлення писала портрети американських військових та ін. [23, с. 127–129] Сучасний мистецтвознавець Олександр Федорук, характеризуючи манеру письма мсткні, відзначав: «Палітра вивітрена, із дзвінками кольорами, широким активним письмом, грою плям, із повітряним лесируванням малярства, окресленням не локального кольору, а малюнку кольором, що створює вишуканий живопис, живий і експресивний» [23, с. 19]. Краєвиди, на яких художниця відобразила будівлі, містки та природні об'єкти, можна назвати «біографічним архітектурним ландшафтом» [23, с. 20].

Плідним видався німецький період творчості для Мирослава Радиша, про що детальніше йдеться у нашій публікації [29].

Микола Битинський, геральдист, фалерист, сфрагіст, художник, член Німецького товариства художників у Байройті (нім. Berufsverband Bildender Künstler Bayreuth) [36, арк. 6], створив низку олійних сакральних творів для українських православних і греко-католицьких церков у таборах в Ашаффенбурзі, Бад-Кесінгені й Еттлінгені (святі плащаниці, образи св. Покрови, образи на дияконських і царських вратах та ін.) [36, арк. 63в, 37], намалював олійну роботу «Поклін минулому» (1949 р.) [36, арк. 23], виконав проект надгробка з геральдичною композицією, в основі якої державний герб (тризуб), на могилі українських остарбайтерів в Ашаффенбурзі [20, с. 409].

Яків Гніздовський, художник, графік і кераміст, у німецький період творчості більше часу присвячував графіці, створюючи обкладинки до українських книг. Митець критично оцінював свої роботи, яких зробив чимало, «надто багато, щоб вони всі мали відповідний рівень, хоч я намагався його втримувати» [5, с. 20]. Серед олійних полотен, що постали з-під пензля майстра, привертають увагу «Скитальці» (1946 р.) [5, с. 111]. На картині зображена типова кімната табору переміщених осіб, а у ній – два триповерхові ліжка, на яких розташувалися втікачі разом зі своїми скромними пожитками – молода жінка розглядає своє обличчя у люстерку, очевидно, готуючись до побачення; задумливо лежить молодий чоловік; чоловік старшого віку миє у тазу ноги; професор читає книгу, а ще стосик книг чекає під подушкою; подружжя бавиться з немовлям, а старша донька сидить у ногах матері, під ліжком – невибагливі дитячі іграшки та взуття. Репродукція картини митця, що увіковічила невибагливий побут таборової кімнати, неодноразово використовувалася як візуальне джерело під час оформлення книг, присвячених епосі ДіПі [51; 50, р. 194; 26, с. 98].

Художниця Галина Мазепа, донька очільника уряду державного центру УНР в екзилі Ісаака Мазепи, за два роки перебування у Регенсбурзі створила чимало робіт, переважно гуашшю – «Ворожіння» («Три дівчини», олія, 1946 р.), «Ходить сон коло вікон», «Дівчина з проліском» (обидві – 1947 р.) [21, с. 57, 63, 65] та ін. Вийшли друком її кольорові різдвяні листівки [2, арк. 11]. Окрім того, у німецький період долучилася до оформлення книг, зокрема казки «Івасик Телесик» (1947 р.) [21, с. 66–73]. Щоправда, від часу виходу на кіноекрани першого повнометражного мультфільму компанії Волта Діснея «Білосніжка і семеро гномів» (1937 р.) Галина Мазепа мріяла відкрити для світу багатющий світ української казки саме засобами мультиплікації. У 1939 р. на Закарпатті український фільмовий ентузіаст Роман Мішкевич і український підприємець із США Каленік-Григорій Лисюк (справжнє ім'я та прізвище Григорій Лепікаш) та Галина Мазепа почали реалізовувати створення мультфільму «Івасик Телесик» (було відзнято кілька метрів чорно-білої стрічки, однак довести справу до кінця не вдалося через війну) [2, арк. 81]. Тож виїхавши до Венесуели мсткня пов'язала своє життя зі створенням мультиплікаційних фільмів, влаштувавшись художником-мультиплікатором у «Болівар фільмс» (англ. «Bolivar Films») [2, арк. 12].

Багатим на мистецькі здобутки виявився німецький період творчості для киянина Владислава Клеха (справжнє прізвище Клехновський), молодого художника і сценографа. Сучасники згадували, що його сіра таборова кімнатка була «засіяна етюдами й полотнами з ульмівських краєвидів» [43, арк. 2], виконаних в імпресіоністичній манері, чільне місце серед яких посідав «Ульм восени» (1945 р.). Проте більшість своїх творчих сил В. Клех докладав до мистецького оформлення вистав, передусім театру «Розвага», співзасновником якого був, також співпрацював із Ансамблем українських акторів під мистецьким керівництвом Володимира Блавацького.

Юний художник і графік Леонід Денисенко, перебуваючи у Західній Німеччині створив кілька іконостасів для українських церков і малюнки, на яких зобразив повосенню Західну Німеччину («Неділя ранком у Німеччині» (папір, акварель, туш, 1947 р.) та ін.), а також рідну Україну («Коло млина» (папір, перо, туш, 1948 р.) та ін. [25]). Найбільша слава до митця прийшла вже в Австралії, куди Л. Денисенко емігрував у 1949 р. Саме на австралійській землі український графік винайшов графічну техніку під назвою літерографія [47, р. 18–24].

Харків'янка Віра Дражевська, художниця і графік, у Західній Німеччині також не полишала мистецької діяльності, створила чимало робіт, переважно олією, а також виконала низку ілюстрацій до книг. Роботи художниці були гідно поціновані, що засвідчує прийняття її до Німецької професійної асоціації художників у Мюнхені [32].

Художник і карикатурист від Бога Едвард Козак, який працював під творчим псевдонімом ЕКО (Еко) у німецький період своєї творчості зосередився саме на карикатурі як жанрові образотворчого мистецтва. Діпівські будні давали безліч тем та ідей для творчості, тож з-під його пера виходили актуальні карикатури та шаржі, що друкувалися на сторінках української періодики. Окрім того, Е. Козак видавав журнал сатири і гумору «Лис Микита» [17, с. 15, 26].

У Західній Німеччині опинився і випускник Варшавської академії мистецтв Петро Андрусів [1, с. 9]. Емігрувавши у 1947 р. до США митець саме на американській землі створив найкращі свої роботи на історичну тематику, у центрі яких давньоруська та козацька доба. Поки не вдалося віднайти відомості про мистецьку діяльність у Західній Німеччині іконописця Михайла Осінчука. Однак відомо, що у попередній український та наступний американський періоди митець розписував українські церкви та створював для них іконостаси [28, с. 33]. У Західній Німеччині також опинилися художник і графік Богдан Доманик [12, арк. 23в], головний художник Київського театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка (нині – Національна опера України) Іван Курочка-Армашевський (справжнє прізвище Курочкін) [46, арк. 1], випускник Варшавської академії мистецтв, учень Вільгельма Котарбінського Іван Кейван.

Працювали українські митці і над розробкою поштових марок. Так, Анатоль Яблонський, художник, графік й іконописець, розробив серію марок пластової пошти, виданої у 1948 р. у Ганновері з нагоди 40-річчя скаутського руху. На одній із мистецьких виставок у Регенсбурзі були представлені проекти поштових марок

художників Мирона Білінського та Антіна Малюци [14, с. 21, 22].

Цілковито недослідженою є тема малювання ікон непрофесійними художниками для щойно створених українських храмів. Джерела з цього приводу небагатослівні. Так, відомо, що у місті Ганау в англійській зоні окупації мешкала художниця-самородок пані Люшненко. Вона написала ікони «Образ Христа», «Христос в терновому вінці», «Богоматір», «Іоанн Хреститель». Священик Іван Гарашенко високо оцінив її роботи, однак їхня авторка себе художницею не вважала [37, арк. 80].

Українські художники не цуралися педагогічної праці, створювали образотворчі школи та студії, де навчали переміщених осіб і біженців з України малюванню. У таборі Гайденау, біля Гамбургу, діяла образотворча студія, в якій згуртувалися під керівництвом Вадима Доброліжа художники росіянин Микола Гавриків, Михайло Польовий, художник-візантист й іконописець Анатоль Яблонський і скульптор Іван Березовський [8, с. 11]. У свою чергу геральдист і художник Микола Битинський, перебуваючи в Ашаффенбурзі в українській реальній гімназії, сільськогосподарській, торгівельній та технічній школах, школі образотворчого мистецтва навчав малюванню [35, арк. 3зв, 34–36]. В одній з таборових художніх шкіл викладала малювання і художниця Людмила Морозова [6, с. 203].

Талановиті естонські, литовські, латвійські, єврейські, польські і російські художники, вимушено залишивши батьківщину у роки війни, на певний час оселилися у таборах Західної Німеччини, де продовжували творити і представляли свої роботи на виставках [7, с. 16, 55; 40, арк. 15; 42, арк. 2–7]. Так, на німецькій землі працювали єврейський художник Фюерінг [7, с. 16], естонські митці С. Булгаріна, Л. Халлікас [40, арк. 12зв], латвійські художники Аугуст Аннус, Нора Драпче [48, р. 2], Карліс Берзіньш, Гаріус Гриввічс, Альфред Крюкліс, Едмундс Лієпіне, Р. Мазжаніс, Освальд Розкалнс, Юріс Сойканс, Отто Стендерс, Маргарета Стіпнієкс [40, арк. 11–12; 49, с. 245], литовські майстри пензля Йонас Андранатас, Юозас Камінскас, Ігнас Слупеліс, Януш Чешлава [40, арк. 11–12], польські живописці Віктор Подоскі, Шляйх [42, арк. 3–4], російські митці Віктор Остроумов і Михайло Черкашенінов [18, с. 24] та ін. Приміром, латвійський художник Юріс Сойканс працював у різних напрямках: виконував обкладинки та ілюстрації до книг, малював олією, виготовляв ліногравюри, займався різьбою по дереву [49, с. 245]. В Австрії певний час мешкали талановитий білоруський художник, який працював в анімалістичному жанрі, Костянтин Гедда [27, с. 197], а також естонська художниця Агата Вебер [40, арк. 11].

Таким чином, українські художники, перебуваючи на еміграції, продовжували кращі традиції українського національного мистецтва, яке не могло вільно розвиватися на Батьківщині за часів тоталітаризму, що охопив усі ланки життя радянського суспільства. Вони отримали змогу познайомитися з кращими зразками світового мистецтва, відвідуючи німецькі музеї та галереї. Водночас роботи українських майстрів пензля також неодноразово експонувалися на мистецьких виставках не лише Західної Німеччини, а й Англії, Канади і Франції. Вони отримували схвальні відгуки

і пересічних відвідувачів, і професійних критиків та мистецтвознавців. Важливу складову діяльності професійних художників становило мистецьке облаштування новостворених українських храмів, малювання ікон. Роботи українських митців епохи ДіПі збагатили скарбницю не лише національної культури, а й світової. У перспективі варто дослідити публікаторську діяльність українських художників.

Список використаних джерел

1. Андрусів Петро. Маляр і графік / [За ред. Святослава Гординського]. – Нью-Йорк: Esse-Gi-Esse, 1980. – 127 с.
2. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. – Ф.14–2. Наукові роботи. – Од.зб.436.
3. Бутович М. Монографія. Автобіографія М. Бутовича і стаття В. Січинського / Микола Бутович. – Нью-Йорк: Слово, 1956. – 64 с.
4. Воропай О. В дорозі на Захід Щоденник утікача / Олекса Воропай. – Лондон: Українська видавнича спілка, 1970. – 281 с.
5. Гніздовський Я. Малюнки. Графіка. Кераміка. Статті / Яків Гніздовський. – Нью-Йорк: Пролог, 1967. – 180 с.
6. Горбунова Г. А. Людмила Морозова: життя і творчість / Г. А. Горбунова // Праці Центру пам'яткознавства: Збірник наукових праць. – 2010. – Вип.18. – С.197–210.
7. Дмитренко М. На новому ґрунті. Як організовано виставку в Мюнхені? / Михайло Дмитренко // Українське мистецтво. – Мюнхен. – 1947. – Ч.2. – С.15–16.
8. Доброліж Вадим. Альбом / [Вступна стаття Івана Кейвана]. – Б.м.: Славута, 1985. – 96 с.
9. Еко [Комплект листівок, 1949] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uartlib.org/allbooks/listivki-edvarda-kozaka/> (Дата 04 лютого 2018 р.)
10. ІЛ. – Ф.216. – Од.зб.156. – 10 арк. + 1 арк.
11. Там само. – Од.зб.212. – 1 арк.
12. Там само. – Од.зб.331. – 2 арк.
13. Інтерв'ю [з Михайлом Дмитренком] // Терем. – Дітройт. – 1968. – Ч.3. – С.47–50.
14. Каталог мистецької виставки українських митців м. Регенсбургу та Регенсбурської округи 1947 р. – Мюнхен, 1947. – 51 с.
15. Кейван І. Михайло Дмитренко / Іван Кейван // Терем. – Дітройт. – 1968. – Ч.3. – С.5–20.
16. Козак Е., Підгірянка М. Бриско, гуска і лисичка / Е. Козак, М. Підгірянка. – Нюрнберг; Мюнхен: Нашим дітям, 1949. – 10 с.
17. Козак Едвард. Каталог / Едвард Козак. – Львів: Редакційно-видавничий відділ облполіграфу, 1990. – 28 с.
18. Корнилов А. А. Российская интеллигенция и мир перемещенных лиц стран Европы / А. А. Корнилов // Интеллигенция и мир. – Иваново. – 2011. – №1. – С.19–36.
19. Кричевська-Росандіч К. Мої спогади / Катерина Кричевська-Росандіч. – К.: Родовід, 2006. – 208 с.
20. Кучерук О. Микола Битинський – геральдист, історик, митець / Олександр Кучерук // Український археографічний щорічник. – К., 2006. – Вип.10/11. – С.398–419.
21. Мазепа Галина [Передмова Святослава Гординського]. – Мюнхен: Український вільний університет, 1982. – 192 с.
22. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні у 2–х т. / В. Маруняк. – Мюнхен: Академічне видавництво д-ра Петра Белея, 1985. – Т.1: Роки 1945–1951. – 1985. – 432 с.
23. Морозова Л. Альбом / [автор-упорядник Олександр Федорук] / Людмила Морозова. – К.; Львів: Видавництво М. П. Коць, 2003. – 186 с.
24. Музей театрального, музичного та кіномистецтва України. – Фонд рукописів. – Архів ОМУС. – н/доп. 10313.
25. Музей української діаспори (м. Київ). – Виставковий проект «Художники Амбасадори. Українська Австраліана» (м. Київ 21 червня – 02 листопада 2017 р.).
26. На громадській ниві (До 25-ліття Центрального Представництва Української Еміграції в Німеччині) / Під. ред. О. Зеленецького. – Мюнхен: Накладом ЦПУЕН, 1972. – 116 с.
27. Нечаев С. Ю. Русские в Латинской Америке / С. Ю. Нечаев. – М.: Вече, 2010. – 320 с.
28. Осінчук Михайло. Мистець. Маляр. – Нью-Йорк: [Б.в.], 1967. – 94 с.

29. Подобед О. Мирослав Радиш: Німецький період творчості // Art museum: минуле і сьогодення. Збірник наукових статей. – Чернівці, 2017. – С.144–149.
30. Стебельський Б. Цемент творчої будови / Богдан Стебельський // Терем. – Дітройт. – 1968. – Ч.3. – С.35–46.
31. Терем. – Дітройт. – 1968. – Ч.3.
32. Титаренко Н. В. Дражевська Віра Артемівна [Електронний ресурс] / Н. В. Титаренко // Енциклопедія сучасної України. – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=21211 (Дата звернення: 30 січня 2018 р.)
33. Українське мистецтво. – Мюнхен. – 1947. – Ч.1.
34. Українське мистецтво. – Мюнхен. – 1947. – Ч.2.
35. ЦДАВО України. – Ф.5235. – Оп.1. – Спр.2111. – 57 арк.
36. Там само. – Спр.2113. – 48 арк.
37. ЦДАЗУ. – Ф.23. – Оп.3. – Спр.182. – 84 арк.
38. ЦДАМЛМ України. – Ф.1306. – Оп.1. – Спр.13. – 23 арк.
39. Там само. – Ф.1306. – Оп.1. – Спр.2. – 111 арк.
40. Там само. – Ф.1306. – Оп.1. – Спр.6. – 15 арк.
41. Там само. – Ф.1306. – Оп.1. – Спр.80. – 33 арк.
42. Там само. – Ф.1306. – Оп.1. – Спр.81. – 19 арк.
43. Там само. – Ф.1352. – Оп.1. – Спр.35. – 2 арк.
44. Там само. – Ф.1366. – Оп.1. – Спр.37. – 7 арк.
45. Там само. – Ф.1366. – Оп.1. – Спр.38. – 4 арк.
46. Там само. – Ф.345. – Оп.1. – Спр.28. – 3 арк.
47. Babie P. «God is Love»: The Literography of Leonid Denysenko / Paul Babie // Australasian Catholic Record. – 2009. – Vol.86, No.1. – P.18–24.
48. Drapce Nora. Recent paintings. The catalog of an exhibition presented at the Art Center: Kalamazoo Institute of Arts. – Kalamazoo: Art center press, 1965. – 8 p. Виктор Остроумов «Живописные полотна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://gallerix.ru/pr/viktor-ostroumov-zhivopisnye-polotna/> (Дата звернення: 04 лютого 2018 р.)
49. Jaunmuktane G. Рукописи из немецких лагерей для беженцев (1945–1950) в Латвийской академической библиотеке / Gunta Jaunmuktane // Knygotyra. – 2008. – №50. – С.244–252.
50. Subtelny O. Ukrainians in North America. An illustrated history / Orest Subtelny. – Toronto; Buffalo; London, 1991. – 284 p.
51. The refugee experience: Ukrainian displaced persons after World War II / W. W. Isajiw a.o. (ed.). – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian studies press, University of Alberta, 1992. – XXIV, 517 p.
52. Ukrainische kulturwoche. Ukrainische bildende kunst in der kunsthalle Regensburg. Marz 1948 = Ukrainian cultural week. Ukrainian formative art in the exhibition-hall Regensburg. Marz 1948. – Regensburg: GG. Aumuller and Sohn, 1948. – 32 p.
1. Andrusiv Petro. Maljar i grafik / [Za red. Svjatoslava Gordyn's'kyj]. – N'ju-Jork: Esse-Gi-Esse, 1980. – 127 s.
2. Arhivni naukovy fondy rukopysiv ta fonozapysiv Instytutu mystectvoznastva, fol'klorstyky ta etnologii' im. M. T Ryl's'kogo NAN Ukrai'ny. – F.14–2. Naukovy roboty. – Od.zb.436.
3. Butovych M. Monografija. Avtobiografija M. Butovycha i statija V. Sichyn's'kogo / Mykola Butovych. – N'ju-Jork: Slovo, 1956. – 64 s.
4. Voropaj O. V dorozh na Zahid Shhodennyk utikacha / Oleksa Voropaj. – London: Ukrai'ns'ka vydavnycha spilka, 1970. – 281 s.
5. Gnizdov's'kyj Ja. Maljunky. Grafika. Keramika. Statti / Jakiv Gnizdov's'kyj. – N'ju-Jork: Prolog, 1967. – 180 s.
6. Gorbunova G. A. Ljudmyla Morozova: zhyttja i tvorchist' / G. A. Gorbunova // Praci Centru pam'jatkoznastva: Zbirnyk naukovyh prac'. – 2010. – Vyp.18. – S.197–210.
7. Dmytrenko M. Na novomu g'runti. Jak organizovano vystavku v Mjunheni? / Myhajlo Dmytrenko // Ukrai'ns'ke mystectvo. – Mjunhen. – 1947. – Ch.2. – S.15–16.
8. Dobrolizh Vadym. Al'bom / [Vstupna statija Ivana Kejvana]. – B.m.: Slavuta, 1985. – 96 s.
9. Eko [Komplekt lystivok, 1949] [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://uartlib.org/allbooks/listivki-edvarda-kozaka/> (Data 04 ljutogo 2018 r.)
10. IL. – F.216. – Od.zb.156. – 10 ark. + 1 ark.
11. Tam samo. – Od.zb.212. – 1 ark.
12. Tam samo. – Od.zb.331. – 2 ark.
13. Interv'ju [z Myhajlom Dmytrenkom] // Terem. – Distrojt. – 1968. – Ch.3. – S.47–50.
14. Katalog mystec'koi' vystavky ukrai'ns'kyh mystciv m. Reg'ensburgu ta Reg'ensburs'koi' okrugy 1947 r. – Mjunhen, 1947. – 51 s.
15. Kejvan I. Myhajlo Dmytrenko / Ivan Kejvan // Terem. – Distrojt. – 1968. – Ch.3. – S.5–20.
16. Kozak E., Pidgirjanka M. Brys'ko, guska i lysychka / E. Kozak, M. Pidgirjanka. – Njurnberg; Mjunhen: Nashym ditjam, 1949. – 10 s.
17. Kozak Edvard. Katalog / Edvard Kozak. – L'viv: Redakcijnno-vydavnychij viddil oblpoligrafi, 1990. – 28 s.
18. Kornilov A. A. Rossijskaja intelligencija i mir peremeshhennyh lic stran Evropy / A. A. Kornilov // Intelligencija i mir. – Ivanovo. – 2011. – №1. – S.19–36.
19. Krychev's'ka-Rosandich K. Moi' spogady / Kateryna Krychev's'ka-Rosandich. – K.: Rodovid, 2006. – 208 s.
20. Kucheruk O. Mykola Bytyn's'kyj – geral'dyst, istoryk, mytec' / Oleksandr Kucheruk // Ukrai'ns'kyj arheografichnyj shhorichnyk. – K., 2006. – Vyp.10/11. – S.398–419.
21. Mazepa Galyna [Peredmovna Svjatoslava Gordyn's'kogo]. – Mjunhen: Ukrai'ns'kyj vil'nyj universytet, 1982. – 192 s.
22. Marunjak V. Ukrai'ns'ka emig'racija v Nimechchyni i Avstrii' po drugij svitovij vijni u 2–h t. / V. Marunjak. – Mjunhen: Akademichne vydavnytvo d-ra Petra Beleja, 1985. – T.1: Roky 1945–1951. – 1985. – 432 s.
23. Morozova L. Al'bom / [avtor-uporjadnyk Oleksandr Fedoruk] / Ljudmyla Morozova. – K.; L'viv: Vydavnytvo M. P. Koc', 2003. – 186 s.
24. Muzej teatral'nogo, muzynchnogo ta kinomystectva Ukrai'ny. – Fond rukopysiv. – Arhiv OMUS. – n/dop. 10313.
25. Muzej ukrai'ns'koi' diaspori (m. Kyi'v). – Vystavkovyj proekt «Hudozhnyky Ambasatory. Ukrai'ns'ka Avstraliana» (m. Kyi'v 21 chervnja – 02 lystopada 2017 r.).
26. Na gromads'kij nyvi (Do 25–litja Central'nogo Predstavnytstva Ukrai'ns'koi' Emig'racii' v Nimechchyni / Pid. red. O. Zelenec'kogo. – Mjunhen: Nakladom CPUEN, 1972. – 116 s.
27. Nechaev S. Ju. Russkie v Latinskoj Amerike / S. Ju. Nechaev. – M.: Veche, 2010. – 320 s.
28. Osinchuk Myhajlo. Mystec'. Maljar. – N'ju-Jork: [B.v.], 1967. – 94 s.
29. Podobed O. Myroslav Radysh: Nimec'kyj period tvorchosti // Art museum: mynule i s'ogodennja. Zbirnyk naukovyh statej. – Chernigiv, 2017. – S.144–149.
30. Stebel's'kyj B. Cement tvorchoi' budovy / Bogdan Stebel's'kyj // Terem. – Distrojt. – 1968. – Ch.3. – S.35–46.
31. Terem. – Distrojt. – 1968. – Ch.3.
32. Tytarenko N. V. Drazhevs'ka Vira Artemivna [Elektronnyj resurs] / N. V. Tytarenko // Encyklopedija suchasnoi' Ukrai'ny. – Rezhym dostupu: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=21211 (Data zvernennja: 30 sichnja 2018 r.)
33. Ukrai'ns'ke mystectvo. – Mjunhen. – 1947. – Ch.1.
34. Ukrai'ns'ke mystectvo. – Mjunhen. – 1947. – Ch.2.
35. CDAVO Ukrai'ny. – F.5235. – Op.1. – Spr.2111. – 57 ark.
36. Tam samo. – Spr.2113. – 48 ark.
37. CDAZU. – F.23. – Op.3. – Spr.182. – 84 ark.
38. CDAML M Ukrai'ny. – F.1306. – Op.1. – Spr.13. – 23 ark.
39. Tam samo. – F.1306. – Op.1. – Spr.2. – 111 ark.
40. Tam samo. – F.1306. – Op.1. – Spr.6. – 15 ark.
41. Tam samo. – F.1306. – Op.1. – Spr.80. – 33 ark.
42. Tam samo. – F.1306. – Op.1. – Spr.81. – 19 ark.
43. Tam samo. – F.1352. – Op.1. – Spr.35. – 2 ark.
44. Tam samo. – F.1366. – Op.1. – Spr.37. – 7 ark.
45. Tam samo. – F.1366. – Op.1. – Spr.38. – 4 ark.
46. Tam samo. – F.345. – Op.1. – Spr.28. – 3 ark.
47. Babie P. «God is Love»: The Literography of Leonid Denysenko / Paul Babie // Australasian Catholic Record. – 2009. – Vol.86, No.1. – P.18–24.
48. Drapce Nora. Recent paintings. The catalog of an exhibition presented at the Art Center: Kalamazoo Institute of Arts. – Kalamazoo: Art center press, 1965. – 8 p. Viktor Ostromov «Zhivopisnye polotna» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://gallerix.ru/pr/viktor-ostroumov-zhivopisnye-polotna/> (Data zvernennja: 04 ljutogo 2018 r.)
49. Jaunmuktane G. Rukopisi iz nemeckih lagerej dlja bezhencev (1945–1950) v Latvijskoj akademicheskoj biblioteke / Gunta Jaunmuktane // Knygotyra. – 2008. – №50. – S.244–252.
50. Subtelny O. Ukrainians in North America. An illustrated history / Orest Subtelny. – Toronto; Buffalo; London, 1991. – 284 p.

References

51. The refugee experience: Ukrainian displaced persons after World War II / W. W. Isajiw a.o. (ed.). – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian studies press, University of Alberta, 1992. – XXIV, 517 p.

52. Ukrainische kulturwoche. Ukrainische bildende kunst in der kunsthalle Regensburg. Marz 1948 = Ukrainian cultural week. Ukrainian formative art in the exhibition-hall Regensburg. Marz 1948. – Regensburg: GG. Aumuller and Sohn, 1948. – 32 p.

Podobied O. A., candidate of historical sciences, docent, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), o.a.podobyed@npu.edu.ua

Ukrainian Fine Arts in the Postwar West Germany

The Ukrainian fine art in West Germany in the second half of the 1940's are analyzed. Ukrainian artists, while abroad, continued the best traditions of Ukrainian national art. They got acquainted with the best examples of world art visiting German museums and galleries. At the same time, the work of Ukrainian masters of the brush has also been exhibited at exhibitions not only in West Germany but also in England, Canada and France. They received encouraging feedback from both ordinary visitors and professional critics and art critics. An important component of the activities of professional artists was the artistic arrangement of newly created Ukrainian temples, drawing icons. The works of Ukrainian artists of the era of the DP enriched the treasury not only of the national culture, but also of the world.

Keywords: Ukrainian displaced persons, Ukrainian refugees, West Germany, artist, exhibition.

* * *

УДК 378.147

Братусь І. В.,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри образотворчого мистецтва, Інститут мистецтв Київського університету ім. Бориса Грінченка (Україна, Київ), kulturolog@gmail.com

Гуцька А. М.,

викладач, Інститут мистецтв Київського університету ім. Бориса Грінченка (Україна, Київ), kulturolog@gmail.com

ІСТОРИЧНИЙ РАКУРС ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРНЕТУ В ОСВІТІ: КУЛЬТУРНІ НОРМИ ТА АНОМАЛІЇ

Проаналізовані основні чинники, що сприяють використанню Інтернету в освіті. Визначені головні напрямки роботи та проблематика цифрових освітніх процесів.

Ключові слова: Інтернет, освіта, культурні норми, університет, глобалізація.

Сьогодні Інтернет став не просто частиною життя студентів, але й основою та метою їхнього існування. Це явище стрімко набуло нечуваного розмаху – перші нерішучі кроки були перекриті значними масовими зануреннями у віртуальну дійсність. Студенти стали залежними від Інтернету в процесі навчання, в особистому спілкуванні та самовираженні. Щупальці глобальної мережі проникли в розум вчорашніх школярів – вони вже в школі почали скачувати готові завдання, привчалися завдяки мережі до «дорослого життя», взнали сто ефективних способів самогубства й познайомилися з американським тинейджером...

А стіни вищого навчального закладу зовсім не стримують у глобальному пошуку – ще більше спокус скачати завдання, ще більше спілкування й вдосталь часу на 5–10 годин віртуальної гри. Не рідко в описі комп'ютерної гри можна зустріти щось подібне: «класна гра – я через неї майже не вилетів з другого курсу». Після пар ці студенти, переступивши поріг будинку,

включають комп'ютер – поки він завантажується – встигають попоїсти.

Для навчання в людей залишається все менше часу. Страждають також можливості живого спілкування. Прикро, що Інтернет порушує нормальний світ людини, трансформує реальність в її віртуальну копію... Хоча це допомагає модернізувати «нормальний світ» та вдосконалити «реальність».

Процес входження студентів в доросле самостійне життя часто позначається низкою негараздів – розчарування, черствість й байдужість оточуючих, лицемірство й некомпетентність керуючих кадрів тощо. Все це часто викликає бажання зануритись у «свій світ», відгородитися віртуальністю від недосконалого світу, створити альтернативну особистість і отожднювати себе з нею – все це за допомогою доступних новітніх технологій. Тому відхід від реальності у віртуальний безкрайній всесвіт – це спроба втечі, більш інтелектуально й емоційно багата, ніж наркотики й алкоголь, але не менш системна.

Наскільки залежність від комп'ютера небезпечна? Відчуття небезпеки людство може усвідомити тільки через якийсь час – так було з радіацією й ЛСД. Та ті явища були більш лабораторними. А Інтернет і мобільний вже охопили весь світ – прозоріння може обернутися глобальними катаклізмами.

А поки масове занурення у віртуальну реальність тільки частково видозмінило студентство. Світ змінюється – вже скоро в дипломних роботах будуть з'являтися смайліки...

Окремий аспект становлять доступні технології збереження та поширення інформації. Розвиток технологій збереження інформації займає важливе місце і в державній політиці України. На перший план сьогодні в цьому напрямку висувається оцифровування джерел та літератури, які зберігаються у фондах бібліотек різних категорій, оскільки саме вони відіграють чи не найважливішу роль у збереженні історичної спадщини. Та попри всі намагання України інтегруватися в європейський культурно-освітній простір, покращити розвиток електронної культури, зокрема оцифровування культурної спадщини, результати поки що не дуже втішні. Проблемою також залишається і те, що Україна залишається осторонь процесів будови Європейської цифрової бібліотеки «Europeana».

Щодо реалізації проектів по створенню електронних бібліотек та цифрового контенту в Україні, то спроби виконати це завдання завжди були спонтанними або нерегулярними, нескоординованими та нездатними відповідати вимогам цифрового суспільства. Більшість електронних ресурсів створюється та підтримується кожною бібліотекою самостійно, без належної співпраці, взаємодії та координації з іншими бібліотеками. Як приклади можна привести такі проекти:

– у 1998 році Національною бібліотекою України ім. В. І. Вернадського було розпочато проект «Створення національної системи реферування української наукової літератури»;

– в 2006 році, згідно з постановою Президії Національної академії наук України, започатковано проект «Створення загальноакадемічного порталу наукової періодики»;

– дослідження та укладання каталогу кирилических почайських стародруків, які зберігаються в Україні та Росії, створення електронних повнотекстових копій рідкісних почайських стародруків передбачає Почайський проект;

– система наукових електронних видань «Бібліотека – суспільству»;

– проект «Пам'ять України» та інші [6].

«Загальним місцем» ознак культури новітнього часу прийнято вважати Інтернет. Не дивно, що частота згадування цього явища багато в чому тотожна й поверховості висвітлення конкретного впливу. Це цілком прогнозоване явище – інженерна площа висвітлюється фахівцями суто в технічних аспектах; у близьких до цієї проблеми аналітиків і публіцистів здебільшого піднімаються суспільно-економічні питання; у решти – аматорська філософічність. Та культура вже стає іншою, не дочекаючись своїх дослідників. Хоча на «передовій» вже чатують бізнесмени та психіатри (перші рахують прибутки, а другі – нові «залежності»). Культура ж часто віддана в новій інтернет-спільноті на самоті. Природно було б очікувати сплеску негативних наслідків культурного свавілля. Почасти ці прогнози справдилися, але загалом людство витримує гідну планку. Особливо важливим є потреба висвітлювати інтерактивну позицію сьогодишнього Інтернету. Саме на цьому ми й зупинимось окремо. Новий етап розвитку Інтернету дістав умовну назву «ВЕБ 2», що відтворює не тільки поступальний характер еволюції цього ресурсу, але й принципово новий підхід до формування всесвітньої мережі. Опускаючи технічні специфікації, зупинимось на основних цікавлячих нас моментах цього нового Інтернету та його впливу на культурну ситуацію. Років 15 Інтернет існував лише у формі подавання інформації. Фактично це була здебільшого велика різноформатна бібліотека. Такий Інтернет нагадує телебачення – тільки переключаються канали/веб-сторінки. Налагоджені комунікативні можливості також сьогоди перебувають у «кризі».

Саме ВЕБ 2 покликаний змінити ситуацію з виродженням Інтернету. За новітньою технологією будь-який користувач може змінювати наповнення фактично будь-якого інтернет-ресурсу – вносити свої корективи у дизайн, коментувати, видаляти та редагувати матеріал. Звісно, подібна модерація мусить бути обмежена незначною кількістю антивандальних програмних і людських бар'єрів. Найбільш вдалим проектом сьогоди є відкрита енциклопедія Вікіпедія. Але це тема окремого дослідження (про переваги і недоліки цього).

Список використаних джерел

1. Братусь І. Інформаційні пошуки доби [Електронний ресурс] / І. Братусь // Сучасні проблеми художньої освіти в Україні. – 2010. – Вип.6. – С.33–38.
2. Братусь І. В. Проблеми викладання дисциплін історико-культурологічного циклу в вищих навчальних закладах України [Електронний ресурс] / І. В. Братусь, Ю. Б. Смольніков // Гілея: науковий вісник. – 2013. – №77. – С.77–79.
3. Братусь І. В. Сучасні технології збереження історичної спадщини України [Текст] / І. В. Братусь, З. М. Свєрдлик // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: Науковий вісник: зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Українська АН. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. – Вип.68 (№1). – С.249–252.

4. Вашик К. Представление исторического знания и новые мультимедийные технологии / К. Вашик. – М.: АИРО–XX, 1999. – 40 с.

5. Кириллова Н. Б. Медиакультура: от модерна к постмодерну / Н. Б. Кириллова. – 2-е изд. – М.: Академический проект, 2006. – 448 с.

6. Пелэгеша Н. Цифрова бібліотека для всієї Європи [Електронний ресурс] / Н. Пелэгеша // «Дзеркало тижня» [сайт]. – №6. – Режим доступу: http://dt.ua/SCIENCE/tsifrova_biblioteka_dlya_vsieyi_evropi-52792.html.

References

1. Bratus' I. Informacijni poshuky doby [Elektronnyj resurs] / I. Bratus' // Suchasni problemy hudozhn'oi osvity v Ukraini. – 2010. – Vyp.6. – S.33–38.

2. Bratus' I. V. Problemy vykladannja dyscyplin istoriko-kul'turologichnogo cyklu v vyshhyh navchal'nyh zakladah Ukrainy [Elektronnyj resurs] / I. V. Bratus', Ju. B. Smol'nikov // Gileja: naukovyj visnyk. – 2013. – №77. – S.77–79.

3. Bratus' I. V. Suchasni tehnologii' zberezhennja istorichnoi' spadshhyny Ukrainy [Tekst] / I. V. Bratus', Z. M. Sverdlyk // Gileja. Istorychni nauky. Filosofs'ki nauky. Politychni nauky: Naukovyj visnyk: zb. nauk. prac' / Nac. ped. un-t im. M. P. Dragomanova, Ukrain's'ka AN. – K.: Vyd-vo NPU im. M. P. Dragomanova, 2013. – Vyp.68 (№1). – S.249–252.

4. Vashik K. Predstavlenie istoricheskogo znaniya i novye mul'timedijnye tehnologii' / K. Vashik. – M.: AIRO–HH, 1999. – 40 s.

5. Kirillova N. B. Mediakul'tura: ot moderna k postmodernu / N. B. Kirillova. – 2-e izd. – M.: Akademicheskij proekt, 2006. – 448 s.

6. Pelagesha N. Cyfrova biblioteka dlja vsiei' Jevropy [Elektronnyj resurs] / N. Pelagesha // «Dzeralo tyzhnja» [sajt]. – №6. – Rezhym dostupu: http://dt.ua/SCIENCE/tsifrova_biblioteka_dlya_vsieyi_evropi-52792.html.

Bratus I. V., Ph.D. in Philology, Associate Professor of the Department of Fine Arts, Institute of the Arts of Boris Grinchenko University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), kulturolog@gmail.com

Gunka A. M., teacher, Institute of the Arts of Boris Grinchenko University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), kulturolog@gmail.com

The historical perspective of the use of the Internet in education: cultural norms and anomalies

The main factors contributing to the use of the Internet in education are analyzed. The basic directions of work and problems of digital educational processes are determined.

Keywords: Internet, education, cultural norms, university, globalization.

УДК 316.77:[02:(051)(477)]

Сошинська В. Є.,

кандидат наук із соціальних комунікацій,
доцент кафедри бібліотекознавства
та інформології, Київський університет
ім. Бориса Грінченка (Україна, Київ),
v.soshynska@kubg.edu.ua

ПРОФЕСІЙНА ПЕРІОДИКА ЯК ДЖЕРЕЛО БІБЛІОТЕЧНО-ІНФОРМАЦІЙНИХ ІННОВАЦІЙ

Метою статті є означити поняття «інновація» та розкрити інформаційний масив інноваційної тематики у бібліотечно-інформаційній сфері, представлений у фаховій періодиці. Об'єктом дослідження обрано науково-теоретичний та практичний журнал «Бібліотечний вісник» як провідне галузеве професійне видання. Завданнями дослідження стали: кількісний аналіз наповнення «Бібліотечного вісника» за 2011–2017 рр.; виявлення публікацій, які мають інноваційну спрямованість; визначення внеску наукового журналу у процеси ідентифікації й оцінки галузевих інновацій. Для досягнення мети використано комплекс дослідницьких методів: загальнонаукові теоретичні та спеціальні, зокрема, проблемно-тематичний, жанрово-видовий, кількісний, контент-аналіз. За наслідками дослідження обґрунтовано, що фахова періодика є тим комунікаційним каналом, через

який оприлюднюються та розповсюджуються інноваційні моделі в галузі, здійснюються процеси ідентифікації й оцінки галузевих інновацій.

Ключові слова: «Бібліотечний вісник», інновація, інноваційна діяльність, кількісний аналіз, наукова комунікація, професійна комунікація, професійна періодика.

Наразі бібліотечно-інформаційна галузь і в світі, і в Україні перебуває у процесі трансформацій, в основу яких покладені зміни у професійній свідомості та у менеджменті на всіх рівнях. Експерти головним ресурсом невідворотних змін вбачають активного професіонала, який інноваційно реалізує потужний потенціал бібліотек як соціальних інституцій. Безумовно, для інноваційних перетворень необхідне комунікаційне середовище, яке, зокрема, формується професійною періодикою.

Періодичні видання відіграють визначальну роль у процесі наукової та професійної комунікації і засновуються вони, передусім, за дисциплінарною чи галузевою ознакою. Фахові часописи знайомлять із професійною культурою, надаючи уявлення про структуру професії, її цінності, складності та рушійні сили, вони є важливими для формування професійної свідомості нових членів професії, для їхньої освіти й поінформованості. Водночас, основними майданчиками сучасної професійної комунікації у бібліотечно-інформаційній сфері все частіше визнаються соціальні мережі, а молоді спеціалісти вважають професійну періодику дещо консервативним інформаційним джерелом.

Така тенденція, безперечно, потребує ґрунтовного вивчення. Важливо з'ясувати – чи може професійна періодика задовольнити комунікаційні потреби сучасних фахівців щодо інноваційності? Чи відбуваються у соціальних мережах процеси ідентифікації й оцінки галузевих інновацій?

Системний взаємодії окремих каналів фахових комунікацій у книжковій, зокрема бібліотечно-інформаційній галузі, було присвячено наше дисертаційне дослідження [9], у якому окремо було розглянуто становлення та розвиток фахової періодики як найпотужнішого каналу формальної професійної комунікації, а також форми неформальної комунікації засобами Інтернету. Нами також було здійснено аналіз публікацій чотирьох часописів («Вісник Книжкової палати», «Бібліотечний вісник», «Бібліотечна планета», «Бібліотечний форум України») за 2011–2013 рр. на наявність матеріалів, які мають відношення до інновацій. Ці видання були обрані для аналізу, виходячи з міркувань, що вони створюють інформаційне поле не тільки для науковців, а мають задовольняти інформаційні потреби практиків, бо за своїм цільовим призначенням «Вісник Книжкової палати» – науково-практичний журнал, «Бібліотечний вісник» – науково-теоретичний та практичний журнал, «Бібліотечна планета» – науково-виробничий журнал, «Бібліотечний форум України» був інформаційним журналом. Результати дослідження оприлюднені на V Львівському бібліотечному форумі «Бібліотека – відкритий світ» (2014). Зокрема дослідження виявило, що публікації того періоду, присвячені інноваціям, в усіх чотирьох часописах загалом склали 17,67% (230 статей) від загальної кількості матеріалів. Контент-аналіз спеціальної періодики підтвердив: інновації в бібліотечно-інформаційній сфері відображені у

професійній періодиці України і з кожним роком їхня частка збільшується [8, с. 25].

Серед численних фахових публікацій та наукових досліджень, у яких розкриваються питання інновацій, вважаємо за потрібне виділити докторську дисертацію Давидової І. О. [2], де авторка розглядає бібліотеку як виробничу систему та складову інформаційної інфраструктури суспільства, визначає її ознаки як ринково-виробничого комплексу, розкриває напрями та характер взаємодії бібліотек як суб'єктів інформаційної політики, виробників, постачальників та споживачів інформаційної продукції. Дослідниця підкреслює, що функціонування бібліотеки в умовах інформаційного ринку надає здійсненню інноваційних процесів стратегічного характеру, а конкуренція з боку інформаційного оточення сприяє активному впровадженню інновацій. Участь бібліотек у процесах управління інформацією і знанням розглядається як перспективна стратегія інтеграції бібліотек у ринкові відносини, а головними культурологічними результатами бібліотечного виробництва є нові види діяльності, нові відносини, забезпечення соціуму інформацією та знаннями, надання доступу до світових культурних цінностей.

Варто відзначити, що й сьогодні не втрачає актуальності публікація А. А. Соляник, у якій дослідниця подає визначення змісту поняття «інновація», пропонує оригінальну схему класифікації бібліотечних інновацій, вказує на формування дисципліни «бібліотечна інноватика», виокремлює етапи інноваційного процесу у бібліотеці [7].

Затребуваними навчально-методичними матеріалами серед фахівців, які прагнуть реалізації нововведень, є посібники для тренерів та бібліотекарів за програмою підвищення кваліфікації бібліотечних працівників, розроблені та апробовані в Головному тренінговому центрі для бібліотекарів Української бібліотечної асоціації у межах програми «Бібліоміст», видані за фінансової підтримки Ради міжнародних наукових досліджень і обмінів (IREX) [10].

Мета статті – означити поняття «інновація» та розкрити інформаційний масив інноваційної тематики у бібліотечно-інформаційній сфері, представлений у фаховій періодиці. Об'єктом цього дослідження було обрано науково-теоретичний та практичний журнал «Бібліотечний вісник» як провідне галузеве професійне видання. Завданнями дослідження стали: кількісний аналіз наповнення «Бібліотечного вісника» за 2011–2017 рр.; виявлення публікацій, які мають інноваційну спрямованість; визначення внеску наукового журналу у процеси ідентифікації й оцінки галузевих інновацій. Для досягнення мети використано комплекс дослідницьких методів: загальнонаукові теоретичні (аналіз, синтез, класифікація, систематизація, порівняння, пояснення, узагальнення) та спеціальні (хронологічний, структурно-типологічний, проблемно-тематичний, жанрово-видовий, кількісний, статистичний, контент-аналіз).

Закон України «Про інноваційну діяльність» визначає правові, економічні та організаційні засади державного регулювання інноваційної діяльності в Україні, в Ст.1 Закону подано визначення термінів: «інновації», «інноваційна діяльність», «інноваційний продукт», «інноваційна продукція» [5].

ДСТУ ГОСТ 31279:2005 «Інноваційна діяльність. Терміни та визначення понять», який набув чинності в Україні 01.07.2006 р., встановлює основні поняття, терміни та визначення в сфері інноваційної діяльності, які обов'язкові для застосування в технічних нормативних правових актах всіх видів, в науково-технічній та довідковій літературі (всього 41 термін). За цим стандартом інновація – це нововведення: нові або удосконалені технології, види продукції або послуг, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, які сприяють просуванню технологій, товарної продукції та послуг на ринок. Інновація є кінцевим результатом діяльності з реалізації нового або удосконалення реалізованого на ринку продукту, технологічного процесу та організаційно-технічних заходів, які використовуються в практичній діяльності [3, с. 1].

У фаховому довідковому виданні поняття «інновація» визначено як постійне і систематичне оновлення техніки, технології, виробів, процесів (послуг), організації та ринку [6, с. 18], у «Новому економічному словнику» – як введення чогось нового, модернізація, реформа; вкладення коштів в нову технологію, нові форми організації та управління, які охоплюють не тільки окремі підприємства, але і їх сукупність, галузь [4, с. 151].

На підтвердження проведення заходів державної інноваційної політики, в Україні проводиться державне статистичне спостереження «Обстеження інноваційної діяльності промислового підприємства» (№1–інновація), за яким юридичні особи, які здійснюють діяльність за видами економічної діяльності промисловості, за переліком, визначеним органом державної статистики, подають цю звітність територіальному органу Держстату один раз на два роки. Респонденти надають інформацію про: 1. Витрати на інновації за звітний рік (включаючи витрати на виконання робіт власними силами підприємства та інші відповідні витрати); 2. Інноваційну продукцію (товари, послуги) (2.1. Кількість упроваджених у звітному році видів інноваційної продукції (товарів, послуг), 2.2. Обсяг реалізованої інноваційної продукції за звітний рік);

3. Інноваційні процеси (3.1. Кількість упроваджених у звітному році у виробництво нових технологічних процесів, 3.2. Кількість придбаних (переданих) у звітному році нових технологій (технічних досягнень)).

Виходячи з обґрунтованої тези про те, що сучасна спеціальна періодика є віддзеркаленням інноваційних процесів, що нині відбуваються в розвитку суспільства, технологій, науки і практики [9, с. 14], нами було здійснено кількісний і контент-аналіз публікацій «Бібліотечного вісника» за 2011–2017 рр. Тематика часопису відповідає науковій спеціальності 27 «Соціальні комунікації». Основні статті подаються не за рубриками, за винятком тих випадків, коли номер має тематичне спрямування (див. табл. 1, 2, 3, 4, 7). Серед інших рубрик найбільше наповнення мають: «Огляди. Рецензії», «Хроніка наукових подій». Кількість публікацій, що мають інноваційну складову, в т.ч. описують інноваційні процеси (послуги), в таблицях подано через «/».

Аналізуючи кількісний склад наповнення часопису, відзначимо, що матеріали, які стосуються бібліотечно-інформаційних інновацій, склали третину загального обсягу публікацій впродовж 2011–2013 рр. (табл. 1, 2, 3): у 2011 р. – 31,03%, у 2012 р. – 31,58%, у 2013 р. – 33,33%. У 2014–2015 рр. та 2017 р. намітилася тенденція до зниження обсягу таких публікацій (табл. 4, 5, 7): 2014 р. – 25,86%, 2015 – 22,22%, 2017 р. – 16%. Водночас, частка таких публікацій у 2016 р. була 31,58%, що відповідає рівню показників 2011–2013 рр.

Наукові статті в №4 за 2011 р., №5 за 2012 р., №6 за 2014 р. повністю відповідають тематичному спрямуванню: «Формування і розвиток бібліотечного електронного середовища», «Інноваційна модель наукової бібліотеки XXI століття», «Місце і роль бібліотек у формуванні національного інформаційного простору».

Таким чином, дослідження виявило, що частка публікацій у часописі, присвячена інноваціям, за 2011–2017 рр. склала 27,62% (108 публікацій) від загальної кількості матеріалів (391 публікація).

У зверненні редколегії у першому номері «Бібліотечного вісника» було зазначено, що журнал ставить собі за мету стати спадкоємцем «Бібліологічних

Таблиця 1

Кількісний аналіз наповнення рубрик «Бібліотечного вісника», 2011 р.

Найменування рубрик	1	2	3	4	5	6	Всього	Разом, %
Статті	6/1	5/2	7	7/3		5/2	30/8	51,73/13,79
Інформаційно-бібліотечні ради на службі науки		2					2	3,45
Формування і розвиток бібліотечного електронного середовища					7/7		7/7	12,07/12,07
До Всеукраїнського дня бібліотек					2/1		2/1	3,45/1,72
Огляди. Рецензії		1	1	1	1		4	6,90
Хроніка наукових подій	2		1	3/1		2/1	8/2	13,79/3,45
Дати			2			1	3	5,17
Вітаємо	1						1	1,72
Інше					1		1	1,72
Всього публікацій	9/1	8/2	11	11/4	11/8	8/3	58/18	100/31,03

Таблиця 2

Кількісний аналіз наповнення рубрик «Бібліотечного вісника», 2012 р.

Найменування рубрик	1	2	3	4	5	6	Всього	Разом, %
Статті	6/2		6/2	6/1		4/2	22/7	38,60/12,28
Систематизація документів в умовах адаптації до сучасних вимог організації інформації		7/1					7/1	12,28/1,75
Інноваційна модель наукової бібліотеки ХХІ століття					6/6		6/6	10,53/10,53
До Всеукраїнського дня бібліотек					1		1	1,75
Огляди. Рецензії		1	1	2	1	1	6	10,53
Хроніка наукових подій	2/1			2/1	3/1	2/1	9/4	15,79/7,02
Ювілеї		1			1	1	3	5,26
Вітасмо				1	2		3	5,26
Всього публікацій	8/3	9/1	7/2	11/2	14/7	8/3	57/18	100/31,58

Таблиця 3

Кількісний аналіз наповнення рубрик «Бібліотечного вісника», 2013 р.

Найменування рубрик	1	2	3	4	5	6	Всього	Разом, %
Статті	8/4	6/1		7/1	7/3		28/9	46,67/15,00
Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету імені В. Н. Казаріна: минуле–сучасне–майбутнє			14/5				14/5	23,34/8,33
Адаптація завдань і функцій наукової бібліотеки до вимог розвитку цифрових інформаційних ресурсів						6/4	6/4	10,00/6,66
До 150-річчя від дня народження академіка В. І. Вернадського (1863–2013)		2					2	3,33
Огляди. Рецензії		1		1		1/1	3/1	5,00/1,67
Хроніка наукових подій				1/1		1	2/1	3,33/1,67
Ювілеї					2		2	3,33
Вітасмо		1					1	1,67
Дари бібліотекам	2						2	3,33
Всього публікацій	10/4	10/1	14/5	9/2	9/3	8/5	60/20	100/33,33

вістей» 1920–30-х років [1]. Пам'ятаючи те, що «Хроніка» в «Бібліологічних вістях» була постійною рубрикою журналу і найточніше відповідала його назві та функціональному спрямуванню, окремого вивчення в подальшому заслуговує рубрика «Хроніка наукових подій» у «Бібліотечному віснику». Матеріали, які вміщено у цій рубриці обраховано нами як окремі публікації за тематичною назвою, хоча при детальному розгляді – це матеріали, які складаються з окремих повідомлень різних авторів, насамперед це стосується висвітлення подій міжнародних наукових конференцій.

Аналізуючи тематичне, змістове наповнення «Бібліотечного вісника», слід відмітити, що інновації, які свого часу знайшли відображення на сторінках часопису, поступово трансформуються і набувають

ознак практичного досвіду, про що свідчать статті з досвіду роботи бібліотек. Отже, науково-теоретичний та практичний журнал «Бібліотечний вісник» є тим комунікаційним каналом, через який оприлюднюються та розповсюджуються інноваційні моделі в галузі, а його авторитетність серед інших фахових видань впливає на прийняття рішення щодо інновацій і темпи їхнього впровадження.

Висновки. Більшість інновацій в інших галузях – технологічні, інновації в бібліотечно-інформаційній галузі – це переважно інформаційні інновації, які нелегко дослідити, так само як і простежити чи спостерігати їх впровадження, тому вони мають повільніші темпи впровадження. Той факт, що вони функціонують в одній системі в один і той самий період, свідчить, що вони є взаємозалежними.

Таблиця 4

Кількісний аналіз наповнення рубрик «Бібліотечного вісника», 2014 р.

Найменування рубрик	1	2	3	4	5	6	Всього	Разом, %
Статті	6/3	8/3	6/1	6	7/1		33/8	56,90/13,79
До 200-річного ювілею Тараса Шевченка		1	3	1	2/1	1	8/1	13,79/1,72
Місце і роль бібліотек у формуванні національного інформаційного простору						6/6	6/6	10,34/10,34
Огляди. Рецензії	1		1			1	3	5,17
Хроніка наукових подій	1		1	2		1	5	8,62
Ювілеї			1				1	1,72
Вітаємо					1		1	1,72
[Пам'яті ...]						1	1	1,72
Всього публікацій	8/3	9/3	12/1	9	10/2	10/6	58/15	100/25,86

Таблиця 5

Кількісний аналіз наповнення рубрик «Бібліотечного вісника», 2015 р.

Найменування рубрик	1	2	3	4	5	6	Всього	Разом, %
Статті	10/3	5	7/4	5/1	5/1	6/2	38/11	70,37/20,37
Огляди. Рецензії	1	1	1	1	1		5	9,26
Хроніка наукових подій			1	3/1	1	1	6/1	11,11/1,85
Ювілеї					1		1	1,85
Вітаємо				1			1	1,85
Постаті	1		1				2	3,70
[Пам'яті ...]					1		1	1,85
Всього публікацій	12/3	6	10/4	10/2	9/1	7/2	54/12	100/22,22

Таблиця 6

Кількісний аналіз наповнення рубрик «Бібліотечного вісника», 2016 р.

Найменування рубрик	1	2	3	4	5	6	Всього	Разом, %
Статті	7/4	7/2	7/2	8/5	7/1	4/2	40/16	74,07/29,63
Огляди. Рецензії		1		1	1		3	5,56
Методичні рекомендації. Консультації			1				1	1,85
Хроніка наукових подій	1	2	1	1		1/1	6/1	11,11/1,85
Ювілеї						1	1	1,85
Особистості	1						1	1,85
[Пам'яті ...]		2					2	3,70
Всього публікацій	9/4	12/2	9/2	10/5	8/1	6/3	54/17	100/31,48

Для ідентифікації та оцінки галузевих інновацій, поширення інноваційного досвіду, пошуку й застосування інноваційних моделей безперечно необхідним є відповідне фахове комунікаційне середовище. Кожна епоха розвитку науки і практики вносить свої зміни в систему наукових і професійних комунікацій. Важлива особливість цієї системи полягає в тому, що попередні методи і засоби комунікацій не витісняються новими, а лише ними доповнюються.

Сучасній системі фахових комунікацій притаманна складна структура, у якій наявні та використовуються всі канали, створені протягом різних періодів її розвитку. Неформальні комунікаційні канали нині функціонують в професійному середовищі бібліотечно-інформаційної сфери невіддільно від формальних. Однак, дослідивши

роль професійної періодики в ідентифікації й оцінці галузевих інновацій, вважаємо, що вона наразі значно змістовніша, ніж роль соціальних мереж, що більшою мірою орієнтовані саме на швидке та глобальне поширення інформації й відзначаються ситуативним добром фактів.

Оскільки система наукових і професійних комунікацій постійно ускладнюється, потрібно постійно доповнювати інформаційне забезпечення науки і практики новими комунікаційними засобами, а також здійснювати оцінку їхнього використання та ефективності.

Список використаних джерел

1. Бібліотечний вісник [Електронний ресурс]: наук.-теорет. та практ. журн. / Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України імені

Таблиця 7

Кількісний аналіз наповнення рубрик «Бібліотечного вісника», 2017 р.

Найменування рубрик	1	2	3	4	5	6	Всього	Разом, %
Статті	6/1	5/1		4/2	6/2	4	25/6	50,00/12,00
До 500-річчя видавничої діяльності Франциска Скорини			8				8	16,00
З історії білорусько-українських наукових зв'язків				3			3	6,00
До 100-річчя Української революції (1917–1921)						1	1	2,00
Огляди. Рецензії		1	1	2	1		5	10,00
Хроніка наукових подій	1	1	1	1/1	1	1/1	6/2	12,00/4,00
Ювілеї бібліотек				1			1	2,00
Вітасмо						1	1	2,00
Всього публікацій	7/1	7/1	10	11/3	8/2	7/1	50/8	100/16,00

В. І. Вернадського. – ISSN 1029–7200. – Режим доступу: <http://bv.nbuv.gov.ua>.

2. Давидова І. О. Інноваційна політика бібліотек України: зміст та стратегії розвитку в інформаційному суспільстві: автореф. дис. ... д-ра наук з соц. комунікацій: 27.00.03 / Давидова І. О.; Харк. держ. акад. культури. – Харків, 2008. – 51 с.

3. Інноваційна діяльність. Терміни та визначення понять: (ГОСТ 31279–2004, ІДТ): ДСТУ ГОСТ 31279:2005. – Вид. офіц. – Чинний від 2006–07–01. – Київ: Держспоживстандарт України, 2005. – III, III, 10, [1] с. – (Національний стандарт України).

4. Новый экономический словарь / авт.–сост. В. Н. Копорулина, Д. В. Остапенко; под общ. ред. П. Я. Юрського. – 2-е изд. – Ростов н/Д.: Феникс, 2007. – 430 с. – (Словари).

5. Про інноваційну діяльність [Електронний ресурс]: Закон України від 04.07.2002 р. №40–IV. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/40–15>.

6. Словарь библиотекера по менеджменту и маркетингу / ГПНТБ России; сост. К. М. Ключникова. – М.: ГПНТБ России, 1995. – 77 с. – Библиогр.: с.75–77.

7. Соляник А. Наукові дослідження як чинник розвитку бібліотечних інновацій / А. Соляник // Бібл. планета. – 2012. – №2. – С.26–28.

8. Сошинська В. Є. Бібліотечно-інформаційні інновації на сторінках професійної періодики / В. Є. Сошинська // V Львівський бібліотечний форум «Бібліотека – відкритий світ»: зб. матеріалів / Укр. бібл. асоц. – Електрон. вид. – Київ, 2014. – С.23–25.

9. Сошинська В. Є. Професійна комунікація як фактор розвитку книжкової галузі: автореф. дис. ... канд. наук із соціал. комунікацій: 27.00.03 / Сошинська Вікторія Євгенівна. – Київ, 2013. – 20 с.

10. Українська бібліотечна асоціація [Електронний ресурс]: офіц. веб-портал. – Режим доступу: <https://ula.org.ua/259-publikaciyi/vidannya>.

References

1. Biblioteknyy visnyk [Elektronnyy resurs]: nauk.–teoret. ta prakt. zhurn. / Nac. akad. nauk Ukrainy, Nac. b–ka Ukrainy imeni V. I. Vernadskogo. – ISSN 1029–7200. – Rezhym dostupu: <http://bv.nbuv.gov.ua>.

2. Davydova I. O. Innovatsijna polityka bibliotek Ukrainy: zmist ta strategii rozvytku v informacijnomu suspilstvi: avtoref. dys. ... d–ra nauk z soc. komunikacij: 27.00.03 / Davydova I. O.; Hark. derzh. akad. kul'tury. – Harkiv, 2008. – 51 s.

3. Innovatsijna dijal'nist'. Terminy ta vyznachennja ponjat': (GOST 31279–2004, IDT): DSTU GOST 31279:2005. – Vyd. ofic. – Chynnyj vid 2006–07–01. – Kyi'v: Derzhspozhyvstandart Ukrainy, 2005. – III, III, 10, [1] s. – (Nacional'nyj standart Ukrainy).

4. Novyj jekonomicheskij slovar' / avt.–sost. V. N. Koporulina, D. V. Ostapenko; pod obshh. red. P. Ja. Jurskogo. – 2-e izd. – Rostov n/D.: Feniks, 2007. – 430 s. – (Slovari).

5. Pro innovatsijnu dijal'nist' [Elektronnyj resurs]: Zakon Ukrainy vid 04.07.2002 r. №40–IV. – Rezhym dostupu: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/40–15>.

6. Slovar' bibliotekarja po menedzhmentu i marketingu / GPNTB Rossii; sost. K. M. Kljuchnikova. – M.: GPNTB Rossii, 1995. – 77 s. – Bibliogr.: s.75–77.

7. Soljanyk A. Naukovi doslidzhennja jak chynnyk rozvytku biblioteknyh innovacij / A. Soljanyk // Bibl. planeta. – 2012. – №2. – S.26–28.

8. Soshyns'ka V. Je. Bibliotekno-informacijni innovacii' na storinkah profesijnoi' periodyky / V. Je. Soshyns'ka // V L'vivs'kyj biblioteknyj forum «Biblioteka – vidkrytyj svet»: zb. materialiv / Ukr. bibl. asoc. – Elektron. vyd. – Kyi'v, 2014. – S.23–25.

9. Soshyns'ka V. Je. Profesijna komunikacija jak faktor rozvytku knyzhkovoi' galuzi: avtoref. dys. ... kand. nauk iz social. komunikacij: 27.00.03 / Soshyns'ka Viktorija Jevgenivna. – Kyi'v, 2013. – 20 s.

10. Ukrain's'ka bibliotekna asociacija [Elektronnyj resurs]: ofic. veb-portal. – Rezhym dostupu: <https://ula.org.ua/259-publikaciyi/vidannya>.

Soshynska V. Ye., Candidate of Sciences in Social Communications, Associate Professor of Department of Library Science and Informology, Borys Grinchenko Kyiv University (Ukraine, Kyiv), v.soshynska@kubg.edu.ua

Professional periodicals as a source of library and information innovations

The purpose of the article is to identify the concept of «innovation» and to disclose the information array about innovations in the library and information field, presented in the professional periodicals. The subject of the research is the scientific-theoretical and practical journal «Biblioteknyi visnyk» as the leading sectoral professional journal. The objectives of the study were: to carry out the quantitative analysis of the publications of the «Biblioteknyi visnyk» for 2011–2017; to reveal the materials related to innovations; to define of the contribution of the scientific journal in the process of identification and evaluation of sectoral innovations. To achieve the goal, a set of research methods is used: general scientific theoretical and special methods, in particular, problem-thematic, genre-type, quantitative, content-analysis. According to the results of the research, the grounded conclusion is: professional periodicals are the communication channel through which innovation models are published and distributed in the field; processes of identification and evaluation of sectoral innovations are carried out.

Keywords: «Biblioteknyi visnyk», innovation, innovative activity, quantitative analysis, scientific communication, professional communication, professional periodicals.

УДК 636.082:001(477)

Юрченко Е. І.,
аспірант, Національна наукова
сільськогосподарська бібліотека НААН
(Україна, Київ), yurchenko_ei@ukr.net

**Розроблення наукових основ
штучного осіменіння в УРСР (1930–1970–ті рр.)
як зоотехнічного методу**

Висвітлено передумови становлення та запровадження штучного осіменіння сільськогосподарських тварин в УРСР як зоотехнічного методу, що забезпечив поліпшення їх продуктивних і племінних якостей, зростання рівня виробництва продукції тваринництва. Узагальнено основні наукові розробки українських учених з удосконалення технології відтворення сільськогосподарських тварин. Доведено пріоритет учених Центральної дослідної станції штучного осіменіння сільськогосподарських тварин з розробки режимів зберігання та середовищ для розрідження сім'я, удосконалення інструментарію і технології штучного осіменіння сільськогосподарських тварин. Показано значення найбільш перспективних наукових розробок на сучасному етапі розвитку тваринництва.

Ключові слова: тваринництво, племінна справа, штучне осіменіння, Центральна дослідна станція зі штучного осіменіння сільськогосподарських тварин.

Становлення і розвиток штучного осіменіння сільськогосподарських тварин відбувалися поетапно. На етапі її зародження (XVIII ст. – 1861 р.) з'ясовано участь спермій в заплідненні тварин. Становлення штучного осіменіння як наукового методу започатковане в 1763 р., коли німецький учений С. Якобі провів успішні досліді зі штучного осіменіння риб. У 1780 р. італійський дослідник Л. Спаланцані уперше здійснив успішне штучне осіменіння собак, опублікував свою класичну працю «Історія зародження тварин та рослин», виклавши результати дослідження проблеми розмноження тварин і штучного осіменіння амфібій і ссавців. У 1782 р. його дослід повторили професори Пізанського університету – П. Россі та Бранду [2].

У 1827 р. К. Бер опублікував свою класичну роботу «Про утворення яйця ссавців і людини», а М. Рациборський та інші дослідники довели, що овуляція фолікула може відбуватись і без статевих актів. Одним із здобутків цього періоду було розроблення в 1859 р. російським дослідником В. П. Враським–Галкіним «сухого методу» осіменіння сигових риб. Відомий англійський біолог В. Хіп у 1879 р. запропонував називати введення сім'я в статеві органи самиці не заплідненням, а штучним осіменінням. Слід відмітити, що перші досліді зі штучного осіменіння проводилися конярами або собаководниками, іноді ветеринарними лікарями і лише для лікування безпліддя [5].

У подальшому у становлення штучного осіменіння вагомий внесок зробили вітчизняні вчені. На основі історіографічного аналізу нами встановлено, що окремі аспекти розвитку наукових основ відтворення сільськогосподарських тварин знайшли відображення в наукових працях попередніх дослідників [2; 4; 5; 6; 7], однак системного вивчення даної проблеми проведено ще не було і поставлено за мету даного дослідження. Особливого значення надавалося узагальненню внеску у розробку режимів зберігання та середовищ для розрідження сім'я, удосконалення інструментарію і технології штучного осіменіння тварин вчених Центральної дослідної станції штучного осіменіння сільськогосподарських тварин (ЦДСШО), висвітленню

їх наукових пошуків, які не втратили свого практичного значення на сучасному етапі розвитку тваринництва.

Методологія дослідницького пошуку ґрунтується на комплексному використанні загальнонаукових, структурно–функціональних та історичних методів, комплексу опублікованих і неопублікованих джерел, основу яких складають архівні матеріали.

Результати дослідження. Основоположником методу штучного осіменіння сільськогосподарських тварин є видатний вітчизняний учений–біолог, професор І. І. Іванов. За його ініціативою в 1910 р. в Асканії–Нова відкрито першу на українських землях зоотехнічну дослідну станцію фізіологічного відділення ветеринарної лабораторії Управління ветеринарної служби Міністерства внутрішніх справ Росії, яку він використав як експериментальну базу для проведення дослідів зі штучного осіменіння. В 1912 р. з'явилася його всевітньовідома дисертація «Штучне запліднення свійських тварин», в якій висвітлено підсумки його багаторічних досліджень [3].

І. І. Іванов зробив наукове обґрунтування штучного осіменіння як зоотехнічного методу. Визначив оптимальний час осіменіння кобил, вплив раціону жеребців на склад сім'я. Довів, що його сироватку доцільно замінювати штучним середовищем, розробив середовище для його розбавлення. Сформулював принципи організації цього методу на виробництві, винайшов інструменти для отримання сім'я і штучного осіменіння тварин. Свої роботи, головним чином, зі штучного осіменіння кобил, провів на Дібрівському кінному заводі Полтавської області.

З 1928 р. було розпочато масштабні науково–виробничі досліді зі штучного осіменіння корів і овець. Вперше в СРСР почали штучно осіменяти корів на фермі Московського науково–дослідного ветеринарного інституту, а в Прикумському племінному радгоспі «Червоний Жовтень» державного об'єднання «Вівчар» – вівцематок. В УСРР метод штучного осіменіння у вівчарстві почали застосовувати в 1928 р. у радгоспі «Червоний Жовтень», корів – у 1930 р. у радгоспі ім. Хатаєвича Дніпропетровської області. Масове запровадження методу штучного осіменіння розпочали в 1931 р. у племінних радгоспах Укрмолокотресту [4].

Вагомим внеском у вітчизняну науку з біології репродукції різних видів свійських тварин були дослідження, проведені лабораторією штучного осіменіння Всесоюзного інституту гібридизації і акліматизації тварин в Асканії–Нова. Їх розпочав у 1934 р. В. К. Милованов, а продовжили В. П. Хронуполо, І. В. Смирнов, Т. М. Козенко, М. М. Асланян та ін. У їх результаті розроблено основи збереження і транспортування сім'я баранів, техніки осіменіння вівцематок та корів, удосконалено апаратуру. Вивчалися також питання фізіології і біохімії спермій, циклічності овуляції у вівцематок та ряд інших питань. Аналогічні роботи проводилися в 1938–1959 лабораторією штучного осіменіння сільськогосподарських тварин Українського НДІ тваринництва. Зокрема, її завідувач Т. М. Козенко опрацював ряд питань з техніки штучного осіменіння корів, вівцематок і свиноматок, одержання і зберігання сім'я плідників [7].

Подальший розвиток теорії і методології штучного осіменіння сільськогосподарських тварин, насамперед, був пов'язаний із розробленням у 1948–1952 роках

І. В. Смирновим на базі ВІТу, а потім Українського НДІ тваринництва, методу довготривалого зберігання сім'я ссавців, отриманням вперше в світі приплоду від кролиць, віцематок, коней і корів, осіменених сперміями, що зберігалися при температурі рідкого кисню (-183°C) і твердого двоокису вуглецю (-78°C). Відкриттям світового рівня також стало розроблення О. В. Квасницьким методу трансплантації ембріонів кролів, овець і свиней, який отримав у 1950 р. перших у світі поросят-трансплантантів [8].

Передумовою організації штучного осіменіння сільськогосподарських тварин було запровадження нових організаційних форм племінної справи. У 1937–1938 роках створено великі міжколгоспні пункти штучного осіменіння в Градизькому, Лебединському, Тростянецькому племінних державних розплідниках. Вперше в УРСР і СРСР станція штучного осіменіння овець перевозним сім'ям баранів на великі відстані була організована при колишньому Всесоюзному інституті гібридизації і акліматизації тварин в Асканії-Нова у 1953 р. Освоєння методів заморожування сім'я відкрило нові перспективи для племінної роботи у тваринництві [9]. Стала можливою організація крупних сховищ сім'я кращих плідників і перевезення його на далекі відстані. Для координації цієї роботи та розроблення основних питань теорії і практики штучного осіменіння сільськогосподарських тварин у 1959 р. організовано ЦДСШО в м. Броварах Київської області. Станція здійснювала науково-методичне керівництво щодо розроблення питань удосконалення технології і техніки штучного осіменіння, оптимізації режимів зберігання сім'я, раціонального утримання плідників, з'ясування закономірностей формування відтворної здатності, боротьби з яловістю сільськогосподарських тварин та ін. Упродовж 16-річного періоду функціонування дослідної станції її вченими досягнуто значних успіхів у розробленні наукових основ штучного осіменіння сільськогосподарських тварин [5].

Зокрема, відділом біології та фізіології відтворення сільськогосподарських тварин (Г. Д. Святовець, О. В. Квасницький, Н. А. Мартиненко, Г. Г. Погрібний) вивчено вікові закономірності становлення та розвитку генеративної функції бугаїв, причини її порушення та передчасного вибракування тварин. Розроблено мінімальні вимоги до спермопродуктивності бугаїв; доведено ефективність додавання біостимуляторів до сім'я плідників із метою зростання виживаності та запліднювальної здатності спермій; розроблено способи стимуляції відтворної функції корів молочного та комбінованого напрямку продуктивності; з'ясовано вплив видового та кількісного складу мікрофлори гамет, а також протиящурної вакцинації бугаїв на їх запліднювальну здатність. Розроблено комплекс заходів для попередження захворювань статевих органів у плідників. Анатомо-фізіологічні особливості розмноження свиней вперше дослідив О. В. Квасницький, що дало змогу розробити і широко впровадити у виробництво найефективніший фракційний метод їх штучного осіменіння. Теоретично обґрунтував і довів на практиці високу ефективність розробленої ним системи безперервних опоросів, надраннього відлучення поросят при підвищенні інтенсивності використання свиноматок до 2,7 опоросів на рік. Разом з Н. А. Мартиненко розробив

високоєфективний метод полібаричної стимуляції багатопліддя і великоплідності свиноматок на основі підвищення матково-плацентарного кровообігу [1, арк. 124–128].

Відділом технології та техніки штучного осіменіння (М. Т. Плішко, Б. М. Вельможний, Г. С. Гайворонський, В. М. Зорін, Г. С. Лісовенко, В. Б. Дорошков, О. С. Співаков) удосконалено окремі процеси швидкого замороження сім'я і запропоновано раціональну систему заготівлі його запасів та використання на пунктах штучного осіменіння. Доведено переваги методу швидкого заморожування в гранулах перед програмним методом трьохступінчастого заморожування гамет, високу ефективність центрифугування свіжоотриманого сім'я. Розроблено глюкозо-хелато-цитратні та глюкозо-хелато-цитратно-жовткові розріджувачі та їх сухі набори для широкого виробництва. Зокрема, високоєфективне глюкозо-хелато-цитратне середовище, яке дало можливість уперше в світі зберігати сім'я кнура при кімнатній температурі протягом 72 год. без зниження біологічної повноцінності, розробив М. Т. Плішко [2].

Відділом удосконалено технологію освітлення розріджувачів та маркування необлицьованих гранул. Запропоновано прості та ефективні методи оцінки за концентрацією та активністю спермій. Розроблено та запроваджено у виробництво понад 20 нових зразків апаратури й пристроїв для штучного осіменіння сільськогосподарських тварин, зокрема оригінальні термоси для перевезення біоматеріалу та зберігання його на пунктах штучного осіменіння, пристрій для розфасовування розбавлених гамет бугаїв у флакони, термостати для підігріву розріджувача і підігріву та знезараження інструментів і посуду, стіл для миття лабораторного посуду, обігрівач для шприців-катетерів, мікрошприц та ампулу-катетер для штучного осіменіння корів і телиць тощо. Крім того, сконструйовано зручний станок для фіксації корів при їх осіменінні та електропроводило для примусового моціону бугаїв. Більшість із пристроїв схвалено на Всесоюзних і республіканських конкурсах та рекомендовано для широкого запровадження на станціях і пунктах штучного осіменіння [1, арк. 136–138].

Відділом боротьби з яловістю маточного поголів'я (В. С. Дюденко, І. В. Бородиня, В. А. Чирков, І. Г. Панасенко, І. І. Кузьменко, Ф. А. Драккіна та ін.) вивчалися питання порушення відтворної функції маточного поголів'я, розробки методів ранньої діагностики тільності, профілактики та лікування захворювань статевих органів і стимуляції статевої функції. Рекомендовано експрес-способи діагностики дисфункції матки у корів, які дають змогу точно й швидко визначити порушення скорочувальної функції матки та запалення її слизової оболонки в перші дні після отелення. Опрацьовано та широко запроваджено в господарствах зони діяльності станції лікування гнійно-катаральних ендометритів у корів, ауто-гемотерапію у поєднанні з пеніцилінотерапією. Запропоновано метод клініко-біохімічного контролю корів після дворазового неплідного осіменіння, який дав можливість точно визначати причини безпліддя і застосувати цілеспрямоване лікування. Розроблено діагностичні режими тільності на основі йодної та внутрішкріної алергічної реакції. Рекомендовано патогенетичну

і гормонально-вітамінну терапію для відновлення скорочувальної функції матки та лікування запалення у перші три дні після отелення [1, арк. 246–250].

Відділом економіки штучного осіменіння дослідної станції (І. Н. Романенко, В. М. Штогрин, Н. М. Гутман) здійснювався аналіз фактичних даних щодо використання бугаїв-плідників у виробничих умовах, економічної ефективності використання методу штучного осіменіння, виробничо-фінансових результатів роботи станції, вивчення впливу використання бугаїв-поліпшувачів на інтенсивність виробництва молока у господарствах.

Таким чином, становлення і розвиток наукових основ штучного осіменіння сільськогосподарських тварин відбувалися поетапно. Визначальними на шляху запровадження нових технологій їх репродукції були три відкриття, пріоритет у розробленні яких належить вітчизняним ученим: розроблення штучного осіменіння сільськогосподарських тварин як зоотехнічного методу (І. І. Іванов), спосіб довготривалого зберігання сім'я ссавців (І. В. Смирнов), метод ембріотрансплантації (О. В. Квасницький). В удосконалення технології і техніки штучного осіменіння, оптимізації режимів зберігання сім'я, раціонального утримання плідників, з'ясування закономірностей формування відтворної здатності, боротьби з яловістю сільськогосподарських тварин в УРСР 1960–1970 рр. вагомий внесок зробили вчені ЦДІШО сільськогосподарських тварин. Їх найбільш перспективні наукові розробки, зокрема способи стимуляції відтворної функції сільськогосподарських тварин, не втратили свого практичного значення на сучасному етапі розвитку тваринництва.

Список використаних джерел

1. Архів Інституту розведення і генетики тварин. – Отчет о выполнении тематического плана научно-исследовательской работы за 1973 г. / ЦОСИО с.-х. животных. – Бровары, 1974. – 275 арк.
2. Бородай І. С. Теоретико-методологічні основи становлення та розвитку вітчизняної зоотехнічної науки / І. С. Бородай. – Вінниця, 2012. – 416 с.
3. Іванов І. І. Искусственное оплодотворение у млекопитающих и применение его в скотоводстве, и, в частности, в коневодстве / И. И. Иванов // Тр. – СПб.: Об-ва естествоиспытателей, 1899. – Т. XXX. – Вып. 1. – 3 с.
4. Зорін І. Г. Історія розвитку і запровадження штучного осіменіння тварин на Україні / І. Г. Зорін // Тваринництво України. – 1965. – №4. – С.58–66.
5. Ковтун С. І., Бородай І. С. Історичні аспекти становлення і розвитку репродуктивної біотехнології у тваринництві // Селекційні, генетичні та біотехнологічні методи удосконалення і збереження генотипу порід сільськогосподарських тварин. – Полтава, 2018. – С.700–707.
6. Милованов В. К. Развитие искусственного осеменения животных в СССР / В. К. Милованов // Племенное дело и искусственное осеменение сельскохозяйственных животных: сб. статей. – М.: Колос, 1964. – С.3–25.
7. Осташко Ф. І. Теорія і практика біології розмноження та штучного осіменіння сільськогосподарських тварин / Ф. І. Осташко, М. П. Павленко, А. А. Беликов // Зб. наук. пр. – Вип. XXXX. – Х., 1999. – С.38–43.
8. Смирнов І. В. Глубокое охлаждение семени сельскохозяйственных животных / И. В. Смирнов // Журнал общей биологии. – 1950. – №3. – С.185–196.
9. Смирнов І. В. Штучне осіменіння сільськогосподарських тварин / І. В. Смирнов. – К.: Вища школа, 1982. – 255 с.

References

1. Arhiv Instytutu rozvedennja i genetyky tvaryn. – Otchet o vypolnenju tematyčeskogo plana nauchno-ysledovatel'skoj raboty za 1973 g. / COSYO s.-h. zhvyotnyh. – Brovary, 1974. – 275 ark.

2. Borodai I. S. Teoretyko-metodolohichni osnovy stanovlennia ta rozvytku vitchyznanoi zootehničnoi nauky / I. S. Borodai. – Vinnytsia, 2012. – 416 s.

3. Zorin I. H. Istoriia rozvytku i zaprovadzhennia shturnoho osimeninnia tvaryn na Ukraini / I. H. Zorin // Tvarynnystvo Ukrainy. – 1965. – №4. – S.58–66.

4. Ivanov I. I. Iskustvennoe oplodotvorenje u mlekopitaushchikh i primenenie ego v skotovodstve, i, v chastnosti, v konevodstve / I. I. Ivanov // Tr. – SPb.: Ob-va estestvoispytatelei, 1899. – T. XXX. – Vyp.1. – 3 s.

5. Kovtun S. I., Borodai I. S. Istorychni aspekty stanovlennia i rozvytku reprodutyvnoi biotekhnologii u tvarynnystvi / S. I. S. // Selektiini, henetychni ta biotekhnolohichni metody udoskonalennia i zberezhenia henofondu porid silskohospodarskykh tvaryn. – Poltava, 2018. – S.700–707.

6. Milovanov V. K. Razvitie iskustvennogo osemeneniia zhivotnykh v SSSR / V. K. Milovanov // Plemennoe delo i iskustvennoe osemenenie sel'skokhoziaistvennykh zhivotnykh: sb. statei. – M.: Kolos, 1964. – S.3–25.

7. Ostashko F. I. Teoriia i praktyka biolohii rozmnozhennia ta shturnoho osimeninnia silskohospodarskykh tvaryn / F. I. Ostashko, M. P. Pavlenko, A. A. Bielykov // Zb. nauk. pr. – Vyp. KhKhKhKh. – Kh., 1999. – S.38–43.

8. Smirnov I. V. Glubokoe okhlazhdenie semeni sel'skokhoziaistvennykh zhivotnykh / I. V. Smirnov // Zhurnal obshchei biologii. – 1950. – №3. – S.185–19.

9. Smyrnov I. V. Shturne osimeninnia silskohospodarskykh tvaryn / I. V. Smyrnov. – K.: Vyshcha shkola, 1982. – 255 s.

Yurchenko E. I., post-graduate student of the National Scientific Agricultural Library of the NAAS (Ukraine, Kyiv),
yurchenko_ei@ukr.net

Development of the scientific foundations of artificial insemination in the Ukrainian SSR (1930–1970s) as a zootechnical method

The preconditions of the formation and introduction of artificial insemination of farm animals in the Ukrainian SSR as a zootechnical method that ensures the improvement of its productive and breeding qualities and an increase of the level of livestock products have highlighted. The main scientific developments of Ukrainian scientists on improving the technology of reproduction of farm animals have summarized. The priority of the scientists of the Central Experimental Station for Artificial Insemination of farm animals in the development of conservation regimes and medium for semen dilution, improvement of instruments and technology of artificial insemination of farm animals has given. The value of the most promising scientific developments at the present stage of animal husbandry development has shown.

Keywords: animal husbandry, breeding work, artificial insemination, Central Experimental Station of Artificial Insemination of farm animals.

УДК 621.3(09)+921.3(477)

Тверитникова О. Є.,

кандидат історичних наук, доцент, професор,
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»
(Україна, Харків), tveekhpi@ukr.net

ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ЕЛЕКТРОТЕХНІЧНОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ

Обґрунтовано теоретико–методологічні засади розвитку електротехнічної науки і освіти. Визначено, що дослідження історії розвитку галузі засновується на міждисциплінарній теоретико–методологічній базі, тобто на системі методів як історичної науки, так і суміжних галузей філософії, соціології, наукознавства. З'ясовано, що методологічне підґрунтя дослідження історії електротехнічної науки становить система принципів та основних підходів пізнання й діалектики. У науковому пошуку використовувалися принципи історичної науки: об'єктивність, науковість, історизм, всебічність, системність, конкретність, а також принцип опори на історичні джерела та принцип історіографічної традиції. На основі сучасної методологічної бази з дотриманням наукових принципів та застосуванні сукупності методів, виявлені зміни, що відбувалися у розвитку

електротехнічної галузі під впливом технічного прогресу, на тлі соціально-політичних змін.

Ключові слова: електротехнічна наука, історико-технічні дослідження, методологія, теоретичні засади, Україна.

Методологічна основа вивчення розвитку електротехнічної галузі визначається специфікою дослідження з урахуванням стану наукового розроблення, об'єкта, предмета та завдань дослідження. Об'єктивний аналіз закономірностей розвитку наукового забезпечення електротехнічного комплексу має здійснюватися на тлі культурних, суспільно-політичних процесів, що відбувалися в Україні в другій половині ХХ ст. Розвиток електротехнічної науки є складним і багатофакторним процесом, на який впливали різні чинники. Теоретико-методологічні засади дослідження формувалися на основі науково-теоретичного доробку українських та закордонних учених: В. І. Вернадського, Г. М. Доброва, Дж. Д. Бернала, І. Д. Ковальченка, Я. С. Калакури, Дж. Холтона, Р. К. Мертон, та ін.

Мета статті полягає у розробці теоретико-методологічних засад дослідження історії розвитку електротехнічної галузі. Досягнення мети потребує вирішення таких завдань: узагальнити систему методів, що використовувалися історико-технічних дослідженнях, систематизувати, підібрати оптимальні та надати шляхи використання кожного з них.

Вивчення розвитку електротехнічної науки ґрунтується на працях, що присвячені питанням загальної методології, системного підходу, та розкривають означені проблеми в історико-технічних дослідженнях. Основою дослідження стали концептуально-теоретичні напрацювання В. І. Вернадського [1], в яких розкрито методологію формування історико-наукового знання. У публікаціях з проблем історії науки та організації наукових досліджень історії науки вчений обґрунтував важливість вивчення історії наукових ідей, біографій провідних учених. В. І. Вернадський виокремив два типи досліджень у цій галузі, зазначив, що вивчення історії науки є одним із методів аналізу розвитку науково-технічної сфери в цілому. Вчений переконливо довів, що історія науки не лише зберігає інтелектуальне надбання минулого, підтримує спадкоємність наукового знання, але й сприяє формуванню нових, перспективних завдань та наукового світогляду.

Теоретико-методологічні засади дослідження формувалися в руслі загальнонаукової методології та поглядів на сутність науки, окреслених у наукознавчих працях Г. М. Доброва. Вченим визначені методологічні підходи аналізу тенденцій та закономірностей розвитку науки, а також основні методологічні засади наукознавства, зокрема науковий пошук, який має засновуватися на об'єктивному підході та сукупності наукових методів [2].

Методологічні напрацювання, що розкривають нові підходи до проведення історико-технічних досліджень, належать В. І. Онопрієнку та Л. М. Бесову. У працях В. І. Онопрієнка визначені методологічні засади вивчення історії української науки. Вчений розкрив наукові досягнення українських учених, спираючись на критичний історичний аналіз, та окреслив значення їх доробку для розвитку світової науки на тлі історичних подій з урахуванням особливостей формування української наукової спільноти та аналізом чинників, що сприяли чи заважали цьому розвитку [3].

Л. М. Бесов окреслив значення історії науки у формуванні суспільної свідомості, роль техніки у розвитку суспільства та соціокультурний статус учених; розглянув методологічну проблему визначення місця історії техніки в системі природознавчих, суспільних і технічних наук. Дослідник актуалізував питання структури історії техніки за різними рівнями та напрямками, зазначив, що методологія історії техніки пов'язана зі становленням і розвитком історії науки і техніки як самостійної наукової дисципліни [4].

Принциповими для визначення методологічних засад дослідження історії розвитку електротехнічної науки стали праці, що відображають методологічні підходи у вивченні історії науки і техніки та історії прикладних технічних наук таких дослідників: Б. І. Іванова, В. В. Чешева, А. Joseph, J. Folta [5–7].

Методологічний інструментарій проведення історико-технічних досліджень систематизовано в працях О. Д. Симоненко. Авторкою розкрито модель функціонування системи «наука–техніка» на різних історичних етапах, схарактеризовано розвиток та концептуальні принципи теоретико-методологічних засад історико-технічних досліджень. О. Д. Симоненко запропоновано типологію наукових досліджень у галузі історії науки і техніки, обґрунтовано науково-теоретичну сутність техніки, визначено підходи до вдосконалення поняттєво-термінологічного апарату та структури історії техніки [8].

Під час дослідження електротехнічної науки доцільно враховувати методологічні підходи наукової біографістики, яка вже традиційно стала важливою складовою сучасних історичних розвідок. Спадщина української науки відбита в матеріалах монографій, статей, ювілейних видань. Крізь призму наукових біографій учених проглядаються тенденції та закономірності розвитку галузей науки і техніки, історія виникнення винаходів і теорій, взаємозв'язок між інтелектуальним потенціалом і технологічним розвитком промислового комплексу. Методологічні засади біографістики окреслені в працях Д. Уокера, Hankins Thomas L., Е. Ю. Соловьева [9–10]. Доробок української наукової спільноти як суспільний феномен, внесок у світову науку досліджують представники сучасних осередків історичної науки в Україні, зокрема І. І. Колесник, В. І. Онопрієнко, В. В. Ващенко, Т. Н. Попова та ін.

Чільне місце у визначенні біографістики як окремого наукового напрямку належить науковцям Інституту біографічних досліджень НБУ ім. В. І. Вернадського, зокрема В. І. Попику, який вивчав термінологію біографістики із залученням сучасних засобів програмного забезпечення; Н. І. Любовець, статті якої присвячені проблематиці створення українських персональних бібліографічних покажчиків; О. М. Яценко, який розглядав теоретичні та методологічні проблеми біобібліографії; С. М. Ляшко та ін. Масштабністю вирізняється доробок першого директора інституту В. С. Чишка, у монографії якого набули розвитку методологічні питання процесу історичного дослідження в біографії, історіографічного та джерелознавчого підґрунтя розкриття проблеми, визначено поняття біографії [11].

Доповнюють методологічні засади дослідження напрацювання з соціальної історії науки і техніки

В. Ж. Келле [12]. Соціальному підходу належить важливе місце в методологічному підґрунті аналізу еволюції науки. Зокрема предметом соціальної історії є наука і суспільство як єдина система, вивчення біографій маловідомих чи призабутих науковців, висвітлення внеску у світову науку українських учених, дослідження історії науково-технічних товариств, взаємодія структур, що здійснювали науково-технічну політику, а також науково-технічна спільнота становлять окрему сферу досліджень.

Ще одним важливим методологічним аспектом дослідження розвитку електротехнічної науки є такі поняття, як «наукова школа», «науково-технічна школа», «лідер». Важливими для методологічної основи дослідження виявилися праці дослідників Ю. О. Храмова, Д. Д. Зербіно, В. І. Онопрієнка та ін., в яких схарактеризовано специфіку формування та ідентифікацію наукових шкіл, з'ясовано критерії та характерні ознаки функціонування наукових шкіл у різних галузях науки, визначено роль наукового лідера.

С. П. Руда й О. Я. Гороховатська виокремили різні типи наукових шкіл залежно від специфіки організації досліджень у межах колективів [13]. Типологія наукових шкіл досліджувалася О. З. Мірською, яка запропонувала нові методологічні принципи ідентифікації наукових структур. Розширюють методологічні засади наукових праць Ю. О. Храмова, в яких розкрито особливості функціонування та поняття науково-технічної школи [14]. Більш повно поняттєвий апарат науково-технічної школи розкрито в працях Н. І. Жорник, яка доповнила та розширила визначення науково-технічної школи як творчого об'єднання не лише безпосередньо вчених, але й інженерів, технічних працівників, очолюваних лідером, у межах перспективного наукового напрямку з обов'язковим елементом наукової співпраці з іншими науковими колективами та світовим визнанням наукової спільноти [15].

Методологічне підґрунтя дослідження історії електротехнічної науки становить система принципів та основних підходів пізнання й діалектики, що в комплексі дають змогу здійснити всебічний аналіз. Для наукового дослідження застосовані такі принципи історичної науки: об'єктивність, науковість, історизм, всебічність, системність, конкретність, а також принцип опори на історичні джерела та принцип історіографічної традиції [16].

Використання принципу історизму як основи методології історико-технічного дослідження вимагає вивчення процесу розвитку електротехнічної галузі у взаємодії з іншими явищами, що визначають напрями її подальшого розвитку, а також розгляд максимального набору конкретно-історичних ситуацій в їхньому взаємному зв'язку з еволюцією процесу, що досліджується. Принцип історизму дав змогу врахувати різні соціально-економічні, суспільно-політичні та культурні обставини, дослідити участь учених у зв'язку з умовами, що змінювалися, простежити формування дослідних колективів наукових осередків на початку й наприкінці аналізованого періоду. Спираючись на принцип історизму в дослідженні електротехнічної галузі, слід враховувати об'єктивні історичні події, що стали передумовами розвитку наукових досліджень у системі АН УРСР та вищій електротехнічній школі,

виникнення мережі наукових інституцій галузевого призначення. Застосування принципу історизму дало змогу вивчити й узагальнити історичні події, простежити спадкоємність і новаторство наукових об'єднань, викласти матеріал послідовно й у логічній формі.

У науковому пошуку використовувалися принципи системного підходу. Розгляд електротехнічної галузі як цілісної, взаємозалежної структури, що складається із сукупності взаємопов'язаних елементів, дав змогу виявити внутрішні зв'язки системи «наука–виробництво–освіта». Дотримання системного підходу разом з принципом всебічності надав можливість комплексно дослідити розвиток напрямів електротехнічної науки як єдиної системи та на кожному окремому рівні її ієрархії.

Методологічні засади, що стали принциповими для дослідження, потребують об'єктивного визначення напрямів розвитку електротехнічної науки, характеристики й узагальнення здобутків провідних електротехніків. Застосування принципу об'єктивності зобов'язує розглядати історичні події з урахуванням як позитивних, так і негативних чинників. Це створило об'єктивні умови для дослідження процесу формування осередків і переосмислення досягнень української електротехнічної науки, а також сприяло уникненню суб'єктивних помилок у наданні оцінки внеску вчених.

Принцип науковості передбачає повноту й значущість використаної історичної інформації та засновується на залученні комплексу першоджерел з історії української електротехнічної науки. Пріоритетним у науковому дослідженні став принцип історіографічної традиції, що вимагає вивчення здобутків представників електротехнічної науки України у другій половині ХХ ст. з урахуванням результатів попередників. Комплексне застосування означених принципів надало змогу здійснити цілісне дослідження розвитку електротехнічної галузі.

Вивчення предмету наукового дослідження засновується на міждисциплінарній теоретико-методологічній базі, тобто на системі методів як історичної науки, так і суміжних галузей філософії, соціології, наукознавства. У науковій розвідці використано загальнонаукові, спеціально-історичні та міждисциплінарні методи дослідження.

Для вирішення поставлених у дослідженні завдань використовувалися загальнонаукові методи – аналізу, синтезу, індукції, дедукції, аналогії, узагальнення, а також статистичний та логічний методи. Спираючись на логічний та історичний методи пізнання, відтворено основні етапи розвитку електротехнічної галузі у другій половині ХХ ст., виокремлено ознаки, що характеризували кожен з періодів, виявлено особливості формування системи підготовки фахівців вищої кваліфікації у вищій електротехнічній школі та академічних інститутах. Застосування сукупності методів аналізу та синтезу, що тісно пов'язані між собою, сприяло можливості детально розглянути кожний з елементів структури, а далі об'єднати в цілісну картину окремі відомості, факти, події, окреслити місце та роль кожного елемента в системі [17].

Загальнонаукові методи використовувалися для вивчення наукової літератури та опрацювання різноманітних матеріалів джерельної бази, з'ясування здобутків наукових колективів, інститутів та

підприємств електротехнічного профілю. Метод узагальнення сприяв точнішому визначенню історичних передумов становлення електротехнічної науки в наукових осередках, дав змогу зробити узагальнення щодо розвитку магістральних наукових напрямів електротехнічної науки, зокрема перетворювальної техніки, енергетики, електровимірювальної техніки, електромашинобудування на основі групування за спільними ознаками.

Використання загальнонаукових методів у сукупності з історичним методом дало змогу дослідити формування системи електротехнічної галузі в хронологічній послідовності на основі виявлення взаємозв'язків, закономірностей та розбіжностей.

Ефективним засобом для порівняльного аналізу став статистичний метод, який був використаний для висвітлення соціально-економічних явищ у кількісній, наявній формі. Окремі статистичні дані згруповані за відповідними ознаками, на основі чого створені таблиці, що містять відомості щодо кількісно-якісних показників професорсько-викладацького складу вишів; динаміку контингенту аспірантів, докторантів, студентів; розподілу науково-дослідної тематики; випуску електротехнічної продукції; річних економічних ефектів від упроваджень, що проводилися науковими електротехнічними центрами; патентно-ліцензійної діяльності наукових колективів, що сприяло створенню загальних підсумків наукового дослідження.

У науковому пошуку використовувалася низка історичних методів дослідження: предметно-хронологічний, проблемно-хронологічний, історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, а також метод діахронічного аналізу, історичної періодизації, ретроспективний.

Базовим під час створення структури наукового дослідження став проблемно-хронологічний метод, що дав змогу розподілити широку тематику на більш вузькі, конкретні проблеми, зокрема досягнення науковців Інституту електродинаміки НАН України, наукові дослідження електротехніків політехнічних вишів, здобутки представників галузевого сектору, наукове забезпечення електротехнічної промисловості кваліфікованими фахівцями. Застосування сукупності методів, зокрема синхронного, історико-хронологічного, діахронічного сприяло відтворенню загальних процесів, встановленню зв'язків та взаємодії між спорідненими подіями та іншими явищами, насамперед з тими, що зумовили появу та визначили напрями подальшого розвитку. Використання порівняльно-історичного методу дало змогу виявити схожість подій, що відбувалися в різних країнах в одному часовому просторі, та встановити закономірності поступу електротехнічної науки.

Методологія дослідження ґрунтується на типологічній класифікації форм і методів організації науково-дослідної роботи, системи підготовки наукового потенціалу, що мали місце в зазначених хронологічних та територіальних межах. Важливим виявився метод періодизації, завдяки якому вдалося обґрунтувати витоки становлення та тенденції розвитку електротехніки як провідної прикладної науки на тлі світового розвитку техніки. Метод класифікації допоміг проведенню професійного дослідження комплексу документальних матеріалів. Залучення кількісних методів дослідження

сприяло підвищенню якості проведеного аналізу загального обсягу матеріалу.

Отже, теоретико-методологічні засади, що були застосовані в процесі наукового пошуку, надали можливість реалізувати завдання дослідження. Спираючись на методологію наукових досліджень з історії науки і техніки, з урахуванням доробку українських та закордонних вчених проведено дослідження історії розвитку електротехнічної галузі в Україні другої половини XX ст. Використання низки загальнонаукових та спеціальних історичних методів наукового дослідження сприяло отриманню нових результатів у розкритті зазначеної теми.

Список використаних джерел

1. Вернадский В. И. Труды по всеобщей истории науки. – Москва: Наука, 1988. – 336 с.
2. Добров Г. М. Наука о науке. – К.: Наук. думка, 1989. – 304 с.
3. Оноприєнко В. І. Історія української науки XIX – XX століть. – К.: Либідь, 1998. – 302 с.
4. Бесов Л. М. Наука і техніка в історії суспільства: навч. посіб. – Харків: Золоті сторінки, 2011. – 464 с.
5. Иванов Б. И., Чешев В. В. Становление и развитие технических наук / отв. ред. С. В. Шухардин. – Ленинград: Наука, 1977. – 264 с.
6. Joseph A. Science and its history a Reassessment of the Historiography of Science. Boston Studies in the Philosophy and History of Science. Aviv University and York University. – Toronto, 2008. – 531 p.
7. Folta Jaroslav. What to do with the 20th Century in the History of Science and Technology? (Problems of historiography of science and technology). Acta historiae rerum naturalium necnon technicarum New series. – 2007. – Vol.9. – P.3–15.
8. Симоненко О. Д. История техники и технических наук: философско-методологический аспект эволюции дисциплины: монография. – Москва: ИИЕТ РАН им. С. И. Вавилова, 2005. – 218 с.
9. Hankins Thomas L. In defence of biography: the use of biography in the history of science Hist. Sci. 1979. – P.1–16.
10. Соловьев Э. Ю. Биографический анализ как вид историко-философского исследования // Вопросы философии. – Москва: РАН, 1981. – №7. – С.115–126.
11. Чишко В. І. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – К., 1996. – 240 с.
12. Келле В. Ж. Социальная история естествознания и техники. Методологические проблемы // История науки и техники. – 2002. – №10. – С.40–44.
13. Мирская Е. З. Научные школы как форма организации науки (социологические проблемы) // Наукоеведение. – 2002. – №3. – С.8–24.
14. Храмов Ю. А. Научный лидер и его характерные черты // Наукоеведение и информатика. – К.: Наук. Думка, 1986. – Вып.27. – С.81–91.
15. Жорник Н. І. Деятельность научно-технической школы физики процессов резания материалов профессора М. Ф. Семко // Резание и инструмент в технологических системах. – 2003. – Вып.64. – С.89–102.
16. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. – Москва: Наука, 1987. – 440 с.
17. Калакура Ярослав. Интеллектуальне співтовариство українських істориків: діалог поколінь чи конфлікт методологій // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – 2009. – №4. – С.262–269.
18. Санцевич А. В. Методика исторического исследования. – К.: Наукова думка, 1990. – 196 с.

References

1. Vernadskij V. I. Trudy po vseobshhej istorii nauki. – Moskva: Nauka, 1988. – 336 s.
2. Dobrov G. M. Nauka o nauke. – K.: Nauk. dumka, 1989. – 304 s.
3. Onoprijenko V. I. Istorija ukrai'ns'koi' nauky XIX – XX stolit'. – K.: Lybid', 1998. – 302 s.
4. Bjesov L. M. Nauka i tehnika v istorii' suspil'stva: navch. posib. – Harkiv: Zoloti storinky, 2011. – 464 s.
5. Ivanov B. I., Cheshev V. V. Stanovlenie i razvitie tehniceskikh nauk / отв. red. S. V. Shuhardin. – Leningrad: Nauka, 1977. – 264 s.

6. Joseph A. Science and its history a Reassessment of the Historiography of Science. Boston Studies in the Philosophy and History of Science. Aviv University and York University. – Toronto, 2008. – 531 p.

7. Foltá Jaroslav. What to do with the 20th Century in the History of Science and Technology? (Problems of historiography of science and technology). Acta historiae rerum naturalium necnon technicarum New series. – 2007. – Vol.9. – P.3–15.

8. Simonenko O. D. Istoriya tehniki i tehnichestikh nauk: filosofsko-metodologicheskij aspekt jevoljucii discipliny: monografiya. – Moskva: ILET RAN im. S. I. Vavilova, 2005. – 218 s.

9. Hankins Thomas L. In defence of biography: the use of biography in the history of science Hist. Sci. 1979. – P.1–16.

10. Solov'ev Je. Ju. Biograficheskij analiz kak vid istoriko-filosofskogo issledovaniya // Voprosy filosofii. – Moskva: RAN, 1981. – №7. – S.115–126.

11. Chyshko V. I. Biografichna tradycja ta naukova biografiya v istorii i suchasnosti Ukrainy. – K., 1996. – 240 s.

12. Kelle V. Zh. Social'naja istorija estestvoznaniya i tehniki. Metodologicheskie problemy // Istoriya nauki i tehniki. – 2002. – №10. – S.40–44.

13. Mirskaja E. Z. Nauchnye shkoly kak forma organizacii nauki (sociologicheskie problemy) // Naukovedenie. – 2002. – №3. – S.8–24.

14. Hramov Ju. A. Nauchnyj lider i ego harakternye cherty // Naukovedenie i informatika. – K.: Nauk. Dumka, 1986. – Vyp.27. – S.81–91.

15. Zhornik N. I. Dejatel'nost' nauchno-tehnicheskoy shkoly fiziki processov rezaniya materialov professora M. F. Semko // Rezanie i instrument v tehnologicheskikh sistemah. – 2003. – Vyp.64. – S.89–102.

16. Koval'chenko I. D. Metody istoricheskogo issledovaniya. – Moskva: Nauka, 1987. – 440 s.

17. Kalakura Jaroslav. Intelektual'ne spivtovarystvo ukrain's'kyh istoriy: dialog pokolin' chy konflikt metodologij // Ejdos. Al'manah teorii ta istorii' istorichnoi nauky. – 2009. – №4. – S.262–269.

18. Sancevich A. V. Metodika istoricheskogo issledovaniya. – K.: Naukova dumka, 1990. – 196 s.

Tverytnykova O. Ye., candidate of historical sciences, associate professor, National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute» (Ukraine, Kharkov), tveekhpi@ukr.net

Theoretical and methodological bases of the electro technical industry development in Ukraine

The theoretical and methodological bases of the development of electro technical science and education are explained. It is determined that research on the history of the development of the industry is based on the interdisciplinary theoretical and methodological basis, that is, on the system of methods of both historical science and related branches of philosophy, sociology, and scientology. It was found out that the methodological basis of the study of the electro technical science history is a system of principles and basic approaches to cognition and dialectics. The scientific research used the principles of historical science: objectivity, scientific, historicity, comprehensiveness, systematicity, specificity, as well as the principle of relying on historical sources and the principle of historiographical tradition. On the basis of the modern methodological base, observing scientific principles and applying a set of methods, some changes were discovered, which took place in the development of the electro technical industry under the influence of technological progress, against the background of socio-political changes.

Keywords: electro technical science, historical and technical researches, methodology, theoretical research, Ukraine.

* * *

УДК 34:93(045)

Чернищук Н. В.,
кандидат історичних наук, Вінницький
національний аграрний університет
(Україна, Вінниця), chernishhuk@ukr.net

ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРАВА

Виявлено перші основні історичні прояви юриспруденції та її значення в суспільстві. Досліджено етапи зародження та розвитку права як науки. Висвітлено загальні закономірності та специфічні особливості походження права і функціонування у відповідний історичний період.

Ключові слова: право, об'єкт права, предмет права, історія держави, юридична наука.

Вивчення процесу виникнення права має не тільки чисто пізнавальний, академічний, але і політико-практичний характер. Воно дозволяє глибше зрозуміти соціальну природу права, його особливості і риси, дає можливість проаналізувати причини й умови його виникнення і розвитку. В юридичній науці питання виникнення права відносять до найбільш дискусійних. Вивчення права та його сутності неможливе без виявлення комплексу причин та передумов, що викликали його появу. Вирішення цієї проблеми передбачає використання сучасних даних багатьох інших наук – історії, археології, антропології, етнографії тощо. Право – це система загальних загальнообов'язкових, формально-визначених правил поведінки, які встановлюються, охороняються і гарантуються державою з метою врегулювання найважливіших суспільних відносин.

Актуальність теми полягає в тому, що право є надзвичайно важливою наукою для суспільства, адже завдяки йому справедливо регулюється розвиток відносин між людьми.

Постановка проблеми. Наука про правознавство в сучасному суспільстві відіграє підвищену роль, зростає її соціальний престиж, що в свою чергу ставить високі вимоги до знань про науку в цілому. В сучасних умовах ці вимоги стрімко зростають, стимулюючи поглиблення досліджень сфери правознавства в більш повному обсязі, в єдності всіх її сторін. Такий аналіз передбачає ґрунтовний аналіз з початку її зародження і подальшого її розвитку.

Метою даної статті є здійснення комплексного історико-наукового аналізу зародження та становлення правознавства як науки у світі.

Історія виникнення та розвитку права як науки знайшла своє відображення у працях науковців: А. Малікова, В. С. Макаруча, О. О. Шевченка, О. Е. Лейста, С. С. Алексєєва, Ж.–Л. Бержеля, Д. Д. Грімма, В. В. Дудченка, С. О. Муромцева, Ю. М. Оборотова, М. М. Коркунова, А. Ф. Крижановського, В. С. Нерсисянца, Й. О. Покровського, Р. А. Ромашова, Р. О. Халфіна та інших відомих дореволюційних та вітчизняних правознавців.

Історичний опис самого процесу зародження та подальшого розвитку юридичної науки передбачає визначення предмета і об'єкта дослідження права. Як і кожна наука, правознавство має свій предмет. Саме предмет визначає самостійність науки, її специфічні властивості та місце у сфері наукового пізнання дійсності. Водночас предмет права створюється фактично всією системою юридичних наук. Це пояснюється тим, що галузеві та інші юридичні науки вивчають лише окремі сфери, аспекти держави і права або історію державно-правового життя та не можуть надати цілісного і повного уявлення про державно-правову організацію суспільства. З огляду на те, що предмет дослідження будь-якої науки є основою розуміння її сутності, специфіки і призначення, його чітке визначення має бути одним з головних завдань, яке має виконувати та чи інша наука. Предмет права – це динамічна категорія, що постійно уточнюється.

Відповідно до цієї дефініції у структурі предмета права можна виокремити такі дві змістові складові:

– сутнісні властивості (сутність, соціальне призначення) держави та права, а також інших пов'язаних з ними явищ суспільної дійсності;

– найбільш загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування права, а також інших пов'язаних з ними явищ.

Предметом науки і права є історія виникнення, становлення, розвитку різноманітних типів і форм держави і права, а також державно-правових інститутів і суспільно-політичних систем, що функціонували на території України в їхній історичній конкретності та хронологічній послідовності.

Об'єкт права – це норми права, а також інші пов'язані з ними явища суспільної дійсності, що пізнаються через узагальнені про них уявлення та поза межами конкретного історичного періоду [5].

Історія держави і права є важливою складовою історії нашого народу, яка загальними і специфічними науковими методами виявляє закономірності розвитку державотворчих процесів і правових систем. Саме тому історія держави і права, маючи чітко визначений предмет дослідження, належить до юридичних, державно-правових дисциплін. Вона охоплює розвиток усіх аспектів еволюції держав – державного механізму, форм державної єдності, права.

Юридична наука виступає в рамках поділу наукового поля на блоки у якості відносно самостійної підсистеми. Таку систему прийнято називати системою юридичних наук. Юридична наука вивчає, по-перше, процес зародження та розвитку права як соціального явища, по-друге, стадії розвитку і їх причини під призою еволюційного розвитку людства, і, по-третє, відповідає на запитання під впливом яких соціальних процесів відбувався розвиток даної науки. Цілком закономірно вважати, що вивчення минулого досвіду може надати знання для використання їх в майбутньому, та навіть для уникнення певних помилок у відносинах державно-правового характеру. Право є найвищим рівнем суспільного знання, адже воно визначає сам зміст відносин, конкретизує поведінку суб'єктів, гарантує передбачуваність їх дій. На джерела права, як зовнішнього аспекту права, покладена роль забезпечення його формальних характеристик, в тому числі і соціального спрямування. Соціально орієнтоване джерело права набуває вирішального значення у закріпленні та гарантуванні таких базових цінностей, як належний рівень соціальних свобод, непорушність прав та всезагальна рівність. Крім того, воно виступає як ефективний засіб орієнтації людей у питаннях змісту та цілей життя, у формуванні системи цінностей [1, с. 245].

Перші уявлення, згадки та взагалі реальні факти про правові джерела можна знайти ще у древній міфології, за часів релігійної покори в земному житті. Символічними відображеннями верховенства закону, права тощо, наприклад у древніх єгиптян була богиня Маат, у древніх греків – Феміда з вагами правосуддя. Історично як самостійна галузь суспільних наук юридична наука виникла ще у Давньому Римі в к. IV–III ст. до н.е. (лат. *iurisprudentia* – знання права), що в подальшому стала основою для становлення європейської юридичної науки Середньовіччя і Нового часу [2, с. 680]. Так, знання про право були викладені в роботах великих мислителів Древньої Греції – Платон (427–347 рр. до н.е.) і

Аристотель (384–322 рр. до н.е.), а також Древнього Риму – Гай, Ульпіан, Модестин, Павел, Папініан; вони вбачали зміст юридичної діяльності в трьох її складових: *agere* – керувати юридичними діями сторін, *scire* – складати документи та *respondere* – давати поради, консультувати.

Перші прояви юриспруденції виникали по мірі розвитку законодавства у вигляді загальнообов'язкових приписів та правової науки. Так, навіть загальні поняття юридичної науки включалися в систему початкової освіти. Берегинею та продовжувачкою розвитку юридичної освіти залишалася довгий час Візантія.

В Західній Європі часів раннього Середньовіччя спеціальної юридичної освіти ще не існувало. Проте, в X ст. в Павії (Італія) була заснована школа, де викладали лангобардське право. В кінці XI ст. в Болоньї виникає перша школа права, котра з часом реорганізувалась у Болонський університет, де вже в XII ст. навчали римському праву студентів країн Європи. В XII–XV ст. в країнах Західної Європи стрімко зростає кількість університетів (Оксфордський, Кембріджський, Паризький), де провідним факультетом вважався юридичний. Юриспруденція вважається за культурну цінність, що набирає оборотів по своєму розповсюдженню та розвитку. Відомі юристи Італії, Англії, Франції, Німеччини протягом багатьох десятиліть вивчають теорію права та успішно застосовують з вдосконаленнями на практиці. Західноєвропейські юристи у своїй діяльності одразу ж розмежовують право і релігію з політикою, крім того в своїй діяльності зорієнтовані вже більш на практичні застосування права, ніж лише на теоретичні, що було розповсюджено раніше.

Стрімкий розвиток права набирає нових обертів вже в XV ст., підтвердженням цьому є твори Фортеск'ю «*De laudibus legum Angliae*» («Похвала законам Англії») і Літлтльтона «*Tenures*» («Землеволодіння»), присвячені проблемам розвитку публічного права, а другий – приватного [3, с. 351].

Хотілося б також згадати про характерні риси, що притаманні юридичній науці держави Росії. Перші спроби ввести юридичну науку для вивчення у вищих навчальних закладах датується приблизно XVI ст., де предмет мав назву «правосуддя духовного й мирського». В 1715 р. Петру I був представлений до розгляду «Проект про заснування в Росії академії політики на користь державних канцелярій».

На території України осередками права були такі вищі навчальні заклади: Київський імператорський університет святого Володимира (Київський національний університет імені Т. Шевченка), заснований 8 листопада 1833 р., Харківський імператорський університет (Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»), заснований 5 (17) листопада 1804 р. імператором Олександром I, Львівський університет (Львівський національний університет імені Івана Франка), заснований 1661 р. (юридичний факультет з кінця XVIII ст.) тощо. Всі ці процеси вплинули на розвиток історичних знань та історичної думки. Широко розгорнулися збирання й публікація історичних джерел і пам'яток історичної думки, стали створюватися й діяти історичні товариства й установи [4].

Важливий етап в історії правознавства пов'язаний з ім'ям К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, котрі розробили вчення про право з матеріалістичної, класової позицій.

Марксистсько-ленінська теорія права не втратила своєї значущості й зараз, в умовах критичного до неї ставлення та переходу до ринкової економіки, проте не в чистому вигляді, хоча й з значним запозиченням ідей.

В ХХ–ХХІ ст. юридична освіта набула шаленої популярності по всьому світу. Це пов'язано з потребою правового регулювання суспільних відносин в сучасних державах. В кожній розвинутій державі є університети, де випускають юристів, є навіть спеціальні школи, коледжі, академії, де готують фахівців по конкретній галузі права. Пильна увага до теоретичних досліджень права приділяється і в даний час. Так само вивчаються всі сторони та аспекти права, що несуть собою наукову та практичну зацікавленість. Сучасний стан правознавства є досить складним комплексом юридичної науки.

Таким чином, право має древні витоки та надзвичайно багату та різноманітну історію. Внаслідок стрімкого розвитку відносин між людьми, зокрема міжнародних відносин, з'явилася потреба в чітких, встановлених правилах, які могли справедливо регулювати відносини. Не було такого періоду в історії коли б юридична наука не розвивалася, вона постійно перебувала в процесі вдосконалення. Можна з впевненістю стверджувати, що право як юридична наука – це колиска світової цивілізації, це знання про велич та всеосяжність права і держави, що була досягнута нашими предками ще за часів сивої давнини.

Список використаних джерел

1. Маликов А. Введение в общую теорию юридических наук / А. Маликов. – К.: «К. И. С.», 2005. – 245 с.
2. Макачук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн / В. С. Макачук. – К.: Атака, 2006. – 680 с.
3. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн / О. О. Шевченко. – К.: ТОВ «Олан», 2005. – 351 с.
4. Дмитрієва Т. І. Розвиток історичної науки в Україні [Електронний ресурс] / Т. І. Дмитрієва, Г. М. Красніцька. – Режим доступу: <http://intkonf.org/dmitrieva-t-i-krasnitska-g-m-rozvitok-istorichnoyi-nauki-v-ukrayini/>.
5. Об'єкт і предмет теорії держави та права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/1376102545038/pravo/obyekt_predmet_teorii_derzhavi_prava.

References

1. Malikov A. Vvedenie v obshchuyu teoriyu juridicheskikh nauk / A. Malikov. – K.: «K. I. S.», 2005. – 245 s.
2. Makarchuk V. S. Zagal'na istoriya derzhavy i prava zarubizhnykh kraï'n / V. S. Makarchuk. – K.: Ataka, 2006. – 680 s.
3. Shevchenko O. O. Istoriya derzhavy i prava zarubizhnykh kraï'n / O. O. Shevchenko. – K.: TOV «Olan», 2005. – 351 s.
4. Dmitrijeva T. I. Rozvytok istorychnoi' nauky v Ukraïni [Elektronnyj resurs] / T. I. Dmitrijeva, G. M. Krasnic'ka. – Rezhym dostupu: <http://intkonf.org/dmitrieva-t-i-krasnitska-g-m-rozvitok-istorichnoyi-nauki-v-ukrayini/>.
5. Ob'jekt i predmet teorii' derzhavy ta prava [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://pidruchniki.com/1376102545038/pravo/obyekt_predmet_teorii_derzhavi_prava.

Chirnishchuk N. V., candidate of historical sciences, Vinnytsia National Agrarian University (Ukraine, Vinnytsia), chernishhuk@ukr.net

The history of initiation and development of science of law

This article reveals the first major historical manifestations of jurisprudence and its significance in society. The stages of the origin and development of law as a science are investigated. The general laws and specific features of the origin of law and functioning in the corresponding historical period are highlighted.

Keywords: law, object of law, subject of law, history of the country, legal science.

УДК 94(477.82=411.16):323.11

Універсал С. О.,
магістр історії, Східноєвропейський
національний університет ім. Лесі Українки
(Україна, Луцьк), Seruy50@ukr.net

До історії єврейської громади Волині

Висвітлюється історія єврейської громади Волині від найдавніших часів до початку ХХ ст. Простежено причини, динаміка та правові умови єврейської міграції на територію краю, особливості матеріальної культури та духовного життя волинських євреїв. Окрему увагу звернуто на політику держав (Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Російська імперія) щодо єврейського населення упродовж окресленого періоду.

Ключові слова: Волинь, євреї, юдаїзм, кагал, державна політика.

З найдавніших часів Волинська земля була поліетнічним краєм. Тут проживали представники різних етнічних груп та релігійних конфесій. Одним з найбільш чисельних етносів краю (окрім поляків, чехів, німців, росіян) були євреї.

В усі часи юдеї були активною частиною волинського соціуму, особливо міського. Дослідження історії місцевих євреїв дасть змогу сформувати цілісне бачення політичного, економічного, соціального та культурно-освітнього розвитку Волині, проаналізувати характер міжетнічних, міжконфесійних відносин в краї в добу середньовіччя та нового часу.

Мета розвідки – прослідкувати історію єврейської громади Волині від найдавніших часів до початку ХХ ст.

Окремі аспекти історії єврейської громади Волині висвітлено у працях І. Лутая [27] та А. Бородія [24]. Проблемам соціально-економічного розвитку єврейських громад присвячено публікації А. Каустова [5], Ю. Сеньків [3], Я. Ісаєвича [6], А. Куліка [12], Я. Хонігсмана [8].

Релігійне та культурно-освітнє життя юдеїв Волині було предметом уваги дослідників І. Рудницької [13], М. Пітіка [14], А. Мелешенко [22]. Чи не найбільше публікацій висвітлюють становище євреїв Волині періоду її перебування у складі Російської Імперії. Цій проблемі присвячено розвідки Ю. Поліщука [23], В. Любченко [26], І. Мельник [17], В. Доценко [15].

Комплексного видання, що охопило б усю історію волинського єврейства, на сьогодні не існує.

Перші згадки про євреїв на території сучасної України датуються II–I ст. до н.е. На думку багатьох дослідників, найбільш ранніми свідченнями їх присутності на українських землях в окреслений період часу є семітські написи, які зустрічаються в грецьких містах Боспорського царства. Вони датовані часами Митридата VI Євпатора (109–63 рр. до н.е.) – царя Малоазійської держави Понт. Відомо, що в Понтійських містах Малої Азії у I ст. до н.е. проживало чимало юдеїв. Ймовірно, перші євреї, що оселилися в містах Північного Причорномор'я – Херсонесі, Тірі, Ольвії в перші століття нашої ери, були вихідцями саме з цих малоазійських міст [1, с. 7–8].

В IX ст. чимала юдейська громада вже проживала в Києві, про що свідчить наявність у місті єврейських кварталів та дані писемних джерел. На території Волині євреї оселились не раніше XIII століття. Перша згадка про них датується 1288 р. Описуючи похорон володимирського князя Володимира Васильковича та реакцію на цю подію мешканців міста Володимира,

літописець зауважує: «І плакало тоді над ним усе множество володимирців – мужі, і жони, і діти ... і жиди плакали, немов і при взятті Єрусалима, коли вели їх у полон вавилонський» [2]. Перша згадка про євреїв Луцька датується 1388 р. Вона пов'язана з привілеями, наданими цій релігійній общині князем Вітовтом [3, с. 173]. У 1392 р., внаслідок походу Вітовта на Крим, у село Жидичин під Луцьком переселяються караїми, пізніше вони проникають і в саме місто.

Згідно з привілеєм, виданим у 1388 р., юдеї отримали широку автономію на території Великого Князівства Литовського (далі – ВКЛ). Громадам надавалось право торгівлі та свободи віросповідання. За завдання шкоди представнику громади, зловмисник підлягав суду. Вбивство юдея каралось смертною карою [3, с. 173].

Кількість юдеїв на території Волині збільшувалась не лише завдяки природному приросту та лояльній політиці з боку князів литовських, але й через їх масову міграцію на територію України впродовж XV–XVI ст. Її спричинила діяльність святої інквізиції та переслідування юдеїв у країнах Західної Європи. У 1290 р. їх виганяють з Англії. В 1306 р. – з Франції [4]. У 1492 р. іспанський король Фердинанд II видає Альгамбрський едикт, відповідно до якого усе єврейське населення королівства мало залишити територію Іспанії до 31 липня. Ці події спричинили потужну міграційну хвилю євреїв на терени Східної Європи, в тому числі й на Волинь.

Однак політика релігійної нетерпимості щодо юдеїв не оминула і ВКЛ. У 1495 р. великий князь литовський Олександр видав наказ, яким забороняв юдеям проживати на території князівства. Обмеження стосувалось також Луцька та Володимира. Проте вже у 1503 р. євреї отримали можливість повернутись до цих міст. Були підтверджені права, надані общинам наприкінці XIV ст. У 1507 р. Сигізмунд I підтвердив Брестські привілеї, а у 1547 р. Сигізмунд II Август – Гродненські [4, с. 173]. Таким чином, євреї отримали державні гарантії безпеки перебування на території Волині, що в поєднанні з черговими міграційними хвилями призвело до стрімкого зростання чисельності єврейських общин.

Основною формою організації юдейських громад був кагал на чолі з равином. Він контролював адміністративне, соціальне, культурне та економічне життя общини, чинив судову владу. Управління общини збирало податки, які потім передавались до державної казни. Після включення Волині до складу Речі Посполитої у 1569 р., місцеві кагали були підпорядковані Вааду – центральному органу самоуправління євреїв на території Речі Посполитої [5, с. 47]. Зауважимо, що на території цієї держави проживала найбільша в Центрально–Східній Європі юдейська община. Завдяки підтримці польських королів та магнатів, євреї могли вільно займатись торгівлею, ремісництвом, кредитною справою, що сприяло їхній інтеграції в економічне життя держави [8].

Лояльне ставлення влади разом зі збільшенням кількості єврейського населення позитивно вплинуло на культурний розвиток громад. У XVI ст. на території Волині з'являються перші єврейські друкарні. Серед друкованої продукції переважали твори релігійного змісту, талмудична література, необхідна для забезпечення освітнього процесу. Одна з перших

юдейських друкарень на Волині була відкрита в Острозі. Вона належала Самуелю Едельсу та діяла з 1555 по 1632 рр. Тут видавались твори на ідиші та івриті [5, с. 57]. У другій половині XVII ст. видавництво книг налагоджено у Корці, Дубно, Бердичеві, Острозі [6]. Це були невеликі друкарні з обмеженими потужностями, що спеціалізувались на видавництві традиційної єврейської літератури.

Кагальна форма організації общин призводила до їхньої ізольованості від суспільного життя краю та інших національних груп населення (особливо християн). Замкнутість громад (мовна, конфесійна), відмінність звичаїв та традицій – все це породжувало напруження між юдеями та іншими етносами. Ситуація загострювалась через безпідставні звинувачення юдеїв у прозелітизмі, які використовувало християнське духовництво, забороняючи християнам будь-яким чином контактувати з представниками громад.

Нагомість шляхта використовувала юдеїв для збору податків, надавала їм в оренду земельні наділи, шинки, корчми. Така ситуація, за якої євреї перебирали на себе роль буферу між українцями та поляками, викликала негативне ставлення до єврейських громад серед українського селянства.

Наприкінці XVI ст. розпочались утиски юдеїв на державному рівні. У Луцьку, наприклад, євреям заборонялось займатись кушнірством та кравецтвом без сплати спеціального податку на користь християнських цехів (його розмір становив 5 кіп). У 1600 р. запроваджуються обмеження на купівлю золота та срібла без дозволу цехів. Його дія поширювалась на територію всієї Речі Посполитої, в тому числі й на Волинь [5, с. 44].

Попри це, розширення громади дало змогу збудувати кам'яну синагогу у Луцьку, що датується 1628 роком, хоча існують дані про існування храму в XVI ст., знищеного внаслідок татарської навали. У XVI ст. також було збудовано синагогу в Острозі. На початку XVII ст. почав діяти храм у Любомлі [7, с. 105]. Усі згадані синагоги були мурованими, що свідчить про заможність громад, чиїм коштом вони споруджувались. Часті татарські набіги визначили фортечний тип синагог. Луцька синагога, наприклад, була частиною міських укріплень.

Незважаючи на зростання антагонізму між юдеями та місцевим населенням, історик Яків Хонігсман називає період з середини XVI ст. до початку національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького «золотим віком» для юдеїв Західної України загалом, та Волині зокрема [8]. Попри таке формулювання, конфронтація між українцями та євреями наростала і досягла свого апогею в роки національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.

Війна дісталась Волині у 1648 р. Бойові дії супроводжувались погромами єврейських громад. Один з найдетальніших описів антисемітських виступів міститься в творі Натана Ганновера «Глибокий мул», чий батько, Моше Ганновер, був вбитий в Острозі під час погрому. Сам Натан Ганновер перебував у цей час в Заславі, неподалік Острога, та описав тодішні події у своїй праці.

У творі «Глибокий мул» читаємо: «Тут [Заслав – прим. автора] вони розграбували всю громаду і вбили близько 200 душ... Водночас костьоли та синагоги було розорено

і перетворено на стайні» [9, с. 78]. У Острозі, наполягає автор, було вбито понад 600 євреїв. 1649 р. датується другий погром у місті, під час якого за даними Ганновера загинуло ще близько 300 юдеїв. При цьому автор зазначає, що євреї з громад інших міст «побігли, рятуючи своє життя» до Дубна, Кременця та Олики [9, с. 111].

Означити точну кількість вбитих від час Хмельниччини важко, тим більше в окремо взятому регіоні. За приблизними підрахунками станом на середину XVII ст. на території Волині в 46 населених пунктах проживало близько 15 тисяч юдеїв [10]. Встановити більш точні цифри видається неможливим, оскільки перший достовірний перепис населення відбувся у 1764–65 рр. До цього з середини XVI ст. існувала практика податкових переписів, за якими кількість юдеїв можна означити лише приблизно, з великою кількісною похибкою.

Однак, навіть з огляду на ці дані, жертви серед євреїв Острога, подані Ганновером, видаються перебільшеними. Особливо якщо взяти до уваги той факт, що вже наприкінці 70-х років XVII ст. чисельність волинських громад досягла 20 000 осіб. Цікаво, що автор намагається аналізувати причини повстання: «решта православних була поневолена князями і панами... І так вони були принижені, що майже всі народи, і навіть той народ, що стоїть нижче за всіх [євреї – прим. автора], володарював над ними» [9, с. 15], однак, як зазначає Михайло Грушевський: «без заглиблення в самий принципіальний клясовий, чи національний антагонізм» [11, с. 120].

Антиєврейські погроми відбувались і в першій половині XVIII століття. Вони були пов'язані як з козацько-селянськими повстаннями, так і з переміщенням територією Волині шведських та російських військ, гайдамаччиною та іншими подіями цього часу. Попри це, в громадах спостерігався демографічний приріст. Перепис населення, проведений на території Речі Посполитої у 1764–1765 рр., показав, що близько 70% євреїв проживало в східних воєводствах країни [12, с. 267]. В українських воєводствах Речі Посполитої проживало понад 150 тис. євреїв [5, с. 55], з них на території Волині – 51 736 осіб [10].

1764 роком датується ліквідація Вааду, що було пов'язано зі зміною податкової системи Речі Посполитої. Ваад не лише регулював збір податків з єврейської частини населення, але й сприяв збереженню традиційного юдаїзму, опікуючись єврейськими освітніми установами та регулюючи видавництво книг. Традиційно юдаїзм посідав важливе місце в життєдіяльності громад. Євреї дотримувались приписів цієї релігії в усіх сферах життя.

Однак у середині XVIII ст. спостерігається криза ортодоксального рабинізму, внаслідок чого на українських землях поширюється нова релігійна течія – хасидизм [13, с. 115]. Між прихильниками ортодоксального юдаїзму та хасидами виникла конфронтація. Протистояння розгорнулось і на території Волинського воєводства, що було одним з духовних центрів хасидизму. З Волині походив Бер, учень Баал Шем Това, якого Бешт призначив своїм наступником. Бер проповідував у Рівному, Межиріччі, Корці. З Бердичева походив цадик Леві-Іцхак. В селі Софіївка працював цадик Іцик Кеслер, в м. Радзивіл – Йосип Інтерлейб [14, с. 129].

Кінець XVIII ст. бум помічений важливими змінами на політичній мапі Центрально-Східної Європи. Внаслідок трьох поділів Речі Посполитої, ця держава припинила своє існування. Територія Волині відійшла до складу Російської імперії.

Поділи Речі Посполитої призвели до формування на території Російської імперії великої єврейської общини. Лише у Волинській губернії наприкінці XVIII ст. проживало 14 265 юдеїв [15, с. 100]. Введення нових територій вимагало зміни чинного законодавства. 23 грудня 1791 р. було прийнято указ, що обмежував територію проживання євреїв в Україні Катеринославським намісництвом та Таврійською областю [16, с. 287].

Територіальні обмеження вводились з декількох причин. В основі імператорської влади лежало православ'я. Задля уникнення впливу юдаїзму на православну частину населення, необхідно було запобігти переселенню євреїв у центральні регіони Російської імперії [17, с. 41].

Обмеження розселення єврейства також було спричинене економічними факторами. Після поділів Речі Посполитої євреї проникали на російський ринок, створювали конкуренцію для православних купців. Останні подавали численні скарги на купців-юдеїв (скарги московських та смоленських православних купців) [18, с. 17]. Імперська політика полягала в протектораті російському купецтву, тому виникла необхідність географічно обмежити зону діяльності юдеїв. Оскільки в час існування Речі Посполитої Волинське воєводство було одним з центрів зосередження євреїв, закономірно, що території новоутвореної губернії увійшли до «смуги осілості».

Указ 1791 р. доповнювався спеціальним положенням про євреїв, виданим 9 грудня 1804 р. За ним до «смуги осілості» увійшла й територія Волинської губернії. Указ від 1804 року обмежував мовні права юдеїв, дозволяючи їм вести офіційну документацію лише польською, російською або німецькою мовами. Особи, які не знали цих мов, не приймалися до органів місцевої адміністрації. Євреї отримували право купувати, продавати, дарувати та передавати у спадок землю, використовувати найману працю. У «смугі осілості» вони могли засновувати фабрики та підприємства.

«Положення про євреїв» 1804 р. зберігало кагальну організацію. Як і раніше, громади очолювались равинами, однак тепер вони мали право чинити суд лише у релігійній сфері. Окрім цього, заборонялось застосовувати до порушників будь-які санкції крім «увещання и убеждения» [19, с. 736]. За кагалами зберігалась функція збору податків, але заборонялось без дозволу впроваджувати внутрішні побори. Положенням від 1804 р. на державному рівні визнавався хасидизм [12, с. 118]. Було також обмежено кількість кагалів – в одному місті могла функціонувати лише одна громада [19, с. 737].

До кінця XVIII ст. керівництво кагалами на більшій території Волині перейшло до хасидів [9], що, як зазначає дослідниця М. Рудницька, мало негативний вплив на розвиток культурно-освітнього життя громад краю. Однією з причин стрімкого поширення нової течії історик вважає ідиш, зрозумілу пересічним євреям основну мову спілкування хасидів [12, с. 118].

Окрім положення 1804 р., упродовж XIX ст. було прийнято низку інших законодавчих актів, що вводили обмеження для євреїв. Законом від 23 жовтня 1825 р. їм заборонялось брати в оренду маєтності [20, с. 450]. Негативно позначився на становищі місцевих громад законодавчий акт, виданий Миколою I у 1844 р., яким юдеям заборонялось селитись ближче ніж за 50 верст від кордону. Через цей указ багато євреїв Волині перебували під постійною загрозою виселення.

У 1845 р. почала діяти заборона на виробництво спирту (гуральництво). 3 травня 1882 р. «Тимчасовими правилами» юдеям було заборонено орендувати нерухомість за межами міст. Більшість обмежувальних нормативних актів згодом втратили свою силу, однак зазначені закони дозволяють зробити висновок про дискримінаційну політику імперського уряду щодо євреїв.

Найважчим ударом для громад був новий «Статут про рекрутську повинність та військову службу євреїв», прийнятий у 1827 р. На керівництво кагалів покладалась обов'язок щорічно відправляти по 10 рекрутів на 1000 осіб. Для християн норми були нижчі, набір проводився 1 раз в два роки. На службу залучалися представники чоловічої статі віком від 12 до 25 років. Часто нижня вікова межа порушувалась, на службу (кантоністами) відправлялись 9–11-річні хлопчики з неблагополучних сімей. Керувало набором керівництво кагалів. Часто воно зловживало своєю владою, використовуючи рекрутську повинність в якості інструменту для боротьби проти внутрішніх опонентів. Поширеним явищем стало викрадення дітей з інших громад, щоб в подальшому віддати їх в кантоністи замість представників кагалу.

Значна частина дітей, що потрапили на службу, не доживали до її завершення. Важкі умови, багатокілометрові піші переходи та антисемітизм, поширений у тогочасній армії, приводили до людських втрат серед євреїв, не пов'язаних з бойовими діями.

Звільнення від цього обов'язку можна було отримати у випадку виселення в землеробські колонії. Як наслідок, станом на 1869 р. на території Волині нараховувалось уже 10 таких колоній з загальною чисельністю населення в 3274 особи [21, с. 82–84].

Попри обмеження і рекрутську повинність, юдейські громади Волині долучились до культурних процесів, що поширились в єврейському середовищі. В першій половині XIX століття територією губернії ширився рух **гаскала**. Його ідеологи виступали проти замкнутості общин, релігійної освіти та надмірного захоплення Талмудом, що на їхню думку ставало причиною антисемітизму. У Волинській губернії рух очолював Іцхак Бер Левінзон [12, с. 119]. Прихильники гаскали були противниками як ортодоксального юдаїзму, так і хасидизму.

Просвітители неодноразово звертались до влади з питань поширення світської єврейської освіти, яку вважали чи не єдиним шляхом до інтеграції юдеїв у тодішнє суспільство. Традиційними освітніми установами були хедери, бет-мідраші, суботні школи, талмуд-тори та ешиви (або єшиботи). Ці шкільні заклади були релігійними та не надавали знань з світських предметів. Особливою популярністю серед євреїв користувались бет-мідраші. Так, у другій половині XIX ст. лише у Луцькому повіті нараховувалось 20 таких освітніх установ [22, с. 83].

«Положення про євреїв», видане 13 квітня 1835 р., дозволяло дітям юдеїв навчатись в «уездных и приходских училищах, гимназиях и частных училищах, и пансионах тех мест, в которых жительство отцам их дозволено» [23, с. 321]. При цьому чиновники не звертали уваги на традиції та мову спілкування єврейського учнівства. Представники громад навчались з учнями інших конфесій, хоча могли не відвідувати предмети християнського спрямування. Традиційні єврейські навчальні заклади існували в Острозі, Дубно, Рівному, Новограді-Волинському, Овручі, Ізяславі.

Як і в попередні століття, євреї були задіяні в ремісництві та торгівлі. Станом на 1797 р. у губернії нараховувалось 726 купців юдеїв, у 1832 р. – 3739. Варто зазначити, що кількість християн, що займалися цією справою, була в декілька разів меншою. Однак до 1887 р. кількість купців-юдеїв зменшалась до 1072 осіб, що стало наслідком царської політики, спрямованої на витіснення євреїв з цієї сфери [24, с. 163–164]. Загалом торгівлею займалось до 80% юдеїв.

Поширеним серед євреїв було ремісництво. Станом на 1885 р. на території губернії працювало понад 37 000 ремісників-юдеїв (понад 70% від загальної кількості) [24, с. 167]. Найпоширенішими ремеслами були кравецтво та шевство. Євреї також займались лихварством, орендою шинків, гуральництвом, пивоварінням.

Формування «смуги осілості» спричинилося до того, що Волинь стала одним з центрів зосередження єврейського населення на території України. Станом на 1885 рік у містах губернії проживало понад 99 000 євреїв, у містечках – близько 130 тисяч осіб, у селах – 58 000 осіб [25, с. 210]. У 1897 р. лише в Луцьку нараховувалось 9468 юдеїв [26]. Наприкінці XIX століття юдеї складали 80% від загального населення Луцька, 72% від населення Дубно, 75% – Острога. В Бердичеві їх було 86% від загалу населення [27, с. 64].

Щоб задовольнити духовні потреби зростаючого населення, громади будували нові культові споруди. Станом на кінець XIX ст. на території Волинської губернії діяло 133 синагоги. Більшість будівель були дерев'яними, але 57 з них – кам'яними. Поширеними були також молитовні будинки, яких нараховувалось понад 50 [28].

Таким чином, історія єврейства тісно пов'язана з Волинню. Потужні міграційні хвилі, що спостерігались в епоху Середньовіччя, привели до формування на території краю чисельної єврейської общини. Завдяки цьому юдеї інтегрувались в економічне життя Волині, впливали на політичний та культурний розвиток краю.

Війни та соціальні катаклізми не зупинили ріст місцевих єврейських громад. Однак їхнє становище помітно погіршилось після входження краю до складу Російської імперії та формування смуги осілості. Щодо єврейського населення упродовж всього XIX ст. російський уряд проводив відверто дискримінаційну політику.

Список використаних джерел

1. Айбабін О. Євреї в античному і ранньосередньовічному Криму / О. Абанін // Нариси з історії та культури євреїв України. – К.: «Дух і Літера», 2009. – 440 с.
2. Галицько-Волинський літопис / Пер. Л. Махновця [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/links/galvol.htm>
3. Сеньків Ю. В. Регулювання кримінально-правових відносин у єврейських громадах на українських землях у складі Великого

Князівська Литовського / Ю. В. Сеньків // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип.45. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2009. – С.171–177.

4. Телушкін І. Єврейський мир. Важливіші знання о єврейському народі, його історії і релігії / І. Телушкін. – М., 2015. – 624 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://jhistory.nfurman.com/teacher/03_101.htm.

5. Каустов А. Євреї від владою Литви та Польщі (XIV–XVIII ст.) / А. Каустов // Нариси з історії та культури євреїв України. – К.: «Дух і Літера», 2009. – 440 с.

6. Ісаєвич Я. Початки єврейського друкарства / Я. Ісаєвич // Незалежний культурологічний часопис «Д». Число 47. – 2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n48texts/isajevych.htm>.

7. Метельницький Р. Деякі сторінки єврейської забудови Луцька / Р. Метельницький. – К.: Дух і літера, 2001. – 177 с.

8. Хонігсман Я. Євреї у Польській державі / Я. Хонігсман // Єврейська енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://holocaust-ukraine.net/ru/razdel_i.htm.

9. Глибкий Мул. Хроніка Натана Гановера / пер. Н. Яковенко. – К.: Дух і літера, 2010. – 179 с.

10. Краткая Еврейская Энциклопедия. – М., 1976. – Т.1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eleven.co.il/article/10961>.

11. М. Грушевський Історія України–Руси / Грушевський М. – Нью-Йорк, «Книгоспілка», 1956. – Т.8. – Ч.2. – 864 с.

12. История еврейского народа в России. От древности до раннего Нового времени / Под ред. А. Кулика. Т.1. – М.: Мосты культуры / Гешарим, 2010. – 488 с.

13. Рудницька Н. Хасидизм vs Гаскала: традиціоналізм проти модернізації на теренах ліквідованої речі Посполитої (на прикладі Волині) / Н. Рудницька // Intermarum: історія, політика, культура: зб. наук. праць. – Житомир, 2014. – Вип.1. – С.114–123.

14. Пітік М. Хасидизм – релігійний рух серед єврейства / М. Пітік // Євреї в Україні: історія і сучасність. – Житомир, 2009. – С.126–131.

15. Доценко В. Соціально-економічне становище єврейської громади Волинської губернії (кінець XIX – початок XX ст.) / В. Доценко // Краєзнавство. – К., 2007. – №2. – С.99–102.

16. О предоставлении евреям прав гражданства в Екатеринославском наместничестве и Таврической области. // Полное собрание законов российской империи. Собрание первое. – С–Пб., 1830. – Т.23. – 969 с.

17. Мельник І. В. Політика російського самодержавства щодо єврейського населення наприкінці XVIII – XIX ст. / І. В. Мельник // Чорноморський літопис. – Миколаїв, 2014. – Вип.10. – С.40–46.

18. Щербак Н. О. Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. / Н. О. Щербак // Укр. іст. журн. – К., 2004. – №6. – С.16–26.

19. О устройстве евреев // Полное собрание законов российской империи. Собрание первое. – С–Пб., 1830. – Т.28. – 1328 с.

20. О запрещении помещикам отдавать свои имения в арендное содержание Евреям // Полное собрание законов российской империи. Собрание первое. – С–Пб., 1830. – Т.40. – 1269 с.

21. Трофімук–Кирилова Т. Наслідки виконання рекрутської повинності для єврейських громад Волинської губернії у XIX ст. / Т. Трофімук–Кирилова // Краєзнавство. – К., 2015. – Вип.3/4. – С.81–88.

22. Мелешенко А. А. Єврейське шкільництво у структурі освіти Волині (кінець XVII – початок XX століття) / А. А. Мелешенко. – Житомир, 2015. – 219 с.

23. Высочайше утвержденное Положение о Евреях, распубликованное 31 Мая // Полное собрание законов российской империи. Собрание второе. – С–Пб., 1835. – Т.10. – 1269 с.

24. Полішук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської Імперії (кінець XVIII – початок XX століття) / Ю. Полішук. – К., 2012. – 432 с.

25. Бородій А. І. Чисельність та розміщення єврейського населення у Волинській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. / А. І. Бородій // Євреї в Україні: історія і сучасність. – Житомир, 2009. – С.207–213.

26. Краткая Еврейская Энциклопедия. – М., 1988. – Т.4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eleven.co.il/article/12517>.

27. Любченко В. Євреї у складі Російської імперії / В. Любченко // Нариси з історії та культури євреїв України. – К.: «Дух і Літера», 2009. – 440 с.

28. Лутай М. Є. До історії єврейських поселень в Україні і на Волині / М. Є. Лутай // Етнонаціональні процеси на Правобережній Україні: минуле й сучасне. – Житомир: ВКФ «Поліграфіка», 1998. – С.266–269.

References

1. Aibabin O. Yevrei v antychnomu i rannoserednovichnomu Krymu / O. Abanin // Narysy z istorii ta kultury yevreiv Ukrainy. – K.: «Dukh i Litera», 2009. – 440 s.

2. Halytsko–Volynskyi litopys / Per. L. Makhnovtsia [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://litopys.org.ua/links/galvol.htm>

3. Senkiv Yu. V. Rehulivannia kryminalno–pravovykh vidnosyn u yevreyskykh hromadakh na ukrainskykh zemliakh u skladi Velykoho Kniiazivska Lytovskoho / Yu. V. Senkiv // Derzhava i pravo: Zbirnyk naukovykh prats. Yurydychni i politychni nauky. Vyp.45. – K.: Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2009. – S.171–177.

4. Telushkin I. Evreyskiy mir. Vazhneyshie znaniya o evreyskom narode, ego istorii i religii / I. Telushkin. – M., 2015. – 624 s. [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupu: http://jhistory.nfurman.com/teacher/03_101.htm.

5. Kaustov A. Yevrei vid vladou Lytyv ta Polshchi (XIV–XVIII st.) / A. Kaustov // Narysy z istorii ta kultury yevreiv Ukrainy. – K.: «Dukh i Litera», 2009. – 440 s.

6. Isaievych Ya. Pochatky yevreiskoho drukarstva / Ya. Isaievych // Nezalezhnyi kulturolohichniy chasopys «D». Chyslo 47. – 2007 r. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.ji.lviv.ua/n48texts/isajevych.htm>.

7. Metelnytskyi R. Deiaki storinky yevreiskoi zabudovy Lutska / R. Metelnytskyi. – K.: Dukh i litera, 2001. – 177 s.

8. Khonihsman Ya. Yevrei u Polskii derzhavi / Ya. Khonihsman // Yevreiska entsyklopediia [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://holocaust-ukraine.net/ru/razdel_i.htm.

9. Hlybokiy Mul. Khronika Natana Hanovera / per. N. Yakovenko. – K.: Dukh i litera, 2010. – 179 s.

10. Kratkaya Evreyskaya Entsiklopediya. – M., 1976 h. – T.1. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://eleven.co.il/article/10961>.

11. M. Hrushevskiy Istoriia Ukrainy–Rusy / Hrushevskiy M. – Niu–York, «Knyhospilka», 1956. – T.8. – Ch.2. – 864 s.

12. Istoriya evreyskogo naroda v Rossii. Ot drevnosti do rannego Novogo vremeni / Pod red. A. Kulika. T.1. – M.: Mosty kultury / Gesharim, 2010. – 488 s.

13. Rudnytska N. Khasydyzm vs Haskala: tradytsionalizm proty modernizatsii na terenakh likvidovanoi rechi Pospolytoi (na prykladi Volyni) / N. Rudnytska // Intermarum: istoriia, polityka, kultura: zb. nauk. prats. – Zhytomyr, 2014. – Vyp.1. – S.114–123.

14. Pitik M. Khasydyzm – relihiinyi rukh sered yevreystva / M. Pitik // Yevrei v Ukraini: istoriia i suchasnist. – Zhytomyr, 2009. – S.126–131.

15. Dotsenko V. Sotsialno–ekonomichne stanovyshe yevreiskoi hromady Volynskoi hubernii (kinets XIX – pochatok XX st.) / V. Dotsenko // Kraieznavstvo. – K., 2007. – №2. – S.99–102.

16. O predostavlenii evreyam prav grazhdanstva v Ekaterinoslavskom namestnichestve i Tavricheskoj oblasti // Polnoe sobranie zakonov rossiyskoy imperii. Sbranie pervoe. – S–Pb., 1830. – T.23. – 969 s.

17. Melnyk I. V. Polityka rosiiskoho samoderzhavstva shchodo yevreiskoho naselennia naprykintsi XVIII – XIX st. / I. V. Melnyk // Chornomorskyi litopys. – Mykolaiv, 2014. – Vyp.10. – S.40–46.

18. Shcherbak N. O. Yevreiske pytannia u vnutrishnii politytsi tsaryzmu naprykintsi XVIII – u pershii chverti XIX st. / N. O. Shcherbak // Ukr. ist. zhurn. – K., 2004. – №6. – S.16–26.

19. O ustroystve evreev // Polnoe sobranie zakonov rossiyskoy imperii. Sbranie pervoe. – S–Pb., 1830. – T.28. – 1328 s.

20. O zapreschenii pomeschikam otdavat svoi imeniya v arendnoe soderzhanie Evreyam // Polnoe sobranie zakonov rossiyskoy imperii. Sbranie pervoe. – S–Pb., 1830. – T.40. – 1269 s.

21. Trofimuk–Kyrylova T. Naslidyky vykonannia rekrutskoi povynnosti dla yevreyskykh hromad Volynskoi hubernii u XIX st. / T. Trofimuk–Kyrylova // Kraieznavstvo. – K., 2015. – Vyp.3/4. – S.81–88.

22. Meleshchenko A. A. Yevreiske shkilnytstvo u strukturi osvity Volyni (kinets XVII – pochatok XX stolittia) / A. A. Meleshchenko. – Zhytomyr, 2015. – 219 s.

23. Vyisochayshe utverzhdennoe Polozhenie o Evreyah, raspublikovannoe 31 Maya // Polnoe sobranie zakonov rossiyskoy imperii. Sbranie vtroe. – S–Pb., 1835. – T.10. – 1269 s.

24. Polishchuk Yu. Natsionalni menshyny Pravoberezhzhia Ukrainy u konteksti etnichnoi polityky Rosiiskoi Imperii (kinets XVIII – pochatok XX stolittia) / Yu. Polishchuk. – K., 2012. – 432 s.

25. Borodii A. I. Chyselnist ta rozmishchennia yevreiskoho naselennia u Volynskii hubernii u druii polovyni XIX – na pochatku XX st. / A. I. Borodii // Yevrei v Ukraini: istoriia i suchasnist. – Zhytomyr, 2009. – S.207–213.

26. Kratkaya Evreyskaya Entsiklopediya. – M., 1988. – T.4. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://eleven.co.il/article/12517>.

27. Liubchenko V. Yevrei u skladi Rosiiskoi imperii / V. Liubchenko // Narisy z istorii ta kultury yevreiv Ukrainy. – K.: «Dukh i Litera», 2009. – 440 s.

28. Lutai M. Ye. Do istorii yevreyskykh poselen v Ukraini i na Volyni / M. Ye. Lutai // Etnonatsionalni protsesy na Pravoberezhnii Ukraini: mynule y suchasne. – Zhytomyr: VKF «Polihrafika», 1998. – S.266–269.

Universal S. O., master student of Lesya Ukrainka Eastern European University (Ukraine, Lutsk), Seruy50@ukr.net

To the history of Volyn's Jews community

The article is devoted to the history of the Volyn's Jewish community from the Middle Ages to the beginning of the twentieth century. Causes, dynamics and legal conditions of Jewish migration to the territory of the region, peculiarities of material culture and spiritual life of Volyn's Jews are retraced. Particular attention is paid to the policy of the states (the Grand Duchy of Lithuania, Rzecz Pospolita, the Russian Empire) regarding to the Jewish population during the specified period.

Keywords: Volyn, Jews, Judaism, Kagal, state policy.

* * *

УДК 271.2–56(477)«988/1888»:378.6:271.2(477–25)

Файда О. В.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії середніх віків та візантиністики, Львівський національний університет ім. Івана Франка (Україна, Львів), oleg_faida@yahoo.com

Святкування 900–ліття хрещення Русі та Київська духовна академія

З'ясовується роль Київської духовної академії у відзначенні 900–ліття хрещення Русі. Святкування події в Російській імперії було логічним з точки зору державної ідеології. Воно продовжувало і доповнювало відзначення інших ювілеїв, визнаних державною вагомими. Аналізуються публікації, які повинні були підготувати широке ідеологічне тло для події, насамперед промови викладачів Академії. У приміщенні вищого навчального закладу відбулись урочисті збори, на яких були присутні офіційні делегації, переважно з церковного середовища. Основні ідеї святкування загалом співпадали з офіційною ідеологією. Події багатовікової давності сакралізувалися, багато говорилося про роль Провидіння. Завдяки цьому наукова складова була відсунута на друге місце.

Ключові слова: Київська духовна академія, хрещення Русі, Володимир Великий, політика пам'яті, провіденціалізм, І. Малишевський.

У календарі української історії з посеред дат, які виділяються як пропам'ятні не тільки у науковому середовищі, але й на державному рівні, з подій середньовічної епохи виняткове місце зарезервовано за відзначенням хрещення України–Руси. Так, із додатків до однієї з дисертацій, присвячених політиці пам'яті в сучасній Україні, простежується частота звернень з приводу святкування Володимирового чину до Інституту історії України, зафіксована увага щодо дати в указах Президента, постановах Верховної Ради, розпорядженнях Кабінету Міністрів [5, с. 232, 238, 246, 247]. Зрештою, від 2008 р. президентським указом встановлено щорічно відзначати 28 липня День хрещення Київської Русі [14].

Офіційний спомин далеких літописних подій відраховує початок від низки заходів, які мали місце в «матері городів руських» наприкінці XIX ст. У далекому 1888 р.,

з «благовоління» вищого органу церковно–державного управління, зокрема особисто його очільника Константина Побєдоносєва, в Києві та в інших містах Російської імперії відбулася низка святкових заходів, приурочених до 900–ліття Володимирового хрещення Русі. Столичні чиновники поклали обов'язки з організаційного та ідейного наповнення заходів на місцеві кадри. Тому не дивно, що роль творця смислів та інтелектуального модератора події в Києві автоматично припала головному церковно–освітньому осередку півдня імперії, а саме професорсько–викладацькому складу Київської духовної академії (далі – КДА). У світлі підвищеної уваги до проблематики комеморативних практик було б доречно застановитися над внутрішніми механізмами святкування події, яке відбулося 130 років тому.

Вшанування пам'яті св. Володимира і пов'язаних з його особою заходів з охрещення Русі частково досліджено у працях М. Петрова [10; 11], І. Малишевського [7] та М. Солнцева [12].

Мета дослідження – визначити роль вищого духовного навчального закладу у підготовці та проведенні святкових заходів до 900–ліття хрещення Русі. Для вирішення поставленої мети, слід з'ясувати співвідношення функцій, відведених владою Академії в державній політиці пам'яті і позиціонування останньої щодо відзначення знаменної дати.

Лаконічно сформулював суть приготувань до торжества Микола Петров – один із провідних професорів КДА: «для уяснения и прославления (курсив мій. – О. Ф.) просветительного подвига св. Владимира» [10, с. 254]. Виходячи з цієї тези як засновкової, слід спеціально звернути увагу на співвідношення науково–критичного підходу та славослів'я на честь князя–хрестителя.

Масштабне святкування було вже не першою подією подібного роду. Його слід розглядати в контексті відзначення низки т.зв. «многочечных юбилеев», старт яким поклали заходи у 1862 р. з приводу «тисячелетия со времени основания русского государства», що відбувались у Новгороді [8, с. 4]. Акцент на «багатовіковості» ювілею відіграв особливе значення у двох з них – згаданих новгородських торжествах і у планованих київських, оскільки обидві дати маркували давність, як вважала влада, правлячої династії та її відданість православ'ю. До цих відзначень додавалось вшанування інших двох тисячолітніх ювілеїв, – перекладу слов'янською мовою Святого Письма та пам'яті св. Мефодія, – імперія заявляла цим про культурно–духовну спорідненість до подій всеслов'янського масштабу. Постулювалося, що святкування 988 р. символічно поєднує спогади трьох попередніх урочистостей [8, с. 4].

У вступній статті до святкових «Трудов КДА» (номер за вересень–жовтень 1888 р.) вказувалося, що думка про святкування у Києві була висловлена одним із перших місцевим архіпастирем. У 1886 р. митрополит представив до Святого Синоду проект порядку святкувань у Києві [8, с. 5].

Відгуком на митрополичу пропозицію став виступ на акті КДА проф. Василя Малініна під назвою «Владимир Св[ятой]. как просветитель России». Обрана тема публічної доповіді виходила за межі професійних зацікавлень науковця, адже його сферою було літературознавство. Автор повідомлення з перших рядків стверджує, що очікуване невдовзі «высокое торжество»

пов'язане із минулими у 1885 р. святкуваннями пам'яті першовчителів Кирила та Мефодія. В. Малінін пояснив вибір (незвичної для нього) теми доповіді міркуваннями промоції свята: «Нужно только желать и содействовать, чтобы мысль об этом торжестве, столь важная для укрепления нашего национального самосознания и государственного единства, не заглохла, а достигла своего современного осуществления» [6, с. 654].

Окреслене мовцем завдання було надто загальним і аморфним: «...опираясь на данные науки, ввести деятельность этого государя в должную связь с событиями современной ему эпохи» [6, с. 655–656]. Володимир Святославович для доповідача насамперед будівничий державного організму та реформатор. Прийняття християнства промовець вважав основоположним кроком давньоруської історії, який дав підстави говорити про появу нової європейської держави, і цю набуту європейськість дуже підкреслював [6, с. 655, 662]. В. Малінін з'ясовує шляхи поширення християнства на Русь, відношення попередників Володимира до віри Христової тощо. Доповідь не позбавлена наукового апарату, відзначимо нарочите повторення окремих тез популярного тоді церковного історика майстра скепсису Є. Голубинського. Основоположне повідомлення доповіді – приписування Володимирові свідомого і цілеспрямованого бажання постачити «народу» не лише віру, а й християнську освіченість, найперше через писемність і заснування школи. Автор в емоційному захопленні подекуди вдається до очевидних перебільшень, як-то стверджуючи про колосальне поширення християнства в епоху рівноапостольного правителя. Доповідь пересипана щедрими цитуваннями з давньоруських текстів. Завершуючи звернення, мовець вкотре не втомлюється нагадати, що шанування св. князя насамперед необхідне сучасникам, аби відчувати себе гідними великого покликання [6, с. 674].

Новий привід згадати про наближення святкування виявився 31 грудня 1887 р., у день смерті митрополита Петра Могили, коли в КДА традиційно поминали осіб, причетних до її діяльності. Передноворічний характер виступу спонукав мовця окреслити очікування від майбутнього року. Промову доручили молодому доценту кафедри історії та розбору західних сповідань Сергію Булатову [13, с. 239–240], фахівцю із гебраїстики. Найочікуванішою подією наступного року доповідач, зрозуміло, відзначив урочисте святкування 900-ліття з часу хрещення Русі св. Володимиром. Оскільки далі контекст вимагав висловитися про рівноапостольного князя, доповідач, складається таке враження, просто нагадав ключові пункти минулорічної доповіді В. Малініна про введення Русі хрещенням в коло історичних європейських народів, начал освіти, писемності, школи. Слідом по тексту доповідача вистарчило лише на погано припасовану банальність з приводу того, що «Киевская академия... повидимому была призвана продолжить, развить и укрепить дело, начатое св. Владимиром» [1, с. 207]. С. Булатов намагався вибудувати «містки» між спомином Академії та постаттю князя, однак в загальних рисах конструкція виявилася вельми штучною.

Остаточне урядове рішення про відзначення хрещення Русі прийнято щойно 17 лютого (за ст.ст.) 1888 р., тобто за декілька місяців до святкування,

церемоніал затвердив Святіший Синод. За браком часу низка запланованих заходів не була виконана в намічені терміни. Так, КДА планувала видати «ученое критическое издание первоисточников сведений о жизни и деятельности св. Владимира», однак проєкт зіврався через нестачу часу та грошей. Академія переключилась на формування збірника «разных статей о св. Владимире» [10, с. 254]. Для огляду відвідувачів був відкритий Церковно-археологічний музей при КДА.

10 липня, напередодні початку святкового тижня, професор Академії Василь Певницький виголосив «Слово», своєрідне напоумлення задля кращого усвідомлення значення майбутніх урочистих заходів. Стиль цього і інших подібних «слів», апіорі передбачав перенасичення промови риторичними прийомами. Прослідкуймо акценти на вшануванні пам'яті про давні події, розставлені доповідачем. Час промови був обраний не випадково, якраз напередодні дня пам'яті княгині Ольги, коли «православная российская церковь начинает торжественно праздновать воспоминание просвещения ..., совершившегося по благодати Божией» [9, с. 619]. Підкреслено сакралізується дійство, тричі вживається слово «святый»: це означення застосовано не лише до віри і хрещення, також йдеться про «свято-русскую землю». В. Певницький робить реверанс приїжджому начальству, стверджуючи, що «священначалие... указало свершить ... торжество». Насправді, як йшлося вище, ініціатива відзначення насамперед виходила з Києва, а центр лише її схвалив. У мові професора зустрічаються терміни «знамение», «промышление», тобто апелював промовець переважно до емоцій, ірраціонального компоненту. Хрещення для В. Певницького – найбільша подія життя «нашего народа», це «наше рождение в духовную жизнь», «начало новой жизни». Автор нерідко переходить майже на проповідницький стиль, закликаючи у дні «великих святых воспоминаний» складати хвалу вищій силі за навернення прашурів до християнства. На його думку сам акт хрещення треба розглядати у провіденціальному ключі – Провидіння передало чисту віру з церкви грецької, яка слабла, до «русского православного царства» [9, с. 623–624].

Слідом величання хрещення доповнюють віроповідні мотиви славослов'я царствующому монарху, полемічний екскурс проти латинян, і випадки проти унії та старообрядців, а також невірних з «образованного класса» [9, с. 632–633]. Усім поіменованим наратор докоряє заповідями св. Володимира. В. Певницький навіть вдався до припущення в душі альтернативної історії, що у випадку прийняття Руссю католицизму (а внаслідок цього згодом лютеранства), подальший історичний розвиток був би несприятливим, позбавленим самотності та державної міцності [9, с. 625–626].

Мова історика перенасичена очевидними алюзіями на давньоруські тексти в яких йдеться про хрещення Русі, особливо твір Іларіона. Митрополит Київський середини XI ст. нібито промовляє устами «книжника»–професора з кінця століття XIX–го, кажучи «прославим великого просветителя нашего». Буквально за текстом літопису трактується і легенда про вибір віри [9, с. 626–628].

Ювілейні заходи тривали з 11 до 18 липня. Доволі представницьким був поіменний перелік офіційної делегації. Окрім численних єпископів з території імперії та з-за кордону, низки архимандритів та інших церковних

достойників, кидається у вічі чимало представників слов'янських товариств з різних кутків імперії та з інших країн. Із найвищих державних мужів був присутній обер-прокурор Святішого Синоду К. Победоносцев. Інші запрошені були рангом на кілька порядків нижче. Натомість, дивує фактична відсутність на дійстві представників вищих навчальних закладів як духовних так і світських (у переліку гостей згадуються лише кілька представників університетів, один з яких – професор Університету св. Володимира Юліан Кулаковський) [2, с. 8–9]. Очевидно, широкі кола освіченої публіки не відчували надмірного інтересу до святкувань [12, с. 37].

Ректор КДА єпископ Канівський Сильвестр (Малеванський) долучився до служіння панахиди по князях і княгинях київських, які сприяли утвердженню християнства. Вікарій київської єпархії також брав участь в низці інших церковних заходів, наприклад, у хресному ході з Десятинної церкви до церкви Трьохсвятительської (Василівської) та ін. [2, с. 13].

Академія стала осередком святкування 14 липня, коли в її конгрегаційному залі відбулись урочисті збори для шанування пам'яті св. Володимира. Головував митрополит Київський і Галицький Платон (Городецький), а перелік гостей майже співпадає із зазначеним раніше. Анонімний автор хроніки святкувань не забув у пафосних тонах зауважити, що розміщені на стінах зали портрети покровителів Академії різноманітних видатних діячів, які вийшли з її стін, «как будто принимали участие в торжестве и разделяли те чувства, какие переполняли живых...» [2, с. 17].

Особливою була організація простору в залі. Посередині, на аналої, виставили ікону св. Володимира, перед якою горіла свічка. На столі ж розмістили колекцію «древних изображений св. Владимира», представлену Церковно-археологічним музеєм при КДА. Ці зображення, переважно, копії (знімки) з різноманітних нумізматичних та образотворчих пам'яток від X до XVII ст. [2, с. 17]. Таким чином був організований символічний сакральний простір з реліквією, який поєднувався у приміщенні зали із символічним музейним простором. Після співу церковної пісні та тропаря св. Володимиру (знову алюзія на священодійство) на кафедру з промовою вийшов професор Академії Іван Малишевський.

У широкій історичній ретроспективі фахівець з давньоруської та візантійської історії звертає увагу на події, які на його думку призвели до хрещення Русі. Як стверджував І. Малишевський, зустріч Русі із християнським Сходом відбулася у надзвичайно сприятливих для першої умов. Науковець стверджував, що саме від початку правління Македонської династії імперія ромеїв, «которой судил Господь быть нашею просветительницею», була максимально готова «к выполнению своей высокой миссии». Вона, звичайно, зберігала апостольське вчення від нападок Заходу. Імперія позбулась проблем з єретичними рухами та переживала інтелектуальне відродження, цей підйом був «благим предвестником» її спроможності подати просвітлення Русі. Додатковим стимулом для Грецького Сходу звернути увагу на землі понад Борисфеном була втрата від середини VII ст. трьох негрецьких патріархів, яку слід було компенсувати «новыми духовными приобретениями» [7, с. 756–758]. І. Малишевський

навіть говорить про оживлення у Візантії просвітницької свідомості щодо слов'ян, щоправда ця теза піддається сумніву в сучасній науці [3].

Просвітницька діяльність Кирила та Мефодія а згодом їхніх учнів здалека підготовляли успіх навернення у праву віру. Передвісткою русичам промовець вважав потрапляння святих братів до Херсону–Херсонесу перед місією на захід. Зрозуміло, що І. Малишевський співставляє літописні події 862 р. (т.зв. зародження на півночі «Русского государства») і перші пробіски християнства на півдні – «политическое рождение Русского народа приветствовалось зататками духовного возрождения через веру». Державу Володимира дослідник вважав вже суто слов'янським утворенням. В ідилічних тонах конструюються біографічні відомості про Володимира. Ще менше раціональні мотиви прагне шукати І. Малишевський в охрещенні Володимира: «На истории обращения Владимира... лежит печать некоторой тайны, как то и бывает там, где в делах человеческих совершаются дела Божьи» [7, с. 761]. Обов'язковим елементом доповіді була ремарка з приводу міцності рівноапостольного князя, який не вагався у вірі між Сходом і Заходом, як інші, а отже своїм вибором залишив нащадкам священний заповіт.

Найбільше вимогам наукової критики відповідає остання частина промови професора, по-суті рефлексія над вшануванням князя від часів Ярослава Володимировича до 1860-х років.

Як і його колега В. Певницький, професор, розмірковуючи про плоди Володимирового вчинку, не оминув нагоди звернути увагу слухачів на велич Романових, на розширені землі, на православну Церкву. Завершив промову І. Малишевський з твердою вірою, що через століття святкування відбудеться з ще більшим розмахом.

Після промови професора Академії слідували виступи православних єпископів з-закордону та єпископів з теренів Російської імперії. Вікарій московської єпархії нагадав про «связь с Киевом Москвы, принявшей от Киева первосвятителей русских» [2, с. 20]. Настоятель грецької церкви у Петербурзі провів паралель: греки були вже великим народом в той час, коли русичі–варвари приймали від них християнство, а тепер греки с благоговінням дивляться на цей народ. Обер-прокурор К. Победоносцев прочитав послання кентерберійського єпископа митрополиту київському Платону, котрий, згадуючи про вітання з приводу пам'ятної дати, не забув згадати про спільних ворогів (католиків) з якими доводиться боротись духовно. Завершився урочистий захід трапезою в апартаментах ректора Академії.

Інші публікації «предуготовляли» величний ювілей в тому значенні, що автори текстів покликались на його наближення і частково обґрунтовували актуальність своїх досліджень приуроченням до ювілею, почали з'являтися в «Трудах КДА» та інших виданнях ще від початку 1860-х рр., коли був даний старт першому з шерегу згаданих раніше ювілеїв важливих для гранд-наративу імперської історії. В одному з номерів «Трудов КДА» проф. М. Петров навіть зробив огляд опублікованих переважно у цьому виданні або ж в інших періодичних органах матеріалів щодо діяльності св. Володимира та його епохи, який, як можна припустити, по-суті, мав б окреслити певний етап, підвести підсумки досліджень [10].

Характерна риса найраніших за часом появи з означених публікацій – вони були складені, як зауважив М. Петров «с апологетическими [курсив мій. – О. Ф.] целями и имеют в виду главным образом доказать, что св. Владимир принял св. веру не от католического запада, как... утверждают католические писатели, а с Востока... и что ... русские святители с самых первых времен существования Русской церкви предостерегали своих пасомых от латинских заблуждений» [10, с.255–256]. Мета виходу таких публікацій – «защита этой истины» від посягань на цілісність «русского государства», які виявили себе у польському повстанні 1863 р. Апологетизму в цьому випадку був притаманний наступальний характер. Однак, з часом автори розвідок дещо більше переносили акценти на наукову проблематику (по-перше, про обставини, які передували хрещенню Русі, по-друге, про процес прийняття св. Володимиром православ'я та хрещення Русі і, по-третє, про сприятливі для Русі наслідки цієї події та про вшанування пам'яті князя-хрестителя). У більшості публікацій актуалізувалася думка про облаштування прийдешніх святкувань. Автори зазначених наукових розвідок та промов – здебільшого представники професорсько-викладацького складу КДА, а також дослідники, яким Академія надавала свій друкований орган як трибуну. У моїй статті свідомо випускаю з-під уваги цей пласт матеріалу, насамперед концентруючись на текстах меморіального призначення.

Безпосередньо ж перебіг святкування у «матері городів руських» висвітлювався в окремому спареному випуску «Трудов КДА» (вересень–жовтень 1888). У вступних повідомленнях номера, автор яких не зазначений, відтворена хроніка основних заходів торжества. Зазначений номер «Трудов КДА» вийшов нетиповим для наукового видання, це був швидше докладний звіт кореспондента інформаційного видання: його зміст становили слова, промови, вітання, виголошені тости, зміст вітальних телеграм, дайджест відгуків іноземної преси про святкування і т.п.

Таким чином, КДА, солідаризуючись з місцевим архієреєм, посилило долучилася до формування інформаційної підтримки запланованим святкуванням. Влітку 1888 р. навчально-науковий заклад опинився в осерді урочистих подій. У процесі святкування, а також упродовж попередніх років, до абсолюту була зведена глорифікація подій дев'ятисотлітньої давнини та її головного актора – князя Володимира. Канонізований православ'ям образ володаря у приурочених до свята текстах здебільшого не може позбутися рис ідеального правителя. Він постає як неймовірно ефективний лідер, який приймає винятково вивірені рішення щодо майбутнього держави величезних просторів над Дніпром, народу та церкви. Такий ідеалізований образ спирається на елементи провіденціалізму в трактуванні подій хрещення, яке сполучається з телеологічними пасажками. На тлі високого емоційного піднесення мовці штучно нагнітали полеміку із католицькою церквою, не вважали за необхідне говорити про участь західного християнства в поширенні Христового вчення на руських теренах. Перелічені складові концентрує у собі ключовий для святкувань текст – доповідь проф. І. Малишевського. Разом з тим, церковно-державний характер події не скасовував науково-дослідної складової, однак відтіснив

її на другий план. Частина запланованих суто наукових проєктів так і не змогла втілитися в життя.

Список використаних джерел

1. Булатов С. А. Речь в день поминования Киевской Академией ее основателей, благодетелей и всех в ней учивших и учившихся (31 декабря 1888 г.) // Труды Киевской духовной академии (далі – ТКДА). – 1888. – №2. – С.206–216.
2. Дни юбилейного торжества в Киеве // ТКДА. – 1888. – №9–10. – С.8–56.
3. Иванов С. А. Византийское миссионерство: Можно ли сделать из «варвара» христианина? – М., 2003. – 376 с.
4. Кузьміна С. Л. Малінін Василь Миколайович // Київська духовна академія в іменах: 1819–1924. Енциклопедія. – В 2-х тт. / Упоряд. М. Л. Ткачук. – Т.2: Л–Я. – К., 2016. – С.137–140.
5. Любарєв А. В. Політика пам'яті щодо радянської спадщини в Україні (2005–2015 рр.). Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2017.
6. Малинин В. Н. Владимир Св. как просветитель России // ТКДА. – 1886. – №12. – С.654–674.
7. Малышевский И. И. Речь, сказанная в торжественном собрании Киевской духовной академии 14 июля 1888 года по случаю исполнившегося девятисотлетия со времени крещения России // ТКДА. – 1888. – №8. – С.756–771.
8. Мысль о праздновании девятисотлетнего юбилея крещения России и приготовления к нему // ТКДА. – 1888. – №9–10. – С.1–7.
9. Певницкий В. Ф. Слово, сказанное 10 июля 1888 г. (в 4-ю неделю по пятидесятнице), накануне церковного торжества по случаю, исполнившегося девятисотлетия со времени крещения России при св. Владимире // ТКДА. – 1888. – №8. – С.619–634.
10. П[етров]. Н. Обзорение сделанного Киевскою Академией по изучению эпохи св. Владимира // ТКДА. – 1888. – №6. – С.254–299.
11. Петров Н. Чествование памяти св. Владимира на юге России и в частности в Киеве // ТКДА. – 1888. – №7. – С.594–616.
12. Солнцев Н. И. «Крещение Руси»: история юбилеев и мемориальная политика // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2012. – №6 (3). – С.36–41.
13. Ткачук М. Л. Булатов Сергій Олександрович // Київська духовна академія в іменах: 1819–1924. Енциклопедія. – В 2-х тт. / Упоряд. М. Л. Ткачук. – Т.1: А–М. – К., 2015. – С.239–241.
14. Указ Президента України «Про День хрещення Київської Русі–України». – URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/668/2008>

References

1. Bulatov S. A. Rech' v den' pominoveniya Kievskoj Akademiej ee osnovatelej, blagodeitelej i vsekh v nej uchivshih i uchivshihysya (31 dekabrya 1888 g.) // Trudy Kievskoj duhovnoj akademii (dali – TKDA). – 1888. – №2. – S.206–216.
2. Dni yubilejnogo torzhestva v Kieve // TKDA. – 1888. – №9–10. – S.8–56.
3. Ivanov S. A. Vizantijskoe missionerstvo: Mozhno li sdelat' iz «varvara» hristianina? – M., 2003. – 376 s.
4. Kuzmina S. L. Malinin Vasil Mykolaiovych // Kyivska duhovna akademija v imenakh: 1819–1924. Entsiklopedija. – V 2-kh tt. / Uporiad. M. L. Tkachuk. – T.2: L–Ja. – K., 2016. – S.137–140.
5. Liubarets A. V. Polityka pamiati shchodo radianskoj spadshchyny v Ukraini (2005–2015 rr.). Dys. ... kand. ist. nauk. – K., 2017.
6. Malinin V. N. Vladimir Sv. kak prosvetitel' Rossii // TKDA. – 1886. – №12. – S.654–674.
7. Malyshevskij I. I. Rech', skazannaya v torzhestvennom sobranii Kievskoj duhovnoj akademii 14 iyulya 1888 goda po sluchayu ispolnivshegosya devyatisotletiya so vremeni kreshcheniya Rossii // TKDA. – 1888. – №8. – S.756–771.
8. Mysl' o prazdnovanii devyatisotletnego yubileya kreshcheniya Rossii i prigotovleniya k nemu // TKDA. – 1888. – №9–10. – S.1–7.
9. Pevnickij V. F. Slovo, skazannoe 10 iyulya 1888 g. (v 4-yu nedelyu po pyatidesyatnice), nakanune cerkovnogo torzhestva po sluchayu, ispolnivshegosya devyatisotletiya so vremeni kreshcheniya Rossii pri sv. Vladimire // TKDA. – 1888. – №8. – S.619–634.
10. P[etrov]. N. Obozrenie sdellanogo Kievskoyu Akademiej po izucheniyu ehpyhi sv. Vladimira // TKDA. – 1888. – №6. – S.254–299.
11. Petrov N. Chestvovanie pamyati sv. Vladimira na yuge Rossii i v chastnosti v Kiyev // TKDA. – 1888. – №7. – S.594–616.
12. Solncev N. I. «Kreshchenie Rusi»: istoriya yubileev i memorial'naya politika // Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo. – 2012. – №6 (3). – S.36–41.

13. Tkachuk M. L., Bulatov Serhii Oleksandrovych // Kyivska dukhovna akademiia v imenakh: 1819–1924. Entsyklopediia. – V 2 – kh tt. / Uporiad. M. L. Tkachuk. – T.1: A–M. – K., 2015. – S.239–241.

14. Ukaz Prezzydenta Ukrainy «Pro Den khreshchennia Kyivskoi Rusi–Ukrainy». – URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/668/2008>

Faida O. V., PhD in historical science, associate professor of the history of the middle ages and Byzantine studies department, Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine, Lviv), oleg_faida@yahoo.com

Celebration of the 900th anniversary of the baptism of Rus and the Kyiv Theological Academy

The article clarifies the role of the Kyiv Theological Academy in the celebration of the 900th anniversary of the baptism of Rus. The celebration of the events was logical in terms of state ideology in the Russian Empire. It continued and complemented the commemoration of other jubilees, recognized as important by the state. The publications that were supposed to prepare a broad ideological background for the event, especially the speeches of the Academy's lecturers, were analyzed. A solemn meeting took place in the building of the higher educational institution. The meeting was attended by official delegations, mostly from the church environment. The main ideas of the celebration generally coincided with the official ideology: Centuries–old events were sacralized, the role of Providence was discussed a lot. Thanks to this, the scientific component was pushed to the second place.

Keywords: Kyiv Theological Academy, baptism of Rus, Volodymyr the Great, politics of memory, providentialism, I. Malyshevskiy.

* * *

УДК 94(429:24)

Гай–Нижник П. П.,
доктор історичних наук, завідувачий відділу
історичних студій, Науково–дослідний інститут
українознавства МОН України (Україна, Київ),
hai–nyzhnyk@ukr.net

Революційні події в Україні: БОРІТЬБА ЗА ПРАВО ВИБОРУ І НАЦІОНАЛЬНУ ГІДНІСТЬ (листопад 2013 р. – лютий 2014 р.)

Висвітлюється перебіг революційних процесів в Україні, зокрема у Києві, протягом листопада 2013 – лютого 2014 рр., дії влади на придушення протестних виступів й геополітичний аспект політики режиму В.Януковича в контексті протистояння народу й влади та зовнішньополітичних впливів Російської Федерації тощо.

Ключові слова: Революція Гідності, Янукович, зовнішня політика України.

У листопаді 2013 р. після тривалих переговорів держава стояла на порозі підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, але в другій половині місяця поширилися відомості про те, що Угоду не буде підписано через низку причин, зокрема, у зв'язку з невиконанням Україною вимог ЄС та напругою між Україною і Російською Федерацією, результатом якої стала нова торговельна війна [4]. Почалися заклики до всенародної демонстрації підтримки Україною тісніших зв'язків з Європою. Ці заклики посилювали настрій громадянських протестів, який існував в Україні з літа 2013 р. і був спричинений низьким рівнем життя, зростанням цін і високим рівнем безробіття [5].

20 листопада Кабінет міністрів України у прес-релізі повідомив, що під час прес-конференції у Санкт-Петербурзі (Російська Федерація) прем'єр-міністр М. Азаров заявив, що Україна продовжує підготовку до підписання Угоди про асоціацію. Проте наступного дня Кабінет міністрів раптом (?)

ухвалив розпорядження №905–р під назвою «Питання укладання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії та їх державами–членами, з іншої сторони» [20, р. 9] й призупинив підготовку до підписання Угоди, яке мало відбутися на саміті Східного партнерства наприкінці листопада 2013 року. Також зазначалося, що Україні потрібно переглянути свої торговельні відносини з Російською Федерацією та іншими членами Співдружності Незалежних Держав.

Після цього рішення в соціальних мережах почали з'являтися заклики зібратися на Майдані Незалежності у Києві на підтримку проєвропейського вибору України. Перші учасники акцій протесту, в тому числі й автор цих рядків, зібралися там ввечері 21 листопада 2013 р.¹, наступного дня – після того, як Окружний адміністративний суд міста Києва своїм рішенням за результатами розгляду звернення Київської міської державної адміністрації заборонив проведення акцій у центрі міста. 24 листопада відбулася перша масова демонстрація за Україну в Європі та проти влади. За даними з різних джерел, у ній взяло участь від 50 тис. до 100 тис. осіб. Учасники акції вимагали відставки уряду та розпуску Верховної Ради у разі не підписання Угоди про асоціацію.

Протестанти підійшли до будівлі Кабінету міністрів, біля якої вже зібралися окремі групи антимайданівців разом із так званими «гітушками». Тоді ж загони «Беркуту» застосували сльозогінний газ у відповідь на начебто насильницькі дії з боку учасників акцій протесту, що виступили проти влади, хоча деякі джерела повідомляли про застосування димових шашок, а не сльозогінного газу. Перші намети представників опозиційних політичних сил почали з'являтися на Європейській площі та на Майдані Незалежності.

Того ж дня, 24 листопада, влада вперше кваліфікувала мітингувальників як «терористичну» загрозу. Так, з'явилося розпорядження начальника Головного управління СБУ у м. Києві та Київській обл., генерал-майора О. Щегольова до керівників регіональних органів суб'єктів боротьби з тероризмом – членам Координаційної групи АТЦ при Головному управлінні СБУ «Щодо приведення до ступеня готовності «підвищена», у якому зазначалося, що штабом Антитерористичного центру при СБУ України було нібито «отримано інформацію щодо можливого вчинення 24 листопада ц.р. в м. Києві злочину терористичного спрямування» [13]. Таке ж розпорядження було вироблено й 27 листопада, проте з відрізком термінів щодо «злочину терористичного спрямування» від 25 по 30 листопада 2013 року [13].

28–29 листопада 2013 р. у Вільнюсі (Литва) відбувся саміт ЄС за участю лідерів країн «Східного партнерства» (Грузія, Азербайджан, Вірменія, Молдова, Білорусь, Україна, Євросоюз). Очікуваного підписання угоди про

¹ Автор цих рядків звернувся з промовою до ще нечисленних тоді мітингувальників з даху автомобіля (переді мною виступав В. Кличко, після мене – А. Скоропадський), у якій закликав громадськість вимагати не лише відставки М. Азарова, а й дострокових виборів президента України.

асоціацію України з Євросоюзом не відбулося¹. Україна відклала підписання угоди про асоціацію до «кращих часів». «Рішення було викликано усвідомленням величезних економічних втрат, які могла зазнати Україна, – пояснював пізніше В. Янукович. – Ми розуміли, що в економіці України виникнуть великі труднощі після підписання угоди. Ми могли підписати її тільки за умови компенсації наших втрат, які могли виникнути від проблем в торгівлі з Росією. Перехід України на технічні стандарти ЄС в машинобудуванні, значне підняття дотацій в сільському господарстві до рівня ЄС – ці й багато інших запитань були не під силу Україні². Але політики ЄС, наполягаючи на якнайшвидшому підписанні угоди, навідріз відмовлялися надати будь-яку компенсацію і переглянути економічну частину угоди з урахуванням пропозицій України. У тому числі шляхом розгляду вузьких проблем у форматі Україна–ЄС–Росія» [18]. Європейські політичні діячі висловили жаль з цього приводу та назвали це рішення помилкою, але й за такої ситуації ЄС декларував готовність у 2014 р. повернутися до обговорення цього питання. У декларації відзначалася «безпрецедентна громадська підтримка» політичній асоціації та економічній інтеграції України з Євросоюзом.

Тим часом у Києві, в ніч з 29 на 30 листопада, близько 4.00 ранку, міліцейський спецназ раптово без попередження атакував молодих людей на Майдані Незалежності (близько 200 юнаків та юнок), що несли цілодобову варту на знак протесту з приводу відмови України підписати асоціацію з ЄС. Уся операція тривала близько 20 хвилин. Молодих людей били кийками, відтісняли їх від пам'ятника та відтягали убік, тих, хто падав, добивали ногами й кийками, незважаючи на стать і вік³. Міліція також переслідувала, хапала і била людей на прилеглих вулицях, добивала й тих, хто вже впав⁴.

¹ Грузія і Молдова підписали свої угоди про асоціацію з ЄС. У результаті саміту було прийнято Вільнюську декларацію із закликами до пострадянських країн Східної Європи та Закавказзя впроваджувати ширші демократичні та економічні реформи, а також до Росії – поважати їхні євроінтеграційні прагнення.

² В. Янукович та уряд М. Азарова оцінювали витрати щодо переходу на європейські технічні стандарти і норми, за якими вже через кілька років повинні були б працювати промисловість і сільське господарство у суму від 160 до 500 млрд євро протягом 10 років. Деяким галузям таку заміну потрібно було б провести ще швидше. Наприклад, машинобудування мусило б у повному обсязі перейти на стандарти ЄС вже за два роки.

³ У грудні 2014 р. у Москві В. Янукович заявлятиме, що від нього ніякого наказу на розгін демонстрантів не було і не могло бути. На його погляд, то була добре організована провокація, для того щоби перевести мирні акції протесту в радикальне русло. Він стверджував (попри відсутність на руках доказів), що за побиттям 30 листопада стояв тогочасний голова Адміністрації президента України С. Льовочкін (такі підозри мали під собою досить вагомі підстави, як вважав згодом й міністр внутрішніх справ А. Аваков). Як тільки слідством, за гарячими слідами, були встановлені перші факти і докази про ті події, від своїх посад були відсторонені заступник секретаря РНБО В. Сівкович і голова Київської міської державної адміністрації О. Попов, а також очільник київського міського управління МВС В. Коряк.

⁴ За результатами розслідування ГПУ було встановлено, що секретар Ради національної безпеки і оборони пан Ключев прийняв незаконне рішення про розгін Майдану і з цією метою залучив заступника секретаря Ради національної безпеки і оборони В. Сівковича, голову Київської міської державної

Уранці 30 листопада 2013 р. кияни з усіх районів міста з'їхалися на Майдан, обурені сваволею та жорстокістю влади. За інформацією Генеральної прокуратури України, 30 листопада – 1 грудня 2013 р. у Києві на акції протесту проти незаконних дій працівників міліції вийшли від 500 тис. до 1 млн. осіб [24].

Близько 13 години дня 1 грудня 2013 р. група у складі 50–60 осіб у масках і шоломах, озброєна палицями, увірвалася до будівлі Київської міської державної адміністрації й захопила її. Близько 14.20 низка зіткнень між міліцією і протестувальниками сталася біля Адміністрації президента України на вулиці Банковій. Десятки людей отримали поранення. Група активістів (приблизно 500 осіб) підігнала бульдозер і спробувала на ньому прорвати міліцейський ланцюг, виставлений перед адміністрацією; кілька міліціонерів отримали поранення. Після цього опозиційна молодь спробувала прорвати міліцейський ланцюг за допомогою металевих загороджень, раніше встановлених міліцією, деякі активісти також хапалися за міліцейські щити і кидали в міліціонерів каміння з бруківки. Міліція у відповідь застосувала сльозогінний газ, світлошумові та димові гранати, й близько 16.30 за київським часом «Беркут» контратакував протестувальників, б'ючи людей кийками з неймовірною жорстокістю⁵. Події переросли у справжню бійню, яку влаштувала міліція над протестувальниками, простими перехожими та журналістами⁶.

«Така жорстокість міліції шокує, – заявила тоді заступник директора організації «Human Rights Watch» у Європі та Центральній Азії Р. Денбер (Rachel Denber). – Владі потрібно було припинити насильство і забезпечити безпеку президентської адміністрації, але це не може слугувати виправданням побиття людей, які не вдавалися до насильства і не становили ані найменшої загрози» [25]. У заяві від 2 грудня 2013 р. представник ОБСЄ зі свободи ЗМІ Д. Міятович (Dunja Mijatović) висловила стурбованість у зв'язку з насильством з боку міліції щодо журналістів і демонстрантів в Києві і закликала українську владу розслідувати напади на журналістів. У заяві сказано, що під час висвітлення демонстрацій у Києві 40 журналістів «зазнали фізичного насильства і отримали важкі травми» [25].

Слід наголосити, що такими жорстокими діями влада України перевищила основні стандарти, що регламентують застосування сили під час міліцейських операцій. Ці універсальні стандарти викладено в

адміністрації О. Попова та керівника Головного управління МВС України у місті Києві В. Коряка. 24 лютого 2014 р. новий генеральний прокурор України О. Махніцький відкрив ще одне провадження стосовно чотирьох із п'яти вищеназаних осіб (Попова, Мариненка, Коряка та Федчука) за іншим обвинуваченням, а саме – у неправомірному перешкоджанні проведенню демонстрацій.

⁵ За інформацією зі звіту МВС, за результатами службового розслідування від 24 квітня 2014 р., 1 грудня 2013 р. у центрі Києва було задіяно 3 тис. 560 силовиків, з них 850 військовослужбовців внутрішніх військ.

⁶ За інформацією, оприлюдненою Міністерством охорони здоров'я України, 30 листопада – 2 грудня 2013 р. у Києві за невідкладною медичною допомогою звернулися 248 осіб, з них 190 – у період між 12:00 1 грудня і 6:00 2 грудня. 139 осіб було госпіталізовано, в тому числі 76 співробітників правоохоронних органів і 3 журналісти.

Основних принципах застосування сили та вогнепальної зброї посадовими особами з підтримання правопорядку (ООН, 1990 р.), де зазначено: «У всіх випадках, коли застосування сили або вогнепальної зброї неминуче, посадові особи з підтримання правопорядку проявляють стриманість у такому застосуванні сили і діють на основі серйозності правопорушення і тієї законної мети, яка повинна бути досягнута» [21].

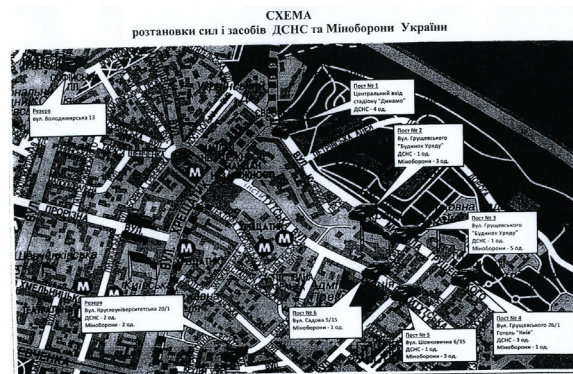
Так почався новий етап ЄвроМайдану, який набрав уже революційних рис, та визрівала нова, жорстка фаза протистояння між громадянами та владою, що невдовзі переросла не лише у численні сутички з обох сторін, а й у барикадні бої та криваві розстріли у столиці України, у події, що отримали назву Революція Гідності.

Після такого бойовища свій бій за Україну почала міжнародна дипломатія і вже 5 грудня у Києві відбулася зустріч міністрів закордонних справ країн ОБСЄ. Після перемовин заступник державного секретаря США В. Нуланд підтримала народ України, натомість міністр закордонних справ Росії С. Лавров звинуватив країни Євросоюзу у втручанні до внутрішніх справ України. Повертаючись до подій грудня 2013 р. та російсько-українських взаємин, варто згадати, що саме після цих перших кривавих зіткнень та подальших протестних акцій, що не припинялися, президент України В. Янукович одразу ж відлетів до Росії й 6 грудня провів у Сочі позапланову зустріч з президентом Російської Федерації В. Путіним. Зміст тих конфіденційних консультацій поки що достеменно невідомий, проте саме після цієї зустрічі дії українських силовиків знову активізувалися.

Силовиками було вироблено «План до забезпечення охорони громадського порядку під час виконання судових рішень, пов'язаних з розблокуванням вулиць у центральній частині міста Києва», який підписали: тимчасовий в.о. начальника ГУМВС України у м. Києві, ген.-полк. міліції В. Мазан, начальник ГУ ДСНС України у м. Києві, ген.-майор служби цивільного захисту А. Куценко, начальник ГУ юстиції у м. Києві С. Семерга, голова Київської міської державної адміністрації О. Попов. Низку (власне – 16) т.зв. організаційських та практичних заходів «для припинення порушень громадського порядку та забезпечення нормальної життєдіяльності» було заплановано на 9 грудня [11].

Так, вранці 9 грудня 2013 р., здолавши спробу блокади громадянами, з території військової частини у Василькові до центра Києва прибув спецпідрозділ «Тигр» та інші підрозділи внутрішніх військ. Протягом дня, під приводом нібито повідомлень про мінування, були закриті центральні вузлові станції метрополітену «Театральна», «Хрещатик» і «Майдан Незалежності». Тоді ж працівники міліції провели обшук у штаб-квартирі партії ВО «Батьківщина», а в прес-релізі, оприлюдненому в січні 2014 р., заступник керівника Головного слідчого управління МВС заявив про те, що в комп'ютерах, вилучених з офісу, знайшли свідчення того, що акції протесту планувалися заздалегідь. Станом на 10 грудня 2013 р. кількість правоохоронців у Києві зросла до 5 тис. 101 особи, включаючи 2 тис. 906 військовослужбовців внутрішніх військ¹.

¹ Нагадаю, що за рік до цих подій Європейський Союз виділив допомогу внутрішнім військам МВС України в розмірі

У ніч на 11 грудня 2013 р. було зроблено спробу витіснити учасників протесту з Майдану. О першій годині ночі співробітники спецпідрозділу «Беркут» намагалися розібрати барикади на вулиці Інститутській, при цьому декількох народних депутатів, які знаходилися серед учасників акцій протесту, міліціанти побили. Протистояння між учасниками акцій протесту та міліцією тривало всю ніч. Вранці силовики здійснили невдалу спробу штурмом взяти будівлю Київської міської державної адміністрації (КМДА), що утримувалася учасниками акцій протесту. За повідомленнями з різних джерел, того дня до 40 осіб, включно з правоохоронцями, було поранено, і до 15 осіб госпіталізовано, 8 активістів затримано.

Тим часом, у Києві 10 та 11 грудня революціонерів підтримали заступник держсекретаря США В. Нуланд [6] та верховний представник ЄС з питань зовнішньої політики та політики безпеки К. Ештон [16]. 12 грудня у Брюсселі Ш. Фюле, на перемовинах з першим віце-прем'єр-міністром України С. Арбузовим, від імені ЄС відмовив Києву у наданні невідкладної кредитної допомоги у 20 млрд. євро [7]. Того ж дня Європейський парламент ухвалив резолюцію щодо результатів Вільнюського саміту, яка стосувалася України й у якій було засуджено економічний тиск Росії на Україну². У перспективі ж обіцяно запровадження безвізового режиму для громадян України [7]. 14–15 грудня, під час візиту до Києва майданівців підтримав сенатор США Дж. Маккейн.

1,55 млн євро «для підвищення ефективності правоохоронних органів України у забезпеченні прав і свобод громадян». Україна остаточно перетворилася на поліцейську державу, в якій: внутрішні війська МВС налічували 33,3 тис. бійців, СБУ – 41,75 тис., міліція – 240,2 тис., прикордонні війська – 50 тисяч. Усіх їх разом було більше, ніж української армії (117 тис.) – майже 450 тисяч охоронців режиму.

² «Події, що відбуваються на Майдані в Києві та інших містах країни – то лише видимі, неприховані, але достатньо генеруючі, кластери багаторічних позаштаткових як внутрішніх, так і зовнішніх процесів торгу та боротьби навколо контролю та впливами над заіржавілою системою, яка зі скрипом, пробуксовками та небезпечними іскрами побічних руйнівних ефектів, все ще намагається, хоч і вхолосту, так-сяк підтримувати хід системного державно-політичного, суспільно-національного та фінансово-економічного краху молодого, але вже досить охлявшого й поршарпаного, організму під назвою «держава Україна». Головне – хто, як і з якою метою прагне скористатися цими внутрішньоукраїнськими та геополітичними вихорами, що сконцентровані зараз у столичному місті Києві та ширяться над такими привабливими і потенційно продуктивними теренами Русі-України...» (П. Гай-Нижник, 12 грудня 2013 р., допис на особистій сторінці у Facebook).

Українська ж влада, після невдалих спроб силовими заходами опанувати становище у центрі столиці та в областях Центральної й Правобережної України, знову звернула свій погляд до північно-східного сусіда. Як наслідок, 17 грудня 2013 р. президент України В. Янукович мав зустріч у Москві з президентом РФ В. Путіним, після якої було підписано спільний план дій між Російською Федерацією та Україною. За результатами переговорів, «Газпром» погодився зменшити ціну на газ до 268,5 дол. США за кубометр. Росія також анонсувала намір купити українських боргових зобов'язань на 15 млрд. дол. США. Усі ці стратегічні угоди стали по суті винагородою Україні та режиму В. Януковича за призупинення процесу підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом.

Тоді відбулося шосте засідання Російсько-Української міждержавної комісії, у роботі якої головували В. Путін та В. Янукович. Комісія «із задоволенням» відзначила позитивні тенденції розвитку російсько-українських відносин, зміцнення різнопланового та інтенсивного політичного діалогу між Росією та Україною в дусі дружби і добросусідства. Сторони підтвердили, що динаміка цього процесу носила об'єктивний характер, тому не повинна бути піддана суб'єктивним факторам. Сторони підтвердили свою позицію щодо взаємодоповнюваності інтеграційних процесів, які здійснюються у рамках Євразійської економічної інтеграції та Європейського союзу. Комісія зазначила, що, незважаючи на скорочення взаємного товарообігу, є значний потенціал істотного поглиблення двосторонніх економічних зв'язків, і на його реалізацію мають бути спрямовані зусилля усіх російських та українських міністерств і відомств, ділових кіл. Було висловлено впевненість, що підписання і виконання Плану дій (Дорожньої карти) щодо врегулювання торговельних обмежень у двосторонній торгівлі на 2013–2015 роки дасть змогу вирішити на взаємовигідній основі найважливіші питання торговельно-економічного співробітництва [12].

У рамках шостого засідання міждержавної Комісії між Україною та Російською Федерацією, окрім відповідного протоколу, були підписані й такі документи:

- план російсько-українських заходів щодо спільного святкування 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка у 2014 році;
- план дій щодо врегулювання торговельних обмежень у двосторонній торгівлі між Україною та Російською Федерацією й Україною на 2013–2014 рр.;
- Угода між Урядом Російської Федерації та Кабінетом Міністрів України про реалізацію заходів державної підтримки відновлення серійного виробництва літаків сімейства Ан-124 з двигунами Д-18Т та їх модифікаціями;
- протокол між Урядом Російської Федерації й Кабінетом міністрів України про поставки товарів за виробничою кооперацією у 2014 році;
- Меморандум про наміри щодо активізації співробітництва в сфері суднобудування між Міністерством промисловості і торгівлі Російської Федерації та Міністерством промислової політики України;
- Угода між Урядом Російської Федерації та Кабінетом міністрів України про спільні дії з організації

будівництва транспортного переходу через Керченську протоку;

- Угода між Урядом Російської Федерації та Кабінетом міністрів України про оперативне оповіщення про ядерну аварію та обмін інформацією в галузі ядерної та радіаційної безпеки;

- Протокол між Урядом Російської Федерації та Кабінетом міністрів України про визначення пункту пропуску через українсько-російський державний кордон «Куйбишево» для здійснення спільного контролю відповідними органами держав Сторін;

- Протокол між Урядом Російської Федерації та Кабінетом міністрів України про внесення зміни до Угоди між Урядом Російської Федерації та Кабінетом міністрів України про співробітництво під час здійснення спільного контролю осіб, транспортних засобів і товарів на українсько-російському державному кордоні від 18 жовтня 2011 року;

- Угода про співробітництво між Федеральною службою Російської Федерації з контролю за обігом наркотиків та Державною службою України з контролю за наркотиками;

- план спільних заходів Міністерства Російської Федерації у справах цивільної оборони, надзвичайних ситуацій і ліквідації стихійних лих та Державної Служби України з надзвичайних ситуацій у контексті реалізації міжурядової Угоди про співробітництво в галузі попередження промислових аварій, катастроф, стихійних лих та ліквідації їх наслідків;

- Меморандум про взаєморозуміння між Федеральним космічним агентством (Російська Федерація) та Державним космічним агентством України щодо співпраці в галузі ракетно-космічної промисловості;

- Доповнення до контракту від 19 січня 2009 р. між ВАТ «Газпром» і НАК «Нафтогаз України» з купівлі-продажу природного газу у 2009–2019 рр. [12].

А в дорученнях, які Комісія визначила для виконання урядам обох держав яскраво видно про завдання щонайшвидшого втілення в життя вищезазначених путінських стратегічних планів з документа під назвою «Про комплекс заходів із залучення України до євразійського інтеграційного процесу», що був розроблений під патронатом В. Медведчука і С. Глазьева. Зокрема урядам України та Російської Федерації доручалося реалізувати такі проекти:

1. Вжити заходів, що сприяють зростанню обсягів двосторонньої торгівлі та інвестицій у 2014 р., в тому числі шляхом усунення технічних бар'єрів у взаємній торгівлі на основі Угоди про усунення технічних бар'єрів у взаємній торгівлі держав-учасниць СНД, які не є членами Митного союзу, а також домовленостей, визначених Планом дій щодо врегулювання торговельних обмежень у двосторонній торгівлі між Російською Федерацією та Україною на 2013–2014 роки.

2. Сторони будуть сприяти подальшій лібералізації торговельних режимів у рамках СНД з метою розвитку положень Договору про зону вільної торгівлі. Сторони погодилися продовжити розвиток коопераційних зв'язків, а також утримуватися від односторонніх дій, пов'язаних з реалізацією політики імпортозаміщення, які можуть завдати економічної шкоди одна одній.

3. Активізувати роботу з реалізації схвалених спільних інфраструктурних та промислових проектів, а також

ініціатив, представлених у відповідних Дорожніх картах, включаючи створення спільних підприємств та об'єднань у пріоритетних сферах економіки, в першу чергу – в авіабудуванні, двигунобудуванні, атомній енергетиці, космічній галузі, суднобудуванні, у транспортній сфері.

4. Урядам Сторін забезпечити розробку і підписання у стислі терміни Меморандуму про сприяння Російської Федерації щодо зближення технічних регламентів України та Митного союзу.

5. Урядам Сторін підготувати пропозиції щодо взаємодії Української Сторони з Євразійським банком розвитку, антикризовим фондом ЄвразЕС і Міждержавним банком СНД.

6. Опрацювати питання про включення державної корпорації «Банк розвитку і зовнішньоекономічної діяльності» («Внешэкономбанк») до переліку організацій, кредитні угоди з якими підписуються за процедурами, визначеними для міжнародних фінансових організацій.

7. Виконати пункт 1.2. «Дорожньої карти» щодо врегулювання питань в інвестиційному, фінансовому та галузевому співробітництві Російської Федерації та України від 15 жовтня 2013 р. про включення російського рубля в 1-ї групи Класифікатора іноземних валют та банківських металів Національного банку України.

8. Активізувати розробку і впровадження нових принципів і механізмів взаємовигідного співробітництва у газовій галузі.

9. Продовжити реалізацію заходів щодо організації в Україні виробництва ядерного палива для реакторів ВВЕР-1000 за російськими технологіями.

10. Підготувати пропозиції щодо організації фінансування проекту спорудження енергоблоків №3 та №4 Хмельницької АЕС.

11. Продовжити у 2014 р. роботи з розробки та реалізації програм двостороннього співробітництва в галузі машинобудування, хімічної промисловості, суднобудування, гірничо-металургійному комплексі, із залученням галузевих асоціацій.

12. Забезпечити завершення спільних державних випробувань літака Ан-70 до кінця першого кварталу та за їх підсумками ухвалити рішення про спільне серійне виробництво.

13. ДП «Антонов» та Об'єднаній авіабудівній корпорації активізувати роботу щодо вирішення питання створення спільного підприємства для управління програмою відновлення серійного виробництва літаків сімейства Ан-124 із двигунами Д-18Т.

14. Продовжити роботу зі створення єдиного навігаційно-тимчасового простору Російської Федерації та України на базі системи ГЛОНАСС, щодо забезпечення подальшої реалізації проектів «Наземний старт», «Морський старт» і програми «Дніпро».

15. Продовжити реалізацію ініціативи зі створення Причорноморського зернового Комітету.

16. Вжити заходів щодо підготовки та проведення у 2014 р. III Російсько-Українського міжрегіонального економічного форуму за участю глав держав (м. Нижній Новгород).

17. Забезпечити реалізацію «Дорожньої карти з інвестиційної, фінансової галузевої співпраці».

18. Приділити пріоритетну увагу розвитку російсько-українського військово-технічного співро-

бітництва, кооперації підприємств оборонних галузей промисловості, створення спільних підприємств у військово-технічній сфері з урахуванням чинного законодавства Російської Федерації та України.

19. Вжити заходів для підписання Угоди між урядом Російської Федерації і Кабінетом міністрів України про реалізацію Програми військово-технічного співробітництва між Україною та Російською Федерацією на 2013–2017 рр.

20. Внести на розгляд урядів до кінця першого кварталу 2014 р. узгоджені пропозиції про збільшення участі Російської Федерації у розвитку соціально-економічної сфери Севастополя та інших населених пунктів – місць дислокації військових формувань Чорноморського флоту Російської Федерації на території України.

21. Прискорити роботу з інвентаризації земельних ділянок і розташованих на них об'єктів нерухомості, які використовуються Чорноморським флотом Російської Федерації на території України, і щодо врегулювання питання про здійснення капітального ремонту будівель і споруд, які орендуються Російською Федерацією в інтересах російського Чорноморського флоту.

22. Завершити підготовку до підписання проектів міжурядових угод: про узгодження пересувань, пов'язаних із діяльністю військових формувань Чорноморського флоту Російської Федерації на території України, поза місцями їх дислокації; про порядок перетину державного кордону України військовими кораблями, суднами забезпечення, літальними апаратами, військовослужбовцями Чорноморського флоту Російської Федерації; з питань реєстрації за місцем проживання (перебування) військовослужбовців та цивільних осіб Чорноморського флоту Російської Федерації, членів їх сімей у міграційних органах України.

Активізувати роботу з узгодження інших проектів угод з питань функціонування Чорноморського флоту Російської Федерації та його перебування на території України.

23. Врегулювати питання оподаткування структурних підрозділів Чорноморського флоту Російської Федерації та митного оформлення матеріально-технічних засобів, що ввозяться в інтересах флоту на територію України всіма видами транспорту, з дотриманням прикордонного, митного та інших видів державного контролю під час перетину російсько-українського кордону відповідно до чинного законодавством України, а також з урахуванням статусу Чорноморського флоту Російської Федерації, що базується на території України.

24. Приступити до переговорів з підготовки двосторонньої угоди про заміну озброєнь і військової техніки Чорноморського флоту Російської Федерації, що базується на території України.

25. Продовжити здійснення спільних заходів щодо скорочення часу перевірки документів громадян Російської Федерації та України в автомобільних і залізничних пунктах пропуску та місцях перетину російсько-українського державного кордону.

26. Провести роботу з впровадження спільного контролю пасажирів з метою оптимізації та вдосконалення роботи міжнародного пункту пропуску для автопасажира Крим – Кавказ.

27. Приділити пріоритетну увагу питанням міграційної політики.

28. Розробити механізми взаємодії на рівні правоохоронних органів і спецслужб двох країн у контексті підготовки і проведення зимових Олімпійських ігор 2014 р. в м. Сочі.

29. Приділити пріоритетну увагу реалізації Плану українсько-російських заходів щодо спільного святкування 200-річчя від дня народження Т.Г.Шевченка у 2014 році.

30. Опрацювати пропозиції щодо практичної реалізації домовленостей Міністерства освіти і науки Російської Федерації, Міністерства освіти і науки України та ПАТ «Промінвестбанк» про заходи щодо розвитку і поглиблення співпраці в сфері загальної середньої освіти – в частині заходів щодо підтримки вивчення і викладання української мови та літератури в загальноосвітніх установах Росії [12].

У разі втілення зазначених намірів міждержавного зближення у практичній площині, можна з цілковитою упевненістю стверджувати, що Україна у найближчому часі мала усі перспективи перетворитися на державу-сателіта Російської Федерації.

Тим часом у Європі продовжували перейматися подіями у Києві. У Брюсселі протягом засідання (19–20 грудня) Ради Євросоюзу з українського питання В.Януковича закликали не застосовувати силу проти прихильників європейської інтеграції України [17]. Наступного дня з візитом до України прибули співдоповідачі Моніторингового комітету ПАРС М. де Пурбе–Лундін та М.Репс, які обговорили у Києві проблеми внутрішньополітичного становища України в контексті подій на Майдані.

Допоки ж у столиці України тривало протистояння народу і влади, а європейські політики переймалися угамуванням тотального насилля, голова українського уряду М. Азаров 24 грудня прибув до Москви на засідання Вищої економічної ради Євразійського економічного співтовариства. Після зустрічі наступного дня зі своїм російським колегою Д. Медведевим, сторони заявили про намір «реанімувати втрачені взаємовідносини» [8].

Після цього візиту у столиці України почалися акції залякування, практично регулярні побиття (в тому числі й до смерті¹) та викрадення опозиційних активістів, а чисельність силовиків у Києві (станом на 23 грудня 2013 р., за повідомленням МВС) зросла до 10 тис. 753 правоохоронців, з них: 2 тис. 810 – працівники міліції міста Києва, 1 тис. 693 – співробітники «Беркуту», 1 тис. 150 офіцери

патрульної служби та 5 тис. 100 – військовослужбовці внутрішніх військ.

16 січня 2014 р. Верховна Рада ухвалила низку законів, відомих під назвою «драконівські закони», якими обмежувалися громадянські права та свободи, зокрема, свобода зібрань. Цими законами передбачалися більш суворі санкції за певні правопорушення і запроваджувалася кримінальна та адміністративна відповідальність за низку діянь.

Законом №721–VII передбачалося підвищення штрафу за порушення встановленого порядку організації мітингів. Ним також (додатково до інших пунктів) передбачалися:

– штраф за носіння масок для обличчя або одягу, що схожий на формений одяг працівників правоохоронних органів чи військовослужбовців;

– штраф або адміністративний арешт за встановлення без дозволу палаток чи конструкцій, що використовуються під час демонстрацій;

– штраф за рух в колоні у складі більше п'яти машин без попереднього узгодження з відповідним управлінням МВС, що спричинило створення перешкод для дорожнього руху.

Підвищувалися санкції за такі злочини, як: умисне знищення чужого майна, групове порушення громадського порядку, підбурювання до дій, що становлять загрозу громадському порядку, хуліганські дії, захоплення будівель, які використовуються органами державної влади, вчинення опору посадовим особам, погрози насильством працівникам правоохоронних органів [2; 19].

Проте прийняття комплексу репресивних законів ще дужче обурило громадськість країни, засудила їх і низка міжнародних організацій [22; 23]. 19 січня 2014 р. на Майдані відбувся великий мітинг протесту проти нових «драконівських законів», а представники організації «Правий сектор» зробили спробу прорвати кільце блокади й кордон охорони на вул. Грушевського. Відбулася затяжна сутичка–бій: протестувальники запалили автобус «Беркуту» й закидали правоохоронців камінням і фаєрами; міліція зі свого боку застосувала сльозогінний газ, світлошумові гранати і водомети (за температури повітря близько 10° морозу) й почала стріляти у людей гумовими кулями і дробом! На шосту годину вечора 20 січня 2014 р., за офіційними даними, було заарештовано 22 особи.

21 січня 2014 р. заступник міністра внутрішніх справ С. Лекарь вніс на розгляд Кабінету міністрів проект змін до Правил застосування спеціальних засобів під час охорони громадського порядку, нібито діючи за дорученням міністра внутрішніх справ та за відсутності висновку органів охорони здоров'я щодо безпеки цих засобів. Ці зміни було ухвалено наступного дня – 22 січня². Вранці й протягом дня 22 січня 2014 р. спецпідрозділи «Беркуту» здійснили кілька штурмів на учасників протестів та на їхні барикади (на 19 січня 2014 р. у центрі Києва вже знаходилися 6 тис. 710 правоохоронців, включно з 3 тис. 707

¹ Перша смерть під час громадських протестів в Україні сталася 22 грудня 2013 р. – у реанімації Київської міської клінічної лікарні №12, через чотири дні після жорстокого побиття невідомими міліціонерами, помер П.Мазуренко; вранці 25 грудня 2013 р. біля власного автомобіля знайшли жорстокого побиту активістку Т. Чорновол; вранці 21 січня 2014 р. з Олександрівської лікарні міста Києва було викрадено й піддано жорстокому побиттю і катуванням активістів Майдану І.Луценка та Ю.Вербицького (22 січня 2014 р. тіло Ю.Вербицького було знайдено в лісі у Бориспільському р-ні Київської обл.); 22 січня 2014 р. у Києві на перехресті просп. Маяковського і вул. Ватутіна невідомі викрали активіста АвтоМайдану Д.Булатова (його знайшли 30 січня 2014 р. поблизу с. Вишеньки Бориспільського р-ну неподалік Києва).

² 27 травня 2014 р. колишньому прем'єр-міністру України М.Азарову було повідомлено про підозру щодо, як стверджується, незаконного прийняття постанов Кабінету міністрів України від 22 січня 2014 р., що призвело до тяжких наслідків.

військовослужбовцями внутрішніх військ). Як наслідок застосування зброї, 22 січня 2014 р. на вул. Грушевського застрелили С. Нігояна і М. Жизневського, Р. Сенік і О. Бадера отримали вогнепальні поранення і згодом померли у лікарні. 22 січня 2014 р. в лісі у Бориспільському районі Київської обл. було знайдено тіло активіста Майдану Ю. Вербицького, якого вранці 21 січня 2014 р. з Олександрівської лікарні міста Києва було викрадено разом із І. Луценком та піддано жорстокому побиттю і катуванням.

Один із співробітників львівського «Беркуту» так розповідав про тогочасні події: «Здається, в 7-й ранку нас погнали на Межигір'я тоді. А десь о 17-й ми вже були на Грушевського. Стояли за ВеВешниками разом з харківськими. Тоді все почалося по-справжньому. Гранати, зброя, перші жертви. [...] Відчуття таке стало притуплене. Нам ще зі Львова на взвод дали по дві помпові рушниці. Там (на Грушевського – ред.) видали ще по три на взвод. От «дикі» і пішли стріляти. Правда, на передньому плані там якийсь спецназ стояв. Він шмалив найбільше. Але і наші стріляли. [...] Патрони видавали взагалі дуже вільно. Оті патрони, що машини зупиняти, видавали без особливого там контролю (Саме кулею «блондо», призначеною для зупинки транспортних засобів, були вбиті перші активісти – ред.). [...] Та нас знімали постійно. І «сімка» знімала, і наші, з батальйону. Там камер було не перерахувати. Якщо то все передивитися – готові справи на всіх. Дивно, що досі це не роблять» [15].

27 січня 2014 р. відбулося закрите засідання Кабінету міністрів на чолі з М. Азаровим, на якому були присутні лише ті міністри, котрі мали доступ до таємних і цілком таємних даних (міністр внутрішніх справ В. Захарченко на засідання не з'явився, був його заступник В. Ратушняк) [1]. Тоді ж, за певними відомостями, ними було прийнято рішення й про збільшення числа співробітників спецпідрозділу «Беркут» до 30 тисяч осіб. 18 лютого 2014 р. учасники акцій протесту рушили до Верховної Ради, протестуючи проти зволікань з поверненням до Конституції України в редакції 2004 року. Виникли сутички між учасниками акцій протесту і правоохоронцями: 8 осіб загинуло і понад тисячу було поранено (у захопленому і спаленому протестувальниками офісі Партії регіонів згодом було знайдено тіло охоронця). Після четвертої години дня було повністю зупинено роботу київського метрополітену. О п'ятій годині дня МВС і СБУ закликали «припинити протистояння до 18:00 години». У разі невиконання цієї вимоги «порядок буде відновлено всіма засобами, передбаченими законом». Близько восьмої години вечора міліція розпочала штурм Майдану. Близько опівночі внутрішні війська було задіяно навколо Будинку профспілок, а співробітників спецпідрозділу СБУ «Альфа» було розташовано на даху будівлі з метою її зачистки. Почалася пожежа, і співробітники «Альфи» відступили (за інформацією ГПУ, 19 і 21 лютого 2014 р. у Будинку Профспілок було знайдено сильно обгорілі тіла двох загиблих; ГПУ також зазначила, що ще 13 осіб загинуло під час штурму Майдану).

Тим часом з Російської Федерації доставлено у Київ спеціальні засоби, які були у подальшому застосовані співробітниками правоохоронних органів для придушення протестів, що призвело до тяжких

наслідків¹. Курував цю доставку заступник міністра внутрішніх справ С. Лекарь, разом із міністром МВС В. Захарченком, його заступником В. Ратушняком та начальником Департаменту матеріального забезпечення МВС П. Зіновим, які для придбання спеціальних засобів виробництва Російської Федерації витратили державні кошти.

Близько першої години дня 19 лютого 2014 р. СБУ оголосила про початок «антитерористичної операції» (АТО). В оголошеній операції брали участь Служба безпеки України, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство оборони, Прикордонна служба України, центральні та місцеві органи влади. Тим часом лідери партій ВО «Батьківщина» (А. Яценюк), УДАР (В. Кличко) і ВО «Свобода» (О. Тягнибок) заявили, що ніколи не закликали й не закликатимуть людей до збройної форми протесту. Про це йшлося у спільній заяві, оприлюдненій на сайті «Батьківщини». Партії засвідчили, що трагічні події в Києві 18 лютого не були сценарієм опозиції. Також вони відмовилися розпускати Майдан на вимогу В. Януковича². «Розпуск Майдану як умова, висунена Януковичем опозиції, є контрпродуктивною та відірваною від реальності. Не ми збирали Майдан, і не нам його розпускати! Люди самі вирішать, як їм бути – залежно від того, коли і в який спосіб буде задоволено їхні вимоги», – йшлося в заяві [9]. Своєю чергою, виконувач обов'язків міністра внутрішніх справ заявив, що правоохоронцям видано бойову зброю: «Ми підписали відповідні накази в частині роботи Антитерористичного центру. Правоохоронцям видано бойову зброю, і її буде застосовано відповідно до закону «Про міліцію» [20, р.20].

Як наслідок, за інформацією ГПУ, між 8:20 і 10:00 ранку на вулиці Інститутській 49 осіб було вбито і 90 осіб отримали вогнепальні поранення. Боєць львівського «Беркуту» згадував про ті дні: «Та були ми там всі, звісно. Спочатку стояли біля Маріїнського. Тоді реально тітушки почали палити зі зброї. Завалили кількох, а тоді нас ганяли вулицею, де ті КамАЗи спалені. Тримали типу метро «Інститутська». Хаос був страшний. Керували в штатському. Стояли біля командирів і передавали їм накази. Трупів я в житті бачив. Але те, що біля метро, справді вразило. Звірі. Але всі реально «дрогнули» ще до того. Підходили до командира, він обіцяв гроші, і що в першу чергу не ставитиме. Але ми все «поняли», коли побачили в «Омеги» автомати» [15].

За результатами різноманітних експертиз було встановлено, що більшість пострілів, які призвели до 49 фатальних наслідків на вулиці Інститутській 20 лютого 2014 р., було зроблено з автоматів Калашникова (АКС–47) калібру 7,62 x 39 мм. Результати

¹ Тоді ж, в січні 2014 р. Рада національної безпеки Росії виробив документ під назвою «Про кризу на Україні», що являв собою ретельний план дій з дестабілізації України і включення 12 українських областей та м. Києва до складу Російської Федерації. Невдовзі, в період від 4 по 12 лютого, в РФ було розроблено аналітичну записку ч. т.зв. План втручання Росії у внутрішні справи України, розчленування її території й приєднання південно-східних областей України до Російської Федерації [4].

² Слід згадати також і про те, що з кінця січня представники США, зокрема представниця держсекретаря В. Нуланд та посол в Україні Д.Пайтт, провадили контактну місію між представниками опозиції та президентом В. Януковичем та любіювали особу А.Яценюка на посаду прем'єр-міністра України.

розслідування свідчать про наявність зв'язку між співробітниками «Беркуту» та зброєю цього калібру. Та під час розслідування було встановлено, що єдині протоколи видачі і повернення вогнепальної зброї, яких не вистачає, – це протоколи, що стосуються операції із залученням співробітників «Беркуту» 20–23 лютого 2014 р. Підозрюється, що протоколи було знищено за наказом керівництва підрозділу.

Крім того, було встановлено, що група «Беркуту» під командуванням пана Садовника отримала приблизно 20 автоматів АКС–47 калібру 7,62 x 39 мм, ці автомати не було повернуто до встановленого місця зберігання і вони зникли. Ці припущення збігаються з висновками МВС від 24 квітня 2014 р. У перебігу розслідування за допомогою аналізу траєкторії куль було встановлено, що понад 30 осіб було застрелено з–за бетонної барикади біля виходу зі станції метро «Хрещатик» на вулиці Інститутській, що співвідноситься з численними записами, розміщеними в мережі Інтернет, з яких видно, як співробітники «Беркуту» у чорній уніформі з жовтими наруканими пов'язками стріляють з цього місця.

У ніч з 18 на 19 лютого 2014 р., під час вбивств на Майдані, президент Росії В. Путін двічі телефонував тогочасному президентові України В. Януковичу¹. Відомо також, що під час загострення подій на Майдані у Київ приїжджав помічник президента РФ В. Сурков (зокрема він перебував у Києві в 20–х числах січня й знов прилетів до столиці України 21 лютого 2014 р.)². При цьому виникає питання, чи несе відповідальність за певну кількість смертей та поранень 20 лютого 2014 р. «третя сила», тобто інша особа чи орган, аніж учасники акцій протесту чи українська влада.

Нагадаю, що в публічних заявах постреволуційного президента України П. Порошенка та голови СБУ від 19 та 20 лютого 2015 р. йшлося про існування доказів причетності Російської Федерації до роботи снайперів на Майдані. Версія, що складалася на основі проведеного розслідування, полягала у такому: більшість пострілів, що призвели до загибелі людей на вулиці Інститутській 20 лютого 2014 р., були зроблені з автоматів АКС калібру 7,62 мм; у цей день на вулиці Інститутській перебували співробітники «Беркуту», які мали при собі цю зброю; ця зброя та пов'язані з нею документи зникли. На початку квітня 2014 р. ГПУ встановила, яка структурна одиниця спецпідрозділу «Беркуту» була направлена на вулицю Інститутську та 16 співробітників цієї одиниці, які могли бути причетними до розстрілу учасників акцій протесту.

До охорони громадського порядку 18–20 лютого 2014 р. залучалися й інші підрозділи МВС, включаючи внутрішні війська, спецпідрозділ внутрішніх військ «Омега», спецпідрозділ міліції «Сокіл» та їхні снайперські підрозділи. Згідно з даними ГПУ, більшість із

них мали у своєму розпорядженні автомати АКС калібру 5,45 мм. Бійці цих підрозділів, об'єднані у невеликі групи по 7–10 осіб та задіяні як контр–снайпери, мали при собі стандартну зброю своїх підрозділів, у тому числі гвинтівки Драгунова та бельгійські гвинтівки TRG. Відомо, що, окрім зброї, яка була видана співробітникам «Беркуту» і в подальшому зникла, уся інша зброя МВС була повернута. У слідства досі немає об'єктивних доказів того, що смерть чи тілесні ушкодження було заподіяно за допомогою автоматів калібру 5,45 мм. Проте було встановлено, що спецпідрозділ внутрішніх військ «Омега» також отримав зброю калібру 7,62 мм: цю зброю було повернуто, вона була вилучена, і зараз очікуються результати експертизи.

Крім того, 18–20 лютого 2014 р. на даху Адміністрації президента знаходилися снайпери Управління державної охорони. Цей орган після перемоги Революції нібито надав ГПУ усі документи щодо обліку зброї, матеріали службової перевірки та показання свідків. Співробітники Управління державної охорони стверджують, що вони не бачили, щоб хтось із їхнього чи іншого підрозділу стріляв зі зброї³.

Тут буде доречним зауважити й про те, що тогочасний начальник Генштабу ЗСУ В. Замана прямо засвідчував в одному з інтерв'ю, що міністр оборони України Лебедєв робив усе, аби втягнути армію у протистояння. Питання передачі армійських військових частин в розпорядження внутрішніх військ, які охороняли урядовий квартал, виникло, за його словами, у січні 2014 р., якраз після перших смертей на Грушевського (тобто після 22 січня). Тоді саме почалися проблеми бродіння всередині внутрішніх військ (ВВ) й керівництво одразу почало говорити: мовляв, нам потрібна підтримка армії. «Мені від Лебедєва надійшов наказ направити на зачистку Майдану чотири військові частини, в межах тисячі чоловік кожна. [...] Особисто від імені президента на застосування Збройних сил я наказ не отримував. Ні усного, ні письмового, – стверджував ген.–полк. В. Замана. –

³ Екс–глава Адміністрації президента України А. Клюєв 29 листопада 2016 р. заявив в ефірі телеканалу «Росія–1», що під час лютих розстрілів активістів Майдану В. Янукович не давав наказу стріляти, а нібито намагався організувати мирні переговори аби заспокоїти ситуацію. «Я отримав наказ почати вести переговори з трьома міністрами закордонних справ Франції, Польщі та Німеччини. Мене 20 лютого по обіді викликав Янукович до себе в кабінет, у цей час у кабінеті був пан Штайнмайєр (глава МЗС Німеччини – П.Г.–Н.). Янукович сказав: «Забирай трьох міністрів закордонних справ до себе в кабінет і починайте готувати мирний договір», – стверджував А. Клюєв. Окрім того, він зачитав в ефірі нібито протокол допиту снайпера–грузина В. Діхладзе, котрого, за словами А. Клюєва, зловили представники Майдану. Однак екс–глава АП не пояснив, звідки у нього цей протокол. За словами колишнього прем'єра М. Азарова, цього снайпера завезли ще 14 лютого до Києва. Потім його переправили в Одесу, а потім знову привезли до Києва. «Він тиждень ходив по Майдану, дислокацію дивився: звідки стріляти, що робити, яким чином», – заявив А. Клюєв. «19 лютого ввечері йому сказали бути у повній готовності, а о 6.00 ранку його завели в будівлю, з якої він стріляв», – додав М. Азаров. Однак він не зміг назвати готель, в який нібито завели снайпера. Також ні М. Азаров, ні А. Клюєв не назвали, хто саме привів снайпера. А. Клюєв уточнив, що це був нібито готель «Козацький», додавши, що планує передати цей протокол адвокатам беркутівців, які, за його словами, «гідні поваги». Коментуючи ці слова, представник держобвинувачення О. Донський, зазначив, що «вперше чує таке прізвище снайпера», але було б цікаво отримати інформацію про нього.

¹ Про це 28 листопада 2016 р. під час допиту у Святошинському суді Києва щодо розстрілів на Майдані в режимі відеозв'язку повідомив прокурор Генеральної прокуратури України О. Донський.

² Маю також зауважити і на тому, що В. Сурков – кремлівський куратор В. Януковича – перебував у Києві також і в другій половині січня 2014 р. Присутній він був і при зустрічі опозиційної трійки з В.Януковичем (перебував у сусідній кімнаті, куди той час від часу відлучався для отримання вказівок). Про це, власне, я писав на своїй сторінці у Facebook у ті ж дні – 28 січня наприклад [3].

Але на той час влада вже оголосила про початок АТО, Генштаб отримував накази від антитерористичного центру, куди входили і представники Міноборони. [...] Лебедев постійно вимагав ввести в Київ армію, ми категорично відмовлялися, посилалися на закон. З 15-го по 18 лютого у мене були неодноразові розмови з Лебедевим. Ну, як розмови... Ще б трохи і повбивали б один одного. Ситуація загострювалася, мене викликали до першого заступника глави Адміністрації президента Андрія Портнова, глави СБУ Олександра Якименка, генпрокурора Віктора Пшонки, вони вимагали негайно ввести в столицю війська. Я знову посилався на закон, Портнов навіть намагався внести в закон правки, але Верховна Рада на той час вже не працювала. 18 лютого я заявив: «Злочинний наказ виконувати не буду», на наступний день мене зняли з посади начальника Генштабу» [10].

Того ж дня, з ініціативи В. Новінського, відбулася друга зустріч О. Турчинова з В. Януковичем¹, під час якої президент погрожував фізичною розпратою над всіма лідерами опозиції та мітингувальниками [14]. 19 лютого стало відомо, що було також віддано наказ доправити до Києва у повному бойовому спорядженні по 500 десантників з Дніпропетровська і Миколаєва, проте через гучний і розтиражований скандал до столиці десантників так і не надіслали (інформація у ЗМІ потрапила за ланцюгом: генерал-полковник В. Замана – генерал армії І. Свіда – экс-міністр оборони А. Гриценко)². С. Пашинський в інтерв'ю С.Лещенку говорив також, що ще на початку січня влада моделювала ситуацію з перекиненням під Київ Феодосійського і Керченського батальйонів морської піхоти, які стояли в Білій Церкві, повністю озброєні [14].

У звіті МВС за результатами службового розслідування від 24 квітня 2014 р. зазначалося, що в період між 29 листопада 2013 р. та 20 лютого 2014 р. до охорони громадського порядку в Києві було залучено близько 11 тисяч правоохоронців, а саме: 2 тис. 800 працівників столичної міліції; 1 тис. 700 співробітників «Беркуту» з областей; 1 тис. 150 патрульних; 5 тис. 100 військовослужбовців внутрішніх військ. Серед залучених до придушення Революції Гідності підрозділів МВС був «Беркут», внутрішні війська та їхні спецпідрозділи «Барс», «Ягуар», «Леопард», «Тигр», а також спеціальний антитерористичний підрозділ «Омега»; інші спецпідрозділи, у тому числі підрозділ Департаменту з боротьби з організованою злочинністю «Сокіл». Крім того, до операції було залучено підрозділ СБУ «Альфа», а також Управління державної охорони (ця структура підпорядковувалася президентові й контролювалася Верховною Радою).

Основною метою операції СБУ проти учасників акцій протесту на Майдані було допомогти попередньому уряду утримати владу «за будь-яку

ціну». Спецоперація СБУ розпочалася 18 лютого 2014 р. зі штурму Будинку профспілок з метою очищення його від учасників акцій протесту. Навколо будівлі було встановлено кордон з внутрішніх військ; на дахах будівель поблизу Будинку профспілок було виставлено групи, кожна з яких складалася із семи снайперів СБУ, озброєних снайперськими гвинтівками; понад 200 співробітників спецпідрозділу «Альфа», озброєних автоматами Калашникова (калібру 5,45 мм) та снайперськими гвинтівками, були розміщені на даху Будинку профспілок і рухалися поверхнями вниз; штурм припинився із початком пожежі (дві особи, чий тіла було пізніше знайдено в будівлі, померли не від вогнепальних поранень; тієї ночі під час штурму Будинку профспілок від вогнепальних поранень та інших тілесних ушкоджень загинуло 13 людей). Попередня підготовка СБУ до цієї операції розпочалася ще у січні 2014 р. Відповідні накази були підписані і приведені у дію 18 лютого 2014 р. Другий етап спецоперації СБУ з розгону учасників акцій протесту стосувався розміщення груп снайперів із семи осіб кожна на даху будівлі Кабінету міністрів 20 лютого 2014 р.

Матеріали справи ГПУ №228 стосуються загибелі 77 цивільних осіб: загибель трьох осіб на вул. Грушевського 22 січня 2014 р. (Нігоян, Жизневський, Сенік); вісьмох осіб, які загинули 18 січня 2014 р.; 15 осіб, які загинули під час штурму Майдану або внаслідок штурму і пожежі в Будинку профспілок 18–19 лютого 2014 р.; двох осіб, убитих «тітушками» 19 лютого 2014 р.; 49 осіб, які померли від вогнепальних поранень у районі вулиці Інститутської 20 лютого 2014 року³. У спільному ж поданні, отриманому Міжнародною дорадчою групою про проведення нагляду за розслідуванням подій на Майдані від НУО 10 червня 2014 р., зазначалося, що внаслідок масових заворушень у Києві в період між 21 листопада 2013 р. та 22 лютого 2014 р. загинуло 94 цивільні особи [20, р. 21–22]. Були загиблі й з іншого боку⁴ й, вочевидь, роль і діяльність

³ Міжнародна дорадча група (МДГ) щодо проведення нагляду за розслідуванням подій на Майдані зазначала, що за інформацією МОЗ між 30 листопада 2013 р. та 17 лютого 2014 р. по медичну допомогу в районі Майдану і на прилеглих територіях з різними скаргами звернулось 991 особа. У листі прокурора Києва до уповноваженої Верховної Ради з прав людини від 15 липня 2014 р. зазначалося, що травми отримали 1 тис. 525 цивільних осіб (період не вказано). Під час прес-конференції 19 листопада 2014 р. ГПУ повідомила про відкриття кримінального провадження за фактом отримання травм понад 900 особами (181 з яких отримали вогнепальні поранення) між 30 листопада 2013 р. та 20 лютого 2014 р. У поданні від 9 грудня 2014 р. МВС повідомляло про загибель у Києві 13 працівників правоохоронних органів від вогнепальних поранень (згідно з повідомленнями організації «Євромайдан SOS», 15 працівників правоохоронних органів загинули під час протестів у Києві, двоє загинули у Львові). У поданнях до МДГ МВС зазначало, що у період з 30 листопада 2013 р. по 23 лютого 2014 р. травми отримали 919 працівників правоохоронних органів.

⁴ С. Пашинський на питання «З чого вбивали міліцію?» у 2014 р. відповідав так: «З дробовиків, з пістолетів Макарова, з карабінів. У Внутрішніх військ, наприклад, не було вогнепальної зброї. І коли почалася перестрілка, то вони просто стали вимагати, щоб їх відвели. А 20 лютого о 10:45 ранку мені приходить смс-ка з телефоном, що мене розпитує командир снайперської групи одного з наших спецпідрозділів. У мене щелепа падає. Ну, уявляєте?! Я набираю. Представляється, підполковник такий-то, командир снайперської групи. Я кажу:

окремих політичних фігур, в тому числі як з табору тогочасної опозиції, так тогочасної та постреволюційної влади, в убивстві громадян України все ще потребують свого розслідування й вироку не лише судових установ, а й суду історії.

21 лютого 2014 р. президент В. Янукович після багатогодинних переговорів підписав з лідерами опозиції компромісну угоду. Угода передбачала:

- повернення до Конституції в редакції 2004 р., яка наділяла Верховну Раду більшими повноваженнями;
- формування нової коаліції та уряду протягом 10 днів;
- завершення конституційної реформи до вересня 2014 року;
- проведення до грудня 2014 р. позачергових президентських виборів;
- розслідування актів насильства під спільним контролем влади, опозиції та Ради Європи;
- вето на введення надзвичайного стану;
- звільнення від відповідальності учасників акцій протесту, заарештованих після 17 лютого 2014 р.;
- звільнення захоплених учасниками акцій протесту адміністративних та громадських будівель;
- вилучення незаконної зброї;
- прийняття нового виборчого законодавства і формування нового складу Центральної виборчої комісії.

Від Європейського Союзу документ засвідчили міністр закордонних справ Республіки Польща Р. Сікорський, міністр закордонних справ Франції Л. Фабіус, федеральний міністр закордонних справ ФРН Ф.-В. Штайнмаєр. Також був присутній представник Російської Федерації, але угоду він не підписав¹.

У ніч з 21 на 22 лютого 2014 р. В. Янукович утік з Києва. 22 лютого 2014 р. голова Верховної Ради В.Рибак написав заяву про звільнення за станом здоров'я. Головою Верховної Ради обрали О. Турчинова². Оскільки місце знаходження пана В.Януковича було невідоме, парламент вирішив, що він відмовився виконувати обов'язки президента. Вибори президента України призначили на 25 травня 2014 р. (тоді ж з'явилося відео, на якому В. Янукович називає події в країні «державним переворотом»; ЗМІ повідомляли, що

він знаходиться в Харкові). 23 лютого 2014 р. Верховна Рада проголосувала доручити О. Турчинову виконання обов'язків президента України³.

Чи порушила опозиція вищевказані домовленості (угоду) і чи можна вважати новий уряд України легітимним? У рамках даної угоди Верховна Рада ухвалила Закон про повернення України до Конституції 2004 року. Відповідно до умов угоди, В. Янукович мав 24 години, щоби підписати цей закон, після чого протестуючі мали звільнити низку урядових будівель і вжити інші кроки зі зниження напруги у центрі Києва. Замість підписання, В. Янукович поїхав зі столиці та зник. Тож саме В. Янукович не виконав угоду від 21 лютого, а його партія (Партія регіонів) пішла ще далі, проголосувавши за закон про усунення його від посади і затвердивши новий уряд. Новий уряд було затверджено українським парламентом (Верховною Радою) 371 голосами «за», тобто переважною більшістю, за підтримки усіх політичних партій, за винятком комуністів. Навіть Партія регіонів В. Януковича проголосувала за новий уряд буквально у лічені дні після його зникнення.

Зауважу й на тому, що 15 грудня 2016 р. В. Янукович заявив на засіданні Дорогомиловського райсуду м. Москви⁴, що події 2013–2014 рр. на Майдані спричинили тяжкі наслідки: «постраждали як громадяни України, так і інших країн, передусім на півдні сходу України, на Донбасі», а бойові дії там він вважав громадянською війною нової влади з власним народом. При цьому координація дій на Майдані, переконував В. Янукович, велася з американського посольства у Києві й підтримувалася західними країнами⁵.

³ Верховна Рада проголосувала за скасування суперечливого Закону «Про засади державної мовної політики», але в.о. президента О. Турчинов наклав вето на це рішення. Того ж дня народні депутати проголосували за звільнення низки міністрів і повернули у власність держави приватну резиденцію пана В. Януковича. 24 лютого 2014 р. Верховна Рада призначила на посаду голови СБУ В. Наливайченка, 26 лютого міністр внутрішніх справ підписав наказ про ліквідацію спеціального підрозділу міліції «Беркут». Того ж дня під час прес-конференції пан О. Махніцький заявив, що будуть перевірятися дії усіх колишніх співробітників «Беркуту».

⁴ 15 грудня 2016 р. Дорогомиловський суд м. Москва (Російська Федерація) розпочав процес у справі про визнання подій в Україні в 2014 році державним переворотом. Позов до суду подав колишній народний депутат Верховної Ради України від Партії регіонів В. Олійник. Він вважав, що необхідно притягнути до відповідальності людей, причетних до незаконної, на його думку, зміни влади. Він вже звертався до Генпрокуратури України, вимагаючи порушити кримінальну справу про захоплення влади, але йому було відмовлено. В. Олійник також звернувся до Вишого адміністративного суду і Верховного суду України стосовно скасування постанови парламенту про відсторонення президента України В. Януковича. Як стверджував колишній депутат, він готовий був дійти до Європейського суду з прав людини. На той час в Україні В. Олійник перебував у розшуку за обвинуваченням у зловживанні владою та службовій підробці при проведенні голосування за «диктаторські закони», які істотно обмежили права громадян на мирні зібрання та стали приводом для ескалації сутичок на Майдані в січні–лютому 2014 року.

⁵ Окрім того, В. Янукович заявив, що ніколи не говорив про перевищення бійцями «Беркуту» своїх повноважень під час подій на Майдані: «Я сказав, що були окремі випадки, в яких треба було розібратися, чи перевищували вони повноваження. Ми діяли відповідно до закону. Співробітники правоохоронних

«Чим можу допомогти?». І він мені говорить наступне: «Сергій Володимирович, у мене є команда від керівництва поступити у ваше розпорядження, щоб ви мені забезпечили можливість висування навколо готелю «Україна» для знешкодження снайпера». Я абсолютно шокований, говорю: «Ну, добре». Я з пів на десяту був на Інститутській з цього боку, ще тіла не вистигли. А тут мені снайперська група дзвонить! Я беру Парубія, беру Сенченка, ми призначаємо зустріч навпроти Нацбанку в дворику. Приїжджають два «Фольксвагени», сидять конкретні хлопці зі снайперськими гвинтівками» [14].

¹ Того ж дня Верховна Рада одностайно проголосувала за повернення до Конституції зразка 2004 р. та відсторонення від посади виконувача обов'язків міністра внутрішніх справ В. Захарченка. До Кримінального кодексу («КК») були внесені зміни, які дали змогу звільнити з ув'язнення опозиційного політика Ю. Тимошенко.

² Того ж дня Верховна Рада також звільнила з посади генерального прокурора В. Пшонку. В.о. генерального прокурора призначили О. Махніцького (від 24 лютого по 18 червня 2014 р.), а А. Авакова – в.о. міністра внутрішніх справ. Міністр оборони П. Лебедєв, як повідомлялося, утік до Криму. 22 лютого 2014 р. пані Ю. Тимошенко звільнили з в'язниці й вона виступила на Майдані.

З перемогою Революції Гідності, як свого часу з острахом гіпотетично й припускали кремлівські політичні стратеги, усі багаторічні зусилля Росії до гібридно-повзучого опанування Україною й перетворення її на свою державу-сателіта із керованим президентом та маріонетковим урядом зазнали невдачі. Проте dokonаний факт того, що Україна стала на шлях виходу з навколomosковської цивілізаційної орбіти, президент РФ В. Путін, як і російський державно-політичний істеблішмент, не лише відмовлявся визнати, а й не здаєн був (через власний світоглядний ступор) усвідомити як нову геополітичну дійсність. Він сприйняв її мов особисту образу і власну поразку та, водночас, як виклик самій Росії, як перманентну загрозу її майбутньому існуванню не лише з неоімперської перспективи, а й з огляду на небезпеку перетворення її мегасуб'єктності на історичну ретроспективу.

Після перемоги Революції Гідності Російська Федерація не могла змиритися не лише із своєю геополітичною поразкою у боротьбі за «м'яким» опануванням Україною, але й з самим її існуванням як держави. Тож Кремль вирішив застосувати у боротьбі з Україною не лише усі явні та приховані методи ведення гібридної війни, а й пряме збройне втручання у її внутрішні справи.

Росія із своєю п'ятою колоною вже почала цілеспрямовано й енергійно втілювати в Україні перевірений на Грузії сценарій розколу України. Першою мішенню у цій неприхованій війні з боку РФ був Крим, за ним – Схід України (Донецьк, Луганськ, Харків). На фоні протистояння у Києві цих два регіони було практично віддано під патронат російських агентів і проросійських сил, на черзі порядку денного Кремля – втілення плану розколу і громадянської війни у дію. У Кремлі були переконані, що так звана революційна «хунта», яка «захопила владу силовим шляхом» не протримається у Києві й впаде якщо не за тиждень, то щонайдовше за два тижні. Адже в державі панував владний хаос, ресурси вичерпано чи виведено з країни, систему управління зруйновано, вертикаль влади від столиці до регіонів перервано, а на місцях панувала анархія й невизначеність (у деяких районних державних адміністраціях і в міських органах самоврядування чиновники працювали, але без загальної координації увесь цей велетенський владно-адміністративний механізм не функціонував). Тож у політичній верхівки РФ ще із самого початку переломних подій часів Революції Гідності з'явилося тверде переконання, що варто лише дмухнути і держава Україна розсиплється, мов карткова будівля.

Вже у січні 2014 р., коли у Москві починали розуміти, що втрачають Україну і що проросійський режим В. Януковича у Києві приречений на падіння, путінські геополітичні стратеги замислилися над

органів користувалися відомчими інструкціями. Я таких наказів (про застосування зброї – П.Г.–Н.) не давав, як і вище керівництво правоохоронних органів». Як стверджував утікач, якщо десь і застосовувалася зброя, то з метою самооборони. «Можливо, й для усунення загрози, яку несли озброєні люди громадянам. Але ми таких випадків не знали», – додавав В. Янукович. Загони «радикалів з Майдану» спровокували війну на Донбасі, також заявляв екс-президент, а «на мирне населення, яке чинило опір», повісили ярлики – сепаратисти і терористи.

новим планом розчленування й знищення української державності. Відтак у кабінетах Ради національної безпеки РФ було розроблено документ під назвою «Про кризу на Україні». То був узагальнений і масштабний план дій з дестабілізації України і включення дванадцяти українських областей та міста Києва до складу Російської Федерації [4].

Утім фактично частина плану почала ламатися із втечею з Києва В.Януковича, що вже із середини лютого практично не давала можливості його завершити за вищенаведеним сценарієм. Тож логічним був перехід до втілення його іншої частини – розчленування й виведення зі складу України її 12-ти областей та міста Києва [4]. Інший план втручання Росії у внутрішні справи України, розчленування її території та приєднання південно-східних областей до Російської Федерації було розроблено в Адміністрації президента РФ В. Путіна на початку лютого (не раніше 4-го й не пізніше 12-го лютого) 2014 р. у вигляді відповідної Аналітичної записки [4].

Проте досить швидко Москва усвідомила, що не має ані на Півночі, ані на Сході, ані на Півдні України достатньої кількості прихильників, які могли б скласти критичну проросійську масу у суспільному русі. Відтак Росія вкотре в своїй історії зробила ставку на жорстку силу, збройне втручання й захоплення чужої території й і знову, вже у XXI ст., виявила власну злочинну сутність, засвідчила перед усім світом свій неоімперський оскал агресора!

У цій революції та війні Український нарід довів своє право на вибір і на державність, він засвідчив свою національну й громадянську Гідність! Чи спромоглася довести подібне постреволуційна влада й постреволуційна політична верхівка України? Однозначно – ні! Державу очолила космополітична, корумпована й плутократична мафія, що своєю злочинною й клептократичною діяльністю прагне довести суспільство українське до деградації й є загрозою державній та національній безпеці України! За умов же продовження панування в країні наявної політичної конфігурації та верхівки, що вже втратила своїми злочинними діями легітимність, майбуття держави Україна є невтішним, а прогнози за існуючої системи внутрішньоукраїнських координат – просто гнітючі й безперспективні! Україна реально перебуває в процесі фіктивізації власної державності як такої й стоїть на порозі її втрати. Еволюція Очищення не відбулася, проте, вочевидь, коли не буде здійснено глибинних та якісних змін у всіх сферах життя та фундаментальних основ як суспільства, так і держави загалом, то має таки здійснитися Революція Очищення! Або ж – нігілізація суспільних процесів, примітивізація політичного життя і, як наслідок, перетворення держави на фікцію й на заповідник сваволі окремої групи людей із девальвованими цінностями та із псевдоукраїнськими атрибутами й антиукраїнським нутром.

Список використаних джерел

1. Азаров без посторонних глаз заслушает доклад МВД о ситуации в Украине // Зеркало недели. – 2014. – 27 січня.
2. Верховна Рада України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/732-18/paran2#n2>; <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/721-vii>.

3. Гай-Нижник П. Навіщо їм повернення Конституції 2004 р? (спонтанна нотатка про трутнів та крутіїв) / П. Гай-Нижник // Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт. – 2014. – 28 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2014\(01\)28dopysy.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2014(01)28dopysy.php).

4. Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення / П. Гай-Нижник. – К.: «МП Леся», 2017. – 332 с.

5. Гай-Нижник П. Час на зміни (політична публіцистика та інтерв'ю за 2010–2013 рр.) / П. Гай-Нижник. – К., 2013. – 258 с.

6. Голос України. – 2013. – 10 грудня.

7. Голос України. – 2013. – 13 грудня.

8. Голос України. – 2013. – 25 грудня.

9. Грабська А. СБУ починає «антитерористичну операцію» / А. Грабська // Deutsche Welle. – 2014. – 19 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dw.com/p/1BBvQ>.

10. Екс-начальник Генштаба Замана: Янукович не отдавал приказ стрелять по Майдану. Зачистить его приказали Лебедев, Якименко и Пшонка // Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2014\(07\)31.zamana.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2014(07)31.zamana.php).

11. План до забезпечення охорони громадського порядку під час виконання судових рішень, пов'язаних з розблокуванням вулиць у центральній частині міста Києва // Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2013\(12\).maidan_rozgon.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2013(12).maidan_rozgon.php).

12. Протокол шестого заседания Российско-Украинской межгосударственной комиссии (Москва, 17 декабря 2013 г.) // Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2013\(12\)17.rosiya-ukraina.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2013(12)17.rosiya-ukraina.php).

13. СБУ. Щодо приведення до ступеня готовності «підвищена». Керівникам регіональних органів суб'єктів боротьби з тероризмом – членам Координаційної групи АТЦ при Головному управлінні СБ України у м. Києві та Київській області (Начальник Головного управління генерал-майор О. Щеголев) 24 листопада 2013 р. // Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2013\(11\)24.maidan_sbu.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2013(11)24.maidan_sbu.php).

14. Сергій Пашинський: У Путіна на столі бачили готовий план анексії України. Ще у травні минулого року / С. Пашинський // Українська правда. – 2014. – 5 серпня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2014/08/5/7034007/>.

15. Сповідь львівського «беркутівця». Ягнятами ми там не були // Galnet. – 2014. – 21 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://galnet.org/interview/120876-spovid-lvivskoho-berkutivtsya-yahnyatamy-my-tam-ne-buly>.

16. Урядовий кур'єр. – 2013. – 11 грудня.

17. Урядовий кур'єр. – 2013. – 21 грудня.

18. Янукович В. «Народ договорится, и Украина станет единой» / В. Янукович // Аргументы и Факты. – 2014. – №52. – 24 лютого.

19. International Advisory Panel. Information Note No.9. «Draconian Laws».

20. International Advisory Panel. Report of the International Advisory Panel on its review of the Maidan Investigations. – 2015. – 31 March.

21. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. Report on the human rights situation in Ukraine – 15 April 2014.

22. Opinion on amendments to certain laws of Ukraine passed on 16 January 2014, 10 February 2014, §11 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/odihr/111370?download=true>.

23. Statement by the Commissioner for Human Rights of the Council of Europe of 17 January 2014. Ukraine: Commissioner Muiznieks to assess legislative changes // Council of Europe. Commissioner for Human Rights. – 2014. – January 17 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.coe.int/en/web/commissioner/country-report/ukraine/-/asset_publisher/PwOwYulLuc5b/content/ukraine-commissioner-muiznieks-to-assess-legislative-change-s?redirect=http%3A%2F%2Fwww.coe.int%2Fen%2Fweb%2Fco-mmissioner%2Fcountry-report%2Fukraine%3Fp_id%3D101_INSTANCE_PwOwYulLuc5b%26p_p_lifecycle%3D0%26p_p_state%3Dnormal%26p_p_mode%3Dview%26p_p_col_id%3Dcolumn-1%26p_p_col_count%3D1

24. Ukraine: «EuroMaydan»: Human Rights violations during protests in Ukraine // AI Index: EUR 50/020/2013 [Електронний

ресурс]. – Режим доступу: <http://www.amnesty.org/en/library/asset/EUR50/020/2013/en/75c9fb6c-23a4-4b34-921d-94ba667ed378/eur500202013en.pdf>.

25. Ukraine: Excessive Force Against Protesters. Hundreds Injured in Kiev as Riot Police Crack Down // Human Rights Watch. – 2013. – December 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.hrw.org/news/2013/12/03/ukraine-excessive-force-against-protesters>.

References

1. Azarov bez postoronnykh hlaz zaslushaet доклад MVD o sytuatsyy v Ukraine // Zerkalo nedely. – 2014. – 27 sichnia.

2. Verkhovna Rada Ukrainy. Ofitsiyni sait [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/732-18/paran2#n2>; <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/721-vii>.

3. Hai-Nyzhnyk P. Navishcho yim povernennia Konstytutsii 2004 r? (spontanna notatka pro trutniv ta krutiiv) / P. Hai-Nyzhnyk // Pavlo Hai-Nyzhnyk – doktor istorychnykh nauk. Osobystyi sait. – 2014. – 28 sichnia [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2014\(01\)28dopysy.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2014(01)28dopysy.php).

4. Hai-Nyzhnyk P. P. Rosiia proty Ukrainy (1990–2016 rr.): vid polityky shantazhu i prymsu do viiny na pohlynannia ta sprobny znyshchennia / P. Hai-Nyzhnyk. – K.: «MP Lesia», 2017. – 332 s.

5. Hai-Nyzhnyk P. Chas na zminy (politychna publitsystyka ta interv'iu za 2010–2013 rr.) / P. Hai-Nyzhnyk. – K., 2013. – 258 s.

6. Holos Ukrainy. – 2013. – 10 hrudnia.

7. Holos Ukrainy. – 2013. – 13 hrudnia.

8. Holos Ukrainy. – 2013. – 25 hrudnia.

9. Hrabka A. SBU pochynaie «antyterorystychnu operatsiiu» / A. Hrabka // Deutsche Welle. – 2014. – 19 liutoho [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://dw.com/p/1BBvQ>.

10. Eks-nachalnik Henshtaba Zamana: Yanukovykh ne otdaval prykaz streljat po Maidanu. Zachystyt eho prykazaly Lebedev, Yakymenko y Pshonka // Pavlo Hai-Nyzhnyk – doktor istorychnykh nauk. Osobystyi sait [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2014\(07\)31.zamana.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2014(07)31.zamana.php).

11. Plan do zabezpechennia okhorony hromadskoho poriadku pid chas vykonannia sudovykh risheh, poviazanykh z rozblokovanniam vulyts u tsentralnii chastyni mista Kyieva // Pavlo Hai-Nyzhnyk – doktor istorychnykh nauk. Osobystyi sait [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2013\(12\).maidan_rozgon.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2013(12).maidan_rozgon.php).

12. Protokol shestoho zasiedania Rossyisko-Ukraynskoj mezhhosudarstvennoy komysyy (Moskva, 17 dekabria 2013 h.) // Pavlo Hai-Nyzhnyk – doktor istorychnykh nauk. Osobystyi sait [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2013\(12\)17.rosiya-ukraina.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2013(12)17.rosiya-ukraina.php).

13. SBU. Shchodo pryvedennia do stupenia hotovnosti «pidvyshchena». Kerivnykam rehionalnykh orhaniv subiektiv boroty z teroryzmoz – chlenam Koordynatsiinoi hrupy ATTs pry Holovnomu upravlinni SB Ukrainy u m. Kyievi ta Kyivskii oblasti (Nachalnik Holovnoho upravlinnia heneral-maior O. Shchegoliev) 24 lystopada 2013 r. // Pavlo Hai-Nyzhnyk – doktor istorychnykh nauk. Osobystyi sait [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2013\(11\)24.maidan_sbu.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2013(11)24.maidan_sbu.php).

14. Serhii Pashynskyi: U Putina na stoli bachyly hotovyi plan aneksii Ukrainy. Shche u travni mynuloho roku / S. Pashynskyi // Ukrainka pravda. – 2014. – 5 serpnia [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.pravda.com.ua/articles/2014/08/5/7034007/>.

15. Spovid lvivskoho «berkutivtsia». Yahniatamy my tam ne byly // Galnet. – 2014. – 21 bereznia [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://galnet.org/interview/120876-spovid-lvivskoho-berkutivtsya-yahnyatamy-my-tam-ne-buly>.

16. Uriadovyi kurier. – 2013. – 11 hrudnia.

17. Uriadovyi kurier. – 2013. – 21 hrudnia.

18. Yanukovykh V. «Narod dohovorytsia, y Ukrayna stanet edynoi» / V. Ianukovykh // Arhumenty y Fakty. – 2014. – №52. – 24 liutoho.

19. International Advisory Panel. Information Note No.9. «Draconian Laws».

20. International Advisory Panel. Report of the International Advisory Panel on its review of the Maidan Investigations. – 2015. – 31 March.

21. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. Report on the human rights situation in Ukraine – 15 April 2014.

22. Opinion on amendments to certain laws of Ukraine passed on 16 January 2014, 10 February 2014, §11 // [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.osce.org/odihr/111370?download=true>.

23. Statement by the Commissioner for Human Rights of the Council of Europe of 17 January 2014. Ukraine: Commissioner Muiznieks to assess legislative changes // Council of Europe. Commissioner for Human Rights. – 2014. – January 17 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.coe.int/en/web/commissioner/country-report/ukraine/-/asset_publisher/PwOwYulLuc5b/content/ukraine-commissioner-muiznieks-to-assess-legislative-changes?redirect=http%3A%2F%2Fwww.coe.int%2Fen%2Fweb%2Fcountry-report%2Fukraine%3Fp_id%3D101_INSTANCE_PwOwYulLuc5b%26p_p_lifecycle%3D0%26p_p_state%3Dnormal%26p_p_mode%3Dview%26p_p_col_id%3Dcolumn-1%26p_p_col_count%3D1

24. Ukraine: «EuroMaydan»: Human Rights violations during protests in Ukraine // AI Index: EUR 50/020/2013 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.amnesty.org/en/library/asset/EUR50/020/2013/en/75c9fb6c-23a4-4b34-921d-94ba667ed378/eur500202013en.pdf>.

25. Ukraine: Excessive Force Against Protesters. Hundreds Injured in Kiev as Riot Police Crack Down // Human Rights Watch. – 2013. – December 3 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.hrw.org/news/2013/12/03/ukraine-excessive-force-against-protesters>.

Hai-Nyzhnyk P. P., Doctor of Historical Sciences, Academician of the Ukrainian Academy of Sciences, Head of the Department of Historical Studies at the Research Institute of Ukrainian Studies (Ukraine, Kyiv), hai-nyzhnyk@ukr.net

Revolutionary events in Ukraine: the struggle for the right to choose and national dignity (November 2013 – February 2014)

The course of the revolutionary processes in Ukraine, in particular, in Kyiv, during the period from November 2013 to February 2014, covers the actions of the authorities to suppress protest actions and the geopolitical aspect of Yanukovich's regime in the context of the confrontation of the people and the authorities and foreign policy influences of the Russian Federation, etc.

Keywords: Revolution of Dignity, Yanukovich, foreign policy of Ukraine.

* * *

УДК 94:342.51(477)«199/200»

Krylova A. M.,

Ph.D. in History, Faculty of Nature-geographic, History chair, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University (Ukraine, Melitopol), allakr2014@gmail.com

Polyakova L. I.,

Ph.D. in History, Faculty of Nature-geographic, History chair, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University (Ukraine, Melitopol), klora2008@rambler.ru

Butskiy P. E.,

graduate student, Faculty of Nature-geographic, History chair, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University (Ukraine, Melitopol), butskiy93@gmail.com

DEVELOPMENT OF EXECUTIVE POWER BRANCHES IN INDEPENDENT UKRAINE

The stages of formation of the branches of executive power from the time of proclamation of Ukraine independence in 1999 were determined in the article. The problems of formation of the branches of executive power in the conceptions of constitution were analyzed. The conclusions concerning the role of the branches of executive power during the process of creation of the state on basis of new constitution of Ukraine were made. The problems of the interrelation between the principles of power sharing and the interaction of different branches of power were reflected in the monographic studies of Ukrainian scientists: O. Kanevsky, V. Sherstobit, O. Skripnyuk etc. The history shows that an attempt to resolve the confrontation between the branches of power and establish cooperation was the adoption of the Law of Ukraine «On State Power and Local Self-Government» and the Constitutional Treaty in 1995. However, with the adoption of the new Constitution of Ukraine, the conflict situation and confrontation between the branches of power do not disappear.

Keywords: branches of executive power, draft constitution, president, prime minister, interaction.

(стаття друкується мовою оригіналу)

The beginning of the modern stage of state creation is connected with the official adoption and gradual introduction of the idea of «distribution of power» In the Declaration on State Sovereignty of Ukraine, one of the points proclaimed that «the state power in the Republic is carried out according to the principle of its distribution to the legislative, executive and judicial». But until the full development of the executive power as an organ of state power, not one decade will pass.

Because, as can be seen from the political processes of the present time, the question of the distribution of functions between the branches of power and their interaction for the benefit of the state and the Ukrainian people needs a concrete solution.

The purpose of this study is historical analysis on the basis of archival data, historical and political science publications, the right to operate the executive branch of power and the problem of the constitutional definition of executive powers in Ukraine at the initial stage of state formation.

The question of the functions of the head of state in the system of power sharing is considered in the works: V. Sherstobit, O. Skripnyuk, Y. Todiki and V. Yavorsky, A. Zaitz, N. Nizhnik, E. Nazarenko, R. Mikheyenka, S. Seregina.

The founding powers of the President as head of state regarding the formation of executive branches for the content of the Constitution of Ukraine in the June 28 1996 are considered in the works of N. Nizhnik, V. Averyanov, R. Mikheyenka, S. Seryogina, V. Sherstobit and many others [10, p. 50–52].

Uncertainty of the status of the Government in Ukraine, which is one of the most urgent theoretical and practical problems of the national creation of the state, is considered in the works of V. Kampo, V. Sherstobit, V. Averyanov, J. Todiki, T. Grozicka, V. Shatilo, I. Pakhomov V. Skripnyuk. The authors primarily focus on the weakness of the Government's position in relations with the President and the Supreme Council of Ukraine, its excessive dependence on the editorial staff of the last edition of the Constitution of Ukraine on June 28, 1996.

An analysis of existing scientific research on the problem of creating and interacting branches of power in Ukraine was made by R. S. Martinyuk [10, p. 50–52].

The executive authorities have passed certain stages of development. After the adoption of the Declaration on the State Sovereignty of Ukraine on April 18 1991, the Verkhovna Rada adopted the USSR Law «On the Formation of the Cabinet of Ministers of the USSR», on May 21, 1991, the Law of the USSR «On Amendments and Additions to the Constitution (Basic Law) of the USSR in connection with the improvement of the system of public administration», on June 25 in 1991 the Verkhovna Rada of Ukraine adopted a resolution «On Elections of the President of the USSR».

Organizations of state power concerned two acts. The Law of the USSR «On the Establishment of the Post of the President of the USSR and the Introduction of Amendments and Additions to the Constitution (Basic Law) of the USSR» and the Law of the USSR «On the President of the USSR» of July 5, 1991.

In the process of preparing a new Constitution, the issue of the formation of executive branches was considered fairly carefully. For example, in the Transcript of the meeting of

the Constitutional Commission of November 20 in 1990 and documents to it, it was noted that the system of the form of government of the Republic will include: legislative power – the Parliament of the Republic; the executive power – the President; the judiciary – the Supreme Court of the Republic. As can be seen from the draft Constitution of 1990, the President simultaneously exercises the functions of the Head of State and Head of Government, and is the exclusive bearer of all executive power, both real, effective, and nominal power.

The Concept did not envisage the creation of the post of Head of Government, which could compete with the head of state in the exercise of executive power. The Vice President recommended by the President plays a political role only to the extent that it is acceptable to the President. Ministers do not create a separate Government, that is, the only collegial body that is characteristic of parliamentary states [2, ark. 96].

In the further Concepts of the new Constitution, the Cabinet of Ministers was created, which applied to the executive authorities and the President performed his functions and powers with the help of the Cabinet of Ministers. The Cabinet of Ministers implements the executive power in accordance with the new Concept of the Constitution, directing ministries, state committees and government branches. The composition of the Cabinet of Ministers is determined by the President.

But to resolve the crisis in the interaction of the legislative and executive authorities, the Concept envisaged the right of the Verkhovna Rada to declare a referendum on early termination of the powers of the President; when, on the basis of the referendum, the people express their confidence in the President, the Verkhovna Rada should be dissolved.

The president must systematically maintain ties with the Verkhovna Rada. In cases of the most important decisions, the President must necessarily consult the Head of the Verkhovna Rada, the chairmen of the relevant commissions. This should balance the legislative and executive powers. The president must annually address the Verkhovna Rada with a report on the political and socio-economic state in the republic [3, ark. 115].

Problems of the development of an independent state in Ukraine, the constitutional process evoked resonance in the world. On 3–5 March in 1992 in Prague in the Central European University an international seminar on the problems of «Constitutional construction in Ukraine» took place. The seminar contained the above remarks on the draft Constitution. For example, the comments relate to articles 141.12, 177.20, 179.194 and 228.8, which mention the powers of the President to issue decrees, but with the amendment that this is done in a telegraphic style.

It is necessary to clarify and highlight these powers more clearly. In Article 143.4, where ministers were not allowed to be deputies or delegates, they were advised to clarify at the seminar and to more explicitly say this in the Concept. Article 177.8 raised the question of whether the President could bypass ministers and give orders directly to ministerial officials. An example was given that the German Chancellor has an apparatus of more than 400 people. Article 188 concluded that the Prime Minister can not control the Cabinet under the conditions stipulated in the draft for March 1992 [4].

Thus, as can be seen from the discussion of the Constitution Concept, the world community has a clear

interest and interest in the constitutional, political processes that occurred in Ukraine after the proclamation of independence.

In the draft Constitution passed by the Verkhovna Rada of Ukraine for discussion in July 1992, the legislative power belongs to the National Assembly of Ukraine. A variant of the bicameral parliament is being considered. As for the executive power, in this version it belongs to the Head of State – the President of Ukraine. He has the right to legislative initiative, veto the laws approved by the National Assembly and returns them for re-examination.

The President heads the system of executive branches, exercises general management of the Cabinet of Ministers of Ukraine and directs his executive activities, appoints and dismisses ministers in agreement with the Council of Deputies. The Cabinet of Ministers of Ukraine (the Government) reports to the President, and in its activities is guided by its program and decisions, the Prime Minister is the Deputy President, in charge of him, subordinate and accountable to him. Termination of the powers of the President entails the resignation of the Government.

The draft Constitution noted that ministers and heads of other central executive branches carry out management of the assigned spheres of government and bear responsibility to the President for the state of affairs in these areas. Members of the Government and leaders of other central executive branches have the right to participate in meetings of National Assemblies, Chambers and their Commissions [5].

From this draft Constitution there is a desire to form a state with a strong presidential power. It implies the concentration in the hands of the President of Ukraine of the functions of the Head of State and the executive.

In the draft Constitution of October 26, 1993, in Article 143 the Cabinet of Ministers (Government) is recognized as the supreme body of state executive power in Ukraine. The Cabinet of Ministers is guided in its activities by the President's program. The Cabinet of Ministers is responsible to the Verkhovna Rada of Ukraine. The president is the head of state. Thus, the Cabinet of Ministers for the first time is proclaimed the supreme body of state executive power of Ukraine.

The final definition of the role and place of executive branches in the system of government was held in the new Constitution of Ukraine. With the formation of an efficiently functioning system of executive branches, or otherwise – the government, there are high hopes.

V. B. Averyanov, relying on the Constitution of Ukraine, singles out aspects that allow for a more detailed understanding of the system of executive branches. The first aspect – the separation of executive authorities from other types of state branches – has been most visually realized. This is achieved in the text of the Constitution through the use of the term «public authorities» common to all state branches (Article 5), as well as the allocation among the latter of such types as «legislative, executive and judicial branches».

Regarding the second aspect of the system of executive authorities, in the Constitution, on the one hand, all hierarchical levels of executive branches (both higher and central and local) are reasonably combined in one section VI «Cabinet of Ministers of Ukraine». Other executive authorities». On the other hand, the entire complexity and specificity of the relationship between the post of the

President and the executive branch of power is quite fully taken into account.

According to his real situation, the President is not a single branch of power, but acts as a head of state with significant preferences (primarily personnel) regarding the executive power. In other words, the President is an executive power only functionally, that is, through a certain amount of his powers. But it is not part of its structure, that is, as a separate structural link in the system of executive branches.

That is why the Constitution lacks the definition of the President as «the head of the executive power». After all, the «head» of the branch of power is such a subject of this power, which is the highest structural link of a certain system of branches, which contradicts, as already explained, the present state of affairs.

Within the third aspect, it must be remembered that the real strengthening of this branch of power, increasing its effectiveness is impossible without creating an effective «vertical» of the executive power. It is thanks to the latter that a proper realization of power decisions from the top down is achieved [1].

It is difficult to determine the role of the President in the vertical of the executive branch. Political scientists, lawyers, historians argue that in Ukraine there was a so-called dualism of executive power. Its essence is such that there is a head of state, a «conductor» of the executive branch, a government exists next to it and its functions are headed by its chairman.

The specificity of this model is that the relationship of these subjects to the branch of the executive branch is not the same. If the government enters it as a separate structural link in the system of branches, the President, as already noted, is only functionally – through a certain amount of his powers in the sphere of executive power.

Analyzing the Constitution of Ukraine on the issue of the Government, we can conclude that the normative definition of the Cabinet of Ministers in it is much broader than the scope and significance of those opportunities and powers that are directly or indirectly assigned to the Government by section 6 of the Constitution, and section 5 – President of Ukraine».

The analysis of the provisions, regulations, prescriptions of the Constitution, the resulted norms of the Basic Law, which are enshrined in Articles 113 and 114, did not receive the necessary constitutional provision through the Government's office with clear powers that would guarantee its recognition as one of the highest authorities in the system of state branches of power. The real place of the Cabinet of Ministers is much lower than the Constitution of Ukraine, and its role in the system of power is much weaker.

The reason for such a situation is seen in the fact that the Constitution has secured the great powers, guarantees, and opportunities for the President of Ukraine.

Researchers of executive branches in Ukraine singled out significant shortcomings in this situation. In particular, the following are highlighted: the President is removed from direct political responsibility for the consequences of the government, the Prime Minister does not act as an independent political figure and turns into an official who does not have sufficient powers not only for ministers, but also for his own apparatus. As a conclusion – a decrease in the effectiveness of the executive branch, constant changes in the government, confrontation along the lines of the President – the Prime Minister – the Parliament [7, p. 58].

According to the «complex center» model, it is clear that the legal status of the government, headed by the Prime Minister, can not and should not have any secondary significance in the sphere of executive power. On the contrary, it is the Cabinet of Ministers that should be the highest structural link in the state administration, which relies on the practical implementation of all the basic powers of the executive. Including those that are attributed to the jurisdiction of the President of Ukraine, but there are no exclusive preferences for him, say, regarding appointments.

Regarding the ratio of the powers of the President of Ukraine and the Cabinet of Ministers, S. Seregin believes that in 1996 the Constitution deprived the President of the status of the head of the executive power, referring to him exclusively as head of state, but at the same time retained (almost in full) the scope of powers that belonged to the President under the Basic Law in 1978. Broad powers to form executive power and control over its activities enabled the President to subordinate to himself both the government and the entire vertical of the executive power.

Internal contradictions of the Constitution lead to political confrontation in the interaction of branches of power [12].

V. B. Averyanov, determining the place of the President in the system of state administration, notes that subordination to the Cabinet of Ministers to the President would testify that the latter is the highest structural link in relation to the government, and this contradicts Article 113 of the Constitution. In accordance with the Constitution, the Cabinet of Ministers of Ukraine is defined as the supreme body in the system of executive authorities, which in its activities is guided by the Constitution and laws of Ukraine, acts of the President of Ukraine (Article 113).

In general, the structural units of the three organizational and legal levels are singled out in the system of executive authorities:

- 1) the highest level – the Cabinet of Ministers (in functional interaction with the President);
- 2) central level – ministries, state committees and other subordinated to the Cabinet of Ministers of the central executive authorities;
- 3) local, or territorial level – on which:
 - branches of executive power of general competence – the Council of Ministers of the Autonomous Republic of Crimea, regional, district, Kyiv and Sevastopol city state administrations;
 - branches of special – sectoral and functional – competencies that are both directly subordinate to central executive authorities, and are subordinate at the same time to the central and local executive authority.

But the Constitution of Ukraine limited the powers of the President of Ukraine regarding the management of the executive power structures. This is evidenced by Articles 87, 114 and 115 of the Constitution of Ukraine.

Decree of the President of Ukraine 1994–2004. L. D. Kuchma, April 14, 2000, «On the strategy for reforming the civil service in Ukraine» the Prime Minister's post is classified as political, which means that he must focus on defining government policy, solving strategic problems of the economic and social development of society [13].

L. Kuchma, being the President of Ukraine, believed that in Ukraine the Prime Minister's powers are immeasurably greater than those of the President, also emphasizing that he

is a supporter of strong presidential power. On the pages of scientific publications there was a discussion on the fact that the President's performance of the functions of the head of the executive power in 1991–1997. led to the degradation of the government and the executive in general. Supports this opinion S. Seregin.

But when we consider this issue from an objective and subjective point of view, we come to the conclusion that it is not worth talking about the degradation of the government during all these years. First, the period falls on the presidency of L. Kravchuk and L. Kuchma, and the role of executive authorities changed over time. For example, in 1993, the government of Prime Minister L. Kuchma had more powers on many issues than the President of Ukraine L. Kravchuk, using the right to issue decrees. The administration of the President L. Kuchma carried out a significant part of the reform steps, and not the Cabinet of Ministers [6].

One can agree with S. Seryogin's opinion that practice, when the President is an informal chairman of the executive power, is inadmissible from the point of view of the foundations of the constitutional order of Ukraine – the principle of supremacy, distribution of power and legality. In the presence of the Prime Minister, who heads the government, there is no reason to create yet another non-governmental body to manage the system of executive branches of state power.

Therefore, an important point remains a more thorough definition in the Constitution of Ukraine of the powers of the President and executive authorities in order to prevent conflict situations between branches of power.

At the initial stage, the creation of the state was not without conflict situations that arose between the President and the Prime Minister. Russian researcher M. Sakharov, analyzing the place of the president in the presidential-parliamentary republic, came to the conclusion that in countries with the appropriate form of government, the problem of the correlation of powers that necessarily forms the basis for the contradictions between the president and the prime minister necessarily arises [11, p. 14]. Relations between the President and the Prime Minister prior to the adoption of the new Constitution were regulated by a number of Laws, as well as by the Constitutional Treaty in 1995. The researchers consider the conflictless period in Ukraine to be September 1991, July, 1992. The reason for this is that the first President of Ukraine L. Kravchuk became a compromise figure, which satisfied almost all major political forces. However, due to objective reasons, the authority and position of L. Kravchuk rocked.

The decline in production and the decline in the standard of living of the population was characteristic of all countries of the former «socialist camp» [8]. To bring the country out of the crisis, it was necessary to establish cooperation between the President and the Prime Minister, to seek effective methods of cooperation.

But the conflicts only sharpened. The appointment of Leonid Kuchma as prime minister became a catalyst for tension. In the spring of 1993, it was necessary to clearly define the further development of the executive power structure: either the government heads the executive branch, or the president remains at the head of the executive branch. L. Kravchuk in June 1993 issued a decree, which significantly limited the powers of the Prime Minister, and the public was asked to abolish the post of Prime Minister

and to enter the post of vice-president. L. Kravchuk should have solely appointed ministers.

Parliament would have the right to express a lack of confidence in some ministers or the government as a whole. The president remained outside parliamentary control. The Verkhovna Rada did not support the President's proposal. The relationship between the President and the Prime Minister was even more acute. But from October 1993 to May 1994, the conflict between the President and the Verkhovna Rada comes to the fore.

The confrontation continued under President L. Kuchma. In 1994–1995 years. There is a political transformation of power, which was predetermined:

- 1) The blurring of sources of power in Ukraine;
- 2) Differentiation of power and responsibility of its bearers for the results of their activities;
- 3) The growth of misunderstanding between power structures and the public;
- 4) The struggle between horizontal and vertical structures of power [9, p. 73].

The history shows that these factors significantly influenced the further events in Ukraine. An attempt to resolve the confrontation between the branches of power and establish cooperation was the adoption of the Law of Ukraine «On State Power and Local Self-Government» and the Constitutional Treaty in 1995. However, with the adoption of the new Constitution of Ukraine, the conflict situation and confrontation between the branches of power do not disappear.

The situation that developed in 1999 put forward new requirements to the effectiveness of organizing the activities and interaction of executive authorities with other branches of government, which were significantly increased in connection with the real needs of the fullest introduction of ideas and provisions of the new Constitution. But these requirements often, unfortunately, did not find adequate reconstruction in the official policy of reforming many state structures and their staffing. Vital changes in the administrative apparatus were not complex, contradictory, and sometimes spontaneous.

As a consequence, the need for administrative reform, which would be able to establish cooperation and cooperation of all branches of government.

References

1. Авер'янов В. Б. Органи виконавчої влади в Україні / В. Б. Авер'янов. – К.: Ін Юре, 1997. – 48 с.
2. Архів Верховної Ради України. – Ф.1. – Оп.35. – Спр.96.
3. Там само. – Спр.100.
4. Там само. – Спр.119.
5. Там само. – Спр.134.
6. Бандурка О. М. Влада в Україні на зламі другого і третього тисячоліть / О. М. Бандурка, В. А. Греченко. – Харків: УВС, 2000. – 303 с.
7. Державна виконавча влада в Україні: формування та функціонування / 36. наукових праць. Кол. авт.; наук. кер. Н. Р. Нижник. – К.: Вид-во УАДУ, 2000. – 224 с.
8. Зайцев В. Конфлікти між гілками влади в процесі їх становлення (1991–1996) // Становлення владних структур в Україні (1991–1996). – К., 1997. – 178 с.
9. Кордун О. О. Особливості виконавчої влади в пострадянській Україні / Кордун О. О., Ващенко К. О., Павленко Р. М. – К., 2000. – 245 с.
10. Мартинюк Р. С. Реалізація принципів поділу влади сучасній Україні: політико-правовий аналіз / Р. С. Мартинюк. – Острого, 2007. – 285 с.

11. Сахаров М. Институт президентства в современном мире / Сахаров М. – М., Юрид. литер, 1994. – 176 с.

12. Серьогіна С. Г. Компетенція Президента України: теоретично-правові засади: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Спец. 12.00.02 – конституційне право / С. Г. Серьогіна. – Харків, 1998. – 18 с.

13. Указ Президента України «Про стратегію реформування державної служби в Україні» від 14.08.1996 року // Урядовий кур'єр (Орієнтир). – 2000. – 19 квітня.

References (transliteration)

1. Aver'janov V. B. Organy vykonavchoi' vlady v Ukraini / V. B. Aver'janov. – K.: In Jure, 1997. – 48 s.

2. Arhiv Verhovnoi' Rady Ukrainy. – F.1. – Op.35. – Spr.96.

3. Tam samo. – Spr.100.

4. Tam samo. – Spr.119.

5. Tam samo. – Spr.134.

6. Bandurka O. M. Vlada v Ukraini na zlami drugogo i tret'ogo tysjacholit' / O. M. Bandurka, V. A. Grechenko. – Harkiv: UVS, 2000. – 303 s.

7. Derzhavna vykonavcha vlada v Ukraini: formuvannya ta funkcionuvannya / Zb. naukovykh prac'. Kol. avt.; nauk. ker. N. R. Nyzhnyk. – K.: Vyd-vo UADU, 2000. – 224 s.

8. Zajcev V. Konflikty mizh gilkami vlady v procesi i'h stanovlennja (1991–1996) // Stanovlennja vladnyh struktur v Ukraini (1991–1996). – K., 1997. – 178 s.

9. Kordun O. O. Osoblyvosti vykonavchoi' vlady v postradjans'kij Ukraini / Kordun O. O., Vashhenko K. O., Pavlenko R. M. – K., 2000. – 245 s.

10. Martynjuk R. S. Realizacija pryncypiv podilu vlady suchasnij Ukraini: polityko-pravovij analiz / R. S. Martynjuk. – Ostrog, 2007. – 285 s.

11. Saharov M. Institut prezidentstva v sovremennom mire / Saharov M. – M., Jurid. liter, 1994. – 176 s.

12. Ser'ogina S. G. Kompetencija Prezydenta Ukrainy: teoretyčno-pravovi zasady: avtoref. dys. ... kand. juryd. nauk. Spec. 12.00.02 – konstytucijne pravo / S. G. Ser'ogina. – Harkiv, 1998. – 18 s.

13. Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro strategiju reformuvannya derzhavnoi' sluzhby v Ukraini» vid 14.08.1996 roku // Urjadovij kur'jer (Orientyr). – 2000. – 19 kvitnja.

Крилова А. М., кандидат історичних наук, доцент кафедри історії природничо-географічного факультету, Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Б. Хмельницького (Україна, Мелітополь), allakr2014@gmail.com

Полякова Л. І., кандидат історичних наук, доцент кафедри історії природничо-географічного факультету, Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Б. Хмельницького (Україна, Мелітополь), klora2008@rambler.ru

Буцький П. Е., студент магістратури, природничо-географічний факультет, кафедра історії, Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Б. Хмельницького (Україна, Мелітополь), butskyi93@gmail.com

Розвиток виконавчих потоків в незалежній Україні

Визначено етапи формування гілок виконавчої влади з часу проголошення незалежності України у 1999 році. Проаналізовано проблеми формування органів виконавчої влади в концепціях конституції. Зроблено висновки щодо ролі органів виконавчої влади в процесі створення держави на основі нової Конституції України. Проблеми взаємозв'язку між принципами розподілу влади та взаємодії різних гілок влади були відображені в монографічних дослідженнях українських учених: О. Каневського, В. Шерстобіта, О. Скрипнюка та інших. Історія показує, що спроба вирішити конфронтацію між гілками влади та налагодити співпрацю – це прийняття Закону України «Про державну службу та місцеве самоврядування» та Конституційного договору 1995 року. Проте, з прийняттям нової Конституції України, конфліктна ситуація та протистояння гілок влади не зникають.

Ключові слова: гілки виконавчої влади, проект конституції, президент, прем'єр-міністр, взаємодія.

* * *

УДК 316.77

Heydarli G.,

PhD candidate, Baku State University
(Azerbaijan, Baku), gunay.heyderli@gmail.com

THE AMBASSADORS OF SHAH I ABBAS AT THE COURTS OF CHRISTIAN EUROPE

This article examines the progress of a series of ambassadorial visits to Europe during the reign of Shah Abbas I Safavi. The reign of Shah Abbas I (1587–1629) inaugurated a new chapter in Safavid–European relations. He opened his country to the world in unprecedented ways. Shah Abbas consolidated the state by securing the borders, establishing a central administration and bureaucracy, fortifying the economy and creating a standing army responsible not to the tribal heads, but to the Shah as the head of the state. Shah Abbas's energetic foreign policy led him to send missions to Europe. Considerable diplomacy took place between Europe and Safavids Empire over diverting the silk trade away from the traditional Anatolian route and through the Persian Gulf. Nevertheless, Shah's attitude towards the European ambassadors, travelers, merchants, or even priests was a major factor in the creation of many works about the reign of Shah Abbas. Close attention is paid to the ambassadors and their action in this article.

Keywords: ambassadorial visits, Safavid–European relations, Shah Abbas I Safavi, silk trade.

(стаття друкується мовою оригіналу)

1. Introduction. By the time of Shah 'Abbas Europe was divided and developing as independent states rather than large empires. The Holy Roman Empire had broken up, and its vast holdings, following the 1556 abdication of the Habsburg emperor Charles V, were divided up, Charles V's grandson, King Philip III of Spain, inherited Spain, Italy, and the Low Countries (which later became Belgium and the Netherlands) from his father King Philip II, and Charles V's grandson Rudolf II inherited Austria and the title of Holy Roman Emperor. Religiously, Europe was also disunited. In the aftermath of Protestant Reformations, conflicts broke out along sectarian lines, culminating in the Thirty Years War that began in 1618.

As Shah Abbas entered into diplomatic relations with various European powers, two main issues dominated the messages that ambassadors, diplomats, religious figures and envoys relayed back: 1) the desire to establish a European – Safavid alliance 2) the desire to divert the silk trade from an overland east–west route that went through Ottoman territory to a north–south route that went by sea. The second part of his offer contained not only trade concessions for European enterprises but also privileges for Christian missionaries [1].

The main information about the open-minded attitude of Shah Abbas to the Cristian world and their religion came to Europe from the monk missionaries who visited Safavids from as early as the mid – 1590s. Official letters and personal letters of monk missionaries were first published in London in 1939, under the title «A Chronicle of Carmelites in Persia. Papal mission of the XVII–th and the XVIII–th centuries» This chronicle also includes instructions and reports of not only Carmelite monks but also members of the Augustinian order carrying out diplomatic assignments of the Roman Curia in Safavids Empire. Despite the political impasses and failure to forge alliance, as a result of the exchanges the Safavids and the various European powers became increasingly familiar with each other, as more and more individuals traveled between Europe and Safavids, to extent that, for example, Shakespeare made reference to « the Sophy»—an Anglicized version of « Safavi»—in his play Twelfth night. Luxury Safavi silk and carpets was exchanged for gold and silver and became popular In Europe until 19th century.

2. The first official embassy of Shah Abbas in Europe (1599–1602)

The first and perhaps the best known Europeans who visited Safavid court during Shah Abbas' reign were an Englishman and his brother. In 1598, at the apparent bidding of the Earl of Essex, Sir Anthony Sherley and his brother, Sir Robert Sherley traveled to Qazvin with a party of some twenty-five people. They arrived in Qazvin in December 1598, some nine months after Shah 'Abbas had already moved the capital to Isfahan and was away on his Uzbek campaign. Soon after the Sherleys' arrival, however, Shah' Abbas marched proudly and triumphantly back to Qazvin after his victory against the Uzbeks and met the brothers there [2].

After a brief stay in Qazvin, Shah' Abbas took the Sherleys and their entourage to Isfahan with him. Shah Abbas treated both brothers, especially Anthony Sherley, with much hospitality and paid them a great deal of attention. At the time of the Sherleys' arrival in Iran, Shah 'Abbas was interested in gaining support for an alliance against the Ottomans. Abbas had been persuaded by Anthony Sherley to expand what was originally planned simply as an embassy to Madrid, as a result of exchange of letters conducted through *Estadoda India*, into a much grander politico-economic project involving negotiations with the emperor, the queen of England, the kings of France, Spain, Poland and Scotland, and lastly the pope, who as «father of the Christian Princes», would be instrumental in cementing an anti – Ottoman alliance. The embassy contained three groups, that of the Safavi ambassador Husain Ali Beg, that of Sherley, that led by Augustinian friar Nicolao De Melo. At the end of April 1599 the embassy set off for Caspian en route to Russia, choosing this rather than the Mediterranean route both in order to avoid travelling through Ottoman territory and in order to test viability of the route for the export of Safavid silk [2, p. 139]. Only five month later was the embassy allowed to leave Moscow and it would do without De Melo. Various reason for his continued imprisonment were put forward in the contemporary sources. According to Carmelite missionary Juan Tadeo de San Eliseo, who met De Melo in Russia, confessional differences were at the root of De Melo's difficulties, brought about by his baptism of a baby girl according to the Catholic rite [3, p. 78].

The reduced embassy continued on its way through Europe, although it did not visit the courts of France, England or Scotland. Sherley was able to meet in person with Rudolph II, the Hapsburg Holy Roman Emperor and King of Bohemia, whom he saw in Prague. Upon their arrival in Rome, in 1601, things took a turn for the worse. Sherley had sold most of gifts intended for European monarchs, and which became infamous for the constant quarrelling between its senior figures and included the conversion to Christianity of Husain Ali Beg's nephew and a number of his retinue. Of the six converts to Catholicism, three would be baptised in Rome by Clement VIII with senior figures from the college of cardinals as godfather, while the others were baptised in Spain in the presence of members of royal family. A Brief from Pope Clement VIII to Shah Abbas dated 6.6.1601 explained this baptism by Pope: «After that he had been with us for a number of days the highly respected personage, Husain Ali Baig, whom Your Highness sent to us and whom We have seen with much pleasure and treated with every consideration together with all his companions, when he

had already been kindly and honourably received by Us in farewell audience and was about to depart from this dear city of ours, his three companions said that they wished to become Christians and to be regenerated by the sacred laver of baptism. These are Sha Husain Riza and Ali who when carefully questioned openly and publicly answered that they wanted to receive the Christian Faith and be baptized. Therefore, since they are grown men an possessed of the faculty of reasoning and without any force or fear of anyone whatsoever, but of their own free will and voluntarily desire to profess the Christian religion. We, who from Our office are bound to open to all seeking it the gate of life and eternal salvation by baptism, could not repel and reject them. For, when it be a question of salvation of the eternal soul, We are unable not to receive those coming voluntarily to Christ the author of life and salvation. So, just as it has happened, We write to tell Your Highness of the matter, so that You may not be surprised if, the three men above named do not return to Persia with Husain Ali Baig» [2, p. 234]. All of this caused Husain Ali Beg to proceed on his own to Spain. Anthony, meanwhile, went to Venice, where he exchanged letters with Philip III of Spain. There English agents discovered the letters, pronouncing them treasonable. Anthony was subsequently imprisoned and stayed behind bars from April 1603 until some time later that year (fig. 1).

In Spain Husain Ali Beg's nephew, who accompanied him on the journey and one of his companions, Uruch Beg, converted to Christianity. The king of Spain gave them Christian names of Felipe and Juan. This Uruch Beg taking the name Don Juan de Persia, published as *Relaciones de Don Juan de Persia* (Valladolid, 1604), remains an important source of information on the embassy of Sherley and Husain Ali Beg to Europe, and on the history of customs of Safavids. During these converts a Safavid envoy was murdered in Valladolid and his body disposed of without ceremony, and indeed with public scorn, so that dogs ate half-buried legs, the Portuguese Crown official and satirical writer Tom Pinheiro da Veiga deplored the lack of reciprocity: «this is certainly disgraceful and embarrassing for Spain, and one of the worst and most reprehensible deeds I ever saw, because it is worthy of barbarians; and in fact they treat our ambassadors with more respect, honouring them in all things, even though they have a different religion and are such powerful and wealthy Lords».

In terms of actual results of these embassies, Shah Abbas received a number of polite letters containing offers of friendship from the leaders to whom he had sent messages. But despite this courtesy, the European powers were simply not interested enough or sufficiently united to form a specific plan.

Figure 1. Aegidius Sadeler II, Sir Anthony Sherley Ambassador of the Shah of Persia, (Prague, 1601–1605).
The British Museum, London.

3. A second Safavid embassy to Europe (1609–1615)

When Anthony Sherley left Isfahan his brother Robert Sherley (fig.2) remained with fourteen other Englishmen. There, in February 1608, he married Sampsonia a Christian Circassian lady of the Circassian nobility of Safavids. She was brought to Safavids Court by her paternal aunt, who had become a favourite wife of Shah Abbas and grew up in Isfahan. After being baptized by the Carmelites, she adopted the Teresia in addition to her own name. She became known in the west by the name *Lady Teresia Sampsonia Shirley*. According to the Chronicle of Carmelites, the enemies of Robert Sherley had an attempt made on his life: a band fell on the caravan and after binding the arms of servants tied Sherley to a tree and tried to make him drink poison. At that moment a sword fell from the hands of the one miscreant and Sherley's wife, like a true Amazon bounded on it and proceeded to thrust and cut and kill some of the band, putting to flight the rest [2, p. 345].

In 1608 Shah Abbas sent Robert Sherley on a diplomatic to James I of England and to other European princes for the purpose of uniting them in a confederacy against the Ottoman Empire. Firstly, he together with Ali Quli Beg met with the king of Poland. He was received by Sigismund III Vasa. In June of 1608, he arrived in Germany, where he received the title of Count Palatine and was appointed to Knight of the Holy Roman Empire by Emperor Rudolph II. From Germany, Sir Robert travelled to Florence and then Rome. He presented to the Pope the letters from Shah Abbas.

Shah 'Abbas sought, primarily, a Christian alliance against the Ottomans in which it was hoped that the papacy would assist, directly and indirectly, by rallying other Catholic rulers. He was willing to offer the papacy his support in reuniting the «schismatic» Orthodox churches of Armenia and Georgia, allowing, for example, the creation of a Catholic bishopric in Armenia and the appointment of a papal nuncio with authority over the Shah's Christian subjects [4, p. 109].

The ambassadors were received with much ceremony, and their visits were accompanied by the contemporaneous publication of prints and, over the next few years, by visual commemoration in fresco in the Vatican library and the Sala Regia of the Quirinale, and in stone in Paul V's tomb in Santa Maria Maggiore. Sherley's distinctive headgear was duly noted by all observers. It was a turban with a crucifix at the top. Presenting himself as a Catholic subject of the Shah not only helped secure Sherley's recognition in Rome, it also accorded well enough with his master's intentions. Since one goal of the embassy was to demonstrate Shah 'Abbas's tolerance of Catholics, and to offer up the conversion of his *Christian* subjects, Sherley may have also hoped to underline the multi confessional nature of the Abbas' empire. Pope Paul V awarded him the title of Conte De Palatin in a magnificent ceremony [5, p. 525].

Then Sherleys travelled to Holland, where dealings in Safavid silk were proposed to the Dutch States-General, and to England, where Robert Sherley is said to have made like proposals to Henry, Prince of Wales and to a group of merchants who in due course fitted out some three ships, by one of which the Sherleys sailed to India.

In 1611, James the First received Robert Shirley in Hampton-Court Palace and Shirley granted him the letters by Abbas. James signed business-friendly – friendly treaty having the knowledge of the political benefits of relations

with Safavids and then wrote a letter to King Abbas. Also, Shirley was awarded Knight Courtier and Knight degree.

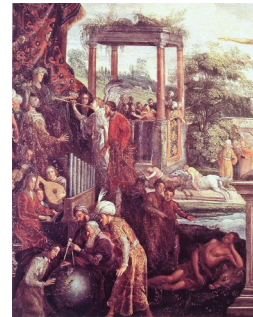

Figure 2. Abbas as a new ceaser being honored by the Trumpets of Fame together with the 1609–1615 Persian embassy Allegorie de l'Ocassion by Frans II Francken 1628.

When Robert Sherley (fig.3) was in Europe, Shah 'Abbas sent Antonio de Gouvea, an Augustinian missionary who had come to Isfahan a year earlier to meet the shah, to Spain. With him traveled a Qizilbash merchant-envoy, Dengiz Beg Rumlu, who carried 120 bales of silk with him. Gouvea reached Madrid in early 1611 [6, p. 47]. There he conveyed the Safavid proposal that the Spanish send representatives to Hormuz where they would be able to buy all the silk that the Safavid ruler was in the habit of sending to Europe via Ottoman territory. The hundred bales of silk would give rise to a great deal of misunderstanding, for after Dengiz Beg had sold more than half for his own gain, de Gouvea proceeded to offer the remaining bales to the Spanish king as a gift. The Spanish king persuaded the pope to elevate de Gouvea to the rank of bishop of Cyrene and Apostolic vicar of the Armenians of Isfahan.

Upon his return to Persia in 1613, Dengiz Beg was executed. At the same time, other Safavid envoy Zain-ul-Abidin Beg, who was in Europe, sent a letter to the shah. He had written that all Christian princes' professions of friendship were false and that all they wanted was for the Turks and Safavids to destroy each-other and the Muslim religion included. Carmelite friar John Thaddeus noted that: «The shah when reading this letter said: 'You will see what a fire I shall alight in Christendom within two years.' This year he is going to march in the direction of Tabriz: if he be victorious, next year they may look to see him in Hurmuz, because all the time his thoughts are on how to get hold of it» [2, p. 456].

Carmelite fathers describe Antonio de Gouvea's arrival in their reports: «Over this new title (Visitor of the Armenian Church) the Shah too began on the one hand to be annoyed and on the other to mock because he considered the business of the silk and the rest to have been so badly manage. Finally, when he (Bishop) had arrived at Isfahan, they gave him an honourable reception, the Shah dissimulating and showing him a smiling face and paying him many compliments. But afterwards, the Shah asked 'which was the value of the silk and which the «saughat» – a Persian word for present or souvenir—from the king of Spain. The Bishop answered that the saughat consisted of some pieces of gold and very curious things with stones of great value: while the value of the silk was represented by all those spices he had brought from India, i.e. a large quantity of pepper and cinnamon, etc. [7, p. 65].

The Shah then had calculations made as to how much all those spices would be worth, and they reckoned it at very little, but even if taken at a wide margin, in Persia they could not be worth 15000 ducats: and, when the pieces of gold and those spices are added together against value of the silk, they say it would not reach half the value of the silk; because at a minimum each load of silk delivered from Persia in Aleppo is worth 1000 ducats, and therefore in Spain would be worth something more...

Afterwards when the Shah saw himself so cheated, he sent to tell the Bishop that «his lordship had to pay for all the silk, as well as the interest (on its value)» for the past years because that silk belonged to a mosque of his, to which he assigned this deal in order to bring it in some profit [8, p. 134]. In defence the Bishop asserted that the silk was nothing but a present. When the Shah learnt this, he took it very ill and compelled the Bishop to write to his Majesty the king of Spain about this... When the king of Spain had this brought to his notice, he was greatly annoyed with the Bishop, because the latter had not reported to him that the silk was for sale; and he sent out instructions making clear his displeasure with the Bishop, but these arrived when the Bishop had already left Persia» [9, p. 151].

Consequently, the embassy (fig.4) which led by Robert Sherley became successful. The opening of English trading posts in the Persian Gulf could provide an excellent opportunity for trade in the East. The idea of moving the silk trade to the road that ran along the Caspian Sea and the Volga to the White Sea and from there to the North Sea began to take on a more and more concrete shape [10, p. 234]. The English had the right of transit and free trade in Russia, and raising the agreements signed by Robert Shirley on behalf of the Safavid Shah, they became convinced that he had provided benefits for English merchants [11, p. 367].

Figure 3. Matthias Greuter, Sir Robert Sherley ambassador of the Shah of Persia (Rome, 1609).
The British Museum, London.

Figure 4. Party of Persian Emissaries, 1615–1617, Sala Regia, Quirinal Palace, Rome. Photograph courtesy of Giovanni Ricci-Novara.

Conclusion. Shah Abbas proceeded to exert a great deal of effort in an attempt to put Safavids on the world stage. He received numerous ambassadors, envoys, and travelers at his court and deftly tried to extract as much political advantage as he could from each encounter. Not content simply to receive visitors, he also sent a number of his own embassies to various parts of the world, in order to gain support for an alliance or to divert the silk trade [12, p. 123]. Shah 'Abbas's geopolitical strategy extended to the newly created European maritime companies, the English and Dutch East India Companies. These were allowed to operate in his realm, and more particularly to compete for the silk trade the Shah meant to redirect via the maritime route. In 1622 the English, anxious to improve their standing with the court, gave the Shah naval support in his expedition to drive the Portuguese out of Hormuz. In return they received the (theoretical) right to collect the moiety of the tolls of Bandar-i 'Abbas in perpetuity. As a result of Shah's silk diplomacy, Safavid silk and carpet admired Europeans. Anthony van Dyck, Rubens, Velasquez had painted portraits with Safavid carpets [11, p. 352]. These carpets were the symbol of luxury.

References

1. Bernadette Andrea. «Lady Sherley, The first Persian in England?» // *The Muslim World*. – 2015. – Vol.25, №2. – P.279–295.
2. Chick Herbert – Matthee Rudi. A Chronicle of the Carmelites in Persia: The Safavids and the Papal mission of the 17th and 18th centuries. – London, I. B. Tauris, 2012.
3. Flannery John M. The Mission of the Portuguese Augustinians to Persia and Beyond (1602–1747). – Leiden: Brill Publishers, 2012.
4. Zeeb M. K. – Gouvêa A. The latin letters of Antonio de Gouvea / Antonio de Gouvea. – Philadelphia, Solana, 1934.
5. Mansour Opher. «Picturing Global Conversion: Art and Diplomacy at the Court of Paul V (1605–1621)» // *Journal of Early Modern History*. – 2013. – Vol.17, №5–6.
6. Quinn Sholeh. Shah Abbas: The King who refashioned Iran (Makers of The Muslim World). – London: Oneworld publications, 2015.
7. Willem Floor – Edmund Herzig. Iran and the World in the Safavid age. – London, I. B. Tauris, 2012.
8. Savory Roger. Iran under the Safavids. – Cambridge: Cambridge university, 2007.
9. Knobler Adam. Mytology and Diplomacy in the Age of Exploration. – Leiden, Brill, 2016.
10. Morgan Delmar. Early Voyages and Travels to Russia and Persia: By Anthony Jenkinson and Other Englishmen. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
11. Rubies Joan-Pau. «Political Rationality and Cultural Distance in European Embassies to Shah Abbas» // *Journal of early modern history*. – 2016. – Vol.20, №4.
12. Gorder van Christian. Christianity in Persia and the status of non-muslims in Iran. – Plymouth: Lexington books, 2010.

Гейдарли Г., докторант, Бакинський Державний Університет (Азербайджан, Баку), gunay.heyderli@gmail.com

Посли Шаха Аббаса I при дворах християнської Європи

Досліджується діяльність експедицій посольства в Європу під час правління Сефевідського Шаха Аббаса I. У період Шаха Аббаса відносини Сефеві-Європа стали початком нової ери. Він відкрив свою країну світу безпрецедентним чином. Активна зовнішня політика привела його до відправки мисій в Європу. Між Європою та Сефевідською імперією реалізована дуже важлива дипломатія, щоб перетворити шовкову торгівлю в бік традиційної Анатолійської лінії і затоки Басри. У цій статті конкретно розглядаються посольства і їх діяльність.

Ключові слова: візити послів, відносини Сефеві-Європа, Шах Аббас I Сафаві, шовкова торгівля.

* * *

UDC 026.06

Mammadova V. M.,

PhD student, Baku State University, Circulation
Services Specialist, Library and Information Services,
ADA University (Azerbaijan, Baku), vafa.mag@gmail.com,
vmammadova@ada.edu.az

LIBRARY INFORMATION SERVICES PROVIDED TO EXTERNAL USERS AT THE ADA UNIVERSITY LIBRARY

The article lists the modern types of the library–information services with the usage of theoretical thoughts on this issue, and defines the role and place of the participants (users and information specialists) of this library activity. Later the data retrieved in the result of statistical and analytical study of the services provided to the external users at the ADA University Library is described graphically.

Keywords: modern libraries, library information services, new types of the services, information literacy, library user, user categories, information specialist.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Introduction. Libraries and other information institutions are gaining more vitality and importance in the age of information that our current century with its high technologies is characterized with, and the daily life of people cannot be imagined without information.

The history of libraries can be traced back five thousand years, and ancient libraries can be categorized into four groups: government, religious, commercial, and private or family libraries [2].

Though the libraries in ancient times were created only as places for storing and preserving the books and manuscripts, as the time passed these missions evolved and the new library functions were created and added to the primary ones.

Main functions of modern library and information services provided to users are as follows:

Bibliographic/archival function – includes the processes, such as identification, selection, acquisition, organization, storage, retrieval, and preservation of information to provide access to society's records;

Educational function – of libraries and information agencies supports learning by individuals and groups or classes and is one of the oldest forms of service provided by the profession. Librarians and other information professionals have become more engaged in the teaching/learning process. Sometimes called «bibliographic instruction» or «information literacy», information professionals teach people those skills that enable clients to locate, evaluate, and use information effectively;

Cultural function – includes the sharing of cultures – the music, motion pictures, literature and customs of various ethnic groups and international cultures, and it encompasses a variety of formats: books, periodicals, audio recordings in various formats, and video recordings;

Research function – equates to creating new social knowledge unlike the educational function. The use of «research» here means that systematic, formal process which requires (1) a review of literature to determine what is state of the art in an area of inquiry, (2) a careful articulation of research questions or hypothesis, (3) a systematic plan and effort to collect data, (4) the analysis of the data, and (5) a report of the results, including generalizations extrapolated from the data;

Informational function – is usually called «reference service» or «information service» in today's libraries and information centers. The reference or information function

of the library was formally introduced by Melvil Dewey at the Columbia University Library in the 1880s by creation of reference department, and assigning staff to this function. This service includes the teaching of information skills, ready reference, and regular reference service. If a service requires an extraordinary amount of a professional's time, the client may be charged, especially in special libraries;

Recreational function – is concerned with the use of information resources during leisure time. These resources include novels, poetry, periodicals, nonfiction, audio recordings, video recordings, and games to support leisure time interests [2].

The listed functions are very essential in terms of improvement of service activities in a library and lead to development of different kinds of library information services.

– Library information services

– Modern types of library–information services include, but are not limited to:

– Circulation and renewal of the books and other physical library materials;

– Reference and information services;

– Building course reserves collection (in academic libraries);

– Interlibrary loan (ILL) services;

– Organization and holding of information literacy sessions;

– Online consultation services;

– Managing the use of group study rooms;

– Computer and internet/wi-fi services;

– Printing, copying and scanning services;

– Digitizing services;

– Binding services;

– Membership services for external users (mostly in academic libraries);

– Organizing meetings with famous writers and poets;

– Organizing book discussion clubs;

– Holding book presentation events, etc. [5].

The digital age is transforming the field of library and information science and is redefining the profession of librarianship, creating a new generation of librarians who are embracing a new world of career opportunities in our information-rich society. And the world is starting to notice this new breed of librarian. Main soft skills and abilities that are important for success in the field of library and information services are as follows:

– Ability to communicate (both written and verbal);

– Flexibility/adaptability;

– Problem-solving/ analytical skills;

– Customer service skills;

– Ability to work in collaboration/be a team player;

– Motivated/enthusiastic approach to work;

– Ability to be innovative/creative;

– Leadership capability [4].

The listed skills and abilities are essential in meeting user needs and expectations, which is broad and deep in terms of diversity, especially in academic libraries, one of the main libraries by type.

– The user segments of an academic library cover:

– Undergraduates and taught postgraduates;

– Support staff;

– International students;

– Students with disabilities;

- Collaborative provision users;
- Academics and researchers;
- External customers [1].

It is important to assess the quality of the provided library and information services when it comes to evaluating the results of the spent resources, efforts and funds.

Library assessment involves a variety of methods including user satisfaction surveys, observation, focus groups, and usability studies, as well as routine collection of operational data. Library metrics are measurements of inputs and outputs of facilities, collections, and services; how many, how much do they cost, and how well are they used. Statistics can provide a sound basis, if collected and reported accurately, upon which to make informed decisions [7].

ADA University Library, being an academic by type renders different kinds of library and information services to its internal and external users.

External users' segmentation of an academic library includes visiting professors, research scholars, and students of the other universities, members of the community and other users who need resources for their research papers and/or studies.

Analysis of external users and academic library information services

As a result of analysis of the data described on the visitor request forms of the external users of ADA University Library, quite interesting statistical information has been retrieved. The request form has been compiled in a form of questionnaire containing questions about the users' library usage skills, previously visited libraries and browsed online databases and e-libraries, users' research areas by specifying the title of their research topics, etc.

External Users' Policy and Procedures, as well as the external users request form for online submission are available through the website of the ADA University Library: ada.edu.az/library [3].

After online submission of the visitor request form, the requestors are contacted for further procedures and invited to the library for finalizing their membership registrations. They are required to submit the copy of their national ID cards or passports.

Generally, memberships cover the period of 3 months, in the end of which the users may ask for renewal, if needed.

During 2015–2016 academic year, ADA University Library provided library and information services to 281 external users, 75 out of which were renewed memberships. 25 of the served users were the citizens of different foreign countries, while the rest were the Azerbaijani citizens with different educational background studying in the local and international universities.

Not all of the visitors were students or researchers of different universities, but also some of them, who were working in various organizations, used the library services in order to develop their professional skills. Some users were both studying and working at the same time (See the chart 1) [6].

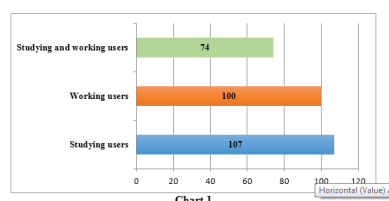

Chart 1

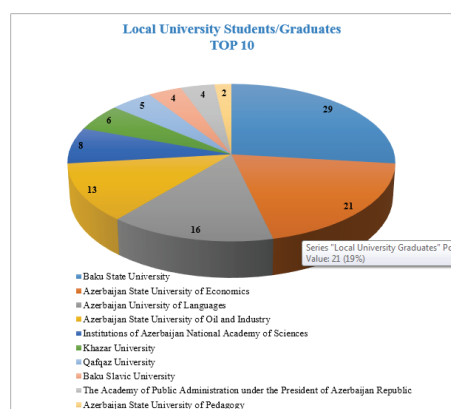

Chart 2

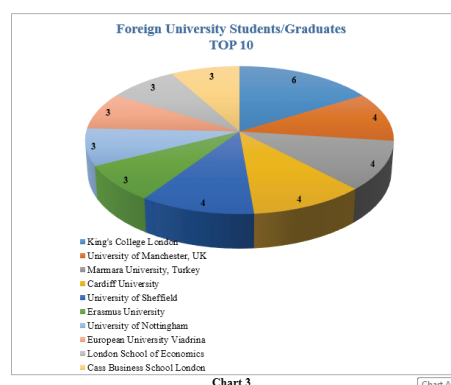

Chart 3

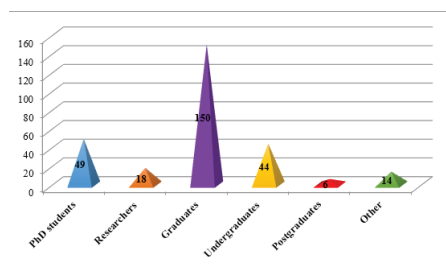

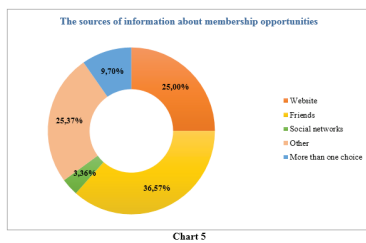
Chart 4

The top 10 ranking of the local and international universities where the visitors of the ADA University Library were studying or had graduated from, have been determined according to the data derived from the request forms (See the charts 2, 3).

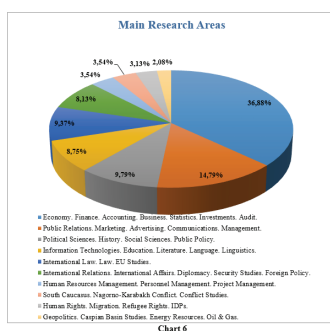
The academic statuses of the external users sharply differ from each other. They comprise the various ranges of degrees. During the report year the academic statuses of the external users were: Postgraduate students – 6; PhD students – 49; Researchers – 18; Graduate students – 150; Undergraduate students – 44; Others (this category includes the users not falling under the above-mentioned categories, such as high school pupils, students on academic leave (mainly ADA University students) and others) – 14 (See the chart 4) [6].

To the question «Where did you get information about ADA University Library?» approximately 36.57% of the respondents answered that they heard about the library from their friends, 25% indicated that they got the information from the library website, 3.36% of the users knew about the library from the social networks, mainly from Facebook, and the

25.37% of the users chose the «other» option by specifying the source of information, great share of which is owned by the ADA University trainings, as well as ADA Executive Education training courses held for the individuals and/or for corporate employees. About 9.70% of the respondents chose more than one option (See the chart 5) [6].

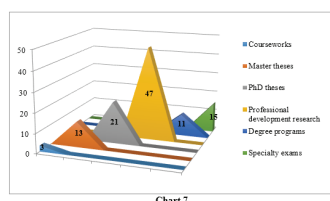

The second page of the External Visitor Request Form is in the form of questionnaire and includes questions about main aspects of the library usage activity, such as what library resources and services are required, the possessed library usage skills, e-library and e-database usage habits, the area of research, the title of the research topic, needed period of time for the current research, etc. The main areas of the conducted researches have been grouped and ranked by percentage according to the data retrieved from the submitted request forms (See the chart 6):

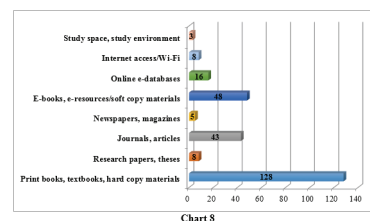

The researches on the above-mentioned generalized subjects have been differentiated with various research categories, which were marked by the users according to their needs: Master or PhD theses researches, professional development researches inspired by the career development opportunities, preparations for degree programs, i.e. preparation for IELTS, TOEFL, GRE, GMAT and other exams; or preparation for specialty exams, such as, ACCA, CFA, FRM, CIMA certification exams, and etc.

Approximately 43% of the respondents (47 out of 110) expressed their need for library resources by indicating that they had researches related with their professional development projects. The PhD students, who were conducting thesis researches, took the second respectable place with 19%. The next places were distributed among other categories with slight differences in number (See the chart 7).

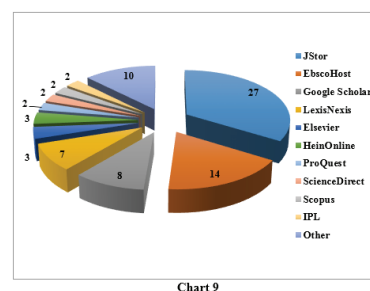

The library resources required by the visitors cover the different types of information sources and service ranges (See the chart 8).

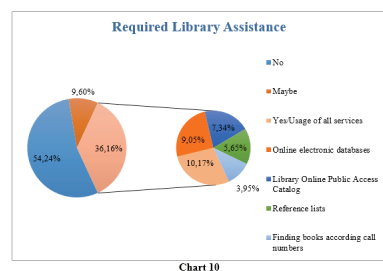

To the question about resource-searching skills and e-library, e-catalog using habits the 75% of the respondents replied positively by specifying the names of e-catalogs and e-databases that they had used, while the 25% of the users indicated that they had no e-resource searching and using skills. Taking into account that most libraries in Azerbaijan do not offer subscribed e-database and e-resource services to their users, this fact doesn't seem as an extraordinary case.

Among the more popular electronic databases, familiar to the outside visitors, the first place is owned by JStor online e-database, later come EbscoHost, Google Scholar, LexisNexis, Elsevier, HeinOnline, ProQuest, Science Direct, Scopus and others (Springer, SAGE, Emerald, Taylor & Francis, Web of Science, ACM, IEEE, Ebrary, EBL, etc.) (See the chart 9).

From the assistance services offered by the ADA University Library, some of the visitors refused to take advantage of by thanking and referring to previously possessed skills, but others chose all or some of the listed options to benefit from, or indicated they might need some assistance. In renewed memberships, the library usage skills and habits had been developed in comparison with the first term memberships, which proves that the users had benefited from their first term visits to ADA University Library in large scale [6]. (See the chart 10).

ADA University Library is expressing its desire by various means to contribute to the development of the field of Library Science and Librarianship in the country.

Therefore, one of the interesting questions included in the request form asks: «Which libraries have you visited before coming to ADA University Library?» The main purpose of this question is to identify the usage conditions of the library collections related with the current research areas. The «Top 10» list of the mostly visited libraries by the external users reveals not only the names of the local libraries, but also the libraries of different foreign countries where the users lived or studied in (See the chart 11).

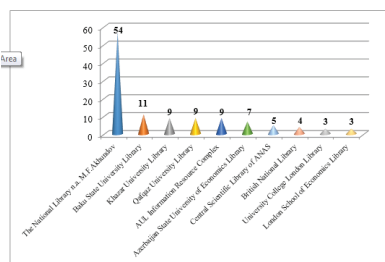

Chart 11

The list of the other local and international libraries includes: the Presidential Library of Azerbaijan Republic, the Library of National Assembly of Azerbaijan Republic, the Westminster Library, George Washington University Library, The Library of University of Amsterdam, Library of the University of Brussels, University of Manchester Library, American Library in France, University of Nottingham Library, University of Sheffield Library, La Sapienza University Library, Marmara University Library, Cass Business School Library, Cardiff University Library, University of York Library, King's College London Library, Hacettepe University Library and other libraries.

ADA University Library delivers on-site and off-site library-information services to the employees of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan, as well. And the membership registration procedures are the same as for the other external users, but the main difference is that, the users of this category are privileged to benefit from the online electronic resources of the library off-site. They are provided with special accounts in order to get access to the electronic materials, but like other users they cannot check the print books out.

Conclusion. The main aim of this study is to identify the current situation in other local libraries and to determine the role and the place of the ADA University Library among other local and international academic libraries in terms of maintaining research needs of the scientific community.

Being one of the modern and rich libraries in the region with its cutting-edge technologies and rich collections, ADA University Library has gained a vast popularity amongst the researchers both from the Azerbaijani society and foreign guests of the country, and scientists from different academic institutions and organizations are eager to use its resources.

Main part (approximately 95–98%) of the library print (about 45 000 volumes) and electronic resources (more than 500 000 volumes of books and e–articles) collection of the ADA University library is in English language and it gives huge opportunity to English-speaking users and researchers to highly benefit from them. Other academic libraries in the country mainly hold books in Azerbaijani or Russian languages and unfortunately not the recent editions, which affect their collections' usability statistics.

The positive feedbacks received from the different local and international users about the richness and up-to-dateness of the ADA University Library collection, as well as the comfortable academic environment inspire the library staff to work harder and more efficiently in order to meet the requirements of the internal and external users.

The hopes for the future of the academic library environment of the country are positive and we would like to see many more local libraries meeting the international standards, and having high technologies and technological software and tools in their use.

References

1. Gannon–Leary, P., & McCarthy, M. D. (2010). Customer Care: A training manual for library staff. UK: Chandos Publishing.
2. Grover, R. J., Greer, R. C., & Agada, J. (2010). Assessing Information Needs: Managing transformative library services. Santa Barbara, California: Libraries Unlimited.
3. External Users' Policy and Procedures / ADA University Library. Retrieved from http://my.ada.edu.az/en-US/Pages/Visitors_Policy.aspx?PageID=84
4. Lawson, J., Kroll, J., & Kowatch, K. (2010). The new information professional: your guide to careers in the digital age. New York: Neal-Schuman Publishers, Inc.
5. Məmmədova, V. (2016). Müasir akademik kitabxana–informasiya xidmətinin təşkili metodikası: ADA Universiteti Kitabxanasının iş təcrübəsi əsasında. *Kitabxanaşünaslıq və Bibliografiya*, 2(39), 46–54.
6. Məmmədova, V. (2017). Müasir Azərbaycan mühitində akademik və elmi tədqiqatın informasiya təminatında ADA Universiteti Kitabxanasının rolu. *Kitabxanaşünaslıq və Bibliografiya*, 1(40), 114–127.
7. Reviewing the academic library: a guide to self-study and external review. (2015). (E. Mitchell & P. Seiden Eds.). USA: ACRL, a division of the ALA.

Мамедова В. М., докторант, Бакинський державний університет, фахівець з бібліотечної сервісу АДА (Азербайджан, Баку), vafa.mag@gmail.com, vmammadova@ada.edu.az

Бібліотечно–інформаційні послуги, що надаються зовнішнім користувачам в Бібліотечі Азербайджанської Дипломатичної Академії

Перераховуються сучасні види бібліотечно–інформаційних послуг з використанням теоретичних основ з цього питання, визначаються роль і місце учасників (користувачів і інформаційних фахівців) в цій сфері бібліотечної діяльності. Графічно описуються дані, отримані в результаті статистичного і аналітичного аналізу обслуговування, наданого зовнішнім користувачам Бібліотеки Університету АДА.

Ключові слова: сучасні бібліотеки, бібліотечно–інформаційне обслуговування, нові види обслуговування, інформаційна грамотність, користувач бібліотеки, категорії користувачів, інформаційний фахівець.

УДК 94(479.25)

Гусейнов И., докторант, Институт Истории им. А. Бакиханова НАНА (Азербайджан), matlabm@yandex.ru

СОВРЕМЕННЫЙ ЭТАП И ПЕРСПЕКТИВЫ АЗЕРБАЙДЖАНО–АМЕРИКАНСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Рассматриваются некоторые вопросы перспективы связанной с азербайджано–американскими отношениями. Отмечается, что эти отношения имеют надежные корни, т.к. непосредственно связаны с желаниями обеих стран развивать дружеские и взаимовыгодные отношения.

Ключевые слова: Республика Азербайджан, США, прикаспийские страны, энергоресурсы.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Проблематика взаимоотношений США с прикаспийскими странами, к числу которых относится Азербайджан, на сегодняшний день является одной из важных в международных отношениях. Прикаспийские государства (Россия, Иран, Азербайджан, Казахстан и Туркменистан) в настоящее время развиваются весьма динамично, чему в немалой степени способствуют значительные, по оценкам экспертов, запасы углеводородных и биоресурсов.

В первой половине 2010 г. отношения США с Азербайджаном достигли весьма низкой отметки, в сравнении с ситуацией на протяжении всех 2000-х гг. После того, как Вашингтон несколько месяцев посылал то непонятные, то вполне прямые сигналы, в азербайджанских СМИ поднялась волна антиамериканских публикаций.

Одним из сигналов было решение Вашингтона не приглашать Азербайджан на саммит по ядерной безопасности, прошедший в Вашингтоне 12–13 апреля 2010 г., хотя соседнюю Грузию и Армению попросили приехать. Отсутствие Азербайджана в списке приглашенных демонстрирует нынешний уровень отношений между Баку и Вашингтоном. На данной конференции интересы Азербайджана представила Турция.

Кроме того, в тот период замены предыдущему послу США Энн Дерс так и не прислали, несмотря на то, что она покинула Азербайджан еще летом 2009 г. (забегая немного вперед, отметим, что новый посол США был назначен Бараком Обамой лишь в декабре 2010 г.; принял присягу в январе 2011 г. Его назначению на должность посла в Баку предшествовали длительные дебаты в Сенате США). Сама Дерс приехала на замену своему предшественнику Рино Харнишу практически сразу после того, как он покинул Баку и вернулся в Вашингтон в апреле 2006 г. [1].

В ответ на эти и другие сигналы азербайджанские СМИ публиковали все больше интервью и статей антиамериканской тональности. Ключевые фигуры азербайджанской властной элиты тоже начали выступать с достаточно жесткими заявлениями. Так, жалуясь на предполагаемую предвзятость Америки в отношении Армении, советник азербайджанского президента Ильхама Алиева Али Хасанов заявил агентству Reuters, что Баку может «пересмотреть» свои отношения с Вашингтоном. Заведующий отделом внешних связей администрации президента страны Новруз Мамедов (ныне премьер министр республики) написал публицистическую статью для радио «Свободная Европа», в которой он также заявил, что «политика США все больше становится проармянской – и исключает Азербайджан» [2, с. 134–136].

Апреля 2010 г. Министерство иностранных дел Азербайджана объявило, что приветствует посредничество Ирана в нагорно-карабахском споре, несмотря на то, что роль посредника уже давно играет Минская группа ОБСЕ под руководством Франции, России и США. На следующий день Азербайджан отказался от участия в запланированных совместно с США военных учениях.

Между тем, в Азербайджане считают, что исходя из политических традиций, сложившихся с 1993 г., с учетом

«энергетических заслуг» Баку имеет право рассчитывать на поддержку США. Кроме того, Азербайджан дает понять, что республика обладает своим мнением по многим вопросам и это надо уважать. Иными словами, в отличие от Армении и Грузии, Азербайджан пытается проводить независимую политику во многих направлениях. Это не нравится администрации Барака Обамы. В этом контексте необходимо учитывать, что в новой администрации США интересы армянской диаспоры представлены намного сильнее, чем во время президентства Джорджа Буша. Можно предположить, что именно армянская диаспора смогла сделать шаг, который ухудшил отношения между Азербайджаном и США. Речь идет о публикации в газете «Вашингтон Пост» статьи о якобы имеющемся имуществе семьи Алиевых в Дубае. При этом в газете мнением официального Баку никто не интересовался.

Совсем недавно, 1 февраля 2011 г. агентство Росбалт распространило в сети Интернет заявление министерства национальной безопасности Азербайджана (в связи с сообщениями о возможных актах террора в Азербайджане, распространенными накануне Государственным департаментом США и американским посольством в Баку, а также внешнеполитическим ведомством Великобритании). «Для предотвращения всех возможных угроз национальной безопасности и интересам Азербайджана предпринимаются превентивные меры. Это постоянный процесс. Все соответствующие органы страны, включая министерство национальной безопасности (МНБ), полностью контролируют оперативную обстановку», – говорится в заявлении [3, с. 129–132].

Вашингтон предупредил американских граждан в Азербайджане о потенциальной угрозе «западным интересам». В информации, размещенной на сайтах Госдепартамента и посольства США в Баку, отмечается, что граждане США «в Азербайджане должны быть особо бдительны в общественных местах, связанных с Западом». Граждане США призываются быть внимательными и бдительными, внести изменения в план повседневной деятельности, использовать разные маршруты по пути на работу и домой. Однако при этом характер угроз не уточняется.

Стоит напомнить, что граждане западных стран, а также объекты, принадлежащие им, в свое время уже подвергались нападениям в Азербайджане. Так, в конце октября 2007 г. посольства США и Великобритании были на три дня закрыты в связи с угрозой со стороны радикальной религиозной группы, возглавляемой беглым офицером Кямраном Асадовым. Спустя несколько дней группа была обезврежена [4, с. 56–58].

Издающаяся в Азербайджане газета «Новое время» рассматривает в этих предупреждениях США своим гражданам другие цели. По мнению издания, США используют подобные приемы для более глобальных целей. Например, из истории США известно, что они не раз под видом защиты своих граждан и интересов вводили войска в ту или иную страну. «Так, в начале прошлого века, в целях защиты своих деловых интересов и нефтеснабжения, США начали оказывать все возрастающее давление на Мексику, утверждая, что она является источником политической нестабильности и наносит урон окружающей

среде Америки. Различные экономические санкции дестабилизируют Мексику, и чтобы предотвратить остановку нефтеперерабатывающих заводов и быть уверенными, что топливо продолжает поступать на север, США вводят в Мексику свои военные силы. Так что не исключен и этот вариант. Ведь за 20 лет западные и американские компании вложили в Азербайджан более 50 миллиардов инвестиций. Так что не исключено и такое развитие событий», – пишет издание. «Учитывая последние события на Ближнем Востоке и тот факт, что Азербайджан является частью плана Большого Ближнего Востока, не исключено, что и здесь могут крыться определенные сюрпризы», – отмечает газета.

Таким образом, риторика высокопоставленных должностных лиц Баку, а также азербайджанских журналистов становится все более антиамериканской. В то же время Азербайджан расширяет свое сотрудничество с Ираном и Россией в сфере энергетики и по другим вопросам. Хотя американские политики пытаются игнорировать значение этих сигналов, практически нет сомнений в том, что отношения США и Азербайджана переживают изменения в худшую сторону.

Сейчас главный вопрос состоит в перспективе отношений между Азербайджаном и США. С учетом стратегического значения Южного Кавказа, их необходимо улучшать.

В данном смысле Вашингтону необходимо осознать некоторые моменты. Во-первых, Азербайджан с экономической точки зрения – достаточно сильное государство и в этом состоит его отличие от многих постсоветских стран. Во-вторых, Ильхам Алиев – довольно сильная политическая фигура, альтернативы которой в стране нет и, очевидно, не будет в ближайшее время. В-третьих, США должны понять, что Азербайджан не пойдет на уступки в карабахском вопросе: Баку выдвигает требование передачи Азербайджану как минимум пяти районов вокруг Нагорного Карабаха, для того, чтобы эффективность переговоров была достигнута.

В свою очередь Азербайджан должен осознать, что в отличие от администрации Джорджа Буша, Барак Обама более чувствительно относится к вопросам демократии и правам человека. Кроме того, американцы негативно относятся к политическим контактам Азербайджана с Ираном. Как представляется, Барак Обама более требовательно по сравнению со своим предшественником, относится к азербайджанской политической доктрине о сбалансированной внешней политике.

Важно решить вопрос: что может получить Азербайджан от дальнейшей интенсификации сотрудничества с США? Как мы показали выше, перед Баку всегда стояла трудность добиться от Вашингтона понимания региональной политической проблематики, близкого к азербайджанским позициям. Если судить по успешной реализации в Азербайджане западных инфраструктурных проектов, успеху различных социально-экономических реформ прозападной экономической модернизации, то Баку является удачным партнером для Вашингтона. И это много раз подчеркивали в Вашингтоне, говоря, например, о взаимовыгодном сотрудничестве в углеводородной сфере, на Каспии, или подчеркивая вклад Баку в деятельность коалиционных сил в Афганистане. При этом Вашингтон не слишком серьезно «упрекал» Баку в

низкой динамике демократического развития, в отличие, например, от стран Центральной Азии. Но нельзя думать, что усилия США в карабахском урегулировании будут сконцентрированы в пользу Азербайджана лишь вследствие стратегического характера отношений между Баку и Вашингтоном. Этого совершенно не достаточно [5, с. 84–90].

Новый американский посол в Азербайджане Мэтью Брайза приоритетами в своей работе выделил сферу безопасности, энергетическое сотрудничество и внутренние реформы: «США видят активизацию своего участия в стратегически важных вопросах со своими азербайджанскими партнерами. Прежде всего, сюда относятся безопасность, энергетика и внутренние реформы», – сказал посол в интервью Trend. И далее отметил: «В сфере безопасности ничто не может быть важнее, чем помощь конфликтующим сторонам (Азербайджану и Армении) прийти к разрешению нагорно-карабахского конфликта».

В энергетическом сотрудничестве 2011 г., по словам Брайзы, представляет большую важность: «Мы надеемся, что в этом году компаниям и странам, участвующим в проекте Южного газового коридора, удастся завершить юридические вопросы, чтобы позволить азербайджанским инвесторам вложить большую сумму денег, до 20 миллиардов долларов, в следующую фазу разработки газовых месторождений». Напомню, что проект «Южного коридора» призван транспортировать энергоресурсы из Каспийского региона в страны Евросоюза. Проект предусматривает строительство нескольких трубопроводов, в частности «Набукко», ITGI, «Белого потока» и Трансадриатического газопровода. «Реализация этих проектов значительно укрепит стратегические связи Азербайджана с Европой, а также поможет Европе еще больше диверсифицировать источники своих энергетических поставок», – сказал Брайза.

Что касается внутренних реформ в стране, то США ставят целью помочь Азербайджану в либерализации общества, что, по словам Брайзы, создаст основу для дальнейших демократических реформ, тем самым позволив установить в стране долгосрочную стабильность: «Бесспорно, что долгосрочная стабильность рождается лишь через демократическое развитие».

По всей видимости, уже в ближайшее время американским и азербайджанским политикам придется сделать соответствующие изменения в политику своих стран. Если это не произойдет, то напряженность на Южном Кавказе будет нарастать.

Итак, несмотря на высокий уровень сотрудничества между Азербайджаном и США, 907-я поправка к «Акту в поддержку свободы» пока еще не отменена. Это постановление Конгресса не соответствует также позиции правительства США, занимаемой в нагорно-карабахском конфликте. Как полагает Баку, устранение этой поправки необходимо для дальнейшего развития сотрудничества между двумя странами.

Заключение. Сегодня и США, и Азербайджан – значительные фигуры международного сообщества.

Политико-экономические, военные и социально-культурные отношения двух стран отражают их высокую степень взаимной выгоды и взаимного интереса. Американо-азербайджанские отношения вызывают большой интерес и определяемые этим интересом

действия мировых игроков: России, Европейского Союза (ЕС), региональных игроков, таких как Турция и Иран, и ближайших соседей Грузии и Армении.

Поиск более тесных отношений с США после обретения независимости Азербайджаном был обусловлен, по крайней мере, двумя целями. Во-первых, и это самое главное, Азербайджан стремился вернуть территории, утраченные в пользу Армении в нагорно-карабахском регионе Азербайджана, и 7 прилегающих к нему районов. Во-вторых, Баку искал экономического роста через интеграцию с Западом. Отметим, что, хотя Азербайджан добился прогресса в достижении второй цели, он немногого достиг в вопросе о Нагорном Карабахе.

Список использованных источников

1. Абдуллаев Э. Отношения между Азербайджаном и США интенсивно развиваются в экономическо-правовой области // <http://www.ia-centr.ru/archive.20/11/2007>.
2. Бжезинский З. Великая шахматная доска (Господство Америки и его геостратегические императивы). Пер. с англ. О. Ю. Уральской. – М.: Междунар. отношения, 1998. – 456 с.
3. Гребенников Е. А. Сотрудничество Азербайджана с США и НАТО в 90-е гг.: проблема налаживания партнерских отношений // Известия высших учебных заведений. Северо-Кавказский регион. Серия: Общественные науки. – 2007. – №2.
4. Рзаев И. Б. Внешнеэкономические аспекты национальной безопасности Азербайджана: Дисс. ... к.э.н. – М.: РГБ, 2006. – 198 с.
5. Тагиев Т. Азербайджан – США: обманутые надежды // Россия и мусульманский мир. – 2003. – №10.

References

1. Abdullaev Je. Otnosheniya mezhd Azerbajdzhanom i SShA intensivno razvivajutsja v jekonomicheskopravovoj oblasti // <http://www.ia-centr.ru/archive.20/11/2007>.
2. Bzhezinskij Z. Velikaja shahmatnaja doska (Gospodstvo Ameriki i ego geostrategicheskie imperativy). Per. s angl. O. Ju. Ural'skoj. – M.: Mezhdunar. otnosheniya, 1998. – 456 s.
3. Grebennikov E. A. Sotrudnichestvo Azerbajdzhana s SShA i NATO v 90-e gg.: problema nalazhivaniya partnerskih otnoshenij // Izvestija vysshih uchebnyh zavedenij. Severo-Kavkazskij region. Serija: Obshhestvennye nauki. – 2007. – №2.
4. Rzaev I. B. Vneshnejekonomicheskie aspekty nacional'noj bezopasnosti Azerbajdzhana: Diss. ... k.je.n. – M.: RGB, 2006. – 198 s.
5. Tagiev T. Azerbajdzhan – SShA: obmanuty nadezhdy // Rossiya i musul'manskij mir. – 2003. – №10.

Huseynov I., doctoral student of the Institute of History named after A. Bakikhanov National Academy of Sciences of Azerbaijan (Azerbaijan), matlabm@yandex.ru

The current stage and prospects of the Azerbaijani–American relations

The article looks at some issues related to the Azerbaijani–American relations. It is noted that these relations have reliable roots, since is directly related to the wishes of both countries to develop friendly and mutually beneficial relations.

Keywords: Republic of Azerbaijan, the USA, Cotswold countries, energy resources

Гусейнов І., докторант, Інститут Історії ім. А. Бакиханова НАНА (Азербайджан), matlabm@yandex.ru

Сучасний етап і перспективи азербайджано-американських відносин

Розглядаються деякі питання перспективи пов'язаної з азербайджано-американськими відносинами. Відзначається, що ці відносини мають надійні коріння, тому що безпосередньо пов'язані з бажаннями обох країн розвивати дружні і взаємовигідні відносини.

Ключові слова: Республіка Азербайджан, США, прикаспійські країни, енергоресурси.

УДК 02.376

Гольялиев Э. Г.,
докторант, Институт Рукописей имени Мухаммеда
Физули, Национальная Академия Наук Азербайджана
(Азербайджан, Баку), elchin.gulaliyev@teacher.edu.az

Редкие и ценные издания, хранящиеся в фонде Научной библиотеки Бакинского государственного университета

В библиотечно-библиографической и информационной инфраструктуре Азербайджанской Республики особое место занимает библиотечно-библиографическая сеть. Методическое руководство этой сетью осуществляется Научной библиотекой БГУ, которая в этом году отмечает свое 100-летие. Здесь, в богатых библиотечно-информационных ресурсах, хранятся редкие и ценные книги, имеющие большую научную, историческую, культурную и идеологическую значимость. В этой статье рассматриваются редкие и ценные книги, хранящиеся в научной библиотеке БГУ, и дается необходимое научно-теоретическое обобщение.

Ключевые слова: Азербайджан, библиотека Бакинского Университета, редкая и ценная книга, Азербайджанская Демократическая Республика.

(статья друкється мовою оригіналу)

В XX веке, 28 мая 1918 года была создана Азербайджанская Демократическая Республика, независимое, суверенное, демократическое и правовое государство, впервые созданное на светской основе во всем мусульманско-восточном мире.

Среди важных значительных событий, которые реализовала Азербайджанская Демократическая Республика в период своей деятельности, было также создание Бакинского университета и его научной библиотеки. В результате решительной, последовательной борьбы и несомненной воли Азербайджанской Демократической Республики, 1 сентября 1919 года парламент принял решение о создании Бакинского Государственного Университета в Баку [2, с. 39].

Сразу же после принятия решения о создании Бакинского Государственного Университета 1 сентября 1919 года Парламент принял решение о подготовке документов и плана действий. В документах, подготовленных Комиссией, создание научной библиотеки было одним из основных атрибутов университета, и необходимо было срочно подготовить здание для библиотеки, оборудование и основной фонд книг.

А. Халафов об этом пишет: «В 1919 году университету было предоставлена территория, а также научная библиотека. Создание библиотеки БГУ было большим событием в образовательной, научной и культурной жизни республики» [3, с. 11].

Библиотека была основана в сентябре 1919 года. Основой книжного фонда были книги купленные у Дубровского. Эти книги были в основном в области истории и литературы. Кроме того, в 1919 году из Германии были получены книги по истории и филологии.

В дополнение к медицинскому факультету в университете функционировал факультет истории и филологии. Необходимо было купить литературу из культурных центров европейских стран, соседних стран – России, Турции и Грузии. Вот почему в 1919 году из Германии было доставлено 611 экземпляров книг по истории и филологии.

Университет также надеялся на помощь населения. Поэтому Комиссия университетской библиотеки

решила обратиться к общественности через газету «Азербайджан» [1, с. 200].

После этого объявления комиссии удалось получить 120 тысяч манатов от различных учреждений и частных лиц в Баку. Кроме того, в этот период интеллектуалы предоставляли свои личные книги в библиотеку [4, с. 133].

С 1919 года руководство научной библиотеки БГУ уделяло особое внимание сборнику литературы по Востоку.

В настоящее время на европейских языках есть 2731 изданий книг, напечатанных в типографиях Базельского, Нюрнбергского и других городов XVI–XX веков [5].

Известные произведения европейских ученых и писателей А. Смита, Ницше, Ламартина, Гегеля, Расина и других, опубликованные еще до их смерти, до сих пор остаются в фонде. Этот раздел включает книги на английском, немецком, французском, польском, испанском, латинском и других языках. Кроме того, в фонде сохранились произведения Шекспира, Драйзера, Гюго и других известных европейских классиков на их родном языке. В фонде находятся история Египта, история Рима и философия восточных философов. Хранятся стихи Сократа, Аристотеля.

Самые старые книги отдела – это 5-томная «Историческая библиотека» греческого историка Диодора Сицилиана, опубликованная в 1559 году и книга Слудена «Положение религиозности в Республике «Карла V-го», опубликованная в 1561 году.

Публикации на французском языке являются самыми изящными и ценными книгами с точки зрения полиграфии. Среди них Вольтер (1783), Гомер (1788), «История Российской империи» Карамзина (1819), «Общий словарь науки, морали, экономики, политики и дипломатии» (1780). В этом отделе сохранилась библейская коллекция, опубликованная на латыни в 1778 году [2, с. 118].

В российском фонде секции «Редкие книги и рукописи» есть старые книги XVIII века (10 выпусков), много ценных книг первой половины XIX века, а также нелегальные и запрещенные публикации до 1917 года. Здесь собраны книги по истории, философии, закону и литературной критике. Самые старые публикации в этом фонде – «Речь Идиллии и Епистоля по случаю дня рождения великого князя, Павла Петровича, 20 сентября 1761 года» и отдельные издания, опубликованные при жизни Екатерины II [5].

Публикации известных российских писателей и критиков А. С. Пушкина, Овсянко–Куликовского, Н. Павлова, Миллера, Л. Н. Толстого, Тургенева, Салтыков–Шедрина, работы по юридической науке Н. Таранцева, А. Градовского, Б. Чичерина, Н. Коркунова, работы по истории М. Покровского, Ю. Юковского, И. Забелина, Бернштейна, Бестужев–Рюмина, Д. Петрушевского и других авторов, работы, опубликованные при жизни академика Н. Марра и другие ценные и редкие издания, также находятся здесь.

В фонде отдела «Редкие книги и рукописи» библиотеки Бакинского Университета есть ценные документы, имеющие большое историческое значение, в том числе Кавказской археологической комиссии в 12 томах (1866–1904), «Старость иудаизма» Флавия Иосифа, изданная на латыни в 1795 году. [1, с. 99].

Среди ценных и уникальных документов, доступных в библиотеке, основное место занимает отделение

азербайджановедения и востоковедения, здесь собрана литература на русском, азербайджанском и европейских языках, а также литература на арабском, персидском, турецком и других восточных языках, написанная на основе арабского алфавита. В дополнение к книгам имеются 102 древних рукописи в 94 книгах XIII–XVIII веков [5].

Самые старые манускрипты в библиотеке – это книга «Таблица по наследованию Шариата» (1308) Шейха Хади на арабском языке и рукописи Алишера Навои, Хайяма, Физули на арабских и персидских языках. Книга «Турецкий язык», опубликованная еще при жизни Мирзы Кязым бека, занимает особое место среди редких и ценных документов. Первое издание книги «Комедии М. Ф. Ахундова сохраняется в качестве ценного примера в библиотеке БГУ. Кроме того, в этой библиотеке до наших дней сохранилась, как редкий экземпляр, книга великого азербайджанского мыслителя А. Бакиханова – «Краткая грамматика персидского языка», опубликованная в Тифлисе в 1841 году на русском языке, с пояснительным текстом [2, с. 394].

В фонд Научной библиотеки БГУ также вошли произведения выдающихся азербайджанских писателей Н. Нариманова, номера журнала «Молла Насреддин» под редакцией Дж. Мамедгулузаде, «Сборник стихов» Аббаса Саххата, а также другие произведения – ценные жемчужины фонда, имеющие большое историческое и культурное значение.

В фонде Бакинского Университета также сохранились рукописи и книги великих ученых, поэтов, писателей, мыслителей и философов Востока на арабском языке, как редкие и ценные образцы документов. Например: *عَمَّاج نَارِقُ لَأ رِيسْفَتِ يَف نَائِبَلَأ / Samu-l-bayan-fi-tafsir-l-Qor'an* (Пояснения к Корану) Эхсана Табари, *بَاتَك تَائِمَزَلَأ / Kitabu-l-lyuzimiyyat* / Абу-л-ала аль-Маари, I том; 1884 год, II том; 1895 год (Книга потребностей – научно-философские стихи); *بَاتَك مَش وَ يَخُوطَف / Ketab-e Futuxi va Sam/ Bara* иди Сэриди Мухаммеда, в двух томах (завоевание арабских стран исламской армией); *مَائِلَائَوْدَج تَائِبَرَع . / Cadvat-ul-ayyamin/ /Ərəbiyyət* / Матбат-ул Абья-ул Мурсаланаи Йесуина, (Бейрут, 1882 год) (Таблица дней); *أَفَلْخَلَائَقَة / Faqihət-ul xulafa va müfakəhət-ul zərafə* / (Калила и Димна) (Духовные лица халифов и народные анекдоты – сборник научно-философских, литературных рассказов и басен) Ахмеди ибн Мухаммеда ибн Арабшаха и другие подобные работы могут служить здесь примером [5].

Среди редких и ценных экземпляров, хранящихся в библиотеке, также важны книги «Турецкая энциклопедия», «Техническая энциклопедия» и информационные книги о братской Турции. Здесь важны работы турецких классиков. Например: *باباح لَأ طُزُورِ ي مَجَرَت / Tərcome-yi Rozəti-l Əhbab* / (Станбул, по календарю хиджры 1109 год (1288), (Книга исторических событий до 40-летия появления Пророка Мухаммеда); *مَلَع لَأ سَوَمَق / Qamus-ul-elm/ Шамсаддина Сами* (Научный словарь (по истории и географии), I–VI том, 1889 год); *لَأ نَائِد / Divan-i loğəti-t tork* / (Словарь турков) Махмуда Кашкарлы (1939–1941 гг.) в 3-х томах; *كُرُوت / Turk dili qrameri* / (Грамматика турецкого языка). Эти книги хранятся в библиотечном фонде, как редкие и ценные образцы документов. Работы известных

турецких писателів, таких як Собуті-дин Али, Назим Хикмет, Орхан Кемаль, Азиз Несин і других, широко використовуються на персидському мові в рідких і цінних публікаціях бібліотеки БГУ. Серед них слід відзначити книгу Дехходы «Пояснительная грамматика персидского языка». Все эти тома собраны только в библиотеке БГУ. Первая книга на персидском языке, опубликованная в 1826 году в Санкт-Петербурге «Избранные отрывки из персидских литературных произведений», «Словарь персидско-турецкого языка» (1304 год); Бурхан-е Гатэ; دُستورِ زبانِ فارسی / dastur-e zaban-e farsi / Голамхосейна Кашефа (Грамматика персидского языка, по календарю хиджры 1328 год); «Мирза Хаджи-баба Эсфахани» Морлера, Калькутта, 1241 год, Бомбей, 1323 год (Рассказ о назначении визиря Хаджи бабы цирюльника из Исфахана и его делах); «Шах-наме» Абуль Кадыр-ал Багдади, 1895 год (Словарь терминологии); لا خیرات / Tarix al Salcuk / (История династии Сельджуков); «Этимологический словарь персидско-латинского языка» И. А. Вуллере и произведения многих других персидских авторов имеют высокое научное, историческое и культурное значение в библиотечной системе редких и ценных изданий [2, с. 98].

Таким образом, можно с уверенностью сказать, что одним из важнейших научных и культурных достижений отечественного Бакинского государственного университета в первые годы его существования было создание научной библиотеки с ее богатым и редким книжным фондом.

Список использованных источников

1. Аллахвердиев Б. В. Общая история книги (учебно-методическое пособие). – Баку, 2003. – 283 с. (на азерб. языке).
2. Халафов А. А. Научная библиотека Бакинского университета 90 лет на страже науки и образования. – Баку: BUN, 2009. – 210 с. (на азерб. языке).
3. Халафов А. А. Библиотечное дело в период Азербайджанской Демократической Республики (1918–1920-е годы) // Библиотековедение и информация: научно-теоретический и практический журнал. – 2017. – №3 (24). – С.8–23 (на азерб. языке).
4. Исмаилов Х. И. История развития в Азербайджанской Республике системы методического обеспечения библиотечного дела. (1918–2000-е годы). – Баку, 2000. – 416 с. (на азерб. языке).
5. Отчеты отдела Научной Библиотеки БГУ «Редкие издания и рукописи». 2000–2015 годы.

References

1. Allahverdiev B. V. Obshhaja istorija knigi (uchebno-metodicheskoe posobie). – Baku, 2003. – 283 s. (na azerb. jazyke).
2. Halafov A. A. Nauchnaja biblioteka Bakinskogo universiteta 90 let na strazhe nauki i obrazovanija. – Baku: BUN, 2009. – 210 s. (na azerb. jazyke).
3. Halafov A. A. Bibliotечноe delo v period Azerbajdzhanskoj Demokratičeskoj Respubliki (1918–1920-e gody) // Bibliotekovedenie i informacija: nauchno-teoreticheskij i praktičeskij zhurnal. – 2017. – №3 (24). – S.8–23 (na azerb. jazyke).
4. Ismailov H. I. Istoriya razvitiya v Azerbajdzhanskoj Respublike sistemy metodicheskogo obespečenija bibliotечноgo dela. (1918–2000-e gody). – Baku, 2000. – 416 s. (na azerb. jazyke).
5. Otčety otdela Nauchnoj Biblioteki BGU «Redkie izdanija i rukopisi». 2000–2015 gody.

Gulaliyev E. G., doctoral student, Institute of Manuscripts named after Muhammad Fizuli, National Academy of Sciences of Azerbaijan (Azerbaijan, Baku), elchin.gulaliyev@teacher.edu.az

The rare and valuable books that kept in the fund of the Scientific Library of Baku State University

The high school library network is important keep a place in the library-bibliographical and information infrastructure of the Republic of Azerbaijan. The

Scientific Library of Baku State University that will celebrate 100th anniversary next year, methodical leadership of this network. Rare and valuable books are great importance in the rich documentary and information resources of this library, which have a very valuable scientific, historical, cultural and ideological significance. This article deals with the rare and valuable books that kept in the Scientific Library of Baku State University and shown substantial scientific-theoretical generalization.

Keywords: Azerbaijan, Baku University Library, Scientific Library, rare and valuable book, Azerbaijan Democratic Republic.

Гюльалиев Е. Г., докторант, Институт рукописей им. Мухаммеда Физули, Национальная Академия Наук Азербайджана (Азербайджан, Баку), elchin.gulaliyev@teacher.edu.az

Рідкісні і цінні видання, що зберігаються у фондах Наукової бібліотеки Бакинського державного університету

У бібліотечно-бібліографічній та інформаційній інфраструктурі Азербайджанської Республіки особливе місце займає бібліотечно-бібліографічна мережа. Методичне керівництво цією мережею здійснюється Науковою бібліотекою БГУ, яка в цьому році відзначає своє 100-річчя. Тут, в багатьох бібліотечно-інформаційних ресурсах, зберігаються рідкісні і цінні книги, що мають велику наукову, історичну, культурну та ідеологічну значимість. У цій статті розглядаються рідкісні та цінні книги, що зберігаються в науковій бібліотеці БГУ, і дається необхідне науково-теоретичне узагальнення.

Ключові слова: Азербайджан, бібліотека Бакинського Університету, рідкісна і цінна книга, Азербайджанська Демократична Республіка.

* * *

УДК 94(479+24)

Джалилова З. Н.,
сотрудник, Национальный Музей Истории
Азербайджана НАНА (Азербайджан),
elmarmaharram@mail.ru

МЕЖНАЦИОНАЛЬНЫЕ СТОЛКНОВЕНИЯ В 1905–1906 гг. в городе ИРЕВАН

Революционные события, охватившие всю Российскую империю после Кровавого воскресенья, заставили власти принять меры для сохранения существующего режима. Царское правительство, особенно в национальных окраинах, широко практиковало разжигание межэтнических разногласий. Эта политика привела к крупномасштабным столкновениям в Баку, Шуше, Нахичеване, Зангезуре и Иреване, что стало причиной многочисленных жертв.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, Иреван, Дашнакцутюн, Зангезур, Гичак.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Армяне, воспользовавшись беспорядками, произошедшими в 1905–1906-х годах в России, совершали массовые резни против мирных азербайджанцев в Бакинской, Иреванской, Елизаветпольской (Гянджинской) и Тифлиской губерниях. Армянские вооруженные силы, уничтожая и изгоняя население азербайджанских поселений, находящихся в направлении Иреван–Нахичеван–Зангезур–Карабах и Газах–Гянджа, и заселяя армян на этих территориях, хотели заложить фундамент государства «Великая Армения», которую в дальнейшем предполагали построить. В 90-х годах XIX века после подавления армянских восстаний, произошедших на территории Турции по подстрекательству иностранных государств, больше 400 тысяч армян (большинство из них были вооруженными) стекали на Южный Кавказ [1, с. 64]. Действуя сообща, армянская церковь, армянские политические партии и армянская интеллигенция нашли «решение» для заселения семей армянских беженцев: изгнать азербайджанцев со своих историко-этнических

земель, учиняя массовые резни, и заселить армянские семьи на освобожденные территории. Корреспондент газеты «Каспий», на основании писем, полученных в то время из Иревана, писал, что армяне решили, притесняя мусульман, изгнать их из Иреванской губернии и заселить на их место армян, прибывших из Турции [2, 11 июня 1905 года, №109]. По результатам Общероссийской переписи 1897 года в 959-ти селах из 1301, существующего в Иреванской губернии, заселились турки, а в 342-х селах – армяне. В 151-ом селе из 221-го села Иреванской губернии, в которую входил город Иреван, проживали турки, в 55-ти – армяне, а в 15-ти селах проживали армяне вместе с турками. Город Иреван был окружен азербайджанскими селами по всему периметру, поэтому резни, совершаемые армянами, начавшись в Иреване, были продолжены в прилегающих районах.

В начале февраля 1905-го года в Баку, после убийства армянами одного азербайджанца в центре города, начались массовые беспорядки, названные в прессе того времени «армяно-мусульманской резней». Равнодушное отношение администрации Царской России к резням, совершенным террористическими вооруженными отрядами армянских политических партий «Дашнакцутюн» и «Гнчак», способствовало расширению масштаба резни, в скором времени беспорядки охватили и город Иреван.

Как сообщает армянский автор, который опубликовал свои произведения под псевдонимом А-do (его настоящее имя Ованес Тер-Мартirosян), первое армяно-турецкое столкновение в городе Иреван произошло 20–22 февраля 1905 года. В воскресенье, 20 февраля, в 10 часов утра в городе армяне распространяли слухи о том, что якобы на площади Гантар (Весы) турки режут армян. В городе поднялась паника. Армяне, находящиеся на Базаре, разбежались к армянской части города, а турки – к части города, где проживали турки, в течение нескольких секунд базар был полностью опустошен. После перестрелки, продолжавшейся приблизительно 15 минут, в городскую больницу один за другим начали привозить убитых и раненных. Чуть позже число убитых и раненных достигло 14-ти. Резни продолжались и 21–22 февраля. Как сообщает А-do, в результате первого столкновения, произошедшего в городе Иреване, с обеих сторон были убиты и ранены 54 человека. На 5 дней торговля в городе была приостановлена [4, с. 87].

Очередной мишенью армянских вооруженных отрядов стал Нахчыванский уезд. Армяно-мусульманские резни в Нахчыванском уезде начались 5 мая 1905 года в результате ранения вооруженными армянами троих жителей села Джахри, проходивших поблизости армянского села Шихмахмуд. Для предотвращения беспорядков Кавказский наместник Воронцов-Дашков посылает генерала Махсуда Алиханова-Аварского в Нахчыван (М. Алиханов-Аварский был мужем сестры генерала Гусейна Нахчыванского. Поэтому партия «Дашнакцутюн» вынесла смертный приговор Алиханову-Аварскому. 3 июля 1907 года командующий Второй Кавказской дивизии, генерал-лейтенант Алиханов-Аварский был убит в Гюмри армянскими террористами Дро, Камо. Армяне, после получения достойного отпора от азербайджанцев в Нахчыванском уезде, продолжили резню в Шарур-Дерелаязском и Иреванском уездах.

Как только были приостановлены резни в Нахчыване, армяне начали распространять слухи о предстоящих беспорядках в Иреване. С целью устранения предстоящей угрозы, представители армянского и мусульманского населения города собрались и решили принять совместные меры. При содействии главы губернии была организована распорядительная комиссия, состоящая из 22-х человек, в состав которой вошли представители обеих наций. Город была разделена на кварталы и были выбраны несколько влиятельных армян и мусульман для осуществления контроля над каждым кварталом. Городского полицмейстера попросили оказывать помощь комиссии и усилить охрану [2, 24 мая 1905 года, №96]. Однако принятые в Иреване меры не оказались достаточными для предотвращения предстоящей резни.

Вторая резня, произошедшая 23–26 мая в Иреване, по своему масштабу была самой ужасной. Некоторые газеты того периода давали правдивые сведения о резнях, произошедших в городе Иреван, об убийствах и ограблениях, совершенных армянами. По сведениям относительно нейтральной газеты «Кавказ», в беспорядках, продолжавшихся 3 дня, были убиты 31 человек: 9 из них – армяне, 21 – мусульмане и 1 айсор (ассириец), а 24 армян, 10 мусульман, 1 еврей и 1 русский были ранены [2, 31 мая 1905 года, №100].

Описывая массовые убийства, происходившие 26 мая, газета «Каспий», ссылаясь на газету «Тифлисский листок», писала, что от бомбы, брошенной в дом татарина (азербайджанца), погибли и были ранены 24 человека. В квартале Тепебаши, где проживают татары, дома также взрывались бомбами, погибло много людей. В долине Занги также много погибших [2, 31 мая 1905 года, №100].

Армянские вооруженные отряды, совершая нападения на азербайджанские села, окружающие город Иреван, жгли их и уничтожили большую часть населения. 18 сентября 1905 года после трехмесячного перерыва в Иреване началась третья армяно-мусульманская резня. В телеграмме, отправленной генерал-губернатором Иреванской губернии принцем Луи Наполеон Бонапартом (из рода Французского императора Наполеона Бонапарта I), говорилось о том, что 18 сентября в 3 часа дня около пригородных садов был открыт огонь по 10 мусульманам, которые возвращались из города в село, в результате чего один татарин был убит, а другой – смертельно ранен. При содействии дежурного охранника, пристава на место происшествия немедленно прибыли части конного отряда, им удалось арестовать в саду пятерых армян. Задержанных армян привезли в город, вокруг них собралась толпа, состоявшаяся из мусульман и армян, которые поднимали шум. Конному отряду было приказано разгонять столпившихся людей, после чего толпа направилась в сторону базара и бульвара. Один из мусульман открыл огонь, в результате началась массовая перестрелка. Во время беспорядков были убиты 8 мусульман и двое армян, а трое мусульман и 8 армян получили ранения [2, 19 февраля 1905 года, №39].

Решительные меры, принятые генерал-губернатором принцем Наполеоном Бонапартом для предотвращения беспорядков, не устраивали армян. Они старались отстранить его от должности любым способом. Армянофил Кавказский наместник Воронцов-Дашков, через некоторое время после подавления третьей

армяно–турецкої резни, освободил Наполеона от занимаемой им должности генерал–губернатора.

В начале октября ситуация снова обострилась. При новом генерал–губернаторе Иреванской губернии, графе Владимире Тизенгаузенине, с участием уполномоченных представителей города Иревана, была создана временная комиссия для восстановления и сохранения мира. Членам комиссии были представлены полномочия для установления суммы ущерба, причиненного жителям, пострадавшим в результате национальной вражды, и выдвижения перед городскими органами вопроса о возмещении этого ущерба противоположной стороной в течение двух недель. Панах хан Макински, Кярбалаи Мамед Алиев, Ага хан Иревански, Мир Аббас Мирбабаев, Алекбер бей Исмаилов, Аббасгулу бей Гаджибейлински, являющиеся знатными интеллигентами Иревана, были членами комиссии [2, 23 февраля 1905 года, №42].

20 февраля 1906 года в Тифлисе, во дворце Кавказского наместника Воронцова–Дашкова, проводилась мирная конференция, которая должна была содействовать концу армяно–мусульманских столкновений. На этой конференции, названной в прессе того времени «Армяно–мусульманским съездом», участвовали все члены наместничества, а также губернаторы Тифлиса, Елизаветполя и Иревана, 28 представителей армян, 29 представителей мусульман, два казья и два епископа. Мусульман Иреванской губернии представляли Ага хан Иревански, Аббасгулу бей Гаджибейлински, принц Шахгулу Мирза [2, 23 февраля 1905 года, №42].

Представители мусульман Ахмед бей Агаев, Алимардан бей Топчубашев, Адиль хан Зиядханов и другие на продолжавшейся до 7 марта конференции, разоблачали злые умыслы партии «Дашнакцутюн», говорили о том, что партия является организатором и исполнителем резни, терроризма, совершаемых на Кавказе, и доказали то, что официальные государственные круги закрывают глаза на действия этой организации» [3, с. 105–116]. Результатом конференции, проведенной в Тифлисе, стало создание комиссии Армяно–мусульманского перемирия. Однако через некоторое время после утихания столкновений, армянские вооруженные отряды возобновили кровопролития.

По сведениям, данным армянским автором A–do, четвертое армяно–мусульманское столкновение произошло 27 мая и 8–9 июня 1906 года. Как пишет A–do, столкновение началось 27 мая на площади Гантар (Весы) Иревана. Перестрелка продолжалась недолго. Пришедшим на помощь войскам удалось восстановить порядок после того, как 36 человек было убито и ранено. Из 22–х убитых 13 были армяне, 7 – турки, 1 молукан и 1 еврей. Из 14–ти раненных 7 человек были армянами, 4 – турками, а остальные являлись представителями других наций. Как сообщает A–do, несмотря на то, что в Иревани 8 июня возобновились столкновения, за счет решительных мер со стороны войск, их удалось подавить. В этом столкновении с обеих сторон были убиты 10 человек. Из убитых 5 человек были турки, трое армян, 1 курд, 1 еврей. 13 из 19–ти раненных были турками, шестеро – армянами. Утром 9 июня, несмотря на сильную перестрелку, потерь не было [4, с. 89].

М. С. Ордубади так характеризует геноцид, совершенный армянами на территории нынешней Армении в 1905 году: «Иреванский магал, превращаясь

в горящую гору и вулкан, продолжал сжигать, душить благородную исламскую нацию...» [3, с. 29].

Резня была прекращена только после создания партии «Дифаи» в Гяндже и его местных отделов, а также после борьбы членов этой партии против армянского терроризма теми же методами.

В городе Иреван в начале XX века численность азербайджанского населения была приблизительно равна численности армянского населения (12,5 тысяч человек). Однако, после массовой резни, совершенной армянами в 1905–1906–х годах, этнический состав населения изменился в пользу армян. Переселение части состоятельных азербайджанцев из Иревана, ослабило позицию азербайджанцев в городе.

Результаты исследований показывают, что в 1905–1906–х годах армянские объединения численностью больше 10–ти тысяч вооруженных, совершали массовую резню в Баку, в городе Иреван и в его окрестных селах, в Эчмиадзинском, Шарур–Даралаязском и Нахчыванском уездах, в Горисской, Гапанской (Гафанской) и Каракилисской районах Зангезурского уезда, в Шушинском, Джаваширском, Джабраильском, Газахском уездах Елизаветопольской (Гянджинской) губернии, в городе Тифлис и в Борчале. В общем, в 1905–1906 годах более 200 азербайджанских населенных пунктов в Иреванской и Гянджинской губерниях были превращены в руины, а население было уничтожено [4, с. 52].

Резня азербайджанцев, совершенная в 1905–1906 гг. в городе Иреван характеризуется как этническая чистка, проводимая армянами поэтапно в течение XX века.

Список использованных источников

1. Шавров Н. Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. – Санкт–Петербург, 1911. – 156 с. // Shavrov N. N. Novaya ugroza russkomu delu v Zakavkaz'e: predstojashhaja rasprodazha Mugani inorodcam. – Sankt–Peterburg, 1911. – 156 s.
2. Газета «Каспий», 1905 года. // Gazeta «Kaspij», 1905 goda.
3. Ordubadi M. S. Qanlı illər. 1905–1906–cı illərdə Qafqazda baş verən erməni–müsəlman davasının tarixi. – Bakı: Qarabağa XYK, 1991. – 144 s.
4. Arzumalı Vaqif, Mustafa Nazim. Tarixin qara səhifələri. – Bakı: Qartal, 1998.

Jalilova Z. N., National Museum of History of Azerbaijan NAS (Azerbaijan), elmarmaharram@mail.ru

The ethnic clashes of 1905–1906 in Irevan

The revolutionary events that swept the entire Russian Empire after the Bloody Sunday have forced the authorities to take steps in order to preserve existing regime. The tsarist government, especially in the national outskirts widely practiced inflaming inter–ethnic discord. This policy led to large–scale clashes in Baku, Shusha, Nakhchivan, Zangezur and Irevan, which led to numerous victims.

Keywords: West Azerbaijan, Irevan, Dashnaksutyun, Zangezur, Hnchak.

Джалілова З. Н., співробітник, Національний Музей Історії Азербайджану НАНА (Азербайджан), elmarmaharram@mail.ru

Міжнаціональні зіткнення у 1905–1906 гг. у місті Іреван

Революційні події, що охопили всю Російську імперію після кривавої неділі, змусили владу вжити заходів для збереження існуючого режиму. Царський уряд, особливо в національних околицях, широко практикував розпалювання міжетнічних розбіжностей. Ця політика призвела до великомасштабних сутичок в Баку, Шуші, Нахичевані, Зангезурі і Іревані, що стало причиною численних жертв.

Ключові слова: Західний Азербайджан, Іреван, Дашнакцутюн, Зангезур, Гнчак.

* * *

УДК [342.52(438+477.83/.86):37.011]«1919/1922»

Руда О. В.,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру дослідження українсько-польських відносин, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України (Україна, Львів), oxana.ruda@gmail.com

Освітні питання в діяльності Законодавчого сейму Другої Речіпосполитої (1919–1922)

Простежено діяльність польських, німецьких та єврейських парламентських репрезентацій у Законодавчому сеймі (1919–1922), спрямовану на формування законодавчої бази для уніфікації шкільництва, захист освітніх прав представників різних національностей і покращення матеріального становища вчителів. Головним завданням для польських проурядових парламентарів була уніфікація шкільництва на всіх теренах Другої Речіпосполитої та формування такої освітньої системи, яка б відповідала потребам новоствореної держави. Натомість представники від національних меншин надавали важливого значення розвитку непольського шкільництва, створенню законодавчих підстав для відкриття шкіл з мовами навчання меншин як запоруки збереження національної ідентичності. Їхню законодавчу ініціативу нерідко підтримували депутати від польських партій лівого крила сейму, які виступали за забезпечення дітям навчання рідною мовою.

Ключові слова: Друга Річпосполита, Законодавчий сейм, освітня політика, національні меншини.

Здобуття освіти рідною мовою мало важливе значення для народів, які проживали в Другій Речіпосполитій, оскільки від цього залежало збереження національних традицій, мови та національної ідентичності. Адже відомо, що нація, яка дбає про розвиток освіти, за жодних обставин не втратить своєї самостійності. Українське, німецьке та єврейське шкільництво міжвоєнної Польщі розвивалося в складних політичних умовах. Держава спрямувала чималі зусилля до колонізацію меншин, докладаючи значних зусиль до розвитку польськомовного шкільництва. За таких умов, парламентарі від національних меншин спрямували власну законодавчу діяльність на гарантування учням навчання рідною мовою.

Метою статті є простежити діяльність польських, німецьких та єврейських парламентських репрезентацій у Законодавчому сеймі (1919–1922), спрямовану на формування законодавчої бази для уніфікації шкільництва та захист освітніх прав представників різних національностей.

Дослідженню проблем парламентаризму в міжвоєнній Польщі присвячено праці як українських, та і польських дослідників, зокрема, Л. Зашкільняка [1], Р. Романцева [8], С. Рудницького [9], Я. Фаловського [4], Л. Галперна [5], які досліджували роботу Законодавчого сейму, функціонування парламентської системи, законодавчу діяльність окремих парламентських політичних груп. Освітні проблеми в діяльності сейму висвітлює Й. Шабліцька-Жак [17], однак дослідниця лише опосередковано торкалася боротьби послів від національних меншин за шкільництво з рідною мовою навчання.

Вибори до Законодавчого сейму, призначені на 26 січня 1919 р., у силу різних причин, зокрема, через польсько-російську війну 1920 р. та неврегулювання територіально-адміністративного поділу держави, відбулися лише на колишніх теренах Королівства Польського та т.зв. Західної Галичини, де мандати здобули 296 послів. На решті земель до сейму ввійшли

депутати раніше обрані до Пруського сейму, парламенту Німеччини, Галицького крайового сейму, російської Думи. Згодом вибори відбулися в Познаньщині, Білостоцькому та Бельському повітах (червень 1919 р.), на Помор'ї (1920 р.) та Віленщині (1922 р.). Загальна кількість послів зросла до 432 [17, с. 33].

З-поміж польських політичних партій, які ввійшли до сейму, жодна не набрала абсолютну більшість голосів виборців. До правого крила сейму, поряд з Народно-національним союзом (Związek Ludowo-Narodowy, далі – ЗЛН), належала Національно-християнська народна партія (Narodowo-Chrześcijańskie Stronnictwo Ludowe). Центр представляли послі від Польської народної партії «Піаст» (Polskie Stronnictwo Ludowe «Piast», далі – ПСЛ «Піаст»), Національного робітничого союзу (Narodowy Związek Robotniczy) та інших консервативно-ліберальних партій. До лівого крила належали Польська соціалістична партія (Polska Partia Socjalistyczna, далі – ППС), Польська народна партія «Визволене» (Polskie Stronnictwo Ludowe «Wyzwolenie», далі – ПСЛ «Визволене»), Польська народна партія «Лівія» (Polskie Stronnictwo Ludowe Lewica, далі – ПСЛ-лівія) тощо [1, с. 449].

Серед національних меншин найчисленніше у сеймі була представлена єврейська громада – 11 послами від п'яти партій: Сіоністської партії в Польщі (Histachdruth ha'Cujonith be'Polonijah) – 5 послів; партії «Мізрахі» («Merkaz Ruhani») – 1 посол; «Поалей Ціон» (Jidisze Socjalistisz–Demokratisze Arbeter Partaj «Poalej Cion») – 1; Єврейська народна партія в Польщі (Jidisze Folks-Partaj in Pojlen) – 2; «Агудас Ізраель» (Agudas Isroel) – 2 [3, арк. 110–111; 7, с. 81]. Оскільки виборів на галицьких і пруських теренах не проводили, то на підставі відповідних розпоряджень до сейму ввійшло ще п'ять послів-євреїв. Через дотримання євреями нейтралітету в польсько-українському конфлікті Леон Райх, який мав мандат від Львова до сейму не увійшов [9, с. 29; 5, с. 8].

Українці та білоруси своїх клубів у сеймі не мали. Частково їх інтереси представляли клуби ПСЛ «Визволене», ППС, єврейської та німецької громад [17, с. 137]. Німецька меншина в сеймі була представлена двома депутатами від Німецької народної партії (Deutsche Volkspartei) – Йозеф Спікerman і Людвіг Вольф, якого через поганий стан здоров'я у листопаді 1919 р. замінив Оскар Фрізе. Лише після виборів 2 травня 1920 р. на Помор'ї до них долучилося ще шестеро послів від Союзу німецького населення в Польщі (Vereinigung des deutschen Volkstums in Polen) [4, с. 22; 6, 61].

Законодавчий сейм розпочав роботу 10 лютого 1919 р., однак через воєнні події, невизначеність державних кордонів, важку економічну ситуацію в державі тощо, перші дискусії навколо освітніх питань розпочалися у травні 1920 р. Вони стосувалися внесених на розгляд сейму двох законопроектів: про будівництво загальноосвітніх шкіл і про тимчасовий устрій шкільної влади. Законопроект про будівництво шкіл після першого читання був повернений до освітньої комісії, а законопроект про тимчасовий устрій шкільної влади викликав критику діяльності цілого міністерства [17, с. 65]. Найбільше його критикували послі від ПСЛ «Визволене» та ППС, зокрема, за надмірне розширення повноважень міністра віросповідань та освіти і кураторів. Посол від ППС Юліан Смуліковський

наголошував на відсутності розвиненої мережі початкового шкільництва, кваліфікованих учительських кадрів, а також якісних зрушень у відкритті нових типів гімназій. Він вважав, що своєю політикою в освітній сфері уряд загострював міжнаціональні відносини на південно-східних теренах, оскільки, до прикладу, шкільним інспектором тут міг стати лише прихильник ендеків, а українські та польські вчителі, які підписали декларації виконання своїх обов'язків перед ЗУНР, зазнавали переслідувань [12, с. 15–29]. Посол від ПСЛ «Визволене» Ян Восьніцький закидав міністерству віросповідань та освіти (далі – МВіО) те, що воно не вирішило проблему браку підручників, осучаснення навчальних програм, не доклало зусиль до покращення матеріального становища вчителів, натомість збільшило повноваження шкільних кураторів [12, с. 36–49]. 4 червня 1920 р. на 153-му засіданні сейму, попри значну критику послів, закон про тимчасовий устрій шкільної влади був прийнятий польською більшістю. Проти проголосували здебільшого послы від ПСЛ «Визволене», які вважали, що він зашкодить розвитку шкільництва. Також депутати виступили проти поширення його чинності на південно-східні терени, де на той час навіть не було офіційно встановлено кордонів Польської держави [17, с. 68; 13, с. 30–31; 21].

На початку діяльності сейму однією з важливих освітніх проблем, яку парламентарі порушували в поданнях та інтерпеляціях, була розбудова мережі початкового шкільництва. Польські послы з цього приводу внесли низку термінових подань: від Клубу ПСЛ «Визволене» та ППС Я. Восьніцький, Ю. Смуліковський, Ядвіга Дзюбіньська та ін. внесли подання щодо асигнування урядом коштів на будівництво початкових шкіл; послы від Клубу Католицько-народної партії Юзеф Любельський, Антоні Матакевич та ін. – про негайну відбудову знищених початкових шкіл; послы від ЗЛН вимагали звільнення шкільних приміщень від реквізиції на військові цілі тощо. Водночас, навіть попри те, що 9 липня 1919 р. на 66-му засіданні сейму була схвалена резолюція комісії відбудови краю та фінансово-бюджетної комісії, в якій парламентарі закликали уряд до якнайшвидшої відбудови знищених війною в Галичині шкіл і завершення будівництва нових шкільних приміщень, а 9 липня 1920 р. на 161-му засіданні сейму відбулося перше читання законопроекту про заснування та утримання початкових загальноосвітніх шкіл, через відсутність відповідного законодавства та коштів у державному бюджеті активних зрушень у цій справі до 17 лютого 1922 р., часу прийняття відповідних законів, не відбулося [17, с. 73; 10, с. 38–39; 14, с. 21].

Наступною проблемою, яку намагалися вирішити представники всіх політичних сил у сеймі, було важке матеріальне становище вчителів. Так, 27 травня 1919 р. сейм прийняв закон, який урівняв педагогів початкових шкіл у правах з державними службовцями та запровадив фіксовану заробітну плату, а також систему надбавок. Однак через те, що весь тягар фінансових витрат, пов'язаних з фінансуванням учителів, ліг на гміни, які, зокрема в Галичині, були неспроможні покрити ці витрати, закон не був реалізований. Противники цього закону, зокрема послы від ПСЛ-лівиці та ПСЛ «Пяст», були переконані в тому, що весь грошовий тягар варто покласти не на гміни, а на державний

бюджет. На цьому, зокрема, наголошували посол від ПСЛ-лівиці Францішек Кремпа та депутат від ПСЛ «Пяст» Фелікс Кочур, які виступали за усунення ст. 8 і 9, що стосувалися цього питання. Натомість послы від ППС, зокрема Ю. Смуліковський, вважали, що держава повинна покривати ці витрати лише частково, іншу частину видатків мала взяти на себе гміна. Своєю чергою, депутати від правих, зокрема Стефан Солтик, наголошували на неможливості перекладати на державний бюджет додаткові фінансові тягарі [15; с. 43–44, 46–51; 17, с. 94, 97–98]. Закон про нарахування заробітної плати вчителям публічних шкіл, шкільним інспекторам і заступникам інспекторів був прийнятий 13 липня 1920 р. [19]. Цього ж дня також був прийнятий переважно більшістю голосів закон про заробітну плату вчителів, директорів та інструкторів державних професійних шкіл, семінарій для вчителів професійних шкіл [20].

Менш дискусійним виявився законопроект про заробітну плату вчителів і директорів державних середніх шкіл, учительських семінарій і препаранд, а також шкільних візитаторів. Нечисленні поправки до законопроекту були схвалені більшістю голосів. Натомість закон про заробітну плату професорів, викладачів і навчально-допоміжного персоналу у державних академічних школах, який був схвалений сеймом у другому та третьому читаннях без обговорення, не поліпшив матеріального становища згаданих у ньому груп. Саме тому тиск на уряд з вимогою поліпшити матеріальне забезпечення науковців не припинявся до 31 березня 1922 р., аж до прийняття нового закону, який скасував відмінності між оплатою праці різних професійних груп і зміцнив статус викладачів вищих навчальних закладів [20; 17, с. 100–104].

Сеймові дебати щодо закону про вищі навчальні заклади розпочалися 9 липня 1920 р., після внесення МВіО відповідного законопроекту. Фактично цей закон був прийнятий без суттєвих змін. Більшість проголосувала лише за внесення поправки І. Радзішевського, яка стосувалася чинних приватних вищих навчальних закладів. Поправки до цього закону вносилися двічі у 1921 і в 1922 рр. [17, с. 84–85, 92–93].

З перших днів діяльності Законодавчого сейму на його засіданнях точилися жваві дискусії та політична боротьба навколо проблем, пов'язаних з правовим становищем національних меншин. Позиція на чолі з ЗЛН заперечувала саме право непольського населення нарівні з поляками впливати на вирішення важливих державних проблем. Натомість ліві сили сейму, які відстоювали громадянську рівноправність, неодноразово підтримували вимоги послів від меншин [18, с. 28].

Уперше проблема німецького шкільництва, а саме збереження німецькомовних освітніх закладів, була окреслена у промові Й. Спікермана на 11-му засіданні сейму 7 березня 1919 р. Свій виступ посол розпочав із запевнення в лояльності німецької меншини щодо Польської держави, а єдиною вимогою висунув залишити «в школі, вдома і в церкві ... рідну мову» [6, с. 29]. Таке лояльне ставлення до Польщі характеризувало виступи німецьких послів аж до 1920 р., часу входження до сейму депутатів від Помор'я, які кардинально змінили риторичні виступи. Здобувши більшість у німецькому сеймовому колі, який був перейменований на Німецьке

об'єднання й очолений з Е. Гасбахом, послы почали активно відстоювати права німецької меншини в Польщі. Кардинально змінився тон виступів, які зводилися до скарг і звинувачень у недотриманні Польщею умов Малого Версальського договору 1919 р. Водночас законодавці подали низку інтерпеляцій, які стосувалися проблем німецьких освітніх закладів на теренах Центральної Польщі та Помор'я. Питання пов'язані зі ситуацією в німецькому шкільництві Галичини, окремо не порушувалися. Основною вимогою німецьких послів, як і єврейських, було надання широкої автономії, в межах якої вони погоджувалися підтримувати державну освітню політику [2, с. 78; 17, с. 37]. Зауважмо, що німецькі та єврейські послы, а також, нерідко, представники польської лівиці навзаєм підтримували вимоги один одного. Однак, критикуючи польську владу, в опозицію до правлячих урядів не переходили і здебільшого підтримували урядові законопроекти [4, с. 31, 42–43].

Активну участь послы брали в обговоренні законопроекту про тимчасовий шкільний устрій. Парламентарі від непольського населення та члени лівих польських політичних партій вимагали своїх представників в органах місцевого самоврядування та шкільних радах, зокрема в тих регіонах, де переважали меншини. Проявами дискримінації вони вважали відсутність своїх представників у шкільних радах, ускладнений доступ до польських шкіл, ревізування шкільних приміщень, недостатнє фінансування шкіл меншин тощо. Закон про тимчасовий шкільний устрій, на їхню думку, суперечив статтям Малого Версальського договору в частині гарантування національних і релігійних прав [11, с. 10–53].

Однією з важливих проблем, яку неодноразово порушували послы від різних політичних сил під час сеймових дебатів, була діяльність релігійних шкіл. Парламентарі від єврейського населення, які були найактивнішими щодо цього питання, вимагали дотримання Польщею статей Малого Версальського договору, які гарантували існування релігійних шкіл. Вони сподівалися на фінансову підтримку цих навчальних закладів з боку держави і вважали, зокрема на цьому 1 червня 1920 р. на 152-му засіданні сейму наголошував єврейський посол Самуель Гіршгорн, що національні та релігійні меншини мають самі управляти своїм шкільництвом [11, с. 14–21]. Член ППС Ю. Смуліковський натомість зазначав, що його політична сила висловлюється проти релігійного шкільництва, однак підтримує запровадження релігійного виховання в школах [11, с. 38–39].

Гостру критику єврейських і німецьких послів викликали пункти проекту конституції про релігійні школи, які, на їхню думку, порушували релігійні та національні права непольського населення, забезпечуючи привілейоване становище панівної у Польщі католицької релігії. Зокрема, на цьому у своєму виступі на 217-му засіданні сейму 10 березня 1921 р. наголосив єврейський посол Ісаак Грюнбаум [16, с. 59]. Першим тезу про те, що учнів мають навчати вчителі такого ж віросповідання, запропоновану членом ЗЛН Казимиром Лютославським, у конституційній комісії підтримав єврейський посол Саломон Вайнцигер. Не до кінця усвідомивши, що К. Лютославський мав на меті

розділити учнів різних національностей і заборонити учителям від національних меншин навчати у польських школах, єврейський посол сподівався, що це положення може бути використане на користь єврейського шкільництва [9, с. 98–99]. Ситуацію роз'яснила поправка до ст.121 проекту конституції, внесена на другому засіданні комісії, яка й викликала найбільше критики. У поправці йшлося про те, що винятки, зумовлені надто малою кількістю дітей релігійних меншин чи браком відповідних учительських кадрів, будуть узгоджені окремим законом [17, с. 138–139; 16, с. 71]. За усунення цих положень виступили послы від ППС, ПСЛ «Пяст» і сіоністи, для яких національна освіта була найважливішим тереном реалізації національно-культурної автономії [9, с. 94]. Перші побоювалися запровадження релігійних шкіл, зокрема посол від ПСЛ «Пяст» Владислав Кернік наголосив, що релігійна школа створює гетто, розвиває сепаратизм та ділить державу на різноманітні касты [16, с. 29–30], другі – що реалізація цих статей, з одного боку, призведе до усунення єврейських учителів з державних шкіл і створить претекст для того, щоб не відкривати релігійні школи для національних меншин, а з іншого – що запровадження підтриманого урядом релігійного шкільництва зміцнить позиції ортодоксальних політиків, які виступали проти усунення ст.126, а також унеможливить запровадження прогресивного національного виховання. З огляду на те, що ця проблема спричинила гострі дискусії в сеймі, в остаточному варіанті конституції пункту про релігійні школи не було [16, с. 69–76; 9, с. 99].

Нерідко у полеміці навколо освітніх питань проявлялися відмінності в поглядах єврейських послів: одні з них підтримували розвиток релігійних шкіл, інші – світських з мовою навчання ідиш. До прикладу, ці відмінності увиразнилися при обговоренні 27 січня 1922 р. звіту освітньої комісії щодо законопроекту про створення, утримання та будівництво загальноосвітніх шкіл. Сіоністський посол Ігнаці Шіпер у своєму виступі наголосив на тому, що МВіО зумисне перешкоджає розвитку єврейських шкіл з мовою навчання ідиш, зокрема, не видає концесій чи примусово змінює в них мову навчання. Він звинуватив уряд у підтримці релігійних хедерів та в утиках світського єврейського шкільництва. І. Шіпер наголосив на необхідності збільшення матеріальної та законодавчої допомоги школам з мовою навчання ідиш, яка була недостатньою. Посол від партії «Агудас Ісраель» М. Мендельсон, протестуючи проти висловлювань свого колеги, на засіданні 7 лютого 1922 р. заявив, що «хедери є найсвятішою та найнеобхіднішою виховною інституцією, без якої виховання дітей на євреїв, вірних своїм традиціям, є неможливим» [9, с. 100; 17, с. 139–140]. У подібних заявах свого колеги він убачав наступ на ортодоксальне єврейство.

Послы від національних меншин наголошували на необхідності прийняття закону про публічні загальноосвітні школи для національних і релігійних меншин, а також звертали увагу на спроби уряду відтермінувати його ухвалення. З огляду на це, попри певні суперечності, єврейські послы одностайно підтримали звернення І. Шіпера до уряду з вимогою впродовж двох місяців внести відповідний законопроект. Однак, хоч звернення підтримали послы

від інших національних меншин, сеймова більшість відхилила його [17, с. 140]. Представники меншин самі підготували законопроект про організацію шкіл для національних і релігійних меншин, і 10 лютого 1922 р. єврейські та німецькі депутати внесли його до сейму. У ст.1 законопроекту йшлося про те, щоб «в гмінах, де проживало не менше 40 дітей шкільного віку одної національності або віросповідання, для них були засновані окремі публічні загальноосвітні школи з рідною мовою викладання». Ступінь організації школи мала регулювати ст.6. Відповідно до ст.2, ці школи мали бути включені до загальної шкільної мережі [8, с. 106]. Однак законопроект так і не був прийнятий.

Оскільки в період діяльності Законодавчого сейму німецьке шкільництво перебувало в порівняно кращому становищі, ніж єврейське чи українське, то подань та інтерпеляцій з освітніх питань від німецьких депутатів надійшло менше, ніж, приміром, від єврейських. Подання та інтерпеляції німецьких депутатів, які переважно стосувалися становища приватного шкільництва, підтримували також польські послы від клубів центру в сеймі, зокрема, Міщанського об'єднання, ПСЛ «Пяст», Клубу конституційної праці [4, с. 43].

Важливою проблемою, яку парламентарі порушували на засіданнях сейму, було переслідування шкільництва меншин і закриття культурно-освітніх товариств і організацій, арешти громадських діячів тощо. Так, на прохання українських послів Єврейське коло 8 листопада 1921 р. внесло інтерпеляції про закриття української школи в Тростянці Луцького повіту, про переслідування українських і єврейських шкіл на Волині, реквізицію їхніх приміщень. Ще одна інтерпеляція, внесена єврейськими послами 22 квітня 1922 р. на прохання українців, стосувалася закриття філії «Просвіти» в Мацейові [9, с. 41].

Інтереси шкільництва національних і релігійних меншин відстоювали не лише їхні послы, які вносили численні подання та інтерпеляції щодо репресій єврейського, українського, німецького, білоруського шкільництва, переслідувань учителів, невиконання статей міжнародних договорів і Конституції 1921 р., які гарантували права національним меншинам, а й послы від лівого крила польських партій у сеймі. Так, посол від ПСЛ «Визволене» Євстахи Рудзінський вимагав чіткого визначення державної політики щодо національних меншин, наголошував на необгрунтованому зменшенні кількості білоруських навчальних закладів. Послы від ППС Антоні Залевський і Станіслав Ланьцуський наводили приклади дискримінації українського шкільництва, звільнення з роботи чи переміщення українських учителів на етнічні польські терени, заміни їх польськими, закриття шкіл [19, с. 140–141].

Варто зауважити, що більшість із численних скарг послів від національних меншин на неналежний розвиток і матеріальну підтримку їхніх освітніх закладів залишилася без відповіді.

Отже, освітнє питання, поряд з економічними та національними проблемами, посідало важливе місце в діяльності Законодавчого сейму. Це було зумовлено тим, що провідні польські парламентські групи намагалися створити законодавчу базу для розбудови польськомовного шкільництва, покликаною прискорити асиміляцію національних меншин шляхом поширення

на них польської культури. Водночас представники єврейської та німецької громад використовували парламентську трибуну для захисту прав та інтересів своїх виборців, зокрема, відстоювали право меншин на навчання рідною мовою та розбудову мережі непольськомовних навчальних закладів як запоруки збереження національної ідентичності.

Список використаних джерел

1. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. – 752 с. // Zashkilniak L. O., Krykun M. H. Istorii Polshchi: Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dнів. – Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet im. I. Franka, 2002. – 752 s.
2. Araszkiewicz F. Szkoła średnia ogólnokształcąca w Polsce w latach 1918–1932. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1972. – 219 s.
3. Archiwum Akt Nowych w Warszawie. – Zesp. 322. – Mikrof. B. 18479, Sygn. 2276. – 123 k.
4. Fałowski J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej. – Częstochowa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie, 2000. – 425 s.
5. Halpern L. Polityka żydowska w Sejmie i Senacie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1931. – Warszawa: Drukarnia Techniczna Spółka Akcyjna, 1933. – 45 s.
6. Hauser P. Mniejszość niemiecka w Województwie Pomorskim w latach 1920–1939. – Wrocław [etc.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1981. – 290 s.
7. Mendelsohn E. Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym / [z ang. przeł.: A. Tomaszewska]. – Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN, cop. 1992. – 354 s.
8. Romantsov R. Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej w II Rzeczypospolitej // Studia Żydowskie. Almanach. – 2013. – R.3. – Nr 3. – S.95–137.
9. Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2004. – 473 s.
10. Sprawozdanie Stenograficzne ze 66 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z dnia 9 lipca 1919 r.
11. Spraw. Stenogr. ze 150 pos. SU z dnia 28 maja 1920 r.
12. Spraw. Stenogr. ze 151 pos. SU z dnia 29 maja 1920 r.
13. Spraw. Stenogr. ze 153 pos. SU z dnia 4 czerwca 1920 r.
14. Spraw. Stenogr. ze 161 pos. SU z dnia 9 lipca 1920 r.
15. Spraw. Stenogr. ze 162 pos. SU z dnia 13 lipca 1920 r.
16. Spraw. Stenogr. ze 217 pos. SU z dnia 10 marca 1921 r.
17. Szablicka-Żak J. Szkolnictwo i oświata w pracach Sejmu Ustawodawczego II Rzeczypospolitej. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1997. – 198 s.
18. Tomaszewski J. Zarys dziejów Żydów w Polsce w latach 1918–1939. – Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1990. – 114 s.
19. Ustawa z dnia 13 lipca 1920 r. o uposażeniu nauczycieli publicznych szkół powszechnych, inspektorów szkolnych i zastępców inspektorów szkolnych // Dziennik Urzędowy (Dz. U.). – 1920. – Nr 65. – Poz. 434.
20. Ustawa z dnia 31 marca 1922 r. o uposażeniu profesorów i pomocniczych sił naukowych w szkołach akademickich // Dz. U. – 1922. – Nr 28. – Poz. 226.
21. Ustawa z dnia 4 czerwca 1920 r. o tymczasowym ustroju władz szkolnych // Dz. U. – 1920. – Nr 50. – Poz. 304.

Ruda O. V., candidate of sciences, research fellow of the Center for the Study of Ukrainian–Polish relations, I. Krypnyakevych Institute of Ukrainian Studies the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, L'viv), oxana.ruda@gmail.com

Educational issues in the Legislative Sejm of the Second Polish Republic (1919–1922)

The article examines activities of the Polish, German and Jewish parliamentary representations in the Legislative Sejm (1919–1922) that were aimed at forming a legislative framework for the school unification, protection of educational rights of representatives of different nationalities and improvement of the teachers' financial status. The main task for the Polish pro-government parliamentarians was to unify schooling in all territories of the Second Republic

and to form such an educational system that would meet the needs of the newly formed state. However, representatives of the national minorities attached great importance to the development of non-Polish schooling, creation of legal grounds for the opening of schools with minority language learning as a guarantee of the national identity preservation. Their legislative initiative was often supported by deputies from the left wing Polish parties of the Sejm who advocated securement for children's learning of their mother tongue.

Keywords: Second Polish Republic, Legislative Sejm, educational policy, national minorities.

* * *

УДК 930.2(438)«15/16»:[284:262.4]

Черкасов С. С.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри
всесвітньої історії та міжнародних відносин,
Запорізький національний університет
(Україна, Запоріжжя), stancherkasov@gmail.com

Польська РЕФОРМАЦІЯ XVI–XVII ст. У ВІДОБРАЖЕННІ ІСТОРИЧНИХ ДОКУМЕНТІВ ТА МАТЕРІАЛІВ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Проаналізовано документальний комплекс джерел з історії польської Реформації. Охарактеризовано інформаційний потенціал, ступінь репрезентативності та політематичність змістового наповнення обраних джерел, окреслено експертний внесок дослідників до проведення їх наукової розробки. Документи репрезентують ключові риси Реформації у Польщі XVI–XVII ст. та відображають положення політичної програми протестантської шляхти і головні механізми впливу Реформації на формування польського етнополітичного середовища. Визначено, що реформаційні гасла, які активно використовувала протестантська шляхта у політичній боротьбі, сприяли формуванню базових принципів «шляхетської демократії», ключових традицій польського парламентаризму та польської етнополітичної культури вцілому. Особливу увагу приділено аналізу документальних комплексів з історії польської Реформації, що відображають основні етапи розгортання реформаційного руху в Польщі у його взаємозв'язку з ключовими політичними подіями ранньомодерної історії Польщі.

Ключові слова: Реформація, протестантизм, Королівство Польське, історичне джерело, документальний комплекс.

Протестантська Реформація становить комплексне суспільно-політичне явище, в якому закладено ідеологічні, соціальні, політичні та економічні детермінанти трансформаційних зрушень епохи раннього нового часу. Виступаючи невід'ємною складовою історії Східної Європи XVI–XVII ст., Реформація в Польщі сформувала регіональну модель свого розгортання, відмінну від західноєвропейських зразків. Аналіз документального матеріалу цього періоду дозволяє не тільки реконструювати її перебіг, але і визначити масштаб, характер і межі впливу реформаційних перетворень у їх просторово-темпоральних параметрах. Метою нашого дослідження є надання загальної характеристики документального комплексу історичних джерел з історії польської Реформації відповідно до сучасних теоретичних підходів історичного джерелознавства. Актуальність зазначеної теми значно підвищує практична історіографічна відсутність спеціалізованих досліджень, які б на сучасному науковому рівні дозволили здійснити фаховий джерелознавчий аналіз документальної спадщини польського реформаційного руху.

Основним джерелом із дослідження політичної програми реформаційного руху в Польщі виступає сеймова документація, яка представлена передусім сеймовими конституціями – нормативно-правовими актами законодавчого характеру, що фіксували прийняті сеймом рішення. До законодавчого доробку вального

сейму також належать інші акти, затверджені у формі декретів, мандатів, статутів, привілеїв і універсалів, які у поєднанні з сеймовими конституціями репрезентували увесь комплекс сеймових постанов і видавались від імені короля під однією датою [8]. Окремі тексти сеймових конституцій виходили друком, починаючи з 1576 р. Першою спробою видання повного корпусу сеймових документів стало зібрання «Volumina Legum», підготовлене і опубліковане спільними зусиллями членів католицького ордену піарів за ініціативи видавців С. Конарського та Ю. Залуського протягом 1732–1782 рр.

Сеймові акти дозволяють простежити ступінь вагомості протестантського чинника у політичному житті держави, відтворити співвідношення сил католиків та протестантів під час сеймових засідань, простежити зміни правового статусу протестантів, закріпленого сеймовими постановами. Оскільки сеймові рішення мали визначальний вплив на умови перебігу Реформації, дослідження сеймової документації надає можливість встановити характер та хронологічні межі окремих етапів її розвитку. Як базове джерело з історії польського права, сеймова документація містить докладну інформацію про суспільно-політичний розвиток держави, що дозволяє висвітлити перебіг реформаційного руху на тлі історичного контексту його розгортання.

Важливу групу джерел складають акти королівської влади, серед яких особливе місце займають антилютеранські едикти Сигізмунда I. Едикти виступають важливим свідченням про початок поширення реформаційного руху на польських землях. Спрямовані проти експансії та розвитку Реформації, документи фіксували процес її генези, шляхи та масштаб поширення в Польщі відповідно до характеру застосованих запобіжних заходів.

Збір, систематизацію та публікацію значного масиву актів протестантських синодів було здійснено лише у другій половині XX ст. польським істориком Марією Сіпайло за підтримки адміністрації Бібліотеки Варшавського університету з 1966 по 1990 рр. Остання, ставши правонаступницею фондів розформованих під час німецької окупації Польщі бібліотек, отримала у своє розпорядження досить велику частку протестантських синодальних рукописів. Завдяки запровадженню спеціальної програми, фінансування якої було розпочато вже у 1958 р., співробітникам Варшавського університету вдалось зібрати фотокопії рукописів з інших польських і навіть закордонних архівосховищ та бібліотек. Археографічне видання охоплює період з середини XVI по першу третину XVII ст. і складається з чотирьох томів, перший з яких містить матеріали засідань синодів 1550–1559 рр.; другий – 1560–1570 рр.; третій – протоколи малопольських синодів, які відбувались протягом 1571–1632 рр.; четвертий – великопольських 1562–1632 рр. [2].

Значну інформативну цінність для висвітлення розвитку реформаційного руху в Польщі становлять реляції папських нунціів. Реформація виступила потужним каталізатором становлення з 1555 р. у Польщі інституту нунціатури – спеціального і постійного представництва папських послів, яке стало ключовим елементом римської дипломатії на польських землях.

У 1990 р. інститутом польської історії в Римі було започатковано видання повного корпусу актів

польської нунціатури «Acta nuntiaturae polonae» під керівництвом Х. Войтиски. Окрім першого тому, присвяченого теоретичним засадам видання, побачили світ том другий, що містить документи 1519–1555 рр., і також третій (1555–1557 рр.), шостий (1565–1568 рр.), дев'ятий (1572–1578 рр.), вісімнадцятий (1606–1612 рр.), двадцять четвертий (1630–1636 рр.), які вийшли у рамках цього проекту у 1990–1994 рр. [1]. Висока інформативна цінність реляцій обумовлена їх змістовною політематичністю, використанням різномірних джерел інформації, наданням авторської оцінки наведеним фактам, що в комплексі поєднується із цілковито звітно-офіційним характером самих документів.

Значний інформативний потенціал містить група джерел епістолярного характеру. Використання цього виду джерел дозволяє суттєво розширити дослідницьке поле, покращити висвітлення мотивації дій кореспондентів, простежити еволюцію поглядів, які мали безпосередній вплив на прийняті ними рішення. Важливим джерелом для висвітлення історії польського реформаційного руху у 60–х рр. XVI ст. є епістолярна спадщина нунціуша Я. Комендоне, яку переважно складають його листи до кардинала К. Баромеуша. Тексти листів були опубліковані польськими істориками М. Малиновським та Ю. Кжечовським у 1851 р. Їх зміст дозволяє відтворити оцінку політичної боротьби протестантської шляхти католицькою церквою, пояснює тактику поведінки католицького духовенства під час сеймових засідань, ілюструє актуальність протестантського питання у політичному житті країни.

Цінні відомості з історії польського протестантизму середини XVI ст. надає кореспонденція Ж. Кальвіна. Адресатами реформатора в Польсько-Литовській державі були як світські, так і духовні особи, зокрема польський король Сигізмунд II Август, хелмський єпископ Я. Уханський, канцлер литовський і воєвода віленський М. Радзивілл Чорний, лідери польських кальвіністів Ф. Круцигер, Я. Ласький, П. Статоріус та ін. У своєму листуванні Ж. Кальвін порушив цілу низку тем, що відображають найбільш гострі проблеми розвитку реформаційного руху в Польщі зазначеного періоду, такі як взаємовідносини протестантів із королівською владою, адаптація кальвіністської проповіді до польських етнокультурних реалій, плани зі створення польської національної церкви, видання польського перекладу Біблії тощо. Значну частину листів присвячено проблемам організаційної єдності протестантів, застереженням про небезпеку поширення антитринітарних настроїв і спробам автора запобігти догматичному розколу польських кальвіністів. Кореспонденція Ж. Кальвіна дозволяє проілюструвати включеність польського реформаційного руху в загальноєвропейський контекст, висвітлити його внутрішню неоднорідність.

Дослідження участі протестантів у політичному житті Польщі XVI–XVII ст. неможливе без залучення до аналізу такого виду джерел, як сеймові діаріуші – складені учасниками сеймового засідання описи його перебігу. Унікальність документів полягає в тому, що вони дозволяють реконструювати основні прояви політичної активності як протестантів, так і прибічників контрреформації, визначити неформальні чинники, що вплинули на прийняття сеймом офіційних

рішень, відтворити застосовану опонентами систему аргументації на підставі наведених у діаріушах сеймових промов. Матеріали діаріушів докладно висвітлюють пропозиції протестантської шляхти щодо розв'язання актуальних для держави проблем за допомогою реформаційних перетворень. Оскільки сеймові акти фіксують лише затверджені сеймом рішення, основні положення більшості відхилених у процесі обговорення законопроектів, як і перелік додатково порушених питань, можуть бути відтворені лише за допомогою діаріушів.

Із опублікованих текстів сеймових діаріушів чатина увійшла до складу серії «Scriptores Rerum Polonicarum» протягом 1872–1911 рр. Так, перший том серії містить видані Ю. Шуйським діаріуші сеймів 1548, 1553 і 1570 рр., одинадцятий том – діаріуш сейму 1587 р., виданий А. Соколовським, вісімнадцятий – сеймовий діаріуш 1585 р., опублікований А. Чучинським, до двадцятого та двадцять першого томів увійшли тексти діаріушів сеймів 1591–1592 та 1597 рр., видані Є. Барвінським. Значну інформативну цінність становить діаріуш сейму 1562 р., опублікований у 1861 р. А. Дзялинським. Беззаперечно важливим джерелом для висвітлення політичної боротьби протестантської шляхти у 1632–1656 рр. є щоденник постійного учасника сеймових засідань, литовського канцлера А. С. Радзивілла, виданий 1980 р. польськими істориками А. Пжибошем та Р. Желевським.

Функцію цінного нарративного джерела виконують також праці безпосередніх учасників польського реформаційного руху А. Венгерського, В. Венгерського С. Любінецького та Х. Сандіуса [3; 6; 9; 10], що містять авторську оцінку сучасних їм подій.

Публіцистичні та філософсько-релігійні твори репрезентовані насамперед працями польських письменників-публіцистів XVI ст. А. Моджевського, М. Рея, та С. Оріховського, які дозволяють простежити ступінь та форми поширення реформаційних ідей у шляхетському середовищі. Еволюцію суспільно-політичних поглядів польських братів відображають філософсько-релігійні трактати лідерів польського аріанізму, зокрема твори Гжегожа Павла з Бжезін, С. Будного, Ф. Социна, С. Пшиповського. Важливим джерелом інформації для з'ясування обставин та характеру рокошу М. Зебжидовського є політичні памфлети та інші публіцистичні твори, присвячені цій події, які були опубліковані у збірці під редакцією Я. Чубека.

Важливим документальним виданням матеріалів, пов'язаних із діяльністю архієпископа гнєзнінського Я. Уханського, є п'ятитомний збірник «Uchańsciana», укладений та опублікований польським істориком Т. Вержбовським впродовж 1884–1895 рр. [7]. Збірник містить різномірні за характером документи, зокрема кореспонденцію Я. Уханського, його сеймові промови, акти гнєзнінського капітулу, листи польського короля Сигізмунда Августа до папи римського та інших духовних осіб тощо. Головна інформативна цінність видання полягає у репрезентативній добірці документів із історії спроб створення польської національної церкви. Опубліковані тексти засвідчують проникнення реформаційних ідей у середовище вищого польського духовенства, дозволяють простежити ступінь підтримки ідеї реформаційних перетворень королівською владою. Окрім того, матеріали збірника є цінним джерелом із

висвітлення позиції церкви по відношенню до політичної активності протестантів у другій половині XVI ст.

Укладений відомими польськими істориками І. Хржановським та С. Котом збірник документів «Гуманізм і Реформація в Польщі» було опубліковано у 1927 р. Інформативність видання забезпечує добірка цінних джерел з історії польського реформаційного руху, зокрема антилютеранські едикти Сигізмунда I 1520 і 1523 рр., королівський едикт про заборону закордонного навчання шляхти 1535 р., інструкція краківської капітули на провінційний синод 1551 р., протоколи протестантських синодів 1556 і 1565 рр., текст акту Варшавської конфедерації 1573 р. Проте, більшість джерельних текстів подана лише уривками.

Особливості розвитку реформаційного руху у Кракові дозволяють відтворити матеріали збірника документів, укладеного польським істориком Р. Желевським. До опублікованого у 1962 р. видання «Матеріали до історії Реформації у Кракові» [4] увійшло широке коло джерел, які характеризують протистояння католиків і протестантів у столиці Польської держави протягом 1551–1598 рр. Збірник складають акти церковної і світської влади, кореспонденція приватних осіб, уривки хронік та діаріюшів, що засвідчують розгортання реформаційної боротьби у місті. Матеріали дозволяють встановити співвідношення сил католиків і протестантів у міжконфесійних конфліктах, простежити взаємовідносини протестантських громад із міською і центральною владою. Доцільність зосередження уваги на дослідженні особливостей розвитку реформаційного руху у Кракові обумовлена столичним статусом міста, за закріплення своїх позицій в якому точилась активна боротьба між католиками та протестантами. Перебіг реформаційної боротьби у Кракові мав загальнодержавний резонанс, а її результати мали суттєвий вплив на розвиток польського реформаційного руху в цілому.

Цінну інформацію містить опублікований у 1982 р. під редакцією Ю. Пулчвартека збірник документів «Обрані тексти джерел із історії Польщі перед розподілами». Зкомпановані за хронологічним принципом, матеріали збірника висвітлюють здебільшого різні аспекти соціально-політичної історії Польщі, тоді як релігійна складова представлена набагато менш виразно такими включеними до збірника документами, як антилютеранський мандат Сигізмунда I 1540 р., текст Сандомирської угоди 1570 р., а також джерела з історії рокошу Зебжидовського 1606 р. і постанови про вигнання аріан з Польщі 1658–1662 рр.

Збірник документів «Джерела до історії Реформації у Королівській Пруссії» був виданий А. Щорцом у 2002 р. [5]. Матеріали видання складають листи, розпорядження, інструкції польських монархів, королівських комісарів, вармійських єпископів та інших осіб, що здійснювали вплив на перебіг реформації у цьому регіоні. Вміщені до збірника документи охоплюють широкий хронологічний проміжок 1520–1621 рр., що надає можливість проаналізувати головні особливості розвитку Реформації у динаміці. Особливу увагу укладачем зосереджено на документальному висвітленні історії реформаційного руху в Ельблонзі. Колекція документів стосується передусім подій гданського бунту 1525 р. і консолідації зусиль церковної та світської влади із його придушення.

Окрім безпосередньо релігійного аспекту, одночасно із відтворенням історії еволюції структурної організації протестантських громад, фіксацією головних догматичних розбіжностей між ними, історичні джерела зберігають свідчення про найбільш гострі суспільно-політичні проблеми свого часу та інтерпретацію різних точок зору на їх вирішення. Історичні документи можуть слугувати підставою для дослідження соціального складу польського протестантизму XVI–XVII ст., географію його поширення, напрямки та головні форми політичної, просвітницької та місіонерської діяльності протестантів. Використання авторами польської мови замість латинської значною мірою розширює документальний комплекс пам'яток старопольських текстів. Таким чином, ретельний аналіз значного масиву фактологічного матеріалу актів протестантських синодів надає можливість реконструювати перебіг польської Реформації та виявити вузлові аспекти суспільно-політичних трансформацій в Польщі XVI–XVII ст., скорегувавши їх оцінку. Перебуваючи на вістрі соціокультурних процесів, документальна спадщина польської Реформації акумулювала найбільш актуальні проблеми поточного історичного моменту, зафіксувала широкий спектр суспільних настроїв, що, за умови кваліфікованого використання, дозволить значно збагатити інформаційний ресурс польської медієвістики в цілому та досліджень з історії польського реформаційного руху зокрема.

Список використаних джерел

1. Acta nuntiaturae Polonae: [in 57 t.] / moderatore Henrico Damiano Wojtyska; Institutum Historicum Polonicum Romae. – Romae: Fundatio Lanckoroński, 1990. – T.9: Vincentius Lauro (1572–1578), vol.1: (25.07.1572–30.09.1574) / ediderunt Mirosław Korolko et Henricus Damianus Wojtyska. – 1994. – 448 p.
2. Akta synodów różnowierczych w Polsce = Acta synodalia ecclesiarum Poloniae Reformatarum: [w 4 t.] / oprac. Maria Sipayłło; Biblioteka uniwersytecka w Warszawie. – Warszawa: Wydawnictwo uniwersytetu Warszawskiego, 1966. – T.1: (1550–1559). – 1966. – 378 s.: tabl. – Bibliogr.: s.371–375.
3. Lubieniecki S. Historia Reformacji Polskiej: w której przedstawia się początki oraz rozwój zarówno zreformowanych, jako też antytynitarzy w Polsce oraz w ziemiach sąsiednich: w 2 ks. / Stanisław Lubieniecki; tłumaczył na język polski oraz wstępem i uwagami zaopatrzył Edmund Bursche. – Warszawa: [Uniwersytet Warszawski], 1938. – Ks.2. – 1939. – 190 s.
4. Materiały do dziejów Reformacji w Krakowie: zaburzenia wyznaniowe w latach 1551–1598 / oprac. R. Żelewski; Polska Akademia Nauk, Oddział w Krakowie. – Wrocław [etc.]: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1962. – 226 s. – (Materiały Komisji Nauk Historycznych; nr. 6).
5. Rywalizacja katolików z luteranami o kościoły św. Mikołaja w Elblągu 1520–1621: źródła do dziejów Reformacji w Prusach Królewskich / zebrał i oprac. Alojzy Szorc; [Uniwersytet Warmińsko-Mazurski]. – Olsztyn: Hosianum, 2002. – 540 s. – (Źródła Historii Kościoła; nr. 1).
6. Sandii C. Bibliotheca antitrinitariorum / Christophori Sandii; praefatione et indice nominum instruxit Lech Szczucki; [Instytut Filozofii i Socjologii PAN]. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1967. – 317 s. – (Biblioteka Pisarzy Reformacyjnych; nr. 6).
7. Uchańsciana czyli Zbiór dokumentów wyjaśniających życie i działalność Jakóba Uchańskiego, arcybiskupa gnieźnieńskiego, legata urodzonego, Królestwa Polskiego, Prymasa i Pierwszego Księcia, zm. 1581. – Warszawa: Drukarnia Józefa Bergera, 1884. – T.4: Zawierający poselstwa papieskie w Polsce 1560–1581, różne dokumenty z lat 1534–1592. – 1892. – 402 s.
8. Volumina Constitutionum: [w 2 t.] / do druku przygotowali Stanisław Grodziski, Irena Dwornicka, Wacław Uruszcak. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1996. – T.1, vol.1: 1493–1526. – 1996. – 498 s.

9. Wengerscii A. Libri quattor Slavoniae Reformatae / Andraee Wengerscius; praef. Ianussius Tazbir; [indicem nominum compilavit Wenceslaus Urban; praefationem in linguam Latinam vertit Mieciuslaus Brozek; voluminis edendi tutelam gessit Lechus Szczucki]. – Varsoviae: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973. – 633 s. – (Biblioteka Pisarzy Reformacyjnych; nr. 11).

10. Węgierski W. Kronika zboru ewangelickiego krakowskiego / Wojciech Węgierski; [oprac. naukowe i wstęp Mariusz Pawelec]. – Kraków: Parafia Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego, 2007. – 211 s.

Cherkasov S. S., PhD in History, Associate Professor, Department of World History and International Relations, Zaporizhzhya National University (Ukraine, Zaporizhzhya), stancherkasov@gmail.com

The Polish Reformation of the XVI–XVII th century in the reflection of the documents and materials: source study aspect

The article analyzes the documentary complex of the Polish Reformation history. The informative potential, rapidity degree and multisubjectiveness of the selected primary sources are revealed, the contribution of the experts to their scientific research is outlined. The documents represent the key features of the XVIth–XVIIth century Reformation in Poland as well as the political program of the Protestant Szlachta and the main mechanisms of the Reformation influence on the Polish ethno political environment. It is asserted that the Reformation slogans actively used by the Protestant nobility in the political struggle contributed to strengthening of the basic principles of the gentry democracy, the basic traditions of the Polish parliamentarism and the Polish ethno political culture in general. The focus is set on the analysis of the primary source collections related to the Polish Reformation history that reflect the key stages of the Reformation movement in Poland in their interconnection with the major political events of the early modern history of Poland.

Keywords: Reformation, protestantism, Polish Kingdom, historical source, documentary complex.

* * *

УДК94 (930)

Садовник О. В.,

аспірант кафедри всесвітньої історії,
Вінницький державний педагогічний
університет ім. М. Коцюбинського
(Україна, Вінниця), sadovnik_sasha@ukr.net

ПРИЧИНИ ТА СПРІЯЮЧІ ФАКТОРИ ВИНИКНЕННЯ ПРИДНІСТРОВСЬКОГО КОНФЛІКТУ КІНЦЯ 1980-х – ПОЧАТКУ 1990-х РР.

Стаття є самостійним науковим дослідженням, присвяченим вивченню причин виникнення Придністровського конфлікту кінця 1980-х – початку 1990-х рр., а також факторів, які цьому сприяли, у контексті сучасної проблеми Придністров'я.

Метою статті є дослідження та систематизація причин виникнення Придністровського конфлікту у результаті соціально-економічного, політичного та етнокультурного розвитку Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки та Придністров'я.

Автору вдалося розкрити та систематизувати всю історичну різноманітність коренів сучасної проблеми Придністров'я, та дійти до висновку, що проаналізувавши причини та передумови конфлікту у Придністров'ї, його можна визначити як національно-політичний, оскільки він має ознаки і політичного, і національного конфлікту.

Ключові слова: Придністров'я, Придністровський конфлікт, причини, національно-політичний конфлікт, МРСР.

Етнополітичний конфлікт, як і інші події суспільного життя, характеризується певними причинами, що сприяли його появі, та наслідками, до яких він призвів. Щоб скласти уявлення про сутність та проблемність Придністровського конфлікту, а також про можливі шляхи його врегулювання, вбачається за необхідне дослідити причини його виникнення та умови, що цьому сприяли.

Питання пов'язані із причинами та передумовами виникнення придністровського конфлікту в різних аспектах досліджували історики самопроголошеної

Придністровської Молдавської Республіки В. Я. Гросул [4], Н. В. Бабилунга [6], Б. Г. Бомешко [7]. Зокрема, у їх працях загалом характеризуються соціально-економічні та етнологічні причини протистояння Придністров'я та Молдови. Також, багато питань щодо причин виникнення конфліктної обстановки на кордоні з Україною порушуються у працях українських істориків та політологів. Серед українських авторів слід назвати, в першу чергу, київського дослідника Г. М. Перепелицю, який у своїй книзі зосередився на політико-правових причинах конфлікту [3] та інших дослідників [9; 10; 11].

Для більш чіткого розуміння причин та передумов конфлікту доцільно систематизувати їх за певними групами. Однією з головних є група етнонаціональних причин, які пов'язані з глибинними структурними змінами в складі населення МРСР у цілому, та Придністровського регіону зокрема. Адже розвиток міжнаціональних відносин знаходиться у певному зв'язку з етнічною структурою населення. Знання етнічної статистики, характеру зміни чисельності народів дають можливість показати їх роль у розвитку суспільства, в процесі міжнаціонального спілкування.

На 12 січня 1989 р. чисельність населення Молдавської РСР складала 4335 тис. чол., які проживали у 40 районах. Найбільш компактно молдаване на кінець 80-х рр. заселяли центральні і деякі прилягаючі до них північні й південні райони. Цю зону розселення, що включає 13 районів, серед жителів яких питома вага молдаван складає від 81 до 95%, виділяють як однорідно-молдавську. Друга зона (змішано-молдавська), де молдавське населення складає 58–78%, включає 14 районів. У більшості своїй вони розташовані на півночі республіки, а частина – на півдні і лівобережжі Дністра.

Слід зазначити, що у лівобережних придністровських районах сформувалася молдавсько-українсько-російська зона, де молдаване жили поруч з українцями і росіянами. Більшість українців розселена у північних і лівобережних районах, росіяни – найбільш багаточисельні на південному сході республіки. Так, українці разом з росіянами складали майже половину населення у Слободзейському і Рибницькому районах, а в Кам'янському, Окницькому, Бричанському, Григоріопольському, Єдинецькому районах їх чисельність коливалась від 30% до 40% [3, с. 120–121].

Таким чином, етнонаціональна структура населення Придністровського регіону РМ суттєво відрізнялась від структури населення бессарабської частини республіки, що проявлялось у відмінній мовно-культурній ідентифікації. Саме нехтування керівництвом Молдови культурною особливістю населення Придністров'я призвело в кінці 80-х років до появи етнополітичного конфлікту в республіці.

Іншою групою причин, що сприяли виникненню конфлікту в молдовському суспільстві, є культурно-лінгвістична. Кризові явища у економіці, політиці і духовному житті на рубежі 80–90-х рр. ХХ ст., які охопили колишній Радянський Союз, проявилися і в Молдові. Пробудження національної свідомості молдавського населення республіки, представників національних меншин у результаті започаткованих процесів демократизації суспільного життя сприяли росту їх соціальної і політичної активності.

У Молдові, як і в інших регіонах колишнього СРСР, процеси становлення національної свідомості розвивались за типовим сценарієм. Питання про виживання молдавського етносу ставилось у пряму залежність від збереження мови, самобутньої культури, розвитку літератури, мистецтва. Адже за попередній історичний період молдавська мова була практично виключена зі сфери інтелектуального обігу, мала, по суті, лише побутове призначення. Вживання її в офіційних промовах означало ледь не прояв націоналізму.

В той же час, ситуація з мовою у Молдові мала свої особливості, відмінні від інших колишніх союзних республік. Національною інтелігенцією ставилося питання не тільки про надання молдавській мові статусу державної, але й про офіційне визнання тотожності літературної молдавської і румунської мови, повернення до латинської графіки. Проекти законів про надання молдавській мові статусу державної і переходу молдавської писемності на латинську графіку стали каталізаторами радикальних змін у соціально-політичному кліматі республіки. У ЗМІ значна увага приділялась роз'ясненню причин появи законопроектів, що ж стосується ситуації, яка мала б скластися у виробничій і соціально-побутовій сфері після їх прийняття, то належне роз'яснення було відсутнє. Так, залишалось незрозумілим, якою мовою вестиметься діловодство в місцях компактного проживання національних меншин, чи дозволено буде застосування російської, української, гагаузької мови в культурній сфері (газети, телебачення, освіта) тощо [2, с. 67].

Таким чином, строкатий етнонаціональний склад населення республіки сприяв виникненню гострих суперечок з приводу статусу державної мови, які призвели до глибокого розколу суспільства. Слід зазначити, що далеко не всі діячі науки та культури Молдови підтримали ідею «румунізації» молдавської мови. Проти «руйнування молдавської самобутності» виступили вчені-молдавани історики А. Лазарев, В. Гросул, М. Бабилюнга, філологи В. Статі та І. Чабану тощо. Але неспроможність і розкол у правлячій комуністичній партії та міцні позиції націонал-радикалів, прихильників «румунізації» не дозволили прислухатись до противників прийняття «мовних» законопроектів та врахувати їх аргументацію. Тому, незважаючи на відсутність в молдавському суспільстві згоди та єдиної позиції щодо питання переведення молдавської мови на латинську графіку й надання їй статусу державної 31 серпня 1989 р. сесія Верховної Ради МРСР прийняла вищеназвані законопроекти. Таким чином законодавчо було закріплено статус державної румунської мови.

Закріпивши державною молдавську мову з латинською графікою, офіційний Кишинів фактично позбавив себе каналу комунікації з російськомовним населенням Придністров'я, яке відреагувало на прийняття закону політичними страйками, вбачаючи в ньому загрозу для себе і своїх нащадків. Кишинів спробував подолати ці страхи та занепокоєння, апелюючи до аргументу, що Законом «Про функціонування мов на території Молдавської РСР» визнано право на розвиток і вільне вживання мов національних груп, що населяють республіку. У республіці була розроблена Державна комплексна програма забезпечення функціонування мов на території Молдавської РСР, ідентичне видання

якої здійснено молдавською, російською, українською, гагаузькою, болгарською і єврейською мовами. Але такі кроки не задовольняли соціально-політичних та культурних запитів етнічно неоднорідного населення Придністров'я, оскільки закон передбачав заміщення всіх керівних посад і робочих місць, пов'язаних зі спілкуванням, виключно особами, що володіють державною мовою.

Російськомовна частина населення Придністров'я виявилася виключеною як з культурного, так і з інформаційного простору РМ. Різка зміна умов лінгвістичного середовища послужила поштовхом для формування ворожого ставлення населення Придністров'я до офіційного Кишинева і стала однією з базових причин виникнення Придністровського конфлікту.

Наступна група причин, економічного характеру, пов'язана з тим фактором, що Придністров'я складало промислово розвинуту частину індустріально-аграрної Молдови. На 12% території МРСР було сконцентровано близько 40% її промислового потенціалу, серед якого були й підприємства-монополісти ВПК.

Значну роль в економічній відокремленості Придністровського регіону відіграла та обставина, що 95% підприємств молдавської промисловості підпорядковувались союзним міністерствам Москви. Великі заводи електротехнічної та електронної промисловості, переважна частина яких належала ВПК, були свого роду екстериторіальними зонами, на які не поширювалася республіканська влада. Промисловість Придністров'я була пов'язана в більшій мірі з промисловими центрами України та Росії, ніж з самою Молдовою. Цей фактор став також і передумовою формування соціокультурних преференцій та ідеологічних орієнтацій як політичної еліти, так і населення регіону.

Завдяки цьому придністровська сторона й мала деякі переваги: придністровська еліта була впевнена, що в разі створення суверенної держави економічно вона буде забезпечена, тобто зможе самостійно розвиватись і практично не залежатиме від Молдови і її керівництва.

Слід зазначити, що за часів перебудови, в умовах приватизації державних підприємств для владної номенклатури Придністров'я було надзвичайно важливим закріпити свій контроль над високорозвинутою і прибутковою економікою цього регіону. Це сприяло загостренню конфронтації з республіканською владою, яка теж прагнула отримувати прибутки, що давали придністровські підприємства та намагалася усіма силами не втратити такого «ласого шматка» [3, с. 57].

Економічні характеристики розвитку республіки зумовили і формування наступної групи причин виникнення Придністровського конфлікту, а саме – політико-ідеологічної. Оскільки специфічна структура промисловості потребувала високоосвічених і кваліфікованих управлінських кадрів, то директорський корпус промислових підприємств, а також партійна номенклатура регіону комплектувались в основному з кола загальносоюзної номенклатури – українців та росіян.

З цієї причини придністровська номенклатура мала досить тісні зв'язки з Москвою і вважала себе частиною загальносоюзної номенклатури, представляючи як у Придністров'ї, так і в Молдові загалом, інтереси союзного центру. З республіканською партійною номенклатурою

вона підтримувала чисто номінальні відносини, хоча при цьому мала досить велику вагу та авторитет серед її представників. Становище різко змінилось, коли, з одного боку, виник конфлікт у союзному центрі між реформаторським і консервативним крилом союзної номенклатури, а з іншого – стала набирати силу етнополітизація республіканської еліти [3, с. 10].

Спочатку конфлікт між придністровською та молдавською номенклатурами проявився як зіткнення ідеологічних позицій. Номенклатура Придністров'я демонструвала відданість комуністичній ідеології, цілісності Радянської держави і соціалістичній адміністративній економіці. Відповідно, чим більше молдавське суспільство ставало за своїми ознаками етнонаціональним, тим більш ворожим і незрозумілим воно здавалося придністровській номенклатурі.

У цей час, в кінці 80-х років, процес етнополітизації молдавського суспільства і владної партійної номенклатури проходив усе швидше. Він розвивався не під гаслами відродження молдавської національної культури, а під знаком румунізації молдавського суспільства.

Можливо, республіканська номенклатура розглядала зближення з Румунією як найбільш простий шлях виходу Молдови зі складу СРСР, але такий швидкий процес румунізації молдавського суспільства призвів до того, що навесні 1990 р. в результаті демократичних виборів вона повністю втратила контроль над республікою, і до влади прийшли націонал-демократичні сили.

Таким чином, придністровська номенклатура втратила перспективу бути представленою як у республіканських структурах, так і в молдовському суспільстві в цілому. Адже, незважаючи на те, що депутати, обрані від Придністров'я у Верховну Раду МРСР, розпочали свою роботу, їх позиція стосовно мовного питання не тільки не знайшла підтримки в новообраному парламенті, але навпаки, викликала агресивне ставлення націонал-радикальних сил, свідченням чого стало побиття двадцяти депутатів при виході з будівлі парламенту [4, с. 47]. Ці події викликали осуд та обурення придністровців, представники яких перестали брати участь у роботі вищого законодавчого органу Молдови. Виходячи з такого становища, досить логічним кроком для придністровської політичної еліти було звернення за підтримкою до консервативного крила союзної номенклатури, з якою в неї співпадали як ідеологічні погляди, так і політичні та групові інтереси.

Крім вищезазначених причин, важливим сприяючим фактором був той, що обидві сторони конфлікту розраховували на певну зовнішню підтримку. Офіційний Кишинів сподівався на підтримку Румунії, Придністров'я – союзного центру. Готовність зовнішніх гравців надати таку допомогу тільки посилювала впевненість ворогуючих сторін у перемозі та спонукала їх вирішувати суперечності збройним шляхом [5].

Військова допомога офіційному Кишиневу з боку Румунії та готовність 14-ої російської армії вступити на боці Тирасполя створили умови для переходу конфлікту з латентної стадії у стадію збройної експансії.

Таким чином, проаналізувавши причини та передумови конфлікту у Придністров'ї, його можна визначити як національно-політичний, оскільки він має ознаки і політичного, і національного конфліктів.

У перспективі подальших досліджень обраної нами проблеми актуальним видається вивчення ескалації та розвитку збройного конфлікту у Придністровському регіоні та його наслідків.

Список використаних джерел

1. Тучинський В. А., Білоус С. В. «Політичні передумови утворення Молдавської Автономної Радянської соціалістичної республіки у складі УРСР в 1924 році».
2. Грек І. Межнациональные отношения в Молдове (конец 80-х – 90-е гг. XX в.: процесс формирования, состояние, перспективы) // Мысль. – 1999. – №4. – С.62–75.
3. Перепелица Г. Н. Конфликт в Приднестровье: причины, проблемы и прогноз развития. – К.: Стило, 2001. – 147 с.
4. История Приднестровской Молдавской Республики: В 2-х т. / Ред. колл.: В. Я. Гросул, Н. В. Бабилунга, Б. Г. Бомешко и др. – Т.2, Ч.2. – Тирасполь: РИО ПГУ, 2001. – 512 с.
5. Петрова І. В. Зовнішньополітичні чинники врегулювання Придністровського конфлікту. – Чернівці, 2006.
6. Бабилунга Н. В. История Приднестровья // Феномен Приднестровья. – Тирасполь, 2000.
7. Бомешко Б. Г. Приднестровье: годы создания // Феномен Приднестровья. – Тирасполь, 2000.
8. Бессарабский вопрос и образование Приднестровской Молдавской республики. Сборник официальных документов. – Тирасполь, 1993.
9. Кава О. С. Причины возникновения приднестровского конфликта наприкінці 80-х років XX ст.
10. Коцур В. В. «Історико-політичні витоки Придністровського проблеми». – 2010.
11. Нечаєва-Юрійчук Н. В. До питання про причини виникнення та розвиток Придністровського конфлікту // Історична панорама. – 2010. – Вип.11.

References

1. Tuchyns'kyj V. A., Bilous S. V. «Politychni peredumovy utvorennja Moldavs'koi' Avtonomnoi' Radjans'koi' socialystychnoi' respubliky u skladi URSR v 1924 roci».
2. Grek I. Mezhnacional'nye otnoshenija v Moldove (konec 80-h – 90-e gg. XX v.: process formirovanija, sostojanie, perspektivy) // Mysl'. – 1999. – №4. – S.62–75.
3. Perepelica G. N. Konflikt v Pridnestrov'e: prichiny, problemy i prognoz razvitija. – K.: Stilos, 2001. – 147 s.
4. Istoriya Pridnestrovskoj Moldavskoj Respubliki: V 2-h t. / Red. koll.: V. Ja. Grosul, N. V. Babilunga, B. G. Bomeshko i dr. – T.2, Ch.2. – Tiraspol': RIO PGU, 2001. – 512 s.
5. Petrova I. V. Zovnishn'opolitychni chynnyky vreguljuvannja Prydnistrovs'kogo konfliktu. – Chernivci, 2006.
6. Babilunga N. V. Istoriya Pridnestrov'ja // Fenomen Pridnestrov'ja. – Tiraspol', 2000.
7. Bomeshko B. G. Pridnestrov'e: gody sozdaniya // Fenomen Pridnestrov'ja. – Tiraspol', 2000.
8. Bessarabskij vopros i obrazovanie Pridnestrovskoj Moldavskoj respubliky. Sbornik oficial'nyh dokumentov. – Tiraspol', 1993.
9. Kava O. S. Prychyny vynyknennja prydnistrovs'kogo konfliktu naprykinci 80-h rokiv XX st.
10. Kocur V. V. «Istoryko-politychni vytoky Prydnistrovs'koi' problemy». – 2010.
11. Nechajeva-Jurijchuk N. V. Do pytannja pro prychny vynyknennja ta rozvytok Prydnistrovs'kogo konfliktu // Istorychna panorama. – 2010. – Vyp.11.

Sadovnik O. V., postgraduate student of the Department of World History, Vinnytsia State Pedagogical University named after M. Kotsyubinsky (Ukraine, Vinnytsia), sadovnik_sasha@ukr.net

Causes and contributing factors to the Transnistria conflict in the late 1980s and early 1990s.

The article is an independent scientific research devoted to the study of the causes of the Transnistrian conflict in the late 1980s and early 1990s, as well as the factors contributing to it, in the context of the modern problem of Transnistria.

The purpose of this article is to study and systematize the causes of the Transnistria conflict as a result of the socio-economic, political and ethno-cultural development of the Moldavian Soviet Socialist Republic and Transnistria.

The author managed to uncover and systematize the entire historical diversity of the roots of the Transnistria modern problem, and conclude that after analyzing the causes and preconditions of the conflict in Transnistria, it can be defined as a national-political one, since it has signs of both political and national conflicts.

Keywords: Transnistria, Transnistrian conflict, reasons, national-political conflict, MSSR.

* * *

УДК 94(479.24); УДК 913.1

Ханмамедова Н. А.,
сотрудник, Институт Истории НАНА
(Азербайджан), matlabm@yandex.ru

О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОМИТЕТА ТАТЬЯНЫ В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ (1914, СЕНТЯБРЬ – 1917, ФЕВРАЛЬ)

Рассматриваются некоторые исторические сведения об образовании и основных направлениях деятельности Комитета Татьяны, созданного для оказания помощи беженцам во время Первой мировой войны. На основе архивных и опубликованных источников была проанализирована работа Комитета в Северном Азербайджане и определена специфика деятельности Комитета Татьяны в этом регионе. В отличие от центральных губерний, комитет оказывал помощь беженцам в Северном Азербайджане через Главный Комитет по Кавказу.

Ключевые слова: Первая мировая война, Кавказ, Северный Азербайджан, Комитет Татьяны, беженцы, регистрация беженцев.

(статья друкється мовою оригіналу)

В результате военных операций Первой мировой войны появилась армия беженцев в значительном количестве. За 1914–1917-ые годы около пяти миллионов человек, покинув свои родные земли, были вынуждены бежать с запада Российской империи во внутрь страны. Царское правительство приняло организационные меры для решения проблем беженцев. Среди этих мер, организация, созданная с целью оказания помощи беженцам и известная в источниках данного периода как Татьянинский Комитет, занимала важное место. В статье рассматриваются создание, структура, направления деятельности Комитета Татьяны, впервые в истории Азербайджана его деятельность в Северном Азербайджане анализируется на основе, привлеченных в научное обращение, архивных документов, опубликованных источников и периодических изданий.

После начала первой мировой войны в Российской империи возникла необходимость создать специальный орган по оказанию помощи беженцам. На предложение императрицы Александры Федоровны про это дали толчок рассказы фрейлины О. Е. Бюцовой. По словам будущего члена Комитета Татьяны В. П. Семенова – Тянь-Шанского, эмоциональный рассказ Бюцовой, лично видящей страдания, оставляющих свое движимое и недвижимое имущество и покидающих линию фронта, людей, создал у молодой княгини особенно сильное и тяжелое впечатление, и великая княгиня Татьяна Николаевна, в первую очередь, для оказания помощи этим несчастным людям, страдающим от начала войны, подняла вопрос о том, что можно для них сделать [11, с. 7].

Проект положения Татьянинского комитета подготовили секретарь императрицы граф Я. Н. Ростовцев вместе с Семеновым Тянь-Шанским и Г. Г. фон Витте. Семенов Тянь-Шанский настоял, чтобы руководила комитетом не Ольга Николаевна, несмотря

на свой возраст, а Татьяна Николаевна. Потому что, «первой эту проблему подняла она (Татьяна – Х. Н.)... ее характер, несмотря на молодость, больше подходит к этой работе» [14, с. 149].

Положение Комитета Татьяны было подтверждено 14 сентября 1914-го года. Это был первый законодательный акт об организации «работы с беженцами» в России. С момента создания до 1915-го года Комитет Татьяны был единственным центральным органом по защите беженцев в Российской империи [14, с. 149].

Подписанное министром внутренних дел Н. А. Маклаковым (1912, 16 декабрь – 1915, 5 июнь), постановление комитета состояло из 9 статей. Статьи 1–5 и 8–9 относились управлению и организационной структуре комитета. Согласно первой статье, комитет должен был действовать с почетным председательством великой княгини Татьяны Николаевны. Комитет должен был состоять из председателя, заместителя председателя и членов, назначаемых с согласия императрицы Александры Федоровны и Татьяны Николаевны (статья 2). Кроме членов, на заседании комитета должны были присутствовать министры внутренних дел, обороны, дорог и финансов (статья 3). Председатель комитета мог приглашать представителей других предприятий и учреждений, а также лиц, которые могли бы быть полезны в его работе. Один из членов комитета мог быть наделен управленческими делами, а другой казначейством. (статьи 1–5). Цель комитета была отражена в статье 6. Согласно данной статье, комитет временно помогал нуждающимся в результате стихийного бедствия в постоянных или временных убежищах. Эта помощь также распространялась на тех, кто оставался по месту жительства, и тех, кто покидал его по другим причинам, связанным с войной. Статья 7 определяла вопросы, которые находились в управлении комитета. Этот пункт состоял из восьми частей: 1) единовременная финансовая помощь беженцам; 2) оказание помощи беженцам в отправке их на родину или на постоянное место жительства; 3) возможности трудоустройства для трудоспособного населения; 4) оказание помощи размещения нетрудоспособных в домах инвалидов, приютах и в других благотворительных учреждениях; 5) помощь вышеупомянутым предприятиям; 6) создание зданий для инвалидов, в зависимости от средств; 7) помощь, установленная законом, и восстановление ущерба, причиненного во время военных операций; 8) сбор пожертвований. Согласно статье 8, средства комитета состояли из пожертвований и вычетов из казны. Статья 9 разрешает комитетам открывать местные филиалы в определенном им составе [1, в. 23 арх].

В основном комитет, согласно деятельности, сосредотачивался на благотворительности для раненых солдат. Вскоре комитет также взял на себя ответственность за помощь беженцам. До августа 1915 года Комитет Татьяны возглавлял ее председатель, член Государственного совета А. Нейдгарт. Татьяна же была почетным председателем. Немецкий историк П. Гетлер, привлекая внимание интересной деталью, пишет, что полуофициальный благотворительный орган помощи беженцам, который был назван в честь царской дочери, никоим образом не был женской организацией. Русские женщины, особенно дочери императора, несмотря на то, что играли решающую роль

в вопросах благотворительности и помощи беженцам, в этом комитете имели вторую роль. Женщины были активными, но обычные рабочие, в основном мужчины, были главными людьми во время войны. До Февральской революции в составе комитета не было ни одной женщины, и в начале 1917 года не было записей об именах женщин [15, с. 255].

Комитет Татьяны финансировался двумя основными источниками – государственной казной и добровольными пожертвованиями. В сентябре 1914 года, когда комитет был создан, Кабинет министров принял решение выделить из государственной казны 300 тысяч рублей на первоначальные расходы. Основной целью этого выделения было формирование «задач высоких уровней Комитета» [8, с. 346]. В то же время специальные взносы имели большую долю в бюджете комитета. Для его деятельности император и императрица выдали 400 тысяч рублей как большой вклад в благотворительность. Та же сумма была выделена комитету в первом полугодии Всероссийским городом и земским союзом, 200 тыс. рублей коммерческими и промышленными предприятиями и 150 тыс. рублей школами [14, с. 143].

В первый год своей деятельности членов комитета было немного, но из-за расширения их обязанностей увеличилось число членов за счёт национальных комитетов и министерств. В конце своей деятельности Комитет Татьяны состоял из 33 членов, не считая мелкого рабочего состава (в том числе 6 представителей министерств) и 15 сотрудников. В 1914 году из состава комитета отделилась Ревизионная комиссия, состоящая из председателя сената В. И. Маркевича, графа Я. Н. Ростовцева и В. П. Семенова Тянь-Шанского [14, с. 150].

Комитет выделил средства губернаторам провинций, в которых находились убежища для беженцев, с тем чтобы, в первую очередь, сократить их потребности. Первые местные комитеты были созданы в губерниях Уфа, Симбирск, Полтава, Харьков. Таким образом, Комитет Татьяны вскоре стал крупнейшей общественной благотворительной организацией, помогающей беженцам. Первые местные комитеты были созданы в Полтаве, Харькове, Симбирске и Уфе. Таким образом, Комитет Татьяны вскоре стал крупнейшей общественной благотворительной организацией, помогающей беженцам. Он имел местные комитеты в более 60 губерниях и 100 провинциях России (кроме Сибири и Средней Азии) [13, с. 515–531]. В начале 1915-го года для координации их работ в Санкт-Петербурге был созван съезд с представителями местных комитетов.

3 мая 1915 года в Зимнем дворце был открыт первый съезд представителей Комитета Татьяны. В съезде приняли участие 130 человек. Участники Съезда в течение 5 дней обсуждали ряд вопросов, связанных с формой и методами эффективной помощи населению страны «без учета нации и религии» [14, с. 160].

Более половины средства комитет тратил на финансирование других организаций беженцев, включая национальные общества. Комитет в оказании помощи беженцам привлекал местных органов власти и самоуправлений, Красный Крест и Министерство Обороны, а также многочисленные благотворительные организации [6; 7; 8].

Из-за большого количества пожертвований, помимо Ревизионной комиссии, для контроля за складом Комитета Татьяны была создана Наблюдательная комиссия, возглавляемая Н. Д. Чаплиным.

Комитет осуществлял свою работу на Кавказе через Главный Кавказский Комитет по вопросам помощи жертвам. 3 декабря на заседании Кавказского комитета уполномоченный представитель Комитета, сенатор Чаплин, дал отчет о помощи беженцам на Кавказе [1, с. 1–1 арх].

В телеграмме Бакинской губернии от 25 декабря 1914 года главе комитета по оказанию помощи пострадавшим от войны предлагается отправить копию отчета Кавказского комитета об оказании помощи беженцам 11 декабря в городские и уездные комитеты Бакинской губернии [1, с. 3].

В отчете комиссии Главного Кавказского Комитета (в состав входили А. А. Павлов, Л. И. Гулиев и С. С. Аратюнов) по оказанию помощи пострадавшим от войны для правильной и нужной формы организации помощи беженцам считалось необходимым обеспечить эту помощь через провинции, губернии, уездные комитеты и общественные организации, связанные с Главным Кавказским Комитетом.

Согласно телеграмме, направленной 12 июня 1915 года председателю региональных и провинциальных комитетов Кавказа, Комитет Татьяны проинформировал Кавказский комитет о том, что был рассмотрен доклад председателя Комитета по обеспечению продовольствием и убежищем трудоспособных беженцев на совместной встрече членов комитета (Комитет Татьяны – Х. Н.) с местными представителями, местные организации были посчитаны гарантами осуществления помощи беженцам.

В телеграмме помощь жертвам войны, отправленной на имя представителя комитета Бакинской губернии от 11 ноября 1915-го года отмечалось, что Главный Кавказский Комитет, отправляя копию поручения Комитета Татьяны от 11 октября, сообщает, что в рамках вышеупомянутых поручений, помимо правительственной помощи, беженцам будет оказана дополнительная поддержка.

В то же время Комитет просил: а) выяснить целесообразность формы помощи беженцам в рамках вышеупомянутых кругов в Бакинской губернии со стороны Главного Кавказского Комитета и б) дать информацию о текущем состоянии беженцев, о том, снабжаются ли они одеждой и постельными принадлежностями, получают ли горячую еду, есть ли у них температура, если ли необходимость в дополнительной пище после переселения или поселения их со стороны правительства [1, в. 9–9 арх].

Одним из основных направлений деятельности Комитета Татьяны стала первая регистрация беженцев в Российской империи. Регистрация беженцев в Российской империи началась летом 1915 года по одному стандарту. Руководители Комитета – А. Б. Нейдгарт и его помощник В. В. Никитин для практической реализации поиска беженцев, которая являлась главной задачей, в августе 1915-го года принимают решение о создании в Комитете Специального отдела по регистрации беженцев. В сентябре 1915 года в рамках Комитета Татьяны был создан Специальный отдел по регистрации беженцев. Во главе с В. И. Комарницким Центр по

регистрации беженцев превратился в Исполнительный комитет Специального отдела Общероссийского бюро [7, с. 8].

В мае 1915-го года на первом заседании представителей местных отделений был поднят вопрос об организации работ в более широких масштабах. Члены Комитета Татьяны считали своим долгом «помогать беженцам, в спешной и разбросанной форме покинувших свой дом, соединять родителей со своими детьми, женщин с мужьями, сестер с братьями» [12, с. 3].

Первый подсчет беженцев (без Южного Кавказа и по неточным информациям в разных местах) 20-го декабря 1915-го года показал их численность – 2,7 млн.; уточненная регистрация (опять за исключением Южного Кавказа) в начале 1916-го года 3 млн., в конце того года 3,6 млн. беженцев (здесь учтен также Южный Кавказ; там в свое время собралось 464 тыс. беженцев, 145 тыс. из них были непосредственно из Ирана и Турции), а летом 1917-го года было выявлено больше 3,8 млн. беженцев [9, с. 47].

В конце февраля 1916-го года в Петербурге состоялась перепись всех беженцев, а 19-го марта начался первый подсчет бланков. Согласно переписи, в столице было зарегистрировано 100704 беженцев. Из них (44443 мужчины и 56261 женщины); дети до семи лет составляли 11878 человек, от 7 до 14 лет – 13033, от 14 до 17 лет – 7479 человек [10, с. 8, 17, 19].

По данным статистического отдела Комитета Татьяны, работавшего над регистрационными карточками в местах их проживания, в конце 1916-го года национальный состав 3,2 миллиона беженцев (без Южного Кавказа) в России был следующим: русские – 58,8%, поляки – 15,0%, латыши – 10,0%, евреи – 6,4%, литовцы – 2,8%, другие (эстонцы и другие) – 7%. Однако, учитывая беженцев Южного Кавказа (они составляли 13% от общего числа беженцев (3,6 млн)), показанная доля русских падала до 50%. По информации бюро, к 1-ому февралю 1917-го года численность беженцев во всех фронтах составляла 3200512 человек [9, с. 48].

В телеграмме председателя комитета А. Нейдгарта, отправленного главе города Баку, говорится, во время эвакуации соединение семей беженцев осуществлялось со стороны Комитета Ее Величества, и с помощью правительства, общественных и национальных организаций была завершена перепись беженцев на всей территории империи, данные подготовлены Специальным отделом Комитета, в ближайшем будущем будут опубликованы с общими информацией. [2, v. 1–1 арх].

Согласно заявлению, в списке, отправленном в Специальный отдел Всероссийского Центрального бюро по поиску и регистрации беженцев, живущих в районе Бакинского полицмейстера, говорится, что к 1-му декабрю 1916-го года здесь было зарегистрировано 794 человек – беженцев. С 1 по 15 декабря численность увеличилась на 15 и уменьшилась на 10 человек, к 15 декабря 1916-го года стало 799 человек (русские – 97, поляки – 32, латыши – 89, армяне – 523, литовцы – 10, румыны – 1, другие же 47 человек). Общее число детей в возрасте до 15 лет составляло всего 188 человек (русские – 27, поляки – 9, латыши – 5, армяне – 132, литовцы – 2, другие 13 человек); от 15 до 60 лет всего 604 человек (русские – 68, поляки – 22, латыши – 84, армяне – 388, литовцы – 8, румыны – 1, другие 33); пожилые (свыше

60 лет) всего 7 человек (русские – 2, поляки – 1, армяне – 3, другие – 1) [2, v. 2].

1-го и 15-го числа каждого месяца в Специальный отдел Комитета Татьяны отправлялся список по городу и уезду, где в начале ноября 1917-го года по Бакинскому городскому начальству отмечается 961 человек. Согласно списку, с 15 ноября по 1 декабря 1917 года наблюдается увеличение на 13 и снижение на 2 человека. За декабрь 1917 года эта цифра составляет 972 человека. Среди них в возрасте до 15 лет – 206 человек (в том числе, русские – 45, поляки – 9, латыши – 5, армяне – 133, литовцы – 2, другие – 12 человек), в возрасте от 15 до 60 лет 758 человек (среди них русские – 149, поляки – 30, латыши – 87, армяне – 462, литовцы – 5, румыны – 1, другие – 30 человек), свыше 60 лет всего 8 человек (русские – 2, поляки – 1, армяне – 4, другие – 1 человек).

В следующем списке, в начале декабря 1917-го года по Бакинскому городскому начальству насчитывалось 972 беженца. Из списка становится известно, 1–15 декабря 1917-го года численность беженцев увеличилось на 15, снизилось на 10 человек, в конце декабря эта цифра достигла 977 человек. Среди них в возрасте до 15 лет было всего 206 человек (в том числе, русские – 45, поляки – 84, латыши – 5, армяне – 132, литовцы – 2, другие – 13 человек), от 15 до 60 лет 764 человек (русские – 68, поляки – 30, латыши – 84, армяне – 464, литовцы – 8, румыны – 1, другие – 34 человек), пожилых, свыше 60 лет – 7 человек (русские – 2, поляки – 1, армяне – 3, другие – 1) [2, v. 3].

В списке, отправленном в Специальный отдел Комитета Татьяны Николаевны для 1-го и 15-го числа каждого месяца, в отдельной таблице с 1-го по 31-ое декабря 1917 года дается информация о численности беженцев на территории Бакинского полицмейстера. Согласно информации, русские – 169, армяне – 1763, латыши – 276, айсоры – 13, евреи – 167, греки – 95, поляки – 84, румыны – 7, чехи – 3, болгары – 1, всего было 2568 человек [2, v. 6].

Согласно списку беженцев, живущих в районе полицмейстера Балаханы – Сабунчи, до 1-го декабря 1916 года было 178 беженцев. С 1 по 15 декабря не было увеличения или уменьшения. Та же цифра сохранилась 15 декабря 1916 года. Среди них численность детей (до 15 лет) насчитывалась 18 человек (все русские), взрослых (15–60 лет) 160 человек (русские – 75, поляки – 8, армяне – 76, другие – 1 человек) [2, v. 9].

Регистрация мусульманских беженцев на Кавказском фронте осуществлялась Бакинским мусульманским благотворительным обществом, направляющий своих представителей в зоны военных действий для определения численности беженцев и составления списков. С 1 апреля по 20 сентября 1915 года на территориях, находящихся под контролем Благотворительного общества, были зарегистрированы 74999 мусульманских беженцев. В Карсе зарегистрировано 33141 человек, из которых 21641 человек старше 10 лет и 11500 человек в возрасте до 10 лет. В провинции Иреван было 1100 человек, из которых 100 были сиротами. В Тбилиси было зарегистрировано 580 человек, 187 из них сироты, в Гяндже с 116 сиротами – 243 человек, в Баку 58, 50 из которых были сиротами. В Батумском районе насчитывалось 25000 мусульманских беженцев [3].

В 1917 году число беженцев начало увеличиваться за счет беженцев, прибывших летом того же года, особенно

с западного и кавказского фронтов. По подсчету Волкова, 1 января 1917-го года общая численность беженцев составляла 52555 тыс. человек, а 1 июля увеличилась на 63 907 тыс. человек. М. М. Гран отмечает, период беженства 1914–1917-е годы охватывал 10–15 млн. человек населения [4].

Практическая деятельность Комитета Татьяны была широкой и многогранной. Комитет по временной помощи беженцам успешно проработал в годы войны, постепенно становясь «полуправительственной» организацией, хотя и имел статус общественной организации.

После Февральской революции началось преследование Комитета Татьяны. Великая княгиня подала в отставку, председателем стал А. Б. Нейдгарт, комитет переименовался и стал Всероссийским комитетом по оказанию помощи пострадавшим от военного бедствия. Сокращение финансирования и закрытие многих местных комитетов привели к снижению эффективности работы.

Второй съезд бывшего комитета Татьяны состоялся в апреле 1917 года, когда Николай II покинул трон. А. Б. Нейдгарт сообщил о докладе [5, с. 1]. Однако для существования организации оставалось несколько дней.

Всероссийский съезд по оказанию помощи беженцам, проходивший в Санкт-Петербурге 7–17 апреля 1917 года, предусмотрел немедленное закрытие Комитета и всех местных отделений. Согласно шестой статье постановления Съезда все функции Центрального комитета Татьяны и всех, связанных с ним организаций, были переданы в Управление по делам беженцев при Министерстве внутренних дел. Функции местных комитетов и всех связанных подразделений передались в местные национальные комитеты помощи беженцам (губерния, город и т.д.) [14, с. 161].

Вывод. Во время Первой мировой войны Российская империя давала основное преимущество в вопросах беженцев общественным организациям. В этой сфере высшее место занимал Комитет Татьяны, несущий полуофициальный характер. Комитет Татьяны был «полугосударственной» благотворительной организацией, созданной для помощи беженцам во время войны. Ее деятельность была многофункциональной. Помимо предоставления финансовой и продовольственной помощи беженцам, комитет взял на себя ответственность за регистрацию и поиск пропавших беженцев, образование и медицинскую помощь детям – беженцам и т.д. Комитет Татьяны стал центральным органом по защите беженцев в России, но не смог создать единую координацию в работе с общественными и благотворительными организациями, а также с государственными структурами. Что касается деятельности Комитета Татьяны на Кавказе, то следует отметить, что, комитет открывал филиалы в губерниях, но помощь беженцам кавказского фронта осуществлял через Главный Кавказский Комитет. Хотя Комитет начал проводить перепись национальных беженцев в конце 1915 года, Южный Кавказ был учтен только с 1916 года. В то же время, в работах, написанных о беженцах Первой мировой войны, число мусульманских беженцев на Кавказском фронте намеренно сокращается, искажается, указывается, что число русских и армянских беженцев больше.

Список использованных источников

1. Azərbaycan Dövlət Tarix Arxiv. F.334 (Bakı quberniyası Mühəribədən zərər çəkənlərə yardım komitəsi), Siyahı 1, iş 1.
2. Azərbaycan Dövlət Tarix Arxiv. F.46 (Bakı şəhər bələdiyyəsində yerləşən qaçqınlar barədə məlumat), Siyahı 2, iş 235.
3. Газета «Каспий». – 1917. – 10 января.
4. Денисенко М. Б. Демографический кризис 1914–1922 гг. // Вестник Московского университета. Серия 18. – 1997. – №2.
5. Известия Всероссийского комитета для оказания помощи пострадавшим от военных действий. – Пг., 1917. – №20.
6. Комитет Е. И. В. Великой княжны Татьяны Николаевны для оказания временной помощи пострадавшим от военных бедствий. 14 сентября 1914 г. – январь 1916 г. Т.1. – Пг., 1916. – 509 с.
7. Комитет по оказанию временной помощи пострадавшим от военных бедствий: Отчет Особого отдела по регистрации беженцев. – Пг., 1916.
8. Особые журналы Совета министров Российской империи. 1909–1917 гг. – М.: РОССПЭН, 2006. – 488 с.
9. Отчет о деятельности особого отдела комитета Ей Императорского Высочества Великой Княжны Татианы Николаевны по регистрации беженцев в 1915 г. – Пг., 1916. – 103 с.
10. Перепись беженцев в Петрограде. – Пг., 1916.
11. Семенов-Тянь-Шанский В. П. Татьянинский комитет: Великая княжна Татьяна и ее помощь беженцам // Возрождение. – Париж, 1956. – №55.
12. Справочник об организациях и учреждениях, оказывающих помощь беженцам. Изд-е Особого отдела Комитета е.и.в. великой княжны Татьяны Николаевны по регистрации беженцев. – Ч.1. – Вып. II. – Пг., 1916.
13. Справочник об организациях и учреждениях, оказывающих помощь беженцам. Изд-е Особого отдела Комитета е.и.в. великой княжны Татьяны Николаевны по регистрации беженцев. – Ч.2. – Вып. II. – Пг., 1916.
14. Цовян Д. Г. Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в России в годы Первой мировой войны. 1914–1917 гг. Дис. ... канд. ист. наук. – М., 2005. – 216 с.
15. Gatrell P Whole Empire Walking: Refugees in Russia during World War I. – Bloomington and Indianapolis, 2000. – 350 p.

References

1. Azərbaycan Dövlət Tarix Arxiv. F.334 (Bakı quberniyası Mühəribədən zərər çəkənlərə yardım komitəsi), Siyahı 1, iş 1.
2. Azərbaycan Dövlət Tarix Arxiv. F.46 (Bakı şəhər bələdiyyəsində yerləşən qaçqınlar barədə məlumat), Siyahı 2, iş 235.
3. Gazeta «Kaspij». – 1917. – 10 janvarja.
4. Denisenko M. B. Demograficheskiy krizis 1914–1922 gg. // Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 18. – 1997. – №2.
5. Izvestiya Vserossiyskogo komiteta dlja okazaniya pomoshhi postradavshim ot voennyh dejstvij. – Pg., 1917. – №20.
6. Komitet E. I. V. Velikoj knjazhny Tat'jany Nikolaevny dlja okazaniya vremennoj pomoshhi postradavshim ot voennyh bedstvij. 14 sentjabrja 1914 g. – janvar' 1916 g. T.1. – Pg., 1916. – 509 s.
7. Komitet po okazaniyu vremennoj pomoshhi postradavshim ot voennyh bedstvij: Otchet Osobogo otdela po registracii bezhencev. – Pg., 1916.
8. Osobyje zhurnaly Soveta ministrov Rossijskoj imperii. 1909–1917 gg. – M.: ROSSPJeN, 2006. – 488 s.
9. Otchet' o dejatel'nosti osobogo otdela komiteta Ej Imperatorskogo Vysochestva Velikoj Knjazhny Tatiyan Nikolaevny po registracii bezhencev v 1915 g. – Pg., 1916. – 103 s.
10. Perepis' bezhencev v Petrograde. – Pg., 1916.
11. Semenov-Tjan-Shanskij V. P. Tat'janinskij komitet: Velikaja knjazhna Tat'jana i ee pomoshh' bezhencam // Vozrozhdenie. – Parizh, 1956. – №55.
12. Spravochnik ob organizacijah i uchrezhdenijah, okazyvajushhih pomoshh' bezhencam. Izd-e Osobogo otdela Komiteta e.i.v. velikoj knjazhny Tat'jany Nikolaevny po registracii bezhencev. – Ch.1. – Vyp. II. – Pg., 1916.
13. Spravochnik ob organizacijah i uchrezhdenijah, okazyvajushhih pomoshh' bezhencam. Izd-e Osobogo otdela Komiteta e.i.v. velikoj knjazhny Tat'jany Nikolaevny po registracii bezhencev. – Ch.2. – Vyp. II. – Pg., 1916.

14. Covjan D. G. Dejatel'nost' gosudarstvennyh organov i obshchestvennyh organizacij po okazaniyu pomoshhi bezhencam v Rossii v gody Pervoj mirovoj vojny. 1914–1917 gg. Dis. ... kand. ist. nauk. – M., 2005. – 216 s.

15. Gatrell P Whole Empire Walking: Refugees in Russia during World War I. – Bloomington and Indianapolis, 2000. – 350 p.

Khanmamedova N. A., Institute of History ANSA (Azerbaijan), matlabm@yandex.ru

The activities of the Tatiana Committee in Northern Azerbaijan (September, 1914 – February, 1917)

The article deals with the creation and the main directions of activity of the Tatiana Committee, established to provide assistance to refugees during the First World War. On the basis of archival and published sources, the work of the Committee in Northern Azerbaijan was investigated and the specifics of the activities of the Tatiana Committee in this region were determined. Unlike the central gubernias, the committee assisted refugees in Northern Azerbaijan through the Chief Caucasus Committee.

Keywords: The First World War, Caucasus, North Azerbaijani, the Committee Tatiana, refugees, the registration of refugees.

Ханмамедова Н. А., співробітник, Інститут Історії НАНА (Азербайджан), matlabm@yandex.ru

Про діяльність Комітету Тетяни в Північному Азербайджані (1914, вересень – 1917, лютий)

Розглядаються деякі історичні відомості про створення і основні напрямки діяльності Комітету Тетяни, створеного для надання допомоги біженцям під час Першої світової війни. На основі архівних і опублікованих джерел було проаналізовано роботу Комітету в Північному Азербайджані і визначено специфіку діяльності Комітету Тетяни в цьому регіоні. На відміну від центральних губерній, комітет надавав допомогу біженцям в Північному Азербайджані через Головний Комітет з Кавказу.

Ключові слова: Перша світова війна, Кавказ, Північний Азербайджан, Комітет Тетяни, біженці, реєстрація біженців.

* * *

УДК 355.403

Слюсаренко А. В.,

кандидат історичних наук, доцент, полковник,
заступник начальника з наукової роботи,
Національна академія сухопутних військ
ім. гетьмана Петра Сагайдачного
(Україна, Львів), savnvp@gmail.com

РЕФОРМУВАННЯ СИЛ СПЕЦІАЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ БУНДЕСВЕРУ

Аналізується актуальний процес створення у збройних силах Федеративної Республіки Німеччини (ФРН) сил спеціальних операцій (ССО) сухопутних військ (СВ). Метою статті є комплексне дослідження та узагальнення сучасних наукових уявлень про становлення та реформування ССО як окремої складової збройних сил ФРН (Бундесверу). З'ясовані основні завдання, які покладються на підрозділи ССО СВ ФРН. Автор звертає увагу на наступальний характер дій та високий державний статус військ спецпризначення, прискіпливий відбір до складу командування спеціальних сил, налагодження взаємодії зі спецслужбами та спецпідрозділами чужоземних держав, інші складові позитивного досвіду, що слід урахувати під час удосконалення діяльності такого виду збройних сил в українському війську.

Ключові слова: сили спеціальних операцій, спеціальна оперативна група, підрозділ спецпризначення, Бундесвер.

Ухвалення 7 липня 2016 р. Верховною Радою України Закону України №4795 «Про внесення змін до деяких законів України щодо Сил спеціальних операцій Збройних Сил України», прийняття концептуального документа із безпосереднього творення Сил спеціальних операцій (ССО) як самостійного компонента Збройних Сил України актуалізувало завдання дослідження й

творчого використання прийнятного у національних умовах досвіду діяльності спецпідрозділів провідних країн світу. Ще одним стимулом до наукового вивчення й застосування іноземного досвіду у галузі спеціальної військової діяльності є прагнення України інтегрувати свої оборонні організації до стандартів країн ЄС та НАТО. Особливе місце тут, на нашу думку, посідає досвід творення елітних військ та реорганізації їх у ССО, накопичений Федеративною Республікою Німеччина.

Слід зазначити, що німецька держава має одну з найстаріших національних шкіл сил спеціального призначення з великою історією їх практичного застосування в реальних конфліктах і рядом унікальних за масштабом і ефективності операцій, в значній мірі змінили хід світової історії. Однак в силу зрозумілих історичних причин історію німецьких сил спеціального призначення необхідно розділити на дві частини: сил спеціальних операцій «імперських» держав Німеччини – кайзерівського і нацистського, і сучасних сил спецназу Федеративної Республіки Німеччини (ФРН). Прийнято вважати, що навіть після відновлення збройних сил ФРН в 1955 році (через десять років після закінчення Другої світової війни) в їх складі тривалий час були відсутні підрозділи спецназу.

Опис історії післявоєнного німецького спецназу зазвичай починають з вересня 1973 року – часу створення антитерористичного підрозділу федеральної поліції Grenzschutzgruppe 9 (GSG 9).

Досвід Німеччини певною мірою близький Україні, оскільки обидві держави є континентальними, із переважаючою часткою сухопутних сил. Необхідно зазначити, що у світовій військовій практиці саме Німеччина виступила піонером творення формувань спеціального призначення у складі збройних сил, які з погляду сьогодення максимально відповідають уявленням про ССО.

В роки «холодної війни» та міжблокового протистояння Бундесвер обґрунтовано розглядався радянським командуванням як один із імовірних та потужних противників на європейському ТВД, що спонукало до серйозного вивчення воєнного потенціалу ФРН та його військ спецпризначення у наукових та спеціальних працях, зокрема – у дослідженнях 6-го Центрального НДІ Головного управління розвідки Генерального штабу, інших структур МО СРСР, працях співробітників КДБ та Прикордонних військ КДБ СРСР [див. наприклад: 1–5]. Висвітлювалися, зокрема, місце спецчастин у структурі створеного у червні 1955 р. Бундесверу, їх організація та потенційні бойові (розвідувально-диверсійні) можливості у разі виникнення збройного конфлікту між НАТО та Організацією Варшавської Угоди.

Об'єднання Німеччини у 1989 р., прискорення її воєнної інтеграції в НАТО призвели до активного приєднання ФРН до військових акцій Альянсу за межами Німеччини. З 1991 р. німецькі спецпризначенці включилися в операції в Боснії та Косово. Німеччина активно брала участь в операціях НАТО, зокрема – Міжнародних сил сприяння безпеці (ISAF) в Афганістані (з серпня 2003 р. під командуванням НАТО, де вона виставила до 5000 вояків, і лише до листопада 2008 р. в Афганістані загинуло 30 вояків Бундесверу), у Міжнародних силах НАТО в Косово (до 12 тис. вояків),

у спільних заходах з протидії тероризму у Середземному морі з жовтня 2001 р. тощо.

Попри в цілому негативну реакцію населення та політикуму на вторгнення США і Англії в Ірак у 2003 р., 2005 р. ФРН інтенсифікувала трансатлантичні воєнно-політичні спрямування та входження у різноманітні об'єднані військові контингенти (багатонаціональні сили) Альянсу, пряму участь у військових та стабілізаційних операціях. Воєнній інтеграції сприяла ухвалена у листопаді 2010 р. у Лісабоні нова стратегічна концепція НАТО («колективна безпека й партнерство» як основа воєнно-політичної інтеграції). На зустрічі у Берліні 15 квітня 2011 р. очільників МЗС країни НАТО було вироблено нову політику партнерства, засади якої запропонувала Німеччина (включаючи посилення «спільної боротьби з тероризмом», що у сучасній лексикі НАТО означає достатньо широке коло завдань). Тоді ж генеральний секретар НАТО А. Рассмунсен окремо подякував ФРН за активну участь в операціях в Афганістані та у Косово, адже станом на 2011 р. в Афганістані перебувало 4,6 тис. військовослужбовців Бундесверу з 131 тис. учасників Багатонаціональних сил, або третій за чисельністю контингент. Їх втрати якого до 2015 р. зросли до 54 загиблих і понад 230 поранених [див. докладніше: 6–16].

Оскільки у згаданих операціях та місіях провідну роль відігравали представники військ спецпризначення, парашутно-десантних, гірсько-сгєрських та інших високо боєготових частин Бундесверу (що відбувалося, до того ж, на фоні глибокого реформування самих сил спецпризначення Німеччини з другої половини 1990–х рр.), еволюція та бойове застосування ССО ФРН у локальних війнах та конфліктах знайшли активне висвітлення у публікаціях воєнних спеціалістів та аналітиків Російської Федерації, котра стрімко відроджувала воєнний потенціал та реформувала власні високомобільні та спеціальні війська [17–24].

Значно зросло й зацікавлення до праць з історії та сьогодення військ спеціального призначення (включаючи й Німеччину) провідних іноземних дослідників, чії книги активно перевидувалися на пострадянському просторі [див. наприклад: 25–26].

Проблематика організації та діяльності спецвійськ Бундесверу перебувала і в полі фахівців силових структур України, хоча у 1990–х – на початку 2000–х рр. переважала навчально-довідкова література, основана на достатньо застарілих даних або стереотипах доби «холодної війни».

В останні роки вийшла низка праць науковців Міністерства оборони та Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського О. Анікеєнка, Д. Веденєєва, І. Данилюка, Т. Дзюби, М. Єзерського, О. Печоріна, В. Янковича та інших спеціалістів, автора цієї статті, де у контексті вивчення новітніх світових тенденцій розвитку форм і способів збройного та невоєнного протидіювання, розбудови збройних сил та спец військ країн НАТО, еволюції тактики у локальних війнах та збройних конфліктах досліджується, зокрема, реформування та бойове застосування ССО ФРН, їх організація, озброєння, підготовка. Приділяється увага використанню ССО за межами Німеччини, розвитку їх складової, яка спеціалізується на інформаційно-психологічному протидіюванні тощо [27–29].

Метою статті є комплексне дослідження та узагальнення сучасних наукових уявлень про становлення та реформування Сил спеціальних операцій як окремої складової збройних сил ФРН (Бундесверу).

Перші спеціалізовані розвідувально-диверсійні підрозділи в складі сухопутних військ були створені на початку 1960–х років. Їх поява пов'язана з розгортанням тактичної ядерної зброї в Європі – його пошук і знищення стали однією з головних завдань підрозділів спецназу всіх основних військових держав того часу. Батьком сучасного німецького армійського спецназу можна вважати ветерана вермахту підполковника Конрада Ріттмайера, призначеного в 1961 році командиром «Навчальної групи R» при школі парашутистів в Шонгау (Баварія). У 1963 році «група R» була переформована в 200–у роту глибинної розвідки. Надалі на її базі сформували ще дві роти глибинної розвідки – 100–у і 300–у. Таким чином, в 1960–х роках в ФРН були сформовані три роти глибинної розвідки (по числу тих, що були армійських корпусів), які проіснували до 1996 року.

Насправді курс на розвиток спецпідрозділів був узятий міністерством оборони ФРН незабаром після створення бундесверу та вступу Німеччини в НАТО, просто ця робота не афішувалася. Останнє пояснювалося як очевидними міркуваннями секретності, так і декларованими ідеологічними установками (первісної концепцією бундесверу як «армії для демократії» під повним громадським контролем) і юридичними міркуваннями (в конституції був закріплений заборона на використання армії за межами Німеччини). Поштовхом для створення власне підрозділу спеціального призначення Бундесверу стала ситуація 1994 р., коли федеральна влада не змогла надати допомоги 11 громадянам ФРН, котрі потрапили у полон в ході кровопролитної громадянської війни та етноциду у Руанді (полонених врятували французькі та бельгійські парашутисти). Наступного року ухвалюється рішення про створення Групи спеціальних сил – Kommando Spezialkräfte (KSK). Висувалися вельми високі вимоги до елітної частини: вміння розгорнутися у будь-яких частинах планети, діяти в різних кліматичних умовах, відповідати за рівнем підготовки британської Спеціальної авіадесантної служби (САС) або американського спецзагону «Дельта» Ініціаторами створення «команд спеціального призначення» виступили тодішній міністр оборони Фолькер Рюе й генерал Хартмут Баггер [15, с. 34–35].

Навесні 1995 року міністр оборони представив комітету оборони бундестагу концепцію створення нової структури, що отримала назву Kommando Spezialkräfte (KSK) – Командування спеціальних операцій. Кадрове ядро створюваного KSK склали офіцери 25–ї повітряно-десантної бригади, дислокованої в землі Баден-Вюртемберг. Офіційна дата створення KSK – 20 вересня 1996 року, коли відбулася церемонія підйому прапора на військовій базі Graf Zeppelin Kaserne в Кальве.

Одночасно з 1996 р. усі сили спецпризначення армії почали зводитися у єдиний міжвидовий орган оперативного управління – Командування сил спеціальних операцій. Організаційно воно входить у склад об'єднаних сил забезпечення збройних сил Німеччини, оперативно підпорядкованого генеральному інспектору Бундесверу.

У сучасному вигляді *Командування сил спеціальних операцій* (Kommando Führung Operationen von Spezialkräften – KdoFOSK) розробляє плани застосування спеціальних сил, а також організує їх взаємодію із Розвідувальним управлінням Головного штабу Бундесверу, військовою контррозвідкою, федеральною розвідкою БНД тощо. Штат КССО нараховує 42 співробітники (начальник – посада полковника), і дислокується у військовому містечку «Хеннінг-фон-Тресков-Казерне» (Потсдам-Швіловзее). Структуру КССО складають командир і начальник штабу, вісім функціональних відділів: опіку й роботи з особовим складом (J1), розвідувальний (J2), оперативний (J3), тилового забезпечення (J4), планування (J5), управління й зв'язку (J6), оперативної та бойової підготовки (J7), медико-санітарної служби. На його основі, у разі необхідності, можна розгорнути *оперативний штаб багатонаціональних сил спецоперацій* (Combined Joint Forces Special Operation Component Command Headquarter – CJFSOCCHQ).

Основними завданнями КССО визначені: планування і управління операціями Спеціальних сил Бундесверу поза межами ФРН в національних інтересах; проведення операцій Спеціальних сил Бундесверу в інтересах багатонаціональних штабів (НАТО/ЄС/ООН); виконання функцій Об'єднаного штабу спеціальних операцій багатонаціональних сил; загальне керівництво приданими для проведення операцій силами і засобами; проведення загальновійськових навчань Спеціальних сил; розвиток Спеціальних сил та концепцій їх застосування [15, с. 31; 19, с. 16; 18, с. 37].

Найбільш підготовлена структура спецпризначення, яка отримала назву «900-а команда сил спеціального призначення» (KSK) почала формуватися 1 жовтня 1996 р. (творення тривало до 2000 р.). Пунктом постійної дислокації стало військове містечко Граф-Цеппелін-Казерне поблизу м. Кальв 1999 р. KSK включили до складу Сил швидкого реагування [16, с. 33; 18, с. 30–31].

На спецпідрозділ покладається: здійснення глибинної розвідки у тилу противника; диверсії на особливо важливих об'єктах у глибокому запіллі противника; збір розвідувальної інформації у районах криз та конфліктів; протидія тероризму за межами ФРН; евакуаційно-рятувальні операції та захист громадян у загрозливих ситуаціях за кордоном; забезпечення безпеки офіційних діячів та представництв Німеччини за кордоном. Чисельність KSK сягає 1100 військовослужбовців (з них 7% офіцери), до 85% з яких є контрактниками (кадровими військовослужбовцями) [15, с. 27–28; 16, с. 33–34]. При певних розбіжностях у висвітленні бойового складу, можна говорити про наявність в її складі роти глибинної розвідки, чотирьох рот «командос», котрі мають різну спеціалізацію за зразком САС: єгерська, гірсько-єгерська, повітряно-десантна, морського десанту. В умовах військового часу частина разом повинна виділити 85–104 розвідувально-диверсійних груп для дій в тилу противника [18, с. 36].

На початку 2000-х років збройні сили Німеччини підійшли до чергового етапу реформ ССО. Було прийнято рішення об'єднати KSK і аеромобільні сили в рамках єдиної організаційної структури. В результаті в квітні 2001 року в сухопутних військах Бундесверу було сформовано дивізію спеціальних операцій (ДСО,

Division Spezielle Operationen, DSO), в її склад, крім KSK, увійшли командування і штаб; батальйон штабний і зв'язку; 25-а, 26-а і 31-а повітряно-десантні бригади (пдбр); парашутно-десантний батальйон зв'язку «Гесенський лев»; 100-а повітрянодесантна зенітно-ракетна батарея; 200-а рота глибинної розвідки; 300-й військовий оркестр. Загальна чисельність особового складу дивізії становить майже 10 600 осіб.

Основні завдання ДСО включають: проведення військових операцій по звільненню та евакуації громадян ФРН, німецьких військовослужбовців, заручників, а також громадян інших держав з кризових регіонів та районів бойових дій; захист частин та підрозділів ЗС ФРН від диверсійних сил противника (в тому числі в районах дислокації та базування за кордоном); здійснення військових операцій проти іррегулярних, терористичних та партизанських формувань; проведення операцій у тилу противника (розвідка, ціленаведення, знищення та виведення з ладу важливих військових та цивільних об'єктів), а також захват плацдармів та їх утримання до підходу основних сил.

По суті, ДСО розглядалася стратегами Бундесверу як національний компонент сухопутних сил, здатний однаково ефективно діяти як в операціях із бойової підтримки основних сил у масштабних повітряно-наземних операціях, так і при виконанні спеціальних місій, включаючи антитерористичні та евакуаційно-рятувальні [24].

Відповідно ухвалених у 2011 р. «Основних напрямів політики ФРН в області оборони», а також згідно «Концепції реформування Бундесвера», ССО відігравали помітну роль у «захисті територіальної цілісності та суверенітету держави у межах системи колективної безпеки Північноатлантичного союзу», відверненні міжнародних криз, конфліктів, у протидії тероризму тощо [19, с. 15].

Доктринальну основу діяльності ССО становить «Концепція спеціальних операцій сухопутних військ Німеччини», відповідно до якої спецпідрозділи ФРН можуть самостійно або у взаємодії із союзниками проводити міжвидові операції, приурочені до початку періоду збройного конфлікту, або організовані у глибині оборони (території) противника, або спрямовані проти іррегулярних ворожих сил, або спрямовані на рятувальні дії. Особливу увагу приділяється можливостями ССО діяти у повітряно-десантних або морських десантних операціях, у т.ч. – з метою захоплення об'єктів або території для розгортання основних сил [18, с. 33].

Головною військовою кампанією Командування спеціальних операцій стала участь у війні в Афганістані, де його сили дуже активно задіяні з листопада 2001 року. На рахунок спецназу KSK ряд успішних операцій, серед яких найважливішою є затримання восени 2012 року мулли Абдул Рахмана, одного з лідерів «Талібану» і так званого тіньового губернатора північного Афганістану.

Досвід участі в афганській кампанії підштовхнув до зміни німецької концепції застосування спецназу. Замість антитерористичного ухилу повернувся пріоритет класичних завдань армійських спецпідрозділів: розвідка, наведення і коригування артилерії і авіації, силові акції із захоплення або знищення важливих об'єктів і командування противника. Виникла також ідея

об'єднання частин ДСО зі структурними одиницями армійської авіації під єдиним командуванням.

Нині завершується черговий етап *реформування сухопутного компонента ССО Бундесверу*. У 2013 р. почалося творення принципово нового формування – *дивізії швидкого реагування* (ДШК, пер. англ. мов. Division Schnelle Kräfte, DSK, м. Штадтгаллендорф).

Передбачалося, що ДШП буде здійснювати загальну підтримку сухопутних військ, проводити самостійні аеромобільні та десантні операції, надавати авіаційну підтримку змішаними гелікоптерними групами в операціях зі підтримки стабільності, а у разі необхідності – проводити евакуацію й порятунок громадян ФРН із зони бойових дій. В основу дій дивізії планується покласти положення національної Концепції ССО, при загальному скороченні та оптимізації їх чисельності особового складу. Варто зазначити, що через повільні темпи переозброєння на багаточисельні вертольоти NH90 дивізії своїми силами одноразово може перекинути поки не більше двох своїх батальйонів.

Структуру ДШП склали: команда Сил спеціального призначення (KSK, м. Кальв), 1-а повітряно-десантна бригада (м. Лебах), 10 та 30-й полки легких транспортних гелікоптерів (м. Фассберг, м. Нідерштеттен, по 36 машин NH-90 кожен), 36-й полк гвинтокрилів вогневої підтримки «Тигр» (32 машини, м. Фріцлар). Кадрове ядро ДШК склали офіцери дивізії спеціальних операцій, фактично це було її переформування з приєднанням до неї частин армійської авіації. У червні 2014 року в склад DSK включили 11-у аеромобільну бригаду армії Нідерландів. Згадана 1-а пдбр матиме 26 та 31-й парашутно-десантний полки (пдп), 270-у інженерно-саперну та 310-у розвідувальну роти (м. Зеєдорф). [28].

Чисельність особового складу дивізії тепер становить за деякими джерелами 8 600 – 11,3 тис. осіб, включаючи 2,1 тис. голландців, розміщених у десяти пунктах постійної дислокації на території п'яти федеральних земель Німеччини.

Після всіх змін до теперішнього часу дивізії швидкого реагування включає Командування спеціальних операцій, німецьку 1-у повітряно-десантну і голландську 11-у аеромобільну бригади, а також три полку армійської авіації (10-й і 30-й транспортні вертолітні і 36-й бойовий вертолітний). В оперативному плані KSK підпорядковане створеному в 2012 році Відділу спеціальних операцій (Abteilung Spezialoperationen) Об'єднаного оперативного командування бундесверу. Бойові структури командування – це чотири роти спеціального призначення та спеціальна рота, сформована з досвіду виконання бойових завдань в Афганістані. Її основна функція – радіоелектронне придушення засобів зв'язку супротивника, а також придушення сигналів для радіопідривачів мін і саморобних вибухових пристроїв.

Висновки. ССО ФРН властиві, в цілому, усі основні функції, які сучасна військова думка передбачає покладати на «елітні війська», але з наголосом на спеціальну (глибинну) розвідку, диверсійні дії та сприяння основним силам в їх наступі вглиб оборони противника. Їм притаманні такі риси як:

адаптованість до виконання у складі об'єднаних сил (контингентів) НАТО спеціальних місій (операцій) у мирний час, та взаємодія у можливих масштабних загальновійськових операціях в особливий період;

централізація управління та перетворення у самостійний, найбільш боєготовий компонент збройних сил; здатність виконувати широкий спектр завдань у мирний та воєнний час;

спроможність брати участь в операціях основних сухопутних сил;

поєднання у структурі ССО елітних підрозділів розвідувально-диверсійної та антитерористичної спрямованості, із оснащеними важкою зброєю високо мобільними частинами, пристосованими для участі у загальновійськових операціях та їх спеціальному забезпеченні, а також в операціях з підтримки миру та стабільності.

Для спеціальних військ ФРН характерна ретельна підготовка особового складу, наявність розгалуженої мережі навчальних закладів для профільної підготовки, постійна взаємодія із спеціальними силами та їх навчальними центрами провідних країн світу.

Список використаних джерел

1. Федеративная Республика Германия и ее вооруженные силы. – М.: Главное разведывательное управление Генерального штаба, 1987. – 384 с.
2. Силы специальных операций армий капиталистических государств. – М., 1990. – 432 с.
3. Пархитко Н. П. Эволюция военной политики ФРГ после объединения страны // Вестник МГИМО–Университета. – 2010 – №5. – С.320–326.
4. Die NATO und die Bekämpfung des Terrorismus // Auswärtiges Amt [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.auswaertiges-amt.de>.
5. Nordatlantische Allianz (NATO) // Auswärtiges Amt [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.auswaertiges-amt.de>.
6. Militärische Operationen // Ständige Vertretung der Bundesrepublik Deutschland bei der Nordatlantikpakt–Organisation in Brüssel [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nato.diplo.de>.
7. Тееркин В. Потери Бундесвера в Афганистане // Зарубежное военное обозрение. – 2006. – №1. – С.70–71.
8. Карякин В. Афганский вызов для НАТО // Независимое военное обозрение. – 2011. – 1 апреля.
9. Валецкий О. Югославская война 1991–1995 гг. – М.: Крафт, 2006. – 528 с.
10. Валецкий О. В. Новая стратегия США и НАТО в войнах в Югославии, Ираке, Афганистане и ее влияние на развитие зарубежных систем вооружения и боеприпасов. – М.: Арктика 4Д, 2008. – 344 с.
11. Ферсович В. Восточный поход KSK // Братишка. – 2013. – №4. – С.58–63.
12. Берг И. С. Потери Бундесвера в Афганистане [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iimes.ru/?p=7675>
13. Бундесвер в Афганистане [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rodon.org/polit-11012114227>
14. Михайлов А. Силы специальных операций европейских стран НАТО // Зарубежное военное обозрение. – 1996. – №7. – С.6–10.
15. Тороп Ю. В., Овчинникова Е. А. Силы специальных операций вооруженных сил ФРГ // Армейский сборник. – 2001. – №2. – С.26–35.
16. Мосалёв В. Силы специального назначения бундесвера // Зарубежное военное обозрение. – 2003. – №9. – С.33–36.
17. Вооруженные силы зарубежных государств: Информационно-аналитический сборник. – М.: Воениздат, 2009. – 528 с.
18. Корчагин С. Силы специальных операций Бундесвера // Зарубежное военное обозрение. – 2012. – №3. – С.30–39.
19. Липатов А. Силы специальных операций вооруженных сил ФРГ // Зарубежное военное обозрение. – 2013. – №9. – С.15–20.
20. Козлов С., Гройсман Е. Силы спецопераций НАТО. Расширение до 1999 года. – М.: Русская панорама, 2015. – 936 с.
21. Шарковский А. Козырная карта Бундесвера // Независимое военное обозрение. – 2015. – 27 ноября.

22. Нейландс Р. В зоне боевых действий. История войск специального назначения с 1945 года. – М.: ФАИР–ПРЕСС, 2005. – 378 с.
23. Райан М., Мэнн К., Стилужелл А. Энциклопедия сил специального назначения. – М.: Эксмо, 2004. – 256 с.
24. Васью А. А., Ткаченко В. И. Силы специальных операций иностранных государств и их боевое применение в современных условиях. Уч. пособие. – К.: ИПК СБ Украины, 1994. – 48 с.
25. Калинин И. О. Перспективы розвитку сил спеціальних операцій на сучасному етапі // Науковий вісник Академії СБ України. – 1995. – №3. – С.45–49.
26. Ткаченко В. И., Калинин И. А. Тактика ведения боевых действий сил специальных операций армий иностранных государств, их вооружение, оснащение и боевая техника. Уч. пособие. – К.: Академия СБ Украины, 1996. – 96 с.
27. Анікєєнко О. Ф. Силы специальных операций армий провідних зарубіжних країн та їх застосування. Інформаційно–аналітичний огляд ЦНДІ ЗС України. – К., 2005. – 28 с.
28. Александров С. Современные тенденции развития спецназа иностранных государств // Неизвестная разведка. – 2006. – №1–2. – С.34–40.
29. Веденєєв Д., Слюсаренко А. Організаційно–концептуальні моделі Сил спеціальних операцій Сухопутних військ провідних країн НАТО // Виклики і ризики. Безпековий огляд Центру дослідження армії, конверсії та роззброєння. – 2018. – №1. – С.30–47.

References

1. Federativnaja Respublika Germanija i ee vooruzhennye sily. – М.: Glavnoe razvedyvatel'noe upravlenie General'nogo shtaba, 1987. – 384 s.
2. Sily special'nyh operacij armij kapitalisticheskikh gosudarstv. – М., 1990. – 432 s.
3. Parhit'ko N. P. Jevolucija voennoj politiki FRG posle ob#edinenija strany // Vestnik MGIMO–Universiteta. – 2010. – №5. – S.320–326.
4. Die NATO und die Bekämpfung des Terrorismus // Auswärtiges Amt [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.auswaertiges-amt.de>.
5. Nordatlantische Allianz (NATO) // Auswärtiges Amt [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.auswaertiges-amt.de>.
6. Militärische Operationen // Ständige Vertretung der Bundesrepublik Deutschland bei der Nordatlantikpakt–Organisation in Brüssel [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.nato.diplo.de>.
7. Teerkin V. Poteri Bundesvera v Afganistane // Zarubezhnoe voennoe obozrenie. – 2006. – №1. – S.70–71.
8. Karjakin V. Afganskij vyzov dlja NATO // Nezavisimoe voennoe obozrenie. – 2011. – 1 aprelja.
9. Valeckij O. Jugoslavskaja vojna 1991–1995 gg. – М.: Kraft, 2006. – 528 s.
10. Valeckij O. V. Novaja strategija SShA i NATO v vojnah v Jugoslavki, Irake, Afganistane i ee vlijanie na razvitie zarubezhnyh sistem vooruzhenija i boepripasov. – М.: Arktika 4D, 2008. – 344 s.
11. Fersovich V. Vostochnyj pohod KSK // Bratishka. – 2013. – №4. – S.58–63.
12. Berg I. S. Poteri Bundesvera v Afganistane [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.iimes.ru/?p=7675>
13. Bundesver v Afganistane [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://rodon.org/polit–11012114227>
14. Mihajlov A. Sily special'nyh operacij evropejskikh stran NATO // Zarubezhnoe voennoe obozrenie. – 1996. – №7. – S.6–10.
15. Torop Ju. V., Ovchinnikova E. A. Sily special'nyh operacij vooruzhennyh sil FRG // Armejskij sbornik. – 2001. – №2. – S.26–35.
16. Mosal'ov V. Sily special'nogo naznachenija bundesvera // Zarubezhnoe voennoe obozrenie. – 2003. – №9. – S.33–36.
17. Vooruzhennye sily zarubezhnyh gosudarstv: Informacionno–analiticheskij sbornik. – М.: Voenizdat, 2009. – 528 s.
18. Korchagin S. Sily special'nyh operacij Bundesvera // Zarubezhnoe voennoe obozrenie. – 2012. – №3. – S.30–39.
19. Lipatov A. Sily special'nyh operacij vooruzhennyh sil FRG // Zarubezhnoe voennoe obozrenie. – 2013. – №9. – S.15–20.
20. Kozlov S., Grojsman E. Sily specoperacij NATO. Rasshirenie do 1999 goda. – М.: Russkaja panorama, 2015. – 936 s.
21. Sharkovskij A. Kozyrnaja karta Bundesvera // Nezavisimoe voennoe obozrenie. – 2015. – 27 nojabrja.

22. Nejlands R. V zone boevykh dejstvij. Istorija vojsk special'nogo naznachenija s 1945 goda. – М.: FAIR–PRESS, 2005. – 378 s.
23. Rajan M., Mjenn K., Stilujell A. Jenciklopedija sil special'nogo naznachenija. – М.: Jeksmo, 2004. – 256 s.
24. Vas'ko A. A., Tkachenko V. I. Sily special'nyh operacij inostrannyh gosudarstv i ih boevoe primenenie v sovremennyh uslovijah. Uch. posobie. – К.: IPK SB Ukrainy, 1994. – 48 s.
25. Kalinin I. O. Perspektyvy rozvytku syl special'nyh operacij na suchasnomu etapi // Naukovyj visnyk Akademii' SB Ukrai'ny. – 1995. – №3. – S.45–49.
26. Tkachenko V. I., Kalinin I. A. Taktika vedenija boevykh dejstvij sil special'nyh operacij armij inostrannyh gosudarstv, ih vooruzhenie, osnashhenie i boevaja tehnika. Uch. posobie. – К.: Akademija SB Ukrainy, 1996. – 96 s.
27. Anikjejenko O. F. Sylы special'nyh operacij armij providnyh zarubizhnyh krai'n ta i'h zastosuvannja. Informacijno–analitichnyj ogljad CNDI ZS Ukrai'ny. – К., 2005. – 28 s.
28. Aleksandrov S. Sovremennye tendencii razvitija specnaza inostrannyh gosudarstv // Neizvestnaja razvedka. – 2006. – №1–2. – S.34–40.
29. Vvedenjejeve D., Sliusarenko A. Organizacijno–konceptual'ni modeli Syl special'nyh operacij Suhoputnyh vijs'k providnyh krai'n NATO // Vyklyky i ryzyky. Bezpekovyj ogljad Centru doslidzhennja armii', konversii' ta rozzbrojennja. – 2018. – №1. – S.30–47.

Sliusarenko A. V., candidate of the historical sciences, deputy professor, the Deputy of the Army Academy Commander for Research of the Petro Sahaidachnyi National Army Academy of Ukraine (Ukraine, Lviv), savnvp@gmail.com

The Bundeswehr special operation forces reformation

The current creation process of the Army Special Operation Forces (SOF) in Armed Forces of Federal Republic of Germany (Bundeswehr) is analyzed. Research aim is an overall study and scientific generalization of SOF establishment and reformation process as a separate component of Bundeswehr. The main tasks given to the Army SOF units are clarified. This article emphasizes diversionary actions, high national status of SOF, careful selection of Special Forces command organization, cooperation establishment with special state services and foreign countries special units, other positive experiences that has to be taken into account during the operation of the Armed Service in Ukrainian Armed Forces.

Keywords: special operation forces, Special Operations task group, special unit, secret political actions group.

* * *

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 17.026.4:929«16»

Дойчик М. В.,

кандидат філософських наук, доцент,
завідувач кафедри філософії, соціології
та релігієзнавства, Прикарпатський
національний університет ім. Василя Стефаника
(Україна, Івано-Франківськ), maksvdok@ukr.net

Ідея гідності у філософії Томаса Гоббса

З історико-філософських позицій проаналізовано особливості розуміння гідності видатним англійським філософом Нового часу Т. Гоббсом. У дослідженні використано такі методи: діалектичний, феноменологічний, герменевтичний. Гідністю людини Т. Гоббс називає все те, що цінується у ній і є її перевагою в порівнянні з іншими. Це ті здібності, що забезпечують могутність і які можна узагальнити однією назвою – «великий розум». Гідність – це виключна ознака небагатьох, меншості, винятковість якої обумовлена природою. Гідність має релятивний, утилітарний характер і залежить від потреби в могутності людини та в її оцінці з боку інших. Бути гідним – означає мати переважające право на щось. Більшість пересічних людей, не мають від народження особливих відмінностей, тому мають однакову непереконливі одне для одного претензії. Рівність більшості, як в розумовому, так і в фізичному відношенні стає причиною взаємної недовіри, «війни усіх проти усіх». Потреба у захисті власної гідності кристалізується у суспільному договорі. Результатом його дії є держава, що покликана змусити людей визнавати громадянську гідність одне одного, справедливість.

Ключові слова: гідність, людина, справедливість, милосердя, природне право.

Людська історія засвідчує: ідея гідності ніколи не втрачала своєї ваги. Якщо уважно придивитись до історичних подій, починаючи з тих, що описані в біблійному оповіданні про гріхопадіння людини та й далі крізь віки, можна перекоонатись: ця ідея фактично постає інваріантним змістом історії – історії життя як окремих людей, так і цілих спільнот.

Саме ця ідея займає одне з центральних місць у теорії природного права видатного англійського філософа Т. Гоббса (1588–1679). Вона знайшла своє висвітлення переважно у таких його відомих працях: «Про людину» та «Левіафан».

Жив Т. Гоббс у доволі непростий, можна сказати, буремний час в історії Англії: релігійне протистояння, революція, громадянські війни, реставрація, реакція. Філософ був доволі відомим не тільки в наукових, а й у вищих владних і клерикальних колах, що в умовах мінливої політичної кон'юнктури, окрім переваг, завдавало йому й чимало клопоту. Траплялося, що через свої ідеї, принципи та переконання, окреслену наукову позицію, він неодноразово зазнавав образ і збитків, як моральних, так і матеріальних. Тому для Т. Гоббса слова про гідність ніколи не були порожнім звуком. Це підтверджується і прижиттєвим проханням філософа до своїх друзів та учнів про епітафію з таким скромним змістом: «He was a virtuous man, and for his reputation for learning he was well known at home and abroad» («Гідний чоловік, широко відомий завдяки своїй вченості як на батьківщині, так і на чужині») [8, с. 15].

Хід розгляду визначеної в статті проблеми обумовлений як особливостями дослідницького стилю самого автора, так і теоретико-методологічними напрацюваннями зарубіжних і вітчизняних вчених. Зокрема, деяких її аспектів торкалися у своїх працях сучасні українські дослідники О. Гришук [3], О. Дзюбань [4], Т. Подковенко [5], Х. Хвойницька [6], Ю. Ходаніч [7], що дозволяє зробити припущення про неабиякий евристичний потенціал саме історико-філософського погляду на ідею гідності у світлі теорії природного права.

Для початку, необхідно зацентувати, що гідністю людини новочасний філософ Т. Гоббс називає все те, що цінується у ній, що є її перевагою, що виявляється в ній, перш за все, в порівнянні з іншими. Він стверджує, що якби всі були однаковими, і якості людей нічим не відрізнялися, то й нічого, й ніколи серед них не цінувалося б [1, с. 25].

У дусі раціоцентризму свого часу Т. Гоббс веде мову про те, що найбільш виразно гідність людини окреслюють саме ті здібності, які можна узагальнити однією назвою – «великий розум». Це, насамперед, інтелектуальні чесноти, розумові здібності, «які усі інші хвалять, цінують і якими дуже прагнуть оволодіти» [1, с. 25].

Як зауважує філософ, про таких людей, які здатні помічати зв'язок, відношення, взаємодію, «рідкісну схожість речей, непомітну для більшості», кажуть, що «вони володіють великим розумом, під яким саме у цьому випадку мається на увазі велика фантазія». Про тих, хто помічає і розпізнає «несхожість і розбіжності речей у ситуації, коли такі розбіжності помітити нелегко», кажуть, що «вони володіють великою здатністю судження, а в ділових розмовах і питаннях цю якість називають розсудливістю» [1, с. 26]. Усі люди є різними, мають різні нахили, пристрасті, які обумовлюють і відмінність у їхніх зацікавленнях та вподобаннях, у поглядах на світ.

Здатності фантазії та судження прикрашають людину, ставлять її в центр уваги інших. Схильність до фантазії сприяє поетичній творчості, винахідництву, опануванню мистецтва красномовства і «більш властива молодим людям». Розсудливість допомагає розв'язанню проблем, суперечок, сприяє вдалому філософуванню і є віддзеркаленням життєвого досвіду, який найчастіше виявляється з віком [2, с. 252–253]. І з цим важко не погодитись. Проте, розглядаючи співвідношення цих розумових здатностей, Т. Гоббс зауважує, що якщо судження без фантазії ще можна розглядати як розум, то фантазію без судження розумом назвати важко. На його думку, фантазія, яка не супроводжується здатністю судження, без системності, цілеспрямованості та постійності стає подібною до марення божевільного [1, с. 26].

Навіть у фантазії повинна бути міра: як її бідність, так і її надмірність ведуть до нерозумності, невдач та

дурниць [2, с. 253]. «Великий розум» неможливий без поміркованості, без уміння ставити перед собою чіткі цілі, осмислювати усі вірогідні сценарії їх реалізації, помічати причинно-наслідкові зв'язки. Людина у своїй здатності прогнозувати, передбачати перебіг подій у майбутньому виявляє значну перевагу над усіма іншими живими істотами. Проте, визнає філософ, існує й інша, темна сторона цієї здатності, яка може зробити людину «більш хижим і жорстоким звіром, ніж вовки, ведмеді, змії, які виявляють хижість лише в моменти голоду або небезпеки» [2, с. 234].

За переконанням Т. Гоббса, розум, як важлива передумова гідності людини, може бути як природним, так і благонабутих. Тут доречно уточнити, що під «природним розумом» філософ має на увазі не те, що людина отримує від народження у перший час життя: «від народження людина має лише відчуття, які не можна вважати чеснотами, зважаючи на те, як мало тоді люди відрізняються між собою та від тварин» [1, с. 25]. Природний – це тільки той розум, який розкриває свій потенціал лише з практичним застосуванням, з досвідом, «без методу, культури та освіти». Цей природний розум виявляється, головню, у двох речах: «швидкості уяви (швидкому порухові однієї думки за іншою) та в невпинній спрямованості до певної обраної мети» [1, с. 25]. І тут, очевидно, мова йде про особливості темпераменту та характеру людини, які можуть або посилювати, або послаблювати її моральний образ як у власних очах, так і в очах оточуючих.

Якщо виходити з платонівського розуміння блага як усього того, що робить людину та суспільство гідними, кращими, стає зрозумілим виокремлення Т. Гоббсом так званого «благонабутого розуму»: це набутий шляхом навчання та застосування наукового методу розум, основою якого є правильне використання мови [1, с. 27]. За допомогою мови люди можуть сформулювати собі загальні правила та облаштовувати згідно з ними своє життя. Завдяки їй вони стають сильнішими [2, с. 240]. Завдяки мові, вивченню гуманітарних наук, опануванню мистецтв та впливаючи з їх допомогою на матеріальний світ, людина розкриває і розвиває свій духовний, творчий потенціал, виявляє все нові, й нові можливості прикрасити та зробити радісним як своє життя, так і принести велику користь усьому суспільству [2, с. 243]. Але все «благонабуте» має соціально обумовлений характер. Натомість основну увагу Т. Гоббс зосереджує саме на природних виявах людського розуму, які виявляють її несхожість, унікальність, і, власне, цінність, але в той же час і визнає, що вони не завжди бувають відповідними як ідеї блага, так і самій ідеї гідності.

Серед негідних та неприйнятних рис розуму Т. Гоббс називає хитрість, легковажність, зарозумілість та зловживання словами. Ці риси розуму позбавляють його носія поваги та позитивного сприйняття в суспільстві. До прикладу, під хитрістю філософ розуміє використання несправедливих та нечесних засобів, які нав'язуються людям, зазвичай, страхом або використанням їх прагнення задовольнити свої потреби. Хитрість – це завжди «збочена мудрість», яка до того ж є ознакою слабкодухості, оскільки «велич душі виявляється в презирстві до несправедливих чи безчесних засобів» [1, с. 27].

Відповідною новочасному буржуазному духу є гоббсівська прагматична логіка міркувань про негідність

легковажності, пасивності та лінощів. Філософ переконаний, якщо людина не має великої пристрасті або прагнення до таких речей як влада, багатство, знання чи почесні, чи є байдужою до них, то навіть якби вона й була би доброю та нездатною кого-небудь образити, однак усе одно вона цим тільки би підтверджувала, що не володіє ані великою фантазією, ані великою здатністю судження. Для Т. Гоббса, «слабкість пристрастей є ознакою тупості, в той час як мати пристрасті, байдужі до всяких речей є ознакою розсіяності та легковажності» [1, с. 27–28].

Якщо зосередити увагу на низькому в людині й розглядати її суто в такій негативній системі координат, протилежним полюсом легковажності, розсіяності та інертності, за Т. Гоббсом, буде інша негативна риса в негідному «розумному» бутті людини, яку позначають словами «марносластво», «зверхність», «зарозумілість». Усі ці вади, породжені «первородним гріхом», разом ілюструють гординю, крайність та тенденційність внутрішньої, суб'єктивної сторони почуття власної гідності. Щодо цієї крайності, філософ застерігає: вона робить людину схильною до гніву, а іноді доводить і до шаленства: «Занадто висока думка людини про себе, про своє божественне натхнення, про свою мудрість, вченість, красу може стати навіженістю, а в поєднанні з заздрістю – осканенієм» [1, с. 28].

Слід визнати, що від природи людина прагне переваги над іншими, і коли вона здійснює чи промовляє щось, з її погляду, видатне та неперевершене – це природно викликає в неї радість і усмішку. Ці ж переживання можуть раптово її охопити також при усвідомленні власної моральної переваги над негідністю слів і вчинків інших, чужих для неї людей. Як зауважує Т. Гоббс, чужа негідність та недоліки особливо чітко окреслюють для людини її власний позитивний образ [2, с. 250]. Страждання, що відчувається з причини успіхів іншого і пов'язане з цим наступне бажання позбавити його переваг, є почуттям суперництва. А прагнення, пов'язане з бажанням позбавити успішного суперника його переваг, Т. Гоббс називає заздрістю [2, с. 252]. Ці негативні прояви в духовно-моральному бутті людини безпосередньо обумовлені неадекватною оцінкою нею самої себе, свого місця в світі.

Надмірна самооцінка є суттєвою перешкодою для розуму. Як і надмірна невпевненість у собі, вона веде до духовної пригніченості. Перше почуття спонукає любити численне товариство, останнє – самотність. Натомість тільки правильна самооцінка є «належним станом розуму». Той, хто правильно оцінює себе, на думку Т. Гоббса, володіє і сміливістю, необхідною для здійснення подальших самостійних кроків у своєму життєвому поступі [2, с. 251].

На схильності (характер) людини та її самооцінку в значній мірі також впливають і авторитети. Авторитети – це, люди, приписаними та прикладом яких людина вирішує керуватися з поваги до їх мудрості. Це вчителі, батьки або інші люди, які прославилися своєю мудрістю: «Бо усі поважають саме тих, хто прославився і вважають їх гідними для наслідування. Звідси... випливає, що батьки і вихователі з метою просвіти юнаків повинні не тільки наставляти їх істинними та добрими вченнями, але й окрім того, поводитись у їх присутності доброчесно і бути справедливими. Тому що юнацький характер легше

схилиється до поганого під впливом прикладу, ніж до доброго під впливом настанов» [2, с. 257].

Думка інших, щодо нашої цінності важлива для нас. Вона культивує в кожній людині формування такого критерію належного, як сумління. Коли людина дізнається, що її цінують – вона тішиться. Схвалення інших засвідчує людині їх високу думку щодо неї. Проте, коли вона помічає, що скоїла щось негідне або припускає, що таке сталося, зазвичай, вона буде соромитись і червоніти. Сором є незадоволенням собою, коли замість того, щоб робити належне та отримувати приємне схвалення, людина виявляє своїми необдуманими словами чи діями дещо таке, що є неприйнятним і вартим засудження. А почервоніння обличчя у цьому випадку, за Т. Гоббсом, є ознакою тої людини, що бажає бути гідною, як у своїх справах, так і в розмовах: «... тому здатність червоніти схвальна у юнаків, проте не в людей похилого віку, оскільки від людей похилого віку ми вимагаємо вже не тільки прагнення до гідного, але й знання його» [2, с. 249].

Не слід ніколи нав'язливо переконувати інших у своїх чеснотах, вважає філософ. Намагатися хвалити самого себе, щоб сформувати позитивну думку оточуючих щодо себе – марна та негідна справа, оскільки так поведуться тільки ті, хто не зустрічає схвалення з боку інших людей [2, с. 245].

Для Т. Гоббса, ще одним суттєвим недоліком в оцінках та міркуваннях людини, які можуть знецінювати її в очах оточуючих, є зловживання словами, використання запозичених в інших, завчених слів без розуміння їх справжнього змісту, або коли людина прагне ввести в оману інших безглуздістю сказаного [1, с. 30]. Зловживання словами демонструє відсутність розсудливості, а отже і розуму в мовця [1, с. 26].

Тут слід ще раз підкреслити, що для Т. Гоббса красномовність є важливою ознакою гідності людини, яка в поєднанні з красою здатна вигідно виокремити її з поміж загалу. Красномовність додає людині вагомості в очах інших завдяки її «позірній розсудливості». Зазвичай і приваблива зовнішність, краса, так само є джерелом природної симпатії з боку оточуючих, бо «краса є обіцячкою блага і приваблює любов» [1, с. 32]. Коли ж це прекрасне також спостерігається ще й у діях людини, це тоді називається чеснотою. Натомість негідна поведінка викликає в естетичному сенсі відразу в більшості, оскільки в сутності своїй не скерована на досягнення блага [2, с. 240].

Визнання взаємообумовленості та органічної єдності етичної, естетичної та гносеологічної складових феномену гідності є виразною лінією гоббсівських міркувань з приводу людини та її самовизначення в світі собі подібних.

У цьому сенсі зрозумілою постає наступна важлива складова гідності людини – могутність. За Т. Гоббсом, могутність – це те, що вона може [1, с. 31]. Могутність визначається, перш за все, володінням тими засобами та можливостями, які необхідні для «досягнення певного видимого блага у майбутньому». Вона включає дві складові: «природну» та «інструментальну»: «Природна могутність – це перевага здібностей тіла чи розуму, незвичайна фізична сила, краса, поміркованість, спритність, красномовство, щедрість, шляхетність. Інструментальними є форми могутності, набуті завдяки

вищезгаданим природним якостям або завдяки удачі (талану), які є засобами чи інструментами для набуття ще більшої могутності, як от багатство, репутація, друзі й таємне сприяння Бога, яке люди називають щасливим випадком» [1, с. 31–32]. Могутність, якщо вона значна, є благом, оскільки гарантує безпечне життя, а саме «на безпеці тримається наш душевний світ» [2, с. 241].

Будучи прихильником теорії суспільного договору, Т. Гоббс доводить, що найбільшою могутністю людини є та, яка «складається із сил більшості людей, об'єднаних згодою, і перенесена на одну особистість, яка користується всіма цими силами» або за своєю власною волею, або залежно від волі кожного. У цьому випадку, соціальна вагомість людини обумовлюється делегованою їй владою, а отже, і підлеглими цій владі, наявністю друзів, однодумців, послідовників: «Звідси й репутація могутності яка теж є могутністю, оскільки має наслідком прихильність тих, хто потребує покровительства. Так само могутністю є репутація патріота (популярність). Таким чином, будь-яка якість, яка вселяє іншим любов до певної людини або страх перед нею, чи слава про таку якість – є могутністю, бо це є засобом мати вплив на інших та їхню службу» [1, с. 32]. Фактично, гідність і репутація могутності постають у Т. Гоббса цілковито тотожними за своїм змістом поняттями: «Могутність приносить репутацію мудрості або щастя. Привітність могутньої людини завойовує любов. Чутка про те, що людина проявила розсудливість у веденні війни або в укладенні миру є також проявом могутності, бо розсудливим людям ми охочіше вручаємо владу над собою» [1, с. 32].

Якщо вже вести мову про мудрість, як важливу та унікальну ознаку гідності, то не можна не оминати чітко вираженої утилітарності у її розумінні Т. Гоббсом. Мудрість – це не просто певна корисна для людини якість, а важливий інструмент, здатний суттєво сприяти досягненню безпеки життя. Вона цінна не тільки через свою користь, але й сама по собі гідна бути метою прагнень людини, тобто є благом. Мудрість – прекрасна і особливо цінується в людях внаслідок важкості її набуття для загалу. Натомість, невігластво є злом, оскільки не тільки не несе ніякого захисту, але ще й може завадити побачити наближення неприємностей, біди [2, с. 242]. Мудрість приносить більшу славу, ніж багатство, вважає Т. Гоббс, оскільки останнє, зазвичай, розглядається як ознака мудрості [2, с. 242].

У своїх міркуваннях щодо взаємозв'язку багатства, мудрості та гідності людини, філософ звертає увагу на такі важливі моменти. Якщо багатство не успадковане, а набуто власними силами, воно є благом. Це багатство приємне. І для кожної людини воно є доказом власної мудрості та працелюбності. Бути ж бідним, або й ще гірше – жебраком і не мати найнеобхіднішого, є злом, оскільки не мати необхідного, на думку Т. Гоббса – це зло. Проте, більшою ганьбою за фінансову скруту, є дурість. Якщо перше є результатом несприятливої долі, то друге – природним недоліком [2, с. 242]. Бідність може бути благом лише тоді, коли немає потреби в необхідному, оскільки в цьому випадку вона «оберігає людину від ненависті, брехні і переслідувань» [2, с. 242].

З протестантських етичних позицій Т. Гоббс твердить, що гідним є таке прагнення до багатства, що бере свій початок в душі людини не з очікування

можливостей використання самого багатства, а з потреби підвищення самооцінки, обумовленої усвідомленням, що це багатство набуто саме власними силами і завдяки власним обдаруванням [2, с. 254]. Завдяки багатству, людина розширює свої можливості в справі служіння суспільству. Реалізуючи ідею спільного блага, утверджується в думці про цінність і важливість свого буття. Щодо цього, філософ зазначає: «Думка, яку має про себе кожна людина, впливає на її схильності (характер)» [2, с. 256].

Так само прикрашає людину презирство до не надто великого багатства, оскільки це є ознакою людини, що не потребує в малому. Негідною є і любов до грошей, оскільки наявність такої «любові» характеризує людину, готову за відповідну «вдячність» йти на що завгодно. Навіть у багатих людей така любов до грошей є ознакою нестатків та дріб'язковості душі [2, с. 245].

Т. Гоббс переконаний, що багатство, за відсутності духовно-морального стрижня в людині, стійких принципів і переконань, може завдати шкоди, як їй самій, так і оточуючим. Коли «доля (фортуна)» дарує багатство, знатне походження, владу – це може навіть змінити характер людини в гірший бік: «Багатство і влада роблять таку людину більш пихатою, оскільки той, хто володіє більшою владою, вимагає, щоб йому було і більше дозволено. Такі люди більш схильні бути несправедливими до інших і менш схильні ставитись до менш впливових людей як до рівних» [2, с. 255].

Зовнішній вимір гідності людини, тобто те, якою постає людина та її цінність в очах інших людей, визначається, згідно Т. Гоббса, тим, «скільки можна дати за користування її силою», що можна від неї отримати. Тому і гідність, для філософа, не є абсолютною річчю, а має виражений релятивний, утилітарний характер і залежить від потреби в людині та в її оцінці з боку інших. Виявом цінності, якою ми наділяємо одне одного – є не що інше, як повага і зневага. Цінувати людину «високо» означає поважати її, «низько» – зневажати. Однак і високо, і низько треба розуміти відносно тієї ціни, яку людина приписує собі сама [1, с. 32].

Особливим свідченням поваги до людини, за Т. Гоббсом, є вияв довіри до неї [1, с. 33]. Бути старанним у «сприянні блага іншого», радіти щастю людини, хвалити її – «означає виявляти повагу»; захоплюватися нею, любити її – «означає цінувати». І навпаки: нехтувати людиною, висміювати, її принижувати, жаліти – є виявом неповаги. В світі людей «не цінується нічого, крім доброти, сили і щастя» [1, с. 33]. Гідність людини виявляється у її здатностях до справедливості, милосердя, а, особливо, єдності їх у акті прощення: «Вміти прощати того, хто просить про прощення, це ознака віри в себе» [2, с. 245]. А віра у себе – прикрашає, оскільки це ознака людини, що усвідомлює свої здібності [2, с. 245].

Так само, здійснити щось ризиковане у хвилину небезпеки, коли цього потребують обставини, – означає здійснити щось гідне, прекрасне, оскільки це дещо надзвичайне. Якщо ж обставини не вимагають здійснити чогось подібного, то це вже є дурістю, тобто чимось потворним. Т. Гоббс наголошує: видатні постаті, що завжди діють згідно власних духовних схильностей, за покликанням – прекрасні, оскільки діяти таким чином є ознакою вільного духу. Ті ж видатні особистості,

що діють усупереч власним духовним схильностям і покликанню – потворні, оскільки подібні дії виявляють рабсько-лякливий умонастрій людей, що змушені щось приховувати. Бо ніхто не приховує те, що є прекрасним. Ганьбити те, що є правильним, справедливим є ознакою невігластва, неосвіченості, а отже є ганебним, оскільки знання є силою (*scire est posse*) [2, с. 245].

У буденному розумінні, стверджує Т. Гоббс, гідність – це загальноприйнята цінність людини, тобто та ціна, яку їй дає держава (нагороди, посади тощо). Вміти брати на себе відповідальність, приймати своєчасні й правильні рішення в умовах загроз, труднощів чи небезпеки – «є чимось почесним». І навпаки: «нерішучість – це щось ганебне» [1, с. 33]. Чим більш «великими і важкими є діяння», тим більшою мірою вони засвідчують могутність і викликають повагу. При цьому, Т. Гоббс часом дещо цинічно зауважує, «байдуже, справедливі ці діяння чи ні, оскільки повага полягає лише в думках про могутність» [1, с. 35]. Багатство, влада, великі справи людини є приводом для того, щоб захоплюватися нею та її досягненнями. Тому бути завдяки цьому знаменитим – гідно, натомість: «невідомість – це безчестя» [1, с. 34].

І тут варто звернути увагу ще на один важливий момент. Для Т. Гоббса, бути гідним означає бути гідним чогось, тобто «мати переважаюче права перед іншими» на щось, мати придатність, відповідні особистісні якості, що дозволяють сказати про людину, що вона заслуговує чи то багатства, чи то посади, чи прихильності інших: «Насправді, найбільш гідний бути воєначальником чи суддею той, хто найбільше обдарований якостями, потрібними для цих посад; а найбільш гідний бути багатим той, хто має якості, що дозволять якнайкраще скористатися багатством» [1, с. 36].

Особливу гідність людини Т. Гоббс також вбачає ще й у тому, що людина є носієм релігійної свідомості, і що «релігія існує лише в людині», і що «цієї якості, немає в інших створіннях» [1, с. 40]. Людина, на відміну від тварин, прагне збагнути причини. Їй властиво бачити причинно-наслідкові зв'язки й порядок речей. Коли вона не може збагнути істинну природу речей, то будує стосовно них припущення, навіяні фантазією або довіряючи авторитету інших, кого вважає мудрішим за себе. Природна причина релігії – турбота людини про своє майбутнє. Подібно до Прометея, людина, як розумна істота, намагається заглядати в майбутнє і мучиться страхом смерті, бідності чи іншої біди, маючи відпочинок від неспокою лише під час свого сну [1, с. 41].

Говорячи про більшість пересічних людей, Т. Гоббс відзначає, що вони не мають від народження особливих відмінностей. Унікальність, а отже і висока гідність – це виключна ознака лише небагатьох, меншості, винятковість якої обумовлена природою. Проте, саме рівність більшості людей, як в розумовому, так і в фізичному відношенні стає причиною взаємної недовіри й ворожнечі.

Рівність не може бути гідністю або визнаною перевагою людини у чомусь серед інших: «Через рівність здібностей виникає рівність надій на досягнення цілей. Тому двоє людей, які бажають одну річ, якою не можуть володіти удвох, стають ворогами. Наслідком взаємної недовіри є війна» [1, с. 47]. Кожен вважає себе вартим бажаної речі. Щоб не тільки зберегти своє життя, а й отримати бажані речі, людина змушена переконати

інших у власних правах, перевагах і виключній гідності силою, хитрістю, збільшенням власної влади. Для цього насильство застосовується навіть «через дрібниці як—от слово, усмішка, незгода з чиеюсь точкою зору тощо» [1, с. 47]. Як стверджує Т. Гоббс, в умовах «війни усіх проти всіх» визнанню гідності у сумлінному працелюбстві вже немає місця, усе нівелюється війною, як і цінність самої людини: «нікому не гарантується збереження плодів його праці, тому немає землеробства, морської торгівлі, засобів переміщення, а найгірше — це вічний страх і небезпека насильницької смерті, то ж і життя людини — самотнє, безпросвітне та короткочасне» [1, с. 47].

Отже, гідність людини в умовах «війни усіх проти всіх» визначається лише силою та рівнем її могутності. Це визначає нестійкість та невизначеність майбутнього для кожного. Люди починають прагнути миру через страх смерті, бажання речей, необхідних для хорошого життя, надії придбати їх завдяки своїй працездатності. Заради цього вони здатні йти як на власне приниження, так і приниження інших, що в даному випадку корелюються з визначенням рівня прав і свобод, їх обмеженням: «Розум підказує найбільш доцільні умови миру, на основі яких люди можуть прийти до згоди. Ці умови називаються природними законами» [1, с. 49]. Т. Гоббс підкреслює: «... загальне правило, правило розуму визначає, що кожна людина має добиватися миру, якщо є надія його досягти. Якщо неможливо його досягти, то можна використовувати всі засоби, які дають перевагу під час війни» [1, с. 50]. У випадку ж згоди інших на обмеження своєї свободи, людина в душі «золотого правила моральності» має відмовитися «від права на всі речі в цьому світі» в тій мірі, наскільки це потрібно «в інтересах миру й самозахисту, і задовольнитися тією мірою свободи стосовно інших людей, яку вона б допустила в інших людях стосовно себе» [1, с. 50].

Фактично, потреба у захисті власної гідності кожною людиною кристалізується у сформульованих Т. Гоббсом «природних законах». Така концептуальна лінія Т. Гоббса в значній мірі зберігає ідейний зв'язок з творчою спадщиною видатних голландських філософів другої половини XVI — першої половини XVII століття Ю. Ліпсія та Г. Гроція. У реформаційному дусі вони обстоювали думку, що природне право постає очевидною вимогою здорового глузду, відповідно до якого та чи інша дія сприймається або гідною, або негідною, а отже дозволеною або забороненою самим Богом [7, с. 71]. Тут слід роз'яснити, що для послідовника етики протестантизму природною була переконаність у незмінній присутності Бога в своєму житті, в невідворотності відповідальності перед Ним за усі свої думки та дії. Бог є природою законів і присутній в їх дії як справедливості. Такий принцип присутності сформував особливий протестантський дух законослухняності, де самі закони сприймалися не як формалізовані бажання політичних еліт, нав'язані низам, а як природний стан речей. Вважалося, що якщо навіть про вчинок—злочин ніхто і не дізнається, то все—одно Бог усе побачить, та й від свого сумління людині теж нікуди не подітися, а отже відплата настане невідворотно. У цьому вбачалася всепермагаюча справедливість буття.

Отже, як було вище зазначено, потреба у захисті гідності кожної людини стала, за Т. Гоббсом, підставою до усвідомлення важливості так званих «природних

законів», коли заради визнання цінності та збереження свого життя в «добровільному акті відречення» людина відмовляється від свого «природного права на все» [1, с. 51]. Проте, є деякі права, які неможливо комусь уступити чи передати: передовсім, людина не може відмовитися від права виявляти опір тим, хто намагається напасти на неї, у супереччю тому, що її суспільна цінність та безпека гарантовані «суспільним договором» [1, с. 51]. І в цьому праві на гідну відсіч і самозахист також виявляється її гідність і як людини, і як громадянина.

Порушення суспільного договору є несправедливістю [1, с. 56]. Держава покликана змусити людей визнавати громадянську гідність одне одного, дотримуватися суспільного договору, не порушувати справедливості, оскільки «справедливість — це природний закон» [1, с. 57]. Звідси суспільний договір встановлює, що гідна людина, перш за все — це справедлива людина. Це та людина, що «докладає зусиль, щоб її вчинки були справедливими», а отже відповідні закону. Натомість негідником є той, хто цим нехтує: «По—іншому такі люди називаються або чесними, або безчесними. Чесна людина не втрачає свого доброго імені навіть через один або два несправедливі вчинки, що можуть бути зумовлені раптовою пристрастю або нерозумінням певних речей. Безчесна ж людина не перестає бути такою внаслідок тих вчинків, які вона здійснює або не здійснює через страх, бо її воля визначається не почуттям справедливості, а тією передбачуваною вигодою, яку можуть принести ці дії» [1, с. 58]. Тут, розглядаючи феномен гідності, Т. Гоббс звертає увагу не тільки на поведінку людини, але й на мотиви, які покладені в її основу. Це в подальшому надало можливість в межах філософії права здійснити уточнення кваліфікації злочину: «Несправедливість характеру — це схильність до правопорушення, тому це несправедливість, яка існує ще до переходу до дії. Несправедливість вчинку передбачає також наявність окремої особи, стосовно якої здійснено правопорушення, тобто особи, з якою було укладено договір» [1, с. 58].

Наступний природний закон, за Т. Гоббсом, — це вдячність: «...людина, яка отримала милість від іншої людини повинна прагнути до того, щоби той, хто здійснив таку милість, не розкався у своїй доброті» [1, с. 59]. Вдячність показує нам те, наскільки людина була варта того блага, яке примножувалося нами у світі заради неї: «Бо будь яка людина дарує лише з наміром отримати цим для себе якесь благо. Дійсно, будь який дар є добровільним, а метою всіх добровільних дій людини є здобуття блага для себе. Якщо люди відчують себе обманутими в цьому, то зникне будь яка основа для довіри, взаємодопомоги та взаємозамирення між ними, тоді всі будуть знаходитися в стані війни, а це суперечить першому й основному закону — шукати миру» [1, с. 59].

Обов'язковою складовою гідності людини є здатність до взаємної поступливості чи люб'язності. Кожна людина має пристосовуватися до інших: «...не може бути прийнятою в суспільство людина, яка через жорсткість своєї натури прагне втримати для себе те, що є для неї надлишком, а для інших — предметом необхідності, яка через непоступливість власних пристрастей не може виправитися» [1, с. 59].

Гідним, вважає Т. Гоббс, є також уміння бути милосердним, пробачати тим, хто щиро кається за заподіяне зло. Про це говорять шостий та сьомий

природні закони. Слід прагнути не самої помсти за несправедливість, а перш за все «перевиховання злочинця та перестороги для інших». Якщо ж покарання (або відповідь злом на зло) буде відповідним до розмірів скоєного зла, а не відповідним розміру блага, котре має слідувати внаслідок покарання, виправляти скоєне зло, така відплата стане лише повторенням несправедливості [1, с. 60].

Як і попередньо сформульовані Т. Гоббсом природні закони, усі наступні так само стосуються питання гідності людини. Так, наприклад, восьмий закон наголошує, що «жодна людина не може ні ділом, ані словом, ані виразом обличчя виявляти ненависть чи презирство до іншої» [1, с. 60]. Дев'ятий – забороняє ставитись до інших зверхньо. Неприйнятність гордині пояснюється тим, що у своєму природному стані всі люди рівні. Так само і десятий закон акцентує на тому, що людина не в праві вимагати для себе якої-небудь переваги, якої вона не згідна була б надати будь-кому іншому. Ті, хто дотримується цього закону є скромними, ті, хто ні – зверхніми [1, с. 60]. Одинадцятий закон вимагає у ставленні одне до одного неупередженості: «Дотримання закону про рівний розподіл і надання кожному того, що належить йому за розумом, є неупередженістю, тобто дистрибутивною справедливістю» [1, с. 61]. Не допустити приниження чи обмеження прав людини мають на меті дванадцятий, тринадцятий, чотирнадцятий закони, які стосуються рівного доступу до речей, які підлягають спільному володінню або поділу на основі «встановлених або природних прав». П'ятнадцятий – передбачає гарантію поваги, безпеки та недоторканості для тих, хто є посередниками миру. Шістнадцятий закон стосується гідного прийняття та підкорення рішенням арбітра в конфліктних ситуаціях. Сімнадцятий закон твердить, що ніхто не може бути суддею для себе. Вісімнадцятий говорить про те, що ніхто не може судити у справі, в якій має упередження щодо однієї зі сторін або має вигоду від перемоги іншої сторони. Дев'ятнадцятий закон передбачає залучення свідків та їх оцінок для справедливого вирішення конфліктних ситуацій [1, с. 61].

Ці закони природи, як стверджує Т. Гоббс, завжди апелюють до почуття власної гідності людини, до її сумніння, але вони ефективні тільки там, де гарантовані державою [1, с. 62].

Уявлення про те, що гідне, а що ні, може у різних людей бути відмінним. Проте, це стосується лише людей як таких, а не громадян. Тому що «людина поза державою не зобов'язана керуватися чужими приписами, а в державі ж навпаки, зобов'язання людини визначаються угодами» [2, с. 258]. Іншими словами, етика, що має окреслену міру, за допомогою якої можливе визначення і оцінка моральних чеснот або вад, може бути побудована і застосована лише в межах державної організації [2, с. 258]: «Тільки в державі існує спільна міра для чеснот і пороків. І такою мірою можуть бути лише закони кожної держави. Бо якщо державний лад встановлений, то навіть природні закони стають частиною законів державних...». Справедливість – це підпорядкування законам, а моральність, якщо розглядати її з позиції державних законів – це справедливість, а з позиції природних законів – милосердя. Фактично саме до цих двох чеснот зводиться гідна громадянська позиція [2, с. 258].

Що ж стосується інших чеснот, таких як мужність, обачність та помірність, то це чесноти не громадян як таких, а громадян як людей, оскільки вони корисні не так державі, як тим окремим людям, які ними володіють. Завдяки цим чеснотам держава може бути як збережена, так і втрачена, особливо, якщо цими чеснотами керуються вороги. Мужність і обачність, загалом, є здатностями духу, а не перевагами характеру, натомість помірність – не стільки моральна чеснота, як відсутність вади, породженої пристрастю наживи. Гарними є ті якості характеру, які сприяють спільному проживанню людей в умовах державної організації. Добрими, моральними чеснотами є тільки такі, завдяки яким державна організація може найкраще зберегтися. Але усі ці чесноти впливають із справедливості та милосердя. Звідси, ті схильності, що суперечать цим чеснотам, аморальні і всі вади полягають у несправедливості та нечутливості до чужих страждань, тобто у відсутності милосердя [2, с. 259].

Підвести ризик у наведеному огляді гоббсівських міркувань щодо гідності людини та діалектики у ній природних та соціальних складових, можна наступним висновком: цінність, значущість людини, тобто «її ціна», полягає, насамперед, в інтенсивності та вагомості її розумових та моральних сил. «І ця ціну, – як пише Т. Гоббс, – визначає не продавець, а покупець. Як би високо не оцінювали себе люди, їхня істинна ціна – це те, як їх оцінюють інші» [1, с. 32].

Список використаних джерел

1. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Томас Гоббс. – М.: Мысль, 2001. – 478 с.
2. Гоббс Т. О человеке / Т. Гоббс // Сочинения в 2 т. – М.: Мысль, 1989. – Т.1. – С.219–270.
3. Гришук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми / О. В. Гришук. – Л.: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. – 428 с.
4. Дзьобань О. П. Проблеми безпеки у договірній концепції Томаса Гоббса: аксіологічний аспект / О. П. Дзьобань // Стратегічні пріоритети. – 2008. – №1 (6). – С.161–167.
5. Подковенко Т. О. Індивід, суспільство і держава: грані співвідношення у концепції Томаса Гоббса / Т. О. Подковенко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2014. – Вип.24, Т.4. – С.194–198.
6. Хвойницька Х. Концепція природного права голландських мислителів (Ю. Ліпсій, Г. Гроцій) / Х. Хвойницька // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2011. – №692: Філософські науки. – С.69–73.
7. Ходанич Ю. М. Концепція природного права представників Нового часу та Франц Фон Цейллер / Ю. М. Ходанич // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2014. – Вип.28, Т.1. – С.56–61.
8. Bunce R. E. R. Thomas Hobbes / R. E. R. Bunce. – Bloomsbury Publishing USA. – 2009 – 176 p.

References

1. Hobbes T. Leviathan ili Materiia, forma i vlast' gosudarstva tserkovnogo i grazhdanskogo / Thomas Hobbes. – M.: Mysl', 2001. – 478 s.
2. Hobbes T. O cheloveke / T. Hobbes // Sochineniya v 2 t. – M.: Mysl', 1989. – T.1. – S.219–270.
3. Hryshchuk O. V. Lyuds'ka hidnist' u pravi: filosof's'ki problemy / O. V. Hryshchuk. – L.: Lvivsky derzhavnyi universitet vnutrishnikh sprav, 2007. – 428 s.
4. Dzyoban' O. P. Problemy bezpeky u dohovirniy kontseptsii Thomasa Hobbsa: aksiolohichnyi aspekt / O. P. Dzyoban' // Stratehichni prioryty. – 2008. – №1 (6). – S.161–167.
5. Podkovenko T. O. Indyvid, suspilstvo I derzhava: hrani spivvidnoshennya u kontseptsii Thomasa Hobbsa / T. O. Podkovenko

// Naukovyi visnyk Uzhgorods'koho natsionalnoho universitetu. Seriya «Pravo». – 2014. – Vyp. 24, T. 4. – S. 194–198.

6. Khvoinytska Kh. Kontseptsiya pryrodnoho prava hollands'kykh mysliteliv (Yu. Lipsii, H. Hrotsii) / Kh. Khvoinytska // Visnyk natsionalnoho universitetu «Lvivs'ka politekhnika». – 2011. – №692: Filosofs'ki Nauky. – S. 69–73.

7. Khodanych Yu. M. Kontseptsiya pryrodnoho prava predstavnykiv Novoho Chasu ta Frants Fon Tseyler / Yu. M. Khodanych // Naukovyi visnyk Uzhgorods'koho natsionalnoho universitetu. Seriya «Pravo». – 2014. – Vyp. 28, T. 1. – S. 56–61.

8. Bunce R. E. R. Thomas Hobbes / R. E. R. Bunce. – Bloomsbury Publishing USA. – 2009 – 176 p.

Doichyk M. V., PhD, associate professor, Head of Philosophy, Sociology and Religious Studies Department, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, (Ukraine, Ivano-Frankivsk), maksvdac@ukr.net

The idea of dignity in Thomas Hobbes' philosophy

The article presents a historical-philosophical research on the peculiarities of dignity interpretation in the works of an outstanding English Enlightenment philosopher Thomas Hobbes. In the process of investigation the following methods were applied: dialectical, hermeneutical, and phenomenological. Thomas Hobbes refers dignity to everything valuable in a person, being his/her advantage over the others. These are abilities guaranteeing power, which can go under one name – «the great mind». Dignity is an exceptional property of few, of the minority, given by nature. Dignity is not absolute, but has the clear relative utilitarian nature and depends on the need in a person's power and the others' evaluation of him/her. Being worthy means having an undeniable right for something. Most plain people don't have any peculiar inborn features; that's why they have equally unsubstantial claims. The equality of the majority, both in mental and physical regard, becomes the reason for mutual mistrust, «war against everyone». The need to defend personal dignity develops under social contract. Its result is the state where the people are made to recognize each other's dignity.

Keywords: dignity, person, justice, mercy, natural right.

* * *

УДК 1(091)

Головко А. А.,
аспирант кафедры философии, Днепровский
национальный университет им. Олеся Гончара
(Украина, Днепр), a_golovko@i.ua

ПАТАФИЗИКА ВЛАСТИ ЖАНА БОДРИЙЯРА: ТРАНСПОЛИТИКА, КОД, ТАВТОЛОГИЯ

Анализируется проблематика власти в творчестве Ж. Бодрийяра и производится реконструкция основных аспектов его социально-политической философии: трансполитики, кода, тавтологии. Актуальность статьи состоит в том, что философия Ж. Бодрийяра может выступать в качестве действенной модели анализа и описания социально-политических феноменов в условиях современного глобального общества. Используются анализ, дескриптивный и компаративный методы. Показано, что проект патафизики власти Ж. Бодрийяра включает рекурсивную критику власти и обнаружение ее скрытых предпосылок, в частности – гиперреальности, симулятивности и отсрочки смерти. Рассмотрены основные понятия философии власти Ж. Бодрийяра и показана их взаимосвязь; также определено, что сфера политического и сфера власти как таковой в философии Ж. Бодрийяра не совпадают.

Ключевые слова: симуляция, гиперреальность, патафизика, фатальность, бинарность, капитализм.

(статья друкується мовою оригіналу)

В условиях современной глобализации общества растет роль политического сознания отдельного индивида и необходимости понимания текущих политических процессов. Современные СМИ часто не способны вовлечь массы в политический процесс и обеспечить необходимую коммуникацию между обществом и властью. Зачастую происходит обратное –

СМИ способны превратиться в инструмент легитимации власти, с помощью которого создается истеблишмент и поддерживается существующий политический порядок. В подобных условиях «пост-истины» (по выражению западной прессы), которые характеризуют современное состояние западного общества, учение французского философа Жана Бодрийяра оказывается как никогда актуальным. Его работы предоставляют свою (порой довольно оригинальную) трактовку политики и общества, выбивающуюся за рамки научного дискурса социологии или политологии.

Жиль Делез в одной из своих работ указывает, что цель философии – «наносить вред глупости», превращать ее в «нечто постыдное», «изобличать низость во всех формах ее проявления» [7, с. 220]. Все эти характеристики можно применить и к работам Ж. Бодрийяра. Он пытается устранить определенные смысловые искажения, возникающие в условиях гиперреальности, что влияют на субъектов гражданского общества. Один из основных аспектов его работ – это проблема симулятивности современной капиталистической экономики и сопутствующего ей политического устройства. Проект критики современности ставит Ж. Бодрийяра в один ряд с такими мыслителями, как Ж. Делез, М. Фуко, Ж. Деррида и другими.

Ж. Бодрийяр ссылается на широкий спектр работ влиятельных мыслителей, начиная с марксистской философии (К. Маркса, Ф. Энгельса, Л. Альтюссера, В. Беньямина), постфрейдизма, структуралистов (М. Фуко, Р. Барта, К. Леви-Стросса), иногда черпая материал для анализа даже в художественной литературе и кинематографе (Ф. Дик, Р. Роллан, Дж. Баллард). Что касается исследований творчества мыслителя, то их можно разделить на две категории – первая занимается критическим рассмотрением социальной и политической философии Ж. Бодрийяра с позиций научной методологии (сюда входят работы таких ученых, как К. Норрис, Д. Келлнер, А. Сокаль); вторая категория занимается анализом его работ в контексте парадигмы постнеклассической философии (В. Меррин, Н. Цурбругг и др.). В современной русской историко-философской традиции исследованием работ Ж. Бодрийяра занимались А. Дьяков и А. Грицанов, в Украине – В. Ковалевский, Л. Кононович, В. Шелухин.

Цель статьи – анализ и историко-философская реконструкция проблематики власти в работах Ж. Бодрийяра. Для этого следует решить следующие задачи: проанализировать работы Ж. Бодрийяра по проблеме власти, а также провести сравнение трех основных концептов автора – трансполитики, кода и тавтологии.

Жан Бодрийяр неоднократно называл себя «патафизиком». Этот термин он позаимствовал у Альфреда Жарри, который использовал это слово скорей в юмористическом контексте в книге «Жизнь и мнения доктора Фаустролля, патафизика» и определял ее как науку о воображаемых объяснениях воображаемых проблем [16, с. 6]. В работах Бодрийяра термин «патафизика» стал означать совершенно иное – это своего рода стратегия, направленная на обращение системы против себя самой в условиях симуляции и гиперреальности [4, с. 48].

Начиная рассмотрение проблемы патафизики власти в работах Ж. Бодрийяра, следует сразу же отметить, что

понятие власти как таковой и понятие политического (или политической власти) у мыслителя совершенно различаются. Политическая власть как инстанция социального претерпевает значительные изменения вместе с развитием общества. В работе «В тени молчаливого большинства, или Конец социального» Ж. Бодрийяр пишет о том, что политика и социальное представляют собой одно целое со времен Французской революции [2, с. 23]. Тогда же сформировался образ политики как выражения интересов масс, или социального. До этого политика всецело пренебрегала социальным, как показывает нам пример макиавеллизма.

В Новое время политическое превратилось в означающее, своего рода знак, отсылающий к народу (который в данном случае стал означающим). Политика должна была соответствовать воле народа, в противном случае она представлялась недействительной, такой, что не соответствовала реальности [2, с. 25]. Но далее Бодрийяр утверждает, что в XIX в. наступает конец политики. Причиной этому он называет марксизм, так как данное учение утвердило роль экономики в обществе. С принятием марксизма приходит осознание того, что политика должна раствориться в социальном (что, в конечном счете, и происходит).

Данная трансформация политики совпадает с хронологией развития симуляции в учении Ж. Бодрийяра. В работе «Символический обмен и смерть» Бодрийяр выделил три основных этапа развития, или порядка, симулякров:

1) симулякры классической эпохи, или подделки (от начала Возрождения до промышленной революции): на данном этапе формируются симулякры первого порядка, такие, как этика, метафизика человека и естественно-научные воззрения на природу [4, с. 46];

2) симулякры промышленной эпохи, или производства (до начала XIX в.): на данном этапе появляются симулякры второго порядка, или детерминированные процессы, такие как культурная критика и идея революции;

3) симулякры третьего порядка, выражающиеся в коде [4, с. 113].

Симулякры первого порядка действуют на основе естественного закона ценности, симулякры второго порядка – на основе рыночного закона стоимости, впервые провозглашенного К. Марксом, и, наконец, симулякры третьего порядка оказываются основанными на структурном законе ценности.

В книге «Симулякры и симуляции» Ж. Бодрийяр слегка развивает собственную классификацию симулякров и добавляет, что симулякры первого порядка основаны на имитации реальности и подделке и направлены на институцию природы по образу и подобию Бога. Симулякры второго порядка – направлены на повышение производительности (роботы и машины). Симулякры третьего порядка – симулякры симулякров, основанные на моделировании, информации и коде (генетический код, ДНК, бинарный машинный код...) [5, с. 163].

Нетрудно заметить, что в критических работах Ж. Бодрийяра политика тесно связана с порядком симулякров, точнее, прямоком вытекает из него и соотносится с ним. Во времена Возрождения и Реформации (то есть во времена формирования

симулякров первого порядка) политика принимала скорее вид театральной игры, а не идеологического развертывания. Бодрийяр описывает политику на данном этапе как «чистую игру знаков» [2, с. 23], как стратегию, не обременяющую себя выяснением истины. Именно на данном этапе политика представляла собой чистый симулякр первого порядка, или подделку. В дальнейшем же она обрела свое означаемое в социальном, и вся последующая история, по мнению Бодрийяра, развивалась в направлении сближения двух противоположных полюсов – политического и социального.

С возникновением симулякров второго порядка политика стала выражать интересы социального. В современном мире (по Ж. Бодрийяру, во времена симулякров третьего порядка) политика полностью растворилась в социальности, знаменуя собой переход в сферу гиперреальности.

В результате такого объединения политики и «социального» возникло «молчаливое большинство», или массы. Это область симуляции в пространстве социального, мнимое означающее, так как оно (как и политика) в данном случае уже не может иметь никакого означаемого. В данной ситуации все, что остается политике – производить спрос на смысл [2, с. 35], без которого она не сможет существовать.

Ж. Бодрийяр указывает, что любое воздействие на массу обречено на неудачу. В этом смысле власть политического – чистой воды иллюзия, ведь она уже ничего, собственно говоря, не решает. В «Конце социального» Бодрийяр утверждает, что любое воздействие на массу приводит лишь к тому, что силы, которые были потрачены на это воздействие – будь то информационные ресурсы или что-либо еще – начинают двигаться по кругу, бесконечно поглощаясь. Такое состояние вещей Ж. Бодрийяр называет «орбитальной эрой», сопоставляя ее начало с выведением на орбиту Земли первых спутников и ракет и сопутствующим им развитием масс-медиа: «С тех пор, как астронавты начали вращаться вокруг Земли, каждый стал тайком вращаться вокруг самого себя. Началась орбитальная эра, пространство которой великолепным образом составляет телевидение и многое другое, подобно тому, как круговорот молекул и спиралей ДНК составляет тайну наших клеток... Сам прогресс стал круговым, а человеческая вселенная превратилась в огромную орбитальную станцию» [3, с. 44].

В более поздних работах Ж. Бодрийяр дополняет три порядка симулякров (или стадии производства, для него эти понятия, по всей видимости, взаимозаменяемы) четвертым: стадией дробления ценности («Прозрачность зла») [3, с. 10]. На данной стадии ценность распространяется во всех направлениях, причем в ее движении Ж. Бодрийяр уже не прослеживает никакой логики или закономерности. В данном случае, ценность развивается скорее по законам генетики и медицины, нежели по законам экономики. Ж. Бодрийяр сравнивает ее с вирусом или метастазами рака, опустившими современное общество. Все растворяется во всем, и, следовательно, все умирает: если нет более различия ценностей, если они не дифференцируемы, то они с необходимостью должны исчезнуть, раствориться во всеобщей прозрачности. Ценности постоянно

перемещаются в некоем круговом движении (следует заметить, что это именно движение по кругу, а не по спирали: в своем учении Ж. Бодрийяр уже не видит возможности прогресса в современном обществе, для него данный этап развития предстает своего рода «концом истории»).

На данном этапе истории вещи трансгрессивны, они находятся в своего рода постоянном движении. Бодрийяр все время использует приставку «транс» при характеристике современности. Таким образом, у него появляются следующие понятия: «трансполитика, транссексуальность, трансэстетика» [3, с. 17]. Они выражают всеобщее состояние после политики, сексуальности и эстетики (аналогично метафоре всеобщей ситуации «после оргии», в которой очутилась современность). По формулировке Ж. Бодрийяра, трансполитика – это нулевая отметка политического, на которой происходит его бесконечное воспроизведение (или «ксерокопирование») и симуляция [3, с. 19], точно так же как массы являются нулевой отметкой социального. С одной стороны, трансполитика уже не имеет никакой реальной силы, но, с другой, она создает иллюзию того, что политическое реально существует. По Ж. Бодрийяру, политическое давно превратилось в спектакль, который разыгрывается перед массами, нечто напоминающее матч или кинофильм [2, с. 46]. Иными словами, политика, как и социальное, становятся пространством симуляции, где действуют симулякры третьего порядка.

Мюррей Эдельман в своей работе 1964 года [13, с. 16] вводит понятие «символической политики», которая стратегически использует всевозможные символы, мифы и ритуалы с целью контроля над массами. В то же время, если есть политика «символическая», то утверждается существование и политики «аутентичной», которая в идеале должна отвечать на запросы общества и решать актуальные проблемы [11, с. 258]. Но, с точки зрения Ж. Бодрийяра, подобная дихотомия является неубедительной: в его работах масса (социальное) не может диктовать условия и не имеет репрезентации. А политика, пытаясь «отвечать на запросы общества» (путем бесконечных зондирований, статистики, новостных репортажей) сама растворяется в нем, обращая социальную действительность в гиперреальность. Вместе с тем, политика нуждается в обществе: она должна подкреплять свою легитимацию иллюзией того, что общество ее поддерживает. Для этого и существует весь «спектакль политики». По мнению Т. Мейера, «спектаклярная политика» должна закрывать этот зазор делегитимации, возникающий из-за безразличия общества, создавая видимость альтернативы, видимость того, что электорат все еще может делать выбор [15, с. 141].

Ж. Бодрийяр в данном вопросе подходит к вопросу о гражданском обществе с точки зрения т.н. «квантовой социологии», «социального микромира»: философ отождествляет массы с материей в квантовой физике [2, с. 41]. Материя/массы реагируют на воздействие, отражая сигналы наблюдателя. Но кто может гарантировать, что получаемые ответы не содержатся в заранее заданных вопросах? Наука (а сюда можно причислить и социологию) никогда не задумывается о подобном, ведь тогда бы пришлось упразднить саму идею истины, на

которой наука зиждется. С политикой точно так же: она делает все, чтобы не допустить молчание масс, чтобы массы вовлекались в процесс политической жизни. Их молчание будет означать крах всей системы.

Можно проиллюстрировать сказанное следующим примером: представим себе, что недовольные работники завода не идут на работу или забастовку (что, как говорит сам Бодрийяр, тоже стало своеобразной формой труда, следовательно – потеряло всякий смысл), а остаются дома. Когда руководство завода придет следующим утром, то вместо гула работающих машин услышит только угрожающее молчание. Отсутствие трудящихся масс приведет к краху производства. Но вместе с тем можно признать, что такого не случится, ведь сами трудящиеся связаны заработной платой.

Таким образом, можно сказать, что в рамках теории Бодрийяра не существует политики «символической» и заведомо «аутентичной». Скорее, трансполитичность современного общества – это симптом всеобщих изменений и универсализации, или прозрачности. Философ приводит пример выборной демократии – это первый институт, построенный по принципу бинарности, или «вопросов-ответов»: политики «вопрошают», кого именно из них население хочет видеть в парламенте, а массы голосуют («отвечают»). Сама политика здесь принимает бинарный вид. Для гиперреализма современности «характерна закономерная комбинация двухпартийной системы и социологических опросов, отражающих собой эквивалентное чередование» [4, с. 138]. Такое чередование можно заметить в наиболее развитых обществах – например, Великобритании или США.

Например, в Америке воспринимается как само собой разумеющееся, что «республиканцы» и «демократы» практически никогда не получают абсолютного большинства голосов (результаты голосований обычно разделяются примерно 50/50) и чередуются попеременно. Но при этом сама политика умирает, ведь теперь она может бесконечно воспроизводиться и бесконечно манипулировать общественным мнением. Политика переходит в состояние гиперреальности, где все, что можно было воспроизвести, уже воспроизведено, и нам остается только наблюдать за игрой уже воспроизведенного. Поэтому не так далека от истины серия юмористических роликов на YouTube под названием «Epic Rap Battles of History», где пародии на известных политических и исторических деятелей сражаются между собой на арене рэп-баттла. Одно из таких видео посвящено Дональду Трампу и Хиллари Клинтон: в нем их предвыборные дебаты заключены в рифмованную форму. Ирония состоит в том, что настоящая цель рэп-баттла заключается не в процессе оскорбления противника, а в самом процессе рифмовки, и часто сами баттлы представляют собой гиперреалистичную постановку или спектакль для зрителей на манер реслинга. Смысл меняется местами и становится совершенно прозрачным: политика превращается в баттл, а рэп – в политику. Воображаемые проблемы заменяются воображаемыми решениями, в полном соответствии с патафизикой.

Судя из вышесказанного, можно сказать, что в реальности, которая поглощена гиперреальностью симуляции, политика так же далека от власти, как и вещь

далека от ее воспроизведенного образа. Само право и политика представляют собой симулякры второго порядка, в то время как критика симуляции – это тоже симулякр, причем высшего, третьего порядка, возможно, не имеющий ничего общего с состоянием дел. Права и жизнь человека – это не проявления свободы, а, скорее, это проявления фатальности, предопределенности: «... Существует ли право на желание, на необдуманные поступки, право на наслаждение? Полный абсурд... «Право на жизнь» заставляет трепетать... пока из него не выводят логически право на смерть, после чего его абсурдность становится очевидной. Потому что смерть, как и жизнь, есть судьба, фатальность... но отнюдь не право» [3, с. 128]. В другом месте книги «Прозрачность зла» Ж. Бодрийяр утверждает, что Запад променял свою свободу на преимущества технического прогресса, убил идею свободы собственными руками, и что во второй раз ее уже не обрести [3, с. 141]. Вместо фаустовской эры производства (по О. Шпенглеру) пришла протеиновая эра сетей и интерфейсов [6, с. 63].

Итак, власть оказывается как бы выведенной за скобки. «Как бы» – потому что власть уже нельзя соотносить с субстанцией политического, да и само политическое уже не имеет силы, но, тем не менее, власть незримо присутствует во всей нашей культуре. Поиск власти Ж. Бодрийяр продолжает в экономике: так, он заявляет, что капитал играет политическую экономией, словно симулятивной моделью [4, с. 44]. В данном случае, имеется в виду ценность как выражение капиталистического (или пост-капиталистического) способа производства, осуществляющая контроль с помощью бесконечных рядов симуляции. В противоположность первобытным обществам, где культура построена на дарении (как, например, потlach у североамериканских индейцев), современная культура, по мнению Бодрийяра, построена на обмене ценностей [4, с. 98].

Ценность стремится к поглощению и вездесущности, что приводит к гиперреальности, когда знаки начинают обмениваться только друг на друга, а реальное уже не берется в расчет. Отсюда, главенствующей формой культуры становится не вещь и даже не знак, а код, информация. Код – унифицированная недетерминированная соотношенность элементов, что позволяет системе расширяться. Ультимативными выражениями этой формы выступают ДНК и машинный код. К тому же, грань между генетикой и программированием вот-вот грозит исчезнуть – новейшее исследование Я. Эрлича и Д. Зелински показало, что появляются способы хранения данных прямо в нуклеотидах ДНК. Так, новейшая стратегия (фатальная ли?) под названием DNA Fountain конвертирует машинный код, состоящий из нулей и единиц, в цепочку ДНК, с целью создания максимально эффективного хранилища данных [14, с. 951]. Это доказывает, что информация в виде кода вездесуща и присутствует во всех сферах нашей жизни.

Если следовать точному определению структурного закона ценности, высказанного Ж. Бодрийяром, то данный закон представляет собой чистую форму социального господства, которая не опирается ни на какой-либо класс, ни на насилие (как это было бы в случае с политической властью). Эта форма растворена

в знаках и осуществляется через код [4, с. 57]. Поэтому код, а не политика в наши дни выступает высшим проявлением власти. Такая власть работает путем императива (или фатальной стратегии) тавтологии.

Система, построенная на власти кода и тавтологии, практически неистребима. Код – это элементарная генетическая матрица, аналогичная биологической клетке. Это особая форма контроля, ведь информационный код универсализирует Вселенную и подчиняет ее единым правилам [4, с. 128]. Никакая революция уже не способна его остановить или уничтожить: патафизическая система обратит революцию в свою пользу, заразив ее своим вредоносным «троянским» кодом (ведь патафизикой, своего рода «зловещей иронией», может обладать не только критик системы, но и она сама). Лучший и простейший пример подобного – портрет Че Гевары, ставший иконой революции и левого движения в целом. После смерти его изображение стали тиражировать в промышленных масштабах настолько, что оно потеряло вообще всякий смысл и содержание. То же произошло и с панковским движением, и с городскими граффити. В первом случае «панком» стали обзывать вообще все что угодно: киберпанк (литературное движение), шифропанк (неформальное движение за анонимность в сети), эмо-панк, пост-панк (мейнстримные музыкальные стили) – и так ad nauseam... А во втором – общественно «подрывные» рисунки заменили более безобидными муралами, наносимыми с одобрения городских властей.

Исходя из теории Ж. Бодрийяра, можно предположить, что власть симуляции гиперстабильна, что ее уже ничто не сможет поколебать, и теперь все, что нам остается – это критика. Казалось бы, сами работы Ж. Бодрийяра наводят нас на подобную мысль: сам философ не пытается выработать какие-либо конструктивные способы выхода из сложившейся ситуации, вместо этого он занимается своего рода «дискурсивным терроризмом» [9, с. 53], критикой всех и вся. Несмотря на эту кажущуюся непоследовательность, значительная часть его текстов посвящена рассмотрению тех областей, где власть симуляции перестает работать и претерпевает крушение. И такой областью, прежде всего, является область смерти.

Начиная сравнивать современное общество, Ж. Бодрийяр замечает, что какой бы совершенной не была система, она не может быть абсолютно закрытой и идентичной себе, то есть вмещать в себе свои собственные основания – в прямом соответствии со знаменитой теоремой Гёделя. И такой «ахиллесовой пятой» современного общества является смерть, которую уже невозможно вписать в систему [4, с. 47]. Пространство имплозии современной культуры (взрывной энергии, направленной внутрь общества) грозит превратиться в пространство эксплозии, и, как утверждает сам автор, для этого будет достаточным единого события, вызова. Таким вызовом является катастрофа, которая принимается в современном мире разнообразие форм. Но если в современном мире диалектика уже не работает, и код способен превратить любую свою противоположность в собственного двойника, то лишь смерть способна привести к субверсии власти, так как она действует на еще более высоком уровне, чем код. Если система примет вызов смерти, то она будет вынуждена ответить только другой смертью [4, с. 98].

Ж. Бодрийяр отдельно исследует проблему вызова: он говорит, что власть обладает исключительным правом на дарение без отдачи (наших прав, привилегий, труда и т.д.). Мы не можем отдать долг власти, точно так же, как мы не можем отдать долг нашего прихода в свет родителям. Но в первобытном обществе не было бескорыстия, в нем был лишь дар–вызов, точно так же, как и в природном мире. В книге «Бог как иллюзия» биолог Ричард Докинз рассматривает теорию Алана Графена под названием «эффект потлача». Автор рассматривает проявления альтруизма в животном мире на примере серых дроздов. Особи этого вида предупреждают других об опасности голосовыми сигналами и делятся кормом с более слабыми птицами. Но в их поведении, как показывает Графен, а за ним – и Докинз, нет ничего «альтруистического» в обыденном смысле этого слова: наоборот, это доминирующие особи утверждают свое главенство тем, что делятся с другими. А если более слабый дрозд по ошибке поделится кормом с более сильным, то первый встретит жестокий отпор [8, с. 278]. Доминирование – вот единственная ситуация, когда возможен односторонний дар.

В вопросе о роли смерти и дара в современной экономике Ж. Бодрийяр заимствует теорию «общей экономики» Жоржа Батая. Ритуал «потлача» Ж. Батай трактует в той же манере, что и Докинз, утверждая, что в первобытных обществах только сильнейшие позволяли себе подарить что-то другому члену племени. К тому же, подарок делается противнику, который вынужден ответить на дар–вызов другим, еще более щедрым даром. Такие подарки становятся «расточительством», и их уже нельзя использовать в цикле обмена ценностями [12, с. 80]. Батай делает из этого вывод, что человеческое общество постоянно вовлечено в процесс расточительства: «История жизни на Земле – в первую очередь результат безудержного буйства; главным событием является развитие роскоши, производство все более дорогостоящих форм жизни» [1, с. 125]. Из всех видов расточительства наиболее дорогостоящим оказывается смерть. Но для нас она необходима, как и всякое расточительство: без нее новорожденным уже не нашлось бы места. Ж. Бодрийяр по этому поводу замечает, что если смерть была бы перераспределена в капитализме по аналогии с богатством, то была бы уничтожена потребительская стоимость жизни [2, с. 88]. Иначе говоря, в условиях бессмертия жизнь уже не стоит равным счетом ничего.

Труд в современном обществе, по Бодрийяру, – это отсроченная смерть [4, с. 104]. Здесь его рассуждения начинают напоминать теорию био–власти Мишеля Фуко. Основная характеристика власти, как считает Ж. Бодрийяр, это не насилие и предавание смерти, а отсрочка смерти, власть оставлять жизнь. Поэтому наиболее радикальным способом патафизической борьбы с властью, по мнению философа, будет немедленная смерть. Отсюда такая озабоченность в современном мире феноменом самоубийства.

С этой точки зрения интересно использование Ж. Бодрийяром термина «безмолвное большинство», которое он позаимствовал у Ричарда Никсона. Тот имел в виду предполагаемое общее мнение граждан США, которое не было освещено в СМИ (например, антивоенные выступления во времена Вьетнамской войны).

Никсон, в свою очередь, позаимствовал это выражение у Гомера, который использовал метафору «молчаливое большинство» применительно к... мертвецам (ведь мертвых больше, чем живых, и они всегда молчат) [10, с. 54]. Выходит, что массы по определению – «мертвые души», которые оживают только тогда, когда к ним обращаются власть имущие (например, во время выборов). Возможно, именно из этого понятия и родился один из наиболее ярких образов современной западной культуры – образ зомби, мертвой толпы, охотящейся за кучкой «избранных». Даже в повседневной речи мы часто можем встретить высказывания про то, что массы якобы «зомбированы» правящей элитой.

Но современное общество боится далеко не зомби. Основной страх современного общества – аномалии: СПИД, рак, терроризм [3, с. 92]. Эти формы, по Бодрийяру, выражают вирулентность внутри системы (вспомним главное клише кино про зомби – живыми мертвецами становятся из-за какого-то непобедимого вируса). Вирус захватывает тело и переписывает принадлежащий ему код; тело уже как бы нам не принадлежит. Точно так же вирусы развиваются на электронных носителях: используя дефекты в системе, вредоносные программы приводят ее в негодность (так действуют, например, «вирусы нулевого дня»). Главная наша уязвимость – это отсутствие изменений. Культурные «вирусы нулевого дня», такие, как терроризм, являют собой вызов цивилизации, которая становится слишком закрытой и тавтологичной. Они представляют собой впрыск энтропии в закрытую систему: «...Это вторичное, вызывающее реакцию насилие, возможно, защищает нас от эпидемии согласия, от политической лейкемии и упадка, которые продолжают углубляться, а также от невидимого, но очевидного влияния Государства» [3, с. 98]. Бодрийяр считает, что культурная энтропия – это необходимое зло, спасающее нас от тепловой смерти цивилизации.

Выводы. В работах Ж. Бодрийяра можно выделить три основные проявления современной гиперлогики власти: трансполитику (стабильное состояние политической системы, позволяющее ей бесконечно воспроизводиться), код (унифицированная форма системных отношений) и тавтологию (высшее проявление порядка, своего рода энтропия внутри политической системы). Анализ гиперлогики власти показал, что ее подлинный смысл раскрывается лишь в контексте феноменов симуляции, гиперреальности и дисперсии. Было раскрыто, что термины «политическое» и «власть» в смысловом поле работ Ж. Бодрийяра не пересекаются. В данном смысле, можно утверждать, что сфера политического (или трансполитического) утрачивает свое означаемое и не способна к коммуникации на уровне знака и референта. Из уровня сигнификативных отношений «денотация–коннотация–миф» политика способна лишь на последнее, экстраполируя себя на массы, которые также не имеют своего собственного означаемого. Власть, с другой стороны, узурпирует сферу коннотации, создавая тем самым разрыв между знаком и вещью, задавая условия для гиперреальности.

Можно утверждать, что единственной действенной стратегией, способной противостоять власти кода и симулякров, является обратимость власти в условиях

воображаемой смерти. Подобное преодоление логики гиперреальности возможно только посредством патафизического обращения её в смерть как вызов, на который невозможно ответить прямо, то есть в своего рода вирус, поражающий внутреннее устройство системы и приводящий её в негодность. Таким образом, можно сделать вывод, что подобная модель, основанная на теории Ж. Бодрийяра, способна выступать в качестве действенной методологии для политической стратегии в условиях пространства симуляции.

Список использованных источников

1. Батай Ж. Проклятая часть: Сакральная социология / Жорж Батай; [пер. с фр., сост. С. Н. Зенкин]. – М.: Ладомир, 2006. – 742 с.
 2. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального / Жан Бодрийяр; [пер. с фр. Н. В. Суслова]. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2000. – 95 с.
 3. Бодрийяр Ж. Прозрачность Зла / Жан Бодрийяр; [пер. с фр. Л. Любарской и Е. Марковской]. – М.: Добросвет, 2000. – 258 с.
 4. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Жан Бодрийяр; [пер. с фр. С. Н. Зенкина]. – М.: Добросвет, 2000. – 387 с.
 5. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляции / Жан Бодрийяр; [пер. с фр. А. Качалова]. – М.: Издательский дом «ПОСТУМ», 2015. – 240 с. – (Технология свободы).
 6. Бодрийяр Ж. Фатальні стратегії / Жан Бодрийяр; [пер. з фр. Л. Кононовича]. – Львів: Кальварія, 2010. – 192 с.
 7. Делез Ж. Ницше и философия / Жиль Делез; [пер. с фр. О. Хома]. – М.: Ad Marginem, 2003. – 391 с.
 8. Докинз Р. Бог как иллюзия / Ричард Докинз; [пер. с англ. Н. Смелковой]. – СПб.: Азбука, Азбука–Аттикус, 2014. – 512 с. – (Азбука–классика).
 9. Aronowitz S. Postmodernism and Politics / Stanley Aronowitz // Social Text. – 1989. – No.21. – P.46–62.
 10. Bishop R. Baudrillard, Death, and Cold War Theory / Ryan Bishop // Bishop R. (ed.) Baudrillard Now: Current Perspectives in Baudrillard Studies. – Cambridge: Polity Press, 2009. – P.47–71.
 11. Bluhdorn I. Sustaining the Unsustainable: Symbolic Politics and the Politics of Simulation / Ingolfur Bluhdorn // Environmental Politics. – 2007. – Vol.16, No.2. – P.251–275.
 12. Boldt–Irons L. A. Bataille and Baudrillard: From a General Economy to the Transparency of Evil / Leslie Anne Boldt–Irons // Angelaki: Journal of the Theoretical Humanities. – 2001. – Vol.6, No.2. – P.79–89.
 13. Edelman M. The Symbolic Uses of Politics / Murray Edelman. – Urbana: University of Illinois Press, 1964.
 14. Erlich Y. DNA Fountain enables a robust and efficient storage architecture / Y. Erlich, D. Zielinski // Science. – 2017. – No.355 (6328). – P.950–954.
 15. Meyer T. Die Transformation des Politischen / Thomas Meyer. – Frankfurt: Suhrkamp, 1994.
 16. Redhead S. On Non–Postmodernity / Steve Redhead // Redhead S. (ed.) The Jean Baudrillard Reader. – New York: Columbia University Press, 2008. – P.1–13.
- Golovko A. A.**, postgraduate student, Department of Philosophy of Oles Honchar Dnipro National University (Ukraine, Dnipro), a_golovko@i.ua
- Jean Baudrillard's Pataphysics of Power: Transpolitics, Code, Tautology**
- The paper analyzes the problems of power in the works of J. Baudrillard and reconstructs the main aspects of his socio-political philosophy (transpolitics, code, and tautology). The relevance of the article is that J. Baudrillard's philosophy can be implemented as an effective model of the analysis and the description of socio-political phenomena in modern global society. The paper uses analysis, descriptive and comparative methods. It is shown that the project of J. Baudrillard's pataphysics of power embodies recursive criticism of power and discovers its hidden premises, such as hyperreality, simulation and delay of death. The basic concepts of the philosophy of power of J. Baudrillard are considered and their interpretation is shown. It is also determined that the sphere of the political and the sphere of power as such does not coincide in the philosophy of J. Baudrillard.*
- Keywords:** simulation, hyperreality, pataphysics, fatality, binarity, capitalism.
- Головко А. А.**, аспірант кафедри філософії, Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара (Україна, Дніпро), a_golovko@i.ua
- Патафізика влади Жана Бодрийяра: трансполітика, код, тавтологія**
- Аналізується проблематика влади у творчості Ж. Бодрийяра і здійснюється реконструкція головних аспектів його соціально-політичної філософії: трансполітики, коду, тавтології. Актуальність статті полягає у тому, що філософія Жана Бодрийяра може виступати як дієва модель аналізу і опису соціально-політичних феноменів в умовах сучасного глобального суспільства. Використовуються аналіз, дескриптивний і компаративний методи. Показано, що проект патафізики влади Ж. Бодрийяра включає рекурсивну критику влади і виявлення її прихованих передумов, зокрема – гіперреальності, симулятивності і відстрочки смерті. Розглянуті головні поняття філософії влади Ж. Бодрийяра і показаний їх взаємозв'язок; також визначено, що сфера політичного і сфера влади як такої в філософії Ж. Бодрийяра не співпадають між собою.*
- Ключові слова:** симуляція, гіперреальність, патафізика, фатальність, бінарність, капіталізм.

* * *

УДК 261.7

Станкевич В. А.,

аспірант кафедри культурології, Національний
педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), vitaliy.ots@gmail.com

Пошук ідеї «*παιδεία*» в учнівському світогляді апостола Павла

*Представлений аналіз освітньої системи «*παιδεία*» через призму пошуку відлуння новозавітних ідей учнівства в світогляді апостола Павла. Середовище формування світогляду Павла перебувало в трьох світах: римський, елліністичний, єврейський. Вони дотикалися між собою в різних відношеннях. Римський світ мав політичний характер і мало впливав на формування світогляду апостола, хоч був тісно пов'язаний з греко-елліністичною філософією. А ось два інших сформували світогляд апостола Павла. Незаперечним фактом є те, що найбільший вплив був зі сторони єврейської та фарисейської традиції. Але з іншої сторони іудаїзм I ст. н.е. знаходився й розвивався в контексті еллінізації й зазнав певних трансформацій. Тому не варто повністю відкидати елліністичний вплив, подібно, як не варто говорити про пряме запозичення Павлом учнівських ідей в греко-елліністичній освітній системі «*παιδεία*». Дана стаття є спробою пошуку в унісон багатьох досліджень, присвячених пайдеї та передумовам формування богослов'я апостола Павла, зокрема богословських ідей учнівства. Показано, що в текстах апостола Павла є велика кількість ідей, які були присутні в освітній системі «*παιδεία*».*

Ключові слова: новозавітна наука, виховання, еллінізм, учнівство, апостол Павло, філософія, освітня система.

Не зважаючи на те, що для самого Павла, як пише Н. Т. Райт, світ ділився лише на дві категорії євреїв та не євреїв, з чим важко не погодитися [17, с. 130], сам апостол ідентифікував себе як євреї. По Закону бувши фарисеєм й скоріш всього практикуючим рабином, звичайно він мав гарну тогочасну освіту. В силу всієї ідеологічної боротьби проти еллінізації іудаїзму, останній зазнав деяких змін. Так наприклад, елліністичні досягнення в землеробстві, містобудування та фінансах мали суттєвий вплив на розвиток Іудеї, вже не кажучи про євреїв, що знаходилися в діаспорі. Говорячи про еллінізацію в діаспорі У. Барклі характеризує її трьома поняттями: асиміляція, акультурація та акомодация. Перше поняття відноситься до соціальної інтеграції в більш широке суспільство. Друге, до мовного і освітнього, а третє, застосування мови й використання освітніх ідей [17, с. 146]. Останнє є підставою вважати, що Павло, в більшій мірі, зазнав впливу греко-елліністичної педагогіки, а в меншій був обізнаний з основними світними ідеями пайдеї.

Освіта і виховання в грецькій культурі займали одне з пріоритетних місць. Що важливо, ідеї даної системи освіти були і є зразком в педагогіці до сьогодняшнього дня. Греки вважали, як пише Вернер Йегер, що «виховання – це засіб, завдяки якому людське суспільство зберігає і продовжує свій рід тілесно і духовно». По суті, виховання формує суспільство. Перш за все, за словами Йегера, виховання – це не справа окремого індивідуума, а відповідно до своєї природи це завдання самого суспільства. Адже, завдяки вихованню відбувається усвідомлення цінностей, необхідних для життя в самому соціумі. Історія виховання писалася змінами, що відбувалися у світогляді суспільства [6, с. 11–12]. Варто зазначити, що все що відбувалося в житті грецьких полісів у більшій чи меншій мірі було пов'язане з вихованням.

Ольга Алієва вказує на те, що *παιδεία* це і виховання і його результат – культура, головна ідея якої є ідеал, як свідомий освітній принцип. Це вказує на те, що виховання

в Греції передбачало певну культурну формацію. Що пізніше в патристичний період висловлювали словом «*μόρφωσις*», яке мало значення «надавати чомусь певної форми», чим по суті і є освіта [8, с. 12–13], яка має одну ціль – проявляти зусилля в довжину життя, наблизитися, наскільки це можливо людині, до досконалості [8, с. 132]. Дана ціль освіти має певне відлуння в текстах Павла, наприклад в Флп 3:12–15a¹. Або безпосередньо в листах до Тимофія: 1 Тим 4:16 – «Уважай на самого себе та в науку... Бо чинячи так, ти спасеш себе...» й 2 Тим 3:17 – «щоб Божя людина була досконала...».

В. Пампуха, пишучи про особливості грецького навчання й виховання, дає коротку але достатньо змістовну характеристику греко-елліністичній системі освіти «*παιδεία*»:

Ідеали давньогрецької педагогіки визначалися словом «*παιδεία*» – виховання ідеального громадянина полісу, який був би розвинений розумово, морально та фізично, і прагнув би досконалості у всьому [14].

Згідно визначення професора Р. В. Светлова *παιδεία* це все, «що має відношення до виховання, зрощування і годування», де виховання – означає розвиток задатків, що є присутні в кожній людині. Антична *παιδεία* мала дві основні складові. Перша – виховання в дусі отців і традиції. Друга – виховання божественного [18]. Варто зазначити, що це було притаманно всім тогочасним релігіям, в тому числі й іудаїзму, про який піде мова пізніше. Ідеї зрощування й годування також притаманні й апостолу Павлу, коли він дбає про розвиток здібностей Тимофія.

О. Р. Рабінович вказує, що *παιδεία* одна з найважливіших цивілізаційних ідей елліністичного світу, головна суть якої полягала у вихованні людини і стала виразником однієї з найглибших потреб грецького менталітету – бажання виховувати і навчати [16, с. 5]. Це помітно і в житті апостола Павла (Рим 1:11)².

У V ст. до н.е. з'являються софісти, які пишуть перші підручники риторики і починають навчати за гроші. Така освіта почала користуватися популярністю [14]. Сократ теж навчав хлопців-афінян, але безкоштовно [9, с. 9–10]. І в цей же час, а саме в V ст. до н.е., починають використовувати слово «*παιδεία*», що означало «догляд за дітьми» [6, с. 31]. По суті саме з цього періоду починається грецька освіта, яку можна ототожнювати з *παιδεία*. А до цього часу можна асоціювати з терміном «*ἀρετή*», який вказував не лише на гідність людини, а й на божественну перспективу. Божественність і *ἀρετή* є не подільні. Греки сприймали героїчні подвиги як не від'ємні від їх життя [6, с. 32]. Грецька освіта набула своєї класичної форми коли суспільне життя сформувалося у вигляді полісів.

Певної уваги заслуговує спартанська система освіти. Варто зазначити, що Спарта ніколи не відіграла самостійної ролі ні в філософії ні в мистецтві, що не можна сказати по відношенню до виховання. Особливість

¹ «Не тому, що я вже досягнув, або вже вдосконалився... спішаючи до того, що попереду... женусь до мети високого поклику. Тому хто досконалий, думайте про це...».

² Визнаючи грецький вплив на світогляд Павла і його іудейських сучасників, можна побачити бажання вчити, що було і притаманне окремим фарисеям. Не говорячи вже про християнську діяльність, поштовхом якої є слова Христа «Ідіть і навчіть всі народи», тобто, зробіть учнями.

спартанського виховання, за словами В. Йегера, полягає в тому, що вперше в історії педагогіки, держава проявляється як виховна сила, в самому високому сенсі слова [6, с. 113]. Хоча історія Спарти, як і її системи виховання, залишається маловідомою, з романтичним відтінком і ностальгією в боротьбі проти демократичного світу. Виховання полягало в авторитаризмі, нікому не дозволялось жити, як він хоче. Всі підкорялися існуючим правилам. Робили те, що було корисним для суспільства і держави. Ніхто собі не належав, а належали всі вітчизні. Всі вчилися бути одним з суспільством, бути єдиними під владою керівника, забуваючи про себе в проявах любові і славі [6, с. 117]. Спартанське виховання зазнало серйозної критики від сучасників, хоч насправді Спарта для Платона й інших теоретиків пайдеїї була в багатьох відношеннях прикладом, хоч в цей ідеал вкладався зовсім інший смисл [6, с. 117]. Малоймовірно, що Павло був знайомий в достатній мірі з даною освітньою системою, але водночас відсутні докази, що апостол не був знайомий з основною ідеєю спартанської школи, а саме, як пише професор Левківський: «виховання безперечної слухняності, витривалості і науки перемагати» [11, с. 20]. Але подані ідеї мають місце не лише в текстах Павла, але й у Євангеліях. Методика даної освітньої системи мала більш військовий характер. Павло в Другому листі до Тимофія (2:3–5) використовує військову модель учнівства, що можливо є посиланням на дану модель виховання в елліністичному суспільстві¹.

На відміну від спартанської системи освіти, афінська школа переслідувала іншу педагогічну мету. Лукіан писав: «Більш всього ми прагнемо, щоб громадяни були прекрасні душою і сильні тілом, бо саме такі люди добре живуть в суспільстві мирного часу, а під час війни спасають державу» [10, с. 13]. В школах, де займалися фізичною підготовкою, вивченням мистецтв, природознавчих й гуманітарних наук, загальної філософії, що допомагало вписатися в міське життя [3, с. 27]. Школа, по суті готувала до життя. В текстах Павла, також можна зустріти ідею підготовки, це особливо помітно в пасторських посланнях (див. на приклад 1 Тим 3:14–15) [1].

Грецька цивілізація подарувала світу ряд видатних філософів, в школах яких вплетені ідеї учнівства грецького зразку, тобто *παιδεία*. У вченні Піфагора, Демокрита, Сократа, Платона та Аристотеля заховані основні цілі та принципи виховання [10, с. 14]. Так наприклад Піфагор пише, що ефективність навчання залежить від взаємного бажання [4, с. 47]. Демокрит вважав, що освіта веде до трьох найважливіших чеснот: «добре мислити, добре говорити і добре робити» [4, с. 47]. Демокрит був ідейним засновником школи софістів. Софісти давали своїм учням уміння й знання, які були необхідними для подальшого розвитку [12, с. 360]. Яскравим представником софістів був філософ Сократ. Його вислів «Хто знає себе, той знає що для нього корисно, і чітко розуміє, що він може і чого він не може»

[12, с. 49] перекликається з словами Павла «Уважай на самого себе» (1 Тим 4:16). Сократ сприймав вчителство як найбільшу цінність. Він також був засновником діалектики як методу шукання істини шляхом задавання правильних питань, що можна зустріти в текстах Павлових послань.

Сократ сповідував ідею не насильного «вбиття» знань в голову учня, такий спосіб йому чужий, навпаки, надійний способом навчити й вплинути на поведінку учня є «бесіда, бесіда і знову бесіда» [15, с. 22].

Про педагогічну спадщину Сократа можна дізнатися не лише з насліддя Платона і пародії Арістофана, а й завдяки роботам Ксенофонта Афінського, зокрема «Воспоминание о Сократе». Як пише Ксенофонт, Сократ не розділяв процес пайдеїї від життя, навпаки, він не брався вчити *ἀρετή*², якщо сам цього не робив і «це давало надію людям, що знаходилися в спілкуванні з ним, то стануть такі як він» [9, с. 10]. Це вказувало на не роздільність виховання від життя і вказувало на те, що власний приклад є найкращим педагогічним методом. Цікаво, що дана педагогічна позиція не є винятковою. Скоріш, це була певна норма, про що й пише Ксенофонт: «Всі вчителі не тільки показують учням власним прикладом, яке вони виконують своє вчення, але й намагаються переконати на свій бік» [9, с. 12]. Сократ не був винятком. Його відрізняло лише те, що він був «високоморальною людиною», який вчив своїх друзів (учнів) володіти собою. І вони робили це не з страху до вчителя, а бачили в цьому певну моральну перевагу [9, с. 12].

Сократ не дивився на зовнішність, він віддавав перевагу здібностям до навчання, пам'яті, бажанню вчитися, що в кінцевому результаті веде до вміння вести господарські справи, управляти людьми й державою, а головне це веде не лише до власного щастя, а й щастя тих, на кого здійснюється вплив. В Сократа був особистісний підхід до навчання. У Ксенофонта про це написано так: «Його підхід до людей був не до всіх однаковий: хто вважав себе обдарованим від природи, але не хотів навчатися, він говорив, що їм більше потрібно навчатися, ніж не обдарованим» [9, с. 144]. В протилежному випадку, обдаровані, але не виховані, вони стають «блязями, ті хто приносять шкоду і не спроможні виконати своє покликання», а також «вони часто здійснюють злочини, горді, нахабні і стають ворогами роду людського» [9, с. 115]. Даний підхід був притаманний й Павлу, про що він і пише в Першому листі до Тимофія 1:7 «Вони зажадали бути вчителями Закону, – та не зрозумілі ні того, що говорять, ні про що запевняють». А вище сказано, що дані вчителі «викликають більше сварки, ніж збудування Боже (1 Тим 1:4). З контексту видно, що ці лжевчителі були талановиті, але не виховані. Їх вчення вносило розлад, мовою Ксенофонта не приносили суспільству щастя³.

Важливою ідеєю учнівства, яку сповідував Сократ, є перебування вчителя і учня в рівних умовах і однакових положеннях, що передбачало й під час спільне

¹ Можна припустити, що Павло посилався на римську військову систему. Що по суті перший і другий варіант в своїй гіпотетичності рівний. Можливо й з патріотичних міркувань, Павло має на увазі єврейських воїнів, про яких говориться в історичних книгах єврейської Біблії. Але враховуючи контекст і обставини написання, всі три варіанти, в своїй гіпотетичності, рівні.

² Давньогрецьке слово «ἀρετή» означає «чеснота», «доблесть», «досконалість», «гідність» або «перевагу» будь-якого виду, котрою мав володіти грецький громадянин.

³ Останнім часом педагогічним поглядом Ксенофонта приділяється достатня увага з боку дослідників. Це виражається написанням статей і дисертацій. Наприклад дисертація на здобуття кандидата педагогічних наук Ветошкіної М. К. на тему «Педагогічні погляди Ксенофонта Афінського».

проживання, як пише Джуринський, керуючись тезою «я знаю тільки те, що я нічого не знаю» [4, с. 50]. В. Йегер показує на прикладі бесіди вчителя Сократа й молодого учня Гіпократу, що в педагогічному процесі відсутня дистанція між вчителем і учнем [7, с. 125]. Рівність під час учнівства можна спостерігати й в служінні Павла. Так, він використовує термін «апостол» тільки з апологетичних міркувань, але частіше він називає себе батьком. А в листі до коринтянської церкви пише: «Бо хоч би ви мали десять тисяч наставників у Христі, та отців не багато; а я вас породив у Христі через Євангелію» (1 Кор 4:15). Також Павло часто сповідував ідею рівності. І це видно і по відношенню Тимофія, який був його найблищим учнем. Павло, наприклад, проголошує його співавтором листів до Солунської церкви (1 Сол 1:1, 2 Сол 1:1).

Не менш важливу роль в педагогічній думці зіграв учень Сократа Платон, який створив неперевершуваний образ свого вчителя [12, с. 362], що вказує на серйозний вплив і вдячне ставлення. Учень Сократа, як пише Б. Мецгер, «внаслідуював від свого вчителя діалектичний метод – ставити під сумнів різні не точності, від характеру – переконання в обов'язковому пріоритеті етичної доброти у всіх сферах життя» [13, с. 65]. Платон вважав виховання найважливішим фундаментом життя людини: «В якому направленні хто був вихований, таким і стане» [4, с. 50]. Платон сприймав виховання як поступове сходження учня до світу ідей. Здійснювати таке навчання має багато старша і досвідченіша людина. Головну роль в ідеї платонівського навчання грає тісний духовний зв'язок між наставником і учнем [4, с. 51]. Відлуння подібного ставлення до навчання також можна знайти і в практиці апостола Павла. Наприклад, коли пише лист до Филимона він називає себе старцем. Часто в посланнях Павло наводить перелік співпрацівників, не називаючи їх учнями, що вказує на рівність, яку важко не помітити.

Не менш важливі заслуги, в розвитку грецької системи освіти, належать учню Платона Аристотелю, в якого була відсутня поетичність Платона і він скоріше, за словами Мак-Ніла, був схожий на «думаючу машину», і він як ніхто наблизився до узагальнення всіх тогочасних знань і уявлень. Послідовникам Аристотеля просто не залишилось роботи [12, с. 365]. Сам Аристотель допускав родинне виховання. Засуджував спартанську школу, в протидію вівав займання гімнастикою. Ідеї Платона безумовно мали на нього великий вплив, але не з усіма він погоджувався, він відкинув деякі ідеї вчення свого вчителя [15, с. 32]. Метою освіти для Аристотеля є допомога в розвитку потенційних можливостей учня, перетворення його в того, ким він покликаний бути [15, с. 33]. Дану концепцію також можна зустріти в практиці учнівства апостола Павла по відношенню Тимофія. Яскравим доказом цього є відносини з учнями в контексті пасторських послань. Аристотель був вчителем А. Македонського, наслідком якого і є елліністична культура.

Вже сам факт, що наведені вище філософи є продуктом підтвердження ідеї учнівства, адже вони учні своїх вчителів. Ідеї яких вони переймали від своїх наставників трансформували, змінювали їх, робили ідеї попередників досконалішими. Всі вони продовжували виховувати учнів, що є яскравим показником грецького варіанту учнівства.

Важливо також звернути увагу на еллінізм як останній етап розвитку грецької культури, що напряму пов'язаний з новозавітними подіями. Вершиною освіти в період еллінізму були філософські школи, що по суті являли собою вищі навчальні інституції. Завдяки завоюванням Филипа та Александра Македонського світ вступив в процес огречення. Що більш посилювалося в пост македонський період, коли його імперію було поділено на три частини між його полководцями. В порівнянні з культурою, спрощена грецька мова *κοινή діалектос*, набула широкого розповсюдження. Так, будь який торговець міг оволодіти так названою «спільною мовою». *Κοινή діалектос* поступово замінила багато національних мов, принаймні, була другою і, в сучасному розумінні, міжнародною [12, с. 389–390]. Даний факт може пояснити здатність до написання листів Петром і Іоанном, які займався торгівлею риби. Вже не кажучи про освіченість Павла, Луки і Матвія.

Крім Академії Платона і Ліцею Аристотеля існували ще дві школи: стоїків та епікурейців. Дані школи, на відміну від вище сказаних, зустрічаються в Новому Завіті і безпосередньо пов'язані з Павлом. Не відомо, чи був знайомий з філософією даних шкіл до Афін і чи після них переймався нею. Але не заперечний той факт, що Павло мав з ними дискусію. І його промова перед ними, яка залишена в Діях 17, показує красномовство, на що потім і звертав увагу сам апостол, але вже в негативному світлі (1 Кор 2:1–5). Тому, важливо розглянути дані філософські позиції та їх освітні ідеї.

Відомий Прістонський Професор Нового Завіту Реймонд Браун в своєму Введенні, про яке Б. Мецгер сказав, що «краще в світі Введення в Новий Завіт», вказує на те, що скоріш всього освіта Павла включала коротке знайомство з філософською позицією стоїків, епікурейців й кініків [2, с. 21]. Павло знав про них, але не був ними. Він, скоріш всього міг використовувати певні ідеї, але як вже зазначалося, підходи у вихованні в багатьох моментах були тотожними і напрочуд важко, під час неможливо, провести межу. Можна тільки констатувати взаємний вплив, відсоткове співвідношення якого теж залишається під покривом невідомості.

Епікур, в честь якого названо філософську школу «епікурейство», головною ідеєю у вихованні вбачав звільнення людини від незнання, бо саме в цьому відкриваються двері до щастя [4, с. 56]. Він не довіряв діалектиці і метафізиці Платона. Критерієм істини він вважав почуття, як єдине джерело всіх ідей. Тому він вчив, бути незалежним від зовнішніх обставин, а покладатися більш на внутрішні емоції, або характер. Мудрість полягає в тілесних задоволеннях, які прирівнювалися до свободи від страху і страждань. Сповідував безбожжя, хоч допускав абсолютну трансцендентність богів від людського життя. Не вірив в потойбічне життя [13, с. 66]. Скоріш всього Павло був відомий з даною філософською позицією, але навряд чи її сповідував, адже вона в корінь відрізнялась від богослов'я Павла. Більш всього він тяжів, якщо взагалі тяжів, до стоїчної філософії.

Стоїцизм, в якійсь мірі був антитезою епікурейства, як в поглядах, так і в педагогічній методології. Засновник школи Зенон вважав, що лише виховання може зробити людину доброю. В порівнянні з епікурейством стоїцизм сповідував релігійність і моральність. Проголошував проникнення у все божественного розуму (*λόγος*), який

проявлявся в красі і злагодженості всесвіту. Життя має співвідноситися з розумом і як пише Мецгер: «Душа є божественна іскра, або насіння універсального Розуму. Вона укладена в тіло як до в'язниці. Але завдяки цій душі, людина може піднятися над ворожими обставинами життя, зберегти гідність і незворушність перед лицем труднощів» [13, с. 67]. Головними чеснотами були: відсутність нарікань на життя, відчуття спокою і самодостатності [4, с. 56]. Певні відлуння можна знайти і в пасторських посланнях Павла. Наприклад, коли Павло говорить: «Я дяку складаю тому, Хто зміцнив мене, Христу Ісусу, Господу нашому, що мене за вірного визнав...» (1 Тим 1:12) або «Великий зиск то благочестя із задоволенням... А як маємо поживу та одяг, то ми задоволені будьмо з того» (1 Тим 6:6, 8).

Більшість дослідників вважають, що з усіх філософських шкіл, відлуння ідей котрих можна побачити в текстах Павла, належить школі стоїцизму. Стиль роздумів Павла і побудови аргументації підчас нагадують стоїчний стиль. А саме: риторичні запитання, короткі, не пов'язані між собою вислови, звернення до вигаданих опонентів, щоб закликати їх до дискусії, приклади із спорту та описання міського життя. Можна також знайти вислови, що схожі до стоїчних. Наприклад опис космічного Христа в Колоссянах 1:16–17. Або, коли Павло цитує поета Арата, що більш всього сповідував стоїчну філософію. Можливо, деякі ідеї були прийняті апостолом, але в більш глибокому відношенні світогляд Павла відрізнявся від світогляду стоїків і це добре показано Д. Дрейном [5, с. 346–347]. Різниця полягає в тому, що Павло вірив в реального Бога, що відкрився Аврааму і він, Павло, чекав славного майбутнього віку вибраного Ним народу, до числа якого належав, на відміну від ідеології стоїків, де бог це абстрактне поняття розуму (Логос). Спасіння сприймалося як самодостатність і перемога над самим собою являлася як ціль, що веда до єдності з природою. І основне, що відрізняло Павла від даної філософської школи це віра і надія в світле майбутнє на протигагу безнадійності стоїків. Тому, вплив представленої школи зводиться до мінімуму. Використання слів та висловів, що були досить популярними не робить Павла стоїчним філософом. Але категорично заперечувати даний зв'язок теж не варто. Адже стоїчні ідеї міг засвоїти й Гамалііл, або інші вчителі, що мали вплив на апостола.

Ідейно-педагогічну запозиченість із стоїчної школи важко прослідкувати. Це пов'язане з переплетінням культур. Але, якщо припустити що вона була, то скоріш всього саме з останньої освітньої системи. Варто зазначити, що запозичення освітніх ідей з греко-елліністичної системи, скоріш всього також пов'язане з елінізацією тогочасного суспільства. Тому, не можна сказати про пряме використання освітньої системи *paidéia*, але заперечити її часткове відлуння, також не варто, що було видно з посиланнями на тексти послань Павла.

Отже, пошук відлуння учнівства в греко-елліністичній освіті показав наявність наступних ідей, що в більшій чи меншій мірі можна вважати передумовами формування світогляду сучасників Павла, що можливо мали певний вплив на формування світогляду і самого апостола.

По-перше, грецька освіта сповідували ідею шляхетних чеснот *ἀρετή*: мудрості, пізнань, володіння

собою, відповідальності, патріотизму, спокою, задоволеності, тощо. По-друге, виховання і навчання сприймалися, як стиль життя. Третє, *paidéia* по своїй суті передбачала наступництво. Четверте, греко-елліністична система освіти проголошувала ідею рівності вчителя й учня в процесі навчання. П'яте, учнівство грецького зразку, сприймалося як поступове сходження учня до світу ідей. Шосте, Учнівство по своїй природі було передачею досвіду близькому по духу учню. Сьоме, учнівство сприймалося, як допомога в розвитку потенційних можливостях учня й перетворення його в того, ким він покликаний бути. І останнє, грецький зразок учнівства в багатьох педагогічних елементах тотожний з учнівством християнського зразку. Що вказує на запозичення ідей *paidéia* християнськими лідерами.

Список використаних джерел

1. Біблія або книги Старого та Нового Заповіту / Пер. Проф. Івана Огієнка. – К.: Українське Біблійне Товариство, 2009. – 1151 с.
2. Браун Р. Введение в Новый Завет / Рэймонд Браун. – Москва: ББИ, 2007. – 571 с.
3. Генгель К. История и философия христианского образования / К. Генгель, У. Бенсон. – СПб.: Библия для всех, 2002. – 381 с.
4. Джуринский А. Н. История Педагогика / А. Н. Джуринский. – М.: Владос, 1999. – 432 с.
5. Дрейн Д. Путеводитель по Новому Завету / Джон Дрейн. – М.: Триада, 2007. – 620 с.
6. Йегер В. Пайдейя: воспитание античного грека. Том I / Вернер Йегер. – М.: Греко-латинский кабинет, 2001. – 610 с.
7. Йегер В. Пайдейя. Воспитание античного грека. Эпоха воспитателей и воспитательных систем / Вернер Йегер. – Москва: Греко-латинский кабинет, 1997. – 336 с.
8. Йегер В. Раннее христианство и греческая пайдейя / Вернер Йегер. – М.: Греко-латинский кабинет, 2014. – 220 с.
9. Ксенофонт. Воспоминание о Сократе / Ксенофонт. – М.: Наука, 1993. – 382 с.
10. Латышина Д. И. История педагогики / Д. И. Латышина. – М.: Гардарики, 2003. – 603 с.
11. Левківський М. В. Історія педагогіки / М. В. Левківський. – Ж.: Житомирський державний педагогічний університет, 1999. – 336 с.
12. Мак-Нил У. Восхождение Запада. История человеческого сообщества / У. Мак-Нил. – К.: Ника-Центр, 2013. – 1064 с.
13. Мецгер Б. Новый Завет. Контекст, формирование, содержание / Брюс Мецгер. – Москва: ББИ. – 360 с.
14. Пампуха В. Стародавня Греція: як навчали спартанців та афінян? [Електронний ресурс] / Валерія Пампуха. – Режим доступу: <http://studway.com.ua/yak-navchali-spartanciv/>.
15. Пятьдесят крупнейших Мыслителей об образовании. От Конфуция до Дьюи – Редкол.: Палмер Дж. (гл. редактор). – М.: Дом высшей школы экономики, 2012. – 424 с.
16. Рабінович О. Р. Ідея виховання та її теоретичне обґрунтування в античній філософії: автореф. дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00.05 «історія філософії» / Рабінович О. Р. – Львів, 2009. – 18 с.
17. Райт Н. Т. Апостол Павел и верность Бога. Т.1. Четвертая часть труда «Истоки христианства и вопрос о Боге» / Николас Томас Райт. – Ч.: Колоквиум. 2015. – 776 с.
18. Светлов Р. В. Идея «пайдеии» в античности и в современности // Страница абсолютологии // Страница профессора Светлова [Электронный ресурс] / Р. В. Светлов. – Режим доступа: <http://absolutology.org.ru/paideia.htm>.

References

1. Biblija abo knygy Starogo ta Novogo Zapovitu / Per. Prof. Ivana Ogijenka. – K.: Ukrai'ns'ke Biblijne Tovarystvo, 2009. – 1151 s.
2. Braun R. Vvedenie v Novyj Zavet / Rjeimond Braun. – Moskva: BBI, 2007. – 571 s.
3. Gengel' K. Istorija i filosofija hristianskogo obrazovanija / K. Gengel', U. Benson. – SPb.: Biblija dlja vseh, 2002. – 381 s.
4. Dzhurinskij A. N. Istorija Pedagogiki / A. N. Dzhurn'skij. – M.: Vlados, 1999. – 432 s.
5. Drejn D. Putivoditel' po Novomu Zavetu / Dzhon Drejn. – M.: Triada, 2007. – 620 s.

6. Jeger V. Pajdejja: vospitanie antichnogo greka. Tom I / Verner Jeger. – M.: Greko-latinskij kabinet, 2001. – 610 s.

7. Jeger V. Pajdejja. Vospitanie antichnogo greka. Jepoha vospitatelej j vospitateľnyh sistem / Verner Jeger. – Moskva: Greko-latinskij kabinet, 1997. – 336 s.

8. Jeger V. Rannee hristianstvo i grecheskaja pajdejja / Verner Jeger. – M.: Greko-latinskij kabinet, 2014. – 220 s.

9. Ksenofont. Vospominanie o Sokrate / Ksenafont. – M.: Nauka, 1993. – 382 s.

10. Latyshina D. I. Istoriya pedagogiki / D. I. Latyshina. – M.: Gardariki, 2003. – 603 s.

11. Levkivs'kyj M. V. Istoriya pedagogiki / M. V. Levkivs'kyj. – Zh.: Zhytomyr's'kyj derzhavnyj pedagogichnyj universytet, 1999. – 336 s.

12. Mak-Nil U. Voshzhdenie Zapada. Istoriya chelovecheskogo soobshchestva / U. Mak-Nil. – K.: Nika-Centr, 2013. – 1064 s.

13. Mecger B. Novyj Zavet. Kontekst, formirovanie, sodержanie / Brjus Mecger. – Moskva: BBI. – 360 s.

14. Pampuha V. Starodavnja Grecija: jak navchaly spartanciv ta afinjan? [Elektronnyj resurs] / Valerija Pampuha. – Rezhym dostupu: <http://studway.com.ua/yak-navchali-spartanciv/>.

15. Pjat' desjat krupnejshih Myslitelej ob obrazovanii. Ot Konfucija do D'zhui – Redkol.: Palmer Dzh. (gl. redaktor). – M.: Dom vysshej shkoly jekonomiki, 2012. – 424 s.

16. Rabinovych O. R. Ideja vyhovannja ta i'i' teoretychne obg'run-tuvannja v antychnij filosofii: avtoref. dys. ... kand. filos. nauk: spec. 09.00.05 «istorija filosofii» / Rabinovych O. R. – L'viv, 2009. – 18 s.

17. Rajt N. T. Apostol Pavel i vernost' Boga. T. I. Chetvertaja chast' truda «Istoki hristianstva i vopros o Boge» / Nikolas Tomas Rajt. – Ch.: Kolokvium. 2015. – 776 s.

18. Svetlov R. V. Ideja «pajdeii» v antichnosti i v sovremennosti // Stranica absoljutologii // Stranica professora Svetlova [Elektronnyj resurs] / R. V. Svetlov. – Rezhim dostupa: <http://absolutology.org.ru/paideia.htm>.

Stankevich V. A., master of history, postgraduate student of the Cultural Studies Department of National Pedagogical Drahomanov University (Ukraine, Kyiv), vitaliy.ots@gmail.com

The search for the ideas «*παῖδεία*» in the Apostle Paul apprenticeship worldview

The article presents the analysis of the educational system «*παῖδεία*» through the prism of the echoes of the New Testament ideas of apprenticeship in the Apostle Paul worldview. The formation environment of the Paul world outlook was in three worlds: Roman, Hellenistic, Jewish. They relate with each other in different ways. The Roman world had a political nature and small influence on the apostle's worldview formation. Although it was closely connected with the Greek-Hellenistic philosophy. However, the other two formed the Apostle Paul outlook. The undeniable fact is that the greatest influence was from the Jewish and pharisaic traditions. On the other hand, Judaism of the 1st century AD was and developed in the context of Hellenization and underwent certain transformations. Therefore, we should not completely exclude the Hellenistic influence, just as we should not talk about Paul's direct borrowing of student ideas in the Greco-Hellenistic educational system «*παῖδεία*». This article is an attempt to search, together with other studies devoted to the *paideia* and the prerequisites for the apostle Paul theology formation, in particular the theological ideas of discipleship. It showed that apostle Paul texts had many ideas that were presented in the educational system «*παῖδεία*».

Keywords: New Testament science, education, Hellenism, apprenticeship, Apostle Paul, philosophy, educational system.

УДК 165.725/.822

Шохов А.,

соискатель кафедры культурологии историко-философского факультета, Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова (Украина, Одесса), shokhov@gmail.com

Два подхода к представлениям о сетях: «РЕВОЛЮЦИОННЫЙ» ЛАТУР И «ТРАДИЦИОННЫЙ» КАСТЕЛЬС

Сопоставлены термины «актор-сеть» из Акторно-Сетевой теории (АСТ) Бруно Латура и термин «сеть», используемый М. Кастельсом. «Актор-

сеть» Бруно Латура представляет собой способ сборки социального. Сеть в таком понимании – это следы действий и решений акторов, которые сохраняются до тех пор, пока акторы поддерживают установленные в результате их активности ассоциации и связи. Акторы в АСТ одновременно являются и теми, кто осуществляет пересборку социального, и теми, из кого социальное пересобирается. При этом акторами могут быть как живые люди, так и вещи. «Сеть» М. Кастельса является вещественной инфраструктурой передачи коммуникативных данных. В статье показано, что различия в понимании термина «сеть» тесно связаны с особенностями исследовательских стратегий сравниваемых авторов и направлениями их научных изысканий. В статье предпринят сравнительный анализ терминологического аппарата М. Кастельса и Б. Латура, проанализированы термины «актор-проводник», «актор-посредник», «субъект», «коммуникация», «ассоциация», «общество», «коллектив», «политическое тело», «локализация», «панорама».

Ключевые слова: Латур, Кастельс, сеть, акторно-сетевая теория.

(статья друкється мовою оригіналу)

В статье предпринята попытка сопоставить термин «актор-сеть» из Акторно-Сетевой Теории (АСТ) Бруно Латура с термином «сеть», который используется М. Кастельсом. Актуальность темы объясняется тем, что сети и связанные с ними философские конструкты привлекают внимание множества современных исследователей. Фиксирование различий значений ключевых терминов, применяемых авторитетными и известными авторами, становится ключом к пониманию их теоретических конструктов.

Вопросы Бруно Латура

Можно ли говорить о том, что социальное – это такое же вещество, как «деревянное» или «стеклянное»? Можно ли всерьёз утверждать, что общество состоит из этого вещества? [3, с. 11]. «Кто еще действует, когда действуем мы? Сколько еще агентов участвует в действии? Почему я никогда не делаю то, что мне хочется? Почему все мы подчиняемся силам, которых не создавали?» [3, с. 64].

Эти и подобные вопросы предстают в концепции Бруно Латура как своеобразный источник энергии для движения исследовательской мысли. Выбранный анализируемым автором специфический ракурс рассмотрения позволяет интерпретировать социальное как некоторую «сборку». Способы сборки могут отличаться: это могут быть сборки на основе религиозных или политических убеждений, на основе принадлежности к тому или иному кругу лиц, на основе общих экономических интересов и так далее. Но каждая из подобныхборок – это сборка социального, подразумевающая, что её кто-то осуществляет, и что эта сборка «собирается» из кого-то или из чего-то. Бруно Латур вводит понятие «акторов», которые одновременно являются и теми, кто собирает, и теми, из кого собираются коллективы.

Термин «актор-сеть» в понимании Б. Латура

По мнению Б.Латура *сеть* является инструментом сборки социального, следами акторов, тропинками в лесу неизвестного, которые зарастают и исчезают, если акторы не ходят этими же дорожками повторно. Необходимо отметить, что *акторы* – это не субъекты, вернее, не только субъекты: акторы могут быть и «не-людьми». Определяя понятие «актор», Латур пишет: «Актор – это то, что побуждается к действию множеством других. «Актор» в разделенном дефисом словосочетании «актор-сеть» – не источник действия, а движущая цель обширной совокупности сущностей, роящейся в его направлении» [3, с. 68]. Это означает,

что акторы, устанавливая ассоциации друг с другом («мне хотелось бы иметь возможность использовать слово «ассоциология»» [3, с. 21], – пишет Б. Латур), побуждают друг друга ко множеству действий. Акторы собирают социальное из самих себя, побуждая друг друга образовывать группы по самым разным основаниям, ставя друг друга в условия, в которых некоторые действия становятся для них более приемлемыми или более выгодными, предлагая возможности и соблазны, которые приводят к изменению первоначальных намерений.

«Не-человеческие» акторы оживают, когда начинают использоваться людьми. Примером могут служить архивные документы, которые лежали в забвении, пока какой-нибудь историк или архивист не обратился к их изучению, благодаря чему в обществе начало формироваться отношение к событиям, описанным в них, началось включение многочисленных акторов в различные группы, стали возникать связи, активировалась «пересборка» социального. Бруно Латур пишет, что по отношению к вещам как объектам социального акторно-сетевая теория (АСТ) сыграла «роль поцелуя Прекрасного Принца, нежно коснувшегося губ Спящей Красавицы» [3, с. 105]. Нельзя сказать, что неодушевленные объекты не участвуют в сборке социального, в то же время нельзя сказать, что они могут это делать вполне самостоятельно, лишённые внимания со стороны субъектов. Такими объектами социального, вплетёнными в многочисленные ассоциации, могут быть машины и механизмы, архитектурные проекты, процессы (например, процесс строительства), документы, идеи, тексты, произведения искусства, газетные новости и т.д. Например, в последние годы активно разрабатываются частные приложения АСТ к анализу городской среды, она рассматривается как результат действия человеческих и нечеловеческих акторов, которые «продуцируют новую комплексную реальность городского развития» [4, с. 142].

Бруно Латур далёк от того, чтобы считать *сеть* тем самым веществом, из которого состоит социальное. Он также далёк от того, чтобы считать сеть чем-то, похожим на вещь, для него это скорее принцип сборки, инструмент, посредством которого сборка социального осуществляется. «Сеть – понятие, а не вещь. Это инструмент, помогающий в описании чего-то другого, а не предмет описания. Оно так соотносится с рассматриваемой темой, как сетка перспективы – с традиционной единственной точкой перспективы в живописи: проведенные первыми, линии помогают спроецировать трехмерный объект на плоский кусок холста... сеть – не то, что описывается в тексте, а то, что делает текст готовым принять смену акторов как посредников» [3, с. 184].

Все акторы делятся в концепции Латура на «проводников» и «посредников». Акторы-проводники просто передают взаимодействия и транслируют связи, ничего не привнося в них от себя, акторы-посредники – напротив обогащают актор-сеть новыми и обновлёнными ассоциациями, создают новые связи.

Для Бруно Латура сети существуют не в некоем абсолютном времени и пространстве, они локализованы по отношению к каждому актору, и существуют только потому, что актор своими решениями и действиями

поддерживает установленные ранее связи (ассоциации) или прокладывает новые и обновляет старые.

В АСТ действует принцип относительности (локальности), все события локализуются в пространстве-времени конкретного актора. АСТ требует, чтобы любые представления о глобальном (об обществе в целом, о какой-либо научной дисциплине, о некоем комплексном событии) были локализованы. Латур достигает этого, вводя термин «панорама». Смысл этого термина в том, что если некто демонстрирует общее видение чего-либо, то исследователь, работающий в логике АСТ, должен задать вопросы: «В какой комнате эту панораму показывают? Какова аудитория? Какими средствами она собрана и воспроизводится?». Это позволяет локализовать увиденное и понять, что панорама – не больше, чем искусно созданная иллюзия целого, не содержащая работающих связей и ассоциаций, не связанная с реальностью: «панорамы создают впечатление полного контроля над обзриваемым, хотя в каком-то смысле они слепы и ничто не входит и не выходит за их стены кроме заинтересованных или разочарованных зрителей» [3, с. 263–264]. Ведь «никакое здание не видно целиком ни из какой точки в процессе его конструирования и использования» [3, с. 251]. Так *локализация*, являющаяся неотъемлемым предписанием АСТ, делает ненаучным «обозрение в целом, общий взгляд». Взгляд на «общество» в целом и на «политическое тело» общества также выглядит с позиций АСТ, строго говоря, ненаучно. Панорамы можно сделать научными, только локализовав их, привязав к конкретному месту и установив те связи и ассоциации, которые они порождают, будучи воспринятыми акторами.

Принцип локальности позволяет Б. Латуру различать понятия «политическое тело», «общество» и «коллектив». Природа различия, подчёркиваемая автором, состоит в том, что «политическое тело» и «общество» несут на себе печать неких предзаданных форм и искусственных конструкторов: «Вопреки сказанному Платоном в «Государстве», есть не один, а как минимум три «Больших зверя»: Политическое тело, Общество, Коллектив» [3, с. 240]. Эти три «зверя» имеют разное происхождение. *Политическое тело* возникает для решения практических задач представительства во власти, проведения различия «свой-чужой» и т.п. *Общество* возникает как тень Левиафана, составленная из конструктивных элементов «классы», «поля», «субъекты» и т.п. И все эти предзаданные формы, если подходить с ними к реальности, могут привести к тому, что исследователь начнёт вписывать в них реальность, пренебрегая отличиями и нюансами. А это убивает подлинную науку. «Пока мы ищем за коллективом тень общества, а за обществом – тень Левиафана, никакая наука о социальном не может продвинуться вперед. Говоря еще более резко, или общество – или социология» [3, с. 229]. *Коллектив*, по мысли Б. Латура, – это одновременно и *процесс* и *результат* сборки, которая осуществляется посредством актор-сети. Этот процесс сборки может быть успешным или нет, коллектив может собраться или не собраться, но АСТ позволяет увидеть этот процесс. Следовать за акторами, – таково главное пафосное заявление АСТ. Ценность АСТ состоит в том, что «акторы и исследователи ... всё

время плывут в одной и той же лодке и играют одну и ту же роль – участвуют в образовании групп» [3, с. 51]. Исследователи – тоже акторы, соединённые с другими акторами сетью динамически формируемых ассоциаций и связей, приводящие в движение других и приводимые в движение другими.

Термин «сеть» у М. Кастельса

Чрезвычайно интересная сетевая концепция Бруно Латура к сожалению, получила значительно меньшее распространение, нежели концепция М. Кастельса. М. Кастельс определяет *сеть* как «совокупность взаимосвязанных узлов... Узлы существуют и функционируют только как компоненты сетей. Сеть является единством, но не узел... В социальной жизни сети представляют собой коммуникативные структуры» [2, с. 37]. Подобные взгляды кажутся весьма близки к традиционным системным представлениям, если вместо элементов системы рассматривать «узлы» сетей.

В процессе сравнения исследовательских конструкций М. Кастельса и Б. Латура становится очевидным, что для М. Кастельса *сеть* – это некая вещь, структура, а не инструмент. Из этого фундаментального различия вытекают другие особенности теоретических построений М. Кастельса.

Теория общества М. Кастельса строится на фундаменте «теории производства общества Алена Турена... и на теории структуры Энтони Гидденса» [2, с. 31]. Общества по М. Кастельсу «представляют собой противоречивые социальные структуры, существующие в конфликтах и переговорах между различными и часто противодействующими друг другу социальными акторами» [2, с. 31]. Понятие «актор» у М. Кастельса практически идентично понятию «действующий субъект». По М. Кастельсу, конфликты в обществе никогда не заканчиваются, а существуют в виде «временных соглашений и нестабильных контрактов, которые трансформируются в институты доминирования теми социальными акторами, кто достиг выгодной позиции в борьбе за власть» [2, с. 31]. Исследователь формулирует гипотезу о том, что происходит переход к *сетевому обществу*, которое является обществом нового типа: «я помещаю свое понимание властных отношений в контекст нашего типа общества, которое понимаю как сетевое общество, относящееся к информационной эпохе так же, как индустриальное общество относилось к индустриальной» [2, с. 23].

Для М. Кастельса *сеть* – это предмет, вещь, это зафиксированная в тех или иных формах структура коммуникаций между акторами, и само по себе тело социума. Можно сказать, что сеть – это один из анатомических принципов, описывающих устройство современных обществ. По М. Кастельсу общество как изучаемое целое состоит из иерархий и сетей. При этом в историческом прошлом иерархии оказывались эффективнее сетей, но сейчас, из-за высокой скорости обработки данных ситуация меняется и сети становятся эффективнее иерархий: «Действительно, сила сетей – в их гибкости, адаптивности и способности к самонастраиванию. Однако за определенной гранью размера, сложности и объема потоков в условиях доэлектронной коммуникационной технологии они оказываются менее эффективными, чем вертикально организованные командно-административные структуры» [2, с. 39].

Между узлами сети передаётся информация (этот термин понимается М. Кастельсом практически так же, как он понимался в работах Клода Шеннона), что создаёт потоки, проходящие через сеть и обрабатываемые в её узлах.

Сети могут конкурировать друг с другом или сотрудничать. Сотрудничество обеспечивается коммуникацией (опять же, понимаемой в стиле К. Шеннона). Способность сети к коммуникации «зависит от существования кодов трансляции перевода, оперативной совместимости между сетями (протоколы коммуникации) и от доступа к точкам соединения (переключатели)» [2, с. 38]. М. Кастельс определяет *сети* как «комплексные структуры коммуникации» [2, с. 38].

Любопытно, что М. Кастельс интерпретирует понятие «актор–сеть» Б. Латура как *субъекта* (против чего Б. Латур мог бы возразить): «я утверждаю, что во многих случаях обладатели власти сами являются сетями. Не абстрактными, лишенными сознания сетями, не автоматами: это люди, объединяющиеся вокруг своих проектов и интересов. При этом они не являются единичными акторами (индивидом, группой, классом, религиозным или политическим лидером), – пока исполнение власти в сетевом обществе требует сложного набора совместной деятельности, выходящей за рамки союзов, – но становящейся новой формой субъекта, близкой к тому, что Бруно Латур [Latour, 2005] прекрасно определил как «актор–сеть»» [2, с. 64]. Поскольку *актор–сеть* может быть формой активности коллектива акторов, возможно интерпретировать её как некоего «самособранного» коллективного субъекта. Однако, такая интерпретация АСТ Б. Латура выглядит искусственно суженной.

Констатация терминологических различий

Столь различное понимание термина «сеть» у Б. Латура и М. Кастельса провоцирует на размышления о природе сетей и о значимости выбираемого исследовательского ракурса в получении результата.

В то время как Кастельс воспринимает *сеть* в качестве комплексной структуры коммуникации, которая лежит в основе современных обществ и которая приобретает всё большее и большее значение для их функционирования и развития, Бруно Латур задаёт вопросы о достоверности самого социологического знания и о том, в какой степени мы можем доверять описаниям «общества в целом». Если М. Кастельс основывает своё понятие «сеть» на хорошо известных сегодня компьютерных сетях, которые представляют собой комплексные структуры, обеспечивающие коммуникацию (в Шенноновском понимании этого термина), то Бруно Латур говорит о том, что *сеть* – всего лишь инструмент пересборки коллектива, всего лишь то, что помогает описывать открывающиеся аспекты реальности, не претендуя на «всеобъемность» такого описания.

Сетевая конструкция М. Кастельса отличается ясностью, чёткостью и, в определенной мере, – традиционностью. Описания Б. Латура сложны и непривычны, он откровенно признается, насколько трудно быть теоретиком, вступившим на путь АСТ. Для Б. Латура ничто не является предзаданным и определённым, всё подвергается сомнению и анализу, по отношению к каждому понятию и термину задаются вопросы, каждое суждение «локализуется»,

тщательно рассматриваются связи, которые поддерживаются акторами. При этом Бруно Латур основывается на предположении, что ответов о том, какова *истина* нет ни у исследователей, ни у акторов: «Факт в том, что ответов нет ни у кого, поэтому эти ответы нужно формировать, стабилизировать и пересматривать сообща» [3, с. 194]. Латур почти не говорит о коммуникации между акторами, для него «коммуникация» не является ключевым понятием, как, к примеру, для Н. Лумана. Однако, связи и ассоциации, устанавливаемые акторами, создают сеть, в которой эти акторы могут коммуницировать друг с другом, правда сеть не становится коммуникативным каналом, как это декларируется у М. Кастельса. Сеть Б. Латура живёт самостоятельно, хотя коммуникативное взаимодействие между акторами и устанавливаемые ими ассоциации могут влиять на ее конфигурацию.

Акторы М. Кастельса весьма существенно отличаются от акторов Б. Латура. Б. Латур уделяет много внимания тому, чтобы подчеркнуть, что *акторы* могут быть «не-человеками» и тому, что происходит постепенная гибридизация акторов-людей [5, с. 11], для которых вещи зачастую становятся их неотъемлемым атрибутом (человек-смартфон, человек-автомобиль, человек-библиотека и т.д.). М. Кастельсу эти тонкости не кажутся важными и заслуживающими внимания. Его интересуют более практические вопросы: как влиять на человеческое сознание и как осуществлять власть в сетевом обществе. Его актор – это *субъект действия*: «Понятие «актор» отсылает ко множеству субъектов действия (т.е. действия индивидуальные, коллективные, организаций, институтов и сетей). В конечном счете, однако, все организации, институты и сети – результат действий человеческих акторов, даже если это действие было институционализировано или вызвано процессами, происходившими в прошлом» [2, с. 27].

Требование АСТ локализовать любые «общие» представления, будучи применено к двум изучаемым авторам, позволяет говорить о «локальных пространствах смысла» (термин Л. Н. Богатой) [1, с. 215]. Можно сказать, что каждый автор строит собственный терминологический космос, в котором сеть терминов работает как инструмент описания и изучения разнообразных предметов исследования. Возможность говорить о локальных пространствах смысла с позиций АСТ открывает новые перспективы для переформулирования актуальных философских вопросов, связанных с развитием научных и философских представлений о природе социального, с философией науки в целом.

По итогам проведенного исследования можно сформулировать следующие выводы.

1. *Сеть* Бруно Латура представляет собой динамическое процессуальное образование, возникающее и меняющееся вместе с действиями, решениями, взаимодействиями и ассоциациями *акторов*.

2. *Сеть* М. Кастельса – это значительно более *вещественное нечто*, своеобразная инфраструктура для передачи сообщений между акторами. В узлах сети происходит обработка передаваемой информации.

3. *Актор* М. Кастельса – это субъект действия, и, что очень важно, это человек или группа людей. *Актор* Бруно Латура – это более сложный конструкт, который

может выглядеть и как «не-человек», и как гибрид человека и вещей.

4. Явное различие в ракурсах исследования *сетей* и *акторов* в концептуальных построениях Бруно Латура и М. Кастельса в достаточной мере подтверждает ключевую идею АСТ: отслеживание действий и решений каждого актора, в результате которых устанавливаются ассоциации, – это путь к пониманию того, как именно осуществляется сборка, как возникает социальное в каждом конкретном случае. Идея *акторного моделирования социальных процессов*, развиваемая Б. Латуром, чрезвычайно близка представлениям о *локальных пространствах смысла* – ключевого конструкта, с помощью которого Л. Н. Богатая формирует модель многомерного мышления. Соотнесение двух отмеченных подходов позволяет более глубоко понять особенности *локально-акторного* конструирования.

Список использованных источников

1. Богатая Л. Н. На пути к многомерному мышлению / Лидия Николаевна Богатая. – Одесса: Печатный дом, 2010. – 372 с.
2. Кастельс М. Власть коммуникации / М. Кастельс; пер. с англ. Н. М. Тылевич; под науч. ред. А. И. Черных; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2016. – 564 с.
3. Латур Б. Пересборка социального / Бруно Латур. – Москва: Издательский дом Высшей Школы Экономики, 2014. – 384 с.
4. Cvetinovic M. Decoding urban development dynamics through actor-network methodological approach / Nedovic-Budic Zorica, Jean-Claude Bolay, Cvetinovic Marija // Geoforum. – 2017. – №82. – P.141–157.
5. Latour B. We have never been modern / Bruno Latour. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1993. – 157 p.

References

1. Bogataja L. N. Na puti k mnogomernomu myshleniju / Lidija Nikolaevna Bogataja. – Odessa: Pechatnyj dom, 2010. – 372 s.
2. Kastel's M. Vlast' komunikacii / M. Kastel's; per. s angl. H. M. Tylevich; pod nach. red. A. I. Chernyh; Nac. issled. un-t «Vysshaja shkola jekonomiki». – M.: Izd. dom Vyshej shkoly jekonomiki, 2016. – 564 s.
3. Latur B. Peresborka social'nogo / Bruno Latur. – Moskva: Izdatel'skij dom Vyshej Shkoly Jekonomiki, 2014. – 384 s.
4. Cvetinovic M. Decoding urban development dynamics through actor-network methodological approach / Nedovic-Budic Zorica, Jean-Claude Bolay, Cvetinovic Marija // Geoforum. – 2017. – №82. – P.141–157.
5. Latour B. We have never been modern / Bruno Latour. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1993. – 157 p.

Shohov O., Ph.D. student of the Department of Cultural Studies of the Faculty of History and Philosophy, Odessa National University I. I. Mechnikov (Ukraine, Odessa), shokhov@gmail.com

Two approaches to representations of networks: «revolutionary» Latour and «traditional» Castells

Bruno Latour's concepts «actor-network» and Manuel Castells' concept «network» are terms compared in this article. «Actor-network» concept from actor-network theory (ANT) is described as a way of reassembling the Social. Network can be interpreted as tracks of acts and decisions that are preserved as long as actors revive relevant associations and connections. Actors in ANT are reassembling the Social and at the same time they are the reassembling elements. Notion «actors» can mean not only living people, but things, thoughts, symbols etc. as well. «Network», the concept from Network Society conception by Manuel Castells, is described as the physical infrastructure for communicative data transmission. The article shows how the differences in the meaning of concepts are closely connected with the authors' research strategies particularities and their scientific research directions. The terminological constructions by M. Castells and B. Latour were compared, notions «actors-intermediaries», «actors-mediators», «subject», «communication», «association», «society», «collective», «political body», «localization», «panorama» were analyzed.

Keywords: Latour, Castells, network, actor-network theory.

Шохов О., здобувач кафедри культурології історико-філософського факультету, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова (Україна, Одеса), shokhov@gmail.com

Два підходу до уявлень про мережі: «революційний» Латур і «традиційний» Кастельс

Зіставлено термін «актор–мережа» з Акторно–мережевою теорією (АМТ) Бруно Латура і термін «мережа», який уживає М. Кастельс. Конструкт Бруно Латура «Актор–мережа» є способом збірки соціального. «Мережа» в цьому контексті – це сліди дій та рішень акторів, що зберігаються доти, поки актори підтримують встановлені внаслідок їхньої активності асоціації та зв'язки. Відзначено, що актори в АМТ водночас є і тими, хто здійснює перезбірку соціального, і тими, з кого соціальне відповідно і збирається. При цьому акторами можуть бути як люди, так і речі. «Мережа» М. Кастельса є речовою інфраструктурою передачі комунікативних даних. В статті продемонстровано, що різні трактовки терміну «мережа» пов'язані з особливостями дослідницьких стратегій вказаних авторів і напрямками їхніх наукових пошуків. Здійснено порівняльний аналіз термінологічного апарату М. Кастельса і Б. Латура, проаналізовано терміни «актор–провідник», «актор–посередник», «суб'єкт», «комунікація», «асоціація», «суспільство», «колектив», «політичне тіло», «локалізація», «панорама». Зафіксовано відмінності дослідницьких ракурсів відповідних концепцій мережі.

Ключові слова: Латур, Кастельс, мережа, акторно–мережева теорія.

* * *

УДК 911.321

Тарасова Н. Ю.,

кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії і педагогіки, ДВНЗ «Національний гірничий університет» (Україна, Дніпро), tarasova116@ukr.net

Культурні суперечності постіндустріального суспільства як чинник ускладнення національної ідентифікації. Теоретичні ідеї Деніела Белла в українському екзистенційному контексті

Розглянуто концепцію культурних протирічч постіндустріального суспільства Деніела Белла. Метою дослідження слугувало доведення її актуальності в якості методологічного орієнтиру дискурсу процесів інформатизації українського суспільства, які демонструють культурні ускладнення через суперечливі спадок перехідної доби від пізньої індустріальної культури. В роботі застосовувалися діалектичні, компаративні, структуральні, герменевтичні методи аналізу. Було виявлено амплітуду культурних змін в процесі розпаду цілісності культури на три автономні сектори – соціальну організацію й техно–економічну структуру, політику й культуру. Доведено, що кожна з цих сфер отримує власний напрям розвитку, призводячи до культурного дисбалансу. Визначено, як під впливом універсальності в культурі постіндустріального суспільства ускладнюються соціальні солідарності, колективні тотожності, національна ідентифікація суспільства.

Ключові слова: постіндустріальне суспільство, культура, техно–економічний порядок, соціальна структура, осьові принципи, національна ідентифікація, колективні тотожності, етнокультурні уподобання, самореалізація «Я».

Кожне наступне десятиліття з часів набуття Україною державно–політичної незалежності по–своєму підсилює значення у вітчизняному філософському дискурсі проблеми культури. Адже в сучасному цивілізаційному контексті, де панують інформаційні технології й універсальні комунікативні способи обміну соціальним досвідом, як і для кожної з потужних спільнот, для українського суспільства виникає необхідність осмислення специфікації інноваційного розвитку, а значить і його культурної вкоріненості. Питання темпів та ефективності інформаційного економічно–технологічного оновлення, що врешті визначають місце країни чи навіть окремо взятого регіону в ієрархії розвинених суспільств глобального світу, також призводять до необхідності філософського аналізу

проблем постіндустріальної культури як визначального чинника організації та інституційного впровадження життєво спроможного, духовно неповторного потенціалу в процеси інформатизації.

Адже саме дослідження функціональних і змістовних перетворень культури часів постіндустріального – інформаційного суспільства, дасть зрозуміти дух перебудов соціальної структури сучасних суспільств та трансформацій способів політичного управління (зокрема, створення публічних владних механізмів «цифрового уряду» й «електронної демократії»). Лише аналітичний розгляд динаміки культурних форм в постіндустріальний період надасть можливість довести, чому з надзвичайним інформаційним розширенням пізнавальних і комунікативних можливостей людини, революційними зрушеннями в технологіях (створенням програмного забезпечення й штучного інтелекту, відкриттям нових матеріалів, появою генної інженерії тощо) етнокультурні форми знання, колективні етичні й моральні норми, національні приналежності й уподобання, поступаються своєю світоглядною впливовістю мультикультурним й індивідуальним.

Науковий інтерес до різних аспектів феномену культури постіндустріального суспільства, реалізується в оригінальних теоріях Ф. Фукуями, М. Кастельса, Н. Вінера, М. Маклюєна, Й. Масуди, Е. Тоффлера, А. Турена, Ф. Уєбстера, Д. Тапскотта, Р. Хатчінса, Т. Хьюзена. Вони розглядають стосунки культури з новими, у порівнянні з індустріальними, формами організації соціального, економічного, політичного життя в межах теорій «кібернетичного», «мережового» суспільства, Другої й Третьої хвилі, суспільства знання. Майже в той же часовий відрізок, в роботах Б. Андерсона, Е. Сміта, Дж. Гатчінсона, Е. Гобсбаума, К. Дойча, Ю. Хабермаса, ретельно тлумачаться проблеми національної ідентифікації в постіндустріальному контексті. На тлі ускладненого останніми роками політично й соціально, культурно специфічного українського екзистенційного контексту активізуються дослідження проблем національної ідентичності, розглянутої в різних напрямках. Зокрема, в концептуальному аспекті – в наукових розвідках М. Степико, В. Піменова, П. Кушнер, О. Шевченко, щодо конституційних засад формування політичної нації й національної ідентифікації української еліти в роботах М. Пірен, О. Хорошилова, О. Багмет, у психологічному аспекті – в дослідженнях П. Гнатенка, Д. Піонтковської, в осмисленні взаємодій колективної пам'яті з національною ідентичністю, мовних засад міжкультурної комунікації й освітньої парадигми в працях Я. Грицак, В. Пержуна, Л. Масенко, І. Букресвої, В. Дмитренка, З. Комаринської, У. Луц. Розгляд культурних особливостей і ускладнень національної програми інформатизації українського суспільства, питань формування інформаційного простору, інформаційної безпеки, протистояння процесам глобалізації, інформаційних засобів взаємодії культури і влади, інформатизації як стратегічного ресурсу розвитку суспільства здійснюється в роботах В. Пожуєва, І. Коляди, М. Кириченка, А. Михайловського, Н. Денисенка, А. Левченко, М. Левченко, А.–М. Лучак–Фокуша, інших.

Однак питання відношень культурних суперечностей постіндустріального суспільства із процесами особистісної ідентифікації та національної

ідентифікації суспільства залишається у більшості з цих досліджень нерозглянутим. Хоча серед культурних характеристик українського суспільства звертає на себе увагу така суперечка постіндустріальної культури, як неузгодженість інноваційних тенденцій розвитку з процесами національної ідентифікації. І як наслідок, залишається відкритим питання раціоналізації специфічних механізмів національних моделей економічно-технологічного розвитку, що пов'язане з транзитом традиційного культурного досвіду з визначальних духовних і соціальних інституцій (в тому числі, в українському суспільстві). А отже, виникає необхідність в науковому вивченні джерел означених культурних ускладнень – вияву загальних принципів і особливостей культурних протиріч постіндустріального суспільства в конструктивному розгортанні процесів інформатизації.

Метою даної розвідки є дискурс концепції культурних протиріч постіндустріального суспільства Деніела Белла як методологічної основи теоретичної побудови нових стратегій постачання національного культурного досвіду в процеси специфікації інформаційної моделі економічно-технологічного й соціального розвитку українського суспільства.

Вихідна ідея осмислення культурних протиріч в постіндустріальному суспільстві Д. Белла така: початком сутнісних змін у культурі другої половини ХХ століття стає прихід «кнігілізму», в сенсі пост-ніцшеанського остаточного заперечення класичної раціональної парадигми й духовних нормативних морально-релігійних цінностей модерну. Нова раціональність як доля, сучасність і терор, за метафоричним визначенням Белла, проголошує кінець модерну як більш, ніж столітнього культурного руху, і просуває технократичну логіку. В заперечення світоглядної картини минулого, на цій хвилі світовідчуття впроваджується настрої кінця історичного часу – прагнення людською самосвідомістю «зруйнувати своє минуле й контролювати майбутнє» [2, с. 254]. Передчуття смерті буржуазних суспільних відносин, сконцентрованих навколо торговельно-економічного обміну наближають ознаки суспільної дезінтеграції.

Белл відзначає нову постіндустріальну тенденцію – урізноманітнення змін в різних підструктурах культури. І це по суті перегукується, з ніцшеанським нігілістичним баченням «країни культури», де Заратустра з «тугою в серці» сміється над культурою як чимось жакливым «строкатим», як над «батьківщиною горщиків для усіх фарб», «обличчями й тілами, розмальованими на п'ятдесят ладів» [8, с. 104].

В глибині культури – на рівні традиційної підструктури, де вона торкається структури суспільства, зауважує Белл, докорінних змін майже не відчувається, внаслідок більш плинного характеру оновлень в духовній царині (у традиційних способах життя, формах і засобах діяльності, звичках, нормах і цінностях). Навпаки, в політичній галузі швидко створюються передумови для кардинально нових форм управління, форм досягнення суспільного успіху, для формування нових еліт. Глибоко ускладнюються взаємодії соціального й економічного обміну, характер праці й виробництва.

Однак внаслідок внутрішньої сегментації культури постіндустріального суспільства, культура втрачає свою

системну єдність і значення суспільно інтегральної духовної сили (як це було в добу модерну), коли «... кожна фаза культури від моралі й мистецтва через політичну форму до філософії сформована єдиним Geist (духом)...» [2, с. 256]. Без цілісного культурного фундаменту, «культурних скріп» кризує суспільна цілісність. Суспільство вже не нагадує «павутиння», воно не здатне на культурну взаємопов'язаність, духовну ідентичність, єднання за «певним внутрішнім принципом», визначальним для різних соціальних форм життєдіяльності соціуму.

Звідси похідна суперечлива обставина культури постіндустріалізму – інша інтерпретація історичного часу. Кінець культурної єдності обумовлює кризу еволюційної логіки послідовності специфічно обумовлених культур (грецька – римська антична – середньовічна феодальна – капіталістична тощо). Кілька тисячолітня історія культури втрачає діалектичний принцип розвитку. Це резонує з думкою про культуру постіндустріальної доби Ф. Фукуями – весь попередній ланцюг історично й ментально неповторних культур скасував прихід «універсальної потребительської культури на основі ліберальних економічних принципів для третього мира в той же ступіні, що і для второго, и первого» [9, с. 177].

Зміни в культурі постіндустріального суспільства, дають Беллу вивести, що культура вже не мислиться єдністю артефактів чи вдосконалення колективно-групових та індивідуальних способів життя. Оновлюється розуміння її реалізацією символічних модальних форм, галуззю чуттєво впливового символізму, що здатний виразити сенс типових повсякденних екзистенційних людських ситуацій, звертаючись до образних форм мистецтва і релігій.

У зв'язку з цим, доцільність холістського, цілісного підходу в розумінні постіндустріального суспільства зникає. Дезінтеграція внутрішньої організації культури породжує відділені одна від одної, автономні сектори розвитку постіндустріального суспільства – техно-економічну структуру, політику й культуру, «кожна з яких підпорядковується різному осявовому принципів» [2, с. 257].

Причиною їх неузгодженості й асиметрії виступає різноспрямованість, за термінологією Белла, ціннісних принципів і організаційних структур культури, політики, технологічної економіки. А саме: функціональної раціональності, економізації, інструменталізму, корисності, ефективності, оптимізації, продуктивності, спеціалізації та сегментації – цінностей техніки, виробничого менеджменту, товарного обміну, сервісу, системи зайнятості, соціальної стратифікації постіндустріального суспільства; 2– соціально-рольової ієрархічності й структурної функціональності, котрі формують обмін ролями в суспільстві, перетворюють людину на річ, об'єкт, інструмент, функцію; 3– політично-управлінського контролю й законності, бюрократизму й силової регуляції, соціальної справедливості, демократичної правової рівності й рівності можливостей, громадянськості, консенсусу, представництва, репрезентації й участі в прийнятті рішень.

«Автономні, ці сектори у культурних взаємодіях, тим не менш, взаємно обмінюються якістьми. Соціальна

структура стає прагматичною, техно–економічна набуває соціально–рольового характеру, політика оперує економічно–технологічними категоріями в адмініструванні, торговельними – в прийнятті спірних рішень. Зміщується порядок в структурі видів діяльності – центрується роль теоретичного знання, економічних інновацій, політичних процесів. Капіталізм набуває нової форми, за Беллом, стає «економіко–культурною системою», порядком сітрової комунікації в суспільстві за споживчими потребами обміну, купівлі–продажу. Він стає і системою демократичного узгодження на основі ліберальних цінностей політичних прагнень групових конкурентів. Така постіндустріальна диференціація й динаміка культурних форм закладає організаційні й ціннісні підвалини інформаційної технологічної економіки.

Нетотожні в постіндустріальному суспільстві культурі, «принципи царин економіки й культури ведуть людей у протилежних напрямках» [2, с. 262], дають можливість застосування множини контрастних, суперечливих принципів, відповідних прагматичному духу фрагментованої культури, різним ритмам змін її складових. Лінійні техно–економічні зміни спрямовують на прагнення інноваційної ефективності, на можливість простої заміни менш продуктивної техніки (засобу, форми організації чи людини) – більш продуктивною. Нелінійні, інверсійні зміни в культурі, диктують необхідність повернення до не старіючого вічного спадку, транзиту з загальнолюдського в духовних надбаннях. Це призводить до посилення взаємодій різних елементів і спеціалізації, комплементарності та структурної диференціації в техніці й економіці. В культурі, навпаки, до нового злиття калейдоскопічних частинок розбитої модерної цілісності у нових еkleктиках та синкретизмі, внаслідок диференціації суспільств та розпаду місцевих культур (різних західних та східних релігійних культур на зламі класичних релігійних авторитетів, моральних систем, в мистецтві – символічне змішування елементів старовинних культур та авангарду в полістилістиці). В такий спосіб стверджується постіндустріальна альтернатива монокультурної єдності – культурна множинність, полікультуралізм, поліісторизм, семіотичний і символічний поліфонізм.

Цей феномен отримує менш критичного, ніж у Белла, більш стриманого теоретичного доведення в концепції «мозаїчної культури» М. Маклюєна: «Коль скоро в наш век совершается возврат к устной форме под давлением симультанной организации опыта, обусловленной электронной технологией, всё более очевидным для нас становится не критическое приятие метафор и моделей, порождённых прошлыми веками» [5, с. 55]. Виправданням еkleктичних асиміляцій елементів минулих культур у виразній культурній множинності Маклюєн вважає її свідому анти–монологічність, анти–тотожність, не–подібність. Щоб не бути не справжньою, як це в модерні, культурна картина світу в інформаційну добу має здолати сциєнтичну універсальність, що врешті збіднює, різноманітність: «Не значит ли это, что если мы сумеем придумать единообразные средства перевода всех аспектов нашего мира на язык одного только чувства, то получим искажённую, но научную картину мира, в силу её единообразия и связности?» [5, с. 56].

На відміну від Маклюєна, Белл вважає, що прагнення подолання нормативної одноманітності в культурі постіндустріалізму виливається в буяння масової культури, з її експериментальними формами реклами, моди–від–кутор, шоу–бізнесу, які стають «синтаксисом і семіотикою» сучасності, з мистецькою естетизацією агресивності, сексуальності, непристойності. Він вказує на виток цього – культуру зламу Ренесансу – Нових часів, коли починається «відкидання старих коренів заради суцільного перетворення», і разом із сміливим перетворенням природи відбувся наступ на сталі соціальні єдності (гільдії, групи, родини). Поява незалежного митця і вільного ринку людських можливостей призводить до амбіцій самореалізації «нічим не обмеженого «Я» [2, с. 263].

Продовжуючи інноваційні імпульси модерну, нова культура зневажає традиційну, знищує підстави для етнокультурних національних ідентифікацій. В культурній постіндустріальній атмосфері формується ідеал автономної особи, автентичного індивіда, в свідомості якого вирує ідея фіктивності спільноти і спільного буття. Це «Я» прагне достовірності, неповторності, унікальності, вивільнення від минулого культурного досвіду як від соціального пережитку, застарілих умовностей, лицемірства. Він обходиться без суспільних інтерпретацій «Я». Не діяльність, а її мотивація, не совість, а індивідуалізм – критерій моральних оцінок і суджень особистості постіндустріальної доби.

Тож, культура постіндустріальних часів закладає в фундамент інформаційного суспільства ряд ціннісних протиріч, що ускладнюють раціональну аргументацію соціальної організації, політики, приватного й суспільного життя. Це – суперечливість громадянських виявів індивіда, протиставлення соціальним формам прийняття рішень – множини індивідуальних рішень, балансування між приватними інтересами й запобіганням соціальної відповідальності. Врешті, неспроможність суспільства аргументувати головні смисли і цінності культури, ствердження негативних, прагматичних, матеріальних, «низових» цінностей – споживацького пріоритету гедонізму, сексуальності. В запереченні модерних цінностей, виникає і протиріччя між капіталістичними цінностями свободи–рівності, стихійності–дієвості, знання–щастя, що є передумовою кризи традиційних культурних уподобань і тотожностей, спільної моралі, способів поведінки й мислення, фундаментальних спільностей для колективних і національних ідентифікацій суспільств.

Нетотожність між постіндустріальними економікою й технологіями, між соціальною структурою, політикою й культурою, небезпечна, вказує Белл. Тут джерело соціальних конфліктів, виток духовних втрат людини після розпаду її культурної цілісності – «відчуження, деперсоналізації, наступу на авторитети» [2, с. 260]. А отже й особиста культурна й соціальна самоідентифікація проблематизується.

Інтерполуючи теоретичні ідеї Белла в суспільну екзистенцію інформаційного суспільства початку ХХІ століття, знаходимо аналітичні підтвердження парадоксальних форм вирішення культурних протиріч постіндустріального суспільства. Зокрема, посилення рольових амбіцій держави, яка претендує на

компенсацію своєї суспільної переоцінки – в програмах на відновлення ідентичності, в комеморативних політиках з відродження історичної пам'яті для національної реконструкції класичних західних суспільств, про що свідчать дослідження П. Нора, Р. Брубейкера. Активізація прагнень держави очолити економічний розвиток, керувати головними аспектами суспільної життєдіяльності інформаційних суспільств сприяє ствердженню означених Беллом феноменів state-managed societies, state-directed economies, нових процесів суспільної солідарності й раціонального об'єднання сучасних замкнених на індивідуальній етиці й моралі суспільств, на чому наголошував К.-О. Апель. Відбувається гучне відродження «нової класової боротьби», розпочате в постіндустріальних суспільствах, яка намагається вирішити проблеми політично організованих групових впливів на перерозподіл державних бюджетів (радикали, неонацисти, праві, націоналісти тощо). Про це Белл висловлюється: «...я пишу не про події десятиліття, а глибоку культурну кризу, котра оточує буржуазні суспільства і, далі розвиваючись, послабить країну, сплутає мотивації індивідів спроквола навіювати сенс приповідки *sapre deim* («лови момент»), продавати задешево громадянську волю. Проблеми не стільки в адекватності інститутів, скільки в видах засобів, які підтримують суспільство» [2, с. 272].

В інформаційному контексті цю проблему ретельно досліджує і М. Кастельс. Аргументуючи концепт «віднайдення традицій» у вивченні духовних джерел успішного розвитку специфічних інформаційних економік східноазійського тихоокеанського регіону, він характеризує парадоксально суперечливу «клаптеву» культуру інформаційного суспільства так: «культура ефемерного, культура кожного стратегічного рішення, скорее лоскутное одеяло, сшитое из опыта и интересов, чем хартия прав и обязанностей. Это многолика виртуальная культура, как в визуальных переживаниях, созданных компьютерами в киберпространстве путем переустройства реальности» [4, с. 37].

Підтверджується життєва спроможність і теоретичних висновків Белла про не вирішеність декотрих культурних суперечок постіндустріальних суспільств в інформаційному контексті. Передусім, це постійний дефіцит інформації й недостатність комунікаційних засобів розповсюдження знання, необхідного для економічного зростання й розвитку високих технологій в багатьох країнах світу, й українському суспільстві, в тому числі. «У постіндустріальному суспільстві ... будуть нові нестачі, які утопісти XIX століття не могли передбачити – брак інформації, що виникне внаслідок зростання технічного знання й збільшення потреби в його поширенні, а також через підвищення «вартості часу як результат зрослої участі індивідів і потреба координації їхньої діяльності в політичних процесах» [2, с. 270]. Але це вже справа нових досліджень – культурних процесів інформаційного суспільства. Висновки. Теоретичні ідеї й висновки Д. Белла щодо протиріч постіндустріальної культури, не дивлячись на прискорений лінійний розвиток технологічних і економічних глобальних світових тенденцій, на появу нових соціальних феноменів і нових ознак інформаційної культури, не втрачають в більшості положень своєї актуальності. Тому вони мають залишатися важливим методологічним

орієнтиром для дослідників проблем інформатизації, взаємодій інформаційної культури й економіки, питань національної ідентифікації українського суспільства. А в цьому напрямі й для осмислення ролі традиційної культури в передачі ментального досвіду для формування нової історичної свідомості, вдосконалення комеморативних стратегій, формування альтернативи «фрагментованого «Я» – особистої ідентичності, відновлення моральної ідеї та турботи про інших як ціннісного фундаменту духовної єдності суспільства. Породжені багатокультурно позначеною інформацією, в політичній та соціальній сферах життєдіяльності українського соціуму проявляються безтурботність, безвідповідальність, егоїстичність – моральні «здобутки» інформаційної культури. Прагматичне укорінення «нео-космополітичних» уподобань відсувають на другий план утилітарної свідомості почуття національної належності. Це ставить завдання теоретичного доведення культурної унікальності й самототожності української культури в контексті поглиблення інформатизації, проблему раціональної аргументації дієвості традиційних етичних орієнтирів, компліментарних універсальним етичним засадам інформаційно-технічної діяльності. А значить і подальшої філософської рефлексії раціональних підходів до формування нової, національно специфічної інформаційної етики, компліментарної раціональності й ментально позначеної інформаційної культури в нашому суспільстві.

Список використаних джерел

1. Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства [Текст] / Д. Белл // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. – К.: Либідь, 1996. – С.194–251.
2. Белл Д. Культурні суперечності капіталізму [Текст] / Д. Белл // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. – К.: Либідь, 1996. – С.251–275.
3. Ішук С. М. Культура Інтернету в контексті культури інформаційного суспільства [Текст] / С. М. Ішук // Наукові записки КУТЕП. – 2014. – №17. – С.234–245.
4. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура: Пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана [Текст] / Мануэль Кастельс. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
5. Маклюен М. Галактика Гуттенберга [Текст] / М. Маклюен. – Киев: Ника-центр, 2004. – 432 с.
6. Пірен М. Сучасна українська політико-владна еліта і проблеми національної самоідентифікації [Текст] / Марія Пірен // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Культурологія». – 2017. – Вип.18. – С.16–20.
7. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування [Текст] / М. Т. Степико. – К.: НІСД, 2011. – 336 с.
8. Фридрих Ницше. Так говорил Заратустра [Текст] / Фридрих Ницше. – М.: Интербук, 1990. – 301 с.
9. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек [Текст] / Фрэнсис Фукуяма; пер. с англ. М. Б. Левина. – М.: АСТ: Полиграфиздат, 2010. – 588 с.

References

1. Bell D. Prykhyid postindustrial'noho suspil'stva [Text] / D. Bell // Suchasna zarubizhna sotsial'na filosofiya. – K.: Lybid', 1996. – S.194–251.
2. Bell D. Kul'turni superechnosti kapitalizmu [Text] / D. Bell // Suchasna zarubizhna sotsial'na filosofiya. – K.: Lybid', 1996. – S.251–275.
3. Ishchuk S. M. Kul'tura Internetu y konteksti kul'tury informatsionoho suspil'stva [Text] / S. M. Ishchuk // Naukovi zapysky KUTEP. – 2014. – №17. – S.234–245.
4. Kastel's M. Informacionnaja jepoha: jekonomika, obshhestvo i kul'tura: Per. s angl. pod nauch. red. O. I. Shkaratana [Tekst] / Manujel' Kastel's. – M.: GU VShJe, 2000. – 608 s.
5. Makljuen M. Galaktika Guttenberga [Tekst] / M. Makljuen. – Kiev: Nika-centr, 2004. – 432 s.

6. Piren M. Suchasna ukrayins'ka polityko-vladna elita i problemy natsional'noyi samoidentyfikatsiyi [Text] / Mariya Piren// Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya». Seriya «Kul'turolohiya». – 2017. – Vyp.18. – S.16–20.

7. Stepyko M. T. Ukrayins'ka identychnist': fenomen i zasady formuvannya [Text] / M. T. Stepyko. – K.: NISD, 2011. – 336 s.

8. Fridrih Nicshe. Tak govoril Zaratustra [Tekst] / Fridrih Nicshe. – M.: Interbuk, 1990. – 301 s.

9. Fukujama F. Konec istorii i poslednij chelovek [Tekst] / Frjensis Fukujama; per. s angl. M. B. Levina. – M.: ACT: Poligrafizdat, 2010. – 588 s.

Tarasova N. Yu., candidate of philosophical sciences, Associate Professor, Associate Professor of Department of Philosophy and Pedagogics, State Higher Education Institution «National Mining University» (Ukraine, Dnipro), tarasova116@ukr.net

Cultural contradictions of post-industrial society as a factor of complicating national identity. Theoretical ideas of Daniel Bell in the Ukrainian existential context

This article presents the concept of cultural contradictions of the post-industrial society of Daniel Bell. Research goal was to prove its relevance as a methodological reference point for the discourse of the informatization processes of Ukrainian society, which demonstrate complexities in many spiritual and social aspects, provided with a contradictory legacy of the transition period from late industrial to information culture. Dialectical, comparative, structural, hermeneutical methods of analysis were used in this work. There was revealed the amplitude of cultural changes in the process of the disintegration of the culture's integrity into three autonomous sectors—the social organization and the technological and economic structure, politics and culture. It is reasoned that each of these spheres acquires its own direction of development, leading to a cultural imbalance. Conclusions are drawn about how, under the influence of universalization in the culture of a postindustrial society, social solidarities, collective identities, national identification of society are being complexified.

Keywords: post-industrial society, culture, techno-economic order, social structure, axial principles, national identity, collective identities, ethno-cultural preferences, self-fulfillment.

* * *

УДК 177.61

Туренко В. Е.,

кандидат філософських наук, молодший науковий співробітник філософського факультету, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), amo-ergo_sum@ukr.net

Особливості диференціації дружби і закоханості у Платона: постановка питання

Здійснюється комплексне висвітлення експлікації дружби та закоханості у спадщині Платона. Доводиться, що закоханість, на думку античного мислителя, є здебільшого негативним феноменом у структурі людського буття. Виявлено, що дружба, згідно з концепцією давньогрецького філософа, може бути двох видів: така, що заснована на протилежних цінностях, характерах, роду діяльності, і така, що в основі своєї передбачає спільні інтереси, зацікавлення тощо.

Ключові слова: дружба, закоханість, Платон, «Федр», «Лісід», антична філософія, філософія любові.

Актуальність теми дослідження обумовлена з ситуацією питання ідентифікації стану любові в українському (ширше – світовому) суспільстві. Що на сьогодні відбувається з любов'ю: девальвація, дефіцит або модернізація? Хоча питання про кризу любові у суспільстві ставилося у історико-філософському дискурсі неодноразово (Платон «Бенкет», Еразм Роттердамський «Книга християнського лицаря»), однак в результаті потужного науково-технічного прогресу, воно стає лунати наразі дедалі більш гостро. Відповідно відбуваються пошуки «рятівних кіл», які допоможуть

зберегти справжнє розуміння тих чи інших феноменів людського існування, в т.ч. і любові, закоханості і дружби. Одним з таких культурних явищ є філософська думка. Саме в ній зберігається мудрість тисячоліть про ключові проблеми людства, які є стрижневими для кожної особистості – зокрема і дружба та закоханість.

Можна зауважити, що охоча існує ряд доволі ґрунтовних та глибоких праць стосовно осмислення дружби та любові у Платона, О. Лосева, В. Соловйова, Д. Е. Anderson, К. Corrigan, М. J. Lutz, R. L. Mitchell, J. Poulakos, D. A. Ross, B. Ruby, G. Sadler, A. Van de Vijver все ж можемо зауважити, що акцент в них здебільшого робиться на діалозі «Бенкет», тоді як висвітлення даної проблематики в контексті «Федра» та «Лісида» є все ж побіжним, а відтак таким, що потребує детального аналізу, що і ставить за мету представлена наукова стаття.

Спершу треба зауважити, що у діалозі «Федр» філософська картина любові досить відмінна від «Бенкету». Вона обумовлена тим, що в центрі уваги постає не стільки сама любов скільки саме закоханість. Відтак в осмисленні даного феномену вже менше місця займають міфологічні сюжети (в т.ч. і з епосу), літературні твори ліриків та драматургів, натомість погляд на закоханість, точніше сказати, на закоханість містить як оптимістичне, так і песимістичне «забарвлення».

Загалом необхідно відзначити, що в культурно-історичному контексті закоханість століттями сприймалась як почуття, яке розбиває сімейну пару, як адюльтер. Закоханість розділяє те, що було єдиним, і поєднує те, що було роз'єднаним, але висуває при цьому структурну альтернативу стосункам, які існували дотепер. Закоханість – процес, в якому людина, яку ми зустріли і яка відповіла на наші почуття – стає об'єктом нашого пристрасного бажання. І це змушує нас переглянути, переосмислити все наше життя, і, перш за все, своє минуле. І навіть не просто переосмислити, а немовби заново народитися [2, с. 184–195].

Закоханість, на думку Платона, подібна до хворобливого та безрозсудного стану [Phaedr. 231c–d; 233b]. Платон у своїх роздумах про закоханість підходить більш негативно; він акцентує на нездоровому та нерозумному стані людини, яка втрапляє в дискурс закоханості. Закоханість – це неспокійний стан і не «відпочинок», а навпаки, багаторазовий шлях, під час якого люблячі опиняються в низці різноманітних випробувань та перевірок на «міцність» їх почуттів. Доречним тут буде пригадати інше порівняння закоханості, а саме порівняння з мисливством, що присутнє у діалозі «Софіст» [Див.: Soph. 222e].

Закоханість має свою неповторну «історію», свій унікальний «час», в якому присутні такі специфічні риси, які не притаманні жодному з екзистенціалів чи феноменів людського існування. Закоханість має свій особливий «шарм», «смак», який не слугує ані з дружбою, ані з коханням. Це імпліцитно відображено і у «Федрі». Платон у даному діалозі досить фундаментально досліджує поведінку люблячих в дискурсі закоханості:

1) У закоханих присутнє поєднання сміливості та слабкості [Phaedr. 231c–d];

Суб'єкти закоханості, на думку давньогрецького мислителя, амбівалентні, оскільки вони, з однієї точки зору, ладні на все, аби догодити предмету закоханості, на

всі її забаганки і бажання, проте водночас, коли їм щось не вдається зробити заради тих у кого вони закохані, настільки засмучуються і тужать, що не знаходять собі місця. Без сумніву, як наголошує І. Ільїн: «коли починається закоханість, там закінчується байдужість, млявість, екстенсивність: людина збирається і зосереджується, її увага і інтерес концентрується на одному змісті, а саме на предметі любові; тут вона стає інтенсивною, душа її починає немовби загострюватися і горіти» [4, с. 154].

Слабкість в дискурсі закоханості полягає в тому, що предмет та суб'єкт закоханості перебувають у стані невизначеності. І те, що вона надає закоханим сміливість, разом з тим надає невпевненість. Нескінченне завжди пов'язане з невизначеним. Його можна позначити, окреслити, виміряти. Воно не піддається визначенню, ламає будь-які рамки і переходить будь-які межі. Заперечуючи власні закони, любов завжди випереджає будь-яку, навіть саму швидку з «моментальних зйомок»; про неї можна говорити лише як про історію, безнадійно застарілу вже в момент викладу. З точки зору розуму, любов, навіть якщо вона і прагне до правдивих образів і чітких схем, спочатку несе в собі гріх безформності [3, с. 210].

2) головний момент в дискурсі закоханості – це побачення та діалог [Phaedr. 232b];

Чому на думку Платона так важливі побачення, споглядання одне одного? Сучасний мислитель Д. Мануссакіс у праці «Бог після метафізики» стверджує, що саме завдяки зору ми здатні пізнавати, що наше, а що – ні [7, с. 38] в тому сенсі, що ми дивимося на Іншого як на самого себе. Починаючи любовний дискурс любові (не закоханості), ми впізнаємо себе і постаємо в Іншому, мов у дзеркалі. На дорослу людину батьки вже не мають впливу, але у коханій особистості можна побачити себе. Коли очі спостерегли в Іншому щось негативне, то необхідно шукати і виправляти ту ж рису в собі. Предмет любові – ось людина, хто допоможе нас удосконалити. Не треба шукати психологів, психоаналітиків, чи ж хто би порадив, як жити. Основне – це очі, погляд на другу половинку; вона наше дзеркало, здатне показати усі наші недоліки, причому не зменшуючи силу своєї любові до нас.

3) в закоханості люблячі дуже вразливі особливо з боку інших людей [Phaedr. 232c];

На думку вітчизняного сучасного філософа В. Малахова, під вразливістю любові мається на увазі саме вразливість люблячого серця страждання, конечністю, самою онтологічною недосконалістю предмета закоханості. Любов крихка і люблячі частіше страждають від жорстокості своїх коханих. Люди стають настільки вразливими через нерозуміння [6, с. 232]. Вразливість полягає також в тому, що люблячі здаються для оточуючих – іншими «дивними», «незрозумілими», ніби юродивими, – тобто людьми, яким чужі комфорт, затишок і різні земні блага. Їм властива максимальна відмова від мирських цінностей.

4) закохані дуже позитивно ставляться один одного, проте коли минає почуття, вони розкаюються в цьому [Phaedr. 231a];

Та особистість, в яку ми закохані, стає для нас – втіленням усього людства, тому вона стає для нас «єдиною, милою». Мірилом усіх речей в дискурсі закоханості є предмет любові, він схожий на маяк, факел.

Факел – це символ, що означає шлях, справжню нитку Аріадни, «маяк», тобто тут він означає шлях людини (куди йти і з ким). Любов має таку силу, яка здатна затьмарити інші «факели» (багатство, любов до влади, комфорт, затишок).

5) той, хто закоханий повинен бути готовий багато працювати, готовий до жертвності заради тієї, кого любить, а й іноді і до страждання [Phaedr. 231b, 233c];

Якщо любов – це праця, то вона повинна рости, розвиватися, особливо пройти випробування часом. Недостатньо тільки зустрічатися, треба ще й боротися, щоб цю любов берегти і рости, щоб вона не втратила свою цілющу силу.

6) закохані бояться, щоб хтось з них побачив іншого в девіантній чи аморальній поведінці [Phaedr. 233b].

Цим аспектом Платон зазначає про те, що закохані намагаються не чинити чогось лихого. Вже істинна закоханість (не лише тілесна пристрасть) передбачає вигнання злого та лихого з свого серця і налаштування своєї свідомості лише на добродіяння. Закоханість за природою несумісна зі злом та не вимагає злочинів «заради любові», бо тоді ж ми втрачаємо це прекрасне і світле почуття в собі і до нас самих. Вона виступає найчастіше противагою всьому потворному і злому в етико-естетичних координатах. Предмет любові для люблячого не просто не пов'язаний з ними; він виступає таким собі маркером для розуміння того, що погано, а що добре, що прекрасно, а що, насправді, потворно.

Розглянувши експлікацію закоханості в діалозі «Федр», варто відзначити, що Платон не оминув у діалогах ще такий «навкололюбівний» феномен як дружбу.

Взагалі підкреслимо, що саме Платон першим серед філософів присвятив працю детальному аналізу та з'ясуванню природи і сутності дружби. Чому ж до нього з давньогрецьких філософів ніхто, по суті, не говорив про дружбу, на відміну від любові? Слушно зауважує західний дослідник філософії дружби Х. Сваре: «Можливо, це мовчання вказує на те, що дружба не любить пильної уваги? Італійський філософ Ф. Альбероні стверджує наступне: дружба – це те, що спонтанно виникає між людьми, які один одному подобаються і один одного поважають. Це феномен, який підіймає нас над буденністю. Водночас дружба передбачає невинну наївність. Вона не терпить жорсткого аналізу. Можливо, небагатослівність в тому, що стосується дружби, пояснюється також тим, що дружба – це «щось, що просто трапляється». Ми не можемо ні керувати нею, ні вплинути на неї. Тому немає і причини говорити або думати про дружбу» [8, с. 12]. Однак, саме Платон все ж концептуалізує у філософському аспекті дану проблему в одному з діалогів, а саме у «Лісиді».

Основна проблема, яку намагається вирішити Платон полягає в наступному: дружба – це єдність протилежностей чи єдність спільних за переконаннями, цінностями людей? Розглянемо кожний з цих варіантів більш детально.

Питання подібності та тяжіння одного до одного містить корені ще у докласичній давньогрецькій філософській думці, проте воно перебувало в онтологічній площині. Згадаємо Емпедокла, який говорить, що подібне пізнається подібним [DK 31 B 109]). Однак, саме Платон це питання перемістив в

антропологічну проблематику стосовно феноменів як дружби, так і любові.

У діалозі «Лісід» він говорить наступне: «Чи дружить подібний з подібним, наскільки він йому подібний, та чи корисна така людина іншому, подібній їй людині? Або може краще наступним чином: яку може принести користь чи шкоду певне подібне будь-якому іншому подібному, яку б воно не могло принести собі самому? Або що воно може зазнати від собі подібного, якщо саме є подібним останньому? Як можуть такі подібні люди тяжіти один до одного, якщо вони не можуть надати один одному жодної допомоги? Чи це взагалі можливо?» [Lys. 214e–215a].

Чому виникають такі запитання? Що спонукало античного мислителя на такі роздуми про дружбу в античному суспільстві? Ймовіріше, вже в ту давню епоху розуміли, що «дружба – це острів етичності в позбавленому моральності світі, де усі воюють проти всіх. Дружба існує у вигляді окремих крихітних крапель, що з'являються то там, то тут, як щось зайве, як розкіш, якою час від часу нагороджує нас доля, але з якою ми можемо і не зустрітися зовсім. Бо наше життя може виявитися наповненим тільки зіткненнями, інтригами, махінаціями, спокусами, обманом і нічим більше» [1, с. 104].

Якщо справді в основі дружби лежить подібність характерів, цінностей і т.п., то тоді можна говорити про друга як про «третє плече». Наближаючись і обертаючись до нас, інший може стати нашим другом; адже сама «інакшість» друга проявляється, зокрема, в його екзистенціальній поступливості: готовність повернутися до статусу «іншого» (в сенсі – не «єдиного»), відступити у тінь, бути для нас вже не предметом захоплення, а скромним помічником і співробітником. Платон формулює проблему, про яку згодом А. де Сент-Екзюпері скаже наступним чином: «Любити – не означає дивитися один на одного, це означає разом дивитися в одному напрямку». Допомоги «згорі», як в земному, так і в небесному сенсі, очікують не від друзів... Друзі, хто б не був нам другом, розширюють простір нашого життя по горизонталі, створюють разом з нами і для нас самих – а ми для них – якусь стійку спільність, коло друзів [5, с. 132].

Проте водночас Платон наголошує, що «автори ці вважають хороших людей подібними і дружніми один одному, що ж стосується людей поганих, то, як про них кажуть, вони ніколи не бувають в ладу навіть з самими собою, навпаки, вони нерозумні і невірні доважені; а той, хто не в ладу з самим собою, але, навпаки, у розладі, навряд чи може бути дружнім з іншим» [Lys. 214d–e].

Давньогрецький мислитель цим зауваженням підкреслює, що треба бути обережним до висловлювань стосовно природи та специфіки того чи іншого прояву міжособистісної дружби. В даному контексті піднімається питання чи можлива дружба між злими людьми, які заздять, чинять лихі та підступні справи? Якщо так, якщо можлива певна єдність між такими людьми, то чи справедливим є те, щоб назвати ці стосунки дружбою?

Безперечно, він наголошує на тому, що такі стосунки в ім'я ненависті, користі та т.п. не заслуговують на те, щоб дружбою йменуватися. І насправді «дружба – мовчазний договір між двома тонко чуттєвими і добродішними особистостями. Я кажу «тонко

чуттєвими», наголошує Вольтер, тому що монах або відлюдник можуть бути цілком добродішними людьми і прожити життя, так і не дізнавшись, що таке дружба. Я кажу «добродішними», тому що лиходії потребують лише спільників, марнотратники життя – у чарці, скупі – у компаньйонах, політики збирають навколо себе своїх прихильників, нероби заводять лише поверхневі зв'язки, правителі перебувають у спільноті придворних, і тільки у чесноті люди бувають друзями» [10, с. 54–55].

Дружба як прояв любові, на думку Платона, онтологічно не може мати фундаментом щось злого та поганого. Адже якщо лихі люди мають спільні цілі, то у них відсутній такий рівень довіри, піклування та відповідальності один перед одним. А головне, що такий прояв стосунків навряд чи може бути конструктивним та творчим союзом. Такі стосунки лише можуть мати девіантні наслідки та деструктивні вчинки. Натомість дружба, про яку говорить Платон, – це такий прояв міжособистісних стосунків, який народжується з товариськості, коли двоє або троє помітять, що вони щось розуміють однаково.

Існує також інша версія щодо природи дружби, яка полягає в тому, що за своєю суттю вона все-таки «горизонтальна»: вона зрівнює принца і жебрака, праведника та шахрая і т.д. Платон, аналізуючи даний варіант вирішення питання посилається на Гесіода, який, на його думку, дотримувався наступної думки: «І щодо всього іншого він (Гесіод – В. Т.) наступним чином стверджував, ніби неминуче, що чим більше одне подібне іншому, тим більше обидва вони відчують взаємну неприязнь, заздрість й ворожнечу, водночас ті, які між собою не схожі, сповнені дружби. Тому бідний неминуче буде другом багатому, слабкий – сильному, бо вони можуть в такому випадку розраховувати на допомогу, хвора людина буде другом лікарю; і так само будь-яка недосвідчена людина буде любити і поважати обізнану» [Lys. 215d].

Тому є справедливою думка про те, що «не обов'язково, щоб усі твої друзі подобалися тобі однаково сильно, але мінімальна симпатія все ж повинна бути, перш ніж ти зможеш назвати когось другом. Дружба також не завжди повинна характеризуватися лише хорошими почуттями. Людина може гніватися на друга, її можуть дратувати певні сторони його характеру, вона також може розсердитися або образитися на те, що він робить або говорить. Але за всім цим має бути присутнім прийняття тобою цієї людини. У ньому має бути щось, що тобі подобається або що ти цінуєш. Людина повинна бажати йому добра. Коли це зникає, дружба закінчується» [8, с. 22].

Саме в дружбі, на думку Платона, може бути подолана та чи інша розрізненість, суперечливість людських характерів, принципів та ідей. Це, звичайно, не вимагає того, що кожен з учасників дискурсу дружби має «піддаштовуватися» один до одного, однак це передбачає глибинне розуміння інакшості, унікальності, неповторності та почасти суперечливості (стосовно нас) особистості, яка стала в нашій долі близькою людиною.

«У ще більш піднесених виразах він міркував про те, що подібне ніяк не буває дружнім подібному, але насправді все навпаки: найбільша дружба існує між крайніми протилежностями. І кожен тяжіє саме до своєї крайньої протилежності, але не до своєї подоби:

сухе прагне до вологого, холодне – до гарячого, гірке – до солодкого, гостре – до тупого, порожнеча – до наповненості, а наповненість – до порожнечі, і все інше – таким саме порядком. Адже протилежне живить протилежне, тоді як подібне не отримує нічого від подібного» [Lys. 215e–216a].

У цьому контексті доречним буде пригадати твір світового класика Г. Гессе «Нарцис та Боккадор». У цьому творі розповідається про дружбу двох абсолютно різних людей. Нарцис – вчений та аскет, Боккадор – досить чуттєва, артистична натура, але сам він цього не знає, тому що зрікся свого дитинства і любові до матері. Друг Нарцис спонукає його заглибитися в самопізнання і знайти свою справжню природу. І коли Боккадору це вдається, він іде з монастиря, щоб знайти свою долю, і залишає Нарциса, незважаючи на те, що любить його, як і раніше.

Тому, безперечно, дружба між протилежностями, про яку говорить Платон передбачає наступне: «Мета наша не в тому, щоб зблизитися... не в тому, щоб один перетворився на іншого, а в тому, щоб пізнати один одного і навчитися бачити і поважати іншого таким, яким він є насправді: як нашу протилежність, а в чомусь і як наш додаток» [9, с. 99]. Така розмова, типова для дружби між людьми, які мають протилежні характери, принципи та цінності, може відбуватися між людьми будь-якого віку: і у двадцять років, і у п'ятдесят.

Отже, проаналізувавши в загальних рисах експлікацію феноменів закоханості та дружби в діалогах Платона «Федр» та «Лісід» відповідно, можемо зробити наступні висновки:

1. Закоханість, на думку давньогрецького мислителя, є негативним феноменом у структурі людського буття. Така позиція Платона обумовлена тим, що, на його погляд, вона приносить із собою більше тривоги, страждань, болю, ніж людині, яка не перебуває в цьому стані. Проте водночас він торкається і «позитивних» аспектів дискурсу закоханості, а саме – відчуття абсолютної значущості існування люблячої особистості та усе, що з нею пов'язане;

2. Дружба, згідно з концепцією Платона, може бути двох видів: така, що заснована на протилежних цінностях, характерах, роду діяльності, і така, що в основі своєї передбачає спільні інтереси, зацікавлення тощо. Античний мислитель наголошує на важливості обох видів дружби у міжособистісних стосунках, підкреслюючи при цьому, що стосунки між лихими людьми недоречно називати дружбою.

Список використаних джерел

1. Альберони Ф. Дружба // Ф. Альберони. Дружба и любовь. – М.: Прогресс, 1991. – С.181–318.
2. Альберони Ф. Любовь // Ф. Альберони. Дружба и любовь / пер. с итал.; общ. ред. А. В. Мудрика. – М.: Прогресс, 1991. – С.5–180.
3. Бауман З. Нужен ли любви рассудок? / З. Бауман // Индивидуализированное общество / пер. с англ.; под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Логос, 2005. – С.205–220.
4. Ильин И. А. О любви / Иван Ильин // Путь к очевидности. – М.: Республика, 1993. – С.154–164.
5. Малахов В. А. Дружба как род любви / В. А. Малахов // Дружба: ее формы, испытания и дары / сост. К. Б. Сигов. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2008. – С.129–134.
6. Малахов В. А. Уязвимость любви / В. А. Малахов // Вопросы философии – 2002. – №11. – С.231–237.
7. Мануссакис Д. П. Бог после метафизики. Богословская эстетика / Д. П. Мануссакис. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2014. – 416 с.

8. Сваре Х. Философия дружбы / Пер. с норв. И. Вороновой. – М.: Прогресс–Традиция, 2010. – 256 с.
9. Hesse H. Narciso e Boccadoro. – Milano, 1982.
10. Voltaire. Dizionario Filisofico. – Milano, 1970.

References

1. Al'beroni F. Druzha // F. Al'beroni. Druzha i ljubov'. – M.: Progress, 1991. – S.181–318.
2. Al'beroni F. Ljubov' // F. Al'beroni. Druzha i ljubov' / per. s ital.; obshh. red. A. V. Mudrika. – M.: Progress, 1991. – S.5–180.
3. Bauman Z. Nuzhen li ljubvi rassudok? / Z. Bauman // Individualizirovannoe obshhestvo / per. s angl.; pod red. V. L. Inozemceva. – M.: Logos, 2005. – S.205–220.
4. Il'in I. A. O ljubvi / Ivan Il'in // Put' k ochevidnosti. – M.: Respublika, 1993. – S.154–164.
5. Malahov V. A. Druzha kak rod ljubvi / V. A. Malahov // Druzha: ee formy, ispytaniya i dary / sost. K. B. Sigov. – K.: DUH I LITERA, 2008. – S.129–134.
6. Malahov V. A. Ujazvimost' ljubvi / V. A. Malahov // Voprosy filosofii – 2002. – №11. – S.231–237.
7. Manussakis D. P. Bog posle metafiziki. Bogoslovskaja jestetika / D. P. Manussakis. – K.: DUH I LITERA, 2014. – 416 s.
8. Svare X. Filosofija druzhby / Per. s norv. I. Voronovoj. – M.: Progress–Tradiciya, 2010. – 256 s.
9. Hesse N. Narciso e Boccadoro. – Milano, 1982.
10. Voltaire. Dizionario Filisofico. – Milano, 1970.

Turenko V. E., PhD, candidate of philosophical science, junior research fellow of philosophical faculty of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), amo-ergo_sum@ukr.net

Features view of Plato on differentiation of friendship and infatuation: an attempt of the question

The article provides a comprehensive coverage of the explication of friendship and infatuation in the heritage of Plato. It turns out that infatuation, according to the ancient thinker, is mostly a negative phenomenon in the structure of human existence. This position of Plato is due to the fact that, in his opinion, she brings with it more anxiety, suffering, pain than a person who is not in this state. It has been found that friendship, according to Plato's concept, can be of two types: one that is based on the opposite values, characteristics, kind of activity, and such that its interests are based on common interests, values, etc.

Keywords: friendship, infatuation, Plato, «Phaedrus», «Lysis», ancient philosophy, philosophy of love.

* * *

УДК 37.013.73(477.83+438)

Гончаренко О. А.,

кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри педагогіки та соціально-економічних дисциплін, Національна академія Державної прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького (Україна, Хмельницький), olgegoncharenko@gmail.com

ІДЕЯ УНІВЕРСИТЕТУ У ЛЬВІВСЬКО–ВАРШАВСЬКІЙ ШКОЛІ СТАТТЯ 3. АВТОНОМІЯ УНІВЕРСИТЕТУ

Розкрито зміст поняття «автономія університету» з огляду видатних вчених – представників всесвітньо відомої інтелектуальної формації «Львівсько–Варшавська школа» (ЛВШ) (1895–1939). Здійснено аналіз філософсько-педагогічних рефлексій на тему автономії університету у працях таких представників ЛВШ, як Юзеф Марія Бохенський, Тадеуш Котарбінський, Тадеуш Чежовський, Станіслав Оссовський. При цьому проведено порівняльний аналіз з думками сучасних філософів на ту ж саму тему, а саме з поглядами Жака Дерріди, Марєка Квєска, Стіва Фулєра та Сергія Курбатова. Виявлено, що під автономією університету представники ЛВШ розуміли право на самоврядування, відкриту діяльність, служіння народу та суспільству. Звернено особливу увагу, що автономію університету філософи ЛВШ не ототожнювали з абсолютною ізоляцією від нурту суспільного життя. На думку учнів Казимира Твардовського автономія університету повинна полягати у відкритості на користь праці для загальнолюдського блага.

Ключові слова: ідея університету, Львівсько–Варшавська школа, філософія освіти.

Розглянута Казимиром Твардовський у промові «Про достоїнність Університету» (1933) проблема духовної автономії університету була розвинута у його школі. Так, Юзеф Марія Бохенський у статті «Автономія університету» (1987) з'ясував: чи повинен університет мати автономію, якою повинна бути автономія університету, яким чином повинна бути реалізована на практиці автономія університету; Тадеуш Котарбінський у промові «Прагнення наукових організацій протягом історії» (1957) автономію науково-дослідного інституту визначив вирішальною умовою поступу суспільства; Тадеуш Чезовський у праці «Про університет та університетське навчання» (1946) проаналізував питання автономії університету стосовно міста; Станіслав Оссовський у статті «Про шляхи поширення духовної культури на вищому рівні» (1944) розрізнив автономію університету від його ізоляції. У ситуації відстоювання незалежності та самостійності університету у вирішенні важливих навчальних та організаційних питань польські науковці часто апелюють до аргументів школи Твардовського на користь автономії університету. Отож, цікаво з'ясувати, особливо в контексті глобальних трансформацій, чому представники Львівсько-Варшавської школи так наполягали на автономії для університету.

Під автономією університету Бохенський розумів право на самоврядування, відкрити діяльність, служіння народу та суспільству. З погляду філософа це означає, що: по-перше, університет не претендує на існування типу «держава у державі», оскільки єдиною суверенною інституцією є держава; по-друге, університет не прагне уникнення будь-якого суспільного контролю, а навпаки зацікавлений у тому, щоб його діяльність була відома широкому загалу; по-третє, університет не розуміє під своєю автономією привілею для професорів, а їхню доцільність для суспільного поступу. З огляду на так зрозумілу автономію університету Бохенський вважав, що «університет не може обійтись без автономії, якщо має якнайкраще та якнайповніше виконати своє завдання» [6, с. 64], тому що «університет є єдиною інституцією в суспільстві, присвяченою теорії» [6, с. 64].

Докази на користь автономії університету філософ мав такі: знання є безвідносною цінністю та водночас найбільш практичною з усіх практичних цінностей. Це означає, що: по-перше, знання є цінністю для людства не тільки відносно матеріальних благ, але також цінністю самою по собі тобто духовним благом, тому не можна науку підпорядкувати практиці, а університет практичним інституціям, тому що таке підпорядкування загрожує фальсифікації самого сенсу знання; по-друге, чисте знання тільки на перший погляд виглядає дуже непрактичним, проте парадокс полягає у тому, що саме чисте знання є рушієм радикальних змін у суспільстві, тому майбутнє суспільства у першу чергу залежить саме від свободи університету творити чисте знання.

Наведені докази дозволили Бохенському висунути три аргументи на користь автономії університету, а саме: по-перше, університет найкраще виконує своє завдання, коли має автономію, тому підпорядкування його державі є недоцільним, а отже, хибним; по-друге, університет не може виконувати своє завдання за принципом «хто платить, той керує», тому що цей принцип не діє у сфері духовного життя, де справжнім меценатом вважається не

той, хто керує, а той, хто фінансово підтримує і залишає свободу генію; по-третє, історія університету доводить, що професори були не тільки добрими адміністраторами, але й організаторами високого рівня, тому твердження про нездатність керівництва не можна поширювати на усіх професорів [6, с. 65–66].

На питання «Якою повинна бути автономія університету?» Бохенський сформулював відповідь у формі шести принципів:

1. Університет повинен бути самостійним суб'єктом права.
2. Організація досліджень і навчання – внутрішня справа університету.
3. Університет повинен сам здійснювати вибір своїх працівників.
4. Університет повинен бути вільним у виборі своїх представників.
5. Університет повинен сам керувати призначеними йому коштами.
6. Дисципліна досліджень і навчання – внутрішня справа університету.

На питання «Яким чином повинна бути реалізована на практиці автономія університету?» Бохенський відповідав наступним чином: діяльність університету впливає на цілість життя суспільства, але й суспільство впливає на цілість життя університету, тому між університетом і суспільством повинна існувати співпраця, ґрунтована на низці компромісів:

1. Під жодним приводом університет не можна позбавляти самостійності.
2. У жодному випадку університет не можна позбавляти права вибору своїх представників.
3. Суб'єктом будь-яких рішень повинен бути університет як цілість.
4. Університет не можна змушувати йти на поступки на користь будь-якої іншої інституції.

Таким чином, університет, згідно з Бохенським, не повинен бути підпорядкований ні державі, ні костелу, ні будь-якій іншій інстанції, яка здійснює його фінансування. Університет повинен бути автономним, навіть у певному сенсі суверенним, тому що тільки спрямованість університету на чисту науку та спекулятивні теоретичні дослідження може гарантувати суспільству досягнення найвищої духовної цінності – знання. Контроль університету державою, костелом чи будь-якою іншою інстанцією, яка здійснює його фінансування, рівнозначний гальмуванню поступу теоретичної науки, який спричинить своєю чергою гальмування поступу практики, а отже, й гальмування поступу суспільства.

Відстоювання Юзефом Марією Бохенським автономії університету співзвучне з поглядами Жака Дерріди, який у лекції «Закон достатньої підстави: Університет очима його послідовників» (1983) звернув увагу наукової та академічної спільноти на цінність фундаментального дослідження, не відданого «наперед у заставу якійсь утилітарній меті» [2, с. 251], тому що єдиним завданням такого дослідження буде знання тобто «неупереджене застосування розуму під єдиним законом підстави» [2, с. 252]. Чудовим прикладом протиставлення фундаментального і орієнтованого на кінцевий результат дослідження Дерріда вважав астрономію, яка після тривалого неупередженого споглядання стає дедалі

корисніша суспільству. Тому французький філософ одним із найважливіших завдань наукової та академічної спільноти для збереження її гідності визначав пильність стосовно звуження державою чи силами, які вона представляє, випадковості у дослідженнях.

Стаття Бохенського «Автономія університету» (1987) є цінною у контексті глобальних трансформацій, оскільки вказує на те, що зміна інстанції фінансування університету не повинна вплинути на виконання його завдань. З цих позицій роздуми польського філософа Марека Квєка у лекції «Національна держава, глобалізація та Університет як модерний заклад» (2000) [3] на тему «кризи ідентичності» сучасного університету у контексті зменшення ролі держави та посилення глобалізаційних процесів повинні радше вказувати на розширення місії університету – від національної держави до глобального співтовариства – аніж на пошук його нової ідеї, тому що знання є безвідносно цінністю як для народу, так і для глобального суспільства, знання – це загальнолюдська цінність. У контексті глобальних трансформацій має змінитись не ідея університету, а інстанція його фінансування та визнання цією інстанцією автономії університету.

Важливе значення для розуміння автономії університету має також промова Котарбінського «Прагнення наукових організацій протягом історії» (1957). Автономію наукових організацій філософ не ототожнював з абсолютною ізоляцією від нурту суспільного життя. На його думку, автономія наукових організацій повинна полягати у відкритості на користь праці для загальнолюдського блага. Здобування наукової істини за такого підходу повинно бути сконцентрованим на довгострокових дослідженнях, а «не одразу з дня на день плідних результатах» [8, с. 122]. У цьому контексті Тадеуш Котарбінський піддав критиці ідею автономії науково-дослідного інституту Френсіса Бекона, презентовану ним в утопічній новелі «Нова Атлантида» (1624).

Згідно Котарбінського ідея Бекона про принципове невтручання держави у світ науки та взаємна повага між науковцями і представниками влади є дуже важливою у сучасному житті, оскільки наука дійсно повинна бути самостійною у тому значенні, що зміст вирішених проблем, які ставлять собі дослідники, не може навіть у загальних рисах бути визначений якоюсь адміністрацією, а отриманий виключно дослідниками як відповідь, яку дає дійсність на питання, поставлене дослідниками: «Тому що тільки тоді отримане вирішення буде пізнавальним відображенням дійсності і тільки тоді наші плани перетворення дійсності не будуть ґрунтовані на ілюзіях» [8, с. 124]. Разом з тим із поглядами Бекона на організацію науково-дослідного інституту Котарбінський пов'язував низку проблем.

По-перше, Бекон мав різний погляд на природничий і гуманітарний пошук істини, відповідно до якого у царині природознавства і техніки можливі спостереження та індукція, у царині ж мислення про суспільний устрій слід залишатися вірним традиції і послуху. Натомість Котарбінський вважав, що «усі істини органічно пов'язані з усіма істинами, тому відношення до істини повинно бути тим самим у всьому просторі її можливого пошуку» [8, с. 125].

По-друге, Бекон позитивно ставився до включення окремого дослідника у планову колективну наукову

діяльність. Котарбінський, навпаки, мав сумнів чи відповідає це власним зацікавленням окремого дослідника. На його думку, у науковому пошуку як цілковита свобода загрожує хаосом і марнуванням сил, так і тотальне керівництво загрожує спустошенням індивідуальної винахідливості.

По-третє, Бекон цілком науково-дослідного інституту визначав «пізнання причин і прихованих сил усіх можливих речей та розширення влади людини над природою, допоки усе не стане для неї можливим» [1, с. 509]. Котарбінський ототожнив цю ціль Бекона із закликом дослідників до утилітарного підпорядкування чистих досліджень плановим завданням: «Втім такий обґрунтований утилітаризм легко переходить у жорстку дефектну форму, у так званий вузький утилітаризм, який визнає тільки короткострокові дослідження з практичними результатами» [8, с. 125].

Як бачимо, у розумінні Котарбінського розвиток науки є цінним для суспільства тільки тоді, коли є об'єктивним, самостійним і безкорисливим. Така позиція філософа суголосна розрізненню сучасним англійським вченим Стівом Фулером термінів «соціальний капітал» і «суспільне благо»: «Соціальний капітал виробляється самоорганізованими групами, які отримують від нього і найбільші переваги. Але він може призвести до падіння держави. Суспільні блага виробляються державою, тому що їх продукування ні для кого окремо не є нагальним, хоча майбутні переваги отримають усі. І це вже може призвести до падіння ринку» [5, с. 197]. Це підводить до висновку, що утилітарна орієнтація університету є критичною як для окремої держави, так і для світового співтовариства, натомість розрізнення інстанціями, що фінансують Університет, коротко- та довгострокової соціальної корисності дає можливість зберегти ідею творення університетом знання як загальнолюдського блага.

Цікавими видаються у цьому контексті міркування Чезовського стосовно автономії університету по відношенню до міста. Адже відомо, що середньовічний університет перебував під особливою опікою короля та єпископа. Натомість Чезовський мислив автономію університету як співіснування з містом. У професорах та студентах філософ бачив культуральне обличчя міста. З одного боку професори поширюють культуральні цінності у місті у формі загально університетських лекцій та у формі різноманітних наукових товариств, часописів та видань. З іншого боку студенти оживлюють культуральне життя міста своїм запалом: «Театри, промови, культуральні засідання різноманітного характеру знаходять охочих перш за все з-поміж цієї молоді, яка не рідко стає ініціатором і виконавцем» [7, с. 65–66]. Проте не тільки університет пронизує своєю діяльністю культуральне життя міста. Від міста також залежить діяльність і розвиток університету, тому що університет контролюється містом: місто реагує на кожне зусилля як серед професорів, так і серед студентів. В результаті такого співіснування у професорів та студентів виробляється почуття гідності, пов'язане з приналежністю до університету.

Станіслав Осовський у праці «Про шляхи популяризації духовної культури на вищому рівні» (1944) теж підкреслював, що хоча наукова праця вимагає ізоляції, проте це не повинна бути абсолютна

ізоляція, тому що періодичний контакт з духовним життям широких мас може навіть стимулювати працю дослідника. Тому вчений вважав, що академічні школи як центри творчої наукової праці можуть без шкоди для своїх основних функцій взяти певну участь у поширенні безкорисливої духовної культури, і що «променювання цих центрів повинно відчуватися не тільки у вищих школах, але й на терені усієї країни» [9]. Задля реалізації цієї мети науковець пропонував створити при вищих школах вільні колегіуми, призначені для безкорисливого навчання на вищому рівні й пристосовані до умов життя людей, які вже професійно працюють. Тоді наукові працівники мали б обов'язок публічного надання інформації про цікаві результати досліджень, проведені у своїх установах, а може теж обов'язок періодичних наукових лекцій у провінції, завдяки яким утворився б безпосередній зв'язок між центрами наукової творчості та провінційними центрами поширення культури, для яких навіть не частий, але безпосередній, особистий зв'язок з людьми, які «торують науці нові шляхи, мав би велике моральне значення, мав би сильний надихаючий вплив» [9].

Можна помітити, що протиставлення у Львівсько-Варшавській школі автономії університету його ізоляції тобто трактування автономії університету відкритою діяльністю суголосне сучасній «третій місії» університету, яка згідно з Сергієм Курбатовим та Марією Рогожою «орієнтує його на активну співпрацю з центральною і місцевою владою, громадськими організаціями і громадськими активістами у питаннях створення і реалізації спільних соціальних, економічних, культурних проєктів, як-от надання додаткових освітніх послуг, професійне консультування, проведення експертизи й тому подібні акції» [4, с. 41]. Вочевидь, така позиція представників Львівсько-Варшавської школи – відображення сумнівів Твардовського щодо головної цінності ідеї університету Гумбольдта: самотності дослідницької праці.

Отже, під автономією університету у школі Твардовського розуміли право на самоврядування, відкриті діяльність, служіння народу та суспільству. Автономії університету є передумовою творення ним найвищих духовних цінностей. Перетворення університету на підприємницьку організацію є загрозовим у контексті глобальних трансформацій, оскільки розвиток інтелектуальної праці, вимірний встановленою ринковою ціною позбавляє права усього людства отримати майбутні переваги від чистої науки.

Список використаних джерел

1. Бэкон Ф. Новая Атлантида / Френсис Бэкон // Бэкон Ф. Сочинения в двух томах. – М.: «Мысль» (Философское наследие), 1978. – Т.2. – С.485–518.
2. Деррида Ж. Закон достатньої підстави: Університет очима його послідовників / Жак Деррида // Ідея Університету. Антологія; [упоряд.: М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рибчинська; відп. ред. М. Зубрицька]. – Львів: Літопис, 2002. – С.237–265.
3. Квек М. Національна держава, глобалізація та Університет як модерний заклад / Марек Квек // Ідея Університету. Антологія; [упоряд.: М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рибчинська; відп. ред. М. Зубрицька]. – Львів: Літопис, 2002. – С.269–294.
4. Рогожа М., Курбатов С. Місія університету в західно-європейській культурі / Марія Рогожа, Сергій Курбатов // Філософія освіти. Philosophy of Education. – 2017. – №2 (21) – С.29–45.

5. Фулер С. Що робить університети унікальними? Оновлення ідеалу для доби підприємства / Стів Фулер // Університетська автономія. – Київ: Національний університет «Києво-Могилянська Академія». – Дух і Літера. – 2008. – №19. – С.195–221.

6. Bocheński J. M. Sens życia i inne eseje / Józef Maria Bocheński. – Wydawnictwo Antyk – Marcin Dybowski, 2008. – 190 s.

7. Czeżowski T. O uniwersytecie i studiach uniwersyteckich / Tadeusz Czeżowski. – Toruń: Nakładem Księgarni naukowej T. Szczesny i S-ka, 1946. – 46 s.

8. Kotarbiński T. Dążenia zrzeszeń naukowych w toku dziejów / Tadeusz Kotarbiński // Kotarbiński T. Studia z zakresu filozofii, etyki i nauk społecznych. – Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1970. – S.116–128.

9. Ossowski S. O drogach upowszechnienia kultury umysłowej na wyższym poziomie / Stanisław Ossowski. – Режим доступу: <http://lewicowo.pl/o-drogach-upowszechnienia-kultury-umyslowej-na-wyzszym-poziomie/>

References

1. Bekon F. Novaya Atlantida / Frensis Bekon // Bekon F. Sochineniya v dvuh tomah. – M.: «Myisl» (Filosofskoe nasledie), 1978. – T.2. – S.485–518.
2. Derrida Zh. Zakon dostatnoyi pidstavi: Universitet ochima yogo poslidovnikov / Zhak Derrida // Ideya Universitetu. Antologiya; [uporyad.: M. Zubritska, N. Babalik, Z. Ribchinska; vidp. red. M. Zubritska]. – Lviv: Litopis, 2002. – S.237–265.
3. Kvek M. Natsionalna derzhava, globalizatsiya ta Universitet yak moderniy zaklad / Marek Kvek // Ideya Universitetu. Antologiya; [uporyad.: M. Zubritska, N. Babalik, Z. Ribchinska; vidp. red. M. Zubritska]. – Lviv: Litopis, 2002. – S.269–294.
4. Rogozha M., Kurbatov S. Misiya universitetu v zahidno-evropeyskiiy kulturi / Mariya Rogozha, Sergiy Kurbatov // Filosofiya osviti. Philosophy of Education. – 2017. – №2 (21) – S.29–45.
5. Fulcr S. Scho robit universiteti unikalnimi? Onovlennya idealu dlya dobi pidpriemstva / Stiv Fuller // Universitetska avtonomiya. – Kyiv: Natsionalniy universitet «Kievo-Mogilyanska Akademiya». – Duh i Litera. – 2008. – №19. – S.195–221.
6. Bocheński J. M. Sens życia i inne eseje / Józef Maria Bocheński. – Wydawnictwo Antyk – Marcin Dybowski, 2008. – 190 s.
7. Czeżowski T. O uniwersytecie i studiach uniwersyteckich / Tadeusz Czeżowski. – Toruń: Nakładem Księgarni naukowej T. Szczesny i S-ka, 1946. – 46 s.
8. Kotarbiński T. Dążenia zrzeszeń naukowych w toku dziejów / Tadeusz Kotarbiński // Kotarbiński T. Studia z zakresu filozofii, etyki i nauk społecznych. – Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1970. – S.116–128.
9. Ossowski S. O drogach upowszechnienia kultury umysłowej na wyższym poziomie / Stanisław Ossowski. – Rezhym dostupu: <http://lewicowo.pl/o-drogach-upowszechnienia-kultury-umyslowej-na-wyzszym-poziomie/>

Honcharenko O. A., Ph.D., Associate Professor, Associate Professor of the Social and Economic Disciplines Department of the National Academy of State Border Service of Ukraine named after Bohdan Khmelnytskyi (Ukraine, Khmelnytskyi), olgegoncharenko@gmail.com

The idea of University in Lviv–Warsaw School.

Article 3. The University autonomy

In this paper I disclose the concept of «University Autonomy» from famous scientists' point of view, who represented «Lviv–Warsaw School» (LWS) (1895–1939). The subject is determined by the relevance of an autonomy for a university in the global transformations framework. Philosophical and pedagogical reflections on the topic of the university autonomy made by Yuzef Maria Bohenskyi. Tadeusz Kotarbiński, Tadeusz Czechowski, Stanisław Ossowski have been analyzed. The comparative analysis with modern philosophers' ideas on this on this subject, in particular Jacques Derrida, Marek Owek, Steve Fuller and Serhiy Kurbatov has been carried out. It was revealed that LWS representatives considered the university autonomy right to self-government, to conduct open activity, to serve people and society. The particular attention is paid to that LWS philosophers did not identify the university autonomy with absolute isolation from the social life. They associated it with openness in favor of labor for the common good.

Keywords: the idea of university; Lviv–Warsaw School, educational philosophy.

02.41 – Соціальна філософія
УДК 316.33

Багірлі Л. Б.,
докторант в області соціології,
Азербайджанський університет
туризму і менеджмента (Азербайджан),
matlabm@yandex.ru

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ: ПРОИСХОЖДЕНИЕ ТЕОРИИ

Раскрывается генезис концепции «человеческого капитала» в работах классиков экономической науки У. Петти, Д. Смита, Д. Рикардо, Дж. Мак-Куллоха, К. Маркса и других. Формирования этой концепции начался с конца XVII века и завершился в работах американских исследователей Г. Беккера и Т. Шульца в середине прошлого века. Рассказывается о связи этого процесса с фундаментальными изменениями в общественной жизни, которые имели место в этот период.

Ключевые слова: человеческий капитал, экономический рост, национальное благосостояние, инвестиции в человеческий капитал, типы человеческого капитала.

(стаття друкується мовою оригіналу)

В социальных науках понятие «человеческого капитала» занимает одно из центральных мест. В современной инновационной экономике развитие человеческий капитал становится основным фактором развития, инвестиции в который определяют благосостояние отдельного индивида, предприятия и нации в целом. По сравнению с началом XIX века в странах Запада доля человеческого капитала увеличилась с одной пятой до двух третей от общего объема национального богатства. В начале 2000-х годов в странах «Большой семерки» и в ЕС доля человеческого капитала составляла 80% из всего объема национального богатства этих стран.

Данные тенденции оказали революционизирующее воздействие на экономику и социальную структуру, способствовали изменению приоритетов социальной политики.

Эти процессы наиболее ярко проявились в последние пятьдесят лет в связи с переходом к постиндустриальной экономике и информационному обществу, однако уже во второй половине XVIII столетия, классик английской политической экономии Адам Смит в своем основополагающем труде «Исследование о природе и причинах богатства народов», говоря о структуре основного капитала, отмечает, что основной капитал, который в целом характеризуется им как то, что способно приносить доход, не вступая в обращение и не меняя владельцев, распадается на четыре части, четвертую из которых составляют «приобретенные и полезные способности всех жителей или членов общества. Приобретение таких способностей, считая также содержание их обладателя в течение его воспитания, обучения или ученичества, всегда требует действительных издержек, которые представляют собой основной капитал, который как бы реализуется в его личности. Эти способности, являясь частью состояния того лица, вместе с тем становятся частью богатства всего общества, которому они принадлежат. Большую ловкость и умение рабочего можно рассматривать с той же точки зрения, как и машины и орудия производства, которые сокращают или облегчают труд и которые, хотя и требуют известных расходов, но возмещают эти расходы вместе с прибылью».

Предшественник Смита Уильям Петти в своей «Политической арифметике» включил в состав национального богатства и его источников наряду с землей, приносимой ею рентой, капиталом и процентом на него, людей с их квалификациями, физическими и умственными способностями, поскольку они также приносят определенный доход им самим и нации в целом.

Последователь Смита, другой представитель английской школы классической политэкономии, Дэвид Рикардо, в сочинении «Начала политической экономии» говорит, что национальное богатство той или иной страны при всех прочих равных условиях может быть увеличено в том случае, если будет увеличена производительность труда. При этом количество товаров увеличится, а их стоимость останется прежней: «То же самое количество труда производило бы больше продуктов. Возросло бы богатство, но не стоимость».

С точки зрения Рикардо, такой способ увлечения богатство является наиболее предпочтительным, поскольку он позволяет увеличить богатство страны, не сокращая средств расходуемых на рост благосостояния населения.

Другие ученые также пришли к выводу о том, что приобретенные человеком способности, трудовые умения, навыки и знания, составляют часть капитала в его объективированной форме. Виднейший шотландский экономист Джон Рамсей Мак-Куллох указывал: «Вместо того чтобы понимать капитал как часть продукции промышленности, несвойственный человеку, который мог бы сделать применимым для его поддержания и способствовать производству, кажется не существует каких-либо обоснованных границ, по которым он не может быть рассмотрен как формируемая часть национального богатства». Далее он отмечает, что это тип капитала подчиняется тем же закономерностям, что и обычный, как-то, должен иметь определенный темп оборота, определяемый рыночной процентной ставкой в течение жизни индивида.

Однако в конкретно-исторических условиях конца XVIII – первой половины XIX века роль человеческого капитала явно недооценивалась, даже его значение по вполне объективным причинам постоянно падало по сравнению со средневековым ремесленным и раннекапиталистическим мануфактурным производством, которые хотя и уступали машинному производству по технологической вооруженности, однако требовали многолетнего обучения работника всем умениям и навыкам ремесла. Ученикам приходилось от двух до семи, даже десяти – двенадцати лет совершенствоваться в необходимых знаниях, при этом весь их труд принадлежал мастеру, который вдобавок, мог нередко требовать с ученика плату за обучение, взамен лишь давая ему стол и кров. В конце XVIII – начале XIX века вслед за произошедшим в Англии промышленным переворотом, быстро распространившимся затем по другим странам Европы и Северной Америки, квалифицированных ремесленников заменили промышленные рабочие. Но поскольку первые машины, использовавшиеся в производстве, были донельзя примитивны и легки в употреблении, то здесь широчайшее распространение получили женский и детский труд, начиная с 9–12 летнего возраста, а

сама продолжительность рабочего дня достигала 15 часов, то есть приближалась к его максимальному пределу, устанавливаемому чисто физиологическими потребностями человека. Естественно, что в подобных условиях не могло быть и речи о сколько-нибудь полноценным школьном обучении – дети рабочих оставались практически полностью безграмотными. Рацион промышленных рабочих был меньше и беднее, чем питание заключенных в тюрьмах и матросов на кораблях. Подобное положение было характерно не только для Англии, но и для всех стран, в момент прохождения ими того исторического этапа, который можно назвать «диким капитализмом». Становление и развитие капитализма в эпоху первоначального накопления сопровождалось картинами сопоставимыми со сценами дантовского ада.

Дальнейший прогресс капитализма был неразрывно связан с изобретением и внедрением все более совершенных машин и механизмов. Это, в свою очередь, требовало более высокой квалификации рабочих, наличия у них общих и специальных знаний, умений и навыков, способности к большей концентрации, недостижимых при сверхдлинном рабочем дне и скудном или однообразном рационе питания. Узко понимаемые интересы капиталистов тут вступали в противоречие с интересами всего общества, которое для того, чтобы и дальше развиваться, должно было повысить качество рабочей силы.

Поэтому уже со второй трети XIX столетия мы становимся свидетелями принятия, а затем все большего расширения и распространения фабричного законодательства, направленного на приведение условий жизни работников промышленности и сельского хозяйства в соответствие с требованиями общественного развития. Это закон 1833 года о 15-часовом рабочем дне для взрослых, 12-часовом рабочем дне для подростков, 8-часовом рабочем дне для детей, закон 1844 года об ограничении женского рабочего дня 12 часами, закон об ограничении для подростков рабочего дня 10 часами. Одновременно в наиболее развитых странах Европы принимается законодательство о всеобщем обязательном школьном образовании. Таким образом, в конце XIX – начале XX столетия в положении рабочего класса в наиболее развитых странах Запада стали накапливаться изменения, которые в дальнейшем привели к интеграции сначала верхушки рабочего класса (т.н. «рабочей аристократии»), а затем и его основной массы в гражданское общество, которое изначально по своему составу было почти исключительно буржуазным. Именно с этого в недрах рабочего движения зарождается реформистское движение, наследников которого мы видим в современной социал-демократии и лейбористах.

Среди академического сообщества также возрастает интерес к проблемам рабочего класса и социологии труда в целом. В своей статье «Исторические корни концепции человеческого капитала» Б. Ф. Кикер проанализировал работы своих предшественников и пришел к выводу, что интерес к этой тематике был вызван ценным рядом факторов в числе которых находятся: стремление показать, что способности нации в целом определяют экономический рост и конкурентоспособность отдельного предприятия, потребность доказать экономический эффект от инвестиций в образование,

здравоохранение, а также поощрение миграции, желание показать необходимость ведения здорового образа жизни для достижения экономического благополучия, продемонстрировать истинную цену ведения масштабных и разрушительных войн, доказать необходимость обязательной компенсаций ущерба наносимого жизни и здоровью людей и т.п.

Однако основоположниками теории человеческого капитала по праву считаются американские экономисты Т. Шульц и Г. Беккер. Начавшаяся в середине 20 века научно-техническая революция со всею очевидностью поставила перед учеными, бизнесменами и политиками проблему подготовки и переподготовки кадров на всех уровнях: от рядовых работников предприятий и вплоть до выпускников вузов. Массовый переход к автоматизации производства – контролю и управлению им при помощи электронных устройств, интенсификация абсолютно всех экономических, социальных, политических процессов, вызвали разрыв между, с одной стороны, старыми методиками образования и достигнутым уже при их помощи уровнем знаний и умений, а с другой – потребностями общественного развития, которые требовали подготовки кадров, которые обладали бы способностью к обучению на протяжении всего периода активной жизнедеятельности.

В 1960 году в Journal of political economy была напечатана статья Т. Шульца «Образование как источник формирования капитала», а в 1962 году «Инвестиции в человеческий капитал». В своих работах Шульц показывает, что система образования является такой сферой приложения финансового капитала, где происходит его превращение в капитал человеческий. Подобные затраты являются окупаемыми, так как позволяют поднять уровень развития интеллекта и культуры как отдельного человека, так в общества в целом.

Можно также отметить, пишет Шульц, что вложение в человеческий капитал обладает более высокой прибыльностью по сравнению со всеми остальными их видами. Т. Шульц, работавший в Висконсинском, а затем в Чикагском университетах, занимался изучением факторов экономического роста как в самих США, так и в других странах мира, а также проблемами оказания помощи слаборазвитым странам Латинской Америки. Шульц впервые увязал перспективы экономического роста с необходимостью осуществления инвестиций в образование. Разделив весь капитал на человеческий и нечеловеческий, Шульц определил человеческий капитал как ту совокупность человеческих знаний, способностей и умений, которая в будущем сможет принести доход, будучи приложенной в той или иной сфере экономической деятельности. Инвестиции в человеческий капитал складываются из всех расходов, понесенных на его формирование, включая расходы на образование, на здравоохранение, а также недополученный доход за все время потраченное на период формирования этого капитала. В дальнейшем Шульц занимался изучением неравенства доходов как между разными группами населения, так между разными странами. И в том и в другом случае он указывал, что именно инвестиции в человеческий капитал являются тем фактором, который может способствовать росту благосостояния как одних людей, так и целых наций. В 1979 году Теодор Шульц

совместно с Артуром Льюисом получил Нобелевскую премию по экономике «за новаторские исследования экономического развития, в особенности применительно к проблемам развивающихся стран».

Однако еще больший вклад в развитие теории человеческого капитала сделал другой американский ученый, также профессор Чикагского университета Г. Беккер. Он опубликовал по этой теме целый ряд работ, среди которых можно выделить статью «Инвестиции в человеческий капитал: теоретический анализ», а также книгу «Человеческий капитал: теоретический и эмпирический анализ».

Беккер как ученый сформировался под влиянием представителей Чикагской школы, таких как Милтон Фридман, Г. Льюис, Т. Шульц, А. Директор, Л. Сэджвик. В соответствии с теоретическими положениями этой школы Беккер исходил из того, что каждый человек выступает как рационально мыслящий агент, стремящийся к максимизации своих доходов и минимизации расходов. Далее Беккер опирается на положение чикагских экономистов, о том, что любой рынок стремится и способен достичь равновесия. Третьим представлением под влиянием, которого сформировалась собственная теория Беккера, была убежденность в том, что предпочтение и вкусы людей обладают определенной устойчивостью, которая сохраняется со временем и не слишком зависит от принадлежности к различным обществам и культурам, а также от уровня доходов. Именно эти установки стали основой для теорий человеческого капитала.

Беккер рассматривает человеческий капитал как еще один вид капитала, который характеризуется чертами как объединяющими его со всеми другими видами капитала, так и отличающими его от них всех. Человеческий капитал предполагает расходы на его содержание и восстановление, он может использоваться длительное время, но, как и другие виды капитала, может подвергаться материальному и даже моральному износу. Человеческий капитал также подвергается амортизации, но, в отличие от физического капитала, человеческий капитал носит ярко выраженный личностный характер и неотделим от своего обладателя. Человеческий капитал может также использоваться за пределами рынка. Инвестиции в человеческий капитал отличаются от прочих инвестиций тем, что отдача от них убывает со временем из-за естественного процесса старения.

Беккер установил следующие закономерности, связанные с использованием человеческого капитала:

- 1) хотя заработки и повышаются с возрастом, но темп повышения постепенно уменьшается, что также положительно связано с уровнем образования;
- 2) уровень образования обратно пропорционален уровню безработицы;
- 3) молодежь более мобильна и более образована, чем люди пожилого возраста;
- 4) разделение труда ограничивается объемом рынка;
- 5) инвестирование в человеческий капитал сопровождается большим числом ошибок, чем в физический.

По Беккеру виды человеческого капитала различаются способами осуществления инвестиции в него, как то в общее или специальное образование, в накопление профессионального опыта, здравоохранение, поиск информации и т.д.

Теория человеческого капитала Беккера со всею ясностью объяснила те изменения в социальном развитии, которые наметались в связи с переходом от индустриального к постиндустриальному экономическому укладу. Зависимость общественного развития от инвестиций в человеческий капитал побуждает общество в целом пересмотреть установившиеся стереотипы в отношении социальной структуры населения, проблемы социального неравенства, потребностей догоняющего развития. В 1992 году Беккер был удостоен Нобелевской премии по экономике «за распространение сферы макроэкономического анализа на целый ряд аспектов человеческого поведения и взаимодействия, включая не рыночное поведение». Таким образом, в трудах Шульца и Беккера теория человеческого капитала впервые получила свою завершенную форму.

Список использованных источников

1. Беккер Г. С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории. Пер. с англ. / Сост. Капелюшников Р. И., предисл. Левин М. И. – Москва: ГУ ВШЭ, 2003.
2. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т.1 Книга 1. Процесс производства капитала. – Москва: Издательство политическая литература, 1967.
3. Мельянец В. Счастье от ума // «Известия». – 17.05.2000.
4. Нестеров Л. Аширова Г. Национальное богатство и человеческий капитал // Вопросы экономики. – 2003. – №2.
5. Риккардо Д. Сочинения Т.1 Государственное издательство политической литературы. – Москва, 1955.
6. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – Москва: Издательство социально-экономической литературы, 1962.
7. Харитонович Д. Ремесло, цехи и миф / Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т.2 Жизнь города и деятельность горожан. Отв. ред. Сванидзе А. – Москва: Наука, 1999.
8. Энгельс Ф. Положение рабочего класса в Англии. По собственным наблюдениям и достоверным источникам / Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения. Т.1. – Москва: Изд-во политической литературы, 1984.
9. Becker G. Investment in human capital: A theoretical analysis / Journal of political economy. – V.70, №5, P.2. – P.9–49.
10. Becker G. Human capital: A theoretical and empirical analysis. – N.Y.: Columbia University Press for NBER, 1964.
11. Kiker B. F. The historical roots of concept of human capital P.481 // Journal of political economy. – Chicago. – V.74, №5 (Oct. 1966).
12. McCulloch J. R. The principles of political economy. Alex Murray and sun, 1870.
13. Schultz T. W. Capital formation by education // Journal of political economy. – V.68, №6 (Dec. 1960). – P.671–683.
14. Schultz T. W. Investment in human capital // The American economic review. – 1961. – 51 (1). – P.1–17.

References

1. Bekker G. S. Chelovecheskoe povedenie: jekonomicheskij podhod. Izbrannye trudy po jekonomicheskoy teorii. Per. s angl. / Sost. Kapeljushnikov R. I., predisl. Levin M. I. – Moskva: GU VShJe, 2003.
2. Marks K. Kapital. Kritika politicheskoy jekonomii. T.1 Kniga 1. Process proizvodstva kapitala. – Moskva: Izdatel'stvo politicheskaja literatura, 1967.
3. Mel'jancev V. Schast'e ot uma // «Izvestija». – 17.05.2000.
4. Nesterov L. Ashirova G. Nacional'noe bogatstvo i chelovecheskij kapital // Voprosy jekonomiki. – 2003. – №2.
5. Rikkardo D. Sochinenija T.1 Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoy literatury. – Moskva, 1955.
6. Smit A. Issledovanie o prirode i prichinah bogatstva narodov. – Moskva: Izdatel'stvo social'no-jekonomicheskoy literatury, 1962.
7. Haritonovich D. Remeslo, cehi i mif / Gorod v srednevekovoj civilizacii Zapadnoj Evropy. T.2 Zhizn' goroda i dejatel'nost' gorozhan. Otв. red. Svanidze A. – Moskva: Nauka, 1999.

8. Jengel's F. Polozhenie rabocheho klassa v Anglii. Po sobstvennym nabljudenijam i dostovernym istochnikam / Marks K., Jengel's F. Izbrannye sochinenija. T.1. – Moskva: Izd-vo politicheskoy literatury, 1984.

9. Becker G. Investment in human capital: A theoretical analysis // Journal of political economy. – V.70, №5, P.2. – P.9–49.

10. Becker G. Human capital: A theoretical and empirical analysis. – N.Y.: Columbia University Press for NBER, 1964.

11. Kiker B. F. The historical roots of concept of human capital P.481 // Journal of political economy. – Chicago. – V.74, №5 (Oct. 1966).

12. McCulloch J. R. The principles of political economy. Alex Murray and sun, 1870.

13. Schultz T. W. Capital formation by education // Journal of political economy. – V.68, №6 (Dec. 1960). – P.671–683.

14. Schultz T. W. Investment in human capital // The American economic review. – 1961. – 51 (1). – P.1–17.

Bagirli L. B., doctoral student with a degree in Sociology at the Azerbaijan Universitet of Tourism and Management (Azerbaijan), matlabm@yandex.ru

Human capital: the origin of the theory

The article the genesis of the concept of «human capital» in the works of the classics of economic science W. Petty, D. Smith, D. Riccardo, J. McCulloch, K. Marx and others. The formation of this concept began in the late 17th century and ended in the works of American researchers G. Becker and T. Schulz in the middle of the last century. It is told about the connection of this process with the fundamental changes in public life that took place during this period.

Keywords: human capital, the economic growth, national welfare, investment in human capital, types of human capital.

Багірлі Л. Б., докторант в області соціології, Азербайджанський університет туризму і менеджменту (Азербайджан), matlabm@yandex.ru

Людський капітал: походження теорії

Розкривається генезис концепції «людського капіталу» в роботах класиків економічної науки У. Петті, Д. Сміта, Д. Рікардо, Дж. Мак-Куллоха, К. Маркса та інших. Формування цієї концепції почалося з кінця XVII століття і завершилось в роботах американських дослідників Г. Беккера і Т. Шульца в середині минулого століття. Розповідається про зв'язок цього процесу з фундаментальними змінами в суспільному житті, які мали місце в цей період.

Ключові слова: людський капітал, економічне зростання, національний добробут, інвестиції в людський капітал, типи людського капіталу.

* * *

УДК 130.2

Борисова-Желєзнова К. О.,
аспірантка, Київський національний
університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), kvemailvk@gmail.com

Психологічна антропологія в контексті сучасних гуманітарних досліджень

Робота присвячена дослідженню психологічної антропології як гуманітарної дисципліни в контексті гуманітарних досліджень. В цій статті увага зосереджена саме на концептах таких дослідників, як Д. Мацумото, Е. Прітчард, Дж. В. Беррі, Айп Х. Пуртінга, М. Х. Сігалл, адже саме вони заклали фундамент сучасних підходів в сфері психологічної антропології, визначили основні її тенденції, проблематику та завдання. Репрезентація цих ідей починається із дослідження, чим є психологічна антропологія конкретно зараз, де вона представлена, які ставить перед собою завдання. Це стає певним обґрунтуванням актуальності розробок і досліджень цієї сфери в межах цієї роботи, а також дозволяє ясніше зрозуміти засади цього напрямку в працях засновників. Особливу увагу в контексті розробок останніх років присвячено основним тенденціям у «Фонді психокультурних досліджень» (FPR) та Товаристві психологічної антропології (SPA) Американської антропологічної асоціації (AAA).

Ключові слова: особистість, культура, психологія, антропологія, етнографічний підхід.

Ця робота є продовженням дослідження такого актуального і багатовимірного напрямку в сучасних гуманітарних дослідженнях як культурна антропологія. Цього разу ми розглянемо напрям в культурній антропології і одночасно міждисциплінарну сферу досліджень – психологічну антропологію. Основні автори, на ідеях, міркуваннях та концептах яких ми хотіли б спинитись – це Д. Мацумото, Е. Прітчард, Дж. В. Беррі, Айп Х. Пуртінга, М. Х. Сігалл, адже саме вони заклали фундамент сучасних підходів в цій сфері.

Ми б хотіли почати дещо незвично – з розгортання «клубка» історії в зворотньому напрямі, тобто з того, чим є психологічна антропологія конкретно зараз, де вона представлена, які ставить перед собою завдання. Це стане й певним обґрунтуванням актуальності розробок і досліджень цієї сфери в межах цієї роботи, а також дозволить ясніше зрозуміти засади цього напрямку в працях засновників, яким ми присвяtimo другу половину статті.

Отже, почати хотілося б з репрезентації американської спілки «Фонд психокультурних досліджень» (FPR), який заснований у 1999 році Робертом Лемельсоном – психологічним антропологом факультету UCLA [див. докладніше: 4]. Ця спілка включає в себе дослідників із міжнародним визнанням у сфері антропології, психології, психіатрії, нейробіології, епідеміології та охорони здоров'я й, на нашу думку, саме їх формування цілей та завдань цього напрямку досліджень є найбільш цікавими й актуальними за останні кілька років. Отже, в якості своєї наукової місії вони постулюють підтримку та впровадження міждисциплінарних та інтегративних досліджень та тренінгів із взаємодії культури, нейробіології, психіатрії та психології з акцентом на культурних процесах як центральних та ключових. Основна задача FPR – сформулювати і підтримати створення трансформаційних парадигм в культурно-антропологічній проблематиці із психологічним ухилом досліджень.

Цікаво, що більшість цілей, задекларованих цією організацією, носять виключно етичний, гуманістичний, найбільш загально гуманітарний характер. Ось деякі з них:

(1) змінити культуру досліджень, фінансуючи якісні та етичні дослідницькі програми;

(2) підвищити рівень досліджень здоров'я, розвитку та благоустрою людини таким чином, щоб дослідниками враховувались як психокультурні, так і нейробіологічні фактори;

(3) укріпити теоретичні та методологічні інструменти, необхідні для сприяння інтеграції психокультурних та нейрофізіологічних методів та конструктів у дослідницький процес;

(4) підвищити наочність інклюзивних досліджень як усередині академічної сфери, так і за її межами;

(5) підготувати таке наступне покоління вчених, яке було б здатне проводити дослідження, що об'єднують психокультурні та нейрофізіологічні фактори впливу;

(6) підвищити рівень інформованості громадськості про важливість таких інтеграційних досліджень [див. докладніше: 4].

Цікавим також є метод організації роботи, в якому спілкою обирається тема на трирічний термін, і згідно з цим «актуальним фокусом», широке коло дослідників

розробляє дану проблематику впродовж цього часу, що закінчується міжнародною та міждисциплінарною конференцією на факультеті UCLA. За останні роки проблематика взаємовпливу культури та особистості піднімалась неодноразово: у 2006–2009 роках актуальним фокусом були «культура, мозок та емоція»; у 2009–2012 роках центральним фокусом стали «культура, мозок та психічні захворювання»; у 2012–2015 роках було обрано проблематику біологічних, соціальних та культурних основ сексу та гендерних відмінностей. Остання тема, обрана на 2015–2018 роки є дуже суголосною до тенденцій у сучасній філософській спільноті, адже вона має на меті експлікувати проблематику співвідношення, взаємозв'язку та взаємовпливу культури, мозку (brain) та свідомості (mind), що репрезентує широку дисциплінарну залученість дослідників та значну орієнтованість на паралельні філософські дослідження у сфері аналітичної думки. Більше того, ця тематика була прийнята спільною FPR як ключова для досліджень, адже на думку очільників цієї організації, пріоритетним на даний момент є наше розуміння взаємодії між культурою, біологією, психічним здоров'ям, яке поглиблюється завдяки розгортанню дискусій щодо концептуальної інтеграції значної кількості фактів нейрофізіології у наші спроби зрозуміти мозок та свідомість і, відповідно, поведінку особистості в соціальному та культурному контекстах.

Якщо ж говорити ще більш конкретно про вклад цієї організації у розвиток психологічної антропології в контексті сучасних гуманітарних досліджень, варто відмітити, що останні роки вони постійно проводять конференції та симпозіуми присвячені ролі міждисциплінарних досліджень в цій сфері, де гуманітарний дискурс постулюється як спільний наратив для соціальних та біофізичних наук, адже саме всередині нього ми отримуємо правильний людиновимірний фокус досліджень. Особливу роль в цьому відіграють такі вчені, як Рік Райланс (Rick Rylance), Ребекка Р. Браун (Rebekah R. Brown), Ана Делетік (Ana Deletic) та Тоні Х. Ф. Вонг (Tony H. F. Wong) [див. докладніше: 6].

Не можливо не згадати про ще одну спілку, яка хоча і не є настільки впливовою як FPR, проте має більш давню історію, майже від витоків самого цього напрямку. Мова йде про Товариство психологічної антропології (SPA) Американської антропологічної асоціації (AAA), яке було засновано в 1977 році. SPA є багатопрофільним товариством людей, які мають науковий інтерес у сферах культурних, психологічних та соціальних стосунків. Відповідно до цього товариство і сформулювало свої цілі:

(1) просувати, ангажувати та стимулювати інтерес, дослідження та спілкування між такими тісно пов'язаними але по-різному репрезентованими сферами, як психологічна антропологія, дослідження культури й особистості (culture and personality studies), когнітивна антропологія, психоаналітичні й психокультурні (psychocultural) дослідження, психоісторія (psychohistory), психоаналітична й психіатрична антропологія, транскультурна психіатрія, етнографічна психологія та інші;

(2) заохочувати як професійний, так і суспільний інтерес до дослідницьких цілей психологічної антропології;

(3) публікувати та заохочувати публікації результатів досліджень у сфері психологічної антропології;

(4) забезпечувати зв'язок між тими, хто зацікавлений у цих різноманітних, але пов'язаних між собою сферах дослідження [див. докладніше: 5].

Цікаво, що суголосно із останніми тенденціями у FPR, SPA має цілу серію публікацій, розвідок та монографій під загальною тематикою «Culture, Mind, and Society», яку курує Пітер Стромберг (Peter Stromberg). Основна мета цих робіт – це висвітлення того, як людський розум у всій своїй психологічній та біологічній складності пов'язаний з соціальними, культурними, політичними, економічними та мовними контекстами, в яких люди думають, відчувають, говорять і діють в межах буденного та звичного життя. Основна методологічна тенденція, яку можна простежити в цих роботах – це розгортання сенсів певного культурного явища у міжкультурній перспективі, або ж репрезентація його значення для соціально-психологічної теорії в цілому. У той же час ці тексти переважно ґрунтуються на етнографічних дослідженнях, які експлікують дискусію щодо спеціалізованої термінології у світлі соціального та культурного досвіду.

Після такого короткого екскурсу у сучасний стан психологічної антропології та у цілі й методи дослідження, якими керуються сучасні антропологи, ми б хотіли розглянути, а чи були присутні подібні тенденції в гуманітарному дискурсі наприкінці ХХ ст., чи ті ж завдання ставили перед цією дисципліною її корифеї, які й згенерували ціннісний та теоретичний каркас цього напрямку. Для цього ми розпочнемо з ідей Девіда Мацумото (David Matsumoto) – професора психології, директора Лабораторії досліджень культури та емоцій Каліфорнійського університету у Сан-Франциско. Його центральна праця – «Культура та психологія» (Culture and Psychology) – написана як раз наприкінці 1996 року, багато в чому визначила основні напрями в сучасному осмисленні цієї сфери.

Д. Мацумото звертаючи увагу на зростаючий інтерес до кросс-культурної психології, наголошує, що нормальним і навіть необхідним є ставити під сумнів наявні істини щодо поведінки людей з різних культурних середовищ. Що він і робить в своїй роботі «Культура і психологія» розглядаючи і співставляючи позиції науковців і неспеціалістів, щодо терміну культура та ролі культури у формуванні особистості. На основі цієї аналітичної роботи Д. Мацумото дав визначення культурі, яке покликане подолати антагонізм двох найпоширеніших в кросс-культурній психології підходів, а саме підходу що базується на припущенні про універсальність характеру людської особистості та другий підхід який визнає культуру основною детермінантою формування людської особистості. Отже за визначенням дослідника «Культура – це динамічна система правил, експліцитних та імпліцитних, встановлених групами з метою забезпечити своє виживання, включаючи установки, цінності, уявлення норми і моделі поведінки, спільні для групи, але реалізовані різним чином кожним специфічним об'єднанням всередині групи, що передаються із покоління в покоління, відносно стійкі але здатні змінюватись в часі» [див. докладніше: 2].

Раніше ми вже відзначали важливість для дослідників, що належать до SPA етнографічного методу, який виявляється фактично осьовим для більшості робіт.

Як раз Д. Мацумото був одним з перших, хто зробив акцент на невідмінності застосування етнографічного методу саме у психології, а не лише в антропології. На його думку, подібні дослідження мають стати невід'ємною частиною досліджень крос-культурними психологами, які мають більшу частину свого часу проводити, відвідуючи людей, які є об'єктом їх інтересу й вивчення, а в ідеальному варіанті дослідження – жити серед них.

Проникнувши у культуру на тривалий період часу, ці дослідники матимуть змогу дізнатись із безпосереднім залученням звичай, ритуали, традиції, вірування та способи життя представників тієї спільноти, яку вони свідомо обрали як об'єкт власного дослідження. Таким чином, Д. Мацумото констатує, що порівняння однієї культури з іншими мають напружуватись дослідником на основі власного знання та досвіду, а також на основі наявних теоретичних відомостей про власну та інші культури. Цей підхід нагадує вивчення конкретного випадку, лише одиницею аналізу виступає не індивід, а культура. Таким чином, дослідник мусить відзначити велику кількість переваг вивчення конкретного культурного випадку, накладаючи його на багатоманіття та складність отриманих даних, а разом з тим – також і усвідомлювати недоліки щодо можливості генералізації отриманих даних.

Американський дослідник наголошує, що саме етнографічні дослідження вносять важливий внесок у сферу психологічної антропології, доповнюючи існуючі дослідження перевірки гіпотез специфічними психологічними змінними [див. докладніше: 2]. Можемо підсумувати, що загалом концепт Д. Мацумото містить в собі велику кількість рецепцій крос-культурної психології філософією науки, він присвячує значну частину своїй праці розгляду уявлень неспеціалістів про культуру, а також факторам, які безпосередньо на них впливають; важливу роль для нього відігравали зв'язки між культурою, расою, етнічністю, національністю, недієздатністю, сексуальною орієнтацією та популярною культурою. Як ми бачили на початку статті, – всім цим темам і понині присвячені дослідження сучасних психологічних антропологів, які ставлять ці проблематики як актуальні фокуси не лише особистих розробок, але й цілих проектів, симпозіумів та міжнародних конференцій.

Інший дослідник, на ідеях якого ми б хотіли спинитись – це Едвард Еван Еванс-Прітчард (Edward Evan Evans-Pritchard), – британський соціально-культурний антрополог, представник структурного функціоналізму, засновник політичної антропології. Його творчий злет був фактично на чверть сторіччя раніше, ніж праця Д. Мацумото, яку ми розглядали, тим не менш його погляди на майбутнє сфери психологічної антропології видаються досить цікавими.

На думку вченого основним завданням антрополога є адаптувати свій розум до досліджуваної культури щоб якомога краще розібратися в ній, після чого знову адаптувати зібраний матеріал і зроблені висновки назад до своєї культури щоб мати змогу їх пояснити. Дослідник критикував антропологів за ангажованість власною культурою, що в свою чергу призводить до приписування досліджуванім об'єктам мотивів, які більше відповідають культурі самого антрополога, а не

досліджуваній. Все це знецінює антропологічні теорії про інші народи і культури, роблячи їх викривленим особистим баченням антрополога.

В одній зі своїх лекцій (пам'яті ректора Роберта Марета, 1950, «Соціальна антропологія: минуле і сьогодення») він відзначає, що на той час ще є центральною дискусія, яка розділяє дослідників на тих, хто відносить антропологію до природничо-наукових дисциплін, і тих, хто, подібно до самого Е. Еванса-Прітчарда, бачить в ній одну з гуманітарних наук. Як влучно відзначає дослідник, це розходження експлікує ціннісну відмінність у підходах цих вчених, що ускладнює систематизацію єдиного дисциплінарного кола, а також конкретизацію методів та цілей цієї дисципліни. І хоча ставлення Е. Еванса-Прітчарда до взаємостосунків і взаємовпливів психології та антропології є досить критичним, проте нас цікавить загальний висновок щодо антропології, який мав вирішальне значення для тенденцій і в психологічній антропології зокрема: «Погляд на соціальну антропологію як на рід історіографічного ремесла, тобто як на гуманітарну дисципліну, звільняє її від (...) підкорення догмам, і, як це не парадоксально, дає їй можливість стати істинно емпіричною та в повному сенсі слова науковою дисципліною» [3, с. 270]. Тобто, можемо постулювати, що визначення соціальної антропології (і загалом антропології) як гуманітарної науки дало поштовх для багатьох міждисциплінарних досліджень в саме цьому ракурсі, і як би скептично не ставились до британського антрополога його соратники, – його теза стала вирішальною для досліджень наступних поколінь антропологів.

Розглядаючи подібну реалізацію тенденцій в сучасній психологічній антропології неможливо не згадати про колективну працю «Кроскультурна психологія. Дослідження та застосування» авторами якої є такі визначні дослідники як Дж. В. Беррі, Айп Х. Пуртінга та М. Х. Сігалл. Саме в цій роботі вперше була окреслена відмінність між психологічною антропологією та крос-культурною антропологією, яка не є досить явною для не зануреного в цю проблематику дослідника, і загалом є на перший погляд, досить парадоксальною. Так, на думку авторів, «крос-культурна психологія концептуально й методологічно бере свій початок в теоретичній психології, тоді як психологічна антропологія, головним чином, спирається на антропологію і, певною мірою, на психоаналітичну психіатрію» [див.: 1, с. 264–265]. Автори спираються на загальноприйняті тези про те, що психологічна антропологія включає в себе усі антропологічні дослідження, які систематично використовують психологічні концепції та методи, а також, що на зародження та розвиток цієї проміжної дисципліни вплинув взаємозв'язок антропологічних проблем та психологічних теорій, які були сформульовані на той момент. На основі цих тез дослідники роблять висновок про фундаментальну антропологічну природу дисципліни, що можна побачити на практиці в наступному:

(1) По-перше, на це вказує те, що більшість практичних дослідників у сфері психологічної антропології – це антрополози за освітою, теоретичними вподобаннями та методологічними практиками, які є ціннісно вкоріненими саме в цю гуманітарну сферу;

натомість представники крос–культурної психології зазвичай все ж таки мають психологічну освіту й спрямованість;

(2) По–друге, теоретичний рівень аналізу має свої відмінності: інтерес до популяційного рівня знаходить свою максимальну реалізацію саме у психологічній антропології, і лише деякі висновки зазвичай стосуються індивідуального рівня (в крос–культурній антропології ми бачимо абсолютно протилежну ситуацію);

(3) По–третє, неможливо не відмітити методологічну схильність до «натуралізму» в антропології та психологічній антропології, та до «експериментаторства» у психології та крос–культурній психології. Тобто в першому випадку феномени зазвичай спостерігають у природних умовах, тоді як в психології і суміжних дисциплінах їх стимулюють у лабораторіях чи в інших стандартних ситуаціях.

Підсумовуючи подібну характеристику, можемо відзначити, що тези авторів даного дослідження не втрачають своєї актуальності дотепер, навіть за умов посилення міждисциплінарного стирання кордонів та меж.

Загалом, можемо підсумувати, що психологічна антропологія в контексті сучасних гуманітарних досліджень не лише зберігає тенденції та завдання, закладені в неї, згаданими вище представниками кінця ХХ ст., але й адаптується до сучасних викликів, проблематик та гострих тем, які піднімає сучасне суспільство.

Список використаних джерел

1. Берри Джон В., Пуртинга Айп Х., Сигалл Маршалл Х. Кросс–культурная психология. Исследования и применение. – Харьков: Гуманитарный центр, 2007. – 560 с.
2. Мацумото Д. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Mats/03.php
3. Эванс–Причард Э. История антропологической мысли / Э. Эванс–Причард. Пер. с англ. А. А. Елфимова; Ст. А. Л. Никишенкова. – М.: Вост. лит., 2003. – 358 с.: ил. – (Этнографическая библиотека: Осн. в 1983 г. / Редкол.: В. А. Тишков (пред.) и др.).
4. ABOUT THE FPR + [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://thefpr.org/about-the-fpr/mission/>
5. Bylaws of the Society for Psychological Anthropology. – Amended June 1, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://spa.americananthro.org/welcome-to-the-spa/bylaws/>
6. Constance Cummings. A Must–Read: Nature Special Issue on Interdisciplinarity // FPR – Foundation for Psychocultural Research – September 21, 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://thefpr.org/a-must-read-nature-special-issue-on-interdisciplinarity/>

References

1. Berri Dzhon V., Purtinga Ajp X., Sigall Marshall X. Kross–kul'turnaya psihologiya. Issledovaniya i primeneniye. – Har'kov: Gumanitarnyj centr, 2007. – 560 s.
2. Macumoto D. [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Mats/03.php
3. Ehvans–Prichard Eh. Istoriya antropologicheskoy mysli / Eh. Ehvans–Prichard. Per. s angl. A. A. Elfimova; St. A. L. Nikishenkova. – M.: Vost. lit., 2003. – 358 s.: il. – (Ehtnograficheskaya biblioteka : Osn. v 1983 g. / Redkol.: V. A. Tishkov (pred.) i dr.).
4. ABOUT THE FPR + [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://thefpr.org/about-the-fpr/mission/>
5. Bylaws of the Society for Psychological Anthropology. – Amended June 1, 2016. [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://spa.americananthro.org/welcome-to-the-spa/bylaws/>
6. Constance Cummings. A Must–Read: Nature Special Issue on Interdisciplinarity // FPR – Foundation for Psychocultural Research – September 21, 2015. [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://thefpr.org/a-must-read-nature-special-issue-on-interdisciplinarity/>

Borisova–Zeleznova K. O., graduate student, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), kvmailvk@gmail.com

Psychological anthropology in the context of modern humanities research

The work is devoted to the study of psychological anthropology as a humanitarian discipline and in the context of humanitarian research. In this article, attention is focused on the concepts of such scholars in this field as D. Matsumoto, E. Pritchard, J. V. Berry, Aip X. Purtinga, M. X. Sigall, since they laid the foundation of modern approaches in this field, determined its main trends, problems and tasks. The representation of these ideas begins with a study of what psychological anthropology is concrete now, where it is represented, which sets itself the task. This becomes a definite justification of the relevance of developments and researches in this field within this work, as well as allows a clearer understanding of the principles of this direction in the writings of the founders. Particular attention in the context of developments in recent years is devoted to the main trends in the Foundation for Psycho–Cultural Research (FPR) and the Society of Psychological Anthropology (SPA) of the American Anthropological Association (AAA).

Keywords: personality, culture, psychology, anthropology, ethnographic approach.

УДК 141.32

Гіоане І. М.,
здобувач, Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

Світогляд як основна духовна детермінант здійсненні політичного вибору

Аналізується роль світогляду у здійсненні політичного вибору людини; світогляд розглядається як форма людської самосвідомості, через яку вона сприймає, осмислює та оцінює навколишню дійсність як світ свого буття та діяльності, визначає і сприймає своє місце й призначення в ньому; підкреслюється, що світогляд включає в себе такі екзистенції, як світосприйняття, світовідчуття, світоосмислення; це – основа установка до дії; політичний вибір, що здійснюється через систему внутрішніх і зовнішніх чинників, опосередковується світоглядом, тими усталеними, внутрішньо збалансованими установками, за якими здійснюється загальна життєдіяльність людини; розбалансованість пріоритетів (криза світогляду) дієвого політичного вибору не забезпечує; в такому разі людина стає об'єктом політичних маніпуляцій з боку деструктивних суспільно–політичних сил і рухів. Самостійність, творчість, ефективний політичний вибір є можливим лише при самостійності свідомості та високого рівня світогляду. Останнє забезпечують демократичні процеси при умові їх людиноцентристської позиції.

Ключові слова: людина, політика, культура, світогляд, політичний вибір.

Серед низки чинників, що впливають (обумовлюють) політичний вибір особистості, ключова роль належить її (особистості) світогляду. І це зрозуміло. Загальноновизнаним є розуміння світогляду як форми суспільної самосвідомості людини, через яку вона сприймає, осмислює та оцінює навколишню дійсність як світ свого буття та діяльності, визначає і сприймає своє місце й призначення в ньому. Структура світогляду складна й мозаїчна. Вона являє собою «сплав» знань і почуттів, переконань, суджень тощо. Світогляд включає у себе: по–перше, узагальнені уявлення про світ і саму людину, про спрямованість соціально–історичних процесів і подій у світі, про смисл людського життя, історичну долю людства тощо; по–друге, систему переконань, що спираються на почуття, принципи й ідеали щодо світоустрою та світоперетворення [1, с. 74]. Дослідники О. Данильян та О. Дзьобань наводять розширене трактування структури світогляду людини, зараховуючи до його елементів узагальнені знання, переконання, цінності, ідеали, вірування, принципи діяльності та життєві норми [2, с. 11–12]. У подальшому,

ми зупинимось на характеристиці найбільш суттєвих з вищенаведених елементів світогляду людини і спробуємо визначити їхню роль у політичному виборі.

Так, узагальнені знання щодо політичної сфери людина набуває протягом всіх етапів політичної соціалізації. На кожному з них, об'єм та якість політичних знань будуть різними, відповідно буде змінюватися й сутність політичного вибору. Зокрема, науковці виділили чотири етапи сприйняття та усвідомлення влади дітьми, що у майбутньому становить підвалини світогляду дорослої людини:

- політизація (усвідомлення дітьми в ранньому дитинстві того факту, що крім батьківської влади існує інша влада, яка знаходиться поза сім'єю і над нею; першими носіями такої влади, як правило, у свідомості дітей опиняються представники органів безпеки, яким, як це усвідомлюють діти, повинні підпорядковуватись навіть батьки);

- персоналізація (політична влада виступає спочатку не як система закладів, а у вигляді конкретних індивідів; так, наприклад, якщо дітям говорять про освіту, то вони мають на увазі вчителя, учня, директора школи, а коли про владу – то міністра, мера, президента);

- ідеалізація (тенденція ідеалізувати політичну владу, яка пов'язується тільки з позитивними оцінками і емоціями; набуто в ранньому дитинстві позитивне ставлення до влади може зберігатись і в дорослому віці);

- інституціоналізація (перехід в процесі розвитку від персоналізованого сприйняття до усвідомлення існування її інститутів, тобто уряду, парламенту тощо) [3, с. 25].

У демократичному суспільстві людина протягом життя змушена набувати нових знань зі сфери політики, оскільки дана сфера у демократичній політичній системі не є застиглим явищем як при тоталітаризмі. Збільшенню об'єму знань особистості про політику у демократичній державі сприяє розвиток політичної освіти або громадянської освіти (в деяких джерелах її називають демократичною освітою).

На переконання фахівців, демократична освіта необхідна для того, щоб забезпечити людей надійними можливостями отримувати знання, навички, виробляти відносини і демократичні цінності, які нададуть їм здатність діяти як громадянам і розвивати здібності для ефективної та відповідальної участі у життєдіяльності суспільства. Демократична освіта повинна також розвивати повагу до прав людини і культурного різноманіття. Демократична освіта є істотним моментом для захисту, підтримки і розвитку демократичних досягнень в суспільствах, що перебувають в стані трансформації, а також поживати прихильність до демократичних цінностей в розвинених демократіях [4, с. 7].

Політична інформація та знання у демократичних суспільствах обумовлюють якісну участь громадян у суспільно важливих справах, дозволяють їм здійснювати вмотивований політичний вибір.

З точки зору В. Берези, знання, що дає політична освіта, завжди повинні мати практичну спрямованість. Це означає, що недостатньо вивчити права громадян, знати основи політичного ладу держави, треба навчитися користуватись цими знаннями, коли виникають проблемні або конфліктні ситуації. Тобто, політична освіта і просвітництво є не лише джерелом

політичної свідомості, але й політичної психології (почуттів, настроїв, намірів, мотивів, переконань, волі) та політичної ідеології (цінностей, ідеалів, ідей, доктрин, концепцій тощо). Тут ключову роль відіграє система цінностей, які відтворює політична освіта [там же, с. 9].

На основі політичних знань людина робить певні висновки, які стають її політичними переконаннями. Політичні переконання визначаються не тільки сумою знань людини, а й її життєвим досвідом, соціальним становищем, системою різноманітних інтересів й потреб. З часом політичні переконання особистості можуть трансформуватись під впливом нових знань, переосмислення певних подій та явищ, змін у політичній системі держави тощо. Відповідно політичні переконання є підґрунтям для здійснення людиною політичного вибору у певний період часу.

Аналізуючи сутність політичних переконань як елементу світогляду, варто пам'ятати, що під впливом різноманітних обставин людина може демонструвати необґрунтовано швидку зміну поглядів, керуючись власною користю. В такому випадку ми маємо справу не з справжнім політичним вибором, а з такими явищами як політичне пристосування, політична безпринципність, політична кон'юнктура тощо.

Уникненню вищезначених ганебних явищ дозволить формування та розвиток у світогляді людини такого елементу як принципи діяльності, політичної зокрема. Принциповий політичний вибір людини є ознакою розвиненої особистості, її громадянської автономії.

На наше переконання, принципи політичної діяльності людини повинні базуватись на загально-людських політико-культурних універсалах, до яких належать загальнолюдські принципи та ідеали – громадянський мир, свобода, правопорядок, демократія, суверенітет, права людини, рівність (соціально-правова), братерство тощо, які хоча б декларативно визначаються у масштабах світового товариства [5, с. 227].

Відповідно кожен суб'єкт політичної діяльності на працьовує власну систему принципів, керуючись якими здійснює політичний вибір. Загальнодемократичними принципами політичної діяльності можна вважати політичний плюралізм, повага до різноманітних політичних думок та поглядів, правова рівність всіх суб'єктів політичної діяльності, прозорість та відкритість, політична послідовність, повага до прав та свобод людини тощо.

Наступним елементом світогляду людини, розвиток якого суттєво впливає на політичний вибір особистості є цінності. Виходячи з предмету нашого дослідження ми більшою мірою зупинимось на класифікації та характеристиках політичних цінностей та їх підґрунті.

Так, на думку В. Горбатенко основу загально-національних, вітчизняних цінностей становлять: а) домінуючі цінності (свобода, справедливість, політична стабільність, громадянське суспільство); б) розвиваючі цінності (законність, політична лояльність, толерантність, схильність до компромісів, відповідальність, свідоме (неупереджене) ставлення до змін, ефективна участь у політичному житті, безпека, рівність, політичний суверенітет, патріотизм, плюралізм, легітимність, постматеріалізм [6, с. 150].

Вочевидь підґрунтям політичних цінностей особистості є суспільне життя, включаючись у яке людина по-різному сприймає різні суб'єкти такого життя, їх прояв, характер. Відтак цінності політичного життя величезною мірою обумовлені характером та особливостями, тобто конкретно-історичними умовами функціонування суспільства. Звідси логічним є висновок, що за своєю природою і сутністю політичні цінності становлять своєрідний і унікальний синтез: індивідуальних, соціально-класових, національно-етнічних та загальнолюдських засад. Цінності політичні не є і ніколи не можуть бути абсолютно сталими, незмінними. Вони істотно трансформуються відповідно до трансформації самого суспільства, а тому в такому суспільстві практично завжди існує протистояння, неузгодженість політичних цінностей людини «минулих часів», з людиною нового покоління. Має місце поляризація політичної свідомості, а відтак, і поляризація політичних цінностей [7, с. 52].

Зокрема, порівнюючи цінності населення України в цілому і учасників Революції Гідності М. Наумова констатує, що у ієрархії ціннісних преференцій середнього українця перше місце посідає безпека, за нею – доброзичливість і універсалізм (цінність соціальної рівності, благополуччя усіх людей, захисту природи). Активісти протестних акцій демонструють інший ціннісний профіль: консервативна орієнтація на безпеку посідає лише четверту позицію за домінування універсалізму, доброзичливості й самостійності. Крім того, орієнтація на високий соціальний статус, інтерес до контролю над людьми й ресурсами (влада/багатство), а також прагнення дотримуватися соціальних конвенцій, не порушувати встановлених норм (конформність) учасникам протестів не властиві зовсім. Порівняно з українцями загалом, вони менше схильні дотримуватися традицій, тоді як інтерес до нового досвіду й життєвих викликів проявлено набагато виразніше [8, с. 188].

Можна зробити висновок, що прискорена динаміка розвитку ціннісної складової світогляду учасників масових протестів під час Революції Гідності, спричинила їх відповідний політичний та громадянський вибір.

Окрім світоглядних цінностей підґрунтям політичного вибору особистості є політичні ідеали, які мають цілепокладаючий характер у діяльності людини.

Науковці зазначають, що політичний ідеал це зразок політичного й державного устрою суспільства, найкращий для даного конкретно-історичного етапу образ свідомості й діяльності політичного суб'єкта, політична цінність, що спонукає до ефективної діяльності; образ політичного діяча, визнаного в якості ідеального, що відповідає сучасним, зразковим вимогам мас, механізм нормативної, легітимної влади, відповідної до ідеальних уявлень населення та ін. Таким чином, прихильність тим або іншим ціннісним орієнтаціям найчастіше визначає конкретні політичні ідеали, тобто більш менш структуровану систему переконань, що допомагають оцінити діяльність влади та окремих політичних партій і лідерів [9, с. 158].

Змістовним наповненням політичного ідеалу у загальному розумінні є національна ідея, особливості інтепретації якої та шляхи її реалізації можуть мати суттєві відмінності у індивідуальному світогляді

людини, що відповідно впливатиме на її політичний вибір. Як правило у національній ідеї формулюється державницький проект розвитку певного народу, який вбирає в себе духовну, політичну, економічну та інші складові. Відповідно цей проект має ідеальний, рамковий характер і реалізується у конкретних кроках з розбудови держави. Трактуючи національну ідею у світогляді людини як правило має ідеологічне забарвлення, що визначає її політичний вибір. Ліберальне, консервативне або соціалістичне розуміння національної ідеї та політичного ідеалу розвитку країни у світогляді людини є аксіологічним підґрунтям для здійснення нею політичного вибору.

У загальному розумінні політичний ідеал тлумачиться як ціннісне світоглядне відображення та впорядкування соціально-політичних реалій у вигляді мети, образів, уявлень про майбутнє; візирець досконалості, котрий виступає для суб'єктів політики та широких верств населення моделлю бажаного, критерієм оцінки дійсності з позиції віддаленої мети [10, с. 224–225].

Можна погодитись з висновком О. Дьоміної про те, що цінності та ідеали, незважаючи на свою приналежність до світу духовного та суб'єктивної природи, стають чи не найважливішими чинниками перебігу політичного процесу, прийняття політичних рішень, визначення напрямків політичної модернізації [11, с. 22].

Вочевидь, політичні ідеали як структурний елемент світогляду людини виконують низку функцій у процедурі прийняття політичного рішення: оціночну, регулятивну, цілеспрямовуючу, мотиваційну.

Досліджуючи сутнісні ознаки політичних ідеалів, В. Корнієнко пропонує наступну їх класифікацію:

- а) суб'єктивні: особисті, національні та класові;
- б) об'єктивні: особистість, політика, форма державного правління, устрою та режиму;
- в) процесуальні: відповідність інтересів суб'єкта об'єктивній спрямованості суспільно-політичного розвитку;
- г) рефлексивні: повсякденні (сформовані стихійно, наприклад, вірування) й теоретичні, або концептуальні (продукуються внаслідок осмислення ідеалів стихійних чи шляхом цілеспрямованого політичного теоретизування) [12, с. 16].

Отже, рівень розвиненості світогляду людини в цілому та окремих його елементів зокрема є визначальним чинником політичного вибору. Діалектичне поєднання світоглядних знань, принципів, цінностей, переконань та ідеалів є питомим тлом для здійснення людиною політичного вибору.

Підводячи підсумки нашого дослідження зазначимо, що основними детермінантами політичного вибору особистості є духовно-ціннісні пріоритети, економічні інтереси та потреби, ступінь включеності людини у інформаційно-комунікаційні потоки тощо. Пріоритетне значення у ієрархії детермінант політичного вибору особистості, на наше переконання, мають різноманітні цінності (політичні, економічні, духовні) та економічні інтереси людини.

Конкретизуючи сутність вищезазначених детермінант політичного вибору підкреслимо, що вагому роль у політичному самовизначенні людини відіграють зовнішні чинники, а саме: соціально-політична

ситуація у країні та світі, конфігурація політичних сил у конкретній державі, наявні політичні традиції та норми, що сформувалися в результаті історичного розвитку певного народу.

Визнаючи важливість зовнішніх (об'єктивних) чинників політичного вибору особистості, ми повинні враховувати й внутрішні (суб'єктивні) фактори цього процесу: рівень політичної свідомості та культури особистості, політичні уподобання, мотиви, очікування. Політична культура є поняттям більш об'ємним й глибинним за політичну свідомість та вбирає в себе ментально-історичний досвід нації, раціональні та ірраціональні елементи політичного життя соціуму, що перманентно впливає на політичний вибір особистості.

У свою чергу світогляд людини як фактор політичного вибору є віддзеркаленням її особистісного розвитку та становлення щодо розуміння суспільно-політичних процесів, логіки владних відносин та своєї ролі в них. Сукупність елементів світогляду у своїй структурно-функціональній єдності є підґрунтям здійснення особистістю власного політичного вибору.

Список використаних джерел

1. Білогур В. Структура світоглядних орієнтацій сучасної студентської молоді / В. Білогур // Вища освіта України. – 2011. – №3. – С.74–80.
2. Данильян О. Г. Філософія: підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. – Х.: Право, 2013. – 432 с.
3. Березовська-Чміль О. Б. Вплив політичних міфів на формування індивідуальної свідомості / О. Б. Березовська-Чміль, Т. В. Черниш // Панорама політологічних студій. – 2013. – Вип.11. – С.22–29.
4. Береза В. Поняття політичної освіти і просвітництва в сучасній політологічній літературі / В. Береза // Вісник Інституту розвитку дитини. Серія: Філософія, педагогіка, психологія. – 2015. – Вип.38. – С.5–13.
5. Жеребятнікова І. В. Політична аксіологія: генеза та нові орієнтири дослідження / І. В. Жеребятнікова // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2014. – №1. – С.218–230.
6. Горбатенко В. Політико-правові цінності в контексті демократизації українського суспільства / В. Горбатенко // Право України. – 2013. – №8. – С.149–157.
7. Самойленко О. П. Суспільно-політичні детермінанти формування політичних цінностей як засаднича умова становлення особистості / О. П. Самойленко // Наукові праці МАУП. – 2014. – Вип.42. – С.50–53.
8. Наумова М. Соціально-політичні цінності українців і перспективи ефективної демократії / М. Наумова // Культурологічна думка. – 2014. – №7. – С.184–190.
9. Пуертас Савіна Д. К. Репрезентація ціннісних орієнтацій ідеального політичного лідера у молоді з різним електоральним вибором / Савіна Д. К. Пуертас // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія. – 2011. – №959. – С.158–161.
10. Політологічний енциклопедичний словник / [ред. – упоряд. В. П. Горбатенко; ред.: Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкін]. – 2-е вид.: доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
11. Дьоміна О. С. Політична ідеологія як духовний регулятив суспільно-політичного розвитку / О. С. Дьоміна // Грані. – 2015. – №12 (1). – С.18–24.
12. Корнієнко В. О. Політичний ідеал: проблеми еволюції та втілення в умовах сучасного суспільного розвитку: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / В. О. Корнієнко. – К., 2002. – 36 с.

References

1. Bilogur V. Struktura svitogljadnyh orijentacij suchasnoi' students'koi' molodi / V. Bilogur // Vyshha osvita Ukraïny. – 2011. – №3. – S.74–80.

2. Danyl'jan O. G. Filosofija: pidruchnyk / O. G. Danyl'jan, O. P. Dz'oban'. – H.: Pravo, 2013. – 432 s.

3. Berezov's'ka-Chmil' O. B. Vplyv politychnykh mifiv na formuvannja individual'noi' svidomosti / O. B. Berezov's'ka-Chmil', T. V. Chernysh // Panorama politologichnyh studij. – 2013. – Vyp.11. – S.22–29.

4. Bereza V. Ponjattja politychnoi' osvity i prosvitnytstva v suchasnij politologichnij literaturi / V. Bereza // Visnyk Instytutu rozvytku dytyny. Serija: Filosofija, pedagogika, psykologija. – 2015. – Vyp.38. – S.5–13.

5. Zherebjatnikova I. V. Politychna aksiologija: geneza ta novi orijentyry doslidzhennja / I. V. Zherebjatnikova // Visnyk Nacional'noi' jurydychnoi' akademii' Ukraïny imeni Jaroslava Mudrogo. Ser.: Filosofija, filosofija prava, politologija, sociologija. – 2014. – №1. – S.218–230.

6. Gorbatenko V. Polityko-pravovi cinnosti v konteksti demokratyzacii' ukrai'ns'kogo suspil'stva / V. Gorbatenko // Pravo Ukraïny. – 2013. – №8. – S.149–157.

7. Samojlenko O. P. Suspil'no-politychni determinanty formuvannja politychnykh cinnostej yak zasadnycha umova stanovlennja osobystosti / O. P. Samojlenko // Naukovi pracj MAUP. – 2014. – Vyp.42. – S.50–53.

8. Naumova M. Social'no-politychni cinnosti ukrai'nciv i perspektivy efektyvnoi' demokratii' / M. Naumova // Kul'turologichna dumka. – 2014. – №7. – S.184–190.

9. Puertas Savina D. K. Reprezentacija cinnisnyh orijentacij' ideal'nogo politychnogo lidera u molodi z riznym elektoral'nym vyborom / Savina D. K. Puertas // Visnyk Harkivs'kogo nacional'nogo universytetu imeni V. N. Karazina. Serija: Psykologija. – 2011. – №959. – S.158–161.

10. Politologichnij encyklopedychnij slovnyk / [red. – uporjad. V. P. Gorbatenko; red.: Ju. S. Shemshuchenko, V. D. Babkin]. – 2-e vyd.: dop. i pererob. – K.: Geneza, 2004. – 736 s.

11. D'omina O. S. Politychna ideologija yak duhovnyj reguljativ suspil'no-politychnogo rozvytku / O. S. D'omina // Grani. – 2015. – №12 (1). – S.18–24.

12. Kornijenko V. O. Politychnyj ideal: problemy evoljucii' ta vtilennja v umovah suchasnogo suspil'nogo rozvytku: avtoref. dys. ... d-ra polit. nauk: spec. 23.00.03 «Politychna kul'tura ta ideologija» / V. O. Kornijenko. – K., 2002. – 36 s.

Gioane I. M., applicant, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com

Worldview as the main spiritual determinant of political choice

The role of world outlook in realizing the political choice of a person is analyzed. the worldview is considered as a form of human consciousness, through which it perceives, understands and evaluates the surrounding reality as the world of its existence and activity, defines and takes its place and purpose in it; emphasizes that the outlook includes such existences as world perception, attitude, worldview; this is the basic installation to action; The political choice, which is carried out through the system of internal and external factors, is mediated by a worldview, by those established, internally balanced entities, under which the general livelihoods of a person are carried out; unbalanced priorities (crisis of outlook) does not provide effective political choices; in this case, a person becomes the object of political manipulation on the part of destructive socio-political forces and movements. Independence, creativity, effective political choice is possible only with the independence of consciousness and a high level of world outlook. The latter is ensured by democratic processes under the condition of their human-centered position.

Keywords: man, politics, culture, worldview, political choice.

УДК 1.164

Петік Я. О.,

аспірант, Інститут філософії Національної Академії Наук ім. Г. С. Сковороди (Україна, Київ),
iaroslav.petik@gmail.com

Психологістична та алгоритмічна складність

Розглядається поняття психологістичної складності за аналогією з алгоритмічною складністю (і на противагу їй), що є частиною математичної теорії обчислювальності. Описується концептуальна генеза поняття з деяких

філософських проблем епістемічної логіки та класичних проблем філософії математики. Проводиться ретельне порівняння психологістичної складності та існуючих розробок у галузі алгоритмічної складності. Стверджується подібність, але водночас принципова неможливість редукувати ці поняття одне до одного.

У статті проводиться філософське і технічне обґрунтування психологістичної складності та висвітлюється необхідність введення такого поняття в обіг філософської логіки. Прослідковуються психологістичні філософські витоки такої ідеї та аналізуються практичні сфери можливого застосування цього концепту. Окреслюється поле застосовуваності терміна, а також погляд на проблематику не тільки формальної логіки, а й філософії психології.

Окрім цього, окреслюється семантика гіпотетичної логіки, яка б досліджувала психологістичну складність обчислень за аналогією з алгоритмічною. Детально описуються можливі філософські імплікації таких концептуальних і технічних розробок.

Досліджені в статті теми можуть мати значення для формальної логіки, філософії логіки, психології та філософії психології (філософії свідомості), теорії обчислювальної складності та алгоритмів.

Ключові слова: обчислювальна складність, обчислювальність, машина Тюрінга, алгоритм, психологістична складність, обчислювальна семантика.

У ході роботи над дисертаційним дослідженням, присвяченим проблемі логічного всезнання в епістемічних логіках, автор запропонував метод вирішення цієї проблеми, заснований на обчислювальній складності формул логічного числення. Згідно із цим методом всі вивідні формули системи розділяються на області з різними рангами складності, до яких агент має доступ відповідно до тих ресурсів, якими він володіє. Метод є подібним за структурою з рішенням, яке запропонували М. Вільямс і І. Фомініх, але замість часу використовується критерій складності [2, с. 7]. Особливість методу полягає у тому, що незважаючи на те, що підґрунтям поділу на області є параметр обчислювальної складності, саме це розділення здійснює людина–програміст на свій розсуд, оскільки тільки в цьому випадку критерій буде дійсно психологістичним, а не формальним. Для втілення цього методу в життя була використана не класична, а інтуїціоністська семантика, яка дозволяє символу реферувати до інших символів.

Одним із головних джерел натхнення для цієї ідеї стала книга Крістофера Черняка «Мінімальна раціональність» [5]. У ній дослідник порівнює суто формальну складність доведення логічних теорем і психологістичну складність такого доведення, тобто складність, яку становитиме це доведення для живої людини. На перший погляд, машина є вправнішою за людину в такій діяльності, як доведення логічних і математичних теорем за кожним можливим параметром. Машини не помиляються, не стомлюються та мають загалом більші інтелектуальні ресурси, ніж люди. Черняк стверджує, що подібне має місце лише за звичайних умов. Людина часто інтуїтивно сприймає твердження, які є неочевидними для машини. У такий спосіб людина може не дійти певних висновків, які легко робить машина, але водночас людський агент легше доходить висновків, які машина може зробити, тільки витративши значні часові та інтелектуальні ресурси. Черняк наводить приклад складної формули, яку в звичайних формальних системах машина може побудувати тільки після багатьох ітерацій правил виводу до аксіом, і яку людина може інтуїтивно сприйняти. У формальному вигляді це можна представити, як те, що людина приймає цю формулу як аксіому. У такий спосіб творчий спосіб мислення, що раніше висвітлювався як одна з можливих переваг людського інтелекту над машинним, набуває свого формального вираження.

Водночас неважко помітити цікаві аналогії між формальною базою цього методу та поняттям алгоритмічної складності, яке існує у теорії алгоритмів і математичній логіці. Клас складності визначає собою множини задач, приблизно однакових за складністю обчислень. Ці класи описуються відповідно до функції, яка виражає їх вивід. Найпростіші задачі потребують часових і обчислювальних ресурсів, які не перевищують полінома від вхідних даних. Такий клас складності називається P. Інші типи функцій, які зростають швидше, ніж звичайний поліном, характеризують інші, зростаючі класи складності. Ці класи поєднані в складну ієрархію, в якій, утім, є білі плями, оскільки не всі відносини між цими класами доведені. Зокрема, дуже відомою математичною проблемою є встановлення точного відношення між класами P і NP [12, с. 260].

Таким чином, ці класи складності, на відміну від психологістичних, повністю визначаються тією функцією, яка описує необхідне обчислення. Але разом із тим очевидно залишається подібність цих двох понять. Психологістичні рівні складності описують регіони формальної системи, до яких має змогу дістатися жива людина, тоді як алгоритмічні класи складності описують аналогічні регіони, до яких може дістатися машина (за прийнятний час). Цікаво буде порівняти ці два механізми. Отже, в центрі цієї статті поставлено питання – якою мірою психологістичні рівні складності зводяться до алгоритмічної складності й чим обмежене подібне зведення.

У ході розробки питання доцільним є дослідити такі проблеми:

1) Психологістична складність як така. Неопсихологістична філософія як витоки ідеї. Аналогії та розвиток поняття «ментального зусилля», запропонованого Г. Араповою для модального підходу в епістемічних логіках.

2) Принципова відмінність між алгоритмічною та психологістичною складністю.

3) Міра, якою складність психологістична може бути зведена до алгоритмічної.

4) Обмеження такого підходу.

Ментальні зусилля і психологістична складність

Поняття психологістичної складності, окреслене у вступі, викликає багато запитань, пов'язаних насамперед із філософським змістом такого поняття. Це передусім питання про те, що саме є психологістична складність.

Поняття запропоноване як відповідь на виклики, що стоять перед епістемічною логікою. Епістемічна логіка – це різновид модальної логіки, яка розроблена спеціально для того, щоб формалізувати міркування реальної людини на противагу міркуванням суто формальним. У цьому класі логік дуже відомою є так звана проблема логічного всезнання [9, с. 61]. Технічний сенс цієї проблеми в тому, що формальні дедуктивні правила класичної логіки зумовлюють те, що агент виводить надто багато висновків з інформації, якою володіє, і, таким чином, надто багато знає, для того щоб слугувати реалістичною моделлю справжнього агента. Для того, щоб дати повноцінне визначення психологістичної складності, необхідно побіжно окреслити основні концепти, суміжні із цим поняттям.

У теорії алгоритмів є поняття так званої складності [12, с. 260]. Це функція від вхідних даних, поданих

на обчислювальний пристрій, яка визначає, скільки часу роботи та одиниць пам'яті необхідно для того, щоб обчислювальний пристрій видав вихідні дані. Психологістична складність з огляду на те, як поставлена проблема в цій статті, значною мірою пов'язана з поняттям алгоритмічної складності, але психологістична складність не визначається через алгоритмічну. Між ними можна, звичайно, проводити потужні аналогії, але метою роботи є виділення концепту психологістичної складності на противагу звичайній алгоритмічній.

Проблема логічного всезнання та різноманітні способи її вирішення наразі не є в центрі розгляду, натомість цікавим є поняття ментального зусилля, введене Г. Араповою під час роботи над проблемою [1, с. 1]. Визнається, що людина здатна прийти тільки до певної кількості висновків із наявної у неї інформації через те, що така дедукція є надто складною (потребує «зусилля»). Це сам по собі цікавий факт, але ще цікавішим є те, що задля симуляції такої складності у формальних системах застосовується модальна семантика. А отже, вже є прецедент такого підходу, який можна розвивати. І робити це можна не тільки в модальній логіці, а й у звичайній математичній. Арапова не дає широкого філософського визначення ментального зусилля, а тільки окреслює його, як привід для того, щоб ввести механізми модальної семантики, які зарадять вирішенню проблеми логічного всезнання. На противагу цьому психологістична складність є не приводом, а концептотвірним поняттям, засновуючись на якому будується формалізм. Ментальне зусилля – це окреме поняття, яке неможливо звести до тактів роботи та одиниць пам'яті обчислювального пристрою. Людський інтелект і його «зусилля» не зводяться лише до часу напруженого мислення чи обсягу пам'яті. Безперечно, ці два фактори мають значення, але через них неможливо достеменно визначити ментальні зусилля. Адже, наприклад, час інтелектуальної роботи справжньої людини не завжди визначає успішність інтелектуальної операції. Якщо задача вирішується за допомогою алгоритму, машина рано чи пізно здійснить необхідні обчислення, хоча в окремих випадках це може тривати неприйнятну кількість часу. Людині ж може ніколи не вдасться вирішити задачу через її надзвичайну складність або власний брак інтелектуальних і вольових ресурсів.

Іншим фактором є різноманітні упередження. Людські упередження можуть суттєвим чином впливати на хід міркувань і робити певні задачі недоступними. Утім, упередження також можна формально представити у вигляді додаткових аксіом або певних евристичних правил.

Очевидним є те, що перелічені фактори комбінуються у явище ментальних зусиль людини, але ця комбінація складніша за просте арифметичне додавання складників. Якби мало б місце останнє припущення, ментальні зусилля було б дуже легко представити у вигляді алгоритмічної складності. Ці складники поєднуються у органічне ціле, в якому неможливо розрізнити кордони між модулями. Потрібно також враховувати те, що, крім недоліків, психологістичні агенти здатні на певні задачі, на які не здатна машина. Тому навіть якщо б було зроблене певне наближення алгоритмічної складності до психологістичної, мети досягнуто б не було. Можна

резюмувати, що психологістична складність – це ширша множина, яка включає алгоритмічну складність як підмножину.

Редукувати ментальне зусилля до алгоритмічної складності неможливо, навіть якщо ми приймемо за робочу якусь із теорій філософії свідомості, що надають процесу обчислень головну роль у поясненні функціонування свідомості і проводять пряму аналогію між обчислювальними пристроями та людським мозком [6, с. 61]. Фактом є те, що логіка та теорія обчислювальних пристроїв (принаймні на початкових етапах) розвивалась за аналогією із тим, як обчислювальні задачі виконував би психологістичний агент. Можна побудувати формальну модель, маючи за основу поняття ментальних зусиль, але неможливо пояснити ментальні зусилля за допомогою наявних формальних моделей, оскільки психологістичні поняття ширші за суто алгоритмічні.

Психологістичні поняття ширші за формальні, оскільки психологістичні поняття первинні й у історичному сенсі, й в онтологічному. Формальні логічні моделі – це спрощені моделі людських міркувань, вони не можуть бути складнішими в теоретичному сенсі, аніж самі людські міркування.

Можна підбити підсумок із двох головних тез: ментальні зусилля не є алгоритмічною складністю, хоч ці два явища мають спільні риси, і ментальні зусилля – первинні стосовно задач, які обчислюються за допомогою алгоритмів. Таким чином, психологістична складність охоплює алгоритмічну і зводиться до неї тільки в окремих крайніх випадках.

Погляд психології на інтелект

Інший підхід до психологістичної складності можна знайти в чистій психології та філософії психології. Зокрема, ідеться про визначення рівня інтелекту, концептуалізацію рівнів розумового розвитку та розрізнення серед різних видів розумових здібностей (наприклад, творчі здібності та емоційний інтелект на противагу «холодним» математичним і аналітичним здібностям). Особливо цікавими є праці Д. Канемана з психології інтелекту [10, с. 22]. Він, зокрема, доводить, що певні прості логічні операції діти здатні виконувати тільки з певного віку. Це засвідчує не тільки, що психологія та логіка іноді органічно поєднуються, а й те, що логіка індивіда змінюється одночасно із загальними змінами в особистості та інтелекті.

У викладі психологічної сторони ментальних зусиль людського агента у цій статті переважно засновуються на положеннях роботи відомого філософа та психолога Жана Піаже «Психологія інтелекту» [13]. У ній вчений не тільки дає своє визначення інтелекту, а й аналізує основні альтернативні визначення, їх плюси та мінуси.

Різнноманітні визначення інтелекту базуються на певному взаємовідношенні агента та зовнішнього середовища. В цьому сенсі виділяються два головні впливи – акомодация та адаптация. Адаптація – це процес пристосування агента до динамічних умов зовнішнього середовища, який, на думку учених, здійснюється за допомогою інтелекту. Вирізняють декілька рівнів такого пристосування, наприклад, рефлекс та інстинкти, що їх увінчує інтелект як найбільш довершений засіб адаптації. Акомодация – це модифікаційний вплив зовнішнього середовища на поведінку агента, який здійснюється за допомогою системи зворотних зв'язків

із психікою агента. Агент опиняється в середовищі та вчиняє певну дію, середовище змінюється і відповідним чином діє на агента, змушуючи його робити подальші дії з огляду на нові умови в середовищі.

Таким чином, інтелект, на думку психологів, – це певний набір операцій, спрямованих на модифікування поведінки (інтеракційного обміну із зовнішнім середовищем) або навіть просто структурне впорядкування цього набору операцій. Варіативність пояснень механізму інтелекту здебільшого пролягає між двома полюсами – вже згаданими акомодациєю та адаптацією. Або інтелекту надається роль головного корелята відносин із зовнішнім середовищем, або він визнається просто продуктом складної дії зовнішнього середовища на адаптаційні механізми агента.

На перший погляд, саме перший полюс є більш придатним для логіки. Адже складні логічні формалізми, які певним чином виражають абстрактне мислення (з точки зору психології – вищу здатність людського мозку), мають бути головним керівним механізмом поведінки. Але це далеко не факт. По-перше, з точки зору психології абстрактні формалізми можуть займати доволі незначне місце в поведінці, порівняно з рефлексами та інстинктами. По-друге, класична логіка (на протипагу деяким логікам дії) зовсім не передбачає динамізму моделі, яка її описує. Тобто для випадку класичної логіки, пасивний агент може бути більш доцільним.

Прикметна деталь: випадків, коли моделлю формальної системи визнавалися ментальні стани індивіда, ще не було. Звісно, були праці психологів, але більшість із них стосується філософії логіки. Існують різноманітні логіки, які формалізують раціональні дії, поведінку агента в соціумі та які тою чи тою мірою апелюють до психології реальних індивідів [3]. Є логіки, які розглядають раціональну поведінку і визначають переконання як її основу, але ці переконання частіше трактують як абстрактні доксатичні стани. Аналізу доксатичних станів як станів мозку та зв'язку таких станів з іншими ментальними станами не проводиться, оскільки в них зовсім інший онтологічний статус. Але логік, які задають семантику, що повністю спирається саме на ментальні стани індивіда як об'єкти, до яких вона буде реферувати, ще не було побудовано (наскільки відомо авторові).

Крім того, була епістемічна логіка, але її відносять переважно до абстрактних епістемічних станів [7]. Гіпотетична логіка, яка є в центрі розгляду цієї статті, теж не має за свою модель безпосередньо ментальні стани. Але в ній йдеться про певні обчислення, логічні операції, які може здійснювати людина на протипагу тим, які може здійснювати машина. Кожна логічна семантика потребує інтерпретаційної основи. Зазвичай некласичні логіки відсилають до елементів природної мови. Побудувати семантику, яка б відсилала безпосередньо до ментальних станів, надзвичайно складно, оскільки не існує бездоганного формального визначення таких станів.

Основним пунктом, який є проблемним для логіки в цій психологічній позиції, є зведення інтелекту до інтеракцій агента із зовнішнім середовищем. Психологи визнають, що в інтелекті вагому частку займають процеси рефлексії та інтроспекції, але їх основною метою є краще

впорядкування згаданого набору операцій. Звичайно, є логіки, які уособлюють схожий філософський погляд на роль мислення агента: йдеться про логіки дії.

Отже, важко сказати, чи містить класична логіка якусь певну філософську ідею, яка суперечить наведеним, однак очевидним є те, що такі мисленнєві процеси, як рефлексія та абстрактне мислення, завжди були планкою, до якої математична логіка намагалася наблизитися та джерелом від якого вона живилася. Як приклад, можна навести фіксовані точки та їх вплив на логіку та очевидну аналогію цього формалізму із схемою рефлексивного мислення. Іншим прикладом може слугувати аналогія між ітерованими модальними операторами в епістемічній логіці та вже згаданою рефлексією, на цей раз для більш вузького поняття переконань і знань. Ключовим елементом психологічного розгляду інтелекту, від якого можна перекинути місток до формальної логіки, є теза про впорядкування операцій організму як суті інтелекту. Впорядкування операцій може розглядатися, як теорією множин, так і логікою. Зокрема, саме таке впорядкування може мати якийсь формальне вираження.

Окрім цього, цікавою є думка Піаже, згідно з якою інтелект як механізм методологічно розглядається дуалістично. Або з точки зору психології (як згаданий набір інтеракцій), або з точки зору логіки. І ці два підходи ніяким чином не можна звести один до іншого. Це серйозна проблема не тільки психології та філософії, а й когнітивної науки. Стани мозку на інформаційному рівні аналізуються іншими дисциплінами, аніж стани мозку на фізіологічному рівні. А це означає, що завдання, яке поставлене перед цією працею, перспективне не тільки з точки зору формальних систем, а й з точки зору психології.

Семантика і обчислення

Зазначені підходи дійсно дуже важко поєднати, але попередньо було визначено особливу деталь цього розгляду – ми концентруємося на певному типі обчислень, спільному для людського інтелекту та машин Тюрінга [14, с. 155]. Таким чином, поле діяльності людського інтелекту дуже звужено. Піаже в своїй книзі розглядає набагато ширше поле діяльності людської ментальності. Подібне широке трактування інтелекту приймалося і в першій частині статті, коли порівнювалося поняття психологістичної та алгоритмічної складності. Саме тому до цього моменту психологістична складність визначалася скоріше на протипагу алгоритмічній.

Утім, саме таке звуження реферування дозволяє підвести до співпраці філософії психології та логіки. Ці думки логічно підводять до відповіді на питання, поставлене трохи раніше. Для того щоб застосувати до проблеми інтелекту логіку, необхідно мати на увазі (хоча б гіпотетично) певну логіку. І ця логіка потребує спеціальної семантики, яка буде певним чином описувати ментальні стани.

Елементами дійсності, на які буде спиратися семантика в такому випадку, є обчислення. Або радше певні кола задач, які може виконати людина або машина Тюрінга за допомогою виконання набору обчислень. Окрім філософської інтерпретації для семантики, таке визначення дозволяє встановити міцний зв'язок між інтелектом із точки зору психології та класами задач, які вивчаються у межах теорії алгоритмів. Психологістична

складність усе ще залишається загальним обрамленням алгоритмічної складності взагалі, але визнається, що проблему можна визначити чіткіше, якщо обмежитися певним колом задач.

Таким чином, ми визначилися із семантикою і тим, що погляд, відповідно до якого інтелект – це просто впорядкування взаємодій із зовнішнім середовищем, є прийнятним тільки для окремих випадків, таких, як, наприклад, сфера застосування логік дії, тоді як інтелект як впорядкування операцій загалом є більш прийнятним формулюванням.

Отже, у думки реальної людини є складність і це визнається не тільки логіками, а і психологами. Філософія логіки, зокрема дискусія між психологістами в логіці та їх супротивниками, давно ставила питання на кшталт того, чи є у думки, як такої, частини, і як ці факти будуть стосуватися того, що є логіка як наука. Таким чином, нам необхідно обмежити концептуальний зріз мислення людини до набору тих ментальних операцій, які є можливим спроектувати на структуру математичної логіки та теорії алгоритмів.

Очевидним є те, що клас ментальних операцій, доступний людині, охоплює клас обчислювальних операцій, доступний машині. Отже, необхідно загальне визначення для ментальних операцій, які здійснює людина, коли проводить обчислення, аналогічне тим, які здійснює машина. Водночас навряд чи можливим буде обмежитися визначенням класу задач, на які здатна машина, а це задачі, які вирішуються за допомогою алгоритму, тобто, за альтернативним формулюванням, обчислення, які може здійснити машина Тюрінга. Це визначення має містити специфічний філософський сенс, який буде прояснювати специфіку класу машинних обчислень саме стосовно людських здатностей (ментальних зусиль).

Отже, психологістична складність – це обсяг інтелектуальної роботи, який виконує агент, вирішуючи задачу, яка має чіткий формальний аналог, що виражається за допомогою мови теорії обчислень (теорії алгоритмів). Таке визначення є надто вузьким, як зі згаданих концептуальних, так і з технічних причин. Людський інтелект охоплює клас задач, який є ширшим за той, що виконується машинами, і водночас наведене визначення не в повній мірі відображає специфіку машинних задач. Але для завдань цієї роботи – для зближення та порівняння інтелекту, як поняття філософії психології та того самого поняття з точки зору математичної логіки – таке визначення цілком виконує свою задачу.

У цьому формулюванні залишається одне неточне поняття, а саме: обсяг інтелектуальної роботи. Фактори, які утворюють такий обсяг, вже були перелічені в першій частині – інтелектуальний, часовий, упередження і вольовий ресурси агента, а також можливі упередження. Також згадано, чому їх неможливо виразити за допомогою формального аналога. Але в цьому новому звуженому контексті задач, можна сказати, що ментальне зусилля людини з виконання певної задачі А еквівалентне обчислювальним потужностям машини при виконанні цієї ж задачі А. Таким чином, суб'єктивно різні агенти можуть витратити різну кількість ментальних зусиль але якщо взяти певного ідеального пересічного психологістичного агента, то у ментальних

зусиль у встановленій області інтелектуальних задач є чіткий формальний аналог.

Якщо попередньо сказане є істинним, то чи можемо ми побудувати певну систему психологістичних класів складності, які потім можна співвіднести з класами алгоритмічної складності? Саме тут в нагоді стає концепція К. Черняка, згадана у вступі, а саме: ствердження деяких переваг психологістичного міркування над формальним. Деякі складні з формальної точки зору формули системи можуть сприйматися психологістичним агентом інтуїтивно і давати перевагу в обчисленнях. Разом із тим очевидним є той факт, що точно передбачити, які саме формули будуть такими «інтуїтивно сприйнятними» неможливо, а отже, неможливо побудувати чітку тотальну функцію з гіпотетичних психологістичних класів складності в алгоритмічні чи взагалі встановити між ними певні формальні взаємовідношення.

Отже, окреслено поняття психологістичної складності як такої і стосовно загальної алгоритмічної, і стосовно погляду на інтелектуальні зусилля психології.

Окрім того, залишається питанням повна еквівалентність обчислень людського мозку та машини Тюрінга. Ми знаємо напевно, що в тому руслі, яке ми виділили, результати цих обчислень є ідентичними. Але ми не можемо навіть поставити питання про те, чи є еквівалентними обчислення, які здійснюють людський мозок та електронно-обчислювальні машини, як такі.

Це глобальне питання філософії когнітивної науки та філософії свідомості. З точки зору філософії свідомості це класичне метафізичне питання про те, чи зводяться психічні явища до фізичного кореляту (мозку). З точки зору когнітивної науки це питання про співвідношення рівня свідомості (інформаційного) та нейронного. Девід Чалмерс цікаво визначав це проблему як проблему логічного взаємовідношення супервентності (supervenience) між фізичним і психічним [4, с. 32].

Але, як уже стверджувалося щодо обраної семантики, ми значно звужуємо площину проблематики порівняння з класичними підходами – до області обчислювальних задач. На додачу наша семантика оперує саме задачами, а не психічними процесами, які є їх основою.

Окрім цього, проблема, що розглядається, пов'язана з іще однією темою на межі філософії та математики – це поняття обчислення як такого. Як відомо, машина Тюрінга є формалізмом, що описує обчислювальність взагалі – якщо щось можна обчислити, то це щось можна обчислити за допомогою машини Тюрінга. Машина Тюрінга є повністю еквівалентним таким формулюванням обчислювальності як рекурсивні функції, алгоритми Маркова, формальні системи Кліні або лямбда-числення Поста. Твердження, згідно з яким ці концепти визначають собою поняття математичної обчислювальності, відоме як теза Чорча-Тюрінга [11, с. 77].

У цієї тези своя складна історія в межах математики та філософії математики. Зокрема, сам Тюрінг зазначав, що вона виражає «інтуїтивний» зміст поняття обчислювальності, а отже, в певному сенсі є психологістичним поняттям. Це, безперечно, має потужний перетин із поняттям психологістичної складності, яке наразі розглядається. Еквівалентність машини Тюрінга та інших згаданих формалізмів логічно

доведена, але не існує жодного формального доказу (або навіть теоретичного пояснення) того, чому ці набори процедур визначають собою обчислювальність. Проблема доведення тези Чорча–Тюрінга має схожі деталі з проблемою визначення критеріїв психологістичної складності, яка розглядалася у першій частині. Навряд чи дослідження в галузі психологістичної складності наблизять винайдення формальне доведення тези Чорча–Тюрінга, але певні філософські інтерпретації, пов'язані із цим, уже можна передбачити. Зокрема, якщо психологістична складність – це загальне тло алгоритмічної, а «інтуїтивна» зрозумілість концепту обчислювальності теж має психологістичне коріння. Тоді філософське дослідження проблеми може бути корисним, як для математики, так і для філософії математики.

Історично класи алгоритмічної складності та пов'язані проблеми виникли з того самого джерела, що й поняття алгоритму – із запровадження Гілбертом своєї програми для філософії математики та її краху після відомих результатів Гьоделя та Тюрінга [8, с. 127]. Гіпотетична логіка, чії формули реферують до обчислень, тобто мають відповідну семантику, може бути цікавою і з цієї точки зору.

Остання важлива філософська імплікація: якщо завдяки тезі Чорча–Тюрінга фіксований клас обчислень є еквівалентним для різноманітних машин (фізичних виконувачів обчислень), чи можемо ми екстраполювати це на мозок як тип фізичного носія? Це питання, яке ставлять у філософії свідомості й на яке по-різному відповідають. У рамках цієї статті було стверджено думку (незалежно від будь-яких позицій у самій філософії свідомості) що це не зовсім так через складні відносини між психологістичною та алгоритмічною складністю.

Висновки. У трьох частинах статті розглянуто нове для філософської логіки поняття – психологістичної складності. Прослідковано генезу концептуального оформлення цього поняття з його підвалин – проблем епістемічної логіки, зокрема проблеми логічного всезнання. Проаналізовано термін «ментальне зусилля», введений у літературі з модальної епістемічної логіки, та розвинуто його задля представлення психологістичної складності як окремої термінологічної одиниці.

Утім, це не просто новий термін, введений ad hoc. У статті проводиться філософське та технічне обґрунтування психологістичної складності та висвітлюється необхідність введення такого поняття в обіг філософської логіки. Прослідковуються психологістичні філософські витоки такої ідеї та аналізуються практичні сфери можливого застосування цього концепту. Окреслюється поле застосовуваності терміна, а також погляд на проблематику не тільки формальної логіки, а і філософії психології.

Окрім цього, окреслюється семантика гіпотетичної логіки, яка б досліджувала психологістичну складність обчислень за аналогією з алгоритмічною. Детально описуються можливі філософські імплікації таких концептуальних і технічних розробок.

Досліджені в статті теми можуть мати значення для формальної логіки, філософії логіки, психології та філософії психології (філософії свідомості), теорії обчислювальної складності та алгоритмів.

Список використаних джерел

1. Арапова Г. В. Проблемы формализации контекстов знания в эпистемической модальной логике // Современные проблемы науки и образования, 2014. – №4. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: science-education.ru/ru/article/view?id=14099 // Арапова Г. В. Problemy formalizatsii kontekstov znaniia v jepistemicheskoi modal'noj logike // Sovremennye problemy nauki i obrazovaniia, 2014. – №4.
2. Виньков М. М., Фоминых И. Б. Рассуждения о знаниях и проблема логического всеведения. Часть 2. Введение темпорального параметра в метаязык // Искусственный интеллект и принятие решений. – 2014. – №1. – С.3–10. // Vin'kov M. M., Fominyh I. B. Rassuzhdeniia o znaniiakh i problema logicheskogo vsevedeniia. Chast' 2. Vvedenie temporal'nogo parametra v metajazyk // Iskustvennyj intellekt i prinjatie reshenij. – 2014. – №1. – С.3–10.
3. Bratman M. E. Intentions, Plans, and Practical Reason. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1987. – 208 p.
4. Chalmers D. J. The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory. – New York and Oxford: Oxford University Press, 1996. – 432 p.
5. Charniak Christopher. Minimal Rationality. – Cambridge, MA: MIT Press, 1986. – 171 p.
6. Churchland P. S., Sejnowski T. The Computational Brain. – Cambridge: MIT Press, 1992. – 558 p.
7. Gärdenfors P. Knowledge in Flux. – Modelling the Dynamics of Epistemic States. – Cambridge: MIT Press, 1998. – 308 p.
8. Giaquinto Marcus. Hilbert's philosophy of mathematics // British Journal for Philosophy of Science. – 1983. – №34. – P.119–132.
9. Hintikka J. Knowledge and Belief: An Introduction to the Logic of the Two Notions. – Ithaca, NY: Cornell University Press, 1962. – 148 p.
10. Kahneman D. Thinking, Fast and Slow. – New York: Farrar, Straus, & Giroux, 2011. – 499 p.
11. Kripke S. A. The Church–Turing 'Thesis' as a Special Corollary of Gödel's Completeness Theorem // Computability: Turing, Gödel, Church and Beyond. Cambridge: MIT Press, 2013. – P.77–104.
12. Papadimitriou C. Computational Complexity. – New York: Addison–Wesley, 1994. – 523 p.
13. Piaget J. Psychology of Intelligence. – Routledge, 2001. – 216 p.
14. Turing A. M. Computability and λ–Definability // The Journal of Symbolic Logic. – 1937. – №2. – P.153–163.

Petik Ia. O., PhD–student, Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv),
iaroslav.petik@gmail.com

Psychological and algorithmic complexity

Paper views the notion of the psychologistic complexity and compares it (searching both similarities and contradictions) to algorithmic complexity from the mathematical theory of computation. The conceptual genesis of the problem form some philosophical issues of epistemic logic and classical problems of philosophy of mathematics is described. The complex study of both psychologistic complexity and algorithmic complexity is provided. The similarity together with the principal impossibility to reduce these notions is stated.

Paper studies the philosophical and technical foundations of the notion of the psychologistic complexity and shows the need for introducing it to the field of the philosophical logic. The philosophical ideas of the foundations of this notion are studied and practical spheres of the possible usage of this concept are studied. The domain of usage of this term is described and problematique is viewed not only by formal logic but also by philosophy of psychology.

A part from that the semantics for the hypothetical logic that will study psychologistic complexity by analogy with algorithmic is provided. The implications of these philosophical and technical innovations are described.

The research results of the paper may be in use for formal logic, philosophy of logic, psychology and philosophy of psychology (philosophy of mind), theory of computational complexity and algorithms.

Keywords: computational complexity, computability, Turing machine, algorithm, psychologistic complexity, computability semantics.

* * *

УДК 111.62:[316.612:159.923]:005.334

Степанов А. О.,

викладач кафедри філософії та економіки,
Львівський національний медичний університет
ім. Данила Галицького (Україна, Львів),
aostepanov@yahoo.com

Криза як полісмысловий феномен

Предметом дослідження статті є розгляд кризи як багатоаспектного поняття. Проаналізовано сучасні підходи до визначення сутності кризи. Розкрито варіативність трактування феномену кризи у сучасному науковому дискурсі. З'ясовано, що сучасний підхід до осмислення кризи вимагає розуміння її як короткочасного переломного періоду у природному процесі розвитку, що здатний дати вирішення складної ситуації, розв'язання серйозних проблем і стати вихідною точкою принципово нового етапу існування й розвитку системи, в рамках якої мала місце криза. Встановлено, що вихід із ситуації кризи полягає, передусім, не в руйнуванні «старого світу», а в самозміні, самовдосконаленні особистості, наповненні новим ціннісним змістом старих форм соціальної діяльності.

Ключові слова: людина, культура, криза, поворот, регресія, асиметрія, дисгармонія.

Сучасний світ є епохою глобальних трансформацій. Глобалізаційні незворотні процеси впливають на усі сфери суспільного життя. Характерною для нашого світу є транзитивність як стан переходу від старого до нового. Цьому стану властиві кризові явища, які носять всеосяжний характер. Людство зіштовхується із неймовірним масивом проблем, ключем розв'язання яких повинна стати розробка нової моделі. Безумовно, феномен кризи є складною комплексною проблемою, що вимагає залучення широкого кола вчених у багатьох галузях науки. Дослідження феномену кризи, пізнання особистості, що перебуває в ситуації кризи, аналіз факторів, що сприяють саморозвитку та особистісному зростанню, створює можливість інтеграційного погляду на особистість.

Незважаючи на підвищений інтерес науковців до обраної проблематики, дослідження кризи як складного багатовимірної феномену не втрачає актуальності. В останні роки гостро постає потреба у комплексному аналізі кризи як негативному явищі, яке зумовлено впливом зовнішніх або внутрішніх чинників, що призводять до відхилення від рівноважного стану, яке досягло крайньої точки рівноважної зони.

Метою статті є багатовекторний підхід до розкриття змісту поняття «криза».

Найбільш раннє вживання поняття криза зустрічається в медицині ще в IV ст. до н.е., у часи Гіппократа. Під кризою розуміли тоді вирішальну фазу розвитку хвороби. Варто відзначити, що мова йде про кризу тоді, коли хвороба посилює інтенсивність або переходить в іншу хворобу, або взагалі закінчується смертю.

Існують різні підходи до визначення поняття «криза». У цьому контексті нами застосовується міждисциплінарний підхід щодо розкриття сутності кризи. Криза (від грецьк. *crisis* – рішення, поворотний пункт) – суд, розбір, судовий розгляд, а також вирок, судові рішення [1]. З цього слідує, що кризову ситуацію можна протрактувати як ситуацію, яка потребує розгляду і винесення рішення щодо важливого, невідкладного питання. У філософській літературі такі ситуації називають «межевими», «екзистенціальними», «проблемними», «конфліктними», але, перш за все, їх іменують «кризовими», враховуючи етимологічні витоки

поняття «криза». Саме кризова ситуація допомагає людині зрозуміти свій життєвий задум, дає можливість побачити, пережити власне минуле, теперішнє й майбутнє водночас, усвідомити їхній нерозривний зв'язок, взаємообумовленість.

Відстежимо ті чи інші дефініції, які приводяться в науково-довідниковій літературі щодо поняття «криза». Н. Лапін пропонує наступну дефініцію: «У найзагальнішому вигляді криза є порушення колишньої рівноваги і в той же час перехід до нової рівноваги» [2]. Філософ відзначає, що кризи бувають часткові й загальні. Серед загальних криз найбільш універсальний характер має соціокультурна криза, яка охоплює як сукупність соціальних відносин, так й культуру, а також їх взаємодію. Соціокультурна криза свідчить про вичерпання можливостей саморозвитку суспільства у даній його якості. Суспільство, яке переживає патологічну кризу, може бути кваліфіковане як кризове суспільство. Цей стан суспільства характеризується унікальним поєднанням параметрів соціального та культурного розвитку, що торкається таких сфер соціального життя як політична, економічна, виробнича, власне соціальна (дезінтеграція соціальних груп, інститутів, втрата ідентифікації особистості з колишніми структурами, цінностями, нормами), і культурне життя – духовно-моральне, трудове, етнічне, екологічне.

Перейдемо до розгляду кризи у психологічному контексті на прикладі вікової кризи. Криза вікова – сукупність перехідних станів від одного вікового періоду до іншого [3, с. 182]. Саме поняття «криза» характеризує стан, породжений проблемою, яка постала перед індивідом, і якої він не може розв'язати за короткий час і звичним способом [4, с. 156]. У цьому контексті український філософ і психолог Л. Сохань зазначає: «Кризи життя – це піки оновлення внутрішнього світу людини, що «знімають» кожну сформовану її якість» [5, с. 162]. На думку психологів В. Нуркової і К. Василевської, ситуації стають кризовими через те, що представлені у житті індивіда на основі п'яти факторів: 1) фактор ймовірного прогнозування – виходячи з аналізу свого минулого досвіду, людина оцінює ймовірність настання цієї події як нульову або мінімальну; 2) вітальний фактор, який виражається в суб'єктивному відчутті неможливості жити, існувати у нав'язаній ситуації, людині здається, що вона не витримає цих умов, не зможе з ними змиритися; 3) когнітивний фактор, тобто відсутність необхідних знань, умінь і навичок для життя в даній ситуації, неможливість застосовувати існуючі когнітивні схеми; 4) поведінковий фактор, тобто відсутність сформованих моделей поведінки; 5) екзистенційний фактор або відчуття смисловтрати, «екзистенційного вакууму». З точки зору згаданих авторів, на більш високому рівні узагальнення ці ситуації поєднує, перш за все, симптоматика деформації часової трансперспективи особистості, коли майбутнє втрачає свою позитивну валентність, теперішнє хаотичне, а минуле перестає бути ресурсом для продуктивної життєтворчості [6]. У цьому контексті має місце загроза нівеляції позитивних життєвих орієнтирів, людських цінностей та ідеалів, людина не відчуває твердого ґрунту при формуванні життєвої позиції, соціально і морально дезорієнтована.

Перші розробки теорії кризи можна зустріти у працях Е. Ліндемана [7]. Серед ідейних витоків цієї

теорії називають теорії еволюції та її додаток до проблем загальної та індивідуальної адаптації; теорії досягнення й росту людської мотивації; підхід до людського розвитку з точки зору життєвих циклів та інтерес до подолання екстремальних ситуацій; теорію психоаналізу (такі його поняття як психічна рівновага і психологічний захист); теорію ролей тощо.

Прикметні риси теорії криз, згідно Дж. Якобсону, полягають у наступному: 1) теорія криз стосується головним чином індивіда, хоч деякі її поняття використовуються до малих і великих груп; 2) теорія криз вказує не лише на можливі патологічні наслідки кризи, але й можливості росту і розвитку особистості [8].

На основі принципів системного підходу виділяються загальні характеристики кризи, властиві різним системам, у тому числі, соціальним та соціально-психологічним. Можливість виокремлення загальних характеристик визначається тим, що криза являється загальнонауковим поняттям і використовується для характеристики об'єктів різної природи. Американський психолог Г. Шихі виокремлює наступні ознаки кризи: 1) утворення ситуації, за якої величезне значення відіграє невідкладність, терміновість дій; 2) наявність загрози цілям і цінностям; 3) наявність наслідків, які носять важкий характер для майбутнього залучених у ньому учасників; 4) наявність подій, які створюють нові умови для досягнення успіху; 5) привнесення невизначеності в оцінку ситуації і в розробку необхідних альтернатив для подолання кризи; 6) зниження контролю над подіями та їх впливом; 7) зниження часу на реакцію до мінімуму; 8) недостатність інформації, що є у розпорядженні учасників; 9) зміна стосунків між учасниками; 10) підвищення напруги, особливо в політичних кризах, які зачіпають нації [9, с. 22].

Попри існує варіативне смислове навантаження поняття «криза», можна виокремити спільну сутнісну ознаку, яка має місце в описах феномену кризи у більшості авторів. Л. Виготський у своїй праці «Проблема віку» розглядає проблему розвитку особистості і вікових криз: «Криза, перш за все, є переломним моментом, який виражається в тому, що від одного способу переживання середовища дитина переходить до іншого» [10, с. 383].

Е. Еріксон визначає кризу як «критичний момент, після якого розвиток поверне в той або інший бік, використовуючи можливості зростання, здібність до одужання та подальшої диференціації» [11, с. 25]. Психолог також зазначав, що слово криза більше не викликає в уявленні неминучої катастрофи [11]. Подібну дефініцію кризи знаходимо в Дж. Каплана: «Криза – це потенційний поворотний пункт. Він являє собою не лише небезпеку, але й можливість. Зміни можуть бути і до гіршого, і до кращого. Деякі люди виходять з кризи або серії криз з психічними розладами, які є більш або менш стабільними нездоровими вирішеннями життєвих труднощів. Інші виходять з кризи емоційно більш зрілими...» [12, с. 525]. Ф. Василюк розуміє кризу як «кризу життя, критичний момент і поворотний пункт життєвої дороги» [13, с. 47]. Психолог визначає критичну ситуацію як «ситуацію неможливості, в якій суб'єкт зіштовхується з неможливістю реалізації внутрішніх необхідностей свого життя» [13, с. 10]. У залежності від того, що саме переживається як неможливість (наприклад, неможливість досягнення

цілі або неможливість реалізації життя як цілого, життєвого задуму), Василюк виділяє чотири критичні ситуації: стрес, фрустрацію, конфлікт і кризу. Б. Хасан також акцентує увагу на розходженні вимог ситуації та можливостей людини, розуміючи кризу як «фіксовану в переживанні та дії невідповідність або недостатність наявного ресурсу для нової ситуації» [14, с. 71].

Дотепер доволі поширеною залишається думка про те, що криз краще уникати або ставитись до них як до «неминучого зла». Такий підхід практично унеможливує розуміння ролі вікової та життєвої кризи у розвитку особистості. К. Поліванова тонко зауважує, що «прогресивний розвиток особистості в періоди криз немовби гасне, тим самим показуючи зовнішній, поверхневий характер зупинки, за нею ховаються глибинні процеси, без яких немислиме просування» [15, с. 26].

У контексті розкриття природи кризи дослідимо ідею про те, що деякі драматичні переживання та незвичні стани розуму, які традиційна психіатрія діагностує як психічні захворювання, насправді є кризами трансформації особистості або духовними кризами. Дослідження було проведено групою авторів у праці С. і Х. Гроф «Духовна криза: Розуміння еволюційної кризи» [16]. Розуміння подібних станів розуму кризь призму стандартів психіатричної рутини позбавляє можливості розкрити їх позитивний потенціал. Йдеться про те, що згадані незвичні стани розуму можуть виконувати функцію зміцнення, можуть справити благотворний вплив на людей, котрі пережили їх. Позитивний потенціал подібних станів виражений в понятті «духовна криза», що побудоване на грі слів, значення яких передбачає і кризу, і можливість підняття на новий рівень свідомості, можливість духовного виходу. Вихід людини із ситуації кризи знаменується появою нової якості. Одним із способів її досягнення є переосмислене ставлення до деяких драматичних переживань та незвичних станів розуму, позиціонування їх такими, що в змозі дати практичну допомогу тим людям, котрі переживають духовну кризу, ба більше, перетворити кризу в можливість для зростання особистості.

Для ґрунтовного розгляду специфіки й особливостей духовної кризи проаналізуємо працю С. і К. Гроф «Духовна криза: Розуміння еволюційної кризи». У даному творі автори пропонують ідею, яка показує те, що багато епізодів незвичного стану розуму, навіть таких, які можна назвати драматичними і такими, що досягають психічно хворобливих пропорцій, не обов'язково являються симптомами хвороби у медичному сенсі: «Ми бачимо у таких станах кризу еволюції або духовну кризу, і це можна порівняти із станами, описаними в різних містичних вченнях світу» [16, с. 14]. У цьому контексті слід зазначити, що будь-яка духовна криза у термінології С. і К. Гроф може бути наповнена різними переживаннями, які вони розділяють на три основні категорії: 1) біографічна категорія – переживання травматичних подій, тісно пов'язаних з історією життя індивіда; 2) перинатальна – переживання, звернені до теми вмирання і вторинного народження; 3) трансперсональна – переживання, які виходять за межі життєвого досвіду звичайної людини, так як у них беруть участь образи й мотиви, джерела яких знаходяться поза особистою історією індивіда.

С. і К. Гроф називають причину того, чому безпосередній духовний досвід реальності тлумачиться як «психоз» – прояв психічного захворювання. На їхню думку, прийняті в світі погляди, створені традиційною західною наукою і домінуючими напрямками нашої культури, у найбільш непримиренній формі несумісні з будь-яким уявленням про духовність: «У суспільстві, де реальне лише осягнуте, вимірне й матеріальне, усі види релігійної й містичної активності вважаються відображенням невігластва, забобонів, ірраціональності чи емоційної незрілості» [16, с. 14].

С. і К. Гроф критично оцінюють можливості сучасної психіатрії, яка бачить в психотичних явищах і поведінці наслідок фізичного або фізіологічного змісту, у той час як глибинні психології (спираються на теорії й психотерапевтичні стратегії із ранніх праць З. Фрейда) намагаються знайти причини психічних проблем у подій та обставинах життя пацієнта, зосереджуючи, як правило, особливу увагу на дитинстві. Першовідкривачі трансперсональної психології відзначають, що прояв еволюційної кризи дуже індивідуальний, двох однакових духовних криз не існує. С. і К. Гроф переконані, що можна й корисно дати визначення деяким основним формам духовної кризи. Виділимо деякі з них: 1) шаманська криза; 2) пробудження Кундаліні; 3) епізоди свідомості, яка об'єднує, або «під переживань»; 4) психологічне відродження через повернення до центру; 5) криза психічних відкриттів; 6) перенесення в минуле життя; 7) зв'язок з духовними пастирями і «передача звістки»; 8) передсмертні переживання; 9) досвід близьких зустрічей з НЛО; 10) стан одержимості [16, с. 26].

Заслуга С. і К. Гроф насамперед полягає в тому, що вони зробили спробу зрозуміти і класифікувати трансформуючі кризи. Мета, яку ставили перед собою вчені, – допомогти людям, котрі переживають духовну кризу, і дати імпульс для подальших досліджень у цьому напрямку.

Цікавим видається звернутися до праці відомого німецького фахівця в галузі натуропатії (натуральної медицини) Р. Дальке «Криза як шанс почати жити краще» [17]. Автором запропоновано наступний підхід до розкриття сутності кризи: «Сприймаючи «кризу» як дещо негативне, ми втрачаємо можливість побачити прихований потенціал кризової ситуації» [17, с. 2]. Будь-яку кризу можна усвідомлено приймати або, натомість, ігнорувати. Найголовнішим є те, чи виявиться криза для людини небезпекою, чи шансом. Таке рішення визначає й будь-яку картину хвороби. Сприймаючи хворобу як послання, людина перетворює її в шанс. Змагаючись з хворобою, людина здобуває небезпечного ворога. Навіть сама поява хвороби проходить шлях прийняття рішення. Якщо проблема не сприймається усвідомлено, енергія відходить в область несвідомого, а потім матеріалізується у вигляді хвороби. Навіть якщо ми не зафіксували в свідомості прийняте рішення, воно все одно було [17].

Розглядаючи кризу в політичному контексті, доцільно навести таке визначення: «Криза – тимчасове призупинення або припинення функціонування окремих елементів, інститутів, структурних частин політичної системи. Криза політична – значне поглиблення і загострення політичних конфліктів у суспільстві, що набувають системного характеру. Може завершитися дестабілізацією самої системи, її руйнацією, однак,

може привести й до модернізації, оновлення системи» [18, с. 212].

Соціальні науки (соціологія, соціальна філософія) розрізняють стабільний і кризовий стан суспільства. Перший означає порядок, що стійко відтворюється. Другий слугує способом руху соціальної системи від колишнього стану, через дезінтеграцію і конфлікт, до нового стану. У процесі своєї еволюції будь-яке суспільство неодноразово проходить динамічний цикл «стабільність–криза–нова стабільність». У цьому контексті нами пропонується наступна дефініція поняття кризи: «Криза соціальна – найгостріша форма прояву соціальних суперечностей, пов'язана з порушенням соціальної стабільності» [19, с. 97].

Сьогодні в суспільних науках криза розглядається як один із перехідних процесів у соціальних системах. Криза настає, якщо її зміни настільки значимі, що засадничі параметри набувають порогових, критичних значень. Міра організованості системи різко знижується, і вірогідність повернення до колишнього стабільного стану невелика [20, с. 187].

Дослідники відзначають, що в умовах кризового стану системи значно знижується ступінь передбачуваності поведінки соціуму. Для піку кризи характерні розпад суспільства на безліч його індивідуальних елементів і у той же час поява великої кількості нових дрібних утворень – національно-етнічних, релігійних, станово-корпоративних груп. Стає помітною поява у системі великих мас людей, які випадають з активного суспільного життя [21].

Соціальні кризи неминуче провокують сплеск і загострення кризової свідомості. Розуміння особливостей кризової свідомості, її еволюції, причин, які викликають загострення кризової свідомості в ті чи інші періоди людської історії, потребує вивчення феномену кризової свідомості в контексті соціальної свідомості в цілому. Зупинимось детальніше на явищі кризової свідомості. У цьому контексті варто зазначити, що на протигагу кризової свідомості як типу соціальної свідомості, дослідники виділяють та вивчають стабілізаційну свідомість – тип свідомості, що відрізняється прагненням до зміцнення основ культури та соціального порядку сучасного західного суспільства. Стабілізаційна свідомість тісно пов'язана з вірою в розум і відповідно з тією чи іншою формою раціоналізму та сциєнтизму, характеризуючи еволюцію суспільної свідомості Заходу у XX ст. [22, с. 329–330].

Кризову і стабілізаційну свідомість можна розглядати як «два полюси» сучасної соціальної ситуації та соціальної свідомості, яка її супроводжує. Розуміння розвитку кризової свідомості вимагає неминучого співставлення як з подіями, що відбуваються в суспільстві, так й із змінами, які зазнавала в цей період стабілізаційна свідомість [23, с. 11]. Кризова свідомість породжує розгубленість (деструктивний елемент) і віру в порятунк (конструктивний елемент), причому локалізація тривоги може бути як у минулому, так й у майбутньому.

Для кризової свідомості характерна розгубленість, нестійкість орієнтації, відчуття втрати опори; вона погано керована, панічна, схильна до агресії. Кризова свідомість є абсолютно неідеологічною, адже вона не має теорії та програмних передумов, вона не здатна

конструювати майбутнє. Через обмеженість уявлень про майбутнє вона не здатна проектувати життєву стратегію в далеке майбутнє [24].

У цілому, апіорі можна окреслити декілька варіантів виходу з кризи: 1) не дивлячись на спротив тих, хто вважає рух старим шляхом, соціальним самогубством, все ж таки перемагає традиційне визначення ситуації; 2) нездатність навіть із залученням радикальних підходів вирішити соціальні проблеми, тому їхнє розв'язання переноситься на майбутнє; 3) з'являється нова концепція соціально-політичного розвитку (приміром, постмодернізація) і розгортається боротьба за її ухвалення [24].

Отож, резюмуючи багатоманітність підходів у визначенні кризи, можна виділити їх спільну ідею: криза – це період, що важко переживається, після якого, а можливо, завдяки якому у житті людини настають певні зміни. У цьому контексті слід говорити про феноменологію кризи, її емоційний аспект, а також про подальші зміни у житті людини і про те, в який саме спосіб вони пов'язані з кризою, тобто про еволюційний смисл кризи. Аналіз смислової полізмістовності феномену кризи добре відображає її різні результати: криза може як загальмувати загальний хід розвитку, так й привести до значного зростання, прогресу у розвитку. Таким чином, криза тісно пов'язана з розвитком особистості. Понині поняття життєвої кризи викликає в свідомості людей страх, носить негативний відтінок. Однак еволюційний сенс кризи полягає у боротьбі із застарілими продуктами розвитку, які перешкоджають подальшому прогресу життя.

Список використаних джерел

1. Вейсман А. Д. Греческо-русский словарь. – Москва: Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина, 1991. – 732 с.
2. Лапин Н. И. Тяжкие годы России (перелом истории, кризис, ценности, перспективы) // Мир России. – 1992. – №1. – С.10–11.
3. Степанов О. М. Психологічна енциклопедія. – Київ: Академвидав, 2006. – 424 с.
4. Основы практической психологии / В. Панок, Т. Титаренко та ін. – Київ: Либідь, 2003. – 536 с.
5. Жизненный путь личности: Вопросы теории и методологии социально-психологических исследований / Отв. ред. Л. В. Сохань. – Киев: Наукова думка, 1987. – 277 с.
6. Нуркова В. В., Василевская К. Н. Автобиографическая память в трудной жизненной ситуации: новые феномены // Вопросы психологии. – 2003. – №5. – С.93–102.
7. Линдеман Э. Клиника острого горя // Психология эмоций. Тексты. – Москва: Изд. Моск. ун-та, 1984. – 288 с.
8. Yacobson G. Programs and techniques of crises intervention // American handbook of psychiatry. – New York: Arieti, 1974. – 825 p.
9. Шихи Г. Возрастные кризисы. Ступени личностного роста. – Санкт-Петербург: Ювента, 1999. – 436 с.
10. Выготский Л. С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т.4. Проблема возраста. – Москва: Педагогика, 1984. – 432 с.
11. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – Москва: Прогресс, 1996. – 344 с.
12. Caplan G. Emotional crises // The encyclopedia of mental health. – New York: Franklin Watts, 1963. – P.521–532.
13. Василук Ф. Е. Психология переживания. – Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 200 с.
14. Хасан Б. И., Сергоманов П. А. Разрешение конфликтов и ведение переговоров: Учеб. пособие. – Красноярск; Москва, 2001. – 236 с.
15. Поливанова К. Н. Психология возрастных кризисов. – Москва: Академия, 2000. – 184 с.
16. Гроф С. Духовный кризис. Статьи и исследования. – Москва: МТМ, 1995. – 256 с.
17. Дальке Р. Кризис как шанс начать жить лучше. – Санкт-Петербург: Весь, 2006. – 256 с.
18. Политична наука. Словник: категорії, поняття і терміни / За ред. Б. Кухти. – Львів: Кальварія, 2003. – 500 с.
19. Семигіна Т. В. Словник із соціальної політики. – Київ: Києво-Могилянська академія, 2005. – 256 с.
20. Плотинский Ю. М. Теоретическая и эмпирическая модели социальных процессов. – Москва: Логос, 1998. – 280 с.
21. Кутрона К. И. Поступление в колледж: одиночество и процесс социальной адаптации / К. И. Кутрона. – Москва: Прогресс, 1989. – С.384–410.
22. Современная западная социология: Словарь. Сост. Давыдов Ю. Н., Ковалева М. С., Филиппов А. Ф. – Москва: Политиздат, 1990. – 432 с.
23. Сидорина Т. Ю. Философия кризиса: Учебное пособие / Т. Ю. Сидорина. – Москва: Флинта: Наука, 2003. – 456 с.
24. Подольська Є. А. Кризова свідомість: категоріальний аналіз та проблемне поле // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна 844'2009. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – Вип.23. – С.28–31.

References

1. Vejsman A. D. Grechesko-russkij slovar'. – Moskva: Greko-latinskij kabinet Yu. A. Shichalina, 1991. – 732 s.
2. Lapin N. I. Tyazhkie gody Rossii (perelom istorii, krizis, cennosti, perspektivy) // Mir Rossii. – 1992. – №1. – S.10–11.
3. Stepanov O. M. Psihologichna entsyklopediia. – Kyiv: Akademvydav, 2006. – 424 s.
4. Osnovy praktichnoi psihologii / V. Panok, T. Tytarenko ta in. – Kyiv: Lybid', 2003. – 536 s.
5. Zhiznennyj put' lichnosti: Voprosy teorii i metodologii social'no-psihologicheskikh issledovanij / Otв. red. L. V. Sohan'. – Kiev: Naukova dumka, 1987. – 277 s.
6. Nurkova V. V., Vasilevskaya K. N. Avtobiograficheskaya pamyat' v trudnoj zhiznennoj situacii: novye fenomeny // Voprosy psihologii. – 2003. – №5. – S.93–102.
7. Lindeman E. Klinika ostrogo gorya // Psihologiya ehmoциj. Teksty. – Moskva: Izd. Mosk. un-ta, 1984. – 288 s.
8. Yacobson G. Programs and techniques of crises intervention // American handbook of psychiatry. – New York: Arieti, 1974. – 825 p.
9. Shih G. Vozrastnye krizisy. Stupeni lichnostnogo rosta. – Sankt-Peterburg: Yuventa, 1999. – 436 s.
10. Vygot'skij L. S. Sbranie sochinenij: V 6-ti t. T.4. Problema vozrasta. – Moskva: Pedagogika, 1984. – 432 s.
11. Erikson E. Identichnost': yunost' i krizis. – Moskva: Progress, 1996. – 344 s.
12. Caplan G. Emotional crises // The encyclopedia of mental health. – New York: Franklin Watts, 1963. – P.521–532.
13. Vasiluk F. E. Psihologiya perezhivaniya. – Moskva: Izd-vo Mosk. un-ta, 1984. – 200 s.
14. Hasan B. I., Sergomanov P. A. Razreshenie konfliktov i vedenie peregovorov: Ucheb. posobie. – Krasnoyarsk; Moskva, 2001. – 236 s.
15. Polivanova K. N. Psihologiya vozzrastnykh krizisov. – Moskva: Akademiya, 2000. – 184 s.
16. Grof S. Duhovnyj krizis. Stat'i i issledovaniya. – Moskva: MТM, 1995. – 256 s.
17. Dal'ke R. Krizis kak shans nachat' zhit' luchshe. – Sankt-Peterburg: Ves', 2006. – 256 s.
18. Politychna nauka. Slovyk: kategorii, poniattia i terminy / Za red. B. Kuhty. – L'viv: Kal'variia, 2003. – 500 s.
19. Semygina T. V. Slovyk iz social'noi polityki. – Kyievo-Mogylians'ka akademiia, 2005. – 256 s.
20. Plotinskij Yu. M. Teoreticheskaya i ehmpiricheskaya modeli social'nyh processov. – Moskva: Logos, 1998. – 280 s.
21. Kutrona K. I. Postuplenie v kolledzh: odinochestvo i process social'noj adaptacii / K. I. Kutrona. – Moskva: Progress, 1989. – S.384–410.
22. Sovremennaya zapadnaya sociologiya: Slovar'. Sost. Davydov Yu. N., Kovaleva M. S., Filippov A. F. – Moskva: Politizdat, 1990. – 432 s.
23. Sidorina T. Yu. Filosofiya krizisa: Uchebnoe posobie / T. Yu. Sidorina. – Moskva: Flinta: Nauka, 2003. – 456 s.
24. Podols'ka Ye. A. Kryzova svidomist': kategorial'nyi analiz ta problemne pole // Visnyk Harkivs'kogo natsional'nogo universytetu imeni V. N. Karazina 844'2009. Sotciologichni doslidzhennia suchasnogo suspil'stva: metodologii, teorii, metody. – Vyp.23. – S.28–31.

Stepanov A. O., lecturer of the Department of Philosophy and Economics, Danylo Halytsky Lviv National Medical University (Ukraine, Lviv), aostepanov@yahoo.com

Crisis as apolysemantic phenomenon

The subject of the study is there search of the crisis as a multifaceted concept. The modern approaches to the determining the essence of the crisis are analyzed. The variation of the interpretation of the phenomenon of crisis in the modern scientific discourse is revealed. It is suggested that the modern approach to understanding the crisis requires the understanding of it as a short-term turning point in the natural process of the development that can solve a challenging situation, tackle serious problems and become the starting point for a fundamentally new phase of the existence and development of a system within the crisis occurred. It is established that the solution to the crisis situation is, foremost not in the destruction of the «old world», but in a self-change, self-improvement of a person, by filling the old forms of social activity with a new value content.

Keywords: a man, culture, crisis, turn, regression, asymmetry, disharmony.

* * *

02.41 – Соціальна філософія
УДК 316.33

Фарзалиев З. И.,
начальник управления по связям с
общественностью и популяризации науки,
Национальная Академия Наук Азербайджана
(Азербайджан, Баку), matlabm@yandex.ru

Философия культуры войны и мира

Осуществлен сопоставительный философский анализ культуры войны и культуры мира. Отмечается, что культура войны и культура мира порождают два типа коммуникации: монолог и диалог. Так как, культуру войны следует рассматривать таким типом коммуникации, которая преследует реализацию исключительно собственных интересов, прибегая при этом к любым, в том числе насильственным методам. Так же, подчеркивается, что в противоположность культуре войны, культура мира пытается посредством диалога выявить и учесть интересы всех сторон, избегая методов насилия. Автор приходит к такому выводу, культуру войны можно считать монистическим типом коммуникации, а культуру мира – плюралистическим.

Ключевые слова: культура войны, культура мира, монолог, диалог, религия, этно–конфессиональные взаимоотношения.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Культура является наиболее сложным и многозначным концептом современной философии, в исследовании которой используются самые разнообразные подходы. В рамках представленной статьи, исходя из принятого за основу системообразующего начала, мы делим ее на культуру войны и культуру мира. Эти два типа культуры несоизмеримы как по длительности их гегемонии, так и пороли в процессах исторического развития человечества и соответствующих ему цивилизаций. Культура войны существовала всю историю человечества и в настоящее время продолжает если и не де-юре, то де-факто (если и не на словах, то на деле) оставаться главной линией культурных коммуникаций между различными по интересам субъектами. Достаточно вспомнить типологию С. Хантингтона, предложенную после крушения блокового противостояния двухполярного мира, чтобы убедиться в исключительной живучести культуры войны. Меняются субъекты противостояния исторического процесса, но остаются неизменными технологии, язык и культура войны. Теперь уже этно–конфессиональный компонент вводится С. Хантингтоном в качестве основного противоречия нашего времени, сталкивающего цивилизации в новой войне культур.

Как отмечает Л. Г. Ларкин: «Первые попытки изучить и оценить научные интерпретации войны, рассматривали ее как естественное средство обновления и преобразования мира. Такое ракурсы анализа стал частью культурной традиции, в которой сформировалось понимание абсолютного взаимодействия и взаимодополнения культуры и войны как двух амбивалентных явлений, последовательно сменяющих друг друга, или существующих вместе, в зависимости от характера военных действий (тотальных, локальных и др.)» [7].

Культура мира, хотя и спорадически проявлялась в различные периоды исторического развития, только во второй половине XX–го века приобрела концептуальный характер и стала объектом пристального философского и гуманитарного анализа. При этом становление элементов культуры мира в сознании людей не является (обратим на этот факт внимание) результатом осознанного выбора, это скорее принудительная, вынужденная форма самозащиты и выживания в условиях постоянно прогрессирующего развития оружия массового уничтожения и критического обострения экологических проблем, как социального, так и глобального плана.

В этих условиях не приходится говорить о спонтанной, органической, поэтапной победе культуры мира над культурой войны. Напротив, мы видим, как рецидивы культуры войны все чаще в последнее время торжествуют победу над культурой мира, у которой появился новый могущественный враг – международный и локальный терроризм. Не удивительно, что число жертв войн XX века превышает потери во всех войнах с зарождения цивилизации до 1900 года.

Вместо формирования общечеловеческой культуры, важнейшим элементом которой должна стать культура мира, мы свидетели гегемонии культуры войны, ставшей формой массовой культуры, поскольку перманентно растет число людей точнее, народов вовлекаемых в пространство военного мышления и действия. Сложившаяся ситуация диктует необходимость, как исследования структуры двух типов культуры, так и выявления действенных социальных технологий преодоления культуры войны. Кроме того, она требует анализа исторических типов поведения этно–конфессиональных групп в условиях войны и мира.

Прежде всего, отметим, что культура войны и культура мира порождают два типа коммуникации – монолог и диалог соответственно. Поэтому культуру войны следует рассматривать таким типом коммуникации, которая преследует реализацию исключительно собственных интересов, прибегая при этом к любым, в том числе насильственным методам.

В противоположность ей, культура мира пытается посредством диалога выявить и учесть интересы всех сторон, избегая методы насилия. В случае, когда число сторон диалога более двух, и они пытаются выстроить коммуникацию на основе культуры мира, мы имеем дело с новым типом взаимодействия – полилогом. Обратим внимание на тот важный факт, что культура войны может создавать лишь один тип коммуникации – монолог, в то время как культура мира – множество таких типов. Поэтому можно считать культуру войны монистическим типом коммуникации, а культуру мира – плюралистическим.

Мы можем отметить, что культура войны и культура мира хорошо коммутируют с бинарной оппозицией «свой – чужой», а также основываются на другой дуальной оппозиции «эгоизм – альтруизм». Выстраивается формулировка, согласно которой: культура войны монистична, она способна воспринимать лишь собственные ценности и интересы, ее репродуктивные формы имеют характер монолога, навязываемого методами давления и прямого насилия, она проводит четкую границу между «своим» и «чужим», в ней преобладает альтруизм по отношению ко всему «своему» и эгоизм – к «чужому» и «другому».

Плюрализм и диалогический характер культуры мира, напротив, – выстраивает многообразие путей ненасильственной коммуникации, характеризующихся взаимным альтруизмом и толерантностью. Для культуры мира характерны солидарность и сотрудничество, которые в единстве противоположных позиций создают компромиссные варианты разрешения противоречий. В этой связи мы можем предположить, что процессы, сопровождающие феномен культуры мира, являются по своей природе синергетическими, и в качестве таковых способны вырабатывать многообразные, различающиеся методологии преодоления кризисных ситуаций нетривиальными путями.

В политическом плане обсуждаемые нами типы культуры, как правило, соотносятся с демократией (культура мира) и автократией (культура войны), определяя политическую структуру государства и гражданские права общества.

Однако монизм культуры войны сочетается с ее сложной, многообразной структурой: «Военная культура, как и социальная культура, может рассматриваться во множественных позициях, что говорит о ее системности, сложности, многоплановости, этнической и ситуативной зависимости...»

Война есть часть социокультурного исторического процесса, глубоко укорененного в каждой культуре и циклично повторяющегося в ней. Очевидно, она – необходимая составляющая социокультурной действительности, особое состояние ее, которое позволяет концентрированно проявить все лучшие и худшие человеческие и социальные свойства» [7].

В этой связи предстоит раскрыть системное многообразие культуры войны и определить ее роли в социокультурной действительности. Первым напрашивающимся выводом является то, что формы культуры войны исторически менялись, играя то позитивную (ускорение динамики социального процесса), то отрицательную (разрушение материальной и сдерживание духовной культуры) роль. Этот своеобразный баланс имел границы своего поддержания до тех пор, пока материальный потенциал культуры войны не приобрел характер непосредственной угрозы существованию человечества: «...силовые ресурсы обеспечения дальнейшего прогресса, и демонстрации превосходства, гегемонии, стремления уничтожить, подавить и эксплуатировать других, практически исчерпаны. Все, что происходит сегодня в мире, ... можно обозначить как наступление времени осознания гибельности ставки на силу...» [10, с. 175].

По сути дела, человечество не имеет пока технологий преодоления культуры войны, более того, некоторая

его часть, определяющая ход исторического развития, полагает, что эта культура – «необходимое, неизбежное зло», борьба с которым если и возможна, то, во всяком случае, не своевременна. Опираясь на исторические примеры, сторонники неизбежности культуры войны демонстрируют убедительные факты перманентного проигрыша культуры мира. Более того, они утверждают, что уничтожение культуры войны приведет к уничтожению человечества, поскольку все используемые типы экономики так или иначе являются «экономиками войны», так как большая часть производства работает на войну. Отсюда делается парадоксальный вывод о том, что экономика культуры мира приведет к застою и поэтапному одичанию человечества вплоть до его исчезновения как вида. Справедливости ради надо признать, что, действительно, до сих пор нет убедительных, а главное – действующих моделей экономического развития, которые демонстрировали бы свою эффективность и могли заменить «экономику войны».

Коль скоро культура войны – сложная философская категория, ее осмысление должно заключать в себе отношение к социальной и этической проблематике философского знания. Но такая постановка вопроса целесообразна при сопряжении этого осмысления с параллельным анализом еще более сложной категорией – культурой мира. И здесь открываются новые пути совместного анализа: на уровне социальных феноменов, на уровне психологических установок, на уровне исторических примеров, на уровне языковых стереотипов и понятий, на уровне футурологических прогнозов и т.д.

В задачи статьи не входит анализ всех этих направлений, однако некоторые из них по мере необходимости будут в дальнейшем привлечены. Так, очевидно, что нельзя игнорировать столь важную проблему как «язык войны и язык мира», являющуюся одним из первых проявлений этих двух культур.

Большинство из вполне достойных принципов культуры мира пока еще носит декларативный характер. Их прописанность в международных документах демонстрирует, что они – категории должного, но не сущего. С другой стороны, именно нормативность международных документов – свидетельство готовности человечества придать им существование, сделать нормами мышления и поведения людей.

Знакомство с этими и другими документами позволяет подтвердить вывод о том, что: «Главное препятствие на пути к миру, как правило, лежит не в культурных различиях, а определяется социальными и политическими условиями, которые заставляют каждую из культурных групп считать, что ее выживание возможно только лишь за счет другой» [8].

Сегодня, когда наивные утверждения о скором «отмирании» религий остались в прошлом, вновь актуализируется вопрос об этно-конфессиональном характере социального противостояния. Как пишет Ю. В. Яковец: «Религии стали одним из факторов усиления духовного единства локальных цивилизаций четвертого поколения, восстановления гармоничного единства чувственных и сверхчувственных элементов в социокультурной сфере. Религия восстановит и сохранит присущую ей нишу в социокультурном пространстве постиндустриального общества» [14, с. 332].

Подлинный ренессанс религиозного сознания включил в него огромные массы жителей планеты, большинство из которых достаточно поверхностно знакомы с морально-этическими и доктринальными основами исповедуемых ими религий. Поэтому новые «прозелиты» становятся легкой добычей для различного рода сектантских проповедников, выдающих свои «учения» за подлинную религию. Возрождение религии вновь привело к попыткам связать ее с политикой, точнее обогатить политическую мысль – религиозной. В самой по себе такой практике нет ничего плохого, пока политику сопрягают с общечеловеческими религиозными ценностями и нормами. Однако многие религиозные «новаторы» преследуют далеко не благие цели, пытаясь заработать вполне весомые преференции в условиях духовного кризиса, охватившего мир.

Л. М. Семашко ввел, на наш взгляд, важное разграничение понятий «традиционная культура мира» и «новая культура мира как гармония». Разъясняя основные различия, Л. М. Семашко пишет: «Традиционная культура мира, присущая индустриальному обществу, – это культура равновесия политических и военных сил, которое всегда неустойчиво и направлено не на исключение войн, а только на то, чтобы ограничить или отодвинуть их и удержать гонку вооружений» [13].

Новая культура мира связывается Л. М. Семашко с информационным обществом: «... это порядок социальной гармонии как устойчивого равновесия социальных групп и этносов, приоритет которого составляют дети, родители, особенно матери, несущие основное бремя забот о детях, а также педагоги, врачи и воспитатели: они составляют от 50 до 80% населения в разных странах. Эти группы несут основную энергию миролюбия, они являются социальной опорой новой культуры гармоничного мира. Только социальная гармония, создающая новый, гармоничный и устойчивый мир, способна предотвратить войны, террор и бедность. Информационное (глобальное) общество изменяет наши приоритеты и сосредотачивается на гармоничном мире» [13].

К сказанному, по нашему мнению, необходимо добавить еще один тип культуры мира, связанный с процессами глобализации. Известно, что наиболее дискутируемым в современных условиях вопросом является влияние глобализационных процессов на культуру. Процессы унификации культуры, подведение ее многообразия под единые (западные) стандарты вызывает естественное сопротивление народов, враждебно настроенных против попыток подорвать основы их традиционных ценностей и норм. Поэтому есть смысл ввести и третье понятие – культура мира эпохи глобализации.

Сосредоточим наше внимание на истории и современном состоянии концепций войны и мира в этно-конфессиональных группах (ограничиваясь, в силу понятных причин, христианскими и мусульманскими общинами).

Такое обращение демонстрирует удивительную схожесть представлений о войне и мире в достаточно далеких друг от друга культурах и цивилизациях, начиная с самых древних времен.

В античные времена война как междоусобное столкновение родственных групп отрицалась, однако героизировалась война с «чужими», которых всех без

исключения в Древней Греции называли варварами. Хорошо известны слова Гераклита: «война есть отец и мать всего; одним она определила быть богами, другим людьми; одних она сделала рабами, других свободными». И как-то очень редко вспоминают, что Геродот, напротив, говорил: «Никто не безумен настолько, чтобы предпочесть войну миру».

Аналогичной была ситуация в Римской империи, где под определение варваров подпадали все, кто не являлся гражданином этой империи. И в этом случае миротворческие цитаты Цицерона, Сенеки и других римских мыслителей редко использовались последующими поколениями.

Уже в древности размах военных действий и их губительные последствия привели к тому, что стали вырабатываться правила, регламентирующие и ограничивающие средства и методы их ведения. Длительное время эти нормы основывались на религиозных этических догмах, игравших исключительную роль в жизни обществ. Большинство дошедших до нас памятников духовной культуры содержат в себе подобные установления.

В целом, главенствовал принцип «свои – чужие», относящий гуманные нормы только к этнически и религиозно близким группам. Однако пространственное расширение военных действий, постоянные столкновения с чуждыми группами привели к тому, что эти принципы поэтапно стали применяться и в этих типах войны.

Становление ислама и широкомасштабные мусульманские завоевания привели к ожесточенным военным столкновениям с христианами, потребовавшими в свою очередь введение ограничительных мер. И если на первых порах столкновений крестоносцев и мусульман эти правила не соблюдались, то это было результатом восприятия мусульман как совершенно чуждых, враждебных сил, стремящихся уничтожить христианскую веру. Для крестоносцев почитание мусульманами Иисуса (Исы), признание ими священного статуса Ветхого и Нового Завета было подлинным откровением, однако это понимание пришло достаточно поздно.

Рассматривая ислам как лжерелигию, христианские адепты выискивали в ней примеры, подтверждающие их убеждения. Одним из первых в область их внимание попал термин «джихад», трактуемый исключительно как выражение агрессивности ислама ко всему чуждому. Между тем, «...на протяжении всей истории существования ислама концепция «джихада» выполняла достаточно противоречивые функции, была в основе внутренней и внешней политики различных сил и движений, стремившихся использовать ее в первую очередь для мобилизации мусульман на достижение определенных целей (в том числе и духовно-культурных) и для оправдания тех или иных акций... Вообще, вопросы толкования в исламе, как и интерпретации концепции «джихада», более чем не простые, и по сей день остаются открытыми» [15, с. 4].

Свод мусульманских правил ведения войны был обстоятельно разработан: «Согласно шариату, во время войны мусульманская армия должна соблюдать следующее правило: запрещается убивать детей, женщин, стариков, уничтожать посевы и пастбища, в которых кроется общественное и личное благо» [9].

Специально выработанные понятия «Дар ал–Ислам» (обитель мира) и «Дар ал–Харб» («Обитель войны») разделяли расширяющийся мир ислама. При этом религиозные меньшинства, особенно приверженцы иудаизма и христианства, ставились исламом в положение защищаемых групп, однако на их деятельность накладывались некоторые ограничения [12, с. 12].

Столкновения мусульман с новыми для них народами и культурами, кроме вполне понятных отрицательных последствий, имели и свою положительную сторону, поскольку способствовали взаимному духовному обогащению. Современное состояние мусульманских общин напрямую связано с процессами глобализации, вызвавшими оборонительные доктрины, в том числе фундаменталистские. «Характерными особенностями идеологии деструктивного исламского сектантства являются: обращение к концепции джихада и признание его шестым и основным столпом веры; представление террористической деятельности как формы служения Аллаху и личного спасения (в религиозном понимании); обращение к принципу такфир (обвинение в неверии) в полемике с другими исламскими конфессиями. Это придает идеологии исламского сектантства не только антизападную направленность, но несет в себе антисистемную опасность для исламской цивилизации и ислама как культуросозидающей религии» [12, с. 11].

XVII–XVIII века – период усовершенствования правил ведения войны и смягчения нравов, однако продолжает действовать принцип «свой – чужой», по которому толерантность к противнику имеет избирательный характер. Таким образом, регламентация в области военных действий не являлась еще универсальной нормой, законодательно принимаемой государствами.

Такие всемирно–исторические процессы, как колониализм, капитализм и создание национальных государств – процессы, осуществляемые силой оружия, как против «чужих», так и против «своих».

Но это продолжалось до определенного времени, пока внутренняя и внешняя торговля не потребовали постоянного сохранения мира для становления национальных рынков, их переходу к международному, а затем и к мировому рынку.

Для гуманистов Возрождения и мыслителей эпохи Просвещения война представлялась величайшим злом, которое необходимо было устранить из жизни людей. Именно в это время появляется идея вечного мира, разрабатываемая такими философами, как Монтескье, Гердер и особенно, И. Кант, рассматривающими войны как основную угрозу для народов Европы.

И. Гердер в «Мир – естественное состояние людей» писал: «Итак, не война, а мир – вот естественное состояние человеческого рода, когда ничто не стесняет, не сдавливает его; ибо война – это состояние нужды, а не изначального наслаждения жизнью» [2, с. 213].

Наиболее последовательно эту проблему разработал И. Кант, многие идеи которого вошли впоследствии созданные международные документы, связанные с установлением мира между народами. Не случайно его труд называется «К вечному миру», хотя философ хорошо представлял себе все трудности, возникающие на этом пути. Предупреждая их, Кант ввел действенные принципы:

1. «Ни один мирный договор не должен считаться таковым, если при его заключении тайно сохраняется основание для будущей войны»...3. «Постоянные армии (miles perpetuus) должны со временем полностью исчезнуть»...

5. «Ни одно государство не должно насильственно вмешиваться в политическое устройство и правление других государств».

6. «Ни одно государство во время войны с другим не должно прибегать к таким враждебным действиям, которые сделали бы невозможным взаимное доверие в будущем состоянии мира, как, например, засылка убийц из–за угла (percuissores), отравителей (venefici), нарушение условий капитуляции, подстрекательство к измене (perduellio) в государстве неприятеля и т.д.» [3, с. 437]. Зная о неизбежности войн в будущем, Кант ввел так называемую «тайную статью» договора о мире: «Единственная статья подобного рода сводится к следующему: государства, вооружившиеся для войны, должны принять во внимание максимы философов об условиях возможности общего мира» [3, с. 438].

Однако не все выдающиеся философы разделяли точку зрения Канта. Так, на противоположных позициях находился Г. Гегель, писавший в «О научных способах исследования естественного права»: «...для восстановления нравственного здоровья нет более сильного целебного средства, чем война, которая до корня потрясает положение вещей, не исключая и самой жизни, и обнаруживает мелочи жизни в их истинном свете» [1, с. 213–214].

Позицию Гегеля поддерживали многие философы, особенно Ф. Ницше, считавший, что прекращение войн приведет к духовой и физической деградации человечества.

Однако возрастание числа войн, совершенствование оружия, приводящее к увеличению числа жертв требовало не просто философских размышлений о войне и мире, а государственного, преимущественно международного регламентирования этой проблемы.

Начало было положено в XIX веке, когда появились первые международные договоры: Парижская декларация 1856 года, определяющая отношения воюющих и нейтральных держав в морской войне, Женевская конвенция 1864 года, регламентирующая статус больных и раненых воинов во время сухопутной войны, Санкт–Петербургская конвенция 1868 года, запрещающая употребление разрывных пуль [8].

За этот период было подписано еще несколько других деклараций, однако они часто нарушались, поскольку имели лишь рекомендательный характер.

В этом отношении наиболее разработанные и признаваемые государствами документами о войне стали материалы Гаагских конференций, представившие начальные нормы международного гуманитарного права, четыре Женевские конвенции 1949 года: «Данными актами были закреплены новые гуманитарные правила ведения боевых действий: закреплялся статус мирного населения, запрещалось уничтожение госпитальных судов на море, регулировался порядок взятия в плен содержания в плену, условия труда военнопленных, Женевскими конвенциями были установлены международные обозначения лагерей военнопленных и полевых госпиталей [6].

Двадцатый век занимает в истории человечества особое место не только в силу двух свершившихся мировых войн, но и огромного числа локальных и региональных войн, а также терроризма, приобретшего международный характер.

Сегодня основные стрелы критики терроризма направлены против ислама, учитывая рост влияния этой религии на мировые процессы и многочисленные мусульманские фундаменталистские организации подобные, «Талибан», ИГИЛ, «Бока харам» и т.д. Как пишет М. Кудейми: «связывать терроризм с природой и догмой ислама и при этом игнорировать аналогичный период в истории развития христианства является грубой ошибкой» [5].

Христианство, возникшее в жестоких условиях Римской империи с ее многочисленными войнами, до 4-го века резко отрицательно относилось к войне. Ситуация изменилась после придания этой религии государственного статуса. Первым мыслителем, признавшим возможность войн, стал Блаженный Августин, допускающий в рамках христианского вероучения оборонительные и даже агрессивные войны, коль скоро последние способствуют утверждению справедливости.

В статье «Проблемы войны и мира в трактовке христианских церквей» Г. Круглова пишет, что проблема войны и мира всегда входила в социальное учение всех христианских конфессий, особенно католической. И если на первых порах XX-го века католическая церковь исходила из позиций пацифизма, то в дальнейшем она включилась в мировое противостояние двух политических систем, принимая справедливость борьбы против «безбожной» системы коммунизма. «В 60–70 годы XX в. происходит формирование «нового курса» Ватикана в трактовке проблем войны и мира, который наиболее четко очертил размежевание на «обновленцев» и «традиционалистов» внутри католицизма. Эта борьба пронизывает все дискуссии II Ватиканского собора, в результате которых был все-таки найден компромиссный вариант, получивший выражение в виде «Схемы 13», а затем в пастырской Конституции «О церкви в современном мире» [4, с. 9], в которой были сформулированы основы «теологии мира».

Между тем, ситуация в мире в самом начале XXI-го века стала резко ухудшаться в сторону международной напряженности. Десятилетие монополюющей гегемонии в мировой политике США привело к практике постоянного нарушения международного права, вмешательства во внутреннюю политику стран, не способных защитить свой суверенитет. В первую очередь это коснулось мусульманских стран, в которых в ответ стали складываться фундаменталистские, а затем и террористические структуры.

Как пишет французский исследователь К. Паяр: «Право – это крайнее средство, уловка, продиктованная слабостью: слабость единственной считается с силой во всех ее многообразных проявлениях, начиная с военной силы – составной части политической реальности в своей основе. Война была фундаментальной нормой и предельным горизонтом межгосударственных и даже межчеловеческих отношений» [11, с. 16]. Данный автор справедливо полагает, что в основе такого нарушения права и возникновения на него реакции – терроризма

лежит «неравность сил», из-за которой возникают, как стремление вмешиваться в дела других стран, так и слепая ненависть терроризма, сметающая на своем пути даже ни в чем не виновных мирных граждан. Точнее, не имея возможности противостоять губительным процессам разрушения собственных ценностей, деятели терроризма направляют свои удары так, чтобы посеять хаос и панику среди мирного населения, которое якобы сможет повлиять на агрессивную политику своих властей.

Надо отметить, что такой позиции придерживаются не только европейские исследователи и философы, понимание пагубности разрушения международного политического и гуманитарного права начинают осознавать по всему миру. При этом подвергается критике и глобализация, как фактор бездумной универсализации уникальных культур. И все же, как представляется, проблема заключается не в самой глобализации, а в том, как используются ее процессы, какие интересы направляют ее в ту или иную сторону. Причем, это эгоистическое использование процессов глобализации в пользу исключительно собственных интересов, в конце концов, оборачивается существенными издержками и для инициаторов такой политики.

Совсем другой пример демонстрирует «старый мир» Запада, где набирает обороты интеграция Европы, пережившей две мировые войны. Может быть и поэтому: «Историки могут также констатировать исчезновение воинственной риторики из европейского политического дискурса на протяжении всего XX века. Таким образом, Европа создает проект для всего человечества: нужно действовать так, как будто бы несуществующая вещь в себе существовала. Каким бы нереальным не был мир – себе, он может приблизить нашу свободу. Воинственный удел человечества не фатален» [11, с. 18].

Человечество все еще живет в условиях культуры войны, меняющей формы и мотивы своего порождения. Поэтому осмысление культуры войны должно быть соотносено с осмыслением культуры мира на уровне сопоставительного исторического исследования, позволяющего реконструировать генезис и развитие этих типов культуры.

Хотя невозможно создать единую для всех народов социокультурную модель развития, следует стремиться к установлению перманентного диалога между представителями этих моделей.

Процесс усреднения, универсализации и унификации экономических, политических и социокультурных особенностей различных народов и государств должен быть взят под контроль, поскольку именно он несет в себе наибольшее число негативных последствий. Должны отбираться наиболее успешные, доказавшие на практике свою состоятельность социокультурные и политические модели развития, для того, чтобы большинство человечества было согласно их принять.

Список использованных источников

1. Гегель Г. Философия права. – М., 1990.
2. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества. Пер. с нем. – М.: Наука, 1977.
3. Кант И. К вечному миру. Сочинения: в 6 т. – М., 1966.
4. Круглова Г. Проблемы войны и мира в трактовке христианских церквей. – [Ahttp://elib.bsu.by/bitstream/123456789/94746/](http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/94746/).

5. Кудейми М. Концепция войны в исламе: Дис. ... канд. политол. наук: 23.00.04. – Москва, 1994. – 149 с. – <http://www.dslib.net/glob-razvitie/koncepcija-voyny-v-islame.html>
6. Культура войны и мира. – <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
7. Ларкин Л. Г. Социокультурные параметры взаимодействия войны и культуры. – ЛГПУ. – <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsiokulturnye-parametry-vzaimodeystviya-voyny-i-kultury>
8. Международный форум «За культуру мира и диалог цивилизаций, против культуры войны и насилия. Кишинев, Республика Молдова 15–19 мая 1998 года. – <http://grani.agni-age.net/articles/unesco.htm>
9. Муткогло И. Джихад большой и малый. – <http://www.islam.ru/content/obshestvo/41418>
10. От культуры войны к культуре мира: концептуальная парадигма перехода («постановка проблемы»). – <http://userdocs.ru/geografiya/6349/index.html?page=18>
11. Паяр Кристоф. Возможен ли вечный мир? // Логос. – М., 2003. – №1. – С.10–18.
12. Резник С. В. Идеологемы и концепты войны и мира в исламе. Автореф. дисс. ... канд. философ. наук; Спец: Религиоведение, философская антропология, философия культуры. – Белгород, 2004. – 24 с.
13. Семашко Л. М. Культура мира. – <http://russika.ru/t.php?t=1785>
14. Яковец Ю. В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. – М.: Экономика, 2003. – 441 с.

References

1. Gegel G. Filosofija prava. – М., 1990.
2. Gerder I. G. Idei k filosofii istorii chelovechestva. Per. s nem. – М.: Nauka, 1977.
3. Kant I. K vechnomu miru. Sochinenija: v 6 t. – М., 1966.
4. Kruglova G. Problemy vojny i mira v traktovke hristianskih cerkvej. – [Ahttp://elib.bsu.by/bitstream/123456789/94746/.](http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/94746/)
5. Kudejmi M. Koncepcija vojny v islame: Dis. ... kand. politol. nauk: 23.00.04. – Москва, 1994. – 149 с. – <http://www.dslib.net/glob-razvitie/koncepcija-voyny-v-islame.html>
6. Kul tura vojny i mira. – <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
7. Larkin L. G. Sociokulturnye parametry vzaimodeystviya vojny i kul tury. – ЛГПУ. – <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsiokulturnye-parametry-vzaimodeystviya-voyny-i-kultury>
8. Mezhdunarodnyj forum «За kul turu mira i dialog civilizacij, protiv kul tury vojny i nasilija. Kishinev, Respublika Moldova 15–19 maja 1998 goda. – <http://grani.agni-age.net/articles/unesco.htm>
9. Mutkoglo I. Dzhihad bol shoj i malyj. – <http://www.islam.ru/content/obshestvo/41418>
10. Ot kul tury vojny k kul ture mira: konceptual naja paradigma perehoda («postanovka problemy»). – <http://userdocs.ru/geografiya/6349/index.html?page=18>
11. Pajar Kristof. Vozmozhen li vechnyj mir? // Logos. – М., 2003. – №1. – С.10–18.
12. Reznik S. V. Ideologemy i koncepty vojny i mira v islame. Avtoref. diss. ... kand. filosof. nauk; Spec: Religiovedenie, filosofskaja antropologija, filosofija kul tury. – Belgorod, 2004. – 24 s.
13. Semashko L. M. Kul tura mira. – <http://russika.ru/t.php?t=1785>
14. Jakovec Ju. V. Globalizacija i vzaimodejstvie civilizacij. – М.: Jekonomika, 2003. – 441 s.

Farzalyev Z. I., Head of the Department for Public Relations and Popularization of Science, National Academy of Sciences of Azerbaijan (Azerbaijan, Baku), matlabm@yandex.ru

Philosophy of cultures of war and peace

In the article is carried out the comparative philosophical analysis of culture of war and the culture of the peace. It is noted that the culture of war and the culture of peace give rise to two types of communication: monologue and dialogue. Since, the culture of war should be considered a type of communication that pursues the implementation of exclusively their own interests, while resorting to any, including violent methods. It is also emphasized that, in contrast to the culture of war, the culture of peace tries to identify and take into account the interests of all parties through dialogue, avoiding methods of violence. The author comes to this conclusion, the culture of war can be considered a monistic type of communication, and the culture of the world – pluralistic.

Keywords: culture of war, culture of peace, monologue, dialogue, religion, ethno-confessional relationship.

Farzalyev Z. I., начальник управления по зв'язкам з громадськістю та популяризації науки, Національна Академія Наук Азербайджану (Азербайджан, Баку), matlabm@yandex.ru

Філософія культури війни і миру

Здійснено порівняльний філософський аналіз культури війни і культури миру. Відзначається, що культура війни і культура миру породжують два типи комунікації: монолог і діалог. Так як, культуру війни слід розглядати таким типом комунікації, яка переслідує реалізацію виключно власних інтересів, вдаючись при цьому до будь-яких, в тому числі насильницьких методів. Так само, підкреслюється, що в протилежність культурі війни, культура миру намагається за допомогою діалогу виявити і врахувати інтереси всіх сторін, уникаючи методів насильства. Автор приходить до такого висновку, культуру війни можна вважати моністичним типом комунікації, а культуру миру – плюралістичним.

Ключові слова: культура війни, культура миру, монолог, діалог, релігія, етно-конфесійні відносини.

УДК 17.022.1–053.81(477)

Гавеля О. Р.,
аспірантка кафедри філософії,
Національний університет біоресурсів і
природокористування України
(Україна, Київ), A.gavelia@ukr.net

Сенс і цінності життя сучасної молоді України (релігієзнавче дослідження)

Мета роботи – визначення феномену сенсу життя і основних засад формування свідомості студентської молоді України в контексті аксіології християнства. Методологія дослідження полягає в застосуванні порівняльно-історичного підходу – у роботі над науковими працями вітчизняних і зарубіжних вчених, присвячених сенсу життя і визначенню основних засад формування життєвих цінностей; соціологічного методу – у вивченні сенсу і цінностей життя сучасної молоді України в аспекті релігієзнавства. Наукова новизна роботи. Вперше розроблено класифікацію сенсу життя, що дозволило дослідити його в релігієзнавчому контексті. На основі проведення соціологічного дослідження виявлено, що для першої групи респондентів (молодь, яка постійно відвідує церкву) найбільш пріоритетним є сенс життя, що має вітальний, гедоністичний, практичний, духовно розвиваючий та релігійний характер; для другої групи (молодь, яка дуже рідко ходить до храму), відповідно, що містить у собі вітальний, гедоністичний, гностичний та духовно розвиваючий характер; для третьої групи (молодь, яка взагалі не відвідує храм), відповідно, що містить у собі гедоністичний, гностичний, практичний та духовно розвиваючий характер. Серед респондентів третьої груп взагалі відсутні ті, хто б визначив сенс життя, що має релігійний характер. Висновки: Доведено, що в сучасних умовах оновлення суспільства уявлення про сенс життя, що має релігійний характер посідає важливе місце в системі цінностей сучасної молоді, яка постійно відвідує церкву. Виявлено позитивне ставлення більшості респондентів до волонтерської діяльності, незалежно від того, чи вважають вони себе віруючими чи ні. Участь в ній є найкращим доказом, що сучасна молодь здатна позбавлятися власного egoїзму і здійснювати безкорисливу допомогу нужденним, підтримувати малозабезпечених, безробітних, багатодітних, безпритульних, займатися захистом природи і тварин, опікуватися над сиротами, хворими, інвалідами, самотніми, людьми похилого віку тощо. Доведено, що на шляху духовного вдосконалення сучасна молодь України здатна проявляти альтруїзм по відношенню до інших людей, здійснювати безкорисливу допомогу нужденним.

Ключові слова: свідомість, християнська аксіологія, сенс життя, цінності життя, волонтерська діяльність, емпіричне дослідження, система цінностей, християнська молодь, сучасна молодь, світогляд.

Актуальність дослідження світогляду сучасної молоді України з погляду християнської аксіології обумовлено необхідністю осмислення місця і ролі людини в системі загальних, світових зв'язків, у співвіднесенні з її сенсом життя. Означений термін фіксує фундаментальні основи людського існування загалом, а також пов'язаний з життєвими цінностями окремої особистості.

Проблему людського світогляду як форми вираження сенсу життя досліджено у працях вітчизняних і

зарубіжних вчених: О. Введенського, Л. Вітгенштейна, М. Гайдеггера, А. Гулиги, Г. Гумницького, О. Джоєва, А. Ісаєвського, І. Канта, І. Кона, Л. Лужанської, Ю. Недзельської, В. Франкла, Е. Фромма, А. Шопенгауера, К. Ясперса та ін. [1–10; 12–17].

І. Кант виявляє правомірність існування релігії через необхідність пояснення особливостей світобудови. Буття Бога виступає для філософа необхідною умовою існування вищого блага. На думку І. Канта, лише тоді, коли до моралі приєднується релігія, у людини з'являється надія коли-небудь досягти щастя. Визначаючи сенс життя з точки зору моральної свідомості, І. Кант пов'язує принцип щастя з ідеальним моральним мотивом людини, який повинен полягати в тому, щоб не очікувати на нагороди, ані в цьому, ані в іншому світі, а виконувати свій обов'язок безвідносно до яких-небудь корисливих сподівань. На думку філософа, віра в Бога – це перш за все надія на власну моральну силу.

У листі І. Канта до Штейдліна (Кенінсберг, 4 травня 1973 року) зазначається: «Давно задуманий план відносно того, як потрібно відпрацювати поле чистої філософії, полягав у вирішенні трьох задач: 1) «Що я можу знати (метафізика); 2) «Що я маю робити?» (мораль); 3) «На що я маю сподіватись?» (релігія); нарешті за цим має постати четверта задача – що таке людина? (антропологія)» [7, с. 589]. Слід зазначити, що філософ не віднімає від людини сподівання на посмертну подяку: без віри у майбутнє життя неможлива ніяка релігія.

К. Ясперс запровадив у філософію поняття граничної ситуації. Він прийшов до висновку, що споконвічний сенс життя розкривається людині лише в моменти кардинальних потрясінь, якими може бути смерть, страждання, страх, провина, боротьба [12].

М. Гайдеггер вводить поняття «екзистенційного страху», що розкриває істинний сенс людського буття. Він стверджує, що навіть якщо буде вивчена природна річ «людина» як одне з явищ світу і буде визначений її спосіб буття, її реальність, але при цьому питання і визначення не зачеплять її істотності, інтенціонального у її бутті – вони зачеплять тільки наявне буття речі, якій її дії притаманні тільки як те, що додається, але не є релевантним для визначення буттєвого характеру цього сущого [15, с. 122]. Відмінність, яку філософ називає онтологічною, не привноситься пізнавальною свідомістю, а вкорінена у самому способі людського буття, де людина забуває про свою кінченість.

Л. Вітгенштейн звертав увагу на різноманітні речі, які мають сенс в особистому житті людини. На його думку, саме життя, незалежно від цих речей, не має жодного сенсу. Наприклад, на життєвому шляху людини відбуваються певні події, звершуються досягнення, такі як створення сім'ї, народження дітей, кар'єрне зростання та ін. Все це має значення у якості індивідуального сенсу. Л. Вітгенштейн вважає, що якщо саме життя має сенс, то будь-яке зауваження про важливість або певне значення певних життєвих сенсів є доречним відносно життя окремої людини [2].

В. Франкл у своїй книзі «Людина у пошуках сенсу» написав, що він бачив сенс свого життя в тому, щоб допомагати іншим побачити сенс у своєму житті» [13, с. 1]. На противагу З. Фрейду, який вважав, що людина, яка замислилася над сенсом життя, є серйозно хворою,

В. Франкл розглядав пошук сенсу життя як шлях до душевного здоров'я, а його втрату як головну причину не тільки нездоров'я, а й основне джерело більшості людських бід. Відсутність сенсу породжує у людини стан, який учений називає екзистенціальним вакуумом. Як вроджена мотиваційна тенденція, він є основним двигуном поведінки і розвитку особистості.

Головною ідеєю Е. Фромма є виховання у людині спонтанності вибору. Тоді людина зможе вибирати цілі, що визначають сенс її життя. Учений вказував, що спонтанна активність, спричинена власним вибором індивіда, його любов'ю до творчої праці, може виступати у якості найбільш продуктивної. Саме вона не знищує людську індивідуальність [14, с. 164].

О. І. Введенський вказує, що сенс життя необхідно розуміти як призначення та дійсну придатність життя для досягнення цінної мети, тобто такої мети, яку слід і необхідно надзоганяти [1].

На думку А. Шопенгауера джерелом людських страждань є незадоволеність своїм становищем, самотність, смерть, хвороби, злидні, голод. Додають оптимізму лише три головні цінності життя – це здоров'я, молодість і свобода. Однак, людина розуміє цінність лише у тому випадку, коли втрачає їх. Щоб позбавитися від страждання, необхідно підвестися над дією волі. Це відбувається через мистецтво, моральне удосконалення і релігійне оновлення. Останнє є найвищим ступенем на шляху позбавлення від її дії і включає в себе аскетизм, покірне прийняття страждань, альтруїзм по відношенню до інших людей, безкорисливу допомогу чужому горю, позбавлення від егоїзму. Таким чином людина здатна досягати святості [16].

Об'єкт дослідження – людський світогляд як форма вираження сенсу і цінностей життя.

Предмет дослідження – сенс і цінності життя сучасної молоді України, пов'язані з християнською аксіологією.

Мета дослідження – визначення феномену сенсу життя і основних засад формування свідомості студентської молоді України в контексті аксіології християнства.

Методологія дослідження полягає в застосуванні *порівняльно-історичного підходу* – у роботі над науковими працями вітчизняних і зарубіжних вчених, присвячених сенсу життя і визначенню основних засад формування життєвих цінностей; *соціологічний метод* – у вивченні сенсу і цінностей життя сучасної молоді України в аспекті релігієзнавства.

У дослідженні ми розробили класифікацію сенсу життя, що дозволяє дослідити його в релігієзнавчому контексті:

- *вітальний (життя заради самого життя)* – продовження роду;
- *гедоністичний* – створення благополучної сім'ї, досягнення особистого щастя і благополуччя, збагачення і накопичення матеріальних благ, задоволення;
- *комунікативний* – спілкування;
- *практичний (praxis – успіх)* – важливі події (одруження, народження дітей, закінчення вишу, вихід на роботу та ін.), кар'єрне зростання;
- *глюристичний (gloria – слава), пов'язаний з потребою у самовизнанні та самоствердженні* – досягнення особистої слави, досягнення влади над людьми;

– *гностичний* (*gnosis* – пізнання) – пошук нових знань;

– *духовно розвиваючий* – вдосконалення власної душі, вдосконалення власного розуму, боротьба з власними недоліками;

– *релігійний* – служіння Богу;

– *альтруїстичний* – служіння ближнім і здійснення допомоги нужденним.

Серед сенсів життя, які за своїм характером можуть бути найбільше пов'язані з християнською аксіологією – це духовно розвиваючий, вітальний, релігійний та альтруїстичний. Релігійний сенс життя, який полягає у служінні Богу, говорить сам за себе. Відповідно з християнською аксіологією, вітальний сенс життя є благословенний Богом, адже визначений необхідністю продовження людського роду, цінністю життя заради самого життя. Духовно розвиваючий – містить у собі внутрішній ідеальний сенс життя, й визначає основи формування людської свідомості. При цьому він може мати як релігійний, так і світський характер. Альтруїстичний сенс життя відповідає законам існування природного світу, й може містити у собі аксіологічні ознаки, пов'язані з прагненням людини до духовного самовдосконалення.

З метою дослідження сенсу і цінностей життя молодого покоління України нами було проведено соціологічне дослідження. Анкетуванням було охоплено 500 респондентів. У переважній більшості (80,1%) – це студентська молодь, що навчається в закладах вищої освіти України. 19,9% респондентів складає молодь, яка не так давно закінчила заклади вищої освіти. Серед загальної кількості респондентів представники жіночої статі складають 62% і представники чоловічої статі – 38%.

В опитуванні брала участь студентська молодь з таких міст: Берегове, Бориспіль, Бровари, Вінниця, Вільногірськ, Виноградів, Вишневе, Вишгород, Гадяч, Гайсин, Дніпро, Житомир, Іршава, Ічня, Калуш, Київ, Коростень, Кременчук, Львів, Лубни, Миргород, Миколаїв, Мукачеве, Ніжин, Одеса, Охтирка, Полтава, Прилуки, Піратин, Сміла, Суми, Тараща, Тернопіль, Харків, Херсон, Хмельницький, Хуст, Черкаси, Чернівці, Чернігів, Ужгород, Фастів; із селищ міського типу: Кириасівка (Вінницька обл., Тульчинський р-н), Козелець (Чернігівська обл., адміністративний центр Козелецького р-ну), Гребінка (Київська обл., Васильківський р-н), Рокитне (Київська обл., адміністративний центр Рокитнянського р-ну); із сіл: села Карпатське (Львівська обл. Турковський р-н), села Ратівці (Закарпатська обл., Ужгородський р-н), села Луч (Рахівський район), села Красна Лука (Полтавська обл., Краснолуцький р-н), села Великі Сорочинці (Полтавська обл., Миргородський р-н).

Умовно респондентів було поділено на три групи. Перша група – це молодь, яка відвідує церкву щотижня або 1–2 рази на місяць, друга група – молодь, яка відвідує церкву 1–2 рази на рік, лише на свята або лише на великі свята, третя група – молодь, яка зовсім не відвідує церкву. Необхідно зазначити, що показники у відсотках ми рахували для кожної групи окремо. В питаннях анкети було передбачено, що респонденти можуть обрати декілька із запропонованих нами варіантів відповідей.

Для першої групи респондентів найважливішим сенсом життя є: створення благополучної сім'ї – 54,01%;

досягнення особистого щастя і благополуччя – 45,26%; важливі події (одруження, народження дітей, закінчення вишу, вихід на роботу та ін.) – 30,66%; служіння Богу – 28,47%; вдосконалення власної душі – 25,55%; пошук нових знань – 23,36%; боротьба з власними недоліками – 17,52%; вдосконалення власного розуму – 15,33%; кар'єрне зростання – 15,33%; продовження роду – 11,68%; спілкування – 10,95%; збагачення і накопичення матеріальних благ – 3,65%; досягнення особистої слави – 2,92%; досягнення влади над людьми – 0,73%; позбавлення від страждань – 0,73%.

Для другої групи респондентів найважливішим сенсом життя є: досягнення особистого щастя і благополуччя – 55,29%; створення благополучної сім'ї – 37,65%; кар'єрне зростання – 34,9%; пошук нових знань – 32,16%; вдосконалення власної душі – 29,8%; важливі події (одруження, народження дітей, закінчення вишу, вихід на роботу та ін.) – 28,63%; вдосконалення власного розуму – 25,49%; спілкування – 22,35%; продовження роду – 19,61%; у боротьбі з власними недоліками – 21,18%; збагачення і накопичення матеріальних благ – 14,51%; досягнення високої моральності – 11,37%; досягнення особистої слави – 7,45%; служіння ближнім і здійснення допомоги нужденним – 7,06%; досягнення влади над людьми – 3,92%; служіння Богу – 6,67%; позбавлення від страждань – 3,92%.

Для третьої групи респондентів найважливішим сенсом життя є: досягнення особистого щастя і благополуччя – 47,12%; пошук нових знань – 38,46%; вдосконалення власного розуму – 37,5%; боротьба з власними недоліками – 29,81%; кар'єрне зростання – 27,88%; вдосконалення власної душі – 26,92%; у створенні благополучної сім'ї – 26,92%; спілкування – 24,04%; важливі події (одруження, народження дітей, закінчення вишу, вихід на роботу та ін.) – 19,23%; збагачення і накопичення матеріальних благ – 14,42%; досягнення влади над людьми – 8,65%; досягнення особистої слави – 6,73%; досягнення високої моральності – 6,73%; позбавлення від страждань – 5,77%.

Таким чином ми з'ясували, що для першої групи респондентів найбільш пріоритетними є сенси життя, що мають: вітальний, гедоністичний, праксичний, духовно розвиваючий та релігійний характер. Для другої групи, відповідно, що містять у собі вітальний, гедоністичний, гностичний та духовно розвиваючий характер. Для третьої групи, відповідно, що містять у собі гедоністичний, гностичний, праксичний та духовно розвиваючий характер. Основна відмінність між студентською молоддю, яка постійно відвідує церкву, дуже рідко ходить до храму і зовсім не відвідує церкву, полягає у тому, що у 28,47% представників першої групи сенс життя має релігійний характер, у другої групи – лише у 6,67% респондентів, а у третьої групи – таких респондентів не виявлено. Досить важливим сенсом життя для представників усіх груп є комунікативний. Це може сприяти зменшенню кількості конфліктів молоді з оточуючими їх людьми.

На питання анкети «У чому полягають Ваші життєві цінності?» 27,01% респондентів з першої групи вказали, що найважливішим для них є сім'я. Далі відповіді розподілилися наступним чином (в порядку убуття): саморозвиток – 16,79%; любов – 13,87%; чесність – 12,41%; освіта – 8,03%; 7,3% – взаєморозуміння; добро –

6,57%; дружба – 5,84%; допомога іншим 5,84% служіння Богу – 4,38%; повага – 4,38%; віра в Бога – 3,65%; щастя сім'ї – 3,65%; щастя – 2,92%; кар'єрне зростання – 2,92%; довіра – 2,19%; життя саме по собі – 2,92%; щирість – 0,73%; порядність – 1,46%; милосердя – 2,19%; відвертість – 0,73%; справедливість – 0,73%; любов до Бога – 0,85%; відповідальність – 1,46%; вдосконалення власної душі – 0,73%; терпіння – 1,46%; діти – 1,46%; гроші – 0,73%; спокій – 0,73%.

Отже, для більшості респондентів з першої групи найважливішим життєвими цінностями є сім'я, саморозвиток, любов і чесність. Також важливими для них є любов і чесність, що свідчить про багатство їх духовного та емоційного світу.

Для 18,82% респондентів з другої групи важливою життєвою цінністю є сім'я. Далі відповіді розподілилися наступним чином (в порядку убавання): любов – 12,55%; саморозвиток – 8,63%; кар'єрне зростання – 5,49%; здоров'я – 4,71%; чесність – 4,71%; самореалізація – 3,92%; щастя – 3,53%; добро – 3,14%; досягнення поставлених цілей – 3,14%; взаємодопомога – 2,75%; гроші – 2,75%; повага – 2,75%; дружба – 2,75%; вірність – 2,35%; освіта – 1,96%; допомога іншим – 1,96%; життя саме по собі – 1,57%; благополуччя – 1,18%; нові знання – 0,78%; довіра – 1,18%; порядність – 1,57%; справедливість – 1,57%; віра в Бога – 1,18%; вдосконалення власної душі – 0,39%; щирість – 0,39%.

Для більшості респондентів з другої групи найважливішим життєвими цінностями є сім'я, любов, саморозвиток, кар'єрне зростання. Отже, особливістю аксіології свідомості молоді, яка відвідує церкву 1–2 рази на рік, лише на свята або лише на великі свята, так само як і у більшості респондентів першої групи, є зосередженість навколо сімейних і особистісних цінностей. У житті молоді з другої групи найважливіше значення має любов. Разом з тим, респонденти з другої групи більш високо цінують у житті кар'єрне зростання, ніж допомогу іншим.

Для 19,23% респондентів з третьої групи важливою життєвою цінністю є саморозвиток. Далі відповіді розподілилися наступним чином (в порядку убавання): добро – 12,5%; чесність – 11,54%; освіта – 6,73%; здоров'я – 5,77%; любов – 5,77%; кар'єрне зростання – 4,81%; діти – 4,81%; досягнення поставлених цілей – 4,81%; гроші – 3,85%; повага – 3,85%; благополуччя – 3,85%; порядність – 3,85%; вірність – 0,96%; відповідальність – 2,88%; дружба – 2,88%; щирість – 2,88%; взаєморозуміння – 1,92%; щастя – 1,92%; надійність – 1,92%; терпіння 1,92%; нові знання – 0,96%; вдячність – 0,96%.

Для більшості респондентів з третьої групи найважливішими життєвими цінностями є саморозвиток, добро, освіта, здоров'я і любов.

На питання анкети: «Чи займаєтесь Ви волонтерською діяльністю?» «так» відповіли 32,85% респондентів з першої групи, 9,02% респондентів з другої групи і 16,35% респондентів з третьої групи. Відповідно, «так, але дуже рідко» відповіли 17,52% респондентів з першої групи, 22,75% респондентів з другої групи і 16,35% респондентів з третьої групи.

На питання анкети: «Якщо Ви займаєтесь волонтерською діяльністю, яким видом?», серед категорії молоді, яка відвідує церкву щотижня або 1–2 рази на

місяць вказали на те, що підтримують малозабезпечених, безробітних, багатодітних, безпритульних – 20,44%. Серед цієї ж категорії 15,33% респондентів вказали, що здійснюють опіку над хворими, інвалідами, самотніми, людьми похилого віку; 14,6% респондентів здійснюють опіку над сиротами і 8,76% респондентів займаються захистом природи і тварин.

Серед категорії молоді, яка відвідує церкву 1–2 рази на рік, лише на свята, й лише на великі свята вказали на те, що підтримують малозабезпечених, безробітних, багатодітних, безпритульних – 12,94%. Серед цієї ж категорії респондентів захистом природи і тварин займається 11,76%; опіку над сиротами здійснюють 7,06%; опіку над хворими, інвалідами, самотніми, людьми похилого віку здійснюють 5,1%.

Серед категорії молоді, яка зовсім не відвідує церкву – 12,5% вказали на те, що підтримують малозабезпечених, безробітних, багатодітних, безпритульних. Серед цієї ж категорії респондентів захистом природи, тварин займається 9,62%; опіку над хворими, інвалідами, самотніми, людьми похилого віку здійснюють 2,88%; опіку над сиротами – 1,92%.

Очевидно, що більша кількість респондентів, які займаються різними видами волонтерської діяльності, зосереджена у першій групі. Молодь, яка постійно відвідує церкву, значно краще усвідомлює значення підтримки малозабезпечених, безробітних, багатодітних, безпритульних, опіки над хворими, інвалідами, самотніми, людьми похилого, сиротами, захисту природи і тварин. Від цього світ стає добрішим і гуманнішим.

На питання анкети «Яка причина того, що Ви займаєтесь волонтерською діяльністю?» молоді, яка відвідує церкву щотижня або 1–2 рази на місяць, вказала що робить це з бажання допомогти ближньому – 37,96%, а також тому, що хоче отримати нових знайомих і друзів – 12,41%.

Молодь, яка відвідує церкву 1–2 рази на рік, лише на свята, й лише на великі свята, визначаючи причини з якої вони займаються волонтерською діяльністю, вказують на допомогу ближньому – 23,53% і на можливість отримати нових знайомих і друзів – 7,84%.

Третя група респондентів, що складається з молоді, яка зовсім не відвідує церкву, відповідаючи на питання анкети: «Яка причина того, що Ви займаєтесь волонтерською діяльністю?» вказують на допомогу ближньому – 18,27% і на можливість отримати нових знайомих і друзів – 3,85%.

Поряд з усвідомленням такої мети волонтерської діяльності як допомога ближньому, частина представників усіх трьох груп респондентів прагнуть отримати нових знайомих і друзів, їм надзвичайно важливо знаходити однодумців, які хочуть підтримувати нужденних.

На питання «З якої причини Ви перший раз зайнялись волонтерською діяльністю?» молоді, яка відвідує церкву щотижня або 1–2 рази на місяць, 6,57% вказали на «співчуття», 5,11% – на «бажання допомогти»; 2,19% – на «зацікавлення», 1,46% – на «запропонували друзі», 0,73% – на «приклад батьків». Молодь, яка відвідує Церкву 1–2 рази на рік, лише на свята, й лише на великі свята, відповідно: 2,35% – на «співчуття»; 2,35% – на «бажання допомогти»; 1,96% – на те, що їм «запропонували друзі», 1,18% – на «зацікавлення»;

0,78% – на «приклад батьків». Молодь, яка зовсім не відвідує церкву, відповідно: 3,16% – на «бажання допомогти»; 1,92% – на «співчуття».

Отже основними причинами, з якої студентська молодь з усіх трьох груп перший раз зайнялась волонтерською діяльністю – це співчуття і бажання допомогти ближньому. Важливим спонуканням до занять волонтерською діяльністю мала для них підтримка з боку батьків і друзів. Також більшість респондентів засвідчили, що керувалися власними добрими намірами.

Висновки. Доведено, що в сучасних умовах оновлення суспільства уявлення про сенс життя, що має релігійний характер посідає важливе місце в системі цінностей сучасної молоді, яка постійно відвідує церкву. Виявлено позитивне ставлення більшості респондентів до волонтерської діяльності, незалежно від того, чи вважають вони себе віруючими чи ні. Участь в ній є найкращим доказом, що сучасна молодь здатна позбавлятися власного егоїзму і здійснювати безкорисливу допомогу нужденним, підтримувати малозабезпечених, безробітних, багатодітних, безпритульних, займатися захистом природи і тварин, опікуватися над сиротами, хворими, інвалідами, самотніми, людьми похилого віку тощо. Доведено, що на шляху духовного вдосконалення сучасна молодь України здатна проявляти альтруїзм по відношенню до інших людей, здійснювати безкорисливу допомогу нужденним.

Список використаних джерел

1. Введенська А. Умови допустимості віри в сенс життя // Православна енциклопедія «Азбука віри» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://azbyka.ru/ustloviya-dopustimosti-very-v-smysl-zhizni>
2. Вітгенштейн Л. Логіко-філософський трактат. – Москва, 1958.
3. Гуліга А. В. Філософія в пошуках сенсу життя // Діалог. – Москва, 1990. – №12. – С.96–98.
4. Гумницький Г. П. Сенс життя, щастя, мораль. – Москва, 1981.
5. Джіоева О. І. Про деякі типові постановки проблеми сенсу життя в історії філософії // Питання філософії. – 1981. – №6. – С.153–163.
6. Ісаївська А. В. Сенс життя як фактор подолання духовної кризи. Дис. ... канд. філос. наук., спец. 09.00.13. – Волгоград, 2009. – 139 с.
7. Кант І. Трактати і листи / Відп. ред. А. В. Гуліга. – Москва: Вид-во «Наука». Серія «Пам'ятки філософської думки. 1980. – 709 с.
8. Кон І. С. В пошуках себе. – Москва, 1984.
9. Лужанська Л. Соціальна Активність віруючих як наслідок конфесійного віровчення про сенс життя // Наукові записки [національного університету Острозька академія]. Сер.: Історичне релігієзнавство. – 2009. – Вип.1. – С.151–158. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NznuoairD2009_2009_1_16
10. Недзельська Ю. К. Розуміння людини як образу та подоби Божої – основа визначення православ'ям СЕНС ее життя // Українське релігієзнавство. – 2010. – №53.
11. Сенс життя в російській філософії. – Санкт-Петербург, 1995.
12. Тофтл М. Г. Сучасний словник з етики. Ясперс Карл. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – 416 с.
13. Франкл В. Людина в пошуках сенсу: Збірник. – Москва: Прогрес, 1990. – С.1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.klex.ru/2bv>
14. Фромм Е. Втеча від свободи. Людина для самого себе. – Москва: Клініка глибинної психології проф. П. С. Гуревича, Видавництво «Ізид», 2004. – 399 с.
15. Хайдеггер М. Прологomeni до історії поняття часу / М. Хайдеггер; [Пер. з нім. Е. В. Борисов]. – Томськ: Водолий, 1998. – 384 с.
16. Шопенгауер А. Світ як воля і уявлення. Т.2 / пер. з нім. – Мінськ: ТОВ «Попурі», 1999. – 832 с.
17. Шопенгауер А. Свобода волі і моральність. – Москва, 1992.

References

1. Vvedens'ka A. Umovy dopustymosti viry v sens zhyttja // Pravoslavna encyklopedija «Azbyka viry» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://azbyka.ru/ustloviya-dopustimosti-very-v-smysl-zhizni>
2. Vitgenshtejn L. Logiko-filosofs'kyj traktat. – Moskva, 1958.
3. Gulyga A. V. Filosofija v poshukah sensu zhyttja // Dialog. – Moskva, 1990. – №12. – S.96–98.
4. Gumnyts'kyj G. P. Sens zhyttja, shhastja, moral'. – Moskva, 1981.
5. Dzhyojeva O. I. Pro dejaki typovyh postanovkah problemy sensu zhyttja v istorii' filosofii' // Pytannja filosofii'. – 1981. – №6. – S.153–163.
6. Isai'vs'ka A. V. Sens zhyttja jak faktor podolannja duhovnoi' kryzy. Dys. ... kand. filos. nauk., spec. 09.00.13. – Volgograd, 2009. – 139 s.
7. Kant I. Traktaty i lysty / Vidp. red. A. V. Gulyga. – Moskva: Vyd-vo «Nauka». Serija «Pam'jatky filosofs'koi' dumky. 1980. – 709 s.
8. Kon I. S. V poshukah sebe. – Moskva, 1984.
9. Luzhans'ka L. Social'na Aktyvnist' virujuchyh jak naslidok konfesiynogo virovchennja pro sens zhyttja // Naukovi zapysky [nacional'nogo universytetu Ostroz'ka akademija]. Ser.: Istorychne religijeznavstvo. – 2009. – Vyp.1. – S.151–158. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NznuoairD2009_2009_1_16
10. Nedzel's'ka Ju. K. Rozuminnja ljudyjny jak obrazu ta podoby Bozhoi' – osnova vyznachennja pravoslav'jam SENS ee zhyttja // Ukrai'ns'ke religijeznavstvo. – 2010. – №53.
11. Sens zhyttja v rosijs'kij filosofii'. – Sankt–Peterburg, 1995.
12. Toftul M. G. Suchasnyj slovnyk z etyky. Jaspers Karl. – Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 2014. – 416 s.
13. Frankl V. Ljudyna v poshukah sensu: Zbirnyk. – Moskva: Progres, 1990. – S.1. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.klex.ru/2bv>
14. Fromm E. Vtecha vid svobody. Ljudyna dlja samogo sebe. – Moskva: Klinika glybynnoi' psihologii' prof. P. S. Gurevycha, Vydavnytvo «Izida», 2004. – 399 s.
15. Hajdegger M. Prolegomeny do istorii' ponjattja chasu / M. Hajdegger; [Per. z nim. E. V. Borysov]. – Toms'k: Vodolij, 1998. – 384 s.
16. Shopengauer A. Svit jak volja i ujavlennja. T.2 / per. z nim. – Mins'k: TOV «Popuri», 1999. – 832 s.
17. Shopengauer A. Svoboda voli i moral'nist'. – Moskva, 1992.

Gavelia A. R., postgraduate student of the Department of Philosophy at the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), A.gavelia@ukr.net

Meaning and values of life of modern Ukrainian youth (religious study)

The purpose of the work is to determine the phenomenon of the meaning of life and the basic principles of forming the consciousness of student youth of Ukraine in the context of the axiology of Christianity. The methodology of the research is to apply a comparative-historical approach-in the work on scientific works of domestic and foreign scientists devoted to the meaning of life and the definition of the basic principles of the formation of vital values; sociological method-in studying the meaning and values of life has been developed, which made it possible to explore it in the religious studies context. On the basis of holding a sociological study, it was found that for the first group of respondents (young people who constantly attends the church) the most important is the meaning of life, having a hedonistic, praxis, spiritual development and religious character; for the second group (young people who rarely go to the church) respectively, containing a welcoming, hedonistic, gnostic and spiritually developing character; for the third group (young people who do not attend church at all), respectively, containing hedonistic, gnostic, practical and spiritually developing character. Among the respondents of the third group, there are generally no one who would define the meaning of life of a religious nature. Conclusions: It's proved that in modern conditions of modern conditions of modernization of society the idea of the meaning of life, which has a religious character, occupies an important place in the system of values of modern youth who constantly attends the church. The positive attitude of the majority of respondents to volunteer activity is revealed, regardless of whether they consider themselves believers or not. Participation in it is the best evidence that modern youth are able to get rid of their own selfishness and to provide disinterested assistance to the needy, support the poor, unemployed, large children, homeless people, protect nature and animals, take care of orphans, sick, lonely, elderly people, etc. It is proved that on the way of spiritual perfection, modern youth of Ukraine is able to show altruism in relation to other people, to carry out unselfish help to the needy.

Keywords: consciousness, Christian axiology, meaning of life, values of life, volunteer activity, empirical research, value system, Christian youth, contemporary youth, worldview.

УДК 29:004.738.5

Добродум О. В.,

доктор философских наук, доцент, профессор
кафедры философии, Киевский национальный
университет культуры и искусств (Украина, Киев),
dobrodum.olga@gmail.com

ВИРТУАЛЬНАЯ РЕЛИГИОЗНОСТЬ СОВРЕМЕННОГО МИРА

В начале XXI в. реалии социально-религиозной жизни практически неразрывно связаны с использованием цифровых, мультимедийных и коммуникационных технологий, поскольку последние во всевозрастающей степени затрагивают многие аспекты жизнедеятельности религиозных сообществ. Цель статьи – вычленение черт виртуальной религиозности современного мира благодаря использованию методов внеконфессиональности и толерантности, мировоззренческого и методологического плюрализма, непредубежденности и гуманизма, светскости и межконфессионального диалога, компаративности и незаангажированности, религиозного и идеологического многообразия. Религиозная социализация и религиозное самовыражение в настоящее время в значительной степени осуществляются благодаря Интернету, возрастает сеть молитвенных консультаций, происходит процесс спитуализации информационных технологий.

Ключевые слова: виртуализация, религиозность, дигитализация, high-tech.

(статья друкується мовою оригіналу)

Одним из наиболее значимых изменений в социально-религиозной жизни начала XXI ст. предстает появление виртуальной реальности и максимально широкое распространение high-tech. Интернет уподобляется ноосфере и порой предстает как новая глобальная религия, имеющая своих последователей большей части жителей Земного шара (в 2018 году количество интернет-пользователей впервые в истории превысило четыре миллиарда, в этом году люди проведут в Сети совокупно миллиард лет. В среднем люди пользуются WWW по шесть часов в день, причем одиннадцать новых пользователей социальных сетей прибавляется ежесекундно [1]).

В опросе, проведенном в 2017 году специалистами из Великобритании, выясняется, что Всемирная сеть нужна многим людям больше, чем шоколад, алкоголь и секс, каждый третий респондент готов ради подключения к Интернету остаться без пальца, а также отказаться от центрального отопления, личных встреч с семьей и друзьями, от мытья, любимых продуктов и физических упражнений [2]. В этой связи уместно вспомнить данные еще одного социологического исследования 2018 года в России, согласно которому 65% россиян считают исчезновение Интернета катастрофой и готовы отказаться ради доступа в WWW от алкоголя, секса, сладостей, личного автомобиля, общения с друзьями, спорта и фитнеса» [3].

Социальную роль информационных технологий иллюстрирует и тот факт, что, в продолжение российской традиции новомодных наименований младенцев, настала эпоха киберимен, среди них: Оптимизандр, Клава, Юэсбина (от USB), Айтислав (слава IT), Вирусилей, Багомир (приносящий мир в ПО, богатое багами), Траян, Айпиона, Фолдер, Кав (Касперский АнтиВирус), Кис (Касперский Интернет Секьюрити) [4], Твиттер, Скайп, Гуглток, Айпэд. Существуют предположения, что в будущем имена и вовсе могут быть заменены никнеймами.

Священники и политики становятся жителями виртуальных миров, пользователями и видеоблогерами

– широкополосный Интернет как медийный инструмент глобализации меняет в социально-религиозной жизни формы, обстоятельства, способ общения с приверженцами конфессий и партий. А среди профессий будущего значатся виртуальные учителя, специалисты по увеличению объема человеческой памяти (путем чипизации), специалисты взаимодействия робот/человек, наблюдатели мира (работа с изображениями со спутников), хакеры мозга (изучение нейрокомпьютерного интерфейса).

High-tech стремительно входят в жизнь религиозных общин, особенно это характерно для мегацерквей, применяющих большие экраны для показа видеоматериалов и стадионный формат, использующих преимущества социальных сетей и разрабатывающих собственные решения для сетевого общения. Распространяются явления медиа-евангелизма, миссионерства в блогосфере и социальных сетях, кибер-религиозности и сетевой церкви, где служба с одного главного объекта транслируется на несколько спутниковых объектов по оптоволоконным сетям, что позволяет местным общинам совершать совместные богослужения, физически не находясь в одном помещении («видео-храм»), на очереди стоит внедрение феномена «голографический пастор». Получают распространение религиозные уроки в виде трехмерных голограмм в натуральную величину, внедрение виртуального мира в спутниковые общины и в дома сетевых прихожан, использование возможностей социальных сетей и подкастов. Все большее число христиан исповедуются, посещая специальные страницы в Интернете.

В WWW имеется множество христианских блогов, передающих новости оперативнее, чем пресс-службы епархий – это стало очевидно в деле об отключении американки Терри Шайво от аппарата искусственного дыхания, когда блогеры мобилизовали католическую общественность быстрее, чем епископская конференция и местная иерархия. Верующие содействуют осуществлению экуменических проектов, участвуя в религиозной деятельности социальных сетей (например, «MyChurch» и «Faithbook»), международной интернет-церкви www.churchmeeting.net (создана для тех, кто подвергается гонениям или не имеет возможности посещать церковь), христианского GodTube, международного служения Помазание.org, проекта «Wiki Bible» и пр.

Анонимность Интернета позволяет конфессионально незаангажированно узнавать об активности конкретных общин и лидеров, изучать другие религии, посещая религиозные службы в онлайн-пространстве. США расширяют и функциональность религиозных онлайн-сервисов, получают распространение сайты исповеди и причастия, что вызывает критику консервативно настроенных общин. У христиан появляется множество сетевых проектов, в том числе сетевые богослужения.

Тематика евангелизации в киберпространстве, мобильного миссионерства, интерактивной религиозности является актуальной для религиозной жизни мирового сообщества. High-tech во всевозрастающей степени исполняют вспомогательные функции в церковной жизни: растет число церквей, принимающих пожертвования через Всемирную сеть, в храмах получают распространение видео-алтари и видеoinсталляции

на священные темы — одним из пионеров видео-арта является американский художник Б.Виола, работы которого присутствуют в соборах и музеях мира.

Осуществляется подготовка религиозных программистов для противодействия социально деструктивным явлениям киберпространства (сайты самоубийств, ксенофобии, экстремистской, террористической и аморальной направленности), с целью снижения модуса межрелигиозного противостояния в Сети. Ватикан выступил с предложением отметить в 2011 г. «Всемирный день социальных коммуникаций» и посвятить его деятельности католических СМИ. Также актуальна регуляция киберпространства в этическом измерении: так, в 2000 г. группа экспертов «Inethics» объявляет о разработке проекта Этического кодекса сети Интернет, в 2003 г. католическая церковь публикует 10 заповедей для родителей, чьи дети пользуются Глобальной паутиной [5] и т.п. Можно отметить и внедрение миссионерских сетевых игр, моделирующих положительное поведение игрока с помощью молитв, богослужений и заботы о ближних, целесообразным осознается онлайнное наставничество и консультирование.

Можно отметить один важный, с точки зрения социального функционирования религии, момент: некоторые мыслители отстаивают точку зрения, что дигитальная религиозность в значительной степени миноритарна. Если сравнить особенности нетрадиционной религиозности с особенностями потребления информации Homo Informaticus, будто бы можно обнаружить много общего: религиозная жизнь в них все более удаляется от общих догматических оснований и становится все более субъективной, не столько конкретной рациональной целью, сколько средством достичь пик-переживания (в терминологии А. Маслоу). Глобальное (планетарное) сознание [См. 6] — это не христианское сознание, это глобальный пантеизм, в склонности к которому иногда обвиняются народы, ставшие на путь демократизации.

Повышение роли Глобальной паутины и интенсификация ее использования актуализируют вопрос о возможности вычленять ее онлайнное измерение и подвергать научному анализу. Интернет становится значимым фактором как религиозной жизни (межрелигиозный диалог, виртуальная активность оффлайнных и в особенности онлайнных культовых учреждений, модификация культа), так и социальной (PR, имиджелогия, брендинг, информационно-психологические и хакерские конфликты).

Развитие киберпространства способствует активизации религиозной жизни: появлению религиозного киберпространства, открытию интернет-церквей, распространению виртуального миссионерства, религиозного видеохостинга и пр. Конфликтогенными зонами осуществления религиозной жизни в Глобальной паутине являются сайты, пропагандирующие идеи педофилии, порнографии, суицида, религиозной ксенофобии, а также религиозные вирусы, спам и хакерство.

Виртуализация религиозной жизни актуализирует рефлексию над вопросами онлайнной религиозной жизни (богослужение, таинства, молитва, обряды, поклонение, почитание, культ и т.п.), с помощью

использования возможностей блогосферы, социальных сетей и «Second Life», экскурсий—2.0/3.0/4.0. по храмам и видеопаломничеств, онлайн-конференций по виртуальному миссионерству, видеоблогингу (ставшему распространенным среди религиозных лидеров практически всех деноминаций), 3D/4D/5D-религиозному кинематографу (с помощью которого снимаются кинофильмы о них).

Можно сделать предположение о необходимости осуществления мониторинга киберпространства для профилактики межрелигиозных и межконфессиональных противостояний и конфликтов, поскольку социальные, религиозные и другие феномены на современном этапе зачастую имеют кибер-составляющую. Дигитализация социально-религиозной жизни по сравнению с функционированием печатными СМИ может в еще большей степени способствовать обеспечению гражданских и религиозных свобод, процессу демократизации масс-медиа. Одним из актуальных аспектов данных исследований и является социальная функциональность религии в виртуальном пространстве.

Список использованных источников

1. Kemp S. Digital trends 2018: 153 pages of internet, mobile, and social media stats. — <https://thenextweb.com/contributors/2018/01/30/worlds-internet-users-pass-the-4-billion-mark/>
2. Weston Ph. From losing a finger to going without heating: Study reveals the strangest things people would sacrifice for the internet // The Daily Mail. — 2017. — 9 May.
3. 65% россиян считают исчезновение интернета катастрофой. — <https://mir24.tv/news/16294663/65-rossiyan-schitayut-ischeznovenie-interneta-katastrofoi>.
6. В России начинается мода на кибер-имена // Русская линия. — 2009. — 6 февраля.
5. Католическая церковь опубликовала 10 заповедей для родителей, чьи дети пользуются Интернетом. — <http://www.5ballov.ru/news/newsline/index.shtml?2003/01/15/21163>
6. Rudhyar D. The Planetarization of Consciousness. — N.Y.: Harper, 1972.

References

1. Kemp S. Digital trends 2018: 153 pages of internet, mobile, and social media stats. — <https://thenextweb.com/contributors/2018/01/30/worlds-internet-users-pass-the-4-billion-mark/>
2. Weston Ph. From losing a finger to going without heating: Study reveals the strangest things people would sacrifice for the internet // The Daily Mail. — 2017. — 9 May.
3. 65% rossijan schitajut ischeznovenie interneta katastrofoj. — <https://mir24.tv/news/16294663/65-rossiyan-schitayut-ischeznovenie-interneta-katastrofoi>.
4. V Rossii nachinaetsja moda na kiber-imena // Russkaja linija. — 2009. — 6 fevralja.
5. Katolicheskaja cerkov' opublikovala 10 zapovedej dlja roditelej, ch'i deti pol'zujutsja Internetom. — <http://www.5ballov.ru/news/newsline/index.shtml?2003/01/15/21163>
6. Rudhyar D. The Planetarization of Consciousness. — N.Y.: Harper, 1972.

Dobrodum O. V., D.Sc. Associate Professor of Philosophy Department of Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine, Kyiv), dobrodum.olga@gmail.com

Virtual religiousness of the modern world

At the beginning of the XXI century, realities of Social and Religious life almost inextricably linked with the use of digital, multimedia, and communication technology, because they are increasingly affecting many aspects of life of Religious communities. The purpose of the article is to identify the features of virtual religiosity in the modern world through the use of methods of non-confessionality and tolerance, philosophical and methodological pluralism, open-mindedness and

humanism, secularism and interfaith dialogue, comparativeness and unbiasedness, religious and ideological diversity. Now Religious socialization and Religious manifestation are largely carried out through Internet, network of prayer consultation is increasing; the process of spiritualization of Information Technology is taking place.

Keywords: virtualization, religiosity, digitalization, high-tech.

Добродум О. В., доктор філософських наук, доцент, професор кафедри філософії, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна, Київ), dobrodum.olga@gmail.com

Віртуальна релігійність сучасного світу

На початку XXI ст. реалії соціально-релігійного життя практично нерозривно пов'язані з використанням дигітальних, мультимедійних та комунікаційних технологій, оскільки останні в всезростаючій мірою зачіпають багато аспектів життєдіяльності релігійних спільнот. Мета статті – вичленення рис віртуальної релігійності сучасного світу завдяки використанню методів позаконфесійності і толерантності, світоглядного та методологічного плюралізму, неупередженості та гуманізму, світськості і міжконфесійного діалогу, компаративності і незаангажованості, релігійного та ідеологічного багатоманітності. Релігійна соціалізація та релігійне самовираження в даний час значною мірою здійснюються завдяки Інтернету, зростає мережа молитовних консультацій, відбувається процес спіритуалізації інформаційних технологій.

Ключові слова: віртуалізація, релігійність, дигіталізація, high-tech.

* * *

УДК 2-1:2-675(477)

Калач Д. М.,

кандидат філософських наук, асистент кафедри історії України та філософії, Вінницький національний аграрний університет (Україна, Вінниця), kala4d@ukr.net

Теологія діалогу в українському контексті

Розглядається українська теологія діалогу, що є екуменічною теорією комунікативної релігійної раціональності, спрямованою проти постмодерного нігілізму та релятивізму. Будучи постконфесійною за власним змістом, ця теологія діалогу, використовує постмодерні філософські концепції для виразу власних теорій.

Ключові слова: теологія, діалог, християнство, комунікація, толерантність.

Українська теологія діалогу формується у творах молодого покоління інтелектуалів з різних конфесій, які намагаються створити образ християнства, успішний в умовах постмодерної культури. Видатний український теолог М. Черенков [5, с. 291–292] вважає, що християнська проповідь доби постмодерну може бути спрямована виключно на особистість та малі групи, оскільки індивід вже мислить поза контекстом тотальних культур. У ситуація «пост» принципово неможливо успішно проповідувати з позицій монологічного дискурсу. Для того, щоб бути почутим, християнству потрібно вступити у діалог, зустрітися із світом, почути його. Інший український теолог І. Русін вважає, що співбесідником для християн може стати не лише пост-сучасний індивід чи мала група, але і національна культура [5, с. 124–128]. М. Черенков, навпаки, вважає, що при методологічному зверненні до персонального адресата, необхідним залишається універсальний зміст проповіді та бачення у якості співбесідника церкви всього людства у його різноманітті [5, с. 293–294]. Можна, однак, сказати, що між названими богословами є і певна згода, оскільки Церква їм бачиться як «транснаціональна спільнота», «нове людство» [5, с. 128, 294]. Уявлення про причетність

кожного християнина до універсальної церкви мають в теології М. Черенкова есхатологічний сенс, оскільки метою церкви є трансформація світу, кінцеве торжество влади Бога над світом у вигляді Царства Божого. Таким чином, зусилля християн мають концентруватися не на зміцненні церкви як суспільної інституції (навіть якщо вона представлена у прогресивній для сучасного світу формі «мережі спільнот»), а на служіння людству. Очевидно, що служіння світові у справі його трансформації («преображення») неможливе без комплексного і постійного діалогу. По-перше, християни покликані бути у діалозі між собою на усіх рівнях – місцевому, національному, регіональному, глобальному. Сьогодні християнство може претендувати на істинність чи вірогідність в суспільному дискурсі лише за умови комунікативної єдності християн. По-друге, християни покликані до діалогу із світом, представленим перш за все сучасним постмодерним містом. Американський теолог Дж. Сміт пропонує церквам розвиватися як мережі місцевих спільнот, життєвий приклад яких може бути переконливим завдяки ефективності їх практик, переконливості їх наративів, привабливості їх символів. М. Черенков вважає, що така контекстуалізація передбачає перетворення християнства на локалізований у постмодернізмі дискурс. При усій переконливості Дж. Сміта у тому, що церкви можуть плідно використати теорії М. Фуко щодо практик, Ж. Ліотара – щодо наративів та Ж. Дерріда щодо символів, М. Черенков вважає, що християнство покликане зберегти універсальність власного свідчення та діяльності. Церква не повинна потрапити у полон минулого, перебуваючи під впливом традицій, але не має розчиняти власну ідентичність лише в сьогоденні. Повинна зберігатися відкритість до майбутнього, яким би воно не було. В сьогоденні умовах це означає, що церкви повинні орієнтуватися на існування «після постмодернізму».

Виходячи із таких установок, М. Черенков пропонує розвивати різноманітність форм вияву церковного життя. Особливо перспективними є громади за місцем роботи і навчання. Усі ці форми розглядаються як версії контекстуалізації християнства, природної для нього навіть на рівні ідентичності релігійних світогляду і практик. Відповідно, різні форми церковного життя розглядаються не як певні компроміси із світом, а як вияв динамічної природи християнської церкви як комунікативної спільноти. Виправдання для контекстуалізації християнства у постмодерні контексти відбувається через виявлення суттєвої пов'язаності християнства при його виникненні з іудейською культурою та середньоморськими елліністичними культурно-політичними реаліями [5, с. 132–133]. Відкритість християнства до різноманітних контекстуалізацій свідомо використовується українськими теологами. Зокрема, протестантські та греко-католицькі богослови наголошують на необхідності врятування православної культурної традиції як основного контексту, не менш важливого, ніж культура постмодерного міста. Принципова діалогічність сучасних проповіді та місіонерства виключає можливість замикавання на власному церковному життєсвіті для будь-якої релігійної спільноти.

Звичайно, що така діалогічність в християнському середовищі уможливорюється наявністю спільного світоглядного супротивника, протистояння із яким

важливіше, ніж суперництво між конфесіями. Таким суперником є постмодернізм як філософська і культурна течія. Українські християнські теологи вкрай негативно ставляться як до цієї світоглядної течії, так і до суспільних настроїв, які нею породжені. Сучасні релятивізм та нігілізм оголошуються світоглядними ідеями, небезпечнішими за радянський атеїзм. Широкий міжконфесійний діалог як раз необхідний саме для спільного протистояння проти постмодерністичного нігілізму і релятивізму. Така християнська солідарність проти спільного світоглядного супротивника з точки зору релігійнознавства є явищем цілком закономірним.

При цьому протистоянні християнські богослови вважають вкрай важливим як збереження загальної ідентичності християнства, так і особливостей кожної із конфесій. Так, М. Черенков робить наступну програму заяву: «Відношення богослов'я до постмодерністських провокацій можна виразити наступними парами: прокляття самовпевненого розуму – благословення розуму віруючого, заперечення об'єктивного знання – знання з одкровення, закони ринку – феноменологія дару, логіка детермінації – логіка втілення, герменевтика підозри – герменевтика довіри, смерть суб'єкта – чудо воскресіння, занепад метанарацій – відновлення догматики, тотальність влади і насильства – релігія без насильства, сила переконання – краса істини, смерть традиції – повернення традиції, розчинення індивідуальності – життя спільнот, розцерковлення – відновлення «кафолічності» тощо» [5, с. 351]. Із заявлених тут рис християнського богословського методу, ключовим інструментом проти постмодерного світогляду стає герменевтика довіри. Намагання прочитати тексти та дії «іншої» конфесійної традиції у найбільш позитивним із можливих інтерпретацій стає імперативом для українських теологів та релігійних лідерів. Протестанти систематично досліджують духовні течії у православній традиції на предмет виявлення власних попередників. І якщо спершу увагу протестантських теологів привертала такі течії як «духоборці», то сьогодні більшу цікавість викликає ісіхазм. Греко-католицькі богослови звертаються особливу увагу на багатства православної традиції, засвоюючи ті її елементи, що свого часу були відкинуті УГКЦ. Головним чином мова йде про сучасну греко-католицьку рецепцію паламізму, яку можна охарактеризувати як повне прийняття. Це, у свою чергу, полегшує збагачення греко-католицької богословської думки ідеями сучасних православних богословів. Мова йде не лише про прийняття теологічних концепцій представників неопатристики отця Георгія Флоровського, Володимира Лоського, митрополита Йоана Зізіуласа, Христа Янараса, але й таких суперечливих мислителів, як класик софіології протоієрей Сергій Булгаков. Останнім часом греко-католицькі теологи активно використовуються ідеї сучасних протестантських теологів (зокрема, Дж. Мілбанка) про «постсекулярний стан» суспільства, можливе «нове середньовіччя». Українські православні теологи також беруть участь у дискусіях про постсекуляризм, оскільки шукають протидії проти постмодерного релятивізму. Все це формує конкретний спільний зміст для міжконфесійного богословського діалогу.

Також взаємна зацікавленість «іншим» зумовлена спеціально теологічними установками протестантів,

католиків та православних. Видатний протестантський богослов Карл Барт наголошував на тому, що Бог – «зовсім інший», і усі людські поняття не є адекватними щодо нього. Відкриття Бога у його іншості можливе лише через прийняття вірою – прийняття його самого, його слів та дій. Цей прийняття відбувається у церковних спільнотах згідно із мірою особистої відкритості кожного віруючого. Ця відкритість до Бога формується загальною релігійно-етичною відкритістю до «іншого». Ці ідеї К. Барта були сприйняті сучасною теологією крізь призму філософії діалогу. Систематично теологія відкритості щодо «іншого» була розроблена у межах православ'я Йоаном Зізіуласом, у католицизмі – Йозефом Ратцингером, Луїджі Джусані. Відповідно, сучасні українські богослови та релігійні філософи активно послуговуються досягненнями західних протестантських, католицьких і православних мислителів. У результаті виникла оригінальна українська «теологія спілкування». Центральним для цього напрямку теологічної думки є поняття «спілкування», «койнонії». В грецькій термін «койнонія» має багато значень, які активно використовувалися в біблійній, патристичній та сучасній західній теології. По-перше, «койнонія» – це особисте безпосереднє спілкування, як між людьми, так і людини з Богом. По-друге, – це причетність до Бога у таїнствах церкви. По-третє, це – релігійна спільнота, яка виникає внаслідок спілкування віруючих з Богом та спілкування віруючих між собою. По-четверте, не лише окрема церковна спільнота, але і універсальна церква є спілкуванням, «койнонією».

Найбільш видатний представник української теології спілкування Олександр Філоненко зазначає, що вихідним положенням цієї теорії є онтологічний пріоритет спілкування щодо особистості та буття [7]. Без спілкування Трьох у Богові не існує ні сутності, ні особистостей Отця, Сина і Святого Духа. Також і людська особистість є плодом комунікації – як біологічно, так і соціально, а також – церковно. «Сучасна комунікативна теорія (Апель, Габермас, теорія мовних актів) постулює атомарні особистості-ідентичності, що вступають в спілкування, а потім описує умови продуктивної комунікації. У ній подія зустрічі мислиться як вторинний прояв індивідуальних життів. Богослов'я спілкування перевертає відношення особистості та спілкування і виходить з того, що в самій конституції людини є те, що не спостерігається поза зустріччю, і розкривається тільки в зустрічі, а саме – особистість. Особистість зустріччю входить в світ, а до неї – не пізнана навіть для самої людини, недоступна для її рефлексії. Спостерігаються люди, спостерігаються індивідуальності, тіла, сукупності тіл, сукупності індивідуальностей, але тільки в події зустрічі ми можемо у цьому світі бачити присутність особистості. Зустріч, яка веде до такого розкриття особистості, і є справжня зустріч. Такою є і зустріч з Богом» [Там само]. Зустріч із особистістю є впізнанням у «іншому» обличчя дійсної людяності. Ця теологічна теорія знаходиться під впливом філософії Е. Левінаса, згідно із якою пізнання особистого обличчя іншого дає можливість і «Я» бути собою, ставати персоною. Персоналізація існування як наслідок комунікації має перш за все етичне значення, а тому етика передує онтології як у філософії, так і у теології. При цьому «інший» не обов'язково має бути

взірцем гуманізму. Не можна очікувати симетричних відносин «Я» та «іншого», але навпаки, відкриття людяності в «іншому» та у «Я», ставить «Я» у ситуацію асиметричної залежності від «іншого», створює для «Я» можливість бути жертвою. Екзистенційна ситуація особистості в цій онтології не є настільки трагічною, як у етиці Е. Левінаса, оскільки Бог є тим «Я», що завжди вже є у становищі асиметричної залежності від людського «Я». Бог виступає як той, хто людині дарував існування, спасіння, можливість нескінченного духовного прогресу. За все це людина повинна бути вдячна Богові. Теологи як раз покликані усвідомити важливість діалогу, в якому Богові належить роль суб'єкта дарунку, а людині – роль суб'єкта подяки. У цьому відношенні богослови стають пророками для сучасності, тобто відкривають істину про Бога, людину та їх відносини. Таким чином, традиційні уявлення про те, що людина є боржником перед Богом переінтерпретуються у термінології сучасної релігійної філософії діалогу та феноменології дару. Звичайно, що такого роду твердження є метафізичними або навіть поетичними, їх об'єктивна верифікація неможлива. Але важливо, що при цьому «Я» мислиться також як боржник перед всяким «іншим». Теологічний дискурс у такій перспективі має бути виразом подяки людини Богові, мати характер поетичного оспівування Бога та його діянь, а також поетичного діалогу з Богом. Така богословська мова не передбачає строгої догматичної вираженості, і вважається, що догматичне чи систематичне богослов'я може бути лише результатом значної теологічної еволюції. Фактично, у межах теології спілкування передбачається визнання можливості різноманітних теологічних систем, як цілком легітимних виражень етичного та містеріального досвіду. Цим самим ортодоксальна догматика стає тим, що є ідеальним завершенням богословського дискурсу, найбільш досконалим, але не єдиноможливим. О. Філоненко визнає можливим навіть парадоксальну нігілістичну теологію, якщо Бог у чиемусь етичному та життєвому досвіді залишився відсутнім. Звичайно, що така православна «теологія спілкування» цілком відкрита до діалогу із католицькою та протестантською богословською і релігійно-філософською думкою, як закономірними та легітимними виразами загального християнського дискурсу вдячності людини Богові. З одного боку, така теологія вдячності та діалогу розвивається як закономірне продовження сучасної православної теології в усіх її основних різновидах (неопатристика, літургійне богослов'я, софіологія), а з іншого боку вона є постконфесійною, конститує спільний дискурс із сучасною католицькою і протестантською теологією.

Православний богослов Антуан Аржаковський, який є вірним Константинопольського патріархату і десятиліття був професором Українського католицького університету, цілком вірно назвав таку теологію спілкування «екуменічною». Дійсно, ця теологія не лише суттєво залежить від філософії спілкування, що виникла на ґрунті не лише християнською, але і іудейської традицій. Вона також стала екуменічно спрямованою переінтерпретацією основних ідей сучасної православної теології в області антропології, еклезіології, сотеріології, соціального вчення, етики, догматики.

Слід відзначити, що теологія спілкування як загальне для основних християнських конфесій явище

богословської думки має велике значення вже тому, що у її межах значна кількість католицьких і протестантських мислителів визнали ортодоксальність та оптимальність православної інтерпретації християнського сотеріологічного ідеалу. Аналогічні процеси відбувалися в останні 150 років у католицькій теології завдяки руху літургійного відродження. На сьогодні, після усіх складних взаємовпливів, саме православна еклезіологія стала точкою зустрічі для конфесійних переосмислень церкви як спільноти спільнот. А. Аржаковський та Ю. Чорноморець підкреслюють, що сучасна православна еклезіологія приймає теорію постсекулярного стану. Згідно із цією теорією, розвинутою рядом західних теологів та філософів, між суспільством та релігійними організаціями не існує нездоланої межі. Вважається, що штучним та проведеним у межах ідеології Просвітництва було розділення церкви та держави, релігійних спільнот та громадянського суспільства. Відповідно, ідеалом виступає цілісне суспільство, що містить різноманіття релігійних та світських асоціацій, мереж, інституціалізованих спільнот. При цьому ціле суспільства є спільним простором відповідальності, а не об'єктом владних зусиль. Взагалі, ця теологія радикально відмовляється від погляду на церкву і державу як духовну і світську влади. Дискурс влади вважається цілком неприродним для церкви, яка за своєю сутністю є альтернативним суспільством, добровільною асоціацією релігійних спільнот. Відносини між церквою та суспільством є відносинами діалогічними, комунікативними, і не можуть бути іншими.

Релігієзнавець К. Вергелес зазначає: «Характер сучасної кризи – це духовні втрати, знищення цінностей, тобто людина, по суті, втратила саму себе, те, у що вона вірила, чим жила. Поруч із цими, «внутрішніми» кризами існують й такі, що пов'язані з процесами глобалізації у світі. Людство усвідомило, що цивілізація, яка побудована на споживацтві як головній життєвій цінності, приречена на загибель. Відмова від гедонізму і створення нового життєвого устрою, де пріоритетними будуть цінності духовного порядку – це єдина можливість врятувати людство» [3, с. 176].

Українські теологи не ідеалізують діалогічних відносин всередині церкви як спільноти, і тим більше доволі трагічно бачать відносини церкви та світського суспільства. М. Черенков уподібнює становище сучасних віруючих положенню перших християн у Римській імперії, трагічній долі біблійного Йова, пророків, Христа. «Слабка позиція» у суспільстві означає, що церкви не можуть нічого нав'язувати, але можуть лише пропонувати певні цінності, засвідчені як ефективні у житті окремих християн і громад. Таке свідчення неможливе без діалогу. Тому діалог залишається єдиною формою для місіонерства, доступною сучасним християнам.

Список використаних джерел

1. Артемчук О. До проблеми реалізації екуменічної моделі в Україні: історичні віхи та перспективи / О. Артемчук // Наукові записки. – К.: Інститут журналістики, 2002. – Т.9. – С.10–23.
2. Березяк О. Толерантність як умова подолання несприйняття іншого / О. І. Березяк // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2007. – Вип.34. – С.40–44.
3. Вергелес К. Православна релігія в сучасному українському соціумі / К. М. Вергелес // Гілея: науковий вісник. – 2017. – Вип.119. – С.174–178.

4. Догматична Конституція Другого Ватиканського Собору про Церкву «Lumen Gentium», 9 // Документи Другого Ватиканського Собору: Конституції, Декрети, Декларації. – Львів: Свічачо, 1996. – С.75–170.

5. Новые горизонты миссии / Под ред. П. Пеннера, В. Убейвовка, И. Русина. – Черкассы: Коллоквиум, 2015 – 440 с.

6. Саган О., Здіорук С. Помісна Православна Церква: проблеми і прогнози конституювання / О. Саган, С. Здіорук // Українське релігієзнавство. – 2008. – №46. – С.136–159.

7. Филоненко А. С. Богословие общения и евхаристическая антропология [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pca.kh.ua/2010-01-23-19-50-46/117-fil6>.

8. Черенков М. Н. Баттизм без кавычек. Очерки и материалы к дискуссии о будущем евангельских церквей. – Черкассы: Коллоквиум, 2012. – 291 с.

References

1. Artemchuk O. Do problemy realizacii' ekumenichnoi' modeli v Ukraїni: istorychni vihy ta perspektyvy / O. Artemchuk // Naukovi zapysky. – K.: Instytut zhurnalistyky, 2002. – T.9. – S.10–23.

2. Berezjak O. Tolerantnist' jak umova podolannja nespryjnjatja inshogo / O. I. Berezjak // Visn. Zhytomyr. derzh. un–tu im. I. Franka. – 2007. – Vyp.34. – S.40–44.

3. Vergeles K. Pravoslavna religija v suchasnomu ukrai'ns'komu sociumi / K. M. Vergeles // Gileja: naukovyj visnyk. – 2017. – Vyp.119. – S.174–178.

4. Dogmatychna Konstytucija Drugogo Vatykans'kogo Soboru pro Cerkvu «Lumen Gentium», 9 // Dokumenty Drugogo Vatykans'kogo Soboru: Konstytucii', Derkery, Deklaracii'. – L'viv: Svichado, 1996. – S.75–170.

5. Novye gorizonty missii / Pod red. P. Pennera, V. Ubejvovka, I. Rusina. – Cherkassy: Kollokvium, 2015 – 440 s.

6. Sagan O., Zdiuruk S. Pomisna Pravoslavna Cerkva: problemy i prognozy konstituivannja / O. Sagan, S. Zdiuruk // Ukraїns'ke religijeznavstvo. – 2008. – №46. – S.136–159.

7. Filonenko A. S. Bogoslovie obshhenija i evharisticheskaja antropologija [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.pca.kh.ua/2010-01-23-19-50-46/117-fil6>.

8. Cherenkov M. N. Baptizm bez kavyчек. Oчерки i materialy k diskussii o budushhem evangel'skih cerkvej. – Cherkassy: Kollokvium, 2012. – 291 s.

Kalach D. M., PhD, candidate of philosophical sciences, graduate teaching assistant, Vinnytsya National Agrarian University (Ukraine, Vinnytsya), kala4d@ukr.net

Theology of dialogue in the Ukrainian context

The article describes the Ukrainian theology of dialogue, which is an ecumenical theory of communicative religious rationality, directed against postmodern nihilism and relativism. Being postconfessional in its content, this dialogue theology uses postmodern philosophical concepts to express their own theories.

Keywords: theology, dialog, Christianity, communication, tolerance.

* * *

УДК 911.321

Tsymbalyuk O. M.,
applicant, National Pedagogical
Dragomanov University (Ukraine, Kyiv),
oleg@tsymbalyuk.com

RESTORING THE ANCIENT CHURCH HERMENEUTIC OF JACOB'S CHARACTER

This article provides an accurate overview of how the personal name of the patriarch Jacob and his life have been looked upon by diverse groups of people throughout the ages. The study also reveals empirical evidence that in the past the interpretation of Jacob's name strongly impacted both the explanation of the entire life of the patriarch and the biblical narrative of the book of Genesis. For instance, the ancient Christian community predominantly had a highly positive view of the patriarch Jacob, and his personal life had been considered an iconic example of

true faithfulness. Yet, since the post–Nicene period, Jacob's name had been mainly interpreted to mean 'a deceiver'. The rationale for this statement was established on the incorrect etymological assumption that Jacob's name was built on the Hebrew noun יָעֶבֶץ ('aqev) for 'heel', meaning 'he cheats,' but modern archaeological, linguistic, and theological discoveries disproved this view completely. Therefore, the majority of well–respected scholars today agree that the name 'Jacob' came from the Hebrew word יָאֶבֶץ (Ya'aqov), a shortened form of the theophoric name יְיָ יָאֶבֶץ (Ya'aqov–el), which means «May God Protect (You)!». Considering these insightful discoveries, the author thoughtfully promotes that an objective methodological re–evaluation of the entire life of the patriarch Jacob must be done by the scholarly community based on accurate linguistic analysis of the original text, the correct historical setting, and the author's intention in each particular passage.

Keywords: Rediscovering, text, hermeneutics, the ancient church, Jacob's character, supersessionism, deceive, post–Nicene, criticism, Reformation, archaeological, linguistic, discoveries.

(стаття друкується мовою оригіналу)

The careful comparison of well–documented historical data reveals that the contemporary dominant view strongly contradicts the biblical hermeneutics of the ancient Christian community, as well as the traditional understanding of Rabbinic Judaism. Since the post–Nicene period, the majority of mainstream theologians, due to socio–political circumstances and the strong influence of the doctrine of supersessionism, presented to the public only a negative interpretation of Jacob's character without any alternative. Today's church is still lacking a balanced, objective study of Jacob's life. Therefore, this paper intends to raise a healthy awareness of this imbalanced misconception and encourage the Christian community to deal impartially with this issue.

For purposes of objectivity, this paper refers to several of the newest publications of recognized scholars whose work has been recently published in well–respected academic journals, such as The Journal of Religious Ethics, and the Southwestern Journal of Theology. This study also points out the relatively new archaeological and linguistic discoveries that have been described in the publications of the secular scholars C. J. Gadd, Stephan D. Simmons, as well as Dr. David Noel Freedman, one of the world's foremost experts on the ancient text. To establish the historical background and identify the time and cause of the far–reaching theological shift in the interpretation of Jacob's character, this investigation is going to make use of the patristic literature, the classical writings of the Catholic Church, the writings of Martin Luther, John Calvin, and John Wesley, as well as the ancient and contemporary writings of Hebrew scholars. This study finds that, based on the newest findings, the majority of modern scholars and Christian theologians have softened their general view of the patriarch Jacob, and that they have begun to agree with the opinion of their Jewish brethren that the name 'Jacob' came from the Hebrew word יָאֶבֶץ (Ya'aqov) and is therefore a shortened form of the theophoric name יְיָ יָאֶבֶץ (Ya'aqov–el), which means «May God Protect (You)!». It is an encouraging step forward in the process of restoring the ancient church hermeneutic of Jacob's character. However, much more must be done by the scholarly community to achieve a balanced, widespread study of Jacob's life.

In order to find the right biblical view of the patriarch Jacob, this study is entirely focused on several significant questions: when and why has the Christian community predominantly moved away from the hermeneutics of the early Church, which similarly to Rabbinic Judaism has had a very positive view of Jacob? In addition, why haven't the latest discoveries in the scholarly community had a strong

impact on the general view of Jacob among the Church? It is truly remarkable that for many years not only Jacob's personal name but also his character itself have not been interpreted accurately in light of linguistic analysis of the original text, the correct historical setting, and the author's intention in each particular passage.

In order to better illustrate this matter, let us reiterate a few historical facts. To begin with, it is crucial to highlight that the Creator of the universe often refers to Himself throughout the Holy Scriptures as the God of Abraham, Isaac, and Jacob (Genesis 50:24; Acts 7:32). For this reason, ancient philosophers as well as Hebrew and Christian communities have predominantly held a positive view of the patriarch Jacob, and his personal life has been considered an iconic example of true faithfulness (Hebrew 11:20–21) [5, p. 1016]. For example, well-known ancient philosopher Philo of Alexandria, in his commentary on the book of Genesis, maintains that «Jacob was a man with an excellent moral character» [31, p. 163]. Similarly, Derek Kidner, as well as many other leading scholars, has confidence that the early Christian community saw that the Old and New Testament writings depicted the patriarch Jacob extremely positively [24, p. 152; 11, p. 203]. Likewise, Hebrew scholars have always held that each step of Jacob's life was guided and protected by Yahweh (/ˈjɑːhweɪ/ in English; Hebrew: יְהוָה [jah'weh]) – the Lord God of the Israelites. As a result, the Jewish Study Bible emphasizes that «the name Jacob derives from 'y-ʾ-k-b-ʾ-l,'» which means «may God protect» [22, p. 49].

In fact, throughout the ages there have always been Christian theologians and laypersons who have had a positive view of the great patriarch Jacob. For instance, Augustine of Hippo, a man who had an enormous impact on Catholic and Reformed theological views, reflected the ancient view, stating that Jacob was «a simple man living at home.» Some translators have 'guileless' in place of 'simple.' But, whether we say 'guileless' or 'simple' or 'without pretense' for the Greek *áplastos*... the man himself is guileless» [2, p. 553]. In the same way, St. Ephrem the Syrian (Greek: Ἐφραίμ ὁ Σϋρος), a Doctor of the Church, had a predominantly positive view of the patriarch Jacob [15, p. 171]. German theologian Martin Luther supports this view, saying: «Jacob had an upright and unspoiled will, was saintly and very zealously devoted to godliness, and was fervent in his desire for the kingdom of God» [28, p. 387]. Likewise, prominent British theologian and founder of the Methodist movement, John Wesley, also believed that «Jacob was a plain man – an honest man that dealt fairly» [40, p. 53]. The Christian scholar Dr. James L. Kugel, head of the Institute for the History of the Jewish Bible in Israel, also supports this view [25, p. 356; 18, p. 77].

It is essential to point out that the ancient Christian community was not centralized and that for the first few hundred years the palette of Christian belief truly included the whole spectrum of colors. In other words, the ancient Christian community maintained a reasonably strong unity in the presence of a countless variety of opinions. Thus, many social, operational, and theological issues were never completely settled worldwide. In discussing these matters, Dr. Roger E. Olson rightly points out that early on, mutually exclusive views such as Arianism, Sabellianism, and Trinitarianism often co-existed relatively peacefully together within the global Christian community [30, p. 137–142]. However, extraordinary changes took place when the Roman Emperor Constantine «legalized Christianity and created a

mechanism for imperial involvement in the regulation of the life of the Church» [26, p. 132]. In the beginning of the fourth century, under the leadership of the bishop Hosius of Cordoba and with the emperor personally present, the first ecumenical Council of Nicea (325 CE) established a strong need for leadership and doctrinal centralization of all local congregations [19, p. 149]. With this trajectory of the church developing, soon a single, universal theology and headship had been conveyed and popularized by the majority of bishops whose power and social status had been greatly enhanced among society.

Modern researcher Joel Richardson states that since that time the overwhelming majority of the Christian Church has held the view that the Jewish people, because of their rejection of Jesus as Messiah, have been in turn corporately rejected by the Lord God Almighty, and that now the Christian community has succeeded the Israelites as the definitive people of God [21, p. 111–112]. Today this doctrine is known as supersessionism, also called fulfillment theology or replacement theology. Scholars believe that by the end of the fourth century, these views were predominantly accepted as historical certainty and set down as one of the 'main theological principles' described by Eusebius, the bishop of Caesarea, in his writing, *Ecclesiastical History*. In this monumental writing, Eusebius argued that the destruction that came upon the entire Jewish nation is the observable penalty laid upon them by divine justice «for the crimes they dared to commit against Christ» [10, p. 68].

Since the development of supersessionism, a predominantly negative attitude toward Judaism among the majority of clergy and theologians had been established, which viewed the Jews as having rejected the Lord Jesus Christ as the promised Messiah along with having rejected his teachings. During that time, theologians started to popularize the idea that some of the Old Testament characters, including the patriarch Jacob, had a negative side which should be condemned by all faithful people. The early church theologian Tertullian, often called «the founder of Western theology», is among the first people contributors to the fortification of this understanding. It should be highlighted that today historians have confidence that Tertullian was a strong supporter of Origen's allegorical method of biblical interpretation [14, p. 47; 20, p. 88]. For this reason, Tertullian always promoted the idea that «Christians must read the Old Testament Scripture spiritually and not in the literal fashion of Jews» [42, p. 17]. In addition, Tertullian claimed that the prediction of the Lord God given in the book of Genesis 25:21–25 that «the older will serve the younger» (in the literal meaning speaking of Esau and Jacob), was really a prediction that the community of Israelites would become subservient to the Church [7, p. 160]. In the same way, Tertullian thought Gentiles, having «attain[ed] the grace of divine favor from which Israel has been divorced,» the older (or greater) «Jews must necessarily serve... the (younger) Christian» [32, p. 151–152; 7, p. 80].

This clearly anti-Jewish teaching led to the development of the incorrect etymological assumption that Jacob's personal name is built on the Hebrew noun אָקֵב ('aqev) for «heel» meaning, «he grasps the heel» or «he cheats» (Genesis 25:26; 27:36) [8, p. 738]. The historical data also reveals empirical evidence that in the past the interpretation of Jacob's name impacted the explanation of the entire life of the patriarch and the biblical narrative. Therefore, fifth century Christians started to be convinced that the biblical

description depicted Jacob as a quiet «mama's boy» who mainly stayed at home, and that he was a sneaky opportunistic manipulator who knew how to trick the people around him. For all of these reasons, the patriarch Jacob was best known for years as a deceiver. The church clergy asked parishioners of the church to critically consider this, teaching that one day Jacob, seeing his strong, athletic brother weakened by hunger, unmercifully took advantage of that and forced Esau to sell his firstborn right in exchange for a bowl of soup. As a result, according to this view, Esau became a victim of his wicked brother Jacob.

The Protestant Reformation brought major changes within western Christianity. Nonetheless, the doctrine of supersessionism in general, and the post-Nicene interpretation of Jacob's character in particular, remained unchanged. From the very beginning the majority of reformed theologians strongly argued that the patriarch Jacob did not have a character worthy of praise. Thus, the fact that Jacob became «the father of the church was not given as a reward», but only as a pure result of God's grace, which, in the eyes of reformed theologians, is a point that proves the doctrine of predestination [4, p. 224]. For example, in his commentaries on the book of Genesis, John Calvin stated: «Jacob should have willingly satisfied his brother's hunger. But when being asked, he refuses to do so: who would not condemn him for his inhumanity» [4, p. 227]? The Protestant Reformation diminished the life of the patriarch Jacob, and nailed down the post-Nicene iteration both that Jacob's personal name means «a deceiver», and that his desire to buy Esau's birthright was an example of his deceitfulness.

On the other hand, this understanding has been significantly shaken by archaeological and linguistic innovations during the twentieth century. The British Institute for the Study of Iraq published an article by the secular scholar C. J. Gadd in which the author depicts the revolutionary discoveries that have been made in Iraq. The outcome of the linguistic analysis of the «Tablets from Chagar Bazar and Tall Brak» led many academics to the conclusion that the Semitic name Jacob means «may El [God] protect you» [13, p. 22–66]. It should be here noted that the word El or Elohim is a personal divine name for God that is frequently used in the Hebrew Bible. A few years later, the Journal of Cuneiform Studies published a paper by the respected secular researcher Stephen D. Simmons about other archaeological and linguistic discoveries in the Middle East. This article aroused keen interest among a large number of scholars and theologians because 'Early Old Babylonian Tablets from Hama and Elsewhere' suggested that the patriarch Jacob's name came from a typical Amorite name *ya'qub-el*, meaning «may El [God] protect you» [35, p. 71–93]. In addition, renowned expert Dr. David Noel Freedman explains that the name 'Jacob' came from the Hebrew word *יַעֲקֹב* (*Ya'aqov*) and is a shortened form of the theophoric name *יַעֲקֹב־אֵל* (*Ya'aqov - el*), meaning «May God Protect». Dr. Freedman explains further that a thoughtful reading of the original manuscript of the book of Deuteronomy, in conjunction with ancient non-biblical texts, would lead to the conclusion that the Holy Scripture in the blessing of Moses does indeed include the longer form of Jacob's name (Deuteronomy 33:28) [9, p. 125–126].

Catholic academics under the endorsement of Pope Pius XII completely accepted all of these scholarly arguments and modified their interpretation of Jacob's personal name.

This far-reaching decision was reflected in a new biblical commentary called «San Jerónimo» [3, p. 128–129]. Later, this view was also reproduced in The Catholic Study Bible: «the name Jacob has no true etymological connection with the Hebrew word for «heel» (*aqeb*), but is instead a shortened form of some such name as *yaaqob-el* («may God protect») [34, p. 30]. In addition, German Old Testament scholar Claus Westermann also points to the newest archaeological and linguistic discoveries, claiming that «the explanation of the name Jacob from the noun *עָקֵב* = 'heel' is no longer aware of the original meaning of the theophoric name: *Iahkûb-ila*, 'may God protect' (M. Noth, Fests. A. Alt [1953] 142 = *Ges. Aufs.* II [1971] 213–222)» [41, p. 414; 12, p. 382]. Likewise, progressive British Old Testament scholar, Gordon John Wenham, maintains the view that the name Jacob is usually regarded as a shortened form of *Ya'qub-el* 'may El protect, reward' and «is a typical Amorite name of the early millennium, which is found in inscriptions from Chagar Bazar (1800 B.C.), Qatuna (c. 1700 B.C.), and in second-millennium Egyptian texts» [38, p. 176]. Moreover, the leading conservative 'NIV Application Commentary' correspondingly highlights that «the name *Ya'qub-el* (or using other divine epithets besides 'El') is common in West Semitic and means 'May the God El protect'» [37, p. 549].

The list of distinguished secular, Catholic, Orthodox, and Protestant scholars who passionately support this view is growing rapidly. For this reason, the New International Biblical Commentary affirms that the majority of Christian biblical scholars recognize that the full form of the name Jacob is 'Jacob-El,' which means 'may El protect him' [17, p. 238]. Likewise, Dr. Victor Hamilton states that «scholars are agreed that the name *Jacob* is an abbreviated name, of which the longer form is 'Jacob-El,' or *ya'qub-alel*. The meaning would be 'May El protects (him)' or 'El will protect (you)'» [16, p. 178–179]. Based on the newest archaeological and linguistic discoveries, the majority of Christian scholars in the present day agree with their Jewish brothers' view that the name 'Jacob' came from the Hebrew word *יַעֲקֹב* (*Ya'aqov*) and it is a shortened form of the theophoric name *יַעֲקֹב־אֵל* (*Ya'aqov-el*), which means «May God Protect (You)!»

This development is an encouraging step forward in the process of restoring the ancient church hermeneutic of Jacob's character. Nevertheless, even though the scholarly view of the patriarch has been moderated, it has not had a substantial impact on the general view of Jacob's character among the clergy and parishioners of the church. This appears to be happening because the majority of contemporary clerics have inherited the erroneous view of Jacob's character from their preachers, theological seminaries, and biblical commentaries over a long period of time, and it is impossible to change a ship's course overnight. In addition, most pastors, preaching to their growing flock, are busy with their daily responsibilities and are not able to keep up with all new ideas or discoveries in the field of biblical studies. However, the most invasive problem is that Jacob's purchase of the birthright from his brother Esau is still viewed as an immoral action. As a demonstration of this argument, people frequently use the words of Esau when he said that Jacob had supplanted him: «Isn't he rightly named Jacob? This is the second time he has taken advantage of me: He took my birthright, and now he's taken my blessing» (Genesis 27:36).

Of course, any reader should consider this strong allegation. However, it is important to give emphasis to

the fact that once the chief priests and the Pharisees openly accused the Lord Jesus Christ of being «a demon–possessed deceiver» (John 7:12, 20, 47). In the same way, an objective criticism of anyone must be established based on accurate linguistic analysis of the original text, the correct historical setting, and the author's intention in each particular passage. In light of this fundamental exegetical, homiletical, and fully rational frame of hermeneutics, contemporary impartial readers have to remember that the biblical text includes statements that may or may not be correct and are not necessarily always supported by the narrator. Thus, during the reading of the biblical text, it is vital to separate the voice of the author and his intentions from the other voices that are included in the text.

For instance, the same book of Genesis depicts the wife of Potiphar, one of Pharaoh's officials and captain of the guard, accusing Joseph by saying, «That Hebrew slave you brought us came to me to make sport of me. But as soon as I screamed for help, he left his cloak beside me and ran out of the house» (Genesis 39:17–18) [5, p. 36]. Joseph even went to prison on the basis of this accusation. At first glance, it may appear that the trustworthy wife of Potiphar was an unfortunate victim of Joseph, a well–masqueraded Hebrew criminal. However, nothing could be further from the truth than this mistaken observation. Careful study of the entire biblical narrative reveals that Jacob's son Joseph was a godly, hardworking, and moral man. In contrast to Joseph, his accuser was nothing less than an evil and wicked woman who cast her eyes upon Joseph and day–by–day sought to seduce Joseph to immoral sexual relations with her. When her seduction was rejected by Joseph many times she fabricated a story and slandered the innocent man of God (Genesis 39:1–16). This is an example of how important it is for the contemporary reader to do the deep analysis of the narrative and separate the voice of the author and his intentions from the other voices that are included in the biblical narrative.

Regarding the fact that Esau sold his birthright, theologians note that the context reveals Jacob's willingness to share his food with Esau based on a contract of sale. For that reason, he proposed to Esau, «sell me your birthright» (Genesis 25:31). The contemporary reader, separated by time and culture from the people to whom the Bible was written, may have a negative view of Jacob's proposal; modern–day readers have to keep in mind, as Dr. Eugene Merrill said, that «It is important in that interpretation of biblical texts must take into account the historical and cultural milieu» [29, p. 268–280]. Likewise, analyzing the narrative through the background of the ancient historical time period, The new Cambridge Bible Commentary concluded that the original «reader would see nothing wrong with this proposal, and would instead appreciate the wiser and more cunning Jacob over the shortsighted Esau» [1, p. 233].

Also, it is essential to keep in mind that Jacob's request was absolutely justified by the legal regulation of that historical time. For instance, in his book 'The Eternal Torah,' David Lieberman contends that «The transaction of selling the birthright, 'primogeniture' the legal privilege into which one is born, was a practice not uncommon and was recognized by ancient law» [27, p. 68]. A respected scholar, Nahum Sarna, maintains the same view: «The way Jacob acquired his brother's birthright could not have been considered either unusual or objectionable in the context of his times. As a matter of fact, there is every reason to believe

that Jacob's dealings with Esau and his father represent a stage of morality in which the successful application of shrewd opportunism was highly respected» [33, p. 188]. Esau did not have to accept Jacob's proposal, yet the fact that he entered into it absolutely freely made him fully responsible. For that reason, Dr. Shira Weiss stated: «His oath was inviolable and the contract bound by it was irrevocable, since such an oath raises the contract into the realm of the absolute» [39, p. 142–163].

With the reference to Esau's latest accusation toward his brother Jacob, linguistic analysis of the biblical narrative reveals that this allegation is baseless and should not be taken as convincing or trustworthy (Genesis 27:36). Thus, Claus Westermann openly admitted that it is incorrect to connect Jacob's character with the accusation of his brother: «the explanation from עָרַב = 'deceive' (Gen. 27:36), which Hos. 12:4 (Jer. 9:3) has transferred to Gen. 25:26, is therefore different from intention of v. 26 (cf. R.B. Coote, VT21 [1971] 390)» [41, p. 414]. Likewise, Dr. Derek Kidner emphasizes that «the context does not say 'so Jacob supplanted his brother,' but 'so Esau despised his birthright;' and the Hebrews 12 shares this perspective, presenting flippant Esau as the antithesis of the pilgrims of Hebrews 11» [24, p. 152]. In the same way, Dr. Walter Brueggemann points out that «In Heb. 11:20–21, Jacob is named among those who believed in the promise. In Heb. 12:12–17, Esau is used as an illustration of those who do not believe the promise» [36, p. 219]. In light of this discussion, it has to be highlighted that this apologetic view of Jacob is in agreement with the rabbinic claim, which is supported by Hebrew scholars, that Esau had no faith in everlasting life or desire for spiritual things. As a result, «even after he had eaten he did not regret the sale». For that reason, Jordan Jay Hillman concludes that «It is with Esau's indifference rather than Jacob's opportunism that the Torah finds fault, 'Thus did Esau spurn his birthright (Genesis 25:34)'» [23, p. 89].

Let us briefly summarize that over the course of years, the life of the patriarch Jacob as well as his personal name have been seen, valued, and interpreted by diverse groups of people in completely different ways. Since the post–Nicene period, the fabric of Christian theology has been irrationally injected with an impression that Jacob's name means «deceiver» and with the view that the man himself had a deceitful character. Then, for a long time, such a view was represented to the church as the one view without any alternative. Nevertheless, this seemingly solid understanding has been significantly shaken by archaeological and linguistic innovations. For this reason, scholars these days agree with the ancient Christian view that the name 'Jacob' originated from the Hebrew word יַעֲקֹב (*Ya'aqov*) and it is a shortened form of the theophoric name יְהוָה יַעֲקֹב (*Ya'aqov–el*), which means «May God Protect (You)!». This development is an encouraging step forward in the process of restoring the ancient Church hermeneutic of interpreting Jacob's character, or at least of providing an alternative viewpoint to the dominant one. The study goes on to point out that for many years not only Jacob's personal name, but also his character has often not been interpreted based on accurate linguistic analysis of the original text, the correct historical setting, and the author's intention. It is therefore possible that Jacob's purchase of the birthright from his brother Esau may not always be viewed as morally admirable by the contemporary reader, but this article indicates that it is possible to justify an alternative

interpretation, namely, that Jacob's conduct was appropriate in such a situation and therefore justified by the ancient law of jurisprudence.

In light of this discovery, scholars should aim to achieve two equally important supplementary goals. First, the newest discoveries must be popularized among the clergy and parishioners of the church for correction and reaffirmation of accurate epistemology with right religious belief. Second, scholars should promote the scrupulous and methodological re-evaluation of the entire life of the patriarch Jacob. The outcome of this study will have far-reaching theological implications for a correct understanding of the biblical narrative in general, and an accurate hermeneutic of all aspects of Jacob's life and legacy in particular.

References

1. Arnold, Bill T. Genesis. New Cambridge Bible Commentary. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
2. Augustine, Of Hippo, Saint, Gerald G Walsh, and Grace Monahan. The City of God. Vol. Books VIII–XVI / The Fathers of the Church: A New Translation, V.14. Washington, D.C.: Catholic University Press, 2008.
3. Brown, Raymond Edward, Joseph A. Fitzmyer, and Roland Edmund Murphy. Comentario Bíblico «San Jerónimo». Tomo I (Antiguo Testamento). Vol. I. Ediciones Cristiandad, 1971.
4. Calvin, Jean. Genesis. Crossway Classic Commentaries. Wheaton, IL: Crossway Books, 2001.
5. Carson, D. A., ed. Niv Zondervan Study Bible: New International Version. Grand Rapids, Michigan, USA: Zondervan, 2015.
6. Deason, G. B. «The Protestant Reformation and the Rise of Modern Science» Scottish Journal of Theology 38, no.2 (1985).
7. Diprose, Ronald E. Israel and the Church: The Origins and Effects of Replacement Theology. Waynesboro, GA: Authentic Media, 2004.
8. Dictionary, Holman Bible. «Trent C.» Butler, Nashville, Tennessee: Broadman and Holman Publishers, 1991.
9. D.N. Freedman, Israel Exploration Journal, Vol.13, No.2, 1963.
10. Eusebius, Of Caesarea, Bishop of Caesarea. History of the Church. Translated by Rufinus, Of Aquileia, and Philip R. Amidon. The Fathers of the Church: A New Translation, Volume 133. Washington, D.C.: Catholic University of America Press, 2016.
11. Evans, Craig A., Joel N. Lohr, and David L. Petersen, eds. The book of Genesis: composition, reception, and interpretation. Brill, 2012.
12. Farmer, William Reuben. The International Bible Commentary: A Catholic and Ecumenical Commentary for the Twenty-First Century. Collegeville, Minn.: Liturgical Press, 1998.
13. Gadd, C. J. «Tablets from Chagar Bazar and Tall Brak, 1937–38». Iraq 7 (1940): 22–66. doi:10.2307/4241663.
14. Gerald Bostock, «Allegory and The Interpretation of The Bible in Origen», Literature & Theology, (March 1987).
15. Halton, Thomas P. The Fathers Of The Church. V.91. CUOA Press, 1994.
16. Hamilton, Victor P. «The Book of Genesis, Chapters 18–50». (1995).
17. Hartley, John E. Genesis. New International Biblical Commentary. Old Testament Series 1. Peabody, Mass.: Hendrickson, 2000.
18. Henry M. Morris, The Perfect Man, Days of Praise, March 27, 1998.
19. Hindson, Edward E., and Dan Mitchell, eds. The Popular Encyclopedia of Church History. Eugene, Oregon: Harvest House, 2013.
20. Irenaeus, Saint, Bishop of Lyon, and James R Payton. Irenaeus on the Christian Faith: A Condensation of against Heresies. Eugene, Or: Pickwick Publications, 2011.
21. Joel Richardson. When A Jew rules the World. USA 2015.
22. Jewish Publication Society. The Jewish Study Bible. Edited by Adele Berlin and Marc Zvi Brettler. Second Edition. ed. Oxford: Oxford University Press, 2014.
23. Jordan Jay Hillman. The Torah And Its God. Prometheus Books, 2001.
24. Kidner, Derek. Genesis: An Introduction and Commentary. Tyndale Old Testament Commentaries, V.1. Downers Grove, Ill.: IVP Academic, 2008.
25. Kugel, James L. Traditions of the Bible: A Guide to the Bible As It Was at the Start of the Common Era. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1998.
26. Lenski, Noel, and Noel Emmanuel Lenski, eds. The Cambridge companion to the Age of Constantine. Cambridge University Press, 2012.
27. Lieberman, David. The Eternal Torah: A New Commentary Utilizing Ancient and Modern Sources in a Grammatical, Historical, and Traditional Explanation of the Text. 2nd Ed. ed. River Vale, NJ: Twin Pines Press, 1986.
28. Luther, Martin. Luther's Works. Edited by Jaroslav Jan Pelikan and Walter A Hansen. Translated by George Victor Schick. Vol.4, Lectures on Genesis, Chapters 21–25 / Saint-Louis (Mo.): Concordia Publishing House, 1964.
29. Merrill, Eugene H. The lifespans of the EB–MB Patriarchs: a hermeneutical and historical conundrum. Southwestern Journal of Theology, 57 no.2 Spr 2015.
30. Olson, Roger E. The Mosaic of Christian Belief. InterVarsity Press, 2016.
31. Philo, Of Alexandria. Philo. Supplement I. Questions and Answers on Genesis. Translated by F. H. Colson, G. H. Whitaker, and Ralph Marcus. The Loeb Classical Library. Harvard University Press, 1953.
32. Roberts, Alexander, James Donaldson, and A. Cleveland Cox. The Ante-Nicene Fathers: Translations of the Writings of the Fathers Down to A.d. 325. Vol. Vol.3, Latin Christianity: It's Founder Tertullian: I. Apologetic; II. Anti-Marcion; III. Ethical. The Ante-Nicene Fathers: Translations of the Writings of the Fathers Down to A.d. 325, 3. Grand Rapids, Mich: Eerdmans, 1978.
33. Sarna, Nahum M. Understanding Genesis. Heritage of Biblical Israel, V.1. New York: Schocken Books, 1996.
34. Senior, Donald. The Catholic Study Bible. New York: Oxford University Press, 1990.
35. Stephen D. Simmons. Journal of Cuneiform Studies, Vol.13, No.3 (1959).
36. Walter Brueggemann. Interpretation A bible Commentary for Teaching and Preaching. WJK, 2010.
37. Walton, John H., and Wheaton College (Ill.). Authors. Genesis: From Biblical Text ... to Contemporary Life. The Niv Application Commentary. Grand Rapids, Mich: Zondervan, 2001.
38. Wenham, Gordon J. Genesis. Vol.16–50. Word Biblical Commentary, V.2. Dallas, Tex.: Word Books, 1994.
39. Weiss, Shira. THE ETHICS OF PRICE GOUGING: Jacob's Purchase of Esau's Birthright. Journal of Religious Ethics, 45 no.1 Mar 2017.
40. Wesley, John. Wesley's Notes on the Bible. CCEL, 1987.
41. Westermann, Claus. Genesis 12–36. 1st Fortress Press Ed. ed. A Continental Commentary. Minneapolis, Minn.: Fortress Press, 1995.
42. Wilken, Robert L. Judaism and the early Christian mind: a study of Cyril of Alexandria's exegesis and theology. Wipf and Stock Publishers, 2004.

Цимбалюк О. М., здобувач, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), oleg@tsymbalyuk.com

Відновлення стародавньої церкви герменевтикою характеру Якова

Ця стаття дає точний огляд того, як персональне ім'я патріарха Якова та його життя розглядалися різними групами людей протягом усього віку. Дослідження також показує емпіричні докази того, що в минулому інтерпретація імені Джейкоба сильно вплинула як на пояснення всього життя патріарха, так і на біблійну розповідь книги Буття. Наприклад, антична християнська громада переважно мала надзвичайно позитивний погляд на патріарха Якова, і його особисте життя вважалося знаковим прикладом справжньої вірності. Тим не менш, з часів пост-Нікейського періоду ім'я Якова в основному трактувалося як "обманник". Обґрунтування цього твердження було встановлено на неправильному етимологічному припущенні, що ім'я Якова було побудовано на івриті іменник יָקֹב ('aqev) для 'heel', що означає 'він читів', але сучасні археологічні, лінгвістичні та теологічні відкриття повністю спростували цю точку зору. Тому більшість шанованих учених сьогодні погоджуються з тим, що ім'я «Яків» походить від єврейського слова יָקֹב (Яков), скороченого з теофіричного імені יְיָ יִקְוֶה (Яково-ель), що означає «травень Бог захищає (Ti)!». Враховуючи ці глибокі відкриття, автор тверезо пропонує, що об'єктивна методологічна переоцінка всього життя патріарха Якова повинна бути зроблена науковою спільнотою на основі чіткого лінгвістичного аналізу оригіналу тексту, правильного історичного середовища та наміру автора в кожному конкретному проході.

Ключові слова: повторне відкриття, текст, герменевтика, стародавня церква, характер Якова, суперсесіонність, обман, пост-Ніцца, критика, реформація, археологічні, лінгвістичні, відкриття.

УДК 130.2

Чернобай В. А.,

аспирантка кафедры культурологии,
Национальный педагогический университет
им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев),
lerachern@icloud.com

ДУХОВНАЯ ПРАКТИКА ДЕВСТВЕННОСТИ И БЕЗБРАЧИЯ В ИСТОРИИ ХРИСТИАНСКОЙ ЦЕРКВИ

Анализируются причины возникновения, распространения и влияния духовных практик девственного и безбрачного образа жизни в истории христианской церкви. Доказывается, что под воздействием различных культурных и мировоззренческих особенностей отношение к данным проявлениям духовной жизни христиан в церкви и обществе изменялось достаточно радикально – от полного неприятия и критики до возведения в культ и обязательную практику. Высказывается позиция, что вопрос безбрачия священников для католической церкви не столько связан со Священным Писанием, сколько с церковной традицией, а в православии отождествляется в основном с монашеством, которое является сознательным уходом от секулярной жизни. Безбрачный образ жизни в контексте протестантской церкви считается скорее исключительным проявлением духовного дара некоторых христиан, чем выражением особенной духовности. Подчеркивается смысл девственности как ценности в духовном и этическом аспекте жизни христиан.

Ключевые слова: безбрачие, воздержание, целомудрие, духовная практика, аскеза, девственность.

(статья друкується мовою оригіналу)

Принимая во внимание современные процессы глобализации и распространения виртуальных коммуникаций в условиях культурного плюрализма и морального релятивизма, преобладающих в секулярном обществе сегодня, такие ценности как девственность, воздержание и безбрачие, очевидно, утратили свою популярность. Но не актуальность. Возможно, как никогда в прошлом, повсеместное распространение венерических заболеваний, аморальности, нетрадиционных взглядов на сексуальные и семейные отношения всё больше заставляет задуматься современного человека об этих важных и незаслуженно забытых добродетелях.

В действительности, на тему девственности и безбрачия в истории и практике христианской церкви существуют многочисленные научные исследования, однако, тем не менее, ее сложно назвать всесторонне изученной и осмысленной. В современной западной богословской мысли можно выделить работы Карла Олсона и М. Даррола Брайанта, посвященные роли целибата в различных религиозных традициях («Целибат и религиозные традиции»). Анализу возникновения традиции обета безбрачия в христианстве посвящена работа Гленна Холланда «Целибат в ранней христианской церкви» [1]. Среди русскоязычных авторов некоторые попытки теоретического обоснования безбрачия в православном богословии были осуществлены в работах Архиепископа Феофана [18] и Протоиерея Максима Козлова [16].

Целью данной статьи является выявление причин возникновения, распространения и влияния духовных практик девственного и безбрачного образа жизни в истории христианской церкви.

Однако прежде чем начать обзор развития различных взглядов в христианской церкви на девственность и безбрачие в исторической перспективе, следует обратиться к определению ключевых понятий. В наиболее общем значении, девственность – это не

только состояние женского и мужского организмов до момента первого сексуального контакта, но и некая внутренняя нетронутость, непорочность, целомудрие. Под целомудрием в Библии подразумеваются цельность, неповрежденность характера и чистота движущих мотивов, помыслов и чувств, скромность, благоразумие, самоконтроль в отношениях, а в более узком смысле – основанное на этом ограничение сексуальных влечений, то есть воздержание от незаконных сексуальных действий и помыслов [2, с. 113].

Таким образом, девственность является одним из проявлений целомудрия и включает в себя не только физическое воздержание от сексуальных контактов до брака, но и нравственную чистоту, ведь девственность вследствие фригидности, закомплексованности человека, например, вряд ли можно назвать проявлением целомудрия.

Безбрачие же – это состояние человека, не вступающего в брак, которое может быть добровольным (по материальным соображениям или по нежеланию нести ответственность за семью) или же вынужденным (из-за состояния здоровья, физических недостатков, отсутствия пары и т.д.). Безбрачие может также быть одним из признаков религиозного аскетизма.

В ходе истории отношение к безбрачию в социально-политической среде было неоднозначным. В Риме, где пополнение численности населения считалось стратегически важным для могущества государства, на безбрачие смотрели как на состояние неприличное для римского гражданина. Попыткой повлиять на демографическую ситуацию в стране политическими мерами был закон императора Августа Октавиана, известный под названием «Lex Julia et Papia Poppaea», который вводил обязательность брака для представителей некоторых высших сословий, ряд ограничений в праве наследования для холостяков и бездетных и строгие наказания за прелюбодеяние [3, с. 135].

В противоположность этому, когда господствующей религией стало христианство, государственная политика по отношению к безбрачию кардинально изменилась – теперь на него стали смотреть как на проявление высшей степени христианского совершенства.

Заметим, что как в эпоху эллинизма, так и массового распространения христианства, безбрачие и воздержание от сексуальных отношений рассматривались как понятия взаимосвязанные, а деторождение поощрялось только в рамках законного брака.

Следует также добавить, что иногда в истории безбрачие использовалось в качестве карательной меры при нарушении человеком определенных норм. Например, по русскому церковному праву 19 века при расторжении брака по причине прелюбодеяния, виновный в нем супруг осуждался на безбрачие [4, с. 1, 2].

Иудейское понимание девственности и безбрачия.

Исторически во многих культурах девственность считалась добродетелью и являлась важным и необходимым качеством до вступления в брак, тогда как ее отсутствие до свадьбы всегда считалось постыдным грехом. Закон Моисеев защищал права девушек, предписывая мужчине, который вне законного брака соблазнял девушку, обязательство жениться и жить только с ней одной без права развода (Ис.22:16–17, Втор.22:28–29). Из 22 главы книги Второзаконие мы

заключає, що женская девственность в древнем Израиле отождествлялась не только с персональной или даже семейной честью, но и с непорочностью всего народа, а потеря девственности вне брака называется «срамным делом, блудом и злом» против общества, караемым смертью (Втор.22:21).

Однако к безбрачию иудейская традиция в целом относилась отрицательно, так как оно отождествлялось с бесплодием, считавшимся позором и признаком проклятия (Быт.30:23; 1Цар.1:11; Лк.1:25). Так, один раввин учил, что: «Иудея, у которого нет жены, нельзя назвать вполне человеком» [5, с. 24]. Сексуальные отношения в браке воспринимались как заповедь Торы: «Плодитесь и размножайтесь...» (Быт.1:28), и ограничивались только законами о ритуальной чистоте и рамками своей народности. Священники обязательно должны были состоять в браке, так как сан их мог быть передаваем только их детям (Лев.21:7–14).

Наряду с этим основным отношением к безбрачию бывали в ветхозаветные времена отдельные случаи добровольного безбрачия. Пророк Иеремия по повелению Бога должен был отказаться от брака в знак воззвания этим символическим действием неминуемости наказания Израиля (Иер.16:2, 10–13). Другие библейские примеры, такие как Анна вдова, Иоанн Креститель, имели также особое значение служения Господу (Лк.2:37, Ин.3:29).

Примечательно, что в Ветхом Завете мы впервые находим идею о «девственности Божьего народа» как образа особых отношений между Богом и Его народом. Действительно, пророки неоднократно сравнивали Израиль с девицей, когда обличали отступление народа от Господа и, как следствие, – потерю целостности территории (Ам.5:2; Ис.37:23; Иер.14:17, 18:13; Плач.1:15; 2:13). Здесь девственность является аллегорией верности.

Становление института девства на заре христианства. В первой церкви времен апостолов, следуя ветхозаветной традиции, институт брака как таковой никогда не оспаривался, и, поскольку он относился к сфере гражданского права, богословы не считали нужным специально обсуждать его. Девство, напротив, было явлением редким, особенно для иудейского мира, из которого вышла первая церковь.

Исследуя исторические источники, можно с уверенностью говорить, что идеи аскетизма и воздержания появились и прижились в ней довольно рано. Известно, что уже в конце I века в римской общине некоторые христиане добровольно воздерживались от супружеских отношений. Климент Римский пишет два окружных послания к девственникам и девственницам [6, с. 193]. По свидетельству Иустина Мученика, было «много мужчин и женщин, лет шестидесяти и семидесяти, которые, из детства сделавшись учениками Христовыми, живут в девстве» [7, с. 344].

Однако уже во II веке зазвучали голоса некоторых отцов церкви, встревоженные проникновением ереси безбрачия в церковь. Иериней Лионский предупреждает: «так называемые воздержные (энкратиты), ... проповедовали безбрачие.... Первый ввел эту хулу Татиан, ... объявляя брак растлением и блудом» [8, с. 94]. Тертуллиан, считая брак скорее уступкой слабости человеческой плоти, все же писал: «Христос не пришел

разлучить супругов и разрушить брачный союз, и с Его пришествием всякое супружество не стало незаконным. Утверждать это могут только еретики, которые, между прочими заблуждениями, полагают, что надо разлучать совокупившихся в единую плоть, и тем самым восстают против Бога.... Нигде не читаем мы, что брак запрещен, ибо он сам по себе – благо» [9]. О недопустимости пренебрежения браком говорил также во II в. Климент Александрийский [10, с. 332].

Постепенно идеи девства приобрели настолько широкую популярность среди первых христиан, что стали вызывать всеобщее сочувственное недоумение, а порой и осуждение их современников–язычников. Так что богословы первых веков вынуждены были защищать пред язычниками идеи девства. В IV в. в защиту девства пишут целые книги Афанасий Великий, Григорий Богослов, Иоанн Златоуст, Амвросий Медиоланский, Иероним и Августин. Августин также одним из первых аргументирует понятие «духовного брака», когда супруги – христиане, находясь в законном браке, соглашаются жить вместе, не имея при этом интимных отношений [15].

Среди произведений Григория Богослова, посвященных этой теме, главным является произведение «Похвала девству», написанное в стихотворной форме. Брак, согласно Григорию, способствует преодолению одиночества и проявлению любви не только к супругу, но и к Богу. А смысл безбрачия Григорий видит в полном посвящении всех мыслей и желаний Христу. Сравнивая брак и девство, Григорий традиционно ставит последнее выше первого. Безбрачие он считает возвышеннее и божественнее, но труднее и опаснее. Однако Григорий и в браке, и в безбрачии видит путь к общению с Богом. Здесь он высказывает достаточно прогрессивную мысль для своей эпохи, говоря, что смысл брака не ограничивается деторождением: его сущность – во взаимной любви супругов, перерастающей в любовь к Богу. Точно так же и безбрачие не есть только воздержание от полового общения, но прежде всего возрастание любви к Богу, союз со Христом [11, с. 250].

По мере укрепления христианства к IV в. в церквях формируется отдельный класс людей, именуемых девственниками, которые уже начинали пользоваться особым уважением в Церкви. Со временем даже среди простых мирян часто встречался «духовный брак», что дало основания на Гангском Соборе (ок. 340) издать серию правил против тех, кто, практикуя девство, унижал брак: «Если кто девствует или воздерживается, удаляясь от брака, как гнушающийся им, а не ради самой доброты и святости девства: да будет под клятвой... (правило 9)» [12]. Сам факт появления этих правил указывает на то, что отношение к браку в христианской среде было неоднозначным и что многие христиане идеализировали девство.

Почему же идея безбрачия была настолько популярна среди христиан в 1–4 веках? Анализ биографических описаний жизни некоторых отцов церкви, позволяет сделать вывод, что во многом их жизненный опыт повлиял на формирование столь определенно позитивного отношения к девству. Жизнь Августина, например, в его молодые годы до обращения не отличалась высокой нравственностью и воздержанием. Также, влиянием философских идей гностицизма на отцов церкви (таких

как Тертуллиан, Ориген и Августин), отождествлявших сексуальное влечение и брак с проявлениями греховной и порочной природы, можно объяснить их предпочтение аскетической жизни семейной.

Среди прочих предположительных причин широкого распространения девства можно назвать также влияние личного примера самого Христа и апостола Павла, а также эсхатологические ожидания первых христиан, в свете которых брак отходил на второй план. В то же время популярность безбрачного образа жизни – это реакция истинных христиан на секуляризацию церкви, когда в эпоху воцарившегося христианства церковь в этическом плане значительно ослабела. Таким образом, девство, возможно, было поиском образца совершенной духовности на фоне аморальности Римской Империи.

Католический взгляд на безбрачие: celibat клира. Целибат – это обет безбрачия, как правило, принятый по религиозным соображениям, и обязательный для всего католического духовенства, дав который, священнослужитель не может вступать в брак, а также должен соблюдать целомудрие. Нарушение целомудрия рассматривается католической церковью как святотатство.

Целибат для клириков был впервые закреплён в правилах Эльвирского собора в Испании (306 или 316), который предписывает за его нарушение «епископов, пресвитеров и диаконов навсегда отлучать от церковного общения, и даже на смертном одре не давать им прощения» (18-е правило) [13]. Позднее обет был узаконен в эпоху папы Григория I (590–604), но в период раннего средневековья священнослужители практически не придерживались его.

На практике обязательным для всех католических священников целибат стал лишь при папе Григории VII в 1074 году, который решительно запретил всем без исключения священникам вступать в брак. Безбрачие священников лишало духовное лицо родственных связей, подданства королю или феодалу, а также права передавать духовные должности своим наследникам.

Как мы видим, безбрачие высшего духовенства являлось сравнительно поздним явлением в процессе развития католического права, т.к. первая церковь знала много женатых епископов. Климент Александрийский был убежден, что даже апостол Павел был женат: «... Павел в одном из писем явно обращается к своей супруге (τῇ αὐτοῦ... σύζυγον), которую он не брал с собой только ради легкости перемещения» [10, с. 428].

Обязательность целибата в настоящий момент в католицизме это предмет активных дискуссий. Основным аргументом противников целибата является то, что обета безбрачия в церкви изначально не было. С новой силой данный вопрос обсуждался во время Второго Ватиканского Собора. Но, несмотря на стремление некоторых представителей западной церкви к модернизации, ее руководство по-прежнему решительно отстаивает необходимость целибата (16 статья «Presbyterorum ordinis») [14].

В данный момент с обетом безбрачия в католической церкви, в основном, связана нехватка служителей, готовых сделать подобное посвящение. Сейчас в виде исключения в католической церкви рукополагаются в священный сан женатые священнослужители, обратившиеся из протестантизма. Обязательный

целибат, однако, не распространяется на клир восточно-католических церквей, в том числе греко-католиков.

С другой стороны, в случае отмены целибата для священников католическая церковь может оказаться обязанной признавать и рукополагать священников-гомосексуалистов в тех странах, где однополые браки официально признаны государством. А, как известно, католическая церковь всегда придерживалась консервативных взглядов по этому поводу.

Приведенные выше данные показывают, что вопрос безбрачия священников для католической церкви не столько связан со Священным Писанием, сколько с церковной традицией. Он также является достаточно неоднозначным и противоречивым, требующим глубокого рассмотрения и, возможно, кардинальных решений.

Безбрачие как проявление аскетизма в православии. Как известно, Трулльский Собор (692 г.), официально признаваемый только православной церковью, ввёл обязательный целибат для епископов, а также запретил вступать в брак дьяконам и пресвитерам после их хиротонии. Если же клирики желали вступать в брак, то могли это сделать до своего посвящения в сан (правило 6 и 13). Правило же 48 указывает на то, что желающие посвящения в сан епископа должны оставить своих жен и не жить больше вместе с ними [15].

Однако современная православная церковь в рассмотрении вопросов воздержания и девственности старалась придерживаться некой середины: с одной стороны, к браку относятся с почитанием, как к священному установлению, а с другой, безбрачный образ жизни считается особенно возвышающим и обязательным для монашества [18, с. 143]. В отличие от норм католической церкви, эндогамный брак православных священников не только разрешается, но и приветствуется.

История свидетельствует, что безбрачный образ жизни среди христиан восточного обряда в определенные периоды был популярен и среди не священнослужителей. Например, о жизни запорожского казачества российский историк В. В. Богуславский пишет, что «самой выдающейся её чертой было безбрачие. Запорожцы смотрели на семью как на прямую помеху их деятельности; за введение женщины в Сечь и блуд грозила смертная казнь» [17, с. 332].

Действующие ныне правила (с 1869 г.) позволяют возводить в священники как овдовевших после первого брака, так и неженатых, заявивших желание навсегда остаться безбрачными. Однако духовенство, вступившее в брак, не может рукополагаться в сан епископа и вышестоящие саны [16].

Таким образом, девственный и безбрачный образ жизни в православии отождествляется не столько со священством, сколько с монашеством, которое является сознательным уходом от секулярной жизни. В монашестве безбрачие считается не целью, а средством борьбы с грехом через подавление сексуальной энергии. Так же как и смысл пребывания в браке состоит не в узаконенности полового сожителства или оправдании невоздержания, но в достижении целомудрия.

Безбрачие в протестантском контексте. С началом Реформации в среде католицизма с новой силой зазвучали протесты против безбрачия духовенства. Принимая во внимание негативные последствия обязательного безбрачия клира в католической церкви,

Лютер в своем «Письме к христианскому дворянству германской нации» (1520 г.) доказывает возможность и важность вступления священников в брак, а в 1525 г. решается подтвердить это собственным примером [19].

Основываясь на естественных законах природы человека, Священном Писании и древнехристианском обычае, практически все реформатские символические сочинения, отражают право как мирян, так и духовенства вступать в брак. Эта концепция коренится, прежде всего, на том, что Сам Христос никогда не проповедовал обязательного безбрачия для Своих последователей, говоря, что «не всем это дано» (Мф.9:11–12). Писание многократно упоминает о женатых служителях (1Кор.7:2, 9:5, Деян.18:2, 26; 21:5). Кроме того, с протестантской точки зрения обязанность безбрачия, как для епископов, так и для служителей низшего ранга, считается грубейшим нарушением Писания: «Но епископ должен быть непорочен, одной жены муж...», на основании которого брак воспринимается как одно из условий священства или епископства (1Тим.3:1–5).

Знаменательно, что Библия содержит в себе ясное пророчество о ереси безбрачия как одного из ярких признаков отступничества от веры: «Дух же ясно говорит, что в последние времена отступят некоторые от веры, внимая духам обольстителям и учениям бесовским..., запрещающим вступать в брак...» (1Тим.4:1–3). Понимая, что данное предупреждение относится и к священникам, практически все протестантские конфессии отдают предпочтение женатым священнослужителям.

Здесь необходимо отметить, что, безбрачие воспринимается в протестантском контексте именно как духовный дар для более эффективного служения Богу (в пример можно привести англиканского священника, известного богослова Джона Стотта). А путь аскетизма, обязательного целибата или затворничества как предпочтительный способ укрощения плоти представляется для протестантов довольно сомнительным.

Также, основываясь на доктрине всеобщего священства верующих, протестанты ощущали личную ответственность за нравственную ситуацию в обществе, что мотивировало многих из них занимать активную социальную и миссионерскую позицию для трансформации общества, а не изолировать себя от него путем монашества.

В настоящий период времени, мы видим, что отношение к девственности и воздержанию до брака в современном обществе во многом стало более поверхностным, и люди, которые по своим религиозным или нравственным соображениям выбирают хранить девственность до брака, часто встречают непонимание и критику. Тем не менее, благодаря жизни воздержания вне брака в соответствии с высокими моральными стандартами Писания каждого из христиан, эти добродетели всегда будут восприниматься как проявление духовности, благоразумия и до известной степени являться залогом нравственно и физически здоровой личности и семьи.

Список использованных источников

1. Olson C. Celibacy and Religious Traditions. Oxford Scholarship Online: January 2008. DOI:10.1093/acprof:oso/9780195306316.001.0001.

2. Бай В. Девственность как элемент духовной жизни // Альманах «Богомыслие». – 2013. – №12. – С.112–124.

3. Демографический энциклопедический словарь / Под ред. Валентей Д. И. – М.: Советская энциклопедия, 1985. – 608 с.

4. Сводъ законовъ Россійской имперіи. Томъ десятый. Часть I. Законы гражданскіе. – СПб.: Тип. Второго Отделения Собственной Канцелярии, 1857. – 604 с.

5. Еврейская энциклопедія. Т.4. – СПб.: Тип. Акц. Общ. Брокгауз–Ефрон, 1906–1913. – 497 с.

6. Два окружныя посланія св. Климента Римскаго о девстве, или к девственникам и девственницам // Журнал «Труды Кіевской Духовной Академіи», 1869.

7. Ранние Отцы Церкви. Антология. Антология. – Брюссель: Жизнь с Богом, 1988. – 734 с.

8. Иринеи Лионский. Пять книг обличения и опровержения лжеименного знания. Сочинения Св. Ирины, епископа Лионского. 2-е изд. / Пер. прот. П. Преображенского: – СПб.: Издание И. Л. Тулузова, 1900. – 647 с.

9. Тертуллиан. К жене. Книга первая [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.tertullian.org/russian/ad_uxorem_rus.htm.

10. Климент Александрийский. Строматы. О цели человеческой жизни и преимуществах вступления в брак. Т.1. Книга Третья. – СПб.: Издательство Олега Абышко, 2003. – 544 с.

11. Творения иже во святыхъ отца нашего Григорія Богослова, Архієпископа Константинопольскаго. Томъ II. – СПб.: Издательство П. П. Сойкина, 1910. – 596 с.

12. The Canons of the Council of Gangra – the original Greek text with English Translation – and Latin versions [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.earlychurchtexts.com/public/gangra_cans.htm.

13. Canons of the Church Council Elvira (Granada) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.csun.edu/~hcfll004/elvira.html>.

14. Decree on the ministry and life of priests. Presbyterorum ordinis [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-decree_19651207_presbyterorum-ordinis_en.html.

15. Правила святого Вселенского шестого собора, Константинопольского [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://krotov.info/acts/canons>.

16. Протоиерей Максим Козлов. О практике целибата в Русской Церкви // Молодежный интернет журнал МГУ «Татьянин день». 27/12/2010. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.taday.ru/text/814342.html>.

17. Богуславский В. В. Славянская энциклопедия: XVII век в 2-х томах. Том 2. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2004. – 783 с.

18. Архиепископ Феофан (Быстров). Сия вера отеческая / Сост. В. И. Марченко. – М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2005. – 224 с.

19. Лютер М. К христианскому дворянству немецкой нации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/protestant/lyuter/15.

References

1. Olson C. Celibacy and Religious Traditions. Oxford Scholarship Online: January 2008. DOI:10.1093/acprof:oso/9780195306316.001.0001.

2. Baj V. Devstvennost' kak jelement duhovnoj zhizni // Al'manah «Bogomyslie». – 2013. – №12. – С.112–124.

3. Demograficheskij jenciklopedicheskij slovar' / Pod red. Valentej D. I. – M.: Sovetskaja jenciklopedija, 1985. – 608 s.

4. Cvod' zakonov' Rossijskoj imperii. Tom' desjatyj. Chast' I. Zakony grazhdanskіe. – SPb.: Tip. Vtorogo Otdelenija Sobstvennoj Kanceljarii, 1857. – 604 s.

5. Evrejskaja jenciklopedija. T.4. – SPb.: Tip. Akc. Obshh. Brokgauz–Efron, 1906–1913. – 497 s.

6. Dva okružnyja poslanija sv. Klimenta Rimskago o devstve, ili k devstvennikam i devstvennicam // Zhurnal «Trudy Kievskoj Duhovnoj Akademii», 1869.

7. Rannie Otcy Cerkvi. Antologija. Antologija. – Brjussel': Zhizn' s Bogom, 1988. – 734 s.

8. Irinej Lionskij. Pjat' knig oblichenija i oproverzhenija lzheimennogo znaniya. Sochinenija Sv. Irineja, episkopa Lionskogo. 2-e izd. / Per. prot. P. Preobrazhenskogo: – SPb.: Izdanie I. L. Tuluzova, 1900. – 647 s.

9. Tertullian. K zhene. Kniga pervaja [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.tertullian.org/russian/ad_uxorem_rus.htm.

10. Kliment Aleksandrijskij. Stromaty. O celi chelovecheskoj zhizni i preimushestvah vstuplenija v brak. T.1. Kniga Tret'ja. – SPb.: Izdatel'stvo Olega Abyshko, 2003. – 544 s.

11. Tvoření izhe vo svjatyh' otca našego Grigorija Bogoslova, Arhiepiskopa Konstantinopol'skago. Tom' II. – SPb.: Izdatel'stvo P. P. Sojkina, 1910. – 596 s.

12. The Canons of the Council of Gangra – the original Greek text with English Translation – and Latin versions [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.earlychurchtexts.com/public/gangra_canons.htm.

13. Canons of the Church Council Elvira (Granada) [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <https://www.csun.edu/~hcfll004/elvira.html>.

14. Decree on the ministry and life of priests. Presbyterian ordinis [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat_II_decree_19651207_presbyterorum-ordinis_en.

15. Pravila svjatogo Vselenskogo šestogo sobora, Konstantinopol'skogo [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://krotov.info/acts/canons>.

16. Protoierej Maksim Kozlov. O praktike celibata v Ruskoj Cerkvi // Molodezhnyj internet zhurnal MGU «Tat'janin den». 27/12/2010. [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.taday.ru/text/814342.html>.

17. Boguslavskij V. V. Slavjanskaja jenciklopedija: XVII vek v 2-h tomah. Tom 2. – M.: OLMA Media Grupp, 2004. – 783 s.

18. Arhiepiskop Feofan (Bystrov). Sija vera otecheskaja / Sost. V. I. Marchenko. – M.: Izd-vo Sretenskogo monastyrja, 2005. – 224 s.

19. Ljuter M. K. hristianskomu dvorjanstvu nemeckoj nacii [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/protestant/lyuter/15.

Chornobai V. A., post-graduate student of the Department of Cultural Studies of the National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), lerachern@icloud.com

Spiritual practice of virginity and celibacy in the history of the Christian church

This article analyzes the causes, spread and impact of spiritual practices of virginity and celibate lifestyle in the history of the Christian church. It is proved that, under the influence of various cultural and philosophical features, the attitude to these manifestations of the spiritual life of Christians in the church and society has changed quite radically – from complete rejection and criticism to cultivation and compulsory practice. It is stated that the issue of celibacy of priests for the Catholic Church is not as much connected with the Holy Scripture as with the church tradition, but in the Orthodox Church it is identified mainly with monasticism, which is a conscious avoidance of secular life. The celibate way of life in the context of the Protestant church is considered rather an exceptional manifestation of the spiritual gift of some Christians than an expression of a particular spirituality. The meaning of virginity as a virtue in the spiritual and ethical aspect of the life of Christians is emphasized.

Keywords: celibacy, abstinence, chastity, spiritual practice, asceticism, virginity.

Чорнобай В. А., аспірантка кафедри культурології, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), lerachern@icloud.com

Духовна практика цнотливості і безшлюбності в історії християнської церкви

Аналізуються причини виникнення, поширення і впливу духовних практик незайманого і безшлюбного способу життя в історії християнської церкви. Доводиться, що під впливом різних культурних і світоглядних особливостей ставлення до даних проявів духовного життя християн в церкві і суспільстві змінювалося досить радикально – від повного неприйняття і критики до зведення в культ і обов'язкову практику. Висловлюється позиція, що питання безшлюбності священиків для католицької церкви не стільки пов'язане зі Святим Письмом, скільки з церковною традицією, а в православ'ї отождествляється в основному з чернецтвом, яке є свідомим відходом від світського життя. Безшлюбний спосіб життя в контексті протестантської церкви вважається швидше винятковим проявом духовного дару деяких християн, ніж виразом особливої духовності. Підкреслюється сенс невинності як цінності в духовному і етичному аспекті життя християн.

Ключові слова: безшлюбність, стриманість, цнотливість, духовна практика, аскеза, незайманість.

УДК 304.4:321

Колотило М. О.,

кандидат філософських наук, викладач кафедри філософії, Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського (Україна, Київ), kolotylo.mariana@gmail.com

Філософія сучасної соціальної роботи у контексті громадянського суспільства

Історична розвідка специфіки та особливостей функціонування інституту соціальної роботи дозволила з'ясувати, що її еволюційний поступ називав трансформації від розуміння як складової державної соціальної політики через перехід у простір функціонування громадянського суспільства до усвідомлення сучасної ролі соціальної роботи як місця зустрічі обох інституцій заради вирішення низки глобальних цивілізаційних проблем та забезпечення інноваційного розвитку людства.

Акцентовано увагу на тому, що сучасна практика соціальної роботи визначається двома факторами, а саме: з одного боку, розгортанням тенденцій її максимального одержавлення та формалізації; з іншого – зведенням участі держави в цій галузі до мінімуму. У підсумку стверджено, що зважаючи на зростання участі соціальних працівників у формуванні перспективних сценаріїв майбутнього, соціальна робота як інституція громадянського суспільства потребує системної підтримки зі сторони держави як в національному, так і глобальному вимірах.

Ключові слова: соціальна робота, соціальний працівник, держава, громадянське суспільство, спільнота, державна соціальна служба.

Проблема особливостей та перспектив подальшого розвитку інституту соціальної роботи в контексті взаємин держави та громадянського суспільства належить до числа актуальних проблем функціонування соціальної сфери на сьогоднішній день. Застосування історичного підходу до її осмислення дозволяє окреслити специфіку взаємовідносин між різними історичними формами соціальних служб та державними органами у галузі соціального захисту, що в свою чергу чітко вказує на відмінності інституту соціальної роботи від інституту держави. Відповідно до своєї природи та мети заснування держава є орієнтованою насамперед на вираження загального інтересу, а вже потім на задоволення приватних інтересів в частині їх співпадіння з першим. Натомість з часу своєї появи інститут соціальної роботи засвідчує свою спрямованість на створення сприятливих суспільних умов для реалізації приватних інтересів громадян, завдяки чому зберігається ціннісний статус життєдіяльності останніх в суспільстві і забезпечується суспільний інтерес. Отож, з точки зору підходу до об'єкта реалізації соціальної політики держава та соціальна робота є протилежними соціальними інститутами, що втім не заважає їм об'єднувати зусилля задля вирішення актуальних суспільних проблем.

Разом з тим помилково було б вважати, що у функціональному значенні соціальна робота є виключно складовою державної діяльності. Онтологічно інститут соціальної роботи ніколи не був повноцінно інкорпорованим до інституту держави, хоча зразків успішної державної соціальної політики існує чимало. У контексті прискореного розвитку громадянського суспільства в Україні та за її межами, соціальну роботу, на наш погляд, інституційно та онтологічно доцільно віднести саме до її інститутів, обґрунтуванню чого і доцільно присвятити подальші міркування.

Різноманітні питання, пов'язані зі становленням громадянського суспільства та його впливом на функціонування держави були предметом наукових розвідок Е. Дюркгейма, Г. Спенсера, Н. Лумана,

Т. Парсонса, Р. Мертон; питання дослідження засад функціонування інституту соціальної роботи в умовах управління нею зі сторони державних органів влади досліджувалася такими фахівцями як Р. Баркер, М. Річмонд, Дж. Адамс, Л. Філіпсон, І. Григор'єва, О. Самойлова, Т. Купріянова, Ю. Пашенко та ін.

Метою нашого дослідження виступає філософське осмислення засад функціонування та перспектив розвитку інституту соціальної роботи в громадянському суспільстві, що актуалізує звернення до вивчення контексту взаємодії держави та громадянського суспільства в соціальному секторі.

Фактично з часу своєї появи на історичній арені інститут обчислювальної допомоги належить громаді і виступає внутрішньою формою підтримки та співіснування її членів. Підтвердженням правдивості цієї тези слугує той факт, що перші паростки діяльності в справі захисту прав та інтересів членів суспільних об'єднань з'явилися ще в епоху первісно-родового ладу як інститут обчислювальної взаємодопомоги, для якого уже тоді були характерні різні форми матеріальної та соціально-психологічної підтримки. Безумовно, зміст надаваної допомоги, її розміри та процесуальний характер значно різнилися залежно від особливостей розвитку культури в ту чи іншу епоху, проте в усі історичні часи свою актуальність зберігали такі риси соціальної підтримки як цільова визначеність, адресність, опертя на актуальні суспільно-моральні норми, орієнтація на зняття соціальної напруги та групову підтримку всередині общини. Становлення держави як форми політичної організації суспільства, її утвердження та поступальний розвиток визначили за соціальною роботою роль однієї зі сфер її багатоаспектної діяльності та безпосереднього підпорядкування.

Становлення соціальної роботи як особливої сфери професійної діяльності, що прагне власної інституціалізації та здійснення впливу на зміст соціальної політики з точки зору інтересів громадян, припадає на кінець XIX ст., та зумовлене змінами підходів до надання допомоги людям зі сторони державних благодійних організацій. Саме останні першими полишили провідний на той час принцип суто державницького поділу вразливих категорій населення на «достойних» та «недостойних», тобто на тих, кому слід допомагати і тих, хто сам винен, що опинився в складній ситуації. Основною причиною соціальної вразливості частини населення стали розглядати об'єктивну соціально-економічну ситуацію в суспільстві, внаслідок чого розвиток отримали нові моделі надання соціальної допомоги [2].

Відповідно до цієї точки зору благодійні організації намагалися максимально наблизити джерело надання допомоги до того, хто її потребував, а саму допомогу зробити якомога більш адекватною потребам конкретної людини. Відтак, до благодійницької діяльності почали залучати добровольців, які з готовністю надавали не лише матеріальну, але й морально-психологічну та соціальну підтримку. Працюючи виключно на волонтерських засадах, люди керувалися першочергово моральними переконаннями та гуманістичними ідеалами, основу яких складали уявлення про права людини.

Проте широкосердний відношення до справи виявилось недостатньо: практика надання допомоги людям, які її потребували, виявила цілу низку проблем наукового

та освітньо-професійного характеру. Внаслідок цього почали проводитися системні наукові дослідження, а також здійснювалися спроби наукового обґрунтування соціальної роботи як професійної діяльності. Вагомим кроком у цьому напрямі став вихід праці під назвою «Соціальний діагноз» американського теоретика та практика Мері Річмонд [6], на сторінках якої було представлено результати експертиз якості соціальної роботи, а також діагностики соціальних проблем, що доводиться вирішувати соціальному працівникові. Пулярності набирають також спеціалізовані школи соціальної роботи, що за ініціативою та на гроші благодійних організацій займаються професійною підготовкою професіоналів у галузі соціальної допомоги.

Водночас ширилася й розвивалася професійна спільнота, в якій значну увагу приділяли підтриманню гуманістичного та альтруїстичного духу в середовищі фахівців, а також, що вирізняло її від інших спільнот, висловленню громадянської позиції з проблем людини і суспільства. Соціальні працівники одними з перших усвідомили залежність проблем клієнтів від об'єктивної соціально-економічної ситуації в суспільстві, а поряд з тим обмеженість власних можливостей впливу на неї. Усе це виступило підґрунтям для включення фахівців, спільно з низкою політичних партій, рухів та суспільних організацій, в боротьбу за вдосконалення існуючої державної системи соціального захисту населення шляхом насамперед підвищення її ефективності та посилення філософії людиноцентричності.

Попри те, остаточне визнання соціальна робота як самостійна професія та галузь навчання отримала лише після II світової війни. Ідеї «Нового курсу» в США 30-х рр. та побудови держави всезагального благоустрою в Західній Європі 40-х років стали вираженням офіційного права кожної людини на певний мінімум достойного існування, при тому, що держава виступає гарантом реалізації цього права [4, с. 234].

Проте в ході здійснення заявленої соціальної політики доволі швидко стало очевидним, що для втілення подібних ідей в життя хороших законів і належних матеріальних ресурсів недостатньо: вкрай необхідна спеціальна система індивідуальної допомоги людям, які за певними причинами опинилися «за бортом» повнокровного соціального життя. Урядові циркуляри та державні асигнування на соціальні потреби мали потрапити до конкретного адресата, бути адаптовані до потреб громадян, а інколи суттєво переглянуті у світлі потреб практики. У держави з'явилася потреба у покладанні цих функцій на професійний соціальний інститут, що знаходився б у найближчому контакті до потреб громадян, а це ставало б можливим лише у тому випадку, якщо його репрезентантами були б представники громадянського суспільства. Відтак, з другої половини XX століття в європейських країнах інститут соціальної роботи все більшою мірою стає підопічним інституціям громадянського суспільства, хоча звісно секторально залишається в полі соціальної політики держави.

Сучасні соціальні працівники не виступають лише виконавцями «наказу зверху», бюрократами, єдиний клопіт яких зводиться до такої раціоналізації діяльності, щоб за мінімальних затрат отримати максимальну вигоду для себе особисто або ж для держави. Професіоналізм

вирізняють особлива орієнтація на «проекування» людських відносин з метою, що визначається інтересами клієнтів та базована нормами професійної етики. Зокрема, в Преамбулі «Етики соціальної роботи: принципи та стандарти» знаходимо: «Соціальна робота виходить з гуманітарних, релігійних та демократичних ідеалів та філософських теорій. Місією соціальних працівників є служіння заради підвищення благополуччя людини та її самореалізації, допомога в знаходженні ресурсів для задоволення потреб індивідів, груп, націй в досягненні соціальної справедливості» [5].

Взявши на себе функції реалізації соціальної політики та ставши агентами держави, соціальні працівники надалі опікуються приватними інтересами конкретних людей в межах реалізації всезагального інтересу держави. Зокрема, в «Професійно-етичному кодексі соціального працівника» прямо вказано, що соціальний працівник має «нести максимальну відповідальність перед клієнтом, сприяючи змінам в соціальній політиці та практиці через відповідне агентство чи організацію. У випадку, якщо бажані результати через ці канали не досягаються, то вони (соціальні працівники – М. К.) покликані ініціювати звернення у вищі інстанції і до більш широкій громадськості, зацікавленої у вирішенні цієї проблеми» [7]. Іншими словами, соціальний працівник є не лише агентом реалізації соціальної політики держави, але й суб'єктом її активної зміни відповідно до потреб та інтересів конкретних людей.

Засвоїв змістом сучасна соціальна робота в суспільстві виконує важливу функцію медіатора, оскільки стає тією інституцією громадянського суспільства, завдяки ефективній діяльності якої в рамках конкретних ситуацій, в повсякденному побутовому житті людей забезпечується узгодження загального і приватного інтересів, і в підсумку соціальна справедливість набуває цілком конкретних абрисів, що відповідають суб'єктивному уявленню про неї кожної людини. Соціальна робота відстоює необхідність комплексної соціальної політики, орієнтованої в першу чергу на індивідуальну підтримку тих, хто її потребує. На сьогодні вона лишається вірною ідеєю прав людини та професіоналізму, а відтак соціальні працівники доволі часто опиняються в ролі критиків існуючого ладу, оскільки подібно до представників інших гуманістичних професій у своїй діяльності орієнтуються на загальнолюдські цінності.

Сучасних соціальних працівників в основному готують до двох типів робіт: з соціальним мікросередовищем спільноти та індивідуальними випадками [1]. Соціальній роботі з мікросередовищем спільноти відводиться особливе місце, оскільки спільнота слугує проміжною ланкою між макросистемою суспільства в цілому та мікросистемою сімейної та особистої підтримки. Для індивіда саме ця проміжна ланка утворює природну опору у випадку втрати сім'ї або найближчого оточення, а також є джерелом збагачення його життя за рахунок додаткових соціальних контактів.

Соціальна робота зі спільнотами є дуже різноманітною та може бути орієнтованою на різні аспекти життєдіяльності останніх, позначені кількома напрямками: «життя по сусідству», що визначає спільноту через характеристики повсякденної активності в її суто спонтанних формах; по-друге, «дії всередині спільноти», які також зароджуються спонтанно, проте

мають більш окреслений зміст діяльності, наприклад, обладнання дитячого майданчика; «розвиток спільноти», що передбачає безпосередню співпрацю ентузіастів (добровольців) та професійних соціальних працівників у питанні активізації різних сторін місцевого соціального життя. Діяльність соціального працівника у всіх випадках спрямована на стимулювання та підтримку, в тому числі фінансову, подібних місцевих ініціатив, оскільки вони сприяють згуртованості та вирішенню актуальних проблем спільноти. По суті така внутрішня активність спільноти з вирішення власних питань є вигідною для держави, оскільки зводить до мінімуму необхідність втручання останньої.

Робота з індивідуальним випадком – другий тип організації соціальної роботи, в якому безпосереднім об'єктом впливу є саме людина в спільноті, а не сама спільнота, як це було в попередньому випадку. Основний акцент у діяльності соціального працівника робиться на створенні умов, за яких відбувається усвідомлення і переосмислення клієнтом особистого досвіду з наступним винесенням з нього необхідних «уроків».

Теорія соціальних систем передбачає розглядати кожну ситуацію комплексно, а саме як сукупність окремих соціальних підсистем, в яку інтегрований клієнт. Передбачається, що існує можливість впливати на кожну з них, впливаючи побічно і на клієнта, і змінюючи в такий спосіб ситуацію. Соціальний працівник покликаний працювати одночасно з клієнтом і ситуацією, приділяючи особливу увагу відношенню клієнта до ситуації, оскільки саме вона визначає спосіб бачення клієнтами власних проблем, спосіб реакції на них, ресурси, на котрі можливо опертися при вирішенні цих проблем.

Робота з проблемою первісно передбачає цілеспрямовані дії по зміні існуючого в суспільстві порядку речей, а також деяку структурну організацію кроків, що мають бути здійснені. Усе це дає підстави для того, щоб за аналогією з технічною сферою визначити соціальну роботу як свого роду соціальну інженерію, що конструє «техніку» вирішення соціальних проблем. У цьому контексті соціальна робота передбачає виконання двох типів робіт: тих, що забезпечують якісне функціонування наявних в суспільстві «механізмів» вирішення соціальних проблем; соціально-інноваційних, котрі створюють і вдосконалюють «механізми» вирішення соціальних проблем.

Особливої актуальності другий вимір діяльності соціального працівника набуває за нинішніх реалій соціокультурного розвитку. Сучасний світ, для якого характерна низка глобальних проблем цивілізаційного масштабу (екологічна криза, загрози міжнародного тероризму та інформаційної безпеки, цифрова нерівність, розриви в економічному та соціально-культурному розвитку поміж населенням різних держав тощо), актуалізує нове переосмислення особливостей взаємовідносин соціальної роботи з державою та громадянським суспільством як в національному, так і глобальному вимірах. На часі консолідація зусиль усіх учасників цієї взаємодії заради збереження людської цивілізації у всіх можливих виявах останньої. Актуальним у контексті таких міркувань виглядає розроблена Міжнародною федерацією соціальних працівників «Глобальна програма дій в соціальній роботі та соціальному розвитку: керівництво до дій», в статях

котрої червоною ниткою проходять три провідні тези: нова епоха ставить нові завдання для соціальних працівників, і постає необхідність в застосуванні нових підходів і методологій для того, щоб бути спроможними вирішувати ці завдання; консолідація зусиль інституцій соціальної роботи державного та недержавного сектору всередині країн; об'єднання діяльності соціальних працівників усіх держав світу навколо вирішення соціальних проблем, що набули планетарного характеру [3].

Виступаючи інститутом громадянського суспільства, соціальна робота послідовно проходить у своєму розвитку еволюційний поступ від професійно здійснюваного суспільного виду діяльності в його позадержавному стані до державних форм організації, заперечуючи себе на кожному наступному етапі розвитку. Проте для досягнення суспільної згоди принципово необхідне якісне проведення соціальних робіт в тій чи іншій формі, оскільки знищення позадержавної соціальної роботи призведе до стагнації системи соціального захисту населення, в той час як руйнування державної системи зробить допомогу доступною лише для певної частини вразливих категорій населення.

На сьогодні жодна розвинена держава не може обійтися без висококваліфікованих соціальних працівників, які здобули необхідні компетенції в університетах та спеціальних навчальних закладах. Зростаючий вплив означених професіоналів зумовлений тим, що ці фахівці не лише професійно вирішують проблеми соціально вразливих категорій населення, але й здійснюють низку заходів по мінімізації рівня загального соціального напруження, шляхом дієвої участі в розробці законодавчих актів, реалізації міжнародних соціальних проєктів, покликаних більш повно виразити інтереси різних категорій населення.

В результаті здійснення теоретичного дослідження вдалося дійти до наступних висновків: 1. Соціальна робота належить до провідних інститутів громадянського суспільства, проте перебуває в тісній співпраці з державою, що дозволяє послідовно створювати необхідні умови для реалізації приватних інтересів без загрози для інтересів суспільних. 2. Практика реалізації соціальної роботи є далекою від досконалості, що зумовлено двома факторами: розгортанням тенденцій її максимального одержавлення та формалізації, або ж зведенням участі держави в цій галузі до мінімуму. 3. В умовах хронічної адміністративної та фінансової нестабільності низки сучасних держав, надмірної політичної та ідеологічної заангажованості інших у прийнятті рішень щодо соціального сектору, майбутнє соціальної роботи, її життєздатність як окремої професії та наукової дисципліни залежать від здатності її представників відстоювати право на власне бачення проблем, на організаційну самостійність, на соціальне фінансування.

Список використаних джерел

1. Антология социальной работы: В 5 т. / Сост. М. В. Фирсов. – Москва: Сварог, 1995 – 400 с.
2. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. проф. І. Звереві. – Київ, Сімферополь, 2012. – 536 с. [Електронний ресурс]. – http://romny-mcss.edu.kit.sumy.ua/Files/downloads/ESW_final_save.pdf
3. Глобальная программа действий в социальной работе и социальном развитии: руководство к действию [Электронный ресурс]. – http://ksp-nvkr.ru/globalnaya_programma_deystviy_v_sotsialnoy_rabote_i_sotsialnom_razvitiy_rukovodstvo_k_deystviyu

4. Энциклопедия социальной работы / Пер. с англ. Л. Ку-нельского. – Москва: Зорис, 1993. – 1994. – Т.2. – 441 с.
5. Этика социальной работы: принципы и стандарты [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://socfaqt.wordpress.com/2009/05/04/>
6. Richmond M. Social diagnosis / M. Richmond. – New York: Russell Sage Foundation, 1917. – 493 p. [Electronic resource]. – https://books.google.com.ua/books?hl=en&lr=&id=oYS4BgAAQBAJ&oi=fnd&pg=PA13&ots=13grUS52mH&sig=yaR0dKGY3iRncI3keoWkt2Xk3c&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false
7. The Code of Ethics for social work [Electronic resource]. – <http://ethics.iit.edu/ecodes/node/3936>

References

1. Antologiya sotsialnoy raboty: V 5 t. / Sost. M. Firsov. – Moskva: Svarog, 1995. – 400 s.
2. Entsiklopediya dlia fakhivtsiv sotsialnoi sfery / za zag. red. prof. I. Zvierievoi. – Kyiv, Simferopol, 2012. – 536 s. [Elektronnyi resurs]. – http://romny-mcss.edu.kit.sumy.ua/Files/downloads/ESW_final_save.pdf
3. Globalnaya programma deystviy v sotsialnoy rabote i sotsialnom razvitiy: rukovodstvo k deystviyu [Elektronnyy resurs]. – http://ksp-nvkr.ru/globalnaya_programma_deystviy_v_sotsialnoy_rabote_i_sotsialnom_razvitiy_rukovodstvo_k_deystviyu
4. Entsiklopediya sotsialnoy raboty / per. s angl. L. Kunelskogo. – Moskva: Zoris, 1993. – 1994. – T.2. – 441 s.
5. Etika sotsialnoy raboty: printsipy i standarty [Elektronnyy resurs]. – <https://socfaqt.wordpress.com/2009/05/04/>
6. Richmond M. Social diagnosis / M. Richmond. – New York: Russell Sage Foundation, 1917. – 493 p. [Electronic resource]. – https://books.google.com.ua/books?hl=en&lr=&id=oYS4BgAAQBAJ&oi=fnd&pg=PA13&ots=13grUS52mH&sig=yaR0dKGY3iRncI3keoWkt2Xk3c&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false
7. The Code of Ethics for social work [Electronic resource]. – <http://ethics.iit.edu/ecodes/node/3936>

Kolotylo M. A., PhD in Philosophy, lecturer of Philosophy Chair, Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute (Ukraine, Kyiv), kolotylo.mariana@gmail.com

Philosophy of modern social work in the context of civil society

The historical exploration of the specifics and peculiarities of the functioning of the social work institute made it possible to find out that its evolutionary progress was subjected to transformations from understanding it as a component of state social policy through the transition to the space of functioning of civil society to the awareness of the present role of social work as a meeting place of both institutions for the solution of a number of global civilizational problems and ensuring the innovative development of mankind.

The emphasis is placed on the fact that the modern practice of social work is determined by two factors, namely: on the one hand, the development of the tendencies of its maximum nationalization and formalization; on the other – the reduction of state participation in this area to a minimum. As a result, it has been argued that social work as an institution of civil society needs systematic support from the state side, both nationally and globally, in view of the increasing participation of social workers in shaping the prospective scenarios of the future.

Keywords: social work, social worker, state, civil society, community, state social service.

* * *

УДК 130.2

Гарбар Г. А.,

доктор філософських наук, професор кафедри музичного мистецтва, Відокремлений підрозділ «Миколаївська філія Київського національного університету культури і мистецтв» (Україна, Миколаїв), masha.garbar@mail.ru

СУЧАСНА ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ У СФЕРІ ГОСТИННОСТІ Й ТУРИЗМУ

Головною складовою та фактором розвитку гостинності для будь якої держави є туризм. В Україні створилася екстремно несприятлива ситуація у сфері туризму завдяки непослідовній політиці державної влади та неефективній

діяльності виконавчих органів. З огляду на це, питання ефективного державного регулювання туристичної галузі набуває нагальної необхідності.

Ключові слова: сучасна державна політика, сфера гостинності, туризму.

Головною складовою та фактором розвитку гостинності для будь якої держави є туризм. Туризм – це важлива складова зовнішньоекономічної діяльності кожної держави світу, в той же час – це одна з найбільших і прибуткових галузей світової економіки. У багатьох країнах міжнародний туризм є провідною галуззю економіки, надійним джерелом поповнення бюджету. При цьому іноземний туризм, як важливе джерело валютних доходів держави і найбільш вигідна форма експорту послуг, дає можливість успішно вирішити багато соціально-економічних питань в тих країнах, де успішно розвивається ця галузь. Доля доходів від загальної світової торгівлі туристичних послуг складає приблизно 7%. При цьому в абсолютному вираженні вони поступаються лише доходам від торгівлі на світовому ринку нафтою і нафтопродуктами, і авто експорту, майже удвічі перевищуючи дохід від торгівлі метизами, втричі – зерном і газом. Нажаль, в Україні створилася вкрай несприятлива ситуація у сфері туризму не тільки у результаті проведення АТО і тимчасової окупації Криму та території Донецької та Луганської областей, але й завдяки непослідовній політиці державної влади та неефективній діяльності виконавчих органів. З огляду на це, питання ефективного державного регулювання туристичної галузі набуває нагальної необхідності.

Оскільки можливості саморегуляції системи туризму практично вичерпані, держава повинна передбачити заходи, спрямовані на стримування стихійного розвитку туризму. При цьому уряд повинен забезпечити базову інфраструктуру для розвитку туризму й вжити спеціальних заходів з підтримки індустрії туризму [7]. Необхідність впливу органів державної влади на розвиток туризму доведена світовою практикою, а саме, в Гаазькій декларації по туризму зазначено, що туризм має плануватися державною владою на комплексній і послідовній основі з урахуванням усіх аспектів цього феномена.

Слід наголосити на зацікавленості вчених до досліджуваної проблематики. Чимало науковців пропонують стратегії (Ю. Алексеева, Ю. Вишневецька), концепції (А. Поліщук, В. Полюга) програми, моделі (Ю. Гріку-Андрієт, Н. Остапюк) державного регулювання розвитку туризму в Україні. Так, О. Шаптоло запропонував концепцію державної політики у сфері курортної справи. Особливу увагу заслуговує доробок П. Гамана, який розробив наукову концепцію державного впливу на розвиток рекреаційної сфери регіонів. О. Ахмедова досліджувала вітчизняний досвід державного регулювання розвитку індустрії туризму. Ю. Алексеевою розроблено низку практичних рекомендацій щодо формування стратегії державного регулювання розвитку туристичної галузі України. Л. Побоченко у своїх працях обґрунтовує пріоритетні напрями і механізми державної підтримки розвитку індустрії туризму.

Мета статті полягає в аналізі сучасної державної політики України у сфері гостинності й туризму та розробці теоретичних і практичних положень, стратегії розвитку туристичної сфери в умовах євроінтеграційного розвитку України.

Однією з головних проблем розвитку індустрії гостинності України є також створення сприятливого інвестиційного клімату та пошук джерел фінансування для будівництва нових і реконструкції вже існуючих підприємств. Другою за вагомістю проблемою розвитку туристичної галузі є формування системи якісних послуг, які б відповідали міжнародним стандартам. Для цього вкрай необхідно визначити утвердження гостинності як державної справи і політики.

Законом України «Про туризм» [6], розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про схвалення концепції Державної ділової програми розвитку туризму на період до 2022 року» від 1 серпня 2013 р. №638-р туризм визнано одним з пріоритетних напрямків господарської діяльності, що визначає державну увагу й проведення стимулюючої державної туристичної політики. Однак інституційно-організаційна підсистема індустрії туризму країни знаходиться в стадії перманентного реформування, що значно ускладнює проведення послідовної туристичної політики і не стимулює розвиток інвестиційного процесу. Державну туристичну політику на ринках міжнародного та внутрішнього туризму впроваджує Державна туристична адміністрація України шляхом координації інтересів державних і місцевих органів влади, некомерційних організацій та комерційних суб'єктів ринку [3, с. 4]. Фундаментом даної національної політики виступає Державна програма розвитку туризму на період до 2020 року. Дана політика та нормативні акти покликані стимулювати ефективне використання наявних рекреаційних ресурсів, підвищити рівень міжгалузевого співробітництва, стимулювати розвиток ринкових відносин у туристичній сфері, визначити перспективи подальшого розвитку туризму на основі аналізу його сучасного стану.

Механізм реалізації туристичної політики включає:

- складання цільових програм із розвитку туризму на рівні держави та регіонів;
- розробку конкретних заходів щодо досягнення поставленої стратегічної мети;
- державне регулювання туристичної галузі [1, с. 15].

Таким чином, державна політика України в сфері гостинності туризму передбачає модернізацію та реконструкцію матеріально-технічної бази готельного, ресторанного, транспортного, комунікаційного господарства та приведення їх у відповідність до світових стандартів обслуговування [7, с. 2].

Держава, визнаючи туристську діяльність як одну з пріоритетних галузей національної економіки, здійснює її регулювання у відповідності з наступними принципами:

- сприяти туристичній діяльності і створювати сприятливі умови для її розвитку;
- визначати і підтримувати пріоритетні напрями туристської діяльності;
- формувати представлення про Україну як про країну, сприятливу для туризму;
- здійснювати підтримку і захист українських туристів, туроператорів, турагентів і їх об'єднань [9, с. 37].

Одна з основних цілей державного регулювання туристської діяльності – забезпечення права громадян на відпочинок, свободу пересування і інших прав при здійсненні подорожей. Необхідність координації підприємницької діяльності, представлення і захист

загальних майнових інтересів, спонукає туроператорів і турагентів створювати об'єднання, що не суперечать законодавству. Держава сприяє розвитку туристської діяльності за допомогою сприяння в підготовці кадрів, організації наукових досліджень у сфері туристської індустрії, забезпеченню картографічною продукцією й іншими способами. За підтримкою держави українські туристи, туроператори, турагенти і їх об'єднання беруть участь у міжнародних туристських програмах.

Кардинальні зміни у тенденціях розвитку сучасного туризму як соціально-економічного та культурно-комунікативного інституту об'єктивно потребують вжиття адекватних практичних дій з боку суб'єктів туристської діяльності всіх рівнів. Подальший розвиток готельного господарства як важливої складової соціальної інфраструктури туризму має стати ефективним засобом вдосконалення сфери туризму, необхідною передумовою для поступового інтегрування у світове господарство [4, с. 3].

Для забезпечення охорони туристичних ресурсів України, їх збереження та відновлення, раціонального використання, забезпечення безпеки туризму, конституційних прав громадян на відпочинок та інших прав громадян, патріотичного виховання органами державної влади та органами місцевого самоврядування в межах їх повноважень затверджуються державні, цільові, регіональні та інші програми розвитку туризму [5].

На даний момент в Україні затверджені і впроваджуються в життя такі програми розвитку туризму:

1. «Державна цільова програма розвитку туризму та курортів на період до 2026 року» (ПКМУ від 16.03.2017 р. №168-р);
2. «Програма підтримки розвитку внутрішнього туризму в Україні»;
3. «Програма розбудови туристичної інфраструктури за напрямками національної мережі міжнародних транспортних коридорів на основних транспортних магістралях у 2010–2020 роках».

Таким чином, гостинність має стати державною політикою завдяки наступним факторам. По-перше, глобалізація сучасного світу є наслідком зміни змісту і характеру праці, що викликає значне підвищення мобільності людини не тільки у статусі робочої сили, оскільки нині виробниче спілкування стає інтенсивним і не прив'язаним до конкретного робочого місця. Техногенний характер праці змінюється на більш гуманітарний, тому людина починає відчувати власну спроможність і потребу більше знати, більше спостерігати, бути присутньою особисто там, де відбуваються події, які визначають сутність епохи. По-друге, туристська діяльність людини та її наслідки задовольняють потреби людини у відтворенні як біосоціальної істоти, яка не може довго перебувати в умовах монотонності і рутинності, а потребує нових емоційно-чуттєвих вражень, збагачення власного і вивчення накопиченого іншими позитивного досвіду облаштування повсякденного життя і набуття сталих форм соціального розвитку. По-третє, туризм є джерелом економічного зростання будь-якої країни, оскільки у цій сфері циркулюють досить великі фінансові потоки, що виникають на основі зростання значення форм дозвілля людини і є її добровільним власним прагненням до використання людинотворчої

спрямованості туризму. По-четверте, туризм водночас є найбільшою і найдинамічнішою індустрією світу, розгалуженою соціальною службою, яка надає робочі місця мільйонам людей.

Гостинність виступає як державна справа не тільки тому, що це досить прибуткова для держави діяльність, а також тому що туризм, як галузь економіки, може існувати та розвиватися при наявності як мінімум двох умов: вільного часу та матеріальних джерел для його організації. На обсяг попиту впливають численні макроекономічні соціальні фактори: грошові надходження та витрати населення, структура витрат, споживчі ціни, приріст заощаджень, частка туристсько-екскурсійних витрат у платних послугах. Тому державне завдання підвищення благополуччя населення – запорука розвитку індустрії гостинності та туризму.

Туристська гостинність – це найважливіша ознака туризму як соціокультурного явища. Вона доповнює соціально-психологічний та культурний ефект подорожування, надаючи останньому привабливості, комфортності, змістовності та раціональності в умовах обмеженого часу [8].

Іншою важливою метою державного регулювання є охорона навколишньої природного середовища. Підприємництво в сфері туризму пов'язано з використанням природних рекреаційних туристських ресурсів у вигляді лікувально-оздоровчих місцевостей, земель, лісів, водних ресурсів, природних заповідників, національних парків, курортів і т.д. Оскільки природні ресурси, як це встановлено законодавством, знаходяться в державній власності, то в умовах змішаної ринкової економіки, їх використання в сфері туризму базується на орендних відносинах. Охорона навколишнього природного середовища повинна здійснюватися таким чином, щоб у ході туристської діяльності створювалися умови для виховання культури, утворення й оздоровлення туристів [9, с. 38].

Держава ставить за мету, розвиток туристської індустрії, щоб забезпечити потреби громадян при здійсненні подорожей. Одночасне формування туристської індустрії повинне бути орієнтоване на створення нових робочих місць, збільшення доходів держави і українських громадян, збереження об'єктів туристського показу, раціональне використання природної, історичної, культурної спадщини, зміцнення міжнародних контактів. При зазначеній постановці питання важливим чинником, що потребує визначення стає формування ринкової вартості гостинності.

В оптимальному варіанті подорожування має бути недорогим, безпечним, швидким та необтяжливим, але комплекс побажань, вимоги щодо комфортності мандрівок у різних клієнтів різні. Визначення відчутної цінності послуги – це попередній аналіз можливостей задовольнити запити споживачів. Оцінка якості кожної конкретної послуги залежить від того, наскільки близькою вона є до запитів клієнтів, а комплексна їх оцінка складає головний зміст якості туристичного обслуговування. У найпростішому вигляді вартість послуги є споживна, в основі якої лежить суб'єктивна оцінка споживачем корисного ефекту послуги.

Вартість послуги, як і будь-якого товару – це суспільне необхідна кількість втіленої праці і капіталу виробників, яку споживачі здатні й готові оплатити

грошима завдяки платоспроможності. Споживна вартість послуги – це її здатність задовольняти конкретні потреби споживачів, визначальною ознакою якої є якість послуги. Відчутна цінність послуги для покупця – це різниця між ринковою ціною й цінністю послуги в уяві покупця. Якщо ця різниця із знаком «–» – це є виміром так званої «споживчої вигоди» та запасу конкурентоспроможності послуги.

При цьому ціноутворюючими факторами є:

- вартість (собівартість) виробництва послуг і нормативний дохід турфірми;
- рівень і динаміка конкуруючих цін;
- співвідношення попиту та пропозиції на туристичні послуги на ринку [9, с. 145].

Як визначає С. Гаврилюк у монографії про конкурентоспроможність туризму [4], позитивний вплив туризму на економіку держави відбувається лише у тому випадку, якщо він розвивається всебічно, тобто не перетворює економіку країни в економіку послуг. Іншими словами, економічна ефективність туризму передбачає, що він у державі повинен розвиватися паралельно і у взаємозв'язку з іншими галузями соціально-економічного комплексу.

Отже, гостинність – це процес прийняття і обслуговування гостей. Цей процес в широкому соціально-економічному значенні є складовою туризму, що визначається як сукупність відносин, зв'язків і явищ, які виникають під час переміщення і перебування людей в місцях, не пов'язаних з їх постійним проживанням або трудовою діяльністю.

Формування ринкової вартості гостинності ускладнюється наступними чинниками. По-перше, послуга не існує до її надання, тобто продукт створюється в процесі надання послуги. Це робить неможливим порівняння пропозицій двох різних продавців, двох конкуруючих фірм навіть у тому випадку, коли продукти здаються ідентичними. Порівняння можливе лише після здобуття послуги, тоді як товари в матеріальній формі можна порівнювати різними способами ще до покупки. Єдине, що можна зробити на ринку послуг, – порівняти вигоди очікувані і отримані. По-друге, часто надання послуг вимагає спеціальних знань і майстерності, яку покупцеві важко не лише оцінити, але частенько і зрозуміти. Висока міра невизначеності при наданні послуг ставить клієнта в україн невідгдане становище, може викликати почуття образи, настоженості, підозрливості. Нерідко клієнт прагне працювати з одним і тим же продавцем – страховим агентом, туристською фірмою і так далі. Ця інерція працює на продавця, оскільки вона в даному випадку є головним чинником повторюваності контактів.

Специфіка послуг туризму відбивається на процесі їхнього ціноутворення. Для них характерна висока еластичність цін у різних сегментах туристського ринку, що залежить від співвідношення попиту та пропозиції. Нематеріальна природа, неможливість зберігання послуг обумовлюють особливості ринкового ризику, пов'язаного з утворенням нереалізованих запасів туристичного призначення, а також імовірність того, що ціна на ці товари і послуги може бути збита конкурентами. Виникає небезпека «цінових війн» у різних секторах індустрії туризму, що загострюється сезонною диференціацією цін, їхньою залежністю від

цін і тарифів на товари і послуги сумісних галузей. Державне регулювання повинне враховувати цю специфіку при здійсненні перегляду цін і тарифів на послуги галузей із природною монополією [9, с. 39].

Більшість із зазначених складових державної політики у сфері гостинності туризму базуються на переліку сфер, зазначених у загальній частині Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року, затвердженій Постановою Кабінету Міністрів України від 06 серпня 2014 р. №385:

- транспорт та інфраструктура;
- економічний розвиток та інвестиції;
- підприємництво і регуляторне середовище;
- конкурентна політика;
- ринок праці; освіта і наук;
- інноваційна діяльність.

Отже, формування та реалізація державної політики у сфері гостинності й туризму здатне забезпечити створення сприятливих умов для подальшого розвитку вітчизняної індустрії туризму.

Список використаних джерел

1. Алексєєва Ю. В. Державне регулювання розвитку туристичної галузі України в контексті досвіду Франції: автореф. дис. ... к.держ. упр.: спец.25.00.02 «Механізми державного управління». – Одеса, 2005. – 20 с.
2. Ахмедова О. О., Сікорська І. М. Туристична індустрія як об'єкт державного регулювання // Вісник Волинського інституту економіки та менеджменту. – 2014. – Вип.8. – С.40–47.
3. Бухаріна Л. М. Державна туристична політика України // Держава та регіони. (Серія «Державне управління»). – 2008. – №1. – С.46–50.
4. Гаврилюк С. П. Конкурентоспроможність підприємств туристичних послуг: автограф. дис. ... к.е.н.: 8.06.02 «Підприємництво, менеджмент, маркетинг» / С. П. Гаврилюк. – К., 2001. – 24 с.
5. Гаман П. І. Особливості функціонування механізму державного регулювання розвитку туризму на регіональному рівні // Держава та регіони. (Серія «Державне управління»). – 2008. – №2. – С.39–44.
6. Гостєва Н. П. Механізми реалізації державної політики в галузі туризму // Держава та регіони. (Серія «Державне управління»). – 2009. – №3. – С.27–32.
7. Камушков О. С. Управління розвитком туристичної сфери України: автореф. дис. к.е.н.: спец. 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством». – Запоріжжя, 2010. – 25 с.
8. Любіцева О. О. Ринок туристичних послуг / О. О. Любіцева. – К.: Альтерпрес, 2002. – 436 с.
9. Пуцентайло П. Р. Економіка і організація туристично-готельного підприємництва: [навч. посіб.] / П. Р. Пуцентайло. – К.: НУЛ, 2007. – 300 с.

References

1. Aleksjejeva Ju. V. Derzhavne reguljuvannja rozvytku turystrychnoi' galuzi Ukrai'ny v konteksti dosvidu Francii': avtoref. dys. ... k.dzrzh.upr.: spec.25.00.02 «Mehanizmy derzhavnogo upravlinnja». – Odesa, 2005. – 20 s.
2. Ahmedova O. O., Sikors'ka I. M. Turystychna indusrija jak ob'jekt derzhavnogo reguljuvannja // Visnyk Volyn's'kogo instytutu ekonomiky ta menedzhmentu. – 2014. – Vyp.8. – S.40–47.
3. Buharina L. M. Derzhavna turystychna polityka Ukrai'ny // Derzhava ta regiony. (Serija «Derzhavne upravlinnja»). – 2008. – №1. – S.46–50.
4. Gavryljuk S. P. Konkurentospromozhnist' pidpryjemstv turystrychnykh poslug: avtograf. dys. ... k.e.n.: 8.06.02 «Pidpryjemnyctvo, menedzhment, marketyng» / S. P. Gavryljuk. – K., 2001. – 24 s.
5. Gaman P. I. Osoblyvosti funkcionuvannja mehanizmu derzhavnogo reguljuvannja rozvytku turyzmu na regional'nomu rivni // Derzhava ta regiony. (Serija «Derzhavne upravlinnja»). – 2008. – №2. – S.39–44.
6. Gostjeva N. P. Mehanizmy realizacii' derzhavnoi' polityky v galuzi turyzmu // Derzhava ta regiony. (Serija «Derzhavne upravlinnja»). – 2009. – №3. – S.27–32.

7. Kamushkov O. S. Upravlinnja rozvytkom turystychnoi' sfery Ukraïny: avtoref. dys. k.e.n.: spec. 08.00.03 «Ekonomika ta upravlinnja nacional'nyh gospodarstvom». – Zaporizhzhja, 2010. – 25 s.

8. Ljubiceva O. O. Rynok turystychnyh poslug / O. O. Ljubiceva. – K.: Al'terpres, 2002. – 436 s.

9. Pucentajlo P. R. Ekonomika i organizacija turystychno-gotel'nogo pidpryjemnytva: [navch. posib.] / P. R. Pucentajlo. – K.: NUL, 2007. – 300 s.

Garbar G. A., doctor of philosophical sciences, professor of the Department of Musical Art, Separated subdivision «Mykolayiv Branch of the Kiev National University of Culture and Arts» (Ukraine, Mykolaiv), masha.garbar@mail.ru

Modern state policy of Ukraine in the field of hospitality and tourism

Tourism is the main component and factor for the development of hospitality for any country. Ukraine has created an extremely unfavorable situation in the field of tourism due to inconsistent policies of state power and ineffective executive agencies. In view of this, the issue of effective state regulation of the tourism industry becomes urgent.

Keywords: modern state policy, sphere of hospitality, tourism.

* * *

УДК 374.2:355.233(075.8)

Голик М. М.,

кандидат історичних наук, доцент,
полковник запасу, доцент кафедри гуманітарних
наук, Національна Академія сухопутних військ ім.
гетьмана П. Сагайдачного (Україна, Львів),
mycolca@gmail.com

Лівінська Ю. Г.,

капітан, асистент кафедри МПЗ діяльності військ
НАСВ, Національна Академія сухопутних військ ім.
гетьмана П. Сагайдачного (Україна, Львів),
mycolca@gmail.com

Методичні основи культурологічної роботи в Збройних силах України

Стаття присвячена філософським проблемам знання природи та методичній основі культурологічної роботи її місця та ролі в Збройних силах України.

Ключові слова: Збройні сили України, культура, культурологія, культурологічна робота, морально-психологічне забезпечення.

У сучасних умовах перед українською армією постає актуальне питання зміцнення морального духу, психологічного стану та міцної військової дисципліни в часи активного протистояння російській військовій навалі. Саме культурологічна робота і є одним із напрямів інформаційно-пропагандистського забезпечення діяльності сучасних Збройних сил України та невід'ємною складовою морально-психологічного забезпечення.

Проблему культурологічного виховання в Збройних силах України досліджували В. І. Темко, А. Л. Папікян, С. М. Станіславчук, М. П. Козирев, О. В. Бойко, А. М. Романишин, М. М. Голик, Г. М. Шевкун та інші. Проблеми методики, методології, змісту, сутності, методів та засобів організації культурно-просвітницької роботи так чи інакше потрапляли в поле зору науковців-дослідників. Частина із них (В. А. Ремізов, В. І. Анікович, Б. Г. Комський, Є. В. Кирпич, А. В. Осипенко, В. І. Анікович, І. М. Подобед) вже не можна використати в силу ідеологічних штампів.

Мета та завдання дослідження. Дана стаття має на меті розкрити методичні основи проведення культурологічної роботи в ЗСУ як чинника формування високого морально-психологічного стану війська. Основним завданням є аналіз протиріч, перспектив та сучасних поглядів на місце та роль культурологічної роботи в системі морально-психологічного забезпечення українського війська та її методичну складову [1–4].

Розкриваючи методичні основи культурологічної роботи в (Збройних силах України) ЗСУ слід розпочати із **засобів ідейного та емоціонального впливу** в культурологічній роботі. Під засобами ідейного й емоціонального впливу в культурологічній роботі розуміють визначені джерела і фактори цілеспрямованого впливу на психіку людини. Ці засоби постійно розвиваються й удосконалюються, що значно впливає на підвищення ефективності їх використання [11]. До засобів ідейного й емоційного впливу відносяться усна, друкована, наочна пропаганда й агітація, мистецтво, наука, радіомовлення та телебачення. Засоби ідейного й емоціонального впливу та технічні засоби інформації можуть бути використані як автономно, так і спільно. Вагомим засобом ідейного й емоціонального впливу є **живе слово** – сильна й незмінна зброя. Воно складає основу усної пропаганди й агітації. В перекладі «пропагувати» – означає розповсюджувати знання, ідеї, погляди, теорії. Зміст пропаганди – розповсюджувати, передавати національні ідеї, зробити їх надбанням людей. Живе слово було й залишається найдоступнішим та образним засобом усної пропаганди у військовому підрозділі [9, с. 276–478]. Усна пропаганда й агітація має велике значення в сучасних умовах військового протистояння. Це зобов'язує командирів та офіцерів морально-психологічного забезпечення тісно пов'язувати пропагандистську та культурологічну роботу з конкретними бойовими завданнями. **Періодична преса** є важливим засобом ідейного й емоційного впливу та національного виховання, формування гармонійного розвитку особистості. Газети й журнали, які надходять у військові частини, особливо в зоні бойових дій на Сході нашої держави, широко висвітлюють явища та події міжнародного життя, пропагують передовий досвід й надають суттєву допомогу в організації навчальної, виховної роботи з воїнами, мобілізації їх на успішне виконання завдань та укріплення оборонної могутності держави. На сторінках періодичної преси роз'яснюється політика держави, сутність й вимоги Конституції України, преса допомагає глибоко усвідомити військовий обов'язок, вимоги військової присяги й статутів, пропагує політичні й військові знання, передовий досвід ведення бойових дій та знайомить із досягненнями в галузях науки, техніки, літератури, мистецтва й спорту. Періодичні видання включають у себе газети, журнали, інформаційні бюлетені, в тому числі рукописні й стінні [12, с. 23–27, 31–36]. Організатори культурологічної роботи повинні володіти методикою й навичками активного використання періодичних видань у процесі виховання й освіти воїнів та членів сімей військовослужбовців. Особливо ефективними, на нашу думку, є **засоби наочної агітації й пропаганди**, які покликані у яскравій, ідейно-змістовній й художній формі доводити політику держави, її ідеї, заклики до свідомості військовослужбовців, тим самим сприяти

розвитку їх суспільно–політичної й військової активності. Наочна агітація має великі можливості впливу на розум й серця військовослужбовців, мобілізації їх на успішне рішення проблем державотворення. Постійна турбота про ідейний зміст, цілеспрямованість, актуальність, конкретність, оперативність, яскраву форму, продумане розміщення, вміле використання наочної агітації – обов'язок кожного командира, обов'язок усіх організаторів культурологічної роботи [11].

Духовним засобом впливу є **мистецтво** – це одна з форм суспільної свідомості, практично – духовного засвоєння світу. Розкриваючи через художні образи сутності явищ й подій, характер суспільних стосунків, прагнення людей, їх переконаність, поєднання дій й протидія в різних життєвих умовах, автор твору мистецтва тим самим здійснює образне відкриття правди. Виховна роль мистецтва здійснюється через складний процес ідейно–естетичного впливу на людину. Мистецтво тісно пов'язане з політикою, мораллю та іншими формами ідеології [26, с. 54–65]. Важливим засобом впливу є **художня література** – один з основних видів мистецтва, являє собою могутній засіб ідейного впливу, морального й естетичного виховання воїнів. Вона впливає на людину з великою силою ідейності та правдивістю художніх образів. Література є сильним засобом естетичного впливу, вона виховує почуття прекрасного та цікавого [15, с. 276–286]. Доступним засобом впливу для всіх є **кіномистецтво** – як і театр, синтезує у собі художню літературу, образотворче мистецтво, музику, й т.п., та ще додає притаманні тільки кінематографу засоби виразності [7]. Яскравим засобом впливу є **музика**, вона відноситься до числа найбільш популярних серед воїнів видів мистецтва. Специфіка виразності її можливостей й різноманітних прийомів дозволяє композиторам відображати важливі суспільні події, думки й почуття людей, красу природи, велич ратного подвигу. У музиці відтворюються найбільш яскраві риси національного характеру й культури народу. У всі часи музика була й залишається незмінним засобом підвищення морального духу людей у боротьбі за високі ідеали. Музика здатна викликати вогонь із хороброго серця, покликати на подвиг, до великих творів [7; 11]. Наступним засобом є **образотворче мистецтво** – засіб ідейного й емоційного впливу, який об'єднує скульптуру, живопис, графіку, надає глядачу можливість необмеженого за тривалістю сприймання наочного зображення світу, якого ми бачимо. Образотворче мистецтво висвітлює різні події у житті воїнів, використовується у повсякденній виховній роботі та при естетичному оформленні народознавчих світлиць, музеїв бойової слави, закладів культури та ін... [7; 11]. Теоретичним засобом впливу на духовний світ військовослужбовців є **наука** – це сфера людської діяльності, функціями якої є відпрацювання й теоретична систематизація об'єктивних знань про дійсність. Наука вивчає сутність речей, висвітлює внутрішні причини подій й процесів, їх закономірності. Наука дає вірне уявлення про навколишнє середовище, вона поширює кругозір воїнів, допомагає формуванню свого погляду на світ [17]. Активне використання у культурологічній роботі наукових розробок та результатів досліджень допоможе формуванню в особового складу кругозору, високих морально–психологічних якостей, любові до Батьківщини, відданості нації, розуміння військового

обов'язку, характеру й розуміння вимог сучасної війни, бажання удосконалювати свою військову майстерність. Доступним засобом для всіх військовиків є **радіомовлення й телебачення**, які є ефективним засобом ідейного й емоційного впливу на військовослужбовців. Різноманітними є призначення й суспільні функції радіомовлення та телебачення. Вони є оперативними інформаторами про події у житті держави та за її межами, пропагандистами ідеї нації, вихователями слухачів й глядачів на високих естетичних ідеалах, колективними організаторами [14, с. 51–64]. Радіомовлення й телебачення відіграють важливу роль у житті Збройних Сил. В їх передачах широко висвітлюються питання історії й соціального призначення армії, різні аспекти військової служби [14]. Отже, культурологічна робота, має великий арсенал засобів ідейного та емоційного впливу, до якого відносяться: наука, живе слово, періодичні видання, наочна агітація та пропаганда, види та жанри мистецтва, технічні засоби, радіомовлення та телебачення; може ефективно впливати на формування та задоволення духовних, культурних, естетичних потреб військовослужбовців та їх морально–психологічний стан.

Культурологічна робота має великий арсенал **форм** це зумовлено специфікою військової діяльності та психологічними особливостями військових колективів. Форми культурологічної роботи були створені практикою, під час історичного розвитку суспільства. В подальшому ці форми були теоретично обґрунтовані науковцями. Тому необхідно звернутися до історичних джерел національної культури, бойових традицій українського війська, методики організації культурно–освітньої роботи в армії у період визволення змагань першої чверті XX століття. Ці приклади мужності, творчих пошуків, мудрості та турботи про українське вояцтво є цінним джерелом й прикладом, завдяки якому є можливість організувати ефективну культурологічну роботу у Збройних Силах України в сучасних умовах, в умовах неоголошеної війни.

Аналіз історичних та наукових джерел дозволяє нам визначити найбільш ефективні форми культурологічної роботи в Збройних Силах України.

Під *формою розуміють спосіб існування змісту*, його внутрішня структура, організація й зовнішній вираз [6, с. 1328]. В культурологічній роботі під *формою* розуміють певний спосіб організації людей та поєднання різних засобів і методів впливу з метою відбору й подачі матеріалу, який складає основу змісту та ідейно–тематичного задуму заходу. Форми культурологічної роботи поділяються на індивідуальні, групові та масові, а також на комплексні й не комплексні. *Індивідуальні форми* – це в основному організація самодіяльної творчості людей. *Групові форми* – це клуби за інтересами, різноманітні гуртки, об'єднання, розраховані на залучення невеликих груп військовослужбовців. *Масові форми* – це тематичні вечори, клуб веселих та кмітливих, літературно–музичні композиції, зустрічі, лекторії, мітинги, публічні лекції, вечори відпочинку, фестивалі, культурно–спортивні свята, ритуальні заходи і т.д. Вони розраховані на масове проведення заходів. *Комплексні форми* характеризуються складною структурою, різноманітним застосуванням засобів і методів. До них відносяться: тематичні вечори, усні журнали, університети українознавства, вечори відпочинку і т.д.

Некомплексні форми – це форми, в яких зміст розкривається переважно за допомогою одного засобу й одного методу. Наприклад : виступ, бесіда, лекція, зустріч, диспут [5–8; 11; 14]. У військах і на флоті склались певні традиційні форми культурологічного виховання. Однією із важливих форма виховної, педагогічної та культурологічної роботи є *лекція*. В залежності від змісту й завдань, лекція може бути навчальною, інформаційною, агітаційною, культурно–просвітницькою та ін. Для проведення культурно–просвітницької роботи необхідно використовувати лекції культурологічного спрямування. Такі лекції допомагають воїнам глибше розібратися в окремих теоретичних питаннях, мобілізуватися на вирішення конкретного завдання. Наступна форма – *колективна бесіда*, найбільш розповсюджена оперативна гнучка форма культурологічної роботи. Вона розрахована на те, щоб спонукати воїнів до зацікавленості конкретним питанням. Колективна бесіда проводиться з різними категоріями військовослужбовців. Досвід вчить, що найбільш ефективні бесіди у невеликих за чисельністю підрозділах, перед усім: у відділенні, екіпажі, взводі. Важлива форма – *це святкування державних та військово–професійних свят* – доволі цікава форма проведення культурологічної роботи з особовим складом. Вона вже стала традиційною у практиці завдяки можливості здійснювати глибокий вплив на свідомість і почуття воїнів та виховання у них потрібних морально–бойових якостей. Проведення святкових і тематичних заходів передбачає значну підготовчу роботу із залученням чималої кількості людей. Організація святкових і тематичних заходів повинна бути пов'язана з планом виховної роботи та завданнями, які вирішує військова частина, виходячи з актуальних вимог, а також побажань воїнів [11]. Наступна форма – *це вікторина* – змагання між воїнами (групами) на інтелектуальність та уміння швидко думати, що виявляється у відповідях на питання (усних або письмових). Тематика й способи проведення вікторин можуть бути різноманітними. Виходячи з відповідно обраної теми, вікторина може бути проведена як агітаційно–масовий захід. При підготовці вікторини необхідно добре продумати й обрати тему, розробити питання, забезпечити воїнів відповідною літературою й посібниками, визначити критерії оцінки на відповіді, продумати визначення та заохочення переможців. Черговою формою є *тематичний вечір (ранок)* – дійова форма масової клубної роботи, яка виражає певний зміст у його тематичному й сюжетно–організаційному поєднанні. На ньому, в обумовленій сценарієм послідовності, розкривається життєва проблема, яка відповідає суспільним інтересам і спонукає військовослужбовців до зразкового виконання військового обов'язку. Основними специфічними рисами тематичного вечора є: публіцистичність, документально–художня образність матеріалу, наявність чітко вираженого сюжету, композиційно–сценічна дія, лірична розповідь. За характером зміст тематичного вечора поділяється на суспільно–політичний, науково–просвітницький, морально–етичний. В умовах Збройних Сил усі вони носять військову спрямованість [5; 7; 11]. Наступна форма, *вечір питань та відповідей* – це масова форма культурологічної роботи. вона передбачає попередній

збір актуальних питань та публічне заслуховування відповідей на них, які дають фахівці. Методика проведення й підготовки вечорів питань і відповідей потребує підготовки та залучення клубного активу, офіцерів керівної ланки управління. Вечір можна завершити демонстрацією документального або художнього кінофільмів [7; 11]. Часто розповсюджена форма, *усний журнал* – це комплексна форма масової культурологічної роботи, яка являє собою періодичну інформацію про важливі події у державі та за кордоном, що висвітлюється у вигляді послідовного представлення аудиторії усних повідомлень, які підкріплюються художньою ілюстрацією. Зміст усного журналу структурно може складатись зі сторінок. при цьому кількість сторінок, які відрізняються направленістю інформації, не повинна перевищувати більше п'яти. тривалість журналу 1,5 – 2 години. За характером змісту усні журнали поділяються на оглядові і тематичні. Програма оглядового усного журналу передбачає інформацію з різних областей знань. Зміст усного журналу тематичного плану складається з повідомлень, пов'язаних з однією темою. Усі види усних журналів, як правило, мають постійні назви. Наприклад: «Навини дня», «Наука та життя», «На бойовому посту», «Десантник», «Автомобіліст», «По рідній країні» та інші. Наступна форма, *читацька конференція* – одна з найбільш ефективних форм пропаганди літератури. У частинах є всі можливості для того, щоб воїни систематично читали книги, розширювали свій кругозір. Читацька конференція допомагає розширенню культурного кругозору воїнів, прапорщиків та офіцерів, пробуджує в них інтерес до читання політичної, художньої літератури, розвиває навички самостійної роботи над книгою, допомагає формуванню високих ідейно–емоційних переконань, естетичних смаків. Робота з читачами проводиться в бібліотеках, клубах, народознавчих світлицях. Наступна форма, *диспут* – це публічна суперечка на наукову, літературну, релігійну або суспільно важливу тему з морально–естетичних питань. метою диспуту є напрацювання в особового складу вірного розуміння тих або інших проблем. Учасники диспуту порівнюють свої погляди з іншими. у клубних диспутах ведеться пошук найбільш вірної суспільної точки зору, відкидається те, що не ґрунтується на досягненнях науки, маралі й етики [10]. *Вечір вшанування*. у практиці клубної роботи отримали широке розповсюдження. В основі вечора вшанування лежить висвітлення передового досвіду фахівців військової справи, кращих відділень, екіпажів, взводів, рот, військовослужбовців, які були відзначились на польових навчаннях, бойових діях, нагороджених орденами й медалями та інше [14]. Вечір шанування починається з моменту появи його учасників. Необхідно продумати атмосферу спілкування, передбачити музичне оформлення, привітання, експозиції, зустріти запрошених та членів їх сімей. Зрозуміло, що треба творчо підходити до проведення вечора, використовувати всі засоби морального, естетичного, ідейного впливу. Наступна форма – *вечір відпочинку* – це комплекс різних розваг, масових ігор, виступів художніх колективів, об'єднаних сюжетно й тематично [11; 14]. Сценарій вечора, у відповідності до його теми, визначає послідовність елементів, їх зміст і форму, поєднання

пізнавального й розважального, серйозного й веселого. Кожен вечір відпочинку повинен бути своєрідним і неповторним. Неодмінною умовою є його високе ідейне й емоційне звучання, активне спілкування учасників, простота взаємовідносин. Наступна форма – *це концерти самодіяльної художньої творчості*. На нашу думку, одним із яскравих засобів задоволення духовних й культурних потреб, виявленням і розвитку художньо-творчих здібностей, пропаганди мистецтва. За роки незалежного існування України у військових частинах почали свою творчу працю військові театри, хори, оркестри, ансамблі пісні й танцю, хореографічні та інші самодіяльні колективи. Це свідчить про високу культуру особового складу Збройних Сил України та постійний розвиток художньо-творчих здібностей військово-службовців. Останнім етапом в роботі колективів художньої самодіяльності є концертні виступи. Основою формування тематичної концертної програми є висока ідейна цілеспрямованість й режисерський задум, які дозволяють з найбільшою повнотою розкрити художню образність програми. При цьому враховується специфіка всіх жанрів, які виконуються під час концерту та особливості психології воїнів [14; 17; 18].

Отже, підводячи підсумок вищезазначеному, необхідно звернути увагу на те, що під засобами ідейного й емоціонального впливу в культурологічній роботі розуміють визначені джерела і фактори цілеспрямованого впливу на психіку людини. Форми культурологічної роботи відповідають проведеному раніше аналізу духовних потреб військовослужбовців, враховують сучасний стан Збройних Сил України і володіють ознаками системної цілісності оскільки постають необхідними і достатніми з огляду на охоплення ними як основних потреб військовослужбовців, так і основних завдань їхньої діяльності. Розглянуті форми та засобами ідейного та емоціонального впливу які становлять методичну основу культурологічної роботи, дають можливість ефективного проведення культурологічної роботи в ЗСУ з метою емоційної насолоди, духовного задоволення та зміцнення морально-психологічного стану наших військ.

Список використаних джерел

1. Конституція України.
2. Наказ Міністерства оборони України від 31.12.1999 року №412 «Про Кодекс честі офіцера Збройних Сил України».
3. Наказ НГШ ЗСУ №109 від 14.03.2016 р. «Про затвердження тимчасової настанови з морально-психологічного забезпечення підготовки та застосування ЗСУ».
4. Наказ НГШ ЗСУ №4 від 04.01.2017 р. «Про затвердження інструкції з організації інформаційно-пропагандистського забезпечення у ЗСУ».
5. Бойко О. В., Голик М. М., Романишин А. М. Військове навчання і виховання: навчально-методичний посібник / Бойко О. В., Голик М. М., Романишин А. М. – Львів: ЛІСВ, 2007. – 153 с.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпін: ВТФ «Перун», 2002. – 1440 с.
7. Козирев М. П. Місце культурно-просвітницької роботи у вихованні воїнів / Козирев М. П. Збірка наукових праць. – Львів, 1995. – С.59–71.
8. Катиренчук Б. А. Культурологічна підготовка сучасних фахівців військової справи (на прикладі Військового інституту при Державному університеті «Львівська політехніка»). Діалог культур: Україна у світовому контексті // Мистецтво і освіта. Збірка наукових праць. – Львів, 1998. – Вип.3. – С.55–64.

9. Карнегі Д. Как вырабатывать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично / Карнегі Д. – Минск: Изд-во «СЛК», 1995. – 704 с.
10. Левченко А. Наукова конференція як одна із форм семінару // Армія України. – 2001. – 3 лип.
11. Мосов С. П. Філософія і методологічні проблеми воєнної теорії та практики / Мосов С. П. – К.: НАОУ, 2006. – 308 с.
12. Москаленко А. Вступ до журналістики / Москаленко А. Підруч. – К.: Наук. думка, 1997. – 231 с.
13. Папікян А. Л. Збройні сили України двадцятого століття / Папікян А. Л. – Львів: ВІНУ «Львівська політехніка», 1999. – С.95–127.
14. Папікян А. Використання технічних засобів в процесі виховання військовослужбовців / Папікян А. Л. Збірка наукових праць. – Львів: ВВП ДУ «Лівів. Політехніка», 1996. – Вип.2. – С.60–67.
15. Панасюк К. В. Роль літератури у формуванні особистості / Панасюк К. В. Виховна робота в Збройних Силах України: (Навч.-метод. посібник). – Львів, 1999.
16. Про відродження історико-культурних і господарських традицій українського козацтва: Указ Президента України. Військо України. – 1995. – №1–2. – С.18.
17. Програма «Військова освіта» («Збройні Сили України ХХІ століття») // Народна Армія. – 1995. – 23 берез.
18. Станіславчук С. М. Культурно-просвітницька робота в ЗСУ (соціально-філософський аналіз): дис. ...канд. філос. наук: 09.00.03. Львівський НУ ім. І. Франка. – Львів, 2004. – 19 с.
19. Слюсаренко А. В., Голик М. М., Гула Р. В., Глотов О. Л., Щурко О. М. / Слюсаренко А. В., Голик М. М., Гула Р. В., Глотов О. Л., Щурко О. М. Християнська мораль та військовий обов'язок. – Львів: АСВ, 2012. – С.6–112.
20. Соціально-політичний словник-довідник / авт. колектив: М. Іщенко, В. Андрущенко, М. Титарчук, П. Маленко. – Черкаси: Відлуння, 1999. – 303 с.
21. Темко В. Головні напрямки культурно-виховної роботи у Збройних Силах України // Народна армія. – 1996. – 18 трав.
22. Фартушний А. Обов'язок захисту Батьківщини в контексті української національної ідеї / Фартушний А. Військово-науковий вісник. – Львів: Військ. ін-т Нац. ун-ту, «Львів. Політехніка», 2000. – Вип.2. – С.144–154.
23. Ходань О. Л. Корпоративна культура офіцера / Ходань О. Л. – Харків: Національна академія Державної прикордонної служби України, 2009. – 123 с.
24. Г. М. Шевкун, Т. Л. Грицевич, І. М. Гузенко Військово-службовцю про культуру поведінки: навчальний посібник / Г. М. Шевкун, Т. Л. Грицевич, І. М. Гузенко. – Львів: АСВ, 2014. – 135 с.
25. Шевкун Г. М. Військовий етикет / Шевкун Г. М. Навчально-методичний посібник. – Львів: ЛІВ, 2006. – 82 с.
26. Шевкун Г. М. Естетичне виховання військовослужбовців / Шевкун Г. М. Виховна робота в Збройних Силах України: (Навч. метод. посібник). – Львів, 1999.

References

1. Konstytucja Ukrai'ny.
2. Nakaz Ministerstva obrony Ukrai'ny vid 31.12.1999 roku №412 «Pro Kodeks chesti oficera Zbrojnyh Syl Ukrai'ny».
3. Nakaz NGSh ZSU №109 vid 14.03.2016 r. «Pro zatverdzhennja tymchasovoi' nastanovy z moral'no-psyhologichnogo zabezpechennja pidgotovky ta zastosuvannja ZSU».
4. Nakaz NGSh ZSU №4 vid 04.01.2017 r. «Pro zatverdzhennja instrukcii' z organizacii' informacijnno-propagandyst'skogo zabezpechennja u ZSU».
5. Bojko O. V., Golyk M. M., Romanishyn A. M. Vijs'kove navchannja i vyhovannja: navchal'no-metodychnyj posibnyk / Bojko O. V., Golyk M. M., Romanishyn A. M. – L'viv: LISV, 2007. – 153 s.
6. Velykyj tлумachnyj slovnyk suchasnoi' ukrai'ns'koi' movy / uklad. i golov. red. V. T. Busel. – K.; Irpin': VTF «Perun», 2002. – 1440 s.
7. Kozyrjev M. P. Misce kul'turno-prosvitnyč'koi' roboty u vyhovanni voi'niv / Kozyrjev M. P. Zbirka naukovykh prac'. – L'viv, 1995. – S.59–71.
8. Katyrenchuk B. A. Kul'turologichna pidgotovka suchasnyh fahivciv vijs'kovoi' spravy (na prykladi Vijs'kovogo instytutu pry Derzhavnomu universyteti «L'viv'ska politehnika»). Dialog kul'tur:

Ukrain'na u svitovomu konteksti // Mystectvo i osvita. Zbirka naukovykh prac'. – L'viv, 1998. – Vyp.3. – S.55–64.

9. Karnegi D. Kak vyrabatyvat' uverennost' v sebe i vliiat' na ljudej, vystupaja publichno / Karnegi D. – Minsk: Izd-vo «SLK», 1995. – 704 s.

10. Levchenko A. Naukova konferencija jak odna iz form seminaru // Armija Ukrain'ny. – 2001. – 3 lyp.

11. Mosov S. P. Filosofija i metodologichni problemy vojennoi teorii ta praktyky / Mosov S. P. – K.: NAOU, 2006. – 308 s.

12. Moskalenko A. Vstup do zhurnalistyky / Moskalenko A. Pidrukh. – K.: Nauk. dumka, 1997. – 231 s.

13. Papikjan A. L. Zbrojni syly Ukrain'ny dvadcatogo stolittja / Papikjan A. L. – L'viv: VI NU «L'vivs'ka politehnika», 1999. – S.95–127.

14. Papikjan A. Vykorystannja tehnicnykh zasobiv v procesi vyhovannja vijs'kovosluzhbovciv / Papikjan A. L. Zbirka naukovykh prac'. – L'viv: VVP DU «L'viv. Politehnika», 1996. – Vyp.2. – S.60–67.

15. Panasjuk K. V. Rol' literatury u formuvanni osobystosti / Panasjuk K. V. Vyhovna robota v Zbrojnyh Sylah Ukrain'ny: (Navch.–metod. posibnyk). – L'viv, 1999.

16. Pro vidrozhennja istoriko–kul'turnykh i gospodars'kykh tradycij ukrain's'kogo kozactva: Ukaz Prezydenta Ukrain'ny. Vijs'ko Ukrain'ny. – 1995. – №1–2. – S.18.

17. Programa «Vijs'kova osvita» («Zbrojni Syly Ukrain'ny XXI stolittja») // Narodna Armija. – 1995. – 23 berez.

18. Stanislavchuk S. M. Kul'turno–prosvitnyč'ka robota v ZSU (social'no–filosof's'kyj analiz): dys. ...kand. filos. nauk: 09.00.03. L'vivs'kyj NU im. I. Franka. – L'viv, 2004. – 19 s.

19. Sljusarenko A. V., Golyk M. M., Gula R. V., Glotov O. L., Shhurko O. M. / Sljusarenko A. V., Golyk M. M., Gula R. V., Glotov O. L., Shhurko O. M. Hrstyjans'ka moral' ta vijs'kovy obov'jazok. – L'viv: ASV, 2012. – S.6–112.

20. Social'no–politychnyj slovnyk–dovidnyk / avt. kolektyv: M. Ishhenko, V. Andrushenko, M. Tytarchuk, P. Malenko. – Cherkasy: Vidlunnja, 1999. – 303 s.

21. Temko V. Golovni naprjamky kul'turno–vyhovnoi' roboty u Zbrojnyh Sylah Ukrain'ny // Narodna armija. – 1996. – 18 trav.

22. Fartushnyj A. Obov'jazok zahystu Bat'kivshhyny v konteksti ukrain's'koi' nacional'noi' idei' / Fartushnyj A. Vijs'kovo–naukovyj visnyk. – L'viv: Vijs'k. in–t Nac. un–tu, «L'viv. Politehnika», 2000. – Vyp.2. – S.144–154.

23. Hodan' O. L. Korporatyvna kul'tura oficera / Hodan' O. L. – Harkiv: Nacional'na akademija Derzhavnoi' prykordonnoi' sluzhby Ukrain'ny, 2009. – 123 s.

24. G. M. Shevkun, T. L. Grycevyh, I. M. Guzenko Vijs'kovosluzhbovcju pro kul'turu povedinky: navchal'nyj posibnyk / G. M. Shevkun, T. L. Grycevyh, I. M. Guzenko. – L'viv: ASV, 2014. – 135 s.

25. Shevkun G. M. Vijs'kovy etyket / Shevkun G. M. Navchal'no–metodychnyj posibnyk. – L'viv: LVI, 2006. – 82 s.

26. Shevkun G. M. Estetyčne vyhovannja vijs'kovosluzhbovciv / Shevkun G. M. Vyhovna robota v Zbrojnyh Sylah Ukrain'ny: (Navch. metod. posibnyk). – L'viv, 1999.

Golik M. M., Ph.D. in History, Associate Professor, Colonel of the Reserve, Associate Professor of the Department of Humanities, National Academy of Land Forces named after Hetman P. Sahaidachnogo (Ukraine, Lviv), mycolca@gmail.com

Livinskaya Yu. G., captain, assistant of the department of the Ministry of Defense of the activities of the forces of the NASA, National Academy of Land Forces named after Hetman P. Sahaidachnogo (Ukraine, Lviv), mycolca@gmail.com

Methodical bases of cultural work in the Armed Forces of Ukraine

The article is sanctified to the philosophical problems of knowledge of nature and methodical basis of culturological work of her place and role in Armed forces of Ukraine.

Keywords: Armed forces of Ukraine, culture, in a civilized manner–elucidative work, morally–psychological providing.

* * *

УДК 130.2

Бондарчук–Чугіна І. Ю.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри готельно–ресторанного і туристичного бізнесу, Миколаївська філія Київського Національного університету культури і мистецтв (Україна, Миколаїв)

Чахалідзе С. Ж.,

магістр, Київський університет культури (Україна, Київ)

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ «КУЛЬТУРНОГО ТУРИЗМУ» УКРАЇНИ: АКСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Культурний туризм розглядається як діалог культур. Визначаються принципи комунікації в контексті турпроєкту.

Ключові слова: культурний туризм, модель, національна культура.

В сучасному туристичному просторі сьогодні існує певна кількість проблем, які потребують комплексного вирішення. Це, передусім, проблема впливу державних інвестицій на рекреаційну сферу, і в першу чергу, – направленість відповідних інфраструктурних і комунікаційних зон, транспортних розв'язок, туристичних програм, та інформаційного забезпечення турпродукту. Це доцільність розукрупнення великих санітарних курортних комплексів, їх профілізації, створення більш компактних малих підприємств зі своїми готелями і мотелями і різними обслуговуючими центрами.

Важливо також зрозуміти, що адміністративні норми, які обмежують конкуренцію, а також жорстокої критерії, які створюються в обставинах туристичного бізнесу, не сприяють розвитку цього бізнесу. Державна політика не повинна замикатися лише на стимулюванні індустрії дозвілля. Особливе значення мають ті мироприємства, які направлені на заперечення техногенних впливів на профілактичні, а також оздоровлююче і інші курортні комплекси, санаторії.

Щоб опрацювати національну модель культурного туризму, потрібно розглядати весь той спектр проблем, який ми вже піднімали. По–перше, – це сама модель культури як такої. По вертикалі її розподіляють на етнокультуру, інституалізовану культуру і культуру аматорську. Етнокультура, якою займається етнологія, проблема життєтєносів їх культурних світів–це особливий світ, який існує в редукованому трансформованому вигляді, складає цілісність національної культури. Це глибинний давній шар культури, який існує в Україні. Автентичне українське населення з українською мовою має свої регіональні ознаки, і це дуже важлива культурно–історична реальність, яка потребує теж своїх адекватних туристичних заходів

Румуни, Болгари, Кримські татари – це ті етноси, які сформувалися на Україні в різні часи. Так, Румуни прийшли у VIII ст. в Україну, Болгари – у XVIII ст., Кримські татари ще з давніх часів, коли кримська орда рухалася на давню Русь, все це має свою надзвичайну цікаву ауру, яка дає можливість говорити про ті культурні надбання, які існують на рівні етнокультур. Греки прийшли на Україну в VII ст. до н.е. Так, на острові Березань існує грецька колонія, що до цього часу має своєрідну культуру. Вірмени з'явилися в Україні в X–XI ст. Поляки, які прийшли в XIV ст., теж утворюють свої своєрідні населення. Угорці з'явилися в VI–VII ст.,

євреї з давніх часів існують на Україні. В Західній Україні і інших регіонах вони мають свої особливості. Єврейська культура з синагогами, з їхнім складом буття відома на Україні, як культура, яка існувала паралельно з культурою з'явилися в Україні. Таким чином, ми бачимо, що етнічний характер культури потребує своєї локальної, елітарної програми національного туризму.

Якщо йдеться про інституцізовану культуру, про культуру, яка є визначальною в пам'ятках, мистецтва і пов'язана з інституціями, такими, як обряди, звичаї, то це та культура, яка теж в певній мірі дотикається до етнічної культури і разом утворює свій незалежний простір. Інституцізована культура залишається тим пластом культуротворчості, який зазначений як в шедеврах, пам'ятках, так і в живої творчості, яка не згасає, існує і продовжує існувати. Це програма особливого бачення і визначення культури, яке потребує свого дбайливого і вчасного відношення.

Аматорська культура пов'язана з урбанізацією, виникненням великих міст, ця культура витворюється на підставі звернення до регенерації народних ремесел. Це культура, яка зараз існує на місці тій же самій Опішні. Це вже не інституцізоване автентичне ремесло, а вже зовсім інше. Аматорські колективи, а це різні хори, угруповування створюють різноманітні культурні осередки, які потребують своєрідної культурної програми їх адаптації, регенерації і разом резервації, якщо це потрібно. Тобто культурний туризм повинно визначити за ціма складовими, де турист може вступити в суб'єкт суб'єктні відношення до суб'єктів етносу безпосередньо, придбати в них сувеніри, як це завжди відбувається, побути на весіллі, справити свята, разом відпочити, а також вступити в суб'єкт об'єктні відносини, де об'єктами є пам'ятки архітектури, музейні колекції.

Весь комплекс рекреаційних предметно-просторових реалій відбувається і на рівні аматорської культури, коли турист зацікавлений надбати досвід, наприклад, плетіння кошиків, гашпуння, кераміки. Він їде спеціально в ті міста, де відбувається саме традиційне опанування цих ремесел. Наприклад, – це та же Опішня, що пов'язана з керамікою, це Кролівецькі рушники можна поїхати в Західну Україну і побачити, як зараз виготовляють килими, ліжники. Їх роблять масово, для туристів. Тобто ця програма свідчить про субструктури культурного туризму, що пов'язані з розумінням культури як певним носієм цінностей, тобто аксіологічних визначень і засобів визначення діяльності людини.

Наступний крок моделювання культури туризму пов'язаний з масовим і локальним туризмом. Масовий туризм ґрунтується на рекреаційних потребах, на задоволенні загальних потреб в оздоровленні, в тому, щоб побути біля моря, або взагалі здійснити короткий турпроект, побути біля пам'яток архітектури. Елітний туризм пов'язаний з різними клубами, угруповуваннями і разом з елітними програмами, якими опікуються різні неформальні угруповування. Потрібно створити абсолютно легітимну програму елітного туризму, яка б була націлена на спілкування із етносами. В цьому ж контексті, важливо зазначити ще один пласт моделювання, який вирішує проблеми глобалізації і локалізації культурного потенціалу.

Глобалізація розкриває простір комунікації, а локалізація всіма засобами його намагається закрити.

Ці процеси йдуть паралельно, їх не можна протиставляти одним одному. Вони є доповнювальними: принцип доповненості тут є найважливішим, щоб зрозуміти, що не все потрібно відкривати і бачити. Треба щоб певний час цінності існували і відпочивали від туристичних потоків. Наступна конфігурація проблем пов'язана з туризмом як певною сферою туристичної діяльності, або сегментів туристичної діяльності, які зазначаються як структурно-функціональний. Це весь комплекс обслуговування, що пов'язаний з подорожжю, готельно-ресторанних обслуговуванням, готелями, іншими структурами.

Це та соціально-економічна сфера, яка фактично є індустрією туризму, але вона не може відбутися без культурного контексту. Культуру потрібно розглядати як діяльність, як поведінку, як стан. Це конституативні означувані культури, про які вже йшлося, але вони мають відбитися в формуванні моделі культури туризму. Якщо діяльність є інституцізованою діяльністю туристичної індустрії і вона вже фактично опрацьована на рівні економічно-маркетингових стратегій, то поведінка як етика туризму поки що не сформувалася в окремий кодекс туристичної діяльності або туристичного буття. Більше того, естетичний шар пов'язаний з мистецькими адекватностями, тобто сама культивация стану це теж певна реальність, яка має бути зазначена національною моделлю як пріоритетна сфера.

Цей аспект, не входить в кодекс ліцензійних умов, тобто етична і естетична проблематика викреслюються із туристичної діяльності. Так, діяльність, що пов'язана з туризмом, не може називатися туристичною культурою, або культурним туризмом. Можна вживати і ту, і іншу номінацію, адже вони мають бути адекватними реаліям туристичної діяльності.

Наступний глибинний моделюючий пласт, який особливо важливий для української культури – це всі ті міфогенні, міфоаналітичні реальності, які пов'язані з дорогою, прощанням, повертанням.

Скільки пісень, українських дум оспівували український феномен дороги, а ми зараз його спростили до звичайної мандрівки, або подорожі. Важливо, що туризм, культура туризму, особливо національна модель туризму, повинна адаптувати весь досвід мандрів, дороги і самоіснування на межі, як культури між культурами. Отже, українська культура є культурою межевою, тому вона так складно вступала у відносини з різними державами: то з Польщею, то з Литвою, то з Угорщиною. Тобто ми повинні зрозуміти, що цей міфологічний пласт, який є зараз ще живим в звичаях, які залишаються у редукованому вигляді, обрядах, у вербальному світі пісень, має теж увійти в простір національної моделі українського туризму.

Отже, не має сенсу говорити про туризм як культуру, якщо немає прадавнього образу дороги, немає прадавнього глибинного образу мандрівки, коли людина уходить і може не повернутися. Все це є та дорога або великий шлях України, який має свої образи, свою поетику, він має бути репрезентованим у національній моделі туризму. І не обов'язково на рівні, як зазначено в програмі туризму, екскурсійного портфеля або портфеля екскурсовода, але на рівні виховання туриста, яке повинно відбуватися у турпроекті.

Дисципліна «Туризм» повинна прийти і в школу. Ми якось забуваємо, ніхто не навчить культурі

туризму, якщо в школі не буде сформована адекватна культурологічна дисципліна, яка б розглядала туризм не як споживацьку стратегію, а як культуротворчий простір самоідентичності людини в іншому, чужому або в спорідненому просторі культури.

Ще один вимір культуротворення, це визначення середовища, яке в туристичній теорії описується як турсервис, рекреації, зони культури. Це предметне середовище, архітектурне середовище. Існує стратегія моделювання цього середовища, або його типологізації – це вічне середовище, повсякденне, динамічне. Найбільше туристи орієнтовані саме на навічне середовище, тобто на ті пам'ятки архітектури, які є знаковими, є надзвичайно цінними. Отже, вони сприймаються в експрес-режимі і фактично поверхово. Це дає змогу говорити про негативне розуміння туризму як девальвацією культурних цінностей, які визначаються в режимі швидких екскурс-бюро. Потрібно зазначити, що пам'ятки культури, які визначаються як вічне середовище, можуть існувати не обов'язково в великих центрах. Це може бути непомітна каплиця, але вона може нести величезний культурний історичний потенціал, бути святинєю українського народу, як, наприклад, церква Богдана Хмельницького.

Все це свідчить про те, що ми зараз стоїмо на порозі моделювання сфери туризму як певної культури, як простору споглядання, простору його адекватного бачення. Повсякденне середовище має можливість наблизитися до живого процесу існування етносів, суб'єтносів, культур, де виникають контакти, живе спілкування – мовне, жестикулятивне. Ця повсякденність проектується на вічне середовище. Головне зазначити, що сам побут як цінність, який має бути репрезентований як серединний рівень культури, є велика цінність.

І останній рівень, про який вже йшлося, – це динамічний простір культури, пов'язаний з рекламою, з мобільним трансформативним простором віртуальної і будь-якої іншої інформації. Інтернет, де туристична діяльність набуває культуровимірних ознак саме як продукуючий механізм, який рекламує, презентує свою продукцію в світі комунікативного простору, можна залучити до моделювання туристичної діяльності, до простору культурного туризму. Тобто, якщо суб'єктом культурного туризму є людина, яка є носієм культури, якщо вона здатна себе ідентифікувати з тією чи іншою культурою, то зустріч з іншою культурою створюється, як ми вже описували, в декілька етапів: романтичний стан (захоплення), потім шок, а потім більш адекватне сприйняття.

У туристичній діяльності можна визначити такі параметри: мета, засіб, результат. Мета цієї турподорожі – ознайомлення з тими чи іншими пам'ятниками культури, які описані в буклетах, проспектах, на картах позначені значками, про них можна прочитати інформацію, вчитати в Інтернеті та ін. Засоби – це увесь потік обслуговування, який надає саме туристична індустрія, це комфортність, зручність та ін. Результат – це те, що відбувається з самим туристом, який сприймає цінності. Він збагачує свій досвід, отримує нові почуття, знайомиться з новими людьми, виникають контакти, заводяться знайомства, які можуть стати тривалими, і в принципі утворюється та культурна аура, яку називають культурним діалогом, але вона в тій чи іншій мірі може бути зазначеною як культуротворчість.

Тобто, суб'єкт культури, турист стає творцем культури і туризму разом. Культура не живе раз і назавжди як предметне або якесь об'єктне надбання. Вона кожен раз оживає в процесі споглядання, в процесі сприйняття цінностей. Сама аксіологія культуротворчості полягає в тому, що людина актуалізує ці цінності і робить їх своїм, привласнює їх або здійснює те, що грецькою мовою зветься «мімесис», уподібнення. Таким чином, відбувається та ідентифікація, яка допомагає засвоїти новий рівень культури і стати іншим сьогодні, в цій подорожі.

Суб'єктний рівень діяльності визначає не вже мету, а самого суб'єкта діяльності як конкретного натуралізованого індивіда, який є носієм певної статті, має певний вік, певну освіту, досвід комунікації, володіє тією чи іншою мовою і може вступити в культурну комунікацію. Для чого здійснюється цей контакт? Він може приголомшити цю людину, може внести в неї досвід вічного. А може бути просто негативним досвідом. Так, наприклад, після відвідування Освенциму дуже багато туристів, які перебували в Німеччині писали, що краще б вони туди не ходили. Ніхто їх туди не просив йти, це було їх власне бажання, але досвід бачення був наскільки вражаючим, що така зустріч з «культурою» створює негативні цінності, створює антисвіт, адже він потрібний для розуміння всіх таких процесів, які відбуваються в нашому світі.

Суб'єкт туристичної культури поліфонічний, суб'єкт в туризмі – функціональний, поліцентричний, і оця його поліваріантність, поліморфність призводить до того, що його діяльність може бути полісистемною, що пов'язана з різними пластами культур, з різними образами цих культур, з різними суб'єктами культури.

Важливо, що програму культурного туризму не можна здійснити як раз і на завжди як готовий комплекс. Модель, яку ми зазначили, може стати важливим чинником освітніх технологій трансформації наукових освітніх пріоритетів в рамках дисципліни «Туризм», але знайти раз і на завжди готову модель для культурного туризму було б абсолютно не вірним рішенням. Здається, що ця модель має бути коротко-строковою програмою, або локальним проектом, опрацьованим в рамках тих чи інших регіональних інтересів з певною домінантною етнокультури, інституцізованою, аматорської культури. За домінантною масового або елітного туризму. За домінантною глобалізацією або локалізацією культурного потенціалу. Домантною можуть також виступати етика туризму, поведінка, естетичне споглядання, мистецькі інновації, а також рекреації. Домінантною може виступати міфопоетика українського простору як глибинний носій феномена мандрів, дороги, що тісно пов'язаний з думками, піснями, етносом українського народу. Отже, це зовсім різні моделі, зовсім різні проекти, тому ця поліцентричність, поліфонічність моделювання свідчить про те, що національна модель культурного туризму не може бути раз на завжди заданою. Вона має бути відтвореною на підставі проектування, на підставі локальних програм і проектів, які мають свою мету, свій концепт, свою мету діяльності.

Таким чином можна зазначити, що наша концептуалізація культури туризму будується на підставі репрезентації аксіологічної виміру культури в контексті феномена сприйняття як стецефічної нерелексивної

діяльності. Сприйняття інколи протиставляють діяльності як продукуванню, адже турист, який днями ходить і сприймає, бачить, теж втомлюється – це теж діяльність. Сприйняття повинно бути визначено як певний елемент культури туризму, як цінність, як сам образ буття в дорозі, в турпроекті, в турподорожі.

Національна модель туризму має відбивати розмаїття субкультур країни, більше того, бути націленою на їх регенерацію. Культурний туризм як діалог культур, звичайно, потребує адекватного сприйняття суб'єкта комунікації. Для цього потрібно бути сформована культура туристичної діяльності, культура комунікації в контексті турпроекту, що і створює фактично турпродукт, якщо його не розуміти натуральне і суто економічно. Здається, що діалог культур є однією з фундаментальних метафор, яка з одного боку, сприяє глобалізації культур, а, з іншого боку, орієнтована на локалізацію культур, що в певній мірі сприяє збереженню культурно-історичного потенціалу у локальних просторових зонах рекреації.

Культурний туризм стає одним з найважливіших принципів культуризації регіональних ресурсів і тому національна програма повинна подаватися саме як принцип цієї актуалізації.

Тенденція розвитку туризму України показує, що вона зараз знаходиться в стані адаптації всіх тих інтегративних впливів і сполук. Здається, що дуже складно знищити стереотипи, ще складніше утворити адекватний простір не тоталітарного, і не хижацького ринку, а адекватний простір в якому діяли б програми: ринкові, державні, культурно-просвітницькі.

Список використаних джерел

1. Актуальные проблемы сохранения культурного и природного наследия. – М.: РНИИ культурного и природного наследия, 1995. – 186 с.
2. Астафьева О. П. Синергетический подход к исследованию социокультурных процессов: возможности и пределы / Астафьева О. П. – М.: МГИДА, 2002. – 295 с.
3. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості. Дослідження категорії громадянське суспільство / Юрген Габермас: пер. з нім. – Львів, 2000. – 265 с.
4. Любіцева О. О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти) / Любіцева О. О. – К.: Альтапрес, 2002. – 436 с.
5. Мунін Г. Б. Маркетинг туризму / Г. Б. Мунін, З. І. Тимошенко, С. В. Самарцев, А. О. Зміюв: навч. посібник. – К.: Вид-во Європ. Ун-ту. – Ч.2. – 2006. – 427 с.
6. Roth K. and J. Roth. One Country – Two Cultures? In: Europeans. Sweden: Stewart E. C. American Cultural Patterns: A Cross-Cultural Perspective. – Washington, D. C.: Society for Intercultural Education, Training and Research, 1971. – 192 p.
7. Millhous L. M. The Experience of Culture in Multicultural Groups. Case Studies of Russian-American Collaboration in Business // Small Group Research. Newbury Park, CA. Vol.30, 1999. – P.280–308.

References

1. Aktual'nye problemy sohraneniya kul'turnogo i prirodnogo nasledija. – M.: RNIi kul'turnogo i prirodnogo nasledija, 1995. – 186 s.
2. Astaf'eva O. P. Sinergeticheskij podhod k issledovaniju sociokul'turnykh processov: vozmozhnosti i predely / Astaf'eva O. P. – M.: MGIDA, 2002. – 295 s.
3. Gabermas Ju. Strukturni peretvorennya u sferi vidkrytosti. Doslidzhennja kategorii 'gromadjans'ke suspil'stvo / Jurgen Gabermas: per. z nim. – L'viv, 2000. – 265 s.
4. Ljubiceva O. O. Rynok turystychnykh poslug (geoprostorovi aspekty) / Ljubiceva O. O. – K.: Al'tapres, 2002. – 436 s.
5. Munin G. B. Marketyng turyzmu / G. B. Munin, Z. I. Tymoshenko, Je. V. Samarcev, A. O. Zmijov: navch. posibnyk. – K.: Vyd-vo Jevrop. Un-tu. – Ch.2. – 2006. – 427 s.

6. Roth K. and J. Roth. One Country – Two Cultures? In: Europeans. Sweden: Stewart E. C. American Cultural Patterns: A Cross-Cultural Perspective. – Washington, D. C.: Society for Intercultural Education, Training and Research, 1971. – 192 p.

7. Millhous L. M. The Experience of Culture in Multicultural Groups. Case Studies of Russian-American Collaboration in Business // Small Group Research. Newbury Park, CA. Vol.30, 1999. – P.280–308.

Bondarchuk-Chugina I. Yu., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Hotel-Restaurant and Tourism Business Department, Nikolayev Branch of the Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine, Mykolaiv)

Chaholidze S. G., master's degree, Kyiv University of Culture (Ukraine, Kyiv)

Prospects for the development of «cultural tourism» in Ukraine: the axiological aspect

Cultural tourism is examined as a dialogue of cultures. Principles of communication are determined in the context of tourist project.

Keywords: cultural tourism, model, national culture.

* * *

УДК 28–442–027.568(477)–042.65

Брильов Д. В.,

кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри культурології, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
dbrilyov@gmail.com

Халяль–індустрія в Україні часів незалежності

Аналізується проблема розвитку і перспективи халяль–індустрії в Україні з моменту набуття незалежності. Розглянуто складові халяль–індустрії, куди віднесені продовольчі і непродовольчі товари, а також нефінансові послуги. Показано, що в Україні довгий час халяль–індустрія була недостатньо розвинена і не задовольняла потреби більшої частини мусульман. Виявлено, що на розвиток халяль–індустрії вплинула втрата російських ринків і переорієнтація українських виробників зокрема на ринки арабо-мусульманських країн. Розглянуті основні організації, які здійснюють сертифікацію «Халяль» в Україні, виявлено що найстарішими серед них є Центр сертифікації «Халяль» при Духовному управлінні мусульман України (ДУМУ) і Центр досліджень і сертифікації «Халяль» Асоціації громадських організацій «Альрайд». Зроблено висновок про перспективи подальшого зростання халяль–індустрії в Україні.

Ключові слова: іслам в Україні, халяль–індустрія, ДУМУ, Альрайд.

Наразі в усьому світі активно розвивається індустрія халяль. Заради задоволення потреб мусульманських споживачів, компанії намагаються сертифікувати свою продукцію як таку, що не суперечить нормам шаріату, тобто є дозволеною для вживання мусульманами. При цьому мусульманські країни Близького Сходу і Північної Африки є одними з найбільших імпортерів продовольства у світі: за рахунок імпорту вони задовольняють приблизно 50% власних потреб у продовольстві. Приблизно 10% всього об'єму продовольства, що імпортується, припадає на частку пшениці – одного з основних продовольчих продуктів в регіоні. З огляду на те, що населення арабських країн збільшується приблизно на 3% на рік, в близькосхідному регіоні зростає потреба в харчових продуктах. Така ситуація створює потенційну можливість виходу України на ринки Близького Сходу, зокрема ринки регіону Перської затоки, зі своїми продовольчими товарами [3, с. 5].

Водночас, починаючи з 1989 р., в Україні відбуваються процеси інституалізації мусульманської

спільноти¹, що, зокрема, включає в себе побудову інфраструктури, пов'язаної з індустрією «Халяль» – появу закладів харчування, які відповідають умовам «Халяль», торговельних марок, які мають відповідні сертифікати. Це, в свою чергу, обумовлює появу структур, які б надавали сертифікати «Халяль» у відповідності до релігійних приписів ісламу. Таким чином, дослідження Халяль-індустрії в Україні є актуальним.

Слід зазначити, що проблема розвитку Халяль-індустрії в Україні є малодослідженою, і існуючі публікації переважно носять характер постановки проблеми, або є поверховими. Зокрема, це питання розглядалось в дослідженнях Т. Хазир-Огли, О. Кисельова та Н. Гаврілової [4], Д. Брильова [1], специфіці надання сертифікації «Халяль» Асоціацією «Альрайд» було присвячена робота О. Передерій [9].

Метою роботи є дослідження історії Халяль-індустрії в Україні часів незалежності та з'ясування її стану на сьогоднішній день.

Слово «халяль» в перекладі з арабської означає «дозволене», тобто згідно з ісламськими канонами до халяль відноситься все, що дозволив Аллаг. Сюди можна віднести абсолютно все, наприклад, виділяють халяльний заробіток, халяльні напої, а якщо чоловік одружується на жінці, дотримуючись всіх ісламських правил, то їх відносини носять халяльний статус, тощо [14, с. 207]. Відповідно, до Халяль-індустрії можна віднести сукупність товарів та послуг, які відповідають вимогам шаріату. Ці товари та послуги можна об'єднати в три групи: продовольчі та непродовольчі товари, нефінансові послуги.

1. Продовольчі товари:

- м'ясо дозволених тварин, забитих з дотриманням норм ісламського права, але не риба, вона в основі дозволена, так як не вимагає забою;

- напівфабрикати з халяльного м'яса;

- кондитерські вироби з використанням елементів, що мають дозволене з точки зору ісламського права походження (агар-агар, молочна сироватка та ін.);

- дитяче халяль-харчування;

- інше.

2. Непродовольчі товари:

- парфумерія і косметика, що випускається виключно за нормами ісламського права;

- конфесійний ісламський одяг;

- інше.

3. Нефінансові послуги:

- громадське харчування, що містить виключно халяльну продукцію;

- фітнес-центри, спа-салони, перукарні з дотриманням норм ісламського права;

- видавництво ісламських журналів, книг та ін.

- медичні послуги в рамках Ісламу;

- халяльний туризм;

- інше [14, с. 209].

Що стосується вимог до сировини і складових речовин, то в процесі виробництва продуктів харчування «Халяль» дозволено використовувати всю дозволена сировину і складові речовини, за винятком:

- заборонених тварин, їх м'яса і будь-яких інших частин (жир, кістки, шкіра, шерсть і ін.);

- мертвечину (тварин, які померли природним чином або загинули в результаті впливу сторонніх чинників – електричного струму, удушення, отруєння, падіння, утоплення або з іншої причини загибелі);

- тварин, в ім'я якогось божества або святого (ідолопоклонство);

- хижі тварини і хижі птахи;

- м'ясо собак, ослів і мулів;

- залози внутрішньої секреції (епіфіз, щитовидна і паращитовидна залози, підшлункова залоза, надниркові залози), жовчний і сечовий міхур, геніталії тварин, в тому числі зарізаних відповідно до Шаріату;

- кров, що витекла з тварин в результаті різання;

- сировину, що містить спирт або наркотичні та п'яні речовини;

- дозволена сировину, що торкалася заборонених продуктів або нечистот;

- допоміжну сировину і ферменти (добавки, наповнювачі, спеції, желатинові загусники), отримані з органів тварин.

Крім того, дозволено вживати в їжу м'ясо, зарізане мусульманином, а також християнином або іудеєм. Якщо навіть не був використаний струм та інші заборонені прийоми забиття, але різав не мусульманин, не християнин і не іудей, то це м'ясо також заборонено вживати в їжу.

Тривалий час Халяль-індустрія в Україні не була розвинена навіть в сегменті продовольчих товарів. Халяльну їжу можна було знайти лише в місцях локального проживання мусульманського населення, при молельних приміщеннях (*мусаллах*) та нечисельних мечетях. Як відзначали в своєму дослідженні Н. Гаврілова, О. Кисельов та Т. Хазир-огли, на більшій частині території України слабо розвинена халяль-промисловість, тому віруючі не завжди можуть купити продукцію, яка б відповідала нормам шаріату. Халяльне харчування в Україні є проблемою. За даними дослідження 55% опитаних мусульман зазначили, що мають проблеми з придбанням халяль-продуктів, 42% наголосили на відсутності проблем з придбанням халяльної продукції. На думку дослідників, ця частина опитаних робить закупівлю халяль-продуктів при мечетях та мусульманських центрах, проте задовольнити вимоги всіх мусульман невеличкі крамниці не можуть [4].

Існувало дві основні організації, які надавали сертифікати «Халяль». Це Центр сертифікації «Халяль» при Духовному управлінні мусульман України (далі ДУМУ) та Центр досліджень та сертифікації «Халяль» Асоціації громадських організацій «Альрайд». Слід також відзначити, що з 2008 р. відділ сертифікації та стандартизації продукції «Елял» («Халяль») діяв при Духовному управлінні мусульман Криму.

Центр сертифікації «Халяль» при ДУМУ (зараз – незалежна організація, що володіє статусом міжнародного органу в сфері сертифікації відповідності виробництва продукції вимогам Шаріату, офіційний сайт: <http://halal.ua>) займається організацією і проведенням сертифікації продукції та послуг, забезпечуючи незалежну і кваліфіковану оцінку їх відповідності вимогам стандарту «Халяль» [1, с. 112].

Основними цілями роботи Центру проголошені наступні:

¹ Див., наприклад: [6].

– перевірка і підтвердження того, що продукція, заявлена як «Халяль», не містить заборонених компонентів;

– перевірка і підтвердження того, що м'ясна продукція, заявлена як «Халяль», дійсно зроблена з м'яса дозволених тварин, забій яких був проведений відповідно до вимог Шаріату;

– підвищення якості продукції та послуг;

– захист споживачів від недобросовісних виробників товарів і послуг;

– сприяння підвищенню конкурентоспроможності продукції українських виробників на міжнародному ринку (в першу чергу в мусульманських країнах).

Центр досліджень та сертифікації Халяль «Альрайд» своїми цілями визначає:

1. Забезпечення українського продовольчого ринку доступними для мусульман товарами категорії «Халяль».

2. Сприяння експорту українських товарів на ринки арабських і ісламських країн, сприяння наведенню мостів між ісламським світом і Україною.

3. Сприяння збуту товарів українських виробників, що відповідають стандартам «Халяль».

4. Створення робочих місць для мусульман [13].

В 2012 р. спробу зайняти свою нішу сертифікації «Халяль» здійснив РУНМГУ «Київський муфтіят». 11 вересня 2012 р. відбувся робочий візит в Україну делегації Міжнародного центру сертифікації «Халяль» Ради муфтіїв Росії на чолі з генеральним директором Айдаром Газізовим. Під час візиту делегація досягла домовленостей з головою «Київського муфтіяту» Канафією Хуснутдіновим щодо відкриття представництва Центру в Києві [12, с. 47]. Однак, зрозуміло, що після початку російсько-українського конфлікту подібна співпраця була згорнута.

Початок конфлікту призвів до втрати українськими компаніями російського ринку, та спонукало їх шукати інші ринки збуту – зокрема, арабські країни. Тож, починаючи з 2014 р. кількість організацій, що надають сертифікати «Халяль», почала зростати.

Свій центр сертифікації «Halal Global Ukraine» заснувало Духовне управління мусульман України «Умма». Метою Центра проголошена допомога українським виробникам в розширенні ринків збуту і налагодженні експортних відносин з мусульманськими країнами. А також захист інтересів споживачів халяльних продуктів і послуг, вироблених в Україні [7].

В грудні 2016 р. на базі Центру досліджень та сертифікації Халяль «Альрайд» була створена Українська асоціація індустрії халяль «Укрхаляль», партнерами якої стали сам Центр досліджень та сертифікації Халяль «Альрайд» та центр сертифікації «Halal Global Ukraine» ДУМУ «Умма».

В квітні 2017 р. в Україні розпочав свою роботу Єгипетський ісламський центр халяльної продукції. За словами Шаміля Сафарова, директора центру, він був створений як відповідь на звернення мусульманської громади України з числа представників різних національностей. Шаміль Сафаров підкреслив, що Центр буде сертифікувати продукцію, вироблену в Україні для збуту на українському ринку, або ж експортовану в ісламські держави. Центр планує приймати заявки від магазинів, ресторанів, боєнь, готових зареєструвати свою продукцію і отримати необхідний сертифікат [2].

В цілому на момент написання даної статті, за даними держреєстру, в Україні зареєстровано 14 організацій, які надають послуги з сертифікації «Халяль».

Подібний «бум» серед організацій, що надають сертифікати «Халяль» іноді призводить до непорозуміння з партнерами з мусульманських країн. Зокрема, в травні 2016 р. багатьма українськими ЗМІ з посиланням на Центр досліджень та сертифікації Халяль «Альрайд» була надана інформація про те, що Об'єднані Арабські Емірати заборонили ввозити українську харчову продукцію [8].

Як з'ясувалось, ОАЕ напряму не забороняли ввезення вітчизняних харчових продуктів, так само, як ніколи не висловлювали застереження щодо якості української продукції. Проблемне питання виникло саме через скасування права Центру «Альрайд» видавати сертифікати «Халяль». Однак, таке право було у згаданій установи лише з лютого 2014 р., а до того часу вітчизняні експортери використовували інші шляхи отримання таких сертифікатів, у тому числі і через альтернативні сертифікаційні центри як в Україні, так і закордоном [5].

Незважаючи на всі проблеми, економічна привабливість халяльного ринку призвела до того, що чимало гігантів українського ринку вже отримали сертифікати, які засвідчують відповідність їх продукції умовам «Халяль». Значущість та перспективність Халяль-індустрії була відзначена навіть в «Соціальній концепції мусульман України» – програмному документі ВАГО «Альрайд» та афілійованого з ним ДУМУ «Умма», до підписання якого долучились деякі з українських мусульманських організацій. В цьому документі зазначено: «...Зважаючи на міжнародну практику ісламського банкінгу, цей сектор економіки – один із найперспективніших і разом з розвитком халяль-індустрії є пріоритетним напрямком діяльності ісламських організацій» [11].

Таким чином, ми можемо казати про те, що в Україні Халяль-індустрія є наявною та перспективною, і підтверджується роботою більше ніж 10 організацій, які сертифікують продукцію, вироблену відповідно до вимог Шаріату. Серед перших організацій подібного роду можна назвати Центр сертифікації «Халяль» при ДУМУ та Центр досліджень та сертифікації «Халяль» «Альрайд». Перспективи зростання ринку продуктів «Халяль» роблять цей напрямок привабливим для українських компаній, перш за все – виробників харчових продуктів. Незважаючи на зростаючу популярність сертифікації «Халяль», цей продукт переважно йде на експорт, тому насичення внутрішнього ринку «Халяль» скоріш за все тривалий час не відбудеться. Наприклад як зауважує муфтії ДУМУ «Умма» Саїд Ісмаїлов, «...через те, що мусульман в Україні небагато, виробникам часто нецікаво робити товар для внутрішнього ринку» [10, с. 7]. Водночас, конкуренція між центрами сертифікації може призвести до напрацювання ефективного алгоритму видачі подібного сертифікату та покращенню роботи подібних центрів.

Список використаних джерел

1. Брильов Д. В. Інституалізація мусульманської спільноти України: Духовне управління мусульман України (ДУМУ) // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 7: Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. – Вип.38 (51). – С.106–114.

2. В Україні начал роботу Египетский исламский центр халальной продукции // Украина по-арабски [Електронний ресурс]. – 12 червня 2016. – Режим доступу: <http://arab.com.ua/ru/v-ukraine-nachal-rabotu-egipetski-islamski-centr-haljalno-produkcii>

3. Волович О. та ін. Стратегія активізації співпраці України з державами Перської затоки: аналітична доповідь. – Одеса: Фенікс, 2011. – 90 с.

4. Гаврілова Н., Кисельов О., Хазыр-Огли Т. Світоглядно-політичні погляди мусульман України (за матеріалами соціологічного дослідження) // Релігія в Україні [Електронний ресурс]. – 10 листопада 2011. – Режим доступу: <https://www.religion.in.ua/main/analitica/12445-svitoglyadno-politichni-poglyadi-musulman-ukrayini-za-materialami-sociologichnogo-doslidzhennya.html>

5. Еміратська сторона спростувала інформацію про призупинення імпорту до ОАЕ української продукції // Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів [Електронний ресурс]. – 10 червня 2016. – Режим доступу: http://consumer.gov.ua/News/154/Emiratska_storona_sprostuvala_informatsiyu_pro_prizupinennya_importu_do_OAE_ukrainskoi_produkcii

6. Мусульманська спільнота України: інституціоналізація і розвиток / Під заг. ред. Ауліна О. А. – Вінниця: Консоль, 2016. – 400 с.

7. О нас // Центр Сертифікації «Halal Global Ukraine» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.halalglobal.in.ua/o-nas/>

8. ОАЕ заборонили імпорт харчової продукції з України // Forbes Україна [Електронний ресурс]. – 30 Травня 2016. – Режим доступу: <http://forbes.net.ua/ua/news/1417022-oae-zaboronili-import-harchovoyi-produkcii-z-ukrayini>

9. Передерій О. І. Особливості сертифікації продуктів харчування відповідно до стандартів «Халаль» // Товарознавчий вісник. – 2017. – Вип.10. – С.137–143.

10. Резник С. Мусульманам України заздують многие // 2000. Еженедельник. – 2017. – №48 (844). – С.6–7.

11. Соціальна концепція мусульман України // ДУМУ «Умма» [Електронний ресурс]. – 12 грудня 2017. – Режим доступу: <http://umma.in.ua/?p=4491>

12. Халаль як тренд ринку // Україна і ісламський мир. – 2012. – №10–11. – С.44–47.

13. Центр досліджень та сертифікації Халаль [Електронний ресурс]. – 12 червня 2016. – Режим доступу: <https://www.halalcertificate.in.ua/>

14. Шовхалов Ш., Петрова А. Рынок мусульманских товаров: сущность и особенности // Фундаментальные исследования. – 2015. – №6 (1). – С.207–210.

References

1. Brylov D. V. Instytutizatsiia musulmanskoj spilnoty Ukrainy: Dukhovne upravlinnia musulman Ukrainy (DUMU) // Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriya 7: Relihiieznavstvo. Kulturolohiia. Filosofiia. – K.: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2017. – Vyp.38 (51). – S.106–114.

2. V Ukraine nachal rabotu Egipetskiy islamskiy tsentr halyalnoy produktsii // Ukraina po-arabski [Elektronnyi resurs]. – 12 chervnya 2016. – Rezhym dostupu: <http://arab.com.ua/ru/v-ukraine-nachal-rabotu-egipetski-islamski-centr-haljalno-produkcii>

3. Volovych O. ta in. Stratehiia aktivizatsii spivpratsi Ukrainy z derzhavamy Perskoi zatoky: analitychna dopovid. – Odesa: Feniks, 2011. – 90 s.

4. Havrilova N., Kyselov O., Khazyr-Ohly T. Svitohliadno-politychni pohliady musulman Ukrainy (za materialamy sotsiologichnogo doslidzhennia) // Relihiia v Ukraini [Elektronnyi resurs]. – 10 lystopada 2011. – Rezhym dostupu: <https://www.religion.in.ua/main/analitica/12445-svitoglyadno-politichni-poglyadi-musulman-ukrayini-za-materialami-sociologichnogo-doslidzhennya.html>

5. Emiratska storona sprostuvala informatsiiu pro pryzupinennia importu do OAE ukrainskoi produktsii // Derzhavna sluzhba Ukrainy z pytan bezpechnosti kharchovykh produktiv ta zakhystu spozhyvachiv [Elektronnyi resurs]. – 10 chervnia 2016. – Rezhym dostupu: http://consumer.gov.ua/News/154/Emiratska_storona_sprostuvala_informatsiyu_pro_prizupinennya_importu_do_OAE_ukrainskoi_produkcii

6. Musulmanska spilnota Ukrainy: instytutsionalizatsiia i rozvytok / Pid zah. red. Aulina O. A. – Vinnytsia: Konsol, 2016. – 400 s.

7. O nas // Tsentr Sertifikatsii «Halal Global Ukraine» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.halalglobal.in.ua/o-nas/>

8. OAE zaboronyly import kharchovoi produktsii z Ukrainy // Forbes Ukraina [Elektronnyi resurs]. – 30 Travnia 2016. – Rezhym dostupu: <http://forbes.net.ua/ua/news/1417022-oae-zaboronili-import-harchovoyi-produkcii-z-ukrayini>

9. Perederii O. I. Osoblyvosti sertyfikatsii produktiv kharchuvannia vidpovidno do standartiv «Khalial» // Tovaroznavchyi visnyk. – 2017. – Vyp.10. – S.137–143.

10. Reznik S. Musulmanam Ukrainy zavidyuyt mnogiye // 2000. Ezhenedelnik. – 2017. – №48 (844). – S.6–7.

11. Sotsialna kontseptsiiia musulman Ukrainy // DUMU «Umma» [Elektronnyi resurs]. – 12 hrudnia 2017. – Rezhym dostupu: <http://umma.in.ua/?p=4491>

12. Halyal' kak trend rynka // Ukraina i islamskiy mir. – 2012. – №10–11. – S.44–47.

13. Tsentr doslidzhen ta sertyfikatsii Khalial [Elektronnyi resurs]. – 12 chervnia 2016. – Rezhym dostupu: <https://www.halalcertificate.in.ua/>

14. Shovhalov Sh., Petrova A. Rynok musul'manskikh tovarov: sushchnost' i osobennosti // Fundamental'nye issledovaniya. – 2015. – №6 (1). – S.207–210.

Brylov D. V., Ph.D. (Religious Studies), Associate Professor of the Department of Culturology, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), dbrylyov@gmail.com

Halal industry of Ukraine in the period of independence

The article is devoted to the problem of development and perspectives of the halal industry in Ukraine since independence. The components of the halal industry including food and non-food products, as well as non-financial services were considered. It was shown that in Ukraine for a long time the halal industry was underdeveloped and did not satisfy the needs of the majority of the Muslims. It was revealed that the development of the halal industry was affected by the loss of Russian markets and the reorientation of Ukrainian producers to other markets including the markets of the Arab-Muslim countries. The main organizations that carry out Halal certification in Ukraine are were considered. It was shown that the oldest ones of them are the Certification Center «Halal» under the Spiritual Administration of the Muslims of Ukraine (DUMU) and the Research and Certification Center «Halal» of the Association of Public Organizations «Alraid». The conclusion was made about the prospects for further growth of the halal industry in Ukraine.

Keywords: Islam in Ukraine, Halal Industry, DUMU, Alraid.

УДК 140.8

Дев'ятко Н. В.,

кандидат філософських наук, доцент кафедри соціально-гуманітарної освіти, КЗВО «Дніпровська академія неперервної освіти» (Україна, Дніпро), Natalia_ptah@i.ua

Вплив глобальних цивілізаційних процесів на систему моральних цінностей та естетичні категорії сучасної людини

Досліджується вплив глобалізації на систему моральних цінностей та естетичні категорії сучасної людини. Проблема аналізується із застосуванням методів дослідження світоглядного міфу та бінарних архетипних опозицій. Досліджуються шляхи деформації цих систем загальнолюдських і національних цінностей. Описуються «життєствердний» і «маргінальний» типи світогляду.

«Життєствердний» тип світогляду насамперед характеризується різноманітністю діяльності, творчою активністю, демократичністю, самоусвідомленням особистості, високим рівнем сакралізації часу, простору, діяльності. «Маргінальний» тип світогляду характеризується шаблонізацією та стереотипізацією свідомості, нерозвиненістю емоційної сфери, посягом до жорстокості, некрофільї, агресії, самозвеличенням людини за рахунок приниження інших. «Маргінальний» тип світогляду також може розглядатися в якості інформаційного вірусу свідомості.

Ключові слова: архетип, міф, естетичні категорії, глобалізація, світогляд, моральні цінності, світоглядні деформації.

Проблеми дослідження моральних норм, естетичних категорій та систем моральних цінностей актуальні для суспільства в усі часи, оскільки ці системи динамічні і

піддаються постійній трансформації. Проте, суспільні зміни у світі, які мають глобальний характер, надають розумінню принципів змін моральних норм та естетичних категорій нового значення. Світоглядний аспект стає основним для усвідомлення цих суспільно важливих процесів.

Глобалізація найчастіше стає об'єктом наукових досліджень економічних наук та державного управління, де здебільшого взагалі не приділена увага світоглядним аспектам проблеми і системам моральних цінностей, завдяки яким відбувається світоглядне кодування і формування моделей поведінки сучасної людини. Ґрунтовні наукові роботи українських вчених, у яких частково розкриваються ці аспекти, присвячені впливу глобалізації на національне у політичному житті та національній самоідентифікації (М. А. Козловець [7], Т. Я. Лильо [9], А. О. Рубан [13], Ю. В. Ткачук [14]); дослідженню глобалізації як соціального явища з акцентом на антиглобалістичні рухи і дослідження феноменів тероризму (В. М. Вакулич [3], О. Л. Мозговий [10]); соціокультурним проблемам і взаємодії національного з глобальним у межах культури та соціальної інтеграції (І. Д. Загрійчук [4], Л. А. Ороховська [11]); філософському і ціннісному осмисленню сучасних феноменів (Т. І. Андрущенко [1], К. Б. Іл'янович [5], І. А. Кадієвська [6], О. В. Крисенко [8], О. О. Фурса [16]).

Проте бачимо недостатню, на нашу думку, вивченість впливу глобальних цивілізаційних процесів на систему моральних цінностей та естетичні категорії сучасної людини. У цьому контексті пропонуємо подивитися на проблему з позиції аналізу світоглядних кодів і сучасного міфологічного світогляду із використанням бінарних архетипних опозицій, на основі яких формуються відповідні світоглядні системи.

Метою статті є аналіз впливу глобальних цивілізаційних процесів на систему моральних цінностей та естетичні категорії сучасної людини у контексті досвіду дослідження міфологічних категорій і структур.

Завдання:

- аналіз основних впливів на формування системи моральних цінностей в Україні кін. ХХ–поч. ХІХ ст., особливої ролі у цих процесах сучасних ЗМІ;
- конкретизація термінів «моральні норми», «моральні цінності» тощо у контексті дослідження особливостей світогляду глобалістичного світу і проблеми деформації цих цінностей;
- визначення базової бінарної опозиції для опису двох типів світогляду;
- аналіз зовнішніх і внутрішніх факторів впливу на деформацію систем моральних цінностей та естетичних категорій;
- дослідження етапів деформування особистості та їхній вплив на поведінкову сферу;
- опис «життєствердного» і «маргінального» типів світогляду відповідно до їхніх кодових та архетипних структур;
- характеристика основних принципів захисту особистості від світоглядних деформацій на сучасному історичному етапі.

З точки зору філософії, основною світоглядною проблемою глобалістичного суспільства називається

технізація розуму та життя, про що у ХХ ст. писали у своїх роботах М. Бердяєв [2] і Х. Ортега-і-Гассет [12]. Особистість і культура не встигають розвиватися відповідно до швидкого вдосконалення інтелектуально-технічної сфери. Зростає розрив між науково-технічним прогресом та внутрішнім, моральним, розвитком людини. Особа потерпає від інтелектуальної та емоційної самотності, гальмується її розвиток, збіднюється внутрішнє життя.

Вважається, що упродовж десятиліть естетичне виховання в Україні перебувало в занепаді, набуло формалізованих ознак. Внаслідок соціально-економічних процесів і постійної зайнятості батьків значно зменшується авторитет родини, вона мало впливає на формування моделі поведінки та світогляду і моральну систему дитини. Таким чином, особа стає ще більш залежна від тих світоглядних тенденцій, наявних у суспільстві.

Моральна ситуація в Україні ускладнюється ідеологічно-комерційною установкою засобів масової інформації та їхньою неупорядкованою діяльністю з тиражування інформації негативного характеру і тих категорій, які важко поставити в приклад як зразки позитивної поведінки. Протягом останніх двох десятиліть відбулася серйозна корекція інформаційно-культурного простору. Знецінюються поняття добра, совісті, милосердя, найбільш бажаним стає багатство, яке асоціюється з успішністю, виправдовується агресія, жорстокість, підлість та ін. заради досягнення мети збагачення чи успішності. Усе це також має своє художнє відображення у культурному продукті та через рекламну діяльність, яка апелює до нерозвиненої, ушкодженої особистості заради досягнення психологічної підміни, коли продаються не товари, а мрії і почуття, що значно збільшує продажі та уніфікує масового споживача.

Звичай моральне виховання розглядається у позитивному аспекті. Справедливо вважається, що у моральному вихованні слід спиратися на гуманістичну ідею, згідно з якою людині властиве прагнення до добра, правди і краси. Моральні норми конкретизуються в моральних цінностях, моральному ідеалі, моральних принципах та підтримуються авторитетом громадської думки, прикладом, звичкою.

Проте, не варто забувати, що мораль – система ідей, принципів, законів, норм та оцінок, що регулюють стосунки між людьми, і сама по собі не містить назавжди усталених оціночних характеристик. Потрібно усвідомлювати, що мораль, яка лежить в основі морального виховання, по суті є певним «зразком», суспільною домовленістю, і може змінюватися під впливом часу, розвиватися і деформуватися. Те саме стосується і системи цінностей, які визнаються легітимними у суспільстві. Саме суспільство виробляє зразок моральної поведінки – моральний ідеал, до якого повинні прагнути всі, хто знаходиться у соціумі, вважаючи такий ідеал єдиним розумним, гарним і корисним для досягнення успіху.

Використовуючи досвід аналізу базових категорій міфологічного світогляду, як то бінарні опозиції, що мають втілення в актуалізованих архетипах, можна говорити про дві базові світоглядні системи, які на сьогодні знаходяться у постійному світоглядному конфлікті між собою, оскільки є основами абсолютно

різних суспільств і мають цілком відмінні моральні норми та естетичні категорії, моделі поведінки, також вони різні у розумінні соціальної ролі та принципів життя особистості. Відповідно до міфологічних структур, умовно їх можна назвати відповідно до їхньої головної відмінності як «життєствердний» та «маргінальний» («смертєствердний») типи світогляду – бінарна опозиція «Життя–Смерть», що також пояснює вектор, базовий для того чи іншого світогляду.

Існує різні погляди на негативні тенденції і фактори, які впливають на формування систем моральних норм та естетичних цінностей. Один із цих впливів можна умовно назвати «зовнішнім». У цьому контексті стверджується, що суспільне життя не відповідає позитивному аспекту моральних законів, в інформаційно–культурному просторі багато негативної інформації, хоча сама особистість апіоріє життєствердною, але змінюється під цим зовнішнім впливом «не в кращий бік». Вважається, що у ХХ ст. відбулося багато соціальних потрясінь (революції, війни, голод, терор), технічних катастроф та економічних катаклізмів. Усе це у сукупності призвело до руйнування краси навколишнього світу і насамперед краси людського духу та деформації моральних норм і естетичних категорій, оскільки змінилися самі світоглядні системи, легітимні у суспільстві.

Іншу тенденцію негативного впливу можна умовно назвати «внутрішньою», оскільки вплив такого типу – це поступове стадіальне викривлення вже існуючої світоглядної системи у дорослого і деформація формування світогляду у дитини, починаючи із дошкільного віку. Подібна деформація існуючих моральних норм та естетичних категорій непомітна, проте, як наслідок, можемо спостерігати унормування нових моральних принципів, цілком відмінних від попередніх і скерованих на руйнування особистості, придушення творчого начала, віртуалізацію і стереотипізацію свідомості тощо.

В обох випадках така деформація сприяє маргіналізації індивіда та його самовиключення з активного суспільного життя, коли особа виконує виключно роль споживача матеріальних ресурсів у вигляді товарів та інформаційно–культурного продукту.

Деформування особистості у будь–якому віці проходить три традиційні етапи, які визначаються особливостями впливу на неї та діють за принципом інформаційного вірусу свідомості. Спочатку з'являються прогалини і спотворення у морально–вольовій сфері особистості, у поле зору людини потрапляє інформація негативного характеру. Коли кількість такої інформації, інтенсивність і систематичність її оновлення досягають критичної позначки (різної для кожної людини), ці прогалини перетворюються у відносно стійкі погляди і звички особистості, відбувається усвідомлення норми відповідних явищ та моделей поведінки для суспільства. На останньому етапі формуються мотивації поведінки відповідного типу, відбувається прийняття на особистому рівні поданих моделей поведінки і світоглядних уявлень.

Потрібно зазначити, що за тією самою технологією відбувається і зворотній процес, змінюється лише характер інформації. Проте, зважаючи на домінування інформації негативного характеру і пропагуванні різноманітних варіантів маргінальної поведінки в інформаційно–культурному просторі, досягнення

формування в особистості «життєствердного» типу світогляду є можливим, але важким і малоімовірним.

Дослідження «життєствердного» і «маргінального» типів світогляду потребують різного наукового інструментарію, що пов'язане із їхньою світоглядною специфікою та визначенням важливості особистості і ролі колективного несвідомого. Тому, якщо у «життєствердному» світоглядному типі бачимо втілення колективного несвідомого (за К.–Г. Юнгом) і розвиненої особистості, то «маргінальний» тип може бути якнайкраще описаний завдяки теоріям З. Фрейда із урахуванням психологічних комплексів і травм особистості.

Говорячи про «життєствердний» тип світогляду, мова насамперед буде йти про архетипи (загальнолюдські і національні), їхню «архетипну енергію», яка сакралізує час, простір, діяльність особистості; творче начало, соціальну активність, самоусвідомлення, цілісність світосприйняття, широкий емоційний спектр, психологічну ініціацію особистості, яка має багато етапів і є дуже складним процесом. Зокрема, цікаво аналізуються ініціальні процеси такому розумінні в роботах Мірча Еліаде [17]. Життя естетично буде представлене у його найрізноманітніших проявах, що сприяє демократизації суспільства та актуалізації різноманітних форм діяльності особистості.

Розглядаючи «маргінальний» тип світогляду, насамперед будемо говорити про шаблонізацію і стереотипізацію свідомості; нерозвиненість емоційної сфери, зниження творчої активності; віртуалізацію свідомості, залежність, спрощення; уповільнений розвиток особистості; еротизацію свідомості, коли світ сприймається виключно в еротичних категоріях незалежно від віку; і як наслідок – потяг до жорстокості, некрофільї, агресії, самозвеличення за рахунок приниження інших. Як провідні ознаки такого типу будуть маргінальна естетика смерті та звеличення негативних проявів життя як у поведінці, особистих світоглядних установках, так й у культурних «взірцях» та продуктах.

Маючи в основі різні світоглядні типи, суспільство рухається різними шляхами і будується за різними законами.

«Маргінальний» тип світогляду тоталітарний та ієрархічний за своєю природою, активна людина з таким типом світогляду прагне до розширення свого впливу, але не за рахунок самоусвідомлення та самовдосконалення, а завдяки чіткій тоталітарній ієрархії, в якій вона намагається зайняти високий щабель. На цьому будуються суспільні системи, описувані Е. Фромом [15]. У своєму маргінально–естетичному прояві таке суспільство буде тоталітарним, у своєму стереотипно–шаблонному прояві сформується як суспільство споживання, в якому придушене творче начало і не розвинена особистість, бо інакше вся продукція мала б не масовий, а індивідуальний характер, а це не вигідно економічно.

«Життєствердний» тип світогляду насамперед національний, і його основна мета – це розкриття внутрішніх сил особистості, народу, людства, бо чим сильніша особистість, тим вона активніша соціально і творчо, тим більший потенціал у того суспільного життя, яке вона формує своїми вчинками і думками.

Людина, яка керується такою світоглядною матрицею, терпима до інших особистостей, а її статус визначається виключно власними здобутками, а не традицією суспільної ієрархії, бо всі розвинені особистості різні і не можуть бути окреслені за певним шаблоном. Цей статус може змінюватися протягом життя в залежності від того, чи розвивається та самовдосконалюється людина, оскільки припинення процесів розвитку спричиняє поступове зниження статусу особи у такому суспільстві. Хоча цьому типу світогляду і не властива агресія, але він може мати войовничий характер задля захисту особистості і місця її комфортного проживання, народу, державності, захисту сакрального простору. За своїми світоглядними установками така людина буде керуватися демократичними принципами. Зокрема, можна розглядати у контексті такого світогляду козацький суспільний устрій, підкріплений сильними світоглядними категоріями і традиціями суспільного життя.

Таким чином, суспільство, яке керується «життєствердним» світоглядом, розвивається, а таке, що керується «маргінальним», поступово деградує, оскільки не змінюється якісно.

Хоча основне формування світоглядної системи відбувається у підлітковому віці і надалі може бути деформоване у дорослий період життя, але саме у дошкільному закладається основа подальшого вибору світоглядної системи, розвивається здатність до емпатії, необхідної для існування гармонійної особистості, набуття широкого емоційного спектру. Велике значення має розвинення різних каналів сприйняття світу, коли дитина отримує інформацію не лише візуально чи аудіально, але й на логічному, емоційному, кінетичному рівнях, що дає їй базовий захист від подальших маніпуляцій і негативних впливів і світоглядних деформацій, оскільки фактично неможливо здійснювати маніпулятивний вплив одночасно всіма засобами і на всіх рівнях сприйняття. Якщо дитина від самого початку життя матиме доступ до альтернативної інформації «життєствердного» типу та його культурних й естетичних «взірців», керуватиметься відповідними моральними нормами, то надалі, не зважаючи на загальний негативний інформаційний фон, значно зменшується імовірність обрання людиною «маргінального» типу поведінки й світогляду у старшому віці. У сформованій особистості розвивається прагнення до активних дій по зміні інформаційно-культурного простору та суспільства відповідно до життєствердних принципів та соціальної справедливості.

Висновки: У сучасному глобалізованому світі спостерігаємо боротьбу двох світоглядних систем «життєствердного» і «маргінального» типів, які мають принципово відмінні структури, системи цінностей, естетичні категорії і формують власні моделі поведінки. «Маргінальний» тип світогляду також може розглядатися у контексті деформації традиційних моральних уявлень і систем загальнолюдських та національних цінностей і діяти в якості інформаційного вірусу свідомості, що є надзвичайно шкідливим як для розвитку особистості людини, так і для суспільства в цілому. Зважаючи на це, принципово важливими є подальші дослідження цих світоглядних процесів, формулювання стратегій захисту суспільства від негативних впливів і ґрунтовний

аналіз масової свідомості, зокрема, шляхом дослідження сучасних інформаційних і художніх текстів, у яких втілюються світоглядні коди та архетипи.

Список використаних джерел

1. Андрущенко Т. І. Естетичне як соціокультурний феномен (філософсько-історичний аналіз): автореф. дис. ... доктора філософ. наук: 09.00.03 / Т. І. Андрущенко; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2008. – 32 с.
2. Бердяев Н. А. Философия свободного духа / Н. А. Бердяев. – М.: Республика, 1994. – 480 с.
3. Вакулич В. М. Компаративно-політичні виміри та глобалізаційні імперативи протидії міжнародному тероризмові: автореф. дис. ... доктора політ. наук: 23.00.04 / В. М. Вакулич; НАН України. Ін-т світ. економіки і міжнар. віднос. – К., 2008. – 42 с.
4. Загрічук І. Д. Космополітизм і маргінальність у національній культурі: автореф. дис. ... доктора філософ. наук: 09.00.04 / І. Д. Загрічук; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2010. – 36 с.
5. Іл'янович К. Б. Антропологічна криза в умовах сучасної техногенної цивілізації: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.04 / К. Б. Іл'янович; Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. – Сімф., 2008. – 16 с.
6. Кадієвська І. А. Цінності освітнього гуманізму в контексті глобалізації: автореф. дис. ... доктора філософ. наук: 09.00.10 / І. А. Кадієвська; «Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського», держ. закл. – О., 2011. – 36 с.
7. Козловцев М. А. Національна ідентичність у контексті глобалізації: соціально-філософський аналіз: автореф. дис. ... доктора філософ. наук: 09.00.03 / М. А. Козловцев; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – 36 с.
8. Крищенко О. В. Феномен глобалізації: концептуальні виміри, інституціональні структури та геоісторична динаміка: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / О. В. Крищенко; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005. – 17 с.
9. Лильо Т. Я. Глобалізація комунікаційного простору і процеси національної ідентифікації у посткомуністичному світі: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08 / Т. Я. Лильо; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т журналістики. – К., 2001. – 21 с.
10. Мозговий О. Л. Глобалізація як вимір сучасності: соціально-філософський аналіз: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.03 / О. Л. Мозговий; АПН України. Ін-т вищ. освіти. – К., 2007. – 19 с.
11. Ороховська Л. А. Світова спільнота в контексті глобалізаційних процесів: філософсько-історичний та соціокультурний аспекти: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Л. А. Ороховська; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2008. – 18 с.
12. Ортега-и-Гассет Х. Избранные труды / Сост., предисл. и общ. ред. А. М. Руткевича; пер. с исп. – М.: Издательство «Весь Мир», 1997. – 704 с.
13. Рубан А. О. Світоглядні особливості українського національного характеру (філософсько-антропологічний аналіз): автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.04 / А. О. Рубан; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2008. – 20 с.
14. Ткачук Ю. В. Глобалізація в сфері політики: інститути і механізми наддержавного впливу: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Ю. В. Ткачук; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2004. – 16 с.
15. Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для самого себя / Эрих Фромм; пер. с англ. Г. Ф. Швейник. – М.: Изда, 2004. – 400 с.
16. Фурса О. О. Феномен глобалізму: український контекст: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.03 / О. О. Фурса; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2011. – 20 с.
17. Элиаде М. Аспекты мифа / Мирча Элиаде; пер. с фр. В. Большаков. – М.: Инвест-ППП, 1996. – 240 с.

References

1. Andrushhenko T. I. Estetychne jak sociokul'turnyj fenomen (filosof's'ko-istorychnyj analiz): avtoref. dys. ... doktora filosof. nauk: 09.00.03 / T. I. Andrushhenko; L'viv. nac. un-t im. I. Franka. – L., 2008. – 32 s.
2. Berdjaev N. A. Filosofija svobodnogo duha / N. A. Berdjaev. – M.: Respublika, 1994. – 480 s.
3. Vakulych V. M. Komparatyvno-politychni vymiry ta globalizacijni imperatyvy protydii' mizhnarodnomu teroryzmovi: avtoref. dys.

... doktora polit. nauk: 23.00.04 / V. M. Vakulych; NAN Ukrai'ny. In-t svit. ekonomiky i mizhnar. vidnos. – K., 2008. – 42 s.

4. Zagrijchuk I. D. Kosmopolityzm i marginal'nist' u nacional'nij kul'turi: avtoref. dys. ... doktora filosof. nauk: 09.00.04 / I. D. Zagrijchuk; Hark. nac. ped. un-t im. G. S. Skovorody. – H., 2010. – 36 s.

5. Il'janovych K. B. Antropologichna kryza v umovah suchasnoi' tehnogennoi' cyvilizacii': avtoref. dys. ... kand. filosof. nauk: 09.00.04 / K. B. Il'janovych; Tavr. nac. un-t im. V. I. Vernads'kogo. – Simf., 2008. – 16 s.

6. Kadijevs'ka I. A. Cinnosti osvith'ogo humanizmu v konteksti globalizacii': avtoref. dys. ... doktora filosof. nauk: 09.00.10 / I. A. Kadijevs'ka; «Pivdenoukr. nac. ped. un-t im. K. D. Ushyns'kogo», derzh. zakl. – O., 2011. – 36 s.

7. Kozlovce' M. A. Nacional'na identychnist' u konteksti globalizacii': social'no-filosofs'kyj analiz: avtoref. dys. ... doktora filosof. nauk: 09.00.03 / M. A. Kozlovce'; Kyi'v. nac. un-t im. T. Shevchenka. – K., 2010. – 36 s.

8. Krysenko O. V. Fenomen globalizacii': konceptual'ni vymiry, instytsional'ni struktury ta geoistorychna dynamika: avtoref. dys. ... kand. filosof. nauk: 09.00.03 / O. V. Krysenko; Hark. nac. un-t im. V. N. Karazina. – H., 2005. – 17 s.

9. Lyl'o T. Ja. Globalizacija komunikacijnogo prostoru i procesy nacional'noi' identyfikacii' u postkomunistychnomu sviti: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.01.08 / T. Ja. Lyl'o; Kyi'v. nac. un-t im. T. Shevchenka. In-t zhurnalistyky. – K., 2001. – 21 s.

10. Mozgovyj O. L. Globalizacija jak vymir suchasnosti: social'no-filosofs'kyj analiz: avtoref. dys. ... kand. filosof. nauk: 09.00.03 / O. L. Mozgovyj; APN Ukrai'ny. In-t vyshh. osvity. – K., 2007. – 19 s.

11. Orohovs'ka L. A. Svitova spil'nota v konteksti globalizacijnyh procesiv: filosofs'ko-istorychnyj ta sociokul'turnyj aspekt: avtoref. dys. ... kand. filosof. nauk: 09.00.03 / L. A. Orohovs'ka; Kyi'v. nac. un-t im. T. Shevchenka. – K., 2008. – 18 s.

12. Ortega-i-Gasset H. Izbrannye trudy / Sost., predisl. i obshh. red. A. M. Rutkevicha; per. s isp. – M.: Izdatel'stvo «Ves' Mir», 1997. – 704 s.

13. Ruban A. O. Svitogljadni osoblyvosti ukrai'ns'kogo nacional'nogo harakteru (filosofs'ko-antropologichnyj analiz): avtoref. dys. ... kand. filosof. nauk: 09.00.04 / A. O. Ruban; Nac. ped. un-t im. M. P. Dragomanova. – K., 2008. – 20 s.

14. Tkachuk Ju. V. Globalizacija v sferi polityky: instytuty i mehanizmy naddержavnogo vplyvu: avtoref. dys. ... kand. polit. nauk: 23.00.02 / Ju. V. Tkachuk; Odes. nac. juryd. akad. – O., 2004. – 16 s.

15. Fromm Je. Begstvo ot svobody. Chelovek dlja samogo sebja / Jerih Fromm; per. s angl. G. F. Shevjenik. – M.: Izida, 2004. – 400 s.

16. Fursa O. O. Fenomen globalizmu: ukrai'ns'kyj kontekst: avtoref. dys. ... kand. filosof. nauk: 09.00.03 / O. O. Fursa; Klyasych. pryvat. un-t. – Zaporizhzhja, 2011. – 20 s.

17. Jeliade M. Aspekty mifa / Mircha Jeliade; per. s fr. V. Bol'shakov. – M.: Invest-PPP, 1996. – 240 s.

Deviatko N. V., Candidate of Philosophy, Associate Professor of the Department of Social and Humanitarian Education, MIHE «Dniprovska Academy of Continuing Education» (Ukraine, Dnipro), Natalia_ptah@i.ua

Influence of global civilizational processes on the system of moral values and aesthetic categories of modern human

The article examines the impact of globalization on the system of moral values and aesthetic categories of modern human. The problem is analyzed with the use of research methods of worldview myth and binary archetypal opposition. The ways of deformation of these systems of universal and national values are explored. The «life-affirming» and the «marginal» types of worldview described.

The «life-affirming» type of worldview is primarily characterized by a variety of activities, creative activity, democracy, self-awareness of the individual, high level of sacralization of time, space, activity. The «marginal» type of worldview is characterized by stereotyping of consciousness, undeveloped emotional sphere, the high level of cruelty, necrophilia, aggression, self-glorification of man by humiliating others. The «marginal» type of worldview may also be seen as an informative virus of consciousness.

Keywords: archetype, myth, aesthetic categories, globalization, worldview, moral values, world outlook deformations.

УДК 378.014

Джура Р. О.,
здобувач, Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

ПОНЯТТЯ СУБ'ЄКТА ТА ОБ'ЄКТА ДЕРЖАВНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Державну економічну політику формують і втілюють у реальну практику конкретні особистості – державні службовці та державні організації, представники уряду та парламенту, управлінські структури, регіональні органи влади та органи місцевого самоврядування, різноманітні союзи і об'єднання, політичні організації, які в економічній теорії узагальнюються поняттям «суб'єкти державної економічної політики»; автор аналізує їх функції, владні повноваження, взаємодію в системі державного управління; особлива увага приділяється дослідженню процесу реалізації державної економічної політики на місцях, забезпечення комплексного соціально-економічного розвитку регіону, сприяння проведенню економічних реформ, забезпечення раціонального використання виробничо-технічного та наукового потенціалу, природних, трудових і фінансових ресурсів регіону, питанням використання й охорони земель, природних ресурсів, навколишнього середовища; обслуговування населення.

Ключові слова: людина, економіка, політика, суб'єкт, економічна політика.

Реалізація різних моделей економічної політики піднімає питання суб'єкта і об'єкта державної економічної політики та демонструє їх специфічні риси. Передусім відзначимо, що політика, безвідносно до суб'єкта, що її виражає, сама по собі не може існувати. У економічній літературі під поняттям суб'єкта економічної політики зазвичай розуміється сама держава. Форми і спосіб дій держави як суб'єкта економічної політики визначаються основними параметрами концепції соціально-економічного розвитку, прийнятої у тій чи іншій країні [1, с. 215], а також моделі економічної політики, що склалась.

Окрім держави в особі найвищих органів влади – уряду та парламенту, до суб'єктів економічної політики відносять субнаціональні владні та управлінські структури – регіональні органи влади та органи місцевого самоврядування. До недержавних суб'єктів економічної політики відносять недержавні союзи і об'єднання, політичні організації. Функції останніх полягають у створенні групового виразу інтересів і закріплення його в рамках економічної політики [2, с. 147].

Недержавних суб'єктів економічної політики часто відносять до групи носіїв впливу на економічну політику, протиставляючи їх групі носіїв економічної політики [3, с. 14–15]. На відміну від владних носіїв або суб'єктів економічної політики, носії впливу на економічну політику не беруть безпосередньої участі в її розробленні, але можуть суттєво впливати на цей процес. До цієї групи належать політичні партії, громадські організації, фінансово-промислові групи, профспілки, засоби масової інформації, асоціації органів місцевого самоврядування, агенції регіонального розвитку, юридичні та фізичні особи. Домагаючись задоволення своїх інтересів, вони тиснуть на органи виконавчої, законодавчої або представницької влади. Заслугує особливої уваги позитивний міжнародний досвід із створення агенцій регіонального розвитку. Відповідні структури в Європейському Союзі несуть відповідальність за впровадження доволі поширеного інструменту регіональної політики – надання грантів регіонам із метою їх підтягування у соціально-економічному розвитку [4, с. 318–319].

В Україні суб'єктами, які здійснюють державну економічну політику, виступають такі державно–владні органи: Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, які покликані реалізовувати політику на загальнодержавному рівні, а також державні адміністрації та органи місцевого самоврядування, які забезпечують виконання поставлених перед ними завдань на регіональному рівні, зокрема, реалізацію законів України, указів Президента України, постанов Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України та рішень відповідних представницьких органів регіонального самоврядування. Для реалізації загальнодержавної та регіональної політики і для управління регіональним господарським комплексом у структурі держадміністрацій передбачені відповідні економічні служби: департаменти, комітети, управління з питань економіки. До компетенції, наприклад, управління з питань економіки і власності належать такі функції: реалізація державної соціально–економічної політики на місцях; забезпечення комплексного соціально–економічного розвитку регіону; сприяння проведенню економічних реформ; забезпечення раціонального використання виробничо–технічного та наукового потенціалу, природних, трудових і фінансових ресурсів регіону; питання використання й охорони земель, природних ресурсів, навколишнього середовища; обслуговування населення; міжнародні та зовнішньоекономічні зв'язки; методичне керівництво економічною роботою в регіоні [5, с. 121].

Об'єктом економічної політики є визначена реальність, яка розглядається як дещо зовнішнє по відношенню до суб'єкта та стає ціллю його практичного перетворення, також матеріалізований результат економічної діяльності. Актуальним об'єктом є та частина природи, суспільства, зовнішнього та внутрішнього світу людини, яка безпосередньо чи опосередковано включається в індивідуальну чи суспільно–історичну практику. Будь–яка реальність актуалізується як об'єкт лише у відношенні до суб'єкта. У свою чергу, об'єкт зворотно впливає на суб'єкта, обумовлюючи його економічну діяльність. Реальність, що існує сама собою, виступає лише потенційним об'єктом. Перетворення об'єкта вимагає від суб'єкта економічної діяльності відповідної витрати фізичних та розумових сил, належної організації предметної діяльності, застосування методів, що відповідають природі об'єкта, законам його розвитку та функціонування [6, с. 97].

В умовах українського суспільства об'єктом державної політики виступають безпосередньо економіка держави в цілому та регіонів зокрема, тобто сукупність усіх явищ, процесів та взаємодій між суб'єктами господарювання, населенням та державою, які спрямовані на виробництво товарів та послуг, здійснення зовнішньоекономічної діяльності, функціонування інфраструктурних елементів та забезпечення життєдіяльності суспільства у напрямі забезпечення громадян держави тими товарами та благами, які необхідні їм для простого та розширеного відтворення і задоволення їх фізичних та духовних потреб [5, с. 121].

Суб'єкт впливає на об'єкт або держава впливає на процеси, які в ній відбуваються, за допомогою певних методів або інструментів. Найбільш розповсюдженими

типологізаціями методів економічної політики є класифікації за наступними критеріями:

- за способом функціонування – методи прямого і непрямого впливу або інструменти прямої та непрямої дії.
- з точки зору організаційно–інституційного підходу – економічні, адміністративні, інституційні методи [там же, с. 153].

Інструменти або методи прямої дії – це ті, які мають приписний характер, тобто обов'язкові для виконання (звичай адміністративні методи); непрямої дії – ті, що дають можливість вибирати варіанти для досягнення цілі (як правило, економічні важелі) [3, с. 16].

До економічних відносяться методи, направлені на регулювання сукупного попиту, сукупної пропозиції, ступеня централізації капіталу, соціальні і структурні аспекти економіки. Ці методи реалізуються через бюджетну політику, податкову політику, грошово–кредитну і фінансову політику, зовнішньоекономічну політику, інвестиційну та інноваційну політику [7, с. 91]. Економічні методи впливу держави на соціально–економічний розвиток країни адекватні природі ринку. Вони пов'язані з використанням державою фінансових ресурсів і безпосередньо впливають на кон'юнктуру ринку й опосередковано – на виробників та споживачів, тобто економічне регулювання діє через ринок за допомогою ринкових механізмів [5, с. 122].

Адміністративні методи є сукупністю адміністративних важелів – заборона або дозвіл, обмеження або примуснення. Це методи прямої дії. Полем застосування адміністративних методів є, наприклад, системи квотування, ліцензування, стандартизації і сертифікації, система санітарних норм, вимог до безпеки, екологічних нормативів тощо [7, с. 91]. Адміністративні методи впливу реалізуються органами влади, які володіють державно–владними повноваженнями, шляхом втручання в економічну діяльність господарських суб'єктів. Вони базуються на силі й авторитеті державної влади і є сукупністю заходів заборон, дозволів та примусу (встановлення правил, ліцензування, квотування тощо), які прописано й регламентовано в законодавчо–нормативній базі і спрямовано на створення умов для функціонування ринкової системи та реалізації соціальних цілей суспільства [5, с. 122].

До інституційних методів у сучасних умовах можна віднести: формування виконавчих структур державної влади (їх задача – практична реалізація цілей уряду); створення і підтримка об'єктів державної власності, тобто державного сектора; підтримка дослідницьких центрів по економіці, інститутів економічної інформації, торговельно–промислових палат, різних економічних рад і союзів; забезпечення функціонування інститутів радників, консультантів, експертних рад з проблем економіки; правова, інформаційна підтримка підприємницьких і професійних союзів; співучасть у створенні форм економічної інтеграції, організація регулярних міжнародних зустрічей з економічних питань [7, с. 91–92].

Суб'єкт та об'єкт державної економічної політики характеризують не лише методи, але й цілі та пріоритети економічної політики. Серед найважливіших загальних цілей економічної політики можна виокремити наступні: досягнення повної зайнятості (забезпечення роботою усіх бажаючих працездатних членів суспільства);

стабільне економічне зростання (постійне забезпечення виробництва більшої кількості та кращої якості товарів і послуг, або, інакше кажучи, досягнення вищого рівня життя населення); забезпечення високої економічної ефективності національного виробництва (одержання максимальної віддачі за мінімальних витрат обмежених виробничих ресурсів, які перебувають у розпорядженні суспільства); справедливий розподіл доходів (жоден член суспільства не повинен перебувати за межею бідності в той час, коли інші володіють надмірним багатством); економічна свобода (досягнення керівниками фірм, працівниками та споживачами високого ступеня свободи у здійсненні економічної діяльності); соціальний захист населення (забезпечення встановлених соціальних стандартів життя для кожної людини за умов соціальних ризиків (хвороба, інвалідність, старість, втрата годувальника, безробіття, нещасний випадок на виробництві тощо); стабільний рівень цін (забезпечення низького рівня інфляції, відсутність дефляції); стабільний курс національної валюти (забезпечення стабільності національної грошової одиниці, рух якої відбувається відповідно до фундаментальних макроекономічних закономірностей); позитивне сальдо платіжного балансу (досягнення раціонального балансу міжнародної торгівлі та міжнародних фінансових угод); збільшення вільного часу громадян як основи гармонійного розвитку особистості [8, с. 25–26].

Окреслені вище загальновизначені цілі та їх комбінації визначають напрями економічної політики різних країн. Завдання держави та інших суб'єктів економічної політики певної країни й полягає у визначенні цієї комбінації, беручи до уваги той факт, що окреслені вище цілі можуть доповнювати одна одну, протидіяти і навіть породжувати недоліки. Зокрема, досягнення повної зайнятості означає ліквідацію безробіття (основної причини низьких доходів і економічної незабезпеченості), однак відсутність безробіття призведе до зниження заробітної плати і продуктивності праці, виникнення інфляції. Зусилля суб'єкта економічної політики, скажімо, стосовно досягнення рівності у розподілі доходів (через встановлення високого рівня податків для осіб із значними доходами і переказування цих податкових надходжень особам з низьким рівнем доходів) можуть призвести до послаблення стимулів до праці, інвестування, нововведень і ділового ризику (внаслідок зниження через оподаткування частки отриманого доходу). В осіб з низьким рівнем доходів внаслідок здійснення такої економічної політики також послабиться мотивація до праці та іншої виробничої діяльності.

Все це демонструє, що перед суб'єктом економічної століття постає важливе завдання визначення межі у досягненні певної цілі, допоки остання не почне породжувати негативних наслідків. Якщо основні цілі суперечать одна одній, то суб'єкт економічної політики має розробити систему пріоритетів щодо вирішення поставлених завдань. Якщо, наприклад, такі цілі, як повна зайнятість і стабільний рівень цін взаємно виключають одна одну (повна зайнятість супроводжується певним рівнем інфляції, а стабільний рівень цін призводить до безробіття), суб'єкт економічної політики має вирішити, яка з цих цілей на даний момент є найбільш пріоритетною. Критерієм останнього виступає, як

правила, найбільша соціально-економічна ефективність досягнення тієї чи іншої цілі (зростання виробництва призводить не лише до збільшення національного продукту, а й до підвищення добробуту, товарообороту, зменшення безробіття). Заздалегідь важко визначити, чи буде вибір пріоритетів ефективним з точки зору кінцевих результатів проведення економічної політики, адже це остаточно перевіряється на практиці. Однак певне об'єктивне співвідношення між реальною економічною ситуацією, загальним станом економіки та пріоритетами економічної політики завжди існує. Тому суб'єкт, який прагне здійснювати раціональну економічну політику, має чітко виокремлювати оптимальні пріоритети у визначенні цілей і оцінці наслідків їх реалізації [там же, с. 26]. Для цього необхідно знання законів розвитку економіки, які протягом століть формувались у межах економічної теорії, а також розуміння принципів сучасної державної економічної політики, які ґрунтуються на економічній теорії, перевіряються й уточнюються практикою.

Список використаних джерел

1. Костюк І. В. Поняття стратегії економічного розвитку країни: соціальний вимір / І. В. Костюк // Науковий вісник НЛТУ України. – 2014. – Вип. 24.10. – С. 212–218.
2. Михасюк І. Державне регулювання економіки / І. Михасюк, А. Мельник, М. Крупка, З. Залого. – К.: Атака, Ельга–Н, 2000. – 592 с.
3. Економічна політика: навчальний посібник / О. О. Беляєв (кер. кол. Е 40 авт.), А. С. Бебело, М. І. Дибя та ін. – К.: КНЕУ, 2004. – 287 с.
4. Савчук Н. Особливості реалізації економічної політики на регіональному рівні / Н. Савчук // Ефективність державного управління: Збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 32. – С. 315–322.
5. Грабовський О. І. Особливості реалізації державної політики у сфері соціально-економічного розвитку / О. І. Грабовський // Теорія та практика державного управління. – 2015. – Вип. 4 (51). – С. 118–129.
6. Приятельчук А. О. Філософія економіки і соціальний прогрес / А. О. Приятельчук // Культурологічний вісник нижньої Наддніпряни. – 2012. – Вип. 29. – С. 94–98.
7. Матійко С. А. Теоретико-методологічні засади формування державної промислової політики / С. А. Матійко // Економіка і держава. – 2013. – № 1. – С. 91–93.
8. Заклекта О. Цілі, інструменти та обмеження економічної політики: теоретичні засади та сучасні реалії / Ольга Заклекта, Оксана Шиманська // Вісник ТНЕУ. – 2015. – № 1. – С. 24–32.

References

1. Kostjuk I. V. Ponjattja strategii' ekonomichnogo rozvytku krajiny: social'nyj vymir / I. V. Kostjuk // Naukovy visnyk NLTU Ukrainy. – 2014. – Vyp. 24.10. – S. 212–218.
2. Myhasjuk I. Derzhavne reguljuvannja ekonomiky / I. Myhasjuk, A. Mel'nyk, M. Krupka, Z. Zaloga. – K.: Ataka, El'ga–N, 2000. – 592 s.
3. Ekonomichna polityka: navchal'nyj posibnyk / O. O. Bjelajev (ker. kol. E 40 avt.), A. S. Bebelo, M. I. Dyba ta in. – K.: KNEU, 2004. – 287 s.
4. Savchuk N. Osoblyvosti realizacii' ekonomichnoi' polityky na regional'nomu rivni / N. Savchuk // Efektyvnist' derzhavnogo upravlinnja: Zbirnyk naukovykh prac'. – 2012. – Vyp. 32. – S. 315–322.
5. Grabovs'kyj O. I. Osoblyvosti realizacii' derzhavnoi' polityky u sferi social'no-ekonomichnogo rozvytku / O. I. Grabovs'kyj // Teorija ta praktyka derzhavnogo upravlinnja. – 2015. – Vyp. 4 (51). – S. 118–129.
6. Pryjatel'chuk A. O. Filosofija ekonomiky i social'nyj progres / A. O. Pryjatel'chuk // Kul'turologichnyj visnyk nyzhn'oi' Naddniprojanshyny. – 2012. – Vyp. 29. – S. 94–98.
7. Matijko S. A. Teoretyko-metodologichni zasady formuvannja derzhavnoi' promyslovoi' polityky / S. A. Matijko // Ekonomika i derzhava. – 2013. – № 1. – S. 91–93.
8. Zaklekta O. Cili, instrumenty ta obmezhenja ekonomichnoi' polityky: teoretychni zasady ta suchasni realii' / Ol'ga Zaklekta, Oksana Shymans'ka // Visnyk TNEU. – 2015. – № 1. – S. 24–32.

Jura R. O., applicant, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com

Concept of subject and object of state economic policy

State economic policies embody the form and the actual practice of specific individual – civil servants and government organizations, representatives of government and parliament, governance, regional governments and local authorities, various unions and associations, political organizations, which summarizes the concept of economic theory «Subjects of state economic policy»; the author analyzes their functions, powers, interaction in the system of public administration; focuses on the research process, implementation of state policy in the field, providing integrated socio-economic development, the promotion of economic reforms, sustainable use of technological and scientific potential, natural, human and financial resources of the region, the use and protection of land, natural resources, environment; serving the population.

Keywords: person, economics, politics, subject, economic policy.

* * *

УДК 130.2:005

Дмитренко М. Й.,
доктор філософських наук, професор,
Черкаський інститут пожежної безпеки ім. Героїв
Чорнобиля Національного університету цивільного
захисту України (Україна, Черкаси),
–dmytrenko@ukr.net

МІМЕЗИС РОДИННОСТІ ТА ДОСВІД ВІДЧУЖЕННЯ

Досліджено проблему мімезису родинності, передусім наслідування ієрархічної структури патріархальної сім'ї, у процесі становлення корпоративної культури. Мета статті полягає у аналізі впливу мімезису родинності та досвіду відчуження на формування та підвищення корпоративної культури організації. Автор диференціює поняття «ефект» та «ефективність», необхідні для оцінювання ефективності корпоративної культури. У дослідженні охарактеризовано показники визначення сили корпоративної культури, методи якісної оцінки корпоративної культури та різноманітні управлінські форми. Автор доходить висновку про те, що міметична раціональність, яка притаманна ранньомодерній корпоративній культурі у вигляді патерналістської благодійності, наявна й у сучасній корпоративній культурі. Вона проявляється у створенні так званої ілюзії захищеності людини корпорацією від проблем та соціальних негараздів. Антропологія нерівності, яка панувала в ті часи, демонструє досвід відчуження у рамках сучасної корпоративної культури.

Ключові слова: мімезис родинності, досвід відчуження, ефективність корпоративної культури, сила культури корпорації, управлінська форма.

Прообразами корпоративної культури доби раннього Модерну притаманна міметична раціональність. Це своєрідний мімезис родинності, передусім наслідування ієрархічної структури патріархальної сім'ї. Відсутність просторового відокремлення світу праці і сфери приватного життя обумовлювало формування відносин між майстром та учнем або найманими працівниками на кшталт родинних (останні здебільшого були у ролі бідних родичів з усіма наслідками). Це накладало особисті зобов'язання на майстра, а згодом – на власника дрібного підприємництва опікуватись найманими працівниками. Звідси бере витоки традиція патерналістської благодійності, яка, певною мірою, підтримується сучасною корпоративною культурою, створюючи ілюзію захищеності людини від суспільних негараздів стінами офісу або інших службових приміщень. Оскільки у ті часи родинні відносини ґрунтувались на засадах антропологічної нерівності та антропологічного авторитету, домінуючими вимогами до працівників були слухняність та дисципліна, креативність, будь-які критичні зауваження міг собі дозволити лише майстер. З появою машинного виробництва починає занепадати організаційна культура

мануфактур. Найманий працівник перетворюється на додаток до машин, утворюючи з ними культурні гібриди (Б. Латур). Досвід відчуження у рамках корпоративної культури під час авторитарного стилю керівництва може бути досить значним. Його посиленню сприяє також несприятливий психологічний клімат у трудовому колективі [детальніше див. 1, с. 117–118].

Мета статті полягає у аналізі впливу мімезису родинності та досвіду відчуження на становлення та підвищення корпоративної культури організації.

У філософії та економічній науці і практиці існує консенсус щодо обсягу поняття «ефективність» та способів вимірювання його показників. У загальному уявленні ефективність (з лат. – діючий, виробничий, такий, що дає результат) характеризує різні процеси, явища, системи. Під ефективністю різні економісти та вчені розуміють і результативність, і інтенсивність функціонування системи, і ступінь досягнення мети, і рівень організованості системи, і рівень результативності у зіставленні з виробничими витратами, тощо. Це свідчить про багатогранність поняття категорії ефективності з одного боку, та, з іншого, про складність її уявлення в показниках та вимірювачах.

У процесі оцінювання ефективності корпоративної культури необхідно розрізняти два важливих поняття: «ефект» та «ефективність» [2, с. 211].

Ефект є віддзеркаленням результату діяльності, тобто стану, до якого прагне економічний об'єкт. Поняття «ефект» та «результат» можливо сприймати як тотожні категорії та орієнтувати на нього побудову конкретної управлінської системи, у нашому випадку корпорації. Таке управління, яке здобуло у міжнародній практиці найменування «управління за результатами», спрямовано на кількісний приріст результуючих показників, хоча й розуміє на визначеному рівні зміну якісних характеристик.

«Ефективність», на відміну від «ефекту», враховує не тільки результат діяльності (прогнозований, планований, досяжний, бажаний), але й розглядає умови, за яких його досягнуто. Ефективність є порівняльна оцінка результату діяльності, що відображає не тільки її можливість до забезпечення економічного зростання, але й здатність стимулювати прогресивні структурно-якісні зміни.

Таким чином, ефективність будь-якої системи може бути представлено у загальному вигляді показником, що характеризує відношення результату, який здобуто цією системою, до витрат у вигляді виробничих ресурсів, які здобули цей результат. Усе це стосується ефективності діяльності організації взагалі.

Тут одразу необхідно зазначити, що можливість виміряти ефективність корпоративної культури ще не означає можливість формування культури у напрямку до ефективного ідеалу. Разом із тим, модель управління діяльністю дозволяє керівникам перейти до ефективних методів вимірювань.

У нашому випадку процес формування культури є перевіркою відповідності корпоративної культури. Що ж розуміти під відповідністю корпоративної культури? Узагальнену відповідь на це запитання, на наш погляд, дає Т. Янц, який вважає, що відповідність корпоративної культури передбачає ситуацію, коли усі члени організації знають, що треба робити; володіють професійною підготовкою та здібностями робити те, що необхідно для

організації, для того, щоб виконати поставлені цілі [3, с. 121].

Одним із етапів формування корпоративної культури є якісна оцінка стану культури. Для цього необхідно дати, перш за все, опис практики відносин у корпорації: співробітників; співробітників та керівників; усього персоналу до власної корпорації; персоналу до клієнтів, партнерів, постачальників тощо.

Якісну оцінку стану корпоративної культури можна дати на основі аналізу реальних можливостей виконати вимоги, що випливають з її функціональної ролі: створити умови для високоефективної, творчої праці; створити умови для соціально-психологічного комфорту; забезпечити соціальне партнерство персоналу; забезпечити соціальне партнерство із зовнішнім світом.

Вочевидь, ступінь комплексності виконання цих вимог та ступінь реалізації на практиці кожного характеризує силу корпоративної культури корпорації. Сила корпоративної культури – це характеристика культури, яка описує її стійкість та ефективність у протистоянні іншим тенденціям. Силу корпоративної культури дозволяє визначити низка показників: «Товщина» – кількість важливих пропозицій, цінностей, правил, що поділяють співробітники, розчленованість уявлень щодо корпоративної культури та конкретизація її певних елементів; «Подільність» – кількість співробітників, які поділяють принципи корпоративної культури; «Прозорість пріоритетів» – визначеність, обґрунтованість варіантів поведінки у різних ситуаціях.

Слабка культура притаманна тим корпораціям, у яких ці показники мінімальні.

Оцінку ефективності або сили культури корпорації можна визначити двома методами: прямою оцінкою на основі тестування і опитувань; непрямим методом, за елементною оцінкою, аналізуючи можливості (або вплив) кожного елементу системи на результати.

Метод поелементної якісної оцінки корпоративної культури більш переважний, оскільки його можна використати для послідовного покращення культури, яка існує.

Точне вимірювання соціально-психологічних якісних параметрів неможливе. Відтак, пропонується використати для цього систему тестів (відповідно до ієрархічної структури) та опитувань, які дозволять на підставі опитування оцінити силу корпоративної культури корпорації.

Існують також так названі «незалежні» методи, оскільки їх використання мовби не залежить від керівників, консультантів з управління, аналітиків: метод випадкової оцінки і конструктивно-критичний метод. Для методу випадкової оцінки характерні «вільні», «уричасті», «імпульсивні» і подібні до них вислови персоналу, відвідувачів, працівників інших організацій. Чи можна покладатися на таку інформацію? Так, оскільки «горобці, що вилетіли», висловлюють сприйняття конкретною людиною тих фактів, фрагментів, ситуацій, процедур, які не влаштовують особисто його, які заважають особисто йому і відображають його особисте ставлення до них. Упорядкування такої «випадкової» інформації і зіставлення з інформацією, отриманою за допомогою інших методів, дозволяє використовувати її у процесі аналізу та вживання відповідних заходів.

Конструктивно-критичний метод має два варіанти. Перший – суцільної критики на адміністраторів, змушених вживати практичних заходів «із поліпшення». Слід зазначити, що такий метод «вимушеного прагнення» до вищого рівня культури, коли «наболіло», «накипіло», має своїх «талановитих залицяльників» серед керівників. У звичайній, буденній діяльності, знаючи «про доки несильну критику», вони не роблять жодних кроків. Та варто критиці лише досягти «критичної сили», як вони включаються в роботу щодо «окультурення».

Другий – урівноважено-періодичної критики. Його відрізняють спокійніші оцінки і пропозиції. Керівництво «по крупних» збирає їх, обговорює і включає в свої довготривалі і оперативні заходи «з поліпшення». Не виключено, що під дією якихось чинників цей варіант переходить в перший зі всіма його особливостями, і ситуація приймає напружений характер. Неважко помітити, що конструктивно-критичний метод дозволяє отримувати інформацію про «кричущі» ділянки і точки антикультури або культури на її примітивному рівні. Тому, керівники і консультанти з управління надають йому велике значення. Саме він у своєму стихійному прояві дозволяє виявляти найбільш «больові місця», визначати ефективні ліки і здійснювати заходи хірургічної і терапевтичної властивості.

Таким чином, якщо колектив і керівництво корпорації прагне підвищити корпоративну культуру, необхідно використовувати певні аналітичні методи її виміру. Це дозволить підвищити ефективність корпоративної культури, зробити дане прагнення конкретним і перекласти його мовою цілей, завдань, практичних заходів і потрібних результатів.

Перший тип характеризується колективістською управлінською формою, яка передбачає одноосібне ухвалення рішень лідером колективу, його вождем. Така управлінська форма відповідає органічній організаційній культурі, за якої співробітники компанії є слухняними виконавцями, включеними устосунки родинного типу. Головний важіль управління у цьому випадку – авторитет керівника. Авторитетний керівник отримує практично беззаперечне підпорядкування, засноване на прийнятті його думки як найвірнішого, продуманого і вигідного для співробітників. Якщо керівник діє відповідно до норм колективу, сформульованих у вигляді традицій, правил поведінки, то він сприймається як «правильний», ефективний керівник, що користується довірою підлеглих. Якщо керівник починає порушувати встановлені норми, традиції, то він може бути «скинутий». Аванс порушення норм у кожного керівника свій. Якщо керівник володіє великим авторитетом, він може суттєво і протягом тривалого терміну порушувати правила, якщо авторитет менший, то терпіння співробітників закінчиться раніше і він буде змінений.

Наступний тип характеризується ринковою управлінською формою. Рішення приймаються відповідно до законів ринку, і ринок є основним мірилом їх ефективності. Головним важелем дії на персонал служать гроші, що сповна відповідає розгляду персоналу як суб'єктів ринку праці. Керівник здаватиметься сильним, ефективним, якщо він зможе забезпечити своїм співробітникам винагороду, відповідну витраченим силам, вигідніші фінансові умови, ніж інший керівник. Така управлінська форма відповідає підприємницькій

організаційній культурі, в якій існують, як правило, активні співробітники, орієнтовані на таке підвищення на посаді, яке буде пов'язане зі збільшенням відповідальності, об'єму роботи, що виконується і відповідним зростанням рівня винагороди.

Ще один тип управління пов'язаний із бюрократичною управлінською формою. У цьому випадку рішення приймаються, як правило, вищестоящим керівником. Головним важелем виявляється силова дія на підлеглих, часто заснована на використанні директивних методів (наказів, покарань). Головним мірилом ефективності і успішності керівника виявляється міра його впливу на підлеглих. Сильним керівником у такому типі управління ми називатимемо того, чий накази не обговорюються, а одразу ж виконуються. Такого типу управлінська форма властива бюрократичній організаційній культурі, яка характеризується наявністю технологічно дисциплінованих співробітників, які суворо виконують свої функції і накази керівництва.

Відносно новий тип управління характеризується демократичною управлінською формою. Цей тип управління пов'язаний із використанням закону як головного важеля управління. Для подібної організаційної культури характерна присутність професіоналів, з одного боку, орієнтованих на досягнення результату (здобуття нового знання), з іншого боку, таких, що прагнуть власного професійного розвитку. Досягнення подібних цілей в групі, що включає різноорієнтованих активних осіб, неможливе, якщо не будуть встановлені певні правила поведінки – закони. Але ці закони мають бути демократичними і забезпечувати як досягнення інтересів закономірної більшості, так і дотримання законних прав меншості.

Останнім часом дослідники стали згадувати ще один новий, лише виникаючий тип управління, що характеризується діалоговою управлінською формою. Для цього типу управління характерна розподіленість управлінських функцій, які можуть бути ефективно реалізовані лише за умови активної рівноправної участі всіх суб'єктів управління. Основна його особливість – використання знання як головного важеля управління. Ефективна управлінська діяльність не може бути здійснена без використання знань безлічі різних професіоналів, що володіють своїми специфічними уявленнями і фактами, що описують керовану реальність. У такому підході цілісне уявлення про керований об'єкт, його стан, шлях зміни і етапи досягнення мети не буде повним за умови втрати хоча б одного бачення. Прикладом такого управління може служити робота управлінської команди на рівні держави, в яку мають бути включені професіонали, здатні побачити найбільшу кількість аспектів рішень, що приймаються, передбачити їх наслідки і мінімізувати можливий збиток.

Таким чином, міметична раціональність, яка притаманна ранньомодерній корпоративній культурі у вигляді патерналістської благодійності, наявна й у сучасній корпоративній культурі. Зокрема, вона проявляється у створенні так званої ілюзії захищеності людини корпорацією від будь-яких проблем та соціальних негараздів. Але в той самий час антропологія нерівності, яка панувала в ті часи, демонструє досвід відчуження у рамках сучасної корпоративної культури.

Список використаних джерел

1. Latour Bruno. Wirwarennie modern gewesen. Versuch einer symmetrischen Anthropologie. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2008. – 205 s.
2. Томилов В. В. Культура предпринимательства [Текст] / В. В. Томилов. – СПб.: Питер, 2004. – 368 с.
3. Янц Т. Измерение и формирование эффективной культуры труда: Фронтальный штурм или фланговый маневр / Т. Янц. – М.: Экономика, 1991. – 181 с.

References

1. Latour Bruno. Wirwarennie modern gewesen. Versuch einer symmetrischen Anthropologie. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2008. – 205 s.
2. Tomilov V. V. Kultura predprinimatestva [Tekst] / V. V. Tomilov. – SPb.: Piter, 2004. – 368 s.
3. Yants T. Izmerenie i formirovanie effektivnoi kultury truda: Frontalnyi shтурm ili flangovyi manevr / T. Yants. – M.: Ekonomika, 1991. – 181 s.

Dmytrenko M. Y., Doctor of Philosophy, Professor, Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chernobyl Heroes of National University of Civil Defense of Ukraine (Ukraine, Cherkasy), –dmytrenko-@ukr.net

Family mimesis and experience of alienation

The article touches upon the problem of family mimesis, which mainly imitates the hierarchical structure of the patriarchal family, in the process of corporate culture formation. The aim of the research is to analyze the influence of mimetic rationality and experience of alienation on corporate culture formation and enhancement. The author differentiates the concepts of «effect» and «efficiency», which are necessary for assessing the effectiveness of corporate culture. The study describes the indicators that determine corporate culture strength, methods of qualitative assessment of corporate culture and various management forms. The author comes to the conclusion that mimetic rationality characteristic of early modern corporate culture and represented in the form of paternalistic philanthropy is also characteristic of modern corporate culture. It manifests itself in the creation of the so-called illusion of protecting a human being against any problems and social failures. At the same time, the anthropology of inequality, which used to prevail, demonstrates the experience of alienation within the framework of modern corporate culture.

Keywords: family mimesis, experience of alienation, corporate culture effectiveness, corporate culture strength, management form.

УДК 378.014

Захаренко К.,
доктор філософії, доцент, здобувач, Національний
педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ЯК НЕОБХІДНИЙ ЕЛЕМЕНТ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Засоби масової інформації є головними носіями і поширювачами інформації у суспільстві. Їх соціальна роль і значення – неочінені. Вони можуть не тільки сприяти зміцненню інформаційної безпеки, але й спричинювати її занепад. Звертаючи на це увагу, чимало сучасних дослідників пропонують різні засоби обмеження впливу ЗМІ на людину і суспільні процеси. Тим не менше важливими рисами сучасного інформаційного суспільства є його здатність виробляти необхідну для життєдіяльності громадян інформацію та її доступність для всіх членів соціуму. Одночасно таке суспільство розвивається на засадах використання інформаційних технологій, формування електронної демократії, проведення електронних референдумів тощо. Це сприяє посиленню демократичних процесів у державі, зокрема участі громадян у прийнятті державних рішень і здійсненні впливу на творення державної політики. Винесення інститутів представницької демократії у кібер-простір відбувається під пильним наглядом громадськості та ЗМІ.

Ключові слова: людина, культура, інформація, засоби масової інформації, інформаційне суспільство, електронна демократія, інформаційна безпека.

Однак у постіндустріальному, інформаційному суспільстві, коли інформація та знання стають основними

його ресурсами, роль ЗМІ суттєво зростає. Питання про роль ЗМІ в інформаційному суспільстві підіймалося практично усіма теоретиками інформаційного суспільства та його сучасними дослідниками. Зокрема, один із засновників теорії інформаційного суспільства австрійсько-американський економіст Фріц Маклюп у своїй праці «Виробництво та розповсюдження знань у США» [1], яка побачила світ ще у 1962 році, ЗМІ характеризує як один з п'яти секторів «індустрії знань», тобто інформаційної діяльності у суспільстві, наряду із освітою, науковими дослідженнями і розробками, інформаційними технологіями та інформаційними послугами.

Інші теоретики інформаційного суспільства М. Маклюен, О. Тоффлер, М. Кастельс, Дж. Нейсбіт, Й. Масуда, Т. Фрідман та ін., які у своїх працях вказують на такі важливі риси інформаційного суспільства як доступність необхідної інформації для всіх його членів, здатність суспільства виробляти всю необхідну для його життєдіяльності інформацію, а також забезпечити всіх громадян засобами доступу до цієї інформації, також у підкреслюють зростаючу роль ЗМІ у цих процесах.

В цьому контексті на особливу увагу заслуговує концепція відомого канадського дослідника Маршалл Маклюен, яка знайшла втілення у працях «Розуміння Медіа: зовнішнє розширення людини» (1964), «ЗМІ і є саме повідомлення. Перелік наслідків» (1967), «Законои медіа» (1988). Досліджуючи три історичні епохи розвитку комунікації (усної комунікації або дописемної культури, писемної комунікації або друкованої культури та електричну або аудіовізуальну епоху), М. Маклюен вказує, що ЗМІ (передусім електронні) є визначною рисою сучасної аудіовізуальної епохи. Саме вони замінили друковану мову інформації на новій електронно-індустріальній основі, де першочерговим став розвиток природного візуально-слухового сприйняття світу [2, с. 2]. Зупинимося більш детально на деяких положеннях концепції М. Маклюена, що висвітлені у його праці «Розуміння Медіа: зовнішнє розширення людини» [3] та наочно демонструють роль ЗМІ в інформаційному суспільстві.

По-перше, М. Маклюен вказує на підвищення ролі самого каналу комунікації, який задає повідомлення. Він зазначає: «Засобом комунікації є повідомлення, оскільки саме засіб комунікації визначає і контролює форму людської асоціації та людської дії» [3, с. 11]. Силу впливу засобу комунікації на свідомість та поведінку людини М. Маклюен пояснює тим, що засобу комунікації як зміст надається якийсь інший засіб комунікації. Як наслідок, засоби комунікації виявляються розширенням людських органів чуття й жодна людина не в змозі захистити себе від їх впливу.

По-друге, він розглядає світ як одне глобального села, єдність якого досягається за рахунок ЗМІ. «Після трьох тисяч сторіч наростання спеціалізму та відчуження в технологічних розширеннях наших тіл, зазначає дослідник, наш світ дякуючи драматичному процесу звернення почав стискуватися. Ущільнений силою електрики наш земний шар тепер – не більш ніж село» [3, с. 5].

По-третє, М. Маклюен запропонував цікавий розподіл на «гарячі» і «холодні» ЗМІ. Гарячі засоби завантажують один орган чуття повністю до міри

«високої визначеності» (стану наповненості даними), холодні – через «низку визначеність» (надаючи неповну інформацію) змушують підключати інші органи чуття. Гарячі засоби, залишаючи аудиторії не багато простору для заводнення та завершення, згідно М. Маклюену, характеризуються низкою мірою участі аудиторії, а холодні – навпаки високою мірою участі аудиторії або добудовування нею відсутнього [3, с. 28]. Чисельними прикладами дослідник демонструє як гарячі засоби комунікації виштовхують холодні, залишаючи людині все менше простору для самостійних висновків та суджень. Саме тому М. Маклюен стверджує, що «епоха тривоги та електричних засобів є також епохою несвідомого та апатії, а також усвідомлення несвідомого» [3, с. 57]. Цю тезу дослідник пояснює зростаючою силою суспільної думки, яка транслюється засобами комунікації. Як наслідок «замість буржуазного духу індивідуальної роз'єднаності та індивідуальних точок зору... в електричну епоху ми носимо на собі як свою шкіру усе людство» [3, с. 57]. Однак, в епоху електричних засобів, згідно М. Маклюену, все ж таки є простір для «істини та одкровення». Момент зустрічі засобів комунікації – це момент свободи та визволення з буденного трансю і заціпеніння, які були нав'язані цими засобами нашим органам чуття» [3, с. 67].

Отже, незважаючи на чисельні докази демонізації ЗМІ в аудіовізуальну епоху, висновки М. Маклюена цілком оптимістичні. Приводом для оптимізму слугує висновок автора про те, що «нова еклектична технологія, виносить назовні миттєву обробку інформації через взаємне зв'язування, яка тривалий час відбувалась всередині нашої нервової системи» [3, с. 401]. ЗМІ відповідно стають насправді масовими не через розмір їхньої аудиторії, а в силу того факту, що в один час кожний стає до них долученим. «Автоматизація, зазначає М. Маклюен, чинить вплив не лише на виробництво, але й на усі фази споживання і маркетингу, адже у ланцюгу автоматизації споживач стає виробником подібно тому як читач мозаїчної телеграфної преси створює власні новини і навіть сам стає новиною» [3, с. 402]. Відповідно, дякуючи тому, що інформація стає ресурсом, який потенційно стає доступним усім, перспективи людства залежать від нього самого. Децентралізація та багатоманітність, які привносить аудіовізуальна епоха, таким чином здатна зробити людину творцем свого майбутнього. Свою епохальну працю М. Маклюен завершує тезою: «Паніка навколо автоматизації як загрози одноманітності у світовому масштабі – це проекція у майбутнє механічної стандартизації та спеціалізму, час яких уже минув» [3, с. 413].

Розуміння ролі медіа у інформаційному суспільстві дещо трансформується у працях відомого американського футуролога Елвіна Тоффлера «Шок майбутнього» (1970), «Третя хвиля» (1980) та «Метафорфози влади» (1990). У цих працях він розмірковує про роль ЗМІ в інформаційному суспільстві через пояснення різниці між медіа «трьох хвиль». За логікою Е. Тоффлера, в аграрних суспільствах Першої хвилі, коли переважна більшість комунікацій здійснюється всередині маленьких груп людей, що спілкуються особисто, передаючи повідомлення один одному, єдиним способом передачі повідомлення великій аудиторії було зібрати разом велику кількість людей. Тобто, натовп людей,

за Тоффлером, являв собою перший засіб масової інформації. Система виробництва Другої хвилі, заснована на фабричному масовому виробництві, потребувала посилення комунікації на великих відстанях й зумовила появу традиційних у нашому розумінні ЗМІ. Відповідно газети, журнали, кінофільми, радіо і телебачення, що здатні одночасно передати одне і те ж повідомлення мільйонам людей, стали основними знаряддями масовізації в індустріальних суспільствах. Система Третьої хвилі відображає, за Е. Тоффлером, потреби в економіці постмасового виробництва. Подібно самим пізнім підприємствам з «гнучким виробництвом», вона виготовляє свою образну продукцію за спеціальними замовленнями і розсилає різні образи, ідеї і символи групам населення, підібраним за певною спільною ознакою. Ця нова вельми висока ступінь різноманітності повідомлень та ЗМІ необхідна, тому що нова система створення матеріальних благ вимагає набагато більш гетерогенної робочої сили та населення. Демасифікація, поява якої було передбачена в книзі Е. Тоффлера «Шок майбутнього» і детально розглянута в «Третьої хвилі», стала, таким чином, ключовою характеристикою нової системи ЗМІ [4, с. 422–423].

Основний напрямок змін у мас-медіа, зазначає Е. Тоффлер, принаймні з 1970 р, коли в книзі «Шок майбутнього» була передбачена майбутня демасифікація ефіру, полягає в поділі масової аудиторії на сегменти і підгрупи, кожна з яких отримує свою конфігурацію програм і повідомлень. Поряд з цим відбувається величезна експансія образів, що передаються телебаченням у формі новин і різних розважальних програм [4, с. 401]. Саме тому Е. Тоффлер пророкував, що на зміну ширококовним телевізійним та радіомережам прийдуть нові станції мережевого мовлення, що колосально збільшать можливість вибору. Свої прогнози Е. Тоффлер супроводжував ілюстраціями прикладів подібних тенденцій у США та Європі.

Окреслені зміни за переконанням Е. Тоффлера суттєвим чином порушують владу ЗМІ, що утвердилась у індустріальному суспільстві. «Найсильніший вплив ЗМІ надавали тоді, коли було всього лише кілька каналів, коли було мало різних ширококовних компаній, і тому у глядачів і слухачів було мало можливостей вибору. Але в майбутньому нас очікує прямо протилежна ситуація. У той час як зміст кожної окремої програми може бути добрим чи поганим, найважливіше в новому «змісті» – це величезна різноманітність» [4, с. 413], зазначає Е. Тоффлер. Окрім того, перехід від мас медіа з малим вибором до мас медіа з величезним вибором має не тільки культурне, але й політичне значення. Уряди високорозвинених країн стоять обличчям до майбутнього, в якому їх народи зовсім не будуть задовольнятися поодинокими відомостями, повторюваними в унісон декількома станціями, які належать магнатам мас медіа; навпаки, вони з усіх боків потраплять під обстріл різноманітної, часто суперечливої інформації, що виготовлена за спеціальним замовленням. У цих нових умовах стара «політика мобілізації мас» і «інженерія консенсусу» стають важко здійсненими.

Разом з тим, Е. Тоффлер вказує ще на одну тенденцію – злиття засобів масової інформації. «На відміну від ЗМІ періоду Другої хвилі, коли кожне з них діяло більш-менш незалежно один від одного, нові ЗМІ найтіснішим чином

пов'язані і злиті один з одним, поставляючи дані, образи і символи туди і сюди, від одного до іншого. Саме ця висока ступінь проникнення один в одного і перетворює індивідуальні ЗМІ в якусь систему. Разом з процесом глобалізації це зменшує значення кожного окремого засобу інформації, каналу, публікації або технології. У той же час це наділяє ЗМІ як ціле неймовірно великою владою, яка пронизує всю нашу планету. Тому те, що насправді «працює», – це не «Відеократія», а злиття воедино всіх ЗМІ «media-fusion» [4, с. 424–425].

До феномену «злиття» («fusion») Е. Тоффлер додає феномен «поширення» («diffusion»), бо ніяка частина світу не може сьогодні бути відрізнена від решти. Інформація проникає через самі щільно закриті кордони. Отже, ЗМІ доходить висновку Е. Тоффлера за теперішніх часів стають ключовою складовою революційних стратегій, підтверджуючи дану тезу чисельними прикладами мобілізації через ЗМІ.

Один з найбільш пізніх теоретиків інформаційного суспільства іспанський соціолог пост-марсист Мануель Кастельс, наслідуючи окремі ідеї М. Кастельса та Е. Тоффлера у праці «Інформаційна епоха: економіка, культура, суспільства» (1996), характеризує роль ЗМІ у інформаційному суспільстві апелює категоріями «культура ЗМІ» та «культура реальної віртуальності». Спостерігаючи реальні зміни інформаційної епохи, М. Кастельс зазначає: «Система ЗМІ втілює більшість рис, про які писав Маклюєн на початку 1960-х років, – вона стала «галактикою Маклюєна». Однак той факт, що аудиторія – не пасивне об'єкт, але інтерактивний суб'єкт, відкрив шлях до диференціації аудиторії і з того моменту як технологія, корпорації та інститути дозволили такі кроки, – до наступної трансформації ЗМІ в сторону сегментації, «роботи на замовлення», індивідуалізації» [5, с. 40].

Услід за Е. Тоффлером М. Кастельс, стверджує, що протягом 1980-х років нові технології перетворили світ ЗМІ. При цьому «самою вирішальною подією стало збільшення числа телевізійних каналів, що веде до їх зростаючої диверсифікації. Розвиток кабельного телебачення, що підштовхувалося в 1990-х роках волоконної оптикою і цифровою технологією, поряд з розвитком прямого супутникового мовлення надзвичайно розширили спектр передач і обмежили структури влади по частині державного контролю комунікацій взагалі і телебачення зокрема» [5, с. 43]. Однак через контроль з боку корпорацій та інститутів диверсифікація ЗМІ не перетворила односпрямовану логіку їх мовлення і не дозволила встановити справжню зворотний зв'язок. Хоча аудиторія отримувала все більше і більше різноманітного інформаційного сировини, з якої кожна людина могла конструювати власний образ всесвіту, «галактика Маклюєна» була світом односпрямованої комунікації, а не взаємодії. Лише з появою комп'ютерів, а потім Інтернету, зазначає М. Кастельс, «аудиторія змогла сказати своє слово» [5, с. 45]. Незважаючи на всі спроби регулювати, приватизувати і комерціалізувати Інтернет, мережі комп'ютерних комунікацій характеризуються найширшим розповсюдженням, багатосторонній децентралізацією і гнучкістю. На відміну від ЗМІ в «галактиці Маклюєна», в них технологічно і культурно вбудовані властивості інтерактивності та індивідуалізації [5, с. 70].

Чимало сучасних дослідників розвивають цю тезу М. Кастельса, порівнюючи переваги Інтернету з традиційними ЗМІ. Зокрема, основними перевагами, які вирізняють Інтернет, науковці і практики у сфері журналістики визначають такі [6, с. 2, 37–38; 7, с. 10–11; 8, с. 137]:

- мультимедійність (Інтернет об'єднує візуальні, звукові, друковані та відеоаспекти традиційних ЗМІ);
- інтерактивність (Інтернет пропонує діалог, так званий зворотний зв'язок – feedback, а не монолог, який характерний для традиційних медіа; зворотний зв'язок, діалог між великою кількістю користувачів можливий через електронну пошту, форуми, чати, веб–конференції);
- персоналізація (Інтернет забезпечує необхідною інформацією на будь–якому рівні зацікавлених у ній індивідів чи групи людей);
- відсутність посередників (Інтернет надає можливість владі прямого доступу до населення, населенню – до влади без втручання і маніпулювання з боку ЗМІ);
- позагеографічність або позапросторовість Інтернету, яка дає змогу користувачеві уникати маніпуляцій, характерних для традиційних медіа, та формує можливість спротиву індоктринованому дискурсові.

Усі ці переваги нових засобів комунікації сприяють розвитку демократичного мислення та участі. Не випадково саме теоретики інформаційного суспільства стали засновниками концепцій комунікативної, теле– і кібердемократії, й нарешті електронної демократії. В основі теорії кібердемократії лежить уявлення про формування кіберпростору як світу інтерактивної взаємодії громадян, громадських організацій, органів влади. Відповідно до цієї теорії, утворення кіберпростору неминуче здійснить значний вплив на сучасний політичний процес, створюючи умови для появи принципово нових форм демократії [9, с. 8]. Передбачається, що в «електронній демократії» громадяни повинні грати роль політично активних громадян.

У теперішній політичній практиці суть електронної демократії зводиться до використання інформаційних технологій з метою посилення демократичних процесів у державі, передусім участі громадськості у прийнятті державних рішень та здійсненні впливу на творення державної політики. За великим рахунком термін «електронна демократія» характеризує саме технічні аспекти взаємодії між громадянами, структурами громадянського суспільства та інститутами влади. Вона виявляється у застосуванні ІКТ у електоральному процесі, проведенні електронних референдумів, забезпеченні доступу до інформації та консультуванні населення. Фактично йдеться про певну форму винесення інститутів представницької демократії у кібер–простір.

Окрім того, зазначає Т. Авксентьева, сучасні інформаційні технології відкривають можливості утвердження деліберативної демократії (тобто демократії обговорення) [10], адже вони: створюють нові форми комунікації у сфері публічної влади та послаблюють інформаційну залежність суспільства від традиційних медіа, які редагують інформацію відповідно до своєї мети, а отже, до розширення діапазону доступних для громадян думок.

Навіть у разі скептичного сприйняття моделей деліберативної та електронної демократії, можна погодитися із твердженням Г. Вайштейна, що інформаційні технології «розширюють можливості взаємодії громадян і урядових органів, що, революціонізуючи систему зв'язків між суспільством і владою, і роблячи більш чутним голос звичайних людей, змінює саму тканину демократичного процесу» [11, с. 15].

Однак, як й будь–які процеси, що відбуваються у світі, впливи нових засобів комунікації на суспільний розвиток мають зворотний бік. Зокрема, той же М. Кастельс один з перших вказує на нього вводячи категорію «культура реальної віртуальності», що виникає як результат перетворення комунікаційної системи. Реальну віртуальність М. Кастельс розуміє як «систему, в якій сама реальність (тобто матеріальне / символічне існування людей) повністю занурена у віртуальні образи, у вигаданий світ, світ, в якому зовнішні відображення знаходяться не просто на екрані, через який передається досвід, але самі стають досвідом» [5, с. 114].

Культура реальної віртуальності знаходить відбиття у політичному процесі. Сучасні дослідники часто стверджують: політика «медіатизується», політичний простір «віртуалізується». Медіатизація політики має такі негативні наслідки як: зміна системи представництва громадянських інтересів відповідно до медійного формату; перетворення політики у медіа процес та створення політичної та медійної «гіперреальності», що, у свою чергу, породжує феномен медіакратії [12, с. 104].

Віртуалізація політичного простору виявляється у переплетінні реальності з вигаданими подіями, що підриває основи раціональної політичної орієнтації, породжує у людини елементи скепсису та іронії. У політичній культурі інформаційного суспільства, на думку А. Дерна, складається «культура політичної розваги», яка через утворений нею утопічний світ дає користувачам ЗМІ та ІКТ спрощене розуміння, інтерпретацію та осмислення політичної реальності [13, с. 170–171]. Безумовно, спрощення є фактором, який полегшує управління політичною активністю людей: штучно конструюються реакції на політичні події, люди, не усвідомлюючи своїх справжніх інтересів залучаються у кимось сконструйовані політичні акції.

Прогнози та ідеї цитованих вище провідних теоретиків інформаційного суспільства, а також наукові розвідки їх чисельних послідовників в усіх кінцях світу дозволяють виокремити деякі спільні характеристики реальності масових комунікацій, що властиві сучасній епосі:

- глобалізація та взаємозалежність інформаційного простору;
- зростання доступності двостороннього та багатостороннього обміну інформацією, що зумовлює перехід від моноцентричної моделі традиційних ЗМІ до поліцентричної;
- швидке зростання кількості та спектру нових ЗМІ, а також їх можливостей;
- посилення персоналізації інформації, збільшення швидкості, адресності та масштабу її поширення;
- віртуалізація соціальної реальності через ЗМІ;
- зростання маніпулятивних та мобілізаційних можливостей ЗМІ.

Отже, ЗМІ є важливішим компонентом життя людини інформаційному суспільстві, який чинить

вплив на усі сфери нашого життя. Однак, як зазначено у рекомендаціях Парламентської асамблеї Ради Європи, «було б неправильно, виходячи з важливості цієї ролі, зробити висновок про те, що ЗМІ дійсно репрезентують громадську думку, або про те, що вони мають взяти на себе конкретні функції органів державної влади чи її установ освітнього або культурного характеру. Це призвело б до перетворення ЗМІ на владу або антивладу (медіократію)... Робота, яку виконують ЗМІ, це одна з форм посередництва й надання інформаційних послуг, а права, які мають ЗМІ в зв'язку зі свободою інформації, залежать від одержувачів (цих послуг), тобто громадян» [14, с. 18]. Саме ці обставини зумовлюють потребу в контролі за діяльністю ЗМІ з боку суспільства і держави й запровадження в більшості країн світу державної інформаційної політики.

Список використаних джерел

1. Махлуп Ф. Производство и распространение знаний в США. – М.: Прогресс, 1966. – 462 с.
2. Денисюк С. Технологічні виміри політичної комунікації: монографія / С. Г. Денисюк. – Вінниця: ВНТУ, 2010. – 276 с.
3. Маклюэн М. Понимание Медиа: Внешнее расширение человека / Пер. с англ. В. Николаева; Закл. ст. М. Вавилова. – М. Жуковский: «Какон-пресс-Ц»; «Кучково поле», 2003. – 464 с.
4. Тоффлер Е. Метаморфозы власти: знание, богатство и сила на пороге XXI в. / Э. Тоффлер; [Пер. с англ. Белокосков В. В. и др.]. – М.: АСТ, 2001. – 670 с.
5. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Пер. с англ. Под научн. ред. О. И. Шкаратана. – М.: ГУ–ВШЭ, 2000. – 608 с.
6. Карпова М. К. Социология массовой коммуникации: учебно-методическое пособие / М. К. Карпова, И. Н. Столяров. – Пенза: Изд-во ПГУ, 2011. – 128 с.
7. Алешина И. В. Паблик рилейшнз для менеджеров и маркетеров / И. В. Алешина; Ассоциация авторов и издателей «ТАНДЕМ». – М.: Гном–Пресс, 1997. – 255 с.
8. Балинский И. Политичні комунікації в УАНЕТі / Ігор Балинський // Теле та радіожурналістика. – 2011. – №10. – С.137–141.
9. Руденко В. Н. Новые Афины, или электронная республика. О перспективах развития прямой демократии в современном обществе / В. Н. Руденко // ПОЛИС. – 2006. – №4. – С.7–16.
10. Авксентьева Т. Г. Політика і влада в інформаційну епоху: український контекст: монографія / Т. Г. Авксентьева. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – 324 с.
11. Вайнштейн Г. Мир в начале тысячелетия. Информационная революция и демократия: ожидания, реальность, перспективы / Г. Вайнштейн // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – №7. – С.13–21.
12. Яковлев В. Д. Медіатизація політики в умовах становлення демократичного режиму / В. Д. Яковлев // Вісник СевДТУ. Вип.91: Політологія: зб. наук. пр. – Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2008. – С.103–105.
13. Дернер А. Политика как развлекательный жанр / А. Дернер // Государственная информационная политика: Реферативный бюллетень. – М., 2001. – №3 (39). – С.29–35.
14. Рада Європи. Парламентська асамблея. Резолюція 1003 (1993) Про етичні принципи журналістики // Стандарти Ради Європи у сфері медіа: Законодавчий бюлетень. – К., 2005. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/International/R_E_final.pdf
5. Kastel's M. Informacionnaja jepoha: jekonomika, obshhestvo i kul'tura: Per. s angl. Pod nauchn. red. O. I. Shkaratana. – M.: GU–VShJe, 2000. – 608 s.
6. Karpova M. K. Sociologija massovoj kommunikacii: uchebno–metodicheskoe posobie / M. K. Karpova, I. N. Stoljarov. – Penza: Izd–vo PGU, 2011. – 128 s.
7. Aleshina I. V. Pablik rileyshnz dlja menedzherov i marketerov / I. V. Aleshina; Asociacija avtorov i izdatelej «TANDEM». – M.: Gnom–Press, 1997. – 255 s.
8. Balyns'kyj I. Politychni komunikacii v UANETi / Igor Balyns'kyj // Tele ta radiozhurnalistyka. – 2011. – №10. – S.137–141.
9. Rudenko V. N. Novey Afiny, ili jelektronnaja respublika. O perspektivah razvitija prjamoj demokratii v sovremennom obshhestve / V. N. Rudenko // POLIS. – 2006. – №4. – S.7–16.
10. Avksent'jeva T. G. Polityka i vlada v informacijnu epohu: ukrai'ns'kyj kontekst: monografija / T. G. Avksent'jeva. – X.: HNU imeni V. N. Karazina, 2013. – 324 s.
11. Vajnshtejn G. Mir v nachale tysjacheletija. Informacionnaja revolyucija i demokratija: ozhidaniya, real'nost', perspektivy / G. Vajnshtejn // Mirovaja jekonomika i mezhdunarodnye otnoshenija. – 2003. – №7. – S.13–21.
12. Jakovlev V. D. Mediatyzacija polityky v umovah stanovlennja demokratychnogo rezhymu / V. D. Jakovlev // Visnyk SevDTU. Vyp.91: Politologija: zb. nauk. pr. – Sevastopol': Vyd–vo SevNTU, 2008. – S.103–105.
13. Derner A. Politika kak razvlekatel'nyj zhanr / A. Derner // Gosudarstvennaja informacionnaja politika: Referativnyj bjulleten'. – M., 2001. – №3 (39). – S.29–35.
14. Rada Jevropy. Parlaments'ka asambleja. Rezolucija 1003 (1993) Pro etychni pryncypy zhurnalistyky // Standarty Rady Jevropy u sferi media: Zakonodavchyj bjuletен'. – K., 2005. – Rezhym dostupu: http://www.archives.gov.ua/International/R_E_final.pdf

Zaharenko K., doctor of philosophy, associate professor, applicant, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com

The media as a necessary element of the development of the information society

The media are the main carriers and distributors of information in society. Their social role and meaning are invaluable. They can not only help to strengthen information security, but also cause its decline. Paying attention to this, many modern researchers offer different means of limiting the impact of the media on man and social processes. Nevertheless, the important features of the modern information society are its ability to produce the information necessary for vital activity of citizens and its accessibility to all members of society. At the same time, such a society develops on the basis of the use of information technologies, the formation of e–democracy, the conduct of electronic referendums, etc. It contributes to the strengthening of democratic processes in the state, in particular public participation in decision-making and the impact on the development of state policy. The introduction of institutes of representative democracy into the cyber–space is under the close watch of the public and the media.

Keywords: person, culture, information, mass media, information society, electronic democracy, information security.

* * *

© Зінсу О. І., 2018
УДК 340.12:340.1:159.99

Зінсу О. І.,
здобувач, Національна академія внутрішніх справ
(Україна, Київ), bebeni@i.ua

References

1. Mahlup F. Proizvodstvo i rasprostranenie znaniy v SShA. – M.: Progress, 1966. – 462 s.
2. Denysjuk S. Tehnologichni vymiry politychnoi' komunikacii': monografija / S. G. Denysjuk. – Vinnycja: VNTU, 2010. – 276 s.
3. Makljujen M. Ponimanie Media: Vneshnee rasshirenie cheloveka / Per. s angl. V. Nikolaeva; Zakl. st. M. Vavilova. – M. Zhukovskij: «Kakon–press–C»; «Kuchkovo pole», 2003. – 464 s.
4. Toffler E. Metamorfozy vlasti: znanie, bogatstvo i sila na poroge XXI v. / Je. Toffler; [Per. s angl. Belokoskov V. V. i dr.]. – M.: AST, 2001. – 670 s.

ФІЛОСОФСЬКО–ПРАВОВІ АСПЕКТИ ФЕНОМЕНУ ПРАВОВА ДЕРЖАВА

Досліджено філософсько–правові аспекти феномену правова держава. Метою дослідження є здійснення філософсько–правового аналізу феномену правової держави, а також розкриття зв'язку категорій правова держава, верховенство права та громадянське суспільство. Відповідно до мети були визначені наступні завдання: окреслити основні ознаки правових держави; зазначити роль громадянського суспільства в гармонічному розвитку правової держави; окреслити різницю в сприйнятті та осяненні змістовного

наповнення правова держава з урахуванням Доповіді Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційська комісія) «Про верховенство права»; вирізнити заходи розвитку правової, соціальної держави в Україні. В науковій статті вирізняє аспекти положення феномену права, держава, правова держава, верховенство права, співвідношення права та влади, прив'язки змістовного наповнення правова держава до типу правових систем, політичного режиму, до тих чи інших умов в той чи інший історичний період. Проаналізовано зміст поняття правова держава. Підкреслено основні ознаки правової держави. Зазначено заходи державного рівня щодо розвитку правової держави та громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: суспільство, право, держава, демократія, верховенство права, правова держава, громадянське суспільство, правосвідомість, критичне мислення, відповідальність, «Rechtsstaat», «Etat de droit», «Rule of Law», «legal state», «state of law» [5].

Актуальність теми наукової статті обумовлена необхідністю дослідження феномену правової держави в контексті розвитку правової думки, на якій позначається знакове відображення світових політичних процесів, а також підвищенням вимог до формування високого рівня правосвідомості і правомірної поведінки особистості з метою орієнтування в стрімких змінах процесу державотворення, розбудови суверенної незалежної державності.

Концепція правової держави, яка є вагомим виразником демократичних засад суспільства, представлена узагальненим ідеальним конструктом розвитку суспільства, прагненням людства до зразкової, еталонної правової держави, в якій процвітає гармонія миру, справедливості в поєднанні з суспільними, колективними та індивідуальними інтересами, обов'язками, цінностями.

Важливим виступає доктринальне вирішення, підкреслення особливостей ідейного конструкта «правова держава», які, в поєднанні з загальними ознаками держави, сприяють розвитку та збагаченню концепції правової держави новими сучасними прогресивними ознаками.

Має значення врахування розбіжності стосовно змістовного наповнення прямого перекладу понять та їх співвідношення з наявними змістовними концепціями різних держав:

- німецького – «Rechtsstaat»;
- французького – «L'État de droit»;
- англійського – «Constitutional state», «Rule of law», alternatively «legal state», «state of law».

Ми підтримуємо думку С. С. Сливки, що об'єктом будь-якого дослідження є власне гештальти, все те, що існує: система природних закономірностей, зв'язків, відносин, які існують онтологічно [13]. Саме такий підхід, на нашу думку, спонукає та спрямовує дослідника на всебічне розкриття ідей права верховенства права, правова держава, правовладдя, а це, в свою чергу, розкриває глибину та значимість правової та державно-правової реальності.

Також поряд із феноменом правової держави повстає питання вирішення і функціонування громадянського суспільства, однією із умов якого є формування нового щабля індивідуальної, колективної та суспільної правосвідомості, розвиток критичного мислення та правової культури окремої особистості та суспільства в цілому.

Мета дослідження: здійснити філософсько-правовий аналіз феномену правової держави, а також розкрити зв'язок категорій правова держава, верховенство права та громадянське суспільство.

Відповідно до мети були визначені наступні завдання:

- окреслити основні ознаки правових держави;
- зазначити роль громадянського суспільства в гармонічному розвитку правової держави;
- окреслити різницю в сприйнятті та досягненні змістовного наповнення правова держава з урахуванням Доповіді Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційська комісія) «Про верховенство права»;
- вирізнити заходи розвитку правової, соціальної держави в Україні.

Феномен правової держави привертав увагу мислителів і вчених протягом всього становлення і розвитку державотворення. Еволюцію теорії правової держави знаходимо в працях Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро, К. Т. Велькера, І. Х. Фрайхер фон Аретіна, Р. фон Мола, А. Гамільтона, Дж. Медісона, Дж. Джексона та ін.

Ідею правової держави розробляли українські вчені М. П. Драгоманов, Г. С. Сковорода, Т. Г. Шевченко, М. С. Грушевський.

Серед сучасних вітчизняних вчених питання правової держави досліджували О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, Ш. М. Заїнчковський, О. В. Зайчук, Ю. Г. Кальниш, В. М. Кириченко, М. В. Костицький, М. С. Кельман, Н. М. Оніщенко, В. Л. Логвина, С. І. Максимов, О. Г. Мурашин, О. Ф. Скакун, С. С. Сливка, М. В. Цвік, О. В. Петришин та ін.

Кожний із вчених вніс свій вклад в дослідження феномену правова держава. Проте актуальність даної теми має своє відлуння і в нинішніх умовах розвитку суспільних відносин.

Верховенство права і правова держава – ціннісні категорії, гуманістичні ідеали розвитку суспільства. В концепції конституційного правління та демократичного суспільства категорії верховенство права та правова держава є взаємопов'язаними. Ця взаємопов'язаність та взаємообумовленість проявляється відповідно до вимог втілення правовладдя, демократії, конституційного правління, примату природного права над позитивним.

Верховенство права визначається одним із провідних принципів правової держави. Правова держава є альтернативою авторитаризму, тоталітаризму, анархії.

Правова держава визнається ідеальним конструктом організації суспільства і є певним узагальненням здобутків правової думки, виробленої протягом державотворення. Це форма організації публічної державної влади, для якої характерним виступає правовий закон, визнається примат природного права над позитивним, невтручання держави в економічну сферу й ін.

Термін «правова держава» склався у XIX ст. в працях німецьких юристів К. Т. Велькера, І. Х. Фрайхер фон Аретіна та Р. фон Моля.

Як підкреслюють Ю. Г. Кальниш, Т. М. Лозинська, В. І. Тимцуник, хоча початок правової державності було покладено в Стародавньому Римі, але остаточне формування не завершено в жодній країні [9]. В. Л. Логвина наголошує, що правова держава є важливим етапом у розширенні свободи людини і суспільства. Теоретики і засновники ідеї правової держави вважали, що забезпечення кожному негативної свободи і заохочення конкуренції підуть на користь усім, зроблять поодинокую власність доступною кожному, збільшать індивідуальну відповідальність й ініціативу та

приведуть у кінцевому рахунку до загального добробуту. Але цього не відбулося [11].

В світовому товаристві склалися самобутні, хоча й подібні в своїх ключових ідеях, концепції правової держави. Відмінності у баченні даного ідейного конструкту насамперед обумовлені історичними особливостями, культурою, картиною світу, ментальністю, особливостями мови та свого власного, якісного наповнення змісту конструкту правова держава. Разом із тим, ці відмінності в поєднанні з загальними ознаками надають концепції правової держави нових сучасних прогресивних ознак.

Вивчення багатогранності феномену правова держава та взаємопов'язаних із ним категорій базується на здобутках таких наук, як теорія держави і права, історія вчень про державу і право, філософія права, політологія, цивільне право, кримінальне право, публічне управління та адміністрування, юридична психологія та ін.

Так, зокрема теорія держави і права направлена на розкриття основних та загальних закономірностей виникнення, функціонування, розвитку держави, права, державно-правової дійсності.

В основі політології закладено вивчення державних справ, політичного режиму. Вагоме місце відведено питанню ролі і місця правової держави в політичній системі суспільства через призму політичного режиму. В політологічній сфері побутує думка (М. М. Вебер та ін.), що правова держава – це суверенна політико-територіальна організація публічної влади, яка ґрунтується на принципах верховенства права, дотримання закону, поваги до особистості й недоторканності її прав, свобод та законних інтересів. Вона є необхідною умовою і найважливішою засадою вільного існування людей у демократичному суспільстві [7].

Юридична психологія представляє собою синтез психологічних та юридичних наук. Вивчає психологічні закономірності явищ, процесів, механізмів, пов'язаних з правом, правовими ідеями, правовими нормами і законом; психологічні особливості взаємодії між соціальними суб'єктами правового простору. Юридична психологія приділяє значну увагу розкриттю психологічної теорії права Л. Й. Петражицького, знання якої доповнюють осягненню простору права, верховенства права, суб'єктивного права, правової держави тощо. Праця Л. Й. Петражицького «Теорія права і держави в зв'язку з теорією моральності» стала надзвичайно важливим здобутком в розвитку правової думки.

Філософія права, як відзначає С. С. Сливка, допомагає уникнути синтетичності у навчальному процесі, вона проникає у глибинну сутність права, викриває його онтологічні засади і вказує шлях до формування такого позитивного права, яке мало би щонайменше відхилень від природного права [13].

Беручи до уваги здобутки і предметну спрямованість вищезазначених наук, а також в залежності від різниці розуміння походження права і держави буде закладатися специфічне розуміння самого феномену правова держава.

О. Г. Данильян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов та ін. зазначають, що правова держава – це всеохоплююча політична організація суспільства, заснована на верховенстві закону, що створює умови для найбільш повного забезпечення прав і свобод людини, громадянина,

а також послідовного обмеження державної влади з метою неприпустимості зловживань з її боку [8, с. 254].

О. Ф. Скакун підкреслює, що правова держава ґрунтується на розвиненому громадянському суспільстві, де юридично визнаються і рівно гарантуються усі основоположні (природні) права і свободи людини, реалізація яких збалансована з їх обов'язками та правами інших людей, а державна влада пов'язана правом з метою запобігання її зловживанням. Утвердження верховенства права і функціонування правової держави можливі в результаті втілення таких вимог і умов (що визначають їх ознаки) [12, с. 194].

Ознаки правової держави численні та різноманітні.

Так, О. Г. Данильян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов та ін. головними ознаками правової держави називають:

1. Верховенство права (правового закону). Ця ознака правової держави означає, що жоден державний орган, посадова особа, громадська організація, жодна людина не звільняються від обов'язку підкорятися закону;

2. Реальність прав і свобод громадян. У правовій державі права і свободи громадян повинні бути не тільки проголошені, але і гарантовані державою;

3. Правова держава припускає існування цивільного суспільства;

4. Поділ влади, відносно незалежні одна від одної гілки влади: законодавча, виконавча і судова;

5. Політичний і ідеологічний плюралізм [8, с. 255–257].

О. Ф. Скакун виділяє такі ознаки правової держави:

1. Сформованість громадянського суспільства;

2. Реальність народного суверенітету – наявність демократії;

3. Реальність основоположних прав і свобод людини;

4. Зв'язність, обмеження державної влади правом (правами і свободами людини);

5. Взаємна відповідальність держави й особи;

6. Дієвість принципу конституційності (верховенства Конституції);

7. Дотримання принципу юридичної визначеності;

8. Дієвість принципу поділу державної влади і принципу правомочності (уповноваженості) державного апарату;

9. Всебічна реалізація принципу справедливого суду;

10. Додержання принципу законності і забезпечення правового порядку [12, с. 194–198].

В. Л. Логвина серед загальних виділяє такі ознаки правової держави:

1. Наявність розвиненого громадянського суспільства.

2. Обмеження сфери діяльності держави охороною прав і свобод особи, суспільного порядку, створенням сприятливих правових умов для господарської діяльності, відповідальність кожного за власне благополуччя.

3. Правова рівність усіх громадян, пріоритет прав людини над законами держави.

4. Загальність права, його поширення на усіх громадян, організацій і об'єднання, в тому числі органи державної влади.

5. Суверенітет народу, конституційно-правова регламентація державного суверенітету. Це означає, що народ є кінцевим джерелом влади, державний же суверенітет носить представницький характер.

6. Розподіл законодавчої, виконавчої і судової влади держави, що не виключає єдності їхніх дій на основі процедур, передбачених конституцією, і певного

верховенства законодавчої влади, конституційні рішення якої обов'язкові для всіх.

7. Пріоритет у державному регулюванні громадянських відносин засобу дозволу над засобом заборони. В правовій державі діє принцип «дозволено все, що не заборонено законом».

8. Свобода і права інших людей – єдиний обмежувач свободи індивіда. Правова держава не означає абсолютної свободи особи. Свобода кожного закінчується там, де порушується свобода інших [11].

Ю. Г. Кальниш, Т. М. Лозинська, В. І. Тимцуник висловлюють думку, що для правової держави має бути характерно єдиний та обов'язковий для усіх правовий порядок. Проте практика показує, що дотримання цього порядку є досить складною та проблематичною задачею. Реалізація ідеї правової держави вимагає по-перше, формальної рівності, по-друге, відсутності станового поділу, по-третє, наявності представницьких органів влади і, нарешті, розподілу влади на законодавчу виконавчу і судову [9].

В аксіологічному зрізі одним із центральних виступає політико-правовий процес формування розвинутого громадянського суспільства з високим рівнем правосвідомості, взаємної відповідальності державної влади, народовладдя, та місцевого самоврядування.

Чільне місце серед сучасних тенденцій в структурі правової держави займає політичний плюралізм поглядів і тенденцій, впровадження ініціативи прозорості та ідей лобіювання в реалії сьогодення; створення, функціонування лобістських організацій, груп, що включає проведення програм навчання з лобіювання та адвокації.

На сучасному етапі розбудови суверенної та незалежної української державності феномен правової держави набуває особливої значущості, що визначається цілою низкою законодавчих та нормативно-правових актів. Серед яких:

1. Конституція України. В ст.1 Конституції України Стаття 1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава [1, ст. 1].

2. Указ Президента України Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» [2]. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» визначає мету, вектори руху, дорожню карту, першочергові пріоритети та індикатори належних оборонних, соціально-економічних, організаційних, політико-правових умов становлення та розвитку України. Стратегія передбачає в рамках названих чотирьох векторів руху реалізацію 62 реформ та програм розвитку держави [2, п. 3]. Головною передумовою реалізації Стратегії є суспільний договір між владою, бізнесом та громадянським суспільством, де кожна сторона має свою зону відповідальності [2, п. 3].

3. Указ Президента України «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» [3].

4. Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» [4] та ін.

Різниця цивілізаційних парадигм щодо реалізації, втілення ознак правової держави слугує часом певним дискурсом на міжнародному рівні. На мінімізацію розбіжності у змістовному наповненні прямого перекладу, а також врахування особливостей змістовних концепцій різних держав феноменів правової держави і

верховенства права спрямована Доповідь Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційська комісія) «Про верховенство права», що була затверджена на 86-му пленарному засіданні в 2011 році [5].

Зокрема в п.13 Доповіді Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційська комісія) «Про верховенство права» зазначено, що концепція «Rechtsstaat» зосереджується, за своєю назвою, набагато більше на природі держави. Тоді як англійське «the rule of law» («верховенство права») за своїм походженням є наслідком судових рішень, німецьке «Rechtsstaat» («правна держава») походить із писаних конституцій [5, п. 13].

У доповіді міститься додаток, де подано Контрольний перелік питань для оцінки стану верховенства права в окремих державах. В переліку поміж інших поставлені питання: юридична визначеність (legal certainty), заборона свавілля (prohibition of arbitrariness), дотримання прав людини та ін. [5].

На основі вищезазначеного сформулюємо наступні питання:

– чи можлива наявність однозначного переліку правових держав сучасності, що був би визнаним і схваленим всіма країнами світу;

– бажаною чи недоречною є наявність такого переліку?

Нам видається, що чимало держав сучасності з урахуванням характерного саме для них бачення феномену правової держави, співвідношення політичних, національних, економічних, культурних інтересів, типу правової сім'ї (системи) зволікають претендувати на статус «правова держава». При цьому однією із складностей в складанні аргументованого, визнаного всіма країнами світу переліку правових та неправових сучасних держав виступає різниця культурного і цивілізаційних практик і теорій державності.

Вищезазначене підтверджує необхідність та актуальність проведення нових подальших досліджень феномену правова держава.

Висновки. Таким чином окреслимо основні положення проведеного дослідження.

1. Правова держава – це суверенна політико-територіальна організація публічної влади, яка ґрунтується на принципах верховенства права, правовладдя, примату природних прав людини, політичного плюралізму, правового дотримання закону, вільного розвитку людей у демократичному суспільстві, гармонійного поєднання прав, інтересів, обов'язків особи, держави, суспільства.

2. Правова держава і громадянське суспільство вдало співіснують у правовому суспільстві, де свобода і порядок урівноважені та організаційно підпорядковані універсальним нормам права, що сприяє прояву самостійності, відповідальності, незалежності особистості.

3. На сучасному етапі державотворення поняття правова держава, громадянське суспільство потребують свого переосмислення та нового підходу з метою вдосконалення суспільних відносин, розширення сфери прямої демократії, застосування «діалогових процедур», вироблення погоджених рішень на шляху формування всезагального блага в поєднанні з інтересами держави, особи, суспільства.

4. Базовою основою державно-правового будівництва в Україні є українська політико-правова доктрина, яка базується на Конституції України, конституційних гарантій прав, свобод людини і громадянина, що спрямовує розвиток прямої демократії, громадянського суспільства, правової соціальної незалежної держави.

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28.06.1996. – 254к/96–вр. – (ВВР), 1996, №30, ст.141. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/254k/96–вр.
2. Указ Президента України Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» (Президент України; Указ, Стратегія від 12.01.2015 №5/2015). – Урядовий кур'єр від 15.01.2015. – №6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/5/2015
3. Указ Президента України «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні». – Президент України; Указ, Стратегія від 26.02.2016. – №68/2016. – Урядовий кур'єр від 02.03.2016. – №41. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/68/2016
4. Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18.03.2004 №1629–IV. – (ВВР), 2004, N29, ст.367. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/1629–15
5. Доповідь Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційська комісія Верховенство права / Доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 року) / Пер. С. Головатого (за підтримки Американської агенції з міжнародного розвитку / USAID). – Право України, 2011, №10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: sc.gov.ua/.../visnovki_jevropejskoji_komisiji_za_demokratij.
6. Філософія права: Навч. пос. / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заїнчковський та ін.; за заг. ред. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.
7. Політологія: підручник / М. М. Вегеш та ін.; ред. М. М. Вегеш. – 3-тє вид., перероб. і доповн. – К.: Знання, 2008. – 384 с.
8. Філософія права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов та ін. / за ред. д-ра філос. наук, проф. О. Г. Данильяна. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 272 с.
9. Кальниш Ю. Г. Публічне управління та адміністрування: навчальний посібник / Ю. Г. Кальниш, Т. М. Лозинська, В. І. Тимцуник; М-во освіти і науки України, Полтав. держ. аграр. акад. – 2015: РВВ ПДАА, 2015. – 280 с.
10. Кириченко В. М., Куракин О. М. Теорія держави і права: модульний курс: Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 264 с.
11. Логвина В. Л. Політологія. Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 304 с.
12. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник. – 3-тє видання. – К.: Алерта, 2012. – 524 с.
13. Сливка С. С. Філософія права: навч. посіб. / С. С. Сливка. – К.: Атіка, 2012. – 256 с.
14. Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права: підручник / Мурашин О. Г. – К.: Університет «Україна», 2014. – 561 с.

References

1. Konstytucja Ukrainy від 28.06.1996. – 254k/96–vr. – (VVR), 1996, №30, st.141. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: zakon.rada.gov.ua/go/254k/96–vr.
2. Ukaz Prezydenta Ukrainy Pro Strategiju stalogo rozvytku «Ukraina – 2020» (Prezydent Ukrainy; Ukaz, Strategija від 12.01.2015 №5/2015). – Urjadovyj kur'jer від 15.01.2015. – №6. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: zakon.rada.gov.ua/go/5/2015
3. Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro spryjannja rozvytku gromadjans'kogo suspil'stva v Ukraini». – Prezydent Ukrainy; Ukaz, Strategija від 26.02.2016. – №68/2016. – Urjadovyj kur'jer від 02.03.2016. – №41. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: zakon.rada.gov.ua/go/68/2016
4. Zakon Ukrainy «Pro Zagal'noderzhavnu programu adaptacii zakonodavstva Ukrainy do zakonodavstva Jevropejs'kogo Sojuzu» від 18.03.2004 №1629–IV. – (VVR), 2004, N29, st.367. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: zakon.rada.gov.ua/go/1629–15
5. Dopovid' Jevropejs'koi komisii «Za demokratiju cherez pravo» (Venecijs'ka komisija Verhovenstvo prava / Dopovid', shvalena

Venecijs'koju Komisijeju na 86-mu plenarnomu zasidanni (Venecija, 25–26 bereznja 2011 roku) / Per. S. Golovatogo (za pidtrymky Amerykans'koi' agencii' z mizhnarodnogo rozvytku / USAID). – Pravo Ukrainy, 2011, №10. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: sc.gov.ua/.../visnovki_jevropejskoji_komisiji_za_demokratij.

6. Filosofija prava: Navch. pos. / O. O. Bandura, S. A. Bublyk, M. L. Zainchkovs'kyj ta in.; za zag. red. M. V. Kostyc'kogo, B. F. Chmilja. – K.: Jurinkom Inter, 2000. – 336 s.
7. Politologija: pidruchnyk / M. M. Vegesh ta in.; red. M. M. Vegesh. – 3-tje vyd., pererob. i dopovn. – K.: Znannja, 2008. – 384 s.
8. Filosofija prava: pidruch. dlja stud. juryd. vyssh. navch. zakl. / O. G. Danyl'jan, L. D. Bajrachna, S. I. Maksymov ta in. / za red. d-ra filos. nauk, prof. O. G. Danyl'jana. – K.: Jurinkom Inter, 2005. – 272 s.
9. Kal'nysh Ju. G. Publichne upravlinnja ta administruvannja: navchal'nyj posibnyk / Ju. G. Kal'nysh, T. M. Lozyns'ka, V. I. Tymcunyk; M-vo osvity i nauky Ukrainy, Poltav. derzh. agrar. akad. – 2015: RVV PDAA, 2015. – 280 s.
10. Kyrychenko V. M., Kurakin O. M. Teorija derzhavy i prava: modul'nyj kurs: Navch. posib. – K.: Centr uchbovoi' literatury, 2010. – 264 s.
11. Logvyna V. L. Politologija. Navchal'nyj posibnyk. – K.: Centr navchal'noi' literatury, 2006. – 304 s.
12. Skakun O. F. Teorija derzhavy i prava: Pidruchnyk. – 3-tje vydannja. – K.: Alerta, 2012. – 524 s.
13. Slyvka S. S. Filosofija prava: navch. posib. / S. S. Slyvka. – K.: Atika, 2012. – 256 s.
14. Murashyn O. G. Zagal'na teorija derzhavy i prava: pidruchnyk / Murashyn O. G. – K.: Universytet «Ukrain'a», 2014. – 561 s.

Zinsu O. I., applicant, National Academy of Internal Affairs (Ukraine, Kyiv), bebeni@i.ua

Philosophical and legal aspects of phenomenon constitutional state

The scientific article is devoted to the study of the philosophical and legal aspects of the phenomenon of the rule of law. The aim of the study is to carry out a philosophical and legal analysis of the phenomenon of the rule of law, as well as the disclosure of the communications of categories of the rule of law, the rule of law and civil society. In accordance with the goal, the following tasks were identified: to outline the main features of the rule of law; to indicate the role of civil society in the harmonious development of the rule of law; outline the difference in the perception and comprehension of the content content of the rule of law, taking into account the Report of the European Commission «For Democracy through Law» (Venice Commission) «On the Rule of Law»; to highlight the development of a legal, social state in Ukraine. In the scientific article there are aspects of the situation of the phenomenon of law; state, rule of law, the rule of law, the relation of law and power; the binding of the content content of the legal state to the type of legal systems, political regime, to certain conditions in a given historical period. The content of the concept of a legal state is analyzed. The main features of the rule of law are emphasized. The state level measures on the development of the rule of law and civil society in Ukraine are indicated.

Keywords: society, law, state, democracy, rule of law, rule of law, civil society, legal consciousness, critical thinking, responsibility, «Rechtsstaat», «Etat de droit», «Rule of law», «legal state», «state of law».

* * *

УДК 101/141(091):172.15

Максюта М. Є.,

доктор філософських наук, професор,
Національний університет біоресурсів і
природокористування України
(Україна, Київ), alinylja@ukr.net

Коломієць А. І.,

викладач, Міжрегіональна Академія
управління персоналом (Україна, Київ),
alinylja@ukr.net

НАЦІОНАЛЬНО ЗГУРТОВУЮЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ МОРАЛЬНО ЕТИЧНОГО СИНТЕЗУ ІСТОРИЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ

Процеси поглиблення національної самосвідомості як змістовної основи формування національної ідеї демонструють рівень розвиненості суспільної

свідомості, у тому числі й за умови зростання ролі історико-філософських та історичних знань, мислення і свідомості. При цьому екстремально важливо враховувати, що відображення поступальності у часі, як важливішого аспекту соціокультурних процесів, демонструє істотну відмінність історичної свідомості як чинника національного згуртування за визначальної ролі в останньому морально-етичних цінностей, на чому і наголошується у статті. Зокрема, обстоюються положення, що історіософські ідеї Григорія Сковороди, кирило-мефодіївці, досвід переосмислення історичної свідомості за умов тоталітаризму, представлений зразками художньої творчості, засвідчують, що лише як внутрішньо цілісна у вимірах моральних цінностей синтезована історична самосвідомість реалізує свою національно солідаризуючу спрямованість: у якості необхідного чинника проступання до майбутнього утверджується морально закорінена історична пам'ять і самосвідомість як виправдання пристрастних поривів людини до свого майбутнього, людських мрій про бажане майбутнє, демонструючи, відтак, закріпленість єдності буття людини й суспільства. У статті також актуалізуються завдання подальших пошуків та поглиблення змістовності екзистенційних вимірів історичної самосвідомості як стрижня активізації національно згуртовуючи процесів. Адже морально розвиненій атмосфері життєздійснення людини «внутрішньої свободи» органічно відповідні національно-об'єднаної тенденції закорінені в цінностях морально-етично також репрезентованої історичної самосвідомості як у першу чергу зманифестування позиції вільної людини на шляху із духовно освоєного минулого через гуманістично наснажену творчість сучасності до свого майбутнього.

Ключові слова: національно згуртовувачий потенціал, морально етичний синтез, історична самосвідомість.

За усієї значущості матеріально-економічних, політичних та ін. чинників національного згуртування, як засвідчує історичний досвід, все більш дійовий при цьому морально-етичний синтез історичної свідомості, зокрема і з врахуванням рис морального образу народу [1, с. 11]. За словами Д. Дорошенка: «Сам народ – це така пам'ятка свого минулого життя, яка краще від усякого мистецтва вводить нас у пізнання того, як він жив до цього часу. Треба тільки придивитись до того морального образу, розкидані риси якого збирає і пояснює нам етнографія» [Цит. за: 8, с. 46]. Моральні цінності історичного буття нації трансформуються моральнісними засадами національно-культурного об'єднання, що репрезентуються, зокрема, формами філософського дискурсу та художньо-образної творчості. В «українській історичній свідомості ... йдеться про єдність не тільки територіальну, а й внутрішню, моральну» [7, с. 248]. На наш погляд, змістовність інтегративності історичної науки [Див. напр.: 2] зреалізовується лише із врахуванням ролі морально-етичних цінностей як засад формування історичного мислення, свідомості та самосвідомості, у тому числі у їх національно згуртовуючи спрямуваннях. Так, дослідники привертаять увагу, що нині актуалізується «неперехідна світоглядна значущість етичної зорієнтованості вітчизняної філософської традиції» [13, с. 28], скажімо, концептів «внутрішньої людини» та «філософії серця» Григорія Сковороди, зманифестування «сердечного життя», моральнісного сприймання живої і неживої природи завдяки розвиненості, за виразом П. Юркевича, «живих потреб серця», на засадах яких – на відміну від зацікавленого лише дослідженнями природи розуму – «людина і сприймає, і любить життя навіть там, де дослідницький розум не бачить нічого живого» [16, с. 193]. І, відповідно, наголошується на загальних якостях вільного статусу особистості людського духу, «на його діях як не простих подіях, визначених ідеєю роду, а вчинках, які він віддає на власний суд як особисту провину або особисту заслугу» [16, с. 159]. Упродовж історичного поступу суспільства людський дух, «як богоподібний, розкривається, керований моральнісними ідеями, а не лише фізичними потягами: свій союз з родом

він визначає на підставах фізичних моральнісними стосунками правди й любові» [16, с. 159]. За виразом Григорія Сковороди: «Життя ж наше – мандрівка» [10, с. 450]. Тому закликає український мислитель: «Навчатися жити порядним життям, заснованим на законі віри й Божого страху, як на відправному пункті. Це і є основа й джерело, що породжує струмки цивільних законів. І є воно каменем для стін тим, хто бажає збудувати благословенне житло.

Відтак у світлі викладеного глибину, змістовність історичної свідомості визначає моральна рефлексія історичних знань процесів формування історичної картини дійсності. Об'єднання українства упродовж останніх століть зманифестувало життєві потреби української людини і нації у відновленні історичної справедливості, повернення до своїх культурних, духовних витоків, як проявів цілісності душевно-духовного життя та зміцнення національної ідентичності. За словами Василя Стуса: «Наш Григорій Сковорода відбив геніально душу нації, зрефлексованої мораллю, фанатичною вірою і прагненням абсолютної загальнолюдської справедливості, кришталевої правди» [12, с. 450]. Відомо, що у своїх діалогах, притчах, трактатах Григорій Сковорода пильну увагу приділяв також пам'яті, як чиннику збагачення «внутрішньої» людини. Так, у притчі «Убогий Жайворонко» зазначається: «Що – бо є дивніше пам'яті, яка вічно цілий світ творить, зберігає вічно в надрах своїх сім'я усього живого, бачить єдиним оком минулі й майбутні діла як теперішні?» [11, с. 133].

Тематизація філософською творчістю українських мислителів другої половини XIX – початку XX ст. історичного минулого, зокрема, й процесами переосмислення тогочасних тенденцій і завдань національного розвитку, стану й перспектив національно-культурного буття, долі нації [15], демонструвала їх смисло-конститууючу предметність завдяки, зокрема, зусиллям відроджувати й зберігати національні святині, мову й культуру та формувати й утверджувати національно свідому особистість, покликану у першу чергу згуртовувати націю та на основі цього вирішувати нові надскладні соціально-економічні й духовно-культурні проблеми. Адже й національне, й індивідуальне буття реалізуються у єдності як постійне самоперевідкриття нації та особистості у плині часу та за нових соціокультурних умов і переакцентування життєвих вимог та цінностей, завдань та ідеалів – суверенного, незалежного, вільного, в атмосфері моральної гідності, розвитку. 1918 р. М. С. Грушевський писав: «Сильний тільки той, хто стоїть одинцем ... Щоб виявити вповні всю свою ініціативу, щоб розглянути всі свої сили, людина мусить стати відокремлено, не зв'язаною ніким, і так само нарід» [1, с. 154]. Позбавлена своєї державності, в умовах жорстоких заборон використання рідної мови, нація все більшою мірою потрапляла в ситуацію відчуження від своїх духовно-культурних здобутків, знеособлення людського буття, деградації гуманістичних ідеалів як споконвічно притаманних українській вдачі. Тому якраз завдяки діяльності й творчості представників Кирило-Мефодіївського братства значно активізувався інтерес до цінностей української національної культури, її самобутності, закоріненої в глибинах

тисячолітнього історичного минулого. Але зазначені процеси й тенденції можуть і повинні розглядатися і в статусі національно-об'єднавчо спрямованих – як згуртовуючий український світ імператив: наближення до свого народу, своєї мови, культури, традицій – це і орієнтація на поглиблення єдності національної, згуртування усіх прошарків українців. Так, у статті «Слово про Сковороду» М. І. Костомаров наголошував, що його твори відзначаються високою гідністю і, безперечно, заслуговують на поширення у суспільстві. При цьому М. І. Костомаров наголошував на важливості врахування конкретних проявів гідності у творчості відомих мислителів минулого. Своім життям і творчістю Григорій Сковорода демонструє духовне самозростання людини, на чому наголошував також і Василь Стус у вірші «Дума Сковороди»: не має значення вид діяльності людини, бо відповідь на питання «Ким би стати?» визначається на основі самопізнання спроможностями встояти як людині, можливостями самозростання – «Коли ти сам собі ростеш, і сам себе не просиш» [12, с. 106]. Відтак у циклі «Костомаров у Саратові» Василь Стус наголошує на неістотності для відповідальної й цілеспрямованої особистості занадто опікуватися за минулим, прикметами якого були зневіра та страждання. «Не побиваюсь за минулим, // Побитим шашіллю зневір. Високі думи промайнули, // у потаймиру водовир страждених літ. // Нехай. Не побиваюсь. Задарма» [12, с. 89]. Хоча, безперечно, це не позірне нехтування минулим, до певної міри воно представлене сучасним, його глибокі переживання поступово поновлюють життя стражденої душі зміцненням високого життєвого смислу – як стрижня самозростання особистості. Адже, на думку Миколи Костомарова, «голос віків», культурні здобутки народу – безцінне духовне надбання для кожного гідного своєї нації сучасника і що, отже, жодним чином не повинно урівнюватися із роллю проминальної влади. Остання ніколи не була спроможна заглушити голос народу, хоча, заради своїх корисливих цілей, владоможці переслідували поетів та мислителів, тому, за виразом М. Костомарова: «Царі й поети не вживаються в одній державі».

Позиція поета Василя Стуса збігається з позицією філософа, історика й поета Миколи Костомарова: кризь століття суголосно лунають їхні заклики ретельно оберігати надбання минулого як передпосилку змістовної закоріненості життєвості сучасного, але що, за його статусом, постійно й піддається руйнації з боку поневолювачів. І в умовах життя людини, коли: «Світ – тільки свист мигаючий. // І провалля – немов бездонне. // Долі – не збагнеш. // Бездонний, хоч – то вжалюйся до жалю // (а жаль, немов провалля, теж – без меж)» [12, с. 87]. І для поета Василя Стуса також зрозуміла й прийнятна стурбованість історика й поета М. Костомарова – зберегти свої духовні надбання за нелюдських умов, адже: «Усе, чим жив, сьогодні трачу». // Все рвуть руками обома» [12, с. 89]. Бо для особистості гідної, разом з тим, доконечно непроминальним постає питання: «Але хто навикне жити, // серце ївши своє? // Де ті недоріки, кому пам'ять спати дає?» [12, с. 88]. І тому устами «нужденної вдови» звертається Україна до історика й філософа Миколи Костомарова, але, зрефлексоване поетичною творчістю Василя Стуса, це – звернення у першу чергу до нас, нині суцільних українців: «... Зглянься сину, // руками горе

розведи, // бо як не стане України, // тоді не стане і бід. // І в щасті нелюдів нещербне // її державний меч і гнів» [12, с. 89]. З такої, високої національної гідності і честі, школи національної відповідальності та згуртування, представлені відповідним перепрочитанням творчості Григорія Сковороди, Миколи Костомарова та Василя Стуса, ми виносимо науку, що лише морально піднесене, людиностверджувально спрямоване, гуманістичне за смислом, на рівні вільного, а «не проханого» внутрішнього самозростання нації та особистості зароджується й зміцнюється єдність суспільного організму. Реальна ж загроза цим природним об'єктивним процесам розвитку, розквіту національного життя – нації та особистості – поступове «звечоріння світу», в сутінках якого деградує національно-культурне життя і поступово обмежується, нівелюється людська індивідуальність. Ізолювана від життєдайних джерел світу національної культури – в атмосфері, коли, отже, «балює Люцифер», – і ми допоки «будем роз'єднані», застерігають суголосно Микола Костомаров і Василь Стус. Гідні нація і особистість надихають і перемагають творчістю, але виправданого усім попереднім історичним досвідом історичною пам'яттю свого минулого. Всупереч поневір'ям, що супроводжують на нашому шляху, об'єднує усіх нас заклик Василя Стуса у циклі Костомаров у Саратові: «Ступай – майбутньому назустріч, // і хай хода твоя легка // легкого буде. І не треба // жалких жалін. І – задарма ... Тюрма не доросте до неба // ще землю їстиме тюрма» [12, с. 90].

Таким чином, висвітлюючи проблеми людини і суспільства, зокрема, в контексті національно-культурного об'єднання, українські мислителі при цьому обстоюють гуманістичні і демократичні цінності, ідеї людської гідності і свободи, як засадничі суспільного поступу. Так, розмислами про найприйнятніші перспективи появи вільних, гідних і щасливих людей Григорій Сковорода стверджує, обстоюючи, також реальні пріоритети формування подібного до налагодженого «годинникового механізму» суспільства. «Істинний» людині природно відповідає справедливе суспільство яке, отже, може й повинно згуртовувати всіх його членів. Мислитель гостро відчуває поглиблення процесів «перевантаження» суспільних умов людського життя, перенасичення новими елементами між людських взаємин, відносин «людина–суспільство» та «людина–влада». Але як «істинна», людина покликана бути добростверджувальною, відповідно здійснюючи свій життєвий вибір, керуються чесними намірами, спрямовуючи відповідну суспільну активність та сприяння продуктивним видам виробництва – такою вибудовується суспільна вертикаль Г. С. Сковороди, життя на перетині «координат» якого і буде щасливим для людини.

Список використаних джерел

1. Грушевський М. С. Великий обов'язок // Грушевський М. С. Повороту не буде! Соціально-політичні праці 1917–1918 рр. – Харків: Видавець Савчук О. О., 2015. – С.153–155.
2. Дмитриева М. С. Историческое сознание: структура и функции (методологический аспект) // Развитие исторического мышления как засіб формування особистості, її інтелекту і творчих здібностей. – Одеса: «Астропрінт», 1999. – С.4–10.
3. Костомаров М. І. Кремуций Корд // Костомаров М. І. Твори: в 2-х т. – Т.1. – К.: «Дніпро», 1967. – С.291–332.
4. Костомаров М. І. Слово о Сковороде // Костомаров М. І. Твори. – Т.2. – С.412–415.

5. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Н. И. Костомаров. – К.: Изд-во при КГУ, 1989. – 736 с.

6. Максютя М. С. Вступ до філософії / М. С. Максютя. – К.: «Урожай», 2001. – 704 с.

7. Ольжич О. Українська історична свідомість // Ольжич О. Незнаному Воякові: Заповідане живим. – К.: Фондація ім. О. О. Ольжича, 1994. – С.242–256.

8. Пироженко Л. Українська історіографія і фольклор // Шлях освіти. – 1997. – №4 (6). – С.45–49.

9. Сковорода Г. Байки Харківські // Г. Сковорода. Твори. – У 2-х т. – Т.1. – К.: «Обереги», 1994. – С.101–130.

10. Сковорода Г. Розмова, названа алфавіт, або буквар миру // Г. Сковорода. Твори. – Т.1. – С.413–463.

11. Сковорода Г. Убогий Жайворонок // Г. Сковорода. Твори. – Т.2. – С.124–139.

12. Стус Василь. Вибране / В. Стус. – Харків: Фоліо, 2017. – 540 с.

13. Табачковський В. Людина. – Екзистенція. – Історія / В. Табачковський. – К., 1996. – 79 с.

14. Удод О. Історія в дзеркалі аксіології / О. Удод. – К.: «Гене́за», 2000. – 292 с.

15. Франко І. По́за межами можливого // Націоналізм: Антологія. 3-тє вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: «Простір», «Смолоскип», 2010. – С.434–446.

16. Юркевич П. З науки про людський дух // П. Юркевич. Вибране. – К.: «Абрис», 1993. – С.115–221.

References

1. Grushevs'kyj M. S. Velykyj obov'jazok // Grushevs'kyj M. S. Povorotu ne bude! Social'no-politychni praci 1917–1918 rr. – Harkiv: Vydavac' Savchuk O. O., 2015. – S.153–155.

2. Dmitrieva M. S. Istoricheskoe soznanie: struktura i funkcii (metodologicheskij aspekt) // Rozvytok istorychnogo myslennja jak zasib formuvannja osobystosti, i'i' intelektu i tvorchyh zdbnostej. – Odesa: «Astroprint», 1999. – S.4–10.

3. Kostomarov M. I. Kremucyj Kord // Kostomarov M. I. Tvory: v 2-h t. – Т.1. – К.: «Dnipro», 1967. – S.291–332.

4. Kostomarov M. I. Slovo o Skovorode // Kostomarov M. I. Tvory. – Т.2. – S.412–415.

5. Kostomarov N. I. Istoricheskie proizvedenija. Avtobiografija / N. I. Kostomarov. – К.: Izd-vo pri KGU, 1989. – 736 s.

6. Maksjuta M. Je. Vstup do filosofii' / M. Je. Maksjuta. – К.: «Urozhaj», 2001. – 704 s.

7. Ol'zhych O. Ukrai'ns'ka istorychna svidomist' // Ol'zhych O. Neznanomu Vojakovi: Zapovidane zhyvym. – К.: Fundacija im. O. O. Ol'zhycha, 1994. – S.242–256.

8. Pyrozhenko L. Ukrai'ns'ka istoriografija i fol'klor // Shljah osvity. – 1997. – №4 (6). – S.45–49.

9. Skovoroda G. Bajky Harkivs'ki // G. Skovoroda. Tvory. – У 2-х т. – Т.1. – К.: «Oberegy», 1994. – S.101–130.

10. Skovoroda G. Rozmova, nazvana alfavit, abo bukvar myru // G. Skovoroda. Tvory. – Т.1. – S.413–463.

11. Skovoroda G. Ubogij Zhajvoronok // G. Skovoroda. Tvory. – Т.2. – S.124–139.

12. Stus Vasyly'. Vybrane / V. Stus. – Harkiv: Folio, 2017. – 540 s.

13. Tabachkovs'kyj V. Ljudyna. – Ekzystencija. – Istorija / V. Tabachkovs'kyj. – К., 1996. – 79 s.

14. Udod O. Istorija v dzerkali aksiologii' / O. Udod. – К.: «Geneza», 2000. – 292 s.

15. Franko I. Poza mezhamy mozhylyvogo // Nacionalizm: Antologija. 3-tje vyd. / Uporjad. O. Procenko, V. Lisovyj. – К.: «Prostir», «Smoloskyp», 2010. – S.434–446.

16. Jurkevych P. Z nauky pro ljuds'kyj duh // P. Jurkevych. Vybrane. – К.: «Abrys», 1993. – S.115–221.

Maksyuta M. Ye., Doctor of Philosophy, Professor, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), alinylja@ukr.net

Kolomiets A. I., lecturer, Interregional Academy of Personnel Management (Ukraine, Kyiv), alinylja@ukr.net

Nationally gathering potential of moral and ethical synthesis of historical consciousness

The processes of deepening of national consciousness as a content basis for the formation of a national idea demonstrate the level of development of social consciousness, including the growth of the role of historical-philosophical

and historical knowledge, thinking and consciousness. At the same time, it is extremely important to consider that the reflection of time as an important aspect of socio-cultural processes demonstrates a significant difference between historical consciousness as a factor of national unification as a determining factor in the last moral and ethical values, which is emphasized in the article. In particular, it is argued that the historiosophical ideas of Gregory Skovoroda, the Cyril-Methodius, the experience of rethinking historical consciousness under totalitarianism, represented by examples of artistic creativity, show that only as a homogeneous integral in the measure of moral values a synthesized historical consciousness realizes its nationally solidarity orientation: in quality the necessary factor of fortification to the future is established morally rooted historical memory and self-consciousness as an excuse for passionate impulses I dyny to its future human dream of desired future, demonstrating therefore zakriplenist unity of human existence and society. The article also actualises the tasks of further searches and deepening of the content of existential measures of historical consciousness as a core of activation of nationally aggregating processes. After all, in the morally developed atmosphere of the life of the person of «internal freedom», organically corresponding national uniting tendencies are rooted in the values of the morally and ethically represented historical identity as first and foremost by the manifestation of the position of a free man on the path from the spiritually mastered past through the humanistly intrusive creativity of our time to our future.

Keywords: Nationally gathering potential, moral and ethical synthesis, historical consciousness.

* * *

УДК 1.164

Одербінський Ю. В.,

кандидат мистецтвознавства, професор кафедри дизайну, Відокремлений підрозділ «Миколаївська філія Київського національного університету культури і мистецтва» (Україна, Миколаїв), gileya.org.ua@gmail.com

МЕТАМОДЕРНІЗМ І СКУЛЬПТУРА: СВІТОВИЙ І УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Здійснюється окреслення окремих тенденцій розвитку скульптури в Україні і світі в епоху метамодерну. З'ясовані загальні відмінності у скульптурному фоні модерну, постмодерну і метамодерну для скульптури. Виявлені витоки терміну «метамодерн», який отримав широке розповсюдження на Заході із початку 2010-х років. Встановлені принципи відмінності у найбільш типових рисах і цінностях мистецтва пост- і метамодерну. Проаналізовані характерні риси і вказані найбільш видатні представники скульптури метамодерну закордоном і в Україні.

Ключові слова: метамодерн, метамодернізм, постмодерн, скульптура, мистецтво, культура, коливання, тенденції, тренди, свідомість, цінності.

Епоха метамодерну (метамодернізму), що поступово приходить на зміну постмодерну, стала новим явищем для вчених-мистецтвознавців усього світу. Можна навіть висловити припущення, що метамодерн виявився своєрідним викликом для дослідників мистецтва, оскільки кілька останніх десятиліть науковий дискурс сучасної культури знаходився насамперед у рамках парадигми постмодерну.

У повній мірі вищевикладене стосується і такого визначального й самобутнього виду мистецтва як скульптура. Метамодерний образ у скульптурі може бути фантомом, примарою, ілюзією, яка існує лише в уяві, може бути оманим, помилковим сприйняттям дійсності й міражем. Разом із тим, за наявних умов скульптурний образ може й у переважній більшості випадків є цілком реальним, існуючим в об'єктивній дійсності. Художник звертається до глядача й передає йому мовою мистецтва свій образ через тривимірну скульптуру. Разом із тим, у ХХІ столітті можна стверджувати, що завдяки фактору часу тривимірна скульптура стає чотиривимірною, оскільки до традиційних показників простору (висота, ширина, довжина) додається ще й час.

Взаємопов'язаність даної дослідницької проблеми із важливими питаннями інших наук. Дане наукове питання знаходиться на перехресті одразу кількох наукових дисциплін, як безпосередньо пов'язаних із мистецтвом (теорією й історією культури, мистецтвознавством), так і досить віддаленим від нього (соціологією, психологією суспільства, а також суспільствознавством у цілому).

Незаперечно, що хронографічні дослідження у сфері вивчення сучасного й майбутнього скульптури потребують використання наукового інструментарію різних сфер знання, оскільки вони пов'язані з вивченням інформації не тільки про мову мистецтва, але й про суспільство, яке зафіксувало у творах скульптури погляди, властиві певному історичному часу. У повній мірі вказане стосується і нинішньої епохи, яку багато хто із вчених називає перехідною між епохами пост- і метамодерну.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Не лише вітчизняна, але й зарубіжна наука лише починає розбиратися із тим, чим є концепт метамодерну для сучасного мистецтва. Наразі в Україні поки що відсутні комплексні праці з цього питання, проте вже починають з'являтися окремі публікації (В. Мірошниченко «Метамодернізм, осциляція, інтерпеляція») [11]. Значна частина вітчизняних авторів не вивчають метамодерн, а продовжують розглядати сучасну культуру й суспільне життя у ситуації постмодерну [8; 13; 16; 19].

Серед тем, актуалізованих у сучасній науці – духовне життя людини й художні образи скульптури, мистецтво як феномен формування особистості людини, еволюція стильових стратегій розвитку української скульптури, а також загальні й специфічні питання історії скульптури [1; 5; 10; 14].

Що стосується співвідношення метамодерну й мистецтва скульптури, то зазначена проблематика поки є цілком новою й неосвоєною для української наукової думки.

Метою даної статті є спроба окреслити нових тенденцій розвитку скульптури в Україні і світі в епоху метамодерну. Об'єктом дослідження є метамодерний трек у мистецтві.

Дослідження сучасних особливостей і перспектив розвитку скульптури є безумовно актуальним питанням сучасного наукового пошуку. Особливості художніх образів і скульптурних канонів у різні епохи й на різних континентах уже докладно проаналізовані в безлічі дослідницьких робіт. Разом з тим проблематика співвідношення скульптури із певною культурною епохою є ще недостатньо вивченою. Інакше кажучи, слід більш докладно розібратися в тому, яке естетичне й інтелектуальне навантаження певний культурний час і період здійснювали на твори скульптури. У повній мірі це стосується і початку ХХІ століття.

Як добре відомо, скульптура являє собою пластичний вид образотворчого мистецтва, «твори якого мають об'ємну або рельєфну форму й виготовляються шляхом витісування, випилювання, різьблення, ліплення тощо із твердих або пластичних матеріалів (каменю, металу, дерева, глини і т.д.)» [2]. При цьому в основі процесу формування певного скульптурного шедевра завжди перебуває образ твору, що народжується в уяві скульптура, а потім реалізується через образотворчі

засоби й методики. Разом із тим, саме у художньому образі найбільше повно виражаються не лише думки і почуття самого скульптора, але й дух певної епохи, в яку він живе.

Епоха модерну (або буквально «нового часу», що хронологічно припадала на перехід від ХІХ до ХХ століття) була яскравим вираженням історичного часу в скульптурі, що супроводжувалася кардинальними змінами у науці, техніці й індустрії, а отже й світогляді людства. У цей період творці, віддаляючись від впливу академізму, починають розробляти модерну скульптуру, намагаючись відшукати свій шлях через послідовні інновації, поєднуючи архаїчну й екзотичну скульптуру із новими методами модерного живопису. Серед течій модерної скульптури, які найбільше повно виразили багатство ідей першої половини ХХ ст., можна назвати реалізм, сюрреалізм, конструктивізм, абстракціонізм, перші спроби кінетичної скульптури, монументальну скульптуру тоталітарних держав тощо.

Саме у модерний час для скульптури стають характерними такі риси як духовне перетворення, умовність, символізація, алегоризація, міфологізація, звертання до надчуттєвого й понадматеріального. Сучасна скульптура активно продовжує ці тенденції через засоби формальної й абстрактної мови. Антропоморфічні риси скульптурних творів в окремих випадках втрачають свою чіткість і виглядають скоріше як символи [6, с. 310].

Як відомо, у другій половині ХХ століття епоха модерну змінюється постмодерном. Виходячи із самої назви вказаного часу, продуктивним виявляється звертання до нових тем у скульптурі, таких як, наприклад, об'єднання простору природи із творами монументального мистецтва (концепція парку скульптур). Зазначене через естетичне сприйняття підкреслює значення художніх творів для культурного розвитку суспільства. Крім того, унаслідок поліфункціональності такого підходу, а також у силу дії інших факторів починають зникати межі між природним середовищем, архітектурою й скульптурою. Зокрема, вказане досить чітко можна бачити в оформленні громадського простору сучасних міст.

Термін «метамодерн» був вперше вжитий ще у 70-х роках минулого століття (для описання окремих процесів у тодішній літературі), але у мегакультурному відношенні, тобто на позначення цілої епохи був запропонований на початку 2010-х років у працях кількох західних мислителів-культурологів – це були «Нотатки про метамодернізм» Тімотеуса Вермюлена й Робіна ван ден Аккера [3; 4], а також «Маніфест метамодернізму» [21] і «Метамодернізм: короткий вступ» [22] Люка Тернера. Паралельно із цими авторами інші намагалися передати епоху, що настає, іншими термінами – цифровий модернізм, постпостмодернізм, альтермодернізм, псевдомодернізм, гіпермодернізм тощо [11, с. 110], проте найбільш розповсюдженим наразі є саме метамодернізм. Імовірно, що це сталося, оскільки метамодерн має досить універсальну й всеосяжну природу, яка сполучає у собі сучасне мистецтво, розглядає питання політики, екології, соціології, звертаючись до досвіду минулого й заглядаючи в цифрове майбутнє [15].

На думку вищеназваних «класиків метамодерну», приставка «мета-» означає як коливання між двома

полюсами, так і знаходження його у певний момент часу посередині, у центрі [3]. Тому ключовим словом у концепті метамодерну є саме «коливання». При цьому метамодернізм не є філософією, рухом, певною програмою чи терміном мистецтва. Одне з головних понять, яким сучасні зарубіжні дослідники, зокрема Т. Вермюлен, Р. ван ден Аккер й Б. Кранфілд, описують метамодернізм, є «структура почуття», тобто «сприйняття, яке структурує» [4]. Вказане не можна поки звести до єдиного концепту. Відповідно, структура відчуття метамодерну містить у собі думки, ідеї, течії, які в сукупності становлять світосприймання цього концепту.

На противагу до відомих цінностей постмодернізму (жорстка іронія, відвертий сарказм, цинізм і деконструкцію, що у сукупності становлять так звані «антицінності»), мистецтво метамодерну прагне до реконструкції, до відродження дискурсу, великих оповідань (зокрема, відродження міфу [20]), повторного розгляду релігійних концепцій, трансцендентного/іманентного, пошуку глибини й духовності за умов сучасного світу з його втомою від поверховості й споживання. В образотворчому мистецтві відбувається перехід від кітчу, колажів, абстракціонізму, сюрреалізму до неоромантизму й магічного реалізму [15].

Метамодерн «підводить» людство до пошуку нової духовності, оскільки воно вже втомилось від знецінення людської особистості, відсутності емоцій та байдужості до минулого. Новими аксіологічними конструктами стають егофутуризм (прагнення створити місцевість гармонічного співіснування техніки й природи), техноетика, заперечення віртуальної реальності (побоювання переходу в ілюзорні світи, недопущення відірваності від світу й безособовості).

Підсумовуючи вказане, можна стверджувати, що метамодерн є як продовженням постмодерну й модерну, так і їх запереченням, зверненням до домодерних, тобто класичних періодів культури й свідомості людства.

Можна у повній мірі погодитися із харківським дослідником В. Мірошніченком стосовно того, що «метамодернізм більше асоціюється з візуальним мистецтвом, оскільки з великою долею ймовірності можна стверджувати: починаючи з 2000-х рр., завершується у своїх найрозлогіших імплікаціях ера слова, яку змінює ера візуального» [11, с. 115]. Виходячи із вказаного, саме скульптура як один з видів візуального мистецтва, безпосередньо зазнає метамодерних впливів і ще більшою мірою має зазнати їх у подальшому.

Для якісних змін, що характерні для розвитку скульптури у метамодерний період, можна назвати «накладення окремих модерністських і постмодерністських ідей на академічну основу в поєднанні із сюрреалізмом» [14]. У творчих лабораторіях скульпторів нинішнього часу спостерігається ріст інтересу до фольклору, який за метамодерністською концепцією працює на формування інших парадигм буття. Таким чином, скульптори-архаїсти свідомо звертаються до мови й образів стародавньої скульптури. Характерною рисою нинішнього метамодерністського періоду в скульптурі також виступає робота з новими матеріалами й новими пластичними ідеями.

Наразі на Заході у мистецтві скульптури виникають тенденції, відмінні від постмодерну, які дають підстави

віднести відповідні твори до метамодерну. Зокрема, Д. Таррел створює світлові інсталяції, які викликають зміни в сприйнятті, або навіть сні наяву. За більш ніж п'ятдесят п'ять років він створив велику колекцію робіт, яка містить у собі скульптури, голограми, інсталяції й архітектурні об'єкти. Його ретельно продумані роботи є каталізатором для глядача в його пізнанні феномена сприйняття. Уловлюючи й підкреслюючи якості світла – скороминущої й непокірливої субстанції, – Д. Таррел створює твори, які потрібно відчутти, а не просто побачити.

Взаємодія зовнішнього й внутрішнього світла досліджується в самостійній, до дріб'язків продуманій роботі Д. Таррела «Падіння світлового панування», де глядач на 8–12 хвилин поринає у візуальний і акустичний простір із потоками світла, які чергуються, що дозволяє простежити зв'язок між світлом усередині й зовні, світлом, котре сприймається оком, і тим, що залишається за межами зору, як у сні.

О. Еліассон використовує світло, дзеркала, пару й воду, створюючи при цьому світлові й природні інсталяції, що вражають своєю монументальністю, гармонічним і природним поєднанням природного й штучного з одного боку, і звертанням до інтер'єрів у дусі часів епохи Просвітництва або Ренесансу з іншого. Роботи, які сам О. Еліассон називає «експериментальними творами», охоплюють не лише скульптуру, але й фото, інсталяцію та кіно. Заснована у 1995 році, його берлінська майстерня об'єднує сьогодні близько п'ятдесяти майстрів, архітекторів, геометрів і мистецтвознавців. У майстерні художник застосовує світло, колірну гаму й такі природні явища, як туман і хвилі, для того, щоб перевірити яким образом фізичний рух, відчуття, а також взаємодія тіла й мозку впливають на наше сприйняття навколишнього світу.

На думку самого О. Еліассона, пасивне споглядання творів скульптури має відійти у минуле. З огляду на вказане, митець змушує глядачів самим творити для себе якийсь перформанс, виносячи мистецтво за стіни платформи. Його проекти-інтервенції у публічний простір «захоплюють» глядача, змушуючи по-іншому подивитися на щоденність. Про О. Еліассона нині говорять, що він вміє вносити чудо в урбанізоване середовище.

К. Енгман використовує дзеркала, світлини, прості матеріали для створення об'єктів, що не навмисно руйнують простір, як це мало місце у постмодернізмі, а трансформують його. Роботи К. Енгмана характеризуються природною спрямованістю та простою ясністю [15].

Зрештою природним чином виникає питання: як складається ситуація з метамодернізмом в Україні? Чиє мистецтво найбільш яскраво демонструє описані Т. Вермюленом і Ван ден Аккером тенденції? Ймовірно, що це харківська школа скульпторів (представники В. Кочмар, Г. Іванова, М. Лодяной, В. Пирогов, О. Рідний, С. Сбітнев, Саїд Ахмаді, подружжя Л. та Ф. Бетліємських), творчість котрих характеризується такими особливостями:

– використання широкого спектру будівельного матеріалу: «від традиційних фігуративних рішень до концептуальних, конструктивних і абсурдних композицій з трансформерами, фантастичними істотами

і відтворенням речей сучасного світу» [9, с. 23]. Зокрема, харків'яни вдається до використання нового матеріалу – полівінілу, що «надає можливості отримати насичений колір у поєднанні з лапідарною, компактною формою» [9, с. 28];

– поєднання часткової форми, експресивної ритміки і природного руху;

– використання технології лиття за пластиліновою формою, що дозволяє здійснювати зображення пультуючих, спрямованих догори форм;

– звернення до канонів естетики минулого (що як було зазначено раніше, відрізняє метамодерн від постмодерну);

– синтез скульптури і дизайну (як урбаністичного, так і промислового).

У цілому для України нинішня скульптура розвивається за багатьма культурними напрямками й стилями, які існують синхронно. При цьому перехід від однієї течії до іншої, зміна різних маркерів не відбувається лінійно [11, с. 110]. Натомість вітчизняні майстри оновлюють власну скульптурну мову відповідно із передовими зарубіжними тенденціями, серед яких є і метамодерн.

Завершуючи розгляд особливостей розвитку скульптури України й світу в сучасний період, слід визнати про наявну певну «кризу понять» щодо визначення культурно-художньої епохи, в якій діють сучасні скульптури. Сутність цієї кризи полягає в тому, що однокореневі терміни від слова «модерн» у цілому вже вичерпали себе, а загально визнаної принципово нової назви «художнього часу» ще не визначено (погодимося, що метамодерн чи «пост–постмодерн» як дефініція позбавлений оригінальності).

Таким чином, за підсумками статті ми прийшли до таких висновків:

– Нині незаперечно – співвідношення скульптури й часу як окрема наукова проблема ще не стала об'єктом комплексного вивчення у фундаментальних наукових працях у нашій країні. Разом з тим вітчизняними й закордонними дослідниками за останні десятиліття напрацьований значний емпіричний багаж по різних аспектах історії і майбутнього скульптури.

– Без сумніву, певний історичний час впливає на твори скульптури через особистість їх творця, його особисті здібності й можливості, естетичні смаки, а також ціннісні орієнтири. Еволюція скульптури демонструє різні прояви співвідношення мистецтва й часу – від найбільш примітивних скульптур людини й тварин первісного суспільства до метамодерністських творів, сприйняття й розуміння яких фактично виходить за межі п'яти почуттів людини.

– Оскільки частка «мета–» означає як коливання між двома полюсами, так і знаходження його у певний момент часу посередині (у центрі), тому ключовим словом у концепті метамодерну є саме «коливання». Метамодерн слід сприймати не як філософію чи програму, він є скоріше світовідчуттям та тенденціями у суспільстві й мистецтві.

– Метамодерні тренди розвитку скульптури є еkleктичними як і наш час. Спостерігається об'єднання природного, архітектурного й скульптурного просторів, звертання до історії й архаїки, інтеграція окремих національних і навіть регіональних художніх шкіл. Для скульптури метамодерну характерним є створення

об'єктів, що не навмисно руйнують простір (як це мало місце у постмодернізмі), а трансформують його. Зустрічаючись зі стилістичним дисонансом у скульптурі метамодерну, людина отримує можливість одержати новий досвід – ірреальності, неясності, непоясненого, міфічного.

– Для сучасної української скульптури характерними тенденціями є: використання усього різноманіття пластичних традицій минулого й сучасності, поєднання часткової форми, експресивної ритміки і природного руху, а також постійне розширення спектру технологій (робота з традиційними твердими природними матеріалами та експерименти з новими технологіями та образністю).

Оскільки феномен епохи метамодерну лише починає вивчатися у науковому середовищі, тема розвитку скульптури в означений новітній період і у подальшому безсумнівно має значні *перспективи подальших досліджень*, зокрема:

1) співвідношення національних і загальносвітових тематик у мистецтві метамодерну;

2) деталізована порівняльна характеристика модерну, постмодерну й метамодерну в історії скульптури України;

3) намагання окреслити хронологічні рамки метамодерну і прогнозувати, що слідуватиме за ним і чи зможе культура людства вийти за межі культурної парадигми численних «модернів».

Список використаних джерел

1. Азархин А. В. Духовная жизнь человека и художественно-образные структуры искусства // Искусство: художественная реальность и утопия / [под ред. В. И. Мазепы] / А. В. Азархин. – К.: Наукова думка, 1992. – С.38–69.
2. Большой энциклопедический иллюстрированный словарь: [17000 науч. ст. и ил.] / [Богатыренко В. В. и др.]. – Донецк: БАО, 2012. – 816 с.
3. Вермюлен Т. Заметки о метамодернизме [Электронный ресурс] / Т. Вермюлен, Р. Ван ден Аккер. – Режим доступа: <http://metamodernizm.ru/notes-on-metamodernism>.
4. Вермюлен Т. Недопонимания и уточнения. Заметки о «Заметках о метамодернизме» [Электронный ресурс] / Т. Вермюлен, Р. Ван ден Аккер. – Режим доступа: <http://metamodernizm.ru/misunderstandings-and-clarifications>.
5. Войтович В. М. Томаш Оскар Сосновський. Скульптура класицизму: [дослідження] / В. М. Войтович. – Рівне: В. Войтович [вид.], 2015. – 299 с.
6. Вся история искусства. Живопись, архитектура, скульптура, декоративное искусство / Пер. с итал. и науч. ред. Т. М. Котельникова. – М.: АСТ; М.: Астрель, 2008. – 415 с.
7. Гончаренко А. О. Трансформації розвитку української скульптури (в контексті культурно-мистецьких процесів 1990–х – 2000–х рр.): автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства: 26.00.01 / Гончаренко Анастасія Олексіївна; ДВНЗ «Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника». – Івано-Франківськ, 2015. – 16 с.
8. Клешня Г. М. Соціальний проект в епоху постмодерну: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Клешня Ганна Миколаївна; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2016. – 19 с.
9. Лисенко Л. Бібліографічний опис для цитування: Лисенко Л. Українська скульптура у пошуках нової образності / Л. Лисенко // Мистецтвознавство України. – 2013. – Вип.13. – С.22–32.
10. Лобода В. Творчість, натхнена життям: живопис, скульптура, декупаж, графіка: кат. вист. / Володимир Лобода. – Київ: НЮ АРТ, 2016. – 49 с.
11. Мірошніченко В. С. Метамодернізм, осциляція, інтерпеляція / В. С. Мірошніченко // Культура України. Серія: Культурологія. – 2017. – Вип.55. – С.109–117.
12. Протас М. О. Скульптурные симпозиумы Украины: стилистико-парадигмальна еволюція: [монографія] / М. А. Протас;

Нац. акад. искусств Украины, In-t problem sovrem. iskusstva. – K.: Feniks, 2012. – 398 s.

13. Русин Р. М. Художний образ: від класики до постмодерну: [монографія] / Руслан Русин; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ: Київський університет, 2015. – 206 с.

14. Сегаль Ю. А. Скульптура: [худож. альбом] / Ю. А. Сегаль. – Київ; Єрусалим: Дух і Літера, 2014. – 189 с.

15. Сербинская В. А. Постмодернизм и метамодернизм: разграничение понятий и черты метамодернизма в современной литературе [Электронный ресурс] / В. А. Сербинская. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/postmodernizm-i-metamodernizm-razgranichenie-ponyatiy-i-cherty-metamodernizma-v-sovremennoy-literature>.

16. Сухина О. В. Рефлексія людської буттєвості у постмодерній культурі: автореф. дис. ... канд. культурології: 26.00.01 / Сухина Ольга Володимирівна; Нац. акад. кер. кадрів культури і мистецтв. – Київ, 2017. – 19 с.

17. Тард Г. Сущность искусства / Г. Тард; [пер. с фр.; под ред. и предисл. Л. Е. Оболенского]. – Изд. 2-е. – М.: Издательство ЛКИ, 2007. – 120 с.

18. Тернер Л. Манифест метамодернизма [Электронный ресурс] / Л. Тернер. – Режим доступа: <http://metamodernizm.ru/manifesto>.

19. Чорна Л. В. Ідеал як соціокультурний феномен у дискурсі модерну та постмодерну: автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.03 / Чорна Лідія Валеріївна; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2017. – 36 с.

20. Dempsey V. [Re]construction: Metamodern Transcendence and the Return of Myth [Электронный ресурс] / V. Dempsey. – Режим доступа: <http://www.metamodernism.com/2015/10/21/reconstruction-metamodern-transcendence-and-the-return-of-myth>.

21. Turner L. Metamodernism // Manifesto [Электронный ресурс] / L. Turner. – Режим доступа: <http://www.metamodernism.org>.

22. Turner L. Metamodernism: A Brief Introduction [Электронный ресурс] / L. Turner. – Режим доступа: <http://www.berfrois.com/2015/01/everything-always-wanted-know-metamodernism>.

References

1. Azarhin A. V. Duhovnaja zhizn' cheloveka i hudozhestvenno-obraznye struktury iskusstva // Iskusstvo: hudozhestvennaja real'nost' i utopiya / [pod red. V. I. Mazepy] / A. V. Azarhin. – K.: Naukova dumka, 1992. – S.38–69.

2. Bol'shoj jenciklopedicheskij illjustrirannyj slovar': [17000 nauch. st. i il.] / [Bogatyrenko V. V. i dr.]. – Doneck: BAO, 2012. – 816 s.

3. Vermjulen T. Zametki o metamodernizme [Elektronnyj resurs] / T. Vermjulen, R. Van den Akker. – Rezhim dostupa: <http://metamodernizm.ru/notes-on-metamodernism>.

4. Vermjulen T. Nedoponimaniya i utochneniya. Zametki o «Zametkah o metamodernizme» [Elektronnyj resurs] / T. Vermjulen, R. Van den Akker. – Rezhim dostupa: <http://metamodernizm.ru/misunderstandings-and-clarifications>.

5. Vojtovich V. M. Tomash Oskar Sosnovs'kij. Skul'ptura klasicizmu: [doslidzhennja] / V. M. Vojtovych. – Rivne: V. Vojtovych [vyd.], 2015. – 299 s.

6. Vsja istorija iskusstva. Zhivopis', arhitektura, skul'ptura, dekorativnoe iskusstvo / Per. s ital. i nauch. red. T. M. Kotel'nikova. – M.: AST; M.: Astrel', 2008. – 415 s.

7. Goncharenko A. O. Transformacii rozvytku ukrai'ns'koi' skul'ptury (v konteksti kul'turno-mystec'kyh procesiv 1990–h – 2000–h rr.): avtoref. dys. ... kand. mystectvoznavstva: 26.00.01 / Goncharenko Anastasija Oleksii'vna; DVNZ «Prykarp. nac. un-t im. Vasylja Stefanyka». – Ivano-Frankivs'k, 2015. – 16 s.

8. Kleshnja G. M. Social'nyj proekt v epohu postmodernu: avtoref. dys. ... kand. filos. nauk: 09.00.03 / Kleshnja Ganna Mykolai'vna; Nac. ped. un-t im. M. P. Dragomanova. – Kyi'v, 2016. – 19 s.

9. Lysenko L. Bibliografichnyj opys dlja cytuvannja: Lysenko L. Ukrai'ns'ka skul'ptura u poshukah novoï obraznosti / L. Lysenko // Mystectvoznavstvo Ukrai'ny. – 2013. – Vyp.13. – S.22–32.

10. Loboda V. Tvorchist', nathnena zhyttjam: zhyvopys, skul'ptura, deкупazh, grafika: kat. vyst. / Volodymyr Loboda. – Kyi'v: NJu ART, 2016. – 49 s.

11. Miroshnychenko V. S. Metamodernizm, oscyljacija, interpeljacija / V. S. Miroshnychenko // Kul'tura Ukrai'ny. Serija: Kul'turologija. – 2017. – Vyp.55. – S.109–117.

12. Protas M. O. Skul'pturnye simpoziumy Ukrainy: stilistiko-paradymal'naja jevoljucija: [monografija] / M. A. Protas; Nac. akad.

iskusstv Ukrainy, In-t problem sovrem. iskusstva. – K.: Feniks, 2012. – 398 s.

13. Rusin R. M. Hudozhnij obraz: vid klasyky do postmodernu: [monografija] / Ruslan Rusin; Kyi'v. nac. un-t im. Tarasa Shevchenka. – Kyi'v: Kyi'vs'kyj universytet, 2015. – 206 s.

14. Segal' Ju. A. Skul'ptura: [hudozh. al'bom] / Ju. A. Segal'. – Kyi'v; Jerusalem: Duh i Litera, 2014. – 189 s.

15. Serbinskaja V. A. Postmodernizm i metamodernizm: razgranichenie ponjatij i cherty metamodernizma v sovremennoj literature [Elektronnyj resurs] / V. A. Serbinskaja. – Rezhim dostupa: <https://cyberleninka.ru/article/n/postmodernizm-i-metamodernizm-razgranichenie-ponyatiy-i-cherty-metamodernizma-v-sovremennoy-literature>.

16. Suhyna O. V. Refleksija ljuds'koi' buttjevosti u postmodernij kul'turi: avtoref. dys. ... kand. kul'turologii': 26.00.01 / Suhyna Ol'ga Volodymyrivna; Nac. akad. ker. kadrov kul'tury i mystectv. – Kyi'v, 2017. – 19 s.

17. Tard G. Sushhnost' iskusstva / G. Tard; [per. s fr.; pod red. i predisl. L. E. Obolenskogo]. – Izd. 2-e. – M.: Izdatel'stvo LKI, 2007. – 120 s.

18. Turner L. Manifest metamodernizma [Elektronnyj resurs] / L. Turner. – Rezhim dostupa: <http://metamodernizm.ru/manifesto>.

19. Chorna L. V. Ideal jak sociokul'turnyj fenomen u dyskursi modernu ta postmodernu: avtoref. dys. ... d-ra filos. nauk: 09.00.03 / Chorna Lidija Valerii'vna; Nac. ped. un-t im. M. P. Dragomanova. – Kyi'v, 2017. – 36 s.

20. Dempsey V. [Re]construction: Metamodern Transcendence and the Return of Myth [Elektronnyj resurs] / V. Dempsey. – Rezhim dostupa: <http://www.metamodernism.com/2015/10/21/reconstruction-metamodern-transcendence-and-the-return-of-myth>.

21. Turner L. Metamodernism // Manifesto [Elektronnyj resurs] / L. Turner. – Rezhim dostupa: <http://www.metamodernism.org>.

22. Turner L. Metamodernism: A Brief Introduction [Elektronnyj resurs] / L. Turner. – Rezhim dostupa: <http://www.berfrois.com/2015/01/everything-always-wanted-know-metamodernism>.

Odrobinsky Yu. V., Candidate of Art Studies, Professor of the Department of Design, Separated Division «Mykolayiv Branch of the Kiev National University of Culture and Arts» (Ukraine, Mykolayiv), gileya.org.ua@gmail.com

Positions of Ukrainian design in the modern art space

In article the research of separate tendencies of development of a sculpture in Ukraine and the world during a metamodernist style era is conducted. The general differences in a cultural background of a modernist style, a postmodern and a metamodernist style for a sculpture are found out. Sources of the concept «metamodernist style» which was widely adopted in the West since the beginning of the 2010-th years are revealed. Fundamental differences in the most typical lines and values of art of a post-and metamodernist style are established. Characteristics are analyzed and the most outstanding representatives of a sculpture of a metamodernist style by the abroad and in Ukraine are specified.

Keywords: metamodern, metamodernism, postmodern, sculpture, art, culture, fluctuations, tendencies, trends, consciousness, values.

УДК 323.2

Осадча І. А.,

адвокат, старший викладач кафедри соціології, філософії і права, Одеська національна академія харчових технологій (Україна, Одеса), pravnic@ukr.net

Ангелов Г. В.,

кандидат історичних наук, професор кафедри соціології, філософії і права, Одеська національна академія харчових технологій (Україна, Одеса), sfpkafedra@gmail.com

УПРАВЛІННЯ СУСПІЛЬСТВОМ ТА ВЛАДА У ПРАЦЯХ ПОСТМОДЕРНІСТІВ

Статтю присвячено аналізу провідних постмодерністичних підходів до проблеми управління суспільством та влади. Проаналізовано доробок

українських та зарубіжних дослідників з даної теми. Визначено, що одним з ключових аспектів політичної влади, з точки зору постмодернізму, є питання представництва. Достатню увагу приділено також постмодерністичному розумінню відчуження людини. Описано детально розроблену Ж. Делезом суспільство контролю, також його фундаментальну ідею просторів ізоляції. Зроблено висновок, що більшість постмодерністичних концепцій влади та управління суспільством апелюють до кризи раціоналізму, критики існуючих політичних порядків, відчуження людини від суспільства та від самої себе. Крім того, автор статті вказує, що на порядок денний щодо формування принципів політичного владарювання в сучасному світі виходить його технологічний аспект, котрий багато в чому детермінований бурхливим розвитком сучасних інформаційних технологій.

Ключові слова: управління суспільством, постмодерністи, інформаційні технології.

Філософія постмодерну уявляє собою один із проявів постіндустріального світу, життєдіяльність і історія якого багато в чому обумовлені змінами в суспільстві, технологіях, в економіці, масових комунікаціях. Ці зміни визрівали головним чином протягом другої половини ХХ ст. і багато в чому визначили собою існуючу політичну реальність та конфігурацію міжнародних відносин. На наших очах величезний, складний політичний простір неначе стиснувся в один компактний і відносно невеликий інформаційний блок. Це стиснення призвело до суттєвих зрушень в наших поняттях про політичні процеси, соціальну справедливість, ідеології, причинність і свободу. Вибуховий характер революції інформаційних технологій прийшов в істотне протиріччя з тисячолітніми установками та звичаями спільного життя людей, їх психологією, пізнавальними та культурними практиками. Особливим напрямком дослідження політологів є постмодерністичні концепції управління суспільством та влади, так як саме вони багато в чому формують порядок денний сучасного світу політики, розуміння глобальних проблем людства, котрі були спричинені різними факторами: соціальними, економічними, політичними, психологічними та ін. Таким чином, звернення до спадщини постмодерністів в окресленому нами аспекті уявляється закономірним та актуальним.

Концепції влади, розроблені постмодерністами вивчала низка вчених. Серед російських дослідників слід назвати В. Ледаєва, Н. Капустіну, О. Ситніка, І. Гордєєва, П. Зиноватого, І. Смірнова. Велику увагу даній проблематиці присвятили українські вчені: Б. Ю. Тимбоць, С. В. Куцепал, Т. О. Бутирська, Д. М. Шевчук, Ю. А. Шталтовна.

Коротко розглянемо останні публікації з вищезначеної теми дослідження. М. І. Зайдель висловив думку, що в рамках постмодернізму був розроблений специфічний підхід до феномена влади. Він називає його «дифузним». Як свідчить дана назва, дана методологія вказує, що влада «розмита» по всьому соціальному простору. В той же час постмодерністи, на думку вченого, були дуже далекі від класичної методології політичної влади (відповідно до якої влада зосереджена в державних інститутах) «як асиметричних відносин в термінах боротьби та взаємодії політичних груп» [1, с. 54]. І. Г. Утюж розглядає постіндустріальне суспільство в якості являє собою технократичної бази поглядів. Суспільство постмодерну передбачає розвиток нового способу соціалізації, котрий ґрунтується на пріоритеті особистих прав і індивіда. Така постановка питання зміщує фокус дослідника до задоволення соціальних та культурних потреб [2, с. 70]. В. О. Копилов

розробив концепцію, згідно до якої, влада виступає в постмодернізмі не дією однієї сторони, а завжди уявляє собою взаємодію. При цьому владу можна реалізовувати і через контроль, і через управління, і через ухвалення рішень, і через вплив [3, с. 97].

П. М. Петровський прослідковував постмодерну парадигмодослідження та реформування суспільства. Він дійшов висновку, що вона формувалась у протиставленні класичній методології. Фактично постмодерністи застосували природничо-наукову парадигму до аналізу суспільно-владних процесів, що дало їм можливість їх об'єктивну необхідність. Дослідник наголошував на наявності серйозного гуманітарного потенціалу досягнень постмодернізму [4, с. 220].

А. Г. Жуковський досліджуючи парадигму постмодерністичного напрямку у філософії відмітив його плюралізм, в якості «множинності», котра проявляє себе у методології. Остання становить собою право на існування різних концептуальних підходів, в тому числі і взаємовиключних. Однією з рис, що характеризує постмодернізм є визнання тоталітарної суті раціоналізм [5, с. 104].

І. І. Севрук розвинув дану ідею про тоталітарність раціоналізму відносно наукового спадку М. Фуко, котрий фактично є сполучною ланкою між парадигмами модерну і постмодерну. У цього мислителя ми знаходимо ґрунтований аналіз дисциплінарної влади, яка є домінантою. І. І. Севрук вказав на трансформацію в рамках структуралізму ролі покарання, залякування та інших проявів влади [6, с. 32]. Очевидно, що структуралізм і постмодернізм дуже близькі між собою за проблематикою управління суспільством та питанням влади.

Т. М. Титаренко на відміну від перерахованих дослідників зосередив свою увагу на розгляді людської активності як соціально-психологічних практик. На його думку, прагнення перманентного самоконфігурування стає в постмодерному світі головним модусом існування особистості [7, с. 179].

Мета статті полягає в розгляді основних концепцій управління суспільством і влади постмодерну, їх соціокультурних характеристик. Завдання – дослідити основні постмодерністичні теорії керування соціумом та підґрунтя владних структур у сучасному суспільстві.

М. І. Зайдель здійснив ґрунтовний аналіз концепту політичної влади в рамках постмодерністичної методології: «Концептуальний аналіз політичної влади вносить конкретність до розуміння влади, порівнюючи її з іншими соціальними поняттями та соціальними відносинами в цілому. В традиційному (веберівському) підході влада розуміється як вольові відносини між суб'єктом та об'єктом, як відносини панування/підпорядкування. Влада асоціюється з контролем над життям, нерівним розподілом ресурсів і можливостей реалізувати бажання та інтереси» [1, с. 54].

Як вже було зазначено, саме французький історик і філософ М. Фуко був провісником постмодернізму у західноєвропейській філософії. Його дуже зацікавила проблема політичної влади та управління суспільством. Він серед іншого підкреслював, що у другій половині ХVIII ст. вже були розроблені соціальні технології для формування спеціальних соціальних спільностей для виконання певних функцій: «Солдати стали чимось тим,

що можна виготовити. З безформної маси, непридатної до плоти можна зробити необхідну машину... Розрахований примус повільно проникає в кожну частину тіла, оволодіває ним, робить його слухняним завжди готовим і мовчазно продовжується в автоматизмі звички... В класичний вік відбувається відкриття тіла як об'єкта і мішені влади» [10, с. 216]. Масштаб контролю над суспільством, на думку М. Фуко, змінився: тіло людини розглядають вже не як сукупну масу, а як сукупність деталей, ефективність яких можна підвищити за допомогою різноманітних вправ. Індивіда все більше розуміли як машину: «Слухняне тіло можна підкорити, використати, перетворити, вдосконалити» [10, с. 199–200]. Здавна існували численні дисциплінарні методи: у монастирях, арміях, цехах.

Економічна експлуатація, на думку М. Фуко, розділила силу і продукт праці, а дисциплінарний примус встановив примусовий зв'язок між зростаючою придатністю і зростаючим пануванням. Вчений довів, що даний механізм охопив практично всі основні соціальні інститути (армію, освіту, церкву) а також промислові галузі. Для того, щоб полегшити його проникнення, були розроблені певні принципи. Серед них М. Фуко виділив наступні: 1) відгороджування (специфікація місця, відмінного від інших і замкненого в самому собі (коледжі, інтернати, казарми тощо); 2) елементарна локалізація, яка відводить кожному індивіду власне місце, а кожному місцю – свого індивіда з використанням келії монастиря, як зразка; 3) через функціональне розміщення за допомогою дисциплінарних інститутів простір кодується з метою створення більшої корисності [10, с. 206–209].

Французький філософ–постмодерніст Ж. Бодрійяр в своїй філософській концепції проаналізував різноманітні прояви системи соціального управління. При цьому він застосував категорії «симулякр», «копія», «вторинність». Мислитель відштовхнувся від того, що капітал в постмодерністичній економіці більше не належить до реальних структур, які розглядались в раніше рамках політекономії. Власне розгляд даної проблеми можна назвати постмарксистським, так як капітал Ж. Бодрійяр відніс до симулякрів третього порядку. Проблема революцій таку важливу для марксистської методології соціального управління вчений розглядає в якості звернення учасників революцій до «реальності в усіх їх формах, яку ностальгічно воскрешають» [8, с. 45]. Партії і профспілки відчужують соціальну силу експлуатованих тому, що володіють монополією на репрезентацію. Ті ж хто виступають проти встановленого порядку речей, на думку філософа, приречені на боротьбу з профспілковими активістами у своїй свідомості [8, с. 81]. Дане положення можна трактувати як неможливість людей в постмодерністичному суспільстві вийти за рамки один раз і назавжди окреслених репрезентативних підсистем соціального управління. Ж. Бодрійяр був одним з перших, хто звернув увагу на одну з фундаментальних політичних проблем сучасності – втрату відповідальності політичної еліти та зникнення звичної соціальної структури, яка дозволяла репрезентувати в політиці маси: «... Криза представництва є важливим аспектом останніх соціальних виступів. Однак сама по собі вона може і не бути смертельною для системи, і повсюди (і в тих же профспілках) вже намічається її формальне подолання

(перехват) в рамках загальної схеми самоуправління» [8, с. 81].

Інший відомий філософ постмодернізму Ж. Делез вказав, що перехід від політики до ризому (горизонтальної соціальної структури без окремого політичного центра) відбувається на рівні судової практики [9, с. 216]. Цей вчений детально розробив поняття «суспільство контролю». Він описує його наступним чином: «Ми наближаємося до суспільства контролю, яке також функціонує вже не через ізоляцію, але через постійний контроль і миттєву комунікацію. Зрозуміло, не перестають говорити про в'язницю, про школу, про лікарню: ці інститути перебувають у стані кризи... По відношенню до майбутніх форм контролю у відкритому середовищі найжорсткіші форми ізоляції, можливо, здадуться нам приналежністю чудового і доброзичливого минулого. У дослідженні «універсальних комунікацій» є щось, що викликає трепет. Істина в тому, що перш ніж суспільства контролю організуються в дійсності, з'являються також і відповідні форми злочинності і опору (два різних випадки)» [9, с. 223]. На думку Ж. Делеза дисциплінарні суспільства розпочали організацію гігантських просторів ізоляції. Вони досягли свого розквіту на початку ХХ ст., коли індивід почав поступово переходити від одного закритого простору до іншого, у кожного з яких свій власний закон: сім'я, школа, завод, час від часу лікарня, казарма і, можливо, тюрма, яка є майже ідеальним простором ізоляції. Закономірно, що Ж. Делез апелював до ідей Фуко щодо ідеального проекту просторів ізоляції. Йому кидається в очі соціальна організація на заводах, метою якої є концентрувати, розподіляти простір, впорядковувати час, розташувати продуктивну силу в просторово-часовому континуумі так, щоб результат перевищував суму первинних сил [9, с. 226].

В постмодерністичній картині людського суспільства Ж. Делеза сім'я, школа, армія, завод більше не є схожими один на одного, але всього лише різними просторами ізоляції, які сходяться до єдиного власника, до держави або до приватної влади. Вони стають шифрованими фігурами, деформуються і трансформуються. Все це здійснює одна і та ж корпорація, у якій є тільки керуючі. «Маркетинг відтепер є інструментом соціального контролю, саме він формує безсоромну расу наших господарів. Контроль здійснюється через короткострокові операції і блискавичні прибутки, але разом з тим він безперервний і безмежний» [9, с. 231–232].

Висновки. Таким чином, проведений нами аналіз основних постмодерністичних концепцій влади та управління суспільством доводить, що більшість з них апелюють до кризи раціоналізму, критики існуючих політичних порядків, відчуження людини від суспільства та від самої себе. Дані ідеї добре прослідковуються у творах М. Фуко. Однак в працях Ж. Делеза та Ж. Бодрійяра ще більш детально проробляються та отримують глибину концепції раціоналістичного контролю, просякнутого тоталітарним духом. На порядок денний щодо формування принципів політичного владарювання в сучасному світі виходить його технологічний аспект, котрий багато в чому детермінований бурхливим розвитком сучасних інформаційних технологій. В майбутніх дослідженнях даної теми, на нашу думку слід зосередитись на переломленні розглянутих ідей в

українському соціумі. Значний інтерес становить собою можливість створення в політичній системі нашої країни «просторів ізоляції».

Список використаних джерел

1. Зайдель М. І. Сучасні та постмодерністські концепції природи та еволюції влади / М. І. Зайдель // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Х.: Видавництво ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2010. – №912: сер. «Питання політології», Вип.17. – С.49–55.
2. Утюж І. Г. Принципи постмодернізму в освіті / І. Г. Утюж // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2014. – Вип.56. – С.63–72.
3. Копилов В. О. Влада – експлікація ортодоксального реляціоніста / В. О. Копилов // Гуманітарний часопис. – 2007. – №2. – С.84–98.
4. Петровський П. М. Цінність гуманітарної методології постмодернізму для демократичного врядування / П. М. Петровський // Філософські дослідження. Збірник наукових праць. – Луганськ, 2011. – С.216–227.
5. Жуковский А. Г. Постмодернизм в политологии: методологические возможности в исследовании политических процессов / А. Г. Жуковский // СИСП. – 2011. – №4. – С.93–106.
6. Севрук І. І. Дисципліна як універсальна технологія влади / І. І. Севрук // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Філософія. – 2016. – Вип.47 (2). – С.31–39.
7. Титаренко Т. М. Особистісні практики конструювання життя зміна фокусування / Т. М. Титаренко // Педагогічна і психологічна наука в Україні: зб. наук. праць: в 5 т. Т.2: Психологія, вікова фізіологія та дефектологія. – К.: Педагогічна думка, 2012. – С.175–186.
8. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть [пер. с фр. С. Н. Зенкина] / Жан Бодрийяр. – М.: Добросвет, 2000. – 387 с.
9. Делез Ж. Переговоры [пер. с франц. В. Ю. Быстрова] / Жиль Делез. – Санкт-Петербург: Наука, 2004. – 308 с.
10. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы [пер. с франц. В. Наумов] / Мишель Фуко. – М.: Ad Marginem, 1999. – 480 с.

References

1. Zaidel M. I. Suchasni ta postmodernistski kontseptsii pryrody ta evoliutsii vlady / M. I. Zaidel // Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina. – Kh.: Vydavnytstvo KhNU im. V. N. Karazina. – 2010. – №912: ser. «Pytannipolitolohii», Vyp.17. – S.49–55.
2. Utiuzh I. H. Pryntsypy postmodernizmu v osviti / I. H. Utiuzh // Humanitarnyi visnyk Zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademii. – 2014. – Vyp.56. – S.63–72.
3. Kopylov V. O. Vlada – eksplikatsiia ortodoksalnoho reliatsionista / V. O. Kopylov // Humanitarnyi chasopys. – 2007. – №2. – S.84–98.
4. Petrovskiy P. M. Tsinnist humanitarnoi metodolohii postmodernizmu dlia demokratychnoho vriaduvannia / P. M. Petrovskiy // Filosofski doslidzhennia. Zbirnyk naukovykh prats. – Luhansk, 2011. – S.216–227.
5. Zhukovskiy A. G. Postmodernizm v politologii: metodologicheskie vozmozhnosti v issledovanii politicheskikh protsessov / A. G. Zhukovskiy // SISIP. – 2011. – №4. – S.93–106.
6. Sevruck I. I. Dystsyplina yak universalna tekhnolohiia vlady / I. I. Sevruck // Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody. Filosofii. – 2016. – Vyp.47 (2). – S.31–39.
7. Tytarenko T. M. Osobystisni praktyky konstruiuvannia zhyttia zmينا fokususannia / T. M. Tytarenko // Pedahohichna i psykholohichna nauka v Ukraini: zb. nauk. prats: v 5 t. T.2: Psykholohiia, vikova fiziolohiia ta defektolohiia. – K.: Pedahohichna dumka, 2012. – S.175–186.
8. Bodriyyar Zh. Simvolicheskii obmen i smert [per. s fr. S. N. Zenkina] / Zhan Bodriyyar. – M.: Dobrosvet, 2000. – 387 s.
9. Delez Zh. Peregovoryi [per. s frants. V. Yu. Byistrova] / Zhil Delez. – Sankt-Peterburg: Nauka, 2004. – 308 s.
10. Fuko M. Nadzirat i nakazyivat. Rozhdenie tyurmyi [per. s frants. V. Naumov] / Mishel Fuko. – M.: Ad Marginem, 1999. – 480 s.

Osadcha I. A., advocate, Senior Lecturer, Department of Sociology, Philosophy and Law, Odessa National Academy of Food Technologies (Ukraine, Odessa), pravnic@ukr.net

Anhelov G. V., Candidate of Historical Sciences, Professor, Department of Sociology, Philosophy and Law, Odessa National Academy of Food Technologies (Ukraine, Odessa), sfpkafedra@gmail.com

Government of the society and power in the works of postmodernists

The article is devoted to the analysis of the leading postmodern approaches to the problem of governance and power. The works of Ukrainian and foreign researchers on this topic are analyzed. It is determined that one of the key aspects of political power, from the point of view of postmodernists, is the issue of representation. Sufficient attention is also paid to the understanding of alienation of a person which was developed by direction of postmodernists. Described in detail a society of control by G. Deleuze, as well as his fundamental idea of isolation spaces. It is concluded that most of the postmodern concepts of power and government appeal to the crisis of rationalism, criticism of existing political order, alienation of a person from society and from himself. In addition, the author of the article points out that the technological aspect of power is emerging on the political agenda. It largely determined by the rapid development of modern information technologies.

Keywords: management of society, postmodernists, information technologies.

* * *

УДК 141.7:316.334

Пастушенко О. В.,

кандидат філософських наук, доцент, Одеська державна академія будівництва та архітектури (Україна, Одеса), gileya.org.ua@gmail.com

ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ПОНЯТЬ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ ТА ПРАВА: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Дефініції інституту та інституціоналізації в різних науках відрізняються одна від одної. Особливою мірою це стосується філософського осмислення інституціоналізації влади та права (йдеться про інституційні категорії влади та права). Стаття має на меті вивчення існуючих визначень інститутів обох соціальних феноменів у філософській науці. констатовано, що сучасна система права вирізняється власною прагматичністю, намаганням пристосуватись до справедливих суспільних потреб. Стаття присвячена аналізу адаптаційних умов щодо феномену соціального інституту стосовно владних та правничих особливостей сучасного українського суспільства. Це означає, що з'являється все більше представників правничої системи, які приймають рішення не тільки в міру справедливості, але й максимально адекватні суспільним очікуванням. Пропонується аналіз порівняння та взаємопроникнення цих інститутів як філософська концепція. Представлено висновок, що визначення ключових філософських особливостей інституціоналізації влади та права характеризує ці особливості як групу філософських положень, які складають певне ціле з точки зору суб'єкта регулювання, тобто – сукупність таких владних та правничих норм, носіями яких є інституціональні чинники.

Ключові слова: влада, інституціоналізація, категорія, право, соціальний ефект.

Термін «інститут» використовується не лише в розмовних аспектах, але й в багатьох галузях науки. Це створює проблеми, пов'язані з визначенням поняття інституціоналізації з різних точок зору. Часто ці значення змішуються, і складно визначити тематичний діапазон поняття, що додатково збільшує труднощі, пов'язані з належним розумінням інституту та інституціоналізації в різних науках. Більшість непорозумінь виникають з різних визначень інституту та інституціоналізації насамперед у полі філософського розуміння цих понять.

Стаття присвячена аналізу адаптаційних умов щодо феномену соціального інституту стосовно владних та правничих особливостей сучасного українського суспільства. Отже, наше *мета* полягає у необхідності визначити межу та лінії перетину інтересів інституціональних аспектів влади та права у сучасній філософії. А тому *об'єктом статті* вважатимемо інституціоналізацію влади та права. *Предмет статті* – філософські аспекти цієї інституціоналізації.

Виокремлення об'єкта і предмета дозволяє сформулювати постановку завдань даної статті:

- дати ґносеологічну характеристику поняттю «інституціоналізація»;
- категоризувати поняття «інститут» та «соціальний інститут»;
- визначити ознаки інституціоналізації влади та права;
- характеризувати характер перетину інститутів влади та права.

Сама концепція інституту походить від латинського слова *institutum* – встановлення [7; 6, с. 264]) і означає стійкий комплекс формальних і неформальних правил, принципів, норм і установок, які регулюють різні сфери людської діяльності та організують їх в систему ролей і статусів, що утворює з них соціальну систему [3, с. 116–117]. Інститут, отже, перетворює *якесь* соціальне дійство на дійство упорядковане, орієнтоване на раціональну мету, на таке, що триває у часі.

Соціальний інститут підпорядковує дію конкретним правилам суспільної гри. Показово, що в цьому сенсі зміст понять соціального інституту і соціальної організації є близьким, але не тотожним. Польський вчений Павел Камінські пише, що «кожний соціальний інститут – це організація (певних дій – *О. П.*), проте не кожна організація – інститут» [11, с. 140].

З інституціональним підходом пов'язані такі поняття, як цінності, норми, соціальна символіка, ритуальність тощо – тобто, йдеться про феномени сукупності культур суспільства, елементом якої виступає соціальний інститут. Поняття соціального інституту підкреслює будь-який соціальний аспект регуляції. Вся концепція досить популярної сьогодні соціальної дії Толкотта Парсонса побудована саме на процесах інституціоналізації. У Парсонса становлення (розвиток) соціальних інститутів відбувається за допомогою дій таких чинників (див.: [11, с. 141]).

По–перше, «актори» (наголос на першому складі), які орієнтовані різним чином в ситуації необхідності взаємодії.

По–друге, орієнтації «акторів» як віддзеркалення структури їхніх потреб, модифікованих інтеріорізованими соціальними взірцями (для прикладу, дуалістичність політики, ерзац–культура тощо).

По–третє, суспільні норми, які виникають у процесі взаємодії, пристосування, орієнтації і які поєднуються з необхідністю вибору, суспільного розвитку, розподілом та обміном суспільних ролей.

По–четверте, суспільні дії як спосіб узгодження орієнтації «акторів» – саме суспільні дії обмежуються спільними суспільними взірцями.

Отже, саме соціальні інститути є гарантом збереження соціальної структури – стійкого зв'язку соціальних відносин між «акторами» як різними соціальними суб'єктами. На нашу думку, саме соціальні інститути є інструментами, засобами, знаряддям діяльності соціального суб'єкта, оскільки «саме останній є реальним джерелом соціального процесу і соціальних змін» [14; 11, с. 143].

Взагалі, інституціоналізація влади являє собою, за німецьким і британським філософом Карлом Маннґаймом, безперервність (він послуговується терміном «континуум») компромісів між протилежними

інтересами, що зберігає «динамічну рівновагу системи» [5; 12, с. 492–493]. У цьому сенсі різноманітні інтереси можуть не лише брати участь у формуванні влади як соціального інституту, але й оперативно впливати на сам процес прийняття рішень – передусім, у сфері законотворчості та законодавства, тобто – у парламентському та судовому варіантах. Це відбувається насамперед тому, що у сучасному українському суспільстві інститути влади тісно пов'язані з артикуляцією різнобічних соціальних інтересів. Диференціація цих інтересів, звісно, не може автоматично сприяти певній спільній суспільній свідомості.

Втім, останнє – бодай частково – реалізовується тоді, коли дієвою стає така система управління, за якою жоден з тих інтересів, які є в цю мить актуальними для суспільства, не буде проігнорованим. Сучасні демократії як раз і враховують співіснування та взаємопереплетення різних соціальних інтересів, визнають за ними всіма рівні права на артикуляцію та реалізацію цих інтересів. І саме це можна вважати гарантією для вироблення стійкості соціальних інститутів суспільства – тобто певної точки загальної згоди, проти якої не виступатиме принципово жодна з владних еліт.

Демократія – і це загальновідомий постулат – розуміє керування суспільством загальною, вивіреною думкою. За великим рахунком, використовуючи методи компромісів та уступок, можна досягнути суттєвого рівня демократизації управління суспільством. Проте для подібної – в чомусь утопічної – картини є необхідним виконання двох умов. Перша умова: створення в суспільстві таких соціальних обставин, за яких громадяни можуть вільно і безперешкодно обирати всі гілки влади. Друга умова: інститути влади повинні відслідковувати суспільну свідомість і враховувати її при прийнятті рішень.

Можна констатувати (див.: [1, с. 29]), що саме поняття демократії має декілька змістових відтінків. Це:

по–перше, визначення демократії як форми організації держави, коли влада належить не групі осіб, а всім громадянам, які користуються рівними правами на управління державою (у цьому контексті нас цікавить проблема суспільно–політичного розподілу функцій та повноважень соціальних інститутів);

по–друге, визначення демократії як форми облаштування будь-якої організації, що заснована на рівноправності всіх її членів (у цьому контексті нас цікавлять ті рамки повноважень, які делегуються окремим соціальним інститутам);

по–третє, визначення демократії як форми ідеалу суспільного устрою, певного типу світогляду (у цьому контексті нас цікавить місце інституціоналізації права у загальній картині формування демократичних світоглядів – можливо, трохи ідеалістичній).

Взагалі, неможливо перерахувати навіть найбільш часто вживані дефініції поняття «демократія». І не лише тому, що в різних суспільних системах демократія інтерпретується неоднаково, але й тому, що будь-яка держава з будь-яким режимом вважає себе демократичною, хоча з усіх незалежних держав реально демократичними можна вважати декілька десятків. Проте й вони є далекими від ідеалу демократії – принаймні, значна частка населення там приречена на маргіналізацію. Існує поняття генези як істинних

демократій, так і таких суспільств, що лише називали (і продовжують називати) себе демократичними.

Результатом конкретних дій влади виступає державне управління. Це – процес, який є свідомим впливом на соціальні інститути суспільства з метою організації та оптимізації їхньої діяльності. На думку болгарського філософа Марко Маркова, сам процес державного управління складається з цілої низки процедур та операцій [2, с. 54–56]. Російський вчений Юрій Тіхоміров адаптував ці процедури до контексту інституціоналізації влади [4]. Наведемо його думки – це буде цікаво та корисно тим більше, що наші роздуми розглядатимуться крізь призму інституціональних спроможностей права.

Процедура перша: формулювання мети дій влади як соціального інституту. Для складних соціальних систем актуалізується проблема поліваріантності розвитку дій влади. Саме від того, які контексти політично-соціального гатунку оточують інститут влади, залежатиме напрямок владних дій.

Процедура друга: прийняття рішення владою як соціальним інститутом. Мається на увазі діяльність з усеосяжного опрацювання та охоплення низки операцій, завдяки яким інформація, що містить опис стану об'єкта, трансформується в інформацію, що оперує діями по відношенню до цього об'єкта. Початком такої процедури може слугувати визначення проблемної ситуації, сутність якої полягає у протиріччях між вимогами до системи та рівнем її функціонування. Цей аналіз у кінцевому результаті переростає в конкретизацію проблеми, що потребує вирішення.

Процедура третя: організація соціальної дії. Йдеться про мобілізацію людських, матеріальних та фінансових ресурсів на реалізацію мети, що відповідає сутності першої процедури. Основними операціями тут є розподіл конкретних завдань між виконавцями, ідеологічне забезпечення – або, радше, переконання зацікавлених осіб у правильності та необхідності саме цього рішення, координація та регулювання його виконання, контроль.

Процедура четверта: аналіз отриманих результатів. Юрій Тіхоміров пише про те, що ця функція є ключовою у державному управлінні, оскільки всі решта функцій «служать або як підготовка до прийняття оптимальних рішень, або створення умов для їхньої послідовної реалізації» [4, с. 20–21].

Якщо підсумувати усе наведене вище, необхідно увагу на чотири найбільш характерні ознаки філософського чинника інституціоналізації права. Саме ці ознаки дозволяють нам стверджувати, що сучасне право в Україні набуло статусу соціального інституту.

Першою ознакою інституціоналізації права коректно вважати набуття ним цілковитого не лише конституційного, але й атрибутивного автономного статусу. Найбільш характерними для сучасного права України стали небували за розмахом процеси верховенства права, встановлення набагато більш справедливих порівняно з минулими періодами історії незалежної України правових норм. Феномен «інституціоналізація права» діє за законами справедливого правосуддя; звернемо увагу на те, що особливо відчутно це стосується недержавної форми правничої допомоги (приватні адвокатура, консультації, юридичні приймальні тощо). Відбулись різкі зміни у структурі судочинства, що

суттєво вплинуло не лише на формування суспільної свідомості, розширило ареал впливу справедливого судочинства на суспільство. Найбільш типові ознаки автономних особливостей сучасного судочинства у контексті його інституціоналізації можна сформулювати таким чином.

По-перше, проголошується верховенство політичної незаангажованості права, яке артикулюється двома способами. Перший спосіб: прямий прояв політичної, партійної, фінансової та іншої структурної незалежності права, коли суд часто відмовляє у позовах впливовим політичним чи владним структурам. Другий спосіб – непрямий прояв своєї незалежності, коли застосування судів присяжних дає можливість опосередковано відмежуватись від тих судових рішень, які є справедливими, але дражливі для ладних представників.

По-друге, сучасна система права вирізняється власною прагматичністю, намаганням пристосуватись до справедливих суспільних потреб. Це означає, що з'являється все більше представників правничої системи, які приймають рішення не тільки в міру справедливості, але й максимально адекватні суспільним очікуванням.

Другою ознакою інституціоналізації права коректно вважати набуття ними можливості передавання правничого досвіду і впливу на суспільство. При цьому сам процес структуризації правничої системи в Україні відбувається на тлі структурованої розмитості самого сучасного українського суспільного буття. Це протиріччя спричиняє суттєву розмаїтість ставлення суспільства до функціонування правничої системи – від неприйняття принципів верховенства права взагалі до його вузько вибіркового сприйняття зокрема. При цьому відзначимо, що за умов повноцінного функціонування конкретний представник правничої системи України стає суттєвим чинником формування суспільної свідомості.

Ризикнемо припустити, що структуризація сучасного права як соціального інституту відбувається у контексті таких вимірів:

по-перше, належність правничого суб'єкта до розряду державних – недержавних та центральних – регіональних – місцевих;

по-друге, здійснення конкретним правничим суб'єктом певної стратегії діяльності.

Проблему врахування суспільної свідомості як засади конфліктності стосунків влади і права у контексті інституціоналізації права не можна ігнорувати, оскільки багатогранність та складність формування і функціонування саме суспільної свідомості дають підстави виокремити структурованість правничих суб'єктів, які мають на меті формування суспільного сприйняття усієї правничої системи України. А якщо при цьому врахувати завдання і методи формування суспільної свідомості, то стає зрозумілим, що сама суспільна свідомість є елементом відповіді на діяльність правничої системи та її окремих суб'єктів.

Третьою ознакою інституціоналізації права коректно вважати зміни всередині структури правничих суб'єктів. Ці зміни полягають у постанні двох надзвичайно цікавих явищ.

По-перше, зміни у ставленні представників системи до виконання своїх професійних обов'язків у контексті стану і розвитку соціальних інститутів суспільства взагалі (влади, економіки, політики, мас-медіа тощо).

Тобто процес впливу права на суспільство з метою формування почуття справедливості не закінчується власне на чинниках правничих суб'єктів, а здійснює новий цикл, робить суспільство співучасником і суб'єктом будь-якого правничого процесу. Подібний новий цикл впливу здійснюється зі зміненими потребами, на які орієнтовані діяльність як інституціоналізованої влади, так і правничих суб'єктів, які приймають (чи повинні приймати) рішення у правовому, а не у політичному полі. Мається на увазі те, що на прагматичність правничої системи впливає прагматичність запитів суспільства.

По-друге, структуризація самого суспільства. Суспільство формується і зумовлює своє функціонування насамперед соціополітичними характеристиками, виходячи як з унітарності України, так і з українських регіонів, в межах яких здійснюється, зізнаємось чесно, різна за ступенем кваліфікації та компетентності правнича практика.

Четвертою ознакою інституціоналізації права коректно вважати актуалізацію визначальних функцій права: окрім законодавчої, ще й інформативної, емотивної та поведінкової. Сучасні організація та функціонування в Україні правничих суб'єктів свідчать на користь того, що центральні правничі органи та структури використовують здебільшого інформативну функцію, регіональні правничі органи та структури – поведінкову, вольову функцію. За умов збалансованої ситуації емотивна функція за ступенем прояву притаманна однаково як центральному, так і регіональному правничим органам та структурам. Коли ж виникає конфліктність або загострення стосунків чи то внутрішньо-, чи то зовнішньо структурних в межах правничої системи України, то емотивна функція висувається на передній план. Подібна фіксація сучасних особливостей інституціоналізованого права в Україні дає підстави твердити про виокремлення феномену правничої маніпуляції, яка в період суспільних трансформацій стає головним чинником тиску в межах різноманітних правничих практик.

Висновок. Як висновок, зазначимо, що визначення ключових філософських особливостей інституціоналізації влади та права характеризує ці особливості як групу філософських положень, які складають певне ціле з точки зору суб'єкта регулювання, тобто – сукупність таких владних та правничих норм, носіями яких є інституціональні чинники. Подібне осмислення феноменів інституту та інституціоналізації сумісно з розумінням філософським, хоча останнє більш значною мірою поширюється на неформальні інститути суспільства, взаємодоповнюючі та розширюючи формальні інститути, а іноді і входячи у протиріччя з ними.

Проте філософське осмислення інституціоналізації влади та права дозволяє припустити, що інституціональні норми вимагають спеціальних процедур аналізу цих феноменів. Це, власне, і збігається з філософським розумінням інституціоналізації, адже соціальні структури є таким соціальним ефектом, який призводить до формування нормативної структури, тобто таких моделей, правил, норм чи цінностей, установи яких створюються людьми і впливають на людей та їхню діяльність і є джерелом цінностей, які варто сприймати як суспільне надбання.

Наукові перспективи дослідження окресленої у статті проблеми пов'язуємо із визначенням інституціоналізації кластерних інституцій – юридичних, економічних соціологічних тощо. Філософське осмислення поняття інституту в тому сенсі, яким він реально оперує, дозволить систематизувати знання про інституціоналізацію багатьох суспільних феноменів.

Список використаних джерел

1. Мальцев В. А. Демократические основы политической жизни общества // Социально-политический журнал. – 1993. – №7. – С.29–35. // Mal'cev V. A. Demokraticheskie osnovy politicheskoy zhizni obshchestva // Social'no-politicheskij zhurnal. – 1993. – №7. – S.29–35.
2. Марков М. Технология и эффективность социального управления. – М.: Экономика, 1990. // Markov M. Tehnologija i jeffektivnost' social'nogo upravljenja. – М.: Jekonomika, 1990.
3. Современная западная социология: Словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. // Sovremennaja zapadnaja sociologija: Slovar'. – М.: Sov. jenciklopedija, 1990.
4. Тихомиров Ю. Управленческое решение. – М.: Наука, 1987. // Tihomirov Ju. Upravlenschekoe reshenie. – М.: Nauka, 1987.
5. Arrow K. J. Essays in the theory of risk-bearing. Amsterdam: North-Holland Publishing company, 1974. – 178 p.
6. Eaman Foss A. Channels of Influence. – Toronto: University of Toronto Press, 1994.
7. Furubotn E. G., Richter R. Institutions and Economic Theory: The Contribution of the New Institutional Economics, The University of Michigan Press. – Michigan, 1997.
8. Hayek F. A., Law, Legislation and Liberty, Vol.1, University of Chicago Press. – Chicago, 1973.
9. Hodgson G. M., Economics and Institutions, Polity Press, Cambridge – Oxford 1996 Hodgson G. M., «Institutional economics», International Encyclopedia of Business and Management, (red. Malcolm Warner). – London – New York, 1996.
10. Hurwicz L. Different Approaches to the Economic Analysis of Institutions: Concluding Remarks, Furubotn E. G., Richter R., The New Institutional Economics, J. C. B Mohr (Paul Siebeck). – Tuebingen, 1984.
11. Kaminski M. Instytucje i organizacje. – W-wa, 1991.
12. Mannheim Karl. Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus.
13. North D. C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance, Cambridge University Press. – Cambridge, 1990.
14. North D. C. Transaction Costs, Institutions and Economic History, E. G. Furubotn, R. Richter, The New Institutional Economics, J. C. B Mohr (Paul Siebeck). – Tuebingen, 1984.
15. Veblen T. The Place of Science in Modern Civilisation and Other Essays. – New York, 1919.
16. Williamson O. Economic Institutions: Spontaneous and Intentional Governance / O. Williamson // Journal of Law, Economics and Organization. – 1991. – №7. – P.159–187.
17. Williamson O., Market and Hierarchies: Analysis and Anti-Trust Implications: A Study in the Economics of Organization, The Free Press. – New York, 1975. – P.548–577.

Pastushenko O. V., candidate of philosophy, Odessa State Academy of civil engineering and architecture (Ukraine, Odessa), gileya.org.ua@gmail.com

Philosophic aspects of the concepts of institutionalization of power and law: problem statement

The definitions of the institution and institutionalization in different sciences differ from each other. This is especially true of the philosophical understanding of the institutionalization of power and law (this refers to the institutional categories of power and law). The research paper aims at studying the existing definitions of the institutions of both social phenomena in philosophical science. It is stated that the modern system of law is characterized by its own pragmatism, its attempt to adapt to fair social needs. The research paper deals with the analysis of adaptation conditions concerning the phenomenon of the social institution in relation to the power and legal features of the modern Ukrainian society. This means that there is an increasing number of representatives of the legal system who make decisions not only fair within reasonable limits, but also as adequate as possible to social expectations. The analysis of comparison and interpenetration of these institutions as a philosophical concept is suggested. The conclusion is made that the definition of key philosophical features of the institutionalization of power and

law characterizes these features as a group of philosophical provisions, which form a certain whole from the point of view of the subject of regulation, that is, the set of such power and legal norms with institutional factors being their carriers. It is noted that the understanding of the phenomena of the institution and institutionalization is consistent with the philosophical understanding, although the latter applies more to the informal institutions of society, complementing and expanding formal institutions, and sometimes contradicting them. By the most important sign of rule-of-law state, as the index of its formation, comes out the state of the lawful culture of society, which is in many respects determined by the level of legal conscience. Legal conscience belongs to the most significant categories of social philosophy. Primary attention the author accentuates on the transformation of the legal conscience of society, lawful socialization, social mood, spirituality of contemporary society, deformation of lawful consciousness.

Keywords: power, institutionalization, category, law, social effect.

* * *

УДК 159.922

Мелентьева Т. Н.,

кандидат философских наук, доцент, доцент
кафедры философии и социологии, Национальный
фармацевтический университет (Украина, Харьков),
Vjbcttdf27.5@gmail.com

КОРПОРАТИВНАЯ КУЛЬТУРА В РАМКАХ УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Проанализировано понятие корпоративной культуры, рассмотрены элементы корпоративной культуры. Уделено внимание типам структур управления организацией. Корпоративную культуру рассмотрено с различных точек зрения, в широком и узком смысле; в аксиологическом, культурном и психологическом аспектах. Рассмотрен комплекс последовательных мер, который можно использовать на соответствующих этапах для оптимизации процесса идентификации сотрудников с организацией.

Ключевые слова: организация, культура, организационная культура, корпоративная культура, ценности.

(статья друкється мовою оригіналу)

В современных условиях функционирования и развития организаций сферы досуга особую значимость приобретает формирование корпоративной культуры, которая становится главным механизмом активизации производственного процесса досуговых учреждений, стимулирующим поиск и реализацию инновационных идей, программ и проектов. Корпоративная культура обладает значительным организационным и педагогическим потенциалом, поскольку позволяет существенно оптимизировать технологический социокультурного менеджмента, а также персонал-технологии менеджмента предприятий сферы досуга. Для обеспечения успешного функционирования предприятия сферы досуга корпоративная культура должна занимать доминирующие позиции и быть принята всеми членами рабочего коллектива. Корпоративная культура во многом совершенствует социально-психологический микроклимат в организациях сферы досуга, способствует повышению профессионального мастерства специалистов.

Данной тематикой занимались следующие ученые: Ж. Годфруа, Дж. Майерса, Р. Ниссбета, М. Альберт, У. Дункан, Ф. Котлер, М. Мескон, Д. Синк, Ф. Хедоури, А. Файоль, В. Г. Афанасьев, О. С. Викханский, А. И. Наумов, А. А. Погоразде, И. В. Романенко, Е. К. Смирницкий, В. Врумма, Ф. Герцберга, Л. Лайкерта, К. Левина, Д. Мак-Грегора, Д. Макленда, А. Маслоу.

Цель статьи – это обоснование и реализация модели формирования корпоративной культуры в рамках управленческой деятельности.

Понятие «социальная организация» употребляется в трех значениях. Во-первых, это единичное объединение институционального характера, предназначенное для выполнения каких-либо функций. Система выступает как цельный объект, как единая общность, в которой достижение индивидуальных целей становится возможным только через выдвижение и достижение общих целей. Коллективное целедостижение порождает необходимость иерархии в управлении (органы власти, ассоциации, предприятия).

Во-вторых, деятельность по разделению функций, координации, когда организация – это целенаправленное влияние на объекта, что предполагает наличие фигуры организатора и тех, кто организует. В этом значении совпадает с пониманием управления.

В третьих для характеристики ступени упорядоченности объекта, т.е. для выявления его структуры и типа связи целого и его частей. В данном значении этот термин употребляется для обозначения организованных и неорганизованных систем, формальных и неформальных организаций.

Типы структур управления организацией. В современной теории менеджмента выделяют два типа управления организациями: бюрократический и органический.

Исторически первым сформировался бюрократический тип. Соответствующую концепцию подхода к построению организационных структур разработал в начале XX столетия немецкий социолог Макс Вебер. Он предложил нормативную модель рациональной бюрократии, кардинальным образом менявшую ранее действовавшие системы коммуникации, отчетности, оплаты труда, структуры работы, отношений на производстве. В основе этой модели – представление о предприятиях как об «организованных организациях», предъявляющих жесткие требования, как к людям, так и к структурам, в рамках которых они действуют.

Можно выделить следующие основные положения нормативной модели рациональной бюрократии таковы: 1) четкое разделение труда, использование на каждой должности квалифицированных специалистов; 2) иерархичность управления, при которой нижестоящий уровень подчиняется и контролируется вышестоящим; 3) наличие формальных правил и норм, обеспечивающих однородность выполнения менеджерами своих задач и обязанностей; 4) дух формальной обезличенности, характерной для выполнения официальными лицами своих обязанностей; 5) осуществление найма на работу в соответствии с квалификационными требованиями к данной должности, а не с субъективными оценками.

Бюрократические структуры управления показали свою эффективность, особенно в крупных и сверхкрупных организациях, в которых необходимо обеспечивать слаженную четкую работу больших коллективов людей, работающих на единую цель. Эти структуры позволяют мобилизовать человеческую энергию и кооперировать труд людей при решении сложных проектов, в массовом и крупносерийном производстве. При этом бюрократический тип структуры не способствует росту потенциала людей,

каждый из которых использует только ту часть своих способностей, которая непосредственно требуется по характеру выполняемой работы.

Органический тип структур управления имеет сравнительно недолгую историю и возник как антипод бюрократической организации, модель которой перестала удовлетворять многие предприятия, испытывающие необходимость в более гибких и адаптированных структурах. Новый подход отвергает представление об эффективности организации как «организованной» и работающей с четкостью часового механизма.

В исходном определении органического типа структуры подчеркивались такие ее принципиальные отличия от традиционной бюрократической иерархии, как более высокая гибкость, меньшая связанность правилами и нормами, использование в качестве базы групповой организации труда.

Можно выделить следующие черты органического типа структуры организации: 1) решения принимаются на основе обсуждения, а не базируются на авторитете, правилах или традициях; 2) при обсуждении проблем и перспектив акцент делается на доверие, а не власть и убеждение; 3) главные интегрирующие факторы – миссия и стратегия развития организации; 4) творческий подход к работе и кооперация базируются на связи между деятельностью каждого индивида и миссией; 5) правила работы формулируются в виде принципов, а не установок. 6) распределение работы между сотрудниками обуславливается не их должностями, а характером решаемых проблем; 7) имеет место постоянная готовность к проведению в организации прогрессивных изменений.

При анализе корпоративной культуры, неизбежно возникает вопрос о соотношении понятий «культуры» и «корпоративной культуры». «Корпоративная культура» является субкультурой, поскольку, с одной стороны, происходит влияние норм, ценностей, традиций, характерных для всего общества, народа или государства, а с другой стороны, внутри организации формируются собственные нормы и правила, ценности, идеалы и т.д. (Например, японские корпорации, испытывают сильное влияние японской системы ценностей).

На данный момент сформировалось два подхода к пониманию корпоративной культуры. Первая группа концепций отмечает, что культура – один из атрибутов формирования и управления предприятия; рассмотрение культуры в качестве ресурса присуще современной теории менеджмента, этот подход называют рациональным или прагматическим, поскольку культура рассматривается как результат осознанной и целенаправленной деятельности лидеров организации. Вторая группа концепций в корпоративной культуре видит саму суть организаций, ее реальность, совокупность правил, ценностей, смыслов, которые рождены трудовой практикой. В этом случае культура – естественное развитие природы отношений конкретной группы людей в рамках конкретной деятельности, она не содержит волевой и результирующей составляющей. Этот подход базируется на идеях культурной антропологии и феноменологии.

Как и в случае с понятием «культуры», определений «корпоративной культуры» достаточно большое

количество. Каждый автор, начиная исследовать данную тему, старается предложить свою интерпретацию:

– «История, представленная в настоящем» (Барри Феган).

– «Уникальная общая психология организации» (П. Вейл).

– «Набор допущений, убеждений, ценностей и норм, которые разделяются всеми членами организации» (Д. Ньюстром, К. Дэвис).

– «Сложный комплекс предположений, бездоказательно принимаемых всеми членами конкретной организации, и задающий общие рамки поведения, принимаемые большей частью организации. Проявляется в философии и идеологии управления, ценностных ориентациях, верованиях, ожиданиях, нормах поведения. Регламентирует поведение человека и дает возможность прогнозировать его поведение в критических ситуациях» (Т. Ю. Базаров).

– «Идеи, интересы и ценности, разделяемые группой. Сюда входят опыт, навыки, традиции, процессы коммуникации и принятия решений, мифы, страхи, надежды, устремления и ожидания, реально испытанные вами или вашими сотрудниками. Ваша организационная культура – это, как люди относятся к хорошо сделанной работе, а также и то, что позволяет оборудованию и персоналу работать гармонично вместе. Это клей, который держит, это масло, которое смягчает... Это то, почему люди занимаются различной работой в рамках компании. Это то, как одни части компании видят другие ее части, и какие формы поведения выбирает для себя каждое из подразделений в результате этого видения. Она проявляет себя открыто в шутках и шаржах на стенах, либо держится взаперти и объявляется только своим. Это то, о чем знают все, за исключением, возможно, лишь руководителя» (Б. Феган).

– «Система материальных и духовных ценностей, проявлений, взаимодействующих между собой, присущих данной корпорации, отражающих ее индивидуальность и восприятие себя и других в социальной и вещественной среде, проявляющаяся в поведении, взаимодействии, восприятии себя и окружающей среды» (В. А. Спивак) [3].

– «Специфическая, характерная для данной организации система связей, взаимодействий и отношений, осуществляющихся в рамках конкретной предпринимательской деятельности, способа постановки и ведения Дела».

– «Атмосфера или социальный климат в организации».

– «Совокупность основных убеждений – сформированных самостоятельно, усвоенных или разработанных определенной группой по мере того, как она учится разрешать проблемы адаптации к внешней среде и внутренней интеграции, – которые оказались достаточно эффективными, чтобы считаться ценными, а потому передаваться новым членам в качестве правильного образа восприятия, мышления и отношения к конкретным проблемам» (Э. Шейн). Корпоративная культура – динамический комплекс базовых особенностей современных организаций, который влияет на процесс принятия решений. Она формирует у работников стиль восприятия, мышления, решения проблем (по Н. Н. Треневу).

Также в управленческом фольклоре можно встретить следующие определения:

1. «Коллективный портрет организации».
2. «Credo организации (ее Символ Веры)».
3. «Дух и стиль жизни, характеризующий данную организацию».
4. «Совокупность обстоятельств, благодаря которым люди все еще работают вместе».
5. «Проекция личности руководителя (владельца, «отца-основателя») или команды управленцев на организацию» и т.д.

Таким образом, корпоративную культуру можно рассматривать с различных точек зрения, в широком и узком смысле; в аксиологическом, культурном и психологическом аспектах.

Сущность корпоративной культуры раскрывается и детализируется в функциях, которые она выполняет в организации. В. А. Спивак по аналогии с функциями культуры предлагает выделять следующие функции корпоративной культуры:

– Воспроизводство лучших элементов накопленной культуры, продуцирование новых ценностей и их накопление.

– Оценочно–нормативная функция (на основе сравнения реального поведения человека, группы, корпорации с нашими нормами культурного поведения, с идеалами мы говорим о позитивных и негативных действиях, гуманных и бесчеловечных, изящных и грубых, прогрессивных и консервативных).

– Регламентирующая и регулирующая функция культуры, то есть применение культуры как индикатора и регулятора поведения.

– Познавательная функция (например, познание и усвоение корпоративной культуры, осуществляемое на стадии адаптации работника, способствует его включению в жизнь коллектива, в коллективную деятельность, определяет его успешность).

– Смыслообразующая функция: корпоративная культура влияет на мировоззрение человека, зачастую корпоративные ценности превращаются в ценности личности и коллектива либо вступают с ними в конфликт.

– Коммуникационная функция – через ценности, принятые в корпорации, нормы поведения и другие элементы культуры обеспечиваются взаимопонимание работников и их взаимодействие.

– Функция общественной памяти, сохранения и накопления опыта корпорации.

– Рекреативная функция – восстановление духовных сил в процессе восприятия элементов культурной деятельности корпорации возможно лишь в случае высокого нравственного потенциала корпоративной культуры и причастности работника к ней и разделению ее ценностей [3].

Можно отметить, что корпоративная культура включает в себя достаточно широкий спектр определений, пронизывает все элементы организации и является определенным соединяющим компонентом.

Каждая компания независимо от подхода к бизнесу создает свою корпоративную культуру, которая затем и определяет положение компании в социуме и ее поведение. По статистике корпоративная культура сформирована и нормативизована у 10% компаний Великобритании, 20% США и 50% – Японии.

Ричард Кох выделяет 5 атрибутов, определяющих наличие корпоративной культуры:

1. Осознание персоналом прочности финансового состояния фирмы и четкое видение направленности и путей развития;
2. Наличие механизма стимулирования и профессионального совершенствования сотрудников;
3. Поощрения высокого качества труда;
4. Развитая система социальной защиты сотрудников;
5. Гибкие формы индивидуальной, командной и коллективной работы.

Рассматривая корпоративную культуру как целостную систему, можно выделить следующие элементы:

1. Ценностно–нормативной:

- Основные ценности, разделяемые в организации;
- Корпоративные традиции;
- Корпоративные правила (взаимоотношения с клиентами).

2. Организационной структуры:

- Формальная и неформальная организационная структура;
- Структура власти и лидерства;
- Нормы и правила (писаные и неписаные) внутреннего взаимодействия;
- Традиции и правила «внутреннего распорядка» (поведения на рабочем месте).

3. Структуры коммуникаций:

- Структура формализованных и неформальных информационных потоков;
- Качество коммуникации: потеря и преобразование информации;
- Направленные действия по «внутреннему PR».

4. Структуры социально–психологических отношений:

- Структура взаимных симпатий, выборов, предпочтений (социометрическая карта);
- Система ролей в организации (конструктивных, деструктивных и др.);
- Внутренняя позиционность и конфликтность;
- Отношения к руководителям организации (авторитетность).

5. Игровой (мифологической) структуры:

- Корпоративные предания (история);
- Мифы и легенды, об организации, ее сотрудниках и руководителях.

6. Структуры внешней идентификации (фирменного стиля):

- Имидж организации – образ, который направленно транслируется клиенту;
- Имидж, который воспроизводится в реальном общении с клиентом;
- Восприятие компании и ее продукции в обществе.

Ядром организационной культуры являются ценности, на основе которых вырабатываются нормы и формы поведения в организации. Именно ценности, разделяемые и декларируемые основателями и наиболее авторитетными членами организации, зачастую становятся тем ключевым звеном, от которого зависит сплоченность сотрудников, формируется единство взглядов и действий, а, следовательно, обеспечивается достижение целей организации. Применительно к корпоративной культуре ценности можно определить как целевое и желательное событие. Ценности в данной

ситуації служать стимулом, необхідним умовою для любого рода взаємодії. В силу соціального нерівності, яке є в будь-якій організації, цінності серед людей розподіляються нерівномірно. Іменно на нерівном розподілі будуються відносини влади і підпорядкування, всі види економічних відносин, відносини дружби, партнерства і т.д. розподілення цінностей в соціальній групі називають ціннісним образом даної групи або організації. Окремий співробітник займає індивідуальну ціннісну позицію. Ціннісні образи і позиції змінюються в процесі міжособистісного взаємодії і обміну цінностями.

Корпоративні цінності і норми можуть включати в себе наступні:

- призначення організації і її «лици» (високий рівень технологій; лідерство в своїй галузі; преданість духу професії і т.д.);
- старшинство і влада (повномочия, присущі посади або особі; повага старшинства і влади і т.д.);
- ставлення до людей (забота о людях і їх потребах; неупереджене ставлення і фаворитизм; привілеї; кар'єра, справедливість при оплаті; мотивація персоналу і т.д.);
- критерії вибору на керівні і контролюючі посади (старшинство або ефективність роботи; пріоритети при внутрішньому виборі; вплив неформальних відносин груп і т.д.);
- організація роботи і дисципліна (добровільна або примусова дисципліна; використання нових форм організації роботи і т.д.);
- стиль керівництва і управління (стилі авторитарний, консультативний або співробітництва; використання цільових груп і т.д.);
- процеси прийняття рішень (хто приймає рішення, з ким проводяться консультації; індивідуальне або колективне прийняття рішень);
- поширення і обмін інформацією (інформованість співробітників; легкість обміну інформацією і т.д.);
- характер контактів (предпочення особистим або письмовим контактам; жорсткість або гнучкість в використанні встановлених каналів службового спілкування і т.д.);
- характер соціалізації (існуючі бар'єри; особливі умови спілкування і т.д.);
- шляхи вирішення конфліктів (бажання уникнути контакту або йти на компроміс; перевага використання офіційних і неофіційних шляхів; участь вищого керівництва в вирішенні конфліктних ситуацій і т.д.);
- оцінка ефективності роботи (реальна або формальна; прихована або відкрита; як здійснюється; як використовується результати і т.д.).

Кожна організація здійснює свою роботу в відповідності з тими цінностями, які мають важливе значення для її співробітників. Створюючи організаційні культури, необхідно враховувати суспільні ідеали і культурні традиції країни. Крім того, для повного розуміння і засвоєння цінностей співробітниками організації, важливо забезпечити різноманітне вираження цінностей в межах організації.

Для оптимізації процесу ідентифікації співробітників з організацією, можна використовувати наступний комплекс послідовних заходів на відповідних етапах:

1. Прийом на роботу. В ході співбесіди, слід виявляти тих претендентів, чи особистісні риси і система поглядів в значительній мірі не відповідають культурі організації або суперечать їй.

2. Етап адаптації. В цей період нові співробітники піддаються різним внутрішньорганізаційним впливам, які повинні бути ретельно сплановані і мати своєю метою змусити новачка зрозуміти цінності організації і свої особисті.

3. Освоєння необхідних для роботи навичок і способів виконання трудової діяльності, прийнятими в даній організації.

4. Ретельний аналіз, оцінка результатів праці співробітників і відповідне винагородження кожного. Системи аналізу трудової діяльності повинні бути всеохоплюючими і взаємно узгодженими. Крім того, увага повинно бути зосереджено на тих аспектах, які тісно пов'язані з корпоративними цінностями. В компаніях, які мають сильну організаційну культуру, люди, порушуючі загальноприйняті норми, піддаються різного роду санкціям. Ці санкції можуть бути виражені в прихованій формі, наприклад, переведення співробітника на менш престижне робоче місце.

5. Заключальний етап в процесі освоєння працівниками всієї системою корпоративних цінностей є внутрішньорганізаційне визнання і просування тих співробітників, які можуть служити ролевими моделями для інших членів організації.

Подібний підхід до формування ролевих моделей в компаніях, відрізняються сильною організаційною культурою, вважається однією з найефективніших і постійно діючих форм просування корпоративних цінностей.

Таким чином, корпоративна культура – це культура, організована в інтересах меншості, і якщо це меншість є управлінською елітою, то ми маємо цивілізований ринок, необхідну культуру громадянського суспільства. Формування нової корпоративної культури вимагає складного управління змінами в організації, постійної діагностики, виявлення норм, системи цінностей, невідповідності дійсності, розробка нової стратегії, реструктуризації підприємства, перебудови корпоративного свідомості.

Висновки. На основі викладеного, можна сказати, що організаційна культура – це нова область знань, що входить в серію управлінських наук. Термін «організаційна культура» охоплює більшу частину явищ матеріальної і духовної життя колективу: домінуючі в ньому матеріальні цінності і моральні норми, прийнятий кодекс поведінки і вкоренилися ритуали, манера персоналу одягатися і встановлені стандарти якості продукції. З проявами організаційної культури співробітники стикаються, едва переступив поріг підприємства: вона обумовлює адаптацію новачків і поведінку ветеранів, знаходить відображення в певній філософії управлінського зв'язу, реалізується в конкретній стратегії організації. При аналізі ймовірності

успешных изменений организационной культуры следует учесть следующие факторы: персональные изменения в руководстве, фазу жизненного цикла организации, возраст, размер фирмы, силу существующей культуры и субкультур. Одним из важнейших факторов воздействия на корпоративную культуру является имидж лидера (руководители, менеджеры). Поэтому надо быть готовым, что консультанты попросят изменить стиль руководства, будут работать с имиджем топ-менеджеров. Чтобы грамотно поставить задачу по созданию или изменению корпоративной культуры перед консультантом, необходимо четко представлять конечную цель преобразований. Прежде всего, следует понять, что организационная культура – система разделяемых в организации ценностей, убеждений и норм – это продукт взаимодействия процесса отбора, управленческих функций, поведения, структуры и процессов в организации, внешней среды, в которой существует организация, и процесса исключения ряда ее членов. Корпоративная культура включает как управленческие функции, так и характеристики организации. Менеджмент одновременно является фактором и частью характеристики организации. Управление организационной культурой осуществляется постоянно, когда менеджеры осуществляют планирование, организацию, контроль и руководство. Поэтому все действия менеджеров должны быть совместимы с понятиями и ценностями требуемой культуры.

Список использованных источников

1. Пугачев В. П. Руководство персоналом организации: Учебник / В. П. Пугачев. – М.: Аспект – Пресс, 1998. – 280 с.
2. Смирнов Э. А. Основы теории организации / Э. А. Смирнов. – М.: Аудит, 1998. – 371 с.
3. Спивак В. А. Организационное поведение и управление персоналом / В. А. Спивак. – СПб.: Питер, 2000. – 416 с.
4. Управление организацией. Учебник / под ред. Поршнева А. Г. – М., 2001. – 302 с.
5. Фролов С. С. Социология организации: Учебник / С. С. Фролов. – М.: Гайдарики, 2001. – 384 с.
6. Щекин Г. В. Теория социального управления / Г. В. Щекин. – К.: МАУП, 1996. – 408 с.
7. Щербина В. В. Социальные теории организации: Словарь / В. В. Щербина. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 264 с.

References

1. Pugachev V. P. Rukovodstvo personalom organizacii: Uchebnik / V. P. Pugachev. – M.: Aspekt – Press, 1998. – 280 s.
2. Smirnov E. A. Osnovy teorii organizacii / E. A. Smirnov. – M.: Audit, 1998. – 371 s.
3. Spivak V. A. Organizacionnoe povedenie i upravlenie personalom / V. A. Spivak. – SPb.: Piter, 2000. – 416 s.
4. Upravlenie organizaciej. Uchebnik / pod red. Porshneva A. G. – M., 2001. – 302 s.
5. Frolov S. S. Sociologija organizacii: Uchebnik / S. S. Frolov. – M.: Gajdariki, 2001. – 384 s.
6. Shhekin G. V. Teorija social'nogo upravlenija / G. V. Shhekin. – K.: MAUP, 1996. – 408 s.
7. Shherbina V. V. Social'nye teorii organizacii: Slovar' / V. V. Shherbina. – M.: INFRA-M, 2000. – 264 s.

Melentyeva T. M., Candidate of Philosophy, Associate Professor, Associate Professor, Department of Philosophy and Sociology, National Pharmaceutical University (Ukraine, Kharkiv), Vjbctdf27.5@gmail.com

Corporate culture in frames of management activity

Author of this research analyzed a definition of corporative culture and its elements. Corporative culture is investigated from different points of view: in

wide and narrow senses, axiological, cultural and psychological aspects. Types of organization management were among the big points of this publication. Author offers a complex of measures, which could be used for optimizing of a process of identification of co-workers with their organization.

Keywords: organization, culture, organizational culture, corporative culture, values.

Мелентьєва Т. М., кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії та соціології, Національний фармацевтичний університет (Україна, Харків), Vjbctdf27.5@gmail.com

Корпоративна культура в рамках управлінської діяльності

Проаналізовано поняття корпоративної культури, розглянуті елементи корпоративної культури. Придано увагу типам структур управління організацією. Корпоративну культуру розглянуто з різних точок зору, в широкому і вузькому сенсі; в аксіологічному, культурному і психологічному аспектах. Розглянуто комплекс послідовних заходів який можна використовувати на відповідних етапах для оптимізації процесу ідентифікації співробітників з організацією.

Ключові слова: організація, культура, організаційна культура, корпоративна культура, цінності.

УДК 378.014.552:37.013.42

Михайличенко М. В., кандидат педагогічних наук, докторант, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ УПРАВЛІННЯ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЮ ОСВІТОЮ ЯК СОЦІАЛЬНА ПРОБЛЕМА

Проаналізовано головні аспекти сучасної вітчизняної університетської освіти, що перебуває у стані невідповідності до рівня розвитку продуктивних сил та європейського рівня організації підготовки фахівців для інформаційної економіки; підкреслено гостру соціальну необхідність подальшої демократизації управління вищою освітою за рахунок розбудови державно-громадської моделі управління навчально-виховним процесом. Стрижнем такої моделі має стати децентралізація державного управління освітою на національному, регіональному корпоративному рівнях з урахуванням імперативу стандартів європейської освіти і освітніх потреб особистості.

Ключові слова: освіта, університет, держава, бізнес, громадянське суспільство, управління, освітня послуга, освітні потреби, особистість, організаційний рівень.

Актуальність теми дослідження стану і перспектив децентралізації державного управління університетською освітою полягає у організаційно-правовому сприянні формуванню нової генерації політиків, науковців, менеджерів, військових, лікарів, освітян, інженерів, що призводить до формування якісно нової національної еліти та підвищення її соціальної активності.

Аналіз стану і результатів університетської освіти техногенної доби доводить, що світова спільнота «загнала» сама себе у глухий кут завдяки зверненню до жорсткої раціональності, абсолютизації технократичного мислення і технократичної ідеології в управлінні суспільними справами, оскільки теми соціального розвитку почали різко падати, а світове суспільство перейшло у стадію стагнації і занепаду. Людина, навіть з вищою університетською освітою, перестала відповідати рівню виробничих сил сучасності, які вона сама собі створила. Це й стало, на нашу думку, головним джерелом соціальної кризи кінця ХХ – початку ХХІ ст.

На сьогодні ситуація між трьома основними учасниками реалізації освітньої політики виглядає

наступним чином: держава без участі роботодавців–бізнесу формує попит на фахівців шляхом надання державного замовлення, вона ж визначає програму підготовки (навчальні програми, плани), ВНЗ здійснює навчальний процес відповідно до вказівок державних органів, оскільки його автономія мінімальна, і працює в межах визначених стандартів, а бізнес отримує фахівця, якого не замовляв, не брав участі у його підготовці тощо [6, с. 190–192].

Виходом з такої ситуації є, на нашу думку, потужна децентралізація, інформатизація і декомунізація державного управління. Дієвим інструментом у цьому процесі може стати університетська освіта, оскільки саме вона здатна системно охоплювати усі прошарки населення країни і всі галузі народного господарства і міжнародної політики.

Новий час формує нові вимоги до організації управління університетською освітою. Основним є перерозподіл державного управління на користь нижніх ланок соціальної структури, а саме: на користь громадянського суспільства, територіальних громад, колективів університетів, нарешті, пересічної людини, яка у інформаційну добу має навчатися протягом усього життя. Їх треба звільнити з тенет комуністичної або патерналістської ідеології шляхом організаційної перебудови системи управління суспільством загалом і управління національною освітою зокрема.

Саме на це спрямовані Закони України «Про освіту», «Про професійно–технічну освіту», «Про загальну середню освіту», «Про позашкільну освіту», «Про дошкільну освіту», «Про вищу освіту», Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»), відповідні Укази Президента України, Національна доктрина розвитку освіти України у XXI ст. та Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки.

Проблемами демократизації державного управління освітою цікавились багато дослідників. Щоб переконатись у цьому, достатньо звернутись до праць М. Квієка, який ґрунтовно досліджував відносини держави і університетів [4]. Науковець зауважив, що йому допомагало багато фахівців, а саме: Елі Фару (Європейська Комісія); Стефан Венсан–Ланкрен і Курт Ларсен (ОЕСР/ЦОДІ); Роджер Реснейк (Aguirre Int.); Георгій Касьянов і Тарас Фініков (Міжнародний фонд «Відродження»); Філіп Альтбах (Бостонський коледж); Ян де Грооф і Грасьєн Ловер (Коледж Європи і ELA); Ян Садлак (ЮНЕСКО–СЕПЕС); Юрген Ендерз та Егберт де Веєрт (CHEPS, Університет Твенте); Деніел Леві (SUNY, Олбані); Сьюзен Робертсон (Бристольський університет); Сара Кітинг (Рада Європи); Джеймс Стивенз і Тобі Лінден (Світовий банк); Марчин Чаплінський (ОБСЄ ВКНМ, Гаага); Біл Дуглас (USAID); Вальдемар Томуск (OSI, Будапешт) та ін.

У вітчизняному освітньому просторі проблему демократизації державного управління освітою проаналізовано у працях В. Андрущенка, В. Астахової, В. Бакірова, О. Бандурки, В. Беха, Я. Болубаша, В. Брюховецького, Р. Вернидуба, Л. Гаєвської, Л. Грицяк, М. Дмитраченка, Н. Діденко, Т. Жижко, В. Зайчука, М. Згуровського, Л. Калініної, В. Лугового, В. Кременя, В. Крижка, С. Клепка, С. Ніколаєнка, В. Савельєва, Л. Семененко, В. Сиченка, Г. Хоружого, С. Шевченка, М. Яременка, М. Яценко та ін.

Сьогодні акцент роблять на становленні державно–громадського управління освітою. У науковій літературі таку форму управління освітою розглядають як складову систему соціального управління, що забезпечує максимальну участь бізнесу, громадянського суспільства, громадян у розробці стратегічних напрямів розвитку освітньої галузі у процесі постійного управління нею для задоволення потреб членів суспільства. У цьому значну роль мають відігравати асоціації вчителів, викладачів, науково–методичні об'єднання, наукові, науково–технічні ради, громадські академії наук тощо.

Державно–громадське управління освітою розглядаємо як відкриту демократичну модель управління, в якій органічно поєднано засоби державного управління громадянським впливом. Державно–громадське управління освітою як вид соціального управління підпорядковується його загальним закономірностям. Одночасно воно має специфічні закономірності, які зумовлені способами постановки і досягнення соціально значущих мети і завдань.

Реформування системи вищої освіти набуло широкого розмаху і розголосу. Однак це зумовило певні соціальні проблеми, оскільки кардинальні зміни в українському суспільстві призводять до переформатування його структури, появи нових соціальних груп, що продукують власні ринкові цінності та потреби, також формується нове мислення та світогляд у громадян, в першу чергу дітей та молоді, що ґрунтуються на ринкових поглядах, підприємництві, бажанні економічного процвітання, розширенні можливостей набуття певного соціального статусу у суспільстві тощо.

Звернемо увагу на процеси децентралізації та декомунізації, які активно проводить у межах реформування освітньої системи держава, орієнтування освітніх реформ на створення оптимальної моделі державно–громадського управління галуззю, що сприяло б створенню конкурентоспроможних навчальних закладів не тільки на внутрішньому ринку освітніх послуг, але і з їх виходом на міжнародний рівень.

Для України державно–громадська модель управління вищою освітою як соціальна проблема пов'язана з децентралізацією управління, формуванням академічної автономізації, що є тенденцією загальноєвропейського, навіть світового освітнього простору. Про це свідчить низка документів, ухвалених ООН/ЮНЕСКО, ЄС, асоціаціями університетів за останні 20–30 років.

Можна стверджувати, що міжнародні організації взяли на себе функцію формування сучасної ідеології управління, стратегії та мети формування світового/європейського освітньо–наукового простору. У «Всесвітній декларації про вищу освіту» (1998) пріоритетним напрямком визначено посилення державно–громадської моделі управління та організації вищої освіти: «Вищим навчальним закладам має бути надана автономія в їхніх внутрішніх справах, однак така автономія має супроводжуватися чіткою і прозорою підвітністю урядові, парламентові, студентам і суспільству в цілому» [8].

Водночас визнано, що в управлінні вищою освітою, і навчальними закладами зокрема, важливу роль має відігравати державно–громадське партнерство і зв'язки між зацікавленими гравцями: державою, інституціями та особами, які приймають управлінські рішення та

відповідають за формування політики на національному й інституційному рівнях, адміністрацією, професорсько-викладацьким складом, науковцями, студентами, працедавцями, неурядовими об'єднаннями. Таким чином, державно-громадське партнерство на основі спільних інтересів, взаємної довіри та поваги має бути основним методом оновлення вищої освіти [8].

Можна констатувати, що Україна певною мірою засвоїла міжнародні здобутки у галузі державно-громадського управління освітою, зокрема у питанні спрямування діяльності державних установ на залучення інтелектуального та фінансового потенціалу неурядових інституцій громадянського суспільства до управління освітою, посилення у цьому плані їх координуючої ролі.

Для громадськості модель державно-громадського управління університетом як соціальна проблема набуває у сучасних умовах подвійного значення: з одного боку, здобуття вищої освіти для громадянина країни є суспільним благом, яке держава надає через навчання в університетах, що допомагає людині отримати певні суспільні переваги і блага вже під час свого подальшого життя, а також сформувані у себе певний тип світогляду, який є найбільш поширеним у суспільстві.

Але з другого боку, сучасні ринкові реалії спонукають громадян по-іншому подивитися на навчання в університеті й побачити його не тільки як суспільне благо, але і як індивідуальне благо, яке перетворюється на отримання освітніх послуг, за допомогою яких особистість одержує можливості не просто досягнення певного соціального статусу у суспільстві, але і досягнення цього статусу за рахунок формування власних конкурентних переваг через набуття професійних знань, умінь та компетенцій, які допомагають людині стати конкурентною на ринку праці, при виборі місця роботи, посади, бажанні стати приватним підприємцем, відкрити власну справу тощо.

У цьому відношенні людина, яка отримує освітні послуги, чи людина, яка оплачує такі послуги (наприклад, батьки студентів), переходить у категорію громадськості, яка впливає на процеси управління університетом на основі державно-громадської моделі. До цих суб'єктів управління освітою з боку громадськості необхідно долучити також і бізнесові структури, роботодавців, які зацікавлені в отриманні від університетів фахових працівників з набором професійних навичок і компетенцій, що необхідні для отримання конкурентних переваг на ринку, а також різного роду громадські організації, об'єднання, які захищають інтереси учасників цієї моделі управління.

Наслідком таких процесів для бізнесу як частини громадськості стало різке зниження кількості фахівців, яких готують виші, оскільки серед потенційних споживачів освітніх послуг на багато професій у країні попит став падати, а на популярні професії, отримавши які можна добре заробляти, попит став підніматися, і більшість ВНЗ почали активно відкривати такі спеціальності у себе, незважаючи на специфіку навчального закладу, його профільність тощо.

Отже, процес передачі новим поколінням знань, умінь, навичок є особливим типом соціальної послуги громадянину – освітньої послуги. Характерна особливість цієї послуги полягає в тому, що у ній поєднано дещо протилежні категорії, а саме:

національного, інтернаціонального, економічного, духовного, особистого, суспільного.

В університетах, які є об'єктами державно-громадського управління, проблему формування такої моделі вбачаємо в різних площинах.

По-перше, головними функціями університету як специфічного соціального інституту залишаються завдання накопичення, збереження і відтворення духовного, культурного, інтелектуального та науково-технічного потенціалу суспільства.

По-друге, до традиційних завдань університету (відтворення, збереження та передавання знань) додається завдання реагування на трансформаційні процеси в самій освіті, пов'язані з глобалізацією, на нові аспекти професіоналізації й соціалізації студентів.

По-третє, дедалі частіше говорять про кризу університетів, яких підозрюють у тому, що вони не так витрачають суспільні кошти, навчають не так, виховують майбутніх фахівців не в тій системі моральних норм і цінностей. Університетам для виходу з цієї ситуації варто прагнути стати самостійними гравцями на ринку освітніх послуг. Однак слід врахувати при цьому, що розвиток ринку університетських послуг почав визначатися специфічними обставинами: психологічна невизначеність суспільства й населення щодо цього ринку; диспропорція в розміщенні населення й університетів на території країни; необхідність підвищення освітнього потенціалу на периферії; диференціація в доходах окремих груп населення [7, с. 3–4].

М. Квіск підкреслює, що «глобалізація спричинила знецінення всіх національних проектів, одним з яких є заклад (національно і державно орієнтований) університету. Якщо за університетом більше не стоять ідеї нації – дух і (національна) культура, то або необхідно визначити нові ідеї, або університет буде приречений здатися на милість всеосяжній логіці захисту прав споживачів. У межах цієї логіки університет, позбавлений сучасної національної і державної місії, існує просто для «продажу» свого освітнього «продукту» як бюрократична освітня корпорація» [3, с. 117].

По-четверте, соціальна роль університетів поступово зростає, і в перспективі таке зростання може відбуватися у геометричній прогресії. У цьому відношенні Д. Белл, наприклад, зауважує, що «так само, як протягом останніх ста років комерційне підприємство грало роль ключового інституту, в силу його місця в організації масового виробництва товарів, в найближчі сто років її буде грати університет (або якась інша форма інституту знань) внаслідок його функції джерела інновацій і знань» [1, с. 463].

По-п'яте, в сучасних державах університет прагне бути соціально універсальним. Ця соціальна універсалізація полягає у збільшенні кількості спеціальностей та напрямків, за якими готуються випускники навчального закладу.

Отже, модель державно-громадського управління університетом ґрунтується на формуванні нового соціально-економічного явища – ринку освітніх послуг, де освітня послуга перетворюється на складову освітнього процесу та виражена у такій пропорції: певний обсяг знань, отриманих у навчальному закладі за визначену ціну.

Перехід університетів до державно-громадської моделі управління вимагає також пошуку нових методів та форм управління, однією з яких є концепція «нового державного управління» (англ. New Public Management – NPM), що була перенесена в систему вищої освіти з інших секторів економіки. Головними цінностями концепції є підвищення ефективності роботи, економічність, продуктивність, прозорість, діяльнісний підхід і конкуренція [5, с. 2].

Реформування системи вищої освіти ґрунтувалося передусім на зміні взаємовідносин між державою і університетами, які отримали суттєву автономію. Держава намагається дистанціюватися від прямого контролю за університетами і починає оцінювати їх, вона намагається зробити університети конкурентоздатними, ринково орієнтованими і фінансово незалежними, тобто такими, що самостійно заробляють гроші. Фактично, держава намагається перетворити університети на підприємницькі структури. Самостійний пошук джерел фінансування має поліпшити діяльність університетів, але це потребує підвищення рівня свободи на ринку освітніх послуг, що призведе і до зростання фінансової автономії тощо.

Проте слід зауважити, що останнім часом розвиваються відносини «бізнес – університет», що формуються на засадах партнерства і виявляються у наданні баз для проходження виробничих практик студентами, для створення програм стажування студентів та викладачів, для проведення студентських конкурсів, екскурсій на підприємства, підтримка досліджень лабораторій ВНЗ, фінансування проектів, спільне створення університетів (наприклад, Міжкорпоративний університет) та ін.

Останнім часом почали активно формуватися і відносини між бізнесом та державою з питань освіти, які до останніх років практично взагалі були відсутніми. Це виявляється у запрошенні на різні слухання, наради, круглі столи, конференції представників бізнесу та роботодавців, підтримка з боку МОН України проектів, які створюються в університетах за допомоги бізнесових структур тощо. Проте ці процеси «йдуть повільно, що і досі спричиняє низьку якість підготовки фахівців, диспропорцію між попитом та пропозицією на ринку праці, обвинуваченням університетів з боку бізнесу у тому, що саме вони не розуміють реалій бізнесу, готуючи спеціаліста, а представники вишів відповідають зорієнтованістю бізнесу лише на швидке отримання прибутку і відсутності зацікавленості у підготовці фахівця в стінах вишу» [2, с. 12].

Критики зазнає держава за її панівну роль в освіті, зокрема у формуванні такої освітньої політики, яка не враховує потреб ринку, а також за надмірну централізацію в управлінні вищою освітою, за бюрократизацію університетів, дуже низьку інформатизацію та автоматизацію у впровадженні інформаційних систем управління, за неврахування попиту на професії, що будуть затребувані через кілька років, за відсутність прогнозування нових професій, що активно формуються і впроваджуються за кордоном, повільне і утруднене впровадження нових спеціальностей, за кон'юнктуру у цьому процесі.

Отже, проблема децентралізації управління вітчизняною університетською освітою є наскрізною

соціальною потребою сучасності, оскільки ця проблема: по-перше, стосується усіх без винятку прошарків населення і галузей народного господарства; по-друге, набуває більшої визначеності зміст явища освітнянської послуги, що має суспільну вартість, власне собівартість і ринкову ціну; по-третє, децентралізація державного управління є механізмом реалізації принципу демократизації відносин «державна-університет» і «державно-особистість»; по-четверте, формується суспільна потреба вивчення організаційних рівнів децентралізації державного управління університетською освітою і суб'єктів цього процесу; по-п'яте, потрібно сформувати принципово нове бачення європейського досвіду управління університетською освітою як імперативу модернізації української практики менеджменту освіти.

Список використаних джерел

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования / Д. Белл; перев. с англ. под ред. Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – 783 с.
2. Зінченко А. Якісна освіта: роль партнерств / М. Саприкіна, О. Янковська, О. Вінніков, А. Зінченко. – К., 2013. – 20 с.
3. Квієк Марек. Глобалізація і вища освіта // Вища школа. – 2001. – №4–5. – С.107–117.
4. Квієк М. Університет і держава: вивчення. глобальних. трансформацій / М. Квієк; пер. з англ. Т. Цимбала. – К.: Таксон. 2009. – 380 с.
5. Фирсова Ю. Н. Маркетингизация системы высшего образования западноевропейских стран в контексте внедрения концепции «Нового государственного управления» // Казанский педагогический журнал. – 2011. – №5–6. – С.2–7.
6. Фінкільштейн О. В. Роль держави в соціальному діалозі між бізнесом і ВНЗ // Публічне управління XXI століття: від соціального діалогу до суспільного консенсусу: 36. тез до XIV Міжнар. наук. конгресу. – Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2014. – 332 с.
7. Хижняк Л. М. Державна освітня політика в умовах глобалізації: пошуки оптимальної моделі / Хижняк Л. М. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2007–1–2/doc/1/02.pdf.
8. Higher Education in the Twenty-first Century. Vision and Action: UNESCO World Conference on Higher Education, Paris 5–9 October 1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001163/116345e.pdf>

References

1. Bell D. Grjadushhee postindustrial'noe obshchestvo: opyt social'nogo prognozirovaniya / D. Bell; perev. s angl. pod red. L. Inozemceva. – M.: Academia, 1999. – 783 s.
2. Zinchenko A. Jakisna osvita: rol' partnerstv / M. Saprykina, O. Jankov's'ka, O. Vinnikov, A. Zinchenko. – K., 2013. – 20 s.
3. Kvijek Marek. Globalizacija i vyshha osvita // Vyshha shkola. – 2001. – №4–5. – S.107–117.
4. Kvijek M. Universytet i derzhava: vyvchennja. global'nyh. transformacij / M. Kvijek; per. z angl. T. Cymbala. – K.: Takson. 2009. – 380 s.
5. Firsova Ju. N. Marketizacija sistemy vysshego obrazovanija zapadnoevropejskih stran v kontekste vnedrenija koncepcii «Novogo gosudarstvennogo upravlenija» // Kazanskij pedagogicheskij zhurnal. – 2011. – №5–6. – S.2–7.
6. Finkil'shtejn O. V. Rol' derzhavy v social'nomu dialozi mizh biznesom i VNZ // Publichne upravlinnja XXI stolittja: vid social'nogo dialogu do suspil'nogo konsensusu: Zb. tez do XIV Mizhnar. nauk. kongresu. – H.: Vyd-vo HarPI NADU «Magistr», 2014. – 332 s.
7. Hyzhnjak L. M. Derzhavna osvitnja polityka v umovah globalizacii: poshuky optymal'noi' modeli / Hyzhnjak L. M. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2007–1–2/doc/1/02.pdf.
8. Higher Education in the Twenty-first Century. Vision and Action: UNESCO World Conference on Higher Education, Paris 5–9 October 1998 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001163/116345e.pdf>

Mykhailichenko M. V., PhD in Pedagogical Sciences, doctoral student of the National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com

Decentralization of university education management as a social problem

The state of modern domestic university education is analyzed, which is in a state of inconsistency to the level of development of productive forces and the European level of organization of training specialists for the information economy; emphasizes the acute social need for further democratization of higher education management through the development of a state-public model for managing the educational process. The core of this is the decentralization of public education management at the national, regional corporate levels, taking into account the standard of European education standards and the educational needs of the individual.

Keywords: education, university, state, business, civil society, management, educational service, educational needs, personality, organizational level.

* * *

УДК 316.7:159.955:37.01

Гальченко М. С.,

кандидат філософських наук, директор,
Інститут обдарованої дитини НАПН України
(Україна, Київ), halchenko@yahoo.com

СОЦІАЛЬНИЙ КОНСТРУКТИВІЗМ В СТРАТЕГІЯХ ДІЯЛЬНОСТІ МИСЛЕННЯ І ОСВІТИ

Досліджується проблема соціального конструктивізму, який в дослідженнях науки, теорії комунікації і освіти пропонує систему суспільної раціональної діяльності. Автор показує, що в сучасних дослідженнях соціальний конструктивізм постає результатом діяльності мислення, котре як походить від розуму є «дзеркалом» реальності. Ідеї конструювання «Я», наукового і культурного знання стають визначальними у творенні соціальних проектів, які перетворюють світ і людину. Поряд з соціальним конструктивізмом існують інші можливості творення світу і людини.

Ключові слова: розум, мислення, соціальний конструктивізм, освіта, наука, творчість, ідентичність, особистість.

В сучасних дослідженнях теорії мислення домінують ряд тенденцій взаємодії філософії з цілим рядом когнітивних наук. Вони включають концепції гуманітарної (логічної, психологічної, лінгвістичної, культурно-історичної, семіотичної), природничонаукової (нейрофізіологічної, нейропсихологічної), комп'ютерно-інформаційної (теорії штучного інтелекту) орієнтації. Успіхи такої міждисциплінарної взаємодії похитнули ілюзію абсолютної унікальності людського мислення, сформовану в період розвитку класичної філософії і науки. Але питання про його властивості, природу і закономірності не втратило своєї наукової актуальності, що обумовило необхідність міждисциплінарного підходу, який виявляє нові ресурси діяльності мислення.

Проблема ролі мислення в творенні соціально-культурного світу і науки знайшла відображення в публікаціях В. Розіна, Ю. Шилкова, Л. Виготського, С. Кримського, М. Мамардашвілі, К. Левітана, Ф. Михайлова та ряду інших. Особливе місце займають публікації Д. Беккерста, Д. Брунера, К. Гегена, К. Данцігера, Р. Морена, Д. Макдауелла, Д. Овенса стосовно ролі мислення в соціальному конструюванні суспільства, його інститутів і людини.

Мета статті полягає в аналізі можливостей і ролі розуму в освітній і культурній діяльності в соціальному конструюванні по формулюванню оточуючої реальності та місця в ній людини.

Міждисциплінарна стратегія мисленнєвої діяльності спрямована на конкретизацію об'єктивних і суб'єктивних основ соціально-культурного пізнання. Об'єктні передумови мисленнєвої діяльності не мають прямого, безпосереднього впливу на процес пізнання, а опосередковуються складною сукупністю факторів і способів її суб'єктної організації. Процеси мислення і його функції співмірні з ними не в менш значній мірі, чим з відображенням об'єктивної реальності. Адже саме з розходжень між «об'єктивним» і «суб'єктивним» протікають численні можливості суперечностей і відповідних ним дослідницьких проблем [4, с. 214]. Як зазначає С. Б. Кримський, взаємопов'язаність «об'єктивного та суб'єктивного в складі духу проявляється, зокрема, в тому, що він маніфестується через рольові структури діяльності суб'єкта та символічні витвори буття, що потребують індивідуальної розшифровки. У цьому відношенні дух вступає трансформаційним процесом взаємопереходів суб'єктивного та об'єктивного, універсального та індивідуального, формоутворення та змістонаповнення» [3, с. 48].

В контексті даних міркувань ключем до визначення особливостей побудови і конструктивно-творчих механізмів протікання процесів діяльності мислення слугує ідея системності. Вона реалізується в розробці цілісної моделі організації мислення, в якій взаємопов'язані його інтенційні, інструментальні та інші компоненти, зокрема кондиціональні. Іntenційальність мисленнєвої діяльності виражає її предметну спрямованість на об'єкти, цілі і результати. Інструментальний компонент включає в себе мовні, понятійні і образні форми мислення і відповідні їм операціональні засоби і ресурси. Кондиціональні фактори мислення характеризують його залежність від суб'єктних основ. Всі відомі філософські стратегії аналізу мислення, як правило, виходять з пріоритету його інтенціональних, інструментально-операціональних або кондиціональних факторів. Системний підхід, таким чином, «дозволяє уникнути домінуючого впливу якої-небудь з вказаних стратегій і закласти основу цілісних уявлень про мисленнєві процеси продукування знань та їх творчі можливості» [4, с. 216] в контексті загального міждисциплінарного підходу.

Творчі можливості мислення проявляють себе у всіх сферах соціокультурної, економічної та політичної діяльності. Що цілком закономірно, оскільки, зазначає Д. Макдауелл, «ідея про розум і мислення, які приводяться в рух їх змістом, включають метафори із словника механістичного розуміння, але цю ідею необхідно помістити в інший простір – простір смислів» [12, с. 272]. В цьому просторі формується стиль мислення, який пропонує більш прямий шлях до чітко визначеної соціальної концепції розумної діяльності – соціального конструктивізму.

Ідеї соціального конструктивізму впливові в багатьох областях, особливо в дослідженнях науки, теорії комунікації і освіти. Соціально сконструйовані явища численні і різноманітні. Відомий психолог Джером Брунер пропонує наступне розуміння конструкціоністської теми: «Те, що ми називаємо «реальністю», є соціальною конструкцією, і, отже, таким є і розум. Форми опису і пояснення існуючої психології є культурними ресурсами, які конструюють стани і

процеси, що їх описують і пояснюють. Деякі ключові психологічні категорії – такі як інтелект – є соціальними конструкціями» [6, с. 32].

Питання полягає в тому, наскільки корисне соціальне конструювання, коли ми говоримо про призначення і роль мислення. Для Кеннета Гергена соціальний конструктивізм заповнює пустоту, яка залишається, як тільки ми відмовляємося від широкого картезіанського розуміння розуму і світу, котре виникло в період раннього Модерну, в епоху домінування Просвітництва, і здійснило вплив на наступний розвиток філософії, психології і мислення, включаючи наше сьогодення [8].

Картезіанське розуміння мислення має три основних компонента. По-перше, індивідуальна людська свідомість являє собою незалежний суб'єктивний світ життєвого досвіду, думок та інших психологічних і мисленнєвих явищ. Кожному мислячому суб'єкту, або Я («self»), безпосередньо відомо тільки те, що відбувається в його власному інтелектуальному (психологічному) світі, і лише він безпосередньо знає про це. Наше знання про світ, незалежно від нашої свідомості, опосередковується ментально-психологічними, емоційно-чуттєвими уявленнями. Знання про іншу свідомість є подвійно похідним: ми робимо умовиводи про те, що відбувається в розумі інших людей, із спостереження їх життєвої поведінки. По-друге, психічні і лінгвістичні презентації (думки і висловлювання) здатні точно презентувати світ за межами свідомості. Коли уявлення «відповідають» (correspond to) або точно зображають об'єкти і стан справ, вони є істинними. Мислення як похідне розумової діяльності є «дзеркалом» реальності. По-третє, індивідуальний розум «прозорий» для самого себе. Кожний з нас «відразу осмислює зміст свого розуму, який спеціальним чином дає нам унікальні повноваження про те, що ми думаємо, маємо на увазі, хочемо, бажаємо тощо» [8, с. 24–25].

Аналізуючи дану позицію, К. Герген ставить завдання відмовитися від вказаних положень. Справа в тому, що впевненість картезіанства в об'єктивному знанні наділяє науку особливим правом по відношенню до інших форм розуміння і, більше того, визначає форму науки, яка бачить природний світ як об'єкт, підвладний господарю, узаконюючи тим самим «експлуатацію» природи. Окрім того, крайній індивідуалізм даної ситуації сприяє нас бачити «людські істоти» як такі, що перебувають в суто «інструментальних відносинах» між собою. На цій основі формується так званий «інструментальний розум», який обумовлює «ерозію суспільства» [2, с. 69].

Виходячи з цього, важливо зосередитися на соціально-культурному («публічному») житті розуму. Іншими словами, потрібно зосередитися на категоріях, які використовуємо для створення світів, в яких живемо, і розглянути варіанти творення кращих світів. Оскільки «терміни, в яких ми розуміємо світ і наше Я (self), не потрібні і не запитуються «тим, що є», то з цього слідує, що «ми не обмежені всередині яких-небудь угод розуміння» [8, с. 48]. Звідси К. Герген приходить до висновку: «Ми повинні передбачити, що все наше знання про наш світ і про себе, може бути іншим... Ми могли б використати нашу мову для конструювання альтернативних світів, в яких немає гравітації і раку, або в яких люди і птахи еквівалентні, а покарання сприймається як позитив» [8, с. 47]. На основі цього

міркування реальність постає соціальною конструкцією і, по суті, відкрита для радикальної реконструкції.

Ідеї конструювання знання і Я (self) були впливовими в теорії соціального пізнання і освітніх (просвітницьких) проєктах, де вони «стали чимось подібно до світської релігії». В області освіти ідеї конструкціонізму постають чимось більш важливим, чим філософські уявлення стосовно відносин між розумом (пізнанням і навчанням) і світом. Вважається, що вони мають практичну важливість для творення навчальних планів і педагогічної практики, ставлячи під сумнів наше розуміння того, що таке навчання і як воно відбувається. Більше того, мисленнєві інтенції і погляди соціальних конструкціоністів часто пов'язані із соціально-політичними установками, що обумовлює серйозні наслідки для освітньої діяльності. Стверджується: якщо людські істоти повинні процвітати, то потрібно перетворювати нашу інтелектуальну культуру, оскільки домінуючі в даний час концепції свідомості і світу, Я (self) і науки є конструкціями. Актуальність практичних питань унеобходнює серйозний розгляд більш кардинальних версій конструкціонізму. В цій ситуації пропонується примирення розуму і світу, який оцінює об'єктивно складні соціально-історичні сили, які працюють над їх (версіями конструкціонізму) формуванням, зберігаючи при цьому «ідеї незалежної реальності і поважаючи цілісність людського розуму» [2, с. 72–73].

Сьогодні ми живемо в глобальному світі. Представники глобального конструктивізму відстоюють тезу: не існує порядку, ідентичності, незалежної від нашої практики категоризації регулярності, формування понять, дискурсу. Конструкціоніст підтримує думку, що існують тільки детерміновані сутності, оскільки існуючі «оцінюються, вимірюються, розмежовуються» [5, с. 178]. В результаті міркувань формується висновок, що процеси конструювання глобальної реальності передують нашій емпіричній взаємодії з об'єктами оточуючого середовища. Однак тепер соціальний конструкціонізм представляє знання про існуючий світ як виникаючий з наших понятійних схем, що виникають в результаті мисленнєвої діяльності. Понятійна схема розуміється як щось соціально визнане і підтримуване, так само як і будь-який зміст, котрий ця понятійна схема інтерпретує або організує («дані», «досвід»). Але так зрозумілий конструкціонізм ризикує бути звинуваченим в риторичній непослідовності. Це пов'язано з тим, що «конструкціонізм подає себе як певну постфілософську позицію, котра «відвертається» від абстрактних спекуляцій, щоб зайнятися реальним життям дискурсу. Але дуалізм схеми і змісту є відомою складовою модерністської філософської позиції, яку конструкціонізм дезавує» [2, с. 78–79].

Але чи достатньо кожен день зустрічати думкою: «Все існує зобов'язане нам своєю визначеністю»? Можливо, потрібно себе переконати, що мої форми мислення і мови певним чином роблять визначеними фізичні об'єкти в моєму оточуючому середовищі. Але значно менші перспективи переконати себе, що наступні покоління зобов'язані своєю визначеністю існування, можливостям назви, категоризації, дискурсу, які утворюють реальність. Це є безумовно, критичною точкою, тому що соціальний конструкціонізм повинен прийняти реальність інших людей. Хоча їх реальність підриває ідею про першість, початковість порядку.

Прийняття реальності означає перспективу творення мисленням нової соціальної конструкції.

Таким чином, в контексті соціального конструкціонізму теорія (проект, модель) є продуктом певної культури мислення і передається епістемологічними угодами, які визначають стандарти доказів і аргументів. Дана ситуація має складний культурний, інтелектуальний та інституціональний контекст. «Продукти інтелектуально-мисленнєвої еволюції більш усталені в соціальному контексті, – зазначає Д. Бекхерст. – Якщо активність індивіда є результатом теоретичних конструкцій, а теорії є по суті соціальними, то інтелектуальні стани будуть соціальними конструкціями» [2, с. 85–86]. Під інтелектуальними станами розуміється ціннісно-світоглядна, екзистенційно-соціальна, мисленнєва орієнтація особистості. До цього потрібно додати ідею М. Бахтіна про вплив мовних стилів на структурування мислення і думки та її вираз, і на той факт, що людські істоти набувають свої відмінні психологічні можливості тільки через включення в суспільство, яке використовує психологічний дискурс як засіб саморозуміння [1]. Останнє набуває чинності при умові визнання правильності доктрини соціального конструкціонізму.

В цій ситуації постає питання: якщо інтелектуальна, мисленнєва, творча діяльність є результатом соціального конструкціонізму, то чи не постає це творенням нових «видів людей», які Я. Хекінг називає «інтерактивними видами» [9]. Існує складна взаємодія між існуванням та еволюцією таких видів, і людської поведінки. Це такі види, представники яких можуть ідентифікувати себе та інших в якості представників виду. Більше того, критерії представництва та істинне обґрунтування самого виду можуть заперечуватися тими, хто, із загальної точки зору, під це підпадає. Отже, «наші способи презентації і розуміння себе, – вказує К. Данцігер, – буквально створюють види людей, але це не узгоджується з багатьма уявленнями реалізму про світ» [7, с. 69]. Тобто ідеї соціального конструктивізму, при всій їх раціонально-мисленнєвій обґрунтованості, не завжди вписуються в реально існуючі знання про суспільство і людину.

Теорія Я. Хекінга відіграє важливу роль в теорії освіти. Його розгляд понять, які визначають образи людей, циркулюють в освітніх закладах увесь час, і мають очевидне значення. Вони показують, на основі чого такі заклади визначають свою місію. В теорії і практиці освіти поняття здібність, мотивація, поведінка, кмітливість, схильність, вивчення, успіх, досягнення і зрілість використовуються постійно, іноді вільно, іноді досить теоретично і навіть за допомогою кількісних способів. Всі ці поняття допомагають визначити образи людей, так само як це роблять поняття більш широких інтелектуальних та академічних культур, в яких багато з цих понять представлені. Теоретики освіти повинні гостро відчувати той факт, що «поняття і категорії, які вони вживають для розуміння практики освіти, роблять можливими певні конкретні способи життя і виключають інші» [10, с. 116].

З точки зору Д. Бекхерста, думки Я. Хекінга заслуговують належної уваги, хоча при цьому потрібно утримуватися від занадтого захоплення можливістю категоризації і дискурсу. Те, що відноситься до людського виду (образу), не є просто артефактом дискурсу. Адже в світі діють численні сили, створюючи його таким чином,

щоб можна було виконати категоризацію (упорядкувати). Для того, щоб люди були ідентифікованими або самоідентифікувалися, використовуючи певну категорію, тобто мисленнєву настанову, потрібно враховувати різні історичні міркування, включаючи в них соціальні, політичні та економічні фактори. Історія дискурсу, як і будь-якої мисленнєвої дії, не є незалежною. Тому потрібно «оцінювати складні причинно-наслідкові сили, що впливають на будь-які види і результати цих взаємодій» [2, с. 102–103]. Зокрема, інтелектуальних, пізнавальних, освітніх, культурних, антропологічних тощо.

Образ, «вид» людини виникає в прагненні «влотити» щось дійсно існуюче і тому здатне бути поміченим, навіть якщо воно є продуктом історичної еволюції, а не мисленнєвої діяльності. Адже саме вона обумовлює певну соціальну конструкцію. Виокремлення «людських образів» має раціональне обґрунтування, на якому засновано використання цих термінів, виправдано воно чи ні, і на основі якого можна критикувати наведену класифікацію як «необґрунтовану» або «деструктивну». Людські образи не є «чистим» винаходом, але містять в собі синтез винаходу і відкриття, типового для практики людського саморозуміння. В цьому плані поняття «видуманих», «сконструйованих людей» може вводити в оману. Численні історичні сили роблять з людини те, чим вона є, але вони не «конструюють» (не «видумують») її [2, с. 103].

З позиції Я. Хекінга ідентичність (образ людини) настільки ґрунтовно «виліплена» дискурсивно-мисленнєвими практиками, що ми повинні вважати людей артефактами культури й історії, які не є атомарними особистостями, а будуть мінливими, неусталеними, децентралізованими і множинними. В такій ситуації потрібно прийняти позицію, згідно якої «саме через нарратив ми створюємо і відтворюємо Я (selfhood, особистість, самість), це Я (самість) є продуктом нашої розповіді, а не якою-небудь сутністю, за пошуком якої потрібно занурюватися в тайники суб'єктивності» [9, с. 4].

Але з позицій раціонального погляду, людська істота управляє своїми думками в тому сенсі, що вона сама визначає, як мислити і робити там, де є основа для думки і для діяльності. Життям людей в такій ситуації управляє постійна відповідальність. В цьому контексті для Е. Морена смисл мисленнєвої діяльності полягає в створенні людини, але воно може здійснитися через «судження, через обмеження певної мисленнєво-творчої дії, що дозволяє бачити себе створеним соціальними факторами» [13].

Важливо враховувати дію на життя людини відчуттів, які роблять її невпевненою в своїй ідентичності, що змушує «шукати» себе в різних, можливо конфліктуючих аспектах, різних контекстах тощо. Але відчуття, без яких не здійснюється як пізнання, так і життя людини, не повинні компрометувати її фундаментальної єдності і не можуть заперечувати раціональності мисленнєвої діяльності. Безумовно, невдачі раціональної діяльності (мислення і пізнання) регулярно зустрічаються, людина часто відходить від норм, ідеалів. Але навіть там, де ці відхилення бувають такими драматичними, що ми змушені говорити про множинні, або фрагментовані руйнування «Я», норма все ж діє, визначаючи простір, який може бути «зайнятий виключеннями». Ця норма знаходить підтвердження в кожному «акті комунікації» [2, с. 105].

Результат цієї дискусії полягає в тому, що створеною є менша частина світу, ніж уявляють соціальні конструкціоністи. Потрібно завжди відчувати реальність природного світу і самих людей, як природних істот в ньому. Дана позиція непопулярна як у соціальних конструкціоністів, так і теоретиків освіти. Зокрема, постмодерністське розуміння Bildung (нім. – освіта, просвітництво, формування) повинно заперечувати неоліберальне поняття особистості як «вільного, раціонального агента, твердо сконцентрованого на своєму власному «єго» і своїх перевагах не визнавати, що «лінгвістичний та історичний суб'єкт» має «привілейований доступ до себе як своєї власності». «Я» не вільне і незалежне в якості «єго», яке постає в різноманітності своїх особливостей. Так само «суб'єкт не ідентичний самому собі в процесі Bildung. Суб'єкт не може досягнути мети в своєму пошуку ідентичності, оскільки це зусилля призупиняється в неможливості визначення себе як даної особистості» [11, с. 157].

Однак потрібно розуміти, що вибір перед нами полягає не в подоланні можливостей розуму або «Я» в якості атомарного, автономного і самодостатнього інтелектуального, свідомого світу, або як мінливих конструкцій дискурсивних сил. Існують інші можливості. Мова йде про вплив культури на розвиток раціональних здібностей особистості. Локус особистості знаходиться в раціональних здібностях, які індивіди набувають, перебуваючи під впливом культури в її цілісності – емоційного, логіко-дискурсивного впливу. Якби люди не могли розвивати інтелектуальні, моральні, професійні та інші здібності, то не було б особистостей.

Висновки. Процес соціального пізнання обумовлений творчою діяльністю мислення, яка показує його інтенціональні, інструментально-операціональні та кондіціональні фактори. В їх контексті формуються можливості мислення, на основі яких вибудовуються теорії розумної діяльності, що утворюють концепт соціального конструктивізму. Він реалізовує себе в багатьох областях суспільної діяльності, але насамперед в наукових теоріях, комунікації і освітньому просторі. Соціальний конструктивізм не має однозначного вирішення в соціально-філософських і освітніх дискусіях, що засвідчує його складність і суперечливість. Однак ніхто не заперечує його ролі в творенні суспільного життя поряд з іншими концептами, проектами і теоріями.

Список використаних джерел

1. Бахтин М. М. Проблема речевых жанров: Собр. соч. в 5-ти т. – Т.5. / М. М. Бахтин. – М.: Русские словари, 1996. – С.159–206.
2. Бекхёрст Д. Формирование разума / Д. Бекхёрст. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2014. – 368 с.
3. Крымский С. Б. Запиту філософських смислів / С. Б. Крымский. – К.: ПАРАПАН, 2003. – 240 с.
4. Шилков Ю. М. Язык и познание: Когнитивные аспекты / Ю. М. Шилков. – СПб.: Владимир Даль, 2013. – 542 с.
5. Allen B. Truth in Philosophy / B. Allen. – Cambridge, NA, Harvard University Press, 1993. – 344 p.
6. Bruner J. Acts of Meaning / J. Bruner. – Cambridge, MA., Harvard University Press, 1990. – 208 p.
7. Danziger K. Naming the Mind: How Psychology Found its Language / K. Danziger. – London, 1997. – 215 p.
8. Gergen K. Social Constructionism in Context / K. Gergen. – London, Sage. – 2001.
9. Hacking I. Why Multiple Personality Tells Us Nothing About the Self / Mind / Person / Subject / Soul / Consciousness / I. Hacking // Bakhurst and Syphowich, 1995. – P.159–179.

10. Hacking I. The Social Construction of What? / I. Hacking. – Cambridge, MA, Harvard University Press, 1999. – P.114–122.
11. Lovlie L. The Promise of Bildung / L. Lovlie // Lovlie L. et al., 2003. – P.151–170.
12. Mc Dowell J. Naturalism in the Philosophy of Mind / J. Mc Dowell. – 2009. – P.257–275.
13. Moran R. Interpretation Theory and the First Person, Philosophical Quarterly 44. 175. – P.154–173.

References

1. Bakhtin M. M. Problema rechevykh zhanrov: Sobr. soch. v 5-ti t. – T.5. / M. M. Bakhtin. – M.: Russkiye slovari, 1996. – S. 159–206.
2. Bekkhorst D. Formirovaniye razuma / D. Bekkhorst. – M.: «Kanon+» ROOI «Reabilitatsiya», 2014. – 368 s.
3. Kryms'kyi S. B. Zapyty filosof's'kykh smysliv / S. B. Kryms'kyi. – K.: PARAPAN, 2003. – 240 s.
4. Shilkov Yu. M. Yazyk i poznyaniye: Kognitivnyye aspekty / Yu. M. Shilkov. – SPb.: Vladimir Dal', 2013. – 542 s.
5. Allen B. Truth in Philosophy / B. Allen. – Cambridge, NA, Harvard University Press, 1993. – 344 p.
6. Bruner J. Acts of Meaning / J. Bruner. – Cambridge, MA., Harvard University Press, 1990. – 208 p.
7. Danziger K. Naming the Mind: How Psychology Found its Language / K. Danziger. – London, 1997. – 215 p.
8. Gergen K. Social Constructionism in Context / K. Gergen. – London, Sage. – 2001.
9. Hacking I. Why Multiple Personality Tells Us Nothing About the Self / Mind / Person / Subject / Soul / Consciousness / I. Hacking // Bakhurst and Syphowich, 1995. – P.159–179.
10. Hacking I. The Social Construction of What? / I. Hacking. – Cambridge, MA, Harvard University Press, 1999. – P.114–122.
11. Lovlie L. The Promise of Bildung / L. Lovlie // Lovlie L. et al., 2003. – P.151–170.
12. Mc Dowell J. Naturalism in the Philosophy of Mind / J. Mc Dowell. – 2009. – P.257–275.
13. Moran R. Interpretation Theory and the First Person, Philosophical Quarterly 44. 175. – P.154–173.

Halchenko M. S., PhD, Director, Institute of Gifted Child NAPS of Ukraine (Ukraine, Kyiv), halchenko@yahoo.com

Social constructivism in the strategies of thinking and education

The article analyzes the problem of social constructivism, which in the concepts of science, theory of communication and education offers a system of social rational activity. The author shows that in contemporary studies social constructivism is the result of the activity of thinking, which, as a derivative of reason, is a «mirror» of reality. The ideas of the «I» construction, scientific and cultural knowledge are crucial in creating social projects that transform the world and man. Along with social constructivism there are other possibilities of creation of the world and man.

Keywords: reasoning, thinking, social constructivism, education, science, creativity, identity, personality.

УДК 78.085.3:37–021.3(477)

Лисенко О. О.,
викладач кафедри хореографії, Відокремлений
підрозділ «Миколаївська філія Київського
національного університету культури і мистецтв»
(Україна, Миколаїв), 280lea@gmail.com

Гашенко К. І.,
викладач кафедри хореографії, Відокремлений
підрозділ «Миколаївська філія Київського
національного університету культури і мистецтв»
(Україна, Миколаїв), katrusyaka@gmail.com

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО ТАНЦЮ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ

Розглядаються актуальні питання та тенденції розвитку сучасного танцю в освітньому просторі України. Виявлено основні проблеми і

найвагоміші фактори «застою» у розвитку сучасного танцю. Проаналізовано структуру національної системи хореографічної освіти, де діти, підлітки і дорослі можуть отримати в нашій країні навчання на аматорському рівні та професійну освіту. Розкриті питання, вирішення яких зумовить подальший напрямок розвитку сучасного танцю в Україні та забезпечить підготовку висококваліфікованих спеціалістів цієї сфери.

Ключові слова: сучасний танець, розвиток сучасного танцю в Україні, проблеми розвитку сучасного танцю, хореографічна освіта України.

Хореографічне мистецтво України, як частина культури, останнім часом зазнало радикальних змін. Вони торкнулися репертуару, розширення жанрового і стильового розмаїття, зміни структури професійної підготовки виконавців і балетмейстерів, а, в цілому – змінилась роль хореографії в соціальному житті суспільства.

Сьогодні в Україні спостерігається підвищена зацікавленість до сучасної хореографії в зв'язку з великою кількістю телевізійних танцювальних проєктів, які пропагують сучасний танець в його різних формах. Інтерес почав проявлятися близько 15 років тому. Зараз в нашій країні відбувається підйом сучасного танцю, він живе і активно розвивається.

Сучасний танець – це самостійна форма мистецтва, де по-новому з'єдналися рух, музика, світло і фарби, де тіло дійсно знайшло свою змістовну мову. Сучасний танець переконує людей у тому, що мистецтво є продовженням життя і осягнення себе.

Нові явища в сучасній хореографії привертають увагу вітчизняних та зарубіжних фахівців, таких як О. Гіршон [2], О. Маншилін, В. Нікітін [3; 4; 5], Ю. Станішевський, Д. Шариков та ін. Їх праці та публікації в періодичній пресі багатосторонньо висвітлюють становлення та розвиток сучасного танцю. Проте, спостерігається недостатня увага у відображенні актуальної на сьогодні ситуації саме в Україні, на професійному та аматорському рівнях.

Мета статті полягає у виявленні тенденцій, актуальних питань, проблем і особливостей розвитку сучасного танцю в освітньому просторі України.

Особливістю розвитку сучасного сценічного танцю в Україні, в силу певних політичних умов, є відсутність історичного досвіду як у вихованні танцюристів і хореографів, так і в сприйнятті глядачів. Танець модерн розвивався протягом сторіччя, постмодерн і contemporary розвивається вже понад п'ятдесят років. Україна тільки намагається долучитися в цей процес. На даний момент складається парадоксальна ситуація, коли танцюристи і хореографи, маючи час та жагу, готові прийняти нову мову і естетичне кредо сучасного танцю, але через відсутність інформації і системи підготовки виконавців та хореографів не знають, як це зробити [4, с. 233].

Виразним прикладом цього можна вважати висловлювання відомого теоретика і практика танцотерапії А. Гіршона про наш сьогоднішній стан сучасного танцю: «Якщо вважати, що танець – це мова (текст), то більша частина того, що відбувається на сучасній танцювальній сцені – це спроба говорити чужою мовою, коли тебе зачаровує саме звучання досі незнайомих звуків, але з'єднуєш ти їх за законами відомої тобі мови. Багато груп сучасного танцю використовують лексику contemporary, модерну, контактного партнерінга, але використовують практично в готовому вигляді [2].

В Україні досі не прийнятий загальносвітовий стандарт визначення «сучасний танець», який часто

замінюється соціальним або естрадним танцем. На жаль, нічого з цієї термінологічної плутанини зробити поки що не можна. З'явилася маса стереотипів, які не відповідають реальності і абсолютно відрізняються від того, яким є сучасний танець в Європі [4, с. 232].

Сценічні напрямки сучасного танцю – джаз танець (Jazz Dance), танець модерн (Modern Dance) і контемпорарі (Contemporary Dance) на жаль, не надто знайомі пересічному глядачу, який асоціює термін «сучасний танець» з вуличними танцювальними формами (Street Dance Forms).

Для логічного подовження цієї надзвичайно складної теми спробуємо розкрити поняття «сучасний танець» в змістовному його розумінні.

Сучасний танець – це мистецтво, яке є принципово авторським, індивідуальним. Воно належить до тієї сфери мистецтва, яка заперечує наявність будь-яких ідеалів, зразків, стандартів і моделей, і робить ставку на індивідуальність автора, який створює свій власний автономний художній світ. Сучасний танець не надає перевагу поняттям ідеалу і визнаних канонів тілесної краси, перш за все, прагне до точного реєстрування сучасного стану світу – і людини в ньому. Сучасний танець не розповідає зв'язаних і зрозумілих історій і є, насамперед, виразом відчуттів і досвіду, отриманого хореографом. Логіка розвитку, драматургія сучасного танцю спектакля не визначається життєподібною і виразною фавбулою, його структура більше схожа на низку метафор і образів.

Сучасний танець прагне до порушення художніх кордонів, декларує свою непричетність до класичних законів театрального дійства. Принциповим стала відмова від виконавства, віртуозності та обмеженості танцю рамками естетичних і моральних норм. Панують спонтанність, існування в режимі «тут і зараз», постійний експеримент з рухом, робота в несценічному середовищі, розчинення художніх форм танцю в різних діях, перформансах. Сучасний танець – це не щось єдине і цілісне, він багатолікий, різноманітний і знаходиться в процесі постійного пошуку. Його більш ніж столітня історія накопичила безліч найрізноманітніших підходів, стилів і технік [4 с. 235].

Розуміння сучасного танцю – це завжди індивідуальна думка, багатогранність сприйняття, співтворчість, співпереживання і співмислення.

Розглядаючи проблематику розвитку сучасного танцю в освітньому просторі України, неможливо не звернути увагу на джерела отримання будь-яких знань та навичок у цій сфері.

В Україні дуже багато талановитої молоді, юнаків та дітей, але, на превеликий жаль, держава не надає бажаної підтримки. Це є одним з найвагоміших факторів «застою» у розвитку сучасного танцю в межах України. Задля розкриття і вирішення цих питань необхідно розглянути структуру національної системи хореографічної освіти.

Сучасний танець розвивається і на професійному, і на аматорському рівні.

На схемі, наведеній нижче, ми можемо бачити ті організації, в яких діти, підлітки і дорослі можуть отримати хореографічне навчання і професійну освіту.

Рівень аматорського навчання:

1. Дошкільна художнє навчання – здійснюється на базі спеціалізованих дошкільних установ з естетичним

ухилом. Його мета полягає в ранній діагностиці та розвитку творчих здібностей дитини.

2. Навчання танцю в державних загальноосвітніх школах – передбачає розвиток учнів в рамках освітньої програми «Мистецтво», а в деяких школах існують хореографічні класи, або такі предмети, як «Ритміка», «Основи хореографії», які введені в розклад занять.

3. Система додаткової освіти для дітей. Позашкільні заняття в багатопрофільних центрах творчості.

4. Художні школи, які стоять як би на «стику» аматорського навчання і предпрофесійної освіти. Частина дітей, які закінчили подібні школи, в подальшому здобувають професійну освіту.

5. Комерційні школи.

При аналізі вікових категорій ми можемо помітити, що найбільша кількість припадає на вік від 8 до 12 років і від 16 до 25. Це ґрунтується на тому, що, як правило, основний контингент дитячих аматорських хореографічних колективів становлять школярі з 1 по 9 клас. Далі йде деяке зниження, пов'язане з проблемами дорослішання, отриманням атестата, вступом до вузу. А от наступні 5–6 років – знову пік активності, особливо серед дівчат, для яких заняття танцями, перш за все, спосіб зберегти гарну фігуру і бути привабливими в очах протилежної статі.

Рівень професійної освіти:

1. Хореографічні училища. Професійно-технічну освіту в сфері хореографічного мистецтва має ряд особливостей. Перш за все, це жорсткий відбір дітей за критеріями природного обдарованих навчання їх за певною системою. У професійних хореографічних освітніх установах існує набір дисциплін, зафіксованих в навчальному плані, чіткий графік відвідування занять, групи поділяються за віком, даються глибокі знання про основи танцю, про танцювальну культуру і світі танцю в цілому.

2. Середня освіта здійснюється на основі хореографічних відділень або кафедр в коледжах культури і мистецтв. На даному етапі міждисциплінарний характер освітньої та професійної підготовки повинен бути спрямований у бік надання знань з різних сфер професійної хореографічної діяльності: виконавської, викладацької, постановочної, організаційно-управлінської, наукової.

3. Вища хореографічна освіта – здійснюється на кафедрах хореографії академій та університетів культури і мистецтв. Даний етап передбачає навчання бакалаврів, формування модулів елітарної підготовки обдарованої молоді, що здатна в подальшому освоїти більш складні і напружені програми магістрів, а далі – більш просунутий аспірантський модуль підготовки аналітиків і дослідників.

4. Післядипломне вдосконалення та набуття знань, в основному, на базі академій і університетів. Передбачає практичну та теоретичну підготовку.

Досить цікавими є спостереження про приблизний розподіл пріоритетів в стилях і напрямках хореографічного мистецтва в аматорському навчанні і професійній освіті. Основна увага в професійному навчанні приділяється класичному танцю, далі йде народно-сценічний танець і тільки на третьому місці – сучасні напрямки танцю. В аматорському навчанні, дотримуючись вимогам моди в побутовому танці

(особливо в комерційному навчанні), затребувані більше сучасні напрямки танцю і в набагато меншому ступені – народно-сценічний танець і класичний танець [5, с. 285].

Розвиток системи професійного хореографічної освіти в Україні в даний час носить досить нестійкий, складний характер. Прогріхом цього є брак досвіду спеціалістів-співвітчизників. А причина криється в тому, що сучасний танець народжувався саме в Америці та країнах Європи, що, на жаль, є неосяжним для пересічного танцівника – українця.

Система хореографічної освіти в нашій країні складалася протягом багатьох років, вона до цих пір діє і дає позитивні результати в області підготовки високопрофесійних виконавців і балетмейстерів класичного і народного танців. Незважаючи на яскраво виражену соціальну потребу в фахівцях в області сучасного танцю, ця система за останні десятиліття радикально не змінилася. В її основі лежать програми і методики навчання, розроблені багато років тому і актуальні тільки для професійної підготовки балетмейстерів класичного балету і народного танцю. Виникнення нових напрямків у хореографії потребує необхідності інноваційного підходу до професійної підготовки фахівців в цій галузі, однак ця проблема недостатньо розроблена в теорії та методиці професійної освіти [3].

У цьому питанні краще звернутися до досвіду навчальних закладів європейських країн. Західна методика професійного навчання ґрунтується на системі «авторських шкіл», «танцювальному плюралізмі», який дозволяє дати професійні навички в різних напрямках танцювальних технік, стилів і шкіл сучасного танцю. Основою професійного виховання в західних школах є «хореографічний плюралізм» і свобода вибору хореографом стилю, школи, техніки, напрямку танцю, що вивчаються для створення індивідуальної манери творчості. І, як нам здається, найбільш оптимальним шляхом створення творчої моделі професійної підготовки балетмейстерів в сучасній хореографії є аналіз досягнень західних шкіл, які розвивають сучасні методики хореографічної освіти [4, с. 237].

В нашій країні діючі учбові плани, навчальні програми та реальна викладацька діяльність в сфері професійної хореографічної освіти недостатньо орієнтовані на сучасні потреби ринку праці в фахівцях сучасного танцю.

Відомий український хореограф-постановник і перформер Антон Овчинников зазначив в одному з своїх інтерв'ю про танцювальну освіту в Україні та Європі:

«Зараз у Європі є два напрямки, які існують взагалі окремо: професійна танцювальна освіта і танець для аматорів. Вони не перетинаються.

Танець для аматорів – це школи, де люди займаються у вільний час. А професійний напрямок більш пов'язаний з іншими речами: дослідження анатомії танцівника, зв'язку руху з емоціями, перетворення власних рефлексій на перформативне мистецтво.

Це дуже відрізняється від того, що є в нас. У нас саме аматорські дитячі колективи приводять людей в університети. І ці люди нібито мають стати професіоналами, але стають працівниками круїзних лайнерів.

У нас навіть в університеті більшість студентів займається танцем для розваги – їм подобається

рухатися, вони отримують задоволення від себе, музики, спілкування.

Мені здається, це більш аматорський рівень. Але це поверхневе сприйняття танцю – просто як технічного мистецтва рухатися під музику. А мало би бути аналізування за допомогою танцю» [1].

Але хочеться звернути увагу на деяку категорію комерційних шкіл, де сценічним напрямкам сучасного танцю навчають професійно. Педагоги цих шкіл постійно підвищують свій рівень майстерності, відвідують семінари, майстер-класи, виїжджають за кордон на навчання до європейських і американських шкіл та хореографів. Вони намагаються наблизитися до загальносвітового розуміння і прояву сучасного танцю. Ці школи відрізняються наявністю авторських методик, де програма навчання вихованців включає в себе освоєння основних технік сучасного танцю. Також вони намагаються розвивати і пропагувати в Україні перформативні і сценічні проекти.

На жаль, на даний час сучасний танець в Україні не має такої художньої цінності як в країнах Європи та не розвивається як сучасний інтелектуальний вид мистецтва. Сьогодні він має споживчий характер і сприймається лише як видовище, приємне проведення часу, соціальний ритуал. У всіх європейських країнах сучасний танець вважають важливою частиною мистецтва і культури. Там створюють так звані Національні центри сучасного танцю.

Підбиваючи підсумки про актуальні питання розвитку сучасного танцю в освітньому просторі України, можна зробити наступні висновки:

1) Сучасний танець з'явився в нашій країні не так давно і шлях його розвитку досить складний.

2) Сучасний танець в Україні розвивається як на професійному, так і на аматорському рівнях.

3) Багато проблем його розвитку пов'язані не тільки з зовнішніми причинами (відсутність фінансування, освітньої системи, інфраструктури), але і з внутрішніми – недостатньо яким розумінням танцю саме як сучасного мистецтва, що вимагає тверезої системи художнього світосприйняття і мислення.

4) Система професійної освіти потребує деякого коригування цілей і завдань навчання на рівні учбових планів, програм та методичного забезпечення. Виникнення нових напрямків у хореографії диктує необхідність інноваційного підходу до професійної підготовки фахівців в цій галузі.

5) Потрібне налагодження системи професійної адаптації випускників, створення соціально-комфортних умов для їх успішної самореалізації.

6) Український сучасний сценічний танець потребує свого глядача, тобто потрібно його вирощувати, виховувати, займатися формуванням своєї аудиторії.

Вирішення вищезазначених проблем та питань зумовить подальший напрямок розвитку сучасного танцю в освітньому просторі України, забезпечить підготовку висококваліфікованих спеціалістів цієї сфери, та відкриє нові перспективи творчої співпраці і залучення до світового простору хореографічного мистецтва.

Список використаних джерел

1. Антон Овчинников про сучасний танець: Це щоразу крок у невідоме // Українська правда. – 17 липня 2017. – <https://life.pravda.com.ua/culture/2017/07/17/225338/>

2. Гиршон А. Современный танец как вид искусства / А. Гиршон // Танцевальный Клондайк. – 2003. – №3.

3. Никитин В. Ю. О некоторых актуальных проблемах профессионального обучения хореографов на современном этапе // Образование и общество. Научный информационно-аналитический журнал. – 2007. – №3.

4. Никитин В. Ю. Современный танец: тенденции и перспективы. – ISSN 1997-0803 // Вестник МГУКИ. – 2013. – 2 (52) март-апрель.

5. Никитин В. Ю. Хореографическое образование и обучение: тенденции и перспективы. – ISSN 1997-0803 // Вестник МГУКИ. – 2014. – 2 (58) март-апрель.

References

1. Anton Ovchinnikov pro suchasnyj tanec': Ce shhorazu krok u nevidome // Ukrai'ns'ka pravda. – 17 lypnja 2017. – <https://life.pravda.com.ua/culture/2017/07/17/225338/>

2. Girshon A. Sovremennyy tanec kak vid iskusstva / A. Girshon // Tanceval'nyj Klondajk. – 2003. – №3.

3. Nikitin V. Ju. O nekotoryh aktual'nyh problemah professional'nogo obuchenija horeografov na sovremennom jetape // Obrazovanie i obshchestvo. Nauchnyj informacionno-analiticheskij zhurnal. – 2007. – №3.

4. Nikitin V. Ju. Sovremennyy tanec: tendencii i perspektivy. – ISSN 1997-0803 // Vestnik MGUKI. – 2013. – 2 (52) mart-aprel'.

5. Nikitin V. Ju. Horeograficheskoe obrazovanie i obuchenie: tendencii i perspektivy. – ISSN 1997-0803 // Vestnik MGUKI. – 2014. – 2 (58) mart-aprel'.

Lysenko O. O., teacher of Choreography Department Separate Subdivision of Mykolaiv Branch of Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine, Mykolaiv), 280lea@gmail.com

Hashenko K. I., teacher of Choreography Department Separate Subdivision of Mykolaiv Branch of Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine, Mykolaiv), katrusyaka@gmail.com

Topical issues of the development of modern dance in the educational space of Ukraine

This article deals with topical issues and trends in the development of modern dance in the educational space of Ukraine. The main problems and the most important factors of «the dead season» in the development of modern dance are revealed. The structure of the national system of choreographic education where children, adolescents and adults can get education at the amateur level and professional education in our country is analyzed. The matters, the solution of which will lead to the further development of modern dance in Ukraine and will ensure the training of highly qualified specialists in this field, are settled.

Keywords: modern dance, development of modern dance in Ukraine, problem of the modern dance development, choreographic education of Ukraine.

* * *

УДК 378.014

Лукашук М. А.,
здобувач, Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

ОСОБИСТІСТЬ ЯК СУБ'ЄКТ ОСВІТНІХ ІННОВАЦІЙ

Основна увага приділяється проблемі вивчення характерних ознак особистості в системі інновацій, які виявляються через зміну типу і характеру життєдіяльності та способів підготовки до них підростаючих поколінь. Новий соціум і новий тип прогресу висувають достатньо складні вимоги до особистості, що прагне успіху, благополуччя та творчої самореалізації. Можна стверджувати, що сучасна успішна особистість – це інноваційна особистість. В свою чергу, «інноваційна особистість» – суть вираження активності інноваційного суспільства, що представляє собою «стрибок з третього в перший світ». Саме інноваційне суспільство культивує своїм основним ресурсом інтелектуальний ресурс, який уособлює інноваційну особистість.

Ключові слова: людина, освіта, культура, інноваційний тип прогресу, інновації в освіті.

Підкреслюючи потужність викликів інноваційного типу прогресу, важливо постійно відшукувати найефективніші способи тих відповідей, які може дати на ці виклики система освіти. Для цього важливо детально аналізувати стан національної освіти, що ми маємо сьогодні в Україні, причини кризових явищ та орієнтаційні напрями майбутніх інноваційно орієнтованих трансформацій. «Трансформація освіти приводить до її кризи, сутність якої полягає в невідповідності освітніх систем перспективам цивілізаційного розвитку. Подолання цієї кризи можливе за рахунок створення інноваційно відкритої, індивідуально орієнтованої освіти, моделі якої були б пристосовані до сучасного суспільства. Супроводжуючи та перетворюючи життя людини, освіта постає однією з головних системних ознак суспільства, інтелекту і творчості в просторі стрімкого зростання інфотехносфери» [1, с. 3–4]. Отже, можна зробити висновок про те, що виклики інноваційного типу прогресу, які постають перед окремою людиною суспільством загалом, потребують вироблення ефективних відповідей з боку освітньої системи. В Україні вироблення таких відповідей ускладнюється додатково через те, що в нашій національній системі освіти залишається багато рудиментарних пострадянських феноменів, що перешкоджають ефективній інноваційній трансформації освітньої сфери. Корінь останнього – в людині, яка, утверджуючись як особистість, має проникнутись духом інновацій, сприйняти інноваційний процес як необхідність, увійти в нього, сформувати в собі необхідні для цього якості.

Економіка інновацій, що лежить в основі інноваційного суспільства виступає локомотивом технологічних та соціальних перетворень, основою побудови конкурентоспроможного суспільства, об'єктом і суб'єктом зрушень, до яких може привести тільки інноваційна особистість як суб'єкт трансформаційних процесів. Суть економіки інновацій у тому, що саме інновації, які має творити і виробляти інноваційна особистість, виступають головним фактором розвитку як економічного базису, так і суспільства в цілому, що проходить етап трансформації в інформаційну епоху. Сьогодні склалася ситуація таким чином, що тільки інноваційна особистість як головний фактор інтелектуального ресурсу, може сприяти розвитку інноваційного суспільства» [2, с. 147]. Сформувався ж така особистість може виключно під впливом педагогічно компетентного інноваційно–гуманістичного навчання і виховання. Саме тому одним з ключових завдань інноваційної освіти нового формату є надання якісних, доступних та безперервних послуг, що були б орієнтовані на виявлення в кожній людині потенціалу креативності, творчості, ініціативності, покращення індивідуального і суспільного добробуту.

В цьому контексті варто підкреслити важливість світоглядно–фундаментальної функції інноваційної освіти. Навчання і виховання має бути орієнтованим на формування такого стилю життя особистості, при якому людина відчувала б свою затребуваність та користь в складних і динамічних соціальних, культурних, цивілізаційних умовах, притаманних будь–якому соціуму, що став на інноваційний тип розвитку. «Інноваційна освіта стосується не лише розробки і

впровадження нововведень – нового змісту, нових педагогічних технологій, але й процесу всебічного реформування освіти, якісних змін у способах діяльності особистості, стилі її життя. Інноваційна система ґрунтується на засвоєнні способів діяльності людини в незнайомій ситуації, наданні досвіду творчої самостійної діяльності та створення умов для зростання і розширення особистого досвіду» [3, с. 13]. Особистість в рамках інноваційно–гуманістичної філософсько–освітньої парадигми перетворюється на основну мету і основний ресурс будь–якої освітньої діяльності та інноваційної активності. Немає жодного елементу в системі інноваційної освіти, що був би винесений за межі особистісного контексту. Саме тому сучасна інноваційна освіта дуже часто називається чи не єдиним шляхом гуманізації та олюднення знеособленої матриці споживацького суспільства.

Більше того, саме освіта володіє найефективнішими засобами вироблення у людини здатностей інтегрувати подрібнений інформаційний світ в єдину феноменологічно–аксіологічну картину світу, осмислену, гуманізовану, сповнену моральних та естетичних цінностей. Тільки завдяки інноваційній освіті особистість набуває компетенцій міжсмісловної, міждисциплінарної, міжсекторальної інформаційної комунікації та вибудовування міжособистісних духовних взаємозв'язків. «XXI століття, незважаючи на всю подрібненість і фрагментарність, ставить перед людиною і вимоги, що мають інтегральний міждисциплінарний характер. Враховуючи це, перед освітньою системою постає завдання відкрити громадянам можливість для розвитку з дитинства та впродовж всього життя не тільки професійних, але й особистісних компетентностей, що дозволяли б повноцінно та конструктивно проживати життя у світі, повному змін і динаміки. Громадяни мають бути професіоналами, але вони також мають розуміти та взаємодіяти з іншими професіоналами та спеціалістами в інших сферах. Для освітньої системи це означає необхідність вибудовувати цілісний простір формальних, міжформальних та неформальних навчальних практик горизонтального та вертикального характеру, а також навчально–виховного процесу за принципами «навчання в дії» та навчання впродовж життя в суспільстві, що розвивається» [4, р. 3]. Людина все одно буде прагнути до цілісного та осмисленого світоосягнення, яким би подрібненим і фрагментарним не було інформаційне середовище сучасної цивілізації. Тільки інноваційно–гуманістична освіта, що прищеплює особистості відчуття цивілізаційної динаміки, може допомогти реалізувати це прагнення, завдяки чому людина в середовищі динамічних змін та потужних інформаційних масивів виявляється спроможною вибудувати справді гуманістичний світогляд, орієнтований на всебічну самоідентифікацію та інноваційно активну самореалізацію.

Окрім того, освіта має виконувати і свою традиційну функцію підготовки людини до професійної діяльності. Хоча за інноваційного типу прогресу та пов'язаних з ним соціально–економічних викликів людина і тут буде вимагати від освітнього середовища специфічних послуг та результатів. Для життєвого успіху особистість має отримати від освіти цілу низку інноваційно орієнтованих компетентностей. Щоб бути успішною,

сучасна людина має бути готовою до самореалізації у соціально-економічному середовищі, яке багато вчених називає сьогодні «мережовим капіталізмом» або ж «креативною економікою» [5, р. 12]. Головна активність організацій та індивідів в такій соціально-економічній структурі зосереджується в межах «інноваційних систем та глобальному інформаційному просторі, що ставить перед людиною нові виклики щодо професійних та особистісних компетентностей» [там же, р. 12]. Таким чином, підростаючі покоління громадян України мають набувати компетентнісної підготовки принципово нового типу. Нові особистісно-професійні компетентності мають бути орієнтовані на вміння адекватно оцінювати та розуміти процеси високої динаміки, швидко реагувати на змінні ситуації, проявляти творчу ініціативу, здійснювати професійні новації в сфері конкретної фахової спеціалізації, перспективно та результативно оцінювати власні здобутки чи професійні дії інших спеціалістів.

Для реалізації таких компетентностей особистість має володіти високим рівнем інноваційної культури. Остання своїм засадничим базисом має освітній рівень, набуті в процесі освіти знання, вміння, компетенції. Навчання і виховання, що тривають впродовж всього життя, мають надавати особистості міцний компетентнісний фундамент для постійного професійного саморозвитку і самовдосконалення. «Орієнтація особистості на інноваційну діяльність забезпечується завдяки взаємозв'язку основних компонентів її інноваційної культури: аксіологічного, інноваційно-технологічного, кооперативно-діяльнісного, комунікативного та особистісно-творчого. Інноваційна культура людини є вищим проявом її професійної компетентності, що відображає здатність фахівця до творчого сприйняття, розуміння й вираження дійсності в професійній сфері, його здатність успішно діяти в динамічному інноваційному середовищі з урахуванням специфіки професійної діяльності» [6, с. 344]. Самоідентифікація особистості в системі інновацій відбувається гармонійно і з позитивним результатом лише в тому випадку, якщо освітня підготовка людини до нового типу і характеру життєдіяльності відбувається під компетентним навчально-виховним впливом. Для України сьогодні надзвичайно гостро постає проблема забезпечення системи освіти компетентними педагогічними кадрами, що здатні здійснювати свою професійну діяльність на основі принципів інноваційності, гуманізму, творчості, суб'єкт-суб'єктності тощо. Ця проблематика також виводить дане дисертаційне дослідження на найвищий рівень актуальності в рамках сучасного вітчизняного філософсько-освітнього дискурсу.

Головним завданням інноваційної освіти, з нашої точки зору, є формування творчої, креативної, ініціативної особистості. Саме такі особистості сьогодні складають ядро людського капіталу, якістю якого й визначається рівень конкурентоспроможності соціуму, країни, держави, громади. Саме творчі особистості спроможні формувати прогресивні спільноти елітарно-лідерського характеру, адже «інноваційна особистість – це один із типів сучасної елітарної особистості, якій притаманні такі риси, як відкритість експериментам, ініціативність, креативність. Більшість учених вважають, що одна з найбільш важливих характеристик

інноваційної особистості – це її творчий потенціал, або креативність – уміння створювати щось нове, включаючи нові продукти, процеси та способи, або застосовувати відомі чи нові продукти за новим призначенням» [7, с. 235–236]. Важливим теоретико-методологічним завданням, що ставиться в даній дисертаційній роботі, є формулювання та аналіз принципів формування інноваційної системи освіти, орієнтованої на всебічну підтримку творчо-креативних компетенцій всіх суб'єктів навчально-виховного процесу.

Особистість в системі інновацій є тим ключовим елементом, який рухає інтелектуальну структуру дійсності. Тільки компетентна особистість критично підходить до вже існуючих можливостей, шукає креативні способи їх вдосконалення, має насагу до впровадження новацій в інформаційну, технологічну, соціальну дійсність. Основними навичками навчання та мислення для сучасної людини мають ставати «критичне мислення та здатність вирішувати проблеми, креативність та інноваційні навички, здатність до співпраці, інформаційна освіченість, навички контекстуальних знань (contextual learning skills)» [8, с. 76]. Інновацій в системі освіти мають бути спрямовані на формування у особистості здатностей до інтегративно-креативного поєднання знань і технологій, що належать до різних сфер індивідуальної чи соціальної життєдіяльності. Важливим аспектом інноваційної освіти є вироблення у її суб'єктів комбінаторного мислення, чому також надається особлива увага в теоретико-методологічній структурі нашого дослідження.

Важливим принципом інноваційних трансформацій в системі освіти безумовно є людиноцентричність. Будь-яка інновація в навчально-виховному процесі чи в управлінні освітніми організаціями має спрямовуватися насамперед на забезпечення кожній людині максимально сприятливих умов для реалізації її креативно-творчого потенціалу. Базовий світоглядно-ціннісний принцип, що всебічно розвивається в нашому дослідженні, є глибока переконаність у тому, що «головною функцією інноваційної освіти є розвиток людини. Освіта має забезпечити кожному, хто навчається, широкі можливості для здобуття таких умов розвитку та підготовки до життя: знань про людину, природу і суспільство, що сприяють формуванню наукової картини світу як основи світогляду та орієнтації у виборі сфери майбутньої практичної діяльності; досвіду комунікативної, розумової, емоційної, фізичної, трудової діяльності, що передбачає формування основних інтелектуальних, трудових, організаційних і гігієнічних умінь та навичок, необхідних у повсякденному житті для участі у суспільному виробництві, продовженні освіти та самоосвіти; досвіду творчої діяльності, що відкриває простір для розвитку індивідуальних здібностей особистості і забезпечує її підготовку до життя в умовах соціально-економічного та науково-технічного прогресу; досвіду суспільних і особистісних відносин, які готують молодь до активної участі в житті країни, створення сім'ї, планування особистого життя на основі ідеалів, моральних та естетичних цінностей сучасного суспільства» [9, с. 17]. Такий перелік завдань та принципів людиноцентричної інноваційно-гуманістичної освіти може розширюватися і доповнюватися. Але головним орієнтиром сучасного філософсько-освітнього дискурсу

є саме людиноцентризм в будь-якому прояві навчання і виховання. Особливо такий орієнтир актуальний для вітчизняної системи освіти, для якої ще залишаються характерними деякі прояви застарілих авторитарних принципів навчально-виховного процесу.

Саме в цьому аспекті для України надзвичайно актуально звучить тематика інноваційних перетворень в системі освіти. У вітчизняній освітній практиці все ще досить поширеними залишаються рудиментарні авторитарні тенденції, як на рівні навчально-виховного процесу, так і в контексті надмірно забюрократизованого адміністрування. Нашим завданням є обґрунтувати необхідність системної роботи в напрямку гуманізації навчання, виховання, організації та адміністрування освітнього процесу. Інноваційна освіта може бути виключно гуманістичною та суб'єкт-суб'єктною. «Інноваційність педагогічної діяльності полягає в тому, що вона спрямована не стільки на отримання інтелектуального або матеріального продукту, скільки на розвиток гуманістично орієнтованого типу особистості. У зв'язку з цим визначено психолого-педагогічні умови, що забезпечуватимуть інноваційну педагогічну діяльність: створення рефлексивно-інноваційного середовища пошукового характеру; безцінне прийняття педагогом кожної особистості, підхід до неї тільки з оптимістичних позицій; врахування особистісних цілей та інтересів кожного; здійснення екофасилітативного підходу; організація спільної діяльності педагога і вихованців на засадах партнерства; збагачення їх духовного змісту на кожному віковому етапі» [10, с. 305]. Такі умови, як показує практика розвинених країн, дійсно дозволяють реалізовувати в рамках національних освітніх систем сміливі реформаторські проекти і програми. Інноваційне перетворення в системі освіти має бути спрямоване на результативність для кожного окремого суб'єкта навчання і виховання, а не на зовнішні знаки самої системи. Успіх будь-якого інноваційного процесу в системі освіти визначається тим результатом, який отримує конкретна людина в розвитку своїх творчих, особистісно-професійних, соціально-комунікативних компетенцій.

Особистість, що отримує інноваційно орієнтовані освітні послуги, вчиться адекватно і критично оцінювати будь-яку робочу ситуацію, відшуковувати варіативні шляхи вирішення організаційних, виробничих, технологічних завдань, обґрунтовувати споживачку корисність і необхідність новостворюваного продукту. На яку б діяльність не спрямовувала свою активність інноваційна особистість, вона завжди прагне реалізувати власний креативно-професійний потенціал. «Проявом особистісного компоненту інноваційної діяльності є активна залученість особистості до означеної діяльності. При цьому особистість має не лише орієнтуватися в інноваціях, а й мати практичні навички їх застосування у своїй роботі, що неможливо без володіння різними технологіями та здатності до самореалізації та самостійного інноваційного пошуку. Таким чином, з одного боку, процес інноваційної діяльності сприяє становленню особистості як суб'єкта цієї діяльності, з іншого – особистість перетворює свою діяльність на засіб впливу на оточуючих» [11, с. 169]. Оволодіти такими вміннями, здатностями і компетентностями

можна виключно на основі потужного інноваційно-гуманістичного освітнього базису. Будь-яка система освіти може вважатися сучасною, ефективною та соціально корисною тільки тоді, коли вона виховує в людині перераховані особистісно-професійні компетентності. Тільки інноваційно-гуманістична освіта може формувати в країні людський капітал, що відповідає вимогам сучасної знанневої, цифрової, глобальної економіки.

Особистість сьогодні піддається значному тиску з боку глобального цивілізаційного, технологічно-інформаційного, рекламно-споживачького простору. Людині надзвичайно складно відповідати на всі виклики глобальної цивілізації та інформаційної революції. Тільки сучасна якісна і доступна освіта несе потенціал перетворення пасивного індивідуума, здатного лише споживати пропонований продукт, на творчу, креативну, ініціативну та раціонально-вибіркову особистість. «Сутність сучасного процесу навчання становить не лише збагачення особистості певною сумою знань чи формування навичок практичної діяльності, а всебічна підготовка людини до життя у глобалізованому інформаційному просторі через створення рівних умов доступу до якісної освіти, забезпечення освіти впродовж життя, формування толерантного світогляду і дискурсного характеру взаємодії народів і культур. Філософське підґрунтя навчально-виховного процесу становлять принципи пріоритету людини як особистості, свободи вибору цінностей, реалізації можливостей саморозвитку, єдності національних та загальнолюдських інтересів, системності, взаємозв'язку теорії та практики, гуманітарного і природничого знання» [12, с. 10–11]. Такі цінності може прищеплювати тільки освіта, що базується на інноваційно-гуманістичних принципах. У визначенні останніх і полягає, значною мірою, головне завдання даного дисертаційного дослідження.

Зрештою, інноваційність сама по собі передбачає толерантність, багатовимірність і демократичність, адже інновація стає ефективною лише за умови вибору найоптимальнішого рішення серед багатьох можливих. Демократичність інноваційної освіти, в свою чергу, обов'язково поєднується з «утвердженням особистісно орієнтованої педагогічної системи, яка могла б реалізувати принцип гуманізму в навчально-виховному процесі як відображення людиноцентричної тенденції у розвитку сучасного світу. Тільки за умови демократизації навчального процесу можна забезпечити умови для подальшого розвитку особистості, формування в неї творчого критичного мислення» [13, с. 162–163]. Таким чином, розглянувши поняття «інновація» та «інновації в системі освіти», проаналізувавши соціокультурні та цивілізаційні детермінанти необхідності розвитку інноваційної освіти, обґрунтувавши необхідність всебічного вивчення та впровадження особистісно орієнтованих інноваційних технологій навчання, можемо зробити низку взаємопов'язаних висновків, що стосуються формулювання базових теоретико-методологічних засад дослідження інноваційних процесів в системі освіти.

По-перше, визначивши поняття «інновації» та «інновації в системі освіти» в контексті сучасного філософсько-педагогічного дискурсу, проведено детальний функціонально-порівняльний аналіз даних

феноменів. Підкреслено складну структурно–системну організацію будь–якої інноваційної діяльності, в тому числі і освітнього характеру. На основі аналізу широкого кола праць вітчизняних та зарубіжних дослідників визначено, що в структурі будь–якої інновації обов’язковими та невід’ємними є наступні елементи: інтелектуально–освітній (необхідність отримання знань компетенцій для творчо–інтелектуальної діяльності); навчально–виховний (важливість світоглядного налаштування на інноваційний тип мислення); науково–дослідний (в основі будь–якої інновації має бути закладений науковий, винахідницький компонент); креативно–творчий (будь–яка інновація – це насамперед творення нового); фінансово–економічний (важливо наперед визначати економічну ефективність інноваційного проекту, а також втілювати динамічний бізнесплан); виробничо–технологічний (інновація об’єктивується у формі технологій, технічних засобів, навчально–методичних інструментів тощо); маркетингово–споживацький (споживач має бути готовий сприйняти новостворений продукт, до якої б сфери ця новація не відносилась). Всі ці компоненти, безумовно, притаманні й інноваціям в системі освіти. Комплексне дослідження такої складної структури освітніх інновацій є нагальною необхідністю в контексті проведення модернізаційних трансформацій в українській системі освіти. Головною метою нашого дослідження визначено створення філософсько–освітнього концептуального обґрунтування позиції, за якої ефективні освітні реформи в нашій державі можуть базуватися виключно на інноваційно–гуманістичних принципах та пріоритетах.

По–друге, здійснивши аналітично–дискурсивний огляд ключових соціальних детермінант формування потреби в інноваційному розвитку освіти, доведено нерозривний системний взаємозв’язок між базовими цивілізаційними тенденціями, що відбуваються в глобальному інформаційно–технологічному світі, та модернізаційними трансформаціями в освітянському просторі. Найважливішим соціальним фактором інноваційного оновлення освіти, з нашої точки зору, є потужні світоглядно–ціннісні та професійно–компетентнісні виклики, які постають перед людиною у зв’язку із підсиленням динаміки глобалізаційних та інформатизаційних тенденцій. У випадку України такі виклики підсилюються ще й соціальними детермінантами трансформаційного, посттоталітарного характеру. Освіта, стаючи на інноваційний шлях розвитку, змушена не лише відповідати на виклики глобалізації та інформаційної революції, але й долати такі рудименти радянської системи, як забюрократизованість, авторитарність, надмірний корупційний тиск тощо. Потужним соціальним детермінантом формування потреби в інноваційному розвитку освіти є підвищені та змінні вимоги сучасного соціуму щодо особистісно–професійних компетенцій людини. Такі компетенції можуть формуватися виключно в інноваційно–гуманістичному освітньому середовищі. Нарешті, прагнення до життєвого успіху і процвітання самої особистості також можна назвати одним з важливих детермінантів формування потреби в інноваційній освіті. Маючи такий широкий перелік факторів, що визначають нагальну необхідність у потужному і

системному інноваційному оновленні вітчизняної освіти, можемо із впевненістю стверджувати високий рівень концептуально–теоретичної та практичної актуальності даного дослідження.

По–третє, проаналізувавши основні виклики інноваційного прогресу та відповідь на них системи освіти, сформульовано ключові орієнтири, на які має спрямовуватися у власній модернізації українська система освіти. Насамперед, інноваційний тип прогресу, на відміну від попередніх способів розвитку (індустріального, постіндустріального, виробничо–споживацького тощо), характеризується постійно зростаючою динамікою, за якою протягом одного покоління людей може відбутися декілька якісних технологічно–інформаційних стрибків. Людині важко постійно пристосовуватися до нового технологічного, інформаційного, пізнавального, світоглядно–ціннісного середовища. Інноваційна освіта має на меті полегшувати це завдання, прищеплюючи дитині, молодій людині особистісну компетентність до постійного саморозвитку і неперервної освіти протягом життя. Іншими словами, освіта допомагає людині бути активним суб’єктом, а не пасивним об’єктом інноваційного типу прогресу, що й робить сучасний навчально–виховний процес, збудований на принципах гуманізму та особистісної орієнтованості настільки важливим механізмом відповіді на потужні, ризиковані та динамічні виклики принципово нового типу прогресу – інноваційного. В Україні до глобальних цивілізаційних викликів додаються виклики трансформаційного соціуму, який змушений долати свій посттоталітарний стан, який безумовно відображається і на якості освіти. Все це зумовлює загальну палітру вітчизняного освітньо–філософського дискурсу, орієнтованого на проблематику імплементації ефективних інноваційних трансформацій в національну освітню систему.

По–четверте, обґрунтувавши високу актуальність проблеми особистості в системі інновацій, доведено необхідність всебічного вивчення та аналізу освітніх способів підготовки людини, особливо молодшої, до постійної зміни типу і характеру життєдіяльності в сучасних глобально–інформаційних цивілізаційних умовах. Сьогодні людина потрапляє в надзвичайно складну екзистенційно–світоглядну ситуацію, коли особистісні знання, цінності, переконання, орієнтири можуть дуже швидко вступити в суперечність із постійно змінюваними об’єктивними обставинами. Людина має навчитися гнучко і креативно підходити до процесу самовизначення та самореалізації. Набути такої особистісної компетентності можна виключно в інноваційно–гуманістичному навчально–виховному середовищі. Окрім того, сучасний світ, ринок праці, виробничі, економічні, соціально–управлінські структури висувають складні і динамічно змінні умови до особистісно–професійних компетенцій будь–якого спеціаліста. Ефективно сформувати і розвивати впродовж життя такі компетенції може допомогти лише якісна інноваційна освіта. Саме тому визначення та смислова диверсифікація базових теоретико–методологічних засад дослідження інноваційних процесів в системі освіти є одним з найактуальніших завдань, що ставиться в межах сучасного філософсько–освітнього дискурсу.

Список використаних джерел

1. Колесова О. А. Інноваційна освіта в парадигмі інформаційних технологій. Автореф. дис. ... канд. філософ. наук. Спец.: 09.00.10 – філософія освіти / Олена Колесова. – Одеса, 2011. – 21 с.
2. Старовойт О. В. Концепція інноваційної особистості як соціокультурного феномена / Олена Старовойт // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – Запоріжжя: РВВ «ЗДІА», 2017. – Вип.69. – С.147–152.
3. Скубашевська О. С. Філософія інноваційного розвитку освіти в умовах становлення інформаційного суспільства в Україні. Автореф. дис. ... доктора філософ. наук. Спец.: 09.00.10 – філософія освіти / Ольга Скубашевська. – К., 2010. – 33 с.
4. Innovation in Education / Editors: Jasmine E. Larkley and Viola B. Maynard. – New York: Nova Science Publishers, 2008. – 235 p.
5. Education in the Creative Economy: Knowledge and Learning in the Age of Innovation / Edited by Daniel Araya and Michael A. Peters. – New York: Peter Lang, 2010. – 675 p.
6. Сидоренко Н. В. Інноваційна культура як вищий прояв загальнокультурних професійних та особистісних якостей вчителя / Н. В. Сидоренко // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2014. – №3 (37). – С.337–346.
7. Пушкар О. І. Модель процесу формування інноваційної поведінки студентів спеціальності «Технології електронних мультимедійних видань» / О. І. Пушкар, О. В. Сергієнко // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2014. – №8 (42). – С.235–241.
8. Сірий С. В. Інноваційний розвиток освіти в Україні: розгортання проблеми та засадничі орієнтири / С. В. Сірий // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: Збірник наукових праць. – 2010. – №11. – С.65–77.
9. Дубасенюк О. А. Інновації в сучасній освіті / О. А. Дубасенюк // Інновації в освіті: інтеграція науки і практики: збірник науково-методичних праць. – Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – С.12–28.
10. Сушенко Л. О. Педагогічні інновації: від стратегії до реалізації / Л. О. Сушенко // Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія». Педагогічні науки. – 2015. – №2 (10). – С.302–307.
11. Гончарова О. А. Інноваційна діяльність особистості як важлива умова гармонізації культурно-освітнього простору: філософсько-освітній аспект / Ольга Гончарова, Галина Тараненко // Філософські обрії: Науково-теоретичний журнал. – К.; Полтава: Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, 2016. – Вип.35. – С.162–173.
12. Андрущенко В. П. Філософія освіти ХХІ століття: у пошуках перспективи / Віктор Андрущенко. – Філософія освіти. – 2006. – №1 (3). – С.6–12.
13. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати / Василь Кремень. – К.: Грамота, 2005. – 448 с.

References

1. Kolesova O. A. Innovacijna osvita v paradygmi informacijnyh tehnologij. Avtoref. dys. ... kand. filosof. nauk. Spec.: 09.00.10 – filosofija osvity / Olena Kolesova. – Odesa, 2011. – 21 s.
2. Starovojt O. V. Konceptija innovacijnoi' osobystosti jak sociokul'turnogo fenomena / Olena Starovojt // Gumanitarnyj visnyk Zaporiz'koi' derzhavnoi' inzhenernoi' akademii'. – Zaporizhzhja: RVV «ZDIA», 2017. – Vyp.69. – S.147–152.
3. Skubashevs'ka O. S. Filosofija innovacijnogo rozvytku osvity v umovah stanovlennja informacijnogo suspil'stva v Ukraїni. Avtoref. dys. ... doktora filosof. nauk. Spec.: 09.00.10 – filosofija osvity / Ol'ga Skubashevs'ka. – K., 2010. – 33 s.
4. Innovation in Education / Editors: Jasmine E. Larkley and Viola B. Maynard. – New York: Nova Science Publishers, 2008. – 235 p.
5. Education in the Creative Economy: Knowledge and Learning in the Age of Innovation / Edited by Daniel Araya and Michael A. Peters. – New York: Peter Lang, 2010. – 675 p.
6. Sydorenko N. V. Innovacijna kul'tura jak vyshhyj projav zagal'nokul'turnyh profesijnnyh ta osobystisnyh jakostej vchytelja / N. V. Sydorenko // Pedagogichni nauky: teorija, istorija, innovacijni tehnologii'. – 2014. – №3 (37). – S.337–346.
7. Pushkar O. I. Model' procesu formuvannja innovacijnoi' povedinky studentiv special'nosti «Technologii' elektronnyh mul'tymedijnyh

vydan'» / O. I. Pushkar, O. V. Sergijenko // Pedagogichni nauky: teorija, istorija, innovacijni tehnologii'. – 2014. – №8 (42). – S.235–241.

8. Siryj Je. V. Innovacijnyj rozvytok osvity v Ukraїni: rozgortannja problemy ta zasadnyč'ki orijentyry / Je. V. Siryj // Aktual'ni problemy sociologii', psihologii', pedagogiky: Zbirnyk naukovy prac'. – 2010. – №11. – S.65–77.

9. Dubasenjuk O. A. Innovacij' v suchasnij osviti / O. A. Dubasenjuk // Innovacij' v osviti: integracija nauky i praktyky: zbirnyk naukovo-metodychny prac'. – Zhytomyr: Vydavnytvo ZhDU im. I. Franka, 2014. – S.12–28.

10. Sushhenko L. O. Pedagogichni innovacij': vid strategii' do realizacii' / L. O. Sushhenko // Visnyk Dnipropetrovs'ko universytetu imeni Al'freda Nobelja. Serija «Pedagogika i psihologija». Pedagogichni nauky. – 2015. – №2 (10). – S.302–307.

11. Goncharova O. A. Innovacijna dijall'nist' osobystosti jak vazhlyva umova garmonizacii' kul'turno-osvitn'ogo prostoru: filosof's'ko-osvitnij aspekt / Ol'ga Goncharova, Galyna Taranenko // Filosof's'ki obrii'. Naukovo-teoretychnyj zhurnal. – K.; Poltava: Instytut filosofii' imeni G. S. Skovorody HAH Ukraїny, Poltavs'kyj nacional'nyj pedagogichnyj universytet imeni V. G. Korolenka, 2016. – Vyp.35. – S.162–173.

12. Andrushhenko V. P. Filosofija osvity xxi stolittja: u poshukah perspektivy / Viktor Andrushhenko. – Filosofija osvity. – 2006. – №1 (3). – S.6–12.

13. Kremen' V. G. Osvita i nauka v Ukraїni – innovacijni aspekty. Strategija. Realizacija. Rezul'taty / Vasyly' Kremen'. – K.: Gramota, 2005. – 448 s.

Lukashuk M. A., applicant, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com

Personality as a subject of educational innovation

The study focuses on the problem of studying the characteristics of the personality in the system of innovation, which are manifested through the change in the type and nature of life and how to prepare them for younger generations. The new socium and a new type of progress put forward fairly complex demands on the personality who seeks success, prosperity and creative self-realization. It can be argued that a modern successful personality is an innovative personality. In turn, the «innovative personality» is the essence of the expression of the activity of an innovative society, which is a «jump from third to first world». It is the innovative society that cultivates its main resource intellectual resource, which embodies the innovative personality.

Keywords: person, education, culture, innovative type of progress, innovations in education.

УДК 1:37

Шмиголь М. Ф.,

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, історії та політології, Одеський національний економічний університет (Україна, Одеса), 1950.09.02m@gmail.com

ОНТОЛОГІЧНИЙ СТАТУС ОСВІТИ
ЯК СВІТОГЛЯДНА ПРОБЛЕМА

Метою дослідження є визначення сутнісних характеристик освіти з точки зору її існування в світоглядній структурі суб'єкту, виявлення світоглядної цілісності світу як онтологічного критерія освіти. В процесі дослідження використовувались формально-логічний, гіпотетико-дедуктивний, герменевтичний методи. У результаті дослідження були виявлені онтологічні основи освіти як фактору, що обумовлює структурну цілісність світогляду людини; зроблена спроба виявити онтологічний вимір освіти через ситуацію існування певної ціннісно-світоглядної сфери; в контексті необхідності створення адекватної сучасної освітньої концепції визначені особливості світоглядного та освітнього знання як міри наявності універсального загальнолюдського змісту базисних основ формування особистості.

Ключові слова: онтологія освіти, філософія освіти, світоглядна цілісність світу, освітнє знання, герменевтика.

Епоха глобалізації поставила перед освітою нові виклики і це не могло не привернути увагу все більшого

числа філософів, педагогів, соціологів, психологів як на Заході, так і у нас в Україні до їх обговорення [3, с. 152].

Той факт, що суспільне життя не може існувати без освітнього процесу, без передачі знань, досвіду є очевидним і не потребує особливого дискурсу. Коли ще перші вчителі мудрості – софісти – почали навчати молодь доброчинності, політичному мистецтву, управлінню містом та домашнім господарством, вони зацікавились і таким більш загальним змістом цих процесів як відношення індивідуального та універсального знання (суб'єктивного та об'єктивного в істині), людини та природи, знання та дії. Вже тоді постали питання: що таке знання, яка його природа, чи можна навчити людину доброчинності? Такі питання потребували свого дослідження, яке традиційно відбувалося в рамках загальної філософії.

У першій половині ХХ ст., після виходу в світ класичної роботи Дж. Дьюї «Демократія та освіта» в 1916р., філософія освіти стає однією із базових дисциплін освітньої сфери і обов'язковим елементом підготовки педагогів. Як відмічав Дж. Дьюї, в освітньому процесі філософія аналізує цілі, визначає людські ресурси та задає методи їх використання. Освіта – це лабораторія, в якій конкретизується та перевіряється філософське судження [4, с. 298].

Зазначимо, що у філософських дослідженнях проблем освіти знайшли своє відображення чимало онтологічних, епістемологічних, антропологічних, аксіологічних та інших аспектів освіти. В багатьох працях відомих вітчизняних вчених В. П. Андрущенко, І. В. Бичка, А. Є. Конверського, В. Г. Кременя, О. П. Пунченка тема філософії освіти превалює.

Але, на наш погляд, деякі загальнотеоретичні аспекти освіти в контексті її онтологічного статусу недостатньо представлені в дискусійному полі наукових видань і тому потребують свого подальшого дискурсу. Тому метою даного дослідження є визначення сутнісних онтологічних основ освіти з точки зору її існування в світоглядній структурі суб'єкту та виявлення світоглядної цілісності світу як онтологічного критерія освітнього знання.

Як в минулому, так і зараз потребують відповіді питання, які традиційно залишаються відкритими для обговорення в сфері філософського диспуту. Що означає «дати освіту» або «отримати освіту»? Яка сутність освіти взагалі та яка її природа існування? Які види знання та пізнання визначають якість людини як освіченої? Чи існує природне прагнення людини до освіти? На наш погляд, такі питання утворюють проблемне поле онтології освіти, що за своєю суттю пов'язане з філософією освіти. Тому звернення до онтології освіти диктується потребою дати всебічну картину освіти з позиції визначення її граничних меж безвідносно до змін інституційних форм її існування, тим самим проводячи розмежування сфери освіти як самостійної і оригінальної області в її співвідношенні з іншими сферами життя. Така потреба актуалізується й тією обставиною, що сучасні інформаційно-технічні інновації внесли до порядку денного принципово нові освітні моделі і істотно трансформували поведінку всіх суб'єктів освіти. За цих умов, знайомство з роботами філософів попередніх епох, які прагнули по-різному осмислити феномен освіти, ясно демонструє наявність

певного константного набору «вічних» проблем. А це спонукає до роздумів щодо можливості нехтування певними конкретно-історичними обставинами соціальних умов і перетворення їх в «матерію» побудови філософської моделі освіти як єдиного оригінального механізму її становлення, що має свої внутрішні джерела і закономірності, свою систему цілей і цінностей, що незмінно присутні в освітньому процесі.

З цієї точки зору можливості філософського аналізу дають підставу скорегувати траєкторію дослідження освіти, направивши її в русло онтології, пам'ятаючи, що, по-перше, будь-які теоретичні побудови філософії освіти онтологічно навантажені, а по-друге, присутність проблематики філософської онтології можлива не лише в якості імпліцитних передумов освітніх теорій, а й в її самостійному трактуванні. Ми погоджуємося з думкою деяких дослідників, в якій наголошується на необхідності «реабілітації» онтологічної проблематики, пов'язаної з поверненням до проблеми індивідуальності в її духовно-смысловому, ціннісному вимірі [7, с. 44].

Підтвердженням необхідності актуалізації онтологічної проблематики освіти є й те, що у сучасній освітній реальності спостерігається «онтологізація» освіти, яка пов'язана з самоідентифікацією окремих освітніх установ: мова йде про місію шкіл, вишів, університетів. Очевидно, що освітні інститути переживають кризу самоідентичності, формуючи свою діяльність часто густо на суперечливих і примарних підставах, а це є свідченням відсутності чіткого розуміння загального сенсу і сутності освіти, яка вимагає встановлення своєї місії та самобутності.

Онтологія освіти здатна мати і цілком практичні «наслідки» як в соціальному, так і в індивідуальному вимірах, незважаючи на всю свою фундаментальну теоретичність. Як правильно констатується в наукових колах, побудова онтології освіти актуальна не лише тому, що наявні концепції освіти недостатньо розроблені, а тому, що є можливість побачити її глибинні підстави взагалі [5, с. 31–41].

Розуміючи складність та поліваріантність підходів щодо розкриття змісту, а також зовнішніх та внутрішніх, об'єктивних та суб'єктивних, індивідуальних та універсальних аспектів тих процесів, що охоплюються поняттям «освіта», слід, на наш погляд, поставити питання щодо сутнісного аналізу освіти в контексті становлення та існування людини. Тобто, постає проблема знаходження того загадкового в освіті, що забезпечує її «самостійність» та буттєву стійкість. Зазначимо, що онтологічний вимір виходить за межі розуміння освіти як певного процесу, або певної якості особистості (у вигляді її освіченості), а неминуче фіксує ситуацію перебування в певній ціннісно-світоглядній сфері, що ставить звичайну людину у особливі відношення з істиною знання, розумінням, навичками або вмінням, зі своїми тимчасовими і просторовими обмеженнями, проявляючись в різних ситуативно-орієнтованих модифікаціях. Цей простір зосереджено навколо смислової єдності, що розкриває «проект» людини, її «здатність бути». В цьому ключі онтологія освіти розкриває її як вимір буття, як один з «способів бути» [8, с. 352].

Засновник філософської антропології М. Шелер, який один із перших відмічав онтологічний статус

освіти, підкреслював, що, якщо освіту розглядати як щось завершене, то вона виступає як індивідуальна форма, образ, в межах якого здійснюється вільна духовна діяльність людини, це те, що визначає усю поведінку людини. В цьому сенсі, освіта є категорією буття, а не знання чи переживання. На його думку, прагнути до освіти – значить з любов'ю шукати буттєвої участі в усьому, що є в природі та історії від сутності світу, а не прагнути лише до випадкового наявного буття [9, с. 21].

Досить суттєвим онтологічно-світоглядним аспектом освіти є те, що свідомістю людина здатна досягнути сутнісну структуру усього світу, хоча при цьому багато чого вона може і не знати, розуміти, а часто навіть не може досягнути одну-єдину випадкову річ (маючи на увазі її складність та безкінечність). Така здатність до досягнення світоглядного універсального цілого ідентифікує людину з самим світом. Аристотель був правий, стверджуючи, що душа (внутрішній світ) людини – це по суті все. Йдеться про фундаментальну ознаку освіти, яка пов'язана з глибинним, сутнісним рівнем буття людини в світі (універсумі), а саме з світоглядною цілісністю світу. Освіта виокремлює людину з точки зору створених нею образів структурної цілісності світу. Це ознака існування будь-якої людини, коли мова йде про освіту.

Природне прагнення людини до освіти можна пояснити бажанням бути причетною до усього, що є в природі та історії від сутності буття, а не прагнути лише до випадкового наявного буття – це і є бажанням бути освіченою. Аналізуючи різні типи знань, в кожному з яких зосереджені свої функції та цілі, М. Шелер особливий акцент робить на метафізичному (сутнісному, світоглядному) знанні, яке створює, формує особистість, тобто стає освітнім знанням і таким чином характеризує освіту не як навчальну підготовку до будь-якої діяльності, а як категорію буття, що долучена до символічного універсуму [9, с. 22].

Суттєвою особливістю «освітнього знання» є те, що воно відрізняється від будь-якого знання, яке не дивлячись на свою цінність, не має нічого спільного з освітою. Знання, яке стало освітою – це знання, яке вже не залишається в нас «не переробленим». Знання, про яке не замислюються, як і звідки воно з'явилося. Повністю засвоєне знання, яке стало функцією життя, виток якого не зосереджені в безпосередньому досвіді, а випливають із знання, походження та джерело якого неможливо вже встановити – це і є освітнє знання [9, с. 35].

Таке освітнє знання закладено в універсаліях культури і містить в собі «абсолютне» як своєрідний ідеал людських прагнень. З онтологічно-світоглядної точки зору такий ідеал служить зразком, критерієм істини, добра і краси, співвідносячись з яким людська свідомість отримує надійні моральні опори в своєму становленні і розвитку і задає певний ракурс самосвідомості людини її буттєвої самовизначеності. Універсалії є найважливішими для формування будь-якої освітньої парадигми. Щоб людина могла бути дійсно адаптованою до світу в умовах її глобальних і швидкоплинних змін, повинні бути збережені певні начала людського життя, її екзистенційні підстави, до яких і відносяться загальнозначущі людські цінності і норми. В онтологічному плані така думка є актуальною для розуміння критерія освіти як

міри виявлення універсального, загальнолюдського змісту в особистісному бутті. Такий критерій вказує і на необхідність вироблення адекватної сучасної освітньої концепції, в якій необхідно представити процес утворення особистості як поступове засвоєння нею загальнолюдських цінностей в особистісному бутті, розглядаючи людину як мікрокосм, в якому зосереджується універсальний глобалізований соціальний світ. Освіту можна представити як цілісний образ сукупного людського буття. Буття людини не може бути цілісним якщо вона не освічена. Внутрішній світ людини охоплює цілісність світу, де ідеї, цінності речей упорядковуються в єдиний універсум, зосереджений в одному індивідумі і репрезентує світ освіти.

Загальна онтологія освіти людини як розумної істоти (тварина освіченою бути не може) характеризується природним її прагненням побачити себе в світі і світ у собі. Тобто, онтологічний аспект освіти неминуче зникається з світоглядним аспектом, який навіть в узагальненому вигляді визначає відношення людини до світу на рівні розуму, емоцій, переживань тощо. Слід визнати, що в онтологічній характеристиці освіти в самому глибинному сенсі імпліцитно міститься світоглядний контекст. До такої освіти людина приречена за визначенням. Це не пов'язано з рівнем її знання, людина може бути і мало обізнана але прагнення відтворити світ в свідомості – це її родова ознака. Тобто, не може бути освіти поза межами світогляду, в якому містяться, в свою чергу, і особливі світоглядні знання, ціннісні орієнтири, переконання, особистий досвід як творчий акт життя тощо. У цьому зв'язку доречно підкреслити те, що освіта і світогляд – слова одного смислового порядку. Освіта, яка формує світогляд і світогляд, який збагачується освітою взаємопов'язані та взаємообумовлені і в такій онтологічній єдності вони відіграють вирішальну місію в процесі розвитку і саморозвитку особистості, визначають стратегію процесу засвоєння соціально значущого досвіду людства, що втілений у знаннях, уміннях, творчій діяльності та емоційно-ціннісному відношенні до світу.

Важливим, на наш погляд, є також прагнення розширити предметне поле дослідження онтології освіти через ідею герменевтичного її тлумачення. Мова йде про персоніфікованого суб'єкта освіти, який безперервно інтерпретує, розшифровує глибинні смисли, що стоять за очевидними, поверхневими смислами, розкриває глибинні значення, що приховуються за буквальними значеннями. Така діяльність мислення в освітньому процесі виявляється не менш значущою, ніж звичайна кумуляція знань, яку вона суттєво доповнює [6, с. 238]. В цьому контексті поняття освіти стає більш ємким, герменевтичний аспект дозволяє побачити чимало різних завуальованих в освіті передумов: духовну традицію, буденний досвід, сферу особистісних переживань, тобто – усю повноту життєвої реальності. Таким чином, сама освіта має герменевтичний сенс, оскільки в процесі освіти і відбуваються зміни основних форм пізнавальної діяльності суб'єкту. Г. Гадамер з цього приводу писав: «Повсюду, где мир испытывается нами, где происходит преодоление чуждости, где совершается усвоение, усмотрение, постижение, где устраняется незнание и незнакомство, повсюду совершается герменевтический процесс собирания мира в слово и в общее сознание» [1, с. 14–15].

Сама освіта здійснюється на основі вже існуючого знання, а попередній досвід є підґрунтям для подальшого просування на шляху освіти. В освіті людина прагне до самопізнання, до інтерпретації самої себе. На це звертає увагу Г. Гегель: «Індивідуальність формуванням підготавлює себе к тому, що єсть вона в себе, і лише благодаря цьому єсть в себе, і має дійствительным наличным бытием; насколько она образована, настолько она и действительна и располагает собой» [2, с. 263].

Таким чином, онтологічний аналіз освіти фіксує ситуацію перебування її в певній світоглядній сфері як вимір буття, що обумовлює світоглядну цілісність людини. Освіта виокремлює в людині створенні нею образи світу на основі світоглядних знань, які формують людину як особистість і виступають як найважливіша функція життя. Таке знання закладене в універсальних категоріях культури, а засвоєння їх суб'єктом сприяє формуванню в його свідомості ціннісних ідеалів. В онтологічному контексті є актуальним розуміння критерія освіти як міри виявлення універсального, загальнолюдського змісту в особистісному бутті. Такий критерій вказує і на необхідність вироблення адекватної сучасним вимогам освітньої концепції.

Список використаних джерел

1. Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного. – М.: Искусство, 1991.
2. Гегель Г. В. Ф. Система наук. Часть I. Феноменология духа. – СПб., 1992.
3. Глобалізаційні процеси в контексті соціогуманітарних досліджень: український вимір / За ред. М. Ф. Шмиголя. – Одеса: ONEU, 2015. – 277 с.
4. Дьюи Дж. Демократия и образование. – М.: Педагогика-Пресс, 2000. – 384 с.
5. Карпов А. О. Онтологизация, «онтологизация» и образование // Вопросы философии. – 2013. – №9. – С.31–41.
6. Микешина Л. А. Философия познания. – М.: Прогресс-Традиция, 2002.
7. Огурцов А. П., Платонов В. В. Образы образования. Западная философия образования. XX век. – СПб.: РХГИ, 2004. – 520 с.
8. Хайдеггер М. Бытие и время. – Харьков: Фолио, 2003. – 503 с.
9. Шелер М. Формы знания и образования. Избр. произведения. – М., 1994. – 490 с.

References

1. Gadamer G.-G. Aktualnost prekrasnogo. – M.: Iskuststvo, 1991.
2. Gegel G. V. F. Sistema nauk. Chast I. Fenomenologiya duha. – SPb., 1992.
3. Globalizatsiyni protsesi v konteksti sotsioghumanitarnih doslidzhen: ukraïnskiy vimir / Za red. M. F. Shmigolya. – Odesa: ONEU, 2015. – 277 s.
4. Dyui Dzh. Demokratiya i obrazovanie. – M.: Pedagogika-Press, 2000. – 384 s.
5. Karpov A. O. Ontologizatsiya, «ontologizatsiya» i obrazovanie // Voprosyi filosofii. – 2013. – №9. – S.31–41.
6. Mikeshina L. A. Filosofiya poznaniya. – M.: Progress-Traditsiya, 2002.
7. Ogurtsov A. P., Platonov V. V. Obrazyi obrazovaniya. Zapadnaya filosofiya obrazovaniya. XX vek. – SPb.: RHGI, 2004. – 520 s.
8. Haydegger M. Byitie i vremya. – Harkov: Folio, 2003. – 503 s.
9. Sheler M. Formyi znaniya i obrazovaniya. Izbr. proizvedeniya. – M., 1994. – 490 s.

Shmigol M. F., PhD in Philosophy, Associate Professor of the department of philosophy, history and political science, Odessa National Economic University (Ukraine, Odessa), 1950.09.02m@gmail.com

Ontological status of education as a problem of worldview

The purpose of this article is to define the essential characteristics of education in terms of its existence in the worldview structure of the subject, to reveal the

worldview's integrity of the world as an ontological criterion of education. The formal-logical, hypothetical-deductive, hermeneutical methods were used in the process of research. As a result of the study, the ontological foundations of education as a factor that determines the structural integrity of a person's worldview were revealed; the ontological dimension of education through the situation of the existence of a certain value-worldview sphere was defined; in the context of the need to create an adequate modern educational conception, the features of ideological and educational knowledge as a measure of the existence of a universal human content of the basic foundations of personality formation were defined.

Keywords: ontology of education, philosophy of education, worldview's integrity of the world, educational knowledge, hermeneutics.

* * *

УДК 340.125:316.356.4

Юрчишин І. Я.,

викладач кафедри гуманітарних та фундаментальних дисциплін, Івано-Франківський навчально-науковий інститут менеджменту Тернопільського національного економічного університету (Україна, Івано-Франківськ), yurchyshyn84@gmail.com

Концепції національної спільноти західноукраїнської соціологічної школи права

Аналізується атомістичний і суб'єктивістський підходи західноукраїнської соціологічної школи права до розуміння нації, національної ідеї і національного відродження. Філософський аналіз проводиться у порівняльній перспективі. З'ясовується спільне і відмінне у пропонованих концепціях.

Ключові слова: нація, національна ідея, національне відродження, право на самовизначення, національна держава.

Фундатори західноукраїнської соціологічної школи права С. Дністрянський, В. Старосольський і В. Целевич запропонували оригінальні концепції нації та зробили суттєвий внесок у соціологію нації, розглядаючи її у контексті філософії права. Однак їхні здобутки і напрацювання поки що залишаються маловідомими широкому загалу, не зважаючи на окремі спроби вирішення цієї проблеми М. Шаповалом, П. Стецюком, В. Згурською, З. Білоусом та іншими. Мета цієї статті якраз і полягає у систематичному та комплексному вирішенні зазначеної проблеми.

У своїй концепції нації як спільноти С. Дністрянський використовував атомістичний підхід до розуміння нації, суть якого полягає у переліку зовнішніх ознак нації. При цьому він вважав, що народ і нація є тотожними поняттями. Тому коли він вів мову про націю, то мав на думці не просто націю, а народ-націю. Усе це свідчить про недостатню розробленість, осмисленість понять «народ» і «нація» у його концепції національної спільноти. За С. Дністрянським, народ чи нація є феноменом історичного процесу, який формувалася у територіальному конфлікті між народом і державою як «протест проти територіальної самовлади держави» [1, с. 25]. На його думку, нація опирається на основні чинники: натуру, культуру й територію. Натура вказує на спільне родове походження нації, культура – на спільні історичні традиції, споріднені звичаї та обряди, а територія – на етнографічну, національну територію [1, с. 30].

Пізніше С. Дністрянський дещо модернізував свою концепцію національної спільноти і вважав, що у феномені модерної нації простежуються три основні елементи. Перший елемент є «люде (від nasci = родитися), другий елемент – це територія (природна,

на якій «родяться люде»). Третім елементом є народна культура» [2, с. 61]. Отже, за С. Дністрянським спільне родове походження (натура чи люди), природна територія (територія в етнографічному значенні) і народна культура (народна мова та інші культурні цінності) покладені в основу національної спільноти.

Критично аналізуючи концепцію національної спільноти С. Дністрянського в українській історичній перспективі, М. Шаповал підкреслював, що «за теорією проф. Дністрянського не можна сказати чи ми є нація, бо у нас і раса не чиста, і території немає (живемо на території, але не розпоряджаємося нею)» [3, с. 142]. Сам М. Шаповал напротивагу С. Дністрянському запропонував власну концепцію національної спільноти, яка, як і концепція С. Дністрянського належить до атомістичного напрямку в соціології нації. За М. Шаповалом нація є «складне соціальне скупчення чи верства, що характеризується діяльністю чинників мови, території та держави» [3, с. 173]. Як бачимо, дві об'єктивні ознаки нації у С. Дністрянського і М. Шаповала співпадають. Щодо третьої ознаки, то між ними існує суттєва відмінність. У С. Дністрянського третьою суттєвою ознакою виступає натура або люди, у М. Шаповала – держава. Таким чином, за М. Шаповалом, держава є об'єктивною ознакою нації, а за С. Дністрянським – ні. У своїх теоретичних побудовах С. Дністрянський дав не тільки визначення національної спільноти, але й розуміння національної ідеї «хоча народи старі як світ, – писав він, – національна ідея є щойно витвором новіших часів; вона й поставила нарід у безпосереднє відношення до держави» [Стецюк П. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст / П. Стецюк. – Львів, 1999. – с. 210]. С. Дністрянський був переконаний, що модерна національна ідея з'явилася лише у XIX ст. – одночасно з походами Наполеона [1, с. 26]. До того часу не було нації, а існували лише народи. З цього приводу М. Шаповал іронічно зауважив, що коли б С. Дністрянський «пригадав універсали і меморандуми гетьмана Орлика про «козацьку націю», то очевидно змінив би свій погляд на час появи нації» [2, с. 142].

За С. Дністрянським, модерна національна ідея проявляється у двох формах: спершу у формі змагання за самостійну національну державу, пізніше у формі національної автономії [3, с. 211–212]. «В боротьбі за національну ідею, – зазначав він, – побідило змагання народу до власної національної держави, не вдовольняючись формою національної автономії в рамках чужої держави» [3, с. 212].

Модерна національна ідея, вважав С. Дністрянський, «ясна, нестримна: нова, оновлена держава мусить признати самовизначення народів». Й далі наголошував: «не держава є самометою, тільки нарід; держава має служити цілям народу, вона має бути видимим знаком народної спільноти, – правовою організацією народу» [3, с. 212–213]. Таким чином, на погляд С. Дністрянського, народ–нація має право на утвердження своєї національної ідеї у формі окремої національної держави.

В. Старосольський, на відміну від С. Дністрянського, не визнавав атомістичний підхід до визначення нації через перелік тих чи інших зовнішніх прикмет цієї спільноти. Звичайно, вони, на його погляд, є важливими умовами для народження та існування

нації, відокремлення однієї національної спільноти від іншої, вироблення національної свідомості через розмежування понять «ми» і «вони». Але суть нації, за В. Старосольським, може лежати в ній самій, не ззовні, а всередині неї. Звідси волонтаристична концепція нації В. Старосольського. Нація є спільнотою, основою якої є, за виразом В. Старосольського, ірраціональна, стихійна воля «нація – це спільнота, себто суспільство, основою якого є аїраціональна, стихійна воля», – стверджував він [5, с. 89]. На його думку, вона утворюється інститутом, психічною схильністю та настроями членів угруповання, що утримує її як внутрішню зв'язану цілість. «Не абстрактна логіка, – зазначав В. Старосольський, – породила націю. Породила її практична, соціальна та психологічна неминучість, якої закони в суспільнім буттю далеко сильніші та плодотворні як закони формальної логіки» [5, с. 70]. На протигагу до спільнот, заснованих на підставах кровного зв'язку (родина, рід, плем'я) нація базується на інстинктах «другого ступеня», типом яких є ідея. Щож до об'єктивних прикмет нації, то вони, за В. Старосольським, є чинниками, які в наявних історичних умовах допомогли національним спільнотам створитися і виступають формами та символами, в яких нація сьогодні проявляє себе, свою суть [5, с. 89].

У своєму розумінні нації В. Старосольський використовував думки Ф. Тьоніса, який поділяв угруповання людей на спільноти і спілки. За Ф. Тьонісом, вони розрізняються тими типами волі, за якими об'єднуються індивіди, що їх складають. В основі спільноти лежить «стихійна воля», в основі спілки – «свідома воля» [5, с. 32]. Отже, націю В. Старосольський розглядав як спільноту, згруповану стихійною волею. Водночас він, спираючись на думки Ф. Тьоніса, розвивав і уточнював їх стосовно нації, розробляючи положення про внутрішній зв'язок «стихійної» і «свідомої» волі. Причому воля «стихійна» здатна раціоналізуватися, а воля «свідома» набирає емоційних проявів [5, с. 33].

Водночас В. Старосольський не погоджувався із уявленнями про загальноісторичні тенденції в концепції Ф. Тьоніса. Якщо у Ф. Тьоніса друга форма суспільної організації – суспільство – історично витісняє першу – спільноту, і тенденція розвитку уявляється скерованою на перетворення спільноти на одну–єдину форму усупільнення, то у концепції В. Старосольського такий лінійний, однобічно спрощений суспільний розвиток ставиться під сумнів. Суспільне життя, на його думку, – це не лише і не тільки раціональна техніка. Два чинники – «стихійна воля» з одного боку і «чистий розум» з іншого, доповнюють один одного, представляючи два різні обличчя життя людства. В історичній практиці, підкреслював В. Старосольський, можна помітити свого роду чергування, волонтаризацію чи раціоналізацію такого життя, перехід від афективних спільнот до раціоналізованих суспільств, і навпаки, злиття їх у різних пропорціях в межах єдиного синтетичного цілого, народження нових, незаних досі спільнот. Такі чергування і набування сили почергово різними формами становлять «величаву ритміку» світової історії та не дають жодних підстав розглядати їх як який одномірний і односкерований процес. Тому суспільний розвиток, на думку В. Старосольського, аж ніяк не є розвитком по прямій лінії, як це бачимо у Ф. Тьоніса, а національна спільнота не є засудженою на загибель

формою суспільства, що вичерпала усі свої внутрішні ресурси [5, с. 36].

Аналізуючи концепцію національної спільноти В. Старосольського, М. Шаповал відзначав, що вона цікава тим, «що вказує ніби нація є продуктом стихійної, араціональної, безрозумної волі. Відомо ж, що де діє щось араціональне (безрозумне), там розум не може нічого розуміти, а тому не може виробити й теорії (теорія є чистим продуктом розуму) про араціональне. Як умудрився раціонально (розумом) творити теорію про ірраціональне – це його секрет, бо прості люди ніколи не зрозуміють того, що є для розуму в засаді недоступне («араціональне»))» [3, с. 139–140].

Отже, волонтаристична концепція національної спільноти В. Старосольського заперечується агностицизмом М. Шаповала, за яким стихійна, ірраціональна воля є феноменом проблематичним, таким, про який нічого неможливо сказати. Тлумачення В. Старосольським нації як суб'єктивної людської спільноти створює підстави для розуміння ним особливості і неповторності нації. На його думку, «нація, як кожна спільнота не може ділитися своїми членами з іншими націями, вона домагається їх виключно для себе. Погляд, що можна належати одночасно до двох або більше націй не дається погодити з поглядом, що нація є спільнота» [5, с. 51].

Це положення зумовлює сучасне бачення національної ідентичності. Лише дотримання принципу «одна нація – одна держава» дає ключ до розуміння проблем громадянства (неможливості подвійного громадянства), розрізнення етнічної та національної приналежності. Усвідомлення положення про те, що в одній державі не може бути двох, трьох чи більше націй, що численні етноси (етнічні групи) є складовими однієї поліетнічної, політичної спільноти, на думку, В. Згурської, як на буденному, так і особливо на державному рівні національної свідомості уникнути всіляких незважених оцінок, формулювань, політично незважених гасел [6, с. 595].

Із концепцією національної спільноти В. Старосольського тісно пов'язана концепція національної ідеї. На його думку, національна ідея, як соціологічний феномен, має низку характеристик. Серед них: 1) ірраціональне підґрунтя, стихійне бажання, психологічний момент; 2) раціональні засоби. Відношення між цими моментами зумовлене різними обставинами – станом національної свідомості, духовного розвитку. Проте наявність в ідеї нації обох складових – раціональної та ірраціональної є незаперечною константою. На погляд В. Старосольського «історію розвою людських «ідей» можна розуміти як поступачою їх раціоналізацію, але сей розвій далеко ще не закінчений. Все ще ідея в значінню суспільного товчка є перш усього стихійним бажанням, стремлінням в означеному напрямі, а щойно в другій лінії, усвідомленим стремлінням до означеною думкою цілі» [5, с. 7].

Поєднання в національній ідеї раціонального та ірраціонального як двох складових одного цілого означає поєднання в них національного і державного. Як стверджував В. Старосольський, «істота нації лежить у стремлінні її членів творити власну самостійну, незалежну від чужих політичну цілість [...]». Іншими

словами, істотним для модерної нації є її змагання мати свою «власну», «національну» державу» [7, с. 295]. Тому визначення сучасних параметрів національної ідеї має базуватися на всебічному врахуванні не лише інституціональних, державницьких моментів, а й тих моментів, які глибоко закріплені в психології, ментальності, етнокультурних і політичних традиціях української нації.

Однак, вважав В. Старосольський, національна ідея не обмежується державницькою складовою. Звідси впливає важлива для В. Старосольського методологічна настанова щодо неприпустимості ототожнення нації і держави й, одночасно, тісного зв'язку між ними. Він стверджував, що «нація по своїй натурі мусить скерувати свої зусилля на опанування державою і вона не тільки родиться разом з волею політичного самовизначення, але й перстає існувати як нація, коли тратить цю волю» [5, с. 89].

В. Старосольський вважав, що нація вимагає передачі собі усіх компетенцій держави, вона мусить заволодіти цілим державним механізмом. Постулат який він вивів, стверджував, що тільки приймати твердження, що «кожна нація є державою» замало, бо з суті нації випливає, що «кожна нація є тільки однією державою» [5, с. 106]. Таким чином, формулювання національної ідеї у С. Дністрянського і В. Старосольського збігаються. Суть її, на їхній погляд, полягає у тому, що кожна нація повинна мати свою окрему самостійну державу.

Якщо С. Дністрянський є прибічником атомістичної концепції нації, С. Старосольський – волонтаристичної концепції нації, то В. Целевич – емотивної концепції нації. Вона дуже схожа на концепцію національної спільноти В. Старосольського, оскільки ставить акцент на суб'єктивному націотворчому чиннику, а не на об'єктивних ознаках нації, що характерно для атомістичного підходу. Правда цим суб'єктивним націотворчим чинником у В. Целевича виступає «стихійне чуття», а не «стихійна воля», як це було у В. Старосольського. Отже, В. Целевич не погоджувався з атомістичним розумінням нації, з поглядом, що суті нації слід дошукуватися в її зовнішніх прикметах. А отже опосередковано він заперечував концепцію національної спільноти С. Дністрянського. На думку В. Целевича, «атомістичне розуміння нації належить тепер до минувшини. Сьогодні здобув собі в науці загальне признание погляд, що сутні нації треба шукати не в її зовнішніх прикметах, лише в підметовому почутті національної окремішності та у волі вдержати й поширити цю окремішність» [8, с. 36]. Він як політик-філософ, як історик-правник сформулював таке визначення національної спільноти: «нація є стихійна, себто така, що опирається на чуття, а не на розумі спільноти, яку витворили окремішні признаки її прикмети, що відрізняють членів одної такої спільноти від усіх інших спільнот» [8, с. 36]. Отже, для В. Целевича, як власне і для В. Старосольського, нація є суб'єктивною, нераціональною людською спільнотою.

Визначення нації В. Целевича нерозривно пов'язане з розумінням національної ідеї. У нього нація і національна ідея є єдиним цілим. З цього приводу він, уточнюючи своє визначення національної спільноти, зазначав, що «нацією є політично чинний (активний) нарід, який змагає до власної держави, коли він її не

має, або змагає до скріплення й побільшення ваги своєї держави в світі, коли він свою державу має» [8, с. 36]. Й далі, коментуючи цю дефініцію, підкреслював: «держави – це лише організація збірного життя нації. І не держава є суттю нації, лише змагання до неї, до її розбудови, до вияву власного життя, змагання до якнайкращого проявлення власної всебічної творчості. Ясно, що саме таку, що держава дає кожній нації найкращу змогу організувати своє життя, всі нації змагаються до тієї організації, зберігають її і поширюють [8, с. 36]. Підсумовуючи сказане, В. Целевич наголошував, що «стихийно воля даної спільноти людей жити власним окремим життям, у власній організації є суттю новітнього поняття нації» [8, с. 36]. Отже, погляди щодо розуміння модерної національної ідеї у В. Целевича, С. Дністрянського і В. Старосольського збігаються. Усі вони погоджуються з тим, що національна спільнота повинна існувати як державна спільнота. Іншими словами, кожна нація має жити у власній, самостійній правовій державі. На відміну від своїх попередників – С. Дністрянського і В. Старосольського, В. Целевич не тільки приділяв значну увагу національній спільноті та національній ідеї, але й розробив концепцію національного відродження, чого його попередники зовсім не робили. За В. Целевичем, національне відродження, тобто відродження кожної нації або народження нової нації проходило три головні етапи: національно-культурний, політичний й господарський [8, с. 44]. Він справедливо наголошував, що саме на першому етапі відродження нації найважливішу роль відіграє мова. Він вважав, що поява першої книжки народною мовою має для нації переломне, історичне значення. В. Целевич зазначав, що «цей етап починається письменством у рідній мові, граматики, перекладами з чужих мов, культом національної ноші, а кінчиться національним театром, музеями, шкільництвом, пресою» [8, с. 44]. У контексті цього етапу він охарактеризував національне відродження на Великій Україні (творчість І. Котляревського та Т. Шевченка) і в Галичині (діяльність М. Шашкевича та «Руської трійці», її послідовників та продовжувачів). Виходячи зі своїх характеристик, В. Целевич вважав, що українська нація вже пройшла етап національно-культурного відродження, оскільки вона має велику й гарну літературу та науку. Загалом «немає вже ніякої ділянки людського знання, в якій не було би книжок та розвідок, що їх написали українські вчені й українською мовою» [8, с. 45].

Характеризуючи другий етап відродження нації, В. Целевич зазначав, що її провідники починають ставити політичні цілі, висуваючи гасла політичної боротьби, державної незалежності (діяльність Кирило-Мефодіївського братства, Центральної Ради, в Галичині – Національної Ради) [8, с. 45]. На третьому етапі нація прагне до так званої автаркії, тобто до «господарської самовистарцальності» чи економічної самодостатності. «Провідним гаслом буває тоді здебільшого відоме чеське гасло «свій до свого» і організація самопомоги в господарській діяльності і головно шляхом розбудови всіх форм кооперації» [8, с. 46]. Власне, за В. Целевичем українська нація на той час, тобто на час написання його праці перебувала на другому й третьому етапі національного відродження (ці етапи кожна нація проходить одночасно).

Якщо розглядати модель національного відродження В. Целевича в сучасній перспективі, то можна відзначити, що національне відродження відбувається не у три етапи: культурне, політичне і соціальне, а у чотири етапи: академічний, культурний, політичний і економічний. У своїй моделі національного відродження В. Целевич випустив важливий етап – академічний. Саме на академічному етапі певна нація стає предметом уваги дослідників, які збирають і публікують народні пісні та легенди, прислів'я і говірки, досліджують звичаї і вірування, укладають словники, аналізують історичні події, – і усе це робиться мовою іншого, панівного в певній державі народу (у випадку України – російською або польською мовами). Звідси очевидно, що академічний етап передуює культурному етапу національного відродження. Однак, незважаючи на зазначений недолік, модель національного відродження В. Целевича має значний евристичний потенціал та може бути застосована до аналізу сучасних процесів українського державотворення. Отже, західноукраїнські мислителі С. Дністрянський, В. Старосольський та В. Целевич створили оригінальні концепції національної спільноти, національної ідеї і національного відродження. Незважаючи на певні розбіжності при тлумаченні суті нації, оскільки, як уже було зазначено, С. Дністрянський був прибічником атомістичного, а В. Старосольський і В. Целевич – суб'єктивістського підходу до нації, вони виробили єдине розуміння національної ідеї. На їхню думку, національна спільнота повинна бути державною спільнотою й має на це відповідне право – право самовизначення. Сам же перехід національної спільноти від статусу бездержавної до статусу державної спільноти буде здійснюватися на політичному й економічному етапах національного відродження.

Список використаних джерел

1. Дністрянський С. Загальна наука права і політики / С. Дністрянський. – Прага: УВУ, 1923. – Т.1. – 400 с.
2. Дністрянський С. Погляд на теорію права та держави / С. Дністрянський. – Львів: «НТШ», 1925. – 63 с.
3. Шаповал М. Загальна соціологія / М. Шаповал. – Київ: УЦДК, 1996. – 368 с.
4. Стецюк П. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст / П. Стецюк. – Львів: Вид-во ЛДУ, 1999. – 223 с.
5. Старосольський В. Теорія нації / В. Старосольський. – Відень: Український соціологічний інститут, 1921. – 143 с.
6. Згурська В. Л. Рациональне та ірраціональне в національній ідеї за концепцією Володимира Старосольського / В. Л. Згурська // Держава і право. – 2003. – №15. – С.593–595.
7. Старосольський В. Політичне право: курс лекцій / В. Старосольський. – Подєбриди: Український Технічно-Господарський інститут, 1933–1934. – 321 с.
8. Целевич В. Нарід, нація, держава / В. Целевич. – Львів: Вид-во УНДО, 1934. – 116 с.

References

1. Dnistrianskyi S. Zahalna nauka prava i polityky / S. Dnistrianskyi. – Praha: UVU, 1923. – T.1. – 400 s.
2. Dnistrianskyi S. Pohliad na teoriuu prava ta derzhavy / S. Dnistrianskyi. – Lviv: «NTSh», 1925. – 63 s.
3. Shapoval M. Zahalna sotsiologhiia / M. Shapoval. – Kyiv: UTsDK, 1996. – 368 s.
4. Stetsiuk P. Stanislav Dnistrianskyi yak konstytutsionalist / P. Stetsiuk. – Lviv: Vyd-vo LDU, 1999. – 223 s.
5. Starosolskyi V. Teoriia natsii / V. Starosolskyi. – Viden: Ukrain-skyi sotsiologichnyi instytut, 1921. – 143 s.

6. Zghurska V. L. Ratsionalne ta irratsionalne v natsionalnii idei za kontseptsiiu Volodymyra Starosolskoho / V. L. Zghurska // Derzhava i pravo. – 2003. – №15. – S.593–595.

7. Starosolskyi V. Politychne pravo: kurs lektsii / V. Starosolskyi. – Podiebrady: Ukrainskyi Tekhnichno–Hospodarskyi instytut, 1933–1934. – 321 s.

8. Tselevych V. Narid, natsiia, derzhava / V. Tselevych. – Lviv: Vyd-vo UNDO, 1934. – 116 s.

Yurchyshyn I. Ya., lecturer at the department of humanities and fundamental sciences, Ivano–Frankivsk Educational and Scientific Institute of Management Ternopil National Economic University (Ukraine, Ivano–Frankivsk), yurchyshyn84@gmail.com

National community concept of Western Ukrainian sociological law school

The article analyzes the atomistic and subjectivist approaches of the Western Ukrainian sociological law school to the understanding of the nation, national idea and national revival. Philosophical analysis is conducted in a comparative perspective. It turns out to be common and different in the proposed concepts.

Keywords: nation, national idea, national revival, right to self-determination, national state.

* * *

УДК 378.016:94

Роговенко М. М.,

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри філософії права та юридичної логіки, Національна академія внутрішніх справ (Україна, Київ). m_rohovenko@ukr.net

ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ СПІЛКУВАННЯ МАЙБУТНІХ ПРАВООХОРОНЦІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ФІЛОСОФСЬКИХ ДИСЦИПЛІН

Показано роль культури спілкування у професії правоохоронця. Розглянуто засоби формування культури спілкування майбутніх правоохоронців у процесі навчання філософських дисциплін.

Ключові слова: культура спілкування, дискусія, міжособистісні спілкування, технологія опрацювання дискусійних питань.

Успішне виконання завдань, які покладені на Національну поліцію України, вимагає від правоохоронців високої моральної культури людських взаємин, що проявляється перш за все у вмінні спілкуватися. Практика та аналіз літературних джерел свідчать, що цілі спілкування поліцейського є багатоплановими. До них, зокрема належать: роз'яснення чинного законодавства, збір інформації, формування громадської думки та залучення населення до охорони правопорядку і боротьби зі злочинністю [1]. Саме через спілкування у правоохоронців формуються вміння будувати відносини з людьми, знаходити підхід до громадян, завойовувати їх довіру. Для спілкування з громадянами важливі як природні здібності так і освіта. Основи культури спілкування майбутніх правоохоронців формуються ще під час навчання у профільному вузі. Як свідчить досвід практичної роботи не всі курсанти в достатній мірі готові до постійних контактів з громадянами в майбутньому і, особливо, до спілкування з людьми зі складною долею, тими, хто випадково оступився, а також із морально несвідомими громадянами. Таким чином, одним із головних завдань науково–педагогічних працівників у процесі навчання філософських дисциплін є створення умов для формування високої культури спілкування.

Проблеми спілкування завжди були в центрі уваги науковців. Зокрема, роль спілкування у психічному розвитку людини досліджували В. В. Давидов, А. Б. Добрович, Л. В. Попова, Г. В. Д'яконов, І. С. Кон, Г. М. Андрєєва, Р. С. Немов, О. І. Клепиков, І. Т. Кучерявий, О. В. Харчук. Над питаннями моральної культури спілкування працювали Т. Г. Аболіна, В. В. Єфименко, О. М. Лінчук, М. М. Ібрагімов, В. В. Куличенко, Б. Г. Сьєдін, О. М. Бандурка, В. А. Кольцова та ін.

Невирішені частини проблеми. Аналіз сучасної практики викладання свідчить про те, що викладачі не завжди використовують можливості навчальних занять для формування культури спілкування. Між тим, розвиток культури спілкування під час навчання може відбуватись саме завдяки гуманітарним дисциплінам за умов активної пізнавальної діяльності курсантів.

Мета дослідження – показати засоби формування та розвитку культури спілкування майбутніх правоохоронців у процесі навчання філософських дисциплін.

Аналіз літературних джерел дає підстави стверджувати, що поняття «спілкування» вживається в різних значеннях. Зокрема, у психологічній літературі як: обмін думками, почуттями, переживаннями; як один із різновидів людської діяльності; як специфічна, соціальна форма інформаційного зв'язку; як стосунки між суб'єктами, які мають діалогічний характер [2]. У суспільствознавчій літературі під «спілкуванням» розуміють взаємодію двох або більше людей, спрямовану на узгодження і об'єднання їх зусиль з метою налагодження відносин і досягнення загального результату. Спілкування є не просто дією, а саме взаємодією: воно здійснюється між учасниками, кожен з яких рівною мірою є носієм активності й передбачає її у своїх партнерах [7].

Отже, поняття «спілкування» можна розглядати як інформаційну і предметну взаємодію між людьми, в процесі якої реалізуються, проявляються і формуються її міжособистісні відносини, а також як особливий вид діяльності, без якого неможливий розвиток особистості як суб'єкта діяльності. За своїми функціями спілкування має багатоаспектний характер. Зокрема, завдяки нормативній, актуалізуючій та пізнавальній функціям відбувається освоєння норм соціально–типової поведінки, самоствердження і самореалізація особистості, різностороннє пізнання світу.

Вчені доводять, що спілкування кожної людини, в тому числі і правоохоронця, не може здійснюватися тільки на «раціональній» основі, воно включає в себе всю гамму людських почуттів та емоцій, які є складовою частиною духовного світу людини і культури її поведінки. Єдність інтелектуальної і чуттєво–емоційної сфер моральної і естетичної форм свідомості складає зміст культури спілкування [3]. Під культурою спілкування слід розуміти вміння спілкуватися, бути тактовним, вихованим, доброзичливим, вміння в будь–якій життєвій ситуації знайти правильний та делікатний вихід. Таким чином, культура спілкування є складовою культури людини загалом.

Аналіз психолого–педагогічної літератури та досвід практичної роботи показує, що найкращі умови для формування культури спілкування створюють колективні форми пізнавальної діяльності. Зокрема, А. Ю. Козирева серед різних видів колективної діяльності

виділяє групову роботу [5]. На її думку, групова робота дозволяє виробити необхідні навички соціальної взаємодії, є специфічним видом емоційного контакту, розширює межі міжособистісного спілкування, виховує відповідальність за прийняте рішення, готовність допомогти. О. М. Пехота наголошує, що у груповій навчальній діяльності формуються моральні гуманні якості особистості, культура діалогу, відповідальність за результати своєї праці [8].

Теоретичні та експериментальні дослідження щодо організації пізнавальної діяльності на основі групової роботи дають підстави стверджувати, що одним із ефективних засобів, що сприятиме формуванню культури спілкування, може бути ділова гра. О. Л. Кожем'яка підкреслює, що ділова гра використовується для вирішення комплексних завдань та формування загальнонавчальних умінь [4]. Зокрема цей вид роботи можна застосовувати і для формування культури спілкування. У ході ділової гри навчання наближається до реальних подій, формуються уміння і навички необхідні майбутнім правоохоронцям для вирішення в подальшому поставлених перед ними завдань. Особливої уваги заслуговують такі види ділових ігор, як імітаційні, операційні та рольові [10]. В імітаційних іграх можна імітувати діяльність будь-якої об'єктивної події, обставини та ін., в операційних – відпрацювати виконання конкретної операції, у рольових – тактику поведінки, дій, виконання функцій конкретної особи [6].

Застосування вищезазначених модифікацій ділових ігор на заняттях з філософських дисциплін є важливим ще і тому, що спілкування майбутніх правоохоронців з громадянами під час виконання їх професійних обов'язків буде пов'язане з певними труднощами, а саме: багатоманітністю контактів, непередбачуваністю спілкування у несприятливих умовах, конфліктностію.

Також однією з ефективних технологій, що сприятиме формуванню культури спілкування, може бути технологія опрацювання дискусійних питань. Дискусія є різновидом ігрових форм занять, співробітництва, коли з обговорюваної проблеми ініціативно висловлюються всі учасники спільної діяльності. Однією з важливих функцій дискусії в навчанні є вироблення вмінь і навичок спілкування. Дискусія навчає оперуванню аргументами, критичному мисленню, зважати на думки інших, краще розуміти партнера по спілкуванню.

Ефективним способом цілеспрямованого розвитку культури спілкування може стати досить поширена у вітчизняній методиці технологія «Метод ПРЕС» та технологія «Займи позицію», «Зміни позицію». Зокрема, О. І. Пометун підкреслює, що «Метод ПРЕС» використовується при обговоренні дискусійних питань у яких потрібно зайняти й чітко аргументувати визначену позицію з проблеми, що обговорюється. Метод «Займи позицію» можна застосовувати на початку роботи з дискусійними питаннями для демонстрації розмаїття поглядів на проблему, що вивчатиметься або після опрацювання певної теми та виявлення різних точок зору щодо вирішення проблеми. Технологія «Зміни позицію» сприяє обговоренню дискусійних питань та дозволяє поділити точку зору іншої людини, розвивати вміння аргументовано захищати свою позицію та вміння слухати [9].

Застосування технології «Метод ПРЕС» можна привести на прикладі теми семінарського заняття з філософії «Історія філософської думки: Просвітництво». У ході заняття курсанти визначають, що в філософії Просвітництва була чітко поставлена проблема моральної природи людини. Вона полягала в тому, що одні філософи стверджували, що людина по природі своїй добра, а цивілізація її робить злою, жадібною, заздрісною. Інші ж доводили, що людина споконвічно однобічна і недосконала і лише правильне виховання в суспільстві може зробити її Людиною. Викладач може запропонувати курсантам питання: «До якої позиції приєднуєтесь Ви? Чому? Які життєві висновки випливають із Вашої позиції?». Робота має відбуватись в групах відповідно до зайнятої позиції. Кожному, хто висловлює свою думку, необхідно пояснити в чому полягає зайнята точка зору, вказати причину появи даної думки, навести аргументи, що підтримують висловлену позицію та зробити висновок.

На прикладі теми «Категоріальний апарат сучасної етики і його практичне значення» можна показати застосування технології «Займи позицію». Зокрема, під час розгляду основних категорій етики «добро» та «зло» курсантам може бути запропоновано дискусійне питання: «Чи має вимір добро, і чи може бути зло меншим або більшим?» Відповідно до зайнятої позиції курсантів слід поділити на групи. Після викладу різних точок зору необхідно виробити спільні аргументи. Застосування вищезазначеної технології є важливим для формування культури діалогу, відпрацювання вміння попереджати виникнення конфліктних ситуацій або ж вибирати відповідний стиль поведінки в конфліктній ситуації.

Прикладом застосування технології «Зміни позицію» може бути фрагмент теми семінарського заняття з «Основ професійної етики» на тему: «Формування системи моральних принципів і цінностей професійної діяльності». Опрацьовуючи поняття особистої гідності як однієї з моральних цінностей майбутнього правоохоронця, викладач може запропонувати вислів В. О. Сухомлинського: «Для збереження людської гідності отрутою смертельною буде хліб, який добуто приниженням, але благородний той же хліб для нас, якщо він дає змогу гордо тримати голову». Аналізуючи вище зазначений вислів, курсанти мають зайняти й чітко аргументувати визначену позицію з питання: «Поясніть, яке значення для відчуття власної гідності має задоволення матеріальних проблем людини і чому це значення може бути протилежним?».

Робота організовується в декілька етапів. По-перше, необхідно висловити думку та пояснити свою точку зору, пояснити причину появи даної думки, навести аргументи на підтримку позиції, узагальнити думку.

Висновки. Таким чином, застосування вищезазначених технологій сприяє виробленню необхідних вмінь для формування культури спілкування: вміння обговорювати питання, зосереджуватись на певній проблемі, швидко та у виразній і стислій формі реагувати на висловлене, вміння орієнтуватися в партнерах, у ситуації спілкування. Курсантів необхідно навчати сприймати оточуючих людей, розуміти їх настрій, знаходити правильний стиль та тон спілкування, навчати запобіганню конфліктів та правильного їх вирішення. Активна пізнавальна діяльність курсантів у процесі навчання філософських дисциплін дасть їм змогу набути

комунікативного досвіду поведінки, взаєморозуміння, взаємодії, що є дуже важливим для встановлення контактів та налагодження співробітництва між правоохоронцями та громадянами, підвищення рівня довіри громадськості до правоохоронців та професійного виконання ними своїх службових обов'язків.

Список використаних джерел

1. Бандурка О. М. Професійна етика працівників органів внутрішніх справ: Навч. посібник. – Харків: Вид-во НУВС, 2001. – 220 с.
2. Загальна психологія / Під ред. О. В. Харчук. – К., 1997. – 433 с.
3. Ибрагимов М. М., Куличенко В. В., Сьедин Б. Г. Профессиональная этика и эстетическая культура сотрудников органов внутренних дел: Учебное пособие. – К.: НИИ РИО Киевской высшей школы МВД СССР им Ф. Э. Дзержинского, 1990. – 304 с.
4. Кожем'яка О. Л. Интеллектуальні ігри на уроках історії. – Х.: Вид. група «Основа», 2005. – 144 с.
5. Козирева А. Ю. Лекции по педагогике и психологии творчества. – Пенза, 1994. – 176 с.
6. Короткова М. В. Методика проведения игр и дискуссий на уроках истории. – М.: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2001. – 256 с.
7. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі / В. Г. Кремень. – 2-е вид. – К.: Т-во «Знання України», 2010. – 520 с.
8. Освітні технології: Навч.-метод. посіб. / О. М. Пехота, А. З. Кіктенко, О. М. Любарська та ін., за заг. ред. О. М. Пехоти. – К.: АСК, 2002. – 255 с.
9. Пометун О. І. та ін. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: Наук. метод. посібн. / О. І. Пометун, Л. В. Пироженко. За ред. О. І. Пометун. – К.: Видавництво А.С.К., 2004. – 192 с.
10. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие. – М.: Народное образование, 1998. – 256 с.

References

1. Bandurka O. M. Profesijna etyka pracivnykiv organiv vnutrishnih sprav: Navch. posibnyk. – Harkiv: Vyd-vo NUVS, 2001. – 220 s.
2. Zagal'na psihologija / Pid red. O. V. Harchuk. – K., 1997. – 433 s.
3. Ibragimov M. M., Kulichenko V. V., S'edin B. G. Professional'naja jetika i jesteticheskaja kul'tura sotrudnikov organov vnutrennih del: Uchebnoe posobie. – K.: NIi RIO Kievskoj vysshej shkoly MVD SSSR im F. Je. Dzerzhinskogo, 1990. – 304 s.
4. Kozhem'jaka O. L. Intelektual'ni igry na urokah istorii'. – H.: Vyd. grupa «Osnova», 2005. – 144 s.
5. Kozireva A. Ju. Lekcii po pedagogike i psihologii tvorchestva. – Penza, 1994. – 176 s.
6. Korotkova M. V. Metodika provedenija igr i diskussij na urokah istorii. – M.: Izd-vo VLADOS-PRESS, 2001. – 256 s.
7. Kremen' V. G. Filosofija ljudynocentryzmu v osvith'omu prostori / V. G. Kremen'. – 2-e vyd. – K.: T-vo «Znannja Ukrai'ny», 2010. – 520 s.
8. Osvitni tehnologii': Navch.-metod. posib. / O. M. Pjehota, A. Z. Kiktenko, O. M. Ljubars'ka ta in., za zag. red. O. M. Pjehoty. – K.: ASK, 2002. – 255 s.
9. Pometun O. I. ta in. Suchasnyj urok. Interaktyvni tehnologii' navchannja: Nauk. metod. posibn. / O. I. Pometun, L. V. Pyrozhenko. Za red. O. I. Pometun. – K.: Vydavnytvo A.S.K., 2004. – 192 s.
10. Selevko G. K. Sovremennye obrazovatel'nye tehnologi: Uchebnoe posobie. – M.: Narodnoe obrazovanie, 1998. – 256 s.

Rohovenko M. M., Ph.D, associate professor of philosophy of law and legal logic, National Academy of Internal Affairs (Ukraine, Kyiv), m_rohovenko@ukr.net

Forming a culture of communication between future law enforcement officers in the process of studying philosophical disciplines

The article shows the role of a culture of communication in the profession of a law enforcement officer. The questions of formation of the culture of communication of future law enforcement officers are considered in the article. The issues are shown in the connection with the teaching of the philosophical disciplines.

Keywords: culture of communication, discussion, interpersonal communication, technology of debating issues.

УДК 061.237.2

Слівінська А. Ф.,

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Київський національний університету культури і мистецтв (Україна, Київ), alina.slivinska@gmail.com

ДИНАМІКА БРИТАНСЬКИХ КЛУБІВ В «ДОВГОМУ» ХІХ СТОЛІТТІ: СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ

Мета статті – виявити особливості соціокультурної динаміки британських клубів в «довгому» ХІХ ст., розкрити їх значення в реалізації політичних реформ, з'ясувати роль у формуванні національних наративів в епоху Pax Britannica. В статті виникнення британських клубів в ХІХ ст. розглядається як наслідок соціальних, культурних і політичних трансформацій. Ускладнення соціальної структури вплинули на кардинальну зміну виборчого законодавства й обумовили втрату значення спадкової соціальної ієрархії. Принцип соціальної ексклюзивності, який був основою функціонування джентльменських клубів втрачає своє значення. Відкриваються шляхи до формування клубів з відкритим «клубним полем» для «робочої аристократії». Крім того, подорожування, туризм і альпінізм набувають політичної конотації в другій половині ХІХ ст., спричиняють появу політичного аспекту в діяльності туристичних і альпійських клубів, клубів мандрівників.

Ключові слова: британський клуб, джентльменський клуб, клуб мандрівників, робочі клуби.

Трансформації, що відбуваються на європейському просторі, спричинені виходом Великобританії із Євросоюзу, референдумом в Каталонії, зростанням впливу євроскептиків з їх вимогою збереження в повному об'ємі державного суверенітету його членів і розширення прав регіонів, посиленням націоналістичних тенденцій і успіхи націоналістичних партій в ряді європейських країнах на виборах різного рівня, є свідченням політичної і соціальної нестабільності. І тому серед проблем, що перебувають в центрі сучасного наукового дискурсу і публічних дебатів, тематика, пов'язана з осмисленням нової геостратегічної конфігурації на континенті, міграційними процесами і новими вимірами прав людини, європейською, національною і культурною ідентичностями та ін. На особливу увагу, з огляду на посилення традиціоналістичного тренду, потребує переосмислення поглядів на співвідношення традиції в її широкому розумінні і Модерну, формування якого відбувалося в багатовекторному культурно-історичному досвіді «довгого» ХІХ ст., одним із векторів якого є досвід функціонування британських клубів.

Клуб як англо-саксонський феномен, що пов'язаний з ментальністю жителів британських островів, особливості діяльності та функціональний діапазон, роль і значення в соціально-культурному й політичному розвитку є предметом дослідження зарубіжних науковців, серед яких Дж. Тимбс, М. А. Гриффітс, П. Фітцджеральд, Дж. Хаттон, З. Б. Ченчеллор, Т. Х. Ескотт, К. Ірвінг, Дж. М. Тревел'ян, С. Шенбаум, Е. Уілсон, Л. Пікард, Р. Портер, Р. П. Акройд, В. Априщенко, Н. Д. Алхазовата ін. Ш.–Л. Хоффман, німецький дослідник, означаючи «довге» ХІХ ст. як «золотий вік» соціального спілкування і громадських об'єднань, серед яких і клуби, аналізує їх функціонування на основі принципу соціальної ексклюзивності. З'ясовуючи причини і характер руху суфражисток Л. Попкова, О. Жидкова К. Кетрин, І. Школьніков торкаються й діяльності жіночих клубів. Український економіст С. Мошенський розглядає значення британський клубів у створенні мережі неформальних ділових зв'язків між підприємцями і фінансистами та встановленню відносин взаємної

довіри між ними. Вітчизняні науковці Ю. М. Блох, Є. Сахновський, У. Сахновська визначають місце клубів у суспільно-політичному просторі Британії кінця XIX – поч. XX ст. та їх участь в розробці внутрішньої і зовнішньої політики країни. Однак у вітчизняному науковому дискурсі не достатньо представлені роботи, в яких аналізується соціокультурні фактори динаміки британських клубів в «довгому» XIX ст., не приділяється достатньо увага принципам соціальної і гендерної ексклюзивності в аспекті політичної конотації їх діяльності.

Мета статті – виявити особливості соціокультурної динаміки британських клубів в «довгому» XIX ст., розкрити їх значення в реалізації політичних реформ, з'ясувати роль у формуванні національних наративів в епоху Pax Britannica.

Концепцію «довгого» XIX століття в історії Європи, що охоплює проміжок часу від Великої французької революції і до початку Першої світової війни, використовуючи бродєлівський термін *duree* як одиницю аналізу, розробив і оприлюднив в трилогії «Довге дев'ятнадцяте століття, 1789–1914» британський історик Е. Хобсбаум. Ця періодизація історичного часу представлена поза календарними межами й схематично поділяється на епоху революцій (1789–1848 рр.), епоху капіталу (1848–1875 рр.) і епоху імперії (1875–1914 рр.). Крім того, історик вводить в науковий дискурс поняття «дуальної революції», під яким розуміє промислову революцію в Британії і французьку революцію 1789 р. [13; 14; 15]. При цьому, варто врахувати зауваження одного із теоретиків світ-системного аналізу Дж. Арригі стосовно того, що Е. Хобсбаум «...говорить про «довге дев'ятнадцяте століття» як про відповідні часові рамки аналізу того, що він вважає буржуазно-ліберальним (британським) етапом розвитку історичного капіталізму» [6, с. 280].

Проблематизація Е. Хобсбаумом епохального характеру конкретного відрізка часу в «довгому» XIX ст. й вплив подій, що відбувалися в цих хронологічних межах, на різні сфери суспільно життя і повсякденні практики, дозволяє простежити соціокультурну динаміку саме британських клубів, виявити її соціокультурний контекст.

«Довге» XIX ст. у Великобританії характеризується продовженням промислової революції, розвитком транспортних та інформаційних комунікацій, трансформацією політичних інститутів в напрямі від «персоналізованої» до конституційної монархії, ствердженням капіталістичних виробничих відносин, зміною соціальної структури, зростанням впливу громадянського суспільства, технічною та інтелектуальною раціоналізацією, інноваційним стилем мислення й науковими відкриттями, інтенсивною урбанізацією, завершенням внутрішньої колонізації (1801 р. – Унія з Ірландією) й утвердженням могутності Британської імперії, складністю та неоднозначністю процесів, пов'язаних з ідентичністю, формуванням ліберальної, консервативної, лейбористської ідеологій та проявами націоналізму, інституціоналізацією робітничого й суфражистського рухів, «вікторіанською» глобалізацією.

Вже на початку «довгого» століття перед Британією постає питання щодо осмислення Французької революції в широкому історично-політичному контексті, суспільне

ставлення до якої було далеко неоднозначним. Спочатку ця подія знайшла відгук і підтримку серед широкої громадськості: від інтелектуалів і митців до робітників та середнього класу, що починав формуватися. На підтримку революції створювалися чисельні товариства і клуби. Так, молоді аристократи і буржуазія, інтереси яких виходили поза межі джентльменських уподобань, організовували політичні клуби на кшталт «Гемпден-клубу», на засіданнях якого однією з перших прозвучала вимога загального виборчого права для чоловіків [3, с. 418].

Однак використання революціонерами насилля і терору змінило до них ставлення англійців. Що ж до правлячої еліти Британії, то вона вважала, що реформи допустимі, але тільки якщо вони не зачіпають основ існуючої політичної структури.

Е. Берк – політичний діяч, фундатор консерватизму в «Роздумах про революцію у Франції» (1790 р.), відчувачи загрозу перебігу подібних подій і в Англії, першим, ще до насилля й терору, піддав ідеологію французьких революціонерів гострій критиці за зневагу до традиційних цінностей, знищення духовних ресурсів суспільства і накопичену століттями культурну спадщину [7]. Варто зазначити, що відповіддю на ці роздуми і своєрідною апологією революції, став трактат «Права людини» Т. Пейна, публіциста і політичного філософа.

Французька революція та наполеонівські війни започаткували формування нового політичного ландшафту, де провідна роль практично протягом століття належала Британії. Водночас, в суспільно-політичному житті самих британців революція актуалізувала питання прав людини й вплинула на боротьбу за реформу виборчого законодавства.

Н. Фергюсон, відомий британський історик, пояснює завоювання Британією соціально-політичного лідерства й динамічні процеси, які відбувалися в різних сферах суспільного буття інституційною трансформацією, під час якої замість «екстрактивних» встановлювалися «інклюзивні» інститути. Відмінність між ними полягає в тому, що перші забезпечують виключно правлячій еліті можливість концентрувати в своїх руках різні форми економічних ресурсів, а другі, по мірі їх встановлення та легітимізації, розширюють доступ до цих ресурсів, урізноманітнюють форми їх концентрації, що стимулювало економічний розвиток й дозволило активній частині населення долучитися до створення національного багатства [12, с. 38–39].

Перетворення Англії з аграрної країни на «майстерню світу» з розвинутими капіталістичними відносинами, спричинило соціальні зрушення, внаслідок яких відбувалася різка політизація британського суспільства, з'являлися різні демократичні об'єднання, розпочався рух за парламентську реформу. З метою популяризації парламентської реформи, вимоги введення загального виборчого права для чоловіків та необхідності економічних і політичних змін почали створюватися клуби і товариства, діяльність яких сприяла становленню подібних інклюзивних інститутів. У відповідності із запитамі і потребами членів клубу формувалася клубний комунікативний простір, який філософ Г. Щедровицький означив як «особливий простір людського життя», а французький соціолог П. Бурдьє, згідно з типологією соціального простору, «клубним полем».

В промислових районах створювалися масові політичні клуби, що включалися в політичну боротьбу за зміну системи представництва і розширення політичних прав, утвердження принципів свободи підприємництва. В січні 1817 р. в Мідлтоні делегати від двадцять одного клубу зібралися для розробки єдиних вимог стосовно реформи парламенту, шляхів її реалізації [2, с. 40–128]. Промислова і торгівельна буржуазія, чисельність якої зростала, а соціальний статус підвищувався, усвідомлювала необхідність політичних змін і розширення її політичного представництва в парламенті. І тому віги, будучи представниками цієї соціальної верстви, в прагненні домогтися більшості в палаті громад починали використовувати позапарламентські форми тиску на уряд, серед яких проведення мітингів у різних графствах, сприяння створенню громадських організацій і масових клубів. В цей період збільшувалися тиражі газет, в яких пропагувалася необхідність проведення парламентської реформи, зростав вплив опозиційної преси, яка ставала дієвим засобом впливу на формування громадської думки [2].

Після жорсткого придушення суспільних рухів у 1819 р. масові клуби практично припинили свою діяльність, однак з'являлися нові клуби. Серед них особлива роль належить Лондонському політико-економічному клубу, який склався у 1821 р. навколо ідейного ядра сформованого Д. Рікардо – англійським економістом і класиком політичної економії. Як член парламенту, Д. Рікардо відстоював реформу, виступав за скасування «хлібних законів», лібералізацію економіки, свободу торгівлі та піднімав інші важливі економічні питання. Будучи блискучим полемістом, він відстоював свої погляди і в публічних дебатах. Видатний австрійський економіст Й. Шумпетер вважав, що Лондонський політико-економічний клуб із всіх тогочасних товариств був найбільш значущим і таким, що користувався міжнародною популярністю. Вчений називає його ще й «справжньою науковою школою в нашому розумінні: один лідер, одна доктрина, згуртованість учасників, наявність ядра, зон впливу і «периферії» [17, с. 616].

Фундатор с політичного лібералізму Дж. Мілль (1806–1873 рр.) в молоді роки брав активну участь в діяльності невеликого гуртка послідовників І. Бентама, філософа і правознавця, засновника утилітаризму, ідеї якого знайшли відображення в політичній реформі 1832 р. На основі цього гуртка був створений дискусійний клуб, де проводилися диспути між прихильниками утилітаризму та інших доктрин, обговорювалися значимі на той час праця з політичної економіки, логіки, психології.

Під час боротьби за парламентську реформу із створення політичних клубів розпочалася трансформація парламентських фракцій в політичні партії як суб'єктів політичного процесу. Віги в 1832 р. заснували «Реформ-клуб», назва якого символізувала значущість реформ в соціально-політичному житті британців, слугувала запорукою їх практичної реалізації. Ідея створення Карлтон-клубу виникла у парламентських лідерів Р. Піля і А. Веллінгтона. У 1832 р. цей клуб став організаційним і політичним центром торі, земельної аристократії [16].

Політичні клуби в різній мірі і різних формах долучалися до практики соціального проектування, яка стало характерною ознакою часу та одним із ефективних засобів суспільно-політичного розвитку. На засіданнях

клубів обговорювалися принципи політичних і соціальних реформ, відбувалися пошуки компромісних рішень при наявності різних точок зору.

Важливою ознакою культурного і суспільного життя Британії на початку «довгого» XIX ст. стають книжкові клуби (book clubs), діяльність яких набувала масового характеру, а клубне поле переважної більшості з них склалося як відкрита структура. Розвиток романтизму в культурі і мистецтві з його критикою багатьох сторін тогочасних суспільних реалій і пошуками ідеалу в історичному минулому та його поетизацією, гострим відчуттям культурної унікальності й самотності кожної нації, розуміння неможливості універсалізації культури вплинули на формування національного наративу і національної ідентичності.

Національний наратив задає певну картину світу, центруючись навколо однієї нації, і тим самим легітиміє як власне націю, так й інститути, що її конструюють. Цей наратив фіксується в творах мистецтва, поширюється з допомогою масової друкованої продукції завдяки доступності для масового читача і глядача. І тому book clubs, поєднавши в своїй діяльності функції бібліотек і видання книг, переважно на історичну тематику, збірників статей та есе своїх членів, стали одним із чинників формування національного наративу. Клуб «Беннетайн», створений в Единбурзі в 1824 р. В. Скоттом, за 38 років свого існування видав 122 книги; «Мейтленд клуб» заснований в 1828 р. у Глазго – 77 книг, а «Сполдинг клуб» з 1839 р. по 1870 р. оприлюднював архіви північно-східних графств Шотландії [4, с. 207–208].

Джентльменські клуби, будучи закритою інституцією, функціонували у відповідності з принципом соціальної ексклюзивності і задля цього викупували в Лондоні для своїх зібрань на кошти членів клубу будівлі, а згодом і замовили їх проектування відомим архітекторам. Одним із таких клубів став клуб мандрівників (Travellers club), що створився у 1819 р. в контексті традиції Гранд-Тур, започаткованої англійськими аристократами. Мета клубу полягала в організації подорожі своїх членів у різні країни світу. А умова вступу до клубу майбутніх членів – подорож за межі Лондона не менш ніж на 800 км, а згодом і за межі Англії, оскільки цінувався досвід джентльменів-андрівників. Екзистенційно-комунікативний потенціал подорожування дозволяв пізнати не тільки Іншого, але і сприяв самопізнанню в процесі взаємодії з цим Іншим, що слугувало підґрунтям для міжкультурного діалогу. Але у зв'язку із становленням націй-держав, пробудженням національної свідомості, поширенням націоналізму подорожування набуває ідеологічного й політичного забарвлення. І тому з другої половини XIX ст., як пише О. Міллер, люди подорожують з думкою про націю та національні території [11].

Популярності подорожування сприяв розвиток транспортної мережі, що і заклало підґрунтя для формування туризму в його сучасному розумінні, пов'язаного з ім'ям Т. Кука, і створення туристичних клубів різного спрямування. Е. Х. Хобсбаум з цього приводу пише, що індустріальний капіталізм породив дві нові форми приємного подорожування – туризм як літні канікули для буржуа і одноденний виїзд за місто для середніх класів, які стали дуже поширеними в Британії [13, с. 284].

Завдяки тому, що маршрути туристичної компанії «Томас Кук і син» пролягли практично по всьому, освоєному на той час європейцями світовому просторі, туризм став дієвим механізмом реалізації національних інтересів Великобританії, важливим інструментом формування британської імперської ідентичності в епоху Pax Britannica.

У колоніальних володіннях Британської імперії клуби, в яких вихідці з метрополії проводили практично весь свій вільний час, стають осередками їх культурного життя і сприяють соціокультурній адаптації і консолідації. Р. Кіплінг з цього приводу писав: «Центром світу для мене був Пенджабський клуб, членом якого я став в сімнадцять років...» [9]. Поза його межами поет, «співець британського імперіалізму», майбутній лауреат Нобелівської премії «відчував лише страх перед моторошною безпросвітністю» [9]. Крім того, в колоніях клуб стає маркером ще й етнічної приналежності, оскільки доступ в нього протягом всього XIX ст. був заборонений як місцевим жителям, так і нащадкам від змішаних шлюбів між англійцями і індіями. Це дає підстави стверджувати, що в колоніальних володіннях Британії формується «клубне поле», яке можна назвати імперським.

В епоху капіталу, згідно з типологією Е. Хобсбаума, «англосаксонським інтелектуалам і ліберальним викладачам» припадав до душі альпінізм, що поєднував спорт і подорожування, і у 1858 р. вони створили в Лондоні перший в світі Англійський Альпійський клуб. Згідно із Статутом діяльність клубу спрямовувалася на розвиток альпінізму, встановлення дружніх стосунків між альпіністами і сприяння пізнанню гір з допомогою літератури, науки і мистецтва. Після загибелі у 1865 р. чотирьох альпіністів під час сходження на одну з альпійських вершин висувалася пропозиція заборони клубу як суспільно небезпечної організації [5].

П. Хансен в роботі «Вершини сучасної людини: Альпінізм після Просвітництва» при з'ясуванні значення підкорення гір в культурі епохи модерну, зростання його популярності серед молоді поряд із екзистенціальним, спортивним і розважальним аспектами альпінізму розглядає підкорення гірських вершин, як форму колоніалізму, пов'язану з формуванням почуття національної гордості. Й підкреслює, що останнє особливо стосується англійців, які стали першопроходцями в підкоренні гірських вершин не лише Європи, а й світу. При цьому важливим маркером підкорення стає сходження на найвищу точку, а навколо питання, хто саме першим її підкорив, ведуться безперервні суперечки [1].

Трансформаційні процеси в різних сферах суспільного життя, зумовлені другою промисловою революцією, докорінно змінили не лише культурний, а й політичний ландшафт Британії. Реформи 1867–1874 рр. стали важливим кроком на шляху переходу від «екстрактивних» до «інклюзивних» інституцій. Стверджується середній клас як головний суб'єкт модерного суспільства, стосовно частини якого починає використовуватися термін «особи вільних професій». І всі вони створюють власні клуби – літературні, артистичні, театральні, професійні, політичні, університетські, клуби «за інтересами». В поширенні останніх клубів «за інтересами» важливу роль відігравала обов'язкова

наявність хобі у жителів Британії та серйозне і відповідальне ставлення до нього.

Для головного суб'єкта модерного суспільства характерні активність, ініціативність, раціональність, діловитість, орієнтація на самореалізацію, що ґрунтуються на індивідуальній свободі. Але наявні й ощадливість, здоровий глузд, орієнтація на традицію, усталеність і стабільність. Що стало основою поширення ідейно-політичних доктрин, де принцип політичного індивідуалізму став онтологічною основою лібералізму, а опора на традиції – основою ідеології консерватизму. При цьому прагнення самоствердження і досягнення успіху поєднувалося з відповідальністю за ефективність функціонування і перспективи розвитку держави, промислової корпорації, фінансової структури, наукової спільноти тощо.

В цей же час з'явилася «робоча аристократія», представлена групою майстрів і висококваліфікованих робітників, рівень доходу і спосіб життя яких ставав співмірним з нижчими прошарками середнього класу. Робітники створювали різні організаційні об'єднання, серед яких і чисельні Working Men's Clubs. Поступово відбувалося розширення їх функціонального діапазону: від зібрань задля веселого проведення дозвілля, спілкування на предмет прочитаного в газетах до обговорення важливих суспільно-політичних проблем й розробки механізмів захисту своїх інтересів. В Британії, як пише Е. Хобсбаум, до 40% робітників були членами подібних клубів, що зарекомендували себе вагомою суспільною і політичною силою [13, с. 318]. Ці останні, зазвичай, збиралися на других поверхах місцевих пабів і представляли протилежність класичним джентльменським клубам з огляду на відсутність принципу соціальної ексклюзивності.

Іншу позицію стосовно ролі робітничих клубів висловлював О. Конт (1798–1857 рр.) – родоначальний соціології, який розглядав робітничий клас як духовну силу й головне джерело громадської думки. Таке своє бачення вчений пояснює чисельною перевагою пролетаріату, їх розумовими і моральними якостями в поєднанні з соціальним становищем, опорою на доктрину позитивізму і союз з філософами. А робочі клуби, на думку вченого, з їх орієнтацією на втручання в політику, відволікали пролетаріат від здійснення його духовної місії. «Клуб, по суті, повинен, – писав О. Конт, – замінити церкву або, скоріше, підготувати новий храм, під постійним тиском перетворювальної доктрини, яка поступово надасть остаточну першість культу Людства» [8, с. 134].

В 50–ті – 70–ті роки XIX ст. парламентські партії торі і вігів трансформувалися в партії сучасного типу, що обумовило необхідність створення їх організаційних структур й розробку ідеологічних засад діяльності.

В лондонському клубі Willis's Rooms розпочинається історія Ліберальної партії, спадкоємиці вігів. На зустрічі 6 червня 1859 р. ліберальних і радикальних парламентських груп, вігів і залишків пілітів приймається назва партії й обговорювалася доля кабінету лорда Дербі.

Формування сучасної структури торі як Консервативної партії розпочалося після реформи 1867 р., коли у зв'язку із зниженням майнового цензу розширився електорат і постала необхідність створення розгалуженої мережі місцевих і регіональних партійних відділень–

асоціацій. Карлтон–клуб продовжував залишатися штаб–квартирою консерваторів.

Розвиток індустріального суспільства обумовив використання праці жінок в економічному виробництві, що активізувало їх включення в суспільне життя, спочатку через створення в промислових містах клубів робітниць. А в 1860–ті рр. в Англії виникли клуби та інші об'єднання суфражисток (від англ. «suffrage» – право голосу), головною вимогою яких – надання жінкам рівних з чоловіками виборчих прав. Введення «жіночого питання» в політичний дискурс і перетворення суфражизму на громадський рух, який підтримували й чоловіки, пов'язані з ім'ям ліберального філософа Дж. Ст. Мілля. Саме він вперше в 1867 р. виніс на обговорення парламенту петицію про надання виборчих прав жінкам і надав теоретичне обґрунтування рівності жінок і чоловіків в своїй роботі «Поневолення жінок». Діяльність суфражисток і велика повага, якою користувався у британців Дж. Ст. Мілля, вже: «За двадцять – тридцять років до Першої світової війни традиційні для буржуазного суспільства уявлення про поведінку жінок швидко і різко змінюються...» [15, с. 134]. Але головна мета суфражисток – загальне виборче право, юридична і політична рівність жінок і чоловіків реалізувалася повною мірою у Великобританії лише у 1928 р.

В останній третині XIX ст. Британська імперія вийшла на новий рівень індустріальних технологій транспорту і зв'язку, які дозволили створити глобальну інфраструктуру комунікацій як основу «вікторіанської» глобалізації.

Місцем дискусій інтелектуальної і політичної еліти щодо стратегії зовнішньої політики, напрямків, форм та методів британської дипломатії на тлі нових тенденцій розвитку світової політики і економіки стали старі клуби, осередки лібералів і консерваторів та з'явилися нові. Так, у 1901 р з ініціативи лорда Розбері та інших політиків у Лондоні створився своєрідний аналітичний центр, «тіньовий кабінет експертів», який отримав назву клуб the Coefficients Club і ефективно діяв впродовж шести років (1902–1908 рр.). Попри різні погляди членів клубу основою досягнення компромісних рішень була нагальна потреба в розробці ефективної та науково обґрунтованої політики соціальних реформ і зовнішньополітичної стратегії.

Клуб як інструмент політики також ефективно використовував і У. Черчилль, з ім'ям якого пов'язаний один із знаменитих і впливових англійських клубів the Other Club [10].

Розгляд британських клубів в історичній ретроспективі «довгого» XIX ст. дозволяє зробити висновок, що їх динаміка відбувалася в контексті соціокультурних і політичних трансформацій, які спричинили ускладнення соціальної структури, вплинули на кардинальну зміну виборчого законодавства й обумовили втрату значення спадкової соціальної ієрархії, а відтак і принципу соціальної ексклюзивності як основи функціонування «джентльменських клубів», відкрили шлях до формування клубів з відкритим «клубним полем». Це дало можливість клубам долучитися до конструювання нової архітекτονіки міжнародних відносин і створення нового політичного дискурсу, який запобіг політичному насильству на теренах країни в його «абсолютному» прояві – революціях, які мали місце на європейському континенті.

Крім того, подорожування, туризм і альпінізм набувають політичної конотації в другій половині XIX ст., спричиняють появу в діяльності туристичних і альпійських клубів, клубів мандрівників політичного аспекту.

Перспектива дослідження – з'ясування політичного аспекту функціонування чисельних спортивних клубів, оскільки спорт стає в «довгому» XIX ст. одним із «найбільших захоплень британців» (Е. Хобсбаум). На особливу увагу заслуговує аналіз ролі джентльменських клубів у формуванні «джентльменського капіталізму». З огляду на наявність в темпоральному режимі модерну «травматичного потенціалу» (Г. Люббе) актуалізується осмислення компенсаторних запобіжників останньому, одним із яких, на нашу думку, є клуб.

Список використаних джерел

1. Hansen Peter H. The Summits of Modern Man: Mountaineering after the Enlightenment / Peter H. Hansen / Harvard University Press, Cambridge, 2013. – 380 p.
2. Айзенштат М. П. Британия Нового времени. Политическая история – Учебное пособие / М. П. Айзенштат [Текст]. – М.: КДУ, 2007. – 204 с.
3. Акرويد П. Лондон: Биография / Питер Акرويد; [пер. с англ. В. Бабкова и Л. Мотылёва]. – М.: Альпина Паблишер, 2015. – 851 с.
4. Апрыщенко В. Ю. Травма Унии и опыт ее историзации в XVIII – первой половине XIX века // Кризисы переломных эпох в исторической памяти, 2012. – С.181–214.
5. Ардито Ст. История великих горных восхождений / Стефано Ардито; [пер. с итал. В. Руд]. – М.: Астрель, 2011. – 319 с.
6. Арриги Дж. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени / Джованни Арриги; [пер. с англ. А. Смирнова и Н. Эдельмана]. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 470 с.
7. Берк Э. Правление, политика и общество. Сборник / Эдмунд Берк; [пер. с англ. Л. Полякова]. – М.: «КАНОН–пресс–Ц», «Кучково поле», 2001. – 480 с.
8. Западно–европейская социология XIX века. Тексты [Текст]. – М.: Издание Международного Университета Бизнеса и Управления, 1996. – 346 с.
9. Киплинг Р. Немного о себе для моих друзей – знакомых и незнакомых / Редьярд Киплинг; [пер. с англ. Н. Димичевского]. – М., СПб.: Пропаганда, 2003. – 413 с.
10. Слівінська А. Ф. Клуби в політичному ландшафті Великобританії / А. Ф. Слівінська // Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції «Соціально–гуманітарні науки та сучасні виклики», Дніпро, 26–27 травня 2017. [Текст]. – Дніпро, 2017. – Ч.І. – С.234–237.
11. Файбышенко В. Международная конференция «Наш XIX век. Феномен культуры и историческое понятие», Москва, ГИИМ, 19–20 мая 2011 г. / Виктория Файбышенко [Текст] // Новое литературное обозрение. – 2011. – №112. – С.474–482.
12. Фергюсон Н. Великое вырождение: как разрушаются институты и гибнут государства / Нил Фергюсон; [пер. с англ. И. Кригера]. – М.: АСТ: Corpus, 2016. – 192 с.
13. Хобсбаум Э. Век капитала. 1848–1875 / Эрик Джон Эрнест Хобсбаум; [пер. с англ. Е. С. Юрченко, В. П. Белоножко]. – Ростов н/Д: «Феникс», 1999. – 480 с.
14. Хобсбаум Э. Разломанное время. Культура и общество в двадцатом веке / Эрик Джон Эрнест Хобсбаум; [пер. с англ. Н. Охотина]. – М.: АСТ: Corpus, 2017. – 384 с.
15. Хобсбаум Э. Эпоха крайностей. Короткий двадцатый век (1914–1991) / Эрик Джон Эрнест Хобсбаум; [пер. с англ. Е. М. Нарышкиной, А. В. Никольской]. – М.: Независимая Газета, 2004. – 632 с.
16. Цветкова Ю. Д. Вопросы социального реформирования как фактор межпартийной борьбы консерваторов и либералов в 70–90 годах XIX века в Великобритании / Ю. Д. Цветкова [Текст] // Политика и Общество. – 2014. – №12. – С.1593–1603.
17. Шумпетер Й. А. История экономического анализа: В 3–х т. / Йозеф Алонз Шумпетер; [пер. с англ. под ред. В. С. Автономова]. – СПб.: Экономическая школа, 2004. – Т.2. – 2004. – 688 с.

References

1. Hansen Peter H. The Summits of Modern Man: Mountaineering after the Enlightenment / Peter H. Hansen / Harvard University Press, Cambridge, 2013. – 380 p.
2. Ajzenshtat M. P. Britaniya Novogo vremeni. Politicheskaja istorija – Uchebnoe posobie / M. P. Ajzenshtat [Tekst]. – M.: KDU, 2007. – 204 s.
3. Akrojd P. London: Biografija / Piter Akrojd; [per. s angl. V. Babkova i L. Motyljova]. – M.: Al'pina Publisher, 2015. – 851 s.
4. Apryshhenko V. Ju. Travma Unii i opyt ee istorizacii v XVIII – pervoj polovine XIX veka // Krizisy perelomnyh jepoh v istoricheskoy pamjati, 2012. – S.181–214.
5. Ardito St. Istoriya velikih gornyh voshozhdenij / Stefano Ardito; [per. s ital. V. Rud]. – M.: Astrel', 2011. – 319 s.
6. Arrigi Dzh. Dolgij dvadcatyj vek: Den'gi, vlast' i istoki nashego vremeni / Dzhovanni Arrigi; [per. s angl. A. Smirnova i N. Jedel'mana]. – M.: Izdatel'skij dom «Territorija budushhego», 2006. – 470 s.
7. Berk Je. Pravlennje, politika i obshhestvo. Sbornik / Jedmund Berk; [per. s angl. L. Poljakova]. – M.: «KANON–press–C», «Kuchkovo pole», 2001. – 480 s.
8. Zapadno-evropejskaja sociologija XIX veka. Teksty [Tekst]. – M.: Izdanie Mezhdunarodnogo Universiteta Biznesa i Upravljenija, 1996. – 346 s.
9. Kipling R. Nemnogo o sebe dlja moih druzej – znakomyh i neznakomyh / Red'jard Kipling; [per. s angl. N. Dimichevskogo]. – M., SPb.: Propaganda, 2003. – 413 s.
10. Slivins'ka A. F. Kluby v politychnomu landshafti Velykobyrtanii' / A. F. Slivins'ka // Materialy II Vseukrai'ns'koi' naukovoi' konferencii' «Social'no-gumanitarni nauky ta suchasni vyklyky», Dnipro, 26–27 travnja 2017. [Tekst]. – Dnipro, 2017. – S.234–237.
11. Fajbyshenko V. Mezhdunarodnaja konferencija «Nash XIX vek. Fenomen kul'tury i istoricheskoe ponjatje», Moskva, GIM, 19–20 maja 2011 g. / Viktorija Fajbyshenko [Tekst] // Novoe literaturnoe obozrenie. – 2011. – №112. – S.474–482.
12. Fergjusun N. Velikoe vyrozhdzenie: kak razrushajutsja instituty i gibnut gosudarstva / Nial Fergjusun; [per. c angl. I. Krigera]. – M.: AST: Corpus, 2016. – 192 s.
13. Hobsbaum Je. Vek kapitala. 1848–1875 / Jerik Dzhon Jernest Hobsbaum; [per. s angl. E. S. Jurchenko, V. P. Belonozhko]. – Rostov n/D: «Feniks», 1999. – 480 s.
14. Hobsbaum Je. Razlomannoe vremja. Kul'tura i obshhestvo v dvadcatom veke / Jerik Dzhon Jernest Hobsbaum; [per. s angl. N. Ohotina]. – M.: AST: Corpus, 2017. – 384 s.
15. Hobsbaum Je. Jepoha krajnostej. Korotkij dvadcatyj vek (1914–1991) / Jerik Dzhon Jernest Hobsbaum; [per. s angl. E. M. Naryshkinoj, A. V. Nikol'skoj]. – M.: Nezavisimaja Gazeta, 2004. – 632 s.
16. Cvetkova Ju. D. Voprosy social'nogo reformirovanija kak faktor mezhpartinnoj bor'by konservatorov i liberalov v 70–90 godah XIX veka v Velikobritanii / Ju. D. Cvetkova [Tekst] // Politika i Obshhestvo. – 2014. – №12. – S.1593–1603.
17. Shumpeter J. A. Istoriya jekonomicheskogo analiza: V 3–h t. / Jozef Aloiz Shumpeter; [per. s angl. pod red. V. S. Avtonomova]. – SPb.: Jekonomicheskaja shkola, 2004. – T.2. – 2004. – 688 s.

Slivinska A. F., PhD in Philosophy, Assistant Professor, the Philosophy chair, Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine, Kyiv), alina.slivinska@gmail.com

British clubs in the long nineteenth century: the socio-political aspect

The article addresses the peculiarities of the British clubs' socio-cultural dynamics during the «long» nineteenth century, reveals their significance for the political reforms implementation. The author makes an attempt to clarify the role of British clubs in the formation of national narratives in the age of the Pax Britannica. The author argues that the expansion of British clubs in the 19th century was stimulated by intense social, cultural and political transformations. The principle of social exclusivity, which was the basis for the functioning of «gentleman's clubs», became less relevant, as numerous working men's clubs emerged. Clubs offered opportunities to mix with like-minded people of the same social persuasion. At the same time, clubs were relevant to a much broader spectrum of the population than their members alone, and the club was an entry point into larger issues of class, gender, and social life in Britain.

Keywords: British club, gentlemen's club, travelers' club, working men's clubs.

УДК 1(109)

Соболевський Я. А.,

кандидат філософських наук, асистент
кафедри історії філософії, Київський національний
університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
yasobolevsky@gmail.com

ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСНОВКИ АМЕРИКАНСЬКОГО ТРАНСЦЕНДЕНТАЛІЗМУ

Досліджуються філософські засновки американського трансценденталізму. Демонструється зв'язок американського трансценденталізму з американським романтизмом як унікальним культурно-історичним явищем. Визначаються основні ідеї та погляди, які стали основою трансценденталізму як філософського напрямку, та основні діячі цього руху. Зазначається зв'язок американського трансценденталізму з таким напрямком американської філософії як пуританізм та Просвітництво, демонструється ідеалістичний характер напрямку. Американський романтизм визначається як спроба заповнення порожнечі в духовній історії Америки сакральною традицією, прагнення встановлення зв'язків з традиціями світових культур, спроба повернення до романтичного погляду на людину та її природу. Беззаперечними є впливи англійського та німецького романтизмів, німецького ідеалізму, античної філософії та літератури, східних філософій.

Ключові слова: американська філософія, американський трансценденталізм, американський романтизм.

Філософія американського трансценденталізму стала закономірним явищем американського романтизму, який виник у XIX ст. як своєрідна парадигма філософських, культурних та наукових поглядів. Історики філософії зазначають, що дане унікальне явище у світовій культурі мало вагомий вплив на етичні, естетичні, політичні, релігійні та філософські ідеї другої половини XIX – початку XX ст. Основними представниками американського романтизму називають Вашингтона Ірвінга (*Washington Irving*, 1783–1859 pp.), Джеймса Фенімора Купера (*James Fenimore Cooper*, 1789–1851 pp.), Натаніеля Готорна (*Nathaniel Hawthorne*, 1804–1864 pp.), Маргарет Фуллер (*Sarah Margaret Fuller Ossoli*, 1810–1850 pp.), Едгара Аллана По (*Edgar Allan Poe*, 1809–1849 pp.), Германа Мелвілля (*Herman Melville*, 1819–1891 pp.), а також Волта Вітмена (*Walter Whitman*, 1819–1892 pp.), Генрі Девіда Торо (*Henry David Thoreau*, 1817–1862 pp.) та ідейного натхненника американського трансценденталізму Ральфа Волдо Емерсона (*Ralph Waldo Emerson*, 1803–1882).

Дослідник американської філософії професор Рассел Б. Гудман (*Russell B. Goodman*), автор таких праць як «Американська філософія до прагматизму» («*American Philosophy before Pragmatism*», 2015 p.), «Американська філософія та романтична традиція» («*American Philosophy and the Romantic Tradition*», 1990 p.) вважає, що на становлення американського трансценденталізму вплинули «англійський та німецький романтизм, біблійна критика Йогана Готфріда Гердера та Фрідріха Шлейєрмахера, скептицизм Давида Юма» [7, p. 2017]. Беззаперечним є вплив німецького трансценденталізму та філософії Іммануїла Канта (*Immanuel Kant*, 1724–1804 pp.), а також текстів східної філософії. Американський трансценденталізм виникає як своєрідне розчарування просвітницькими ідеалами розуму та раціональності, верховенством емпіричних наук над мистецтвом, цивілізацією над людиною. Натомість трансценденталізм пропонує звернення до інтуїції, проголошує абсолютну свободу особистості, та віру у власні сили. Соціальні експерименти філософів, практика усамітнення та споглядання природи були покликані відновити єдність

людського ества з природою, яка поставала в поглядах трансценденталістів за аналогією з трансцендентальним методом, природа поставала цілокупністю ідей, а не відчуженою об'єктивною реальністю.

Професор Чарльз Маргрейв Тейлор (*Charles Margrave Taylor*) у роботі «Джерела себе: творення нової ідентичності» («*Sources of the Self: The Making of Modern Identity*», 1989 р.) в 2 та 4 розділах зазначає впливи формування американського трансценденталізму. Філософ пише, що Бенджамін Франклін (*Benjamin Franklin*, 1706–1790 pp.) та Томас Джефферсон (*Thomas Jefferson*, 1743–1826 pp.) в своїх роботах продемонстрували відірваність Просвітництва від релігії, а також від концепції внутрішнього порядку світу. Продовжуючи цю тезу, він згадує ще одного відомого представника американської філософії, та зазначає, що: «Емерсон, як Джонатан Едвардс, намагався відновити такий світ, але, на відміну від Едвардса, він думав про це відродження як про творчий результат його власної божественності» [10, р. 161]. Отже, пуританська філософія, яка була покликана відповісти на питання шляхом вивчення слова Божого, не задовольняла інтелектуальних потреб мислителів нової релігійної свідомості.

Американський трансценденталізм виник і був тісно пов'язаний з релігійним рухом унітаріанства (від лат. *unitas* «єдність, єдність», та від *unus* «один») в протестантизмі, який заперечував триєдність Бога. Вчення цієї ліберальної християнської течії акцентувало увагу на свободі совісті та цінності інтелектуального розуму, що допустило розвиток не контр-руху, а логічного продовження ідей у філософському ключі, яким став трансценденталізм. Витоки унітаріанства прослідковуються ще з давніх часів в аріанстві, значно пізніше участь в розвитку унітаріанства в Англії брав філософ, священник Джозеф Прістлі (*Joseph Priestley*, 1733–1804 pp.), який у 1794 році переїхав до Сполучених Штатів, де організував першу унітаріанську церкву. Ідеї унітаріанських пасторів, у тому числі Вільяма Еллері Чаннінга (*William Ellery Channing*, 1780–1842 pp.), надихнули американських філософів на розбудову трансцендентального руху.

Як цілісний рух американський трансценденталізм маніфестував себе разом зі створенням інтелігентами Нової Англії трансцендентального клубу в Кембриджі (*Cambridge*), штат Массачусетс (*Massachusetts*), 8 вересня 1836 року. Біля витоків цього клубу стояли Р. В. Емерсон й Фредерік Генрі Гедж (*Frederic Henry Hedge*, 1805–1890 pp.). Ідейним ядром товариства став журнал «Діал» («*The Dial*»), який було засновано у 1840 році. Так, у своїй книзі «Американський Блумсбері» («*American Bloomsbury*», 2006 р.) Сьюзен Хейвер (*Susan Cheever*) досліджує історію літературно-філософського руху Нової Англії, проводячи паралель з групою «Блумсбері» в Англії, та стверджує, що на початку діяльності клуб називався «Клубом Геджа» [4, р. 33]. Подорож до Німеччини та знання німецької мови допомогли Ф. Г. Геджу стати знавцем німецької філософії, зокрема філософії І. Канта. Ф. Г. Гедж опублікував такі праці: «Проза письменників Німеччини, витяги та біографічні нариси» («*The Prose Writers of Germany, extracts and biographical sketches*», 1848 р.), «Розум в релігії» («*Reason in Religion*», 1865 р.),

«Години з німецькою класикою» («*Hours with German Classics*», 1886 р.) та інші. Ще у Гарварді майбутній унітарний міністр познайомився з ідейним другом Р. В. Емерсоном, а у 1836 році вони разом з Джорджем Патнемом (*George Putnam*, 1807–1878 pp.) та Джорджем Ріплі (*George Ripley*, 1802–1880 pp.) зустрілися в Кембриджі, щоб обговорити формування нового клубу. Декілька днів потому Дж. Ріплі провів першу офіційну зустріч майбутнього Трансцендентального клубу у своєму будинку 18 вересня 1836 року. На першій офіційній зустрічі були присутні Амос Бронсон Алкотт (*Amos Bronson Alcott*, 1799–1888 pp.), Орест Браунсон (*Orestes Augustus Brownson*, 1803–1876 pp.), Джеймс Фріман Кларк (*James Freeman Clarke*, 1810–1888 pp.), Ф. Г. Хедж, Р. В. Емерсон та Дж. Ріплі. У майбутньому до них долучаються Г. Д. Торо, Вільям Генрі Ченнінг (*William Henry Channing*, 1810–1884 pp.), Крістофер Пірс Кранч (*Christopher Pearse Cranch*, 1813–1892 pp.) та інші [8, р. 7–8].

У статті «Філософія і здоровий глузд» («*Philosophy and common sense*») філософ О. Браунсон оптимістично зазначає, що: «настає світанок дня для філософської дискусії на нашій землі» [11, р. 3]. На думку трансценденталіста, філософія не може ототожнюватися зі знаннями, оскільки це завжди вміння аналізувати знання. Аби бути філософом, треба не лише бути обізнаним в філософії, але й вміти аргументувати власну думку. В Сполучених Штатах «... не існує великої любові до німецької літератури та філософії. Ми не знаємо жодної людини в цій країні, яка б вважала себе учнем того, що називається трансцендентною філософією» [11, р. 3], але ці слова не є демонстрацією необізнаності, радше – прагненням до досягнення філософії. Так само як і відомі слова Р. В. Емерсона в «Обраннях людства»: «Нам потрібна динамічна філософія». Разом з тим, О. Браунсон доводить інтерес американських мислителів до європейської філософії завдяки порівнянню поглядів європейських мислителів: «Гоббс, який народився раніше за Лока, набагато перевершує його стилем та мовою, так само як і Кедворта. Лок прозорий; іноді буває важко зрозуміти його: він дифузний, багатослівний, цілеспрямований, але йому не вистачає елегантності, точності і бадьорості. Гоббс, настільки ж прозорий як Лок, нескінченно перевершує його за силою, точністю й компактністю, здатен розповісти вам більше в декількох коротких фразах, ніж Лок у довгій промові» [11, р. 4]. Прагнення трансценденталістів до легкої, небагатослівної та чистої мови філософії помістило їхню інтелектуальну творчість на межі літератури та спекулятивної філософії. Зрештою філософ дає оцінку трансцендентальному руху: «наша філософія, незважаючи на певну аристократичність, не позбавлена демократичних тенденцій. Її мета – не корисність, а встановлення істини, і вона не для багатьох, а для небагатьох; проте встановлена істина завжди приносить користь світу ... філософія, хоч і не є здоровим глуздом, знаходиться в ідеальній гармонії з ним» [11, р. 4].

Дослідниця американського романтизму Марія Нестерова Боброва в книзі «Романтизм в американській літературі XIX століття» («Романтизм в американской литературе XIX века», 1972 р.) зазначає, що романтизм, в дусі якого розвивався американський трансценденталізм, визначався особливим типом розуміння дійсності,

пов'язаним з конкретним соціально-історичним тлом. Всі романтичні погляди звеличували «індивідуалістичний ідеал людського розвитку», який не пов'язаний з розвитком соціуму. Відмінність романтизму від реалізму полягає у тому, що: «випрацьовується такий метод бачення світу, коли людина, немов би з вершини споглядає світ та бачить далеко, втім нечітко. Історична обмеженість світогляду заважає їй зрозуміти головне: що сама людська індивідуальність – попри всю виключність та неповторність – породжена тією ж самою «низькою» дійсністю, що лежить у основі «вершини» [1, с. 7]. На відміну від інших чисельних представників американського романтизму, мабуть, єдиною ідейною течією, яка сформувалася у філософський напрямок – став трансценденталізм, який так само як романтизм прагнув відповісти на одвічні питання про сенс життя та волю, про місце людини в історії та її віру у власні сили.

Так, наприклад, під романтизмом професор Норман Форстер (Norman Foerster) має на увазі «романтичний ідеалізм» як єдність між «зовнішнім світом та людським духом» [6, р. 111]. На його думку, результатом романтичного руху є індивідуалістична реакція, яка полягала не у пануванні розуму, як це було у Б. Франкліна або Т. Джефферсона, а у величч людського серця, людських почуттів та сили уяви. На перший погляд, може здатися, що професор Н. Форстер визнає американських романтистів ідеалістами, відкидаючи, на думку М. Н. Бобрової, їхні погляди, які раніше б визначили як матеріалістичні. Але варто зазначити, що Р. В. Емерсон в маніфесті «Трансценденталіст» («Transcendentalist», 1841 р.), який прозвучав як лекція в січні 1841 року в Бостоні, визначив трансценденталізм як ідеалізм: «Те, що зазвичай називають Трансценденталізмом для нас є Ідеалізмом; Ідеалізмом, як він є у 1841 році. Мислителі, людство взагалі, завжди ділилися на два типи (sects): матеріалістів та ідеалістів; перші спираються на досвід, другі – на свідомість; перший тип розпочинає процес мислення з даних почуттів, другий тип вважає, що почуття не є остаточними, і стверджує, що почуття дають нам уявлення про речі, але якими речі є самі по собі, вони не можуть сказати» [5, р. 319].

Філософські погляди американських трансценденталістів найбільш яскраво та чітко були виражені в інтелектуальній літературі Р. В. Емерсона. Його перша робота була опублікована в 1822 році під назвою «Думки щодо релігії у Середні віки» («Thoughts on the Religion of the Middle Ages», 1822 р.), у якій проявився особливий погляд мислителя на одвічні проблеми. Серед його робіт варто назвати такі як «Природа» («Nature», 1836 р.), «Досліди» («Essays: First Series», 1841; «Essays: Second Series», 1844 pp.), «Обранці людства» («Representative Men», 1850 р.), «Життєве напрямок» («The Conduct of Life», 1860 р.). Ці та інші роботи стосуються філософської проблематики і мають форму філософських трактатів, діалогів, есе або окремих записів. Кілька років Р. В. Емерсон був церковним служителем, але врешті він вирішив, що найкраще відчуває красу світу поза будь-якою церквою, як наприклад у лісах Конкорду (Concord), штат Массачусетс (Massachusetts), та в інтелектуальному ландшафті унітарного християнства, грецької та римської класики, таємничості індуїзму та конфуціанства, Платона, І. Канта та інших.

Особливий вплив на американську філософську традицію здійснив Г. Д. Торо такими роботами як «Тиждень на річках Конкорд і Мерримак» («A Week on the Concord and Merrimack Rivers», 1849 р.), «Волден, або життя в лісі» («Walden; or, Life in the Woods», 1854 р.), «Журнал Генрі Торо» («Journal of Henry David Thoreau», 1906 р.). Також в книзі В. Вітмана «Листя трави» («Leaves of Grass», 1855–1891 pp.) звеличено близькість людини з природою, яка не видається йому гріховною, радше прекрасною: «Себе я оспівую, себе я славлю, і що прийнятне для мене, приймете й ви, бо кожний атом, що належить мені, і вам належить» [3, с. 17].

Висновки. По-перше, у своїх політичних поглядах трансценденталісти слідом за європейськими філософами проголошували свободу особистості та схилилися до аболіціонізму, адже держава як спадок культури, викликала недовіру. По-друге, у культурному плані трансценденталісти балансували на межі літератури та філософії й на протигагу пуританізму з замкненою конгрегацією обіймали поглядом безмежний фронтір за аналогією з європейським безмежним полем. По-третє, на філософію трансценденталістів значний вплив мала європейська філософська традиція (німецькі трансценденталісти, британські емпіристи, романтисти та штюрмери). По-четверте, скептицизм унітаріанства вплинув на погляди на християнство, редукуючи його до сукупності моральних ідеалів, позбавлених в необхідності інституалізації. Розум, безумовно відіграв важливу роль в світогляді трансценденталістів, але з позицій романтизму він був підданий критиці за просвітницький сенсуалізм. Позитивні науки хоча і дають корисне знання, але потребують філософського осмислення, а містичний символізм природи потребує від людини інтуїтивного осягнення. По-п'яте, людина в поглядах трансценденталістів поставала гармонічною єдністю духу та тіла, що прагне єднання з природою, яка також наділялася ознакою нескінченної духовної сили. Опозиція природа–культура у гіршому її цивілізаційному прояві розглядалася як небезпека, що загрожує життю людини та її духовному самовдосконаленню.

Список використаних джерел

1. Боброва М. Н. Романтизм в американской литературе XIX века. – М.: Наука, 1972. – 288 с. // Bobrova M. N. Romantyzm v amerykanskoj lyterature XIX veka. – М.: Nauka, 1972. – 288 s.
2. Уйтмен У. Поезії. – К.: Дніпро, 1984. – 126 с. // Uitmen U. Poezii. – К.: Dnipro, 1984. – 126 s.
3. Готорн Н. Молодий Гудмен Браун / Н. Готорн // Колір зла, за ред. Девід Гартвелл. пер. А. Яремчук. – Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. – С.209–224. // Hotorn N. Molodyi Gudmen Braun / N. Hotorn // Kolir zla, za red. Devid Hartvell. per. A. Yaremchuk. – Kharkiv: Knyzhkovyi klub «Klub simeinoho dozvillia», 2016. – S.209–224.
4. Cheever S. American Bloomsbury: Louisa May Alcott, Ralph Waldo Emerson, Margaret Fuller, Nathaniel Hawthorne, and Henry David Thoreau; Their Lives, Their Loves, Their Work. – Detroit: Thorndike Press, 2006. – 223 p.
5. Emerson R. W. Nature; Addresses, and Lectures. – Boston, Cambridge: James Munroe and Company, 1849. – 383 p.
6. Foerster N. Image of America. – Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, 1962. – 152 p.
7. Goodman R. Transcendentalism. The Stanford Encyclopedia of Philosophy. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/sum2017/entries/transcendentalism/> (viewed on April 19, 2018). – Title from the screen.
8. Gura P. F. American Transcendentalism: A History. – New York: Hill and Wang, 2007. – 400 p.

9. Miller P. The Transcendentalists: An Anthology. – Cambridge: Harvard University Press, 1950. – 521 p.

10. Taylor Ch. Sources of the Self The Making of the Modern Identity. – Cambridge: Harvard University Press, 1989. – 601 p.

11. The Works of Orestes Brownson in 20 vols. Collected and arranged by Henry F. Brownson. – Detroit: Thorndike Nourse, Publishes, 1882. – 560 p.

Sobolievskiy Ya. A., Ph.D. in Philosophy, Assistant Professor, Department of Philosophy History, Kyiv National University Taras Shevchenko (Ukraine, Kyiv), yasobolevsky@gmail.com

The philosophical foundation of American transcendentalism

Philosophical premises of American transcendentalism in the article are investigated. The connection between American transcendentalism and American romanticism (a unique cultural and historical phenomenon) is demonstrated. The basic ideas and views that formed the basis of transcendentalism, as a philosophical trend, and the main figures of this movement are determined. The connection of American transcendentalism with such branches of American philosophy as Puritanism and Enlightenment is noted; the idealistic character of this philosophy is demonstrated. American romanticism is an attempt to fill the void in the spiritual history of America with a sacred tradition, an attempt to establish links with the traditions of world cultures, an attempt to return to a romantic view of man and his nature. Undeniably there is influence of English and German Romanticism, German idealism, ancient philosophy and literature, Eastern philosophy.

Keywords: American philosophy, American transcendentalism, American romanticism.

* * *

УДК 340.125

Шолдубанов Х. Ю.,

магистрант, Азербайджанская Государственная Академия физического воспитания и спорта (Азербайджан), rustemovramil@mail.ru

ИССЛЕДОВАНИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ БОРЦОВ ПОСЛЕ РАЗЛИЧНЫХ НАГРУЗОК

Отмечены подготовленность, тренировочная нагрузка и т.д. борца в спортивной секции «борьба». А так же представляется информация о профессионализме тренера.

Ключевые слова: борец, тренировочная нагрузка, профессионализм тренера.

(статья друкується мовою оригіналу)

За годы независимости в Азербайджане развивается многие отрасли. Одним из таких отраслей является спорт. Борьба в наше время занимает важное место для здорового общества. Основные секторы в борьбе, которые рассматриваем – это выносливость, физическая подготовка, тренировочная нагрузка, сердцебиение и восстановление борца.

В наше время для подготовки высококлассных спортсменов возникает необходимость использованию прогрессивных и эффективных методов, инструментов и организационных мер. Постепенно доводится до немыслимой планки объём тренировочной нагрузки спортсменов и исполнительная интенсивность. В этой части ярко выражается проблема направлении детей с самого раннего возраста в спорт. Если в 1960–е годы в сектор борьбы брались дети в возрасте 13–14 лет, 80–е годы, несмотря на бурные споры между специалистами на тренировки в основном привлекались дети с 8–9 летнего возраста. В связи со всеми этими, перед тренировочным процессом стоят сложные задачи. Это связано с увеличением тренировочной нагрузки подростков

и отражения нагрузки на здоровье тренирующихся. Организация процесса подготовки и его ведение могут привести и к полезным и к вредным эффектам. Для этого, важно знать теорию подростковой борьбы, иначе будет трудно получить результаты. Прежде всего, надо обратить внимание на подростковый возраст. Потому что в этом возрасте меняется морфологическая структура и в теле подростков происходит быстрое развитие. Это в первую очередь связано с периодом полового созревания. По мнению зарубежных исследователей (Й. Матис) в течение этого периода с влиянием спортивной тренировки наряду с расширением тела, наблюдается относительное ослабление его продольного роста, что и считается позитивной ситуацией. Изучая общие характеристики подростков в этот период, важно учитывать их индивидуальные особенности в спортивном процессе. Давайте рассмотрим анатомическо–физиологические и психологические характеристики подростков: нервная деятельность относительно сбалансирована; увеличиваются мышечная масса и мускульная сила, они быстро растут; жизнеёмкость лёгких увеличивается и т.д.

Тренировочные упражнения. В тренировочных группах укрепляются волевые качества вместе с их мышлением. В этом периоде каждому подростку нужен индивидуальный подход. В квалификационных группах основным фактором является взаимопонимание внутри команды. В этом возрасте подростковые спортсмены самокритично относятся к своим поступкам, и они ответственны к своим действиям. Отношение тренера–учителя и подростка–спортсмена настроено на требовательность и взаимоуважение. Всё это приводит к повышению мастерства и достижению высоких результатов. Тренер и судья должны более внимательно относиться к определению реакции подростка на физические нагрузки. Уже с первых тренировок надо приучить подростка к самым важным гигиеническим навыкам и привычкам. Так же важно придерживается графика работы, установленного для обслуживания униформы. Нарушение режима создаёт условия для быстрой потери успеха и снижения технических показателей в спорте. Одежда и обувь для подростков так же имеют гигиеническое значение. Процесс восстановления поврежденного спортсмена должен основываться на правилах. В спортивной практике восстановление достигается за счёт различных типов массажа–ванн, саун, физиотерапии. Внедрение физиотерапевтических процедур без консультации врача может быть вредным. Процесс реабилитации должен проводиться рекомендацией специализированных врачей. Специалисты считают, что чрезмерное физиотерапевтическое лечение приводит к отрицательным последствиям в организме. Для подростков–спортсменов только одно лечение может применяться на каждой сессии. Это может сделать врач 1 или 2 раза в неделю. Психологическая реабилитация–это метод используемый во время тренировки и соревнований для выносливости спортсмена физическим нагрузкам, а так же морально психологической устойчивости. Тренер–учитель должен применять этот метод и в организации досуга подростков. Правильное консультирование помогает спортсмену выздороветь. Если вы повторяете одни и те же слова спортсмену перед соревнованием, это будет иметь

психическое воздействие на него, и он будет чувствовать себя смущённым и разочарованным. Поэтому при использовании психологического воздействия необходимо установить процесс восстановления с применением метода комплексного воздействия. Если процесс восстановления осуществляется в обычной форме, эффективность упражнений может снизиться, а физическая пригодность подростка может ухудшиться [3].

Спортивная Борьба – Борьба имеет очень интересную историю, как древний тип физической борьбы. Существует много предположений о его происхождении и образовании [1, с. 5]. Некоторые исследователи указывают на роль религии и божественной силы в формировании борьбы, в то время как другие связывают её старанием человека к движениям, а некоторые считают её идеологическо-философской. Можно предположить, что борьба возникла после осознания человеком фактора важности инструмента для питания физической силы, ловкости, отдельных приёмов единоборства, борьбы как единственным источником. В последующем возросли практики человека, передавалось из поколения в поколение, и осознали важности борьбы, как необходимый инструмент для физического усовершенствования. Первые знания о борьбе, археологические находки совпадают со вторым тысячелетием до нашей эры. Есть информация о сценах боевых действий из источников, легендарных иллюстрациях знаменитого героя тюркского народа Гилгамиса, древнегреческих и египетских героев. В могиле великого человека, принадлежащего египетскому посёлку Бени-Гасан в 2600-м г. до нашей эры, обнаружены около 400 картин, и в этих картинах представлены различные приёмы борьбы, которые очень похожи на современные методы борьбы. Сценарий борьбы, описанный Геркулесом и Антемом на одной из мраморных пластин, найденных в Афинах, очень ясен. И поэтому мы можем ясно видеть, что борьба выросла из нашего прошлого и доходит до нашего сегодняшнего дня. Расследования физических нагрузок, данных борцам в борьбе – репетиционные упражнения принципиально отличаются от других видов спорта в зависимости от физических характеристик. Здесь характерен широкий спектр физических движений. Эти особенности во многом обусловлены высокой интенсивности в борьбе, которая осуществляется с большой эмоцией. В раннем возрасте эмоциональная физическая активность вызывает высокий метаболизм и чрезмерное потребление энергии. Этот процесс приводит к относительно равномерному и всестороннему развитию и физическому улучшению центральной нервной системы, внутренних органов и скелетных мышц организма.

Во время упражнений по реслингу физическая нагрузка, выполняемая спортсменом, настолько велика и интенсивна, что она оставляет значительную отметку на теле после себя. С одной стороны этот след может привести к физическому улучшению организма, а с другой стороны он может отрицательно повлиять на организм. Если подросток правильно использует нагрузку, проблем не возникнет. Значительное улучшение может и в вегетативной системе организма впоследствии физической нагрузки. Состав крови, кровообращение,

функция сердца, дыхательная и нервная система, обмен веществ, потребление энергии тоже могут подвергаться значительному улучшению. После определенной нагрузки у борца уровень эритроцитов и сахара повышается выше нормы. Хлорид натрия на короткий срок слегка увеличивается, а потом уменьшается. В то же время особое внимание следует уделять показателям ЭКГ в ходе исследований [1, с. 186]. Различия в уровне функциональной подготовки и спортивной подготовки тела спортсмена проявляются в заключительных этапах повторного использования после 12–24 часов физической нагрузки. В течение этого периода спортсмены, которые имеют лучшую подготовленность, подвергаются изменениям в нормализации ЭКГ в результате тренировочной нагрузки. Спортсмены, у которых не было достаточной подготовки, не только не проходят отклонение из нормы, напротив более чётко проявляется. Во время экспериментов повторной физической нагрузки спортсменам необходимо тренироваться для одной и той же нагрузки, или до гонки, 3–5 минут от лёгкой тренировки, затем (1-я перезагрузка) и 10 мин. затем выполните вторую нагрузку. Периодическая стандартная физическая нагрузка позволяет оценивать усталость на основе реакции сердечно-сосудистой системы на заданную нагрузку до и после упражнения и реакцию организма на ту же специфическую физическую нагрузку, позволяет оценить изменение работоспособности в результате упражнения. Адаптация тела ко вторичной нагрузке зависит от количества и степени перегрузки, глубины усталости, функционального состояния организма. Когда физическая нагрузка и степень усталости высоки, корреляция второй физической нагрузки хуже первой. Частота импульсов фиксируется через 10 секунд сразу после первой нагрузки. Та же процедура выполняется на 2-й минуте периода адаптации. На третьей минуте частота измеряется артериальное давление и не позднее 10-ти секунд частота импульса. В ходе учебного процесса не проводится никаких исследований, тогда как врач обычно регистрирует результаты субъективные оценки, данные исчерпывающим проявлением усталости путем визуального наблюдения. На 10-й минуте после тренировки измеряются частота пульса и артериальное давление спортсмена. После чего спортсмен выполняет вторую физическую нагрузку. После завершения второй физической нагрузки исследование проводится таким же образом. В зависимости от размера различий в сравнении, оценивается влияние физической нагрузки на организм и на уровень усталости. Существует четыре уровня физической нагрузки на организм спортсменов:

1) Очень лёгкая нагрузка – спортсмен преуспевает физическую нагрузку тренировки и соревнования без отслеживания признаков усталости. По сравнению с 1-й физической нагрузкой частота пульса измеряется через 10 секунд после второй нагрузки. В результате импульс увеличивается на 2 пункта, максимальное артериальное давление повышается – 10 мм, минимальное артериальное давление снижается – 5 мм ртутного столба. В функции сердечно-сосудистой системы изменений не бывает. В течение 3-й минуты периода восстановления пульс увеличивается на 1 биение на каждый 10 секунд. Максимальное артериальное давление повышается на 15 мм, минимальное снижается на 5 мм р.с. Если

физическая нагрузка была интенсивной, эти показатели показывают хорошую спортивную пригодность и высокую трудоспособность спортсмена.

2) Лёгкая нагрузка – на данный момент наблюдается средние признаки усталости. По сравнению с 1-й физической нагрузкой, на 10-й секунде второй нагрузки пульс увеличивается на 4 пункта, максимальное АД на 5 мм, минимальное АД на 10 мм р.с. снижаются, коэффициент эффективности сердечной деятельности уменьшается на 1 деление. Реакция носит нормотонический тип. По сравнению с 1-й физической нагрузкой, после 2-й нагрузки на 3-й минуте этапа восстановления пульс на каждый 10 секунд увеличивается 3 удара, максимальное АД та же, что на первой нагрузке, минимальное АД ниже на 10 мм р.с. Такая реакция указывает на то, что физическая нагрузка не соответствует физической подготовки спортсмена.

3) Тяжёлая нагрузка – наблюдается симптомы лихорадочной усталости. По сравнению с 1-й физической нагрузкой, после 2-й физической нагрузки пульс увеличивается 6 ударов на каждый 10 секунд, максимальное АД снизилось на 15 мм, коэффициент эффективности сердечной деятельности уменьшился на 2 единицы. На 3-й минуте периода восстановления пульс увеличивается 5 ударов на каждый 10 секунд, максимальное АД снижается 5 мм [2]. Такая реакция говорит об ухудшении работоспособности и уменьшении возможности тела спортсмена к адаптации.

4) Сильно тяжелая нагрузка – наблюдаются признаки острой усталости. По сравнению с 1-й физической нагрузкой, после 2-й нагрузки пульс увеличился на 8 ударов за 10 секунд, максимальное АД снизилось 28 мм р.с., коэффициент активности функции сердца уменьшился на 3 единицы. Часто наблюдается явления бесконечного тона, сопровождающееся ступенчатым подъёмом максимальной АД. На 3-й минуте периода восстановления пульс увеличивается 7 биений за 10 секунд, максимальное АД снизилось на 15 мм, минимальное АД увеличилось на 5 мм р.с. Все эти показатели указывают на то, что тело спортсмена имеет низкие функциональные возможности и его фитнес-статус не совместим с данной нагрузкой.

Пульс также можно подчеркнуть, потому что пульс в борьбе имеет важное значение. После определённой соревнования число пульса у борца достигает до 30. В этом случае артериальное давление повышается (систолическое давление увеличивается на 160, диастолическое давление резко уменьшается до нуля, а давление пульса увеличивается). Все изменения в кровообращении после борьбы восстанавливаются в течение короткого периода времени (приблизительно 10–15 минут). Количество респираторных проблем, связанных с интенсивной мышечной активностью, может достигать 40 (как известно, статическом положении эта цифра равна 20–22 у подростков). Жизнеспособность лёгких составляет 3,3–4 литров. Кислородное голодание повышает аэробную и анаэробную выносливость спортсмена во время борьбы. Таким образом, приспособливает тело спортсмена к долгосрочным анаэробным условиям. Во время борьбы метаболизм и потребление энергии в организме подростка продолжают быть очень интенсивными, а потребление энергии в 10–12 раз выше, чем в спокойной

обстановке. Среднее потребление энергии за 1 минуты кратковременного выхода составляет 10–12 ккал. Известно, что борец выполняет очень разные движения в гоночном и тренировочном процессе в результате сложных координационных отношений. По этому, центральная нервная система так же развивает в процессе физической активности сложной координацией, которая проходит через высокие эмоциональные состояния. Здесь в процессе регулирования активности соматических и вегетативных органов, нервная система подвергается более всестороннему улучшению. В статическом положении все показатели у борца-подростка значительно отличаются от тех, кто не занимается спортом. После физической работы процесс восстановления у них идёт очень быстро. Как и все вышеупомянутые вегетативные процессы, физиологические показатели быстро восстанавливаются даже после самой тяжелой физической активности. Помимо со всеми этими позитивными изменениями, если процесс обучения подростков будет не правильно установлен, могут возникнуть ряд патологических ситуаций.

Наиболее часто встречающиеся побочные явления, которые могут возникать в спортивной подготовке подростков, это чрезмерные тренировки. Этот недостаток связан, прежде всего, с нарушением принципа тренировки (систематичность, стратификация, релевантность, индивидуальный подход и т.д.). Такие случаи чаще встречаются с борцами-подростками, чем с престарелыми борцами, прежде всего, из-за избыточной тренировочной нагрузки ради достижения высоких спортивных результатов. Стремление к срочным достижениям высоких спортивных достижений в спортивной практике, заставляет многих талантливых спортсменов покинуть спорт за короткое время. Конечно, первой причиной этого является преждевременная самоощущения (преждевременное осуществление большой нагрузки).

Тренер должен играть важную роль в предотвращении перегрузки, контроле происхождения негативных ситуаций и оказании соответствующей помощи спортсмену. Здесь должен быть регулярный врачебный надзор, педагогический надзор и, прежде всего, всесторонний контроль над физической нагрузкой. Тренер должен почувствовать первые симптомы чрезмерной усталости (общее вялость, нарушение режима сна и питания, диарея, снижение веса, плохое качество движения, дискомфорт и т.д.) и должен советоваться с врачом. Он так же должен планировать рабочую нагрузку для него с учётом возрастных и физических характеристик развития и принимать соответствующие меры для устранения психологической и физической напряженности в процессе обучения. Одним из наиболее важных вопросов для подросткового тренера является упущение предельного возраста. Как уже упоминалось выше, этот существенный биологический процесс входит во все системы организма, с началом этого периода организм быстро развивается и это развитие значительно увеличивает требования к ряду систем обеспечения (респираторных, сердечно-сосудистых, пищеварительных и т.д.). Значит, в этот период само тело обладает естественным пробуждением и стрессом. Это явление ставит подростка в необычную

ситуацию, как психологическая и морфологическая нагрузка. Он тяжело справляется с этой тяжестью. Если спортсмен получает дополнительную физическую нагрузку, не учитывая всех процессов, могут возникать нежелательные последствия [1, с. 187–190].

Как мы уже отмечали, в Азербайджане среди спортивных отраслей пристальное внимание уделяется борьбе, как особому виду спорта. И так, спорт является важной частью нашего здоровья, если подчёркивается борьба, когда говорим о спорте, тогда первую очередь должен быть тренерский опыт. А тренер должен знать общую теория борьбы, её педагогику и психологию борца. При тренировке должен обратить внимание каждому подростку в отдельности. Потому что иногда подростки хотят скачивать нагрузкой выше своего веса, а это в будущем приводит к некоторым проблемам у подростка. Для того, чтобы не сталкивается с такими ситуациями, борец должен ответственно работать над собой. Тогда можно добиться желаемого результата.

Список использованных источников

1. İdman Güleşİ: Ali Məktəblər üçün Dərslik. – Bakı: Araz, 2004.
2. İdmanın sirləri. – <http://gencalim.az/gencler-ve-idman/105-idmanin-sirleri.html>
3. Mükəmməl fiziki hazırlıq keyfiyyətli təlim-məşqlərdən çox asılıdır. – <http://olimpnews.az/7897/get+M%C3%BCk%C9%99mm%C9%99l+fiziki+haz%C4%B1rl%C4%B1q+keyfiyy%C9%99tli+t%C9%99lim-m%C9%99C5%9Fql%C9%99rd%C9%99n+%C3%A7ox+as%C4%B1l%C4%B1d%C4%B1ru>

Sholdubanov H. Yu., masters, Azerbaijan State Academy of Physical Education and Sports (Azerbaijan), rustemovramil@mail.ru

The study of the functional indicators of wrestlers after various loads

The article covers preparation of wrestlers training load and etc. in wrestling. It was also informed about coach's professionalism.

Keywords: fighter, training load, professionalism of the coach.

Шолдубанов Х. Ю., магістрант, Азербайджанська Державна Академія фізичного виховання і спорту (Азербайджан), rustemovramil@mail.ru

Дослідження функціональних показників борців після різних навантажень

Відзначено підготовленість, тренувальне навантаження і т.д. борця в спортивній секції «боротьба». А так же подається інформація про професіоналізм тренера.

Ключові слова: борець, тренувальне навантаження, професіоналізм тренера.

* * *

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 316.774:321–049.2

Агафонова Г. С.,

кандидат політичних наук, доцент, доцент
кафедри політології та міжнародних відносин,
Східноукраїнський університет ім. Володимира Даля
(Україна, Северодонецьк), 27maranta10@gmail.com

Карчевська О. В.,

кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри політології та міжнародних
відносин, Східноукраїнський університет ім.
Володимира Даля (Україна, Северодонецьк),
karchevskayahelen@gmail.com

**Новітні можливості масової комунікації
як чинник трансформації
світового політичного процесу**

Досліджено роль масових соціальних комунікацій у світовому політичному процесі. Стверджується, що соціально-політичні медіа продукують політичну реальність для переважної більшості громадян, наголошується на високій ролі соціальних мереж у цьому процесі, рівень довіри до яких останніми роками є вищим, ніж до традиційних політико-владних інститутів. Виявлено тенденції до технологічного осучаснення ЗМІ, появи роботизованої журналістики, що сприяє активному використанню, у тому числі, маніпулятивних впливів на громадськість, а також перенасичує інформаційний простір. Особливу увагу приділено проблемі інформаційної безпеки держав, адже доведено, що сучасний інформаційний вплив є інструментом «нових війн», від яких потерпають держави, що не мають достатнього потенціалу для реалізації ефективного стратегії національної безпеки. Проте у цілому констатовано, що застосування інформаційно-комунікативних технологій у політичному процесі дозволить підвищити прозорість політики, що призведе до виникнення та посилення відносин довіри між політичними акторами та окремим громадянином.

Ключові слова: масові комунікації, світовий політичний процес, Інтернет, інформаційно-комунікативні технології, маніпулятивний вплив, ЗМІ, соціальна мережа.

Сучасні прогресивні демократичні політичні системи вдало використовують передові інформаційні надбання глобалізованого світу. І якщо раніше новітні технологічні впровадження слугували переважно для підвищення економічного потенціалу, то сьогодні лідером в їхньому застосуванні є політична сфера. Цьому сприяла значним чином і поява та поширення всесвітньої мережі Інтернет, головний вплив якої на політику полягає у збільшенні її прозорості та водночас – у підвищених можливостях маніпулятивного впливу. Сьогодні вже неможливо уявити діяльність будь-якого політичного інституту без використання Інтернет-ресурсів – офіційних та неофіційних веб-сайтів, за допомогою яких можна інформувати, здійснювати зворотній зв'язок, впливати на процес соціалізації громадян, формувати громадську думку, проводити передвиборну агітацію, маніпулювати свідомістю, керувати акціями протестів тощо. Поява і збільшення ролі електронних систем у структурі масових комунікацій навіть призвела до виокремлення ідеї щодо особливої форми демократії – «кіберократії».

Своє значення як засіб соціальної комунікації, у тому числі і в політичній сфері, Інтернет набуває у міру збільшення кількості користувачів мережі. Дослідження ролі інтернет-комунікацій свідчать, що якісні зміни впливу телекомунікаційних мереж на життя суспільства проявляються після того, як кількість користувачів перевищить 15% населення країни.

Особливості масових комунікацій у аспекті трансформації світового політичного процесу аналізуються фахівцями різних галузей: теоретиками інформаційного суспільства, соціологами, глобалістами, конфліктологами, політичними консультантами та технологіями, а також фахівцями з інформаційної безпеки та IT-технологій.

Так, питаннями масової комунікації у політичній сфері займаються Е. Аронсон, В. Бебик, Г. Лассвелл, У. Лінд, В. Петрик, Г. Почепцова, С. Телешун, М. Требін, Х. Хесс, І. Шовкун. Проблеми впливу інформаційних війн на суспільну свідомість досліджують Я. Варивода, І. Воробйова, Б. Грушин, Д. Думанський, В. Іванов, С. Кара-Мурза, М. Лібікі, В. Лисенко, А. Мануйло, Д. Ольшанський, П. Шевчук. Сутність інформаційної війни в сучасному інформаційному суспільстві була предметом розгляду низки вітчизняних і зарубіжних науковців, зокрема М. Вершиніна, Н. Волковського, Я. Жаркова, К. Каландарова, О. Литвиненка, Г. Перепелиці, С. Почепцова та ін.

Окрема група дослідників стверджує, що в сучасних умовах швидкого і тотального поширення інформаційно-комунікативних технологій, саме вони здатні підвищити якість демократії, рівень політичної активності громадян, а також зробити процес творення політики максимально прозорим та публічним. Зокрема, подібні висновки робить у своїй монографії «Телеголосування: розширення участі громадян у квантовому столітті» американська дослідниця К. Д. Слейтон. Вона пише, що новітні технології сприяють розвитку форм прямої демократії, заохочують громадян на постійну суспільну дискусію, підвищують рівень їхньої поінформованості, бажання вирішувати складні політичні питання тощо [14]. Тенденції до підвищення участі громадян у політиці, спричинені використанням Інтернету, аналізуються у роботі «Демократія он-лайн» Дж. Х. Снайдера. Ще у 1994 р. він писав, що інформаційні технології змінюють політичний ландшафт, а вже в найближчому майбутньому виборці зможуть отримати доступ до даних щодо особистості та діяльності окремого політика, використовуючи комп'ютер та Інтернет і не виходячи з дому [15].

Професор політології Університету Бригама Янга (США) Р. Девіс у монографії «Веб-Політика. Вплив Інтернету на американську політичну систему» робить висновки, що основні функції Інтернету – соціалізація громадян, проведення виборчих кампаній, вимірювання

громадської думки, оцінка діяльності суб'єктів політики. При цьому він наголошує, що провідні політичні актори вже адаптувалися до нових умов політичної гри та використовують усі ці функції в боротьбі за владу. Тому дуже важливо, щоб громадяни розуміли, що політична боротьба поступово переноситься в мережевий вимір, і, таким чином, необхідно виробити нові правила політичної діяльності [13].

Таким чином, політичні виклики сьогодення формують мету даної статті – виявлення сучасних можливостей масових комунікацій та їхній вплив на трансформації світового політичного процесу.

Отже, на нашу думку, політична реальність для більшості громадян різних держав створена соціально–політичними медіа. Уподобання останніх в Україні, що підтверджується глядацьким попитом, рейтинговістю багатьох каналів і «Шустер–шоу», сприймається членами суспільства як невід'ємний атрибут сучасного політичного дискурсу з підміною його ролі і значення. Так, у Росії перше місце по перегляду залишається за програмою «Час». У США аналітика політичних уподобань після виборів президента продемонструвала, що американське суспільство було розділено у своїх електоральних позиціях між політичною риторикою телеканалів Fox News і MSNBC [10].

Фахівці в сфері політичного іміджування та маркетингу відзначають, що відбуваються зміни у техніках отримання інформації – сьогодні вони частіше вимірюють не думку населення, а медійні уподобання. Це пояснюється інтенсивністю телевізійних інтервенцій, які перевершують можливості людського мозку чинити їм опір. Все частіше людина легше погоджується з думкою, яка реально є думкою більшості або подається таким чином.

Використовуючи сьогодні новітні комунікаційні інструменти штучно змінюються суспільні настрої, вірування, формується задана конфігурація усвідомлення певних цінностей, що зумовлює деформації структурно–функціонального каркасу політичної системи. Вводяться і популяризуються не тільки нові практики поведінки в доповнення до існуючих, але і жорстко відмінюються попередні, така направлена маніпулятивна дія призводить до імітації функціонування структурних сегментів як держави, так і громадянського суспільства. Тому сучасні політичні системи потерпають від штучного розбалансування між параметрами еволюційного розвитку і векторами заданими публічною сферою через маніпуляції.

Раніше до розгалуженої системи маніпулятивного впливу відносили тоталітарні й авторитарні режими. Провідним завданням комунікаційних інструментів було формування гомогенної ідеологічної свідомості, яка була зручною для управління. У наш час завдяки новітнім комунікативним можливостям та політичній багатовекторності ми стаємо свідками глобальних трансформаційних змін, результати яких важко передбачити. Американський політичний аналітик У. Лінд стверджує, що розгалужена система комунікаційних впливів спричинила у США та Європі фрагментацію суспільства. На його думку, зазначена тенденція може призвести до так званої війни «четвертого покоління», коли телебачення працює сильніше, ніж військові підрозділи [5].

Отже, інтенсивний розвиток інформаційно–телекомунікаційних систем та інформатизація майже всіх сторін громадського життя і діяльності органів державної влади істотно посилює залежність суспільства від інформаційних технологій. Останні, на думку професора В. Іванова, з одного боку, роблять можливою фактично миттєву інтерактивну комунікацію, а з іншого – поліпшують можливості медіа і неурядових груп для контролювання дій влади [2, с. 14].

Сучасна теорія національної безпеки все більше уваги приділяє новітнім засобам впливу. Розгалужену систему поглядів у цій галузі об'єднує головуюча позиція, що сучасний інформаційний вплив є інструментом «нових війн», від яких потерпають держави, що не мають достатнього потенціалу для реалізації ефективної стратегії національної безпеки націленої на сучасні виклики.

У межах розгляду теоретичних засад проблеми маніпулятивних впливів розглянемо бачення російських учених, які працюють над реалізацією інформаційних маніпуляцій з метою захисту так званих «своїх» національних інтересів. Так, на їхню думку, маніпулювання суб'єктом – неявне підведення його до певної поведінки за допомогою надання йому спеціально підібраних відомостей і створення обставин, які допомагають схилити до заданих наперед суджень і настроїв. Для впливу на суб'єкт з метою схилення до деяких дій або приведення його у необхідний стан можуть бути застосовані такі інструменти: інформаційні – за допомогою регулювання інформації, що надходить до суб'єкта; ресурсні – за допомогою регулювання засобів, що потрапляють у розпорядження суб'єкта; ситуаційні – за допомогою регулювання зовнішніх обставин, в яких знаходиться суб'єкт; психотронні – за допомогою фізичного впливу на мозок (електромагнітним полем, інфразвуком); психотропні – за допомогою хімічного впливу на мозок; псіхоінтрузійні – за допомогою інформаційного впливу на психіку без втручання у свідомість.

Інформаційний вплив для забезпечення національної безпеки «агресивного сусіда» дозволяє ініціювати, модифікувати, припиняти соціально–політичні процеси і події за допомогою вибіркового інформування або побудови оманливої структури аргументів та фактів, яким готові будуть підкоритися суб'єкти, які є важливою соціальною базою для реалізації того чи іншого процесу. Інформаційний вплив може мати оперативний характер, тобто спрямований на досягнення швидкого одноразового ефекту і характеризуватися ефектом усталеної позиції, що спрямована на формування стійких соціально–політичних уподобань і останній є найбільш бажаним [7, с. 52]. Нажаль, в останні роки українське інформаційне поле відчуває на собі негативний вплив країни–опонента, яка є чинником небезпеки для багатьох сучасних країн, які намагаються розвивати демократичну перспективу. Дану тезу доводить український дослідник Г. Почепцов, який стверджує, що наша країна вступила у протиріччя, яке непросто класифікувати як стандартний варіант війни. Дослідник так характеризує наслідки цього: «... зрозумілою стала реальна відсутність адекватної системи захисту інформаційного (новини) та віртуального (література, культура, ідеологія) просторів країни... Відсутність такої системи захисту робить український

інформаційний простір частиною російського...» [9, с. 214]. Отже, таке сусідство та військове пресування змушує Україну впроваджувати адекватні засоби віддзеркалення російських маніпулятивних технік на всіх рівнях.

У контексті новинок дедалі помітним стає технологічне осучаснення четвертої гілки влади, яка відіграє провідну роль у сучасних соціально-політичних відносинах – система ЗМІ. Свого часу ще А. Моль писав про ЗМІ, що вони фактично контролюють всю нашу культуру, пропустивши її через свої фільтри, виділяють окремі елементи із загальної маси культурних явищ і надають їм особисту вагомість, підвищують цінність однієї ідеї, знецінюючи іншу, поляризують таким чином все поле культури [Цит. за: 3].

А сьогодні ми говоримо про формування роботизованої журналістики. Автоматичні програми, які частково виконують функції журналістів, хоча і мають свої недоліки, утім допомагають зменшити витрати, збільшити швидкість інформування і надати аудиторії більш персоналізований контент. Репортери, яких опитали в межах дослідження «When reporters get hands-on with robo-writing» [16], вважають, що новинам, «написаним» роботами, бракує творчості і заглибленості у контекст, але значну цінність має швидкість автоматичних «нюзів».

До недоліків, які виявив професор лондонського університету Н. Турмен, опитавши десятків журналістів, редакторів і керівників (CNN, BBC, Thomson Reuters тощо), можна віднести те, що роботи пишуть новину за наперед заданим зразком. До вад відносять і збільшення негативного впливу автоматично згенерованих новин, що надає негативного відбитку об'єктивності журналістської діяльності. Але головну проблему більшості респондентів бачать в тому, що журналісти-роботи здатні інтенсифікувати продукування новин на конкретну тему, що спричиняє штучну актуалізацію певних проблем у порядку денному, шквальне зростання об'єму дублюючих інформаційних сигналів, а отже, пересічним громадянам складніше орієнтуватися у інформаційно-перенасиченому просторі [11].

Проте незважаючи на критику, більшість журналістів підтримують новітні технологічні можливості, адже вони вирішують низку проблем у мас-медійних організаціях. Зараз скорочується обсяг реклами і зростає конкуренція із соціальними мережами, а видавці шукають варіанти щодо збільшення швидкості, точності власних новин і прагнуть висвітлювати ще більше історій.

Таким чином, сучасна система комунікативних потоків стає не лише самоокупною, але і приносить прибуток. Мережа Facebook рекордна по прибутковості, при цьому М. Цукерберг впливає і на соціально-політичну активність у глобальному суспільстві.

Проведене у 2011 р. опитування соціологічною службою The Pew Research Center довело, що довіра американців до основних інститутів держави падає. Лише 22% виборців заявили, що вірять уряду завжди або майже завжди – це найнижча оцінка за останні півстоліття. Тільки 25 % схвалюють діяльність Конгресу, а з органів виконавчої влади найвищу оцінку отримала федеральна Поштова служба і Центр контролю за інфекційними захворюваннями. Разом із тим, вже сім років тому, більшу довіру американці віддавали

соціальним мережам. Частка користувачів соціальних мереж становила на той час половину всього дорослого населення США, причому середній вік користувача і зараз продовжує збільшуватися, а на той час складав 38 років. 58% користувачів – жінки. Починаючи з 2010 р., соціальні мережі в уподобаннях американців навіть обігнали телебачення в якості основного джерела новин [1].

Доцільно згадати події Арабської весни, які загострили дискусію навколо ролі соціальних мереж в сучасній політиці. Масові акції протесту, ключову роль в організації яких зіграли Facebook, Twitter і Youtube, закінчилися відставкою багаторічних військових правителів – президентів Єгипту Хосні Мубарака і Тунісу Зіна аль-Абідіна бен Алі. У той же час новітні засоби комунікації вплинули на зміни і в країнах СНД. Мітинги опозиції у Білорусі, молоді в Росії, на думку політологів, також відбулися завдяки активності мережевих технологій.

Якщо раніше здавалося, що соціальні мережі скоріше для розваг, то останні події кардинально змінили сучасний світогляд та ставлення до соціальної складової мереж спілкування. Зараз вони є основним засобом мобілізації та координації чи не всіх сучасних протестних рухів – як загальнодержавного, так і локального масштабу.

Як стверджує професор Нью-Йоркського університету К. Ширкі «у міру того, як комунікативний ландшафт стає більш щільним, складним і більш насиченим, користувачі Інтернету отримують більш широкий доступ до публічної інформації, більше можливостей для публічного виступу і розширені перспективи для спільної політичної дії, а соціальні мережі дозволяють миттєво поширювати заклики до дії серед всієї маси користувачів Інтернету» [8]. Проте провідною функцією мереж є формування потужної горизонтальної комунікації, що зміцнює у кризових станах політичної системи громадянське суспільство і «соціальний капітал».

Порівняно з традиційними засобами комунікації перевагою соціальних мереж є те, що вони не лише поширюють певну інформацію, але й дають можливість одночасно її обговорювати та формувати погляди. З політичної точки зору доступ до інформації є значно менш вагомим, ніж доступ до дискусії. З іншого боку, безпечною можливістю мережевої комунікації, що може спричинити політичні зміни, є контрастність сприйняття інформації. Її сутність полягає у тому, що незалежне поширення інформації через мережеві канали різко контрастує із зображенням подій в офіційних джерелах. Це спричиняє наростання дисонансу між двома картинами подій, у результаті чого урядам стає все важче зберігати свою легітимність.

У цілому проникнення інтернет-технологій в політику є складним і суперечливим процесом. Умовно його можна поділити на два етапи. На першому – інформаційному – етапі відбувається поширення мережею політичної інформації, яка представлена переважно на сайтах політичних партій, громадських організацій, окремих політичних діячів, електронних газет і журналів, а також в інтернет-виданнях аналітичних і дослідницьких організацій. Другий етап пов'язаний з медіатизацією політики і спробою

використовувати Інтернет як інструмент політичної комунікації та політичних технологій [12].

У свою чергу, політичну інтернет-участь можна визначити як усі дії з використанням Інтернету, які здійснюють громадяни з метою впливу чи прямої участі у прийнятті політичних рішень на різних рівнях політичної системи.

У механізмі інтернет-участі особливу роль відіграють лідери громадської думки, які є агентами соціальних змін, і впливають на інших інтернет-користувачів. «Політфлюентіали» – люди, які регулярно виражають свої думки відносно політики та впливають на оточення, вони активно беруть участь в інформаційній взаємодії, пов'язуючи онлайн-участь і офлайн-участь разом [4, с. 9].

На нашу думку, застосування інформаційно-комунікативних технологій у політичному процесі дозволить підвищити прозорість політики, що призведе до виникнення та посилення відносин довіри між політичними акторами та окремим громадянином. Це, у свою чергу, дозволить зменшити залежність громадян від виборних посадових осіб, партій і груп інтересів. Більше того, комунікація в мережі дозволяє змінити/підвищити політичний статус користувача, якого може не бути в реальному житті. Також відзначимо, що через спілкування у соціальних мережах люди часто висловлюють негативні емоції. Таким чином, реалізується функція «випускання пари з казана», коли конфронтаційні суспільні настрої шляхом обговорення трансформуються у конструктивні. Це, зокрема, дозволяє знизити відсоток протестного електорату.

Стверджуємо, що новітні можливості технологій задали нові умови для функціонування політичних систем. Дозволити залишатися поза динамікою інформаційного суспільства не може собі жоден політичний режим та жодна політична влада. Можна сперечатися стосовно виміру позитивних та негативних впливів, проте очевидним є те, що надалі політика буде здійснюватися принципово відмінними методами та принципами. Тому кожна політична система має залучити всі зусилля для адаптації технологій, які задають нові контексти соціально-політичних відносин.

Для України в напрямку усталення новітніх комунікаційних технологій можна сформулювати декілька рекомендацій. В першу чергу, потрібно розробити ефективну платформу спілкування між громадянами і органами публічної влади здебільшого в режим онлайн, обов'язково із активною реалізацією зворотного зв'язку, з якнайповнішим наданням електронних послуг за схемою «24 години на добу та 7 днів на тиждень». Реально запровадити механізми цифрової демократії з можливістю участі громадян в обговоренні законопроектів, проектів рішень органів публічної влади тощо. Актуальною також є інтеграція інформаційних ресурсів органів публічної влади, що дозволить максимально повно реалізувати переваги електронної взаємодії. Таким чином, для позитивного результату в державі мають відбутися зміни на організаційному рівні та модернізуватися структури і функції інститутів публічної влади.

Список використаних джерел

1. Абарин В. Роль социальных сетей в американской политике [Електронний ресурс] / Владимир Абарин // Радио свобода. – 2011. – 05.06. – Режим доступу: <http://www.svoboda.org/a/24256911.html>

2. Иванов В. Ф. Держава та політика в інформаційному суспільстві / В. Ф. Иванов // Медіа-політика в інформаційному суспільстві: навч. вид. – К.: Акад. Укр. Преси; Центр Вільної Преси, 2011. – С. 7–15.

3. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием [Електронний ресурс] / С. Г. Кара-Мурза. – Режим доступу: http://www.kara-murza.ru/books/manipul/manipul_content.htm.

4. Киселев А. А. Политическое участие в интернете: автореф. дис. ... канд. полит. наук: спец. 23.00.02 «Политические институты и процессы» / Алексей Александрович Киселев. – Краснодар, 2007. – 21 с.

5. Линд У. Меняющееся лицо войны: четвертое поколение [Електронний ресурс] / Уильям С. Линд // Военное обозрение. – 2013. – 07.01. – Режим доступу: <https://topwar.ru/22781-menyayusheesyalico-voyuny-chetvertoe-pokolenie.html>

6. Новітні інформаційно-комунікаційні технології в модернізації публічного управління: зарубіжний і вітчизняний досвід: матеріали наук.-практ. семінару, 19 квітня 2013 р., м. Дніпропетровськ / [ред. кол.: В. М. Дрешпак (голов. ред.)]. – Д.: ДРІДУ НАДУ, 2013. – 104 с.

7. Овчинников А. И. Основы теории национальной безопасности: [учебное пособие] / А. И. Овчинников, А. Ю. Мамычев, А. Г. Кравченко. – М.: РИОР, 2014. – 252 с.

8. Политическая роль социальных сетей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://webuilder.info/news/464-politicheskaya-rol-socialnyhsetey>

9. Почепцов Г. Інформаційні війни як інструмент міждержавних політик / Г. Почепцов. – К.: К.І.С., 2015. – 320 с.

10. Почепцов Г. Конструирование мира средствами медиа, или коммуникативный инструментальный социальных процессов [Електронний ресурс] / Георгий Почепцов // Детектор медиа. – 2017. – 20.03. – Режим доступу до статті: <http://detector.media/withoutsection/article/124238/2017-03-20-konstruirovaniemira-sredstvami-mediali-kommunikativnyi-instrumentarii-sotsialnykhprotsessov/>

11. Скот К. Роботжурналистика: недосконало, але все популярніше [Електронний ресурс] / Каролін Скот. – 2017. – 22.03. – Режим доступу: <http://medialab.online/news/robotozhurnalisty-kanedoskonalo-ale-vsepopulyarnishe-doslidzhennya/>

12. Шведа Ю. Інтернет та політика [Електронний ресурс] / Юрій Шведа. – Режим доступу: <http://yuriy-shveda.com.ua/uk/communication/shkola-polit-komunikaciyi.html?start=21>

13. Davis R. The Web of Politics: The Internet's Impact on the American Political System / Richard Davis. – N.Y.: Oxford University Press, 1999. – 248 p.

14. Slaton C. D. Expanding Citizen Participation In The Quantum Age / Slaton Christa Daryl. – New York: Praeger, 1992. – 240 p.

15. Snider J. H. Democracy On-Line. Tomorrow's Electronic Electorate / Snider J. H. // The Futurist. – 1994. – September/October.

16. Thurman N. When reporters get hands-on with robo-writing: Professionals Consider Automated Journalism's Capabilities and Consequences [Електронний ресурс] / Thurman N., Doerr K. Kunert D. – Режим доступу: <http://neilthurman.com/hands-on-with-robo-writing.pdf>

References

1. Abarinov V. Rol sotsialnykh setey v amerikanskoj politike [Elektronnyy resurs] / Vladimir Abarinov // Radio svoboda. – 2011. – 05.06. – Rezhym dostupu: <http://www.svoboda.org/a/24256911.html>

2. Ivanov V. F. Derzhava ta polityka v informatsiinomu suspilstvi / V. F. Ivanov // Media-polityka v informatsiinomu suspilstvi: navch. vyd. – K.: Akad. Ukr. Presy; Tsentr Vilnoi Presy, 2011. – S. 7–15.

3. Kara-Murza S. G. Manipulyatsiya soznaniem [Elektronnyy resurs] / S. G. Kara-Murza. – Rezhym dostupu: http://www.kara-murza.ru/books/manipul/manipul_content.htm.

4. Kiselev A. A. Politicheskoye uchastiye v internete: avtoref. dis. ... kand. polit. nauk: spets. 23.00.02 «Politicheskoye instituty i protsessy» / Aleksey Aleksandrovich Kiselev. – Krasnodar. 2007. – 21 s.

5. Lind U. Menyayushcheyesya litsvo voyny: chetvertoye pokoleniye [Elektronnyy resurs] / Uiliam S. Lind // Voyennoye obozreniye. – 2013. – 07.01. – Rezhym dostupu: <https://topwar.ru/22781-menyayusheesyalico-voyuny-chetvertoe-pokolenie.html>

6. Novitni informatsiino-komunikatsiini tekhnologii v modernizatsii publichnoho upravlinnia: zarubizhnyi i vitchyzniani dosvid : materialy nauk.-prakt. seminaru, 19 kvitnia 2013 r., m. Dnipropetrovsk / [red. kol.: V. M. Dreshpak (holov. red.)]. – D.: DRIDU NADU, 2013. – 104 s.

7. Ovchinnikov A. I. Osnovy teorii natsionalnoy bezopasnosti: [uchebnoye posobiye] / A. I. Ovchinnikov. A. Yu. Mamychyev. A. G. Kravchenko. – M.: RIOR. 2014. – 252 s.

8. Politicheskaya rol sotsialnykh setey [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://webuilder.info/news/464-politicheskaya-rol-sotsialnyhsetey>

9. Pocheptsov H. Informatsiini viiny yak instrument mizhd-derzhavnykh polityk / H. Pocheptsov. – K.: K.I.S., 2015. – 320 s.

10. Pocheptsov G. Konstruirovaniye mira sredstvami media. ili kommunikativnyy instrumentariy sotsialnykh protsessov [Elektronnyi resurs] / Georgiy Pocheptsov // Detektor media. – 2017. – 20.03. – Rezhym dostupu do statii: <http://detektor.media/withoutsection/article/124238/2017-03-20-konstruirovaniemira-sredstvami-media-ili-kommunikativnyi-instrumentarii-sotsialnykhprotsessov/>

11. Skot K. Robotozhurnalistyka: nedoskonalo, ale vse populiarnishe [Elektronnyi resurs] / Karolin Skot. – 2017. – 22.03. – Rezhym dostupu: <http://medialab.online/news/robozhurnalisty-ka-nedoskonalo-ale-vsepopulyarnishe-doslidzhennya/>

12. Shveda Yu. Internet ta polityka [Elektronnyi resurs] / Yuriy Shveda. – Rezhym dostupu: <http://yuriy-shveda.com.ua/uk/communication/shkola-polit-komunikaciyi.html?start=21>

13. Davis R. The Web of Politics: The Internet's Impact on the American Political System / Richard Davis. – N.Y.: Oxford University Press, 1999. – 248 p.

14. Slaton C. D. Expanding Citizen Participation In The Quantum Age / Slaton Christa Daryl. – New York: Praeger, 1992. – 240 p.

15. Snider J. H. Democracy On-Line. Tomorrow's Electronic Electorate / Snider J. H. // The Futurist. – 1994. – September/October.

16. Thurman N. When reporters get hands-on with robo-writing: Professionals Consider Automated Journalism's Capabilities and Consequences [Elektronnyi resurs] / Thurman N., Doerr K. Kunert D. – Rezhym dostupu: <http://neilthurman.com/hands-on-with-robo-writing.pdf>

Ahafonova H. S., Ph.D. in Political Science, Associate Professor, Associate Professor of Department of Political Science and International Relations, Volodymyr Dahl East Ukrainian National University (Ukraine, Severodonetsk), 27maranta10@gmail.com

Karchevska O. V., Ph.D. in Political Science, Associate Professor, Associate Professor of Department of Political Science and International Relations, Volodymyr Dahl East Ukrainian National University (Ukraine, Severodonetsk), karchevskayahelen@gmail.com

The latest possibilities of mass communication as a factor in the transformation of the world political process

It is explored the role of mass social communications in the world political process. It is argued that socio-political media produce political reality for the overwhelming majority of citizens, and it emphasizes the high role of social networks in this process, the level of trust of which in recent years is higher than that of traditional political-authority institutions. The tendencies towards the technological modernization of mass media, the emergence of robotic journalism, which promotes active use, including manipulative influences on the public, and oversaturation the information space are revealed. Particular attention is paid to the problem of information security of the states; since it is proved that influence of modern information is a tool of «new wars» because of which the states that have the lack of sufficient potential for effective national security strategy implementation are suffering. However, generally it is stated that the use of information and communication technologies in the political process will allow increasing the transparency of the policy, which will lead to the emergence and strengthening of trust relationships between political actors and an individual citizen.

Keywords: mass communications, world political process, Internet, information and communication technologies, manipulative influence, mass media, social network.

* * *

УДК 323.1

Вонсович О. С.,
кандидат політичних наук, доцент кафедри
міжнародних відносин, ПрАТ «Українсько-
Польський вищий навчальний заклад
«Центрально-Європейський університет»
(Україна, Київ), sefinrof@ipnet.ua

Прийняття Закону про деокупацію та реінтеграцію: крок до миру чи продовження війни?

Метою даної статті – є дослідження положень Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету

України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» з точки зору того, чи сприяють вони встановленню миру чи продовженню війни. Під час написання статті, автором були використані наступні методи: аналіз, синтез, порівняння, індукція, дедукція. Основні одержані висновки полягають в наступному: Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» потребує доопрацювання та перегляду на предмет співвіднесення положень його статей із поточною ситуацією в державі та на сході зокрема; деякі його положення знаходяться на стадії реалізації і вже мають певні успіхи (звільнення полонених, зменшення кількості обстрілів, зменшення напруженості на лінії розмежування); не вирішене головне питання – припинення війни і повернення тимчасово окупованих територій; для того, щоб даний Закон дійсно став кроком до миру на сході України, потрібно зосередити увагу саме на практичній реалізації його положень.

Ключові слова: деокупація, реінтеграція, переговори, тимчасово окуповані території, Російська Федерація, Україна.

Основною проблемою, яку досліджує автор в даній статті, – є визначення спрямованості положень Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» на встановлення миру чи продовження війни. Такими, які раніше не були достатнім чином обґрунтовані, видаються наступні аспекти: аналіз ключових статей Закону; обґрунтування некоректності тлумачення деяких положень; співвідношення задекларованих ініціатив із реальним станом справ та ін.

В статті автором були використані матеріали вітчизняних ЗМІ, а також офіційного веб-порталу Верховної Ради України. Це допомогло автору більш детально проаналізувати досліджувану проблему та визначити її різні аспекти.

Метою даної статті – є дослідження положень Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» з точки зору того, чи сприяють вони встановленню миру чи продовженню війни.

Прийняття 18 січня 2018 р. Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» (спрощена назва – «Закон про деокупацію та реінтеграцію») стало важливою подією в контексті врегулювання ситуації на сході України [1]. Нормативне закріплення механізму державного регулювання на тимчасово окупованих територіях чітко визначило функції держави щодо повернення цих територій до складу нашої держави.

З іншого боку, виникає питання про те, чому тільки через 4 роки після початку війни на територіях Донецької та Луганської областей цей Закон було прийнято? Чому це не було зроблено раніше і чому було згаяно стільки часу? Відповідь на ці питання важко надати одразу і однозначно. Є ряд перешкод, які заважали це зробити раніше: політична криза, неспроможність чинної влади швидко приймати стратегічно важливі рішення в критичній ситуації, наявність цілого ряду бюрократичних труднощів, недостатня економічна підтримка процесу мирного врегулювання, досить довготривала процедура переговорного процесу і ряд інших. Всі вони в своїй сукупності і досі стоять на заваді повноцінній реалізації задекларованих у Законі положень на практичному рівні.

Щоб відповісти на ключове питання «Чи цей Закон крок до миру чи продовження війни?» потрібно

проаналізувати його ключові статті та співставити їх із реальним станом справ в державі.

Так, наприклад, в ст.4 мова йде про те, що цілями державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях є: звільнення тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях та відновлення на цих територіях конституційного ладу; захист прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб; забезпечення незалежності, єдності та територіальної цілісності України [1].

Стосовно звільнення територій, то можна стверджувати, що цей процес йде дуже повільно. Не дивлячись на зусилля української сторони в переговорному процесі Мінського та Нормандського форматів бойові дії продовжуються, хоча і не в такому обсязі, як було в 2014–2016 рр. Якщо порівняти карти АТО станом на 18 січня 2018 р. і на 1 квітня 2018 р. то можна побачити, що ситуація щодо відвоювання територій не змінилась. Єдиним позитивом можна вважати зменшення напруженості та кількості обстрілів [2; 3].

Що стосується захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, то потрібно зауважити на тому, що та частка населення України, яка залишилась в зоні бойових дій, не відчуває на собі необхідної повноцінної підтримки та допомоги з боку української влади. Причинами цього є недосконалість механізму комплексної підтримки і допомоги та його відповідне нормативно-правове закріплення, нестача матеріальних коштів, високий рівень корупції, бюрократичні перешкоди та ін. Те, що виділяється з боку держави, йде на покриття лише невеликої частини потреб, більша частина потреб залишається незадоволеною.

Забезпечення незалежності, єдності та територіальної цілісності України залишається одним з головних питань на порядку денному української влади. Нажаль, доводиться констатувати, що цей процес, поки що, є більш декларативним, аніж практичним.

Що стосується незалежності, то за останні роки Україна стала ще більш залежною від кредитів Міжнародного валютного фонду та Європейського Союзу, в політичному та воєнному планах – від Сполучених Штатів Америки. Якщо ситуація надалі розвиватиметься в такому контексті, то Україна ризикує перетворитись на «залежну» країну. Щоб цього не допустити українська влада потрібна зосередитись на стратегічно увіреному використанні власних ресурсних можливостей та потенціалу, насамперед наукового. Також доцільним вбачається подолання кризових явищ в економічній та політичній сферах шляхом практичної реалізації заходів, які спрямовані на боротьбу з корупцією, відмиванням коштів, рейдерством, фінансовими махінаціями та ін.

Єдність та територіальна цілісність України повинна забезпечуватись не тільки в контексті національного законодавства, але і відповідними практичними кроками. Особливо це стосується тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях, а також Криму. Потрібно не обіцяти, а діяти. Головним в цьому повинен стати принцип, коли задекларовані рішення в повному обсязі знаходять своє втілення на практичному рівні. Це повинно стати основою для повноцінної реалізації положень даного Закону.

В ст.6 Закону зазначено, що основними напрямками захисту прав і свобод цивільного населення на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях є: захист основоположних політичних і громадянських прав і свобод людини; вжиття заходів для звільнення Російською Федерацією, окупаційною адміністрацією Російської Федерації всіх незаконно затриманих, утримуваних громадян України; сприяння забезпеченню відновлення порушених матеріальних прав; сприяння забезпеченню соціально-економічних, екологічних та культурних потреб, зокрема шляхом реалізації заходів, визначених центральним органом виконавчої влади України, що забезпечує формування та реалізує державну політику з питань тимчасово окупованих територій, на виконання відповідних рішень Кабінету Міністрів України; надання правової та гуманітарної допомоги, у тому числі із залученням міжнародної допомоги, зокрема надання медичних та соціальних послуг на контрольованих Україною територіях; сприяння підтриманню культурних зв'язків; забезпечення доступу до навчальних закладів та засобів масової інформації України [1].

Відносно вжиття заходів для звільнення Російською Федерацією, окупаційною адміністрацією Російської Федерації всіх незаконно затриманих, утримуваних громадян України то в цьому напрямі можна спостерігати певний поступ. 27 грудня 2017 року відбувся обмін військовополоненими: українська сторона передала бойовикам 233 особи, а отримала з полону 74 особи [4]. Як ми бачимо, обмін був не рівноцінним, що свідчить про недосконалість механізму обміну полоненими. Сам по собі процес звільнення полонених йде дуже повільно і з великими труднощами. Так, наприклад, 28 лютого 2018 р. під час зустрічі у Мінську не вдалось досягти згоди з російською стороною щодо звільнення українських громадян, на підставі чого 5 осіб залишились на окупованих територіях [5]. Отже ми бачимо, що переговори йдуть не в конструктивному руслі і сторони не завжди можуть досягнути згоди. Це свідчить про те, що переговорний процес не є повноцінно ефективним і має значні вади.

Щодо сприяння забезпеченню соціально-економічних, екологічних та культурних потреб то тут ситуація видається досить складною. Незабезпеченість соціально-економічних потреб українського населення на тимчасово окупованих територіях сприяє у нього підвищенню рівня недовіри до чинної влади, що в свою чергу, додатково підвищує градус напруги в українському суспільстві. Саме формулювання «сприяння забезпеченню соціально-економічних, екологічних та культурних потреб» визначено не у відповідності до поточної ситуації на тимчасово окупованих територіях. Слово «сприяння» повинно, на думку автора, бути прибрано. Держава повинна не сприяти, а в повному обсязі забезпечувати всі існуючі потреби українського населення в зоні конфлікту. Лише за таких умов можна відновити у нього рівень довіри до чинної влади і вести мову про повернення територій до складу України.

Питання надання правової та гуманітарної допомоги, у тому числі із залученням міжнародної допомоги, зокрема надання медичних та соціальних послуг на контрольованих Україною територіях є досить актуальним на сьогоднішній день, адже медичне

забезпечення в зоні конфлікту не є повноцінно достатнім. Нестача медичних засобів першої необхідності а також несвоєчасне надання медичної допомоги є результатом високої смертності серед поранених. Не дивлячись на те, що в 2017 р. влада ухвалила низку законів та декретів для соціального захисту учасників бойових дій на сході України, серед яких збільшення різних виплат, забезпечення санаторного лікування та реабілітації, ситуація, тим не менш, залишається напруженою [6].

Що стосується сприяння підтриманню культурних зв'язків; забезпечення доступу до навчальних закладів та засобів масової інформації України, то і тут ми знову стикаємось зі словом «сприяння». Сприяти можна по-різному: в повному обсязі, частково, «на словах». А от безпосередньо діяти на практиці – це зовсім інше. Враховуючи те, що поточна ситуація в культурній та освітній галузях в зоні бойових дій є досить скрутною, то держава повинна докладати всіх зусиль для її нормалізації та повноцінного врегулювання.

Згідно «Плану заходів з реалізації у 2018–2020 роках Стратегії розвитку Донецької області на період до 2020 року», затвердженого Розпорядженням голови облдержадміністрації, керівника обласної військово-цивільної адміністрації 27 грудня 2017 р. передбачені такі заходи: створення єдиного освітньо-виховного простору опорних навчальних закладів з модернізацією їх матеріально-технічної бази, впровадження дистанційної освіти, створення освітніх центрів, забезпечення соціально-психологічного супроводу особистості у кризових ситуаціях на базі шкіл; створення умов для розвитку мережі дитячих та молодіжних організацій, організація роботи щодо патріотичного виховання молодого покоління та популяризації здорового способу життя шляхом реконструкції будівлі КППЗ «Донецький обласний дитячо-молодіжний центр»; створення повного галузевого циклу освіти з підготовки фахівців галузі культури шляхом відкриття філії Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка на базі Артемівського музичного училища ім. І. Карабича; створення належних умов для культурного розвитку населення територіальних громад, внутрішньо переміщених осіб шляхом проведення реконструкцій та ремонтів закладів культури області; підтримка фестивалів на території області, створення нових фестивальних проєктів, спрямованих на покращення культурного поля Донеччини та формування позитивного історичного та культурного іміджу регіону та ряд інших [7, с. 39–40].

В разі того, якщо всі ці ініціативи знайдуть повноцінну підтримку з боку української влади, то тоді дійсно можна буде говорити про реінтеграцію всього Донбасу до складу України. Лише тільки зусиллями Донецької облдержадміністрації це все буде дуже важко зробити, а тому залучення урядовців може в позитивному відношенні посприяти реалізації положень Закону про деокупацію та реінтеграцію.

Висновки. Підводячи підсумок слід зазначити, що Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» потребує доопрацювання та перегляду на предмет співвіднесення положень його статей із поточною ситуацією в державі та на сході зокрема. В тому вигляді, в якому він існує на сьогоднішній

день, він не дає вичерпної відповіді на питання чи є він кроком до миру чи сприяє продовженню війни.

З одного боку, деякі його положення знаходяться на стадії реалізації і вже мають певні успіхи (звільнення полонених, зменшення кількості обстрілів, зменшення напруженості на лінії розмежування). Це можна зарахувати до позитивних моментів в контексті мирного врегулювання ситуації на сході.

З іншого боку, не вирішене головне питання – припинення війни і повернення тимчасово окупованих територій. Зрозуміло, що це довготривалий процес, і багато в ньому залежить саме від переговорів та практичної реалізації задекларованих рішень. В разі того, якщо в найближчій перспективі вдасться перейти до повноцінної практичної реалізації домовленостей, це зможе значно пришвидшити процес мирного врегулювання. Якщо ж і надалі мирний процес, здебільшого, відбуватиметься на декларативному рівні, то це дійсно може призвести до продовження війни.

Для того, щоб даний Закон дійсно став кроком до миру на сході України, потрібно зосередити увагу саме на практичній реалізації його положень. Зрозуміло, що це в нинішній ситуації зробити не так просто за рахунок наявності ряду суттєвих перешкод, але якщо для цього постійно докладати практичних зусиль і нести відповідальність за свої слова, то українська влада має шанси не тільки значним чином посприяти припиненню бойових дій в регіоні Донецької та Луганської областей, але і повернути собі довіру українського народу.

Подальше дослідження даної проблематики сприятиме глибшому розумінню сутності Закону про деокупацію та реінтеграцію, а також надасть можливість більш детально дослідити інші його положення на предмет можливості їх практичної реалізації. Доцільним вбачається дослідження співвідношення положень Закону із реальною ситуацією в анексованому Криму.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» від 18 січня 2018 р. №2268–VIII [Електронний ресурс] / Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2268-19/page> (18.01.2018). – Назва з екрану.
2. Карта АТО станом на 18 січня 2018 [Електронний ресурс] / Ukr.Media. – Режим доступу: <https://ukr.media/ukrain/341397/> (18.01.2018). – Назва з екрану.
3. Карта АТО станом на 1 квітня 2018 [Електронний ресурс] / Ukr.Media. – Режим доступу: <https://ukr.media/ukrain/352790/> (01.04.2018). – Назва з екрану.
4. Обмін завершився, 73 звільнених заручники йдуть додому [Електронний ресурс] / Українська правда. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/12/27/7166894/> (27.12.2017). – Назва з екрану.
5. Звільнення українських заручників з ОРДЛО зірвалося – Геращенко [Електронний ресурс] / Експрес online. – Режим доступу: <http://expres.ua/news/2018/03/01/286012-zvlnennya-ukrayinskyh-zaruchnykiv-ordlo-zirvalosya-garashchenko> (01.03.2018). – Назва з екрану.
6. Основні законодавчі зміни, прийняті у 2017 році для військових [Електронний ресурс] / Юридична сотня. – Вісник №49. – Режим доступу: http://legal100.org.ua/wp-content/uploads/2017/12/Visnyk_49.pdf (29.12.2017). – Назва з екрану.
7. План заходів з реалізації у 2018 – 2020 роках Стратегії розвитку Донецької області на період до 2020 року, затверджений Розпорядженням голови облдержадміністрації, керівника обласної військово-цивільної адміністрації 27 грудня 2017 р. [Текст]. – м. Краматорськ – 2017. – 148 с.

References

1. Zakon Ukrainy «Pro osoblyvosti derzhavnoi polityky iz zabezpechennia derzhavnoho suverenitetu Ukrainy na tymchasovo okupovanykh terytoriakh u Donetskii ta Luhanskii oblastiakh» vid 18 sichnia 2018 r. №2268–VIII [Elektronnyi resurs] / Ofitsiinyi veb–portal Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2268–19/page> (18.01.2018). – Nazva z ekranu.
2. Karta ATO stanom na 18 sichnia 2018 [Elektronnyi resurs] / Ukr.Media. – Rezhym dostupu: <https://ukr.media/ukrain/341397/> (18.01.2018). – Nazva z ekranu.
3. Karta ATO stanom na 1 kvitnia 2018 [Elektronnyi resurs] / Ukr.Media. – Rezhym dostupu: <https://ukr.media/ukrain/352790/> (01.04.2018). – Nazva z ekranu.
4. Obmin zavershyvsia, 73 zvilnenykh zaruchnyky yidut domomu [Elektronnyi resurs] / Ukrainska pravda. – Rezhym dostupu: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/12/27/7166894/> (27.12.2017). – Nazva z ekranu.
5. Zvilnennia ukrainskykh zaruchnykyv z ORDLO zirvalosia – Herashchenko [Elektronnyi resurs] / Ekspres online. – Rezhym dostupu: <http://ekspres.ua/news/2018/03/01/286012–zvilnennya–ukrayinskykh–zaruchnykyv–ordlo–zirvalosya–garashchenko> (01.03.2018). – Nazva z ekranu.
6. Osnovni zakonodavchi zminy, pryiniati u 2017 rotsi dlia viiskovykh [Elektronnyi resurs] / Yurydychna sotnia. – Visnyk №49. – Rezhym dostupu: http://legal100.org.ua/wp-content/uploads/2017/12/Visnyk_49.pdf (29.12.2017). – Nazva z ekranu.
7. Plan zakhodiv z realizatsii u 2018 – 2020 rokakh Stratehii rozvytku Donetskoi oblasti na period do 2020 roku, zatverdzheny Rozporiadzhenniam holovy oblderdzhadministratsii, kerivnyka oblasnoi viiskovo–tsyvilnoi administratsii 27 hrudnia 2017 r. [Tekst]. – m. Kramatorsk – 2017. – 148 s.

Vonsovych O. S., PhD in Political Science, associate professor of international relations department of Private Joint Stock Company «Higher educational institution «University of Central Europe» (Ukraine, Kyiv), sefinrof@ipnet.ua

The adoption of the Law on de–occupation and reintegration: a step towards peace or continuation of the war?

The purpose of this article is to study the provisions of the Law of Ukraine «On the Specifics of State Policies for Ensuring State Sovereignty of Ukraine in Temporarily Obtained Territories in Donetsk and Lugansk Regions» in terms of whether they contribute to peace or the continuation of war. During writing, the author used the following methods: analysis, synthesis, comparison, induction, deduction. The main obtained conclusions are as follows: the Law of Ukraine «On the Specifics of State Policies for Ensuring State Sovereignty of Ukraine in Temporarily Obtained Territories in the Donetsk and Lugansk Regions» requires rework and revision for the correlation of the provisions of its articles with the current situation in the state and in particular in the east; some of its provisions are at the stage of implementation and already have certain successes (the release of prisoners, a reduction in the number of firing, the reduction of tension on the line of demarcation); the main issue is not resolved – the cessation of the war and the return of the temporarily occupied territories; in order for this Law to really become a step towards peace in the east of Ukraine, it is necessary to focus specifically on the practical implementation of its provisions.

Keywords: de–occupation, reintegration, negotiations, temporarily occupied territories, Russian Federation, Ukraine.

УДК 321:[323.2:32.019.51]

Худик Г. О.,

аспірантка кафедри політології факультету суспільних наук та міжнародних відносин, Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара (Україна, Дніпро), h.o.khudyk@gmail.com

Співвідношення понять «ІМІДЖ» І «БРЕНД» У ПОЛІТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ

Суперечливе розуміння понять «ІМІДЖ» та «БРЕНД» у політичному контексті стало поштовхом для того, щоб звернутися до тлумачень

цих понять українськими та закордонними дослідниками. Адже, виразне розмежування цих понять дозволить уникнути фіктивного застосування їх у політичному контексті.

Було визначено, що ототожнення цих понять здійснюється завдяки запозиченню поняття «бренд» із маркетингової дисципліни, окремі напрацювання якої, останнім часом, активно застосовують при дослідженні іміджу політичних акторів, оскільки, як вважають деякі дослідники, імідж товару та імідж політичних акторів мають схожі властивості.

Визначені поняття, попри їхні подібні властивості та характеристики, мають ряд особливостей, саме вони не дають змогу вважати поняття «ІМІДЖ» та «БРЕНД» тотожними та взаємозамінними. Тому, з'явилась потреба розкрити особливості властиві кожному поняттю, порівнявши імідж та бренд в універсальному їх розумінні, за допомогою запропонованих критеріїв. У результаті, було виявлено, що тлумачення іміджу політичного актора та бренду політичного актора мають різні змістовні навантаження.

Ключові слова: політичний імідж, політичний бренд, політична стратегія бренду, політична іміджева стратегія.

Поняття «ІМІДЖ» досліджувалося в наукових дисциплінах різних країн. Наслідком чого стала низка синонімів до цього поняття, найпопулярнішим з яких є «бренд».

У деяких закордонних та українських виданнях у контексті політичних іміджевих стратегій найвзаємозаміннішим аналогічно до іміджу політичних акторів розглядають таке поняття як «бренд» або «політичний бренд», що породжує розмите розуміння або й ототожнення понять «ІМІДЖ» і «БРЕНД». Логічно, що постає ряд ключових запитань: чи імідж і бренд тотожні; якими спільними або відмінними ознаками вони володіють? Якщо вони різні, то чому дослідники не розглядають іміджеві стратегії в політиці, а застосовують маркетингові стратегії? На сьогоднішній день проблематика співвідношення понять «ІМІДЖ» і «БРЕНД» є наріжним каменем, що зумовлює розвиток досліджень в політичній сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що на сьогодні як українські, так і закордонні дослідники активно аналізують поняття «ІМІДЖ» і «БРЕНД» у політичному контексті. Через це з'явилася низка підходів до тлумачення цих понять, два з яких склали основу цього дослідження, а саме: іміджевий та брендовий.

Так, прибічників брендового підходу умовно можна розділити на три групи. Представники першої групи (Г. Армандотірі, А. Марланд, Ц. Піч, Л. Спрі) визначають поняття «бренд» у політиці як публічний імідж, притаманний політичним акторам (політичним діячам та організаціям). Другою групою (Ж. Ліз–Мейершміт, А. Назайкін, Д. Огілві) виявлено, що поняття «бренд» та «ІМІДЖ бренду» мають різний змістовий характер у політичному контексті. У третій групі досліджень (М. Скейміл, Т. Лейні, О. Семенова, С. Шиліна) бренд характеризують як певне уявлення про об'єкт і він має символічне значення для споживачів.

Представників іміджевого підходу також можна узагальнити до окремих груп. У першій групі досліджень (В. Данилова, Н. Діденко, Д. Скрипнюк) імідж описують як такий, що створює враження про бренд. За іншого підходу досліджень (Д. Гертнер, Т. Нагорняк, М. Бекштейн) бренд визначають як поняття, що може застосовуватися як в економіці, так і в політиці. Представники третьої групи (О. Ігнат'єв, А. Панкрухін, А. Передельська) здійснюють пошук відмінних рис іміджу та бренду.

Результати цих досліджень уможливають аналіз поняття «ІМІДЖ» і «БРЕНД» у політичному контексті щодо політичних акторів, а також дали змогу виявити та обґрунтувати їхні спільні та відмінні риси.

Метою статті є: виявити особливості понять «імідж» і «бренд» у політичному контексті.

Оскільки політичний імідж нерідко розглядають як бренд (або як щось тотожне бренду за деякими ознаками), то саме маркетингові стратегії застосовують для створення політичного іміджу актора (чи то політичного діяча, чи організації). Зрозуміло, що в цьому випадку постає питання: чи доречно ототожнювати такі поняття як «імідж» і «бренд»?

Комплексний підхід до розуміння політичної стратегії бренду здійснив А. Марланд. Він розглядає бренд політичної організації, який складає: назву політичної організації, її логотип, колірний складник, історію політичної організації, її учасників та лідерів. Політичний бренд кандидата визначають як публічний імідж, що формує враження та суспільну думку через всю сукупність комунікацій між кандидатом та цільовою аудиторією [8]. Отже, у розумінні цього дослідника бренд є публічним іміжем.

Дослідники Ц. Піч, Г. Арманнстодір та С. Спрі під поняттям «політичний бренд» розуміють складні багатопланові об'єкти, які поділяють на корпоративні політичні бренди, тобто – політичні організації та субполітичні бренди (окремі політики чи політичні кандидати) [9]. Вони також стверджують, що політичний бренд виділено в окрему галузь досліджень, яка критично оцінює застосування традиційних брендингових теорій, концепцій і структур у політичному середовищі. Тож, поняття «політична маркетингова стратегія» і «політичний бренд» – відносно нові поняття, які, на думку дослідників, сьогодні мають абсолютно оновлені характеристики та модерні якості, які відповідають сучасним вимогам. Сприяє виявленню потенціальних споживачів і стратегія бренду. Вона також формує ідею, створює потрібні фізичні та емоційні характеристики, конструює візуальний образ бренду, визначає канали, через які (і як) буде просуватися бренд. Стратегія бренду з'ясовує: чим стане бренд? на яку аудиторію розповсюдиться? як бренд буде розвиватися?

Відомо, що бренд викликає емоційно-чуттєві відчуття. Зокрема, М. Скейміл стверджує, що бренди нерідко визначають як психологічне уявлення про продукт, послугу або організацію, забезпечуючи символічну, а не матеріальну споживчу цінність для його споживачів. Успішні бренди мають потужний емоційний зв'язок зі своїм споживачем [10], бо, емоційно-чуттєві відчуття, що виникають на базі певного досвіду споживачів, переростають в уявлення, які передусім формуються через численні й різноманітні контакти (візуальний, аудіальний, кінестетичний) споживачів з брендом певного об'єкта.

Поняття «бренд» нерідко ототожнюють з таким поняттям як «імідж», результатом чого стають такі поняття як «імідж бренду» та «бренд-імідж» («brand image»). «Імідж бренду» – термін, запропонований в 1950-х рр. класиком рекламного жанру Девідом Огліві. Він стверджує, що імідж бренду – це образ бренду, який складається у свідомості людей. Це нематеріальна сума властивостей товару, його упаковки, його історії та репутації, а також засобу його рекламування. Роботу зі створення іміджу бренду, здебільшого орієнтують на конкретну ринкову ситуацію.

Сприйняття бренду відбувається в конкретних образах, асоціаціях, які можуть бути пов'язані з

функційними характеристиками іміджу, а можуть передавати лише емоції та носити абстрактний характер. Дослідник О. Назайкін характеризує поняття «бренд-імідж», яке означає візуальний образ марки, сформований засобами реклами. Можна сказати й по-іншому: бренд-імідж – це уявлення про бренд, яке відбивають асоціації, пов'язані з брендом, що залишаються в пам'яті споживача [4]. Висновковуємо, що докорінно різного сенсу в поняттях «імідж бренду» та «бренд-імідж» не має. Вони тотожні за значенням і означають певне сприйняття того чи того образу, побудову асоціацій та відчуттів, пов'язаних з цим образом. Утім, на думку дослідниці Ж. Ліз-Мейершміт, бренд та імідж бренду мають різне змістовне навантаження, зокрема, бренд може розглядатися як поточна та передбачувана асоціація, бажана для його творця, що сформувалася в зовнішньої аудиторії. На відміну від цього, імідж бренду можна розглядати як поточну асоціацію, яка була сприйнята та сформульована споживачами, здебільшого, не підконтрольна творцеві бренду [7, с. 132]. У цьому разі, бренд є бажаним для його творця представленим суспільству образом, який можна легко змінити, у той час як імідж бренду – образ, що вже був спожитий та міцно закріпився в суспільстві у певній формі, який значно важче змінити.

Принципи брендингу й характеристики бренду, на думку Т. Нагорняк, однакові як для економічного товару, так і для товару політичного й соціального. Різниця лише в еквіваленті початкової цінової пропозиції бренду, яка в першому випадку має грошовий вираз, а в другому набуває функцій символічного (взірця цінностей і норм) і політичного (довіри й підтримки) капіталів [3, с. 67]. Як окрему, велику частку в побудові особистого бренду визначає імідж В. Данилова. Вона порівнює імідж людини з упаковкою будь-якого товару [1]. Уважають, що і товар на ринку, і політичний актор мають спільні риси. Утім, не слід забувати, що зазначені об'єкти мають украйні різні характеристики. Підтверджуючи це, А. Передельська засвідчує, що, незважаючи на універсальність технологій, які застосовують як для створення іміджу, так і для створення бренду, можна мати гарний імідж, але не бути відомим брендом. Пов'язано це передусім з масштабами впізнаваності, із силою самої особистості. Побудова особистого бренду здебільшого залежить від людини, оскільки саме її риси створюють властиву лише бренду індивідуальність. Грамотно скоригований імідж людини може бути лише сходинкою до створення бренду [6]. Схожої думки дотримуються Н. Диденко та Д. Скрипнюк, які стверджують, що імідж створює миттєве враження про бренд, яке за умови правильного застосування може перетворитися на його сутність [2, с. 341]. У цьому випадку, імідж слугує інструментом для створення бренду, оскільки можна побудувати імідж без бренду, але бренд без іміджу – ні. І це ще один доказ того, що ці поняття недоречно ототожнювати.

Тож у суперечливій ситуації, що склалася навколо розуміння понять «імідж» і «бренд», можна спробувати виокремити спільні та відмінні риси іміджу та бренду. Тут доречно згадати працю О. Панкрухіна та О. Ігнат'єва. Вони надають яскравого контрасту цим поняттям. Так, бренд у західних школах маркетингу характеризують як торгову марку, яку споживачі виокремлюють з-поміж інших через унікальний, здебільшого образний

ідентифікатор, а також додаткову раціональну або емоційну для себе цінність. Бренди символізують втілені в життя найрізноманітніші очікування від конкретних товарів. Відмінності бренда від іміджу, у разі їхньої зовнішньої близькості, є досить значущими [5, с. 9]. Серед основних з–поміж них виділяють:

- позитивність бренда (імідж може бути й негативним);
- якість об'єкта бренда (імідж не має прямої залежності від якості об'єкта);
- інтегрованість бренда з візуалізацією (обов'язково наявність логотипу, аудіофонної інформації тощо);
- в об'єкта може бути кілька брендів (імідж – один, хоча і він може бути багатоаспектним);
- бренд передбачає ціну (імідж виходить за межі торгівлі) [5, с. 9];
- бренд створюють на підставі іміджу (імідж на підставі бренда не створюють, лише коригують);

Отже, постає потреба проранжувати поняття «імідж» та «бренд» через такі критерії, як мета, особливості створення, популярність, належність, характер, тривалість, принципи модифікації, канали зв'язку із суспільством та засоби сприйняття суспільством. Поняття, яке не буде наділене характеристиками іміджу та бренда, пропонуємо номінувати як «образ». Припустимо, що вказане поняття буде універсальним, коли йтиметься про критерії, які будуть застосовані для порівняння понять «імідж» і «бренд»:

1. Критерій «мета» постає орієнтиром того, що саме прагне досягти об'єкт який формує образ за певний проміжок часу. Тобто, цей критерій визначає, з якою метою створюють той чи той образ.

2. Критерій «особливості створення» виявляє, де створюється певний образ та що за фактори впливають на його становлення.

3. Критерій «популярність» пояснює, у який спосіб формують образ об'єкта, щоб мати високу ступінь затребуваності у певній системі та відповідній галузі.

4. Критерій «належність» фокусує увагу на тому, у який спосіб образ може бути чи не бути складовим елементом (надбанням) певного об'єкта. Тобто чи може він офіційно перебувати у власності будь-кого.

5. Критерій «ключова риса» окреслює властиву образу головну рису. За ним виявляємо, яким стає

образ за певних обставин, коли набуває визначальної характеристики, що властива іміджу чи бренду.

6. Критерій «тривалість» встановлює, скільки часу образ об'єкта може ефективно функціонувати в тій чи тій системі за певних умов.

7. Критерій «принципи модифікації» характеризує перехід, перетворення характеристик образу та ступінь змін, що відбулися, відповідаючи на запитання: як часто змінюється образ? Чи всі його елементи трансформуються синхронно? Як образ взаємодіє з довкіллям?

8. Критерій «засоби зв'язку із суспільством» демонструє, у який спосіб можливий зв'язок образу й суспільства: образ завжди транслюють для споживачів через певну низку каналів. Споживачі, зі свого боку, сприймають певний образ через сенсорну систему.

Виявлені критерії вписано в авторську таблицю, у якій порівнюємо імідж та бренд.

Отже, попри наявну спільну мету, специфіку створення та засоби зв'язку – шляхом функціонування здійснювати вплив на суспільну думку з урахуванням умов і чинників довкілля за допомогою аудіального, візуального, кінестетичного, дотикового зв'язку через сенсорну систему кожного індивіда – поняття «імідж» і «бренд» мають здебільшого відмінні риси, визначувані за допомогою критеріїв: популярність, належність, ключова риса, тривалість, принципи модифікації.

Докладно розглянувши ці відмінні поняття, можна констатувати, що популярність іміджу може мати як позитивний, так і негативний характер, бо носій іміджу може, наприклад, виконувати неправомірні дії, виділятися аморальною поведінкою, утім бути популярним. Цього не можна сказати про бренд. Щоб бути спожитим суспільством (якщо це товар) або виграти тендер (якщо це підприємство), йому потрібно мати привабливі характеристики. Наприклад, смачні цукерки, шоколад для яких готують виключно з відбірного какао–молока.

Бренд обов'язково повинен бути офіційно зареєстрований підприємством (торговельна марка), імідж цього не потребує, оскільки має мінливий характер і постає як змінений образ, водночас бренд – популярний стійкий образ, який змінюють лише подекуди. У такий спосіб бренд забезпечує себе від конкурентів, які можуть зробити плагіат.

Критерії	Імідж	Бренд
Мета	здійснювати вплив на суспільну думку та поведінку.	
Особливості створення	створюють, спираючись на умови й чинники довкілля.	
Популярність	може формувати як позитивний, так і негативний образ, щоб бути популярним.	завжди формує позитивний образ, щоб бути популярним.
Належність	не є об'єктом власності.	є об'єктом власності. Потребує офіційної реєстрації.
Ключова риса	змінений образ.	популярний образ.
Тривалість	триває так довго, як того потребують умови й чинники (суспільно–економічна, політична ситуація в країні тощо).	довготривалість – запорука успіху.
Принципи модифікації	мінливий, може змінюватися радикально та повністю, легко пристосовується до умов та чинників, що постійно змінюються.	змінюється доволі рідко та частково, із заміною певного елемента, який застосовується до умов та чинників, що постійно змінюються.
Засоби зв'язку із суспільством	канали: аудіальний, візуальний, кінестетичний, дотиковий, які транслюють інформацію, що споживається суспільством через сенсорну систему.	

Імідж краще пристосовується до непередбачуваних умов і чинників довкілля. Наприклад, у країні сталася революція – багато політичних сил змінили свій імідж, заклики, гасла, відповідно до тих, які хоче бачити народ у нової влади. Бренд змінює лише частково свій імідж. Наприклад, відомий бренд – ручка «Parker», у процесі свого розвитку імідж ручки пройшов певний шлях ребрендингу, утім вона все ж таки залишилася «Parker», з якою асоціюють саме ручку, а не інші об'єкти.

Тож вважаємо, що порівнювані поняття не доречно вважати тотожними та взаємозамінними.

Висновки. У результаті порівняння понять було не лише доведено їхнє докорінно різне розуміння в політичному контексті, а й виокремлено особливості брендового і іміджевого підходів щодо послугоування ними у політичному контексті. Було виявлено, що у зарубіжній практиці політичний імідж (брендовий імідж) переважно розглядають як постійне явище, у той час як у вітчизняній уважають, що імідж має динамічний характер, що пояснюється внутрішніми суспільно-політичними процесами.

Отже, порівняння понять «імідж» і «бренд» у політичному контексті уможливило визначення їхніх особливостей, що зі свого боку виступило аргументом не вважати ці поняття взаємозамінними у контексті їх застосування щодо політичних акторів. Адже, як показує аналіз наукової літератури існує як мінімум 6 підходів до розуміння співвідношення іміджу і бренду у політичному контексті. Утім, дослідники лише одного з них намагаються наголосити на розрізненні цих понять та недоречності їх ототожнення і взаємозамінності. Ми поділяємо цю думку, підкріплюючи її власним порівняльним аналізом, що зміцнює позиції вважати поняття «імідж» і «бренд» у політичному контексті невзаємозамінними. Сподіваємося, що надалі, наше дослідження сприятиме мінімізації застосування у політичній сфері, стосовно іміджу політичних акторів, поняття «бренд», яким нерідко заміняють поняття «імідж». Адже, характеризуючи бренд політичного актора більшість дослідників визначає його імідж, що є, як показує наше дослідження, найчастіше найімовірнішою помилкою. Отже, наше дослідження забезпечить науковців від хибного послугоування досліджуваними термінами у подальших дослідженнях.

Список використаних джерел

1. Данилова В. Имидж как личный бренд [Електронний ресурс] // 5 сфер. 2015. – URL: <https://goo.gl/logSTc>. Дата звернення: 20.06.2017.
2. Диденко Н. И., Скрипнюк Д. Ф. Международный маркетинг. – Москва: Юрайт, 2018. – 409 с.
3. Нагорняк Т. Л. Персона як бренд у політичному полі. Імідж і репутація особистості як складова брендингу територій України // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. – 2012. – №170 (182). – С.66–69. – URL: <https://goo.gl/K7y5PX>
4. Назайкин А. Брендинг: понятие, цель, процесс [Електронний ресурс] // Александр Назайкин. – 2015. – URL: <https://goo.gl/f3EHsH>. Дата звернення: 01.07.2017.
5. Панкрухин А. П., Игнатьев А. Ю. Имидж страны: смена парадигмы. Взгляды из Канады, России, Великобритании и Латвии // Корпоративная имиджеология. – 2008. – №2 (3). – С.8–15.
6. Передельская А. К. Имидж и личный бренд в политике [Електронний ресурс] // Academia.edu. – 2013. – URL: <https://goo.gl/gePMCY>. Дата звернення: 03.07.2017.

7. Lees-Marshment J. Political Marketing: Principles and Applications. – London: Routledge, 2014. – 290 p. – URL: <https://goo.gl/kQYfVx>

8. Marland A. What is a political brand?: Justin Trudeau and the theory of political branding [Електронний ресурс] // Canadian Political Science Association Association canadienne de science politique. – 2013. – URL: <https://goo.gl/pMJGAE>. Дата звернення: 01.06.2017.

9. Pich C., Armannsdottir G., Spry S. Creating and developing local political brand identity: a constituency focus [Електронний ресурс] // Nottingham Trent University. – 2017. – URL: <https://goo.gl/d82LDh>. Дата звернення: 06.08.2017.

10. Scammell M. Politics and Image: the conceptual value of branding [Електронний ресурс] // ResearchGate. – 2015. – URL: <https://goo.gl/pUwqaA>. Дата звернення: 06.08.2017.

References

1. Danilova V. Imidzh kak lichnyy brend [Elektronnyy resurs] // 5 sfer. 2015. – URL: <https://goo.gl/logSTc>. Data zvernennja: 20.06.2017.
2. Didenko N. I., Skripnjuk D. F. Mezhdunarodnyy marketing. – Moskva: Jurajt, 2018. – 409 s.
3. Nagornjak T. L. Persona jak brend u politychnomu poli. Imidzh i reputacija osobystosti jak skladova brendyngu terytorij Ukrainy // Naukovi praci Chornomorskogo derzhavnogo universytetu imeni Petra Mogily. – 2012. – №170 (182). – С.66–69. – URL: <https://goo.gl/K7y5PX>
4. Nazajkin A. Brendyng: ponjatje, cel', process [Elektronnyy resurs] // Aleksandr Nazajkin. – 2015. – URL: <https://goo.gl/f3EHsH>. Data zvernennja: 01.07.2017.
5. Pankruhin A. P., Ignat'ev A. Ju. Imidzh strany: smena paradigmy. Vzglyady iz Kanady, Rossii, Velikobritanii i Latvii // Korporativnaja imidzheologija. – 2008. – №2 (3). – С.8–15.
6. Peredel'skaja A. K. Imidzh i lichnyy brend v politike [Elektronnyy resurs] // Academia.edu. – 2013. – URL: <https://goo.gl/gePMCY>. Data zvernennja: 03.07.2017.
7. Lees-Marshment J. Political Marketing: Principles and Applications. – London: Routledge, 2014. – 290 p. – URL: <https://goo.gl/kQYfVx>
8. Marland A. What is a political brand?: Justin Trudeau and the theory of political branding [Elektronnyy resurs] // Canadian Political Science Association Association canadienne de science politique. – 2013. – URL: <https://goo.gl/pMJGAE>. Data zvernennja: 01.06.2017.
9. Pich C., Armannsdottir G., Spry S. Creating and developing local political brand identity: a constituency focus [Elektronnyy resurs] // Nottingham Trent University. – 2017. – URL: <https://goo.gl/d82LDh>. Data zvernennja: 06.08.2017.
10. Scammell M. Politics and Image: the conceptual value of branding [Elektronnyy resurs] // ResearchGate. – 2015. – URL: <https://goo.gl/pUwqaA>. Data zvernennja: 06.08.2017.

Khudyk H. O., post-graduate student of the Department of Political Science of the Faculty of Social Sciences and International Relations of the Oles'Gonchar Dniprovsky National University (Ukraine, Dnipro), h.o.khudyk@gmail.com

Correlation between the image and brand in political context

Controversial understanding of the concepts of image and brand in the political context pushed Ukrainian and foreign researchers to turn to interpretation of these concepts. After all, the clear distinction between these concepts will avoid the false use of them in the political context.

It has been determined that these concepts are matched due to borrowing the concept of brand from the marketing subject, whereof some developments have been actively used in the study of the image of political actors recently, since some researchers believe that the image of a product and the image of political actors have similar properties.

The defined concepts, despite their similar properties and characteristics, have a number of features, which do not allow the concepts of image and brand to be considered identical and interchangeable. Therefore, there was a need to reveal the peculiarities inherent in each concept, comparing the concepts of image and brand in their universal understanding, with the help of the criteria suggested. As a result, it has been found that the interpretation of the image of a political actor and the brand of a political actor have different meaning and message.

Keywords: political image, political brand, political brand strategy, political image strategy.

* * *

УДК 327.8

Чупрін Р. В.,

кандидат політичних наук, доцент, доцент
кафедри політичних наук, Чорноморський
національний університет ім. Петра Могили
(Україна, Миколаїв), amor@sport.com.ua

Концепт Південного Хартленду у глобальній геополітичній моделі Г. Маккіндера

Автор звертається до аналізу становлення маловіданого концепту Південного Хартленду у творчості британського геополітика Г. Маккіндера шляхом аналізу текстів «трилогії хартленду» – робіт «Географічна вісь історії», «Демократичні ідеали і реальність» та «Круглий світ і завоювання миру». У статті виокремлюються сутнісні характеристики досліджуваного концепту: недоступність внутрішніх територій для морського транспорту та наявність альтернативних шляхів забезпечення мобільності населення. Автор вказує на той факт, що саме наявність концепту Південного Хартленду поруч із більш відомим Північним Хартлендом робить «хартленд» вже не власне географічною назвою, а загальною геополітичною категорією, придатною для використання у геополітичному аналізі подій в різних регіонах світу. Пропонується активізувати геополітичні дослідження із використанням цього та інших концептів Г. Маккіндера з нагоди майбутнього сторіччя першого видання роботи «Демократичні ідеали і реальність».

Ключові слова: геополітика, Хартленд, Південний Хартленд, Північний Хартленд, Світовий Острів.

Геополітичні виклики, з якими останнім часом доводиться мати справу Україні вимагають серйозного ставлення до розвитку геополітичної науки. В цьому контексті складно оминути творчий доробок британського вченого Г. Маккіндера, який у своїх небагатьох працях з геополітичної тематики, фактично, заклав основу категоріального апарату цієї науки. Як зазначав В. Цимбурський, він «першим став свідомо і впевнено працювати з географічними образами як з упаковками світових сюжетів, що визначають для геостратегії імперативні політичні цілі» [1].

І сьогодні саме термінологія Г. Маккіндера залишається загальноновживаною серед представників найрізноманітніших течій і напрямків у геополітиці та геостратегії. Тим більш прикро, що і до сьогодні значна частина творчого доробку класика залишається неперекладеною українською мовою, а тому ціла низка категорій або концептів залишаються поза увагою вітчизняної академічної науки. Враховуючи той факт, що в 2019 р. виповнюється рівно 100 років з часу виходу першого видання найбільшого геополітичного твору Г. Маккіндера – «Демократичні ідеали і реальність» [2] – автор вважає за доцільне привернути увагу наукової спільноти до одного з маловідомих концептів, описаних у цій роботі – ідеї так званого «Південного Хартленду».

Аналіз останніх публікацій. Як логічно випливає зі сказаного вище, даний концепт у вітчизняній літературі згадується практично виключно побіжно, в межах загальної характеристики творчих надбань вченого. Схоже ставлення спостерігається і у зарубіжній політологічній літературі. Втім, в межах даної роботи це не має принципового значення, оскільки першочергове значення тут мають першоджерела.

Для розуміння геополітичних поглядів класика британської геополітики критично важливим є ознайомлення з елементами так званої «трилогії Хартленду» [1], яка включає роботи «Географічна вісь історії» (1904 р.) [3], «Демократичні ідеали і реальність» (1919 р.) [2] та «Круглий світ і завоювання миру» (1943 р.) [4].

Еволюційний розвиток поглядів вченого знайшов відображення у його творчості, найбільш плідним здобутком якої можна вважати саме книгу «Демократичні ідеали і реальність» [2]. У першій його роботі багато ідей мають незавершений характер, а у останній – невеликий обсяг не дозволяє розкрити в усій повноті розуміння вченим тих змін, які мала внести до його бачення геополітичної картини світу Друга світова війна. Найбільш цінні та завершені концепти містяться у хронологічно другому його геополітичному творі. Тим прикріше, що його переклад українською мовою ще не здійснений, а російською – опублікований у вигляді коротких уривків [5].

Цілі статті. Автор, уже не вперше звертаючись до аналізу геополітичних концептів Г. Маккіндера (зокрема досліджувався концепт «постколумбової епохи» [6]), в межах даної публікації, в першу чергу, прагне визначити сутнісні характеристики концепту «Південного Хартленду». Це важливо з тієї точки зору, що саме наявність цього регіону на додачу до основного, ключового для всієї теоретичної побудови Г. Маккіндера, «Північного Хартленду» дозволяє говорити про «хартленд» з маленької літери – як загальну назву, вести мову про нього не як про конкретний унікальний географічний регіон, а саме як про концепт, який може еволюціонувати та застосовуватися для аналізу різноманітних геополітичних процесів в різних частинах світу.

Перші натяки на майбутню ідею Південного Хартленду можна зустріти вже у роботі «Географічна вісь історії», де Г. Маккіндер, ведучи мову про Центральну та Південну Африку, вказує, що протягом більшої частини своєї історії вони залишалися так само віддаленими від Європи, як Америка та Австралія. Там само він вказує і на причину такого віддаленості, називаючи південною межею Європи пустелю Сахара [3, с. 18].

В цій же роботі з'являється і ідея спорідненості Близького Сходу (або зони п'яти морів) з Африкою, яку Г. Маккіндер виводить через пояснення браку вологи в регіоні близькості до африканського континенту [3, с. 21].

В той же час, ідеї Південного Хартленду як окремого цілісного геополітичного регіону, розташованого на південь від Сахари, у теорії Г. Маккіндера ще немає – місце зайняте концепцією внутрішнього та зовнішнього Півмісяців. До останнього вчений однозначно зараховує Південну Африку [3, с. 28], в певній же мірі він готовий знайти тут місце і для транс-сахарської Африки загалом [3, с. 24].

Вперше у Г. Маккіндера концепт Південного Хартленду у повноцінному вигляді описується у роботі «Демократичні ідеали і реальність» у розділі «Точка зору жителя суходолу» [2, с. 58]. Британський вчений вводить його описуючи геополітичну структуру Світового Острова.

Зокрема, він вказує на те, що в описі в описі структури світу на особливу увагу заслуговують території, розташовані на південь від пустелі Сахара. В цій частині Африки протікають великі ріки – Нігер, Замбезі та Конго, а також менші річки на кшталт Оранжевої та Лімпопо [2, с. 58].

Течії рік Південного Хартленду розташовані переважно на плоскогірних внутрішніх територіях континенту. Долаючи ці плоскогір'я, рік досягають

вузьких низинних приморських території, круто спадаючи до них з височини.

В цьому контексті Г. Маккіндер вказує на принципову схожість річок Південного та Північного Хартленду. І хоча річки Африки є судноплавними на значній частині своєї довжини, з практичної точки зору вони залишаються недосяжними для морських суден так само, як недосяжними є річки Сибіру. Ту саму роль, яку для Північного Хартленду відіграє крига, для Південного виконують пороги та водоспади. Це зауваження стосується не лише названих річок, але і течії Нілу на південь від порогів.

Саме описавши специфіку течій африканських річок та провівши згадану паралель з річками Сибіру, Г. Маккіндер доходить висновку, що внутрішні території Африки на південь від пустелі Сахара можна називати Південним Хартлендом, для того щоб відрізнити їх від Північного Хартленду, розташованого в Азії та Європі [2, с. 58].

Важливими для розуміння концепту Південного Хартленду є і мапи, включені до видань «Демократичних ідеалів і реальності» за життя автора. Зокрема, Г. Маккіндер спеціально присвячує одну мапу ілюстрації своїх ідей щодо Південного Хартленду [2, с. 61]. Аналіз цієї мапи дозволяє дещо доповнити авторський текст. Так, Г. Маккіндер розділяє територію Африки на три великі зони: пустельну, лісову та зону пасовищ, яка півколом охоплює смугу лісу з півночі, сходу та півдня. Саме на зону пасовищ спрямована з північного сходу арабська експансія, якій найбільше піддаються Західна та Центральна Африка. Спеціально на мапі Г. Маккіндер позначає і перешкоди для експансії морських сил – водоспади, що заважають судноплавству на ріках Замбезі, Конго, Нігер, Ніл та Шире [2, с. 61].

В тексті ж Г. Маккіндер розвиває свою думку, вказуючи на те, що не зважаючи на суттєву різницю у широтному розташуванні двох хартлендів, вони мають чимало спільних рис [2, с. 60].

Південний Хартленд так само має відкриті простори пасовищ, родючість земель яких поступово зростає від територій Судану на межі пустелі Сахара і аж до тропічних лісів узбережжя Гвінеї та Конго. Разом з тим, ліси не простягаються нерозривно до узбережжя Індійського океану, а залишають пояс трав'янистої височини, який зв'язує пасовища Судану та Південної Африки.

Таким чином, цей величезний відкритий простір простягається від Судану до мису Доброї Надії. І цей простір є домішкою для антилоп, зебр та інших великих копитних, яких можна розглядати в якості аналогії по відношенню до диких коней та віслуків Північного Хартленду.

Втім, дана аналогія є неповною, оскільки зебра так і не була успішно одомашнена мешканцями континенту, а корінне населення Південної Африки не мало звички користуватися у господарстві в'ючними тваринами. Разом з тим, Г. Маккіндер, захищаючи проведену ним паралель, вказує на те, що коні та одногорбі верблюди з Аравії достатньо рано з'являються у Судані [2, с. 58]. До того ж він наголошує, що навіть у саванах тропічної Африки добробут місцевого населення залежить переважно від скотарства та вівчарства, що робить населення потенційно мобільним [2, с. 62].

Таким чином, робить висновок британський геополітик, в обох хартлендах забезпечення мобільності пересування здійснювалося за рахунок використання тварин, компенсуючи брак річкової та морської мобільності, характерної для кораблів в басейнах Атлантичного та Тихого океанів. Втім, відчувачи неповному своїй аналогії, Г. Маккіндер визнає, що такий заміник водної мобільності, хоч і був потенційно доступним для обох хартлендів, на практиці в більшій мірі виявився характерним для Північного Хартленду ніж для Південного [2, с. 60].

Концепт Південного Хартленду дозволяє Г. Маккіндеру також створити певну симетрію у глобальній геополітичній композиції Світового Острова. Ця симетрія створюється завдяки тому, що обидва хартленди межують з Аравією, яка виконує роль своєрідної сполучної ланки між ними.

Так, Північний Хартленд і Аравія сходяться там, де Іранське нагір'я межує з долиною ріки Євфрат. В той же час, Південний Хартленд своїм північно-східним кутом у Абіссинії та Сомалі простягається до родючої частини Аравії (відомої як Ємен), хоча і відділений від неї морем. Таким чином, степи Аравії, які охоплюють її пустельну частину, виступають зв'язковою ланкою між Північним та Південним Хартлендом. Поруч з аравійським шляхом існує і альтернативний зв'язок між ними – через Нубію [2, с. 60].

Отже, робить загальний висновок Г. Маккіндер, Північний Хартленд, Аравія та Південний Хартленд утворюють довгий вкритий травою шлях для вершників на конях та верблюдах, яких простягається із Сибіру через Персію, Аравію та Єгипет до Судану, а звідти – практично до мису Доброї Надії [2, с. 60].

Саме цей зв'язок, насправді закладає підґрунтя для маккіндерівської концепції Світового Острова як певної геополітичної цілісності. Без Південного Хартленду весь цей концепт втрачав би сенс, оскільки Африка на південь від пустелі Сахара залишалася б осторонь геополітичних процесів у Євразії та Магрибі.

Цим трьома регіонами Світового Острова Г. Маккіндер протиставляє Європейські прибережні зони та мусонні узбережжя Євразії, які є регіонами орачів та моряків, в той час як обидва хартленди та Аравія являють собою переважно нерозорані території, недоступні для морських суден [2, с. 62].

Разом з тим, саме концепт Південного Хартленду пояснює, чому, не зважаючи на визнання особливої ролі Аравії як регіону, що поєднує решту частин Світового Острова в єдине ціле [2, с. 65], Г. Маккіндер не розглядає встановлення контролю над нею як умову досягнення світового панування. Справа в тому, що Аравія – зручний плацдарм для завоювання Південного Хартленду (яке і було частково здійснено арабами [2, с. 68]), але його власне стратегічне значення мінімальне через відсутність в регіоні великих політичних сил світового масштабу та неможливість напряду взаємодіяти з рештою частин Світового Острова внаслідок існування сахарського бар'єру [2, с. 74]. Таким чином, Центральна та Південна Африка традиційно була геополітично відокремлена від Європи [2, с. 183]. В той же час, Північний Хартленд може контактувати із обома прибережними регіонами напряду, без посередництва Аравії. Таким чином, зростання в майбутньому геополітичного значення

Південного Хартленду означатиме і зростання геополітичного значення Аравії.

Таким чином, у «Демократичних ідеалах і реальності» Г. Маккіндер доводить до логічного завершення свої дещо розмиті міркування часів «Географічної вісі історії» щодо місця Африки у світовому політичному процесі.

Разом з тим, остання частина трилогії залишає більше запитань, ніж відповідей. Провівши декомпозицію своєї попередньої геополітичної моделі, Г. Маккіндер, не завершує побудову її повноцінної альтернативи. Південний Хартленд повністю зникає з нової моделі, стаючи у один ряд із азійськими мусонними узбережжями, Австралією на Південну Америку – землями за межами поясу пустель, що охоплює практично всю планету [4].

Майбутнє Південного Хартленду Г. Маккіндер залишає невизначеним, але робить натяк на потенційний зв'язок Африки на Південь від Сахари із Південною Америкою через розташований по обидва боки Атлантики пояс тропічних лісів, які можуть стати новим осередком розвитку людства [4].

Висновок. Концепт Південного Хартленда у самого Г. Маккіндера носить не стільки незавершений характер, скільки не звернутий у майбутнє. Аналізуючи у «Геополітичних ідеалах і реальності» [2] геополітичний баланс сил в межах Світового Острова, він вводить цей концепт для формування повноцінної та завершеної його структури, не маючи наміру заглиблюватися у геополітичну долю описуваного регіону. Причина тому – його стратегічна малозначущість у сучасну Г. Маккіндеру епоху.

Разом з тим, саме виокремлення сутнісних характеристик Південного Хартленду, яке Г. Маккіндер робить через проведення паралелей з Північним Хартлендом, дозволяє виявити родові якості «хартленду» як такого: недоступність внутрішніх територій для морського транспорту та наявність альтернативних шляхів забезпечення мобільності населення. Вказаний концепт має перспективу застосування і в інших регіонах світу, які, знаходячись за межами Світового Острова, залишилися обділеними увагою Г. Маккіндера (наприклад, Південна Америка). Потенційну перспективу мають і дослідження впливу геополітичних змін у Південному Хартленді на світовий політичний процес.

Враховуючи той факт, що біографія Г. Маккіндера досить тісно пов'язана з Україною, було доречним, якби в рік сторіччя видання «Демократичних ідеалів і реальності» і вітчизняна політична наука відзначилася б дослідженнями та публікаціями щодо як зазначених, так і інших геополітичних концептів, запропонованих британським класиком геополітики.

Список використаних джерел

1. Цымбурский В. Хэлфорд Макиндер: трилогия хартленда и призвание геополитика / В. Цымбурский [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.archipelag.ru/authors/cimbursky/?library=2465>
2. Mackinder H. J. Democratic ideals and reality; a study in the politics of reconstruction / H. J. Mackinder. – Washington, DC: NDU Press, 1942. – 266 p.
3. Классика геополитики, XX век: Сб. / Сост. К. Королев. – М.: ООО «Издательство ЛСТ», 2003. – 731 с.
4. Маккиндер Х. Дж. Круглая Земля и обретение мира (перевод и комментарии Вадима Цымбурского) / Х. Дж. Маккиндер //

Космополис. – №2 (16). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.intelros.ru/index.php?newsid=357>

5. Маккиндер Х. Дж. Демократические идеалы и реальность / Х. Дж. Маккиндер // Полис. – 2011. – №2. – С.134–144.

6. Чуприн Р. «Постколумбова эпоха» Г. Маккіндера з позиції геополітики XXI століття // Наукові праці: науково-методичний журнал. – Вип.200, Т.212. Політологія. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. – С.62–67.

References

1. Tsyimburskiy V. Helford Makinder: trilogiya hartlenda i prizvanie geopolitika / V. Tsyimburskiy [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://www.archipelag.ru/authors/cimbursky/?library=2465>
2. Mackinder H. J. Democratic ideals and reality; a study in the politics of reconstruction / H. J. Mackinder. – Washington, DC: NDU Press, 1942. – 266 p.
3. Klassika reopolitiki, XX vek: Sb. / Sost. K. Korolev. – M.: ООО «Izdatelstvo LST», 2003. – 731 s.
4. Makkinder H. Dzh. Kruglaya Zemlya i obretenie mira (perevod i kommentarii Vadima Tsyimburskogo) / H. Dzh. Makkinder // Kosmopolis. – №2 (16). [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://www.intelros.ru/index.php?newsid=357>
5. Makkinder H. Dzh. Demokraticeskie idealy i realnost / H. Dzh. Makkinder // Polis. – 2011. – №2. – S.134–144.
6. Chuprin R. «Postkolumbova epokha» H. Makkindera z pozytsii heopolityky XXI stolittia // Naukovi pratsi: naukovo-metodychnyi zhurnal. – Vyp.200, T.212. Politolohiia. – Mykolaiv: Vyd-vo ChDU im. Petra Mohyly, 2013. – S.62–67.

Chuprin R. V., PhD. in Political Sciences, Docent, Docent of the Department of Political Sciences of Petro Mohyla Black Sea National University (Ukraine, Mykolaiv), amor@sport.com.ua

The Southern Heartland concept in the global geopolitic model composed by H. Mackinder

The author analyzes a little-known concept proposed by British geopolitician H. Mackinder – the concept of the Southern Heartland. The texts of «the trilogy of Heartland» are in focus: «The geographical pivot of history», «Democratic ideals and reality» and «The round world and the winning of the peace». The core features of the concept were determined: inaccessibility to seagoing ships and existence of alternative means of mobility. The author stresses the fact, that existence of the Southern Heartland along with the Northern Heartland with the same core features makes it not just a proper geographical name but also a geopolitical term. Thus this term can be used in the geopolitical researches in different regions of the world. The author proposes to refer to H. Mackinder's geopolitical concepts more actively due to the future anniversary of the first edition of the book «Democratic Ideals and Reality» published in 1919.

Keywords: geopolitics, the Heartland, the Southern Heartland, the Northern Heartland, the World Island.

* * *

УДК 32:304.9

Заруба В. Ю.,

кандидат исторических наук, доцент кафедры политологии, Запорожский национальный университет (Украина, Запорожье), verus1964@mail.ru

Социальное иждивенчество: дестимулирующий эффект социальной политики

Феномен социального иждивенчества – многоплановая проблема, как по причинам возникновения, так и по социально-экономическим последствиям. Социальное иждивенчество может быть детерминировано индуцированными обстоятельствами, а также сознательным выбором человека. Трактуются как отрицательная адаптация в обществе и сознательная жизненная позиция, модель поведения работоспособного человека. Конформным типом поведения, иждивенчество является в социальных условиях патерналистского общества и воспроизводит ориентацию на то, что удовлетворение тех или иных потребностей – сущностная обязанность государственной системы. Осмысление зависимости от социальной помощи стала одним из главных стимулов реформирования социальной политики в развитых странах

мира. Большинство программных изменений социального государства ориентированы на активную помощь – помощь в успешной адаптации и социализации в новых экономических и культурных условиях. Такая социальная политика ориентирует реципиента не получить, а зарабатывать.

Ключевые слова: социальная политика, социальное обеспечение, социальные гарантии, социальное государство, социальное иждивенчество, социальная адаптация, негативная социальная адаптация.

(статья друкується мовою оригіналу)

Онтогенез социальной политики детерминирован проникновением государства в сферу распределения и перераспределения ресурсов, постоянным увеличением бюджетных отчислений на различные социальные программы. Системное закрепление эти функции государства получили в положениях социального государства. Политика такого государства, руководствуясь базисной установкой социальной справедливости, направлена на перераспределение благ для нивелирования большой разницы в доходах, помощь бедным социальным слоям, достижение достойного уровня благосостояния граждан.

Активно вмешиваясь в экономические процессы, современное государство способствует повышению общего уровня потребления и социальной защите населения, но одновременно провоцирует появление иждивенческого поведения и распространение иждивенческих установок. Закономерно актуализируется проблема объема и предела государственной поддержки, эффективности его социальной политики. Уже в конце 70–х годов прошлого века среди негативных оценок социального государства, отмечалось, что патернализм, значительная опека государством своих граждан, кроме позитивных результатов, порождает безынициативность, апатию, нежелание работать, иждивенчество и как крайнюю степень его проявления – социальный паразитизм. Как итог, это приводит к деградации личности и конечном счете, неконкурентоспособности самого социального государства.

Украина сегодня находится в ситуации, которая определяется как кризисная. Это обязывает государство, учитывать последний опыт других стран, их ошибки и успехи, выстраивать свою социальную политику как релевантную тем экономическим, социальным и политическим вызовам которые стоят перед ней.

Цель статьи: проанализировать социальный феномен иждивенчества в контексте социальной политики государства. Определить социальные, психологические, экономические последствия нерелевантных решений социальной поддержки, обеспечения и гарантий со стороны социального государства.

Анализ исследований и публикаций, в которых отражена проблематика статьи. Феномен социального иждивенчества имеет глубокие онтологические корни, причины его появления обусловлены целым комплексом экономических, психологических, социальных, культурных и иных аспектов. Поэтому осмысление столь сложного явления происходило в рамках целой группы самостоятельных наук, а так же в зоне их слияния, что позволило рассматривать эту проблему как сложную и полисемантическую.

Рассмотрение указанной проблемы социального паразитизма или социального потребительства в отечественной научной мысли встречается нечасто. Тем

не менее, тематика социальной адаптации, личностных усилий в жизнеобеспечении, активности в реализации своего потенциала, социального участия была давно в центре исследовательского внимания (Б. Братусь, В. Мошняга, А. Лазурский, В. Тишков, Э. Шостром и др.).

В новейших социально–философских и психологических исследованиях феномен социального иждивенчества анализируется в контексте исследования стратегий жизни (С. Бабенко, Ш. Бюллер, К. Абульханова–Славская, Н. Наумова, Т. Титаренко, Т. Кассер, М. Кухта, Р. Райен, Е. Смирнов, Г. Пехунен, Ю. Резник, И. Шепеленко, Е. Ярема) или копинг–стратегий личности (Т. Черныш, О. Власенко, Р. Лазарус, И. Хоржевская, Е. Ольховик, М. Селигман, Л. Анциферова, Р. Грановская, И. Никольская). И всего десять лет назад стали появляться работы, посвященные непосредственно проблеме социального иждивенчества или «требующего» поведения (И. Писаренко, М. Левицкая, Д. Малышев).

Экономическое крыло исследователей В. Макаров, А. Елкина, Т. Ефременко [8], Г. Соколова, В. Верховин, Г. Верховод [3] определяют иждивенчество, как один из типов экономического поведения, «как форму экономической активности людей в сфере производства, распределения, обмена и потребления различных благ и услуг, осуществляемых с целью удовлетворения их потребностей и максимизации полезности (вознаграждения)» [16].

Научный дискурс в этом направлении актуализировался, когда появились результаты государственной социальной политики XX века. Государство всеобщего благоденствия, или социальное государство, продемонстрировало ряд парадоксальных проблем, в том числе и проблему социального иждивенства, что было спровоцировано во многом самой же системой социальных выплат и поддержек. В этом направлении работали Г. Эспинг–Андерсен, Э. Гидденс [5], Н. Фрейзер, Л. Гордон [18], Р. Купменс [19], Дж. Мисра [20], Р. Эбелин [17]. Последствия патерналистской социальной политики постсоветского пространства и специфика проявления социального иждивенчества в рамках отдельных государств рассмотрены в работах Т. Сидориной, О. Тимченко [12], О. Радченко, О. Федченко [11], М. Малыхи [9], О. Будник [2], Т. Ефременко [8].

При анализе проблем необеспеченности, денежного дефицита среди широких групп населения и социальной дискриминации довольно часто проводятся параллели с явлением иждивенчества. Зачастую сегодня в исследовании данной проблемы не сосредотачиваются на ее самостоятельности, вместо этого фокусируясь на ее связи с поддержкой государством малоимущих слоев населения.

Во многих странах при распределении пенсий и получении наследства правовое значение приобретает состояние «на иждивении». Наиболее распространенное определение иждивения – это обеспечение средствами существования неработающего человека по причине болезни, пожилого возраста и тому подобное. Из этого понимания можно вывести определение иждивенца – это человек, который состоит на постоянном денежном или материальном снабжении другими лицами или государством. Основной тезис, который

скрывается в этом определении это то, что внешняя помощь для иждивенца является основой нормального существования. В правовом поле иждивенцем считается человек, не имеющий возможности трудоустроиться, как правило, имеющий статус инвалида. Такие люди имеют определенные возможности и права в пенсионном начислении, при выплате некоторых видов пособий, а также в компенсации ущерба, связанного с кончиной кормильца.

С позиции этики, иждивенчество – отрицательное явление, которое выступает базой в формировании соответствующего поведения, черт характера и образа жизни. Иждивенчество определяется, как сознательное желание существовать за чужой счет, получать постоянную помощь, злоупотребляя своим положением при этом, не прилагая никаких усилий к решению проблемы.

Иждивенчество – это мировоззрение человека–эгоиста, который имеет бескомпромиссное убеждение в том, что окружающие люди обязаны помогать и поддерживать его. Это явление часто маскируют под основанную на гуманистических принципах идею благотворительности, безвозмездной помощи и покровительства нуждающимся. Ученые, которые исследуют закономерности поведения, присущие подобным социальным группам, только начинают изучение социального иждивенчества.

Как уже было сказано, иждивенчество как термин имеет негативный оттенок и в сознании широких масс вызывает ассоциации с таким стилем социального поведения, который характерен для лица, пытающегося реализовать свои потребности для полноценного существования в обществе за счет самого общества. В статье рассматривается конечный итог социального иждивенства, спровоцированный «благополучием» в рамках социального государства: отрицательная адаптация в обществе и сознательная жизненная позиция, модель поведения дееспособного и работоспособного человека. Наиболее часто в изучении проблемы социального иждивения называют две причины подобного поведения: внешние (объективные) и субъективные (внутренние).

Объективные причины: обесценивание авторитета рабочей профессии; противозаконные методы получения государственной поддержки; невысокий уровень зарплат одновременно с непропорционально возрастающими ценами; мировоззрение общества потребления; упрочнение принципов, способствующих формированию психологии иждивенчества. Субъективные причины проблемы: психология временщика; свыкание с иждивенческим образом жизни [10]. Иностранные исследователи в основном концентрируются на внешних социально–экономических причинах социального иждивенчества: обусловленная небезопасностью культура; «ловушка безработицы»; теория «пространственного несоответствия» и так далее. Отмечается полная зависимость реципиента от благ социального государства, социальных выплат, дотаций, пособий и прочее [10, с. 18].

Социальная политика современных государств, через систему перераспределения, которая направлена на достижение социальной справедливости, по факту, может привести к деформациям социальным,

культурным и экономическим. Достаточные социальные выплаты по безработице (и не только) создают ситуацию, когда чистый денежный доход безработного превышает чистый денежный доход работающего, вследствие чего создается «ловушка безработицы». К экономическим потерям государства добавляется так же покрытие административных издержек на выявление субъектов финансирования и субъектов, имеющих право на получение перераспределяемых доходов, а так же на подтверждение их статуса.

Криминализация социума, другие разрушающие благополучие и целостность общества явления непосредственно связаны с социальным иждивением, ведь мировоззрение преступных групп общества – это настоящее мировоззрение иждивенцев. Для криминальной идеологии характерно восприятие работы как недостойного явления, а жизнь за счет посторонних и государства считается нормальным. Причиной этого могут быть как жизненные сложности, так и сознательный выбор человека. Лицо может стать частью группы социальных иждивенцев и вследствие вторичной криминализации, возникающей из–за неудачного трудоустройства, безрезультатных поисков работы, повышения требований на рынке труда.

В некоторых ситуациях можно вести речь о социальном иждивенчестве как о кардинальной вариации неудачной социальной адаптации. Лицо может впитать в себя некую форму психологической подчиненности и зависимости от предыдущего статуса, в котором он пребывал. Это провоцирует развитие безразличного отношения к жизни, утрату профессиональных умений и личной инициативы [15, с. 22–23].

Социальное иждивенчество чаще рассматривают в контексте борьбы государства с бедностью и социальным расслоением. Комбинация системных государственных программ социальной поддержки и политика государства по борьбе с безработицей и бедностью дают хороший социальный эффект. Некоторые страны, где бедности как таковой нет (например, Швеция), заплатили за это высоким уровнем налогов, формированием густой системы бюрократических государственных организаций с серьезными полномочиями. Другие страны выбрали иной «рецепт», в частности, Маргарет Тэтчер выступала за снижение налогового бремени на частный сектор производства, что привело к стимулированию экономических процессов, а через некоторое время и значительному увеличению бюджета, часть которого «перетекла» к нуждающимся [5].

Большая часть исследований, проведенных в странах Западной и Восточной Европы, указывает на то, что все–таки, общественная оценка социального иждивенчества оказывается негативной, а иждивенческое поведение определяется как девиантное.

Энтони Гидденс отмечает, что основная часть населения Британии уверена в том, что неимущие сами виноваты в своей небезопасности, и с крайним недоверием относятся к живущим «за счет правительственных подачек». То есть, большинство думает, что получающие социальную поддержку при желании могли бы без проблем трудоустроиться, однако это мнение совершенно не соответствует объективной действительности бедности. Так, около четверти людей, которые входят в порог бедности, официально

трудоустроены, однако оплата их работы слишком низка, чтобы выйти за пределы своего минимального денежного состояния. Из-за неправильного заполнения деклараций и важных имущественных документов, неправомерного удержания налогов и прочих неточных методов, ежегодно бюджет государства теряет около 10%. Эти потери являются гораздо большими, чем эффект от обмана при получении социальных выплат. Так, количество необоснованных заявок на социальную поддержку составляет всего 1% от общего количества, несмотря на убежденность людей в обратном, отмечает Гидденс [5]. Большое количество лиц из бедной категории, которые раньше имели лучшую жизненную ситуацию и условия существования, в перспективе желают повышения качества жизни. Но, к сожалению, часто бедность является пожизненным статусом, в особенности для тех, кто долго не может трудоустроиться.

Противники современных институтов социальной помощи говорят о том, что организаторы общественной поддержки формируют не только психологическую, но и денежную зависимость от социальных выплат, от тех самых программ, которые призваны поддержать нуждающихся и помочь им стать самостоятельными. Вместо того, чтобы начать вести полноценную активную жизнь, иждивенцы ожидают социальных выплат и продолжают укоренять свою пассивность.

Постепенно складывается ситуация, когда заявленные высокие выплаты, которые берет на себя социальное государство, оказываются непосильным бременем для бюджета. Такой процесс переживают даже благополучные европейские государства с сильными экономиками Германия, Швеция, Дания, Норвегия и Великобритания.

В 2010–2015 годах в Великобритании произошло масштабное уменьшение объемов социальных выплат и количества тех, кто на эти выплаты претендует. Реформа социального сектора привела к стабилизации финансовой системы, что в свою очередь сэкономило государству ежегодно 7 миллиардов фунтов стерлингов [7, с. 53]. Премьер-министр Великобритании Д. Кэмерон говорил о важности проведения этих социальных реформ ещё в своих предвыборных выступлениях: «Роль государства в Великобритании достигла таких масштабов, что оно тормозит, а не способствует преодолению бедности и повышению общего уровня жизни населения. Необходимо, чтобы сами индивиды, семьи и общество брали в свои руки контроль над собственной жизнью» [21].

В качестве социальной базы проведенных реформ, была предложена идея «Большого общества» (Big society) – объединение граждан в сетевые содружества с получением ими одинаковых возможностей в принятии решений. Представители этих общественных групп соединялись в профильные сообщества и оказывали услуги, ранее предоставляемые государственными служащими. Государство при этом должно было исполнять объединяющую и курирующую роль, не вторгаясь при этом в жизнь сетевых обществ. Цитата из предвыборного манифеста Консервативной партии 2010 года: «Государство будет способствовать созданию модели общества, в которой каждый взрослый гражданин станет частью активного объединения. Для достижения

этого властные полномочия будут перераспределены в пользу индивидов, семей и сообществ» [21].

На наш взгляд, заслуживают внимания выводы Руд Купманса, профессора социологии и миграционных процессов берлинского Университета Гумбольдта. Прикладные социологические исследования, проведенные им, указывают на то, что «новые реципиенты» социальных выплат – мигранты Скандинавских стран – получая социальные пособия, оказались неспособными к интеграции в общество, не смогли управлять собственной жизнью и участвовать в принятии важных государственных решений. То есть, новоприбывший мигрант зачастую идет по наиболее легкому пути, пути наименьшего сопротивления – жить за счет социальных выплат – отказываясь от адаптации к новым реалиям, получая средства для более менее полноценного существования. Руд Купманс доказывает, что государство с развитой социальной политикой «не обеспечивает стимулы для овладения языком и установления межэтнических контактов» [19, с. 36].

Как следствие, многократно возрастает давление на бюджет, при этом уровень жизни мигрантов в странах, постоянно выплачивающих социальные пособия, держится на более низком уровне, чем в государствах с «жесткой» интеграционной политикой для переселенцев. Потому, что в таких государствах новоприбывшие поставлены в условия экономической заинтересованности в изучении языка и в трудоустройстве. Р. Купманс подводит итог: «... мигранты становятся зависимыми от государства всеобщего благоденствия и в итоге оказываются в социально-экономической и политической изоляции» [19, с. 36]. Великодушие «стран скандинавского чуда» по отношению к мигрантам мешает самореализации самих же мигрантов в новых условиях, затормаживает развитие общества и государства в целом [1, с. 38].

В начале 90-х годов, в тот период, когда плановая экономика уходила в прошлое и появлялась рыночная, в Украине активно формировался слой «новых» социальных иждивенцев. Экономическая либерализация привела к появлению целого комплекса социальных трудностей. Постепенно подверглись пересмотру постулаты общественной жизни: бесплатная медицина, бесплатное образование, гарантированное трудоустройство и отсутствие безработицы. Изменение фундаментальных социальных ориентиров, привели к новым экономическим и моральным условиям общественной среды, среди которых: утрата престижа прежних внутренних регуляторов образа действий, что способствовало упадку морали и законопослушности; высокая социальная неустойчивость, труднопрогнозируемость социальной среды; неясность и неконкретность происходящего; резкое расширение свобод при одновременном притуплении социального внутреннего регулирования. В условиях смены вектора общественного развития в либерально-демократическую сторону, удачи и невезения все больше и больше начинают зависеть от действий, моральных установок и усилий самого человека.

Во время быстрых изменений общественной среды, большая часть населения осознала, что находится не в том психологическом состоянии, чтобы своевременно поменять свои принципы, модель поведения, привычки,

стратегии деятельности. Таким людям было сложно приспособляться к современным общественным явлениям, особенно учитывая тот факт, что несколько поколений украинского населения выросли во время реалий плановой экономики, при жесткой системе общественных и экономических институтов, когда каждому человеку полагался некий социально гарантированный минимум.

Начиная с 2014 года, Украина оказалась в условиях глубокого общественно-политического кризиса и столкнулась с неизвестным ранее феноменом гибридной войны. Традиционные проблемы с которыми пришлось встретиться украинцам, такие как рост цен на товары и услуги, инфляция, ухудшение материального положения и благосостояния большинства населения, были превзойдены трагедиями и бедами, что спровоцированы военными действиями на Востоке Украины. Государственные институты оказались перед необходимостью решения целого ряда проблем, связанных с новой группой реципиентов социальных программ – внутренне перемещенных лиц. Внутренне перемещенные лица – это люди, которые были вынуждены покинуть свое постоянное место жительства, но не покинули территорию (определенную границами) государства. По данным министерства социальной политики Украины на середину 2017 года в стране было официально зарегистрировано более 1,5 млн. таких граждан [4]. Следует отметить, что внутренне перемещенные лица – это категория населения, которая впервые появилась за время существования независимой Украины.

Исследовательское внимание социологов, психологов, экономистов вызывает изменения в экономическом поведении этой социальной категории, специалисты фиксируют появление новых устойчивых моделей экономического поведения [3, с. 163]. Российский экономист В. Верховин, отмечает, что модели социального поведения связаны с реализацией принципа максимизации результатов и минимизации затрат, а также с теми социокультурными институтами и сопутствующими стимуляторами или ограничителями, которые делают возможным или существенно лимитируют рациональное использование различных экономических ресурсов (личностных, технологических, финансовых, информационных и т.д.) [16, с. 324–325]. Таким образом, человек руководствуется принципом максимизации выгоды при минимальных затратах, однако вынужден согласовывать свои интересы с существующей системой общественных норм и ценностей.

Исследуя, социальное поведение граждан в прифронтовых зонах Донбасса, украинский социолог Л. И. Верховод отмечает, «ввиду того, что в Украине достаточно сильны патерналистские установки и уверенность населения, что государство должно всячески помогать своим гражданам, мы в список традиционных типов экономического поведения предлагаем добавить экономическое поведение в сфере социальной защиты» [3]. Оно представлено такими практиками, как получение различных социальных выплат (субсидий, пособий по безработице, пособия вынужденным переселенцам, семьям, принимающих переселенцев и т.д.). Л. И. Верховод отмечает появление новейшего типа поведения – двойное социальное

иждивенчество. Это абсолютно новое явление в нашем обществе, которое хорошо известно жителям прифронтовых зон. Оно предполагает, что человек с оккупированных территорий оформляет различные виды помощи в Украине и в так называемых «республиках». Это яркий пример того, как можно «зарабатывать» на войне рядовым гражданам. Образуются целые схемы оформления такой помощи, на которых наживаются не только те, для кого предназначена эта помощь, но и посредники по обе стороны линии противостояния. Распространение таких практик приводит к изменениям в отношении к жителям оккупированных территорий со стороны жителей прифронтовых украинских зон – от сочувствия до презрения [3, с. 165].

Исследования Центра политических студий и аналитики в рамках масштабного мониторинга обеспечения прав переселенцев, показывают, что преимущественное большинство их так и не смогли приспособиться к новым реалиям. Значительная их часть продолжают искать работу исключительно по специальности, отказываясь от самостоятельного заработка и продолжая «сидеть» на социальных выплатах и гуманитарной помощи [2]. Эксперты Центра предлагают условно делить всю совокупность внутренне перемещенных лиц в Украине на три базовые группы в зависимости от их адаптивных качеств: адаптанты (пытаются полноценно жить в новой социальной среде на новой территории), временные переселенцы (ориентированы на возвращение домой) и иждивенцы. Последняя, третья группа, представлена 50–60% от всего количества. Этот тип переселенцев преследует одну цель – нажиться на своем статусе, максимально получить все возможные помощи и социальные гарантии от государства. Начальный мотив такого поведения – неуверенность в собственных силах и преимущество инстинкта выживания, потом это входит в привычку и становится жизненной стратегией. Руководитель Центра политических студий О. Будник отмечает, что если даже у этих людей остается мотивация к адаптации, она глубоко нейтрализована длительным потреблением социальных выплат [2].

Социальное иждивенчество в активной форме распространено в модульных городах, общежитиях и других социально организованных местах скопления внутренне перемещенных лиц, которые стали объектом внимания целого ряда организаций, оказывающих им помощь.

Вторая группа, «возвращенцев», пребывает в граничном состоянии и с течением времени постепенно пополняет группу иждивенцев. Они живут в ожидании чуда, часто в депрессии, иллюзиях и мечтах вернуться домой. Имеют хронический посттравматический синдром и нуждаются в психологической помощи и стимулировании. Как показало исследование, это люди среднего возраста, но преимущественно старше 45 лет. В прошлом часто госслужащие, со средними доходами или ниже среднего, социально не активны, аполитичны. Сейчас они проживают в местах социального жилья – общежитиях, санаториях, гостиницах и модульных городках. Последний тип поселения, компенсирует дороговизну жилья в областном центре, но при таком варианте женщины, как правило, не работают, а мужчины перебиваются временным непостоянными

заработками. Регулярные выплаты от государства, гуманитарная помощь благотворителей покрывают расходы на проживание. Такие переселенцы не могут, а чаще не хотят адаптироваться.

О. Будник делает вывод: «Практика предоставления гуманитарной помощи в других странах показывает, что внутренне перемещенным лицам для их максимальной ассимиляции нужна не «рыбка», а «удочка» для того, чтобы быть в состоянии самостоятельно себя обеспечивать» [2].

И хотя явление иждивенчества неизбежно в любом обществе, социальный эффект от него стал вызывать все большее опасение. Кроме непосильной нагрузки на государственный бюджет, оно провоцирует распространение морали эгоизма, пассивности, апатии и иные деструктивные последствия. На постсоветском пространстве, пережившем беспрецедентный государственный патернализм, количественные методы реакции на социальное иждивенчество (пособия, компенсации, дотации, продуктовые пакеты, работа сети благотворительных фондов) оказываются не столь продуктивны, как качественные: переобучение, переквалификация, психологическая коррекция, помощь в ресоциализации.

Вывод. Таким образом, критика зависимости от социальной помощи стала одним из главных способов пропаганды необходимости реформирования системы социальной политики. Большинство программных изменений социального государства ориентированы на активную помощь – помощь в успешной адаптации и социализации в новых экономических и культурных условиях. Такая социальная политика ориентирует реципиента не получать, а создавать, производить, зарабатывать и содержать себя и свою семью самостоятельно.

Явление социального иждивенчества не есть однозначным. Оно может быть детерминировано как индуцированными обстоятельствами, так и сознательным выбором человека. Бесспорно, что конформным типом поведения, иждивенчество является в социальных условиях патерналистского общества. Социальное иждивенчество непрерывно воспроизводит ориентацию на то, что удовлетворение тех или иных потребностей – сущностная обязанность государственной системы [14, с. 207]. Если рассматривать иждивенчество, как поведение продуманное и преднамеренное, то становится очевидным, что провоцируют его потребительские установки. Аксиологические мотивы социального иждивенчества, направлены на владение, а не на деятельность, которая обуславливает это владение.

Э. Фромм подчеркивает, что личности с непродуктивной (иждивенческой) ориентацией не способны к созиданию, только потребляют созданное другими, паразитируют на чужом труде, мыслях, достижениях. По Э. Фромму, люди с психологией «вымогателя» также убегают от свободы, поскольку свобода связана, прежде всего, с необходимостью принимать решения, брать ответственность на себя. Феномен иждивения присущ, наверное, всем обществам, но прежде всего – тоталитарным, в котором и человек, и государство смотрят друг на друга через призму категории обязанностей, оставляют за собой «права». Тоталитарное общество отбирает у человека право на принятие

решений, а зато человек, отчужденную функцию принятия решений и ответственности, перекладывает на государство и требует от него полного обеспечения своих потребностей [13].

Традиционная система социальной политики пыталась перенести риски с индивида на государство или общество. Безопасность определялась как уменьшение или отсутствие рисков. А риск, между тем, включает в себя также много положительных аспектов. Люди часто вынуждены идти на риск, чтобы улучшить свою жизнь. Кроме того, в среде, которая быстро меняется, очень важно, чтобы индивиды были в состоянии приспособиться к этим изменениям и активно использовать их в собственных интересах. Это правило касается как наемных работников, так и предпринимателей. Креативное отношение к рискам, однако, отнюдь не означает отсутствие безопасности. Осознание того, что когда дела пойдут плохо, всегда можно рассчитывать на помощь, часто может быть предпосылкой готовности людей рисковать. Цель государства при этом, с помощью права, экономических факторов, культивирования системы ценностей, проводить такую социальную политику в рамках которой, возможности для развития социального иждивенчества объективно будут сведены к минимуму.

Zaruba V. Yu., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Political Science, Zaporozhye National University (Ukraine, Zaporozhye), verus1964@mail.ru

Social dependency: the disincentive effect of social policy

The phenomenon of social dependency is a multifaceted problem, both for reasons of emergence and for social and economic consequences. Social dependency can be determined by induced circumstances, as well as by a person's conscious choice. It is interpreted as a negative adaptation in society and a conscious life position, a model of the behavior of an able-bodied person. Conformal type of behavior, dependency is in the social conditions of the paternalistic society and reproduces the orientation to the fact that satisfaction of certain needs is an essential duty of the state system. Understanding dependence on social assistance has become one of the main incentives for reforming social policy in the developed countries of the world. Most of the program changes of the social state are oriented towards active assistance – assistance in successful adaptation and socialization in new economic and cultural conditions. Such social policy guides the recipient not to receive, but to earn.

Keywords: social policy, social security, social guarantees, social state, social dependency, social adaptation, negative social adaptation.

Заруба В. Ю., кандидат історичних наук, доцент кафедри політології, Запорізький національний університет (Україна, Запоріжжя), verus1964@mail.ru

Соціальне утриманство: дестимулюючий ефект соціальної політики

Феномен соціального утриманства – багатопланова проблема, як з причин виникнення, так і по соціально-економічним наслідкам. Соціальне утриманство може бути детерміновано індукованими обставинами, а також свідомим вибором людини. Трактуються як негативна адаптація в суспільстві і свідоме життєве позиція, модель поведінки працездатної людини. Конформним типом поведінки, утриманство є в соціальних умовах патерналистського суспільства і відтворює орієнтацію на те, що задоволення тих чи інших потреб – сутнісний обов'язок державної системи. Осмислення залежності від соціальної допомоги стала одним з головних стимулів реформування соціальної політики в розвинених країнах світу. Більшість програмних змін соціальної держави орієнтовані на активну допомогу – допомогу в успішній адаптації та соціалізації в нових економічних і культурних умовах. Така соціальна політика орієнтує реципієнта не отримувати, а заробляти.

Ключові слова: соціальна політика, соціальне забезпечення, соціальні гарантії, соціальна держава, соціальне утриманство, соціальна адаптація, негативна соціальна адаптація.

УДК 327.39(477)

Щедрова Г. П.,

доктор політичних наук, професор, завідувач
кафедри політології та міжнародних відносин,
ВНЗ «Університет імені Альфреда Нобеля»
(Україна, Дніпро), galinashed@gmail.com

УКРАЇНА У СУЧАСНИХ ТЕЧІЯХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ

Проаналізовано роль і місце України у сучасних течіях геополітичних концепцій. Визначено тенденції і пріоритети для України у контексті глобальних теорій (глобалізму, глокалізму, світ-системного підходу, сучасної англо-американської школи геополітики, концепції «м'якої» та «розумної» сили), модерних форм атлантизму і мондіалізму, полярного євразійського напрямку. На основі здійсненого аналізу висунуто припущення, що на сьогодні Україна – один з геополітичних центрів, який завдяки ряду внутрішніх факторів чинить вплив на розстановку дипломатичних акцентів серед провідних політичних акторів на міжнародній арені. Запропоновано умовну геополітичну модель, яка ґрунтується на характеристиках вже існуючих та враховує внутрішній потенціал, потреби та інтереси України. На основі геополітичних оцінок України у рамках сучасних концепцій визначено домінуючі висновки, які характеризують місце нашої держави на міжнародній арені.

Ключові слова: геополітика, неомондіалізм, неонатлантизм, глобалізм, глокалізм, євразійство.

З огляду на специфіку географічного розташування Україна завжди була і залишається пріоритетним напрямком досліджень у рамках політичної географії і геополітики. Класичні теорії в інтерпретаціях щодо України виходили із інтересів впливових держав світу, однак розвиток політичного процесу в нашій країні призвів до зміни векторів досліджень – від «однієї з країн постсоціалістичного табору» до «держави у центрі Європи». Однак варто зауважити, що провідні гравці на політичній карті в описанні різних концепцій залишилися незмінними – це Сполучені Штати Америки, Російська Федерація, країни ЄС та їхні союзники.

У сучасній політологічній науці Україна як об'єкт дослідження дає достатньо приводів не лише для контекстних розвідок у рамках вивчення регіону чи зон впливу провідних геополітичних гравців, але й для аналізу внутрішньополітичних процесів в нашій державі, які є наслідком або ж детермінантою впливу на перебіг міжнародної політики. Так, проблемі геополітичного положення України приділяють значну увагу як вітчизняні вчені, так і провідні дослідники сучасних концепцій геополітики. Україну у контексті глобалізму та глокалізму досліджує Р. Робертсон та Е. Гіденс, у рамках світ-системного підходу – І. Валлерстайн, неомондіалізму – Ж. Атталі, Ф. Фукуяма, неонатлантизму – П. Вулфовіц, С. Гантінгтон, сучасної англо-американської школи геополітики – З. Бжезінський, концепції «м'якої» та «розумної» сили – Дж. Най, євразійства – О. Дугін та ін. Попри значну увагу з боку наукових шкіл до геополітичних трансформацій за участі України на сьогодні відсутня певна концентрована модель геополітики, яка б враховувала як внутрішній потенціал нашої держави, так і актуальні умови зовнішнього політичного середовища. Окрім того, сучасна світова політика з визначеними пріоритетами на Європейському континенті дає можливість певним чином узагальнити геополітичну сутність України.

Класичні геополітичні течії – атлантизм та мондіалізм – знайшли своє продовження у відповідних неоконцепціях, які доктринально обґрунтували сучасні автори переважно західних наукових шкіл. Окрім

того, неодмінною теоретичною складовою модерної геополітики є концепції сучасного євразійства, глобалізму, глокалізму, світ-системного підходу, а також актуальної нині концепції «м'якої» сили у міжнародних відносинах.

Неонатлантизм сучасні дослідники збагатили актуальними рисами культурної і релігійної приналежності, що в інтерпретації С. Гантінгтона є цивілізаційними ознаками. Американський учений убачав у зіткненні полярних цивілізацій поштовх до подолання нових рубежів історичного розвитку людства. Хоча багато дослідників вважають концепцію «зіткнення цивілізацій» С. Гантінгтона більш академічною, ніж емпіричною, але ступінь апелювання до вчення американця відчутно підвищився саме через конфлікт на сході України.

В оригінальному есе 1993 р. С. Гантінгтон заявляв, що культурні лінії розломів будуть постійним джерелом конфліктів [16]. Наукова праця, яка згодом розширилася до обсягу книги, ідентифікувала Україну як прототипну строкату країну, в якій співіснують україномовне та російськомовне населення, приречене на страждання. С. Гантінгтон передбачав, що зовнішня політика Москви буде спрямована на консолідацію усієї православної спільноти з Росією як її ядра. Ця теорія підкреслювала місіонерське призначення об'єднання етнічних росіян, розкиданих по всім колишнім радянським республікам [17]. Сучасні дослідники у контексті подій на сході України наголошують, що сепаратизм і загроза анексії територій, які анонсував свого часу С. Гантінгтон, є «сторінкою кремлівської п'єси» [18].

Та одним із найважливіших факторів, які чинять зовнішній вплив на процеси в Україні, С. Гантінгтон визначив цивілізаційну роздільну лінію Європи, у межах якої розташована Україна. «Ця лінія проходить уздовж кордонів між Фінляндією та Росією та між країнами Балтії та Росією, перетинає Білорусь та Україну, що відокремлює більш католицьку західну Україну від православної східної України, коливається на захід, відокремлюючи Трансільванію від решти Румунії, а потім проходить через Югославію майже точно по лінії, яка зараз відділяє Хорватію та Словенію від решти Югославії», – йдеться у «Зіткненні цивілізацій» [16].

Аналогії, які викликають зараз тези, що виклав С. Гантінгтон у своїй головній праці, зараз пов'язують передусім з діяльністю Ісламської Держави, яка шляхом війни намагається побудувати мусульманський халіфат і протистояти західній цивілізації, та з діями керівництва Російської Федерації, яке узаконило вторгнення своїх військових на територію АР Крим та Луганської і Донецької областей.

Важливим значенням і відмінністю концепції С. Гантінгтона є визнання України державою з певною цивілізаційною автентикою – культурною, мовною, релігійною тощо. Відтак Україна постає не як пасивний учасник (чи заручник) світової політики впливових гравців, а як сторона геополітичного процесу з власними інтересами. Важливе уточнення, яке було закладено у концепції С. Гантінгтона, полягає у консолідуючій цінності цивілізації. Тобто якщо цивілізація як така справді існує, то щодо українсько-російського конфлікту вона стане стримуючим і модеруючим чинником у нейтралізації протистояння.

Ще один представник неонатлізму П. Вулфовіц розробив одну з найвпливовіших свого часу концепцій зовнішньої політики США, яка отримала назву «Доктрина Вулфовіца». І хоч вона торкалася переважно аргументації на користь виправдання пануючої ролі Сполучених Штатів у післявоєнному світі, але в ній було визначено важливу роль мирного співіснування країн колишнього СРСР. «США в значній мірі зацікавлені в просуванні демократії на пострадянському просторі і підтримці мирних відносин між Росією, Україною та іншими республіками колишнього СРСР», – йдеться у доктрині [26]. П. Вулфовіц називав спільні сили пострадянських держав найпотужнішим військовим потенціалом Євразії. Водночас, політик не виключав, що могутня Росія намагатиметься приєднати до себе території нових незалежних держав.

Неоконсервативну течію класичного атлантизму розвивав представник англо-американської школи геополітики З. Бжезінський. Дослідник не лише приділив значну наукову увагу проблемі України у глобальному вимірі, але брав активну участь в адвокуванні нашої держави у контексті подій Революції Гідності та подальшого протистояння на Донбасі. Ще наприкінці 1990-х років З. Бжезінський у своїй праці «Велика шахівниця» описав виключну роль України у розвитку пострадянського простору, а пробудження українців назвав головним свідченням імперського домінування чужого народу (росіян) [3, с. 9]. Частково погоджуючись з С. Гантінгтоном, вчений визнавав Україну разом з Азербайджаном, Південною Кореєю, Туреччиною та Іраном носіями ролі геополітичної осі, яка з часом має набути рис геостратегічної активності [3, с. 41]. Аргументи на користь важливої ролі України на просторах Євразії є вичерпними і апробованими сучасною історією:

- Україна – новий і важливий простір на євразійській шахівниці, є геополітичною віссю, тому що саме її існування як незалежної країни допомагає трансформувати Росію;

- без України Росія перестає бути євразійською імперією, а радше стала б переважно азійською імперською державою;

- якщо Москва здобуде контроль над Україною з її 52-мільйонним населенням і величезними ресурсами, а також із виходом до Чорного моря, Росія автоматично знову здобуде необхідні засоби для того, щоб стати могутньою імперською державою, що охоплюватиме Європу і Азію;

- втрата Україною незалежності матиме негайні наслідки для Середньої Європи, перетворюючи Польщу в геополітичну вісь на східному кордоні об'єднаної Європи [3, с. 46].

Як й І. Валлерстайн, З. Бжезінський робить наголос на європейській ролі Німеччини у визначенні долі України, залучаючи сюди французьку і польську детермінанту впливу. Дослідник припустив, що Україна поступово буде втягнута в особливі франко-німецько-польські стосунки, а до 2010 р. франко-німецько-польсько-українська політична співпраця могла б розвинути у партнерство, що збільшувало б геостратегічну потужність Європи [3, с. 85]. У своїй концепції З. Бжезінський неодноразово підкреслював стратегічну втрату для Росії у вигляді непідконтрольної

України. Цей факт сприймався як певна доказова база щодо штучної ідентичності росіян і українців.

Американський політолог польського походження протягом тривалого часу робив прогнози щодо України. Новий етап такої прогностичної діяльності випав на переломний період 2014–2016 рр. З. Бжезінський не лише коментував події в Україні і підтримував учасників Євромайдану, але й сформулював проєктивний сценарій еволюційного розвитку України і вплив його на Російську Федерацію.

По-перше, на думку З. Бжезінського, Україна має не лише внутрішньо утвердитися у своїй меті євроінтегруватися, але й довести європейській спільноті, що вона готова до рішучих перетворень. По-друге, успішна євроінтеграція України – це чи не єдиний шанс на демократизацію нинішньої Росії. Модернізаційний поступ в українській політиці стане викликом та, водночас, прикладом для сусідньої держави, і спонукатиме Росію до стрімких проєвропейських перетворень. Такі думки З. Бжезінський висловлював вже під час активної фази військового протистояння на сході України [6].

В одному з останніх своїх досліджень «Стратегічне бачення: Америка і криза світової влади» З. Бжезінський присвятив Україні цілий розділ [14]. І хоч працю опублікували ще у 2012 р., її прогностична цінність підтверджується подальшим розвитком державотворення в Україні. З. Бжезінський констатує тяжіння України до європейських цінностей, а відносини Росії з Україною після здобуття незалежності у 1991 р. названі схильними до напруги, як і відносини із Заходом. Автор наголошує на використанні енергетики як дієвого засобу впливу і тиску на Україну, аби та підтримувала політику, вигідну Кремлю [14]. Політолог підкреслює, що Російська Федерація постійно намагатиметься підпорядкувати собі Україну, як це зробила з Білоруссю, але вдасться їй це лише за умови «падіння Америки та пасивної участі Європи» [14]. Рекомендації ж З. Бжезінського щодо нормалізації міждержавних відносин у регіоні полягають, передусім, у діалозі (Росії з Атлантичним Заходом) та послідовних демократичних реформах (в Україні та інших країнах колишнього соціалістичного табору).

З. Бжезінський став ще одним теоретиком сучасної геополітики, який визнавав Україну самодостатнім гравцем на міжнародній політичній арені, а її потенціал як незалежної держави називав одним із найбільш перспективних у Європі. Безумовно, політолог об'єктивно наголошував на певних ризиках у здійсненні як зовнішньої, так і внутрішньої політики Україною. Однак більшість із них стосувалися власної спроможності, здатності і бажанні реалізовувати етапи євроінтеграційних реформ.

Тенденції переходу від мондіалізму до його оновленої форми неомондіалізму визначено у працях американського політолога Ф. Фукуями та французького дослідника Ж. Атталі. Обидва писали про докорінну зміну геополітичних парадигм, у контексті яких світове панування має виходити виключно з критерію економічного прогресу та інновацій, які забезпечать виживання цивілізації. Однією ж з головних відмінностей є ставлення до концепту «кінця історії». Якщо у Ф. Фукуями – це кінцевий пункт ідеологічної еволюції людства й універсалізації західної ліберальної

демократії як кінцевої форми управління людським суспільством [15, с. 5], то у Ж. Атталі – невідворотний конфлікт старого і нового порядків [12].

Якщо перші дослідження Ф. Фукуями лише контекстно торкалися проблем України, то зараз американський дослідник не лише коментує перебіг політичного процесу в нашій державі, але й виступає в країні на просвітницьких заходах. Протягом 2016–2018 рр. Ф. Фукуяма дав кілька розгорнутих інтерв'ю провідним українським виданням, а медіа-портал «Новое Время» анонсує на кінець квітня 2018 р. відкрити зустріч із Ф. Фукуямою в Києві на тему «Діалоги про майбутнє» [7].

Під час виступу в «Атлантичній раді» у Вашингтоні Ф. Фукуяма заявив, що демократичні перетворення в Україні є частиною глобального процесу боротьби за демократію з авторитаризмом і популізмом [10]. Відтак, політолог вважає, що політичні успіхи українців мають велике значення не тільки для Європи, а й для світу в цілому. Запорукою прогресивного поступу України у бік демократії Ф. Фукуяма називає подолання корупції і послідовні реформи, однак не заперечує той факт, що деструктивний вплив Росії «підірвав демократичний експеримент в Україні» [10].

Україна для провідника неомондіалізму – це приклад згуртованості активної громади, яка здатна стати рушієм державотворення. Однак, на думку Ф. Фукуями, без зовнішньої підтримки громадянське суспільство в Україні стає пасивнішим і втрачає мобілізаційну силу. «У часи Євромайдану була мобілізація громадянського суспільства. Мене не дивує, що українці стали більш пасивними. Але це та сила, той потенціал, який потрібно використати. Громадянське суспільство є великим гравцем в українській політиці. Вплив Євросоюзу і США на формування українських інституцій може допомогти використати цей потенціал», – зауважує Ф. Фукуяма [11].

У висвітленні й сприйнятті українського питання протилежної думки дотримується французький експерт Ж. Атталі. Він називає неправильним використовувати анексію Росією АР Крим як привід для конфронтації Європи з Російською Федерацією. «Ми ніколи не схвалювали нинішній російський режим і його міжнародну стратегію. Я маю на увазі Захід, а точніше Європу. І для мене інтерес Європи полягає не в тому, щоб вступати у конфронтацію з Росією. Навпаки, ми маємо зробити все, щоб інтегрувати нашого великого східного сусіда у площину європейського права», – написав у березні 2014 р. у своєму персональному блозі Ж. Атталі [13].

Французький вчений проводить тривалі історичні аналогії з подібними ситуаціями в країнах ЄС, наголошуючи, що право на самовизначення вважається однією з найбільш непорушних європейських цінностей. Відтак, і Україну, зокрема й мешканців Криму, він не відриває у такому самовизначенні від європейської спільноти з наданими їй правами. Такі твердження не знайшли масштабної підтримки серед дипломатії Старої Європи, адже анексія АР Крим стала початком тривалого періоду військової агресії на сході України, яку й досі називають чи не найбільшою трагедією європейської цивілізації у ХХІ ст.

Полярною до вже проаналізованих можна вважати сучасну концепцію євразійства (неосєвразійства), яку

в контексті дослідження ролі України у міжнародній політиці інтерпретував засновник сучасної школи російської геополітики О. Дугін. Варто зауважити, що події в Україні 2013–2014 рр. сприяли відходу О. Дугіна від наукових досліджень у бік публіцистики та популізму.

Для О. Дугіна Україна – це один із фронтів «Великої війни континентів», тобто війни атлантистів з євразійцями [1]. Російський дослідник визначає кілька сценаріїв для сучасної України:

- федералізація держави через проведення референдуму;

- розкол України на дві держави;

- збереження унітарної України (без Криму) за умови послідовної підтримки політики євразійства, а значить і політики Кремля [1].

У певних твердженнях засновник теорії євразійства взагалі виключає поняття «українці», а заміняє його на «малороси», а росіян ідентифікує як «великоросів», які є неподільними з «малоросами–українцями». Водночас, однією з причин війни на сході України О. Дугін називає «ігнорування великоросами ідентичності малоросів», нарікаючи, що «злиттям» двох нероздільних народів треба було займатися раніше [2].

Зауважимо, що жоден з прогнозів О. Дугіна не знайшов втілення у реальному житті. Натомість автор так і не визначив ідеологічну і ментальну приналежність України до полюсу євразійства. Єдине, що було обґрунтовано у теорії, це виключну зацікавленість євразійців в утвердженні контролю над Україною.

Ще одна складова сучасної геополітики – це концепт глобалізованого світу, що охоплює сфери економіки, освіти, культурного та інформаційного розвитку, включає політичну складову, підпорядкувавши її модерним умовам глобалізації та глобалізму. У науковий обіг поняття «глобалізм» вперше ввів у 1983 р. британський дослідник Р. Робертсон. Уточнимо, що автор у 1983 р. вперше вжив термін «globality» у назві однієї зі своїх статей [23], а у 1985 р. він же дав докладне тлумачення такому поняттю, як «globalization». Згодом дослідник виклав основи власної концепції щодо глобалізму у спеціальному дослідженні, де термін визначено як взаємопов'язану систему політичних, ідеологічних, економічних, соціальних, військових та інших заходів, спрямованих на утвердження у глобальному масштабі панування тієї чи іншої соціально-економічної, ідеологічної доктрини [22, с. 159].

В одній з останніх наукових робіт «Крім дискурсу глобалізації» засновник концепції глобалізму торкається проблеми України у контексті аналізу кризи у Європі, яку Р. Робертсон визначив як кризу управління у пошуку нових форм світової організації. «Європа, її союзники і її сусіди різко змінилися. Тут я маю на увазі набагато наполегливішу Росію (під авторитарним керівництвом Путіна), вторгнення Росії в Україну, анексію Криму та її постійну загрозу для країн Балтії», – пише у своєму дослідженні британський вчений [20, с. 12]. Україна, на нашу думку, у даному контексті розглядається як індикатор пріоритетів, що по факту демонструють нівелювання міжнародного права й ігнорування етичних норм у здійсненні політики добросусідства. Загалом, конфлікт у центрі Європи за участі України у розрізі концепту глобалізму виявив прецедент, коли глобальна міжнародна позиція не змогла поглинути локальну.

З'ясовуючи обставини, заручниками яких у глобалізованому світі стала Україна, варто звернути увагу на концепцію глокалізму – поєднання процесів глобалізації та локалізації у розвитку людства. Той же Р. Робертсон у статті «Європейська глокалізація в глобальному контексті» характеризує Європу як історію постійного і множинного процесу глокалізації. У даному контексті дослідник згадує події в Україні як приклад глокалізації в країні. На фоні загального піднесення, об'єднаного спільною метою євроінтеграції, у державі виникає і шириться інша позиція щодо локальної самодостатності, підтримувана правими організаціями, які на фоні популяризованої демократизації підтримують ідеї авторитаризму [21, с. 10–11].

Отже, концепція глокалізації розкриває для України беззаперечні обставини одночасного поширення як глобальних стратегій зовнішньої політики, так і локальних прагнень окремих соціальних груп та груп тиску. У таких умовах державна політика має володіти певним набором альтернатив і запасних планів на випадок загострення і зовнішньої ситуації, і внутрішнього протистояння. Зауважимо, що за сучасних умов в Україні варто враховувати ідеологічний, регіональний і соціально-економічний чинники глокалізації.

Не менш актуальними є твердження сучасного світ-системного підходу у геополітиці, родоначальником якого є американський соціолог І. Валлерстайн. Концепція спирається на інтеррегіональний та транснаціональний розподіл праці, який розділяє світ на країни центру, країни напівпериферії та країни периферії. Провідний дослідник Єльського університету останнім часом приділяє значну увагу геополітичним процесам, пов'язаним із Україною, більш того, наша держава стала основою позаконтекстних досліджень І. Валлерстайна. У статті «Геополітика розколу України» вчений торкається питання детермінованого впливу на перебіг політичних, а згодом і силових сценаріїв в Україні, звинувачуючи США у гіперболізованому втручанні у справи Європи, де Україна є лише «зручним виправданням геополітичного розподілу». «Дозвольте припустити, що Україна була просто зручним виправданням або повноваженням для більшого геополітичного поділу, який не має нічого спільного з внутрішнім розколом в Україні. Те, що переслідували США, не є передбачуваним «поглинанням» України Росією... Йдеться про загрози геополітичного союзу Німеччини/Франції та Росії...», – заявляє у своїй статті І. Валлерстайн [25]. Також автор наголошує на складності вибору стратегічного партнера для України – між Європейським Союзом та Російською Федерацією – в умовах відносно однакової підтримки обох векторів дипломатичного тяжіння серед населення країни.

Щодо корінних змін у концептуальній геополітиці, які вплинули і на Україну, то І. Валлерстайн наголошує на переході США від тривалої історії атлантичного централізму до тихоокеанського. Водночас, в Європі як засіб протистояння Сполученим Штатам і Китаю з'являється альтернативний союз Росії та Німеччини із залученням у зону впливу інших держав континентальної Європи. «Політика Німеччини відносно України демонструє саме той пріоритет, який вона надає вирішенню європейських проблем, що включає, а не виключає Росію», – резюмує дослідник [25].

І. Валлерстайн виключає біполярний вплив на Україну лише з боку США та РФ, досліджуючи тут і роль сучасної Німеччини. Вважаємо за необхідне підкреслити, що світ-системна парадигма І. Валлерстайна у даному контексті частково дублює усталену думку світової дипломатії щодо ситуації в Україні. Так, вчений називає конфлікт на сході України «квазі-громадянською війною», а головними акторами, які здатні позитивно вплинути на вирішення військової ситуації, вважає Німеччину і Російську Федерацію. «Перше, що потрібно відзначити, це те, що кожен з них викладає свою сутність справи. Канцлер Меркель хоче гарантувати, що територіальна цілісність України буде повністю і постійно дотримана (за винятком Криму). Президент Путін хоче отримати гарантії того, що Україна ніколи не стане членом НАТО», – зазначає І. Валлерстайн [24].

І хоч Україна фігурує у більшості концептуальних тез світ-системного підходу, однак країна залишилася поза увагою ключової класифікації – розподілу держав світу на центр, периферію та напівпериферію. З огляду на сутнісні ознаки трьох типів держав, обґрунтовані І. Валлерстайном, Україна на сучасному етапі займає проміжний шабел між периферією та напівпериферією, адже й досі виконує роль сировинної бази так званих «світ-економік», однак тяжіння до європейських цінностей поступово зумовлює відхід від пасивної геополітичної участі.

Реалії останніх часів із переломним моментом у 2013–2014 рр. і розвитком військових подій на сході країни доводять, що локально-регіональні координати України збіглися у часі й інтересах з іншими геополітичними гравцями, що спричинило підпорядкування ролей більш впливовим акторам світової політики. Очевидно, що вчені-глобалісти виключають одноосібні полюси світової політики, наголошуючи на важливості врахування геополітичних союзів, які не обов'язково мають об'єднуватися спільними кордонами. З огляду на це твердження зауважимо, що й Україна зазнає впливу поза межами транскордонної площини своєї території.

У контексті сучасних подій важливо торкнутися й основних тез концепції «м'якої» та «розумної сили» у рамках теорії неолібералізму у міжнародних відносинах. Її розробник – американський вчений Дж. Най – досліджував українське питання, зокрема у розрізі транскордонних інтересів сусідніх із Україною держав та розвитку нашою країною власної «м'якої» сили [4]. Професор Гарвардського університету вважає основою «м'якої» сили України її традиції і культуру. «Кожна країна, втім, як і кожна особа, має здатність м'якої сили. Дуже часто м'яка сила впливає з культури країни, тому традиційні аспекти української культури можуть приваблювати інших, так само як і її історія. Тому Україна може розвивати свою м'яку силу, просуваючи культурні цінності та демократію і здійснюючи політику, яка враховує інтереси інших, а відтак вважається легітимною», – наголошує Дж. Най [4].

Важливою тезою у контексті концепції «м'якої» сили для України є не лише визнання відповідного потенціалу у нашій державі, але й визначення об'єктів міжнародних відносин, на які ця сила матиме вплив. Такими, на думку Дж. Най, є США, які цікавляться історією та культурою України, та країни Західної Європи, яким імпонує нинішній демократичний вибір України. Водночас,

нагальною потребою залишається напрацювання і розвиток тих рис, які стануть привабливими для східного сусіда. Це може стати запорукою стабілізації відносин між двома державами.

На основі здійсненого аналізу можна висунути припущення, що на сьогодні Україна – один з геополітичних центрів, який завдяки своєму географічному розташуванню і власному потенціалу, зокрема соціальному і сировинно–промислового, чинить вплив на розстановку дипломатичних акцентів серед провідних політичних акторів на міжнародній арені. Важливим аспектом даного твердження є нинішній відхід України від пасивної участі у геополітичному процесі та зміни у зовнішньому адвокуванні нашої держави, що сталися на межі 2013–2014 рр.

Зауважимо, що за домінування жодної з досліджених геополітичних концепцій Україна не отримує повноцінних можливостей для реалізації своїх інтересів на міжнародній арені. Це зумовлено як історичним розвитком нашої держави, який переважно відбувався в умовах підпорядкованості і залежності, так і непослідовними, а часом і суперечливими стратегіями реалізації зовнішньополітичного курсу. Відтак, актуальним завданням є конструювання умовної геополітичної моделі, яка б враховувала внутрішній потенціал, потреби та інтереси України. На нашу думку, така модель має концентрувати у своїх домінуючих рисах аспекти вже існуючих концепцій і підходів у геополітиці, зокрема:

- розвиток центру з одночасною підтримкою периферії в умовах неоднорідності регіонів (світ–системний підхід);

- урахування внутрішніх суперечностей у поставках цілей і виборі методів реалізації стратегій зовнішньополітичного курсу (концепція глокалізму);

- використання інклюзивності норм і політичних традицій глобалізованого світу для формування українського варіанту впровадження європейських реформ (теорія глобалізму). Тут важливо поєднати збереження автентичних традицій врядування з набуттям рис демократичності і конкурентності, зокрема у формуванні сучасного політичного класу;

- визнання України просторовою віссю цивілізаційних перетворень (неоатлантизм);

- підтримка демократичних реформ в Україні як частини глобального процесу модернізації політичних систем західних держав (неомондіалізм);

- розвиток і підтримка «м'якої» сили України, головними інструментами якої є традиції, культура, нинішній проєвропейський курс (концепція «м'якої» сили).

Дослідження геополітичних аспектів, пов'язаних із Україною, набули нової актуальності як у зв'язку з вже відомими просторовими перевагами України, так і через переоцінку геостратегічних домінант у світі, зокрема на фоні новітніх військових протистоянь. Цю тезу своїм висновком підтримує і вітчизняна дослідниця О. Снігир, яка вказує, що Україна як географічне, так і політичне явище сприймалася у якості об'єкту геополітики, який є стратегічно важливим для суб'єктів геополітичних відносин, особливо з точки зору отримання переваг у боротьбі за домінування у європейському регіоні [9, с. 12].

Загалом, аналіз геополітичних оцінок України у рамках різних концепцій дозволяє констатувати домінування таких висновків:

- Україна лежить не лише на просторовій межі Заходу і Сходу, але й на перетині традицій індивідуалізму та колективізму;

- за будь-якого визначення лідируючих держав у світовій політиці Україна була і залишається для них стратегічно важливою геополітичною одиницею, що доведено перманентним перебуванням «українського питання» у порядку денному найважливіших зустрічей та заходів провідних міжнародних організацій та об'єднань (ЄС, ООН, НАТО тощо);

- тенденції і ризики нинішньої ситуації у регіоні визначають важливість не лише осі «Захід–Схід», а й «Північ–Південь». Зокрема тут важлива стратегічна підтримка Півдня (наприклад, Туреччини), номінальний нейтралітет найближчої Півночі (Білорусь), партнерство дальньої Півночі (країни Балтії);

- наслідком розташування України на важливих транзитних шляхах, наявність в країні потужного природно–ресурсного потенціалу і сусідство з великою кількістю держав, більшість з яких вже успішно пройшли шлях євроінтеграції, є, з одного боку, багатоваріативність зовнішньої політики, з іншого – ускладнена реалізація геополітичних стратегій у напрямку євроінтеграції через рубіжне розміщення.

Таким чином, актуалізувалася констатація включення України у модерні концепції геополітики. Тепер у дослідженні домінує не географічна складова, а чинники цивілізаційної належності та політичного вибору України. Незмінним залишається факт спільної зацікавленості провідних геополітичних гравців зберегти за собою можливість впливу на Українську державу як вісь зіткнення інтересів Заходу і Сходу, уособлення цивілізаційного розвитку та один із найоптимальніших транзитних шляхів Європи та Азії.

Список використаних джерел

1. Александр Дугин: «Началась Великая Война Континентов» [Електронний ресурс] // Пражский Телеграф. – 9 апреля 2014 г. – Режим доступу: <http://ptel.cz/2014/04/aleksandr-dugin-nachalas-velikaya-vojna-kontinentov>.
2. Александр Дугин: Нам нужна свободная Украина [Електронний ресурс] // Информационно–аналитическое издание «Украина.ру». – 20 октября 2017 г. – Режим доступу: <https://ukraina.ru/exclusive/20171020/1019404891.html>.
3. Бжезінський З. Велика шахівниця / З. Бжезінський. – Львів–Івано–Франківськ: Лілея–НВ, 2000. – 236 с.
4. Джозеф Най: Якщо у сусідів України різне бачення політики, досить важко підібрати шлях, який зацікавить всіх [Електронний ресурс] // Главком: Офіційний веб–сайт. – 14 березня 2011 р. – Режим доступу: <https://glavcom.ua/publications/113741-dzhozef-naj-jakshcho-u-susidiv-ukrajini-rizne-bachennja-politiki-dosit-vazhko-pidibrati-shljah-jakij-zatsikavit-vsih.html>.
5. Дугин А. Евразийство как политическая философия [Електронний ресурс] / А. Дугин // Александр Дугин: Персональный сайт. – Режим доступу: <http://dugin.ru/video/aleksandr-dugin-evraziystvo-kak-politicheskaya-filosofiya>.
6. Збигнев Бжезінський: прогноз об Украине и России [Електронний ресурс] // Телеканал «Интер»: видео с экрана. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=4zWwFy_JeWo.
7. Кінець історії? Американський політолог Френсіс Фукуяма – про майбутнє України: Анонс [Електронний ресурс] // Новое Время: Офіційний веб–сайт. – Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/ukraine/dialohi-pro-majbutnje-z-frensisom-fukujamoju-vidomij-amerikanskij-politoloh-pro-provali-ta-uspikhi-ukrajintiv-2463862.html>.

8. Матвєєва О. Проблеми мондіалістської інтерпретації постглобалізму / О. Матвєєва // Наукові праці. Політологія. – 2016. – Вип. 261. Т. 273. – С. 103–108.

9. Снігір О. Україна у геополітичних концепціях Європейського Союзу: динаміка «об'єкт-суб'єктних» відносин: Автореф. дис... канд. політ. наук: 21.01.01 – основи національної безпеки держави [Електронний ресурс] / О. В. Снігір; Національний інститут проблем міжнародної безпеки. – К., 2004. – 16 с.

10. Фукуяма: Перемога України над популізмом має значення для Європи [Електронний ресурс] // Українська правда. – 30 березня 2018 р. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/03/30/7176236>.

11. Фукуяма: Україна у глобальній битві за демократію – на передовій [Електронний ресурс] // Радіо Свобода: Офіційний веб-сайт. – 23 серпня 2016 р. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/27941881.html>.

12. Attali J. Lignes d'horizon / J. Attali. – Paris, 1990. – 216 p.

13. Attali J. Ukraine: sont ils tous devenus fous? [Electronic resource] / J. Attali // Blogs. – Access mode: <http://marcrousset.over-blog.com/article-ukraine-sont-ils-tous-devenus-fous-selon-jacques-attali-123114753.html>.

14. Brzezinski Z. Strategic Vision: America and the Crisis of Global Power [Electronic resource] / Z. Brzezinski. – New York, 2012. – Access mode: <https://orientalreview.org/wp-content/uploads/2012/12/Brzezinski-Zbigniew-Strategic-Vision-America-and-the-Crisis-of-Global-Power.pdf>.

15. Fukuyama F. The End of History? / F. Fukuyama // The National Interest. – №16. – P.3–18.

16. Huntington Samuel P. The Clash of Civilizations [Electronic resource] / Samuel P. Huntington // Foreign Affairs. – Touchstone, 1993. – Access mode: <http://online.sfsu.edu/mroozbeh/CLASS/h-607-pdfs/S.Huntington-Clash.pdf>.

17. Huntington Samuel P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order [Electronic resource] / Samuel P. Huntington. – Harvard University Printed, 1996. – Access mode: http://www.academia.edu/4610592/Samuel_P_Huntington_The_Clash_of_Civilizations_and_the_Remaking_of_World_Order_1996.

18. McKew Molly K. Putin's global ambitions could destabilize Europe [Electronic resource] / Molly K. McKew, Gregory A. Maniati // The Washington Post. – March 18, 2014. – Access mode: https://www.washingtonpost.com/opinions/putins-global-ambitions-could-destabilize-europe/2014/03/18/69abb2a2-aec5-11e3-9627-c65021d6d572_story.html?utm_term=.84f30a2d8c78.

19. Nye Joseph S. The Russian Connection Between Syria and Ukraine [Electronic resource] / Joseph S. Nye // Belfer Center for Science and International Affairs. – February 17, 2016. – Access mode: <https://www.belfercenter.org/publication/russian-connection-between-syria-and-ukraine>.

20. Robertson R. Beyond the discourse of globalization / R. Robertson // Glocalism: journal of culture, politics and innovation. – 2015. – №1. – P.1–14.

21. Robertson R. European Glocalization in Global Context / R. Robertson. – Palgrave Macmillan UK, 2014. – 225 p.

22. Robertson R. Globalization: Social Theory and Global Culture / R. Robertson // Journal of World History. – 1994. – Vol.5, No.1. – P.158–160.

23. Robertson R. Interpreting Globality / R. Robertson // World Realities and International Studies. – PA: Pennsylvania Council on International Education, 1983. – P.7–20.

14. Wallerstein I. Merkel and Putin: Ukrainian Diplomacy [Electronic resource] / I. Wallerstein // Immanuel Wallerstein: Personal website. – September 1, 2014. – Access mode: <https://www.iwallerstein.com/merkel-and-putin-ukrainian-diplomacy>.

25. Wallerstein I. The Geopolitics of Ukraine's Schism [Electronic resource] / I. Wallerstein // Immanuel Wallerstein: Personal website. – Feb. 15, 2014. – Access mode: <https://www.iwallerstein.com/geopolitics-ukraines-schism>.

26. Wolfowitz P. Defense Planning: Guidance [Electronic resource] / Paul Wolfowitz // National Security Council: Official website. – Access mode: <https://www.archives.gov/files/declassification/iscap/pdf/2008-003-docs1-12.pdf>.

References

1. Aleksandr Dugin: «Nachalas' Velikaja Vojna Kontinentov» [Elektronnyj resurs] // Prazhskij Telegraf. – 9 aprelja 2014 g. – Rezhym

dostupu: <http://ptel.cz/2014/04/aleksandr-dugin-nachalas-velikaya-vojna-kontinentov>.

2. Aleksandr Dugin: Nam nuzhna svobodnaja Ukraina [Elektronnyj resurs] // Informacionno-analiticheskoe izdanie «Ukraina.ru»: Oficial'nyj . – 20 oktjabrja 2017 g. – Rezhym dostupu: <https://ukraina.ru/exclusive/20171020/1019404891.html>.

3. Bzhezinskij Z. Velyka shakhivnytsia / Z. Bzhezinskij. – Lviv–Ivano–Frankivsk: Lileia–NV, 2000. – 236 s.

4. Dzhozef Nai: Yakshcho u susidiv Ukrainy rizne bachennia polityky, dosyt vazhko pidibraty shliakh, yakiy zatsikavyt vsikh [Elektronnyj resurs] // Havkom: Ofitsiynij veb-sait. – 14 bereznia 2011 r. – Rezhym dostupu: <https://glavkom.ua/publications/113741-dzhozef-naj-jakshcho-u-susidiv-ukrajini-rizne-bachennia-politiki-dosit-vazhko-pidibrati-shljah-jakij-zatsikavit-vsikh.html>

5. Dugin A. Evraziystvo kak politicheskaja filosofija [Elektronnyj resurs] / A. Dugin // Aleksandr Dugin: Personal'nyj vjeb-sajt. – Rezhym dostupu: <http://dugin.ru/video/aleksandr-dugin-evraziystvo-kak-politicheskaja-filosofija>.

6. Zbignej Bzhezinskij: prognoz ob Ukraine i Rossii [Elektronnyj resurs] // Telekanal «Inter»: video s jekrana. – Rezhym dostupu: https://www.youtube.com/watch?v=4zWwFy_JeWo.

7. Kinets istorii? Amerykanskij politoloh Frensis Fukuiama – pro maibutnie Ukrainy: Anons [Elektronnyj resurs] // Novoie Vriemja: Ofitsiynij veb-sait. – Rezhym dostupu: <https://nv.ua/ukr/ukraine/dialohi-pro-majbutnje-z-frensisom-fukujamoju-vidomij-amerikanskij-politoloh-pro-provali-ta-uspikhi-ukrajintiv-2463862.html>.

8. Matvieieva O. Problemy mondialistkoi interpretatsii posthlobalizmu / O. Matvieieva // Naukovi pratsi. Politolohiia. – 2016. – Vyp. 261. Т. 273. – С. 103–108.

9. Snihyr O. Ukraina u heopolitychnykh kontseptsiiakh Yevropeiskoho Soiuzu: dynamika «ob'iekt-sub'iektnykh» vidnosyn: Avtoref. dys... kand. polit. nauk: 21.01.01 – osnovy natsionalnoi bezpeky derzhavy [Elektronnyj resurs] / O. V. Snihyr; Natsionalnyi instytut strateichnykh doslidzen; Natsionalnyi instytut problem mizhnarodnoi bezpeky. – K., 2004. – 16 s.

10. Fukuiama: Peremoha Ukrainy nad populizmom maie znachennia dlja Yevropy [Elektronnyj resurs] // Ukrainska pravda. – 30 bereznia 2018 r. – Rezhym dostupu: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/03/30/7176236>.

11. Fukuiama: Ukraina u hlobalnii bytvi za demokratiu – na peredovii [Elektronnyj resurs] // Radio Svoboda: Ofitsiynij veb-sait. – 23 serpnia 2016 r. – Rezhym dostupu: <https://www.radiosvoboda.org/a/27941881.html>.

12. Attali J. Lignes d'horizon / J. Attali. – Paris, 1990. – 216 p.

13. Attali J. Ukraine: sont ils tous devenus fous? [Electronic resource] / J. Attali // Blogs. – Access mode: <http://marcrousset.over-blog.com/article-ukraine-sont-ils-tous-devenus-fous-selon-jacques-attali-123114753.html>.

14. Brzezinski Z. Strategic Vision: America and the Crisis of Global Power [Electronic resource] / Z. Brzezinski. – New York, 2012. – Access mode: <https://orientalreview.org/wp-content/uploads/2012/12/Brzezinski-Zbigniew-Strategic-Vision-America-and-the-Crisis-of-Global-Power.pdf>.

15. Fukuyama F. The End of History? / F. Fukuyama // The National Interest. – №16. – P.3–18.

16. Huntington Samuel P. The Clash of Civilizations [Electronic resource] / Samuel P. Huntington // Foreign Affairs. – Touchstone, 1993. – Access mode: <http://online.sfsu.edu/mroozbeh/CLASS/h-607-pdfs/S.Huntington-Clash.pdf>.

17. Huntington Samuel P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order [Electronic resource] / Samuel P. Huntington. – Harvard University Printed, 1996. – Access mode: http://www.academia.edu/4610592/Samuel_P_Huntington_The_Clash_of_Civilizations_and_the_Remaking_of_World_Order_1996.

18. McKew Molly K. Putin's global ambitions could destabilize Europe [Electronic resource] / Molly K. McKew, Gregory A. Maniati // The Washington Post. – March 18, 2014. – Access mode: https://www.washingtonpost.com/opinions/putins-global-ambitions-could-destabilize-europe/2014/03/18/69abb2a2-aec5-11e3-9627-c65021d6d572_story.html?utm_term=.84f30a2d8c78.

19. Nye Joseph S. The Russian Connection Between Syria and Ukraine [Electronic resource] / Joseph S. Nye // Belfer Center for Science and International Affairs. – February 17, 2016. – Access mode: <https://www.belfercenter.org/publication/russian-connection-between-syria-and-ukraine>.

20. Robertson R. Beyond the discourse of globalization / R. Robertson // *Glocalism: journal of culture, politics and innovation*. – 2015. – №1. – P.1–14.
21. Robertson R. European Glocalization in Global Context / R. Robertson. – Palgrave Macmillan UK, 2014. – 225 p.
22. Robertson R. Globalization: Social Theory and Global Culture / R. Robertson // *Journal of World History*. – 1994. – Vol.5, No.1. – P.158–160.
23. Robertson R. Interpreting Globality / R. Robertson // *World Realities and International Studies*. – PA: Pennsylvania Council on International Education, 1983. – P.7–20.
14. Wallerstein I. Merkel and Putin: Ukrainian Diplomacy [Electronic resource] / I. Wallerstein // Immanuel Wallerstein: Personal website. – September 1, 2014. – Access mode: <https://www.iwallerstein.com/merkel-and-putin-ukrainian-diplomacy>.
25. Wallerstein I. The Geopolitics of Ukraine's Schism [Electronic resource] / I. Wallerstein // Immanuel Wallerstein: Personal website. – Feb. 15, 2014. – Access mode: <https://www.iwallerstein.com/geopolitics-ukraines-schism>.
26. Wolfowitz P. Defense Planning: Guidance [Electronic resource] / Paul Wolfowitz // National Security Council: Official website. – Access mode: <https://www.archives.gov/files/declassification/iscap/pdf/2008-003-docs1-12.pdf>.

Shchedrova G. P., Doctor of Political Sciences, Professor, Head of the Department of Political Science and International Relations at the Alfred Nobel University (Ukraine, Dnipro), galinashed@gmail.com

Ukraine in the current trends of geopolitical concepts

The role and place of Ukraine in current trends of geopolitical concepts are analyzed. The trends and priorities for Ukraine in the context of global theories (globalization, globalism, world-system approach, the modern Anglo-American geopolitical school, the concept of «soft» and «intelligent» force), modern forms of Atlanticism and mondialism, and the polar Eurasian direction are determined. Based on the analysis carried out, the assumption is that today Ukraine is one of the geopolitical centers, which due to its some of internal factors, has an influence on the placement of diplomatic accents among the leading political actors in the international arena. Consequently, a conditional geopolitical model is proposed based on the characteristics of existing ones and takes into account the internal potential, needs and interests of Ukraine. Based on geopolitical assessments of Ukraine, within the framework of modern concepts, the prevailing conclusions, which characterize the place of our state in the international arena, are determined.

Keywords: geopolitics, neomondialism, neoatlantism, globalism, glocalism, Eurasianism.

* * *

УДК 32.01:303.42(477)

Гоцуляк В. М.,

кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії і політології,
Хмельницький національний університет
(Україна, Хмельницький), gotsylak@ukr.net

Історична свідомість у вимірах українського національного буття XVII–XVIII ст.

Поняттям, що характеризує процес самоусвідомлення суспільством своєї суті і надає можливість осмислено відтворювати, реконструювати діяльність людини у часі, є історична свідомість.

Під історичною свідомістю розуміється притаманна суспільству в цілому і окремій людині сукупність знань, уявлень, ідей, поглядів про своє минуле і про минуле людства. В історичній свідомості індивідів, груп, спільнот, народів, націй формуються і фіксуються уявлення про своє походження, про важливі події своєї історії, про співвідношення національної історії з історією інших спільнот і людства в цілому. Історична свідомість включає в себе також оцінку минулого у всій його різноманітності соціальними, етносоціальними групами людей.

Через формування історичної свідомості індивід усвідомлює свою належність до певної спільноти людей. Кожна людська спільнота володіє комплексом історичних уявлень про своє походження, про важливі події минулого, про видатних людей в історії. Така історична традиція виражає належність до духовного життя кожного народу, є способом вираження своєї самості.

Ключові слова: історична свідомість, ранньомодерна Україна, історична пам'ять, історизм, політичний процес.

Завдання всебічного і комплексного вивчення змісту політичної думки ранньомодерної України проєктують дослідника на осягнення українського минулого у його повноті, суперечливості й специфічності. На основі синтезу різних підходів філософського аналізу з конкретними прийомами історичного дослідження таке загальне знання досягається. Однак на шляху до нього стоять численні стереотипи свідомості, неприйнятні у науковому дослідженні схеми, ненаукові підходи, псевдонаукові твердження і висновки.

Важливі та актуальні проблеми, що стосуються вивчення особливостей українського національного буття і специфіки української історії, ставляться на рівні буденної свідомості та масової культури без належного світоглядного, філософського, теоретичного обґрунтування і пояснення, без спирання на факти. Водночас, слід пам'ятати, що існують такі аспекти людського досвіду, зафіксовані в історії, які не можна виразити суто науковим способом. Вони мають свою соціокультурну цінність і можуть бути представлені літературними чи поетичними образами, зразками утопічного мислення тощо. Різні знання і практики завжди були в культурі, але вони не завжди можуть вивчатися суто науковими методами. Проте за будь яких обставин слід визнати домінуючу цінність наукової раціональності та її вплив на всі форми культури [3].

Серйозною перешкодою формування об'єктивних знань про проблему, що вивчається, є вплив сучасних засобів масової інформації, які породжують так звану «кліпову свідомість», коли складна й суперечлива українська реальність сприймається спрощено, як картинка, без логіки і прагнення знайти істину. В результаті люди вірять у різні нісенітниці та міфи, зосереджуються на деяких деталях без найменшої спроби проникнути в суть проблеми.

Поняттям, що характеризує процес самоусвідомлення суспільством своєї суті і надає можливість осмислено відтворювати, реконструювати діяльність людини у часі, є історична свідомість.

Під історичною свідомістю розуміється притаманна суспільству в цілому і окремій людині сукупність знань, уявлень, ідей, поглядів про своє минуле і про минуле людства. В історичній свідомості індивідів, груп, спільнот, народів, націй формуються і фіксуються уявлення про своє походження, про важливі події своєї історії, про співвідношення національної історії з історією інших спільнот і людства в цілому. Історична свідомість включає в себе також оцінку минулого у всій його різноманітності соціальними, етносоціальними групами людей. Осмислюючи своє історичне минуле різні спільноти (народи, нації) можуть відтворити його в різних формах у всіх часових модусах – минулому, теперішньому і майбутньому, зафіксувати, таким чином, зв'язок часів і поколінь.

Через формування історичної свідомості індивід усвідомлює свою належність до певної спільноти людей. Кожна людська спільнота володіє комплексом історичних уявлень про своє походження, про важливі події минулого, про видатних людей в історії. Така історична традиція виражає належність до духовного життя кожного народу, є способом вираження своєї самості. Цей фактор надає історичній свідомості емоційне забарвлення. Загалом історія завжди присутня

в свідомості суспільства, всі її елементи – погляди, ідеї, політичні теорії, безперечно, є історичними за своїм характером.

«Історична свідомість» – складний і неоднозначний термін. Але оскільки реконструюються різні форми людського досвіду і людина їх враховує у своєму житті, вона просто не може жити і здійснювати свою діяльність без усвідомлення особистого минулого. Особистість звертається до накопиченого в історії та культурі досвіду з різними цілями: цей досвід може бути засобом самоутвердження, може визначати шляхи для реалізації власного потенціалу, бути основою для уявлення про майбутній стан людини чи спільноти.

Щоб зрозуміти суть процесів, які відбувалися в минулій історії, необхідно мати уявлення про те, як той чи інший феномен виник і як розвивався. В цьому сенсі суспільство, звісно, володіє пам'яттю. Однак «історична свідомість» і «соціальна пам'ять» – це не одне і те ж саме. Пам'ять не може бути чимось однозначним і безсумнівним: існують різні форми досвіду про історичне минуле, різні спогади, робляться різні акценти, навіть «згадується» те, чого не було, використовуються різні за ступенем достовірності джерела. Як відзначає Дж. Тош, для колективної пам'яті характерні викривлення, тому в політичному житті вона може бути вибірковою, а деколи абсолютно помилковою. Натомість термін «історична свідомість» передбачає більш строге витлумачення історичних подій чи феноменів політичного життя. Іншими словами, мало просто звертатися до минулого; потрібна переконаність у необхідності достовірного уявлення про нього [4, с. 11].

Історична свідомість, в якій минуле відтворене в більш строгих формах, функціонує поряд з історичною пам'яттю, з соціально-мотивованими поглядами на минуле, що задовольняють різні політичні і соціальні потреби. Скрізь призму історичної свідомості будь який об'єкт розглядається у зв'язку з конкретно-історичними умовами його існування, в динаміці і розвитку. Прихильники особливого підходу до вивчення історії, який з XIX ст. називається історизмом, наголошували, що його фундаментальною передумовою є повага до незалежності минулого, відтворення атмосфери минулого. Найповніше ідеї історизму були представлені в працях німецького історика Леопольда фон Ранке, а також Томаса Карлейля. З позицій історизму кожна епоха являє собою унікальний вияв людського духу, їй притаманні особлива культура і цінності. Для того щоб зрозуміти іншу епоху, слід враховувати зміни, що відбувалися в умовах життя, менталітеті людей протягом історії. Тому розуміння й реконструкція кожної епохи повинні відбуватися в її власних категоріях, у сприйнятті її власних цінностей і духовних пріоритетів.

З погляду прибічників історизму історична свідомість ґрунтується на трьох принципах. Перший і найбільш фундаментальний з них – це визнання того, що в історії ніщо не стоїть на місці, час суттєво змінює людину і спосіб її буття. Тому історик обов'язково повинен враховувати різницю між минулим і сьогоденням, усвідомлювати те, що люди минулого не поводитися і діяли так, як ми. Визнання існування історичних відмінностей недостатньо для історика, їх можна пояснити, лише осягнувши історичні обставини, за яких вони виникли.

Другим компонентом історичної свідомості є контекст, враховувати який потрібно, пізнаючи історичну реальність. Минуле не можна пізнавати як фіксовану однолінійну послідовність подій, контекст повинен постійно бути в полі зору дослідника.

І третій аспект історичної свідомості – це розуміння історії як процесу, як зв'язку між подіями в часі, що надає їм більше смислу, ніж розгляд їх ізольовано.

Таким чином, історична свідомість в її розумінні прихильниками історизму означає визнання незалежності минулого і спробу реконструювати його у всій специфіці, зрозуміти його відмінність від сучасності. Результатом цієї програми стало поглиблення відмінностей між елітарним і народним поглядом на минуле [4, с. 21]. Професійний підхід до історико-політичного дослідження передбачає довготривале заглиблення в першоджерела, свідому відмову від сьогоднішніх уявлень.

Історична свідомість завжди конкретна, вона виробляється в певному історичному просторі та часі й містить у собі уявлення про світ ментальних і духовних реальностей. Історична свідомість також мінлива, в різні історичні часи та епохи вона змінюється, образ історії, таким чином, має свою специфіку, обумовлену соціокультурним контекстом. Мінливість історичної свідомості залежить також від того, хто є її соціальним носієм, адже уявлення про минуле різних соціальних груп, які займають різне місце в соціальній ієрархії, суттєво відрізняються.

Потреба в історичному знанні про своє минуле є абсолютною потребою людини, способом долучення її до світу зрозумілих їй цінностей і уявлень. Однак, як писав Й. Гейзінга, сучасний світ, як ніколи, зробив історію знаряддям брехні на рівні державної політики і ніяка східна деспотія в своїх фантастичних «свідченнях» не поводитися з історією так, як це робить сучасна держава. Втручання політичної влади в процес формування історичної свідомості часто приводить до її деформації. За словами Й. Гейзінги, історична свідомість повинна бути пильною, «щоб не були зведені від імені історії кровожерливі ідоли, які поглинуть культуру» [5]. Історична свідомість завжди заснована на ідейно-моральних засадах, тому вона ще й є моральною категорією [1].

Можна стверджувати, що в українському духовному житті XVII–XVIII ст. діяльністю культурної (і політичної водночас) спільноти творилася не лише суто релігійна, заснована на зразках християнського мислення, свідомість але й утверджувались елементи ренесансної, реформаційної, барокової, новочасної свідомості [2].

При цьому українські мислителі ранньомодерної України проявляли живий інтерес до історії, до історичного контексту своєї творчості, про що свідчать літературні джерела XVII–XVIII ст. Історія сприймалася як вияв руської старовини, спадщина якої повинна була стати своєрідним керівництвом для дій і поведінки сучасників – козаків, книжних людей, студентів і професорів українських шкіл і академій. Такий підхід до історії був характерний для ренесансно-реформаційного світогляду, що поширювався в Україні з другої половини XVII ст. Цей світогляд був феноменом західноєвропейської культури і його впливом була відзначена творчість багатьох українських мислителів ранньомодерної України.

Західноєвропейською ренесансною свідомістю антична спадщина розглядалася як те зібрання моральних і політичних прикладів і зразків, на які треба було орієнтуватися людині. Ще в XV ст. відомий політичний діяч, дипломат та італійський гуманіст Франческо Гвіччардіні писав, що цитувати римлян на кожному кроці не потрібно, а римські зразки будуть дієвими тільки в конкретних історичних обставинах того чи іншого італійського міста. Тобто йшлося, власне, про історичний контекст і про історичне мислення. Така думка була актуальною і в час європейського Відродження, і в українській духовній культурі XVII–XVIII ст. Специфіка українського національного буття і виміри історичного часу накладали, без сумніву, помітний відбиток на характер творчості українських мислителів. Особливість української рецепції ідей ренесансного мислення полягала в поєднанні їх з релігійними та моральними імперативами візантійсько-руської православної культури.

В прикладному сенсі, – пише Н. Яковенко, поняття історичної свідомості пов'язують із властивою їй чи іншій добі манерою описувати минуле – через осмислення світоглядних засад, способом відбору фактів, стилістикою тощо [6, с. 35].

Таким чином, конструювання реальної картини українського життя є обов'язковою умовою розуміння тих процесів, які відбувалися в українській історії XVII–XVIII ст. і були специфічним чином відтворені в політичній думці ранньомодерної України. Сукупність уявлень про українське минуле, духовний і політичний досвід людини певної історичної епохи фокусуються в історичній пам'яті. Історична пам'ять має одну універсальну перевагу над достовірним знанням: у ній зберігаються імпульси і мотиви для збереження національної ідентичності й утвердження національної ідеї.

Історична свідомість виступає невід'ємною частиною буття українського етносу. Існуючи поряд з історичною пам'яттю і формуючись у певному соціокультурному просторі, вона відтворює минуле в більш строгих формах, несучи на собі відбиток соціальних, політичних інтересів та потреб.

Історична пам'ять, історична свідомість і сама історія є взаємозалежними і взаємообумовленими. У фокусі історичної пам'яті та свідомості постає українське минуле у вимірах часу, формуються уявлення і знання про українську реальність у різні історичні епохи і формується бачення сучасної людини своєї історичної спадщини.

Погляд у минуле супроводжується розумінням сучасного й окресленням шляхів поступу в майбутнє. Тому цілком обґрунтовано постає зміна дослідницьких акцентів в історико–політичній науці. Вони не визначаються лише загальними схемами й зразками, що представлені в традиції, а обумовлюються тими історичними, культурними та політичними завданнями, що є пріоритетними в сучасному українському житті.

Ігнорування такої залежності приводить до кризи історичної свідомості, без чого неможливий подальший поступ. Обґрунтування й осмислення соціокультурного аспекту розвитку політичних процесів у сучасній історико–політичній науці набуває першорядної ваги. А це передбачає осмислення минулого у вимірах і контекстах культури і вивчення політичної думки ранньомодерної України в координатах культурного світу України.

Список використаних джерел

1. Могильницький Б. Г. Введение в методологию истории / Б. Г. Могильницкий. – М.: Высш. школа, 1989. – 175 с.
2. Попович М. Григорій Сковорода: філософія свободи / М. Попович. – К.: Майстерня Білецьких, 2007. – 256 с.
3. Степин В. С. История и философия науки: Учебник для аспирантов и соискателей ученой степени кандидата наук / В. С. Степин. – М.: Академический Проект; Трикста, 2011. – 423 с.
4. Тош Дж. Стремление к истине: как овладеть мастерством историка / Джон Тош; пер. с англ. М. Л. Коробочкина, ред. В. А. Русев. – М.: Весь Мир, 2000. – 294, [1] с.
5. Хейзинга Й. Homo Ludens. Статьи по истории культуры / Й. Хейзинга; пер. с голл. – М.: Прогресс–Традиция, 1997. – 416 с.
6. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н. Яковенко. – Київ: Критика, 2002. – 416 с.

References

1. Mogilnitskiy B. G. Vvedenie v metodologiyu istorii / B. G. Mogilnitskiy. – M.: Vyssh. shkola, 1989. – 175 s.
2. Popovych M. Hryhorii Skovoroda: filosofiiia svobody / M. Popovych. – K.: Maisternia Biletskykh, 2007. – 256 s.
3. Stepin V. S. Istoriya i filosofiya nauki: Uchebnik dlya aspirantov i soiskateley uchenoy stepeni kandidata nauk / V. S. Stepin. – M.: Akademicheskii Proekt; Trikssta, 2011. – 423 s.
4. Tosh Dzh. Stremlenie k istine: kak ovladet masterstvom istorika / Dzhon Tosh; per. s angl. M. L. Korobochkina, red. V. A. Rusev. – M.: Ves Mir, 2000. – 294, [1] s.
5. Kheyzinga Y. Homo Ludens. Stati po istorii kultury / Y. Kheyzinga; per. s goll. – M.: Progress–Traditsiya, 1997. – 416 s.
6. Yakovenko N. Paralelnyi svit. Doslidzhennia z istorii uiavlenn ta idei v Ukraini XVI–XVII st. / N. Yakovenko. – Kyiv: Krytyka, 2002. – 416 s.

Gotsulyak V. M., candidate of political sciences, associate professor, Associate Professor of the Department of Philosophy and Political Science, Khmelnytsky National University (Ukraine, Khmelnytsky), gotsulyak@ukr.net

Historical consciousness in the dimensions of the Ukrainian national existence of the XVII–XVIII centuries

The notion that characterizes the process of self-awareness by the society of its essence and provides the opportunity to reproduce and reconstruct human activity in time through meaningful reflection, is historical consciousness.

Under the historical consciousness is understood as inherent in society as a whole and the individual, a set of knowledge, ideas, views about his past and the past of mankind. In the historical consciousness of individuals, groups, communities, peoples, nations, ideas about their origins, important events of their history, the relation between national history and the history of other communities and humanity as a whole are formed and fixed. Historical consciousness also includes an assessment of the past in all its diversity by social, ethno-social groups of people.

Because of the formation of historical consciousness, the individual realizes his belonging to a certain community of people. Each human community has a complex of historical ideas about its origin, about the important events of the past, about prominent people in history. This historical tradition expresses belonging to the spiritual life of every people, is a way of expressing one's self.

Keywords: historical consciousness, early modern Ukraine, historical memory, historicism, political process.

* * *

УДК 324: 342.81(477)

Артішевський А. Е.,

аспірант кафедри політології та державного управління історичного факультету, Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки (Україна, Луцьк), edward_a@bigmir.net

Інституалізація політичної опозиції як базова основа демократизації політичної системи України

Доводиться необхідність інституціалізованих можливостей позапарламентської опозиції, досліджуються особливості та напрями інституціалізації

опозиції, розглядаються основні інституційні та не інституційні, внутрішні та зовнішні чинники делегітимації правлячих політичних режимів.

Ключові слова: позапарламентська опозиція, інституалізація, делегітимація, чинники делегітимації.

Важливим чинником забезпечення ефективності протестних рухів, формування політичної опозиції в напрямку демократизації політичної системи України є її інституалізація. У цьому контексті особливий інтерес викликає діяльність позапарламентської опозиції як організованого суб'єкта протидії нинішній владі й носія альтернативних шляхів розвитку. Однак політична опозиція в Україні напередодні та під час подій на Євромайдані послідовно втрачала свій авторитет і привабливість для громадян, а діяльність окремих опозиційних партій у регіонах країни, скоріше, вносила розкол, ніж сприяла єдності української нації.

Політична опозиція незалежно від статусу парламентська чи позапарламентська є важливою ознакою демократії, одним з ефективних інститутів громадянського суспільства [1, с. 19]. Подібний статус опозиції обумовлений такими ключовими функціями, як реалізація права громадянина на участь у процесі прийняття політичних рішень, забезпечення ротації політичної еліти, відстоювання інтересів соціальних груп.

Опозиція, як природна протидія владі, як її постійний суперник може призводити до певного напруження в політичному середовищі. Але загрозливий рис це напруження набуває лише в тому випадку, коли опозиція не має можливостей впливати на ситуацію в країні, не має формальних та інституціалізованих можливостей виражати та відстоювати свою думку, свої позиції та інтереси. Про таку опозицію можна сказати, що вона повністю перебуває поза межами владних взаємодій в країні, поза межами системи владних відносин. Відтак єдиною можливою, єдиною ефективною формою діяльності для неї залишаються позасистемні акції, спрямовані на дестабілізацію, дискредитацію та повалення існуючого режиму.

Тому питання шкідливості чи корисності опозиції залежить від умов її діяльності, що створені владою, залученості чи незалученості опозиції до системи владних відносин в країні. Опозиція – це потенційна завтрашня влада, а отже дуже важливо, яке місце вона займала в системі владних відносин країни, яким шляхом прийшла до влади. Оскільки згодом це відбудеться і на самому характері влади, і на тому, наскільки легко і безболісно відбувається зміна влади. Проблема формування політичної опозиції, на нашу думку, і є однією з базових в процесі демократизації політичної системи України.

Політична опозиція має місце в системі владних відносин тоді, коли для її позицій характерним є те, що вона може мати владу без її актуалізації, без наявності її маніфестованих проявів. Натомість опозиційні групи, які потребують інтенсивних екстремальних форм діяльності, визначаються як такі, що не мають місця в системі владних відносин, або ж займають слабкі позиції, а ресурси влади з'являються в їх розпорядженні лише в процесі діяльності, тобто їх влада нерозривно пов'язана з її актуалізацією.

Можливості політичної опозиції в системі владних відносин визначаються та розрізняються у відповідності від наявності у її розпорядженні чотирьох основних типів

владних ресурсів: 1) потенціалу до влади; 2) влади як потенціалу, або потенціальної влади; 3) латентної влади; 4) безпосередньої актуалізації влади. Варто розрізняти належні опозиції «владні ресурси» та «можливості». Якщо владні ресурси є об'єктивними та структурними передумовами розвитку опозиції і формуються під впливом системних, інституційних та нормативних чинників, то можливості є суб'єктивними, формуються у відповідності до «внутрішніх якостей» опозиції [2, с. 195–202].

Попередній розвиток політичної опозиції в Україні відбувався завдяки зростанню її «потенціалу до влади». Тому головним напрямком розвитку політичної опозиції в Україні необхідно вважати збільшення її владних ресурсів.

Основними проблемами діяльності політичної опозиції в Україні є невідповідність її владної позиції та бази влади, а також поширеність «ілюзії» присутності опозиції в системі владних відносин України, яка формується через нерегламентоване і довільне надання окремим її представникам посад зі значними владними повноваженнями за одночасної відсутності відповідних владних ресурсів у опозиції як інституту. Невідповідністю владної позиції та бази влади, де позиція – це положення в системі владних відносин, а база влади – сукупність ресурсів та можливостей, що можуть бути використані в рамках даної позиції, можна пояснити тривалий період інертності та невдач політичної опозиції в Україні в боротьбі за розширення своїх повноважень. Специфікація результатів влади опозиції та перспектив її розвитку має відбуватися за двома критеріями: об'єкт та сфера, де об'єкт – це певний інститут, структура, державна агенція, а сфера – галузь її впливу. Перспективи розвитку політичної опозиції в Україні зосереджені, головним чином, у рамках розширення сфери застосування її влади [3, с. 350].

Опозиційна політична діяльність – це окрема форма реалізації політики. Ця форма характеризується наявністю технології опозиційної активності, яка виражається в системних проявах опозиції. Тобто, опозиційна діяльність – це своєрідний технологічний політичний процес, який слід розглядати поза проявами суб'єктивних факторів реалізації політики.

Для розвиненого громадянського суспільства, з певним політичним потенціалом населення, політично доцільною моделлю є скандинавська, яка базується на співпраці та взаємозв'язку між суб'єктами політичного процесу. Це пояснюється тим, що функціонування політичної опозиції в рамках цієї моделі забезпечує такі головні критерії громадянського суспільства як саморегулювання та самосвідомість.

Політичну опозицію в Україні необхідно у правовий спосіб інституціалізувати. Варто ухвалити відповідний закон про опозицію, що має врегулювати діяльність парламентської опозиції, чітко окреслити її права та обов'язки, механізми співпраці із владою.

Будувати стратегію роботи опозиції необхідно за європейськими стандартами відкритої, демократичної сили, яка орієнтується на культивування контреліти, стимуляції активності місцевих партійних організацій, адже у довгостроковій перспективі висока оцінка їх діяльності місцевими територіальними громадами є значно більш ефективним механізмом залучення

на свій бік виборців. Існування опозиції створює баланс у політичній системі та захищає режим влади не тільки від авторитарних проявів, але й від впливу суб'єктивних чинників в ухваленні політичних рішень урядом, парламентом та іншими владними інститутами. Політична опозиція є одним з детермінуючих громадських механізмів боротьби з корупцією та іншими зловживаннями влади [4, с. 407–410]. Напрямок розвитку політичної опозиції в Україні необхідно вважати врегульованим її правового статусу опозиції.

Політичні системи, незалежно від інституційної стабільності в них, в сучасних умовах розвитку політичного процесу змушені відчувати виклики не тільки з боку тих політичних акторів, з якими вони зв'язуються ідентичностями, але і з боку глобального порядку, конфігурація якого є досить еластичною. Особливо схильними даними викликам бувають порівняно молоді політичні системи.

У делегітимації правлячого режиму велика роль інституту опозиції. У деяких політичних систем влада досить спокійно ставиться до опозиції, що є легітимним політичним інститутом. Процеси зміни влади протікають в даних системах більш–менш безболісно існування опозиції, її право на діалог з владою на рівних давно сприймається як саме собою зрозуміле. Зокрема, у Великій Британії, політична партія, яка посідає друге місце за результатами кампанії з виборів до Палати Громад, офіційно отримує статус опозиційної партії. Особи опозиції можуть визначати досить колоритні політичні гравці, роль яких буває важко переоцінити. Тим самим, можна говорити про наявність особистісного виміру здатності опозиції виступати фрагментом делегітимації правлячих політичних режимів.

Чинники делегітимації правлячих політичних режимів класифікуються за ступенем їх належності до інститутів конкретної політичної системи і поділяються на інституційні та не інституційні чинники. Інституційні чинники політичної делегітимації беруть свій початок в особливих формах соціальних зв'язків, для яких характерна тривалість існування і певні умови здійснення взаємодій. Інституційні чинники як наслідок існування легітимних інститутів, що вміщують в себе комплекси загальноприйнятих норм і правил. Безумовно, в ряді ситуацій, право особливих соціальних інститутів на контроль політичного дискурсу може заперечуватися, приводячи до делегітимації політичного режиму, що спирається на колись визнаний інституційний набір. Інституційні чинники можуть мати культурні (традиція), географічні та соціологічні характеристики (місце народження, сусідство, земляцтво, кумівство [5, с. 179]. Соціологічні характеристики є такі, що створюють елемент самоідентифікації політичного гравця в перспективах політичної участі.

Інституційні фактори, з одного боку, сприяють легітимації політичних режимів, а з іншого боку, навпаки, ініціюють включення делегітимаційних механізмів. Підтверджуючи сказане вище, на прикладі такого інституту як армія. Армія могутній чинник делегітимації в багатьох країнах, що розвиваються. У деяких політичних системах, роль інституту армії є традиційно високою, що перетворює її в один з ключових акторів легітимації / делегітимації політичного режиму. На думку А. Глухова ймовірність дестабілізації політичної

системи «особливо висока в тих країнах, де існує стійка традиція військових переворотів» [6, с. 80]. Військові перевороти трапляються тоді, коли армійські соціальні кола не задоволені своїм становищем, а їх ресурсів досить для того, щоб виступити механізмом делегітимації. Домінуюче соціальне розшарування в армії, загострюється асиметрією в доходах, виступає генератором делегітимації.

Вищі чини усвідомлюють, що вони є певними гарантами порядку і справедливості. Криза правлячого режиму позначається на стані справ в армії, що направляє фокус відповідальності на вищі армійські чини. Намагаючись звільнитися від відповідальності за стан справ, вищі армійські чини можуть перекласти вину на сам правлячий режим, виступивши при цьому фактором його делегітимації. Фактором делегітимації виступають не тільки вищі військові чини. «Переконання в нелегітимності і нестабільності режиму нерідко поширюється і на солдатів, сержантів, молодших офіцерів. Проте, військовим часто не вистачає знань і дипломатичності для досягнення відносної стабілізації. При здійсненні влади представниками військової еліти може бути властива «безапеляційна, авторитарність в ухваленні рішень, відчуття власної безкарності і невідповідності населенню» [7, с. 88].

Констатуючи різницю між власним економічним становищем і можливостями вищих армійських кіл в полі економічних свобод, а також відчувачи їх моральний розклад, молодші офіцери і солдати можуть цілком виступити на стороні політичних сил, які намагаються змінити правлячий режим. Перебуваючи в ситуації, коли у населення існують дуже високі очікування щодо реформаторських здібностей нової влади, яка змінила стару, військові політичні кола часто бувають нездатні створювати грамотні політичні рішення, що, в свою чергу, позначається на їх легітимності/делегітимності.

На думку А. Улуняна основними причинами делегітимації політичної влади в Греції стали кризові моменти в розвитку грецького суспільства і процеси в збройних силах країни. Військові, що були протягом усього існування новогрецької держави одним з найважливіших шарів суспільства, відчули послаблення своєї позиції. Зміни що почалися в соціально–політичній структурі Греції лише сприяли визріванню невдоволення соціально–економічним становищем» [8, с. 153]. Про те, що грецька армія традиційно є ключовим фрагментом процесів делегітимації свідчить той факт, що в країні сталося 11 військових переворотів.

Легітимність/делегітимність деяких політичних режимів прямо пов'язана з ефективністю дій армії, пов'язана із здатністю відстояти національні інтереси в збройній боротьбі із зовнішнім ворогом. Легітимація правлячого режиму матиме шанси на здійснення, якщо інститут армії ефективно реалізовуватиме покладені на нього функції. Проте, ефективність делегітимації правлячих режимів, багато в чому, обумовлена відмовою армії в застосуванні сили проти опозиції.

«Кольорові» революції в Україні були ненасильницькими. Численні апеляції лідерів майдану під час «помаранчевої» революції, адресовані інституту армії, закликали солдатів і офіцерів не втручатися в електоральний процес, відмовитися від фальсифікації виборів, а також не застосовувати проти опозиції силу [9].

Гарантувати безпеку правлячого режиму армія в багатьох випадках здатна лише до певної пори. Якщо припустити, що армія в ключовий момент історії раптом усвідомлює, що захищати їй доведеться дискредитовану корупцією та іншими факторами владу виконувати накази генералів, котрі перетворилися на апологетів правлячого режиму, існують всі шанси на те, що армія не відреагує на подібні виклики адекватно вимогам влади.

В даному контексті, вибудовується досить чітка залежність ефективності дій армії від її зв'язку з різними неформальними інститутами, здатними надавати на неї вирішальний вплив. На думку С. Кара-Мурза «армія і поліція, які потрапляють під тіньовий контроль цих сил (неважливо, з яких причин через корупцію, страх або з ідейних міркувань), самі стають одним з головних джерел небезпеки для держави» [10, с. 41].

Неінституціональними факторами делегітимації політичного режиму в розглянутих нами вище прикладах, можуть бути економічна криза, нездатність політичних еліт забезпечити ефективність в управлінні, персональні якості політичного лідера, екологічні проблеми. За кожним суб'єктивним чинником неінституціонального характеру делегітимації політичної влади, стоїть ексклюзивна проблема. Фактори делегітимації політичних режимів можуть класифікуватися залежно від дислокації делегітимаційних механізмів. Визначальним критерієм класифікації є приналежність механізмів делегітимації до конкретної політичної системи. Процес делегітимації політичного режиму може ініціюватися в самій політичній системі. Також запуск делегітимаційних процесів може здійснюватися із-за меж політичної системи.

Механізми, які породжують делегітимацію і керують її процесами не підконтрольні політичній системі, у зв'язку з цим варто розрізняти внутрішні (ендогенні) і зовнішні (екзогенні) фактори делегітимації політичних режимів. Проблема, що здатна породити і активізувати механізми делегітимації характеризує конкретну політичну кризу, що відбувається всередині конкретної політичної системи.

Внутрішні чинники, що призводять до делегітимації правлячого політичного режиму: криза легітимності, криза владних інститутів, криза системи правління, фактори політичної дискримінації, що характеризують політичні явища.

Тут ми маємо місце, де розглядається кореляція політичної участі і легітимності політичного режиму. «Почуття, того що є можливість участі в політиці, збільшує легітимність системи і веде до політичної стабільності». Здатність внутрішніх чинників делегітимації правлячого політичного режиму породжувати, а також наповнювати реальним змістом політичні практики, залежить від конфігурації політичної системи, від її схильності до локалізації і нейтралізації викликів делегітимації, що виникають всередині неї і відтворюють проблему артикульованих протиріч.

Зовнішні чинники делегітимації політичних режимів підтверджуються існуванням феномена зовнішньої політики як такої. Кожна політична система оточена іншими політичними системами і має як пряму, так і непряму участь в політичних процесах, що протікають в них.

Зовнішні чинники делегітимації політичних режимів, як правило, є результатом політтворчості інших дискурсів, які стосовно, зазнають на собі їх вплив.

Практично кожна політична система являє собою поле для акторів з боку, даючи їм можливість залишити в політичному тексті сліди власних стратегій. Заходи, що вживаються ними це спроби впливу на створення політичних концепцій в конкретних політичних ситуаціях, каталізують розвиток делегітимаційного сценарію. Особливо явно це простежується в умовах політичних криз.

Привнесення в політичний текст компонентів, які репрезентуються аудиторією і декодуються в обумовленому політичному сенсі, викликає маніфестацію політичних дій, спрямованих на зміну політичного режиму.

Таким чином, інституалізація політичної опозиції виконує важливі соціальні функції: з одного боку, вона сприяє підвищенню ефективності рухів протесту, з іншого – каналізує протестні настрої, робить їх керованими й передбачуваними. Інституційну структуру ненасильницьких протестів в Україні складають сукупність формалізованих та неформалізованих інституцій, серед яких важливе місце займає опозиція, політичні партії, громадські об'єднання й рухи, а також органи самоорганізації населення та ініціативи.

Список використаних джерел

1. Бортніков В. І., Байрак С. О. Змістовні характеристики інституційної структури громадянського суспільства / V Всеукраїнські політологічні читання імені професора Богдана Яроша: зб. наук. пр. / за заг. ред. В. І. Бортнікова, Я. Б. Яроша. – Луцьк: Вежа-Друк, 2016. – С. 19–29.
2. Христюк Т. А. «Політична опозиція». Зміст, характеристика та історична еволюція / Т. А. Христюк // Політологічний вісник. – 2003. – № 13. – С. 195–202.
3. Артешевський А. Е. Позапарламентська опозиція в умовах системного конфлікту / Збірник наукових праць «Гілея»: науковий збірник. – Київ, 2017. – Вип. 122 (№ 7). – С. 348–352.
4. Артешевський А. Е. Корупція в органах державної влади як чинник делегітимації політичної влади / Збірник наукових праць «Гілея»: науковий збірник. – Київ, 2018. – Вип. 130 (№ 3). – С. 407–410.
5. Савицький К. І. Генезис політичної опозиції: з українського та зарубіжного досвіду / К. І. Савицький // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. – К.: ТЕТ, 1996. – 347 с.
6. Глухов А. В. Политические процессы и политические процедуры. – Воронеж, 2000. – 250 с.
7. Другов А. Ю. Общество и власть в современной Индонезии // Восток. – 2004. – 180 с.
8. Улуян А. А. Политическая история Греции. – М., 2004. – 240 с.
9. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.tymoshenko.com.ua/ru/news/first/1310/>.
10. Кара-Мурза С. Г. Экспорт революций. Ющенко, Саакашвили. – М., 2005. – 150 с.

References

1. Bortnikov V. I., Bajrak S. O. Zmistovni harakterystyky instytucijnoi' struktury gromadjans'kogo suspil'stva / V vseukrai'ns'ki politologichni chytannja imeni profesora Bogdana Jarosha: zb. nauk. pr. / za zag. red. V. I. Bortnikova, Ja. B. Jarosha. – Luc'k: Vezha-Druk, 2016. – S. 19–29.
2. Hrystjuk T. A. «Politychna opozycja». Zmist, harakterystyka ta istorychna evoljucija / T. A. Hrystjuk // Politologichnyj visnyk. – 2003. – № 13. – S. 195–202.
3. Artishevs'kyj A. E. Pozaparlaments'ka opozycja v umovah systemnogo konfliktu / Zbirnyk naukovyh prac' «Gileja»: naukovyj zbirnyk. – Kyi'v, 2017. – Vyp. 122 (№ 7). – S. 348–352.

4. Artishevs'kyj A. E. Korupcija v organah derzhavnoi' vlady jak chynnyk delegitimacii' politychnoi' vlady / Zbirnyk naukovykh prac' «Gileja»: naukovyj zbirnyk. – Kyi'v, 2018. – Vyp.130 (№3). – S.407–410.
5. Savyc'kyj K. I. Genezys politychnoi' opozycji': z ukrai'ns'kogo ta zarubizhnogo dosvidu / K. I. Savyc'kyj // Politychna opozycja: teorija ta istorija, svitovij dosvid ta ukrai'ns'ka praktyka. – K.: TET, 1996. – 347 s.
6. Gluhov A. V. Politicheskie processy i politicheskie procedury. – Voronezh, 2000. – 250 s.
7. Drugov A. Ju. Obshhestvo i vlast' v sovremennoj Indonezii // Vostok. – 2004. – 180 s.
8. Ulunjan A. A. Politicheskaja istorija Grecii. – M., 2004. – 240 s.
9. Elektronnyj resurs. – Rezhym dostupu: <http://www.tymoshenko.com.ua/rus/news/first/1310/>.
10. Kara-Murza S. G. Jekspert revoljucij. Jushhenko, Saakashvili. – M., 2005. – 150 s.

Artishevsky A. E., post-graduate student of the Department of Political Science and Public Administration of the Faculty of History, Lesia Ukrainka Eastern European National University (Ukraine, Luts'k), edward_a@bigmir.net

Institutionalization of political opposition as the basis of democratization of the political system of Ukraine

The article reveals the necessity of the institutionalized possibilities of the extra-parliamentary opposition, examines the peculiarities and directions of institutionalization of the opposition, examines the main institutional and non-institutional, internal and external factors of the delegitimization of the ruling political regimes.

Keywords: extra-parliamentary opposition, institutionalization, delegitimization, factors of delegitimization.

* * *

УДК 323.22«2014/2017»

Войтенко Ю. М.,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри політології, ДВНЗ «Переяслав-
Хмельницький державний педагогічний
університет імені Г. Сковороди»
(Україна, Переяслав-Хмельницький),
Polistnicht@gmail.com

Особенности антикоррупционной политики в Украине: институционный та функциональный вимір (2014–2017 рр.)

Здійснюється огляд динаміки процесу антикорупційної політики в Україні через призму інституційної та функціональної сфери діяльності. Період охоплює з приходом нової (пост революційної) влади в Україні у 2014 році і по останні дані показників виміру боротьби з корупцією. Простежується кореляція між видатками на новостворені антикорупційні органи та «індексом сприйняття корупції» за даними Transparency International.

Ключові слова: корупція, антикорупційні органи, інституції, держава, рейтинг, закон, прокуратура, суд, уряд, бали, місце.

Корупція є однією з найбільших проблем в Україні. Так, за даними опитування Фонду «Демократичні ініціативи», на першому місці знаходиться корупція з показником 44% (що це є найбільш серйозна проблема в Україні), а ще 36% вважають корупцію досить серйозною [16].

Метою статті є визначити динаміку показнику стану корупції в Україні за останні чотири роки правління нової влади, а також охарактеризувати головні функції новостворених антикорупційних органів і результати їх діяльності.

Поняття «корупція» чітко визначено Законом України «Про запобігання корупції». Так, згідно закону корупція це: «використання особою наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з

метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей» [3]. Також у даному законі міститься поняття «корупційне правопорушення»: це «діяння, що містить ознаки корупції, вчинене особою за яке законом встановлено кримінальну, дисциплінарну та/або цивільно-правову відповідальність» [3].

Свідченням того, що корупція є однією з головних проблем в Україні є ще і результати її міжнародних вимірів. Так, міжнародна неурядова організація Transparency International моніторить стан справ корупції у більшості країн світу, у тому числі і в Україні. Згідно даного моніторингу, у 2014 році Україна отримала 26 балів зі 100 можливих і зайняла 142 місце зі 175 позицій (країн) [8]. Внаслідок таких невтішних результатів моніторингу стану корупції, у 2014 році Transparency International Україна закликала Уряд, парламент та президента зробити п'ять негайних кроків: належним чином запустити роботу нових антикорупційних органів, ухваливши правки до антикорупційних законів та передбачивши необхідні ресурси на створення інституцій та добір кваліфікованих кадрів; невідкладно ухвалити розроблене експертами законодавство про повну прозорість фінансів політичних партій та виборчих кампаній; на основі прийнятої Антикорупційної стратегії України розробити деталізований план дій Уряду у сфері протидії корупції, до виконання якого залучити широку громадськість та медіа; забезпечити реальне розкриття даних державних реєстрів, передусім, реєстру нерухомості та земельного кадастру; розпочати регулярні перевірки публічних службовців на доброчесність, в тому числі через співставлення їх стилю життя із задекларованими майном і статками [8].

Наступного року влада в Україні все ж таки дослухалась до деяких порад цієї та інших організації і ухвалила інституційні та законодавчі зміни у цьому напрямку. Так, головними антикорупційними інституціями, котрі мали здійснювати боротьбу з корупцією в Україні мали стати: Національне антикорупційне бюро України (далі – НАБУ), Спеціалізована антикорупційна прокуратура (далі – САП), Національне агентство з запобігання корупції (далі – НАЗК), Вищий антикорупційний суд (далі – ВАС).

Так, НАБУ було утворене Президентом України 16 квітня 2015 року на чолі з директором Артемом Ситником [18].

Згідно з Законом України «Про Національне антикорупційне бюро», НАБУ є державним правоохоронним органом, на який покладається попередження, виявлення, припинення, розслідування та розкриття корупційних правопорушень, віднесених до його підслідності, а також запобігання вчиненню нових. Завданням Національного бюро є протидія кримінальним корупційним правопорушенням, які вчинені вищими посадовими особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та становлять загрозу національній безпеці. Національне бюро утворюється Президентом України відповідно до цього та інших законів України (стаття 1) [4].

До повноважень НАБУ належать ряд обов'язків, такі як: здійснює оперативно-розшукові заходи з метою попередження, виявлення, припинення та розкриття кримінальних правопорушень, віднесених законом до його підслідності, а також в оперативно-розшукових справах, витребуваних від інших правоохоронних органів; здійснює досудове розслідування кримінальних правопорушень, віднесених законом до його підслідності, а також проводить досудове розслідування інших кримінальних правопорушень у випадках, визначених законом; вживає заходів щодо розшуку та арешту коштів та іншого майна, які можуть бути предметом конфіскації або спеціальної конфіскації у кримінальних правопорушеннях, віднесених до підслідності Національного бюро, здійснює діяльність щодо зберігання коштів та іншого майна, на яке накладено арешт; взаємодіє з іншими державними органами, органами місцевого самоврядування та іншими суб'єктами для виконання своїх обов'язків; здійснює інформаційно-аналітичну роботу з метою виявлення та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень, віднесених до підслідності Національного бюро; забезпечує особисту безпеку працівників Національного бюро та інших визначених законом осіб, захист від протиправних посягань на осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, у підслідних йому кримінальних правопорушеннях; забезпечує на умовах конфіденційності та добровільності співпрацю з особами, які повідомляють про корупційні правопорушення; звітує про свою діяльність у порядку, визначеному цим Законом, та інформує суспільство про результати своєї роботи; здійснює міжнародне співробітництво у межах своєї компетенції відповідно до законодавства України та міжнародних договорів України (стаття 16) [4].

За підсумками трьох річної роботи НАБУ: 609 – провадження в роботі; 163 – повідомлення про підозру; 199 – обвинувачені; 127 – справи, скеровані до суду; 19 – вироки стосовно осіб [12].

Також на сайті НАБУ від 16 квітня є результати їх роботи за 3 роки. «За три роки існування та понад 2,5 роки розслідувань НАБУ показало вагомий результат. Вперше за історію незалежної України скеровано до суду справи стосовно чинного на той час голови ДФС, голови Рахункової палати, низки топ-менеджерів держпідприємств, що роками потерпали від корупційних схем. Детективи Бюро під процесуальним керівництвом прокурорів САП скерували обвинувальний акт до судових інстанцій у близько 130 справах стосовно майже 170 осіб. Встановлений розмір збитків у цих справах сягає 4 мільярдів гривень. Наразі у роботі детективів – понад 500 кримінальних проваджень. Завдяки розслідуванням Бюро державі повернуто 253,3 млн. грн., ще понад 674 млн. грн. – у процесі конфіскації» [17].

Тобто, НАБУ звітує, показуючи свою ефективну діяльність. Якщо взяти до уваги видатки з держбюджету на це Бюро, то можна простежити динаміку зросту видатків протягом останніх років. Так, видатки на НАБУ у 2016 році були – 489 млн. [14].

Ще однією інституцією, котра має здійснювати боротьбу з корупцією і тісно працювати з НАБУ є Спеціалізована антикорупційна прокуратура (САП). САП створено наказом Генерального прокурора України

Віктора Шокіна від 22 вересня 2015 року. Так, в наказі керівника ГПУ зазначається, що у структурі Генеральної прокуратури України утворено Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру (на правах самостійного структурного підрозділу) у складі управління процесуального керівництва, підтримання державного обвинувачення та представництва в суді, а також двох відділів: аналітично-статистичного та документального забезпечення [2].

Керівник Спеціалізованої антикорупційної прокуратури є заступником Генерального прокурора України.

Згідно із Законом України «Про прокуратуру», у Генеральній прокуратурі України утворюється (на правах самостійного структурного підрозділу) Спеціалізована антикорупційна прокуратура, на яку покладаються такі функції: здійснення нагляду за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування Національним антикорупційним бюро України; підтримання державного обвинувачення у відповідних провадженнях; представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, передбачених цим Законом і пов'язаних із корупційними або пов'язаними з корупцією правопорушеннями (стаття 8) [5].

Витрати загального фонду держбюджету на Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру у 2016 році склали 75 млн. грн., а у 2017 р. – 119 млн. грн. [1]. Третьою антикорупційною інституцією в Україні було створено Національне агентство з запобігання корупції (далі – НАЗК).

Згідно з Законом України «Про запобігання корупції», НАЗК є центральним органом виконавчої влади зі спеціальним статусом, який забезпечує формування та реалізує державну антикорупційну політику. Національне агентство є відповідальним перед Верховною Радою України і підконтрольним їй та підзвітний Кабінету Міністрів України. Національне агентство утворюється Кабінетом Міністрів України відповідно до Конституції України, цього та інших законів України (стаття 4) [3].

До повноважень Національного агентства належать: проведення аналізу стану запобігання та протидії корупції в Україні, діяльності державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування у сфері запобігання та протидії корупції; статистичних даних, результатів досліджень та іншої інформації стосовно ситуації щодо корупції; розроблення проектів Антикорупційної стратегії та державної програми з її виконання, здійснення моніторингу, координації та оцінки ефективності виконання Антикорупційної стратегії; формування та реалізація антикорупційної політики, розроблення проектів нормативно-правових актів з цих питань; організація проведення досліджень з питань вивчення ситуації щодо корупції; здійснення в порядку контролю та перевірки декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, зберігання та оприлюднення таких декларацій, проведення моніторингу способу життя осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування; здійснення у порядку та в межах, визначених законом, державного контролю за дотриманням встановлених законом обмежень щодо

фінансування політичних партій, законним та цільовим використанням політичними партіями коштів, виділених з державного бюджету на фінансування їхньої статутної діяльності, своєчасністю подання звітів партій про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру, звітів про надходження і використання коштів виборчих фондів на загальнодержавних та місцевих виборах, повнотою таких звітів, звіту зовнішнього незалежного фінансового аудиту діяльності партій, відповідністю їх оформлення встановленим вимогам, достовірністю включених до них відомостей; затвердження розподілу коштів, виділених з державного бюджету на фінансування статутної діяльності політичних партій, відповідно до закону; забезпечення ведення Єдиного державного реєстру декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення (стаття 11) та інші повноваження [3].

У звіті НАЗК за 2017 рік зазначається, що цей етап декларування, котрий розпочався 01 січня 2017 року для всіх суб'єктів декларування і тривав до 01 травня 2017 року. До Єдиного державного реєстру декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування протягом 2017 року подано 1 448 804 електронні документи, з яких 1 240 605 декларацій, 169 525 виправлених декларацій, 38 674 повідомлень про зміни в майновому стані. За типами декларацій до Реєстру подано 1 176 431 щорічних, 59 521 – передзвільненням, 174 178 – кандидатів на посаду. Станом на 31 грудня 2017 року проводиться повна перевірка 634 декларацій щодо 480 суб'єктів декларування. За результатами проведених повних перевірок декларацій особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, Національне агентство прийняло 143 рішення про результати здійснення таких перевірок. Складено та направлено до суду 49 протоколів про адміністративне правопорушення, з них 7 щодо несвоєчасного повідомлення про суттєві зміни у майновому стані. До спеціально уповноважених органів у сфері протидії корупції направлено 7 матеріалів [7].

Варто зазначити, що видатки на Національне агентство з питань запобігання корупції у 2016 році складала – 486 млн. грн., а у 2017 році – 605 млн. грн. [1].

Враховуючи створення цієї структури антикорупційних органів в Україні, антикорупційна діяльність у перший рік не дала суттєвого ефекту. Так, за даними Transparency International зазначається, що за рік Україні вдалося заробити лише один додатковий бал за результатами світового Індексу сприйняття корупції (CPI) 2015 року. Так, індекс сприйняття корупції в Україні 2015 року складає 27 балів зі 100 можливих, що лише на 1 бал більше, ніж минулого року. У всесвітньому рейтингу Україна посідає 130 місце зі 168 позицій (країн) [9].

За підсумками моніторингу рівня корупції у 2015 році, на сайті української служби Transparency International йшла про те, що для справжніх антикорупційних змін в Україні потрібно зробити п'ять кроків: невідкладно забезпечити роботу незалежних антикорупційних органів. Здійснити запуск Національного агентства з питань запобігання корупції та ініціювати роботу системи електронного декларування. Передбачити належне фінансування

цього органу у бюджеті. Забезпечити прозоре функціонування Національного антикорупційного бюро і Спеціалізованої антикорупційної прокуратури; імплементувати закон про прозоре фінансування політичних партій; здійснити реальну судову реформу. Довести до завершення розслідування злочинів режиму В. Януковича. Припинити ганебну суддівську практику звільнення високопосадовців – хабарників від ув'язнення; забезпечити принцип невідворотного покарання для посадовців, що вчинили корупційний злочин, у тому числі за подання неправдивої інформації в декларації [9].

Попри це все, ці рекомендації залишилися не реалізованими у повній мірі, що не дало можливості показати як всередині країни, так і нашим західним партнерам та міжнародним інвесторам про відносно ефективну боротьбу з корупцією в Україні. Створення цих інституцій показало те, що влада з одного боку намагається під тиском західних партнерів запровадити антикорупційні інституції в Україні, котрі мають показати реальну боротьбу з корупцією, а з іншого – намагається зробити їх недієздатними (адже багато високопосадовців пов'язані з корупційними діями).

В результаті таких різнопланових дій, Україна отримала декілька додаткових («бонусних») балів за підсумками 2016 року. Так, у світовому Індексі сприйняття корупції (CPI) за 2016 рік Україна отримала 29 балів зі 100 можливих. Це на 2 бали більше, ніж минулого року і посіла 131 місце зі 176 країн. Цю сходинку із показником 29 балів разом з нами розділили Казахстан, Росія, Непал та Іран [10]. За підсумками моніторингу індексу сприйняття корупції за 2016 рік, Transparency International Україна запропонував п'ять кроків для того, щоб відбулися реальні антикорупційні зміни: створити ефективну та дієву систему антикорупційного правосуддя із залученням іноземних спеціалістів як активних учасників процесу відбору суддів для цих судів. Це разом з ефективною роботою НАБУ та САП дозволить активізувати боротьбу з корупцією, зокрема гарантуватиме ефективність перевірки електронних декларацій; максимально активізувати всі можливості для ефективного розслідування та доведення до суду справ фігурантів «санкційного списку Януковича». Важливо не лише добитися засудження, нехай і заочного, але й повернення викрадених коштів, як виведених за кордон, так і залишених в Україні. Це ж стосується і фактів корупції у чинній владі; активно залучати бізнес, як український так і міжнародний, до встановлення нових прозорих правил взаємовідносин у трикутнику «суспільство – влада – бізнес». Методами дерегуляції, прогнозованості податкового законодавства, становлення реального верховенства права забезпечити стабільні умови для ведення бізнесу, змінити його ставлення до України; провести аудит та знизити ступінь секретності в секторі безпеки та оборони за напрямками: статті державного бюджету, річні плани державних закупівель, інформація про проведення закупівель та укладені контракти; налагодити системну комунікацію щодо антикорупційної реформи з суспільством та міжнародними партнерами на базі реальних фактів та досягнень, а не обіцянок. Чітко дотримуватися взятих на себе міжнародних зобов'язань [10].

Тобто, міжнародна організація показує чіткі кроки, якими вона має йти для більш ефективної боротьби з

корупцією. Для реалізації такої політики потрібно йти за такими напрямками.

Так, Україна за 2017 рік здобула 30 балів зі 100 можливих у дослідженні Transparency International «Індекс сприйняття корупції» (CPI) і посіла 130 місце (зі 180 країн). Це на 1 бал більше та на 1 позицію вище, ніж у минулому році (29 балів, 131 місце зі 176 країн). Але в динаміці результати минулого року нижчі (1 бал проти 2) ніж у 2016 році [11].

Transparency International Україна рекомендує вжити наступні заходи задля покращення показників у 2018 році: запустити Антикорупційний суд та продовжити судову реформу (ухвалити закон про Антикорупційний суд, що відповідатиме рекомендаціям Венеціанської комісії); посилити спроможності слідчих органів та припинити міжвідомчу боротьбу (ухвалити законодавство щодо посилення повноважень САП/ НАБУ, надати право незалежної «прослушки» для детективів НАБУ); перезапустити НАЗК (впровадити автоматичну перевірку декларацій та активізувати перевірку декларацій топ-посадовців); Впровадити нові електронні державні інформаційні системи (поширити принцип системи ProZorro «всі бачать все» на нові сфери взаємодії держави, суспільства та бізнесу); позбавити правоохоронні органи права втручатися в економічну діяльність (Змінити законодавство про Національну поліцію, Службу безпеки України, позбавивши їх права розслідувати економічні злочини. Законодавчо забезпечити та створити Службу фінансових розслідувань) [11].

Вцілому Україна заклала в 2017 році на САП, НАБУ, НАЗК і ДБР – 2,1 млрд. грн. Це значно менше, ніж на Генеральну прокуратуру (5 млрд. грн.) [1].

Кінцевою інституцією, котра має замикає антикорупційний ланцюг і на створення якої наголошує Transparency International є Вищий антикорупційний суд, котрий третій рік не створюється через відсутність політичної волі політиків і чиновників. Лише 1 березня 2018 року Верховна Рада України у першому читанні ухвалила проект закону №7440 про Вищий антикорупційний суд [15].

Варто зазначити, що ще судовою реформою було прийнято зміни до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» у якому було закріплено, що в системі судоустрою діють вищі спеціалізовані суди як суди першої та апеляційної інстанцій з розгляду окремих категорій справ. Вищими спеціалізованими судами є Вищий суд з питань інтелектуальної власності та Вищий антикорупційний суд (стаття 31) [6].

Згідно зазначеного проекту закону: «Завданням Вищого антикорупційного суду є здійснення правосуддя відповідно до визначених законом засад та процедур судочинства з метою захисту особи, суспільства та держави від корупційних і пов'язаних із ними злочинів та судового контролю за досудовим розслідуванням цих злочинів» [15].

Таким чином, ми бачимо що відбувається своєрідний поступ у бік створення антикорупційних інституцій та є вже перші результати боротьби з корупцією у діяльності новостворених антикорупційних органів (САП, НАБУ і НАЗК). Свідченням цього є покращення показників моніторингу стану корупції в Україні. Так, з 2014 по 2017 рік Україна отримала додатково 4 бали за дослідженням

Transparency International і вцілому за підсумками 2017 року маємо 30 балів зі 100 (у 2014 році – 26 балів) і піднялася на 12 позицій у рейтингу (з 142 на 130 місце з 176 країн). Звичайно, що на це виділяються суттєві ресурси. Так, якщо у 2016 році на антикорупційні органи було виділено трішки більше 1 млрд. грн., то у 2017 році – 2,1 млрд. грн. Це показує те, що влада хоч взяла курс на антикорупційну діяльність, але своєрідне «затягування» у створенні Вищого антикорупційного суду за вимогами Венеціанської комісії, котрий є останнім у замикаючому антикорупційному ланцюжку, не дає однозначної впевненості говорити про бажання остаточно побороти корупцію, особливо на найвищому політичному рівні.

Список використаних джерел

1. Витрати на антикорупційні органи в 2017 році зростають у два рази – держбюджет [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dt.ua/ECONOMICS/vitrati-na-antikorupciyni-organi-v-2017-roci-zrostut-u-dva-razi-derzhbyudzheta-228811.html>
2. Віктор Шокін підписав наказ про утворення Спеціалізованої антикорупційної прокуратури / Управління зв'язків із громадськістю та ЗМІ Генеральної прокуратури України, 22.09.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.gp.gov.ua/ua/news.html?m=publications&t=rec&id=162533>
3. Закон України «Про запобігання корупції» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1700-18/print1519460965544236>
4. Закон України «Про Національне антикорупційне бюро» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1698-18>
5. Закон України «Про прокуратуру» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1697-18/print1519460965544236>
6. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>
7. Звіт про діяльність Національного агентства з питань запобігання корупції за 2017 рік. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://nazk.gov.ua/sites/default/files/dodatok_2_zvit_pro_diyalnist.pdf
8. ІНДЕКС КОРУПЦІЇ CPI–2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ti-ukraine.org/research/indexs-korupsiyi-cpi-2014/>
9. ІНДЕКС КОРУПЦІЇ CPI–2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ti-ukraine.org/research/indexs-korupsiyi-cpi-2015/>
10. ІНДЕКС КОРУПЦІЇ CPI–2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ti-ukraine.org/research/indexs-korupsiyi-cpi-2016/>
11. ІНДЕКС КОРУПЦІЇ CPI–2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ti-ukraine.org/research/indexs-korupsiyi-cpi-2017/>
12. Офіційний сайт НАБУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nabu.gov.ua>
13. Офіційний сайт НАБУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nabu.gov.ua/2016>
14. Офіційний сайт НАБУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nabu.gov.ua/2017>
15. Проект закону про Вищий антикорупційний суд [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63218
16. Результати опитувань Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/korupsiya-u-povsyakdenomu-zhitti-ukraintsiv-zashcho-daemo-khabari-komu-i-chomu345654>
17. Три роки НАБУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nabu.gov.ua/novyny/try-roky-nabu-ponad-500-sprav-u-roboti-mayzhe-130-u-sudi>
18. Указ Президента України від 16 квітня 2015 року №218/2015 «Про призначення А. Ситника Директором Національного антикорупційного бюро України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/218/2015>

References

1. Vytraty na antykorupciyni organy v 2017 roci zrostut' u dva razy – derzhbyudzheta [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://dt.ua/ECONOMICS/vitrati-na-antikorupciyni-organi-v-2017-roci-zrostut-u-dva-razi-derzhbyudzheta-228811.html>

dt.ua/ECONOMICS/vitrati-na-antikorupciyni-organi-v-2017-roci-zrostut-u-dva-razi-derzhbyudzheth-228811.html

2. Viktor Shokin pidpysav nakaz pro utvorennja Specializovanoi' antykorupciynoi' prokuratury / Upravlinnja zv'jazkiv iz gromads'kistju ta ZMI General'noi' prokuratury Ukrainy, 22.09.2015. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_t=rec&id=162533

3. Zakon Ukrainy «Pro zapobigannja korupcii» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1700-18/print1519460965544236>

4. Zakon Ukrainy «Pro Nacional'ne antykorupciyne bjuro» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1698-18>

5. Zakon Ukrainy «Pro prokuraturu» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1697-18/print1519460965544236>

6. Zakon Ukrainy «Pro sudoustrij i status suddiv» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>

7. Zvit pro dijal'nist' Nacional'nogo agentstva z pytan' zapobigannja korupcii' za 2017 rik. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://nazk.gov.ua/sites/default/files/dodatok_2_zvit_pro_diyalnist.pdf

8. INDEKS KORUPCII' CPI–2014. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://ti-ukraine.org/research/index-korupsiyi-cpi-2014/>

9. INDEKS KORUPCII' CPI–2015. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://ti-ukraine.org/research/index-korupsiyi-cpi-2015/>

10. INDEKS KORUPCII' CPI–2016. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://ti-ukraine.org/research/index-korupsiyi-cpi-2016/>

11. INDEKS KORUPCII' CPI–2017. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://ti-ukraine.org/research/index-korupsiyi-cpi-2017/>

12. Oficijnyj sajт NABU [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://nabu.gov.ua>

13. Oficijnyj sajт NABU [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://nabu.gov.ua/2016>

14. Oficijnyj sajт NABU [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://nabu.gov.ua/2017>

15. Proekt zakonu pro Vyshhyj antykorupcijnyj sud [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63218

16. Rezul'taty opytuvan' Fondu «Demokratychni iniciatyvy» imeni Il'ka Kucheriva [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://dif.org.ua/article/korupsiya-u-povsyakdennomu-zhitti-ukraintyv-shcho-daemo-khabari-komu-i-chomu345654>

17. Try roky NABU [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://nabu.gov.ua/novyny/try-roky-nabu-ponad-500-sprav-u-roboti-mayzhe-130-u-sudi>

18. Ukaz Prezidenta Ukrainy vid 16 kvitnja 2015 roku №218/2015 «Pro pryznachennja A. Sytnyka Dyrektorom Nacional'nogo antykorupcijnogo bjuro Ukrainy» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/218/2015>

Voitenko Yu. M., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Political Science, Hryhorii Skovoroda Pedagogical University of Perejaslav-Khmelnytskyi (Ukraine, Perejaslav-Khmelnytskyi), Polistnicht@gmail.com

Features of anticorruption policy in Ukraine: institutional and functional dimension (2014–2017)

This article reviews the dynamics of the anti-corruption policy in Ukraine through the prism of the institutional and functional sphere of activity. The period covers the arrival of a new (post-revolutionary) power in Ukraine in 2014 and the latest data on indicators of corruption measurement. The correlation between expenditures on newly created anti-corruption bodies and the «Corruption Perceptions Index» is being processed, according to Transparency International.

Keywords: corruption, anticorruption authorities, institutions, state, rating, law, prosecutor's office, court, government, points, place.

* * *

УДК 323.2

Осадча І. А.,

адвокат, старший викладач кафедри соціології, філософії і права, Одеська національна академія харчових технологій (Україна, Одеса), pravnic@ukr.net

ПАРЛАМЕНТСЬКІ ВИБОРИ В УКРАЇНІ: ТРУДНОЩІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ ГРОМАДЯН

Представлено теоретичний підхід до проблеми розширення політичної участі громадян України. Дане питання розглянуто у ракурсі проведення парламентських виборів. Запропонований підхід забезпечує виявлення специфіки розвитку демократичних процесів на основі врахування факторів розширення громадської участі, виділених М. Ліпсеном. Вони постають важливими умовами накопичення критичної маси демократизації суспільства. Проблема демократичної участі розглядається в статті як протиріччя між наявною динамікою політичних процесів та ефективним просуванням на шляху до побудови демократії в Україні. У статті автор науково обґрунтовує парадоксальну роль опозиції, а також формулює головний висновок – в країні поки що не склались сприятливі умови для реального зростання політичної участі громадян. Серед негативних факторів виокремлено суперечливий характер урбанізаційних процесів, які поєднуються з активною міграцією населення. Крім того, відсутність ефективного виборчого законодавства не дозволяє суспільству швидко переформатувати існуючу політичну систему. Однак розповсюдження демократичних уподобань громадян усе більше діє на політичну ситуацію в країні, що дає надію на значні зміни у найближчій перспективі.

Ключові слова: політична участь, парламентські вибори, опозиція, розповсюдження демократичних ідей.

Теоретичне осмислення переходу постоталітарних країн до демократичного устрою виступає актуальним викликом для сучасних вчених. Цей виклик набирає ще більшої гостроти за урахування тієї обставини, що не усюди даний перехід відбувається успішно. Україна в цьому ракурсі є чи не найбільш показовою. Не дивлячись на серйозний потенціал наша держава вже більше двадцяти років після колапсу комуністичної системи переживає серйозні труднощі перехідного періоду. Дослідження вищезазначених проблем є надзвичайно важливими для розуміння механізму функціонування сучасної моделі суспільного буття і для передбачення тих чи інших соціально-політичних і культурно-історичних наслідків з урахуванням накопиченого обсягу теоретичних знань. Демократичні завоювання останнього часу в Україні досить слабкі і існує можливість скочування соціальної системи до авторитаризму або й тоталітарного ладу, в якому форми і прийоми тоталітарної (або авторитарної) соціально-культурної побудови суспільного життя можуть, звичайно, набувати більш цивілізованого вигляду, але залишаються за своєю природою механізмами придушення людської спонтанності і примусу особистості до деструктивних форм існування.

Проблема участі громадян в політиці нерозривно пов'язана з виникненням конституційної держави та розвитком демократії. Разом з тим, незважаючи на значний політичний досвід сучасних демократій і дослідницької традиції, пояснення політичної участі громадян залишається одним з найбільш дискусійних. Теорії демократичної участі, трактуються як громадянський обов'язок, як ознака політичного здоров'я, як кращий метод забезпечення, обліку індивідуальних інтересів в політичному процесі.

Політична участь громадян виступає єдиною основою суспільно-політичного розвитку суспільства, трансформації його з одного стану в інший.

Фундаментальні теорії політичних виборів були побудовані таким відомими політологами як І. Гердер, Б. Берельсон, У. Макфрі, Б. О'Дей, У. Адамс, В. Гер'є, Г. Алмонд, С. Верба, Ч. Є. Меріам, Х. Ф. Госпел, С. Райт, Л. Уайт, П. Лазарєфельд, Е. Кембелл.

Вищеозначеною темою займаються низка сучасних українських дослідників: В. Я. Малиновський, О. М. Мостіпан, М. М. Антонович, Н. В. Корнієнко, І. О. Кресіна, Є. В. Перегуда, Є. В. Телуха, Г. М. Мазуренко, В. А. Шубенко, Ю. Б. Ключковський, В. С. Журавський, М. І. Росенко, А. Ф. Руденко, О. В. Колесников, І. О. Поліщук та інші.

Український науковець В. Климчук вивчив проблему пасивності громадян України у суспільно-політичному житті. Він дійшов висновку, що дане явище зумовлено низькою політичною ефективністю виборчих технологій. Певну роль, на його думку, відіграє падіння інтересу населення до політики та недостатня політична компетентність громадян. В країні фактично наростає розчарування, яке виникло у пересічних виборців на основі отриманого ними досвіду політичної участі, коли їх активні політичні дії не давали очікуваних результатів [1].

Дослідник А. В. Савков дослідив тему реалізації виборчих прав громадян як засобу розвитку їх творчого потенціалу та виявив, що відсталість та нерозвиненість виборчих компаній, їх зосередженість на задоволенні партійних амбіцій є свідченням неможливості реалізації реального потенціалу громадян [2].

Науковці О. Кулеба, М. Бучин дійшли до думки, що саме від ставлення і сприйняття виборцями політичної системи суспільства і конкретних механізмів та особливостей виборчої кампанії значною мірою залежить рівень електоральної активності громадян. Абсентеїзму сприяють низький рівень політичної культури, нездатність впливати на прийняття політичних рішень у вищих ешелонах влади, неможливість задовольнити власні цінності та потреби, високий рівень недовіри виборців до політичних інститутів [3].

Політологи Ю. Б. Ключковський вважає, що виборча система має сприйматися суспільством як об'єктивна і справедлива. Тоді громадяни відчують можливість реалізації потенціалу політичної участі. Звісно, що яку б раціональну виборчу систему не було сконструйовано, суспільство схильне вважати, що вона спрямована на маніпулювання волею народу [4].

Пересічний українець, на думку українського фахівця з політичної участі Г. О. Мазура, характеризується відсутністю таких індикаторів політичної участі, як суб'єктивна впевненість в ефективності колективних дій, почуття громадянської відповідальності та політичної довіри [5].

Постановка проблеми. Ми виходимо з того, що соціум утворений з певної множини спільностей, що знаходяться між собою і суспільством у різноманітних відношеннях, які можуть виражатись по-різному [6, с. 313]. Базою для такого осмислення суспільства, як відомо, виступає давньогрецька класика. Давньогрецькі мислителі Геродот, Фукідид, Платон, Арістотель та інші осмислювали суспільні проблеми порівнюючи різні суспільства, історичні епохи та ситуації.

Американський політолог М. Ліпсет сформулював в останній третині ХХ ст. фундаментальну теорію політичної участі громадян. Він обґрунтував гіпотезу,

що «чим вищий рівень економічного розвитку країни, тим більшими стають можливості демократичної участі громадян у ній». Вчений виділив також і низку факторів, що сприяють демократичному розвитку: підйом сфери освіти, прогрес у сфері масових комунікацій, індустріалізацію, урбанізацію. Згідно, до даної теорії, демократія становить собою таку політичну систему, у якій постійно існують нормативно-правові можливості зміни політичних еліт. Крім того, важливими передумовами політичної участі виступають: 1) схильність більшості громадян до демократичної організації свого життя; 2) наявність політичних лідерів з різними ідеологічними орієнтаціями та програмами; 3) легітимна опозиція, що конкурує з провідними лідерами; 4) ефективне виборче законодавство [7]. Отже, доцільно дослідити проблеми політичної участі в Україні на основі теорії М. Ліпсета з урахуванням досвіду парламентських виборів.

Мета статті: дослідити рівень політичної участі громадян України на основі результатів парламентських виборів та інших важливих для розвитку демократичних інституцій факторів: урбанізації, наявності дієвого виборчого законодавства, ролі опозиції і т.д.

Одразу зазначимо, що щодо урбанізації – однієї з важливих умов досягнення демократичної участі громадян, доцільно навести коментар В. В. Засадко: «До визначальних тенденцій урбанізації відноситься затихання темпів приросту міського населення... Важливо зазначити, що урбанізаційні процеси чутливі до економічних шоків. Так, світова економічна криза 1997–1998 рр. призвела до значного безробіття у багатьох країнах світу, особливо у міста, що негативно відобразилося на темпах приросту міського населення. В Україні цей період відбулася масштабна хвиля еміграції, що розпочалася в 90-х роках ХХ ст. Це поглибило демографічну кризу і відобразилося у скороченні кількості населення країни загалом та кількості міського населення зокрема. До сьогодні збереглася тенденція скорочення, а не приросту міського населення в Україні... Така ситуація буде спостерігатися і в наступні кілька десятиліття [8].

На жаль, на сьогоднішній день в Україні не існує статистичного виміру громадської підтримки демократичних ідей. Однак, події 2014–2016 рр., коли широкі народні маси підтримали ідеали Майдану, свідчать про серйозну прихильність громадян нашої держави до ліберальної ідеології. Для ефективного проведення державної політики необхідним є подальше закріплення і розвиток демократичних основ Української державності, яка у своєму розвитку має орієнтуватися на впровадження та реалізацію кращих моделей світової демократії і, водночас, відповідати історичним державно-правовим і національно-культурним традиціям Українського народу [9].

Проблема наявності політичних лідерів з різними ідеологічними уподобаннями та несхожими програмами в сучасній Україні постала дуже гостро. Вищі шаблі політичної влади займають все ті ж самі особи, які входили до владних структур ще з початку ХХ ст. Даний факт свідчить про реалізацію відомого політологам закону Р. Міхельса – так званого «залізного закону еліт».

Група українських політологів проаналізувала роль політичної опозиції в Україні і дійшла до невтішного висновку: «Уразливим місцем демократії є також

відсутність важелів впливу на владу, оскільки опозиція, експерти і громадяни практично відсторонені від процесу розробки та прийняття владних рішень» [10, с. 474].

Авторитетну думку щодо ефективності виборчого законодавства України висловила Н. В. Богашева: «Нормативне регулювання складання та уточнення списків виборців, строків та порядку формування виборчих комісій, висування та реєстрації кандидатів, проведення передвиборної агітації, фінансування виборів, підготовки і проведення голосування виборців, підрахунку голосів та встановлення результатів виборів, тобто тих процедур, які однакові або дуже близькі за своїм змістом для усіх типів виборів, регулюються у різних виборчих законах по-різному. Причина цього часто полягає в тому, що прийняття нових виборчих законів (чи внесення змін до різних законів) відбувається у різний час, часто різними складами Верховної Ради України, і, таким чином, несе на собі відбиток не лише різного розуміння відповідних проблем, але й поточної політичної кон'юнктури» [11, с. 33]. Отже, можна констатувати, що продуманий механізм реформування виборчого законодавства на сьогоднішній день в Україні відсутній.

Ми вважаємо, що на даному етапі розвитку політичної системи України важливі політичні та юридичні наслідки за певних обставин спричиняє саме абстенізм. Адже, якщо в голосуванні взяла участь лише мінімальна кількість виборців, деформується сам процес формування державних інститутів, їх легітимність та порушується конституційний принцип народовладдя. За таких обставин програє не тільки демократія, її політико-правові устої, а й значною мірою самі виборці, які своєю пасивною поведінкою не бажають безпосередньо впливати на політичні процеси суспільства, особисто брати на себе тягар відповідальності за формування владних інститутів [12, с. 66].

Парламентські вибори є відображенням політичних процесів, що відбуваються у тій чи іншій країні. Кожні такі вибори є черговим етапом її політичного розвитку, а тому становлять значний інтерес для політичної науки.

Спробуємо проаналізувати основні показники активності електорату під час парламентських виборів. Починаючи з 1994 р. і до 2007 р. вибори до Верховної Ради України відбулися п'ять разів. Кожні з них містили нові етапи значних перетворень у політичній системі та віддзеркалювали окремі елементи процесу демократизації в Україні.

Першими черговими виборами парламенту незалежної України стали Вибори до Верховної Ради України, що відбулися у березні 1994 р. Вони проходили за новим Законом, прийнятим 18 листопада 1993 р., згідно з яким вибори вважалися недійсними, якщо у них не взяла участі абсолютна більшість виборців округу, а за одного з кандидатів не проголосувала абсолютна більшість виборців, що взяли участь у голосуванні. У зв'язку з прийняттям у червні 1996 р. Конституції України настав якісно новий етап реформування виборчої системи. Конституція визначила як фундаментальний принцип організації державної влади вільні вибори, а носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні – народ як політичну спільність.

Вибори до Верховної Ради України, що відбулися у березні 1998 р., проводилися за новим Законом

«Про вибори народних депутатів України» за змішаною (мажоритарно-пропорційною) системою. Уперше громадяни України обирали не тільки між окремими кандидатами у депутати (мажоритарна система відносної більшості), а й між політичними партіями та виборчими блоками у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі на основі пропорційного представництва (серед тих, хто подолав 4% бар'єр). Змішана виборча система не привела до справжнього парламентаризму, бо не зупинила міграцію депутатів, не перетворила нардепів на законотворців, сприяла розширенню політичної корупції у Верховній Раді України.

Другі вибори Верховної Ради України за змішаною системою відбулися 31 березня 2002 р. в умовах гострої боротьби між пропрезидентськими силами і опозицією. За пропорційною системою перемогу одержали опозиційні до президента сили, які разом здобули 171 депутатський мандат, пропрезидентським силам вдалося одержати тільки 54. Такий результат фактично означав перемогу опозиції. Особливістю роботи Верховної Ради України 4-го скликання стала гостра боротьба, яка спостерігалася протягом усієї каденції як між пропрезидентською більшістю та опозицією, так і всередині обох політичних таборів [13, с. 109–110].

Виборам 2006 р., як відмічає Л. Бориславський, передували міжвиборчий етап, який настав після президентських виборів 2004–2005 рр. Вони не мали аналогів за характером і масштабом зловживань і правопорушень на всіх етапах виборчого процесу. Фактично цього разу волевиявлення народу було заздалегідь запрограмованим засобом викривлення політичного процесу. В результаті даних виборів політична криза охопила майже всі сторони суспільного та державного життя. Виборчий процес уже тоді почав «тонутися» в політичному процесі [14, с. 82].

Парламентські вибори 2012 р. як і всі попередні знову відбулися за новим законом. Закон про вибори був підтриманий 17 листопада 2011 року у Верховній Раді більшістю голосів. Законом була запроваджена змішана система виборів: 225 депутатів тепер обирали за закритими партійними списками, 225 – в одномандатних мажоритарних виборчих округах. Така норма суперечила рекомендаціям Венеціанської комісії, яка пропонувала запровадити вибори за відкритими партійними списками. Запровадження змішаної виборчої системи закритих списків з 5% виборчим бар'єром дало можливість на перемогу Партії регіонів.

Підсумки виборчої кампанії 2012 р. Ю. Остапеч оцінив так: «в Україні залишається надієвим цивілізований механізм оновлення вищого представницького органу влади відповідно до суспільних настроїв у державі, що є характерною ознакою так званої електоральної демократії. Проведені парламентські вибори 2012 р. основоположно не змінили пріоритетне розташування партійно-політичних сил» [15, с. 60–63].

Позачергові парламентські вибори, що відбулися в Україні, 26 жовтня 2014 р. ознаменувалися широким застосуванням маніпулятивних технологій. Громадськість висунула політичним партіям вимогу опублікувати фінансові декларації та автобіографії своїх кандидатів, а також відзвітувати про доходи та витрати виборчих фондів [16, с. 104–105]. В цілому вибори пройшли в

демократичний спосіб, що було відмічено відповідними заявами політиків ЄС та інших регіонів світу.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Таким чином, ми провели короткий аналіз парламентських виборів в Україні, а також інших факторів, котрі впливають на розширення політичної участі громадян за теорією М. Ліпсета: урбанізаційні процеси, розповсюдження демократичних ідей в суспільстві, наявність ефективного виборчого законодавства та конструктивну діяльність опозиції. На нашу думку, урбанізація в нашій носить досить суперечливий характер. Вона не корелює з економічним підйомом і не може бути зарахована у якості фактора, що серйозно впливає на процес розширення політичної участі. Другий фактор – розповсюдження демократичних уподобань громадян усе більше діє на політичну ситуацію в країні. Населення в цьому ракурсі стає все більш обізнаним, активним, задіяним. Щоправда треба відмітити парадоксальну роль активізації цього фактора, яку відіграють медіа. ЗМІ зайняли в Україні місце головного інструмента комунікації між владою та суспільством. Вони з одного боку виступають у ролі медіатора між державою та суспільством, а з іншого – пришвидшують демократизацію. На жаль, доводиться констатувати, що в Україні відсутнє ефективне виборче законодавство, яке б дозволило громадянам ефективно впливати на політичний курс держави, боротися зі зловживаннями під час виборів. В той же час слід відмітити відсутність умов для конструктивної діяльності опозиції. Її парадоксальна роль в українському суспільстві має стати предметом серйозних політологічних досліджень. Звернемо лише увагу на те, що опозиція не маючи реальних важелів впливу на уряд нерідко демонструє на парламентських виборах чудові результати, а іноді й перемагає. Після цього зазвичай відбувається переформатування політичної системи, яке не призводить до серйозного розширення демократичної участі громадян. Політичні процеси, що відбуваються в Україні можуть свідчити про коливальне руху до авторитарної моделі політичного режиму. Однак дана гіпотеза повинна бути уточнена і перевірена в подальших дослідженнях.

Список використаних джерел

1. Климончук В. Політична участь громадян України як вияв антропологічного виміру свободи / Василь Климончук // Політ. менеджмент. – 2012. – №4/5. – С.72–80.
2. Савков А. П. Забезпечення та реалізація виборчих прав громадян України як передумова розвитку їх творчого потенціалу / А. П. Савков // Актуальні питання державного управління: зб. наук. пр. ОРІДУ НАДУ. Одеса: ОРІДУ НАДУ. – 2008. – №4 (36). – С.92–98.
3. Кулеба О., Бучин М. Абсентеїзм як форма низької політичної участі / О. Кулеба, М. Бучин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Зб. наук. пр. – Львів, 2008. – Вип.23. – С.98–102.
4. Ключковський Ю. Б. Виборчі системи та українське виборче законодавство: монографія / Ю. Б. Ключковський. – К.: Час Друку, 2011. – 132 с.
5. Мазур О. Г. Політична участь в Україні: сучасна характеристика і тенденції реалізації / О. Г. Мазур // Грані. – 2014. – №5. – С.177–181.
6. Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА–М, 2006. – 576 с.
7. Липсет М. Политический человек: социальные основания политики [пер. с англ. Е. Г. Генделя и др.] / Мартин Липсет. – М.: Мысль, 2016. – 612 с.
8. Засадко В. В. Урбанізаційні тенденції в Україні в контексті загроз економічній безпеці / В. В. Засадко // Стратегія розвитку України. – 2016. – №1. – С.124–129.
9. Ворона П. В. Передвиборчі програми політичних партій: сучасний етап розвитку громадянського суспільства / П. В. Ворона // Актуальні проблеми державного управління. – 2008. – №2. – С.33–42.
10. Політична влада і опозиція в Україні: порівняльний аналіз із зарубіжними країнами [За заг. ред. Ф. М. Рудича]. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. – 488 с.
11. Богашева Н. В. Законодавче регулювання виборів в Україні: проблеми стабільності / Н. В. Богашева // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2014. – №2. – С.32–38.
12. Яворський В. Д. Принцип народодовластия і абсентеїзм / В. Д. Яворський // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2002. – Вип.52. – С.66–69.
13. Телуха С. В. Парламентські вибори незалежної України: порівняльний аналіз в контексті визначення оптимальної моделі / С. В. Телуха // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Сер. «Питання політології». – 2008. – №796 (11). – С.106–113.
14. Бориславський Л. Парламентські вибори–2006: недоліки і проблеми / Любомир Бориславський // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2006. – №2. – С.81–85.
15. Остапеч Ю. Регіональні особливості парламентських виборів 2012 року в Україні / Ю. Остапеч // Науковий вісник Ужгородського університету Політологія. Соціологія. Філософія. – Вип.214. – №17. – С.60–69.
16. Дроздик Л. А. Тренди політичної зовнішньої реклами під час позачергових парламентських виборів 2014 року в Україні / Л. А. Дроздик // Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації. – 2015. – №3. – С.104–108.

References

1. Klymonchuk V. Politychna uchast hromadian Ukrainy yak vyiv antropologichnoho vymiru svobody / Vasyl Klymonchuk // Polit. menedzhment. – 2012. – №4/5. – С.72–80.
2. Savkov A. P. Zabezpechennia ta realizatsiia vyborchykh prav hromadian Ukrainy yak peredumova rozvytku yikh tvorchoho potentsialu / A. P. Savkov // Aktualni pytannia derzhavnoho upravlinnia: zb. nauk. pr. ORIDU NADU. Odessa: ORIDU NADU. – 2008. – №4 (36). – С.92–98.
3. Kuleba O., Buchyn M. Absenteizm yak forma nyzkoi politychnoi uchasti / O. Kuleba, M. Buchyn // Ukrainka natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku: Zb. nauk. pr. – Lviv, 2008. – Vyp.23. – С.98–102.
4. Kliuchkovskiy Y. B. Vyborchi systemy ta ukrainske vyborche zakonodavstvo: monohrafiia / Y. B. Kliuchkovskiy. – K.: Chas Druku, 2011. – 132 s.
5. Mazur O. H. Politychna uchast v Ukraini: suchasna kharakterystyka i tendentsii realizatsii / O. H. Mazur // Hrani. – 2014. – №5. – С.177–181.
6. Filosofskiy entsiklopedicheskii slovar. – M.: INFRA–M, 2006. – 576 s.
7. Lipset M. Politicheskii chelovek: sotsialnye osnovaniya politiki [per. s angl. E. G. Gendelya i dr.] / Martin Lipset. – M.: Myisl, 2016. – 612 s.
8. Zasadko V. V. Urbanizatsiini tendentsii v Ukraini v konteksti zahroz ekonomichnii bezpetsi / V. V. Zasadko // Stratehiia rozvytku Ukrainy. – 2016. – №1. – С.124–129.
9. Vorona P. V. Peredvyborchi prohramy politychnykh partii: suchasnyi etap rozvytku hromadianskoho suspilstva / P. V. Vorona // Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia. – 2008. – №2. – С.33–42.
10. Politychna vlada i opozytsiia v Ukraini: porivnialnyi analiz iz zarubizhnymy krainamy [Za zah. red. F. M. Rudycha]. – K.: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. – 2016. – 488 s.
11. Bohasheva N. V. Zakonodavche rehuliuвання vyboriv v Ukraini: problemy stabilnosti / N. V. Bohasheva // Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy. – 2014. – №2. – С.32–38.
12. Ivorskyi V. D. Pryntsyp narodovlastyia y absenteyzm / V. D. Yavorskyi // Problemy zakonnosti: Resp. mizhvidom. nauk. zb. – Kh.: Nats. yuryd. akad. Ukrainy, 2002. – Vyp.52. – С.66–69.
13. Telukha Y. V. Parlamentski vybory nezalezhnoi Ukrainy: porivnialnyi analiz v konteksti vyznachennia optymalnoi modeli / Y. V. Telukha // Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im.

V. N. Karazina. Ser. «Pytannia politolohii». – 2008. – №796 (11). – S.106–113.

14. Boryslavskiy L. Parlamentski vybory–2006: nedoliki i problemy / Liubomyr Boryslavskiy // Visnyk Tsentralnoi vyborchoi komisii. – 2006. – №2. – S.81–85.

15. Ostapets Y. Rehionalni osoblyvosti parlamentskykh vyboriv 2012 roku v Ukraini / Y. Ostapets // Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu Politolohiia. Sotsiolohiia. Filosofiia. – Vyp.214. – №17. – S.60–69.

16. Drozdzyk L. A. Trendy politychnoi zovnishnoi reklamy pid chas pozacherhovyykh parlamentskykh vyboriv 2014 roku v Ukraini / L. A. Drozdzyk // Derzhava ta rehiony. Seriya: Sotsialni komunikatsii. – 2015. – №3. – S.104–108.

Osadcha I. A., advocate, Senior Lecturer, Department of Sociology, Philosophy and Law, Odessa National Academy of Food Technologies (Ukraine, Odessa), pravnic@ukr.net

Parliamentary elections in Ukraine: civil difficulties of political participation

The article presents a theoretical approach to the problem of expanding the political participation of Ukrainian citizens. This issue was considered in the perspective of parliamentary elections. The proposed approach provides the identification of the specifics of the development in democratic processes on the basis of taking into account the factors of the expansion public's participation, distinguished out by M. Lipset. They seem to be important conditions for the accumulation of a critical mass of democratization. The problem of democratic participation is considered in the article as a contradiction between the existing dynamics of political processes and effective progress towards building democracy in Ukraine. In the article the author scientifically substantiates the paradoxical role of the opposition, and also formulates the main conclusion – in the country there are not yet conducive conditions for a real increase of the political civil participation. Among the negative factors, the author identifies the contradictory nature of urbanization processes, which are combined with active migration. In addition, the lack of effective electoral legislation does not allow the society to transform the existing political system. However, the spread of democratic preferences of citizens increasingly affects the political situation in the country and gives hope for significant changes in the short term.

Keywords: political participation, parliamentary elections, opposition, spreading of democratic ideas.

УДК 339.922:32.01(477)

Petrashchuk A. O.,

magister nauk politycznych, Uniwersytet Warszawski,
Instytut nauk politycznych (Polska, Warszawa),
anatoliy.petrashchuk@gmail.com

ANALIZA EUROINTEGRACYJNEGO WYBORU UKRAINY

Artykuł zawiera analizę eurointegracyjnej polityki Ukrainy w lata prezydentury W. F. Janukowycza (2010–2014). W obecnej chwili eurointegracja jest najbardziej ważnym zadaniem ukraińskiej polityki zagranicznej. Duża część prac przygotowawczych była zrobiona w latach 2010–2014. W drugiej części artykułu zostały przeanalizowane przyczyny europejskiego wyboru Ukrainy. Autor analizuje obiektywne oraz subiektywne przyczyny eurointegracji. W wynikach zostało stwierdzone, że orientacja geopolityczna państwa ukraińskiego bardzo zmieniła się w porównaniu z poprzednią orientacją (2010 roku).

Słowa kluczowe: eurointegracja, Ukraina, Janukowycz, wybór geopolityczny, eksport, import.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Ukraińska eurointegracja ma długą historię. Jeszcze za czasów rządzenia prezydenta Leonida Krawczuka (1991–1994), ukraiński parlament przyjął ustawę «Główne kierunki polityki zagranicznej Ukrainy». Zgodnie z tekstem danej ustawy jednym z głównych celów polityki zagranicznej państwa ukraińskiego było nabycie pełnoprawnego członkostwa w Unii Europejskiej [1]. W 2004 roku Unia Europejska i Ukraina zaczęły współpracować w ramach

programu «Europejska Polityka Sąsiedztwa», który w 2009 roku został uzupełniony nowym programem «Partnerstwo Wschodnie». Ten program jest skierowany do sześciu państw Europy Wschodniej: Ukrainy, Białorusi, Armenii, Azerbejdżanu, Mołdawii oraz Gruzji. Partnerstwo Wschodnie ma na celu rozwój współpracy UE z wybranymi państwami, ale nie przewiduje ich ewentualnego przyszłego wejścia do Unii [2].

W obliczu zbliżających się wyborów Prezydenta Ukrainy 2010 roku Wiktor Janukowycz opublikował własny program przedwyborczy «Ukraina dla ludzi», w którym przedstawił między innymi priorytety swojej polityki zagranicznej: 1. Odnowienie przyjaznych stosunków z Rosją oraz państwami WNP. 2. Ustanowienie partnerstwa strategicznego z USA, UE, państwami «Wielkiej Dwudziestki».

Wyżej wymienione cele pokazują, iż W. F. Janukowycz starał się odrodzić politykę wielowektorowości, stosowaną przez prezydenta Leonida Kuczmę. Dana polityka polegała na budowaniu dobrych stosunków ze wszystkimi partnerami, bez określania, który z nich jest najważniejszy dla Ukrainy. W okresie prezydentury L. D. Kuczmy Ukraina bilansowała między państwami zachodnimi (Unia Europejska i państwa NATO) oraz państwami byłego Związku Radzieckiego.

Po zwycięstwie W. F. Janukowycza w wyborach prezydenckich 2010 roku na Ukrainie było przyjęto ustawę «O zasadach polityki wewnętrznej i zagranicznej». Z tekstu ustawy wynika, iż głównymi priorytetami ukraińskiej polityki zagranicznej jest integracja europejska; polepszenie stosunków z Federacją Rosyjską; rozwój partnerstwa strategicznego ze Stanami Zjednoczonymi.

Wartym uwagi jest fakt, że prezydent W. F. Janukowycz udał się z pierwszą wizytą zagraniczną do Brukseli. W rozmowie z przewodniczącym Komisji Europejskiej Jose Manuelem Barroso ukraiński prezydent podkreślił, że końcowym celem ukraińskiej eurointegracji jest nabycie członkostwa w UE. Trzeba podkreślić, że zdaniem W. F. Janukowycza zbliżenie Ukrainy z Unią Europejską oraz przeprowadzenie reform mogły skonsolidować wokół siebie wszystkich ukraińskich obywateli. Na konferencji prasowej prezydent poinformował, że Kijów współpracuje z Brukselą w kwestiach wprowadzenia ruchu bezwizowego, stworzenia strefy wolnego handlu oraz zwalczania kryzysu gospodarczego na Ukrainie [3].

Zdaniem Rafała Tenerowicza, politologa z Uniwersytetu Warszawskiego, najważniejszym wydarzeniem jakie miało miejsce w relacjach Ukraina–UE w 2010 roku było przystąpienie Ukrainy do Europejskiej Wspólnoty Energetycznej, które miało miejsce 24 września 2010 roku. Przystąpienie do danej organizacji mogło zwiększyć zagraniczne inwestycje w energetyce Ukrainy. Według politologa do 2011 roku najbardziej ważnym aspektem relacji Ukrainy z UE pozostawało zakończenie negocjacji umowy stowarzyszeniowej i wchodzącego w jej skład porozumienie odnośnie strefy wolnego handlu [2].

Politolog z Uniwersytetu Bukowińskiego dr. Bostan S. I. uważa, że zbliżenie z UE mogło wzmocnić pozycję ukraińskiej władzy w zachodnich i centralnych regionach Ukrainy. Ewentualne przystąpienie Ukrainy do Euroazjatyckiej Unii Celnej skutkowałoby szybkim wzrostem gospodarczym (z związku z obniżeniem ceny ropy i gazu, które są importowane z Rosji). Z drugiej jednak strony potencjał ekonomiczny Unii Europejskiej jest o wiele większy niż potencjał państw Euroazjatyckiej Unii Celnej.

Według specjalisty europejski wybór Kijowa świadczy o dominacji myślenia strategicznego wśród głównych ideologów państwa [4].

Negocjacje w kwestii strefy wolnego handlu zostały zakończone w październiku 2011 roku, ale parafowanie umowy stowarzyszeniowej było odłożone z powodu ochłodzenia relacji dwustronnych. Pogorszenie stosunków Kijowa z Brukselą było spowodowane aresztowaniem byłej premier Julii Tymoszenko. UE uznała wyrok (skazanie na 7 lat więzienia) za motywowany politycznie. Wizyta W. F. Janukowycza (planowana na październik 2011 roku) została odwołana przez stronę unijną. Drugi problem polegał na tym, że państwa UE nie wyraziły zgody na to by w treści umowy stowarzyszeniowej znalazło się odniesienie do przyszłego członkostwa Ukrainy w UE [2].

Nie zważając na zaostrenie stosunków dwustronnych, ugoda stowarzyszeniowa między UE i Ukrainą została parafowana w marcu 2012 roku. Ukraina była największym państwem w Europie (oprócz Rosji) i dlatego Bruksela nie chciała stracić kontrolę nad Kijowem. Zaznaczmy, że w 2012 roku poparcie dla prozachodniego kursu Ukrainy po raz pierwszy przewyższyło poparcie dla integracji z Federacją Rosyjską (tabela 1).

Tabela 1

Postawa obywateli Ukrainy wobec polityki zagranicznej państwa ukraińskiego [5]

Rezultaty badania	Jakie muszą być priorytety ukraińskiej polityki zagranicznej ?				
	2009	2010	2011	2012	2014
Stosunki z państwami UE	23,8%	26,5%	35,7%	40,8%	52,5%
Stosunki z Federacją Rosyjską	52,5%	46,3%	40,4%	35,3%	16,6%

Wśród głównych przyczyn, które wpłynęły na poglądy obywateli Ukrainy należy wymienić proeuropejską retorykę ukraińskiej władzy oraz «wojny ekonomiczne» między Ukrainą i Rosją. «Serna wojna» (2012 roku), «wojna czekoladowa» (2013 roku) oraz zupełna blokada eksportowa (sierpień–wrzesień 2013 roku) przyniosły Ukrainie straty wysokości ok. 2.5–3 mld dol. Ukraińska gospodarka okazała się w trudnej sytuacji, co zmusiło rząd Mykoły Azarowa odłożyć podpisanie umowy stowarzyszeniowej z UE na czas nieograniczony [6]. Decyzja rządu doprowadziła do wybuchu antyrządowych i proeuropejskich protestów na Ukrainie (listopad 2013 roku – luty 2014 roku), które skończyły się ucieczką prezydenta W. F. Janukowycza z Ukrainy.

Zwróćmy uwagę na ten fakt, że mimo, iż administracja prezydenta W. F. Janukowycza była uważana za prorosyjską, Ukraina integrowała się z UE, a nie z państwami poradzieckimi. Niektórzy politolodzy myślą, że wśród ukraińskich elit istnieje konsensus odnośnie co do europejskiego wyboru Ukrainy oraz oddalenia się od Rosji [7]. Przypomnijmy, iż w latach 2010–2014 bardzo zwiększył się obrót handlowy między Ukrainą a UE. Od 2014 roku UE jest najbardziej ważnym partnerem handlowym Ukrainy

(na UE przypadło 35.5% całkowitego obrotu handlowego Ukrainy) (tabela 2).

Tabela 2

Wymiana handlowa Ukrainy z Unią Europejską w latach 2010–2013 [8]

Eksport i import Ukrainy	Dynamika współpracy gospodarczej z UE			
	2010	2011	2012	2013
Eksport	25,3% (13 mld dol.)	26,3% (18 mld dol.)	24,8% (17.1 mld dol.)	26,4% (16.7 mld dol.)
Import	31,5% (19.1 mld dol.)	31,2% (25.8 mld dol.)	30,9% (26.2 mld dol.)	35,1% (27 mld dol.)

Europejski wybór kierownictwa Ukrainy ma całkiem racjonalne uzasadnienia. Rozwinięte państwa Zachodu posiadają nowe technologie oraz duże zasoby finansowe, i wyglądają bardziej atrakcyjnie niż dzisiejsza Rosja. Oprócz tego ukraińskie elity dążą do wzmocnienia swoich pozycji na Ukrainie. Sojusz z Rosją może doprowadzić do osłabienia ukraińskich elit, ponieważ integracja ekonomiczna pociągnie za sobą polityczne podporządkowanie Moskwie. Ukraińskich oligarchów niepokoi perspektywa konkurencji ze strony rosyjskich oligarchów, i z tego powodu oni nie podtrzymują ewentualne zbliżenie między Ukrainą a Rosją [7].

W danej sytuacji powstaje pytanie: dlaczego ukraińskich polityków i oligarchów nie niepokoiła konkurencja ze strony UE (organy unijne wywierają wpływ na działalność krajów członkowskich i w taki sposób ograniczają ich suwerenność)? Należy zaznaczyć, że Ukraina nigdy nie podporządkowała się Brukseli (mając kilkusetletnie doświadczenie zależności od Moskwy) i w związku z tym idealizuje UE. Ukraińscy politycy uważali, że Bruksela szybko wprowadzi ruch bezwizowy dla obywateli Ukrainy; będzie inwestować w ukraińską gospodarkę; w krótkiej perspektywie czasowej pozwoli Ukrainie wejść do składu Unii w jakości pełnoprawnego członka.

Trzeba powiedzieć, że nadzieje na szybki postęp w ramach eurointegracji (przykład Polski) nie zawsze są uzasadnione. Zwróćmy uwagę na przykłady innych państw. Turcja podpisała umowę stowarzyszeniową z UE jeszcze w 1963 roku, w 1999 roku otrzymała status kandydata na członka UE, jednak na tym jej zbliżenie z Brukselą się skończyło. Cypr, Bułgaria i Rumunia są członkami Unii więcej niż 10 lat (Cypr wstąpił do Unii w 2004 roku, Bułgaria i Rumunia w 2008 roku), ale one po dzisiaj oczekują przyjęcia do strefy Schengen.

Zdaniem autora najbardziej ważnym zadaniem kierownictwa obecnej Ukrainy jest rozwój gospodarki państwowej oraz podwyższenie standardów życia. Wstęp do jakiegokolwiek organizacji nie musi istnieć jako cel sam w sobie. Priorytetem muszą być rzeczywiste zmiany, podwyższające siłę państwa ukraińskiego.

Wykorzystane źródła

1. Про Основні напрями зовнішньої політики України (1993) / Сайт Верховної Ради України. – Dostęp: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3360-12>

2. Tenerowicz Rafał Wektor euroatlantycki w polityce zagranicznej Ukrainy 1991–2011 / R. Tenerowicz // Kwartalnik naukowy OAP UW «e-Politikon». – Warszawa, 2012. – №1. – S.153–176. – Dostęp: <http://oapuw.pl/wp-content/uploads/2013/03/tenerowicz-r.-wektor-euroatlantycki-w-polityce-zagranicznej-ukrainy-1991-2011.pdf>

3. Тригуб П. М., Тригуб О. П. Євроінтеграційний процес в Україні в перший рік президентства В. Януковича: здобутки і перспективи / П. М. Тригуб, О. П. Тригуб // Наукові праці. – Миколаїв, 2011. – Вип.142. – Т.154. – С.46–52.

4. Бостан С. И. Особенности внешней политики Украины: европейская интеграция или присоединение к Таможенному союзу / С. И. Бостан // Studia Humanitatis. – М., 2013. – №2. – Dostęp: <http://st-hum.ru/content/bostan-si-osobennosti-vneshney-politiki-ukrainy-evropeyskaya-integraciya-ili-prisoedinenie-k>

5. Який напрям зовнішньої політики має бути пріоритетним для України? (динаміка, 2002–2015) / Сайт Центру Разумкова. – Dostęp: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=305

6. Смирнова І. Є. Загострення україно-російських відносин у контексті євроінтеграції України: причини та наслідки / І. Є. Смирнова // Історичні і політологічні дослідження. – 2013. – №3. – С.327–337. – Dostęp: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Iipd_2013_3_43

7. Шилов В. Н. К вопросу о геополитической ориентации современной Украины / В. Н. Шилов // Научные ведомости БелГУ. – Белгород, 2014. – №1 (29). – С.184–191.

8. Державна служба статистики України. – Dostęp: <http://www.ukrstat.gov.ua/>, 2018.

References

1. Pro Osnovni napriamy zovnishnoi polityky Ukrainy (1993) / Sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Dostęp: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3360-12>

2. Tenerowicz Rafał Wektor euroatlantycki w polityce zagranicznej Ukrainy 1991–2011 / R. Tenerowicz // Kwartalnik naukowy OAP UW «e-Politikon». – Warszawa, 2012. – №1. – S.153–176. – Dostęp: <http://oapuw.pl/wp-content/uploads/2013/03/tenerowicz-r.-wektor-euroatlantycki-w-polityce-zagranicznej-ukrainy-1991-2011.pdf>

3. Tryhub P. M., Tryhub O. P. Yevrointehratsiyni protses v Ukraini v pershyi rik prezidentstva V. Yanukovycha: zdobutky i perspektyvy / P. M. Tryhub, O. P. Tryhub // Naukovi pratsi. – Mykolaiv, 2011. – Vyp.142. – T.154. – S.46–52.

4. Bostan S. I. Osobennosti vneshney politiki Ukrainy: evropeyskaya integratsiya ili prisoedinenie k Tamozhennomu soyuzu / S. I. Bostan // Studia Humanitatis. – М., 2013. – №2. – Dostęp: <http://st-hum.ru/content/bostan-si-osobennosti-vneshney-politiki-ukrainy-evropeyskaya-integraciya-ili-prisoedinenie-k>

5. Iakyy napriam zovnishnoi polityky maie buty priorytetnym dla Ukrainy? (dynamika, 2002–2015) / Sait Tsentru Razumkova. – Dostęp: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=305

6. Smyrnova I. Ye. Zahostrennia ukraino-rosiiskyykh vidnosyn u konteksti yevrointehratsii Ukrainy: prychyny ta naslidky / I. Ye. Smyrnova // Istorychni i politolohichni doslidzhennia. – 2013. – №3. – S.327–337. – Dostęp: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Iipd_2013_3_43

7. Shilov V. N. K voprosu o geopoliticheskoy orientatsii sovremennoy Ukrainy / V. N. Shilov // Nauchnye vedomosti BelGU. – Belgorod, 2014. – №1 (29). – S.184–191.

8. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. – Dostęp: <http://www.ukrstat.gov.ua/>, 2018.

Petrashchuk A. O., master of political science, University of Warsaw, Institute of political science (Poland, Warsaw), anatoliy.petrashchuk@gmail.com

Analysis of the Ukrainian Euro-integration choice

The paper represents analysis of eurointegration policy of Ukraine during Victor Yanukovich's presidency (2010–2014). Presently the European integration is the main priority of Ukrainian foreign policy. The big part of the preparation work was made during the period under review (2010–2014).

The reasons for European choice have been analyzed in the second part of the paper. Author considers objective and subjective reasons in Ukrainian eurointegration. In conclusions stated that current geopolitical orientation of Ukraine was strongly changed in comparison with 2010.

Keywords: eurointegration, Ukraine, Yanukovich, geopolitical choice, export, import.

Петрашчук А. О., магистр політичних наук, Варшавський університет, Інститут політичних наук (Польща, Варшава), anatoliy.petrashchuk@gmail.com

Аналіз українського євроінтеграційного вибору

Проаналізовано євроінтеграційну політику України в роки правління президента В. Ф. Януковича (2010–2014 рр.). На сьогоднішній день євроінтеграція являється основним завданням української зовнішньої політики. Велику частину підготовчої роботи в даній області було зроблено у розглядуваний період часу (2010–2014 рр.). У другій частині статті аналізуються причини європейського вибору України. Розглядаються причини об'єктивного і суб'єктивного характеру. У висновках констатується, що геополітична орієнтація нинішньої України сильно змінилася порівняно із 2010 р.

Ключові слова: євроінтеграція, Україна, Янукович, геополітичний вибір, експорт, імпорт.

УДК 321.7:316.61(477)

Коротков Д. С.,

кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного бізнесу та економічного аналізу, Харківський національний економічний університет ім. Семена Кузнеця (Україна, Харків), Dmytro.Korotkov@m.hneu.edu.ua

Сучасний політичний простір України: соціокультурні виклики демократичної трансформації

Метою статті є аналіз основних викликів будівництва сучасної України на демократичних засадах європейського суспільства. Відзначається значний вплив та культивування державою політичних загальноєвропейських демократичних цінностей при відсутності системного аналізу і погляду на формування нової матриці особистісних моральних орієнтацій громадян України та модерного генетичного коду української нації.

Ключові слова: демократичні політичні цінності, соціокультурний простір, демократична трансформація, генетичний код.

Актуальність теми дослідження обумовлена подіями стосовно процесу інтеграції України до Європейського простору. У травні 2017 р. в Страсбурзі відбулася історична подія для нашої країни – церемонія підписання безвізового режиму з Україною. Це важливий факт в контексті політичного процесу та геополітичного вектору розвитку України. Вже у січні 2018 р. у Брюсселі відбувся захід під назвою «Політичний діалог: Україна – перспективи на 2018 рік». Ціллю його було з'ясувати, чого ж очікувати цього року як Україні, так і від України. Аналітик брюссельського European Policy Centre (EPC) А. Пол вважає, що на сьогодні бачить три головних виклики для України: конфлікт на Донбасі проти російської агресії; російську кампанію дезінформації та пропаганди; опір змінам всередині країни. Експертка наголошує, що саме останній виклик є найскладнішим з усіх: «Іноді я думаю, що Україна робить три кроки вперед і два – назад, а подекуди, й усі чотири» [6]. Дійсно, головним внутрішнім викликом для України залишається хронічна неспроможність українського політикуму знайти консенсус щодо реалізації радикальних реформ з метою формування умов для подальшого демократичного розвитку.

Медична, пенсійна, земельна, судова реформи, створення Вищого антикорупційного суду, реформа приватизації та покращення інвестиційного клімату – це основні напрями модернізації України, але відбувається

гальмування цих реформ. Голова групи підтримки України в Єврокомісії П. Вагнер звернув увагу на низку пояснень, якими в Україні часто намагаються виправдати гальмування реформ. Перше: «Країна у війні – нічого не можна зробити». Друге: «Країна настільки корумпована і держава настільки неспроможна, що просто позбавлено сенсу починати реформи» [6]. Зазначимо, що ця «безкінечна казочка про реформи», окрім того що не дає розвиватися Україні на шляху модернізації та прогресивного розвитку, постійно посилює роздратування в суспільстві.

На нашу думку, причина гальмування економічних, політичних змін в країні – це ментальне несприйняття демократичних цінностей здебільшого населення. Необхідно відверто говорити, що європейські демократичні цінності та можливість їх запровадження в нашої державі на ментальному рівні політичної елітою країни та сприйняття їх звичайним обивателем це є поки що проблемою для нашого суспільства і це головний виклик для сучасної України. Кожна нова незалежна держава перебуває в постійному пошуку свого місця в міжнародному співтоваристві, у визначенні шляхів і форм стратегічної самоідентифікації, що передусім є процесом, який зачіпає духовний світ кожної людини та ментальність всієї нації.

Метою дослідження є аналіз питання взаємодії сучасних політичних орієнтацій людини з її особистісними моральними нормами. Необхідно формувати новий генетичний код української нації в контексті новій філософії життя на демократичних засадах: як ментальних так і політичних. Соціокультурний політичний простір сучасної України це час заперечення і переоцінки колишніх цінностей, пошуку нових способів збереження і трансляції культурного досвіду, пов'язаних з розпадом традиційних і одночасно з зародженням нових цінностей. Нові політичні умови і відповідна їм конкретно-історична ситуація зобов'язують знову і знову звертатися до осмислення ціннісної проблематики громадян України.

Проблематика цінностей загалом та політичних цінностей зокрема є предметом наукового дослідження таких зарубіжних авторів, як Ю. Габермас, Е. Гідденс, Г. Деланті, Р. Мейн, Д. Робертс та ін. Тематика взаємовідносин України та Європи та запровадження європейських цінностей в країні актуальна у політологічному та культурологічному дискурсі. Серед українських науковців можна назвати роботи В. Горбуліна, Т. Бельської, А. Кудряченко, Т. Мадриги, Б. Олійника, Ю. Поліщук, Ю. Шайгородського та ін.

Українська дослідниця А. Зуйковська відзначає, що характерною проблемою суспільств, що знаходяться у стані демократичної трансформації, є наявність двох вимірів політичної реальності: тієї, що існує у проголошених цінностях та є формально закріпленою нормативних документах, і тією, що існує у повсякденних практиках людей [2, с. 119]. Так, в українському суспільстві співіснують «формально-декларативний» вимір політики, що існує у законах, постановах та інших нормативно-правових документах, у яких політична система України є демократичною і пріоритетними в суспільстві є демократично-європейські цінності, і «реальний», в якому через непередбачуваність складних зовнішньополітичних, соціальних, економічних і

культурних чинників, політичну поведінку регулюють традиційні неформальні норми і правила.

Дефініція «демократичні цінності» найпопулярніша в сучасному інформаційно-комунікативному просторі України. Відкритим залишається питання про можливість нашого сучасного українського суспільства сприймати такі цінності і, в першу чергу, виховати суспільство на таких цінностях. Суспільству, яке знаходиться в стадії радикальних суспільних змін в контексті перебудови самосвідомості особистості в державі, необхідні нові ідеали, і політичні цінності. Але виникає питання стосовно пріоритету або домінування суспільних політичних орієнтацій (ідейна переконаність, патріотизм, вірність Вітчизні тощо) над особистісними моральними (ідеали добра, справедливості, честі, гідності) або навпаки.

Зазначимо, що політичні знання, цінності та оцінки, мораль і право багато в чому визначають характер рішень, що приймаються учасниками політичного процесу. Початком або ядром національної політичної культури є загальнокультурний генотип, генетичний код або ще точніше архетип, який є системоутворюючим. На політичну культуру накладають відбиток історичні умови, національні традиції, релігійні вірування, відмінності геополітичного положення країни, особливості соціально-економічного розвитку, політичний режим, законодавча база та її функціональність у забезпеченні політичних і громадянських прав людини, рівень освіти, правової культури населення та багато іншого. Таким чином, політична культура є продуктом «зростання» людської свідомості та цивілізаційного розвитку суспільства. Тому, як переконливо стверджує Р. Такер, «скільки б не була революція новаторською в культурному плані – в смислі створення нових інститутів, переконань, ритуалів, ідеалів і символів, – національний культурний етнос продовжує своє існування багатьма шляхами, причому в одних сферах життя більш стійко, ніж в інших. З часом відбувається процес адаптації, за допомогою якого елементи дореволюційного культурного минулого нації асимілюються в нову революційну культуру, яка таким чином приймає форму амальгами старого і нового» [1, с. 70]. З особливою силою архетипи відтворюються в кризові періоди. Звернення до генетичних кодів може в кризових ситуаціях придати додаткові сили для вирішення проблем. Зазначимо, що в сучасних умовах демократизації політичного процесу в Україні його переформатування тільки звернення до генетичних кодів (культурних або політичних) недостатньо, тому що необхідна його радикальна зміна та його уніфікація на засадах європейських цінностей для всього населення України.

Як відомо, формування усталеної демократії і розвиненого громадянського суспільства в державах Західної Європи має доволі тривалу історію. Поступово відбувався процес, в якому суспільно-політичні цінності домінували над особистісними цінностями людини. Відправною точкою цього процесу, на нашу думку, було теоретичне обґрунтування теорії суспільного договору. Основний період розробки цієї теорії суспільного лежить між публікацією «Левіафана» Т. Гоббс (1651 р.) і працею І. Канта «Метафізичні елементи справедливості» (1797 р.). Прихильниками цієї теорії були Г. Гроцій,

Спіноза, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо. Основними ідеями теорії суспільного договору були ідеї про те, що, по-перше, кожна людина народжена вільною і сам собі господар, ніхто не в стані підпорядкувати людини без його згоди і, по-друге, в результаті суспільного договору, утворюється асоціація рівних і вільних індивідів: свобода і рівність учасників договору забезпечують об'єднання народу в нерозривне ціле (колективну особистість), інтереси якої не можуть суперечити інтересам приватних осіб. Надалі демократичні цінності сформувалися в епоху Просвітництва й були політично заявлені ще під час Великої французької революції 1789 року. «Свобода» (Liberte'), «Рівність» (Egalite') та «Братерство» (Fratarnite') стали провідними гаслами й цінностями тієї революції [3, с. 4]. Певно, сьогодні замість «Братерства» скоріше стверджується «Солідарність». Варто підкреслити, що шлях від проголошення цих гасел до їх реалізації в політичній практиці був звивистий і доволі протяжний.

Необхідно підкреслити, що утвердження демократичних цінностей, а разом з ними й розвиток громадянського суспільства, його інституцій у державах Західної Європи та Північної Америки набули особливої ваги та актуального звучання вже в період після Другої світової війни. До найбільших здобутків, якими пишаються держави усталеної демократії, слід віднести свободу думки, особисту свободу громадян, їхню рівність перед законом, ідеологічний плюралізм, пропорційне оподаткування всіх громадян, чітку «ув'язку» держави з Конституцією та розвинене громадянське суспільство. Слід підкреслити, що головні демократичні цінності містяться в Хартії прав людини Ради Європи та Хартії основних прав людини Європейського Союзу. Ці документи вже стали своєрідним узагальненим каталогом непорушних принципів і демократичних цінностей повсютнього періоду та початку ХХІ ст. відповідно. Зазначимо, що згідно із зазначеним документом до базових європейських цінностей належать – гідність, права людини, свобода особистості, рівноправність, солідарність, законність, демократія, громадянськість та толерантність [4, с. 97]. На нашу думку фундаментом всієї матричної конструкції європейських цінностей є гідність. Саме із забезпечення поваги до гідності людини починається реалізація і захист її прав та основоположних свобод. В основі економічного та соціального процвітання Європи лежить перш за все культура, цивілізація. Саме Європа створила сучасний світ таким, яким він є, саме тут були закладені основи сучасного державництва, громадянського суспільства, ефективної ринкової економіки, системи соціальної справедливості. Європейська історія – це історія війн, перемог, технічних досягнень, але передусім – це історія народження ідей, цінностей і великої культури на основі високого рівня морального контенту суспільства. Цінності (у тому числі політичні) виявляються своєрідним фундаментом особистості, висловлюючи унікальність ставлення до світу і виступаючи квінтесенцією, ядром світогляду, впливаючи на психіку, свідомість, характер, поведінку. Цінності незримо керують нашим «Я» і через поведінку і вербалізацію впливають на навколишній простір. Зазначимо, що кожна особистість є і фундаментом суспільства, тому саме особистісні цінності виступають пріоритетними над суспільними. Але у Західній Європі

починаючи з ХVІІ ст. саме суспільство стало «передавати» індивіду в процесі соціалізації набір демократичних цінностей (гідність, свобода особистості, рівноправність, законність та ін.), який впливає на мотивацію його вчинків та детермінує усі сторони його існування. Поступово відбувався процес пріоритету суспільних цінностей над особистісними та формування європейського генетичного коду на основі демократичних цінностей. Тобто ядром європейських цінностей виступають права і свободи кожного індивіда, мир, демократія та рівність всіх перед законом. Якщо порівняти ці показники із переліком ціннісних орієнтацій українців, то побачимо, що домінянти суттєво відрізняються, оскільки шістнадцять запропонованих для оцінювання понять розташувались (у порядку спадання) наступним чином: 1) порядок; 2) справедливість; 3) свобода; 4) самоуправління; 5) стабільність; 6) патріотизм; 7) демократія; 8) згода; 9) праця; 10) нація; 11) достаток; 12) держава; 13) права людини; 14) підприємництво; 15) церква; релігія, 16) успіх [5, с. 38]. Отже, права людини як найвища цінність євро спільноти для українців поки що аж на тринадцятому місці.

Демократія передбачає досить високий культурний і моральний рівень людей. Від цього і залежить кількість демократії і авторитаризму у суспільстві, тобто їх співвідношення залежить від масової свідомості, колективних уявлень. Стан реального політичного процесу здатний як закріплювати основи сформованого в конкретному суспільстві генетичного коду нації, так і вносити певні зміни. Сучасне українське суспільство культивує зараз колективні загальноєвропейські демократичні цінності, але якщо особистісні моральні цінності людини не припускають гідність, добро, повагу до старших, до людей, що її оточують, чесність, законослухняність, толерантність, громадянськість та ін., то колективні демократичні цінності так і залишаться ідеалом. Особливість ціннісної ідентифікації сучасної України полягає в тому, що вона у культурному та цивілізаційному плані є і євразійською або східно-православною за С. Хантінгтоном (довготривалий історичний відрізок у складі російської імперії та СРСР дає о себе знати) і європейською державою, а зовнішньополітичні орієнтири на європейський простір тривалий час пригнічувались набутими завдяки комуністичному режимові рисами «євразійськості». В умовах перехідних періодів, радикальних реформ, транзитних процесів утримання існуючих в суспільстві політико-культурних елементів може кардинально суперечити напрямку змін. У таких випадках механізми підтримки стабільності політичної системи об'єктивно потребують відповідних політико-культурних трансформацій, що не виключають навіть ломку в спадкуванні традиційних цінностей. Необхідно формувати новий культурно-політичний генетичний код українців на основі суспільних демократичних цінностей. Державі необхідно створювати системну структурну програму стосовно підвищення політичної культури населення, і в першу чергу, молоді.

Список використаних джерел

1. Бельська Т. Політична культура як ціннісна складова громадянського суспільства / Тетяна Бельська // Публічне управління: теорія та практика. – 2014. – Вип.3. – С.66–72.

2. Зуйковська А. А. Політичні цінності і практики сучасного українського суспільства / А. А. Зуйковська // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Питання політології. – 2012. – №1013, Вип.21. – С.118–123.

3. Кудряченко А. Зasadnychi demokratychni tsinnosti ta ykh vplyv na rozbudovu hromadianskoho suspilstva v krainakh Evropy / A. Kudryachenko // Viche. – 2015. – №2. – С.3–7.

4. Мадрига Т. Б. Європейські цінності та ціннісні орієнтації українського суспільства: проблеми співвідношення / Т. Б. Мадрига // Прикарпатський вісник НТШ. Думка. – 2015. – №3. – С.96–103.

5. Рижко О. М. Парадигма європейських цінностей у відзеркаленні українських ЗМІ / О. М. Рижко // Держава та регіони. Сер.: Соціальні комунікації. – 2014. – №1–2. – С.36–40.

6. У Брюсселі обговорили виклики перед Україною у 2018 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dw.com/uk>

References

1. Bielska T. Politychna kultura yak tsinnisna skladova hromadianskoho suspilstva / Tetiana Bielska // Publichne upravlinnia: teoriia ta praktyka. – 2014. – Vyp.3. – С.66–72.

2. Zuikovska A. Politychni tsinnosti i praktyky suchasnoho ukrainskoho suspilstva / A. Zuikovska // Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya: Pytannia politolohii. – 2012. – №1013, Vyp.21. – С.118–123.

3. Kudriachenko A. Zasadnychi demokratychni tsinnosti ta yikh vplyv na rozbudovu hromadianskoho suspilstva v krainakh Evropy / A. Kudriachenko // Viche. – 2015. – №2. – С.3–7.

4. Madryha T. B. Yevropeyski tsinnosti ta tsinnisni oriientatsii ukrainskoho suspilstva: problemy spivvidnoshennia / T. B. Madryha // Prykarpatskyi visnyk NTS. Dumka. – 2015. – №3. – С.96–103.

5. Ryzhko O. M. Paradyhma yevropeyskykh tsinnostei u viddzerkalenni ukrainskykh ZMI / O. M. Ryzhko // Derzhava ta rehiony. Ser.: Sotsialni komunikatsii. – 2014. – №1–2. – С.36–40.

6. U Briusseli obhovoryly vyklyky pered Ukrainoiu u 2018 rotsi [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.dw.com/uk>

Korotkov D. S., candidate political science, associate professor, associate professor Department of International Business and Economic Analysis, S. Kuznets Kharkiv national university of economics (Ukraine, Kharkiv), Dmytro.Korotkov@m.hneu.edu.ua

Modern political space of Ukraine: socio-cultural challenges of democratic transformation

The purpose of the article is to analyze the main challenges of building modern Ukraine on the democratic foundations of European society. Significant influence and cultivation by the state of political European-wide democratic values in the absence of systematic analysis and the view on the formation of a new matrix of personal moral orientations of Ukrainian citizens and the modern genetic code of the Ukrainian nation.

Keywords: democratic political values, socio-cultural space, democratic transformation, genetic code.

* * *

УДК 329:323(477)

Морарь М. В.,
доктор політичних наук, професор кафедри
суспільно-гуманітарних наук, Таврійський
державний агротехнологічний університет
(Україна, Мелітополь), morar.nikolay@mail.ru

Політична освіта як фактор формування політичної культури українського суспільства

Досліджується та визначається місце і роль політичної освіти у формуванні політичної культури українського суспільства. Підкреслюється, що сьогодні для українського суспільства є характерною криза ціннісно-світоглядних засад, яка проявляється у втраті моральних орієнтирів. Суспільство українців дегуманізоване, у ньому панують жорстокість, насильство, поняття гідності й життя знецінилося. Це викликає висування необхідності звернути увагу на теорію і практику виховання, а саме на

політичну освіту як основу ідейного виховання. Створення та забезпечення ефективного функціонування системи політичної освіти, яка включає великий виховний та культурологічний потенціал має вирішальне значення у формуванні політичної культури українського суспільства.

Актуалізується теза про те, що система освіти є одним з найвпливовіших серед внутрішніх та зовнішніх факторів формування політичної культури громадян. Навчальні заклади мають широке поле діяльності щодо формування загального рівня політичної культури суспільства. Основна роль у цьому належить гуманітарним дисциплінам. Саме гуманітарна складова вищої освіти забезпечує духовно-культурний розвиток кожної особистості. В цьому контексті робиться висновок, що в Україні діюча освітня система не в повній мірі задовольняє сучасні потреби суспільства і потребує поширення процесів гуманізації. Гуманістична освітня парадигма має стати основою для формування широко освіченої, патріотично налаштованої, креативно підготовленої особистості. Реальна ситуація свідчить, що значення гуманітарної освіти в Україні недооцінюється.

На наш погляд, на сучасному етапі розвитку суспільства, в умовах динамічних перетворень, що відбуваються останнім часом в Україні та у світі, нагріла необхідність переосмислення пріоритетів державної політики у сфері формування політичної культури суспільства в цілому і особистості зокрема.

Ключові слова: політична освіта, політична культура, політична свідомість, політичні цінності, гуманітарна політика.

Сучасні вимоги, які постають перед українським суспільством вимагають від кожної людини усвідомленого відношення до політичних подій, що відбуваються в країні, вміння дати правильну світоглядну оцінку, оволодіння практичними навичками участі у громадському житті. Крім того, процеси глобалізації, інформатизації та інтелектуалізації зумовлюють необхідність виконання освіченої, здатної адекватно сприймати ці процеси особистості. У цьому контексті політична освіта була і залишається життєво важливою складовою будь-якого суспільства. Політична освіта, як слушно відзначає М. Дмитренко, виступає джерелом формування політичної свідомості – політичних знань, переконань, поглядів, оцінок, установок та ідеалів [1, с. 145].

В Україні вже тривалий час відбуваються суперечливі та складні трансформаційні політичні процеси. Суспільні відносини, що складаються у державі за роки незалежності, вирізняються нестабільністю, невизначеністю суб'єктів, відсутністю чітких орієнтирів суспільного розвитку. Українське суспільство постійно перебуває в стані перманентних політичних криз. У свідомості людей відбувається фактично перегляд і переоцінка не лише історичного минулого, а й категорій духовного буття.

Сьогодні для українського суспільства є характерною криза ціннісно-світоглядних засад, яка проявляється у втраті моральних орієнтирів. Суспільство українців дегуманізоване, у ньому панують жорстокість, насильство, поняття гідності й життя знецінилося. Низький рівень політичної культури, як справедливо відзначає Н. Бойко, не сприяє виробленню інструментів узгодження інтересів і запитів соціуму, пошуку способів цивілізовано відповідати на виклики часу, а ще більше поглиблює кризу національної самоідентичності [2, с. 361]. Виклики, які постали перед державою, висувають необхідність звернути увагу на теорію і практику виховання, а саме на політичну освіту як основу ідейного виховання. Створення та забезпечення ефективного функціонування системи політичної освіти, яка включає великий виховний та культурологічний потенціал має вирішення значення у формуванні політичної культури українського суспільства.

Історіографія теми дослідження достатньо різноманітна. Політична освіта як фактор формування політичної культури українського суспільства є об'єктом

дослідження багатьох вчених сучасності. Проблема має міждисциплінарний характер – наукові розвідки здійснюють як представники політичної науки, так і суміжних із нею дисциплін – історії, філософії, психології, права тощо. Серед сучасних дослідників можна виділити В. Бебика, М. Дмитренка, В. Кременя, І. Кресіну, В. Цвиха, Ф. Рудича, С. Рябова та інші.

Аналіз досліджень і публікацій свідчить про те, що окремі аспекти даної проблеми достатньо активно вивчаються науковцями, але вона досі не вирішена і потребує подальшого вивчення. Метою статті є визначення місця і роль політичної освіти як фактор формування політичної культури українського суспільства.

Політична наука посідає одне з провідних місць в системі суспільних наук. Як наука про політику, про закономірність діяльності з керівництва та управління суспільством на основі публічної влади покликана не лише надавати політичні знання, на основі яких формуються уявлення щодо форм і способів функціонування громадянина у політичному, правовому, економічному та культурному полі демократичної держави, але й утверджувати її свідому громадянську позицію. Політичні знання потрібні сьогодні будь-якій людині, незалежно від її професійної приналежності, оскільки, живучи в суспільстві і бути вільним від політики неможливо. Для того, щоб не бути пасивним об'єктом впливу з боку охочих до влади людей, потрібно не тільки брати участь у політиці, а й мати наукові знання про неї та керуватись ними на практиці. Джерелом таких знань є окрема наука – політологія.

Політологія, як одна з впливових гуманітарних дисциплін, слугує одним з елементів формування, збереження і вдосконалення концентрованого досвіду освоєння людиною природного і соціального світу. Політична освіта зближується з національною культурою в тому разі, якщо вона синтезує в собі цінності, норми, досвід духовної діяльності власного суспільства. Політична самосвідомість, як культурна, завжди визначається конкретною національною формою. Політична наука й освіта формують гуманітарне знання, яке є мінливим полем пошуку людиною ідеалу, власного шляху у своєму житті. В цьому розумінні, на думку науковців, індивід виступає суб'єктом культуротворчості, оскільки він своїм пошуком утверджує культуру вибору, толерантність, згоди. Політична освіта як раціональний компонент політичного виховання є в свою чергу складовою політичної соціалізації. В загальній практиці застосування цього поняття вузько визначають як процес отримання систематизованих знань про політичне життя суспільства [3, с. 51].

Політична освіта здатна виступити своєрідним та ефективним механізмом формування сучасного громадянського суспільства та його включення, поруч з державою, у вирішення проблем, породжених переходом суспільства до демократичних засад розвитку. Така посередницька роль політичної освіти між процесом пізнання політичного світу та його перетворення ґрунтується на об'єктивних законах цього світу. Адже свідомо змінювати щось у політичному житті можна лише розуміючи об'єктивний зміст політичного процесу та можливі шляхи і засоби бажаних змін. Але, як справедливо вважає С. Бесклетний, недостатнім є

усвідомлення цих аспектів лише частиною суспільства. Для забезпечення реформування політичних відносин необхідна свідома діяльність абсолютної більшості громадян, як здатні виступити активними та свідомими учасниками перебудовчих заходів з метою подолання перешкод на шляху удосконалення взаємовідносин у суспільстві. Адже, мова йде про певний комплекс цінностей, вмінь та знань громадян, сформованих системою політичної освіти, які забезпечують їм свідому участь і позицію в політичному житті, можливість відокремити власні політичні інтереси та зіставити їх з інтересами інших та всього суспільства [4, с. 510]. Відомо, що цей комплекс політична наука кваліфікує як політичну культуру громадян.

Нагадаємо, першим, хто застосував поняття «політична культура», був німецький історик XVIII сторіччя І. Гердер. У політичному лексиконі воно закріпилося лише у другій половині XX століття зусиллями багатьох дослідників, зокрема Г. Алмонда, С. Верби, Л. Пая, Д. Елазара, К. фон Бойме та інших. На сьогоднішній день це поняття стійко увійшло в склад ключових категорій політичної науки.

Аналіз історіографії проблеми свідчить про те, що сучасні політологічні конференції не мають однастайності щодо визначення та змісту самого поняття «політична культура». Одні дослідники визначають політичну культуру як особливий різновид культури, спосіб духовно-практичної діяльності й відносин, що відображають, закріплюють і реалізують головні національні цінності та інтереси, формують політичні погляди й навички участі громадян у суспільно-політичному житті (В. Бебика, М. Головатий, В. Ребало). Певна частина вчених вважає, що політична культура – це сукупність поглядів, переконань, орієнтацій і зразків поведінки, що визначають відношення людей до політичної сфери життя суспільства, рівень та сформованість їхньої політичної активності (Н. Паніна, Ю. Пахомов, Н. Чурилов).

Політична культура – це частина загальної культури суспільства, яка формується в політичному житті народу протягом всієї історії. Вона виступає як продукт історичного досвіду суспільства, індикатор його цивілізованості, інструмент узгодження інтересів влади і суспільства. У широкому розумінні політична культура, на думку науковців, це базисні знання про суспільство, які визначають ціннісні орієнтації, політичну поведінку на рівні суспільства, групи, особи. У вузькому розумінні – це культура політичного мислення і політичного спілкування, культура поведінки політиків і населення як суб'єктів політичного процесу. Тобто, політичну культуру, як справедливо відзначає С. Гелей, можна розглядати як ментально-поведінковий рівень суб'єктів політичного процесу, духовно-ментальну основу політичної системи, якісний стан функціонування інститутів політичної системи і форм політичної взаємодії [5, с. 205].

Таким чином, політична культура характеризується як явище, що має подвійну сутність, адже вона являє собою, з одного боку, підсистему політичної системи суспільства, а з іншого боку, підсистему його загальної культурної системи. Вона характеризує не лише політичну свідомість, але й політичну поведінку. На відміну від політичної свідомості, яка є психічним

відображенням політичної реальності й виконує функцію орієнтації людини у сфері політики, політична поведінка являє собою взаємодію індивіда з політичним середовищем і має на меті адаптацію до цього середовища або його зміну.

Формування і розвиток політичної культури відбувається через наповнення конкретним змістом її структурних компонентів, а саме політичних знань, політичної ідеології та психології, політичного досвіду та традицій, норма політичної діяльності. Одним із базових компонентів політичної культури є політичні знання. На основі накопиченої суми знань про політичну сферу людина і суспільство виробляють відповідну політичну поведінку, яка відображає уявлення суб'єктів суспільного процесу про ідеальне і належне, а також про необхідне і дійсне. Головним у змісті політичної культури є знання про устрій і функціонування політики, влада управління. Важливою ознакою політичної культури є єдність політичних знань, переконань і практичної дії. Громадянин повинен засвоїти їх на практиці – у політичній поведінці.

Система освіти є одним з найвпливовіших серед внутрішніх та зовнішніх факторів формування політичної культури громадян України. Навчальні заклади мають широке поле діяльності щодо формування загального рівня політичної культури суспільства. Основна роль у цьому належить гуманітарним дисциплінам. Саме гуманітарна складова вищої освіти забезпечує духовно-культурний розвиток кожної особистості.

Гуманітарна політика є важливим чинником суспільного життя. Її сутність, зміст, принципи і практична діяльність її інституцій потребують сьогодні підвищеної уваги. В цьому контексті декілька слів щодо сутності гуманітарної політики. Кажуть, О. Македонський так висловлювався щодо свого духовного наставника Аристотеля: «Я вклоняюсь перед ним нарівні зі своїм батьком, бо якщо батько дав мені життя, то Аристотель – це те, що надає йому ціну». Переносячи ці слова на всю гуманітарну політику, як відзначає В. Андрущенко, можна сказати, що її сутність полягає у визначенні сенсу суспільного життя, того, що надає цілеспрямованості і виправдання всій нашій життєдіяльності. Коли такого сенсу не має, зникає почуття визначеності, впевненості, надії, безвідповідальності і, в кінцевому підсумку, розпад суспільства як цілісності [6, с. 327]. Сьогодні у нас, на жаль, не визначені задовільним чином загальнозначущі цінності, які б поєднувало суспільство.

Історія суспільного розвитку свідчить, що проблема цінностей стає ключовою в будь-яку епоху кардинальних змін. М. Вебер наголошував, що цінності є фундаментом мотивації поведінки людей, основою цілісності соціальної системи. Лише суспільство, у якому досягнуто консенсусу, щодо того, що є цінність, може розглядатися як стабільна система, оскільки у ній зникає головне джерело суперечностей між окремою особою і суспільством в цілому. І навпаки – ціннісні розколи дестабілізують систему, породжують катаклізми, потрясіння, руйнують її.

Необхідно враховувати, що на політичну свідомість значний вплив здійснюють цінності, які виступають інтегративною основою для малої і великої соціальної групи, нації в цілому. Політичні цінності це «об'єкти, явища, ідеї, процеси політичного життя та їх властивості,

до яких людина ставить як до таких, що задовольняють її соціальні потреби інтереси і які вона залучає у сферу своєї життєдіяльності. У системі політичних цінностей наявні соціально-політичні ідеали й цілі, принципи й норми політичного життя, політичної традиції й символи, зразки політичної поведінки тощо» [7, с. 719]. Тобто, вони представляють внутрішній світ людини, впливати на який можна шляхом зміни або підміни цінностей. Політичні цінності – це переконання щодо цілей, які суб'єкти політичного процесу повинні реалізувати та охоплюють ті явища, що є предметом певних політичних інтересів, бажань, домагань, потреб.

Політичні цінності знаходять своє втілення в ідеалах, які формують орієнтири політичної діяльності. Цінності, такі, наприклад, як свобода, рівність, справедливість, демократія тощо, є елементами загальнолюдської політичної культури. Цінності є мотиваційним базисом політичної культури, вони зумовлюють відповідні політичні орієнтації і поведінку, а їх втрата означає руйнування самої політичної культури. Якщо нація має обмежений політичний досвід, то незважаючи на її високі політичні досягнення в інших сферах, вона відставатиме у політичному житті.

Нині гуманітарні знання, рівень освіти, її практична орієнтація розглядаються науковцями як необхідне джерело розвитку політичної системи суспільства, в якому не тільки зростає значення гуманітарної освіти, а й змінюються її зміст, форми та методи. Сьогодні освіта повинна прилаштовуватися до таких ключових чинників, як глобалізація, постійно змінна технологічна ситуація, революція в інформації і комунікації і, як наслідок, прискорення темпу соціальних змін. В Україні діюча освітня система не в певній мірі задовольняє сучасні потреби суспільства і потребує поширення процесів гуманізації. Результатом цього процесу повинна стати гуманістична система освіти, яка створює умови для розвитку вільної творчої особистості з високим рівнем знань та духовності [8, с. 194]. Гуманістична освітня парадигма має стати основою для формування широко освіченої, патріотично налаштованої, креативно підготовленої особистості. У сучасному суспільстві система освіти як соціальний інститут забезпечує систематичну багатоаспектну взаємодію індивіда та суспільства, сприяє успішній соціалізації, формуванню гуманістичної спрямованості соціальних процесів. Водночас, реальна ситуація свідчить, що значення гуманітарної освіти недооцінюється, а її якість не завжди відповідає характеру тих труднощів що стоять перед сучасним світом.

Наприклад, з введенням у навчальний процес поділу дисциплін на «нормативні» та «вибіркові», студент отримав можливість відмовлятися від тих предметів, які, на його думку, не є необхідними в оволодінні майбутньою професією. Для більшості студентів технічних вузів такими є гуманітарні дисципліни, які в основній своїй більшості опинилися в переліку дисциплін «по вибору». Як наслідок, справедливо відзначає С. Швець, це може негативно позначитися не лише на загальному рівні освіченості майбутніх спеціалістів, але й на збереженні їх національної самосвідомості та ідентичності [9, с. 35].

Політична освіта як фактор формування політичної культури покликана не лише формувати знання людини про світ, але й утверджувати її свідому громадську

позицію, забезпечувати потребу індивіда бути почутим і потрібним суспільству. Владним структурам час зрозуміти, що тільки освіта може сформувати націю, що тільки вона належно може поширити українську національну ідею. Освіта повинна рости націю. На сучасному етапі розвитку суспільства, в умовах динамічних перетворень, що відбуваються останнім часом в Україні та у світі, назріла необхідність переосмислення пріоритетів державної політики у сфері формування політичної культури суспільства в цілому і особистості зокрема. Сучасний стан політичної культури в Україні можна кваліфікувати як шанс її набуття – набуття політичної культури на шляху побудови демократичної правової держави. Відновлення довіри громадян до органів влади – невідмінна передумова розвитку ціннісних орієнтацій, на підставі яких формується політична культура суспільства.

Список використаних джерел

1. Дмитренко Микола. Політична система України: розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції [Текст] / М. А. Дмитренко: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, ін-т оператив. діяльн. та держ. безпеки. – К.: Знання України, 2008. – 544 с.
2. Бойко Н. Р. Громадянське суспільство і політична культура українців: взаємозв'язок та взаємообумовленість / Н. Р. Бойко // Дні науки філософського факультету, 18–19 квітня 2012 р.: [матеріали доповідей та виступів] – К.: «Київський університет», 2012. – С.408–415.
3. Іванов М. С. Політична освіта в контексті політичних трансформацій суспільства: Монографія. – Миколаїв: Видавництво МДГУ ім. П. Могили, 2004. – 280 с.
4. Бескетний С. Є. Політичні науки як чинник формування політичної культури особистості / С. Є. Бескетний // Гілея: науковий вісник. – Київ, 2012. – Вип.65 (10). – С.505–514.
5. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія: Навч. посіб. – 7-ме вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – 415 с.
6. Андрущенко В. П. Гуманітарна політика України в період утвердження незалежності / В. П. Андрущенко // Філософія політики: Хрестоматія: У 4 т. / Авт. – упоряд. В. П. Андрущенко (кер.) та ін. – К.: Знання України, 2010. – Т.IV. – С.317–336.
7. Політичний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенко. – 2-е вид., доп. і перероб. – К., 2004. – 704 с.
8. Часова К. С. Гуманізація освіти / К. С. Часова // Педагогічний процес: теорія і практика. Збірник наукових праць. – К., 2013. – Вип.4. – С.194–201.
9. Напрями удосконалення гуманітарного розвитку України: соціоантропологічні, соціокультурні та соціоосвітні виміри. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 22–23 листопада 2013 р. – Запоріжжя: ЗДІА, 2014. – 284 с.

References

1. Dmitrenko M. Politichna sistema Ukrainy: rozvitok v umovakh globalizatsiyi ta informatsijnoyi revolyuciyi [Teksti] / M. A. Dmitrenko: Nac. ped. un-t im. M. P. Dragomanova, in-t operativ. diyaln. ta derzh. bezpeki. – K.: Znannya Ukrainy, 2008. – 544 s.
2. Boiko N. R. Hromadianske suspilstvo i politychna kultura ukraintviv: vzaiemozviazok ta vzaiemoobumovenist / N. R. Boiko // Dni nauky filosofskoho fakultetu, 18–19 kvitnia 2012 r.: [materialy dopovidei ta vystupiv]. – K.: «Kyivskiy universytet», 2012. – S.408–415.
3. Ivanov M. S. Politychna osvita v konteksti politychnykh transformatsii suspilstva: Monohrafiia. – Mykolaiv: Vydavnytstvo MDHU im. P. Mohyly, 2004. – 280 s.
4. Besketnyi S. Ye. Politychni nauky yak chynnyk formuvannia politychnoi kultury osobystosti. / S. Ye. Besketnyi // Hileia: naukovyi visnyk. – Kyiv, 2012. – Vyp.65 (10). – S.505–514.
5. Helei S. D., Rutar S. M. Politolohiia.: Navch. posib. – 7-me vid., pererob. i dop. – K.: Znannia, 2008. – 415 s.
6. Andrushchenko V. P. Humanitarna polityka Ukrainy v period utverdzhennia nezalezhnosti / V. P. Andrushchenko // Filosofiia polityky:

Khrestomatii: U 4 t. / Avt. – uporiad: V. P. Andrushchenko (ker.) ta in. – K.: Znannia Ukrainy, 2010. – T.IV. – S.317–336.

7. Politychnyi entsyklopedychnyi slovnyk / Uporiadnyk V. P. Horbatenko; Za red. Yu. S. Shemshuchenka, V. D. Babkina, V. P. Horbatenko. – 2-e vid., dop. i pererob. – K., 2004. – 704 s.

8. Chasova K. S. Humanizatsiia osvity / K. S. Chasova // Pedagogichnyi protses: teoriia i praktyka. Zbirnyk naukovykh prats. – K., 2013. – Vyp.4. – S.194–201.

9. Napriamy udoskonalennia humanitarnoho rozvytku Ukrainy: sotsioantropologichni, sotsiokulturni ta sotsioosvitohliadovi vymiry. Materialy Vseukrainskoi naukovy-praktychnoi konferentsii 22–23 lystopada 2013 r. – Zaporizhzhia: ZDIA, 2014. – 284 s.

Morari N. V., doctor of political Sciences, Professor of chair of social-humanitarian Sciences, Taurian state agrotechnological university (Ukraine, Melitopol), morar.nikolay@mail.ru

Political education as a factor in the formation of the political culture of Ukrainian society

The place and role of political education in shaping the political culture of Ukrainian society is explored and determined. It is emphasized that for today's Ukrainian society there is a characteristic crisis of values-ideological principles, as it manifests itself in the loss of moral standards. The society is extremely dehumanized, it is dominated by cruelty, violence, the concept of dignity and life depreciated. These challenges call for attention to the theory and practice of education, namely, political education as a basis for ideological education. Creating and ensuring the effective functioning of the political education system, which includes a great educational and cultural potential, is crucial for shaping the political culture of Ukrainian society.

The thesis that the system of education is one of the most influential factors among the internal and external factors of forming the political culture of citizens is underway. Educational institutions have a wide field of activity in relation to the formation of the overall level of the political culture of society. The main role in this belongs to humanitarian disciplines. It is the humanitarian component of higher education that provides the spiritual and cultural development of each individual. In this context, it is concluded that in Ukraine, the current educational system does not fully meet the modern needs of society and requires the expansion of humanization processes. The humanistic educational paradigm should become the basis for the formation of a well-educated, patriotically minded, personally trained person. The real situation shows that the importance of humanitarian education in Ukraine is underestimated.

In our opinion, at the present stage of development of society, in the context of the dynamic transformations that have taken place in Ukraine and in the world, the need to rethink the priorities of state policy in the sphere of forming the political culture of society as a whole and personality in particular has risen.

Keywords: political education, political culture, political consciousness, political values, humanitarian policy.

* * *

УДК 323

Кулик В. Г.,

викладач кафедри філософії та політології,
Центральноукраїнський державний
педагогічний університет ім. В. Винниченка
(Україна, Кропивницький), kulykv@gmail.com

Питання освіти на медійному порядку денному: ПРІОРИТЕТИ І ТRENДИ В УВАЗІ МАС-МЕДІА

У сучасній політичній науці спеціалізований медійний порядок денний у сфері державної політики отримав меншу увагу з боку дослідників ніж інші різновиди порядку денного. Відповідно, дослідження медійного порядку денного у сфері освітньої політики України має як емпіричну, так і теоретичну значимість. У рамках даної роботи названа проблема вивчається шляхом аналізу уваги цитижевника «Дзеркало тижня» до проблем освіти в Україні в період з 1995 по 2014 р.

У статті з'ясовуються емпіричні характеристики медійного порядку денного у сфері освітньої державної політики України. Для збору та аналізу даних було використано контент-аналіз і лонгitudний метод. У результаті аналізу виявлено склад, пріоритети та тренди в змінах медійного порядку денного освітньої державної політики. Увага мас-медіа до проблем освіти характеризується широтою, симетричністю та інкрементальністю.

Ключові слова: медійний порядок денний, освітня державна політика, проблеми сфери освіти.

У сучасному суспільстві медійний порядок денний є об'єктом постійної уваги зі сторони різноманітних суспільних верств, груп та індивідів що їх репрезентують. Названа увага з боку зацікавлених суспільних акторів викликана їхнім уявленням про здатність мас-медіа чинити значний вплив на суспільство. Подібні уявлення можуть існувати не тільки в умовах демократії, але й авторитаризму та тоталітаризму. Відповідно в кожному з них можемо спостерігати спроби різноманітних акторів впливати згідно власних намірів на тематику і характер мас-медійного висвітлення.

Існуючі суспільні практики з конструювання медійного порядку отримали значну увагу з боку як зарубіжних так і вітчизняних дослідників. В рамках такої дисципліни як дослідження комунікацій західні вчені найчастіше розглядають медійний порядок денний як незалежну змінну. В численних дослідженнях було виявлено що мас-медіа відіграють роль встановлювача порядку денного (agenda-setter) для громадськості. Також слід відмітити широке використання західними дослідниками не тільки крос-секційного, але й лонгitudного аналізу. Однак в межах названої дисципліни залишаються малодослідженими такі проблеми як вплив мас-медіа на порядок денний державної політики та встановлення власне самого медійного порядку денного. Проблематику пов'язану з медійним порядком денним досліджували такі західні вчені як: М. Мак-Комбс, Д. Шоу, Дж. В. Дірінг і Е. М. Роджерс, В. Л. Бенет і Ш. Айенгар та інші.

У західній політичній науці медійний порядок денний вивчався в контексті досліджень державної політики. Слід відзначити, що дослідники не завжди розглядали мас-медіа як головну незалежну змінну в процесі встановлення порядку денного державної політики. Окрім того мають місце протилежні оцінки впливу мас-медіа на державну політику: від незначного до великого. Подібно до дослідників комунікацій західні політологи також часто застосовують крос-секційний та лонгitudний аналіз до названої проблематики. Роль мас-медіа в творенні державної політики вивчали такі дослідники як Р. Кобб, Ч. Елдер, Дж. Кінгдон, Ф. Баумгартнер та Б. Джонс, С. Волгрейв та інші.

Вітчизняні вчені звертають увагу на проблематику, пов'язану з медійним порядком денним в рамках дослідження політичних комунікацій. Мас-медіа аналізуються переважно в контексті процесів боротьби за владу, а не творення державної політики. Медійний порядок денний не завжди виступає в якості головної незалежної чи залежної змінної. Також слід відзначити домінування в дослідженнях крос-секційного аналізу. Названу проблематику досліджували такі вітчизняні вчені як: Ю. Левенець, В. Ковалевський, Г. Почепцов, Н. Костенко та ряд інших.

Відповідно, дослідження медійного порядку денного на основі лонгitudного аналізу в розрізі окремої сфери державної політики й в межах вітчизняних реалій має як емпіричне, так і теоретичне значення. В рамках даної праці названа проблематика вивчається на прикладі порядку денного в сфері освіти щотижневика «Дзеркало тижня» в період з 1995 по 2014 р.

Метою роботи є з'ясування емпіричних характеристик медійного порядку денного у сфері освітньої державної політики. Названа мета є описовою за своїм

характером і передбачає збір та аналіз даних лише по залежних змінних. Відповідно, завданнями є: виявити склад медійного порядку денного у сфері освітньої державної політики, з'ясувати його пріоритети, описати тренди в увазі до проблем освіти з боку мас-медіа. Медійний порядок денний у сфері освітньої державної політики, що виступає об'єктом дослідження в даній праці, визначається як перелік проблем освіти, які отримали увагу зі сторони мас-медіа.

Поява системного підходу Д. Істона та структурно-функціонального аналізу Г. Алмонда відкрила нові напрями дослідження мас-медіа в західній політичній науці. Мова йде насамперед про вивчення зв'язків мас-медіа з різними елементами політичної системи, їх функціонування в умовах різних політичних режимів тощо. З точки зору названих підходів мас-медіа зв'язують між собою суспільство і політику. В залежності від суспільних умов набір функцій, які здійснюють мас-медіа, може варіюватися від однієї країни до іншої. Окрім здійснення комунікації як основної функції мас-медіа паралельно з іншими суспільними структурами можуть виконувати функції політичної соціалізації, артикуляції інтересів тощо.

Подібно до переліку функцій також може спостерігатися різниця в характері їх здійснення з боку мас-медіа. Незалежно від типу політичного режиму в діяльності мас-медіа має місце упередженість (bias), яка характеризується різним ступенем вираженості. Завдяки дії ряду чинників мас-медіа викривлюють репрезентацію дійсності. В умовах демократії згідно нормативних уявлень мас-медіа повинні надавати громадянам точну та нейтральну інформацію, а також уникати у висвітленні систематичної переваги однієї суспільної групи чи набору інтересів над іншими. Лише в таких умовах принципи політичної рівності та підзвітності можуть бути дієвими [1, с. 16]. Наявність упередженості в діяльності мас-медіа заважає їм здійснювати наглядові функції по відношенню до влади та послаблює здатність слугувати громадським форумом на якому мають місце значимі політичні дебати [2, с. 182]. Упередженості мас-медіа можуть відрізнятися за своєю природою. Д. Мак-Квейл взявши за основу ступінь експліцитності та характер інтенції виділив наступні типи упередженостей, а саме: партійний, пропагандистський, мимовільний та ідеологічний [3]. З'ясувати наявність та рівень вираженості упередженості в мас-медіа може допомогти аналіз медійного порядку денного із залученням як кількісних, так і якісних методів.

Проведення описового аналізу медійного порядку денного в контексті творення державної політики потребує додаткових концептуальних уточнень. Всі вони стосуються конкретизації поняття «медійний порядок денний», тобто звуження його обсягу. Зазвичай об'єктом уваги мас-медіа стає широке коло суспільних явищ, які конституують порядок денний. Це можуть бути події, діяльність та поведінка як окремих осіб, так і суспільних категорій, груп, організацій, інститутів тощо. Однак в контексті творення державної політики порядок денний конституують суспільні явища, які зі сторони різних за своєю природою суспільних акторів репрезентуються як проблеми чи спірні питання, що потребують саме державного втручання (policy-related media agenda). Дане уточнення стає важливим в умовах поширення процесів

комерціалізації, фрагментації та глобалізації мас-медіа [4, с. 108]. Як стверджує Дж. Стріт, комерціалізовані медіа спрямовані скоріше на споживачів, а не громадян [1, с. 9]. Відповідно зростає увага мас-медіа до розважального виміру явищ, а не їх відношення до творення державної політики. На думку багатьох західних дослідників відбувається «президенталізація» політики, тобто увага приділяється не ініціативам та програмам політиків, а їх особистому життю, характеру, поведінці тощо (pop policy-related agenda).

Інше концептуальне уточнення стосується вже медійного порядку денного у сфері державної політики. В цілях аналізу можна розмежувати між собою загальний та спеціалізований медійний порядок денний у сфері державної політики. В першому випадку об'єктом уваги мас-медіа стають проблеми з різних сфер державної політики. Завдяки дії ряду факторів різні сфери державної політики з відповідними проблемами отримують нерівномірне висвітлення з боку мас-медіа, тобто може мати місце упередженість. В другому випадку увага мас-медіа спрямована на проблеми окремої сфери державної політики. Відповідно, також може спостерігатися нерівномірність медійного висвітлення, але вже по відношенню до проблем чи спірних питань. Даний тип медійного порядку денного може конституюватися наявністю спеціалізованих видань, постійних рубрик в друкованих мас-медіа, теле- чи радіопрограм.

Медійний порядок денний в окремій сфері державної політики складається з проблем, які піднімаються різними як державними, так і суспільними акторами. Серед них можуть бути виборні та призначені посадовці, групи інтересів, дослідницькі організації та власне самі мас-медіа [5]. Аналіз медіависвітлення з даної точки зору дозволяє виявити напрями трансляції проблемних пріоритетів та роль мас-медіа в даних процесах. Зручною для опису напрямів трансляції проблемних пріоритетів є типологія моделей встановлення порядку денного, запропонована такими дослідниками як Р. Кобб, Дж.-К. Росс та М. Х. Росс [6]. Для прикладу, в моделі зовнішнього ініціювання проблеми піднімаються суспільними акторами та рухаються від суспільства до держави, тоді як в моделі мобілізації ініціаторами підняття проблем є державні актори та спостерігається зворотний рух. В обох випадках мас-медіа використовуються як транслятори проблемних пріоритетів. Переважання того чи іншого напрямку може залежати від ряду чинників, а саме: типу політичного режиму, форми власності мас-медіа, особливостей системи груп інтересів у суспільстві тощо. Окрім того дані чинники можуть також визначати можливості мас-медіа виступати самостійними ініціаторами підняття тих чи інших проблем.

В даній роботі досліджується спеціалізований медійний порядок денний у такій сфері як освітня державна політика. Вибір об'єкта емпіричного аналізу здійснювався на основі особливостей мас-медіа, тривалості їх існування та доступності для збору даних. У даній праці перевагу було надано друкованим, а не аудіовізуальним мас-медіа. З точки зору С. Волгрейва, С. Сороки та М. Найтеманса, якщо мова йде про вплив мас-медіа на політику, то переваги друкованих мас-медіа полягають у глибині та широті висвітлення [7]. Окрім цього до уваги було взято наявність у друкованих мас-

медіа постійних рубрик, в яких висвітлюються питання освіти. Саме їх наявність конституює спеціалізований медійний порядок денний. Тривалість існування мас-медіа має значення для виявлення трендів у медіависвітленні. Як стверджують П. Сабатьє та К. Вейбл, для виявлення суттєвих і глибоких змін у державній політиці потрібно вивчати часовий період не менший ніж десять років [8]. Наявність онлайн-версії друкованого мас-медіа значно підвищує його доступність для збору даних. Відповідно до названих критеріїв в якості об'єкта емпіричного аналізу обрано щотижневик «Дзеркало тижня». На його основі сформовано набір даних, який охоплює період з 1995 по 2014 р.

З'ясування складу медійного порядку денного потребує розробки кодувальної схеми та визначення одиниці аналізу. В дослідженні була використана кодувальна схема, яка складається з 68 категорій. Основою для розробки схеми слугували діючі в Україні нормативно-правові акти у сфері освіти. Відповідно, дана кодувальна схема може бути використана для вивчення різних типів порядку денного у сфері освітньої державної політики. Одиницею аналізу виступали статті в яких автори звернули увагу щонайменше на одну проблему зі сфери освіти. Згідно даного критерію для аналізу було відібрано 1256 статей. Для виявлення в рамках окремої статті уваги до проблем освіти застосовано метод контент-аналізу.

Виявлення пріоритетів медійного порядку денного пов'язане з встановленням важливості проблем чи спірних питань, які потрапили до нього. В якості індикатора їх важливості дослідники зазвичай використовують кількість повідомлень форма яких залежить від типу мас-медіа [9, с. 18]. В нашому випадку в такій якості використано кількість статей. Відповідно, існує можливість з'ясувати пріоритетність проблем освіти як у межах окремого календарного року, так і більш тривалих часових періодів.

Опис трендів опирається на з'ясування напряму та характеру змін в увазі мас-медіа до проблем чи спірних питань у сфері освіти. Напрямок змін визначається за кутом нахилу лінії тренду в даних, представлених у вигляді графіків. Щодо характеру змін в увазі мас-медіа, то для їх опису в західній політичній науці часто використовують поняття «періодично порушуваної рівноваги». Дане поняття є одним із ключових у теорії процесу державної політики запропонованої Ф. Баумгартнером та Б. Джонсом [10]. З точки зору даної теорії зміни в увазі мас-медіа в основному мають інкрементальний характер і лише в окремих випадках трапляються пунктуації. Для останніх притаманний значний масштаб змін уваги в певний часовий період в порівнянні з попереднім. В якості індикатора пунктуації можна використати таку міру як наявність величини зміни, яка знаходиться далі ніж два стандартних відхилення від середнього значення масштабу змін в увазі мас-медіа.

Як свідчать результати емпіричного аналізу, названа вище така особливість друкованих мас-медіа як широта висвітлення, має вплив на склад медійного порядку денного у сфері освітньої державної політики. Майже всі проблемні категорії, з яких складається кодувальна схема, а саме 97% з них, отримали висвітлення на сторінках щотижневика «Дзеркало тижня» в період із 1995 по 2014 рік. Також у ході аналізу даних виокремлено

14 ключових проблемних категорій, з яких складається медійний порядок денний у сфері освітньої державної політики. Основою їх виділення слугувала наявність уваги до проблемних категорій щонайменше в 10% статей, опублікованих у згаданому щотижневику з 1995 по 2014 рік. З точки зору кількості ключових проблемних категорій, то медійний порядок денний має дещо ширший їх перелік ніж парламентський порядок денний чи той, який формується під час парламентських чи президентських виборів. Дослідження порядків денних які порівнюються були проведені автором раніше.

В рамках даної статті з'ясування пріоритетів медійного порядку денного обмежується лише ключовими проблемними категоріями та охоплює в цілому період із 1995 по 2014 р. Відповідні дані представлені в таблиці 1.

Якщо за основу з'ясування пріоритетів брати окремий календарний рік, то з плином часу можна помітити зміни в значимості тої чи іншої проблемної категорії. Для прикладу, така проблемна категорія як «фінансово-господарська діяльність закладів освіти» в 1996 р. була першою по значимості (звернуто увагу в 44,9% статей за відповідний рік) тоді як в 2008 р. – сьомою (22,5% статей).

У результаті аналізу також було проведено розподіл проблемних категорій по групах з точки зору напряму змін в увазі мас-медіа до них в період із 1995 по 2014 р. До першої групи проблемних категорій щодо яких спостерігається *помірне зростання* уваги мас-медіа

відноситься «порушення законодавства у сфері освіти». Друга група проблем освіти зі *слабким зростанням* уваги мас-медіа складається з наступних категорій: «зарахування, відрахування учнів, студентів тощо», «діяльність МОН», «контроль знань», «законодавство про освіту», «міжнародне співробітництво в галузі освіти», «гарантії держави пед. та пед.-наук. працівникам». До третьої групи проблем зі *слабким зниженням* уваги мас-медіа відносяться «кадрове забезпечення», «відповідність потребам суспільства», «науково-методичне забезпечення», «матеріально-технічна база закладів освіти», «фінансово-господарська діяльність закладів освіти», «якість освіти». Четверта група проблем освіти з *помірним зниженням* уваги мас-медіа представлена такою категорією як «зміст освіти».

Масштаб змін в увазі мас-медіа до ключових проблемних категорій в цілому характеризується інкрементальністю оскільки пунктуації зустрічаються лише в 10 з 266 порівнюваних часових періодів (14 проблемних категорій*19 років). Значний негативний масштаб змін в увазі мас-медіа спостерігався по відношенню до таких проблемних категорій як «порушення законодавства в сфері освіти» (2007 р.), «діяльність МОН» (2007, 2014 р.), «зміст освіти» (2009 р.), «зарахування, відрахування учнів, студентів тощо» (2011 р.). Значний позитивний масштаб змін в увазі мас-медіа зафіксовано в наступних випадках, а саме: «якість освіти» (2000 р.), «зарахування, відрахування учнів, студентів тощо» (2005 р.), «діяльність МОН»

Таблиця 1

Пріоритети в увазі мас-медіа до ключових проблем освіти в 1995–2014 р.

Ранг	Проблемна категорія	Кількість статей абс. част./ відн. част.	Ранг	Проблемна категорія	Кількість статей абс. част./ відн. част.
1	Фінансово-господарська діяльність закладів освіти	410 (32,6%)	8	Науково-методичне забезпечення	224 (17,8%)
2	Якість освіти	371 (29,5%)	9	Контроль знань	192 (15,3%)
3	Зміст освіти	357 (28,4%)	10	Зарахування, відрахування учнів, студентів тощо	172 (13,7%)
4	Порушення законодавства у сфері освіти	258 (20,5%)	11	Кадрове забезпечення	171 (13,6%)
5	Матеріально-технічна база закладів освіти	257 (20,5%)	12	Міжнародне співробітництво в галузі освіти	165 (13,1%)
6	Діяльність МОН	244 (19,4%)	13	Відповідність потребам суспільства	157 (12,5%)
7	Гарантії держави пед. та пед.-наук. працівникам	233 (18,6%)	14	Законодавство про освіту	144 (11,5%)

Примітка. Загальна кількість статей становить 1256.

(2005, 2010 р.), «фінансово-господарська діяльність закладів освіти» (2014 р.).

Проведений аналіз дозволяє зробити наступні висновки. По-перше, виявлені в результаті дослідження склад і пріоритети медійного порядку денного, а також тренди в його змінах, свідчать про нерівномірність медіависвітлення проблем освіти. Відповідно, можна стверджувати про наявність упередженості мас-медіа під час здійснення ними артикуляції інтересів різних верств та груп у сфері освіти. Однак залишається відкритим питання про природу та чинники даної упередженості.

По-друге, увага мас-медіа до проблем сфери освіти є дещо ширшою ніж увага інших акторів, які входять до даної підсистеми державної політики.

По-третє, основним пріоритетом уваги мас-медіа є фінансово-господарська діяльність закладів освіти. Подібну увагу названій проблемі також приділяє парламент України. Тоді як учасники парламентських та президентських виборів найбільшу увагу звертають на інші проблеми освіти.

По-четверте, зміни в увазі мас-медіа до проблем освіти характеризуються симетричністю та інкрементальністю. В першому випадку як зростання уваги, так і одночасне з ним її зменшення спостерігається по відношенню до однакової кількості проблем освіти. В другому випадку значні зміни в медіависвітленні проблем освіти тобто пунктуації зустрічаються в невеликій кількості випадків.

Список використаних джерел

1. Street J. Mass Media, Politics and Democracy / J. Street. – Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York: Palgrave, 2001. – 297 p.
2. Heywood A. Politics / A. Heywood. – [4th ed.]. – New York: Palgrave Macmillan, 2013. – 496 p.
3. McQuail D. Media Performance: Mass Communication and the Public Interest / D. McQuail. – London; Newbury Park, Calif.: Sage Publications, 1992. – 350 p.
4. Hague R. Comparative Government and Politics: An Introduction / R. Hague, M. Harrop. – [6th ed.]. – New York: Palgrave Macmillan, 2004. – 355 p.
5. Говлет М. Дослідження державної політики: цикли та підсистеми політики / М. Говлет, М. Рамеш; пер. з англ. О. Рябова. – Львів: Кальварія, 2004. – 264 с. // Hovlet M. Doslidzhennia derzhavnoi polityky: tsykyly ta pidsystemy polityky / M. Hovlet, M. Ramesh; per. z anhl. O. Riabova. – Lviv: Kalvariia, 2004. – 264 s.
6. Cobb R. Agenda Building as a Comparative Political Process / R. Cobb, J.-K. Ross, M. H. Ross // The American Political Science Review. – 1976. – Vol. 70. – №1. – P.126–138.
7. Walgrave S. The Mass Media's Political Agenda—Setting Power: A Longitudinal Analysis of Media, Parliament, and Government in Belgium (1993 to 2000) / S. Walgrave, St. Soroka, M. Nuytemans // Comparative Political Studies. – 2008. – Vol. 41. – №6. – P.814–836.
8. Sabatier P. A. The Advocacy Coalition Framework: Innovations and Clarifications / P. A. Sabatier, Ch. M. Weible // Theories of the policy process / Edited by P. A. Sabatier. – [2nd ed.]. – Boulder.: Westview Press, 2007. – P.189–220.
9. Dearing J. W. Agenda-Setting / J. W. Dearing, E. M. Rogers. – Thousand Oaks, Calif.: Sage, 1996. – 139 p.
10. Baumgartner F. R. Agendas and Instability in American Politics / F. R. Baumgartner, B. D. Jones. – [2nd ed.]. – Chicago: University of Chicago Press, 2009. – 339 p.

Kulyk V. G., lecturer of the Department of philosophy and political science, Central Ukrainian State Pedagogical University named after V. Yunnychenko (Ukraine, Kropyvnytskyi), kulykv@gmail.com

The issues of education on the media agenda: priorities and trends in the attention of mass media

In modern political science the specialized media agenda in the field of public policy has received less attention from the researchers than other varieties of the

agenda. Accordingly, the study of the media agenda in the field of educational policy has both an empirical and theoretical significance. As part of the work, this problem is studied by analyzing the attention of weekly «Dzerkalo tyzhnia» to the problems of education in Ukraine in the period from 1995 until 2014.

In the article, the empirical characteristics of media agenda in the field of educational policy of Ukraine are establishing. For the collection and analysis of data, the content analysis and longitudinal method were used. As a result of the analysis the priorities and trends in the changes of the media agenda of educational policy were found. The attention of mass media to the problems of education is characterized by latitude, symmetry and incrementally.

Keywords: media agenda, educational policy, problems of the sphere of education.

* * *

УДК 327.8

Лук'янова І. В.,

студентка інституту міжнародних відносин, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), irina_lukianova16@ukr.net

Вихід Великобританії з ЄС: вплив на Гібралтар

Аналізується проблематика виходу Великобританії з ЄС. Розглянуто в історичному контексті питання приєднання Гібралтару до Великобританії. Проаналізовано протиріччя між Великобританією та Іспанією з приводу приналежності Гібралтару. Визначено правові засади статусу Гібралтару у складі Великобританії. З'ясовано позицію Іспанії щодо врегулювання питання навколо Гібралтару. Досліджено вплив Brexit на Гібралтар з огляду на його специфічне геополітичне положення. Зроблено висновок, що вплив виходу Великої Британії з ЄС у випадку Гібралтару буде подібним до того, який матиме місце щодо адміністративно-політичних частин Сполученого Королівства.

Ключові слова: Великобританія, зовнішня політика, ЄС, Гібралтар, внутрішня безпека, референдум, Brexit.

Протягом багатьох століть Великобританія займає одне з найважливіших місць на світовій арені. Вихід Великобританії з ЄС є одним з головних викликів як для самої Великобританії, так і для ЄС, адже вперше в історії цього об'єднання країна вдається до застосування ст.50 Договору про ЄС і реалізує своє право на вихід з організації. Дана подія є безпрецедентним явищем в історії об'єднання, яке матиме наслідки для всіх політичних одиниць країни, включаючи Гібралтар. З огляду на унікальне геополітичне положення Гібралтару як заморської території Великої Британії, право на суверенітет над якою вже протягом декількох століть оскаржується Іспанією, дослідження аспектів майбутньої побудови відносин Гібралтару з ЄС потребує наукових досліджень та є важливим елементом в контексті комплексної характеристики наслідків Brexit.

Проблема Гібралтару досліджувалася в працях як вітчизняних, так і зарубіжних науковців переважно в контексті зовнішньої політики Великої Британії та Іспанії. Серед вітчизняних науковців можна відзначити таких як Ю. Павлишен, О. Лук'янов, авторами зарубіжних праць з даного питання були Д. Тереро, А. дель Вале Гальвес, Дж. Маквістен. Питання відносин Великої Британії та ЄС в вітчизняній політичній науці були висвітлені в працях таких вчених як В. Ю. Крушинський та Т. Л. Яковенко. Широке коло аспектів політики Великобританії стосовно європейської інтеграції також представлено у працях таких зарубіжних науковців: Ф. Кемерон, Д. Оуен, М. Чальмерз.

Мета даної статті – розгляд в історичному контексті статусу Гібралтару у складі Великобританії та аналіз впливу Brexit на Гібралтар.

Процес виходу Великобританії з ЄС матиме вплив не лише на внутрішні регіони Великої Британії, але і на її заморську територію Гібралтар. Дана територія була приєднана до Великої Британії за Утрехтським договором 1713 р. за результатами війни за іспанську спадщину. В 1830 р. Гібралтар отримав статус «заморського володіння Корони», фактично ставши колонією Великобританії. Згідно із статтею 10, Іспанія зобов'язалася передати Гібралтар Англії на «довічні часи» [7]. Водночас угодою передбачено, що Іспанія могла поновити суверенітет над Гібралтаром в разі його втрати Англією, внаслідок чого суверенітет Гібралтару завжди оскаржувався Іспанією. Слід зазначити, що це єдиний випадок у світовій політиці, коли на залежну територію однієї держави претендує інша, обумовлюючи своє право на це положеннями міжнародної угоди [1, с. 48].

Впродовж декількох століть Іспанія не полишала намірів повернути Гібралтар, періодично проводячи масштабні блокади території. Кожен з іспанських урядів ХХ ст. неодноразово проголошував наміри повернути цю територію до складу країни. Геополітичне значення Гібралтару набуло особливої ваги після Другої світової війни, що в першу чергу було пов'язано зі зростанням кількості баз НАТО у Середземному морі. Також після завершення війни на необхідності мілітаризації території стали наголошувати США. В свою чергу, Іспанія не полишала прагнень переглянути статус території, і вже у 1956 році питання про повернення Гібралтару було розглянуто у Комітеті з питань деколонізації ООН [2, с. 20]. Водночас діалог про майбутнє Гібралтару сторони розпочали лише через 10 років, досягши згоди провести референдум у 1967 р. Згідно з його результати лише 0,4% виборців висловилися за приєднання до Іспанії. Результати волевиявлення населення виявилися доволі прогнозованими – лише 44 громадянина з 12200 висловилися за приєднання до Іспанії. Такий результат пояснювався як внутрішніми факторами, наприклад, переважанням у складі населення та адміністрації британських підданих, так і зовнішніми – перебуванням при владі в Іспанії режиму Франко.

Попри такі результати референдуму, Іспанія продовжувала виносити питання Гібралтару на розгляд на найвищому міжнародному рівні у Генеральній Асамблеї ООН, у 1968 р. оприлюднивши резолюцію, згідно з якою Велика Британія мала передати Гібралтар під її юрисдикцію. Британський уряд ухилився від виконання цього рішення, пообіцявши переглянути статус території та провести реформи в системі управління Гібралтару, які мали на меті насамперед вилучення його з «переліку територій без самоврядування» ООН [1, с. 47]. Після набуття чинності конституції Гібралтару 1 червня 1969 р. йому фактично було надано самоуправління, але разом з цим територія продовжувала повністю підпорядковуватися британській адміністрації. В преамбулі до цього документу зазначалося, що британський уряд ніколи не піде на укладання угоди, яка б призвела до зміни приналежності Гібралтару [6]. Після прийняття конституції Іспанія вкотре провела блокаду території, яку було знято лише в 1975 р. після смерті Франко [3, с. 388]. В обмін на зняття блокади, Велика Британія погодилася на проведення переговорів щодо статусу Гібралтару у форматі консультацій з

представниками ООН, що завершилося укладанням Лісабонської декларації в 1980 р. Також, внаслідок пріоритетності євроінтеграційного вектору в зовнішній політиці Іспанії, діалог між нею та Великою Британією набув більшої інтенсивності.

Новий виток загострення протиріч між двома країнами з приводу перегляду приналежності Гібралтару відбувся у 1998 році, коли Іспанія наклала вето на прийняття цілого ряду законодавчих актів ЄС. Зокрема, було припинено виконання директив, пов'язаних з кредитними установами, прикордонним контролем, конвенцій про співпрацю у митній справі та перетину кордонів [2, с. 20]. Разом з цим, Іспанія прагнула винести питання Гібралтару на обговорення в рамках самітів ЄС 2001 року, внаслідок чого почалася підготовка так званого «спільного суверенітету» Іспанії та Британії, що мав в основі ідею спільного управління та контролю над військовими базами двома сторонами. Вирішення цього питання планувалося винести на референдум, але внаслідок позиції британського керівництва цю ідею реалізовано не було.

В 2007 р. Гібралтар отримав нову конституцію, відповідно до положень якої питання зовнішньої політики та внутрішньої безпеки передавалися під юрисдикцію виключно британського уряду. В той же час були значно розширені повноваження адміністрації Гібралтару, встановлювався новий порядок відносин з Великою Британією, що означало більшу свободу Гібралтару в прийнятті економічних рішень, а також рішень щодо внутрішньої політики. Водночас, в ключових питаннях Гібралтар залишався повністю підпорядкованим Великій Британії.

Рішення Великої Британії про вихід з ЄС саме по собі створює прецедент. В цьому контексті цікавим моментом є те, що разом з країною-ініціатором виходу відповідне рішення буде розповсюджуватися і на її заморську територію, більшість населення якої, до того ж, проголосувало проти виходу з ЄС. На відміну від інших залежних територій Великої Британії, таких як Нормандські острови або острови Мен, Гібралтар приймав рішення про приєднання до ЄС разом зі Сполученим Королівством у 1973 р.

Статус Гібралтару регулюється статтею 355 (3) Договору про функціонування Європейського Союзу, в якій стверджується, що «Положення Договорів застосовуються до європейських територій, за зовнішні відносини яких відповідає держава-член ЄС». Маючи досить широку компетенцію (фактично всі сфери, крім оборонної та зовнішніх справ), повноваження Гібралтару поширюються на більшість питань ЄС. Гібралтар представлений у Європейському Парламенті, поділяючи виборчий округ з південно-західною Англією. Також Гібралтар має представництво в Брюсселі, але, на відміну від адміністрацій інших автономій, його представники не входять до делегації Великобританії в Раді ЄС.

Підпорядковуючись більшості законам ЄС, Гібралтар не приєднався до Митного союзу ЄС, і зберігає свої власні тарифи. Він входить до внутрішнього ринку ЄС і тому може вільно здійснювати торгівлю послугами з ЄС, включаючи Великобританію. Оскарження суверенітету Гібралтару Іспанією є ключовим фактором, що обумовлює його політику, враховуючи регулярну напруженість на

кордоні, який був закритий в 1969 р. диктатором Франко, і який було відкрито лише після вступу Іспанії до Європейських співтовариств у 1980-х [8, с. 68]. Також існують суперечності з приводу існування та меж територіальних вод Гібралтару. Пропозиції Уряду Великої Британії щодо спільного суверенітету над ними на початку 2000-х років були різко відкинуті Гібралтаром (98% громадян проголосували проти на референдумі у 2002 р.) [5, с. 3]. Європа є важливою для Гібралтару в контексті простору, що забезпечує більш широкі можливості розбудови відносин з Іспанією з огляду на їхнє торговельне минуле. ЄС також виступав у ролі арбітра при виникненні прикордонних спорів.

Історично Гібралтар був військово-морською базою, а судноплавство залишалось головним сектором економіки, але останніми роками він перетворився на центр фінансових послуг та он-лайн геймінгу, які разом дають близько 40% його ВВП [5, с. 8]. Це насамперед пов'язано з режимом низького оподаткування і привабливою законодавчою базою. У той час як у сфері он-лайн геймінгу Гібралтар майже повністю залежить від Великобританії, в секторі фінансових послуг частка Сполученого Королівства складає близько 80% ринку. Решта припадає на країни ЄС, які здійснюють свою діяльність на основі норм Внутрішнього ринку ЄС. Іспанія вказує на те, що Гібралтар є офшором, і це має бути визнано ЄС. Уряд Гібралтару натомість наголошує на тому, що він є юрисдикцією з низьким рівнем оподаткування.

Важливим елементом економічної моделі Гібралтару є положення ЄС про вільне пересування ЄС. Близько 40% працівників постійно перетинають кордон з Іспанією. Трохи більше половини з них є іспанцями, решта – переважно громадяни інших країн ЄС. У 2015 р. на Гібралтар прибуло близько 9,6 млн. туристів, з них 93% – через сухопутний кордон. Таким чином, Гібралтар виконує роль важливого економічного драйверу для сусідніх територій регіону, наприклад Андалусії, де потерпають від високого рівня безробіття та низьких доходів. Таке транскордонне співробітництво здійснюється на місцевому рівні за допомогою пропозицій про Європейську транскордонну ініціативу, які були розроблені спеціальним консорціумом у складі місцевих урядів, представників ділових кіл та профспілок з обох боків кордону.

Аналізуючи вплив Brexit на Гібралтар, необхідно зазначити, що на червневому референдумі 2016 р. 96% населення території проголосувало за збереження Великої Британії у складі ЄС [8, с. 75]. Цей показник є вищим, ніж у будь-якому іншому регіоні країни. Також усі партії, підприємства і профспілки Гібралтару рішуче висловилися проти виходу Великобританії з ЄС. Оскільки Гібралтар не представлений у Вестмінстері, він не має змоги приєднатися до «anti-Brexit» коаліції або безпосередньо впливати на запуск Статті 50 або Біллу про вихід. З іншого боку, як і Шотландія, Гібралтар прагне добитися диференційованого підходу щодо подальших відносин з ЄС. Але на відміну від Шотландії, Гібралтар вже має особливі відносини з ЄС.

Найбільшою проблемою для Гібралтар є питання кордону. На відміну від Північної Ірландії, де проблему транскордонного переміщення працівників може бути вирішено шляхом укладення двосторонньої угоди між

Ірландією та Великою Британією, за якої громадяни кожної з країн отримують можливість працювати в іншій, у випадку Гібралтару, відповідна угода має поширюватися і на неіспанських громадян ЄС. Водночас слід зазначити, що Гібралтар вже здійснює прикордонний паспортний контроль як з Іспанією, так і з Великобританією [5, с. 6]. В свою чергу, це означає відсутність ризиків для працівників ЄС, які користуються свободою переміщення для в'їзду до Гібралтару та подальшого виїзду до Іспанії або Великобританії. Отже, не існує жодних технічних перешкод, які могли б завадити Гібралтару здійснювати власну політику щодо питання перетину кордону працівниками, які є громадянами ЄС та Великобританії.

Ще одним важливим питанням для Гібралтару є вільний ринок послуг. Його функціонування визначається регламентом ЄС. Тому в разі виходу Великобританії з Єдиного ринку, питання подальшої діяльності ринку послуг має бути винесене на обговорення з Великобританією. За найгіршого сценарію Гібралтар ризикує втратити 20% своєї торгівлі послугами з ЄС [8, с. 76]. Водночас ринок Великобританії залишається для нього більш важливим. Гібралтар прагне захистити свої позиції і знайти підтримку в Лондоні, автономних територіях та Європі. Задля досягнення цього було утворено спільний двосторонній Міністерський комітет Великобританії та Гібралтару у справах Brexit.

Щодо позицій уряду Іспанії, слід зазначити, що вона полягає в тому, що будь-яке врегулювання навколо Гібралтару повинно відбуватися в рамках двосторонніх переговорів між Іспанією та Великою Британією. Ця позиція знайшла своє відображення в проєкті керівних принципів Європейської Ради від 31 березня 2017 р., де в пункті 22 зазначається наступне: «Після того, як Сполучене Королівство вийде зі складу Європейського Союзу, жодна угода, укладена між ЄС та Сполученим Королівством, не може бути застосована на території Гібралтару без взаємної згоди між Королівством Іспанія та Сполученим Королівством». Слід зазначити, що згідно з керівними принципами ЄС щодо переговорів, що були оприлюднені у квітні 2017 р., ЄС запропонував Іспанії право вето щодо майбутніх відносин між Гібралтаром та ЄС після виходу Великобританії з ЄС [4]. Водночас пропозиція спільного суверенітету над територією, яка була знову висловлена Іспанським урядом, була категорично відкинута як урядом Гібралтару, так і урядом Сполученого Королівства.

Таким чином, на сьогодні питання Гібралтару в контексті виходу Великої Британії з ЄС набуло особливої актуальності з огляду на його специфічне геополітичне положення та юридичну природу. Незважаючи на результати голосування на референдумі, які показали абсолютну підтримку населенням території прагнення залишитися у складі ЄС, реалізація в найближчому майбутньому перегляду управління Гібралтаром, що ініціює іспанська сторона, не є можливим. На нашу думку, вплив виходу Великої Британії з ЄС у випадку Гібралтару буде подібним до того, який матиме місце щодо адміністративно-політичних частин Сполученого Королівства. Подальші дослідження вбачаються в напрямі регіонального аспекту процесу виходу Великобританії з ЄС.

Список використаних джерел

1. Лесіва Н. О. Проблема Гібралтару в контексті відносин Великої Британії та Іспанії (1960–2010 рр.) / Лесіва Н. О. // «Наука. Релігія. Суспільство». – 2011. – №4. – С.47–50.
2. Лук'янов О. П. Проблема Гібралтару в зовнішній політиці Іспанії, 1963–1985 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 / О. П. Лук'янов. – Луганськ, 2003. – 20 с.
3. Павлишена Ю. В. Джерела про характер, особливості та типологію внутрішньополітичної діяльності іспанського франкістського режиму (1939–1975 рр.) / Ю. В. Павлишена // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця: ВДПУ, 2005. – Вип. IX. – С.385–389.
4. Brexit: Гібралтар погрожує скасувати права іспанців, якщо Мадрид застосує право вето [Електронний ресурс] // Європейська правда. – 2018. – Режим доступу: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/03/16/7078887/>.
5. Macquisten G. The Shape of Gibraltar in the aftermath of Brexit [Електронний ресурс] / George Macquisten // The Bruges Group. – 2017. – Режим доступу: <https://www.brugesgroup.com/images/papers/shapeofgibraltarbrexit.pdf>.
6. The Gibraltar constitution [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.gibraltar.gov.gi/images/stories/PDF/constitution/New Gibraltar Constitution.pdf](http://www.gibraltar.gov.gi/images/stories/PDF/constitution/New%20Gibraltar%20Constitution.pdf)
7. Treaty of Utrecht (1713) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.1911encyclopedia.org/Treaty_of_Utrecht
8. Owen D. British Foreign Policy After Brexit / D. Owen, D. Ludlow, 2017. – 356 p.

References

1. Lesiva N. O. Problema Gibraltaru v konteksti vidnosyn Velykoi' Brytanii' ta Ispanii' (1960–2010 rr.) / Lesiva N. O. // «Nauka. Religija. Suspil'stvo». – 2011. – №4. – S.47–50.
2. Luk'janov O. P. Problema Gibraltaru v zovnishnij polityci Ispanii', 1963–1985 rr.: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: spec. 07.00.02 / O. P. Luk'janov. – Lugans'k, 2003. – 20 s.
3. Pavlyshena Ju. V. Dzherela pro harakter, osoblyvosti ta typologiju vnutrishn'opolitychnoi' dijal'nosti ispan's'kogo frankists'kogo rezhymu (1939–1975 rr.) / Ju. V. Pavlyshena // Naukovi zapysky Vinnyč'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu imeni Myhajla Kociubyn's'kogo. Serija: Istorija. – Vinnycja: VDP, 2005. – Vyp. IX. – S.385–389.
4. Brexit: Gibraltar pogrozuje skasuvaty prava ispanciv, jakshho Madryd zastosuje pravo veto [Elektronnyj resurs] // Jevropejs'ka pravda. – 2018. – Rezhym dostupu: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/03/16/7078887/>.
5. Macquisten G. The Shape of Gibraltar in the aftermath of Brexit [Elektronnyj resurs] / George Macquisten // The Bruges Group. – 2017. – Rezhym dostupu: <https://www.brugesgroup.com/images/papers/shapeofgibraltarbrexit.pdf>.
6. The Gibraltar constitution [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: [http://www.gibraltar.gov.gi/images/stories/PDF/constitution/New Gibraltar Constitution.pdf](http://www.gibraltar.gov.gi/images/stories/PDF/constitution/New%20Gibraltar%20Constitution.pdf)
7. Treaty of Utrecht (1713) [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.1911encyclopedia.org/Treaty_of_Utrecht
8. Owen D. British Foreign Policy After Brexit / D. Owen, D. Ludlow, 2017. – 356 p.

Lukyanova I. V., student of the Institute of International Relations, Kyiv National Taras Shevchenko University (Ukraine, Kyiv), irina_lukyanova16@ukr.net

UK exit with EU: influence on Gibraltar

The paper analyzes the issue of Brexit. It also considers inclusion of Gibraltar into Great Britain and contradictions between the Great Britain and Spain on its sovereignty. The paper designates legal basis of the status of Gibraltar into Great Britain. It explains attitude of Spain towards solving the issue of Gibraltar. Influence of Brexit on Gibraltar in view of its specific geopolitical position. The paper concludes that influence of Brexit on Gibraltar will be similar to that which will take place in case of administrative and political parts of the United Kingdom.

Keywords: Great Britain, foreign policy, the EU, Gibraltar, internal policy, referendum, Brexit.

УДК 327.7

Мамедли Х.,

докторант, Інститут Філософії
Національної Академії Наук Азербайджана
(Азербайджан, Баку), matlabm@yandex.ru

ПОЛИТИКО–ФИЛОСОФСКИЕ АСПЕКТЫ ТРАДИЦИОННОСТИ И СОВРЕМЕННОСТИ В ПОЛИТИКЕ МОДЕРНИЗАЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Освещены конкретные особенности концепции модернизации Азербайджана, роль либеральных и консервативных ценностей в современных процессах модернизации и политике в стране. Азербайджанизм можно охарактеризовать как смесь консервативных, либеральных и социалистических идей и ценностей, рассматривается как главная идеологическая и философская основа для политики модернизации в Азербайджане. В статье защищается такая позиция, что либеральные и консервативные ценности и принципы должны иметь сбалансированное место в концепциях модернизации страны для обеспечения успешного и устойчивого развития. Поэтому существует потребность в комплексном подходе к теории модернизации и американизму как на академическом, так и на общественном уровнях.

Ключевые слова: модернизация, либерализм, традиционность, демократия, национальная идеология, азербайджанство.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Процесс модернизации в Азербайджане сопровождается конкуренцией двух социокультурных тенденций в мире. Один из них основан на ценностях индивидуализма западной цивилизации, а другой формируется на корпоративно коллективных ценностях восточной цивилизации. Успешная модернизация для Азербайджана может быть достигнута путем правильного синтеза этих двух систем ценностей.

Как и в других постсоветских обществах, процесс модернизации в Азербайджане происходит параллельно и во взаимодействии с глобализацией, интеграции в мировое сообщество, либерализации, демократизации и ряде других мировых процессов. Исторический опыт показывает, что те страны, которые завершили этап модернизации, находятся в более удобном положении в процессе глобализации. Поэтому главной задачей, стоящей перед развивающимися странами, является быстрая модернизация [1, с. 222].

В конце 1980–х и начале 1990–х годов, когда социалистическая система рухнула, две важные задачи стояли перед новыми независимыми государствами:

1) переход к новой политической системе, то есть к демократии и экономической системе, т.е. рыночной экономике, в рамках политической и экономической модернизации;

2) осуществлять этот процесс с учетом национальных интересов, не попадая под абсолютное влияние Западного мира или любой другой внешней силы, и добиться независимого государственного строительства.

Академик Р. Мехдиев показал три основные функции национальной модернизации в переходных обществах. Каждая из этих функций является сложным и продолжительным процессом и представляет собой важный элемент общего процесса модернизации [2, с. 66]:

1) Изменение и повышение политической культуры общества и сознания административного управления;

2) Коррекция массового сознания со стороны руководства сообщества, то есть введение либерально–демократических ценностей в массовое сознание, для постепенного искоренения и устранения идей и

* * *

стереотипов поведения, которые препятствуют реализации потенциала модернизации;

3) Осуществление политики модернизации в соответствии с определенными идеологическими подходами или национальной идеей.

С момента обретения независимости за последние 25 лет Азербайджан прошел множество политических, экономических, социальных и культурных преобразований.

Важнейшим показателем политической модернизации является демократизация. По мнению исследователей, демократизация в Азербайджане, как и в большинстве стран с переходной экономикой, имеет две важные особенности [3, с. 132]. Прежде всего, в отличие от западных стран, демократизация в Азербайджане идет не из снизу вверх, а в противоположном направлении, то есть этот процесс в основном является результатом государственной инициативы. Государство корректирует методы управления и определяет новые правила поведения и таким образом устанавливает свои отношения с гражданами в их интересах.

Во-вторых, в отличие от долгосрочного пути развития западноевропейских стран к демократии, Азербайджан следуя требованиям ряда международных организаций, движется быстрее на пути этого развития. Это имеет как положительные черты, так и свои недостатки. Например, у Азербайджана есть возможность не повторить ошибки других государств. Недостаток заключается в том, что международные организации иногда требуют принятия мер и применения стандартов, которые общество еще не готово принять.

Можно также сказать, что те же идеи касаются модернизации, которая является более широкой концепцией. Тем не менее, политические, экономические, социальные реформы, демократизация и либерализация в Азербайджане осуществляются постепенно в контексте национальных интересов, не создавая серьезных сотрясений в обществе.

Одним из важнейших условий, необходимых для успешной реализации процесса политической модернизации, является, прежде всего, наличие политической воли властей в этом направлении. Принципы, установленные Гейдаром Алиевым, Президент Азербайджанской Республики в 1993–2003 гг., в процессе строительства независимого государства, соответствующим тенденциям современного мира и интересам государства, отвечают требованиям модернизации: «Создание правового государства, формирование демократического, цивилизованного общества, обеспечение свободы человека, слова, совести и современного плюрализма, создание многопартийной системы – это те принципы, которые мы приняли» [4, с. 55].

Таким образом, главная задача перед азербайджанским государством – построить сильное государство, ссылаясь на принципы социальной справедливости, демократии и современности, выступая гарантом территориальной целостности страны и социально-экономических и политических интересов народа [5, с. 53].

Цель создания демократического общества в Азербайджане была заявлена в Конституционном акте о государственной независимости, принятом 18 октября 1991 года. Однако с принятием Конституции

Азербайджанской Республики референдумом 12 ноября 1995 года контуры процесса независимого государственного строительства были более четко определены. Принятие Конституции, которая определяет принципы развития государства и является важным шагом на пути к модернизации общества, определило демократическое, светское и современное государственное устройство, установило правовую основу политического плюрализма и многопартийной политической системы страны.

С принятием правовых и нормативных актов, охватывающих различные сферы общественной жизни на основе конституции были созданы условия для замены законов советской эпохи либерально-демократическими законами, отвечающими новым социальным и экономическим условиям.

Помимо этого, период 90-х годов был основой решительного этатизма, который был необходим для становления национальной государственности, а основная концепция этого подхода была реалполитика составляющей приоритетным компонентом политической, экономической и социальной модернизации азербайджанского общества [6, с. 10–11].

В то время Азербайджан присоединился ко многим международным конвенциям и соглашениям, провел серьезные реформы в области прав человека, в 1998 году смертная казнь и государственная цензура в прессе были ликвидированы. 12 декабря 1999 года в Азербайджане впервые были проведены муниципальные выборы, сформированы органы местного самоуправления. 25 января 2001 года Азербайджан стал полноправным членом Совета Европы. 28 декабря 2001 года Милли Меджлис Азербайджанской Республики принял Конституционный закон об Уполномоченном по правам человека Азербайджанской Республики (Омбудсмен), а в следующем году омбудсмен начал свою деятельность.

Меры по созданию нормативной правовой основы для модернизации сопровождались реформой экономического значения. Модернизация в экономической области характеризуется переходом от государственной монополии над средством производства к личное имущество и от планируемой или бюрократической системы земледелия к регулируемой рыночной экономике [7, с. 2].

До 2003 года в основном формировались политические институты, были зарегистрированы десятки политические партии; неправительственные организации, важный элемент гражданского общества, стали играть активную роль в общественной жизни. Прогресс, достигнутый в сферах политической и экономической модернизации, можно считать адекватно объективным и субъективным трудностям, с которыми сталкивался Азербайджан в первые годы независимости.

Азербайджан и сегодня продолжает свой путь к всеобщей модернизации. Одной из важнейших заявленных целей президента Ильхама Алиева после его избрания на пост президента в 2003 году была модернизация Азербайджана [2, с. 433]. За последние 15 лет политические, экономические и социальные реформы получили более широкий характер. В этот период сотрудничество Азербайджана с Европейским Союзом и рядом международных организаций поднялось на новый уровень, рост бюджетных доходов ускорил

экономическую модернизацию, а экономический и социальный облик страны сильно изменилось.

Рассматривая особенности модели модернизации Азербайджана, можно сказать, что наблюдается политика примирения традиционности с современностью, иными словами, гармонизация консервативных и либеральных ценностей и постепенная трансформация страны.

Как и в случае с каждым процессом политического развития, у модернизации тоже должны быть открыто заявленные, идеологически согласованные и общепризнанные принципы для успешного осуществления. Эти принципы должны действовать в качестве критерия для измерения шагов и действий государства и определять, в какой степени он достиг своих целей [8, с. 151].

Ученые (Р. Мехдиев, А. Тагиев, Д. Исмаилов и др.) выдвинули обширные научные рассуждения о том, что та или иная идеология более приемлема для азербайджанского общества. А. Тагиев не исключает возможности выполнения задач переходного периода не демократической структурой, а авторитаризмом [9, с. 23].

Основываясь на принципах свободной рыночной экономики и прав человека, Д. Исмаилов отмечает, что национальная идеология должна основываться на свободе, государственности, справедливости, тюркизме, азербайджанстве, современности и секуляризме [10, с. 105].

Академик Р. Мехдиев проанализировал актуальность неоконсервативного направления [11, с. 23] для азербайджанского общества. По его мнению, в качестве современного идеологического направления неоконсерватизм предлагает обществу духовные приоритеты семьи и религии, социальной стабильности, базирующейся на моральной взаимответственности гражданина и государства и их взаимопомощи, на уважении права, крепком государственном порядке [12, с. 11].

Каждое государство, его народ, история, социально-культурные особенности уникальны, значит, национальная идеология тоже должна иметь свои специфические черты. С этой точки зрения идеологию азербайджанства часто считается самой адекватной идеологической основой интересов и потребностей азербайджанского государства и народа.

Идеи азербайджанства связаны с просвещением XIX–XX веков и принципами государственности Азербайджанской Демократической Республики (1918–1920 гг.). Важную роль в формировании этой идеи как идеологии сыграло формирование и популяризация «азербайджанской» идентичности Гейдаром Алиевым.

«Азербайджанство», прежде всего, подчеркивается патриотизмом и государственностью. Это соответствует идее национализма в научной литературе (не смешивать с национализмом, основанным на этнической принадлежности), другими словами, идее национальной государственности. Наиболее очевидным признаком того, что азербайджанство далеко от этнического национализма, является его основание на принципы мультикультурализма и толерантности. С древних времен Азербайджан был местом, где сосуществовали разные культуры и религии и сочетались друг с другом. В рамках этнических, религиозных конфликтах в разных регионах мира, Азербайджан, как модель толерантности и пропагандист мультикультуральных ценностей в

международном ареале, отличается стабильностью и тот фактом, что разные этнические и религиозные группы живут в гармонии и мире уже сотни лет. Юридическое основание равенства представителей всех этнических групп, религий и культур в Азербайджане определяется законодательством, в первую очередь Конституцией страны. В период независимости новые мечети, церкви и синагоги были построены или отремонтированы.

Что касается философских аспектов этого вопроса, по мнению И. Мамедзаде, общество деградирует, когда оно не интересуется своими ценностями, и своим духом и «высоким историческим опытом», или когда теряет свой интерес к ним. Оно также деградирует, когда становится замкнутым в себе, не включая себя в процесс взаимоотношений ценности, культур и сознаний, или наоборот, когда активно присоединяется в процесс культурное равенство, которое ликвидирует все различия и особенности общества (советизация, радикальная глобализация и вестернизация) [13, с. 27].

По мнению Н. Шамсизаде, как тип национальной идеологии, азербайджанство приобретает политический статус с путем государственности [14].

Таким образом, многие ученые опираются на идеологию азербайджанства как на самую успешную идеологическую основу для развития и модернизации Азербайджана. Основное различие в подходах связано с элементами азербайджанства, его принципами и целями.

Таким образом, чтобы создать определенный консенсус вокруг единой идеологии, можем установить самые общие контуры азербайджанства. Принципами, которые могут быть приемлемыми для каждого, являются: государственность, патриотизм, модернизация, развитие, защита национальной идентичности, моральной и культурной ценностей, толерантность и мультикультурализм.

Таким образом, Азербайджан должен воспользоваться международным опытом в своей политике модернизации, параллельно получая пользу из своего исторического и культурного наследия и должен стремиться сохранить свою национальную самобытность и суверенитет, участвуя в политических, экономических, культурных процессах глобализации.

Следует отметить, что говоря о национальной идеологии мы имеем в виду не набор статических, неизменных, догматических идей и принципов, а скорее постоянно меняющаяся, обновляющаяся, динамичная идеологическая система в соответствии с требованиями времени, глобальными и региональными вызовами, процессом развития и интересом государство. По этой причине, идеология азербайджанства всегда должна быть открыта для обновления, обогащения и адаптации к требованиям времени.

Список использованных источников

1. Aslanov E. Yeni dünya nizamı və milli inkişaf. Azərbaycan nəşriyyatı. – Bakı, 2006.
2. Mehdiyev R. Ə. Azərbaycan: Qloballaşma dövrünün tələbləri. – Bakı, 2005.
3. Azərbaycan Respublikası 1991–2001. R. Mehdiyevin ümumi redaktəsi ilə. XXI–Yeni Nəşrlər Evi. – Bakı, 2001. – 360 s.
4. Əsgərov Ş. Keçid dövrünə fəlsəfi baxış. – Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1998.
5. Səttarov M. İnsan və cəmiyyət haqqında düşüncələr. – Bakı, 2000.
6. Mehdiyev R. Ə. Gələcəyin strategiyasını müəyyənləşdirərkən: modernləşmə xətti. – Bakı: Şərq–Qərb, 2008. – 216 s.

7. Abbasov Ə. F., Əsgərov İ. Keçid dövrü və yeni iqtisadi təfəkkür. – Bakı, 2001.

8. Nəsimov E. Azərbaycanın siyasi modernləşməsi prosesində Heydər Əliyevin rolu // Ümummilli lider Heydər Əliyev və milli dövlətçiliyimizin inkişafı məsələləri: Elmi–nəzəri konfransın materialları. – Bakı, 2006.

9. Tağıyev Ə. Milli ideya və ideologiya: problemlər və onların şərh. – Bakı, 2000.

10. İsmayilov D. Azərbaycanın transformasiya prosesində ideologiyalar: konservatizm, liberalizm, sosial–demokratiya. – Bakı: Adiloğlu, 2005. – 344 s.

11. Mehdiyev R. Ə. Azərbaycan: tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi. – Bakı, 2001.

12. Mehdiyev R. Ə. Yeni dünya nizamı və milli ideya. – Bakı: Şərq–Qərb, 2016. – 280 s.

13. Məmmədov İ. R. Müasir dünya fəlsəfəsi kontekstində Azərbaycan fəlsəfəsinin əsas prioritetləri haqqında // «Elmi əsərlər». – 2015. – №2 (25). – 331 s.

14. Şəmsizadə N. Azərbaycançılıq dünya azərbaycanlılarının milli ideologiyasıdır // «Xalq qəzeti». – 10 aprel 2006–cı il.

Mammadli H., PhD student of the Institute of Philosophy National Academy of Sciences of Azerbaijan (Azerbaijan, Baku), matlabm@yandex.ru

Political and philosophical aspects of traditionalism and modernity in the policy of modernization of the Republic of Azerbaijan

The article highlights the specific characteristics of the modernization concept of Azerbaijan, and role of liberal and conservative values in contemporary modernization processes and policies in the country. Azerbaijanism, which can be characterized as a mixture of conservative, liberal and socialist ideas and values is studied as the main ideological and philosophical basis for the modernization policies in Azerbaijan. The article defends the position that liberal and conservative values and principles should have a balanced place in modernization concepts of the country to maintain successful and sustainable development. Therefore, there is a need for a comprehensive approach towards modernization theory and azerbaijanism in both academic and public levels.

Keywords: modernization, liberalism, traditionality, democracy, national ideology, azerbaijanism.

Мамедлі Х. докторант, Інститут Філософії Національної Академії Наук Азербайджану (Азербайджан, Баку), matlabm@yandex.ru

Політико–філософські аспекти традиційності та сучасності в політиці модернізації Азербайджанської Республіки

Вивірено конкретні особливості концепції модернізації Азербайджану, роль ліберальних і консервативних цінностей в сучасних процесах модернізації та політиці в країні. Азербайджанізм можна охарактеризувати як суміш консервативних, ліберальних і соціалістичних ідей і цінностей, розглядається як головна ідеологічна і філософська основа для політики модернізації в Азербайджані. У статті захищається така позиція, що ліберальні і консервативні цінності і принципи повинні мати збалансоване місце в концепціях модернізації країни для забезпечення успішного і стійкого розвитку. Тому існує потреба в комплексному підході до теорії модернізації і американизму як на академічному, так і на громадському рівнях.

Ключові слова: модернізація, лібералізм, традиційність, демократія, національна ідеологія, азербайджанство.

УДК 327(4/9)

Билалова С. Я.,
диссертант кафедри Міжнародних відносин,
Бакинський Державний Університет
(Азербайджан, Баку), matlabm@yandex.ru

Перспективы урегулирования конфликтов на Южном Кавказе

Рассмотрены перспективы урегулирования конфликтов на Южном Кавказе. Проанализированы основные акторы, способные воздействовать на мирный процесс в регионе. Автор статьи приходит к выводу, что

окончательное урегулирование Нагорно–Карабахского конфликта и ситуации вокруг Абхазии и Южной Осетии во многом зависит от стратегических интересов ведущих государств.

Ключевые слова: Южный Кавказ, Нагорно–Карабахский конфликт, грузино–абхазский конфликт, грузино–осетинский конфликт, урегулирование.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Развитие современного общества – это сложный процесс, основанный на борьбе объективных противоречий, являющихся причиной тех или иных исторических конфликтов. Необходимость изучения конфликтов с разработкой механизмов их предотвращения не вызывает сомнений у исследователей, ведь по приблизительным оценкам, в XX в. по причине конфликтов погибло свыше 300 млн. человек [1, с. 8].

Желание этнической группы сохранить свою культуру и единство путем политического самоопределения лежит в основе всех этнических противоречий. Характерной особенностью меж–этнических конфликтов является динамика их развития, которая состоит из трех стадий: зарождение, «эскалация» (кульминация) и завершение конфликта. Зарождение конфликта начинается с действий одного участника, направленных на достижение желаемых целей, путем причинения ущерба интересам другого участника. Эскалация конфликта заключается в напряженном противоборстве сторон, когда негативные эмоции берут верх и желание причинить максимальный вред сопернику стоит выше разума и логики. Последней стадией развития конфликта является его окончание, которое проявляется в виде урегулирования конфликта, затухания или же перерастания в другой конфликт. В случае, если самостоятельно урегулировать противоречия сторонам не удастся, конфликт может быть прекращен посредством вовлечения третьих лиц, путем переговоров и взаимных уступок сторон.

Сравнительный анализ истории этнических столкновений позволило выделить ряд причин их возникновения:

- 1) конфликт за спорную территорию;
- 2) проблема территориального единства;
- 3) существование непризнанных образований;
- 4) внутренние территориальные расколы;
- 5) существование народов без государственности;
- 6) борьба за природные богатства.

Анализ истории и типологии межэтнических конфликтов позволяет сделать вывод, что их причиной чаще всего является желание народа сохранить свою этническую групповую идентичность, однако само существование этнической идентичности не служит причиной для конфликта. Оно может послужить инструментом в руках политической группы, стремящейся к достижению собственных целей.

Кавказский регион всегда был центром пересечения интересов многих стран мира, в этой связи анализ современного состояния и тенденций развития межэтнических и межгосударственных конфликтов региона является приоритетной задачей не только для отечественных, но и зарубежных исследователей [2]. Глубокое изучение истории и типологии этих конфликтов позволит в дальнейшем выработать механизмы регулирования существующих конфликтов и предотвращения зарождения новых столкновений, тем самым создаст условия для стабильного и безопасного развития всего человечества.

В отличие от многих социальных конфликтов, этнические конфликты и межгосударственные конфликты, имеющие «этнополитическую подоплеку», имеют ряд особенностей, главным из которых является то, что на этапе активного противостояния сторон обостряется психологическая напряженность и взаимная неприязнь этнических групп. В этой связи верно утверждение, что межэтнические столкновения легче предотвратить на ранней стадии их развития, нежели в период их открытого противостояния. Для того, чтобы предотвратить развитие конфликта, необходимы навыки управления подобными противоречиями и знания о компонентах, входящих в его состав.

Первым этапом процесса является прогнозирование конфликта, направленное на поиск причин развития этнического столкновения. Следующим важным этапом управления считается предупреждение конфликта, основанное на прогнозировании и применении действий по нейтрализации роста напряженности и развитию конфликта. Немаловажным этапом в вопросе управления противоречиями является регулирование конфликтов, действие, направленное на выход из открытого противостояния и снижение уровня агрессии. Последним этапом процесса является разрешение конфликта, деятельность по завершению столкновений.

Анализ эволюции межэтнических отношений позволяет сделать вывод о схожести этнических противостояний в прошлом и в современном мире. В этой связи основной целью методов урегулирования подобных конфликтов должен стать поиск компромиссного решения, удовлетворяющего интересы всех сторон. Для достижения данной цели необходим ряд условий:

- 1) признание сторонами наличия конфликта;
- 2) достижение высокой степени организованности сторон, что позволит достичь необходимых результатов и договоренностей;
- 3) соблюдение сторонами установленных правил.

Равноправия между сторонами можно достичь, если причиной этнического конфликта и межгосударственного конфликта на этнической почве является экономическое или политическое противостояние, однако в случае территориальных или статусных споров равноправия достичь практически невозможно, так как любая уступка с одной или другой стороны воспринимается как поражение, а конфликт приобретает форму борьбы «с нулевой суммой».

В случае, если сторонами продолжительное время не удастся найти выход из спорной ситуации, в целях прекращения противостояния и установления порядка в регионе, в процесс урегулирования конфликта подключается третья сторона, в этнополитических конфликтах на постсоветском пространстве в роли третьей стороны выступает Россия [3].

Ввиду того, что незавершенное решение этнических споров может привести к возрождению новых столкновений, а конфликтные отношения всегда негативно сказываются на развитии социально-экономической и политической ситуации государств, изучение особенностей межэтнических конфликтов и методов их урегулирования является залогом безопасности и успешного развития всего мирового сообщества.

Армяно-азербайджанский, Нагорно-Карабахский конфликт является, пожалуй, самым затяжным и болезненным противостоянием на территории бывшего СССР. После распада Союза он стал важным препятствием в развитии Азербайджана. Военное и политическое противостояние возникло еще в последние годы существования СССР, однако истоки событий уходят корнями, как минимум, в начало XX в.

За весь советский период населением Нагорного Карабаха неоднократно предпринимались попытки выхода региона из состава Азербайджана. С началом дестабилизации Советского Союза 20 февраля 1988 г. было принято решение областного Совета НКАО о переходе из состава Азербайджана в состав Армении. Безусловно, подобный шаг был воспринят Азербайджаном как посягательство на суверенитет и территориальную целостность государства. Однако Президиум Верховного Совета СССР отменил решение областного Совета НКАО. 2 сентября 1991 г. была провозглашена т.н. «Нагорно-Карабахская Республика».

Начавшись на первый взгляд как этническое противостояние Нагорно-Карабахский конфликт в скором времени перерос в межгосударственное противостояние Азербайджана и Армении ввиду активного участия последней в процессах. После распада Советского Союза начались открытые вооруженные действия между Азербайджаном и Арменией в 1991–1994 гг. По инициативе Межпарламентской Ассамблеи СНГ, Министерства иностранных дел Российской Федерации и парламента Киргизии был подписан Бишкекский договор о прекращении огня в полночь с 8 на 9 мая 1994 г. По итогам военного противостояния Армения оккупировала почти всю территорию Нагорного Карабаха, пять прилегающих районов (Зангеланский, Джебраильский, Кельбаджарский, Кубатлинский и Лачинский), а также часть Агдамского и Физулинского районов. В свою очередь Азербайджаном контролируются 15% довоенной территории Нагорного Карабаха.

С момента окончания военных действий прошло более 20 лет, однако установленное положение «ни войны, ни мира» сохраняется до сих пор. За все время переговорного процесса позиции сторон остаются неизменными, к сожалению, любая уступка той или иной стороны воспринимается как поражение, что является основной преградой для решения проблемы [4].

Со временем на основе Нагорно-Карабахского конфликта возникло еще одно противостояние внерегionalных игроков за влияние, где главная роль отводилась России и США. Противоречия между странами-посредниками в ходе решения конфликта стали остро проявляться в период 1993–1994 гг. Именно в это время борьба за лидерство переросла в стремление сыграть главную роль в миротворческом процессе. Основная задача, которую Вашингтон ставил перед собой в процессе урегулирования конфликта – не допустить усиления влияния России на Южном Кавказе и ее превосходства в посреднической деятельности, в свою очередь Москва не могла позволить роста влияния США и Турции в регионе.

Ввиду того, что в современном мире решение подобных этнотерриториальных споров возможно при поддержке ведущей державой позиций одной из сторон

конфликта, наличие энергоресурсов и географическое положение зоны конфликта лишь тормозит процесс решения вопроса.

С момента окончания вооруженных действий подписанные за этот период соглашения о неприменении силы и поиске мирных методов решения конфликта являются единственными значимыми достижениями в Нагорно-Карабахском вопросе. Основной причиной «неурегулированности» конфликта, по мнению ряда экспертов, является взаимное недоверие противоборствующих сторон. В сложившейся ситуации любой компромисс конфликтующих стран равносителен проигрышу и воспринимается как измена национальным интересам. В этой связи путь с момента подписания мира до решения спорных вопросов и определения статуса Нагорного Карабаха сторонам конфликта так и не удалось пройти. Основное требование, предъявляемое Азербайджаном во время переговоров по конфликту – это сохранение территориальной целостности страны за счет освобождения оккупированных территорий. Официальная позиция Армении по Нагорно-Карабахскому конфликту спустя десятилетия осталась также неизменной и диаметрально противоположной азербайджанской.

Конфликты подобные конфликту в Нагорном Карабахе имеют три пути решения: военное; посредством мирных переговоров; под воздействием внешнего актора, однако, все перечисленные варианты решения, на данный период времени не привели к какому-либо прогрессу в переговорном процессе.

Что касается грузино-осетинского и грузино-абхазского конфликтов, то, несмотря на отсутствие вооруженных столкновений и работу посреднических организаций и миротворческих сил, урегулировать их так и не удалось [5]. С приходом к власти М. Саакашвили в 2004 г., который стал проводить политику восстановления территориальной целостности Грузии, отношения стали вновь осложняться. События августа 2008 г. стали кульминацией векового противостояния, приведшей к окончательной потере шанса на восстановление грузинских границ советского периода и к признанию Абхазии и Южной Осетии со стороны Российской Федерации.

Началом войны в Южной Осетии считается 8 августа 2008 г., когда в зону конфликта были переброшены грузинские войска для осуществления операции по восстановлению конституционного порядка в зоне конфликта. В ответ на данный шаг официального Тбилиси президентом России Д. А. Медведевым было принято решение о начале операции в Южной Осетии. 12 августа президент России Дмитрий Медведев объявил об окончании операции по «принуждению Грузии к миру». После достижения всех договоренностей с 14 по 16 августа 2008 г. руководителями государств был подписан план мирного урегулирования конфликта «План Медведева – Саркози», подписанием которого ознаменовалось окончание военных действий в Южной Осетии.

События августа 2008 г. сыграли важную роль в изменении сложившейся системы международных отношений и построении нового мирового порядка. После военных действий в Южной Осетии 2008 г. единственным правовым гарантом стабильности

и безопасности в регионе является совместно выработанный «План Медведева – Саркози», включающий шесть пунктов по стабилизации ситуации в регионе. Несмотря на мнение Запада о необходимости сохранения территориальной целостности Грузии, Южная Осетия и Абхазия стали первыми странами постсоветского пространства, получившими частичное признание. Окончание военных действий и признание республик со стороны России не решило вопросы гарантий стабильности и порядка. Перспективы урегулирования противоречий грузинского, абхазского и осетинского народов будут зависеть от обоюдного желания сторон в мирном разрешении сохранившихся споров, путем преодоления сложившейся социальной напряженности. Вместе с тем, европейское сообщество отказывается мириться со сложившейся ситуацией и продолжает воспринимать территории Южной Осетии и Абхазии как часть грузинского государства [6].

Анализ межэтнических столкновений показал, что зарождение и развитие конфликтов являются сложным процессом, основанным на борьбе объективных и субъективных противоречий, конкуренции двух международно-правовых принципов: право наций на самоопределение и территориальная целостность государств.

Ввиду полиэтничности стран современного мира и угрозы эскалации этнических противоречий международное сообщество придерживается в своей политике принципа территориальной целостности государств.

В результате анализа конфликтов на Южном Кавказе можно сформулировать следующие выводы.

Основой конфликтов является желание некоторых этнических групп к политическому самоопределению. Ввиду того, что в современном мире количество этносов в десятки раз преобладает над количеством суверенных государств, проблема конфликтов с этнической подоплекой является актуальной темой для всего мирового сообщества.

Межэтнические противоречия и межгосударственное противостояние (в случае с Нагорно-Карабахским конфликтом) негативно сказываются на социально-экономическом и политическом развитии и безопасности не только отдельной страны, но и всего человечества, с учетом того, что процесс зарождения новых этнических столкновений является бесконечным, изучение механизмов прогнозирования и регулирования конфликтов лежит в основе внутренней политики каждого государства. И вдвойне опасно, в случае использования этнических проблем различных народностей со стороны внешней силы, пытающейся таким образом воздействовать на геополитическую ситуацию в регионе.

Переговорный процесс с участием посредника (третьего государства либо международных организаций) является самым популярным методом решения этнических конфликтов. Однако анализ противоречий на Южном Кавказе продемонстрировал эффективность данного метода в вопросах прекращения военных действий, и его неадекватность в вопросах окончательного урегулирования споров. Так, переговорный процесс по Нагорно-Карабахскому конфликту на долгие годы создал ситуацию «ни войны, ни мира», а в грузино-

абхазском и грузино-осетинском конфликтах данный метод регулирования этнических противоречий не смог предотвратить начала военных действий в Южной Осетии в августе 2008 г. [7].

Немаловажную роль в решении Нагорно-Карабахского конфликта играет фактор энергоресурсов. Именно природные богатства Каспийского бассейна являются причиной нестабильной позиции мировых держав в данном вопросе, что лишь оттягивает процесс формирования путей выхода из затянувшегося противостояния. Таким образом, отсутствие успеха в урегулировании конфликта связано не только с амбициями и противоречиями конфликтующих сторон, но и со скрытыми интересами к региону государств – посредников [8].

Несмотря на активную политику в переговорном процессе по вопросам разрешения конфликта в Нагорном Карабахе, с одной стороны – региональных игроков, вызванную необходимостью стабилизации ситуации у собственных границ и желанием повышения влияния в регионе; с другой стороны – внерегиональных игроков, заинтересованных в стабильной добыче и транспортировке природных ресурсов Каспия, в регионе сохраняется ситуация «ни войны, ни мира», негативно влияющая на социально-экономическое развитие конфликтующих стран.

Основной преградой для окончательного решения вопроса о статусе и дальнейшей судьбе Нагорного Карабаха является бескомпромиссная политика руководства Армении, которая воспринимает любую уступку как поражение.

А что касается Абхазии и Южной Осетии, то несмотря на варианты мирного решения данных этнополитических конфликтов путем предоставления широкой автономии республикам, военный сценарий развития событий и последовавшие за ним процессы практически не оставили надежд на восстановление территории Грузии советского периода [9]. При этом необходимо подчеркнуть, что непосредственное участие России в грузино-осетинском конфликте в августе 2008 г. и в последующем признание Москвой Абхазии и Южной Осетии было связано не только с устранением напряженности вблизи своих южных границ, но и с желанием сохранить свое влияние в регионе.

В связи с тем, что в современной политике развитие процессов зависит от геостратегических и экономических целей влиятельных стран, окончательное урегулирование армяно-азербайджанского, Нагорно-Карабахского конфликта и ситуации вокруг Абхазии и Южной Осетии во многом будет зависеть от стратегических интересов ведущих государств [10].

Список использованных источников

1. Гуськов А. Я. Конфликтология. – М., 2013.
2. Колеров Модест. Новый Большой Кавказ: взаимное сдерживание без чужих. – www.regnum.ru, 2008, 8 дек.
3. Малышева Д. Б. Проблемы безопасности на Кавказе // Журнал «Центральная Азия и Кавказ». – 2001. – №1. – С.41–56.
4. Пашаева Г. Система региональной безопасности Южного Кавказа: мифы и реальность // Журнал «Центральная Азия и Кавказ». – 2001. – №1. – С.30–38.
5. Baev P. K. Russia's Policies in the Southern Caucasus and the Caspian Area // «European Security». – Vol.10. – №2. – Summer 2001.
6. Chernovaya S. Conflict in the Caucasus: Georgia, Abkhazia, and the Russian Shadow. – Glastonbury: «Gothic Image Publications», 1994. – 364 p.
7. Cornell S. E. Small Nations, Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus. – L.: «Curzon Press», 2001. – P.300–343.

8. Goltz T. Azerbaijan Diary: A Rogue Reporter's Adventures in an Oil-rich, War-torn Post-Soviet Republic. – N.Y.: «M.E. Sharpe», 1998.

9. Hewit G. Abkhazia, Georgia, and the Circussians (NW Caucasus) // «Central Asian Survey». – Vol.18. – №4. – December 1999. – P.40–43.

10. Ogan Sinan. Russia's Changing Baku-Ceyhan Policy and Regional Strategic Balances // «Insight Turkey». – April–June 2002. – Vol.4. – №2. – P.95–99.

References

1. Gus'kov A. Ja. Konfliktologija. – M., 2013.
2. Kolerov Modest. Novyj Bol'shoj Kavkaz: vzaimnoe sderzhivanie bez chuzhih. – www.regnum.ru, 2008, 8 dek.
3. Malysheva D. B. Problemy bezopasnosti na Kavkaze // Zhurnal «Central'naja Azija i Kavkaz». – 2001. – №1. – С.41–56.
4. Pashaeva G. Sistema regional'noj bezopasnosti Juzhnogo Kavkaza: mify i real'nost' // Zhurnal «Central'naja Azija i Kavkaz». – 2001. – №1. – С.30–38.
5. Baev P. K. Russia's Policies in the Southern Caucasus and the Caspian Area // «European Security». – Vol.10. – №2. – Summer 2001.
6. Chernovaya S. Conflict in the Caucasus: Georgia, Abkhazia, and the Russian Shadow. – Glastonbury: «Gothic Image Publications», 1994. – 364 p.
7. Cornell S. E. Small Nations, Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus. – L.: «Curzon Press», 2001. – P.300–343.
8. Goltz T. Azerbaijan Diary: A Rogue Reporter's Adventures in an Oil-rich, War-torn Post-Soviet Republic. – N.Y.: «M.E. Sharpe», 1998.
9. Hewit G. Abkhazia, Georgia, and the Circussians (NW Caucasus) // «Central Asian Survey». – Vol.18. – №4. – December 1999. – P.40–43.
10. Ogan Sinan. Russia's Changing Baku-Ceyhan Policy and Regional Strategic Balances // «Insight Turkey». – April–June 2002. – Vol.4. – №2. – P.95–99.

Bilalova S. Ya., dissertant of the Department of International Relations, Baku State University (Azerbaijan, Baku), matlabm@yandex.ru

Prospects for the settlement of conflicts in the South Caucasus

This article looks at the prospects for settling conflicts in the South Caucasus. The main actors, capable of influencing the peace process in the region, are analyzed. The author comes to the conclusion that the final settlement of the Nagorno-Karabakh conflict and the situation around Abkhazia and South Ossetia will largely depend from strategic interests of leading states.

Keywords: South Caucasus, Nagorno-Karabakh conflict, Georgian-Abkhaz conflict, Georgian-Ossetian conflict, settlement.

Билалова С. Я., дисертант кафедри Міжнародних відносин, Бакинський Державний Університет (Азербайджан, Баку), matlabm@yandex.ru

Перспективи врегулювання конфліктів на Південному Кавказі

Розглянуті перспективи врегулювання конфліктів на Південному Кавказі. Проаналізовано основні актори, здатні впливати на мирний процес в регіоні. Автор статті приходить до висновку, що остаточне врегулювання Нагірно-Карабахського конфлікту і ситуації навколо Абхазії і Південної Осетії багато в чому залежить від стратегічних інтересів провідних держав.

Ключові слова: Південний Кавказ, Нагірно-Карабахський конфлікт, грузино-абхазський конфлікт, грузино-осетинський конфлікт, врегулювання.

* * *

УДК 32.019.52

Гурбанлы О.,

докторант кафедры международных отношений и внешней политики, Академия Государственного Управления при Президенте Азербайджанской Республики (Азербайджан), matlabm@yandex.ru

СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ПАРТНЕРСТВО АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ С ВЕДУЩИМИ АКТОРАМИ МИРОВОЙ ПОЛИТИКИ

В статье, посвященной стратегическому партнерству Азербайджанской Республики с ведущими акторами мировой политики, анализируются становление и развитие ее взаимоотношений с такими

центрами міжнародної політики, як Росія, США і Європейський Союз, в контексті зовнішньої політики незалежного Азербайджана розкриваються напрямки і перспективи його співробітництва з цими країнами на стратегічному партнерському рівні, на основі проведеного аналізу формуються узагальнюючі висновки.

Ключові слова: Азербайджанська Республіка, зовнішня політика, провідні актори світової політики, стратегічне партнерство, напрямки, перспективи.

(стаття друкується мовою оригіналу)

В сфері зовнішньої політики Азербайджанська Республіка дотримується принципів мирного співіснування і взаємного партнерства з усіма країнами світу. В цій зв'язі Президент Азербайджана Ільхам Алієв підкреслює: «Наші продумані кроки, пов'язані з зовнішньою політикою, підвищують імідж країни. Це налице. Ми і впродовж будемо забезпечувати розвиток рівноправних зв'язів з усіма країнами. Це – один з основних принципів нашої зовнішньої політики» [16]. В цьому контексті представляє інтерес розвиток стратегічного партнерства Азербайджана з такими провідними акторами міжнародної політики, як Росія, США і Європейський Союз.

Для Азербайджанської Республіки пріоритетність відносин з Росією обумовлена, зокрема, важливістю тієї ролі, яку традиційно грала і продовжує грати Росія в регіоні Південного Кавказу і Каспійського моря. Дипломатичні відносини між Азербайджанською Республікою і Російською Федерацією були встановлені 4 квітня 1992 г. на основі відповідного протоколу, підписаного в Баку. В 1992 році почали свою роботу посольства Азербайджана в Росії і Росії в Азербайджані [4, с. 87–89]. Однак перші роки незалежності відносини між двома державами можна охарактеризувати як надзвичайно напруженими. Камнем преткнення між двома державами було і в певній мірі залишається воєнно-союзницькі відносини Москви з Єреваном. Улучшення відносин почалося після повернення до влади літом 1993 г. Общонаціонального лідера азербайджанського народу Гейдара Алієва. В результаті його візиту в Москву в 1993 році в якості Президента Азербайджана і проведених переговорів з Президентом РФ Б. Єльциним, Прем'єр-міністром РФ В. Черномырдіним, сторони погодилися з тим, що низький рівень двосторонніх відносин не відповідає національним інтересам обох держав. В наступні роки Азербайджан і Росія підписали ряд численних документів, направлених на розвиток відносин країнами [12]. Основоположним документом договірно-правової бази двосторонніх відносин є Договір про дружбу, співробітництво і взаємної безпеки між Російською Федерацією і Азербайджанською Республікою, підписаний 3 липня 1997 року. [6].

Якісно новий період в взаємодії між нашими країнами почався з історичного візиту в січні 2001 року Президента Росії В. Путіна – першого візиту президента цієї країни в суверенний Азербайджан. З точки зору розвитку відносин надзвичайно важливим стало підписання в ході візиту Бакинської Декларації, підкреслюючи рішучість сторін вивести двосторонні на рівень стратегічного партнерства, базуючись на принципах

«взаємного поваги їх державного суверенітету і незалежності, рівноправності і невмешательства в внутрішні справи однієї з іншою, непристосування сили або загрози силою, територіальної цілісності» [7]. Згадування про приверженності сторін до принципів територіальної цілісності і нерушимості кордонів в регіоні поклало початок для розвитку якісно нового азербайджано-російського діалогу і зміцнило в Баку позитивний образ Росії, як посередника в врегулюванні армяно-азербайджанського, нагорно-карабахського конфлікту.

В початку 2000-х президентами Азербайджана Гейдаром Алієвим і Росії Володимиром Путіним була закладена міцна основа сучасним відносинам двох держав. За історично короткий термін Баку і Москва не тільки наладили повноцінний діалог з іншою, але і перетворили цей діалог в серйозний фактор міжнародної політики. Політика Азербайджана в відношенні Росії після обрання Президентом Азербайджана Ільхамом Алієвим характеризується преемственністю. В лютому 2004 г. відбувся візит Президента Азербайджана Ільхамом Алієвим в Москву. В час цього візиту і наступних зустрічей на вищому рівні Президент Азербайджана підкреслював, що Росія є стратегічним партнером Азербайджана. Новий етап в відносинах двох держав зв'язаний з візитом в Баку Президента Російської Федерації В. В. Путіна в серпні 2013 г. Візит і підписані в час цього візиту документи підтвердили, що відносини знаходяться на високому рівні, і одночасно дали потужний толчок майбутньому розвитку взаємних відносин між двома країнами [14].

Азербайджан і Росія успішно розвивають двостороннє торгово-економічне співробітництво. Росія є основним торговим партнером Азербайджана на постсоветському просторі. На її частку припадає понад 50% товарообігу Азербайджана з країнами СНГ. Якщо взяти, що товарообіг Росії з Грузією надзвичайно малий, а з Вірменією, що є до війни-політичним союзником Росії, становить менше 1 млрд. доларів в рік, то неважко представити значення Азербайджана в усій південно-кавказькій політиці Росії [10, с. 12].

Регіональне співробітництво також розвивається досить успішно. Азербайджан розвиває плідне співробітництво з понад 70 регіонами Російської Федерації і за 2004–2011 гг. сторонами було створено близько 261 спільних підприємств. Між Азербайджаном і Росією на сьогоднішній день підписано понад 100 угод. Варто відзначити, що важливу роль в цьому напрямку грає проведення щорічного Азербайджано-російського міжрегіонального форуму з участю ділових кіл двох держав [11].

Азербайджан і Росія активно співробітничать і виступають з однаковими позиціями в таких міжнародних структурах, як ПАСЕ, ОБСЄ, ООН. Президент Азербайджанської Республіки Ільхам Алієв стосовно співробітництва з Росією на міжнародній арені сказав: «Ми дуже задоволені тим, як розвиваються відносини в політичній сфері. Ми співробітничать в міжнародних організаціях як друзі, як партнери, сьогодні цьому

было уделено особое внимание. Поддерживаем друг друга в международных структурах и в дальнейшем также будем продолжать политику по взаимной поддержке в международных организациях» [17].

В рамках стратегического партнерства Азербайджан укрепляет связи с Россией в энергетической сфере. В январе 1996 г. был заключен Договор о транспортировке азербайджанской нефти по маршруту Баку–Новороссийск. В 2009 г. подписан контракт купли–продажи природного газа между и Государственной нефтяной компанией Азербайджана (SOCAR) и ООО «Газпром экспорт», который заложил основу для долгосрочного стратегического сотрудничества двух стран в нефтегазовой сфере. Учитывая геополитическое значение трубопроводной дипломатии, важным представляется достигнутое соглашение о совместном использовании ряда трубопроводов и терминалов. Президент Азербайджана Ильхам Алиев также подтверждает намерение Азербайджана к углублению сотрудничества с Россией в этой сфере: «Мы страны – производители и экспортеры энергоресурсов. Естественнo, наши интересы совпадают. И от активного взаимодействия, координации наших усилий, думаю, будет зависеть очень многое в рамках региональной энергетической проблематики. Мы настроены на решительное сотрудничество, на укрепление взаимодействия с Россией в этом важном направлении экономического и политического развития» [18].

Важнейшей темой двухсторонних отношений является урегулирование армяно–азербайджанского, нагорно–карабахского конфликта. После подписания Майендорфской декларации 2 ноября 2008 года создалось впечатление, что Россия, являясь сопредседателем Минской группы ОБСЕ, готова взять на себя функции главного модератора переговорного процесса с участием президентов Азербайджана и Армении, что позитивные подвижки возможны. В последующий период подобные встречи проходили почти ежегодно, в ходе которых стороны обсуждали процесс урегулирования конфликта, однако из–за деструктивного подхода Армении, которая всячески мешает его разрешению мирным путем и освобождать оккупированные земли не собирается, ощутимых результатов они не имели. По сей день признанные международным сообществом территории Азербайджана находятся под армянской оккупацией, несмотря на то, что по армяно–азербайджанскому, нагорно–карабахскому конфликту приняты четыре резолюции Совета Безопасности ООН.

Между Азербайджаном и Россией успешно развивается военное и военно–техническое сотрудничество. В 2003 г. между странами было подписано межправительственное соглашение о военно–техническом сотрудничестве, регулярно проводятся заседания российско–азербайджанской межправительственной комиссии по военно–техническому сотрудничеству, осуществляется обмен визитами руководителей оборонных ведомств обеих стран.

Наряду с другими сферами взаимного сотрудничества, особую роль в укреплении дружественных и добрососедских отношений играют и гуманитарные связи. В рамках последнего визита Президента Российской Федерации В. Путина в Баку утверждена межгосударственная программа сотрудничества в этой

сфере. Под патронатом Президентов Азербайджана и России ежегодно с 2011 года проводится Бакинский международный гуманитарный форум. Важное место в гуманитарных отношениях занимает русский язык, к сохранению и развитию которого в Азербайджане относятся самым внимательным образом. В этой связи Президент Азербайджана Ильхам Алиев отметил: «Считаю, что отношения между Россией и Азербайджаном в гуманитарной сфере могут служить примером. Должен отметить... в Азербайджане существует 335 школ, где осуществляется преподавание на русском языке, из них 15 школ, где преподавание чисто на русском языке; в 27 наших университетах осуществляется преподавание на русском языке, и число учеников средних, средних специальных и высших учебных заведений, обучающихся на русском языке, превышает 100 тысяч человек. Это важный показатель того отношения, которое мы испытываем к русскому языку, к русской культуре, к русской литературе. Все позитивные традиции прошлого в Азербайджане бережно хранятся. И сегодняшнее динамичное развитие наших отношений, конечно же, способствует тому, что в гуманитарной сфере мы видим хорошие результаты» [17]. И Президент России Владимир Путин, придавая этим вопросам большое значение, подчеркнул: «Хотел бы еще раз отметить, что в Азербайджане самым внимательным образом относятся к развитию русского языка, сохранению образования, совместной работе в этой сфере. И школы работают с русским языком, и филиалы российских вузов активно работают. Это чрезвычайно важно, потому что это создает базу для работы по всем другим направлениям» [17]. В Баку функционируют филиал МГУ им. М. В. Ломоносова, филиал Московского государственного медицинского университета им. И. М. Сеченова.

Особая роль в развитии межкультурного сотрудничества принадлежит Фонду Гейдара Алиева, возглавляемого Первым Вице–президентом Азербайджана Мехрибан Алиевой. Благодаря деятельности Фонда азербайджанская культура широко представлена в России в своих лучших образцах, на различных площадках и в различных форматах: конкурсах, фестивалях, выставках, концертных и театральных турах. При содействии Фонда Гейдара Алиева на территории России были реконструированы школы, открыт детский развлекательный городок, был сооружен мост дружбы России и Азербайджана, проводятся многочисленные благотворительные акции. Стержнем гуманитарных связей являются азербайджанская диаспора в России и русская община в Азербайджане [9]. Все это показывает, что сотрудничество в гуманитарной сфере является основой стратегического партнерства.

Таким образом, отношения между Азербайджаном и Россией носят живой, динамичный характер. Две соседние страны отдают дань уважения прошлому, но имеют и прагматичный, позитивный взгляд в будущее. В настоящее время вокруг Азербайджана изменился и геополитический контекст. На фоне резкого усиления противостояния между Западом и Россией и борьбы за раздел сфер международного влияния в постсоветском пространстве крайне возросла политическая, экономическая, геостратегическая, энергетическая и транзитная роль Азербайджана

для России. На сегодняшний день Азербайджано–российские отношения являются важной составляющей региональной и международной политики.

Представляет интерес и развитие отношений Азербайджана с США и ЕС во внешнеполитической сфере. Соединенные Штаты Америки признали независимость Азербайджанской Республики одновременно с 11 другими бывшими союзными республиками в связи с официальным прекращением существования СССР 25 декабря 1991 г. Диппредставительства были взаимно открыты весной 1992 г. В начале 1990–х гг. из-за неумелой внешнеполитической деятельности тогдашнего руководства страны отношения с США складывались довольно сложно. Существовавший в США информационный вакуум относительно Азербайджана, а также сильное влияние армянского лобби в Конгрессе нашли свое отражение в проармянской позиции Вашингтона по армяно–азербайджанскому, нагорно–карабахскому конфликту, несмотря на то, что США стали сопредседателем Минской группы ОБСЕ. В конце 1992 года под влиянием армянского лобби Конгресс США принял документ под названием «907–я поправка» к «Акту защиты свободы», запрещающий оказание какой-либо помощи Азербайджану. В результате проводимой в то время внешней политики Азербайджан, нуждающийся во всесторонней экономической и политической поддержке, лишился помощи не только США, но и других, связанных с Вашингтоном и учитывающих его мнение во всех международных вопросах, стран [3, с. 359].

Свозвращением к власти Общенационального лидера, видного политика мирового уровня Гейдара Алиева летом 1993 года начался новый этап во внешней политике Азербайджана, в том числе и в отношениях с США, которые обрели целенаправленный и последовательный характер, что оказало положительное влияние на улучшение отношений между двумя государствами. С этой точки зрения следует особо отметить первый официальный визит Президента Азербайджана Гейдара Алиева в США в 1997 г., в рамках которого был подписан ряд важных документов, в том числе: «Заявление о намерении создать двусторонний диалог между Азербайджанской Республикой и Соединенными Штатами Америки по развитию энергетики», «Совместное заявление об Американо–азербайджанских отношениях» и межправительственное соглашение о взаимном поощрении и защите капиталовложений. В ходе визита в города США – Вашингтон, Нью-Йорк, Хьюстон и Чикаго Гейдар Алиев провел, в целом, 88 встреч с министрами, представителями деловых кругов, с которыми были обсуждены инвестиционные вклады в различные секторы экономики Азербайджана, а также с членами диаспоры и представителями средств массовой информации [2]. Достигнутые в ходе данного визита соглашения определили основные направления развития политических, дипломатических и экономических связей между США и Азербайджаном. Видный американский политический деятель З. Бжезинский расценил официальный визит Гейдара Алиева в США как эпохальное и историческое событие, свидетельствующее о начале нового этапа в региональной политике Америки на Кавказе [20].

Сотрудничество Азербайджана с США в области энергетики является краеугольным камнем отношений

двух государств. США активно поддерживают энергетические проекты по добыче каспийских углеводородов и их транзиту на европейские рынки. Во внешнеполитической линии Азербайджана сотрудничество с США в области энергетики является приоритетным. Курс на стратегическое партнерство в энергетической сфере с США был заложен Гейдаром Алиевым. Важным шагом на этом пути стало долевое участие американских нефтяных компаний при заключении «Контракта Века» в 1994 году. США оказали поддержку строительству трубопровода Баку–Тбилиси–Джейхан (БТД) для транспортировки каспийской нефти. Одной из главных сфер сотрудничества между США и Азербайджаном является обеспечение энергетической безопасности Европы не только нефтью, но и природным газом.

На сегодняшний день правительства обеих стран характеризуют Азербайджано–американские отношения как «стратегическое партнерство». В то же время, это партнерство имеет своей целью взаимовыгодное сотрудничество, в т.ч. по линии противодействия международному терроризму и решения общих для всех стран мировых и региональных проблем. В настоящее время Азербайджан и США сотрудничают в таких сферах, как глобальная и региональная безопасность, энергетическая сфера, развитие демократических реформ и соблюдение прав человека, борьба с терроризмом, распространением ядерного оружия и незаконным оборотом наркотиков.

Таким образом, Азербайджано–американские отношения можно охарактеризовать как отношения стратегического партнерства, стабильно развивающиеся, взаимовыгодные и имеющие позитивную тенденцию развития.

Во внешней политике Азербайджана отношения с Евросоюзом также носят приоритетный характер. Нормативно–правовая основа этих отношений была заложена в 1996 г. с подписанием «Соглашения о партнерстве и сотрудничестве» между ЕС и Азербайджаном. В 90–е гг. политика ЕС носила больше экономический характер и была направлена на оказание материально–технической и финансовой поддержки для содействия укреплению независимости южно–кавказских государств. За эти годы были осуществлены программы «Технической помощи странам СНГ» (TACIS) и проект «Транспортный коридор Европа–Кавказ–Азия» (TRACEKA). В 1997 г. вступило в силу «Соглашение о партнерстве и сотрудничестве» между Азербайджаном и ЕС, а с 2004 по 2008 гг. отношения развивались в рамках «Европейской политики соседства» (ЕПС) [13].

Распоряжение Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева от 1 июня 2005 года «О создании Государственной комиссии по интеграции Азербайджанской Республики в Европу» также ставит цель обеспечения эффективной и координированной работы по дальнейшему укреплению связей между Азербайджаном и Европейским Союзом, подготовке и осуществлению Плана действия Европейского Союза, связанной с Азербайджаном [3, с. 654]. Принятый в 2006 году в рамках ЕПС на 5 лет План действий ЕС–Азербайджан подразумевал содействие мирному разрешению армяно–азербайджанского, нагорно–карабахского конфликта и развитие демократических процессов в стране. В 2009 году

в рамках Европейской политики соседства (ЕПС) началась инициатива «Восточного партнерства», предполагающая новые механизмы более глубокого политического сотрудничества, экономической интеграции, обеспечения энергетической безопасности и либерализации визового режима [13]. За этот период Азербайджан в рамках политики энергетической безопасности ЕС выступил с конкретными инициативами по поставке азербайджанского природного газа в Европу, нашедшими свое воплощение в проектах TANAP и TAP. Суммарные инвестиции азербайджанской стороны в эти проекты оцениваются в десятки миллиардов долларов [5, с. 8].

Таким образом, Азербайджан заинтересован в расширении сотрудничества с Европейским Союзом, который поддерживает независимость, суверенитет и территориальную целостность страны и считает ее своим важным партнером. Но вместе с тем, Азербайджан, учитывая свои лидирующие позиции в регионе, намерен развивать экономические и политические отношения с ЕС на основе стратегического партнерства, а не «ассоциативного членства», не соответствующего принципу равноправного партнерства [1]. Как было отмечено в совместном докладе ЕС по Азербайджану, охватывающим трехлетний период, с января 2015 года по настоящее время и являющемся первым документом в отношении Азербайджана в соответствии с пересмотренной Политикой европейского соседства (ENP), Азербайджан и ЕС возобновили свое взаимодействие и диалог, в том числе путем начала переговоров по всеобъемлющему новому соглашению о модернизации и активизации партнерства между сторонами [15]. Как известно, 14 ноября 2016 года Совет ЕС утвердил мандат Европейской комиссии и верховного представителя ЕС по иностранным делам и политике безопасности на ведение переговоров от имени ЕС и стран – членов ЕС по всестороннему соглашению с Азербайджаном. Новый документ заменит прежнее соглашение и будет отражать актуальные для сегодняшнего дня общие для Евросоюза и Азербайджана цели и проблемы. Перспективы отношений Азербайджана с Европейским Союзом зависят от ряда внутренних и внешних факторов, к которым относятся продолжение реформ в политической, экономической, социальной, духовной жизни для достижения стандартов Европейского Союза, устранение существующих на Южном Кавказе конфликтов, в том числе урегулирование армяно-азербайджанского, нагорно-карабахского конфликта, создание среди стран региона среды интеграции в единую систему сотрудничества и безопасности, формирование во всех трех странах введенной в единую норму законодательной, исполнительной и судебной власти и другие условия [3, с. 655].

Таким образом, развитие стратегических отношений с такими ведущими акторами мировой политики, как Россия, США и ЕС, имеет приоритетное значение для динамично развивающегося ускоренными экономическими темпами независимого Азербайджана, который строит свои равноправные партнерские отношения со всеми странами.

Список использованных источников

1. Азербайджан не собирается в ассоциацию с ЕС // РИА-Новости. – URL: <https://ria.ru/world/20140123/990931780.html>

2. Верховский М. Президент «открывает» Америку // Эхо. – 2011. – 12 декабря. – <http://www.echo.az/article.php?aid=17597>

3. Гасанов А. Современные международные отношения и внешняя политика Азербайджана (Второе издание, дополненное). – Баку: «Zardabi LTD» MMC, 2013. – 1003 с.

4. Гасымов М. Азербайджан в системе международных отношений (1991–1995). – Баку, 1996. – 140 с. (на азербайджанском языке).

5. Гусейнов Ф. Азербайджан в геополитической стратегии Европейского Союза // Кавказ & глобализация. – 2010. – Т.4, Вып.3–4.

6. Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной безопасности между Российской Федерацией и Азербайджанской Республикой от 3 июля 1997 года // Бюллетень международных договоров. – 1999. – №7.

7. Мамед-заде Н. Взаимоотношения Азербайджанской Республики со славянскими странами СНГ и Восточной Европы. Монография. – Баку: Ганун, 2006. – 200 с.

8. Мамедов Н. Внешняя политика, реалии и взгляд в будущее. – Баку, 2013. – 264 с.

9. Мамедъяров Э. Азербайджан и Россия: отношения, прошедшие испытание временем. – http://www.ng.ru/kartblansh/2017-04-04/3_6965_kartblansh.html

10. Мамедов Ф. Азербайджано-российские отношения на новом этапе: приоритеты, акценты и реальная политика // Роль России и Турции в системе безопасности Южного Кавказа. – Баку, 2012. – С.8–23.

11. На российско-азербайджанском межрегиональном форуме «Российско-азербайджанский диалог – 2012». – <http://www.1news.az/economy/20120628121425860.html>

12. Официальный сайт МИД Азербайджана: <http://mfa.gov.az/files/file/Az%C9%99rbaycan%20-%20Rusiya.pdf>

13. Официальный сайт программы «Восточное партнерство» ЕС. The Eastern Partnership (EaP) Community. – URL: <http://www.easternpartnership.org/>

14. Российско-азербайджанские отношения за 20 лет: история и перспективы. – Баку, 2011. – 124 с.

15. EU report: Azerbaijan renews engagement and dialogue. – <https://www.euneighbours.eu/.../eu-report-eu-and-azerbaijan>.

16. <http://ru.president.az/articles/15557>

17. <http://ru.president.az/articles/8968>

18. <http://ru.president.az/articles/8971>

19. ebooks.azlibnet.az/book/qrmhCsz5.pdf

20. <https://ru.sputnik.az/event/20150727/401242400.html>

References

1. Azerbajdzhan ne sobiraetsja v asociaciju s ES // RIA–Novosti. – URL: <https://ria.ru/world/20140123/990931780.html>

2. Verhovskij M. Prezident «otkryvaet» Ameriku // Jeho. – 2011. – 12 dekabrja. – <http://www.echo.az/article.php?aid=17597>

3. Gasanov A. Sovremennye mezhdunarodnye otnoshenija i vneshnjaja politika Azerbajdzhana (Vtoroe izdanie, dopolnennoe). – Baku: «Zardabi LTD» MMC, 2013. – 1003 s.

4. Gasymov M. Azerbajdzhan v sisteme mezhdunarodnyh otnoshenij (1991–1995). – Baku, 1996. – 140 s. (na azerbajdzhanskom jazyke).

5. Gusejnov F. Azerbajdzhan v geopoliticheskoj strategii Evropejskogo Sojuza // Kavkaz & globalizacija. – 2010. – T.4, Vyp.3–4.

6. Dogovor o družbe, sotrudnichestve i vzaimnoj bezopasnosti mezhdru Rossijskoj Federaciej i Azerbajdzhanskoj Respublikoj ot 3 ijulja 1997 goda // Bjuleten' mezhdunarodnyh dogovorov. – 1999. – №7.

7. Mamed-zade N. Vzaimootnoshenija Azerbajdzhanskoj Respubliki so slavyanskimi stranami SNG i Vostochnoj Evropy. Monografija. – Baku: Ganun, 2006. – 200 s.

8. Mamedov N. Vneshnjaja politika, realii i vzgljad v budushhee. – Baku, 2013. – 264 s.

9. Mamedjarov Je. Azerbajdzhan i Rossija: otnoshenija, proshedshie ispytanie vremenem. – http://www.ng.ru/kartblansh/2017-04-04/3_6965_kartblansh.html

10. Mamedov F. Azerbajdzhan–rossijskie otnoshenija na novom jetape: prioritety, akcenty i real'naja politika // Rol' Rossii i Turcii v sisteme bezopasnosti Juzhnogo Kavkaza. – Baku, 2012. – S.8–23.

11. Na rossijsko-azerbajdzhanskom mezhdregional'nom forume «Rossijsko-azerbajdzhanskij dialog – 2012». – <http://www.1news.az/economy/20120628121425860.html>

12. Oficial'nyj sajт MID Azerbajdzhana: <http://mfa.gov.az/files/file/Az%C9%99rbaycan%20-%20Rusiya.pdf>

13. Official'nyj sajt programmy «Vostochnoe partnerstvo» ES. The Eastern Partnership (EaP) Community. – URL: <http://www.easternpartnership.org/>

14. Rossijsko-azerbajdzhanskije otnoshenija za 20 let: istorija i perspektivy. – Baku, 2011. – 124 s.

15. EU report: Azerbaijan renews engagement and dialogue. – <https://www.euneighbours.eu/.../eu-report-eu-and-azerbaijan>.

16. <http://ru.president.az/articles/15557>

17. <http://ru.president.az/articles/8968>

18. <http://ru.president.az/articles/8971>

19. ebooks.azlibnet.az/book/qrmhCsz5.pdf

20. <https://ru.sputnik.az/event/20150727/401242400.html>

Gurbanli O., PhD student international relations and external policy at the Academy of State Administration of the President of the Republic of Azerbaijan (Azerbaijan), matlabm@yandex.ru

Strategic partnership of the Republic of Azerbaijan with the leading actors of world politics

In the article devoted to the strategic partnership of the Republic of Azerbaijan with the leading actors of world politics, the formation and development of its relations with such centers of international politics as Russia, the United States and the European Union are analyzed, directions and prospects of its cooperation with these countries in the context of the foreign policy of independent Azerbaijan are revealed. strategic partnership level, on the basis of the analysis, summarizing conclusions are formulated.

Keywords: Azerbaijan Republic, foreign policy, leading actors in world politics, strategic partnership, directions, prospects.

Гурбанлі О., докторант кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики, Академія Державного Управління при Президенті Азербайджанської Республіки (Азербайджан), matlabm@yandex.ru

Стратегічне партнерство Азербайджанської Республіки з провідними акторами світової політики

У статті, присвяченій стратегічному партнерству Азербайджанської Республіки з провідними акторами світової політики, аналізуються становлення і розвиток її взаємин з такими центрами міжнародної політики, як Росія, США і Європейський Союз, в контексті зовнішньої політики незалежного Азербайджану розкриваються напрямки і перспективи його співпраці з цими країнами на стратегічному партнерському рівні, на основі проведеного аналізу формулюються узагальнюючі висновки.

Ключові слова: Азербайджанська Республіка, зовнішня політика, провідні актори світової політики, стратегічне партнерство, напрямки, перспективи.

* * *

УДК 32.019.52

Зейналабдинов А. А.,

докторант, Інститут Історії Азербайджанської Національної Академії Наук; педагог історического факультета відділення англійського мови, Бакинський Державний Університет (Азербайджан, Баку), zeynalabdinov86@mail.ru

Позиция США по Нагорно–Карабахскому конфликту (1992–2000)

Вопрос решения Нагорно–Карабахского конфликта кроме укрепления военно–политических интересов США, также важен для ослабления влияния России на Южном Кавказе. Все эти перечисленные реалии делают актуальным изучение позиции США по Нагорно–Карабахскому конфликту.

Ключевые слова: позиции США, Нагорно–Карабахский конфликт, Южный Кавказ.

(стаття друкується мовою оригіналу)

США придают большое значение вопросам безопасности Южного Кавказа. Поэтому официальный Вашингтон был заинтересован в урегулировании

существующих в этом регионе конфликтов. Все эти перечисленные реалии делают актуальным изучение позиции США по Нагорно–Карабахскому конфликту.

В качестве механизма давления на происходящие в мире военно–политические процессы, для Азербайджана приоритетным является расширение сотрудничества с США во всех сферах в целях урегулирования Нагорно–Карабахского конфликта. Поэтому в статье мы постараемся исследовать позицию официального Вашингтона, причины и последствия изменения в точке зрения этой страны по данному конфликту.

Позиция США

Надо отметить, что Азербайджанская Республика после обретения независимости была уверена в том, что США будут играть важную роль в решении проблем во внутренней и внешней политике, с которыми столкнется страна. Несмотря на это, стороны не смогли в первые годы независимости сформировать атмосферу широкого сотрудничества. Это, в свою очередь, не могло не повлиять на позицию США по Нагорно–Карабахскому конфликту. В течение 1991–1993 годов администрация США делала заявления, которые отражали точку зрения Армении по Нагорно–Карабахскому конфликту, и, несмотря на то, что Азербайджан был жертвой агрессии, помощь оказывала Армении и не делала никаких серьезных шагов для урегулирования конфликта.

В результате Конгресс США не только принял 907-ю поправку к «Акту защиты свободы», которая запрещала оказание помощи Азербайджану на государственном уровне, но и, не останавливаясь на этом, 17 февраля 1993 года по предложению конгрессмена Дэвида Боньера палата представителей Конгресса приняла 86-ю резолюцию «по конфликту вокруг Нагорного Карабаха». Резолюция по духу была близка к «Акту защиты свободы» и являлась продолжением ограничений Соединенных Штатов по отношению к Азербайджану. В ней отмечалось, что эти ограничения должны оставаться в силе до тех пор, пока Азербайджан не ликвидирует блокаду по отношению к Армении и Нагорному Карабаху [1, с. 28].

Кроме того, в этот период госсекретарь США Джеймс Бейкер сообщил, что пока США, не получают должных гарантий по отношению этнических меньшинств Нагорного Карабаха, не окажут помощи Азербайджану [2, с. 142].

Эти, а также другие факты, открыто показывают противоречия в позиции официального Вашингтона по отношению к конфликту в начале 90-х годов XX века. А каковы же главные причины этого? Думаем, что это можно объяснить следующими факторами:

– Сформированные после обретения независимости правительства Азербайджана не смогли провести независимый многовекторный внешнеполитический курс;

– Антиазербайджанская политика армянского лобби и диаспоры, существующей в США.

Именно эти реалии привели к тому, что США заняла тенденциозную позицию по отношению к конфликту в Нагорном Карабахе.

Однако, начиная со второй половины 1993 года, происходит продвижение в отношениях США и Азербайджана. Это, главным образом, было связано со сбалансированным внешнеполитическим курсом,

который проводил после прихода его к власти по просьбе и требованию народа великий лидер Гейдар Алиев.

Еще во время, когда Гейдар Алиев был председателем Верховного Меджлиса Нахчыванской АР он отправил письмо президенту США Биллу Клинтону, в котором он поздравил его с началом президентской деятельности, и выразил надежду, что он будет иметь доброжелательные отношения к независимой Азербайджанской Республике, сможет решить вооруженные конфликты, происходящие во многих регионах мира, а также использует все возможности Американского государства для снятия блокады Нахчывана со стороны Армении [3, с. 165].

После этого Гейдар Алиев написал еще одно письмо президенту США Биллу Клинтону, вице-президенту Альберту Гора, спикеру Конгресса Томасу Фоли в котором сообщалось, что «придуманная блокада» Армении это последствия хорошо организованной со стороны Армении пропагандистской кампании в СМИ Западных стран и, которая не имеет никаких связей с реальностью. Касаясь в письме вопроса Нагорного Карабаха, Гейдар Алиев заявил, что «в то время как я обращаюсь к вам, армянские вооруженные силы продолжают атаки с целью взятия Джебраилского и Губадлинского районов, захватывают и грабят все новые населенные пункты» [4].

Надо отметить, что в то время это обращение имело важное значение для того, чтобы довести до сведения США информацию о реальном положении дел в Азербайджане. В результате этого, администрация Билли Клинтона заявила, что через неправительственные организации окажет помощь Азербайджану.

20 января 1993 года председатель Верховного Совета Нахчыванской АР Гейдар Алиев, написав письмо президенту США Биллу Клинтону, просил оказать гуманитарную помощь Нахчывану [5]. Для Нахчывана, находящегося долгое время в блокаде, это был очень важный вопрос. Гейдар Алиев, несмотря на принятие 907-ой поправки, сумел получить эту помощь. США в указанный период оказали гуманитарную помощь Нахчывану [6, с. 36].

Согласно нашему мнению, обращение общенационального лидера Гейдара Алиева в то время когда он еще был председателем Верховного Совета к представителям администрации США, где было указано реальное положение дел в Азербайджане, стало в дальнейшем не только причиной для более тесного сотрудничества Азербайджана со странами Запада, но и сделало США активным участником процесса урегулирования Нагорно-Карабахского конфликта между Арменией и Азербайджаном.

В августе 1993 года администрация Билла Клинтона наряду с назначением специального представителя для решения существующих на пространстве СНГ конфликтов, создала специальный отдел при Государственном департаменте. Именно с этого времени США стали активными участниками Минской группы ОБСЕ, созданной для урегулирования конфликта.

В сентябре того же года президент США Билл Клинтон отправил письмо спикеру Азербайджанского Парламента Гейдару Алиеву. В письме говорилось, что США оказывают постоянное давление на ереванское правительство и что на прошлой неделе госсекретарь США Кристофер отправив резкое письмо своему

армянскому коллеге, призывал его использовать свое влияния для того чтобы Армения, используя свой авторитет, заставила Нагорно-Карабахских армян одуматься и соблюдать резолюции Совета Безопасности. Кристофер пояснял, что они ожидают не новых предложений, а конкретных решений. Он также заверял, что они активно работают в Минской группе ОБСЕ с целью размещения международных наблюдателей и продления перемирия [8, с. 194].

В результате всего этого на Будапештском саммите ОБСЕ Нагорно-Карабахская проблема впервые обсуждалась как отдельный вопрос. Во время обсуждений Билл Клинтон заявил, что ОБСЕ уже на пути получения согласия для ввода в Нагорный Карабах миротворческих сил. Эти силы должны попытаться ликвидировать Нагорно-Карабахский конфликт. Перемирие должно быть постоянным и должна быть обеспечена безопасность каждой стороны конфликта. Надо отметить, что на Будапештском саммите при поддержке США было принято решение: в зоне конфликта, в том числе и для урегулирования проблем вокруг Нагорного Карабаха, использование сил не отдельной страны, а миротворцев ОБСЕ [1, с. 41].

Как было уже указано, начиная с конца 1993 года, произошли изменения в позиции официального Вашингтона по урегулированию конфликта в Нагорном Карабахе. Именно поэтому администрация США увеличила свои усилия в решении конфликта. Усилия Белого дома в этом направлении стали лучше видны с 1994 года. По нашему мнению, причины этого заключаются в следующем:

Во-первых: Азербайджан богат ресурсами нефти и газа. Этот фактор, в целом, занимает очень важное место в Кавказской политике США. Исходя из этого, Вашингтон был заинтересован в урегулировании конфликта. Одним из фактов, который можно привести в качестве доказательства, является то, что специальный представитель на переговорах США по Нагорному Карабаху Б. Линн Паскон в 1997 году на слушаниях комитета Сената по международным отношениям высказал следующую мысль: «Соединенные Штаты участвуют в решении Нагорно-Карабахской проблемы, так как речь идет о коммерческих и стратегических интересах на нефтяные ресурсы в бассейне Каспийского моря» [9].

Кроме того, 4 февраля 1998 года в своей речи в Палате представителей Конгресса США госсекретарь Мадлен Олбрайт заявила, что США хотят создать политическую стабильность в Закавказье, так как с этой территорией связаны стратегические интересы по разработке Каспийских нефтяных месторождений и вывозе их на международные рынки.

Во-вторых: для США в рамках своих экономических интересов необходимо обеспечить безопасность реализуемых крупных проектов, в которых они имеют свои доли. В результате удачного внешнеполитического курса Азербайджанской республики интерес Западных стран к Кавказу возрос. Подписание ряда важных нефтяных контрактов сыграло главную роль в этой области. В 1994, 1997, 1999 годах с США были подписаны несколько договоров в нефтяной отрасли, в результате которых официальный Вашингтон сделал крупные инвестиции. По этой причине в интересах США восстановить и сохранить стабильность в регионе.

В—третьих: использование Россией существующих конфликтов как механизм давления на Южно-Кавказские республики. После распада СССР Россия, играющая роль ее наследницы, для реализации своих политических, экономических и военных интересов, начала использовать все имеющиеся у нее возможности. После подписания «Контракта века» увеличились возможности Западных стран во главе с США укрепиться в регионе. Это обеспокоило официальную Москву, и она была вынуждена сделать ряд важных шагов. Сбалансированная политика Азербайджана и ориентировка Грузии на Запад заставили Россию использовать Армению как средство для достижения своих целей. Поэтому Россия в 1995 году подписала военный договор с Арменией, что позволило официальной Москве разместить свои военные базы в этой стране, а также усилить контроль над регионом.

Вследствие того, что все вышерассмотренные факторы беспокоят США, они заинтересованы в разрешении конфликтов в регионе.

В—четвертых: динамичное развитие двухсторонних полезных отношений в различных сферах.

Все эти указанные реалии заставляют США занять активную позицию в решении конфликта.

Одним из важных вопросов, на который необходимо обратить внимание в статье, это наличие «двойных стандартов» в позиции США по урегулированию Нагорно-Карабахского конфликта. Так, несмотря на то, что официальный Вашингтон, в целом, является сторонником решения конфликта в рамках территориальной целостности Азербайджана, Конгресс США оказывает Нагорному Карабаху отдельную финансовую помощь. Примером тому является оказание со стороны США в 2003 году в рамках «Акта о гражданской свободе» помощи Армении в размере 93 млн. 750 тыс. долларов, а Карабаху 25 млн. долларов [11] и этот процесс продолжается до сегодняшнего дня.

Исходя из всего указанного, при изучении данной темы политические и дипломатические процессы, протекающие в рамках урегулирования Нагорно-Карабахского конфликта, можно условно разделить на три этапа:

1. 1991–1994 годы;
2. 1994–1998 годы;
3. период после 1998 года.

В то время как на первом этапе урегулирования конфликта больше всего видны были шаги Ирана и России, деятельность официального Вашингтона не отличалась активностью. Если причиной интереса Ирана в посреднической деятельности было недопущение укрепления позиций Западных стран в регионе, то главной целью России было посредством затягивания решения конфликта укрепить свое влияние на Южном Кавказе и тем самым сохранить контроль над этим регионом. США же в указанный период больше всего уделяли внимание политике на Ближнем Востоке, а на Кавказ смотрели как на сферу влияния России и стояли на позициях невмешательства в происходящие процессы.

На втором этапе положение полностью стало меняться. Главными факторами являлись:

– В результате проведения сбалансированного внешнеполитического курса после смены власти в

Азербайджане усилился интерес США и Западных стран к региону;

– Неудачная посредническая деятельность Ирана оставили его в стороне от важных региональных проектов;

– Ослабление механизмов давления России, за исключением Армении, на Азербайджан и Грузию.

Несмотря на все этого, в результате смены власти в Армении и избрания президентом сторонника России Роберта Кочаряна, выдвижение Минской группой ОБСЕ идеи «всеобщего государства», идущей в разрез с интересами Азербайджана, нанесло удар процессу переговоров по урегулированию конфликта и, тем самым способствовало затягиванию решения конфликта.

В период после 1998 года, несмотря на проведение при посредничестве США переговоров между президентами Армении и Азербайджана, а также демонстрации Азербайджаном решительной политической воли, конфликт до сих пор не нашел своего решения.

В заключении надо отметить, что на сегодняшний день решение Нагорно-Карабахской проблемы превратилось в сложную задачу. Одной из основных причин является искусственное создание конфликта и его сохранение. Несмотря на удачную внешнеполитическую стратегию, проводимую Азербайджаном начиная с 1994 года, неконструктивная позиция Армении, а также недостаточная деятельность Минской группы ОБСЕ препятствуют разрешению конфликта. Фактически США может играть в этом процессе активную роль. Но, несмотря на это, с одной стороны, влияние армянской лобби на официальный Вашингтон, с другой стороны, из-за боязни ухудшение отношений с Россией, способствуют тому, что США не делают никаких решительных шагов в решении этой проблемы. Обладания Азербайджаном удачной географической позицией, его богатые углеводородные ресурсы, а также стремление США удалить Армению от влияния России, все же заставляют США занять активную позицию, но пока нельзя назвать деятельность официального Вашингтона удовлетворительным. Несмотря на то, что Белый дом является сторонником решения конфликта в рамках территориальной целостности Азербайджана, он не признает Армению как государство агрессор. Кроме этого Совет Безопасности ООН не оказывает на Армению никакого давления для соблюдения ею резолюций по освобождению захваченных азербайджанских земель.

Беря во внимание все вышеуказанные, в конце особенно хочется отметить, что, несмотря на формирование между США и Азербайджаном среды договоренности и диалога в сферах политики и безопасности, к сожалению, рост динамики развития двухстороннего сотрудничества, пока еще не привели к решению Нагорно-Карабахского конфликта.

Список использованных источников

1. Nəsirov E.X. Azərbaycan–ABŞ münasibətləri (1991–1997). – Bakı: Qanun, 1998. – 132 s.
2. Cafersoy N. Elçibey dönemi Azərbaycan dış politikası (haziran 1992–haziran 1993). Bir bağımsızlık mücadelesinin diplomatik öyküsü. – Ankara: ASAM, 2001. – 164 s.
3. Həsənov Ə. Azərbaycanın ABŞ və Avropa dövlətləri ilə münasibətləri. – Bakı: Elm, 2000. – 367 s.
4. Əliyev H. Ə. Müstəqillyimiz əbədidir (birinci kitab). – Bakı: Azər nəşr, 1997. – 612 s.

5. Letter of the chairman of the Supreme Council of the Autonomous Republic of Nakhchivan Heydar Aliyev to the President of the United States of America Bill Clinton – January 20, 1993. – <http://lib.aliyev-heritage.org/en/1478553.html>.

6. Həsənov Ə. Azərbaycan–ABŞ anlaşılmaz münasibətlərdən strateji tərəfdaşlığa doğru (oktyabr 1991–avqust 1997). – Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1997. – 101 s.

7. Гегелашвили Н. А. Политика США на Южном Кавказе в контексте «перезагрузки» // Gegelashvili N. A. Politika SShA na Juzhnom Kavkaze v kontekste «perezagruzki». – <http://elcat.shpl.ru/index.php?url=/notices/index/IdNotice:948394/Source:default#>

8. Azərbaycan 1993 Anarxiyadan sabitliyə. – Bakı, 2000. – 415 s.

9. Azərbaycan 1997, 8 noyabr.

10. Azərbaycan 1998, 6 mart.

11. www. Panarmenian. net/news/rus/head/ines/?task=archive&day=27&month=of and year=2003&id=7203

Zeynalabdinov A. A., doctoral candidate, Institute of History of the Azerbaijan National Academy of Sciences; teacher of the Faculty of History of the English Department, Baku State University (Azerbaijan, Baku), zeynalabdinov86@mail.ru

The US position on the Nagorno–Karabakh conflict (1992–2000)

The issue of resolving the Nagorno–Karabakh conflict, apart from strengthening the US military and political interests, is also important for weakening Russia's influence in the South Caucasus. All these listed realities make it urgent to study the US position on the Nagorno–Karabakh conflict.

Keywords: positions of the USA, the Nagorno–Karabakh conflict, the South Caucasus.

Зейналабдінов А. А., докторант, Інститут Історії Азербайджанської Національної Академії Наук; педагог історичного факультету відділення англійської мови, Бакинський державний університет (Азербайджан, Баку), zeynalabdinov86@mail.ru

Позиція США щодо Нагірно–Карабахського конфлікту (1992–2000)

Питання вирішення Нагірно–Карабахського конфлікту крім зміцнення військово-політичних інтересів США, також важливий для ослаблення впливу Росії на Південному Кавказі. Всі ці перераховані реалії роблять актуальним вивчення позиції США по Нагірно–карабахський конфлікт.

Ключові слова: позиції США, Нагірно–Карабахський конфлікт, Південний Кавказ.

* * *

УДК 327(560:73):323.1(560)(=222.5)

Корчинський М. В.,
аспірант, Прикарпатський національний
університет ім. Василя Стефаника
(Україна, Івано–Франківськ),
maxymkorchynsky@gmail.com

Відносини Російської Федерації з Курдистанським регіоном Іраку в 2007–2017 рр. ЕНЕРГЕТИЧНИЙ ВИМІР

Розглядаються відносини між Російською Федерацією і Курдистанським регіоном Іраку в 2007–2017 рр. та їх енергетичний вимір. Аналізується внутрішньополітична ситуація в Іраку і її роль у поширенні впливу РФ в енергетичному секторі Іракського Курдистану. Визначаються причини концентрації уваги Російської Федерації на енергетичних відносинах з іракськими курдами. У статті аналізуються мотиви і цілі Росії в активній участі в паливно-енергетичному комплексі Курдської автономії Іраку. Визначається характер зв'язків РФ з іракськими курдами.

Ключові слова: Російська Федерація (РФ), Курдистанський регіон Іраку (КРІ), Регіональний уряд Курдистану (КРГ), іракські курди, Ірак, енергетичний сектор, нафта.

Серед міжнародних акторів, які тією чи іншою мірою взаємодіяли з курдами, можна виділити США,

Велику Британію, Францію. Проте є ще й інший впливовий міжнародний гравець, який можливо має найдовшу історію співпраці з курдами – Росія [1]. Москва підтримувала контакти з курдськими групами на Близькому Сході протягом тривалого періоду своєї історії, спочатку у формі Російської Імперії, потім як СРСР і нарешті Російської Федерації (РФ).

Курдсько–російські зв'язки набували різної конфігурації. У відносинах Росії з курдами спостерігалися періоди як невизначеності так і активної співпраці. Спочатку пострадянська політика Російської Федерації на «курдському напрямку» визначалася в основному «чинником Робітничої партії Курдистану» в російсько–турецьких відносинах. Проте після інтервенції США в Ірак у 2003 році і в результаті розгортання війни в Сирії, курдсько–російські відносини почали зумовлюватися, насамперед, зв'язками РФ з іракськими і сирійськими курдами відповідно. Саме взаємини Росії з Курдистанським регіоном Іраку (КРІ) мають найдовшу історію, а також мають свої характерні особливості. Зокрема, співробітництво Москви з КРІ концентрувалося на енергетичних відносинах.

Об'єктом цієї статті є роль відносин Російської Федерації з курдами в Іраку в російській зовнішній політиці на Близькому Сході. *Предмет* – відносини РФ з іракськими курдами в контексті взаємини Росії з певними регіональними державами – Турецькою Республікою і Іраком.

Мета статті – дослідження і аналіз політики РФ щодо іракських курдів в 2007–2017 рр.

Відповідно до мети були поставлені наступні *завдання*: охарактеризувати відносини РФ з іракськими курдами в 2007–2017 рр.; охарактеризувати політичну ситуацію в Іраку на тлі якої відбувалося поширення російського впливу; визначити причини зосередження уваги Російської Федерації на енергетичному секторі у відносинах з Курдистанським регіоном Іраку; виокремити мотиви експансії російських нафтогазових компаній в Іракському Курдистані.

Часові межі статті визначаються: а) 2007 р. – відкриття Генерального консульства Російської Федерації в Курдистанському регіоні Іраку; б) 2017 р. – підписання великої курдсько–російської нафтової угоди.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Аналіз і дослідження «курдського чинника» в політиці РФ в пострадянський період (2003–2011 рр.) можна знайти в монографії Н. З. Мосакі [3]. Певні аспекти політики Російської Федерації щодо іракських курдів, зокрема її енергетичний і безпековий виміри висвітлювалися в статтях Стівена Бланка в рамках проекту «Russia on the Middle East» американського аналітичного центру the Jamestown Foundation [5; 22]. Відносини між Регіональним урядом Курдистану (КРГ) і урядом Іраку в нафтогазовому секторі аналізувалися в дослідженнях Гарета Станфілда [16] і М. Л. Асергі [17].

Москва надавала підтримку іракським курдам в період з 2-ї половини 1940-х рр. і до 1972 року. Зокрема, за сприяння СРСР 11 березня 1970 р. було підписано «березневу угоду» між іракськими курдами та іракським урядом, якою закріплювався автономний статус Іракського Курдистану. Однак, відносини між іракськими курдами та Росією припинилися в 1972 р., після підписання радянсько–іракського договору

про дружбу і співробітництво. Підтримка Кремлем іракського уряду завдала значної шкоди «курдському питанню» в Іраку [2].

Відносини РФ з іракськими курдами після розпаду СРСР і до 2007 р. характеризувалися досить низькою динамікою і були повністю підпорядковані російській політиці щодо Іраку, яка визначалася здебільшого нафтовими інтересами. Зі свого боку, «іракська політика» Росії відігравала свою роль переважно в російсько-американських відносинах. З огляду на це РФ віддавала перевагу відносинам з США і Іраком перед курдами [3]. До того ж, іракські курди намагалися безуспішно «використовувати» Росію як функціональний чинник у своїх відносинах з Вашингтоном [3]. Загалом Москва не мала істотних інтересів в Іракському Курдистані, які б стимулювали її до активної зовнішньої політики на «курдському напрямку» в Іраку.

Проте, 28 листопада 2007 р. в місті Ербілі, столиці Іракського Курдистану, було відкрито Генеральне консульство Російської Федерації. У такий спосіб РФ визнала нові реалії, що склалися в Іраку після військової операції США в 2003 р., серед яких – зростання ролі курдів у внутрішньополітичному житті Іраку. Офіційно Росія дотримувалася позиції територіальної цілісності Іракської держави. Саме тому відкриття російського консульства в Ербілі оцінювалося виключно у фарватері іраксько-російських відносин [3].

В другій половині 2000–х рр. Москва почала проводити активну зовнішню політику на Близькому Сході, завдяки росту її економіки і фінансових можливостей на фоні високих цін на енергоносії.

У відносинах з іракськими курдами РФ зробила ставку на участь в енергетичному секторі Курдистанського Регіону Іраку. Нарощення присутності Російської Федерації в енергетичній галузі КРІ відбувалося поступово через діяльність російських державних нафтогазових компаній – «Газпром нефть» (дочірня компанія «Газпрому») і «Роснефть», яке умовно можна поділити на два періоди – 2012–2016 та 2016–2017 рр.

Початковим кроком *першого* періоду активізації російської участі в енергетиці Іракського Курдистану стало підписання в 2012 р. угод про розподіл продукції нафтових блоків «Garmian» (частка 40%) і «Shakal» (80%, оператор) між КРІ і «Газпром нефть» [4]. Остання стала 4-ю великою іноземною нафтовою компанією в Іракському Курдистані поряд з «Exxon Mobile», «Chevron» і «Total» [5].

В лютому 2013 р. президент Курдського регіону Масуд Барзані здійснив візит до Російської Федерації. До речі, візит М. Барзані до Росії був розцінений як початок нового етапу в відносинах Росії з іракськими курдами [1]. Під час цього візиту «Газпром нефть» підписала новий договір з владою Іракського Курдистану і увійшла до нафтового блоку «Halabja» [6, с. 34].

В 2016 році «Gazprom Neft Middle East» (дочірня компанія «Газпром нефть») прийняла в операторське управління нафтове родовище «Sarqala» в Іракському Курдистані [7].

В другій половині 2016 р. інша державна російська компанія «Роснефть» приймає рішення про входження та інвестування в нафтогазовий сектор Іракського Курдистану [8], започаткувавши *другий* етап в енергетичних відносинах РФ і Курдистанського регіону Іраку.

21 лютого 2017 р. в Лондоні «Роснефть» підписала з Регіональним урядом Курдистану контракт на купівлю курдської нафти в 2017–2019 рр. [9]. Одночасно з контрактом була укладена угода про співробітництво в області розвідки, видобутку, інфраструктури, логістики і торгівлі нафтою. За умовами контракту російська компанія зобов'язувалася зробити попередню оплату Ербілю у розмірі \$ 1 млрд. за поставку курдської нафти з її подальшою переробкою на німецьких НПЗ, в яких «Роснефть» є меншоритарним власником – «MiRO» в Карлсруе і «Bayernoil» в Нойштадт-на-Дону. Перша поставка курдської нафти згідно контракту відбулася в квітні 2017 р. [10].

2 червня 2017 р. в рамках XXI Петербурзького міжнародного економічного форуму міністр природних ресурсів КРГ Ашті Хаврамі і виконавчий директор «Роснефті» Ігор Сечін підписали інвестиційну угоду, в рамках якої сторони зобов'язувалися продовжувати співробітництво, укласти концесійну угоду про експлуатацію експортного нафтопроводу на території Курдистану «Ербіль–Джейхан», згідно якої російська компанія отримає доступ до управління нафтогоном (60% власності) [11]. Нафтопровід «Ербіль–Джейхан» був побудований іракськими курдами для постачання нафти напряму Туреччині без використання контрольованого Багдадом маршруту «Кіркук–Джейхан». На сьогодні нафтогін залишається єдиним діючим напрямком доставки нафти до Турецької Республіки з Іраку.

Нові домовленості також передбачали інвестиції в газову сферу, зокрема для побудови газопроводу з Іракського Курдистану для можливого експорту газу до Туреччини і країн Європи. Обидві сторони уклали додатково ряд угод про доступ і розподіл продукції 5 нафтових родовищ в КРІ із попередніми загальними запасами до 670 млрд. барелів [12].

Необхідно відмітити, що входження російської енергетичної компанії до нафтогону «Ербіль–Джейхан», а також намір побудувати газопровід з Іракського Курдистану до Турецької Республіки, кардинально суперечать амбітній меті офіційної Анкари стати «енергетичним вузлом», який би з'єднував європейських споживачів з багатими на енергетичні ресурси регіонами – Близького Сходу і Каспію. Неостанню роль в досягненні цих планів Анкари мали б відігравати її енергетичні відносини з багатим на паливні ресурси Курдистанським регіоном Іраку. Оскільки курдська автономія позбавлена виходу на зовнішні ринки, а найоптимальніший маршрут можливих експортних поставок курдських нафти і газу пролягає через територію Туреччини, природно, що турецький уряд і КРГ були зацікавлені у поглибленні двосторонньої співпраці у сфері енергетики. Так у листопаді 2013 року було підписано турецько-курдську розширену угоду, згідно якої обидві сторони домовилися про будівництво нового нафтогону (вищезгаданий «Ербіль–Джейхан») і газопроводу [13]. Анкара планувала з'єднати майбутній газопровід з Іракського Курдистану з азербайджансько-турецьким газогоном «TANAP», яким би азербайджанський газ постачався до Європи незалежно від РФ. Збільшення долі нафти і газу від альтернативних постачальників (КРІ) в енергобалансі Турецької Республіки, а також готовність Анкари постачати країнам Європи вуглеводневу сировину альтернативними російським маршрутами

доставки сприяло б зменшенню залежності Туреччини від російських енергоресурсів. До того ж, перетворення Турецької Республіки на «енергетичний хаб» може підірвати експорт російських паливно-енергетичних ресурсів, які формують валову частку бюджетних надходжень Російської Федерації. Тому Москва намагається якщо не перешкодити альтернативним нафтогазовим проектам, то принаймні взяти дольову участь в них чи запропонувати конкурентні їм проекти, щоб зберегти свій вплив на Туреччину і країни Європи. Загалом, збереження залежності Турецької Республіки і європейських країн від російських енергоносіїв і шляхів їх доставки – необхідна умова стабільності економіки Російської Федерації.

Надалі «Роснефть» продовжувала посилювати свої позиції в Іракському Курдистані, підписавши 18 жовтня 2018 р. з владою курдської автономії документи для набуття чинності угоди з розподілу продукції нафтових блоків. За доступ до проекту «Роснефть» заплатити до 400 млн. доларів, отримавши по 80% долі в кожному з блоків [14].

На початку листопада 2017 р. голова комітету з фінансів і економічних питань парламенту Курдистану Ізат Сабер оцінив загальну суму укладених з «Роснефтью» контрактів в \$ 3 млрд., з яких \$ 1,3 млрд. влада регіону вже отримала авансом [15]. Аванс був використаний на погашення боргів КРІ перед своїми постачальниками, а решту коштів планувалося вкласти у спорудження газопроводу з Іракського Курдистану до турецького міста Джейхан і на розвиток нових нафтових родовищ.

Таким чином, беручи до уваги значні інвестиції і плани «Роснефті» закуповувати 60–70% усього об'єму курдської нафти, можна дійти висновку, що РФ через свою державну компанію фактично перетворилася у вирішальну силу нафтогазового сектору Іракського Курдистану, потіснивши Турецьку Республіку. Окрім цього, Росія стала найбільшим іноземним джерелом фінансової підтримки Регіонального уряду Курдистану [5].

Щоб детальніше розкрити картину стрімкого залучення Росії енергетичного сектору Курдистанського регіону Іраку необхідно визначити фактори, які сприяли експансії російських нафтових компаній. Для цього спершу потрібно розглянути ситуацію в Іраку в 2012–2017 рр., на тлі якої розгорталася активна участь Кремля в нафтогазовій сфері Іракського Курдистану.

Загалом процес розширення російсько-курдської співпраці в області енергетики супроводжувався постійною внутрішньополітичною кризою між Регіональним урядом Курдистану і урядом Іраку. В основі цього конфлікту лежить питання обсягу і характеру федералізму в Іраку, тобто співвідношення рівня повноважень між регіональним (КРГ) і центральним урядом (Багдад), в якому основне місце займають суперечки щодо спірних територій і контролю над новими нафтовими родовищами, права продажу нафти та розподілу доходів від її продажу. Ускладнюють процес досягнення компромісу між сторонами нечіткість законодавчих положень у сфері паливно-енергетичних ресурсів і фактична зупинка переговорів щодо проекту «Нафтогазового Закону Іраку» (2007 р.) [16], який мав би регулювати відносини в цій сфері між центральною і регіональною адміністраціями.

Інший чинник напруги у відносинах між Ербілем і Багдадом – можлива суверенізація курдської автономії, ґрунтом для якої може стати економічна незалежність Іракського Курдистану від Багдаду. Потрібно зауважити, що саме самостійність КРІ в енергетичних справах, яку прагне досягти його влада, може привести до його більшої економічної незалежності. За іронією, готовність попереднього прем'єр-міністра Іраку Н. А. Мілікі використовувати економічну підпорядкованість курдів Багдаду як інструмент тиску на них, спонукала курдських лідерів рішучіше рухатися в напрямку до економічної самостійності [17, с. 3]. Враховуючи значні об'єми паливно-енергетичної сировини на території Іракського Курдистану, КРГ природно зробила акцент на розвиток власного енергетичного комплексу шляхом залучення великих іноземних компаній, зокрема і російських, до розробки природних ресурсів та реалізації різних економічних програм в курдській автономії. Іракські курди прагнули підвищити цінність своїх ресурсів і збільшити доходи, шляхом стимулювання конкуренції між іноземними економічними суб'єктами, а також використати участь іноземних компаній в розробці нафтових родовищ як чинник суверенізації регіону [3].

Пік напруги у відносинах між урядом Іраку і КРГ прийшовся на початок 2014 р., коли уряд Нурі аль-Малікі призупинив перерахування 17% частки бюджетних надходжень Іракському Курдистану, передбачених попередніми редакціями бюджету Іраку [18, с. 12]. Це відбулося після того, як Ербіль розпочав експортувати нафту новим нафтогоним («Ербіль–Джейхан») прямо до Туреччини в кінці 2013 року. Через величезний дефіцит коштів Курдистанський регіон Іраку стикнувся з найсерйознішою банківською кризою з 1991 року [19, с. 16].

Далі ситуацію ускладнила територіальна експансія «ІДІЛ» в Іраку, спричинивши зайвий фінансовий тягар через велику кількість внутрішньо переміщених осіб і сирійських біженців та потребу КРГ в додатковому озброєнні для захисту регіону від екстремістів.

Пізніше в 2014 році було досягнуто домовленість з новим урядом Іраку, відповідно до якої КРІ почав продавати нафту через нафтопровід «Кіркук–Джейхан» (основний нафтогін до Туреччини), а оплата за енергоносії спрямовувалася Багдаду, який потім перераховував частину коштів курдам [20]. Однак, Іракська частина трубопроводу «Кіркук–Джейхан» призупинила свою діяльність через атаки бойовиків.

Очевидно, що процес поширення впливу РФ в енергетичному секторі економіки Іракського Курдистану в 2012–2017 рр. відбувався у доволі складних політичних умовах як в Іраку так і в регіоні загалом. Серед основних чинників складної політичної ситуації в Іракській державі і довкола неї можна умовно виділити – *внутрішньополітичний, безпековий і зовнішній (регіональний)*.

Внутрішньополітичний фактор визначався нафтогазовими суперечками між курдами та центральною владою, і невизначеністю характеру та ступеню федералізму Іраку. Останній компонент загострився через посилення відцентрових тенденцій з боку Курдистанського регіону Іраку, найяскравішим втіленням чого став проведений курдами референдум за незалежність у вересні 2017 р. До речі, якраз на фоні

перипетій стосовно процесу підготовки і проведення референдуму про незалежність Іракського Курдистану російська «Роснефть» уклала частину нафтових договорів з КРГ. Зокрема, президент КРІ Масуд Барзані оголосив про проведення референдуму у вересні 2017 р. через декілька днів після укладення російсько-курдських договорів в Санкт-Петербурзі. Додатково, останню на цей час угоду між «Роснефтью» і КРГ було підписано через два тижня вже після проведення курдського референдуму про незалежність, який спричинив гостру політичну кризу в Іраку. Тимчасом як США, ЄС і регіональні держави виступили проти проведення курдського референдуму офіційна позиція РФ була суперечливою. З одного боку Москва виступала за територіальну цілісність Іраку, а з іншого – заявляла про повагу до національних прагнень курдів [21].

Безпековий чинник, тісно пов'язаний з регіональними тенденціями, зумовлювався територіальною експансією «Ісламської Держави», яка здійснила напад на іракські території в 2014 р., спричинивши дезорганізацію державних і силових інституцій Іраку. За такої ситуації іракські курди могли покладатися тільки на себе і шукати зовнішньої підтримки, насамперед збройної і фінансової.

В комплексі *внутрішньополітичний* і *безпековий* чинники зумовили відтік іноземних капіталів та призупинення діяльності міжнародних компаній, зокрема американської «Chevron» [22]. За такої ситуації Російській Федерації було вигідно нарощувати свою присутність в енергетичному секторі Іракського Курдистану, враховуючи те, що за обмеженості чи відсутності інших іноземних джерел фінансування, влада КРІ змушена була укладати нафтові контракти на дуже вигідних умовах.

Зовнішній (регіональний) чинник полягав у зменшенні ступеня залученості США в Іраку зокрема і на Близькому Сході загалом. Така тенденція натомість стимулювала регіональні держави та інших міжнародних акторів, насамперед РФ, до активізації своєї політики в близькосхідному регіоні. Варто додати, що США у своїх відносинах з іракськими курдами і Багдадом зосередилися на політичній і особливо військовій допомозі. У питаннях військової підтримки, навряд чи хтось міг би конкурувати з Вашингтоном, але одночасно утворився вакуум впливу в інших сферах співробітництва. У такий спосіб, офіційна Москва зупинилася на поширенні свого впливу на енергетичний сектор економіки КРІ.

Визначаючи мотиви і цілі обраного вектору політики РФ щодо автономного Іракського Курдистану, в першу чергу енергетичної складової російсько-курдських відносин, варто наголосити, що така політика Російської Федерації є частиною загальної російської зовнішньополітичної стратегії на Близькому Сході.

Російська близькосхідна стратегія має два основні взаємодоповнювальні компоненти (виміри) – *економічний* і *політичний*. *Політичний* – полягає у посиленні політичного впливу і ролі РФ в регіоні. Враховуючи втрату своїх позицій в Європі, Москва розглядає Близький Схід як один із ключових напрямків своєї поточної зовнішньої політики.

Економічний компонент близькосхідної стратегії РФ проявляється у поширенні впливу і зміцненні

своїх позицій в економіці країн регіону за допомогою енергетичних угод, продажу зброї, інвестування. Економічний вплив Росії сприяє посиленню її політичної ваги.

РФ також використовує *силовий* або *військовий* складник, підсилюючи за необхідності інші компоненти своєї регіональної стратегії, що можна побачити на прикладі Сирії. При цьому, політика Російської Федерації в близькосхідному регіоні є доволі гнучкою. Кремль не розділяє регіональні держави на союзників і ворогів, а також не сковує себе чіткими зобов'язаннями чи гарантіями.

Активність Росії в інвестуванні у розвиток нафтогазової промисловості автономного Курдистану можна розцінювати як один з найяскравіших прикладів економічної складової політичної стратегії Російської Федерації на Близькому Сході.

Необхідно підкреслити, що одним із основоположних мотивів близькосхідної політики РФ – забезпечення важелів впливу на кожного регіонального актора [23]. Саме в цьому контексті варто розглядати політику Росії щодо іракських курдів і визначити її цілі.

Насамперед, через визначальну роль в енергетичному комплексі КРІ, Москва отримує засіб впливу на політику іракських курдів. В разі якщо курди не зможуть виконати умови контрактів укладених з російськими компаніями, РФ зможе вимагати поступок від курдів в інших питаннях.

Одночасно, Москва через іракських курдів впливатиме на Багдад, використовуючи страх іракської влади перед можливою незалежністю Курдистанської автономії. В такій ситуації Росія ефективніше просуватиме власні інтереси, наприклад укладатиме вигідні для Кремля контракти на поставку російських озброєнь.

Окрім того, економіка Іраку зазнає величезного удару без коштів від продажу нафти незалежного Курдистану. А це суперечитиме інтересам США, які полягають у стабілізації внутрішньополітичної ситуації в Іраку.

Зрештою, РФ через доступ до нафтогону «Ербиль–Джейхан» контролюватиме значні об'єми поставок нафти до Туреччини з Іраку. Окрім того, Росія намагатиметься нівелювати сам сенс ідеї альтернативного російським маршрутам азербайджансько-турецького газопроводу «TANAP», запропонувавши побудувати свій газогін з КРІ до Туреччини або з'єднати його із запланованим маршрутом з Азербайджану до Європи. Водночас РФ планує постачати майбутнім газогоном великі обсяги курдського газу за низькими цінами. У такий спосіб Росія посилить свої позиції у відносинах з Туреччиною, а разом з використанням «курдського чинника» в Сирії, отримає можливість поставити Анкару в позицію залежності від себе.

Висновки. «Курдська» політика РФ в Іраку є складовою ширшої зовнішньополітичної стратегії Росії на Близькому Сході. Близькосхідна стратегія Москви має декілька компонентів і забезпечується різними інструментами, як в політичному так і економічному аспектах. Відносини між іракськими курдами і РФ визначаються енергетичним фактором, оскільки Кремль зробив акцент на експансію в паливно-енергетичній сфері Курдистанського регіону Іраку. Залученість Росії до енергетичної сфери КРІ здійснювалася через діяльність

російських державних компаній. Перетворення Російської Федерації на основного гравця в енергетиці Іракського Курдистану було зумовлено складною політичною ситуацією в регіоні, що відштовхувала інших міжнародних акторів. Це і політичний конфлікт між іракськими курдами та Багдадом, і діяльність «Ісламської Держави», а також певний «відхід» США з Іраку і Близького Сходу загалом. Відносини РФ з іракськими курдами мають інструментальний характер, оскільки «курдський чинник» використовується Кремлем як засіб впливу і досягнення своїх інтересів у відносинах з регіональними державами – Іраком і Туреччиною. Оскільки одним із основних мотивів близькосхідної політики Росії є забезпечення важелів впливу на кожного регіонального актора, саме в цьому контексті варто розглядати політику Кремля щодо курдів Іраку.

Список використаних джерел

1. Reynolds M. A. Vladimir Putin, Godfather of Kurdistan / M. A. Reynolds. – March 1, 2016 [Electronic resource]. – Access mode: <http://nationalinterest.org/node/15358>. – Date of access: 23 April 2018.
2. Histryar Q. Friends, Foes, Neighbours: Iraqi Kurdish Face Hard Diplomatic Choices Between the US and Russia / Q. Histryar. – October 22, 2015. [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.niqash.org/en/articles/politics/5140/>. – Date of access: 16 April 2018.
3. Мосаки Н. З. Курдистан и Курдский Вопрос в Политике Запада и России (90-е годы XX века – начало XXI века / Н. З. Мосаки. – Москва: Учреждение рос. Академии Наук Институт Востоковедения РАН, Институт Ближнего Востока, 2011. – 346 с.
4. Саргсян А. «Газпром нефть» переиграл «Еххон Мобил» в нефтяной войне в Ираке / Араик Саргсян. – 17 Апрель, 2013 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.yerkramas.org/article/56274/%C2%ABgazprom-neft%C2%BB-pereigrall-%C2%ABExxonMobil%C2%BB-v-neftyanoj-vojne-v-irake>. – Дата доступа: 16 апреля 2018.
5. Blank S. Imperial Strategies: Russia's Exploitation of Ethnic Issues and Policy in the Middle East / Stephen Blank. – The Jamestown Foundation. – December 20, 2017 [Electronic resource]. – Access mode: <https://jamestown.org/program/imperial-strategies-russias-exploitation-ethnic-issues-policy-middle-east/>. – Date of access: 16 April 2018.
6. Borshchevskaya A. Russia in the Middle East. Motives, Consequences, Prospects / Anna Borshchevskaya // Policy Focus 142. – The Washington Institute for Near East Policy. – February 2016 [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.washingtoninstitute.org/uploads/Documents/pubs/PF142-Borshchevskaya.pdf>. – Date of access: 19 April 2018.
7. «Газпром Нефть» Стала Оператором Блока Garmian [Электронный ресурс]. – 13 марта 2016 года. – Режим доступа: <http://www.gazprom-neft.ru/press-center/news/1112071/>. – Дата доступа: 16 апреля 2018.
8. Цели Путина в Курдистане / Россия сегодня. – 30 октября 2017 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://inosmi.ru/politic/20171030/240642377.html>. – Дата доступа: 16 апреля 2018.
9. «Роснефть» и Правительство Курдистана подписали контракт на поставку нефти [Электронный ресурс]. – 21 февраля 2017 года. – Режим доступа: <https://www.rosneft.ru/press/releases/item/185767/>. – Дата доступа: 16 апреля 2018.
10. Katona V. Putin's Newest Oil Play: Russia Gains Foothold In Iraqi Oil Patch / Viktor Katona. – June 13, 2017 [Electronic resource]. – Access mode: <https://oilprice.com/Geopolitics/International/Putins-Newest-Oil-Play-Russia-Gains-Foothold-In-Iraqi-Oil-Patch.html>. – Date of access: 16 April 2018.
11. Rosneft and Kurdish ministry sign long-term contract on oil and gas // Rudaw. – June 02, 2017 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.rudaw.net/english/kurdistan/020620173>. – Date of access: 16 April 2018.
12. Russian Oil Giant Signs Production Deal With Iraqi Kurdistan // Radio Free Europe Radio Liberty. – October 18, 2017 [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.rferl.org/a/iraq-rosneft-oil-deal-kurdistan/28802689.html>. – Date of access: 16 April 2018.
13. Turkey Expands Influence In Kurdish Energy Sector [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://oilprice.com/Energy/Oil-Prices/Turkey-Expands-Influence-In-Kurdish-Energy-Sector.html>. – Дата доступа: 27 April 2018.
14. Аксенов С. «Роснефть» пришла в Курдистан, обогнав даже США / Сергей Аксенов // Свободная пресса. – 30 октября 2017 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://svpressa.ru/economy/article/184128/>. – Дата доступа: 16 апреля 2018.
15. Иракский Курдистан получил от «Роснефти» \$1 миллиард как аванс по контракту [Электронный ресурс]. – 07 ноября 2017 года. – Режим доступа: <https://ria.ru/economy/20171107/1508298410.html>. – Дата доступа: 16 апреля 2018.
16. Republic of Iraq Council of Ministers Oil And Energy Committee. Draft Iraq Oil And Gas Law [Electronic resource]. – Access mode: http://cabinet.gov.krd/uploads/documents/Draft%20Iraq%20Oil%20and%20Gas%20Law%20English_2007_03_10_h23m31s47.pdf. – Date of access: 16 April 2018.
17. Stansfield G. Kurdistan Rising: To Acknowledge or Ignore the Unraveling of Iraq / Gareth Stansfield // – Middle East Memo. – July 4, 2014 [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/Kurdistan-Iraq-ISIS-Stansfield-0731.pdf>. – Date of access: 16 April 2018.
18. Aresti M. L. Oil and Gas Revenue Sharing in Iraq / Maria Lasa Aresti // Revenue Sharing Case Study. – NRGi, 2015 [Electronic resource]. – Access mode: <https://resourcegovernance.org/sites/default/files/documents/oil-gas-revenue-sharing-iraq.pdf>. – Date of access: 16 April 2018.
19. Brown O., Keating M. Addressing Natural Resource Conflicts: Working Towards More Effective Resolution of National and Sub-National Resource Dispute / Oli Brown, Michael Keating. – Chatham House, the Royal Institute of International Affairs. – June 2015 [Electronic resource]. – Access mode: https://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/field/field_document/20150619AddressingConflictResourcesBrownKeating.pdf. – Date of access: 16 April 2018.
20. Корсунський С. Навіщо «Роснефти» нафта й газ Курдистану? / Сергій Корсунський // Дзеркало тижня. – 2017. – №36. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dt.ua/energy_market/navischo-rosnefti-nafta-y-gaz-kurdistanu-255296_.html. – Дата доступу: 16 квітня 2018.
21. Комментарий Департамента информации и печати МИД России в связи с референдумом в Иракском Курдистане [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2875494. – Дата доступа: 17 апреля 2018.
22. Chevron stops operations in Iraqi Kurdistan / Daily Management Review. – October 20, 2017 [Electronic resource]. – Access mode: https://www.dailymanagementreview.com/Chevron-stops-operations-in-Iraqi-Kurdistan_a3797.html. – Date of access: 16 April 2018.
23. Blank S. Russian Advances in the Gulf – Jamestown Foundation / Stephen Blank // Eurasia Daily Monitor. – Vol.14, Issue: 31. – March 8, 2017 [Electronic resource]. – Access mode: <https://jamestown.org/program/russian-advances-gulf/>. – Date of access: 16 April 2018.

References

1. Reynolds M. A. Vladimir Putin, Godfather of Kurdistan / M. A. Reynolds. – March 1, 2016 [Electronic resource]. – Access mode: <http://nationalinterest.org/node/15358>. – Date of access: 23 April 2018.
2. Histryar Q. Friends, Foes, Neighbours: Iraqi Kurdish Face Hard Diplomatic Choices Between the US and Russia / Q. Histryar. – October 22, 2015. [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.niqash.org/en/articles/politics/5140/>. – Date of access: 16 April 2018.
3. Mosaki N. Z. Kurdistan i Kurdsij Vopros v Politike Zapada i Rossii (90-e gody XX veka – nachalo XXI veka / N. Z. Mosaki. – Moskva: Uchrezhdenie ros. Akademii Nauk Institut Vostokovedenija RAN, Institut Blizhnego Vostoka, 2011. – 346 s.
4. Sargsjan A. «Gazprom нефть» pereigrall «Exxon Mobil» v neftjanoy vojne v Irake / Araik Sargsjan. – 17 Aprilja, 2013 g. [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.yerkramas.org/article/56274/%C2%ABgazprom-neft%C2%BB-pereigrall-%C2%ABExxonMobil%C2%BB-v-neftyanoj-vojne-v-irake>. – Data dostupa: 16 aprilja 2018.

5. Blank S. Imperial Strategies: Russia's Exploitation of Ethnic Issues and Policy in the Middle East / Stephen Blank. – The Jamestown Foundation. – December 20, 2017 [Electronic resource]. – Access mode: <https://jamestown.org/program/imperial-strategies-russias-exploitation-ethnic-issues-policy-middle-east/>. – Date of access: 16 April 2018.
6. Borshchevskaya A. Russia in the Middle East. Motives, Consequences, Prospects / Anna Borshchevskaya // Policy Focus 142. – The Washington Institute for Near East Policy. – February 2016 [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.washingtoninstitute.org/uploads/Documents/pubs/PF142-Borshchevskaya.pdf>. – Date of access: 19 April 2018.
7. «Gazprom Neft» Stala Operatorom Bloka Garmian [Elektronnyj resurs]. – 13 marta 2016 goda. – Rezhim dostupa: <http://www.gazprom-neft.ru/press-center/news/1112071/>. – Data dostupa: 16 aprlja 2018.
8. Celi Putina v Kurdistane / Rossija segodnja. – 30 oktjabrja 2017 g. [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <https://inosmi.ru/politic/20171030/240642377.html>. – Data dostupa: 16 aprlja 2018.
9. «Rosneft» i Pravitel'stvo Kurdistana podpisali kontrakt na postavku nefi [Elektronnyj resurs]. – 21 fevralja 2017 goda. – Rezhim dostupa: <https://www.rosneft.ru/press/releases/item/185767/>. – Data dostupa: 16 aprlja 2018.
10. Katona V. Putin's Newest Oil Play: Russia Gains Foothold In Iraqi Oil Patch / Viktor Katona. – June 13, 2017 [Electronic resource]. – Access mode: <https://oilprice.com/Geopolitics/International/Putins-Newest-Oil-Play-Russia-Gains-Foothold-In-Iraqi-Oil-Patch.html>. – Date of access: 16 April 2018.
11. Rosneft and Kurdish ministry sign longterm contract on oil and gas // Rudaw. – June 02, 2017 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.rudaw.net/english/kurdistan/020620173>. – Date of access: 16 April 2018.
12. Russian Oil Giant Signs Production Deal With Iraqi Kurdistan // Radio Free Europe Radio Liberty. – October 18, 2017 [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.rferl.org/a/iraq-rosneft-oil-deal-kurdistan/28802689.html>. – Date of access: 16 April 2018.
13. Turkey Expands Influence In Kurdish Energy Sector [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <https://oilprice.com/Energy/Oil-Prices/Turkey-Expands-Influence-In-Kurdish-Energy-Sector.html>. – Data dostupa: 27 April 2018.
14. Aksenov S. «Rosneft» prishla v Kurdistan, obognav dazhe SSHA / Sergej Aksenov // Svobodnaja pressa. – 30 oktjabrja 2017 g. [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://svpressa.ru/economy/article/184128/>. – Data dostupa: 16 aprlja 2018.
15. Irakskij Kurdistan poluchil ot «Rosnefti» \$1 milliard kak avans po kontraktu [Elektronnyj resurs]. – 07 nojabrja 2017 goda. – Rezhim dostupa: <https://ria.ru/economy/20171107/1508298410.html>. – Data dostupa: 16 aprlja 2018.
16. Republic of Iraq Council of Ministers Oil And Energy Committee. Draft Iraq Oil And Gas Law [Electronic resource]. – Access mode: http://cabinet.gov.krd/uploads/documents/Draft%20Iraq%20Oil%20and%20Gas%20Law%20English__2007_03_10_h23m31s47.pdf. – Date of access: 16 April 2018.
17. Stansfield G. Kurdistan Rising: To Acknowledge or Ignore the Unraveling of Iraq / Gareth Stansfield // – Middle East Memo. – July 4, 2014 [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/Kurdistan-Iraq-ISIS-Stansfield-0731.pdf>. – Date of access: 16 April 2018.
18. Aresti M. L. Oil and Gas Revenue Sharing in Iraq / Maria Lasa Aresti // Revenue Sharing Case Study. – NRG, 2015 [Electronic resource]. – Access mode: <https://resourcegovernance.org/sites/default/files/documents/oil-gas-revenue-sharing-iraq.pdf>. – Date of access: 16 April 2018.
19. Brown O., Keating M. Addressing Natural Resource Conflicts: Working Towards More Effective Resolution of National and Sub-National Resource Dispute / Oli Brown, Michael Keating. – Chatham House, the Royal Institute of International Affairs. – June 2015 [Electronic resource]. – Access mode: https://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/field/field_document/20150619AddressingConflictResourcesBrownKeating.pdf. – Date of access: 16 April 2018.
20. Korsuns'kyj S. Navishho «Rosnefti» nafta j gaz Kurdistanu? / Sergij Korsuns'kyj // Dzerkalo tyzhnja. – 2017. – №36. [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: https://dt.ua/energy_market/navischo-rosnefti-nafta-y-gaz-kurdistanu-255296_.html. – Data dostupa: 16 kvitnja 2018.
21. Kommentarij Departamenta informacii i pechati MID Rossii v svjazi s referendumom v Irakskom Kurdistane [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2875494. – Date dostupa: 17 aprlja 2018.
22. Chevron stops operations in Iraqi Kurdistan / Daily Management Review. – October 20, 2017 [Electronic resource]. – Access mode: https://www.dailymanagementreview.com/Chevron-stops-operations-in-Iraqi-Kurdistan_a3797.html. – Date of access: 16 April 2018.
23. Blank S. Russian Advances in the Gulf – Jamestown Foundation / Stephen Blank // Eurasia Daily Monitor. – Vol.14, Issue: 31. – March 8, 2017 [Electronic resource]. – Access mode: <https://jamestown.org/program/russian-advances-gulf/>. – Date of access: 16 April 2018.

Korchynskyi M. V., graduate student, *Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ukraine, Ivano-Frankivsk)*, maxymkorchynsky@gmail.com

Relations of the Russian Federation with the Kurdistan region of Iraq in 2007–2017 energy dimension

The article examines the relations between the Russian Federation and the Kurdistan region of Iraq in 2007–2017 and their energy dimension. The article analyses the internal political situation in Iraq and its role in spreading the influence of the Russian Federation in the energy sector of the Iraqi Kurdistan. It also defines the reasons of the focus of the Russian Federation on the energy relations with the Iraqi Kurds. The author analyses the causes and objectives of Russian active involvement in the fuel and energy csector of the Kurdish autonomy of Iraq. The article determines the nature of ties between the Russian Federation and the Iraqi Kurds.

Keywords: the Russian Federation, the Kurdistan Region of Iraq (KRI), the Kurdistan Regional Government (KRG), the Iraqi Kurds, Iraq, the energy sector, oil.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Кириєнко О. Ю.,

кандидат історичних наук, начальник відділу
з наукової роботи, ДНУ «Інститут модернізації
освіти» МОН України (Україна, Київ),
gileya.org.ua@gmail.com

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ:

**Герасимов Т. Ю. Міста Правобережної України
і Перша світова війна: повсякденна історія:
монографія. – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-
Поділля», 2017. – 436 с.**

Доба Першої світової війни і досі залишається однією з найменш досліджених в українській історіографії. Впродовж тривалого часу цей трагічний період нашої історії залишався фактично поза увагою вітчизняних науковців і лише після здобуття Україною незалежності до нього прокинувся науковий інтерес. У той же час сучасна наука все частіше звертається до історії «маленької людини» з метою виведення її з тіні історичного процесу. Це є завданням нового наукового напрямку – повсякденної історії. Відтак рецензована монографія Т. Ю. Герасимова є своєрідним симбіозом двох зазначених вище тенденцій.

Структура наукової праці побудована за проблемно-хронологічним принципом і виглядає доцільною. Вона складається зі вступу, 4 розділів, висновків, додатків та списку використаних джерел і літератури. На сторінках містяться підрядкові посилання, що полегшує сприйняття тексту.

У вступі автором здійснено огляд історіографії досліджуваної ним теми та джерельної бази. Остання є достатньо репрезентативною. Вона включає в себе опубліковані та неопубліковані архівні документи, спогади й листування сучасників Першої світової війни, статистичні матеріали та газетну періодику. Це дозволяє зробити всебічний аналіз впливу воєнної доби на міську повсякденність Правобережжя.

У першому розділі монографії «Міста Правобережної України напередодні Першої світової війни» Т. Ю. Герасимов підкреслює специфіку географічного розташування регіону, яка багато в чому визначала особливості повсякденного життя міст. Автор звернув увагу на трансформаційні процеси в міському просторі початку ХХ ст., що стосувалися як модернізації інфраструктури, так і змінами в світогляді городян. Загалом можна погодитись з дослідником, що і перше, і друге мали суперечливий характер. Значна кількість міст фактично нічим не відрізнялася від сільської округи як за чисельністю населення, так і за їхнім способом життя. Аналогічно було з формуванням нового світогляду в процесі переходу суспільства від традиційного (аграрного) до модерного (індустріального) рівня

розвитку, яке було болісним як для нього самого, так і для царського режиму. Концептуальність умовного характеру існування меж між мирним та воєнним періодами добре простежується на Правобережній Україні. «Подих війни» у цьому стратегічно важливому прикордонному регіоні частина місцевого населення відчувала ще за кілька років до серпня 1914 р.

У другому розділі «Вплив Великої війни на свідомість міського населення Правобережних губерній» порушено досить широке коло проблематики. У підрозділі про сприйняття городянами воєнної доби автор акцентував увагу на спаді патріотичних настроїв ще напередодні кризових явищ у Російській імперії середини 1915 р., пояснивши це призвичаюванням суспільства до війни, яка стала для нього важким тягарем. Інтеграційні тенденції в міському соціумі, що простежувалися на початку воєнної доби, зумовлені здебільшого інстинктом колективного самозбереження, а не патріотичними почуттями й міліарними настроями в 1916–1917 рр. остаточно трансформувалися в суспільну дезінтеграцію. Логічним наслідком цього процесу став занепад морально-правової культури населення, що вилилося в зростанні проявів девіантної поведінки, серед яких Т. Ю. Герасимов виокремив монетну спекуляцію, шахрайство на благодійності, масове ухилення від військового призову, поширення дитячої проституції й злочинності, дітозгубництво. Сприйняття правобережними городянами війни значною мірою формувалося та змінювалося внаслідок потрапляння до міст австро-угорських і німецьких окупантів, іноземних військовополонених, біженців та поранених солдатів і офіцерів російської армії. Усіх них автор відніс до категорії «прийшлих людей». Їхня присутність стирала межу між «зовнішнім» та «внутрішнім» фронтами. Одним із проявів боротьби на останньому були дискримінаційні заходи царської влади супроти осіб, котрі мали підданство ворожих Російській імперії держав – насамперед Австро-Угорщини та Німеччини. Поширюваний пропагандою поділ на «своїх» і «чужих» та пошук винних у військових невдачах спричинили хвилі шовіністичних закидів у бік етнічних австрійців і німців з російським підданством та євреїв.

Дещо метафорична назва третього розділу – ««Хліб» та «видовища» міської повсякденності» – виглядає доцільною, оскільки ця частина монографії висвітлює вплив Першої світової війни на рівень життя городян, що має, як відомо, матеріальну та нематеріальну сторони. Автор показав, що ціни на продукти першої необхідності почали підвищуватися задовго до проявів кризових явищ у російській економіці в другій половині 1915 р. Вони досить часто були зумовлені не стільки скороченням виробництва, проблем із логістикою чи призупиненням імпорту,

скільки суб'єктивними чинниками: непродуманою продовольчою політикою, корупцією та спекуляцією. Зростання соціальних контрастів на тлі загального падіння життєвого рівня слугувало деморалізуючим та політично дестабілізуючим чинником. Т. Ю. Герасимов проаналізував наслідки антиалкогольної кампанії для міст Правобережної України. До позитивних він відніс зниження рівня злочинності та кількості самогубств. До негативних – занепад винокурної промисловості та поширення незаконного виробництва спиртних напоїв та азартних ігор. «Сухий закон» (як і в США у 20–30-х рр. XX ст.) також безпосередньо вплинув на розвиток масової культури, передусім на кінематограф і театр.

У четвертому, заключному, розділі «Проблеми житлово-комунальної сфери та міської інфраструктури Правобережжя», розповідається про загострення квартирного питання в регіоні, проблеми благоустрою й санітарно-медичної сфери. На думку автора, вони зумовлювалися п'ятьма чинниками: економічним, мобілізаційним, міграційним, воєнним і морально-правовим. Зазначено також, що Перша світова війна стала на заваді реалізації довоєнних проєктів з модернізації міської інфраструктури таких міст, як Гайсин, Вінниця, Кам'янець-Подільський, Проскурів та Умань.

Насамкінець зауважимо, що загалом текст монографії відзначається системністю, послідовністю і простотою викладу. У монографії порушено значний комплекс актуальних історіографічних проблем. Автор досить ґрунтовно висвітлив маловідомі сторінки історії України у роки Першої світової війни.

Отже, пропоноване автором наукове видання буде цікавим як науковцям, так і викладачам вищих навчальних закладів, вчителям, студентам та широкому колу читачів.

*Kyriienko O. Yu., Candidate of Historical Sciences,
Head of the Department of Scientific Research at the DNU
«Institute for the Modernization of Education», Ministry of Education
and Science of Ukraine (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com*

Review of the monograph: Gerasymov T. Yu. The towns of the Right-bank Ukraine and the World War I: an everyday life history: monograph. – Vinnytsya: TOV «Merkjuri-Podillia», 2017. – 436 p.

* * *

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Трегубенко Т. М. Почаївський монастир як осередок церковної музичної культури (на матеріалах богослужбових видань XVIII ст.)	7
Мисак Н. Ф. Соціально–професійний портрет українського народного учителя у Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст.	10
Нікічук В. С. Історична географія та картографія України в дослідженнях одеських вчених XIX – початку XX ст.	15
Орехівський В. Д. Еволюція науково–організаційних основ органічного землеробства у Південному Степу України наприкінці XIX – на початку XXI століть	18
Козак О. Внесок родини Богдана і Варвари Ханенків у розвиток матеріальної і духовної культури українського народу	22
Коляда І. А. Реакція міського населення Правобережної України на початок Першої світової війни: спроба ретроспективи	27
Книгиницька О. В. Олена Степанів у російському полоні (1915–1917 рр.)	30
Алтухов О. А. «Банкова енциклопедія» 1917 р., як джерело з історії розвитку біржової справи України наприкінці XIX – на початку XX ст.	34
Телегуз І. О., Мегей А. В. Українці в роки Першої світової війни та Української революції на сторінках діаспорної періодичної преси Канади та США	37
Варгатюк С. В. Демблінські переговори української дипломатичної місії з урядовцями Речі Посполитої Ю. Пілсудського	41
Зозуля Н. М. Повстанські отамани та квазідержавні утворення Середнього Подніпров'я у світлі мемуарної та епістолярної спадщини старшин армії УНР	44
Островський В. В. Об'єднана партія визволення України: епізоди історії	47
Харламов М. І., Гонтаренко Л. О. Взаємовідносини НКВС УССР та Українського Військового Округу (УВО) з питань пожежної безпеки у другій половині 1920–х років	54
Дмитрук Я. В. Призов національних меншин до Війська Польського в міжвоєнний період: правовий аспект	57
Чуйко Р. В. Відбудова мережі регіональних архівних установ України в післявоєнний період (1943–1950 рр.)	60
Теліуз Г. С. Діяльність українських студентських організацій в Австрії у 1945–1955 рр. за архівними джерелами	63
Лук'яненко О. В. «Цех здоров'я»: фізкультура та спорт у педагогічних вишах України першої половини XX століття	64
Петрик Н. Р. Музей однієї картини – «Рацлавичська панорама»: історія створення, військово–історичне та культурне значення, історична доля полотна	66
Подобєд О. А. Українське образотворче мистецтво у повоєнній Західній Німеччині	70
Братусь І. В., Гунька А. М. Історичний ракурс використання Інтернету в освіті: культурні норми та аномалії	76
Сошинська В. Є. Професійна періодика як джерело бібліотечно–інформаційних інновацій	77
Юрченко Е. І. Розроблення наукових основ штучного осіменіння в УРСР (1930–1970–ті рр.) як зоотехнічного методу	83
Тверитникова О. Є. Теоретико–методологічні засади розвитку електротехнічної галузі України	85
Чернищук Н. В. Історія виникнення та розвитку права	89
Універсал С. О. До історії єврейської громади Волині	91
Файда О. В. Святкування 900–ліття хрещення Русі та Київська духовна академія	96
Гай–Нижник П. П. Революційні події в Україні: боротьба за право вибору і національну гідність (листопад 2013 р. – лютий 2014 р.)	100
Krylova A. M., Polyakova L. I., Butskiy P. E. Development of executive power branches in independent Ukraine (Розвиток виконавчих потоків в незалежній Україні)	112
Heydarli G. The ambassadors of Shah I Abbas at the courts of Christian Europe (Посли Шаха Аббас I при дворах християнської Європи)	116
Mammadova V. M. Library information services provided to external users at the ADA University Library (Бібліотечно–інформаційні послуги, що надаються зовнішнім користувачам в Бібліотеці Азербайджанської Дипломатичної Академії)	120
Гусейнов И. Современный этап и перспективы азербайджано–американских отношений (Сучасний етап і перспективи азербайджано–американських відносин)	123
Гюльалиев Э. Г. Редкие и ценные издания, хранящиеся в фонде Научной библиотеки Бакинского государственного университета (Рідкісні і цінні видання, що зберігаються у фондах Наукової бібліотеки Бакинського державного університету)	126
Джалилова З. Н. Межнациональные столкновения в 1905–1906 гг. в городе Иреван (Міжнаціональні зіткнення у 1905–1906 гг. у місті Іреван)	128
Руда О. В. Освітнє питання в діяльності Законодавчого сейму Другої Речі Посполитої (1919–1922)	131
Черкасов С. С. Польська реформація XVI–XVII ст. у відображенні історичних документів та матеріалів: джерелознавчий аспект	135
Садовнік О. В. Причины та сприяючі фактори виникнення Придністровського конфлікту кінця 1980–х – початку 1990–х рр.	138
Ханмамедова Н. А. О деятельности Комитета Татьяны в Северном Азербайджане (1914, сентябрь – 1917, февраль) (Про діяльність Комітету Тетяни в Північному Азербайджані (1914, вересень – 1917, лютий))	141
Слюсаренко А. В. Реформування сил спеціальних операцій Бундесверу	145

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Дойчик М. В. Ідея гідності у філософії Томаса Гоббса	150
Головко А. А. Патафізика влади Жана Бодрийяра: трансполітика, код, тавтологія (Патафізика влади Жана Бодріяра: трансполітика, код, тавтологія)	156
Станкевич В. А. Пошук ідеї «παιδεία» в учнівському світогляді апостола Павла	162
Шохов А. Два підходи к представленням о сетях: «революционный» Латур и «традиционный» Кастельс	166
Тарасова Н. Ю. Культурні суперечності постіндустріального суспільства як чинник ускладнення національної ідентифікації. Теоретичні ідеї Деніела Белла в українському екзистенційному контексті	170
Туренко В. Е. Особливості диференціації дружби і закоханості у Платона: постановка питання	174
Гончаренко О. А. Ідея університету у Львівсько–Варшавській школі. Стаття 3. автономія університету	177
Багирли Л. Б. Человеческий капитал: происхождение теории (Людський капітал: походження теорії)	181
Борисова–Железнова К. О. Психологічна антропологія в контексті сучасних гуманітарних досліджень	184
Гіоане І. М. Світогляд як основна духовна детермінант здійсненні політичного вибору	187
Петік Я. О. Психологістична та алгоритмічна складність	190
Степанов А. О. Криза як полісмиловий феномен	196
Фарзалиев З. И. Философия культуры войны и мира (Філософія культури війни і миру)	200
Гавеля О. Р. Сенс і цінності життя сучасної молоді України (релігієзнавче дослідження)	205
Добродум О. В. Виртуальная религиозность современного мира (Віртуальна релігійність сучасного світу)	210
Калач Д. М. Теологія діалогу в українському контексті	212
Tsymbalyuk O. M. Restoring the ancient church hermeneutic of Jacob's character (Відновлення стародавньої церкви герменевтикою характеру Якова)	215
Чернобай В. А. Духовная практика девственности и безбрачия в истории христианской церкви (Духовна практика цнотливості і безшлюбності в історії християнської церкви)	220
Колотило М. О. Філософія сучасної соціальної роботи у контексті громадянського суспільства	224
Гарбар Г. А. Сучасна державна політика України у сфері гостинності й туризму	227
Голик М. М., Лівінська Ю. Г. Методичні основи культурологічної роботи в Збройних силах України	231
Бондарчук–Чугіна І. Ю., Чахалідзе С. Ж. Перспективи розвитку «культурного туризму» України: аксіологічний аспект	235
Брильов Д. В. Халяль–індустрія в Україні часів незалежності	238
Дев'ятко Н. В. Вплив глобальних цивілізаційних процесів на систему моральних цінностей та естетичні категорії сучасної людини	241
Джура Р. О. Поняття суб'єкта та об'єкта державної економічної політики	245
Дмитренко М. Й. Мімезис родинності та досвід відчуження	248
Захаренко К. Засоби масової інформації як необхідний елемент розвитку інформаційного суспільства	250
Зінсу О. І. Філософсько–правові аспекти феномену правова держава	254
Максюта М. Є., Коломієць А. І. Національно згуртовуючий потенціал морально етичного синтезу історичної самосвідомості	258
Одербінський Ю. В. Метамодернізм і скульптура: світовий і український контекст	261
Осадча І. А., Ангелов Г. В. Управління суспільством та влада у працях постмодерністів	265
Пастушенко О. В. Філософські аспекти понять інституціоналізації влади та права: постановка проблеми	268
Мелентьева Т. Н. Корпоративная культура в рамках управленческой деятельности (Корпоративна культура в рамках управлінської діяльності)	272
Михайличенко М. В. Децентралізація управління університетською освітою як соціальна проблема	276
Гальченко М. С. Соціальний конструктивізм в стратегіях діяльності мислення і освіти	280
Лисенко О. О., Гащенко К. І. Актуальні питання розвитку сучасного танцю в освітньому просторі України	283
Лукашук М. А. Особистість як суб'єкт освітніх інновацій	286
Шмиголь М. Ф. Онтологічний статус освіти як світоглядна проблема	291
Юрчишин І. Я. Концепції національної спільноти західноукраїнської соціологічної школи права	294
Роговенко М. М. Формування культури спілкування майбутніх правоохоронців у процесі навчання філософських дисциплін	298
Слівінська А. Ф. Динаміка британських клубів в «довгому» XIX столітті: соціально–політичний аспект	300
Соболевський Я. А. Філософські засновки американського трансценденталізму	305
Шолдубанов Х. Ю. Исследование функциональных показателей борцов после различных нагрузок (Дослідження функціональних показників борців після різних навантажень)	308

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Агафонова Г. С., Карчевська О. В. Новітні можливості масової комунікації як чинник трансформації світового політичного процесу	312
Вонсович О. С. Прийняття Закону про деокупацію та реінтеграцію: крок до миру чи продовження війни?	316
Худик Г. О. Співвідношення понять «імідж» і «бренд» у політичному контексті	319

Чупрін Р. В. Концепт Південного Хартленду у глобальній геополітичній моделі Г. Маккіндера	323
Заруба В. Ю. Социальное иждивенчество: дестимулирующий эффект социальной политики (Соціальне утриманство: дестимулюючий ефект соціальної політики)	325
Щедрова Г. П. Україна у сучасних течіях геополітичних концепцій	331
Гоцуляк В. М. Історична свідомість у вимірах українського національного буття XVII–XVIII ст.	337
Артішевський А. Е. Інституалізація політичної опозиції як базова основа демократизації політичної системи України	339
Войченко Ю. М. Особливості антикорупційної політики в Україні: інституційний та функціональний вимір (2014–2017 рр.)	343
Осадча І. А. Парламентські вибори в Україні: труднощі реалізації політичної участі громадян	347
Petraszczuk A. O. Analiza eurointegracyjnego wyboru Ukrainy (Аналіз українського євроінтеграційного вибору)	351
Коротков Д. С. Сучасний політичний простір України: соціокультурні виклики демократичної трансформації	353
Морарь М. В. Політична освіта як фактор формування політичної культури українського суспільства	356
Кулик В. Г. Питання освіти на медійному порядку денному: пріоритети і тренди в увазі мас-медіа	359
Лук'янова І. В. Вихід Великобританії з ЄС: вплив на Гібралтар	363
Мамедли Х. Политико-философские аспекты традиционности и современности в политике модернизации Азербайджанской Республики (Політико-філософські аспекти традиційності та сучасності в політиці модернізації Азербайджанської Республіки)	366
Билалова С. Я. Перспективы урегулирования конфликтов на Южном Кавказе (Перспективи врегулювання конфліктів на Південному Кавказі)	369
Гурбанлы О. Стратегическое партнерство Азербайджанской Республики с ведущими акторами мировой политики (Стратегічне партнерство Азербайджанської Республіки з провідними акторами світової політики)	372
Зейналабдинов А. А. Позиция США по Нагорно-Карабахскому конфликту (1992–2000) (Позиція США щодо Нагірно-Карабахського конфлікту (1992–2000))	377
Корчинський М. В. Відносини Російської Федерації з Курдистанським регіоном Іраку в 2007–2017 рр. енергетичний вимір	380

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Кириєнко О. Ю. Рецензія на монографію: Герасимов Т. Ю. Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія: монографія. – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2017. – 436 с.	386
--	-----

CONTENT

HISTORICAL SCIENCES

Tregubenko T. M. Pochaiv monastery as the center of church musical culture (on the materials of liturgical editions of the XVIII century)	7
Mysak N. F. Socio-professional portrait of Ukrainian elementary school teacher in Galicia in the late XIX – early XX century	10
Nikichuk V. S. Historical geography and cartography of Ukraine in studies of Odessa scientists of the nineteenth and early twentieth centuries	15
Orehivskiy V. D. Evolution of scientifically-organizational bases of organic agriculture in South Steppe of Ukraine in the end XIX – at the beginning XXI of centuries	18
Kozak O. Contribution of the family of Bogdan and Varvara Khanenko to the development of material and spiritual culture of the Ukrainian people	22
Kolyada I. A. The reaction of the urban population of the Right-bank Ukraine at the beginning of the First World War: an attempt of retrospective	27
Knyhynitska O. V. Olena Stepaniv is in Russian-speaking thrall (1915–1917)	30
Altukhov O. A. Banking Encyclopedia of 1917 as a source of the history of the development of Ukrainian stock exchange in the late nineteenth and early twentieth century	34
Teleguz I. O., Mehei A. V. Ukrainians during the First World War and the Ukrainian Revolution on the pages of the diaspora periodicals of Canada and the United States	37
Vargatyuk S. V. Demblins of the Ukrainian diplomatic mission with the governments of the population of Y. Pilsudsky	41
Zozulya N. M. Insurgent atamans and quasigovernmental formations of the Middle Dnieper in the light of the memorial and epistolary legacy of the army senior artists of the UNR	44
Ostrovskiy V. V. United Party of Liberation of Ukraine: history episodes	47
Kharlamov M. I., Gontarenko L. O. Relations between the NKVD of the Ukrainian SSR and the Ukrainian Military District (UBO) on fire safety in the second half of the 1920s	54
Dmitruk Ya. V. Conscription of national minorities to the Polish Army in the interwar period: the legal aspect	57
Chuiko R. V. Rebuilding a network of regional archival institutions of Ukraine in the postwar period (1943–1950)	60
Teliuz G. S. Research on the activities of Ukrainian student organizations in Austria on archival materials	63
Lukyanenko O. V. «Health gild»: physical training and sport in pedagogical university of Ukraine I half of the XX century	64
Petryk N. R. The museum of one painting – «Raclawicz Panorama»: the history of creation, military-historical and cultural significance, the historical part of the canvas	66
Podobied O. A. Ukrainian Fine Arts in the Postwar West Germany	70
Bratus I. V., Gunka A. M. The historical perspective of the use of the Internet in education: cultural norms and anomalies	76
Soshynska V. Ye. Professional periodicals as a source of library and information innovations	77
Yurchenko E. I. Development of the scientific foundations of artificial insemination in the Ukrainian SSR (1930–1970s) as a zootechnical method	83
Tverytnykova O. Ye. Theoretical and methodological bases of the electro technical industry development in Ukraine	85
Chirnishchuk N. V. The history of initiation and development of science of low	89
Universal S. O. To the history of Volyn's Jews community	91
Faida O. V. Celebration of the 900th anniversary of the baptism of Rus and the Kyiv Theological Academy	96
Hai-Nyzhnyk P. P. Revolutionary events in Ukraine: the struggle for the right to choose and national dignity (November 2013 – February 2014)	100
Krylova A. M., Polyakova L. I., Butskiy P. E. Development of executive power branches in independent Ukraine	112
Heydarli G. The ambassadors of Shah I Abbas at the courts of Christian Europe	116
Mammadova V. M. Library information services provided to external users at the ADA University Library	120
Huseynov I. The current stage and prospects of the Azerbaijani-American relations	123
Gulaliyev E. G. The rare and valuable books that kept in the fund of the Scientific Library of Baku State University	126
Jalilova Z. N. The ethnic clashes of 1905–1906 in Irevan	128
Ruda O. V. Educational issues in the Legislative Sejm of the Second Polish Republic (1919–1922)	131
Cherkasov S. S. The Polish Reformation of the XVI–XVII the century in the reflection of the documents and materials: source study aspect	135
Sadovnik O. V. Causes and contributing factors to the Transnistria conflict in the late 1980s and early 1990s.	138
Khanmamedova N. A. The activities of the Tatiana Committee in Northern Azerbaijan (September, 1914 – February, 1917)	141
Sliusarenko A. V. The Bundeswehr special operation forces reformation	145

PHILOSOPHICAL SCIENCES

Doichyk M. V. The idea of dignity in Thomas Hobbes' philosophy	150
Golovko A. A. Jean Baudrillard's Pataphysics of Power: Transpolitics, Code, Tautology	156
Stankevich V. A. The search for the ideas «παιδεία» in the Apostle Paul apprenticeship worldview	162
Shohov O. Two approaches to representations of networks: «revolutionary» Latour and «traditional» Castells	166
Tarasova N. Yu. Cultural contradictions of post-industrial society as a factor of complicating national identity. Theoretical ideas of Daniel Bell in the Ukrainian existential context	170
Turenko V. E. Features view of Plato on differentiation of friendship and infatuation: an attempt of the question	174
Honcharenko O. A. The idea of University in Lviv–Warsaw School. Article 3. The University autonomy	177
Bagirli L. B. Human capital: the origin of the theory	181
Borisova–Zelezanova K. O. Psychological anthropology in the context of modern humanities research	184
Gioane I. M. Worldview as the main spiritual determinant of political choice	187
Petik Ia. O. Psychological and algorithmic complexity	190
Stepanov A. O. Crisis as apolysemantic phenomenon	196
Farzalyev Z. I. Philosophy of cultures of war and peace	200
Gavelia A. R. Meaning and values of life of modern Ukrainian youth (religious study)	205
Dobrodum O. V. Virtual religiousness of the modern world	210
Kalach D. M. Theology of dialogue in the Ukrainian context	212
Tsybalyuk O. M. Restoring the ancient church hermeneutic of Jacob's character	215
Chornobai V. A. Spiritual practice of virginity and celibacy in the history of the Christian church	220
Kolotylo M. A. Philosophy of modern social work in the context of civil society	224
Garbar G. A. Modern state policy of Ukraine in the field of hospitality and tourism	227
Golik M. M., Livinskaya Yu. G. Methodical bases of cultural work in the Armed Forces of Ukraine	231
Bondarchuk–Chugina I. Yu., Chaholidze S. G. Prospects for the development of «cultural tourism» in Ukraine: the axiological aspect	235
Brylov D. V. Halal industry of Ukraine in the period of independence	238
Deviatko N. V. Influence of global civilizational processes on the system of moral values and aesthetic categories of modern human	241
Jura R. O. Concept of subject and object of state economic policy	245
Dmytrenko M. Y. Family mimesis and experience of alienation	248
Zaharenko K. The media as a necessary element of the development of the information society	250
Zinsu O. I. Philosophical and legal aspects of phenomenon constitutional state	254
Maksyuta M. Ye., Kolomiets A. I. Nationally gathering potential of moral and ethical synthesis of historical consciousness	258
Odrobinsky Yu. V. Positions of Ukrainian design in the modern art space	261
Osadcha I. A., Anhelov G. V. Government of the society and power in the works of postmodernists	265
Pastushenko O. V. Philosophic aspects of the concepts of institutionalization of power and law: problem statement	268
Melentyeva T. M. Corporative culture in frames of management activity	272
Mykhailichenko M. V. Decentralization of university education management as a social problem	276
Halchenko M. S. Social constructivism in the strategies of thinking and education	280
Lysenko O. O., Hashenko K. I. Topical issues of the development of modern dance in the educational space of Ukraine	283
Lukashuk M. A. Personality as a subject of educational innovation	286
Shmigol M. F. Ontological status of education as a problem of worldview	291
Yurchyshyn I. Ya. National community concept of Western Ukrainian sociological law school	294
Rohovenko M. M. Forming a culture of communication between future law enforcement officers in the process of studying philosophical disciplines	298
Slivinska A. F. British clubs in the long nineteenth century: the socio-political aspect	300
Sobolievskiy Ya. A. The philosophical foundation of American transcendentalism	305
Sholdubanov H. Yu. The study of the functional indicators of wrestlers after various loads	308

POLITICAL SCIENCES

Ahafonova H. S., Karchevska O. V. The latest possibilities of mass communication as a factor in the transformation of the world political process	312
Vonsovych O. S. The adoption of the Law on de-occupation and reintegration: a step towards peace or continuation of the war?	316
Khudyk H. O. Correlation between the image and brand in political context	319
Chuprin R. V. The Southern Heartland concept in the global geopolitic model composed by H. Mackinder	323
Zaruba V. Yu. Social dependency: the disincentive effect of social policy	325

Shchedrova G. P. Ukraine in the current trends of geopolitical concepts	331
Gotsulyak V. M. Historical consciousness in the dimensions of the Ukrainian national existence of the XVII–XVIII centuries	337
Artishevsky A. E. Institutionalization of political opposition as the basis of democratization of the political system of Ukraine	339
Voitenko Yu. M. Features of anticorruption policy in Ukraine: institutional and functional dimension (2014–2017)	343
Osadcha I. A. Parliamentary elections in Ukraine: civil difficulties of political participation	347
Petrashchuk A. O. Analysis of the Ukrainian Euro–integration choice	351
Korotkov D. S. Modern political space of Ukraine: socio–cultural challenges of democratic transformation	353
Morari N. V. Political education as a factor in the formation of the political culture of Ukrainian society	356
Kulyk V. G. The issues of education on the media agenda: priorities and trends in the attention of mass media	359
Lukyanova I. V. UK exit with EU: influence on Gibraltar	363
Mammadli H. Political and philosophical aspects of traditionalism and modernity in the policy of modernization of the Republic of Azerbaijan	366
Bilalova S. Ya. Prospects for the settlement of conflicts in the South Caucasus	369
Gurbanli O. Strategic partnership of the Republic of Azerbaijan with the leading actors of world politics	372
Zeynalabdinov A. A. The US position on the Nagorno–Karabakh conflict (1992–2000)	377
Korchynskyi M. V. Relations of the Russian Federation with the Kurdistan region of Iraq in 2007–2017 energy dimension	380

SCIENTIFIC LIFE

Kyriienko O. Yu. Review of the monograph: Gerasymov T. Yu. The towns of the Right–bank Ukraine and the World War I: an everyday life history: monograph. – Vinnytsya: TOV «Merkjuri–Podillia», 2017. – 436 p.	386
---	-----

Вимоги до структури та оформлення наукових статей:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

- УДК;
- прізвище, ім'я, по-батькові автора (авторів), вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, e-mail (українською, англійською мовами);
- назва статті та анотація українською, англійською мовами; анотація повинна бути структурованою, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки;
- ключові слова українською, англійською мовами;
- обов'язковий список використаних джерел у кінці статті; **після** списку використаних джерел **надається цей же список** джерел латинським алфавітом (транслітерація);
- **обов'язкова вимога до статей – якість, високий рівень англійської мови.**

Поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ.

[7, с. 123], де 7 – номер джерела за списком використаних джерел, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231зв].

6. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата або доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Підписи рецензії або витягу обов'язково завірені з печаткою. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.

– для Веб-сайту збірника обов'язкове резюме статті англійською мовою 2000 знаків. Резюме статті повинно бути структуроване, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки.

Відомості про автора (авторів): прізвище, ім'я, по-батькові, вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, службова і домашня адреси з поштовим індексом, контактний телефон (моб.), e-mail, № відділення «Нової пошти».

МІЖНАРОДНА ІНДЕКСАЦІЯ ЖУРНАЛУ

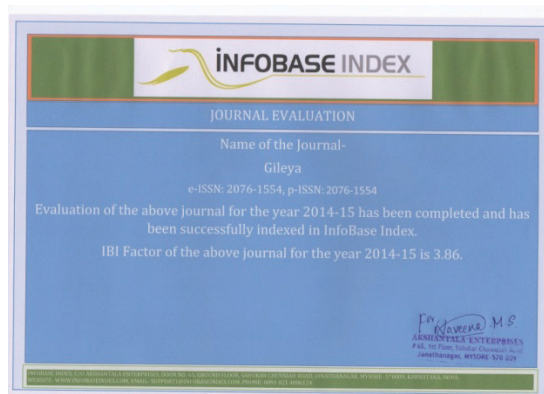
1. Index Copernicus (Польща) – міжнародна наукометрична база (Index Copernicus Journals Master List). Даний сайт містить індексування, ранжування і реферування журналів, а також є платформою для наукового співробітництва та виконання спільних наукових проєктів

2. EBSCO (USA) – агрегатом повнотекстових видань. Включає в себе 375 повнотекстових баз даних і більш 350000 електронних книг

3. InfoBase Індекс (Індія) - комплексна, багатоцільова база даних, що охоплює наукові літератури з усього світу.

4. SIS (Scientific Indexing Services) (USA) фокусується на цитатах індексації, аналіз цитованості і підтримує бази даних, що охоплюють цитування тисячі академічних журналів. SIS забезпечує кількісний і якісний інструмент для рейтингу, оцінки та класифікації журналів з навчальної оцінки і передового досвіду.

|||||

Наукове видання

Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»
В и п у с к 132 (5)

Scientific edition
Collection of scientific papers «Gileya: scientific herald»
132 edition (5)

СПІВЗАСНОВНИКИ:
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова;
ВГО Українська академія наук, «Видавництво «Гілея»

Шеф-редактор: *В. П. Андрущенко*
Головний редактор: *В. М. Вашкевич*
Відповідальний секретар: *В. Б. Халамендик*

Видавництво: «Видавництво «Гілея»
04070, м. Київ, вул. Почайнинська, 62

Підписано до друку 06.05.2018 р.
Формат 60х84/8. Папір офсетний.
Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 46,03. Обл.-видавн. арк.
Наклад 150 пр. Зам. №

Віддруковано з оригіналів замовника.
ФОП Корзун Д. Ю.
21027, а/с 8825, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.
Тел.: (0432) 69-67-69, 603-000,
(096) 97-30-934, (093) 89-13-852.
e-mail: tvory2009@ gmail.com
<http://www.tvoru.com.ua>

Ціна договірна